

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ॥

॥ तत्त्वबोधिनी ॥

—X०*०X—

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥ विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं
शिष्यशिष्यायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते—मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवय-
वा यस्येति तत्त्रयम्, संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्येत्ययच् । मन्ता-
रो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनिरत उकारो
मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । किदित्यनुवर्तनात्तत्परकरणाद्वा ।
तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र
वेहापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्बलीयसी' इति वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोति देवानिति तद्वद्वितीयाया एव युक्त-
त्वात् । किं च जहस्वार्था वृत्तिरिति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगी
चतुर्थी न भवति । अर्थवदग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र
तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूल
एव स्फुटीभविष्यति । न चैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शङ्कम् ।
हरयेनमइत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्ता-
यां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः
सूचवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेपि समुदायेन
सूत्रं वार्तिकं भाष्यं वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥
परिभाष्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवतेति स्फुरस्कारार्थत्वात्कथमत्र
ज्ञानार्थतेति शङ्कम् । परीत्यस्य भावीति चुरादिणजन्तेन योगात् ॥ केचिदत्र
भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः । परौ भुवोवज्ज्ञान इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्य 'अवज्ञा-

ने' इति विशेषणात् तिरस्कारार्थत्वनियमः । 'मनसा परिभाव्य कश्चित्' इत्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति ॥ अन्ये तु अनादरः परिभवः परोभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घजन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्कैवात्र नास्तीत्याहुः ॥ तन्नन्दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्कारप्रतीतिः ॥ वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तस्मिन्नान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनानन्दकत्वसाम्येन कौमुदीप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यगुण्या निर्देशः ॥ विरच्यत इति । मयेति शेषः । रच प्रतियन्त्रे । प्रतियन्त्रो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥ अ इ उ ण् । णानुबन्धोऽणसंज्ञार्थः ॥ ऋ लृगिति ककारस्त्वक्ङ्कउकसंज्ञार्थः ॥ ए ओङिति ङकार एङ् संज्ञार्थः ॥ ऐ औजिति चकारस्त्वच्च्एच्च्ऐच्च्संज्ञार्थः । वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादतिष्वसंधिः ॥ स्वराणां चादिषु पाठात् चादयोसत्त्वइति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावाच्च संधिरित्यन्ये ॥ स्यादेतत् । अकाराद्युपदेशेन यथा तत्त्ववर्णानामाकारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टाः, तथा ऋलृवर्णयोरपि सावर्ण्याङ्कारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः किं पृथगुपदेशेन । न च जातिपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यम् । सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशे जात्यन्तरस्यापि लाभात् ॥ ऋलृवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण्प्रहणस्य जातिपक्षेऽप्यावश्यकत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोरुपदेशः, तत्फलं तु कृता शिक्षा यस्य कृतशिक्षः, तस्य दूरात्संबोधने कृतशिक्षेति श्रुतः । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु अमृत इति पर्युदासादकारस्येव लृकारस्यापि श्रुतो न स्यादिति ॥ समाधानान्तरमपि ओर्गुण इत्यत्र दर्शयिष्यते ॥ इ य व र ट् । टोऽनुबन्धोऽट्संज्ञार्थः । इ कारोपदेशस्तु अट्प्रहणस्य अण्प्रहणेषु इकारप्रहणार्थः । अर्हेण अङ्गव्यायेऽपीति चत्वम् । देवा इति 'भोभगो' इति रीर्यत्वम् । देवो इति ह्रिश्चित्यत्वम् । लिङ्लिङ्गिध्वे लिङ्लिङ्गिध्वे- विभाषेति इति वा ङः ॥ ल ण् । णकारोऽनुबन्धः अण्प्रहणस्य संज्ञार्थः ॥ नन्विति कचित्पूर्वणकारेण गृह्यते कचित्तु परेण णकारेण । इति तु परणकारेणैव । तथा च निःसंदेहार्थमनुबन्धान्तरमेव कर्तुमुचितम् ॥ सत्वम् । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति स्थितमाकरे ॥ ज म ङ ण न म् । मकार इह

अम्यमज्मड्मसंज्ञार्थः ॥ भ भ ज् । जकारो यज्मसंज्ञार्थः ॥ घ ढ ध षिति घ-
 कारस्तु भष् भष् संज्ञार्थः ॥ ज ब ग ड द शिति शानुबन्धोऽग्रहणवशम्भृज्म-
 वशसंज्ञार्थः ॥ ख फ छ ठ थ च ट त व् इति सूत्रे वकारस्तु क्वसंज्ञार्थः ॥ क
 प यिति यकारो यय्मय्भय्खय्चय्संज्ञार्थः ॥ श ष स रिति रीफस्तु यर्भर्ख-
 र्चर्शर्संज्ञार्थः ॥ ह लिति लकारः अल्हल्दल्दल्भल्शल्संज्ञार्थः । पुनर्हका-
 रोपदेशस्तु वल्दल्भल्शल्षु हकारग्रहणार्थः । रुदिहि खपिहि रुंदादिभ्यः सार्व-
 धातुक इति वलादिलक्षण इट् ॥ स्निहित्वा स्नेहित्वा न ज्ञासेडिति निषेधं बा-
 धित्वा रलो व्युपधादिति वां किञ्चम् ॥ अदाग्वाम् । घत्वस्यासिद्धत्वेपि हकार-
 ख भलत्वात् भलो भलोति सलोपः ॥ अलिङ्गत् । शल इति कः ॥ ननु पुन-
 र्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपि शर्मध्य एव हकारं पठित्वा 'अलोन्मस्य' 'हलोन्म-
 राः संयोगः' 'भलो भलि' 'शल इगुपधा' इत्यादि सूत्राणि यावन्ति शानुबन्धा-
 नि तानि 'अरोन्मस्य' हरोन्मस्य इत्येवं रूपेण रीफानुबन्धान्येव च कृत्वा 'हल्'
 इति पृथक् सूत्रं त्यज्यताम् ॥ मैवम् । तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरिरित्या-
 दि न सिध्येत् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः वाशरीत्यादिप्रसङ्गात् । अतो 'हल्'
 इति सूत्रमावश्यकमेव । एवं च हलिति सूत्रेण इति वक्ष्यमाणग्रन्थोपि खरस-
 तः संगच्छते ॥ अणादिसंज्ञार्थानीति । अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति
 विग्रहः । अणादिसंज्ञाभ्य इमानि इत्यस्वपदविग्रहो वा । अर्थेण नित्यसमासो
 विशेष्यलिङ्गता चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एषामन्त्या इत इति । एषां सूत्राणामन्त्या
 णादयो हलन्त्यमित्यनुपदवक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः ॥ लण् सूत्रेऽकारश्चेति ।
 अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः । वचनविपरिणामेन इदिति संबध्यते । इत्संज्ञा चास्य उप-
 देशेऽजनुनासिक इदित्यनेन । एवं च णादिभिरिङ्गिः आदिरन्त्येनेति वक्ष्यमाणेन
 प्रत्याहारग्रहणात् अणादिसंज्ञार्थानीति यदुक्तं तत्संगच्छत इति भावः ॥ अकार
 उच्चारणार्थ इति । न तु लण् सूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थः ॥ हलन्त्यम् ॥ अ-
 न्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत
 उपदेशे इदिति चात्रानुवर्तते ॥ आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण सहान्योन्याश्रयमाश-
 ङ्गावस्था तं परिहरति । हलितिसूत्रेणान्यमिति । हलि अन्यमिति विग्रहे संसमी-
 तियोगविभागात् सुषुपेति वासमास इति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयं, हलितिसू-
 त्रस्यान्यमित्यस्यात् इति व्याख्यानसंभवात् ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्येने-
 ति किम् । सुडिति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन माभूदिति काशिकाङ्कत् ।
 यद्यपि टकारान्तसंघस्य टाटकारोप्यन्तो भवति, तथाप्यन्त्येनेतिग्रहणसाम-

र्थादन्यत्वप्रयुक्ता यस्यत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः, नहि टाटकारे हलन्त्यम् इती-
 त्संज्ञाप्रवर्तते । नचैवं रप्रत्याहारासिद्धिः । लणसूत्रस्यावर्णस्यानुनासिकत्वप्रति-
 ज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इतः प्रत्याहारान्तिसिध्यति इति काशिकाकाराशयः ।
 निष्कर्षस्त्वह स्त्रीजसमौडितिसूत्रे दर्शयिष्यते ॥ विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसं-
 धेयः ॥ इति किम् । रप्रत्याहारो यथास्यात् स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासाम-
 र्थादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदित्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तु-
 भे स्थितम् ॥ आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आसिध्यते । तस्य च
 युगपन्नख्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वा-
 द्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह । मध्यगा-
 नामिति । स्वस्यचेति । स्वं रूपमित्यनुवर्ततइति भावः । स्वं रूपं चादेरेव
 गृह्यते नान्त्यस्य । अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न उत्सर्गतः प्रधा-
 नपरामर्शित्वात् ॥ ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संज्ञीत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादव-
 यव्याच्चेपो न स्यात् । तथाच इकोयणचीत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्याद-
 कारे परे इत्येवमर्थः स्यात् ॥ मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु आदिरन्त्येनेति संज्ञा-
 करणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ॥ किं च अण्अक्अच्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोपि व्यर्थः
 स्यात्, सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् ॥ शब्दकौस्तुभे तु आद्यन्तावयव-
 द्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्याहृत्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं
 हलिति ॥ उपदेशे किम् । अग्निचित् सोमसुद् इति काशिका, अत्रेत्संज्ञायां
 लोपः स्यात् । न च तुको वैयर्थ्यम् । आगत्वेत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्षिपः
 पितृत्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचित्तावित्यादौ चरितार्थत्वादिति हरदत्तः ॥ अन्त्यं किम् ।
 मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् । वेश्म रुद्ध
 सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ हलिति किम् । भू सत्तायां भविता । न च प्रयोजनाभा-
 वाच्चेत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् ऊदितइति इडिकल्पापत्तेः ॥ अन्त्ये
 तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित
 इति तुम् स्यादित्याहुः ॥ आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्द-
 स्तस्यान्त्यं हलित्वादिनि फलितोर्थः ॥ उपदेशेऽनु ॥ उपदेशनमुपदेशो भावे
 षच् । उपदेशे किम् । अन्न षां अपः । सप्तम्यर्थद्वयोत्कोचाद् । आडोनुनासिक-
 ण्णन्दसोत्वाकारोनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उज ऊ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसाम-
 र्थाच्चेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं सृष्टप्रतिपत्तये
 इहैव कृतम् ॥ अच् किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । न च हलन्त्यमित्यन्त्यग्रह-

असामर्थ्यादनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलक्ष्यप्रत्ययादावर्तिप्रसङ्ग-
वारणेन तस्य चरितार्थत्वात् ॥ अनुनासिक इति किम् । ईदृश दर्शने । ईक्षितः ।
सत्यां ह्रीत्संज्ञायां स्त्रीदितो निष्ठायामितीष् न स्यात् ॥ यद्यप्यनोपजीव्यत्वाद-
नुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव
मतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपपन्नम् । नचैवं
यरोनुनासिकेत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्वादित्य-
र्थः प्रसज्येत स्वरूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञेति निषे-
धाच्चायं दोष इति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपाध्वन्
करणे' 'पुच्छभाण्चोवराण् णिङ्' 'उमुण्' नित्यामित्यादान्देशेन स्वरूपमिति
परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमर्तापि दोषाभावात् । ननूक्तान्देशाश्रयणे
प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत एव निधप्रयोजनमित्यनुक्ता मन्दप्रयोजनामित्युक्त-
म् ॥ प्रतिज्ञायतइति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य
भाव आनुनासिक्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति थञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं
येषामिति विग्रहः ॥ केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् ।
अर्थभाष्यच्, प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विग्रहकान्त ॥ यद्यपि सूत्रकारकृतो-
नुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि हत्तिकारादिव्यहारबलेन यथाकार्यं
प्राक् स्थित इत्यनुमीयतइति भावः ॥ पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पा-
णिनीयं, 'हृष्टाच्छः', तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः, तदधीतइत्यर्थः प्रोक्ता-
क्षमिति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह । प्रत्याहा-
रेष्विति । अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापानके कुत्सितैः', एङ् प-
दान्तादतीत्यादिषाह्वम् । प्रत्याहारशब्दं नेति । प्रत्याह्वयन्ते संहृष्यन्ते वर्णा
यवेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ख्युटि प्राप्ते ह्रत्युटो बहुलमिति बहु-
लग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तम्, तथापि
योगरूढिरिति भावः ॥ ऊकालोच् ॥ ऊस्वदीर्घभूतइति । समाहारहन्वे सौत्रं
पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रसङ्गे निदेश इत्याह । उच्च ऊच्च ऊच्चइति ।
वः वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, वामि तु वाम् ।
वां काल इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदं, विग्रहस्तु वः कालो यस्येति
बोध्यः । ऊशब्देन स्त्रीस्वारणकालो लक्ष्यते ॥ अच् किम् । संयोगस्य मा भूत्,
प्रतश्च प्ररंक्ष, कषयोरेकमात्रत्वेन ऊस्वसंज्ञायां ऊस्वस्य पाति कृतीति तुक् स्या-
त् ॥ आयं इति ॥ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिष

इत्यनोदात्तः, ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे
 आङ्गुणे च सति एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः ॥ अर्वाङ्गिति ॥ अर्वाङ्गमन्त-
 ति अर्वाङ्ग । ऋत्विति आदिना अङ्गतेः सुप्युपपदे किन् 'ऋगती' इत्यस्मात् जाम-
 दिपद्यतीत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पद्योर्वन्शब्दो धातुस्वरिणाद्युदात्तः । वनिपः
 पिप्वे नानुदात्तत्वात्, अङ्गतेरकारोपि धातुस्वरिण णित्स्वरिण वा उदात्तः, उपपद-
 मतिङ्गिति समासे कृते समासस्येति स्वरिण तदपवादभूतेन गतिङ्कारकोपपदा-
 त्कदिति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरिण वा अङ्गतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सव-
 र्वादीर्घं च कृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
 शेषनिघातादाद्याकारोच्चादनुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् ॥ वेदभाष्ये तु
 अर्वाङ्गं अभिसुखः इति स्थितम् ॥ अतत्त्वमिति ॥ अविवक्षितमित्यर्थः । तस्य
 ओदात्तस्वरितपरत्वइति ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं, तस्य
 भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्त-
 रार्धमनुदात्तं तस्य अवयवं स्यष्टमित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥
 कृति । किमोत् । 'तित्स्वरितम्' । व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारा-
 दनुदात्तः ॥ अङ्गा इति । अङ्गेः कृति तु नित्स्वरिणाद्युदात्तं, संहितायां तु एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ऋस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घ-
 स्वरितोदाहरणमाह । रथानां न घेरा इति ॥ पदद्वयमपि फिट्स्वरिणां नोदात्त-
 मिकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः ॥ स्वरितपरत्वे उ-
 दाहरणमाह । शतचक्रमिति ॥ य इति । फिट्स्वरिणां नोदात्तः, ततः परस्य
 सकारस्य इत्ये उत्ये कृते आङ्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥ अङ्ग
 इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते
 स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः ॥ कथमङ्गस्य स्वरितान्तत्वमिति
 चेत्, अचाङ्गुः । 'अह व्याप्ती' इत्यस्मात्कर्मणि श्यत्, 'तित्स्वरितम्,' ह्यङ्गभावस्तु
 संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥ अग्निमीळ इति ॥ ईकारः स्वरितः, के इति तु
 प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥
 मुखनासिका ॥ मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावे मुखनासिक-
 मिति स्वादत्त आह । मुखसहितेति ॥ नासिकयोश्चर्येति । फलितायार्थकथन-
 मिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥ तुल्यास्य ॥
 आस्त्रे भवमास्यं, शरीरावयवाद्यादित्यभिप्रेत्याह । तास्वादीति ॥ आभ्यन्तरेति ।
 एतच्च प्रशब्दबलाद्भवति । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं,

तर्ता । अच पकारस्य तकारे परे भरो भरीति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नचङ्गं किं,
वाक्क्षीतति इति शस्य लोपो न ॥ अमङ्गनानामिति ॥ नासिका चेति ।
अकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तात्त्वादि समुच्चयेते । एदैतोरित्यादी तपरत्वमसंदे-
हार्थं न तत्कालयङ्गणार्थं, तेन भूतस्यापि संग्रहः । चतुर्थेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्च-
धा । जज्ञणामोषद्विहतप्रयत्नाभ्युपगमात् । स्पृष्टेष्टस्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्त-
रत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वाङ्मूः प्राणो
नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीन् स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिध्यन्तकध्व-
नेर्वा उत्पत्तिः । ततोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं
तात्त्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता,
समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इत्युपशानां तालस्थित्वा-
विशेषेपि तालस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः,
यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितरित्याद्यनुभवं शिवाकारोक्तिं चा-
नुसृत्य विवेचनीयम् ॥ विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिवृत्ते निवृत्ते
प्राणाख्ये वायुवृत्त्यन्तइति बाह्या इत्युच्यन्ते, गर्लाबलस्य संकोचात्संस्कारः त-
स्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव ।
तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ॥ अ अ ॥ सुपामिति विभक्तौर्लुक् ।
आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह । विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थानइत्यर्थः ॥
विवृतत्वमस्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥
पूर्वचासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिधेत्येव ल-
भ्येत, चैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रशानित्वच मो नो धा-
तोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । नत्वविधेः संवृद्धौ चरितार्थत्वात् ।
तथाऽनङ्गानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नुम्विधेस्तु संवृद्धौ चरि-
तार्थत्वादत आह । अधिक्कारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति । कार्यसिद्धिप-
क्षे तु प्रभू अमुमित्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्या-
ख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । एकादशधेति । यद्यपि भाष्येष्टावृत्ताः, उदा-
त्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् । खयां
यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा,
खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, ह्रस्वः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमद्व-
तीयपञ्चमा यणश्चाख्यप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थीं श्लश्च महाप्राणा इति ।
एते श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः ॥ विवृण्वते कण्ठमिति । वि-

वार एषां प्रयत्न इति भावः ॥ अन्ये त्विति । इहो इहां यमा अनुस्वारश्च । नाद-
 भागिनो, नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ॥ अयुग्मा इति । प्रथमद्वितीयपञ्चमा वर्गेष्वयु-
 ग्माः । वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः ॥ अक्षेति । अक्ष्यासबोऽक्ष्यप्राणाः,
 पुंसि भूत्यासवः प्राणाः इत्यमरः । अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कक्षगघादीनां
 परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः ॥ भान्तरतम्यपरीचायामिति । परीचा
 च अक्षोक्षस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राण-
 स्य इत्यत्र तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादि मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ कादय इति ।
 लोकाप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्रां मावसानत्वायोगात् । कपाभ्यां प्रागिति ।
 एतच्चापस्तक्ष्णं खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यम् ॥ अर्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चा-
 रणे लेखने च बोध्यम् ॥ ऋलृवर्णयोरिति । ऋत्यक्त इति प्रकृतिभावः । वि-
 प्रहृष्टं आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येकं ॥ मनोरमायां तु आ च आ च
 ऋलौ तो च ता वर्णौ चेत्यादि स्थितम् ॥ नाज्भलौ ॥ आकारसहित इति ।
 कालमयवेलास्त्रित्यादिनिर्देशा आकारप्रक्षेपे लिङ्गम् । यणादिकमिति ।
 शीतलङ्कारे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः, इह असंघदित्यादौ ह्री ढ इति ढत्वं नेत्य-
 पि सुवचम् । इण इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्ध-
 त्वादिति दिक् ॥ अन्यथेति । नाज्भलौ इत्यस्यानारम्भे ॥ ग्रहणकशास्त्रबला-
 दिति । अयं भावः, दीर्घादीनामिव सकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते
 षत्वत्वं स्यात्प्रत्याहारेषु तदाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति । अविधीयमा-
 नोऽविति ॥ तेन इदम इदित्यत्र चिमात्र इकारो न भवति ॥ उदिञ्चेति ।
 इह अविधीयमानः इति न संबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्, तेन विधीयमानोप्यु-
 दित्सवर्णान् गृह्णात्येव । कुहोश्चः जघटे ॥ परेण लकारेणेति । व्याख्यानतो
 विशेषप्रतिपत्तेः । उपसर्गादिति ऋत उदित्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वेषु
 स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानणत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं
 च तपरत्वादीर्घं न उपऋकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि संगच्छते ॥ एवम्,
 लकारोपीति । चिञ्चतः संज्ञेत्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुत
 लकारस्य ऋकारप्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । स-
 ति तु सावर्ण्यं एकारेण ऐकारग्रहणादौकारिण्यं औकारग्रहणात् ऐ औजिति सूत्रा-
 रम्भो ह्यत्र स्यादिति भावः ॥ नापादनोयमिति । तेन ग्लावं ग्लात्र इत्यत्र औ-
 तोमृशसोरिति न प्रवर्तत इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपीति । ग्रहण-
 कशास्त्रस्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ॥ एतच्च अकः सवर्णं दीर्घ इत्यत्र व्युत्पाद-

स्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् तथा च 'अतो भिस् ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव
 स्यात्, अनेकाल् सूत्रस्य अस्तेर्भूरित्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु उत्त-
 रस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरीश् स्यात्, न तु पूर्वयोः तस्मा-
 दित्युत्तरस्यादेरिति न सूचितम् इत्यादिमनोरमाग्रन्यस्यापि अयमेवाशय इति ॥
 अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा । न
 सूचितमित्यस्य अनेकाल्शित् सूत्राग्राड् न सूचितमिति नार्थः । आदेरित्य-
 शस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्यविरोधात् । किंतु तदग्रन्यानुकूल्याय
 स्वरूपमिति सूत्राग्राड् न सूचितमित्यर्थोभ्युपेयः । एवं च अनेकाल्सूत्रात्
 प्राक् सूचिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्याशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रह-
 णानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टे सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मा-
 द्वागेव पठनीयम् ॥ अष्टनोङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणी-
 यः । तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यं तत्र उत्तरस्येत्यनुवर्त-
 ते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनि-
 र्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति ।
 इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् अनन्तरस्येतिन्यायिन आदेरित्यंश एव सर्वा-
 देशेन बाध्यते, न तूत्तरस्येत्यंशोपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः ॥ वाक्यभेदेन
 व्याख्यानं तु उत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेन प्राप्यते । अन्यथा उत्तरादे-
 रिति न सूचितमिति वदेत् ॥ किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्बोगे पञ्चमीत्वेन
 पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूती
 यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकावित्यष्टनश्चादुत्तरयोरेव औश् स्यात्,
 न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥ स्वरितेनाधिकारः । अचेत्यंभूतलक्षणे तृतीया ।
 अधिकारो विनियोगः । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव
 शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्या-
 सविकरेभ्य एवेत्यादि ॥ यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तं स्वरिते दृष्टे अधिकारो
 निवर्तते इत्यर्थः । कः स्वरितोधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यान-
 मेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चे-
 दत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं, तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः,
 अधिकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायी यत्र ने-
 त्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किं च अधिकः कारः कृतिरि-
 यं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च नुमचिरतद्वज्ज्वावेभ्यो मुडित्यादि वक्ष्यमा

अपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संयुज्जीता भवन्ति । तत्र स्वरितपाठेनैव मतार्थत्वादि-
 त्वादि ॥ परनिख्येति । पराद् नित्यं यथातुदादिभ्यः शः, तुदति । रुधादिभ्यः श्रम्
 रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्रमी ॥ तथा धिनवाव धि-
 नवाम । परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वीः इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात्
 आडुत्तमस्येत्याट् ॥ परादन्तरङ्गं यथा उभये देवमनुष्याः । इह प्रथमचरमेति
 परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तर-
 ङ्गत्वात् । तथा स्रवतेः णिथीति चङि हित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् अश्रु-
 स्रवत् ॥ परादपवादो यथा परमपि अनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा डिञ्चेत्य-
 न्तादेशः, दध्ना, दध्ने । अस्थिदधीत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी
 कुले । नित्यमपि इकोचीति नुमं बाधित्वा ङ्सो नपुंसक इति ङ्सः । कृते
 तु नुमि अनजन्तत्वाद् ङ्सो न स्यात् ॥ अन्तरङ्गादपवादो यथा, दैत्यारिः,
 श्योशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद्गुणेर्यणि च प्राप्तेऽपवाद-
 त्वासवर्णदीर्घः । तथा उश्चौ उश्चः । सुल्हौ, सुल्हः । इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उ-
 वङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् एरनेकाच इति श्रोः सुपिति च यण् ॥ यद्यपवादो-
 ऽन्यत्र चरितार्थः तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथा हि डिञ्चेत्येतदन्यार्थङ-
 कारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते, किंतु परेण अनेकालंशिदि-
 त्यनेन बाध्यते । जीवतात्, भवतात् ॥ अयजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्यम् ।
 अत्र अयज इ इन्द्रम्, ग्राम इ इह सर्व इ इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्ण-
 दीर्घो न बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्योश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥
 अमिहमिति । तेन पचावेदमित्यादौ एत ए इत्येत्वं न ॥ अकृतव्यूहा इति । अ-
 कृतकार्या इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह । निमित्तं
 विनाशोन्मुखं दृष्टेति । लोकसिद्धार्यकथनमेतत् । यदा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथ-
 नम् । ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यं, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं
 कार्यम्, अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति ॥ यद्यपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति प-
 रिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । प्रचालनादि
 पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा निषे-
 दूपोमित्यादौ कसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं न-
 ङ्गतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति तत्वबोधिण्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धा लक्षणा । यूष्मन्वाख्यौ

स्वादिभ्य इति च निर्देशात् । तेन इक्ष्वादेन षट्षष्टिर्गुह्यन्ते, यक्ष्वादेन चत्वारः ।
 भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न
 यङ्गैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्यकारादिवाच्यानामभावा-
 त् । अतो नास्ति यथासङ्गम् । न च लक्ष्यार्थबोधार्थपूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञान-
 मादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकारा-
 भ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गा-
 त् । तस्मादिह स्थानेत्तरतम इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति ।
 स्थानत आन्तर्यादिति ॥ अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामर्थादिक
 इति संबध्यते । संहितायां विषय इति । दध्यचेत्यादौ कार्यानिमित्तोर्यदा
 प्रतिश्रयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥ अनचि च ॥ यरोनु-
 नासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । अचो रक्षाभ्यामिति सूत्रादचो हे
 इति च तदाह । अचः परस्येत्यादि । एवं चाच वा ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः त्रिप्र-
 भृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दोर्घादाचार्याणामिति च सूत्रचयं ना-
 रक्षणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा-
 भूत् ॥ अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्ततो नञिव युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगति-
 रिति न्यायादज्भिकेऽचसदृशे वर्णं हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवात् हलीत्येव व-
 देत्, तस्माद् प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति । न त्वचीति । एवं चावसानेपि
 द्वित्वं भवति । वाक् । वाक् ॥ स्थानिवदादेशो ॥ आदेशे कृते स्वरूपमेदात्स्था-
 निप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । 'अस्तेभूः' । आर्हधातुके विवक्षिते
 धात्वादेशो धातुवत् तेन अचो यदित्यादिधातुप्रत्ययाः, भव्यं, बभूव ॥ 'किमः
 कः' अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घसंभावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेश-
 ग्रहणं किमर्थं, स्थानिवदित्येतावतैव सर्वान्यशब्दमहिम्ना तन्नाभात् । यथा
 'पिठवदधीते' इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेदत्राहः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष
 आनुमानिकश्चेति । अस्तेभूः इत्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्वानुमानिकः ।
 एकरित्यत्र हि इकारिणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारिण चोकारान्त आदेशः ।
 तथा च तेस्तुरिति फलितोर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानु-
 मानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यान्तूभयपरिग्रहः तेन पचत्वित्यादेस्तुङ्ग-
 न्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यतीति । ननु एकरित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशवि-
 क्ततत्त्वान्न्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्ते-
 र्वाच्यत्वात्तस्यात्र प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । षष्ठी स्थानयोगित्युक्तम् । स्थानं च

प्रसंगः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगाद् यद्यपि च्लेः सिजादावसंभ-
 वोदं तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ग्रा-
 ह्यते । उक्तं च 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नि-
 त्यत्वं नोपपद्यते' इति ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि सर्ववि-
 कारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् ।
 एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनन्विधाविति किम् । यञाला विधिः, यञालः परस्य
 विधिः, यञालोविधिः, यञालि विधिस्तत्र मा भूत् । तञाला विधौ यथा व्यूढोर-
 स्के न अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य अङ्गवाय इति णत्वं प्रा-
 प्तम् ॥ अलः परस्य यथा द्यौः, पत्याः, इह हलङ्यादिलोपो न ॥ अलो विधौ द्युकाः,
 लोपो व्योर्वलीति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम् ।
 द्युयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ अलि विधौ । यजिः क्तः क इष्टः । ह्रिश्चि-
 त्यत्त्वं न । नचेह स्थानिवद्भावेन जातेप्यत्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते हलि सर्वे-
 पामिति नित्यलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्टः इति रु-
 पान्तरामिद्विप्रसंगात् । सिद्धान्ते तु भोभगोअघोअपूर्वस्येति यस्य लोपविकल्पे
 क इष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते ॥ अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते,
 तेन रामायत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् ।
 यञ् चादेशवयवो, न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ रुदादिभ्य इति
 वलादिलक्षण इट् च सिध्यति । तदेतदाह । न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्र-
 यणं चेह यथा कथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपञ्च्येत्यत्र वलादिलक्षण
 इण् न ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगत्य, वा ल्यपीत्यनुनासि-
 कलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ परस्मिन् किम् । आदीध्ये, नित्यत्वादित्
 एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् ॥
 पूर्वविधौ इति किं, नैधेयः, निपूर्वाडाजः 'उपसर्गं घोः किः,' 'आतो लोपः,'
 'इचः,' इतश्चानिज इति टक् । आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु चरत्त्वव्यपदेशेन
 इतरत्वं विरुद्धत्वाच्चाप्येत । नहि त्रिपुत्रोहिपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं
 व्यर्थम् । पूर्वस्येति षष्ठा कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याच्चेमुं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य
 विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् ॥ यद्यप्यत्र पञ्चमी-
 समासपक्षो मूलो नोक्तः, तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु
 अङ्गवाय इत्येवात्र णत्वमिति पदञ्चादिप्रवृत्ते स्वीकृत एव सः ॥ अन्विध्यर्थ-
 मिदमिति । तेन वत्रचेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसा-

नित्यतया न संप्रसारण इति निषेधात् । न चोरदत्तं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अंगाक्षिते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी समासपक्षे तु प्रयोजनम् तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावाच्चेद । अत्र हि तनित्यं निमित्तं, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥ नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वादुदागमस्यात्रापसक्तेः । न च नाजानन्तर्यं इति निषेधः । यत्रान्तरंगे बहिरंगे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्यं यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्प्रकृष्टमिति कैथ्यमतो दत्तभावात् । न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च अतो गुण इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावा जिभग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावात् न भवतीति वाच्यम् । वेत्तेर्हि लङोवानन्तरो भिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एक भेजुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लुङ् एक ग्रहणमस्त्विति शङ्काम् । विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य वलीयस्वात् । न चैवमपि अदभ्यस्तादित्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङकारस्यान्तेरकारेण च अतो गुण इति पररूपे कृते भस्याभावाददादेशापसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्भग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अस्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घा दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा परादिवद्भावस्तथापि भकारस्याख्यादित्यदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदस्विधित्वात् । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्षो निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संमतम् । द्विस्त्रितुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या अवोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्नोति तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यात्वाद् वृक्, अवोभूवुरिति मूले यङ्लुङन्तेषुक्तम् । तथा चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये बेभिदिता, माथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि, एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति विहितविशेषणाश्रयणादेव इङ्निषधाप्रवृत्तौभिर्देर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सुसाधं, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्धयर्थं स पक्षोभ्यु-

पञ्चमस्यः । न च मथितं पञ्चमस्य माथितिक इत्यत्रापि तदस्य पञ्चमिति
ठकि इकादेशे च कृते यस्येति चेत्यकारलोपात् इसुसुक्तान्तादिति इकः स्थाने
प्रसञ्जमानो यः कादेशः सोऽप्यलोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, ठस्येक
इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अज्विधित्वेन स्थानिवद्भावा-
प्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशश्चो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूप-
सिद्धौ किमनन पञ्चमीसमासपञ्चाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्विपि टि-
लोपणिलापयोर्वरपुक्तलोपे च मथित्, तेन चरति माथितिक इत्यत्र चरतीति
ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि
इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्को,
माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य साव-
धित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं
च, तत्र तावत् स्थानी न अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते ।
वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्काह । अत्रः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति ।
पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ न पदान्त ॥ पदान्तादीनां चर-
न्तानां इन्द्रः, ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठान्तस्य समासः । विधिशब्दस्य भावसा-
धनो विधानं विधिरिति, स च इन्द्रान्ते श्रूयमाणत्वात्पत्येकं संबध्यते । पदस्य
चरमावयव इति । वृत्तं वेतीति वृत्तवीः, वृत्तं वातीति वृत्तवाः । तमाचष्टे वृत्तव-
यति, ततो विच् वृत्तव् । इह लोपो व्योर्वलोति वलोपो न, टिलोपस्य णिलो-
पस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्तास्त्रिजिति हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा
पदत्वात् न पदान्तेति निषेधः शङ्कः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् ।
पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादलो-
पः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ द्विवचनादौ चेति । यलोपादय आदि-
शब्दार्थः । वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं, सङ्गविवक्षा
भावेपि निपातनाद् इन्द्रः सप्तम्यलुक् च । अथोदाहरणानि ॥ पदान्ते कानि
सन्ति, कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः असोरलोपो न स्थानिवत् ॥
न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवालोपो न स्थानिवदिति वाच्य-
म् । वाक्यादपोदृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य स-
त्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडि कर्तव्ये अच इत्यलोपो न स्थानि-
वदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥
द्विवचने सुबहुपास्यः । नाजानन्तर्ये इति निषेधादहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते,

स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं कचिदन्यथाप्युक्तम् ॥ वरे यायावरः । या-
 र्यङन्ताद् यञ् यङ् इति वरश्च । अतो लोपः, स च आतो लोप इति चेत्यालो-
 क्ये कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ यलोपे यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच्, अतो लोपः,
 लोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्कः ।
 यलो लुङ्स्थायिनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपा-
 दौ प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वाय्वीरिति, उच्यते । असिद्धं बहिरङ्गमि-
 ति यथोऽसिद्धत्वाच्च यलोपः । न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः, उत्तरकार्ये अपच-
 जानन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश-
 एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥
 वरे चिकीर्षकः । ईकारस्य लितोत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न
 स्थानिवत् । न च लितोत्वारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥
 अवर्णानुस्वारयोः । शिण्टि । असोरलोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारी न
 स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव ना-
 स्ति, तथापि स्थानिहारानुस्वारोपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सव-
 र्गग्रहमाणानुस्वारोप्याप्तेषु शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन, सत्यम् ।
 पृथगग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्र-
 षङ्गः शिष्यन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेधमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अ-
 ज्जादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेधुं वरेग्रहणा-
 द्पृथग्यलोपग्रहणमिति श्रेयम् ॥ दीर्घं प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । हलि चेति
 दीर्घं कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । लोपाज्जा-
 देश एव न स्थानिवत् इति उक्तत्वात् । तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घाप्रवृत्त्या
 किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥ जशि सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र
 अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्त्वादेशः, घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः भली
 भलीति सलोपः । भक्षस्तथोरिति धत्वं घस्य भलाजश्भक्षीति जश्त्वे कर्तव्ये
 उपधालोपो न स्थानिवत् । समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेति सः । समाना
 ग्धिः सग्धिः, न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावात्स-
 ग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्थानित्वात् । तत्र
 निष्ठायां सेटीति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र सेटि इति पदं न तावदनिङ्ग्याह-
 र्थम्, णिजन्तात्सदसंभवात् । ननु संप्रपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेति इण-
 निषेधे संभवत्येवानिट्त्वं, सनीवन्तेति विकल्पितेऽकत्वादिति चेच्च । यस्य वि-

भावेत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इष् न स्यात्तत्र तन्निप-
 तिदरिद्रातिभ्य इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेऽकत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं
 सेङ्गश्चम् । इति कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमि-
 त्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेश इति इष्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्व-
 व्याहृद्धौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यन-
 यक्तं सप्तस्थानित्यतां प्रापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिव-
 त्त्वनिषेधस्तर्हि पठ्यतीत्यवान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जत्वं स्यान्मैव-
 म् । इष्टवदित्यादिदृष्ट्या भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जत्वाप्रवृत्तेः ॥ चरि
 जवतुः । जवुः । वसेर्लिटि अतुस् उस् च, गमहनेत्युपधालोपः, खरि चेति
 चत्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनस-
 वर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्था-
 निवद्भावश्चैव नास्तीति बोध्यम् ॥ अदर्शनं लोपः ॥ अत्र दृष्टिज्ञानसामान्यवच-
 नः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् अवर्णं संप-
 द्यते । तच्च श्रोत्रव्यापारस्तन्निषेधोऽववर्णम् ॥ नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ
 वकारयकारौ न श्रोत्रव्यापारि श्रोत्रव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चा-
 रणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति अवर्णे उच्चारणमनर्थकमेवेति साम-
 र्थाच्छ्रवणनिषेधे तद्वेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥ प्रसक्तस्येति । इह
 स्थाने इत्यनुवर्तनादेतद्विध्यते । प्रसक्तस्येति किं, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा
 भूत् । अस्ति हि तत्र कृपोदर्शनं, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेष
 णाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥ संयोगान्तस्य । तदन्तस्येति ।
 अलोन्वस्येति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयो-
 गस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगः संज्ञेति पक्षे दृष्टकरोतीत्यादौ
 लोपं वारयितुं संयोगावन्ती यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति
 मनोरमायां स्थितम्, ॥ संयोगेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न
 भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् ॥ यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमि-
 दम् ॥ यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा भूलोभलीत्यतो भलदृष्टणम-
 पकृष्ट भल एव लोपो विधीयत इति अन्तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसि-
 दत्वमिति वा ॥ न च बाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरंगं लोपं न पश्यतीति वा-
 च्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । उत्तरकाल-
 प्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' 'न

षामः ॥ अक्षराणां समान्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमान्नायिकाः
 षोऽन्तोदात्तादितिठञ् ॥ होठ इति न भवतीति । यद्यप्याकारप्रक्षेपाभावे
 योगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ठत्वं तस्यासिद्धत्वात्, अतोऽसंयोगान्तलोपो न
 भवतीति वक्तुमुचितम् । तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे नैपा-
 षकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ठत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्त
 षोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके ॥ अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति
 प्रपञ्च वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ठत्वं नेत्युक्तमित्याहुः ॥ विश्वपा-
 षरित्यनेत्युपलक्षण विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । होठ इत्यु-
 षलक्षणं पृथगायुरित्यादौ भयो ह इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् ॥ यदि तु
 षिततसूक्ष्णामित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत ईषत् इत्यनुवर्त्य स्तराणां चेत्यत्र निवर्त्य
 षद्विहतसूक्ष्णं विहतं स्तराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते । तदा नाजम्भलावि-
 ष्ति सूत्रं त्यक्तं शक्यमित्याकरे स्थितम् । अननुनासिकास्ते इति । ये त्वाक्षरस-
 षान्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः ॥ एवं रेफो हकारश्च
 षण्प्रत्याहारान्तर्गतोपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्य-
 ष् ॥ स च तात्पर्यश्चेति । तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥ वृद्धिरा-
 ष्वच् ॥ आश्च ऐच्चेति इतरैतरयोगद्वन्द्वः, सुपां सुलुगिति श्रीङः सुलुग्वा ॥ यद्वा ।
 षमाहारद्वन्द्वः । न चैवं द्वन्द्वाद्युदघहान्तात्समाहारे इति टच् स्यादिति वाच्य-
 ष् । समामान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः ॥ अथ
 षा षाद् इत्यसमस्तमेवास्तु । वृद्धिशब्दः तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः ॥ अथस्म-
 षादित्वेन भत्वाच्चोः कुर्न । ऐजिह्व द्विमात्र एव तात्पर्यत्वात्, तेन कृषौ कत्वमि-
 ष्वच त्रिमात्रो न । वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः ॥ अदंङ् गुणः ॥ तत्परंकर-
 षमिह सरूपार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न । तरतीत्यत्र त्वकार एव,
 ष तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते
 षकस्याध्यर्धमात्रत्वाद् अपरस्यार्धद्वितीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु षाद्गुणः अतो
 गुणे इत्यादयः । भूवादय इति । भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयो-
 ष्ववस्थाप्रकारवाचिनोरेशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति
 विग्रहः । भूपभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह ।
 क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किं, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भू-
 त् । सति हि तस्मिन् षातो धातोरित्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमा-
 षाम् ॥ षादयः किं, हिक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिष्ठ-

न्तस्य च मा भूत् । स्तम्भादीनामुद्विक्करणेन सीत्राणां धातुत्वं ज्ञायते । तुल्यमा-
 दीनां बहुलमेतच्चिदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः ॥ प्राचींश्चरात् ॥ रेफावशि-
 ष्टपङ्कणं किम् । ईश्वरे तीसुक्तमुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् ।
 यदि तु प्रत्यासत्त्यैव अधिरीश्वरे इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिप-
 ल्प्यर्थमेवास्तु ॥ चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् ।
 इह तु स्यादेव लांघं नयन्ति पशु मन्थमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ॥ गतिश्च ॥
 उपसर्गसंज्ञामावेशार्थश्चकारः । अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात् ।
 तत्फलं तु प्रणयेमित्यादौ उपसर्गादसमास इति शतं गतिकारक इति क्लृ-
 त्तरपदप्रकृतिसंस्मरणेति दिक् ॥ निश्चिरदुस्सदुरिति । उपसर्गस्यायता-
 विति निर्दोरोलम्, निलयते दुलयते । निसो दुसश्च कृत्वस्यासिद्धत्वात्तत्त्वाभावः
 निरयते दुरयते ॥ न वेति विभाषा ॥ निति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह । नि-
 षेधविकल्पयोरिति । विभाषा श्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पानुपपत्तिहेते, तत्र
 प्रतिषेधेन समीकृते विषये पञ्चादिकल्पः प्रवर्तते, शुभाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्ती वि-
 कल्पः । शुश्रूवतुः शिश्नयतुरित्यादौ तु वचिस्त्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥
 अत्रेदं बोध्यम् । इतिशब्दः काकाच्चिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविप-
 र्यामिक्तः । तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी, विभाषाशब्दार्थो विक-
 ल्पः संज्ञा ॥ उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च
 नास्योपयोगः । प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवती-
 ति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्तविभाषायां तु अ-
 भावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रक-
 रणात् । विभाषा श्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि
 पितृत्वे संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किंत्सु यजादित्वाद् वचिस्त्वपीति नित्यमेव
 स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किंत्वेव प्रवृत्तिः स्याद्, न तु पितृत्सु ।
 न च पितृत्सु विधिमुखेन किंत्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वा-
 च्यम् । वैकल्प्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति
 प्रतिषेधः प्रथमं किंत्सु प्रवर्तते, ततः किदकिदरूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्रा-
 पिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते ॥ इतीति किं, पुसंज्ञा-
 वत् स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति विभाषा श्वेरित्य-
 च नवाशब्दः श्वयेतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति ल-
 भ्यते । तथाहि । लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाह इत्यादौ तु शब्दरूप-

रः संपद्यते, व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् ।
 इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्या-
 यकत्वं नाम । संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ह्रकोरन्यतर-
 व्यामित्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
 हरतेर्भक्षार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च मतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ
 कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावद् अ-
 भ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु
 हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति
 कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ स्वं रू-
 पं शब्दस्य ॥ अग्नेर्दक् आग्नेयम् । आङो यमह्नः आयच्छते, आहते । इह
 अग्नि, आङ् यम् हन् एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्कारादेर्दंगादिप्र-
 त्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किमनेन
 सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायिभ्यो वङ्गादिभ्यो मा भूदिति
 सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रती-
 तावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्यत्राश्रित्यतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि
 प्रतीती संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोध-
 विषयत्वाच्चहिरण्यः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन
 रूपग्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं
 रूपग्रहणम् । तेन 'अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य' इत्युपपन्नं भवति ॥ तच्चोक्तज्ञापका
 दर्शो ग्राह्यः, स्वमितिवचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन
 काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । 'प्रादूक्षोढ' इत्यत्र तु 'ऊढ
 ग्रहणेन ज्ञान्तमेव गृह्यते न तु ज्ञातवन्तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्द-
 संज्ञेति किम् । 'उपसर्गे घोः किः' दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थकात्मा
 भूत् । न च दाधाध्विति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति
 वाच्यम् । घुमास्थेत्यादिना आत ईत्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया
 सामर्थ्योपपत्त्यात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः ।
 कर्म करणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्द-
 शास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह । शब्दशास्त्रे या संज्ञेति ।
 येन विधिः ॥ विधिरित्यत्र उपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति
 करणे ऋतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृत्योगषष्ठ्या बाधात् । न च उभयप्राप्तौ

कर्मणीति नियमेन निर्वाहः । कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र
 करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेहृ ह-
 तीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च परजित्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं, धात्वा-
 दीनां च स्वातन्त्र्यं वास्वादीनामिव तच्चादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् ।
 तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह । विशेषणं
 तदन्तस्येति । स्वस्य चेति । स्वं रूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । 'एरच्' इकारान्ता-
 दिकाररूपाश्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥ समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं
 श्रितः कृष्णश्रितः, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतत्वस्तप्राप्तापकैः' द्वितीयान्तं
 श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः । नेह । कृष्णमुपाश्रितः ।
 'नडादिभ्यः फक्,' नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह । सूत्रनडस्यापत्यं सीत्र-
 नाडः, अन्वयतिकादित्वादभयपदहृदि ॥ उगिहर्णति । उगिहर्णग्रहणं वर्जयित्वा,
 उगिहर्णग्रहणवर्जं, द्वितीयायां चेति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती,
 महच्छब्दस्य गौरादित्वेप्युपसर्जने षिह्रीरेति ङीषोप्रवृत्तेः 'उगितश्च' इत्युगिद-
 न्तात् ङीप् ॥ 'अत इज्,' दाक्षिः । न चेहृ सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमि-
 काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिजो जिच्च' अर्थमिति वाच्यम् । बाह्वा-
 दिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं हृद्वाद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगवि-
 रित्यादावेव अत इज् स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति
 चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवदग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ विरामोऽवसानम् ॥
 विरमणं विरामः, भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति ॥
 संज्ञाप्रदेशः वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्येव । यथो-
 चरितप्रध्वंमिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यदा विरम्यते ऽनेनेति विरामः, बा-
 हुनकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ
 इत्यर्थः अस्मिन्सु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भियते । खरि
 परे रेफस्य विसर्गाः, अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥ सुमिडन्तं पदम् ॥ अ-
 त्मान्तग्रहणमन्वय संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थम् ।
 तेन ईदूदेहिवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्यो-
 रगारं कुमार्यंगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां
 कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः । कृत्तद्धितेति सूत्रे अर्थवदग्रहण-
 मनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥ ह्रस्वोन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमिका-
 चरायां संज्ञार्था कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं सं-

बुध्यतेऽस्मिन्समुदाये वर्षा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणह-
 रादिसंज्ञावशत्वेकं, तथाहि सति दृषद्विभर्तीत्यत्र वकारसंनिधौ दकारस्य सं-
 ज्ञोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वान्यस्य
 संयोगादेरित्येवं स्यात् सिद्धान्ते तु अचो रङ्गाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्ध-
 यादेत्वमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनं, जात्याख्यायामेकास्मिन् बहु-
 वचनमिति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिष्येत्यादौ गुरोश्च ह-
 ल इत्यप्रत्ययः सिध्यति, यत्र बहुवो हलः संस्मिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां चार्वाशिषेण
 संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहुनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मतुप-
 स्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्यामत्र तनो-
 तेर्डउः सन्वञ्चेति डउप्रत्ययः सन्वङ्गावाहित्वं सन्वत इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारणसा-
 मर्थ्याद्गुणाभावः, यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह संयोगान्त-
 स्त्वेत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारम-
 कारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात् ॥

इति तत्त्वबोधिण्यां संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणहृद्दी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्ध-
 धातुकयोः' सिचिद्वहिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च अचो अणिती-
 त्यादौ, स्थाननिर्देशात् । गुणहृद्विशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणहृद्विपदे
 अनुवर्त्य गुणो हृद्विरिति ये गुणहृद्दी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न त्यदादीना-
 मः इमम् 'दिव औत्,' द्यौः । विधीयेते इति । यत्र त्वनुवादो हृद्विश्याचामादि-
 रित्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः ।
 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं
 फलं उदीचामातः स्थानइत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥ पष्ठान्तमिति । सूत्रे षष्ठान्तस्यानुक-
 रणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घो नेति भावः ॥
 पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्वेत्यादिक्रमेण संबध्यते ।
 'मिदेगुणः' मृजिर्द्वहिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयव-
 स्येक इति संबध्यते ॥ अचश्च ॥ ऋस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, ऊकाः लोङ्गस्वदीर्घ-
 इति सूत्राद्भ्रस्वदीर्घभ्रुत इत्यनुवर्त्य ऋस्वो दीर्घः भ्रुत इति योऽजिति योजन-
 या लभ्यते । ऋस्वेत्यादि किं, 'दिव उत्' दुभ्याम् । 'अष्टन या विभक्तौ' अष्टौ
 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्ज्ञशोर्विषये प्रवर्तमानस्य अष्टन
 इत्यात्वस्याचः स्थानिकत्वे सति नैतत्सध्येदिति दिक् ॥ षष्ठान्तं

पदमिति ॥ तच्च सति संभवे सामानाधिकरक्ष्येनैव संबध्यते, न
 वेयधिकरक्ष्येन, तेन ऋत्विजो नपुंसक इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ऋत्विजः, श्रीपम् ।
 नेह सुबाम् ब्राह्मणकुलम् ॥ शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरक्ष्यासं-
 भवात् शमादीनामच इति संबध्यते । तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । वाक्यस्य
 टेः भुत इत्यत्र सामानाधिकरक्ष्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यादृटेरवयवस्याचः भुत
 इति व्याख्यायते । अन्यथा अलोन्यस्य अचश्चेति परिभाषाभ्यामेहि कृणोत्या-
 दिवाक्यान्त्यस्याचः भुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन्
 इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥ आयन्तौ टकितौ ॥ भविता, आर्धधातुकस्येद् ।
 जाययति । शास्त्रासाङ्गत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानियोगत्व-
 स्थायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परस्व' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेन 'चरेष्टः' 'गा-
 पोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥ मिदचोन्यात्परः ॥ स्थानियोगत्वस्य पर-
 श्चेति परत्वस्य चायमपवादः ॥ यथांसि, वनानि नपुंसकस्य भलच इति नुम् ।
 वृषश्चि, 'वृधादिभ्यः श्रम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्था-
 नियोक्तृमात्रस्यापवादोस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषयि
 प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च
 श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं, 'दृणह इम्' इति निर्देशात् ॥ अचां म-
 ध्येइति । मूचे जात्यभिप्रायेण अच इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति
 किम् । मुञ्चति, लुप्यति । अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां
 नेतृत्विध्येत् । श्रे मुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनु-
 पस्थितिप्रसङ्गात् । अन्ये तु अचोन्यात्परो मित्स्यादिति व्याख्यासेन योजयित्वा
 प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित् समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूचादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे
 स्वरितत्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे । अन्तावयव इति । तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य ना-
 न्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहङ्लिङ् इत्यत्र
 वहङ्भावे लिङ्, इति खशि अर्हद्विषदिति मुमि मोनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वा-
 दिति भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति ॥ तत्
 तदादिपङ्कणं स्यादिनुमर्थम् इति अङ्गसंज्ञासूत्रस्यवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥ षष्ठी
 स्थानियोगा ॥ स्थानेन योगोऽस्यास्तीति विग्रहः, निपातनादेत्वम् षष्ठ्याः संबन्ध-
 मात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानियोगा बोध्या ॥ किमविशेषण, ने-
 त्याह, अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति । अनिर्धारितेति किम् । 'जदुपधाया गोहः' ।
 शास इदङ्लोरित्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास इत्या-

दी मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिंसासिस्थाने धातुमात्रस्योपधा-
 द्याश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् ॥ स्थानं च प्रसङ्ग इति ॥ न चास्य प्रस-
 ङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते दर्भाणां
 प्रसङ्ग इति प्रतीतेः ॥ एवं च इको यणचोत्यादाविगुञ्चारणप्रसङ्गौ यणुञ्चारणीय
 इत्याद्यर्थः संपद्येत ॥ स्थाने ॥ सदृशतम इति । अर्थाप्राप्यमाणानां मध्य एव ।
 अत एव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न ॥ इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः
 स्थानप्रवृत्त्यादप्यपि वाक्यार्थः संमतः । तात्त्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमस्तप्र-
 युक्तान्तर्यवानिति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह ।
 यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः ॥ स्थानतो यथा
 दध्यत्र । तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः ॥ अर्थतो यथा वातण्ड्ययुव-
 तिः, वतण्ड्यशब्दाद् वतण्ड्याच्चेति गोत्रापत्ये यञ् । तस्य लुक् । शाङ्गैरवादित्वात्
 ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे 'पीटायुवती'त्यादिना समासः,
 'पु'वत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पु'शब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तद-
 पत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । न तु वतण्ड्यादिः ॥ गुणतो यथा वाग्धरिः ।
 घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः ॥ प्रमाणतो यथा असुम् अमू अमून्
 अदसो सिरित्यनेन ऋस्वस्य ऋसो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । तमवप्रवृत्तं किम् ।
 वाग्धरिरित्यत्र 'भयो होन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसा-
 म्येन द्वितीयो नादवत्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् । किं तु नादवान् महाप्राणश्च-
 तुर्यो च एव, यथा स्यादिति ॥ बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत
 आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥ तस्मिन्निति ॥ सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । नि-
 शब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिरुञ्चारणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहिते, व्यवहिते
 च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते ।
 अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किं, दध्युदकम् । अओ-
 कारस्य मा भूत् । अव्यवहितस्यैवेति किम्, अग्निचिदत्र 'सोमसुदत्र । व्यवधानं
 चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम्, संहिताधिकारज्ञापकात्, अन्यथा
 निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्या-
 चष्टे वर्णान्तरेणेति । एवं च संहिताधिकारवर्हिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि सं-
 भवन्तीति । तेनाम्नाविष्णू इत्यादाववग्रहेपि 'आनङ् कृतो इन्द्रे' देवता इन्द्रे
 चेत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता आनडादयो भवन्तीति दिक् ॥ तस्मादि-
 ति ॥ उत्तरस्येति किम् । तिङ्ङितिङ्ङ इति निघात उत्तरस्यैव यथा आम्, अ-

स्मिन्मोळे नह ईळे अस्मिन् ॥ अथ्यवहितस्येति । एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।
उत्संख्यानसुत्सस्तत्तनमित्यादौ उदस्येति परसंवर्णो न प्रवर्तते ॥ अलोन्त्यस्य ॥
ख्यानवष्टोनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोन्त्यस्यालः ख्याने स्यादित्यर्थः ॥ 'त्यदादीनामः'
मः, यः ॥ ख्यानवष्टोति किम् । 'आर्धधातुकस्येष्ट' षच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् ।
इह च षष्ठी ख्यान इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् । 'पदस्य' इत्यधिकृत्य
विधीयमानं वसुसंखलितं दत्तं परमानङ्गामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् ॥
ङिञ्च ॥ अयमपोति ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्य,' गवाग्रम् । 'अनङ् सी,' सखा ॥
परस्य यदिति ॥ तस्मादित्युत्तरस्याऽदेरिति न सूचितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादे-
शबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥
आदेर्बाधमिति ॥ आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ज्ञानुवर्तते ॥ अनेकाल्
'अस्तोभुः,' बभूव ॥ ननु निर्दिष्टमानस्यादेशा भवन्तोत्यनेकालादेशस्य सर्वादे-
शत्वं सिद्ध्यति, तत्किमनेनानेकालग्रहणेन । न च अलोऽन्त्यस्येत्यन्तस्य स्यादि-
ति शशम् । ङिञेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् ॥ उच्यते । अनेकालग्रहणा-
भावे रामैरित्यादावैसादेशः, आदेः परस्येति मकारस्यैव स्थाने स्याच्च तु सर्वस्य
स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्,' इतः ॥ इत्यादाविति ।
आदिशब्देन अतो भिस इत्यादि गृह्यते ॥ परत्वादिति । अत एवादेः परस्येति
पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु अनेकाल् शित् सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तर-
स्यादेरिति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति नि-
र्दिष्टे' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्ततेति वाच्यम् । तस्यापि सूत्रस्य प्राक्
पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः ॥ मैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ
इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्चसोरौष्प्रसंगात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु उत्त-
रस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्यतइति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः,
'अनेकाल् शित्' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूचितं
परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसं-
स्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औष्' इत्यस्य दिग्योगे
पञ्चमोत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनाङ्गात्पूर्वयोरपि जश्चसोरौष् स्यात् ॥ व्याप्ति-
न्यायस्तु 'प्राथोश्चराक्षिपाताः' इति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेन अधिरीश्चर इति
सूत्रावधिकत्वमिदो इच्छरेतोऽसुक्कमुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरण्याय रेफ-
विशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन उत्तरस्येत्यस्या-
बाधनाथ निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्य-

भक्तो लोपात् 'अहिरक्षकचत्वादा' इति ॥ चत्वारि रूपाणीति । इह धका-
 ॥ द्वित्वे ज्ञाने च कृते पूर्वचासिद्धीयमद्वित्वे इति जयोऽसिद्धत्वाभावेन सञ्च-
 तात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ कथाधिक्यमस्ति ॥ अथ के चिदाहुः । उकारात्परस्य
 द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्या-
 नेदमुक्तमिति । तेषां तुदादिगणे वज्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य अथः परस्मिन् इति
 निवह्यावाचसंप्रसारण इति वक्ष्यते नेति समाधानग्रन्थो मूलस्यो विद्वध्येत, तस्मि-
 न्नस्त्विति भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य ज्ञाने कृते पूर्वचासि-
 द्धमद्वित्वे इति जयोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यतिभेदात् । अतः
 सत्यं सौत्वाद्यौ परस्मैवर्चद्वित्वं भव्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकार-
 त्वसिद्धौ पूर्वचासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्वि-
 त्वं पुनः प्रवृत्तौ कृत्यभावः । आष्टमिकर्तृवचनस्य स्थानेर्द्विवचनरूपत्वात्स्था-
 नदेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्तु मन्त्रोऽयमेकस्यां व्यक्तौ एकं सङ्गं सङ्ग-
 प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्र-
 त्तिः । अन्यथा द्वित्वान्गत्यापत्तेरित्यादि ॥ तदनवधाननिवन्धनं, तच्चाधा-
 दिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्याच्च प्रयो-
 गान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्ते-
 रिति सिद्धान्तितत्वात् । न तु सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न
 विषयः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठ-
 प्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति द्वित्व-
 वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य
 प्रत्यर्थत्वात् । छिटि धातोरिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विन्ना-
 दौ कल्पनीयायां साधवाग्रथमप्रवृत्तावेव विन्नान्तिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्या-
 ज्ञातम् ॥ अत एक सर्वस्य द्वित्वस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र इ-
 तिऽसवर्णे इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवं, समासो तत्किषेधात् । न
 । नित्यसमास एव तत्किषेध इति वाच्यम् । सिद्धित्वसमासयोः शाकल्यप्रतिषेध-
 इति वार्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्त्वेन
 कारे कृते तस्य द्वित्वं नित्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्यु-
 क्तम् ॥ द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूत-
 र्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥ सुहृत्पास्य इति । कर्तृकरणे कृता बहुवचनमिति
 तीयासमासः ॥ नन्विह यथेवं दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन नि-

व्यक्तत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वे समाना-
 कृष्टवृत्तमिति वार्तिकोक्तः । न चैवमपि न भूबुधियोरिति यग्निषेधः शङ्क्यः ।
 चात्कृत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । सुपीत्यनुवर्त्य सुवि परत एव
 यग्निषेधाच्च ॥ घात्रंश इति । अत्र रेफस्य हित्वं न, हित्वप्रकारेण रक्षाभ्यामि-
 ति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्त्तित्वाभावात् । सुबुपास्य इत्यादौ
 तु स्वाभित्वेन निमित्तत्वमिहो न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्य वाच्यतुपिबुधस इत्यन-
 दिनिर्देशात् प्रापकात् । तकारस्य तु हित्वं भवत्येव । तच्च कैवली रूपवृत्त-
 म् ॥ नादिनि ॥ स्त्रीव्याक्रोशः प्रायेण प्रवर्तते इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति । पु-
 षादिनोति । इह सुध्यजाताविति णिनिः ॥ तत्परि चेति । आदिनि यः पु-
 षश्चन्दस्तस्मिन् परेपि पुषश्चन्दस्य न हे स्त इत्यर्थः ॥ वा इति । हित्वस्य वै-
 कल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु इतजग्धयोः परतः पु-
 षश्चन्दस्त्वैव अनचि चेति हित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् । तदर्शनाभ-
 णीयमेवेदमित्याहुः ॥ पुषइतीति । पुषो इतो यया सा अस्मात्पूर्वघडाइति
 ङीप् । एवं पुषो जग्धो यया सा पुषजग्धो ॥ अथो रक्षाभ्याम् ॥ अचः कि-
 म् । कृते इत्यादौ नकारस्य मा भूत् ॥ इहो यमां यमि ॥ इलः किम् ।
 न्यायम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्मुच्यन्ते । सु-
 ब्रुपास्यः, मध्वरिः । नच यचो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च हित्वे कृते
 अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्लुङुवे । कुर्मः । अत्र तु अचो रक्षाभ्यामिति ल-
 स्य अस्य मस्य च हित्वे कृते लोपः प्रत्यङ्ङात्मा । सुगन्धीशः । सचच्युतः ।
 अच अनचि चेति ऊमो हित्वे सत्यनेन ऊकारणकारनकाराणां लोपः ॥ लोपः
 स्वाहेति । भयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तते इति भावः ॥ लोपारम्भ-
 फलं त्विति । आदित्यो देवता ॥ आदित्यशब्दात् हित्वदित्वेति च्छप्रत्यये यस्ये-
 ति चेत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकां रूपं सिध्यति नान्य-
 वा इति भावः ॥ न च आपत्यस्य च तद्धिते नातीत्यनेन यलोपे कृते एकयकार-
 कां सिध्यतीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥
 यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्देवस्य रेफे परत
 उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥ साहाय्यमिति । अच
 मलोपो नेत्यर्थः । इहो यरां सर्वेषु लोप इति तु न सूचितम् । मूर्धः शार्ङ्ग-
 मित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥ एचः क्रमादिति ॥ नन्वेवैव यथासंख्यसूत्रं
 वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारपदेषु तद्व्याख्यायां निरुद्धस्य व्याभ्युपगमेपि लक्ष्यार्थ-

षात्पूर्वभावि अकार्ये ज्ञानमादाय यथासंख्यत्वावसानं यत्तद्वत्त्वात् । अन्यथा
 चां कृतेचायकस्यावो न सिध्येत् ॥ मैवम् । अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः ।
 याहि । एषः संख्यचराणि । ततश्च संज्ञताकारतालव्यस्य एकारस्य संज्ञता-
 रतालव्योऽस्य संज्ञताकारोऽस्य तादृश एव च, एषोऽन्तरभूयस्यादैकारे
 कारः अर्धवर्धमानः, अकारस्त्वर्धमान एव । एषमौकारेऽप्युकारोऽर्धवर्धमानः, अ-
 कारस्त्वर्धमानः । एवं च विज्ञताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विज्ञताकारतालव्य-
 ण्य । विज्ञताकारोऽस्य विज्ञताकारोऽस्य भावः ॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति
 कम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ प्रत्यये क्तिम् । गोयानम् ॥ यकारादाधिति ।
 न विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिरादावप्यपहणे इति वार्ति-
 त्वायमर्थो लभ्यते ॥ ओदौतीरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वे-
 निर्णीतत्वादिति भावः ॥ अथेति । भाषार्थमिदम् ॥ गौर्यतौ लोकेपि
 ण्त्वादेशः स्यात्समुदायेन अर्धनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः ॥ गव्यूतिः स्त्री
 ण्ययुगमित्यमरः ॥ निपातित इति । क्तिञ्चन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्य-
 मित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्दोषाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शा-
 क्यस्येति वा लोपः स्यादत आह । वान्त इत्यत्रेति । वकारो न लुप्यतइति । एवं
 च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्या-
 दिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥ धातोस्तन्नि-
 मित्तस्यैव ॥ पूर्वेषु सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते एव इति
 च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परावृश्यते योग्यत्वाच्च तु संनिहितोऽपि धातुः ।
 तर्हि सस्यैवः स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्विष्टतीवधारणार्थः । अन्यथा
 हि तन्निमित्तस्यैवो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्यते ।
 ततश्च बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादीयत इत्यादौ,
 तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । यादौ प्रत्यये परे धातोरेचच्चेद् वान्तादेश इत्यादि ॥
 लव्यमिति । लुनातेरचो यत्, सार्वधातुक्रार्धधातुकयोरिति गुणः ॥ अवश्यल-
 व्यमिति । ओदावश्यक इति पठ्यत् । मयूरव्यंसकादयश्च इति समासः । लु-
 प्येदवश्यकः काल इति मकारलोपः ॥ लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसू-
 त्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति । तन्निमित्तस्यैवेति किमिति ॥ एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यै-
 वायमाक्षेपः पर्यवस्यति ॥ ओयत इति । आङ्पूर्वाद् वेजः कर्मणि लट् यगा-
 त्मनेपदे, यजादित्वात्संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् अकृदिति दीर्घः । आङ्गुणस्य
 परादिवङ्गवेन धातोरेच्चेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥ औय-

ति । पशूनां समूहः । पशूनां वत् प्रकृत्यः इति शब्दोऽर्थस्तु न सिति चेति
 पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥ ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति । ननु ऋत्यस्येत्येव सूत्र-
 मस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादौ इकोसवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम् ।
 होहृत्कार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्राहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन अकोसवर्णे
 इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषा निवृत्तेः । सप्त-
 ऋषीणामित्यत्र न समासे इति निषेधापत्तेः । न समासे इति निषेधवार्तिकं
 हि इकोसवर्णे इति सूत्र एव, न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह ।
 समासेऽप्ययमिति । एवं च ऋत्स्ववर्णयोरिति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते ॥ प्रत्यभि-
 वादे ॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशुद्धे किम् । अभिवादये
 तुषजकोहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक । आसुष्मानेधीति । अस्तेः सेर्हिः ।
 असोरिति एष्वम् हुभस्त्वो हेर्धिः असोरक्तोपः ॥ नामगोत्रं वेति । गोत्रस्यो-
 दाहरणम् । अभिवादये गार्ग्योहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्या इत्युहम् ॥
 दूरादूते च ॥ इतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह । दूरात्संबोधन
 इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सक्तून् पिबेत्यादि ॥ गुरोर-
 नृतः ॥ अनन्वत्यापीति । अत्र वदन्ति । यद्यप्यन्यस्य गुरोः प्लुतार्थोपि शब्द
 इति व्याख्यायत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च दूरादूत
 इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्ये-
 त । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति प्रकृ-
 तत्वादिति ॥ देशवदन्तेति । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरिहीति शब्दो बोध्यः ॥
 एवमपि । सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति । एतेन 'हैपायनी विरहकातर आलु-
 हाव । पुचति' इति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य विकल्पकत्वात् ॥ आर्षप्रयोग
 इति श्रीधराचार्यास्तिस्तु नादर्थव्या, विस्तरस्त्वत्र त्वमनोरमायामनुसंधेयः ॥ यणा-
 दिकं करोतीति । अत्र नव्याः । यद्येवमग्नी इति विष्णू इति इत्यत्र प्रगृह्यान्वय
 प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्, ततश्च वत्करणप्रयोजनं
 यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थ इति प्राचां
 व्याख्येयं ज्ञायमी । एवं च इको यणचोत्यत्र इग्राहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति ।
 तथा हि । तत्प्रेग्राहणाभावेऽपि 'ऋत्स्वस्य पिति कति तुक्' दीर्घादित्यतो ऋत्स्व-
 दीर्घपदानुहत्या तयोर्यस्त्विधानाच्च व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य तु प्रकृतिभा-
 वेनैव भवितव्यमेव । अयादयोपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ
 तु 'आदगुणः' इतिरेतीति बाधको भविष्यतः ॥ यथा सत्यपि इग्राहणे श्रीमद-

त्यादौ सवर्णदोषत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरु
इति सुतनू इति चिनुहो अनेत्यादौ अप्लुतवदुपस्थिते ई चाक्रवर्मणस्येति प्रक-
तिभावनिवेधेपि आभ्यां यणादिकार्याविधानात् प्लुतस्यास्य यण न स्यात् ।
ऋस्वदोषपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते
शङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये त्विग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणव क-
चिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तस्मा भूत् । किंचान्यत् प्राप्नोति इकोसवर्णे
इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं न समासे सितिचेति तदनेन संगृहीतं भव-
तीति ॥ चिनुहोति । चिन्विति लोटन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्यस्यापि प्रश्ना-
ख्यानयोरित्यनेन प्लुतः ॥ उभयत्र विभाषेयमिति । इति शब्दे परतः पूर्वेष
प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥ ईदूदेदन्तमिति ॥ अत्र विशेषणेन
तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेति इमाविति यथा स्यात् । हरीविष्णू इत्यादिव्ये-
कादेशस्य परादिवङ्गावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमि-
त्युक्तेपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ द्विवचनमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्ति सुमिङ्गन्तमित्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्विधोच्चागारं
कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धम् ॥ द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्रा-
चस्तु नेदं सिध्येत् ॥ हरी एताविति । इह ऋस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न प्लु
तप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण मणोवादीनां प्रति-
पेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणोव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च सुनिच-
यानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते मणोवोदृष्टस्य लभ्यते प्रियौ व-
त्सतरो ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते । इवार्थे इति ॥ वशब्द इत्यादि । वं प्रचे-
तसि जानीयादिवार्थं च तदव्ययमिति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवं साम्ये'
इत्यमरः । कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥
अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह । ईदूताविति ॥
अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननूकारानुवृत्तिर्यथा स्त्रियां फले वा अमु
आसाते इत्यत्र पूर्वणैव सिद्धेः सूत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह । रामक-
णाविति । पुंसि पूर्वेष न सिध्यत्येकारान्तत्वादिति भावः ॥ अदसो मादिति
सूत्रं प्रति मूत्वमोत्वं च नासिद्धम्, आरम्भसामर्थ्यात् ॥ अमुकेचेति ॥ स्त्रीलिङ्ग-
द्विवचनस्य तु प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥ एकारोप्यनुवर्ततेति ।
तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं मादग्रहणमिति भावः ॥ श्रे ॥ छान्द-
समपीठं संदर्भग्रहार्थमुक्तमित्याहुः ॥ अस्मि इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सु-

मृगं इति भ्यसः शिच्चादेशः । शिषे लोपः ॥ निपात एका ॥ निपातः किम् ।
 भततेर्हः । अः । हे अ भागच्छ । हे भागच्छ । अच प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एक-
 ग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रान्तदन्तलामे प्रेदमित्यत्र स्यादतः उक्तमेकेति ।
 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः, उक्तातिप्रमङ्गतादवस्थ्यात् । भतः पूर्वकालैके-
 ति कर्मधारय एव ॥ ननु निपातोऽजनाडित्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे
 प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्यग्रहणसामर्थ्यादप्यूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः
 किमेकग्रहणेन । न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात्
 भतो रोरिति रोरुत्वे न स्यादतो ज्यग्रहणसामर्थ्यमुपचीणमित्येकग्रहणमावश्यक-
 मिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति कृत्वस्यासिद्धतया रिफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञा-
 भावेन दोषाप्रसङ्गः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रिफा-
 न्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्य-
 संज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि कृत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । सकारा-
 न्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्यप्रयोजनं प्राप्नोति यद्यप्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत ।
 न चाज्यग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रपराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्
 त्वचूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाड्य-
 ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः व्याहरति मृगः इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृ-
 त्तेः । किं च निपातोऽजनाडित्युक्तोप्यनाडिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशि-
 षणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभाद-
 अप्यूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य ॥ नन्वे-
 वमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अन्यथा अ इ उ अपेक्षीत्यचेका
 ज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृति-
 भावः स्यात्तु पूर्वयोरिति चेत् ॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास-
 संभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । ए-
 कास्त्रिजिपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनायग्रहणाच्च ।
 अनाड्यभाष्यकाराः । अस्तसमुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति
 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिस्थाना न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव निर्दिश्यते' इति । तेन
 हलन्ताच्चेति सनः कित्वात् दश्च इत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम् । हल्यग्रहणस्य व्य-
 क्तिपरत्वे तु योचेकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन्
 भकारावासाविक्रमोप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु
 अप्रवृत्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्यग्रहणं त्यक्तुं

शब्दम् । अत एव मनोरमायामनाडिति पर्युदासादेवाक्षूपनिपाते लब्धे निपा-
तप्रहणसुत्तरार्थे अष्टप्रतिपक्षार्थमिहैव कृतमिति निपातप्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं
न त्वेकाजप्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायामनाडिति पर्युदासादि-
त्यादि तच्चिन्त्यम् । श्रोतसूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतम्भत् ।
न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रीतिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् । अस्मादेव भा-
ष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अततेर्डः अः, अकारो
वासुदेवः स्यादिति वचनाद्रूढिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सङ्घ
आङ्मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे अव्ययी-
भावश्चेति नपुंसकत्वाद्भ्रुत्वत्वे सौरम्यमि पूर्वं च कृते अमितिरूपं भाष्यकृतसं-
मतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेजस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अम् इतः,
एतः, अम् उतः श्रोत इत्यासमुद्भित्वित्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्यु-
दासपक्षे अमि पूर्वं गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्मनिबन्नावेन
निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाग्रये तु सिध्यति तस्यङ्गत्वेन- प्रगृ-
ह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्य-
स्यात्र प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रमवस्यन्नेन तत्र प्राच
ग्रन्थानामधिष्ठेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहृतेरनित्याद्याहुः ॥ आङ्गुर्ज इति ।
प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्य इति वर्जः हज-
र्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् ॥ आ एवमि
ति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोयमाकारः, पूर्वमित्यं नामंस्यः
इदानीं त्वेवं मन्यसइत्यर्थः ॥ आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोयमाकारः ॥
वाक्यस्मरणयोरित्यादि । अत्राप्यमाशयः । ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ
च यः । एतमातं डितं विद्यादाक्यस्मरणयोरडित् इति भाष्यस्याङ्गिज्ञान-एव
तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य डित्वं त्वर्थमिहम् । ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशा-
नुवादः । एवं च अत्रात्राप इत्यत्र समस्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्त्वात् आङो-
नुनासिकशब्दसीति प्रवर्तत इति ॥ श्रोत् ॥ निपात इति किम् । देवोसि,
वायवायाहि ॥ संबुद्धौ ॥ ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रे-
त्याह । अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वादिकल्पो
मा भूत् । न च श्रोदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ
तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोत्र ॥ उजः ॥ निपात एका-
जिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । शाकल्यस्येती प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते । तदाह ।

इतो वा प्रागुक्तमिति । इह उज्जं इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकमूलत्वे तु उज्जं इतो जं शाकल्यस्येत्यर्थात् उं इतीत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उइतीत्येव रूपं सिध्यति, वितीतिरूपं न सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ॥ जं ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे यरोनुनासिके इति विकल्पः । यदेतन् इति पठसि यदेतद् इति वा एतदर्थमेवात्रानुनासिकपञ्चमम् । अन्यथा यरो जम्यनुनासिको वेत्येवावस्थत् । यरो जमि जम्वेत्येवावच्छादित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्यं तत्रेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिति न सिध्येत् । कृन्मेजन्तः डमुण्णित्यमित्यादि निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु यरोनुनासिके जम्वेत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह । प्रगृह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युजोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादितृमिहावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वे नोच्त्वादुज्ज इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषवत्त्वं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्योऽजं इत्ययमादेश इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । जं इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति भाष्येयते, तदा प्रगृह्यस्योऽजो नित्यमादेशः स्यात्तत्र विति जं इति एतेह रूपे स्यातां, तस्माच्छाकल्यप्रवृत्तानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह । अयमादेशो वा स्यादिति ॥ वक्ष्यासिद्धत्वादिति । अत एवेदं वत्त्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यण् इत्यनन्तरं मय उजो वेत्येवावच्छात् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥ ईदूतौ च ॥ ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्नाभवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीपञ्चमं किम् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या, मत्त्या, सुष्टुत्वा, इति प्राप्ते वृत्तौयेकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । ततः अकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपां सुलुगिति लुग् ङस्त्ववर्णपत्तेः ॥ सोमो गौरी इति । वातप्रभो अत्र ययौ असक्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥ मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति, तथापि मामकी इति तनू इति इति पदकाले त-

दस्त्वैव, स्वायां तनू ऋक्त्वेनाधमानामित्यत्र संहिताकालेऽप्यस्ति, तथापि ऋत्य-
क इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं कृन्तसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वा-
दिति बोध्यम् ॥ सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते
सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वा-
च्च प्राणनद्याः इत्याद् डेराम च स्वादिति भावः ॥ अर्थयद्वाचं किमिति । वाप्य-
श्च इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽत्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥ अर्थान्तरोपसंक्रा-
न्त इति । वाप्यश्च इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः,
सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये
वृत्त्याभावादिति भेदः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्या ॥ अण इति किम् । कर्तृ कर्तृ ॥ अ-
चसंधिरिति । कुत्वं श्रुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्या-
प्यत्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥

इति तत्त्वबोधिण्यामचसंधिः ॥

स्तोः श्रुना श्रुः ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं
श्रुः पुरित्वपि बोध्यम् । श्रुनेति । सह युक्त इति सूत्रे विनापि तद्योगं दृष्टी-
येति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥ योगे इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्वा-
न्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यणोर्न शादिति ज्ञापकात् । यथासंख्यसू-
त्रमिह नोपन्यस्तं स्थानेन्तरतम इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् । हरि-
श्शेते इति । वा शरीरिति पाक्षिकत्वादिसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चव-
र्गयोगे रामश्चिनोति, तवर्गस्य त् चवर्गयोगे सञ्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्छिव
इत्याद्युदाहरिष्यति ॥ शात् ॥ नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह । तवर्गस्येत्यादि ।
जशत्वमित्यादिव्याख्याद्वयनिर्देशे निःसंदिग्धत्वेन बोधनाय ब्रूतेति षट्त्वं जशत्वं
च न कृतं तथा श्रुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्दर्शन्यमेवोदाहरति ॥
विश्वः प्रश्न इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ श्रोत्रायाम्, यजयाचेत्यादिना नङ् । श्लोः
गूडिति ह्रस्व शत्वम् । नङो डित्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु प्रश्ने चासन्नमिति नि-
र्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमङ्गलानां नासिकास्थानाधिक्याद्दर्शनाद्यैश्चतु-
र्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् स्तोः श्रुनेति तुशब्देन नकारो न
गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्याश्चत्वार एवेति । विश्वः प्रश्न इत्यत्र श्रुत्वाप्रसक्तेः किम-
नेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । शादिति निषेधाज्जिज्ञादेव तुल्यस्थानमित्याद्य-
हणेन नासिकास्थानमिह तावदादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुशब्देन पञ्चमस्था-
पि षड्दशात् श्रुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च तोर्लीति तुशब्देन न-

कारस्यापि ग्रहणाद् विहङ्गिष्यति इत्यादि सिध्यति ॥ न च निमित्तकार्यणो-
यथासंख्यनिराम ज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति
वाच्यम् । तुल्यत्वं न नकारग्रहणे मिदं हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयत्वं
भयज्ञापने बाधकाभावात् ॥ नापि तुल्यास्यमित्यत्र यत्किञ्चित्स्थानतुल्यत्वविव-
क्षायां वर्मेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेदुरित्युक्तोदाहरणे सुत्वप्रसक्तौ शा-
दित्यारम्भे चावश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि स-
ति अमङ्गलानां परस्परमावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य ययि परस-
वर्णः वा पदान्तस्येत्यनुस्वारस्य आदयोपि स्युः । तात्त्वादित्थानसाम्याभावेपि
नामिकाङ्गपक्षे यत्किञ्चित्स्थानस्य तुल्यत्वात् ॥ नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्व-
मिति व्याख्यायां आदीनां परस्परमावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसाम्येपि
तात्त्वादित्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात्, ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नाति-
प्रसङ्गः, स्ववर्गादयः मह तु आदीनां सावर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येपि त-
दन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विहङ्गिष्यतीत्यादीष्टं सिध्यति, वर्गाद्यानां तु नासि-
कास्थानाभावं न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेपि न क्षतिरिति ज्ञाप-
काश्रयणं विनैवेष्टमिदिरिति वाच्यम् । हे गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः ।
इकोसवर्ण इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेः । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्ण-
कत्वादकारस्य । स्वरानामुपसर्गा चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावे-
ङ्गो ताभ्यामैवौ ततोपि च इति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्ता-
निवृत्तारण्येपि तदस्य तद्वत्त्वमित्यत्र तोलि इति परसवर्णविधिना दकारस्य वका-
रापत्तेः । वकारस्य श्रोष्ठस्थानाधिक्येपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वा-
त् । यदि तु वकारस्य दन्तोष्ठमिति समाहारनिर्देशाद् श्रोष्ठस्थानदन्तस्थानभि-
न्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग
इति ब्रूषे, तर्हि लुग्वो दुहेत्यादिना दन्त्ये तडि विधीयमानो यः क्लृप्तस्य लुक्
अदृक्कृत्यत्र न स्वात्, किं तु अदृक्कृत्यादावेव स्यात् । तथा पिपृतः पिपुर्तौ-
त्यादौ विधीयमानमुदोष्ठापूर्वस्य इत्युत्वं सुसूर्ध्वतोत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकार-
स्योष्ठात्वाभावात् ॥ न च वस्योष्ठस्त्वे दन्त्यत्वे च सति सेकृत्पिति श्रोपदेशलक्षणे
स्त्रिदादीनां पृथग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्य-
म् । दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपीत्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ यी तु
पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नामिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासि-
का न भवति किं त्वनूनासिकत्वं गुण एव । नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्व-

मानेन नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति
स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनाश्रूयतेत्यादि वदन्ति ॥ तेषामत्रोक्तप्रापकाश्रयणं
त्रिनैवेष्टिसिद्धिः ॥ अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं
गुणः सत्वे निविशतेऽपैति इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङ्गणानां त्वनुना-
सिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमे-
व नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङ्गणानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां ना-
सिका चेति ॥ यत्तूक्तम्, तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्विस्वत्यादी
तोर्लि इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति ॥ तदापाततः । तोर्लीत्यत्र लकारद्व-
निर्देश इति स्त्रीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदी-
षाप्रसङ्गेरित्याहुः ॥ छुना छुः ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न तोः षी-
ति प्रापकात् ॥ सर्पिष्टमिति । ऋस्वात्तादी तद्धित इति षत्वम् ॥ यरो ॥
पदान्तस्थिति किम् । वेष्टि । स्तभ्नाति ॥ स्पर्शं चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगा-
भिप्रायेणैदमुक्तम् । कमल् मुरारिः, वृक्षव् नेता इत्यादी लकारवकारयोरनुना-
सिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । स्पर्शस्यैवेष्ट्यते इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभि-
न्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥ रेफे न प्रव-
र्तत इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदाद् अस्यां व्यक्तौ
लक्षणस्याचरितार्थत्वाद् रेफे प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिप्रस-
माश्रित्येदमुक्तम् ॥ दकारनिपातनादिति । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते
न तु ककुद्गन्त इति मतुद्विषयिष्टम् । तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च
यरोनुनासिकप्रवृत्तौ भयन्तत्वाभावेन भय इति मतुपो मकारस्य षत्वाप्रसङ्गा
यवादिगणे कुकदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेर-
सिद्धत्वेन भयन्तत्वात्नपायात् । गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । य-
द्यत्र ककुदकारस्य वकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुनित्येव पठेत्तु ककुदिति ।
मनुष्यः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नाम्नात्वनिपातनेपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य
निर्वाधत्वात्तस्याद्यरोनुनासिकोच न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये त्वाहुः । यच्च भं तसौ
मत्वर्थे इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रक्षिप्य भत्वेनाप्येतत्समा-
धातुं शक्यं, तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरैत-
रयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥ उदः स्था ॥ अनुस्वारस्य ययि इत्यत्र सम-
स्तमपि सवर्णब्रह्ममिह निष्कृत्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्य-
भिप्रेत्याह । पूर्वसवर्णः स्यादिति ॥ शब्दोऽटि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदा-

नाजम्भय इति व्याख्येयं, तेनह न, मध्यस्थोत्पत्त्यभितो विरूपशम् । विपूर्वाद्-
 पेरौणादिकः शः ॥ कृत्वममीति । शञ्छोटीति सूत्रं शञ्छोमि इति पठनीय-
 मित्यर्थः ॥ तच्छ्रुत्वा नोर्कनेति । तच्छ्रुत्वा नोर्कनेत्याद्यायुदाहृतव्यम् ॥ मोनु ॥ हलि
 सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह । मान्तस्येत्यादि । हलि कि-
 म् । त्वमच किमच ॥ नयापदान्तस्य ॥ अपदान्तस्य किम् । राजन् पाहि ॥
 प्राक् स्यतइति । पाड उद्गमने इति तड् । स्तुक्रमोरिति नेट् ॥ अनुस्वारस्य ॥
 अच ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णेनुस्वा-
 रान्तरतमो न संभवतीति कुण्ड' रथनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्य-
 प्रवृत्तेः । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारान्तर-
 तमः परसवर्णेनानामिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य स-
 स्वात् । तथा कुण्ड' श्रुते इत्यादावनुस्वारस्य वा पदान्तस्येति स्यादिति ॥ अ-
 द्धित इति । अह पठे लक्षणं च इति चुरादिष्वन्तात् क्तः । निष्ठायां सेटीति
 णिनापः । परसवर्णेन डः । अचि लक्षणे इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोनुस्वारे परसव-
 र्णेन डः ॥ अक्षित इति । अक्षेः पूजयामिति निष्ठायामिट् । नाक्षेः रिति
 नलोपनिषेधः ॥ कुण्ठित इति । कुठि प्रतिघाते क्तः । नुमोनुस्वारे परसवर्णेन
 णः ॥ शान्त इति । शम उपशमं क्तः । वा दान्तशान्त इति निपातनादिङ-
 भावः । अनुनासिकस्य क्तीति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥
 गुम्फित इति । गुम्फ ग्रन्थे क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥ मो राजि समः
 क्ती ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ क्ताविति किम्
 संराजितु, संराजितव्यम् ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह ।
 म एव स्यादिति ॥ मन्नाडिति ॥ राज् दीप्तौ । संपूर्वादस्मात् सत्सूहिषेत्यादि-
 ना क्तिप् । व्रथादिना षत्वं जश्त्वचत्वं ॥ हे मपरे वा ॥ मपर इति बहुव्रीहिः ॥
 यवलेति । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ यथासंख्यमनुदेशः ॥ अनु दिश्यतइति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्य-
 र्थः । समानामिति संबन्धे षष्ठी । तदाह । ममसंबन्धी विधिरिति । समकर्मकं
 विधानमिति तु नोक्तं, तथा हि सति यच्चोद्देशेषु समेषु समानां विधानं पात्रा-
 दिषु पिबादीनां प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवा-
 दयोरपि यथासंख्यत्वम् । समूलाकृतजीवेषु हन्क्वृष्य इत्यत्र यथा ॥ समा-
 नामिति किम् । लक्षणेभ्यभूता इत्यत्र लक्षणादयस्यत्वारीर्थाः प्रत्यादयस्तु चवः,
 तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥ नपरे ॥ अयमपि बहुव्री-

ह्रिरेव । हे इति अनुवर्तते तदाह । नपरे हकारे इति ॥ ङ्णोः ॥ चयो द्विती-
या इति । एतच्च नादिन्याक्रोशे इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत एव मनोरसा-
यां ङः सीति सूत्रे तुडिल्युच्यमाने चयो द्वितीया इति पक्षे यकारापत्तिरुक्ता ।
यदि तु ङ्णोः इति सूत्रस्थं स्यात् । तर्हि तुडिल्येव सुवचं स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन
चयो द्वितीया इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ पौष्करसादेरिति । पुष्करे तीर्थविशेषे सीटती-
ति पुष्करसत् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादिवादिभ्यः अनुश्रुति-
कादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ ङः सि धुट् ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्
परत्वादित्यभिप्रेत्याह । सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः ॥ षट्सन्त
इति । धुटश्चत्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तस्य यो न, चत्वे स्यासिद्धत्वात् ।
अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि ङः सि धुग्
इति धुम्बिधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन
धुटः परादित्वाऽभ्युपगमेन ॥ मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु न पदान्तादोरनाम् इति
निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ण्वत्प्रसङ्गात् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः ।
डस्य तुकि ण्वत्वे त्वस्य तस्यासिद्धत्वेन चयो द्वितीयेत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह
धुडिकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपा-
णि । खयः शरः इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ शरोचीति निषेधोत्र न प्रवर्तते । तस्य
सीतद्वित्वमात्रविषयत्वस्थोक्तत्वात् ॥ न च चत्वे स्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव
नास्तीति शङ्कम्, । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तं ॥ शि तुक् ॥ शीति सप्तमी
पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह । नस्येति । च लोप इति ।
भरो भरि इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तते इति भावः ॥ सञ्क्-
भुरिति । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य नञ्स्वीति कृत्वं नाशङ्क्यं, कृत्वस्या-
सिद्धत्वात् ॥ चतुष्टयमिति । अत्र तुक् श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य
कृत्वे शस्यापि कृत्वविकल्पात् सञ्क्शंभुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोद्धा । न च शस्य
कृत्वपक्षे शर्परत्वाभावात् चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य क्रीर्नति शङ्क्यं, शश्को-
टीति कृत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥ डमो ङ्ङ्स्वात् ॥ डम् प्रत्याहारः, संज्ञायां
च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासंख्यं ङट् णुट् नुटः प्र-
वर्तन्ते ॥ नित्यग्रहणं विस्मयार्थं हे मपर इति मय उजो वो वेति च विकल्प-
द्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वा
इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का स्यादिति चेत्स्वत्वम् ।
अत एव विस्मयार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥ तस्मात्परस्याच इति । ननु डम्

इत्यस्य षष्ठान्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् ।
मेवम् । तथाहि मति डमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य
यो डम् तस्येति वैयधिकरणेन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत,
पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया डमुड्विधेरसिद्धत्वा-
दिष्टं मिथ्यति, तथापि यथादेशपक्षे त्रैपादिकंऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अ-
प्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥ सुगुप्तीश
इति । स्यत्रोपां न स्यान्निवत् पूर्ववासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनां वि-
त्यादी अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चापदादिवि-
धायित प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलि-
ङ्गावित्यादी कुत्वधत्वढत्वादीनि न । प्राचा तु उजि च पदे इत्यतः पदे इत्यनु-
वर्त्य अत्रादेः पदस्यति व्याख्यानान्डनुणेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव न-
लोपं वारयितुमुक्तरीतिरेव तेनाप्यनुमत्तव्यत्वात् ॥ समः सृष्टि ॥ यद्यपि मोनु-
स्वारण मिह, तथापि अनुनासिकविसकारसिद्ध्यर्थमिदम् ॥ अत्रानुनासिकः ।
अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् ॥ आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकम् । अधिकारा-
देव रूपकरणलाभात् तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशे-
षयोनार्थः । परस्य नित्यं कृत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे तु-
शब्दः व्यर्थः । वायग्रहणं स्पष्टार्थम् । अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः ।
नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विज्ञाय इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इद-
मेव ध्वनयितुं हन्तौ तुवेतिशब्दावनुकृत्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥
रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतन्नोपस्थापि । अत्र रूपकरणे यो विधिस्ततः पूर्व-
स्येति निष्कृष्टोर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रूपकरणे यो विधिस्ततः
पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥ अनुनासिकात् ॥ स्यबलोपे पञ्चमीत्याह । अनुना-
सिकं विज्ञायेति । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु वि-
भक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततत्त्वभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवह्निप्रयोग-
स्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् अत्रस्ता धेनुरानोयतामित्यत्रेव संभावितानुना-
सिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह ।
रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं वि-
भक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनो-
क्तमित्याह ॥ अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते ॥
यथा पूर्वानुताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥

विसर्जनीय ॥ खरोति । एतच्च खरवसानयोः इति सूत्रात् ष्टकमुत्थानुवर्त-
ते ॥ संस्कर्तेति । संपरिभ्यामिति करोतेः सुट् ॥ ननु अनुस्वारस्यानप्लवात्ततः
परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।
अनुस्वारविसर्गत्वादि ॥ अकारोपरोति । यदि त्रिकारोपरि पठेत् तर्हि पयः-
सु यशःसु इत्यादौ इणः परस्येति पत्वं स्यादिति भावः ॥ अचत्वादिति । न
चेवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्त्वनेन
विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ॥ अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्कारस्य ॥
वचनान्तरेणेति । अचो रद्वाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः ॥
पुमः खयि ॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । अम्पर इति ब-
हुव्रीहिः ॥ पर्युदासादिति । इदुदुपधस्य इति षत्वविधायके सूत्रे इति भा-
वः ॥ ख्याज्वादेशेनेति । चञ्चिडः ख्याज् इत्यत्र खशादिरयमादेशः । चञ्चिडकाण्डे
णत्वानन्तरं ग्रस्य यो वा इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्खस्यासिद्धतया अ-
म्परत्वाभावात् पुमः खयोति इत्वं नित्यथः ॥ पुंख्यानमिति । चञ्चिडो ल्युट्
चेति ल्युटि ख्याज्वादेशः ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति
वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । बहुलं तस्य ब्रवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति
वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः ॥ आ-
यस्वेति ॥ चैङ् पालने लोटि ग्रथ्यायादेशः ॥ प्रशानिति ॥ प्रपूर्वात् शान्यतेः
क्विप् । अनुनासिकस्येति दीर्घः । मो नो धातोरिति नः । तस्यासिद्धत्वान्न-
लोपो न । नृन्पे ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नृः पुनातीत्यादि
सिद्धम् । उभयथर्तु इत्यत्र उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह ।
रुः स्यादेति ॥ कुप्पो ऽकः ॥ अत्र कुप्पोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीय-
स्य खर्त्वात् । खर्परे शरोति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । वा
शरोति विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपातुच्चारणार्थी ॥ चाहिसर्ग इति ।
प्राचा तु चाहिकल्पः इत्युक्तं, तदमत् । ऽकः ऽपाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गा-
त् ॥ कानाम्नेडिति । कान्कान् इति वाच्ये आम्नेडितग्रहणं यत्र द्विकृत्स्ति-
त्वेन यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः
प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥ वार्तिके कान्ग्रह-
णाभावेपि सत्त्वं सिध्यतीत्याशयेनाह । यदेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् ।
कस्कादिषु संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् ।
कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं पुंस्कोकिल इत्या-

दात्रिणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव संग्रहणं वार्तिके
 त्यक्तं शब्दमित्यन्ये ॥ कस्कादिषु च ॥ अत्र सोपदादौ इत्यतः स इति इणः
 ष इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह । एष्विण उत्तरस्येत्यादि ॥ कौतस्कुत इति ।
 कुतः कुत आगत इत्यर्थे अथय्यास्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । अथ-
 यानां भमाच इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥ सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समा-
 स इत्येव निह इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थमित्यादि
 वक्ष्यति ॥ संहितायाम् ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च इको यणचोत्यत्रैव वक्तव्य-
 मपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥ छे च ॥ ककारोपरि अकार उच्चारणार्थः,
 विदिभिदिदिच्छिदेरिति निर्देशात् । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ऋस्व-
 स्येति । एतच्च ऋस्वस्य पिति कृतीत्यतोनुवर्तते तुक् च । सेनासुरेति । यदि
 हि ऋस्व तुक् स्यात्तर्हि ऋस्व चत्वं सति चदयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया च-
 त्वाप्रवृत्तौ तु ककारोपरि चकारः श्रूयतेति भावः ॥ पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दी-
 ष्णं विशेषणमन्तदन्तविधिलाभेनेष्टमिहावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पद-
 स्य मा भुदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्ममर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु
 लक्ष्मोष्वायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । अ-
 सामर्थ्यात् । एवं न पदान्ताद्गोरिति सूत्रे पदाद्गोरिति वक्तव्येन्तग्रहणं दुष्टाः षट्
 मन्तञ्जय इत्याद्यापि षुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥

इति तत्त्वबोधिण्यां हन्मंधिः ॥

विणुस्त्विति । प्रातिपदिकात् खौजसमौडिति सुप्रत्ययेतस्य कृत्वे खरवसानयो-
 रिति विसर्गं च कृत्वे विसर्जनीयस्येति सः । अस्य च कृत्वं प्रति विसर्जनीयमत्व-
 म्यामिहत्वात् ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खर-
 न्यपदार्थः ॥ मत्वादेशयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे
 निषिद्धेपि कुष्णोऽङ्गोऽङ्गो स्याताम् । वामः क्षीममङ्गिः स्यात्मित्यादौ, विसर्जनी-
 यवचनात् विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह । न त्वन्यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ।
 इहेति ॥ सोपदादौ ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि
 तु विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स
 इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्म-
 ण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्य-
 नुवर्तितुं शक्यः । वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शररूपे खरीति व्याख्याने
 कुष्णोरिति सूत्रे कुष्णोः खरीति व्याख्याने च क्षत्यभावादिति ॥ पयसाशमिति ।

याव्ये पाशप् । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । अन्नाते कुत्सिते इति कः । काम्यश्चेति काम्यच् ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणन-
मन्यस्यासम्भवात् ॥ प्रातः कल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्यैव
वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत् ॥ गोः का-
म्यतीति । न च सत्वनिषेधेपीह इणः ष इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तथापि
काम्ये रोरिव इत्वस्यानुवृत्तेः । यदि तु इणः ष इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्र-
प्रतिषेधेपि पूर्वेषु सत्वं स्यात् ॥ इणः षः ॥ सोपदादावित्त्वस्यापवादः ॥ पुरः
प्रष्टव्या इति । पू पालनपूरणयोः भ्राजभामेत्यादिना क्तिप् । तदन्ताज्जम् ।
जसन्ततां स्फुटोक्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥ इदुदुपधस्य ॥ इदुर्दति किम् ।
गोः करोति । पूः करोति ॥ इह इदुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवो
यो विसर्ग इति वैयाधिकरणस्थेन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग
इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयाधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न
च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भा-
वेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या अग्निद्वत्वं शङ्कम् । अप्रत्ययस्येति
निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोरिविसर्गः सिध्यति ।
अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । आपकं
च विशेषापेक्षम् । तेन अचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च पूर्वचा-
सिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोर-
मायां स्थितम् । अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भ-
वतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति । अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकर-
ण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोः सामर्थ्य इति वैकल्पिकषत्वप्रष्ट-
त्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गा-
त् । न चाकरमतेष्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्त्रीकारादिष्टापत्तिरिति
वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, इसुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाह-
रणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्त्रीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा इदुदुपध-
स्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रस-
ङ्गात् । किं च तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु स-
र्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्रन्थविरोध
इति ॥ अत्र केचित् । इदुदुपधप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य
इदुदुपधस्यस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा भूदित्येव-

मयम् । भिनो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावाद इति ॥ तच्च । अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियवत्त्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वा-
नापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इ-
त्यादिष्यास्थाने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्सुत्यजमित्याहुः ॥ स्था-
देतत् । अप्रत्ययपदमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र आपकमित्यु-
क्तम् । तदिदं वैयधिकरणस्थेनाव्ययमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अथाहुः । न सु न
इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी नासिद्धेति व्याख्यायते ।
प्रत्ययः परस्य इत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् अचः-
परस्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वमिहैव । ततश्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थनिवदिति सिद्धान्तो
वृत्तिमूनञ् इत्यादि सर्वं संगच्छत इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामाना-
धिक्यरूपेण मातुः कृपेत्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वमाशङ्क्याह । एकादेशशास्त्र-
निमित्तकत्वेति । मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति
परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः, तच्च एका-
देशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सा
मानाधिक्यरूपेणोप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष
आकरसंमतापि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरणपक्षस्त्वावश्यक
एव । अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिवत्वमुदकमित्याद्यसिद्ध्यपत्तेरिति । भ्रातृषुच
शब्दस्य पाठादिति । न च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्ध्यत्वात् षत्वा-
प्राप्तौ विध्यर्थ एव तच्च पाठो न आपनार्थ इति वाच्यम् । षत्वे तुकि च कर्तव्ये
पदान्तपदाद्योः मतोरैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा शकङ्गष्वित्यत्रा-
पि षत्वं न स्यात् । शकान् ह्वयन्तीत्यत्र आदेच उपदेश इत्यात्वे किपि संप्रसारणे
कृते संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपैकादेशे च हल इति दीर्घः । भवति हि कोसि-
चत् सोसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः । तेन तच्च षत्वनिषेधः सिध्यति न
तु शकङ्गष्वित्यत्र । एवं च भ्रातृषुच इत्यत्रापि षत्वतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं
न भवतीत्युक्तं आपकं सुखमेव ॥ ननूक्तआपकात् शकङ्गष्वित्यत्रापि मातुः कृपे-
त्यत्रैव षत्वं न स्यात् । मैवम् । तुल्यजातीयस्य आपकत्वात्, अथच तुल्यजातीयः,
यः कुष्मोरिति दिक् ॥ दिक्षिश्चतुरिति ॥ इह दिचिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहच-
र्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव गृहीयते । कत्वोर्ध्वपदं तु साहचर्यं न सर्वत्र
व्यवस्थापकमित्यत्र आपकम् । तेन दीधीवेऽवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्ये-

टो ग्रहणम् ॥ चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृतं भक्षा
इत्यणो द्विगोलुं गनपत्ये इति लुक् । अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं ष
इत्युक्तम् । एवं च द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् इति स्वमूलप्रत्यययोगश्चिन्त्यः
स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः, अतोऽत्र षत्वनिवारणाय अप्र-
त्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल
इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ व्यपेक्षाविरहेपीति ।
तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कु-
ण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम्, समासे तु नित्यं
समास इत्यनेन सिद्धेः । समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमु-
क्तम् ॥ नित्यार्थश्चेति । अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्ती नि-
त्यतया षत्वार्थः पाठः । व्यपेक्षायां त्वसमासे इसुसोरिति विकल्पेन प्राप्ती नि-
त्यार्थ इति ॥ अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, जानपदेति ङीष्प्रसङ्गात् ॥
अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्याः, नासिकोदरेति ङीष् ॥ अधःशिरसी ॥
एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥ अधस्यदमिति । पद-
स्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ शिरस्यदमिति । ष-
ठीसमासः ॥

इति तत्त्वबोधिण्यां विसर्गसंधिः ॥

शिवः, इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्थ इत्यनेन समभिव्याहारे सस्या-
भावादुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कयामाह । स्त्रौजसर्मोऽडित्यादिनेति । एवं चात्र मूल-
भूत एव सुरस्तीति क्त्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्वह न भवति स्वरवसानाभावा-
त् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृत्यूहपरिभाषयाऽर्थपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न
भवतीति बोध्यम् ॥ ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेष-
णेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-
र्नेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । साम्नां सजुषशब्दान्तं च
यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोक्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह । पदान्तस्य सस्ये-
ति । सजुषशब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यापि
नातिव्याप्तिः । न च सजूरित्याव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति नि-
षेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अत एव व्यपदेशिवद्भावो
ऽप्रातिपदिकेन इति ग्रहणवतीति च परिभाषादयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति
दिव उत्सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् ।

तेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तुत्तरत्रापि नोपगृह्यते पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । उजि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पद स्वेति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ डमुण्नेति प्राची व्याख्यानस्य डमो ऋसादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च ॥ ननु हलि सर्वेषाम् इत्यत्र पदे-ग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् ह्रस्वभ्यां ह्रस्वभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोपः इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम् ॥ हलि सर्वेषाम् इत्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात् । किंच माभ्यां माभिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्भते लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र डमुङ्गारणाय डमो ऋसादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । ऋसात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं डमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र डमुटः प्रसक्त्यभावात् ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति ह्रस्वकरोतीति तथापि अत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । ह्रस्व् ह्रमतीत्यादि त्वनभिधानादसाधित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तरत्वं नास्ति, गव्यतिरित्यत्र वकारप्रक्षोषाच्च वलोप इत्युक्तम् ॥ देवा नस्या इति । अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ हलि किम् । देवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतम् । तेन लोपः शाकल्यस्येत्यस्यास्य च विषयविभागोच सिध्यतीति भावः ॥ रोसुपि ॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सट्शे प्रत्यय एव स्यादहर्त्यतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे । न तु सुपीति ॥ अहरहर्गिति । नित्यवीप्सयोरिति हित्वम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यामिहत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । अहन् इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति अहन् इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया क्त्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् । अहोरात्र इति । अहः सर्वकदेशेत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते । रात्रान्हाहाः पुंसि इति पुंस्त्वम् ॥ अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम, तेनाहः समाहारहन्धः । पृथक्पदत्वं वा ॥ अहोरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन स्वर्चला रथिरः, कविः काव्येना स्वर्चना इत्यादि प्राप्ताम् ॥ विसर्गापवाद इति । मो राजिवद्रेफस्य

रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ द्रुलोपे ॥ रेत्यकार उच्चारणार्थः ।
 दृश् रश् द्रौश् तौ लोपयतीति द्रुलोपः । णिजन्तात्कर्मस्थणि उपपदसमासः ॥
 दृढो दृढ इति । ऊदित्वेन वेदकत्वाद् यस्य विभाषिति निष्ठायां नेट् । ढत्व-
 धत्वष्टुत्वढलोपाः । प्राचा दृढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत्, तत्र ढलोपस्यैवाभा-
 वात् । दृढः स्थूलबलयोरिति सूत्रेण हि दृङ्ङिर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य
 ढत्वं च निपात्यते, न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य इह प्रवृत्तिः । दादेर्धातोरिति घ-
 त्वेन बाधात् । न चेद्भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भवि-
 ष्यत्येवेति वाच्यम् ॥ तथा सति परिदृढय्येत्यत्र अपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो
 न स्यात् । पारिदृढो कन्येत्यत्र इतो मनुष्यजातेरिति डीषं बाधित्वा अणिञो-
 रिति षड् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु
 परिदृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेत्, यावता परिदृढमाचष्ट इति णिचि कृते
 ज्ञाप्रत्यये च ज्ञान्त एव परेरन्तर्भावात्ममामाभाव इति चेत् । अत्र कैयटः ।
 संग्रामयतेरेव सोपसर्गाग्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य
 दृढशब्दादेव णिच् क्रियते । णिजन्तस्य धातुत्वात् ज्ञाप्रत्यये कृते परेः ज्ञान्तेन
 कृदन्तेन समास इति सिद्धौ ल्यबादेशः, णाविष्ठवद्भावाद्भाव इति ॥ ननु पूर्व-
 स्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तज्ज्ञाभादत आह । पूर्वग्रहणमित्यादि । द्रुलोपे पूर्व-
 स्येति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्यत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यात्
 तु लोटः अजर्घा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भ-
 वेत्, तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य स-
 मासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं
 इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥ लोट इति । लिङ् आस्वादने क्तः । ढत्वधत्व-
 ष्टुत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नामिह ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्या-
 त् । अत एव ढो ढे लोप इत्यस्य पदाधिकारस्यत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति ॥
 अजर्घा इति । ऋधु अभिकाङ्क्षायां यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक्, लङ्ः सि-
 पि श्वलुकि सिपि ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, इतथेतीकारलोपे हल्ङादि-
 लोपः, भष्भावः, जश्वे दश्चेति कृत्वपक्षे अजर्घर् इति स्थिते रो रीति रेफलोपे-
 ऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमव्याख्या द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः । लोटः । नीरक्तं
 दूरक्तम् । अणः किम् । दृढः । दृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य
 दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥
 विप्रतिषेधे ॥ विप्रतिपूर्वात् षिधु शास्त्रे माङ्गल्ये च षिध गत्यामित्यस्मादा धा-

तोषञ् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥
 कार्यमिति । अर्हे कृत्यवृत्त्येत्यर्थाय कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति
 पर्यवमानादतुल्यबलेषु त्मर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते ।
 नञ्पापवादादीनां संनिधावत्तमर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमा-
 वश्यकत्वाद्वाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्, तद्विज्ञ-
 स्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय-
 इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलैर्वापि परमेव स्यात्तन्नोपपद्येताऽतो व्याचष्टे । तुल्यबलवि-
 रोध इति । जातो पदार्थे विधिर्यमिदं सूत्रम् । वृत्तेषु वृत्ताभ्यामित्यत्र हि
 लब्धावकाशयोरेव दीर्घत्वशास्त्रयोर्वृत्तेभ्य इत्यत्र युगपदप्रसङ्गे विनिगमकाभावा-
 दप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात् इति ।
 तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति,
 यया भिन्नकील्यत्र परत्वाद्भिभावे कृतेष्यकच् । तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सि-
 द्धमिति । व्यक्ती तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासं-
 भवात्तच्चत्तस्यानीयरामिव पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव
 स्यात् तत् पूर्वमिति । एतन्नक्षणादभ्याच्च तत्रतत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथा
 च जुहुतास्वमित्यत्र परत्वात्तातडि कृते स्थानिवद्भावेन हुभक्त्य इति धित्वं न
 भवति । तदुच्यते सकृद्वृत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । लक्ष्यानुरो-
 धादावस्याप्यमेतद्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तूत्वे रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् ।
 नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्वेवकारोपधाहृतव्यो वृत्तौ ॥ उत्वमेवे-
 ति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्ष-
 त्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् पूर्वव्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तर-
 स्येति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्या-
 तः ॥ एतत्तदोः ॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् प्रकृतिवदनु-
 करणमिति वेकल्यिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः ।
 हलङाद्यभ्य इत्यस्यान्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादि-
 त्याहः ॥ सूत्रे सु इति पृथक् पदं लुप्तपठोक्तमित्याह । एतत्तदोर्यस्मुरिति । एत-
 त्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहितं इति व्याख्याने तु
 परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति
 व्याख्यानं तु न संभवति, एतत्तद्व्यामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति
 न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्, तस्मादर्थहारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदाश्रयणे

लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥ अकोः किमिति । साकचक्रयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्गृहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ॥ सोचि लो ॥ अचीति विषयार्थमिति वृत्ती स्थितम् । सस् इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणं लुप्तपठौकमित्याह । सइत्यस्येति ॥ बहुलप्रकृतेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिन्नवति सारस्मा अरम् इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोहमाजन्मशृङ्गानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्चेक्षोपे सत्येव पूर्येतेति सावधारणं व्याचक्षुस्तेषां सारस्मा अरम् इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति च्छेदः । बहुलप्रकृष्टानुवृत्त्या तदुपपादने तु सोहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसंधिः ॥

अर्थवदधातु ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिनीभयं विवक्षितमिति भावः । अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशिष्यमध्याहरति । शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुलिङ्गनिर्देशस्तु परवस्तिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो व्याख्यायते, तदा नपुंसकत्वप्राप्तिश्चैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावाच्च भविष्यतीति चेन्न । एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् न चार्थवद्गृहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । प्रादृक्षोठ इत्यत्र तु ऊठ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्लवत्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योठशब्दस्य गृहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्गृहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । न चेकाजुर्द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्गृहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । उच्चः प्रचलन् सहावययैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपादिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संज्ञिष्टास्तत्र द्वयोर्बह्वनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अत्र केचित् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु

न क्षतिः । हल्ङ्गादित्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो भक्ष्य जश्वं च स्या-
दिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनंत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् ।
अकारात्सोऽपत्तौ इत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो
लुकि इत्वं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादी रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति
स्वरवसानयोरिति विमर्शस्य यरोनुनासिक इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति
दिक् ॥ अधातुः किम् । अहन् धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङ्गां स्वाद्यप-
वादत्वादङ्गित्यत्र हन्तांस्तपि सिपि वा कृते इतश्चेति इकारलोपे हल्ङ्गादि-
लोपे च प्राक् कृता प्रातिपादिकसंज्ञा नापगर्तति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
नलोपः स्वात्तन्मा भूत् । अहन् इति इत्वं रोऽसुपोति इत्वं चेह न शङ्क्यम् ।
साक्षिकत्वात् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिक-
संज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः न
डिसंबुध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजित्यादी न लोपः स्यात् ॥
यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कानिन्प्रत्ययान्ततया कृत्तद्धितेतिप्रातिपदिक-
संज्ञायां राजित्यादी नलोपः स्यात् । तथा च न डिसंबुध्योरिति निषेधो न ज्ञा-
पक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमेवेति का-
र्यकालेपि तत्स्थीकर्तव्यम् । न च सुपोधात्विति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्र-
हणादातोर्नयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्रीयतीत्यादी प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्-
थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्र-
त्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे
कुष्ये इत्यादी प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च ङस्वो नपुंसक इति ङस्वः सोऽ-
त्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । सप्तम्याधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेश-
स्वान्तवद्भावाभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्त-
पर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैव-
म् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेशेऽग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात् । अ-
न्यथा सुतिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं
न स्यात् । सात्पदायोः इति निषेधात् । न च षत्वविधेर्निर्वकाशता । स-
पिष एव इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्ये तु व्याचक्षते । कृत्तद्धितेत्यत्र हि
तदन्तविधिर्यज्यते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नत्वन्व्यप्रत्यया-
न्तानां संज्ञेतिनियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथ वा सा-
त्पदायोरिति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणसाम

र्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु ॥ यद्वा सातिग्रहणाप्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरोत्या नियमार्थत्वे च अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम् इत्येव सुवचमिति तेषामिको यणश्चीति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तस्मादित्युत्तरस्य वायहतुपिबुधसेत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । नाज्भलावित्यत्राकारसहितोच् भाजितिसूत्रस्यग्रन्थोयमपि विरुध्यते । कालसमयवेलास्वित्यादिज्ञापकादेव ढट्त्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रक्षेपे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राच्चरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि अप्रत्यय इत्येतदभ्युपगमस्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्टीति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्दयोपादानम् अप्रत्यय इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्यय इति डित्यादीन्व्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपठव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं बहुचूर्णः प्रातिपदिकमित्येव सूत्रतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गाद् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निश्चारः । अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवदग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवदग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन ह्यकार्याभूतेन प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वागममुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तन्नाभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । कृत्तद्धितास्ताविति । लिट् धुग् इत्यादौ अधातुरिति कर्ता । औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्त इति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारम्भः ॥ नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्कम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रतिपदस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपमर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्वाङ्कुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते इति लुग्विषये हल्ङादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासग्रहणेः ।

तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबलत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्पि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादी नुमादयो न लुक् प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्वरवेति दिक् ॥ नियमशरीरमाह । यत्र संघात इति ॥ नियमश्चात्र सजातीयोपेत इत्याह । पूर्वा भागः पदमिति । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । पूर्वा भाग इत्युपलक्षणम् उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादी संज्ञा न स्यात् । स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्विहितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्विहितग्रहणस्य भानव इत्यादी कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भवं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमियानित्यादिममुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यत्र तद्विहितप्रत्ययो नेति व्याख्यानात् ॥ पूर्वा भागः पदमिति किम् । बहुव्रीहिशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपठव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकर्तवद्भक्तजर्थम् इति चित्स्वरैः कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिसंज्ञायामसत्यां तु जसोऽन्योदात्तः स्यात् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभाषानाऽपक्रमसंघातस्य चेद्वति तर्हि समासस्येवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गवित्ययमाहेत्यादी नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह । तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याञ्च शुक्लामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुबलुक् स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृदग्रणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाच्चाधान् । एवं च कृतकृतेति सूत्रे कृदग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वाच्चोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि कर्मव्यतिहारैः णच् छ्रियामिति धातोर्णच कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् णच् छ्रियामित्यञि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृत्तिरिति भवतः । कृदग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतते न कुलस्थितमित्यादि स्फुटीभवति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन निपातस्वानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थम् । येषां व्योत्योष्यर्था नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु अनुकार्येण सङ्गामेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । भू सत्तायामिति यथा । भेदविषयायां तु संज्ञा स्यादेव भुनो वुगिति यथा ॥ अधिकारोयमिति ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥ व्याप्प्रातिपदिकात् ॥ समाहारद्वन्द्वादिकवचन-

म् । ङीति ङीप्ङीप्ङीनां सामान्यग्रहणं, आबिति च टाप्ङाप्चापाम् ॥
 आपञ्चमसमाप्तेरिति ॥ ननु घकालतनेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरि-
 त्यभ्युपगते किमर्थं ह्यङितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदङाङुः ॥ असति त्व-
 धिकारे अत इङ् इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्याप-
 त्यमित्यत्रैव इङ् स्यात् तद् दक्षयोर्दक्षानामित्यत्र । किं च ह्यङाङ् इत्यत्र ह्यङमि-
 त्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः इगुपधेति कः ।
 ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य ह्यङत्वाङ्कः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु ह्यङं
 यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताङ्क इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्याह्यङत्वा-
 ङ्को न भवति किं तु अणैव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे त्वसत्यस्मिन्धिकारे वा-
 क्वादपि कप्रत्ययादयः स्युस्ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलसुबलोपे स्यष्टमेवा-
 निष्ठमिति स्थितम् ॥ लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः ।
 परिभाषायाः प्रयोजनं श्वयूः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः ।
 न च श्वशुरः श्वयूवेति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्द-
 रत्वात् । विपराभ्यां जेः डेर्य इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति णा-
 विश्वदिति ढिलोपः । एवं वामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचरे किवपि
 फलम् ॥ व्यावभ्यां प्रागिति । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि ।
 न सामिवचने इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां व्यापौ
 बाधेत, ततश्च एतिका आर्यकेत्येवं रूपं स्यात् । व्यावग्रहणसामर्थ्यात् ङीव-
 न्तात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आ-
 वन्तात्कनि उदीचामातः स्थान इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यकेति रूपद्वयं सि-
 द्ध्यति ॥ वस्तुतस्तु व्यापौर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधानसमर्थ्यात्सुब-
 न्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव व्यापौ प्रवर्तते । स्वा-
 र्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥ खीज-
 समौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुडस्योरिति । सोरुकारः अर्धवणस्तसावित्यत्र विशेष-
 णार्थः । असि इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजमर्वत्सु
 इति न सिध्येत् ॥ ङसेरिकारः टाङ्मिङ्मिङ्मां ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्नावित्येतदर्थः ॥
 जश्चसोर्जकारशकारी जसः शो तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थः ॥ अ-
 न्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औडित्यस्य आव-
 स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, इवं शसःशकाराभावे औटो डित्वं
 संभाव्येत, तथा च तेजसी इत्यादौ ढिलोपः स्यात् । अथ वा लिङ्गावित्यादौ

डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलीपः संभाव्येत ॥ औट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥
 टाटकारास्तु टाडसिडमां द्वितीयाटौखेन इति विशेषणार्थः । एतेन आदिरन्त्ये-
 नेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम् अन्येनेति किं, सुडिति ढलीयैकवचनावय-
 वेन मा भूदिति तत्परास्तम् । औट्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात्
 प्रत्यासत्तेः । अत एव शब्दकौस्तुभे तच्चान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता स-
 हित आदिस्तदुत्तरपामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्येनेता
 सहितो मध्यमः पूर्वपामपि मा भूदित्यादिग्रहणम् इति । असुमेवार्थं मनसि
 निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवो समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं
 प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ डेप्रभृतीनां डकारो चेडिति डेरामिति विशेष-
 णार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥ विभक्तिश्च ॥ तिङस्त्रीणित्रीणीत्यत-
 स्तिङ्यङ्गणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । सुप इति च संनिहितमि-
 त्यभिप्रेत्याह । मुमिडाविति ॥ तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ
 तुष्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां स-
 मावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रा-
 माण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभ-
 क्तिभावात्संज्ञा स्यात् ॥ इहापीति । अस्मिन्नपि तन्मे प्रातिपदिकार्थ-
 निष्कर्षपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः ॥ सुपः ॥ अत्र तिङस्त्रीणित्रीणीति सूत्रात् श्री-
 णित्रीणीति पदं तान्येकवचनेति सूत्रं च तानीति पदं विज्ञायानुवर्तते इति
 व्याचष्टे । सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना ॥ एकश्च इति । एकैकमित्यर्थः । संख्येकवच-
 नाच्चति वीक्षायां प्रथमास्ताच्छस् ॥ द्वेकयोः ॥ इह द्वेकशब्दौ संख्यापरा-
 वित्यभिप्रेत्याह । द्वित्वेकत्वयोरिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥
 बहुषु ॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह । बहुत्व इति । बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं
 बहुत्वं धर्मं शारोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह
 ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्द-
 कौस्तुभादौ स्थितम् ॥ रुत्वविसर्गाविति । ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्यसंज्ञा-
 लोपयोरभावात् स्थानिवदादेश इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रहत्या रेफान्तस्य सुमिड-
 त्समिति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गाच्च दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ च-
 रितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । न मुन इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं नेति
 व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥ राम इति । संज्ञाशब्दोऽमव्युत्पन्न इति पक्षे
 अर्थशब्देष्वेव प्रातिपदिकसंज्ञा, करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हल-

चेति घञा रमन्तेस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः ॥ अत्र
 कृत्तद्धित् परिष्कुर्वन्ति । गन्धर्वः शरभो रामः सूमरो गवयो शशः । इत्यादयः
 ऋग्वेदाद्या गवाद्याः पशुजातयः इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रू-
 तेयं रामशब्दः इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते
 तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति ॥
 रूपाणामेकशेष ॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरू-
 प्येकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्काम्, विरूपाणा-
 मेति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते ।
 रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः ज्योतिर्जन-
 पदेत्यादिना समानस्य सभावः तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः
 सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न
 च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यता-
 वच्छेदकरूपक्रान्ततया स्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा तुल्यास्यप्रत्यक्षमित्यादौ स-
 वर्णदीर्घा न स्यात् । तथा अर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, प्रत्ययः परश्चे-
 त्यत्र सुप्रत्ययः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति
 सर्वोपपन्नवः स्यात् ॥ स्वाध्यायोध्येतव्यः इत्यस्य नैह नाना इत्यादिश्रुतेष्वस्मि-
 न्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेपि ॥ एतेन अ इ एण्
 इत्यादौ आहुण् इत्यादिसंधिकार्यं कुतो, नित्याशङ्कायां वर्णोपदेशकालेऽजादि
 संज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशेऽतस्-
 न्नयामच्प्रत्याहारे च निष्पन्नो प्रवर्तमानानां गुणदीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थश्च
 उद्देश्यतावच्छेदकरूपक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेत-
 त् । सरूपाणामेक एकविभक्तावित्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्रा-
 हुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा
 चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः
 स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति ॥ एकविभक्तो यानीति । विभक्तिः
 सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गीयमे-
 कशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद्
 द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति
 भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं
 बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः,

शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥ अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिर्बु गच्छते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिङ् धुग् इत्यादी कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥ सरूपाण्येवेति । एतच्च उत्तरसूच-
 खस्यैवकारस्य इहानुत्कर्षणाल्लभ्यते ॥ अतः च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपा-
 णि न दृष्टानीति पर्यवमन्त्रार्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेदेनृवाचिनो-
 नैकशेषः, मातृभ्यां मातृभिरित्यादी सारूप्येऽपि श्रीजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वे-
 वं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रमङ्गः स्यादेवेति चेदुच्यते । सहविवक्षा-
 यामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यच्च ह्यने-
 कस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च इदितो नुम् धा-
 तोः इति लिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधा-
 यी इति स्थिते श्रुयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति ।
 यदा तिष्ठपुनर्वस्वोरिति सूत्राद् इन्द्वे इत्यनुवर्त्य इन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं,
 न तु इन्द्वे कृते सतीति । पत्यानौ पत्यान् इत्यादी ऋक्पूरव्भूरित्यादिना
 समामान्तापत्तेः । करौ करा इत्यादी इन्द्वस्य प्राणिनूर्येत्यादिना एकवद्भावापत्ते-
 र्ज्ञेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह । एक एव शिष्यत इति । अस-
 त्येकप्रकरणे द्विवद्भोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र
 एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानी-
 त्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वसा च स्वसारी चेत्यादी विभक्तौ
 परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरि
 च स्वस्रोऽन्वेयश्च वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्ट्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इ-
 त्यादिव्येव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः
 पूर्वश्च वैरूप्यादर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् मास्त्वत्र
 एकग्रहणमित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये त्वाहुः
 एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थ-
 लाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादावेक-
 शेषो न भवत्यनभिधानात् । इन्द्रोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः सं-
 स्थाशब्देऽप्येवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् ॥ चुटू ॥ आदि-
 र्जितुडव इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह । प्रत्य-
 याद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः ॥ तेन वित्तशुब्जशुष्पचणपा-
 वित्यत्र प्रत्ययादी यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥ न विभ-

ज्ञौ ॥ हलन्वमितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्वस्योदाहरणम् । रामात्, पवेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् कर्षाया युस् रधादिभ्यः श्रम् । एतेष्वन्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । इदमस्यसुः इत्वन न-कारपरिचाषार्थमुकारानुबन्धसञ्ज्ञनादनित्योयमिति ज्ञायते ॥ अन्यथा प्राग्नि-शो विभक्तिरिति धर्मो विभक्तिव्याहानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणैव निषेध-सिद्धेः किं तेनेति । तेन किमोत् कृति सिद्धम् ॥ एकवचनम् ॥ सुः संबुद्धिर-त्यत्र सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेति प्रसङ्गः । संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव त-दभावादिति नय्याः ॥ अत्र व्याचक्षुः । सुः संबुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहण-मेकोऽर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा सामान्वितमिति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्वितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमामेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥ एङ्ङ्रस्वात्संबुधेः ॥ यद्यत्र हल्ङ्रावभ्य इत्यतो हलमननुवर्त्य एङ्-न्ताङ्गुस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेलीप इति व्याख्यायित, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्याः यद्वलिति वा । उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्प-रत्वात्सोरतोमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे अम एवाभावाद् उभ-यत आश्रयणे तु नान्तादिवद् इति निषेधादतो व्याचष्टे । एङ्ङ्रस्वादिना चे-दित्यन्तेन ॥ संबुद्धाक्षिस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्धाऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥ ऋस्वात्परत्वं नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहण-मावश्यकमिति भावः ॥ किं च इमां किमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षप्रयोगे सेडिति पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति निगरणचलनार्थभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् । ततश्च तत्रापि संबुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्य-कमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य सेडित्वत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् संनिपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ऋस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परत्वाहल्ङ्रादिलोपं बाधित्वा अ-न्यार्थनयोरिति ऋत्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्रादि-लोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक् ॥ अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ इको यणचोत्यतोऽचोत्यनुवर्तते तदाह । अम्यचोति । अमि योच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचोति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवमन्नादूहिन्वामित्यादावपि । ऊहिन्वां योऽच्

तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । पदाखैरिवाच्चेत्यादिनिर्देशाद्यास्मिन् व्याख्याने लिङ्ग-
मित्यपि स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावपि परत इत्येवोक्तं, न त्वस्यचोति
चेदत्राहुः । तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येयादेरेवादेश इति निर्णीते एकः
पूर्वपरयोः रित्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥ लशक्व ॥ आ
दिजिङ्गड इत्यत्र आदिरनुवर्तते षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति, अतश्चित इति
पर्युदामाहा लभ्यत इत्याह । प्रत्यायाद्या इति ॥ लशक्व शब्द कुश्चेति समाहार-
इन्द्र लयकृति नपुंसकम् । तदिदतरतरयोः गङ्गान्धेन विवृणोति । लशक्ववर्गा इति ।
अतश्चित इति किम् । प्राणिस्थादात इति लच् । चूडालः । लोमादिभ्यः शः ।
लोमशः ॥ अत्र प्रयाजनाभावादेव नेतसंज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥
कर्णललाटादिति भवार्थं कन् । कर्णिका । सत्यां ह्रीत्संज्ञायां किति चेति
वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्यायाद्या इति किम् । जस्यभिजेति वृद्धः षाकन् । वराकः ।
अत्र किङ्किति चेति गुणो न स्यात् ॥ तस्माच्छसो ॥ तच्छब्देन संनिहितः
पूर्वमवर्णदीर्घः परास्त्वये । दीर्घमात्रपरामर्शं तु एतान् गाः पश्येत्त्रयापि मत्व-
प्रसङ्गात् ॥ शम इत्यत्रयवषष्ठो स चावयवः परत्वेन विशिष्यते पूर्वमवर्णदीर्घात्
परस्य शमोत्रयवस्येति तदेतदाह । परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति
न व्याख्यातम् । कृते पूर्वमवर्णदीर्घं ततः परस्य शसोऽसंभवात् ॥ अट्कुप्वा-
ङ् ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशादवहितस्याप्राप्ते वचनमिदम् । तत्र सर्व-
व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, जुभ्नादिषु जुभ्नापाठसामर्थ्या-
त् सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह । व्यस्तैर्यथासंभवमिति ॥ नन्वेवं
कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिष्ववधानाभावात्सत्त्वाभावेऽप्यादर्शनेत्यादावङ् व्यव-
धानादिति प्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरय-
मित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोत्र बोध्यः । व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः ।
अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । अत्र योगविभागं
विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । अट्कुप्वाङ् इति सूत्रे
रषाभ्यामित्यनुवर्तते । पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते । उप-
स्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते तदन्वयव्यवाये तु
प्रवर्तते । अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-
प्रामाण्यादेः अवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येक-
इति पुनस्तत्तदुपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-
नेत्यादौ तत्र भवत्येव शत्वम् । यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र

न भवति तस्मादिति परिभाषाया जागरूकत्वात् ॥ निषेधं बाधितुमिति । तेन प-
र्याण्डमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीतत्वं सिध्यतीति भावः ॥ उपलक्षणार्थमिति ।
नृमस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नृमृगहणमित्यर्थः ।
तेन वृद्धिं वृद्धौ इदित्वानुम् तस्यानुस्वारः । ङङ् हिंसायां, स्वाभाविकोत्तानु-
स्वारः । वृङ्गणं ङङ्गणम्, उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥ अयोगवाहानामिति ।
अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदि-
ष्टेरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्तिः निर्वहयन्ति प्रयोग-
मिति वाहः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टै-
रगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥ अटस्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति,
तेन पयःस्त्रित्वादाविषः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक् अनुस्वार-
विसर्गजिह्वामूलोयोपधानीययमानामकारोपरि इति ॥ न स्यादिति । न भा-
भूपूकमिगमोत्थतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ यस्मात् ॥ तदादीति । तत्प्रकृति-
रूपमादिर्यस्य शब्दस्य रूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु यस्मात्प्रत्ययविधिसदङ्गमि-
त्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह । भवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदे-
शिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वं तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥
अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा अतो दीर्घो यजोति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥
न चारभमामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । पय गतौ । वय गतौ । आ-
भ्यां यङ्नुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री इत्यतीति ।
इदमः परिमाणे वतुप् । किमिदंभ्यां वो घ इति घस्तस्य इयादेशः । इदंकिमो-
रिति ईश् यस्येति चेति ईशो लोपः उगितश्चेति डीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्री-
शब्दस्य यस्येति चेति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य आसिद्धवदत्राभादित्यसि-
द्धत्वाच्चातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्राग्भादसिद्धत्वमिति पञ्चाभ्युपगमादनित्यत्वा-
देति व्याख्यातारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इदङ्
स्यादकारादमि कृते अमि पूर्व इत्येकादेशस्य परादिबद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अतते-
र्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु
नार्य दोषः प्रसज्यते । अम्यत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चातर्तेर्विहितत्वेपि स्त्रीश-
ब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोमप्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सी-
र्विधिरस्येति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः
प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदंगमिति व्याख्यानात् ॥ प्रत्यये किमिति । तदादि-
रूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययप्रत्ययमेवांगं

भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः ॥ प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं तयोप्यधिकं वा
 निरवधिकमंगं स्यात्तदादि इत्यस्यार्थनिर्णयः प्रत्ययश्रवणस्योपपत्त्यादित्याशयेन
 व्याचष्टे । प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना ॥ प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । ववश्च ।
 अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायाम् उररित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् अचः पर-
 स्मिन् इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न संप्रसारण इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि
 संप्रसारणं प्रवर्तते । तथा भवर्थं श्रार्थमित्यत्र अचि श्रुधातुभ्रुवामिति इयङ्-
 वङी स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोधिकस्यांग-
 संज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाक्षीद् इत्यत्र देवदत्तशब्दात्पागडागमः स्यादेवदत्त-
 शब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वात् ॥ द्वितीयप्रत्य-
 यग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्मात्लुङादिविधिः प्रत्या-
 मत्या तस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्यधिकस्येत्येतदनास्ययोक्तं किं तु
 एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥ टाडसि ॥ अतो भिस ऐस्
 इत्यस्मादनृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् अंगस्येत्यधिकृतं
 षष्ठान्तमपि षष्ठस्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अकारान्ता-
 दंगादिति ॥ सुपि च । यजोत्थनवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह । यजादौ
 सुपीति ॥ यजि किम् । राभः । अतइति किम् । अग्निभ्याम् ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ननु
 एम् इत्येवास्तु । न च अतो गुण इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः ।
 अन्यथा इममेव विदध्याद् इति चेत्तत्त्वम् । एदैतोर्हिमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभा-
 वात् । बहुलं कृन्दमीत्यत्र अनतोपि भवति । नद्यैरिति काशिकोदाहृतप्रयो-
 गस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थ-
 मिति व्याचष्ट्यः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव
 भाष्ये मिहान्ति तत्त्वात् ॥ डेर्यः ॥ डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्त-
 म्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव डेरामित्यत्रास्याग्रहणम्, सामानाधिकर-
 णे स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च ॥ स्थानिवद्भावेनेति ॥ आदेशालाभ्यविधौ स्था-
 निवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः ॥ सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वाद्
 अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घोऽस्त्विति शङ्काम् । तत्र अयङ् यिक्ङितोत्थतः
 किङ्तीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उर्येत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य
 टाडस्य सुपां सुलुगिति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि डेर्या-
 देशस्य डित्त्वमस्ति नस्यपीति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वस्त्विधावपि स्थानिवत्त्वा
 भ्युपगमात्, तथापि शानचः शित्वेन लिङेन कचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वान-

भ्युपगमादादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिञ्चित्कारमित्य-
नादरेण वा अकृतसार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु
ज्यादादीयस इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानमंगवृत्तपरिभाषाया लिं-
गम् । अन्यथा बहोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न
विदध्यात्, अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यायानितिरूपसिद्धेरिति भाष्ये
स्थितम् । तदिदानीं विरुध्येत, किङ्तीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र अकृतसार्व-
ति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च अकृदिति सूत्रे किङ्तीति नानुवर्तनीयमुक्या
धृणुयेत्यत्र दीर्घाभावस्कान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेद, अत्राहुः । ज्ञाजोर्जा
इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । अतो दीर्घो
यजोति जाते जानातोत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम्
अकृदित्यत्र किङ्तीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ज्यादादित्याकारग्र-
हणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु ॥ संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः
लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः ।
कर्मण्यण् । कुत्वतत्वे । स्वोपजीवकविधिः उपजीव्यविघातकविधिर्निमित्तं न भव-
तीत्यर्थः ॥ रामः रामस्येति । यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येतत्वं
सुपरिहरं, तथापि अदः सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रव-
र्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ जश्त्वं वावसान इति ।
अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं, किं तु येननाप्राप्तन्यायेन
अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥ द्वित्व
इति । अनचि चेत्यनेन, अनचीति प्रमज्यप्रतिषेध इति प्राग्वोक्तम् ॥ पर्यु-
दासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥ तादेश आरभ्यत इति । वत्स्यतीत्यादौ
चर्त्वं तकारो न लभ्यत इति सःस्यार्धधातुक इत्यनेन सकारस्य तकारो विधी-
यत इत्यर्थः ॥ ऋस्वनद्यापो ॥ अंगस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामाना-
धिकरण्याद् अंगादिति विपरिणम्य ऋस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तर्विधि-
रित्याशयेनाह । ऋस्वान्तादिति । एतेन ऋस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठौति
स्फोटितम् । ज्ञापकं त्वत्र नामीति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तं नाम
संभवति । एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषो-
पस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यतोनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं ङः सि धुट् इत्य-
त्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः वेस्त्वय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभि-
प्रेत्याह । आमी नुडागमः स्यादिति । अत्र नव्याः । नुट् इति योगं विभज्य

अंगान्तरस्यामो नुट् इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्यापः इत्यंशेन दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमविधिं व्याख्याय ऋस्वप्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिङ्गां दुहामित्यादौ अतिप्रसंग इति वाच्यम् । ह्रस्वन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्थ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ध्वंस्वनुङ्गां कतिपयचतुरां युजि-
 क्रुञ्चां भ्रानामित्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ऋस्वप्रहणप्रत्याख्याने न कोपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । नुडिति पृथग्योगे कृते सति डेरामि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरंगत्वादामो नुट् स्यात् । तथा च परत्वादाटा नुङ् बाध्यते इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन आटि कृते सकृत्कृतिन्यायात् नुट् नेति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डेरामि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आण् नद्या इत्यनेन स बाध्यत इति पर-
 त्व दाटा नुङ् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमु-
 खेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अन्तरंगत्वान्नुट् स्यादेव । किंच नद्याप इत्यत्र नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत् इत्यर्थः स्यात् । तथा च गौर्यां रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आख्याट्स्याडाग-
 मानां तु डिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥ अपि च गौर्यामित्यादौ डेरामि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं च बाधितुमावृष्टणमिति । नद्याप एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमा-
 र्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रस्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एव । नद्यां मतुप् भाषायां सद्वमश्रुतः, सर्वासां प्रायदर्शनं तदस्यां प्रहरणमित्यादिनिर्देशान् शरणी-
 कृत्य विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रति-
 पत्तिगौरवम् । अपि च आकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रस्यां खलप्यामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न च कृन्दसि गोः पादान्तः इत्यार-
 भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुङ् न भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्पर-
 रस्यामो नुट् चेच्छब्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावे-
 प्यपादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च ।
 यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादान्त इति सूत्रं विध्यर्थं
 भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्
 त्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्ञायान् इति न्यायानुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नु-
 ट् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्यैव,

तस्माद् ऋस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्रेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥
नामि ॥ द्रुलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेना-
ङ्गस्थिति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः तदेतदाह । अजन्ताङ्गस्थेत्यादि ।
अर्थवदुग्रहणपरिभाषया नामिति नुट्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गना-
मित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे न प्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च
कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥
यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वाद् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि नो-
पधाया इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ नुटि इति तु न सुत्रितम् । भृजः
किमुट् चेत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । नुडाग-
मस्याभक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोप्याम् ग्रहीष्यत इति आमीत्येव सूत्रमस्ति । न
चामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीना-
मिन्दूनमित्यत्र दीर्घे कृते ऋस्वाश्रयो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । ऋस्वान्ताङ्ग-
डितिवचनसामर्थ्यात् कृतेति दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः नापि न तिसृच-
तसृ इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ऋस्वान्ताङ्गडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति
वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव नुट्सिद्धेः, ऋस्वनद्याप इति
सूत्रे वेस्त्रय इत्यतः चेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामी नुडिति व्याख्यानात् तिसृ-
णामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकसु-
दाहरणं ऋस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा नृनद्याप इत्येव वदेत् । तस्मादा-
मीत्युक्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेदत्रोच्य-
ते । उत्तरार्थे सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधायाः इति दीर्घो नामि यथा स्यात्,
चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता “नामि दीर्घ आमि
चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् । वचनाद्यत्र तद्भास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्” इ-
ति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाङ्गूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौ-
णत्वे षट्चतुर्भ्यश्च इति नुटोप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ऋस्ववचनस्य चरि-
तार्थत्वेन सामर्थ्यापेक्षयात् । तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नु-
डिष्यत इति ॥ तदयुक्तम् । ऋनद्याप इति सूत्रितेपि ऋदन्ताङ्गुट् सिध्यत्ये-
ति ऋस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् ॥ परिभाषाविरोधादिति ।
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोपि सुपि चेति दीर्घो न प्रव-
र्तत इति नोक्तम् । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इति नामीति दी-
र्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥ आरभ्यसामर्थ्यादिति । सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामा-

भ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्च-
तुर्भ्यश्च इति नुटि नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तते इत्यारभ-
सामर्थ्यस्योपपत्त्यात् नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न
प्रवर्तते तथा च आचार्याणामिति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सु-
पि चेतिदीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । च-
तुर्ग्रहणमाहचर्याद् हलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु
कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ऋस्वाश्रय एव नुडित्यारभसाम-
र्थ्यं नोपपत्तीणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा हलसंज्ञकस्तथा अमसंज्ञको-
पि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु प्रकारा-
न्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षष्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साह-
चर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशादर्थपरीयं निर्देशः,
तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु प्रियपञ्चां प्रियषष्ठा-
मित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चान्तरंगत्वा-
त्कतीनामित्यत्र ऋस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बा-
धित्वैव प्रवर्तते, तत्पारभसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न काप्यनुपपत्तिरिति स-
मादधुः ॥ इतरे तु आरभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो न तिसृचतसृ इति निषेधा-
रभसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ऋस्वान्तलक्षणे नुटि कृते नामि इति दी-
र्घप्रवृत्तौ हि नतिसृ इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ
तु किमननं निषेधनातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधते इ-
ति । येस्तु ऋस्वनद्याप इत्यत्र ऋस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु नामीति दीर्घं
आरभसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥ अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमि-
णोषीध्वमिति ढत्वार्थम् । चक्रद्वे । अक्रद्वम् ॥ इण्कोः ॥ समाहारद्वन्द्वे
सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्घ्रि ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ प्र-
त्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाल्पणिकः । हलि सर्वेषामिति निर्देशात् सात्पदाद्यो-
रित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिगादित्याशयेन व्याचष्टे । आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति ।
यदि तु आदेशावयवो गृह्येत, तर्हि तिसृणामित्यादौ दीर्घः । यद्यपि सकारो-
च्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात् तथापि विसंविसे सुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं
स्याद् आष्टमिकद्विवचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति
गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु इन्द्रो मा वक्षत् इत्यादाविव
स्यात् । इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्ता सहविवक्षाभा-

वेपि सौत्रत्वाद् इन्द्र इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्राये-
 णोक्तमिति बोध्यम् ॥ विवृताघोषस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारे
 ऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेतिप्रसङ्गस्तद्वार-
 णायोभयमुपात्तम् ॥ तादृश एव ष इति । तादृश एव षादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥
 ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादि-
 रिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्ततश्च इहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यात्, क-
 रिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवम् । स्वादिष्विति या पदसं-
 ज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन आप्तित्वात् ॥ रामस्ये-
 ति । टाडसिङ्सामिनात्स्या इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडा-
 दिषु अनुत्थेति निपातनात्ततः फगादौ आमध्यायण इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च अ-
 मुत्थेत्यत्र षत्वं भवेत्, तर्हि विश्वपाखित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि षु-
 बिति वक्तव्ये सुबिति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । सिंहसु
 प्रशान्सु इत्यत्र उः सि धुट् नश्चेति धुट्ः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्त-
 व्यत्वादिति दिक् ॥ सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । अदः सर्वे-
 षामिति लिंगात् । आदिशब्दोक्तावयववाची सर्व आदिराश्रयवयो येषां तानी-
 ति विग्रहः, उद्गूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपद्व-
 क्ष्ये प्रयोगाभावाद् आनर्थक्यात्तदङ्गेषु इतिन्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनाम-
 संज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तते इति युक्तम् । तद्गुणसंविज्ञानत्वं यस्य स तद्गुण-
 संविज्ञानं तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयि-
 तया संविज्ञानं अत्र तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकोपेदयोरुपि संयोगसमवायान्य-
 तरसंबन्धे लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति लम्बकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञान-
 त्वमेव । स्वस्माभिभावसंबन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्तगुमानयेत्यादौ । ननु सर्व-
 नामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेन्नोक्ते
 सर्वनामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वापत्ते-
 रिति चेन्मैवम् । निपातनात् णत्वं नेति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः ।
 अत्र भाष्यानुसाराद् बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति इति पक्ष आश्रितः ।
 अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति इति पक्षस्तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे अ-
 वणाशब्दे निपातितेपि आश्रयणीति प्रयोगोपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ वि-
 शेषणानुगुणविशेष्यमध्याह्नरिति । शब्दरूपाणीति ॥ इन्द्रे चेति । स हि निषेधः स-
 मुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तर्विधिं विना समुदाये सं-

प्राप्रमत्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वंगाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा
 इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह । तेनेति । न चेद्वा-
 पि प्रातिपदिकादिखनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वा-
 च्यम् । समामप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ अकञ्चेति । चकारा-
 त्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥ जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी ।
 मधुनी ॥ अनेकाल्वादिति । न तु श्रित्वादिति भावः ॥ इत्संज्ञाया एवाभावा-
 दिति । ढइत्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वा-
 नन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे लशक्तवृत्ति इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टा-
 न्तदाष्टान्तिज्ञयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्तादंगात्परस्ये-
 त्वर्थः, तेन येषां तेषामित्यादौ नाख्यातिः ॥ सर्वनाम्नो विहितस्येति । सर्वनाम्नः
 परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सूट्प्रसंगात् । इह च चेत्यनेन समुदा-
 यस्य सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं
 तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यकारप्रयोग एव ॥ आम इति सर्वनाम्न इति
 पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः चेत्तयः इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी
 प्रकल्प्यत इति भावः ॥ पञ्चविंशदिति । पञ्च त्रिंशदिति इन्द्रः । पञ्चाधिका-
 ष्ठींशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन स-
 मासान्तो ङच् स्यादिति वाच्यम् । तच्चैव वार्तिके अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात् ।
 ननु सर्वेषां नाम सर्वनामित्यन्वयत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वाद्य एव संज्ञिनो भवि-
 ष्यन्ति नाग्ये इति किमनेन पञ्चविंशदिति परिगणनेन, सर्वादीनीति सूत्रेण वा,
 मैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्सं-
 ख्यकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय सर्वादीनीति
 सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥
 पूर्वपरा । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि तानि
 सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि सर्वनामा-
 नीत्यनेनैव सिध्यति, एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥ अत एवेति । इयोर्द्विवचन-
 स्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥ नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इ-
 त्यर्थः । न चैवमुभादुदात्तो नित्यम् उभयशब्दस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः इति सूत्र-
 कारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्काम् । अत्रार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचना-
 न्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादेषु उभयशब्दपाठो
 व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् ॥ न च सर्वनाम्नः इत्यतीया

वेति सूत्रेषोभाभां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलतिति वा-
च्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् ।
न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया च इति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्व-
नाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्ति-
कस्य पठितत्वात् । अत एव अन्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्य इत्यु-
दाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह । तस्येह पाठस्त्विति ॥ ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः
किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण
चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । उभयशब्दस्य
द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य
तदग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परञ्च जायमानत्वा-
दित्याशयेनाह । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अयच्चप्रसङ्गादिति । उभयशब्दात्ततोः
परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वा-
र्थं अयच् दृष्टान्तेपि दुर्लभस्तथापि उभादुदात्तः इति सूत्रे नित्यम् इति योगवि-
भागात्सुलभ एव । तथाहि । उभादुदात्तः द्वित्रिभ्यामिति सूत्राहेति नानुवर्तते
अस्तरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभयशब्दादवयवविन्यर्थं अयच् स्यात् ।
उभयः पाशः । ततो नित्यम् । उभयशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे ।
तेन उभयतः उभयञ्च उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि
कृतेऽप्ययच् दुर्वारः । वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं
तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौ साध्यास्येति निर्देशेन च यच्च द्विवचनं
न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥ तदुक्त-
मिति । वार्तिककृतेति शिषः ॥ उभयोन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोयजन्तः
स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचन-
परत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवक्तावविरहादिति वाच्यम् । उभय-
शब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृतं यच्च ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितोर्थ इति मनो-
रमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषु उभयशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये
तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभयशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्व-
मस्तीत्याश्रित्योभयशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्र-
त्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा नत-
मिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥ उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य
उभयः उभादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच् ॥ नास्तीति । अनभिधानादिति

भावः ॥ तथा उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृतज्ञितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेना-
वतारितम् ॥ अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपपत्ती-
चत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥ तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥
तयपप्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः,
नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदाच प्रथमचरमतयेति वैकल्पि-
कप्राप्तिर्नास्त्येवेति ॥ नित्येवेति । उभया अभिज्ञा इति तु च्छान्दसत्वाद्बोध्यम् ।
उत्तरउत्तमाविति । किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरिकस्य उत्तरच् । वा बहूनां जाति-
परिग्रहे उत्तमच् । एकाञ्च प्राचामिति विहितौ ॥ अव्युत्पन्नाविति । एतच्च
पञ्चशयां कैयटे स्पष्टम् ॥ एके इति । काशिकाकाराः ॥ एतं त्वं मन्ये इत्यु-
दात्तस्य उत त्वः पञ्चन् इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥ एक इति ।
प्रथम इत्यर्थः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपि त्वदिति तान्तशङ्केत्यर्थः ।
अन्यथा एकश्रुत्या मङ्गदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यत् । त्वत्त्वसमसि-
मेत्यनुचानोति फिट्पूर्वात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः सरौतत्त्वङ्गवाति सूत उत्वत्
इति । जयदेवोपि प्रायुङ्क्त त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तोऽन्यस्या अ-
धर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । पश्यसि दिशिदिशि रहसि भवन्तम् इति
पूर्ववाक्येन महानन्वयापत्तेः ॥ सम इति । तथा च श्रूयते मानो वृकाय वृक्ये
समस्मै । उत समस्मिन् इत्यादि ॥ सिमः कृष्णे च शक्ते च स्यान्नर्यादावब-
ह्वयोः । गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्य सूत्रे अपुरीतिवक्तव्यमिति
वर्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । अत
इत्यधिकृत्य जमः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥ अन्तरायामिति । प्राका-
राद्वाङ्माया तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वा-
न्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोद्धा । त्वदतद् एतौ उक्तपरामर्शकौ ।
तथाचच्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्य्या । स्वच्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे
छन्दोपकरणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ एक इति । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽस्ये संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं
तदन्तर्गतचिन्तृशीसमानाकारामष्टाध्यायीस्यां चिन्तृशीं व्यादष्टे ॥ पूर्वापरत्या-
दिना ॥ स्वाभिवेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिवेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधिर्नियम
इत्यर्थः । अपेक्षत इत्यपेक्षः ॥ कर्मणि चञ् ॥ कथं तर्हि दिशः सपत्नी भव
दक्षिणस्याः इति । अत्राहुः अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वाद्वावधिवाची शब्दः

प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्नविधेः । आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु, त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यात्ववचनमेव प्रमाणम् । एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातं, वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥ दक्षिणा गायका इति । गण्यकन् इति शिल्पिनि यकन् । इहामुकस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ उत्तराः कुरव इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसंकेतोयमित्याहुः ॥ स्वमन्नेति ॥ आत्माऽऽत्मोयन्नातिधनवाचो स्वशब्दः, तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयो परिगृष्टावत्याशयेन व्याचष्टे । आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ॥ यत्त्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तदभिसात् । स्त्रो ज्ञातावात्मनि, स्त्रं त्रिष्वात्मीये, स्त्रोऽस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तोरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्वात् । न च स्त्रो ज्ञातौ, इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरैरान्वयादात्मवाचो स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । स्त्रः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥ किंच विभाषा जसि इति प्रकरणे स्वात्मात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणम् । तस्मात् स्त्रे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छ्रोत्रेण णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्येवेति ध्वनयति ॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ॥ स्वमात्मात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च स्वमात्मात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकतवात् ॥ अन्तरम् ॥ बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनाहतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह । बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्येनाभ्यन्तरस्य योगोक्तिः । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराबाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥ उपसंव्यानशब्दपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरोपपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरोपपरः ॥ एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह । संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव,

एके एकेषामिति यथेति भावः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः ।
उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वाद् अत आह ।, चिकीर्षित इति ।
बहुव्रीह्यावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते ॥ त्वकमिति । अज्ञाते
कुक्षिते वा अश्रयसर्वनाम्नामित्यत्रापि ॥ प्रक्रियावाक्ये इति, । अलौकिकविष-
यवाक्ये इत्यर्थः । तच्च युष्मदसु पितृसु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रव-
र्ततां को दोष इत्यत आह । स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विना-
शोऽमुष्मत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वा-
च्यम् । तस्या अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥ अतिभवकानिति ।
इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमा-
सः ॥ प्रत्याचख्याविति । श्लोः शूडिति सतुग्नहृणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा
अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥ यद्योत्तरमिति । तथा च
संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥ गणे संनिवेशादिति । एतेन पूर्वाप-
रेति गणसूत्रे असंज्ञायामिति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां
यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्य पूर्वपरावरेति
सूत्रेपि असंज्ञायामित्येतत्तत् शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामु-
त्तराः कुरव इत्यादिप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थ-
त्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादि-
ति वक्तुमुचितत्वात् ॥ संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं आयादिकमि-
त्यर्थः ॥ अन्तर्गणकार्यमिति । अङ्गुतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावि-
त्यादिकमित्यर्थः ॥ अतिकतरमिति । अत्रादडादेशो न । अतितदित्यत्र तु त्य-
दाद्यत्वं तदोः सः सातिति सत्वं च नेति भावः ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र वि-
भाषा दिकसमाम इत्यतः समाम इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि
संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह । तृतीयासमासार्थेति । इह पूर्वसदृशेति विहितः स-
मासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु कर्तृकरणे इति समासः, तेन त्वयका
कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । षीकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थापयि-
ष्यमाणत्वादिह सुपठेः प्रागकच् ॥ समुदायस्येति । तत्रैव हन्वस्य मुख्यत्वात् ।
न च हन्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च
हन्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् निषे-
ध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ सुट्-
प्रसङ्ग इति । न च हन्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुङ् न

प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य अतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीण-
त्वात् ॥ जसाधारमिति ॥ श्रीभावेन जस्यपङ्क्तयेषूपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् ।
यद्वा जस इर्जसिः तस्मिन् सौचः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे । जसाधार-
मिति । अन्यथा सत्यकचि जमः शीत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि
रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्मितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा
वर्णाश्रमं आश्रमश्च इतरकश्चेति इन्द्रः क्रियते, तदा रूपद्वयं स्यादेव ॥ परं तु
इतरशब्देन इन्द्रं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते,
तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु इन्द्रावयवस्येतरश-
ब्दस्याप्यकचं दुर्वारः अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । इन्द्रे चेत्यनेन हि समु-
दायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अचाहुः । सिद्धान्ते हि जह-
त्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्य-
र्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु इन्द्रं चेति अकारेणावयवेष्वपि
संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति ॥
प्रथमचरम ॥ नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥ तयःप्रत्यय
इति । संख्याया अवयवे तयप् इति विहितः ॥ तीयस्येति । हेस्तीयः । हेः
संप्रसारणं चेति विहितस्य ॥ पटुजातोयायेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ जराया
जर ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य अचि र कृत इत्यतोनुवृत्ते-
नाचीत्यनेन विशेष्यते, विशेषणेनेह तदादिविधिः यस्मिन् विधिस्तदादावल्लघ्नहणे
इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह । अजादौ विभक्ताविति । अजादौ
किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् ।
न च जराया असुडेवास्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् तत्करोतीति णिचि णावि-
ष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य ज-
राशब्दत्वादसुडि डिच्चेत्यन्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते त्व-
त्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्थानिवद्भावादिभक्तिपरत्वाभावेन जर-
सावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । यद्यपि
कौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरमिति गुर्वादेशक-
रणमेव मानमित्यवधेयम् ॥ पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेयं येन विधिरित्य-
स्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधि-
रित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन अज्ञोपोन इति सूत्रे अ-
गावयो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते । अत्र नव्याः नन्वाकरे तस्य तदु-

सरपदस्य चेति प्रचुरः पाठः । तदन्तस्येति पाठे तु बहुपूर्वकेष्वपि पदांगाधिकार-
 कार्याणि प्रवर्तन्त्येति शङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणि
 बहुपूर्वकेषु न प्रवर्तन्त्येति शङ्क्येन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति
 पठितं न त्विदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह ।
 निर्दिश्येति ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदंगं तत्रैव निर्दिश्यमानजराश-
 ब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत्यत आह । एकदेशविकृतस्येति । पदाधि-
 कारेपि तदन्तविधायुदाहरणं तदन्तस्यापि कृत्वरत्वे दीर्घाङो निदाघ इत्यादि
 वक्ष्यति । अनुगुत्तरपद इत्ययमुत्तरपदाधिकारोपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते ।
 तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥ पक्षे इति । जरसादेशाभावे ॥ तदनुसारिभिरिति ।
 ये तु निर्जरमिनेत्यादि व्याचक्षते, तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥ निर्जरस्येत्येवेति ।
 पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषा-
 माशयः ॥ अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमिति भारविप्र-
 योगमममञ्चसं मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥ एतच्चेति ।
 भाष्यज्ञता हि टाडसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च वि-
 धाय नादेशे परे एतत् आङि चाप इत्यत्र आङि चेति योगं विभज्य साधितम् ।
 तथा च निर्जरसि न निर्जरसादित्येतद्भाष्याविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे
 कृते इति सोपग्रहण्य अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो विशि-
 ष्यानादेशविधानात् । तथा हि । अनाप्यकः इत्यत्र अन् नापीति पदच्छेदः ।
 नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः । नापीति समाहारहन्तात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न
 च ऊर्सरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घ-
 संभवात् । तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्नैव भाष्ये उक्तम् अतिजरैरि-
 ति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमे-
 व । एतेन अतो भिम इति सूत्रे एमिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थ-
 मिति केषांचिद्वाक्यान् प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥ पङ्क्तौ ॥ शसादौ वेति ।
 अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्ततइति भावः । अत्र शसप्रस-
 तयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आक्षिपन्ती-
 त्याह । पाददन्तेति । यद्यपि शीर्षं कृन्दसीत्यतः कृन्दसीति अनुवर्तते, तथापि
 भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासकृन्दसीति वार्तिके कृन्दोपग्रहणसाम-
 र्थादिति वक्ष्यति ॥ प्रामादिकमिति । तथाहि । आस्यो वृकस्य वार्तिकामि-
 तिमन्त्रं मुखादित्यर्थं औचित्यात् । वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रा-

निरसंवादाच्च । तथा ह्यस्या लुप्तान् आसनि इति मन्त्रे सुखे इत्यर्थः ॥ एषम्
 आसन्त्वं प्राणमूर्तिरित्यादि बोध्यम् ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ सुड जीपुंसयोरिति
 वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नष्समासोऽस्तीति कैयः
 टः तेन अस्युपपन्नानि सुखानीत्यादि सिद्धम् ॥ स्वादिष्वसर्वनाम ॥ सुरस स-
 तमीवकुवचनमिति न शङ्क्यं, किं तु असर्वनामस्थाने इति पर्युदासात्प्रथमैकव-
 चनमेव । सुपीत्येव सिद्धे आदिप्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह । कपप्रत्य-
 यावधिविति ॥ नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानप-
 रतया पदत्वाभावात् । नैव दोषः । सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासंभवेपि
 सुबुविशिष्टस्य सुसिद्धन्तमिति पदसंज्ञायां हल्ङादिना सुलोपे एकदेशविकृत-
 न्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं
 पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय यच्च भमित्यत्र यचीति ह्रित्वा यजादौ स-
 र्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि
 सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्यं न काप्यनुपपत्तिः ॥ यच्च
 भम् ॥ यचीत्यल्यप्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह । यकारादिष्वित्या-
 दि ॥ यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गागादिभ्यो यच्च यस्येति
 चेत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसो वि-
 द्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहः इत्यादौ पादः पत् वसोः संप्रसारणम् वाह ऊट् इत्या-
 दयो मा भूवन्निति ॥ आकडारा ॥ इह प्राकडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं
 व्याप्तिन्यायात् । तत्पुरुषो हिगुचेति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र
 चकारः । तदाह । कडाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥ एकस्यैकैव संज्ञेति ।
 उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे पगमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैव ॥ तत्र
 परस्वा उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव
 धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञां बाधते ॥ निरव-
 काशायाः पूर्वस्वास्तूदाहरणं भवतष्ठक्कसौ भवदीय इति । अत्र हि मिति चेति
 पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञा बाधते निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भव-
 ति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञा बाधते इति शसादावचि सै-
 व यचीतुमुचितेत्याशयेनाह । या परेत्यादि ॥ यलोप इति । हलि, सर्वेषामि-
 त्यनेन, लोपो व्योर्वलोति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ अलोपोनः ॥ भस्य
 इत्यनेनाक्षितः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम् अन् तु अकारस्येत्य-
 मिष्येत्य व्याचष्टे । अङ्गावयव इत्यादि ॥ अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्वा-

दिति प्राचां व्याख्यानं तस्यैत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्माङ्ग-
 खानोकारस्येति व्याख्यानं तु अनमा मनसेत्यादौ स्यात् तच्चाऽहंस्वादना अङ्गन्त-
 स्य भस्माङ्गखानो कारस्येति व्याख्यानं पि अनस्तस्यैत्यादावतिव्याप्तिरवेति भावः ॥
 सुवे तपरकरणं नञ्ममामभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ॥ ननु प्राप्तिरिति प्राक् ततः श-
 नादिप्रत्यये प्राक् प्राणेत्यादौ अनितेः इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति
 तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तच्चासत्त्वात् ।
 न च वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घाग्रागैव लोपः प्रवर्तत इति अस्त्वैवा-
 नृरूपमिति वाच्यम् । तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैधर्ष्यस्य तदव-
 स्त्वात् ॥ वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य व-
 लीयस्त्वात् । किपि अनुनामिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घाग्रागपि अनोऽभावाच्च ॥
 तस्माद् भ्रमनिरामार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थ-
 मिति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव नचातिप्रसङ्ग इ-
 ति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥ रक्षाभ्यां नो णः ॥ अत्र अपदान्तस्य
 मूर्धन्य इत्यनृत्ये णप्रवृत्तं पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ समानपदे
 इति । निमित्तनिमित्तनोरपदस्यत्वासंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे
 लब्धे समानप्रवृत्तं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्यत्वाभाववदिति या-
 वत् तच्च यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न
 भवति । तत्र हि दकारस्यैकपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्यत्वात् ॥ भ-
 वति हि यूणा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वात्कार-
 रस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययवृत्तित्वेपि निमित्त-
 वत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एनेन समानप्रवृत्तमखण्डपदलाभार्थमिति व्या-
 ख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्या-
 देवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥ यू-
 ण इति । यूयो मण्डः । मुद्रामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति दर्शनात् ॥
 पूर्वत्राभिधे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र-
 त्वे कर्तव्ये अचः परस्मिन् इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥ तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे
 नेत्वस्य । तथा च स्थानत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे च-
 क्कय । इह अचः परस्मिन् इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो
 न । लत्वे निगाह्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अचि विभाषेति लत्वम् ।
 णत्वं माषवपनी । इहयस्येति चेत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदि-

ज्ञानत्वाभावाच्चक्ष्यं न । ननु यगभग्निनीत्यनेव माधवपवीत्यत्रापि चरवप्राप्तिर्ना-
स्तीति । अक्षरपदं श्रुत्यातिपदिकं तदन्तस्थेति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः साधनं
कृतेति श्रुत्यनेन समासे पञ्चान्कीपि यस्येति चेति लोपे, कृते नकारस्तत्तरपदा-
न्तस्थास्तत्प्रमाप्तिरस्येति ॥ आदेतत् । यूष् इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य लोपयो-
गः, दृत्वेनैव रूपमिदं । अत एव षष्महणमुत्तरार्धमित्याकरो स्थितमिति चेद्
उच्यते । उत्तरार्धतत्प्रापीह षष्महणं स्थितं, ततश्च यूष्ः पुष्पातीत्यादौ रषाभ्या-
मिति ज्ञातस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां, दृत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च
अक्षरप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यं पुष्टः पुष्टिः षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नञ्च ष-
प्रोपे च इत्थंशोचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह भात्यरस्येति स्थितिरच-
रितार्थत्वस्यापि तत्पत्त्याच्च । एवमुत्तरार्धं षष्महणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न ।
प्राकरे हीह षष्महणं विना पुष्पातीत्यादिलक्षणासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं,
नतु पुष्पातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥
तुप्तषष्ठोके इति । सौचत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वे समासा-
संभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥ तदन्तस्थेति ॥
षष्ठौतत्पुरुषोयम् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः ॥ यदि
तु प्रातिपदिकेनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौचमन्त-
प्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् ।
पदमिति किम् । राजानौ । राजानः ॥ विभाषा छिद्योः ॥ शीति नपुंस-
कावेति विहितो गृह्यते, न तु जश्शसोः शिः तस्मिन्नभत्वात् । भस्यत्यनेनासर्व-
नामस्थाने इत्यस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदंतदाह । असर्वनामस्थानेत्यादि ॥
ककुद्दोषणी इति । ककुद्दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपद-
मेव वक्ष्यते ॥ आसन्धमिति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् नस्तद्वित
इति टिलोपो न ॥ अत एवेति । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि
ककुद्दोष तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे
कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे नेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य
पृथक्पदत्वमेव न्वाय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेऽपि ककुद्द एकत्वं न लभ्यते
इति भावः ॥ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोनिंशाचर इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरु-
द्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥ दोषं तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं इत्थं
दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥ इयोरङ्गोर्भव इति तद्वितार्थेति समासः ।
राजाहःसखिभ्य इति टच् । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्य इति अङ्गादेशः, कालाट्ठञो द्विगोर्लु-

गनपत्ये इति लुक् ॥ अङ्गः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः
 संख्याविभायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ विश्वपा इति । विश्वं
 पाति रक्षतीति विषङ्गे पा रक्षणे इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे इति कं बाधित्वा आतो
 मनिष्कानिश्चनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह ह्यन्दसि आतो म-
 निन् इति विश्व, लोके तु अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनेति विवेकः ॥ दीर्घाञ्जसि च ॥
 चकारादिषीत्यनुक्त्यते नेति च वर्तते तदाह । दीर्घाञ्जसि इति चेति । सूत्रे च-
 काराभावे ऋस्त्राकारादिषु दीर्घाकारान्तु जमीति व्यवस्था संभाव्येति भावः ॥
 इत्याद्यर्थमिति । ननु यूस्त्राख्यौ त्वादिभ्य इति निर्देशादिकप्रत्याहा-
 राच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद्
 गौर्यादित्यादौ पूर्वमवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अ-
 स्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते ॥
 अन्यथा गौरिरित्यादौ शमि परतः पूर्वमवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपाहर्ती-
 त्यादौ उरण् रपरः, नैषादकर्षुकः इत्यादौ इसुसुक् इति ठस्य कादे-
 शः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य मस्य षत्वं च न सिध्यतीति
 दिक् ॥ प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरं दीर्घाञ्जसीत्येव सुवचं, दीर्घा-
 ञ्जस्येव पूर्वमवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानु-
 वर्तनीयमिति महद्भाषवमित्येके ॥ शमिदीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय नृन्प-
 कानाम्भेडिते इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्याममेव श्रेय-
 इत्यर्थः ॥ हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । हाहा
 ह्रस्वमाद्या गन्धर्वाः इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति
 सास्त्रान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति । हाः । अः । यद्यपि ह्यो ल्यप् अः शानज्भौ
 कमथ हा इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति, तथापि ह्यो ल्यप् भवति
 अः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायैदमुक्तम् ॥ इत्याद-
 न्ताः ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह । अनदीसंज्ञाविति । यूस्त्राख्यावित्यतः
 यू ङिति ऋस्त्रचेत्यतः ऋस्त्र इत्यनुवर्तते तदाह । ऋस्त्रौ यावित्यादि । मल्ये इति ।
 नदीसंज्ञापक्षे चिसंज्ञायां सत्याम् षाण् नद्या इत्याडागमे घेर्ङितीति गुणे अया-
 देशे च मतये इति स्यादिति भावः ॥ षाङी ना पुंसीति तु नोक्तम्, अमुना
 कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिंहिः । सुत्वस्यासिद्धत्वात्, इकोऽचीति
 नुमोऽप्रसूतः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । न मुने इति निषेधात् । न च न सु ने
 इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात् न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् ।

।सुना घटेनेत्याश्रयसिद्धापत्तेः । असञ्च कुलायित्यादौ नुमप्रसंगाच्च । न च तत्र प्रायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्काम् । आयादेशं बाधित्वा परत्वात्नुमः वृत्तेः ॥ प्राञ्चामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥ डसिङ्सोश्च ॥ इङ् डसिङ्-
 ते द्वौ एङावपि तयोर्यथासंख्यं न, अस्वरितत्वात् । अस्याच्तरस्य पूर्वनिपाता-
 रणान्निगात् अश्च घेः उपसर्गे घोः किरिति निर्देशाच्च ॥ अश्च घेः ॥ अच इदु-
 गामौद् इति डेराम् इत्यतो डेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह । इदुङ्गा-
 रस्य डेरीत्यादिति । घेस्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरि-
 रस्य षष्ठान्तत्वात् तन्नाहृत्यादौ च प्रमाणाभावात् । ओदिति पूर्वसूत्रे इदुङ्गा-
 त्तरस्य डेरिति कृतसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचख्युः । अदिति तप-
 त्वं बुद्धावित्यादावत्वे स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरश्च
 ण्डि टापा सङ्घ दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् ।
 एत एव कृष्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पञ्चतावित्यत्र टाप्
 ।त्युक्तं टापो व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति ॥ तपरकरणा-
 ऽवभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत ॥ यदपि व्याचख्युः । औत-
 त्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । स्त्रीणं बर्हिषि समिधाने अग्नी इत्यादौ
 वरितत्वादर्थनात् । न विभक्ताविति सूत्रे डेरीतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक
 ऽति स्वयमवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणसुच्चारणार्थमेवेति मनोरमाया
 स्थितम् ॥ अनङ् सो ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । असंबुद्धाविति पर्युदासात्
 नाविति प्रथमेकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ सोडा इत्येव सिद्धे अन-
 ङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेन उग्रनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति
 शास्त्रं ॥ यद्यपि सोडा इत्युक्ते ऋदुश्चनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उ-
 पनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसित्यत्र तु सान्तमहत्
 ऽति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गहत्तपरिभाषया वा तत्समा-
 ऽवयमिति तेषामाशयः ॥ अलोन्त्यात्पूर्व ॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन
 विशेष्यत इत्याह । अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अ-
 न्त्यात्संघात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां ह्रीत्संज्ञायां शास .इदङ् ह्रलोः
 इति शस्त्रेत्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्तादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट
 इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चे-
 दुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथा-
 जातीयकोन्यात्पूर्व आनीयते, तथाऽत्राप्यन्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोऽप्यलेव गृ-

ह्यते, तदेतदाह । पूर्वं वर्ण इति । अत्र अचोन्त्यादि टील्यनेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योन्त्यस्तस्मान्पूर्वं वर्ण उपधासंज्ञः स्याद् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥ सर्वनामस्थाने ॥ नीपधाया इति सूत्रं द्रुलोप इति सूत्रादीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह । ना-
 न्तस्येत्यादि ॥ अपृक्त एकाल् ॥ अमहायवाच्यत्रैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्मीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सचोऽपृक्तत्वाज्जोपः स्यादिति वा-
 च्यम् । विभक्तिमाहचर्यादिभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति कि-
 म् । जागृविः वरपृक्तस्येति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं
 ज्ञापयतीत्यभ्युपगम्य निपात एकाजनाङ् इत्यत्र एकाजग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवो-
 चाम ॥ हलव्याब्ध्यो ॥ दीर्घादित्येतद् व्यापारेव विशेषणं, न तु हलोऽसंभा-
 दित्याह । दीर्घी याविति । न त्विदं विहितविशेषणं, प्रमाणाभावात् । या सा
 का इत्यादावव्याप्तिश्च । न च तत्र हलन्तादिहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्या-
 दावतिव्याप्तिः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तिश्च । यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ विभक्तावि-
 त्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्त्रीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्तादिहि-
 तत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्या-
 दावपि न दोषः । हलन्तादिहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुश्रेयसीत्यत्रा-
 व्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ हलिति । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्या-
 येन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपि इह लोपो व्योर्वलीत्यतो लोप इत्यनुवर्तते,
 तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकर-
 ण्यादिति भावः ॥ निष्कौशाब्धिरतिखटु इति । प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति
 ऋस्वः ॥ नन्विह समस्तस्य व्यावन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो
 नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्ये-
 व । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र, इत्यत्र थङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गा-
 त् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य व्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायादीर्घग्रहणा-
 भावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं व्याब्धग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वात् ॥
 स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः क्षिप् । अज्जोपे यलोपे च गङ्गीः ।
 इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनास्त्वादीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चाज्जोपस्य स्थानि-
 वत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शक्यम् । कौ लुप्तं न स्थानिवत् इति निषेधादिति
 चम्मेवम् । ऊर्ध्वं आषाब् इति प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आ-
 काररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसंगाभावात् ॥ निष्कौशाब्धीयतेः क्षिपि तु नि-

स्त्रीशास्त्री इति भवत्येव । ईकाररूपडीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥ अपृक्तं कि-
म् । विभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहलत्वात् ।
सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायतिप्रसंगापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु व्या-
चक्ष्णुः सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्लिप् । सुराः ।
सुरासौ । सुरामः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमि-
ति ॥ तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणा-
त् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥
यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिक-
काराभ्यामाश्रितेति ॥ तद्रभसात् । अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वा-
त् स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ननु
संयोगान्तलोपो नासिद्धः । न डिसंबुडोरितिसूत्रे संबुडियग्रहाज्ज्ञापकात् । न
चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषय-
त्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्याना-
त् । यत्त्वादुः हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र । लु
का लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । संबुडौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबु
डिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न
प्रयोजनमिति चेद्विहृतार्हं अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि दष्टेति रुत्वे
विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् तथा अविभर्भवान् अजागर्भवा-
नित्यत्र तिलोपो न स्यात् । रात्सस्येति नियमात् । तदुक्तम् “संयोगान्तस्य लो-
पे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तर्नैव लोपः स्यादलस्तस्माद्विधीयते” इ-
ति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोक्तं संगृह्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ड्राब्ग्रह-
णं सोरेव विशेषणं, न तु तिस्थोः । व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमा-
लाद् गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसी-
त्येतदपृक्तं हल् लुप्यते, दीर्घौ यौ ड्रापौ तदन्तात्परं सु इत्येतदपृक्तं हल् लुप्य-
ते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचक्षुः ड्राब्भ्यां तिस्थोरसंभव एवेति ।
तत्र ड्रान्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात् आचारक्लिबन्ताङ्गङ्गिष्ठीपौ
स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादे-
शस्य पूर्वान्तेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधत्वात् ॥ अन्ये
त्वादुः । ड्राब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्थोर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्सम्यगे-
व । न च अगंगादगंगा इत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूत-

स्य शपः पूर्वस्माच्चिन्मिन्भूतादापः परयोस्तिस्थोर्लोपि कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा
व्यवधानात् तत्स्थोर्लोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न
स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति ॥ सखेति ।
समानं खगायते जनैरिति सखा । डिच्च यलोप इति चानुवर्तमाने समाने खगः
स चोदात्त इति खगाइत्स्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सु-
विभक्तिर्नियोगेन सखिग्रन्थस्यानङि कृते संनिपातपरिभाषया हल्ङ्गाविति
सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । स्वतन्त्रः कर्तेत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रि-
त्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह इतोत्स-
र्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । गो-
तो णिदिति सूत्राण्मिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्य-
त इत्याह । संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धिः इत्येव सूचयितुं यु-
क्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु सखेत्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् अत
उपधाया इति ह्रस्वा भाव्यं मोर्णित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसंगि-
त्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र ह्रिं बाधित्वा सर्व-
नामस्थाने चामंबुद्धावित्युपधादीर्घेणैव भवितव्यं सख्युरसंबुद्धौ इति णिह्रस्वावसु-
पजीत्याश्च प्रवर्तमानस्य अत उपधाया इत्यस्य बहिरंगत्वादिति ॥ अचोऽर्णिति ॥
सृजङ्गहिरित्यतो ह्रिदिरित्यनुवर्तते अगम्येति चानुवृत्तमत्रा विशेष्यते विशेषण्येन
तदन्तर्विधिरित्याशयेन व्याचष्टे । अजन्तांगस्येति ॥ खगत्यात् ॥ पञ्चमीनिर्देशा-
देव परस्यति लथं परस्यति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरिति निहत्तमिह नाधिक्रि-
यते इति ध्वननार्थम् । खगश्च त्यश्चेति समाहारहन्धे खगत्वं तत्र खिखीश-
ब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं खगंति । एवं त्रितीशब्दयोस्त्येति उभयत्राप्यकार
उच्चारणार्थं न तु मुख्याप्रयादिशब्देकदेशानुकरणमिदम् सख्युर्नः पत्युर्नः संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह । स्थितिशब्दाभ्यामि-
ति । एवं च यत्र यणप्रवृत्तिः तत्रबोत्वं, नत्वतिसखेरित्यादौ न चैवं यथा निर्देशस्थो-
क्तप्रयोजनत्वाद् ऋक्षान्तयोरैव ग्रहणं स्यात् तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्दे-
शस्य ऋक्षदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकीर्षस्यान्याय्यत्वा-
च्चेति भावः ॥ श्रीत् ॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदुङ्गामिति पूर्वसूत्रेण बाध्य-
ते । घिसंज्ञकेषु अत्र घेरिति उत्तरमृत्रेण । तस्मात्संज्ञादयश्चून्मोस्य विषयः ।
न च तादृश उकारोस्तीत्यत आह । उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञा-
वर्जिताभ्यामिदुङ्गां परस्येत्युक्तम् ॥ तदसत् । तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः ॥ सु-

सखेति । प्रादिसमासे राजाहः सखिभ्य इति टचो न पूजनाद् इति निषेधः । शेषोऽप्यसखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासादिदोषापत्तेः किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वादघिसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेषासंनिधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्याप्रवृत्तेस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । समुदायस्येत्यादि । एवमतिमखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥ गौणत्वेपीति । अतिदध्नेत्यादावस्थायानङुदिति भावः । तथा च येन विधिः इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टच्चा भाव्यमिति कैयटः । तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह ॥ अनुद्युक्षो वरुण इन्द्रसखा । आग्ने याहि सरुत्सखा । तीव्रं सोमं पिबति गोमखायमित्यादिप्रयोगाच्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् ॥ एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्ती हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥ अनित्यत्वादिति । शक्तिंला गलांकुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगम् ॥ पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति नियमः संभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनस्विधी धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ पत्येत्यादि । नन्वेवं शेषोऽप्यसखिपती इत्येवोच्यतां, किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुत्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इत्थं तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समास एवेत्येव सूत्रतामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिवद् बहुसखेत्याद्यापत्तेः, इत्थं तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं सीतायाः पतये नम इति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याश्रयातः पतिः तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि टिलोपे अच इरित्यौणादिकप्रत्यये षोरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाङ्गणिकत्वाद् इति ॥ एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतं सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम् ॥ कतिशब्द इति ॥ का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे उति चेति उती डित्वाङ्लोपः ॥ बहुगणवत् ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु

संघवैपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव
 उतिरपि किमः संख्यापरिमाणे उति चेति विहितस्तद्विहित एव यद्वक्तव्यं वतुसाह-
 चर्याश्च । न तु पार्तुर्हतिः ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययपङ्क्तौ तदन्तपङ्क्तौ ना-
 स्ति तथापीह वतुहृत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थतावशाच्च । तदन्त-
 योरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥ सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसंग-
 श्चां निराकर्तुमित्याहुः ॥ न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कचिमसंख्याया
 एव पङ्क्तौ स्यात् न त्वक्त्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कचिमा-
 कचिमयोः कचिमे कार्यसंप्रत्ययाद् इति वाच्यम् । संख्याया अतिशदन्तायाः
 कन् इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कचिमाकचिमन्यासाप्रवृत्तेः ॥
 नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुचप्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनिर्यतसंज्ञावाचिनां
 चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानाभावात्
 तिप्रसंग इति ॥ उति च ॥ णान्ता षट् इत्यतः षडित्यनुवर्तते । संख्येति च
 प्रकृतं उतीत्यनेन विशेष्यते तदाह । उत्यन्ता संख्येति ॥ संख्येति किम् । पत-
 यः ॥ प्रत्ययस्य लुक्झलुपः ॥ अदर्शनं लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञा-
 करणसामर्थ्यात्तन्वाद्याश्रित्य तद्भावितामंज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोच
 न भवति तदेतदाह । लुक्झलुपशब्दं रित्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र
 शब्दलुकि स्यादिति द्वित्वं स्यात् जुहोतीत्यत्र श्रौ सति उतो द्विर्लुकि हलीति
 द्विः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नैत्यनुवृत्तयेर्योतानोनोतीत्यादाविव द्विर्न
 भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य
 निर्विषयत्वापत्तेः । न च योतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तथापि द्वित्वस्य
 दुर्वारत्वादिति भावः ॥ फले लुक् जुहोत्यादिभ्यः शुः जनपदे लुप् इत्यादिवि-
 धिप्रदेशेषु सूत्रश्रुतकवज्ञाविसंज्ञाविज्ञानाभ्यान्वोन्याश्रयः ॥ षड्भ्यो लुक् ॥
 सर्वनाम्नः स्त्री इतिवत् षष्ठा लुक् इति वक्तव्यं बहुवचननिर्देशोत्रार्थप्राधान्यसूचना-
 र्थः । कचिमाकचिमन्यायेन स्वरूपनिराससिद्धेः । तेन प्रवृत्तगतसंख्याभिधायिनी-
 रेव जशसोलु गित्यर्थपर्यवसानाप्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसंगः । जशसोः शि-
 रित्यतोनुवर्तनादाह । जशसोलुक् स्यादिति ॥ प्रत्ययलोपे ॥ विशेषविहित-
 अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बा-
 धबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं,
 प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं तत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न
 तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र

नञ्सुभ्यामित्यन्तीदात्तां बाधित्वा सोर्मनसौ अलोमोषसो इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वमत्त्वसन्तस्येति दीर्घश्च न भवति । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते
तत्रास्त्रिधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अट्ठण्डित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके वि-
हित इम् लुमेपि तस्मिन् भवति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्ण-
प्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्ष-
यमाकाररूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थित-
म् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्वावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्रातां
किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि-
लाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति किम् । का-
यंते हार्यते, अत्र णेरनिटोति णिलोपेपि णिजपेक्षा हृदिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्ये-
ति किम् । पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा यथा
स्यात् ॥ अस्मदिति । प्राचा त्वय्यास्मदिति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं सट्-
शं त्रिषु इति श्रुतेर्लिङ्गञ्चयाद्यभावपरत्वेन अव्ययीभावस्य तु वचनात्कीबत्वेपि
लिङ्गान्तराभावाच्च ॥ त्रिशब्द इति । तस्तेङ्गिन्डित्वाङ्लोपः ॥ त्रैरिति
पठो नंतु पञ्चमी । अय इत्यदन्तं नतु सान्तं, निजां त्रयाणा मिति निर्देशा-
दित्यभिप्रेत्याह । त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति ॥ ननु निजां त्रयाणामिति निपातना-
देव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । अबाधकान्यपि निपातना-
नि भवन्तीत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा पुराणप्रोक्ते-
ष्विति निपातनादेतद्वाध्येत ॥ चेरयङ् इत्येव न सूचितम् । तत् करोति आचष्टे
वेत्यर्थं तत्करोतोत्यादिना णिचि ततः क्तिपि प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावादि-
लोपाभावे ऋस्त्वस्य पितेति तुकि त्रित् ततो बहुत्वविपक्षायामामि कृते चेरय-
ङ् त्रयाणामिति रूपासिद्धेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति तुकः प्रागेवायं
स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ केचिदिति । त्रिसं-
बन्धिन्यामिति विज्ञानादौ च त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्त्विति ।
अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गोचरेपि त्रयादेशो न्यायः । प्रि-
याग्न्यनेत्यादावस्थायनङ्गुदिति भावः ॥ त्वदादीनामः ॥ अष्टन आ विभक्ता-
वित्यतोनुवर्तनादाह । विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोर्लु-
का लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥ द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिच्छा-
भावेपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् । तथा किंश-
ब्देपि न दोषः किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥ भवानिति । भवत्

सु इति स्थिते तत्कारस्थाने अत्वे कृते अतो गुणे इति पररूपे उगिदचामिति नुमि
 सति सर्वनामस्थान इत्यनेन दीर्घं सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्या-
 दिति भावः ॥ भवन्ताविति । पूर्ववत्तकारस्थाने पररूपे नुमि दीर्घं भवानावि-
 ति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडलोमिः ॥
 इलोपवाद इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोयमुडूलोमशब्दः स औडूलोमश-
 ब्दादन्य एव तस्य च इकागन्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति
 इदन्ताः ॥ किदिति ॥ तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः ॥ क्तिबन्त-
 वातग्री इति । माङ्धातोः क्तिपि ईत्वमवकारादाविति निषेधादीत्वं नेति
 शङ्कायां मीनातेरेव क्तिप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातग्रीशब्दादाचार-
 क्तिबन्तात्कर्तरि क्तिप् बोध्यः ॥ त्र्यस्य इति । प्रशस्यस्य अ इतीयसुनि आदे-
 शः । उगितश्चेति डीप् ॥ बहुत्र्यस्येति । स्त्रियाः पुंवद्भावः । ईसस्येति न
 कप् । नाप्युपमर्जनश्रुत्यः ईयमो बहुव्रीहेर्न इति निषेधात् ॥ यूस्त्रास्थी ॥ ईव
 ऊश्च यू व्याख्यानादीर्घयोरेव ऋणमविभक्तिकोय निर्देश इत्येके । दीर्घाङ्गसि चे-
 ति निषेधस्य वा ऊन्मोति पाश्चिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घ इत्यन्ये ॥
 इह प्रत्ययस्यैव ऋणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । नेयडुवङ्ख्यानावस्तीति
 निषेधात्त्रिङ्गात् । तेन प्रथ्ये प्रथ्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव । स्त्रियमाचक्षते
 स्त्रास्थी । मूलविभुजादित्वात्कः चत्तिङः स्यात् आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥
 ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति । आच्छीनद्योरिति सूत्रस्व-
 रमात् । तयोः स्त्रास्थ्यत्वं तु ज्यादिषु स्वतः, तन्मूर्च्छीरित्यादौ तु स्त्रीवाच-
 कवर्णमसुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विकृष्यते । एवं
 शेषोऽप्यस्त्रीत्वञ्चापि इवर्णोवर्णयोरेव विसंज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् ॥ तेन
 च ताज्यायन्तयोर्ध्वन्त् परमिति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे असस्त्रीत्व-
 स्य सखिभिरस्यवायव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदा-
 यस्य सखिशब्दभिरत्वादतिसखिनेत्यादि निर्वाधमित्यवधेयम् ॥ स्त्रियामित्येव
 वक्तव्ये आख्यायकणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ॥
 यू किम् । मात्रे ॥ आख्यायविति किम् । प्रामख्ये ॥ पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः ।
 संज्ञाया यद्योऽर्थे प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥
 वर्णसंज्ञापक्षान्नर्थो वाह । नद्यन्तानामिति ॥ हे बहुत्र्यस्येति । अत्र ऋणविधा-
 नसामर्थाद् गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा अस्यार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात् । न च
 लाघवाभावः शङ्काः । ऋणग्रहणे मात्राधिक्यात् । ऋणस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे

अथप्रहणत्यागिन सुतरां लाघवसंभवाच्च ॥ अन्ये तु कृतेपि ऋषे याद गुण इष्टः
 यात्तर्हि प्रत्यायानां ऋष इत्युक्ता नदीऋषयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र
 दलाघवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति, परंतु जसि चेत्स्वच ऋषस्त्वैकदेशानु-
 षत्तो क्रोशोस्तीति बोध्यम् ॥ आण् नद्याः ॥ आण् नद्या इत्येव सुवचन् ।
 वधानसामर्थ्यात् अतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां
 बहुश्रयेत्यै बहुश्रयेत्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादाटा नुङ् बाध्यत इत्यु-
 त्रपुन्यपर्यालोचनया डेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमङ्घ्रिधानावश्यक-
 त्सामर्थ्यमुपसीममिति चेद् एवं तर्हि ऋषनद्याप इत्यनन्तरं ऊर्ण इत्येव सू-
 रतासामोत्पन्नवृत्त्या डेरामो नुट् नेत्यर्थलाभात् । तस्मात् आण् नद्याः इति
 वृधानसामर्थ्यात् अतो गुण इति न प्रवर्तत इति दिक् ॥ आटश्च ॥ यद्यपि इह
 इयि वृद्धिरेवीत्येव सिद्धं डसिडसोडेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्ददि-
 द्यायर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ अजादीनामटा सिद्धमाडजादीना-
 मिति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु अटश्चेत्येव सूत्रमिति
 बोध्यम् ॥ डेराम् ॥ डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं समानाधिकरणे स्त्रिया-
 मित्यनेदिनिर्देशात् ॥ आटा नुट् बाध्यत इति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते ।
 मकृताविति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥ न सुलोप इति । लक्षेर्मुट्
 चेत्योणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मोशब्द इत्युपसर्जनऋषोपि नेति बोध्यम् ॥ कु-
 मारीति । यद्यपि किञ्चन प्रति डान्तस्योपसर्जनत्वाद्ब्रुखत्वं प्राप्तं, तथापि गो-
 स्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ऋषः प्रवर्तते ।
 अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ऋषो न भवति । लुक् तद्धित-
 लुकोत्पन्नं त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनमसंभवादिति
 वक्ष्यामः ॥ अचिं श्रु ॥ भ्रमश्च डूः इति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः
 प्रथमग्रहणम् ॥ अन्ये त्वाहुः गमः कौ इत्यत्र ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्
 इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पत्तीयं भ्रूशब्दः । तथा च
 धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरि-
 ति गुरुनिर्देश इणप्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत इति आप-
 तात् ॥ इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं, न तु कृभ्रूयोरव्यभिचारादित्याह ।
 पूर्वोवर्णान्तधातोरिति । श्रुधातुभ्रूवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङु-
 षोर्द्धित्वं व्यर्थं स्नाह्वयधिकरणं च प्रसज्येतेति भावः ॥ ननु सामानाधिकरण्य-
 पेपि ऋषत्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्व-

देशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न । अनुभूवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्र-
सङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संग्रहेत्युक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह ।
आन्तरतस्यादिति । स्थानत इति भावः यवोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचो-
ति किम् । आप्नुयात् जुहुयात् ॥ एरनेकाचः ॥ इषो यण् इत्यतो यण् इति
वर्तते । अचि अनुधात्विति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु अनुभूवौ ।
तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति
व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगित्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह ग्रण-
उच्यो । उच्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिद्धार्थं धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्य-
प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वमवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयव-
संयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥ प्रधीरिति । प्रध्यायतीति
प्रधीः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्तिपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः ॥
यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथम-
लिङ्गग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥
प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा यूयस्यव्यावित्यनेन नदीत्वं
वक्तव्यमित्यर्थाद् एरनेकाच इति यण् विषयत्वेन नेयङुवङ् इति निषेधस्य प्रवृत्ते-
र्यत्वं ॥ अन्यं त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमा-
यन्यो विरुध्यते । यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् ।
सूने हि उपमर्जनतवेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । त-
स्मात् प्रथमलिङ्गग्रहणमित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहा-
तिदिश्यते । धीशब्दे तु नेयङुवङ् इति निषेधेन नदीत्वाभावात्तस्यैव
प्रधीशब्दं नदीत्वातिदेश इति ॥ इति ऋस्वश्च इति वैकल्पिकनदी-
त्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ् गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्ध-
मिति यन्यानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमतं विद्यमानाया
एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य
इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य इति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥
उच्योरिति । सत्सुविधेयादिना क्तिप् ॥ डेरामिति । आगत्वास्त्रीशब्दोच्चा-
दपि डेराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । अथग्रामाभ्यां
नयतीरिति लत्वम् ॥ नीरिति । नयतीति नीः क्तिप् ॥ गतिकारकेतरिति ।
गतिकारकपूर्वस्यैव यण्यस्येति इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः
मारो कुमारीं कुमाये इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥ शुद्धधियाविति । यदा

तु शुभं नञ् ध्यायतीति विगृह्यते, तदा भवत्येव यण् शुभध्वौ शुभध्वः ।
 एवमपि ॥ कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इहः नास्तीति य-
 त्वेव भाव्यमिति प्रश्नः ॥ दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्येति वार्तिकेन
 उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह । दुस्थिता धीर्येषामिति । वृश्चिकशब्द-
 स्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीचार्यानामिति
 सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्यैवेति नास्त्यत्र कारकपूर्व-
 त्वमिति भावः ॥ वृश्चिकसंबन्धिनो भीरिति । एवं च भययोगाभावाद्बुद्धि-
 कस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेपि न दोष इति भावः ॥ श्रीः सुपी-
 त्यङ्; सुपीत्यनुवर्तनादाह । अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुध्युपास्यः ॥
 वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति
 श्रीः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात् ॥
 स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्त इति । एरनेकाच इत्यनेन । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
 माश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् न पदान्तेति निषेधेन अलोपो न स्थानिव-
 दिति वाच्यम् । नः क्ये इति नियमेन क्वचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह ।
 कौ लुप्तमिति । नपुंसके भावे क्तः लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारमिच्छन्
 क्रमणीत्यत्रापि स्नेध्यम् । कौ लुप्तमित्येतत्काचित्कं कौ विधिं प्रति न
 स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा वेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष-
 मानं न संगच्छेत । वेभिद्यतेः क्विपि अलोपे यलापे च का लुप्तत्वेनालोपस्य स्थानिव-
 त्वाभावे भलन्तलक्षणानुमप्रसङ्गात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं
 लुप्तमाचक्षणी लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यस्य कौ णिलोपः तदुभयं द्वौः शु-
 ङ्ङिति वकारस्य क्तिनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येधत्युठ्सु इति वृ-
 ङ्ङिः ॥ अवेदंसवधेयम् । न पदान्तेति सूत्रे किलुगुपधात्वचङ्परनिर्गसकुत्वे-
 षूपसंख्यानेमिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोयं कौ लुप्तमित्यादीति । लुक्का
 लुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः
 पञ्चपटुः आर्द्धादिति ठक् तस्य अर्धपूर्वेति लुक् लुक् तद्धितलुकीति डोषा लु-
 क् । तस्य लुक्का लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च
 डोषी लुक्; परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शङ्कम् । डोषी
 लुक् प्रति स्थानिवत्त्वात् तद्धितलुक्; परत्वस्वीकारात् । यदा बुद्धिपरिकल्पितं पी-
 र्थमभावेप्यस्तीति नास्त्यत्रानुपपत्तिः । न च अठ तद्धिते विवक्षिते भस्मादे
 इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टिसिद्धिरित्यपि शङ्कम् । यत्र भाविभत्वं तत्रैव

पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाभावात्कृतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात् । तथा
 पञ्चेन्द्रास्त्रो देवता अस्त्र पञ्चेन्द्रः । सास्त्र देवतेत्यन् । द्विगोर्लङ्गनपत्वे इति
 लुक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनिधुक्त आनङ् न
 नृयते । पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्रास्यामिन्द्रस्त्व-
 मिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्थानभ्युपगमात् । यी तु न पदातीति
 सूत्रे वर इ इति ईकारप्रक्षेपं कुर्वन्ति । तेषामिह लुगग्रहणं न कार्यम् ॥ उ-
 पधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिष्ठाशब्दाच्चातुरर्थिके अपि कृते वृद्धाद-
 केकास्तेत्यादिना पारिस्वशब्दात्स्त्रीपधलक्षणे कृप्रत्यये पारिस्त्रीयः सिध्यति । सं-
 न्यया उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात् ॥
 नन्वं पठयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञानुपजीव्य प्रत्ययो वि-
 दितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्झासग्रहणंसेव
 ज्ञापकं चङि परं यो ऋस्वः स चङ्परनिर्झासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तु
 प्रयोजितवानवीवदहीनां परिवादकेन । अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादा-
 कारीनृपधेति चो चङीत्युपधाङ्गस्त्री न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादेतत्सिध-
 मिति तर्ह्यन्वददाहर्तव्यं वारि आख्यादवीवरत् । न च अग्लोपीति निषेधः श-
 ङ्गा, परत्वाद्दृष्टौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमनाम्नोपित्वाभावात् । अत एव सु-
 चमिचेति सूत्रे हलिकल्पोर्हलकलैत्यदन्तनिपातनं सार्धकम् ॥ कुत्वे न स्थानि-
 वत् । अर्चयतेरर्कः कृताधारार्चिकलिभ्य इति कः, पाचयतेः पाक्लिः । इह
 चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् ॥ वार्तिकेस्मिन् क्लिचङ्परनिर्झासोप-
 धानां ग्रहणमावश्यकं लुक् ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वचासिद्धीवत्यु-
 चेत्ववधेयम् ॥ चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् ॥ संख इति ।
 तेन नहेतीति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः ॥ सखोरित्यादि । सुप-
 लनः क्यच् । क्यचि चेतीत्वम् ॥ दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयत्नादेश इति
 भावः ॥ ननु अतिसखेभूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यथानिर्देश इति चेद-
 षस्त्वेवं, तथापि दीर्घं प्रवृत्तः केन वायतां न हि ऋस्वे यथा भाव्यं, न दीर्घं
 स्थित्यत्र प्रमाद्यमस्ति । सौचस्य विज्ञतनिर्देशस्याव्यात्यतिव्यात्युभयवारकत्वे सा-
 रस्वतामेव तथैवेतित्याह्वायारूढत्वाच्च ॥ लूनमिति । स्वादिभ्य इति नि-
 ङान्त्वम् ॥ चासमिति । चायो म इति मः ॥ प्रस्त्रीममिति । प्रस्त्रीमन्त-
 रस्यामिति मः । स्वः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् ॥ शुक्लीरिति । शुवः क ईदृ-
 णिष्ठातस्व कः ॥ पञ्जीरिति । पञो वः इति वः ॥ इयङिति । संयोगपूर्वत्वा-

दिवर्णस्य यण् नेतिभावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ हरिवदिति । तद्ध-
त्साध्य इत्यर्थः ॥ हृज्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रुश् आह्वाने रोदने च ।
अन्तात् सितनिगमिमसिञ्चविधाञ् क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये
क्रोष्टुशब्दः, हृषि तु क्रोष्टुशब्दः इवपि शृगालवचनौ, तथाविशेषेण द्वयोः प्रयोगे
प्राप्ते, सर्वनामस्थाने स्त्रियां च हृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम् अन्यच्च तुजन्त ए-
वेति नियमार्थं चिच्छ्रुत्वा, आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुजन्तात्प्रथमा । हृज्वदिति
तृतीयान्तादितिः । निमित्तश्चपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेश-
स्थानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पञ्चादेर्यस्य कस्य-
चित् । किंतु क्रुशेरिव, उपस्थितत्वाद्, अर्धत आन्तर्याम्येतिप्रत्येकं फलितमाह ।
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्द इति ॥ निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चि-
कीर्षते । अत्र सञ्जन्तस्य पूर्ववत् सन इत्यनेन चित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्म-
नेपदं सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतायमिति चेत् । अत्राहुः । नि-
मित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति ॥ व्यपदेशाति-
देशो यथा । आद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवाटावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा
सुबाम्बित्ते परङ्गवत् स्वर इत्यनेन द्रवत्पाणी शुभस्यतीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गव-
त्त्वे सति षाष्ठिकेन आमन्त्रितस्येत्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति ॥
शास्त्रातिदेशो यथा । कालेभ्यो भववद् इत्यनेन कालवाचिभ्यः तत्र भव इत्यधि-
कारे यत् शास्त्रं तत् सास्य देवतेत्यर्थं अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्राह्वयेष्यमि-
त्यत्र यथाविहितं कालाह्वं प्राह्वय एष्य इति सिध्यति । कार्यातिदेशे तु इह
प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा गोतो णित् गौः गावौ
गावः । अत्र चित्कार्यं द्विहरतिदिश्यते प्राधान्यात् । कंचित्तु निमित्तातिदेशे
गोतो चित् इत्युदाहरन्ति, कार्यातिदेशस्य कर्मवत्कर्मणा स्थानिवदादेश इत्याद्यु-
दाहर्तव्यम् । रूपातिदेशो यथा । वतण्डी चासौ हंडारिका च वातण्डहन्दा-
रिका अत्र वतण्डीशब्दे पुंवत् कर्मधारयेत्यनेन पुंवाचकवातण्डशब्दरूपमति-
दिश्यते ॥ इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्, ॥ अन्ये तु “कार्यरूपनि-
मित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशाच्च सत्तैतानतिदेशान्प्रचक्षते” इति स-
प्तविधत्वमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अत्र
स्त्री पुंष्वेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य ह्यो यूनेत्येकशेषे सति स्त्रार्थस्य पु-
मर्थोतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबहुत्वे यञ्जोश्चेति लुक् सिध्यति ॥ ऋतो

ङि ॥ कृतृ एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥
 अप्ठन् ॥ त्रिरष्टमेयस्सु इतिवत् इत्येव सिद्धे ढन्तृर्चाभेदेनोपादानं क्वचित्सा-
 मान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् । तेन न कोपधाया इत्यत्र
 मामान्योक्तावप्युक्तचित्तयोरिव को गृह्यते । न कमात्रम् । तेन यदपे वक्ष्यति
 कोपधप्रतिषेधे तद्वितव्यग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः ।
 अपत् इत्येव वक्ष्ये तन्तृजिति भेदेनोपादानमवर्णस्तद्व्याप्तये । यद्यप्यर्थवत्प-
 रिभाषया तत्त्ववृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय
 तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन अनित्यत्वग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं
 प्रयोजयन्तीति सिद्धमिति ॥ व्युत्पत्तिपक्षे ढन्तृजित्वाकृजन्तत्वाद्वा सिद्धे न पृथा
 दिप्रहणं व्यर्थमित्यत आह । नियमार्थमिति । औणादिकानामन्वेषां संज्ञाशब्दा-
 नां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ षट्शब्दस्वीणादिकः संज्ञाशब्दी न भवति इति
 तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ । धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्चादिग्रह-
 णं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशब्दैव नास्तीति बोध्यम् ॥ तेनेति ।
 पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः । इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः ॥ क्रोष्टे-
 ति । अनङ् । हल्ङादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः सर्वनामस्थाने चेत्यनेन
 यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् अपत्तन् इत्येव न्याय्यः । कृतेष्वनङि एकद-
 शविकृतस्थानान्यत्वेन तृचत्वात् । अन्यथा गुणे कृतेपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न
 स्यादिति भावः ॥ विभाषा ढ ॥ यस्मान्विधिसादादाविति तदादिर्विधिर-
 त्याह । अजादिविति ॥ ऋत उत् ॥ ऋकाराकारयोरैकादेशे सति ऋश्च एव
 उकारः स्वाच्च तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णा-
 न् गृह्णातीति ज्ञाप्यते, तेन यवत्परं हकारे मस्य विधीयमाना यवत्ता अनुनासि-
 का भवन्ति ॥ राट्मस्य ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिद-
 मित्याह । मस्येवेति । नान्यस्येति । ऊर्क् परिमार्त् इत्यादौ रेफात्संयोगान्त-
 स्य लोपो नेत्यर्थः ॥ रादेव मस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरप्रस-
 तिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥ परत्वादिति । न च नुद-
 नित्य इति वाच्यम् । ढञ्जज्ञावे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वाद् इति
 भावः ॥ नुमचिरेति । वारीणां तिसृणां क्रोष्टृनामिति क्रमेणोदाहरणानि ॥
 ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाच्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणाद् अत एव गुण-
 दीर्घांत्वानामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषाद्बुद्धयनेन बाध्यत इति
 कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेद्, अचक्षुः । अत

एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा न तिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुडति भाष्यकृतो-
क्तम् । एवं च नुम्वज्ज्वावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ ह्रस्वरिति ।
गम्यवविशेषवाचकमभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥ ह्रस्वाविति । दीर्घाज्जसि चेति
पूर्ववर्णदीर्घनिषेधे सति इकेति यण् ॥ आतिचमूशब्दे त्विति । प्रथमलिङ्ग-
ग्रहणं चेत्युक्ते, तथा चैवमतिचस्वादय इति प्राचीनं नादर्थव्यमिति भावः ॥
खलपूरिति । खलं पुनातीति पूजः क्तिप् ॥ ओः सुपि ॥ इणो यण् इत्यतो यण्
एरनकाच इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्दे-
शात् । अचि श्रुधात्वितिसूत्राद्वातुः एरनकाच् इत्येव संबध्यते इत्याशयेन व्या-
चष्टे । धात्वयवसंयोगित्यादि ॥ वर्षाभ्वो वर्षाभ्व इति । अत्र इको यणचोति
यणं बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे
पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ अचि श्रुधातुभ्रुवामित्यवङ्त्तं च बाधित्वा ओः सुपीति
यण् तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुररुवडादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति यणिति
बोध्यम् ॥ एव मन्यत्राप्यत्मर्गापवादविधय ऊह्याः ॥ भेके मण्डूकवर्षाभूशालूर-
प्रवटदुराः इत्यमरः । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान् इति यादवः ॥
दृश्वतीति । दृश्वो ग्रन्थे तुदादिः । दृम्भूर्यन्यकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥ व्युत्पादित
इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीहृत्तौ तु दर्भणं दृम्भूः
नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् ॥ अयमूकारो न धातोरिति उवडोऽप्र-
सङ्गात् इको यणचोति यण्, स च अस्मि पूर्वः इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह ।
दृम्भूमिति ॥ अस्मि दीर्घाज्जसि चेति निषेधाप्रहत्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत
इत्याह । दृम्भूनीति ॥ दक्षितीति । इदं च यीपतिसमं, माधवेन तु अन्दृदृम्भू इत्या-
दिस्त्रयण दृढशब्दे उपपदं भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दृक्कादेशश्च निपात्यत इत्यु-
क्तम् ॥ दृम्भूरिति ॥ तरुसर्पजातिभेद इत्येके ॥ कपिरित्यन्ये ॥ वक्तव्य इति ।
वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ॥ एवं च ओः सुपीति प्रा-
प्तस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधे वर्षाहन्करपुनःपूर्वस्य भुव इत्येतादृष्यथमिति
स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । वर्षाहन्करत्स्य नियमार्थतां स्त्रीकृत्य न भूसुधियो-
रित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तं शक्यमिति ॥ दीर्घपाठ इति । दृन्कारेति पाठे इत्यर्थः ।
एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवडेव, दीर्घपाठे तु कारपूर्वस्योवडिति विवेकः ॥ पु-
नर्भर्दिधिषू रूढा द्विः इत्यमरोक्तेः नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण
एव वक्तुमर्चितो, न त्वत्रेत्याशङ्कयामाह । यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति पुन-
र्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गप्यस्तीत्यर्थः ॥ स्वयंभूवदिति । प्राचा तु दृम्भूका-

राभूयद्दीर्घाभूवदुदाहृती तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्युदन्ताः ॥ धातेति ।
 दधातीति धाता अजयोनिः । उधाजम्बत् लृन् वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपाः ॥
 व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति । अवादिष्वपठनादिति
 भावः ॥ नेति । नयतेर्दिङ् इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥ नृ
 च ॥ इह कन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । वा दीर्घः स्यादि-
 ति ॥ केचित्स्विह कन्दमीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां
 का नाम शान्तेः कथा, नृणामिको गम्यस्त्वममीत्यादिप्रयोगा न संगच्छन् । किं
 चकन्दस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्या-
 त् । यदपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अवशिषेण वि-
 कल्पदर्शनात् । तथा च धाता धाटणाम् इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ऋषेः पठ्यन्ते,
 बह्वचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्युदन्ताः ॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । यन्-
 तेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणस्य
 प्रकृतिवत्त्वमकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् । इत्वे रपरत्वमिति । ऋत
 इहातोऽरितोत्वे उरण् रपर इति रपरत्वम् । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एव
 तोरिति लधातुः ॥ इत्यादीति । ऋत उत् इति तपरकरणात् ङमि-
 ङमोरत उदादेशो न, क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नृत् क्राम् ङी तु क्रि इत्या-
 दि । इत्युदन्ताः ॥ अनङिति । ऋलवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋदुश्निति सूत्रप्रवृत्तेः ॥
 गुणविषय इति । ऋतो ङि इति गुणविषये ॥ गमृन् इति । लवर्णस्य दीर्घाभावात्
 प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स ऋकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥
 नन्वत्र लकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेद् अत्राहुः । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्याकं
 प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्था-
 दल्लवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यमद्वावात् ऋकार एव लकाराऽकारयोः स्थाने भवति ।
 न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकारसाव-
 र्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतृनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने
 न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गम्लभ्याम् । गम्लृभिः । गम्लृभ्यः । आमि
 तु गमृणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु लृकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवि-
 तव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति
 स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेष्टत्स्पृष्ट-
 प्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावात् ऊकालोच्
 इत्यादिना दीर्घमंशा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम् । ऋति ऋ

॥ लृति लृ वेति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम् । अकः सवर्णे इत्यनेन
 इष्टरूपाणामसिद्धेः । अत्राहुः । उभययोरप्यत्त्वसिद्धये वर्णसमास्त्रायि ऋलृक् सू-
 वीत्तरं पाठः कर्तव्यः तेन सर्वेष्टसिद्धिः । न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसा-
 म्यात् ङीट् ऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति
 गङ्गाम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । ङी-
 ट् लृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिट्कारेण आ-
 न्तार्याट्कारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते ङीट् ऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न
 भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापात्तत्वा प्रत्या-
 ख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । अकः सवर्णे इति
 सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋ वा लृति लृ वा इत्येतन्न प्रत्याख्यातं, तुल्यास्येति सूत्रस्थ-
 भाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् अकोकी-
 त्येव सूत्रचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु ऋति ऋ वा इति वार्तिक, उ-
 रि इति रि वा इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणा-
 त्सुवदमेवाऽकोकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङी तु ऋतो ङीति गुणो लपरः ।
 गमलि गम्लोः । गम्लृषु । एवं शक्नुशब्देषूह्यम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ सेरिति ।
 अस्यापत्यमि. कामः अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तते इति विग्रहः
 तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहौ वोपमर्जनस्थेति सहस्य सभावे आदगुणः ॥
 मय इति ॥ ननु सेइत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि
 परतः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपमकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात्
 न तु मय इति चेद् । अत्र केचित् । एवं तर्हि यासः से ईशः से इति विहितदेश-
 स्थानुकरणशब्दोऽयम् तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति ॥ स्मृते-
 रिति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । निष्ठेति
 स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । स्मृतय इति ॥ नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः पदान्ताद-
 तीति पूर्वरूपेण भाव्यं, न त्वयादेशेन, न ज्ञातानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं
 लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्र-
 त्ययलक्षणप्रतिषेधाद् एङः पदान्तादिति इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । स्वादिष्वसर्वना
 मस्थाने यच्च भमित्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय
 ततोमर्वनामस्थाने यचीति क्तिन्वा नञ् च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थानं
 परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन सुमिडन्तमिति स्वा-
 दिष्विति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततश्च दुल-

भेति स्मृतय इति रूपं निर्वाधमेव । तथा मय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्ति-
 पक्षेऽपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपी लुक् स्यादिति
 शङ्काम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ
 इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादगुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य
 परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावाद् उभयत आश्रयणं
 अन्तादिवद्भावे निषेधाच्च, अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः तथापि इत्यदन्तमेव रूपं
 स्यात्तु मे इत्येदन्तमिति शङ्क्यं नन्दस्य परस्येत्युत्तरपदद्विप्रतिषेधेन पूर्वोत्तर-
 पदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥
 गोतो णित् । इतोऽन्वर्तनामस्थाने इत्यतोऽनुवृत्तं समस्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं
 प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह । सर्वनामस्थान-
 मिति ॥ णित्कार्यकृतस्यादिति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥
 गोरित्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति श्रोत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तद्धितो
 यः शम् स ओकारान्ताच्च संभवतीत्याशयेनाह । शसा साहचर्यादिति । सुपीत्य-
 नुवर्तनाच्चैत्यपि काशिकायामुक्तम्, ॥ कैयटस्तु तद्धितोऽपि शमस्तीति कथमिह
 साहचर्यादमः सुप्रमित्याशङ्काचोऽधिकारादजादिशम् सुबेव संभवति, न तु
 तद्धित इत्याह । अचिनवमिति । चिनोर्तर्लडादेशस्य मपः तस्य स्थान्तरूपमित्यम् ॥
 आतो णिदिति वाच्यमिति । गौतम्यपहाय श्रोत इति, वाच्यमित्यर्थः । एवं च
 गामित्यत्र परत्वादुद्भिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः निरवकाशतया आत्तेन
 हरेरेव बाधनात् ॥ इत्येदन्ताः ॥ रायो हलि ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यत्र आ
 इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह । आकारान्तादेश इति ॥ “अर्थरैविभवा
 अपि” इत्यमरः । “रायिष्कान्दम” इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य क्-
 न्दमत्त्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तोयीतिसूत्रे कैयटः ॥ स एव केवलोऽपि क्-
 न्दम इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्येदन्ताः ॥ ग्लौरिति । ग्लौर्गङ्गाङ्कः कलानधि-
 रित्यमरः । एवं जनानवतीति जनौ । ज्वरत्वेरेलूट् एत्येधलूट्सु इति वृद्धिः ।
 अस्यावादेशः । जनावो जनाव इत्यादि ॥ न प्रवर्तत इति । हे ग्लौरित्यत्र संवृ-
 द्धिलोपः, ग्लौव इत्यत्र डमिडमोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥
 सावर्ण्याभावज्ञापनादिति । मति सावर्ण्यं एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति वृद्धि-
 रादेजित्येतत् वृद्धिरादेर् इति पठितुं शक्यत्वात् ऐश्चौच् इति सूत्रं व्यर्थं मत्
 सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदैतोरोदीतोश्च न मिश्रः सावर्ण्यम् ऐश्चौच्
 इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि अणुदिग्मवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥

ननु ऐश्रीच् इति सूत्राभावे नय्वाभ्यामिति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं
न मिध्येत्, पूर्वौ तु ताभ्यामेङ् इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णाघातकतया वैया-
करणः सौवश्व इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न त्वेदोतो । ततश्च वैयाभ्यामात्
ऐश्रीच् इति सूत्रं सावर्णाभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । पूर्वौ तु ताभ्यामे
श्री इति पठनेनापि इष्टमिद्वेस्तत्सूत्रवैयार्थस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रद-
र्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु ऐश्रीच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामेच् इत्य-
त्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च ऐश्रीच् इति सूत्राभावे अदेङ्गुणः एङि पररूपम्
एङः पदान्तादति इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु माव-
र्ण्यं अदेङ्गुणः एचि पररूपम् एचः पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रस-
ङ्गस्य एचग्रहणेपि तुल्यत्वात् । न चैवमध्येचा चतुर्णां क्रमादमाद्यादेशमिद्वयार्थम्
ऐश्रीङ् ऐश्रीच् इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । स्थानन्तरतमः इत्यनेनैव
एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्राग्वत्साम्भारूपपादितत्वात् ॥ यदा हि स्व-
राणामूष्मणां चैव इत्यादिप्रागुक्तशिक्तावचनानुरोधात् एङौ विवृततरौ, ऐश्री,
विवृततमौ इत्यभ्युपगम्यते, तदा त्वेदोतोर्गोदीतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव ना-
स्तीति ऐश्रीच् इति ऐश्रीच् इति वा सूत्रं नाकं ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु
विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरौ विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्वा-
त्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमङोरेचोऽस्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्य-
ग्वेत्याहुः, ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्द-
कौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्ता-
नुरोधाच्चेतानेत्यादौ गुणाग्रहणैः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य रत्त्वादिति न
शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । जयः करणं धान्यानां भवने इत्यादिनिर्देशैरिका-
रादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारान्तरेण समाहितम् ॥ त्वदुक्तरीत्या तुल्य-
प्रयत्नवत्त्वे तु चेतानेत्यादौ गुणाग्रहणैः शङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीष-
द्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्णाभावोऽत्र सु-
वच इति दिक् ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा रम क्रीडायामित्यस्मात्प-
चायचि टाप् लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः हलङ्गादिलोपः । न
चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि व्यापोः
पृथग्रहणादिति वाच्यम् । व्याव्यहणस्यान्यार्थतायाः प्राग्वोक्तत्वात्प्रत्याख्यात

त्वाच्च तदग्रहणस्य ॥ श्री स्यादिति । जसः शीत्यतः श्री इत्यनुवर्तत इति भावः ॥
 मंबुद्धौ च ॥ बहुवचने भव्येत् आङि चापः इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह ।
 आप एकारः स्यादिति ॥ एङ्ङस्वादिति । न चात्र हल्ङ्यादिनैव सुलोपोस्तु
 प्रत्ययलक्षणन्यायेन मंबुद्धौ चेत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्क्यम् । परत्वा-
 न्प्रतिप्रदं कृत्वाच्च । एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादाच्चेष्ट्याका-
 ररूपत्वाभावात् । आश्चावित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । एङ्-
 ङस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ आङि ॥ चकारेण ओसि
 च इति प्रकृतं परासृज्यते इत्याह । ओसि च पर इति ॥ रमाभिरिति । नन्विह
 एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् अतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरत्व
 सामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति
 चेन्नैवम् । अत्विद्धौ अन्तादिवच्च इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ याडापः ॥ घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं
 ङितोति मत्तस्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह । ङिङ्चनस्येति ।
 अत्र सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात् सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वाधातुकस्य
 ङिङ्खेपि मालेवाचरतांमालात् इत्यादौ तमादेर्न भवति । एतच्च अचः परस्मिन्
 इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति पष्ठोसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पञ्चमीसमास-
 पक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात् इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव
 नास्तीत्याहुः ॥ याट् इत्येव वक्तव्ये दीर्घाश्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च अतो गुणे इति
 पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्भावात् ॥ वृद्धिरेचोति प्राचातु आटश्चे-
 त्युपन्यस्तम् । तदुपेक्षितम् । याट्स्याटोऽकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभा-
 वात् ॥ सर्वनाम्नः स्याट् ॥ दीर्घाश्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ आबन्तस्य सर्वा-
 दिगणे पाठाभावात् मर्थनामत्वं नेत्याशङ्क्याह । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ वि-
 भाषादिक्लमासे ॥ गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीह्याविति निषेधे प्रा-
 प्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य
 च समामविषयत्वात् ॥ स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तदिक्लमासविधायके दिङ्-
 नामानोति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥
 त्यक्तं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद
 विभाषाद्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणा-
 दाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । तीयस्येति पुंनपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनान-
 नैव मिहो विभाषा द्वितीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥ अस्वार्थनखोर्ङ्गस्वः ।
 अत्र अस्वार्थं द्वावरं यदि इति वचनात् द्वाचकस्त्वैवास्वार्थस्य ङस्वो भवति नान्ये-

मिन्त्राशयेन फलितमाह । असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥ जरिति । जृषव-
 गोहानी इत्यस्मात् विद्धिदादिभ्य इत्यङि ऋट्शोडोति गुणे कृते टाप् ॥ श्रीभा-
 शात्परत्वात्परमित्यादि । ननु श्रीड चापः कृत्स्नद्यापो नुट् इत्यपेक्षया जराया
 तिसूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वम् आङि चापः याडापः डेराम् इति विधयो ज-
 त्मादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेद् अत्राहुः । आङि चाप इत्यकारादेशे
 कृतेष्वेकदेशविकृतन्यायेन जराया इति जरसादेशप्रमत्तया नित्यत्वादेकारादेशं
 बाधित्वा जरसादेश एव भवति ॥ न चैकारादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे क-
 नेपि स्थानिवत्त्वे नावन्तत्वात् आङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररू-
 पस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । याडाप इति
 याडागमं तु जरसादेशोन्तरङ्गत्वाद्वाधने । आकाररूपापः परस्य डितः सुपो
 विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । डेराममपि जरसादेशो नित्यत्वा
 द्वाधने । न चाकाररूपावन्तात्परस्य डेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादे-
 शस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् । रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादित्थानुरो-
 धादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥ स्वाश्रयमिति ।
 यजादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यजादिसुप एव याडागमापादनात्स्व-
 शब्देन तत्परामृश्यते ॥ स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लक्षणिकत्वात्कथमिह याट्
 स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अ-
 तिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे । आबन्तं यदङ्गमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-
 देसादन्तस्य ग्रहणम् इति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदावन्तं न भवति, यच्चाब-
 न्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः ।
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याप्यग्रहणेनावन्तं गृह्यते । आबन्तस्यांगविशेषणत्वा
 बन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते, तर्हि गीनावन्तं
 विशेष्यताम् अगसंज्ञकं यदावन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसंगशङ्कालेश इत्याहुः ॥
 स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह । उपसर्जनमिति । अयं भावः । स्त्रीप्रत्यये
 चानुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेपि ।
 अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र थङः संप्रसारणं
 पुत्रपत्योस्तपुरुषे इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्ध्यस्य हि थङन्त-
 त्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य डान्तत्वादथवा ङङ्ङा-
 दित्योः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ङङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्काम् ।
 पूर्वपदस्य थङन्तस्य पुत्रपत्योत्तरपदयोः संप्रसारणमिति थङः संप्रसारणमित्य-

त्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ततयोष्टथो नेति । धुडभावे ऽस्य ठो न धुट्पक्षे तु तस्य
 थो नेति विवेकः ॥ न भवतीति । जश्त्वात्माक् षस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः ॥
 केचिच्छिति । परिगृष्टकारादयः ॥ निचशु इति । अत्र शश्कोटीति पक्षे क-
 त्वं बाध्यम् ॥ सांभृतनेति । पृतना सेना ॥ नात्वेनेति । अस्त्रियामिति
 पर्युदामादिति भावः ॥ डिति ह्रस्वश्च ॥ वामीति सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्रा-
 मविभाषणम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नैयडुवड्स्थानाविति निषेधप्राप्तावार-
 भात् । इहेयडुवड्स्थानी स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीरिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्वि-
 शेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम् । अन्य-
 या इवगतिप्रभृतानामुभयलिङ्गानां पटुसुदप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि
 नदीत्वं न स्यात् । क्येयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरपि ह्र-
 स्वाङ्गि नित्यप्रहणव्यापन्यानाभाच्च । अत एवाव्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं
 निष्कृष्य संबध्यते तदेतदाह । ह्रस्वौ च इवर्णविर्णौ स्त्रियामिति ॥ श्रीत्वे प्राप्त इ-
 ति । डुराम् इत्यपञ्चया परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु ओदिति सूत्रे इदुङ्गाम्
 अञ्च प्रेः इति पूर्वान्तरसूत्रद्वयबललभ्यार्थमुपादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति
 व्याख्यातम् । इदुङ्गाम् इति सूत्रे च नोपन्यस्तमित्यममञ्जसमेतत् ॥ त्रिचतु-
 रोः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतोऽनुवर्ततेनादाह । विभक्ती परत इति । विभक्ती
 किम् । विभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् । स्त्रियाः पुंवद्भावेनापीष्ट
 मिहः । किं तु प्रियादा परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति
 नञ्याः ॥ गुणदीर्घात्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो डीति गुणस्य रत्वम-
 पवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उरित्युत्वस्येति विवेकः ॥
 यद्यपि मध्यपवादन्यायेन दीर्घात्वयोरैव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो डीति
 गुणस्य । तथापि बाध्यमामान्यचिन्तामात्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत
 इति भावः ॥ त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद् द्विचतुरोरित्यस्यैव स्त्रिया-
 मिति विशेषणं, नाङ्गस्येति भावः ॥ प्रियतिमिति । प्रिय जस् त्रि जस् इति स्थितं
 अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुगबाधते इत्युक्तं एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृतं
 समामाद या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः स्त्रियाः पुंवदिति प्रियाशब्दस्य
 पुंवद्भावः । ऋदुर्गन्तव्यम् ॥ यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थ-
 कत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोद्धा । उत्तरपदार्थ-
 प्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिमिद्वान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्ति-
 पक्षे तु स्त्रीनिष्ठमन्त्याममर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः तेन प्रियास्त्रयस्त्री-

णि वा यस्याः सा प्रियतिरित्यत्र प्रियतिशब्दस्य स्थित्यां वृत्तित्वेऽपि न तिङ्शब्द-
प्रसङ्गः, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्लोकाभ्याख्याने प्रमादम् ॥
अनित्यत्वादिति । इकोचोत्पद्यहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्याभिसादिषु सत्त्व-
पि नुमि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तन्नोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च न
ङि संबुद्धोरिति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्या-
वश्यकमिति वाच्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुमेति नुमः प्राप्तरेव तच्च दुर्लभत्वात् ।
न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वं विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं त-
दिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् । न लुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वं संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ज-
हणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । ल-
क्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृष्टि प्रि-
यतीति रूपद्वयमपि कौयटेन स्वीकृतम् ॥ रादेशादिति । अत्र प्रियतिसृष्टौ प्रि-
यतिसृष्टि इति भाष्यं मानम् ॥ इत्यादीति । प्रियतिसृष्टे प्रियतिसृष्टे । प्रि-
यतिसृष्टः प्रियतिसृष्टः । आसि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बा-
धित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृष्ट्याम् ॥ इरेत्वे सत्याविति । विभ-
क्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सवि-
पातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥ अङ्गन्तत्वादिति । केचिदिह कृ-
दिकारादिति पाश्चिकडीषमिच्छन्ति । तस्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत
एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङगन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । लक्ष्मीर्लक्ष्मी
हरिप्रिया इति द्विरूपकोशश्च ॥ श्री इति । स्वायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति
श्री । स्वायतेर्ङ् । लोपो व्योरिति यलोपः । टित्वान् ङीप् । ङगन्तत्वा-
त्सुलोपः ॥ परत्वादिति । स्त्रिया इति इयङ्पेक्षया ॥ इयादेशोचि नान्य-
त्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीश-
ब्दस्य घोसादिषु चतुर्थेव, न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्वाधितत्वादित्य-
र्थः ॥ इयङ्बुङ्स्थानावित्यस्यैवेति । यू स्तराख्यावित्यनुवर्तनादियङ्बुङ्स्था-
नाविति ईदूतोर्विशेषणम् । तेन इयङ्बुङ्स्थानावीदूतावेवास्तीति पर्युदसी न
तु ङ्स्त्वाविति भावः ॥ श्रीरिति । किन्वाचिप्रच्छीत्यादिना किष्ठीर्वी । ङग-
न्तत्वाभावाच्च सुलोपः ॥ नेयङ्बुङ्स्थानावस्त्री ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ ।
अधिकरणे ल्युट् । इयङ्बुङ्कोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलिता-
र्थमाह । इयङ्बुङ्कोः स्थितिर्ययोरिति ॥ स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः ।

हे प्रधि । अत्र एरनेकाच्च इति यथा इयङ्गो बाधनात् नेयङ्वङ्स्थानो इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङ्वङ्गो निष्यद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र त्वपत्रादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा नेयङ्वङ्गोरित्येव ब्रूयात् । इयङ्वङ्गोनिमित्तभूतौ यृ नदीसंज्ञकौ नित्यर्थलाभात् ॥ अस्तीति किम् । हे स्ति ॥ वामि ॥ यृ स्नात्थी नदी नेयङ्वङ्स्थानावस्थोत्पन्नवर्तनादाह । इयङ्वङ्गोः स्थानावित्यादि ॥ यद्यपि नेति प्रकृते निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह । वा नदीसंज्ञी स्त इति । इति ऋस्त्विति सूत्रेणैवमेव ॥ प्रधीशब्दस्य त्विति । एरनेकाच्च इति यथा इयङ्गो बाधनात् नेयङ्वङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । यत्र चापवादेनेयङ्वङ्गो बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे । लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यत ॥ पुंन्द्रूपमिति । अयं च मतमेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विपक्षे बोध्यः ॥ लक्ष्मीवदिति । मतद्वयेपीति शेषः ॥ सुष्टु धीर्यस्या इति ॥ ननु अस्मिन् विपक्षे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुं वदेव इति चेद् । अत्राहः । नेयङ्वङ्स्थानावस्थी इति धीशब्दे नदीसंज्ञा निषेधात् सुधीशब्दे प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति शब्दः स्वरमतः संगच्छते इति ॥ मतास्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥ श्रीवदेवेति । बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवत्वर्थः ॥ स्त्रियां च ॥ अमर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तच्चात् क्रोष्टुरिति वर्तते तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह । स्त्रीशब्दो क्रोष्टृशब्द इत्यादि । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रोतैः रष्टैः पञ्चक्रोष्टृभी रष्टैरित्यत्रापि त्वज्जङ्गावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, ङोषयं च क्रोष्टृशब्दं गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह त्वज्जङ्गावो न सिध्येत् । तेन क्रातामिति ठकः अर्धपूर्वति सुप्तत्वात् लुक्कृतिलुकीति ङीष् लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥ ऋर्नभ्यो ॥ ऋत् ऋकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् । प्रातिपदिकविशेषासदस्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिक्लयते तदाह । ऋदन्तेभ्य इत्यादि । क्रोष्ट्री इति । स्त्रियां चेत्येतस्याङ्गत्वादङ्गेन प्रत्ययस्यापेक्षाभिन्नौ परत एवेह त्वज्जङ्गावस्ततो ङीविति बोध्यम् ॥ भूरिति । भ्रमतीभ्यः । भ्रमेभ्य इति भ्रमतेर्लुप्रत्ययः ङित्वाङ्गलोपः ॥ हेसुभूरिति । लुप्रत्यय-

प्रास्त्रीप्रत्ययत्वात् गोस्त्रियोरिति ऋस्त्री न भवति । नैयकुवङ्ख्यानाविति
 दोसंज्ञानिवेधात्संबुद्धिऋस्त्रीपि नेति भावः ॥ ऋस्त्रीऽचानुपपन्न इत्याक्षिपति ।
 त्वं तर्हीति । विमानने सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः इति कास्त्रिदासप्रयोगोप्यनुपप-
 । इति बोध्यम् ॥ बहव इति ॥ केचित् नैयकुवङ् इति सूत्रे वामीस्त्रतो वा-
 । इणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधरे ॥ तदसत् । तथा सतीह
 । ज्यङ्गणं वामं इत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात् वेयकुवङ्ख्यानावित्त्वेव वक्तुं शक्य-
 वात् ॥ अन्ये तु सामान्ये नपुंसकम् इति कथंचित्सामादधुः ॥ एकाच् ॥
 । कोच् यस्मिं स्ताद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिसंभो-
 । ह्रवोहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढसंज्ञाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत
 । त्याह । तस्मिन् समुत्त इति । रवाभ्यां नो य इत्यतो णइत्यनुवर्तमानेपि णयह-
 । णमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह । आरभ्यसामर्थ्यादिति । प्रातिपदिका-
 तनुम्बभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतदारभ्यसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ स्वयंभूः पुं-
 । र्वादिति । मतद्वयेपि नदोसंज्ञाया अभावात् किञ्चित् ऋस्त्रश्चत्वादि न प्रवर्तत
 इति भावः ॥ न षट्स्रज्जादिभ्यः ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानाद-
 नन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह । ङीप्तापी नेति ।
 स्वसादोनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तूभौ ॥ स्वसा तिस्र इति । न तिस्रश्च-
 तस्र इति नामि ढीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वसादिषु तिस्र-
 चतस्रशब्दपाठो न कर्तव्य इति कृष्णमेजन्तरिति सूत्रे कैयटः ॥ स्वसेति । साव-
 सेह न् । ऋदुशनेत्यनङ् । ननान्दा तु स्वसा पत्युः । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः
 स्युः परस्परम् ॥ द्यौर्गोवदिति । गमर्डीः । बाहुलकादयुतेरपि । डिच्चाङ्गिणोपः ।
 श्रोतो श्रित् इति णिहङ्गावाद्दृढः ॥ राः पुंवादिति । यद्यपि पुलिङ्ग एवायम्
 अथर्त्तवभवा अपि इत्यमरोक्तोर्भञ्जलिङ्गानां न इन्द्र इति तेन परिभाषितत्वात् ।
 तथापि रात्वेन राः स्त्रीत्येके इति स्त्रीरस्त्रामिना स्त्रीलिंगताया अप्यभ्युपगमादे-
 वमुक्तम् ॥ नौस्त्रीर्वादिति । स्त्रानुदिभ्यां ङीः । डिच्चाङ्गिणोपः । स्त्रियां नौ-
 स्तरश्चिस्तरिः इत्यमरः ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥

अतोम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमीर्नपुं-
 मकादिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अतोङ्गादित्यादि । अद-
 न्तादङ्गादित्यर्थः ॥ स्वमीरिति । अमोऽम्विधानं स्वमीर्नपुं-
 मकात् इति प्राप्तस्य लुकी बाधनार्थम् ॥ अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव

ष्चिस्त्वा सोर्म कृते संनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रमत्तया ज्ञानमिति
 रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्कारस्य मकारि कृतेऽन्त्यस्य
 मस्य संयोगान्तलोपो भलः इत्यभिप्रायेणेद
 व्याख्यातम् ॥ यस्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिधे-
 दिति, ॥ तद्रभसात् । सौरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या
 अतिजरमिति रूपस्यैव्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु अतोम् इति बाधित्वा
 परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिधे
 रचेति दिक् ॥ ज्ञानमिति । अतिज्ञानम् । खुडन्तः । युवोरनाकौ कृतद्वितेति
 प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥ हल्माचेति । हे ज्ञानसु इति स्थिते संबुद्धलो-
 पात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च, तस्यान्तवद्भावाद्भ्रष्टान्तमंगं भवतीति
 ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ नपुंसकाच्च ॥ असः शी
 षोड आपः इत्यतः शी षोड इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह । क्लीबात्परस्येत्वा-
 दि । भसंज्ञायामिति । खुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौडि
 यच्च भमिति प्रवर्तते इति भावः ॥ यस्येति ॥ इय अय यं तस्य तदाह । इवर्णा-
 वर्णयोरिति । ईति चेति चकारेण नस्तद्विते इत्यतस्तद्वितोऽनुकृष्यते तदाह ।
 ईकारे तद्विते चेति । षोडः श्यामिति ॥ विभक्त्यपेक्षया स्त्रोल्लिङ्गनिर्देशः । नेदं
 वचनं कर्तव्यम् । विभाषा डिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं, न संयोगादित्यतो
 नेति च, तथाभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्विते च लोपो भवति श्यां ने-
 त्याकरः ॥ अश्यायोः ॥ जमा माहचर्यादिह सुवेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कु-
 ष्णयो ददाति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥
 नपुंसक ॥ इदितो नुम् धातारित्यतो नुमनुवर्तते । उगिदच्चांमत्यतः सर्वनाम-
 स्थाने च । अंगस्येति चाधिकृतम् । तथा च भलज्भ्यां नपुंसकमंगं विशेष्यते,
 विशेष्येन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । भलन्तस्येत्यादि ॥ अड्डतरादिभ्यः ॥ प-
 च्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । उतरादयो उतरड्डतमेतरान्यान्व्येत-
 रिति सर्वादिषु पठिताः ॥ अड्डादेशः स्यादिति । जिष्टकितादेशश्चरूपप्रतिपाद-
 नाय ह्रस्वं न कृतम् ॥ टेः । तिविशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं
 तदाह । डिति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः ॥ अत्र डटो महागमि भत्वा-
 भाषाहिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अड्डो डिङ्कारश्चस्य प्र-
 योजनमाह । टेः सत्वादित्यादि ॥ ननु पूर्वमवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रिय-
 तां किमड्डादेशेनेत्याशङ्क्याह । एङ्ङत्वादित्यादि । दादेशे तु हे कतरिति स्या-

इति भावः ॥ अन्यतमस्य त्विति । एवं च सामान्यादिष्वन्यमन्तमः इत्यादिप्रयो-
 ः प्रामादिका एवेति भावः ॥ अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् ।
 स्त्रियोः इत्युपसर्जनङ्गस्य अतोम् ॥ परत्वादिति । अजर इति स्थिते यद्यपि
 रसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य भलचः इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चांगभ-
 ०ङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दि-
 श्मानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्यादयः परस्त्वैवा-
 तावयो मित्याद् इति स्वमते त्ववयवायवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन
 अचिज्जरसादेशे जातेपि सान्तत्वाभावात् सान्तमहत् इति दीर्घो न स्यादिति
 त्वः ॥ सान्तमहत् ॥ अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते ।
 त्नेति लुप्तवष्टीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सान्त-
 योगस्येत्यादि ॥ तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥ अमि लुकोपवादमित्या-
 द । एतेन स्वमोरसादेशे कृते वा जरमिति प्राची ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥ मांस्यचन्या
 ति । पण्यतेस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टित्वाङ्गीप् । मां-
 रचनी । अत्र ङमो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं
 वना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न मिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिमूत्रे
 मांसस्य पचि शुद्धजोरिति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत् रूपं मिहमिति चेद्
 त्वाङ्गः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्येतादुङ्गत्वं यदु-
 ररपदं मांस्यचनमित्यादि तन्नैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीवन्तमुत्तरपदं न तु
 ङन्तमिति नास्त्यैवान्तलोप इति ॥ मासञ्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः
 याद्वादी प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । माङ्गिः शरङ्गिः दुरोदरं तवेत्युदाहरण-
 १ ॥ ङ्गो नपुंसके ॥ इह ङ्गस्त्वित्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेष-
 णान्तदन्तविधिरित्याह । अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरणेन
 याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात् ॥ एतच्च अचश्चेति सूत्र एवा-
 माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्रे । ज्ञानवदिति ।
 शोपाशीत्यादौ एकाजुत्तरपदे इति शतं तु विशेषः । श्रीपिणेत्यापीनादेशेन स-
 णादगुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अचः परस्मिन् इति मूत्रे पूर्वस्मा-
 दधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमोममासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्व-
 मस्तीति स्वादेव शत्वम् ॥ संनिपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथम-
 र्णञोपे निमित्तं स्यात् । न च सुपि चेति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनि-
 यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ चानित्य-

त्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोषे कार्यं तदनभ्युपगमात् । कर्तेऽपि दीर्घे ऋत्वव्यञ्ज्यपायेऽप्य-
 त्वजातेरनपायादिति दिक् ॥ एतेन श्रीपञ्चदण्डयि श्रीप्येति केष्वाचिदव्या-
 ख्यानं परास्तम् ॥ स्वमानपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषे-
 धेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाच्च त्यदा-
 द्यत्वे तदोरिति सत्त्वे च सकुलमिति स्यात् । इत्थं तु तत्कुलमिति ॥
 इकोचि ॥ विभक्तौ किम् । मधु मयं तस्वेदं माधवम् । अत्र नुमि सति टि-
 लोपः स्यात् ॥ वृद्धीत्वेति । अतिमस्मिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिङ्गज्ञा-
 वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु अच्च घोरित्वोत्वम् । प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ ढञ्चज्ञा-
 वः प्राप्तः ॥ ननु नुमनुटोः को विशेषस्तत्राह । नामीति दीर्घ इति । नुमस्व-
 ऋभक्तत्वात्तस्मिन्मति दीर्घा न स्यादिति भावः ॥ तृतीयादिषु ॥ यद्यत्र भा-
 धितः पुमान् येन शब्देन स भाधितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत, तदा पीलुने
 इत्यादावतिप्रमङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे । प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः ।
 भाधितः पुमान् यस्मिन् अयं तत् भाधितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति
 अर्थवादित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तेः भाधितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं त-
 द्बभूव इति । इकोचि विभक्तावित्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह । टादावचीति । इ-
 गन्तं किम् । मोमपेन कुलेन । अचि किम् । यामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टा-
 दौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥ तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु ।
 फले लुक् इति ओरञो लुक् ॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृ-
 चत्वव्याप्यजातिर्ह्येव प्रवृत्तिनिमित्तं, फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्ह्येव विशेषप्रभवत्वं
 वा । उभयत्रापि पुंनपुंसकयानेकं प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं भावः ॥ अस्थिर्दधि ॥
 इकोचोति नुमि प्राप्ते विधिरयं, नकारादकार उच्चारणार्थः । उकारस्त्वन्तादे-
 शार्थः । नविषयस्थानिमन्त्येतत् फिट्स्त्रुणाख्यादय एते प्राद्युदात्ताः ।
 तच्चान्तस्थानुदात्तकारस्य विधीयमानोऽनङ् स्थानिस्तरतम इत्यनुदात्तः स्यादित्यु-
 दात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्यान दधनि इत्यादावलोपाभावपक्षे स्फुटं, दध्ना दध्ने
 इत्यादावनङोकारलोपे अनुदात्तस्य च यच्चोदात्तलोपः इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरूपेण
 विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते, अचीति च त-
 दाह । टादावचीति । टादौ किम् । दधिनी दधीनि । अचि किम् ।
 दधिभ्याम् ॥ तदन्तस्थापीति । आङ्गत्वादिति भावः ॥ अतिदध्नेति । दधि
 अतिक्वान्तेनेत्यर्थः । स्थियामतिदध्नेत्यव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरि-
 भाषया च लोपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं स्त्रियां तु प्रियद-

प्रा प्रियदत्तौ इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम्, । तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य
पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दृ
रादपास्तत्वाच्चति दिक् ॥ सुधिनी इति । परत्वाद्बुमा इयङ् बाध्यते ॥ सु-
धिर्येति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरिकमेवेति भाषितपुंस्क-
त्वात् तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे नुमभावात् न भूसुधियोरिति यण्निषेधाच्चय-
ङ् ॥ प्रध्यति । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरिकमेवेति भाषितपुंस्कत्वा-
त्पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्व्रः अयस्यो यस्य तद्-
बहुव्रीहौ कुलमित्यत्र नपुंसककृत्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्निति कृत्वमात्रस्य
प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसजोऽकृत्व एव निषिध्यत । नपुंसककृत्वत्वं तु
स्यादेव । बहुव्रीहिसि बहुव्रीहिसिनो इत्याहुः ॥ माध्वति । पुष्परसं मधुर्वसन्ते
चैव च । इह पुंनपुंसकयोरकं प्रवृत्तानामक्तं नास्त, किं तु मध्यत्ववसन्तत्वा-
दिरूपं भिन्नभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावाद्बहुने मधुनः मधुनोरि-
त्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीत दिक् ॥ स्मृतेति । मांसपृतनासानूना-
मिति वातिककारात्तथेति भावः ॥ स्मृः प्रस्थः सानुरास्त्रयाम् इत्युभयलिङ्गः सा-
नुयष्टः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्मृन् सानूनोति पुंसि तु स्मृन् । सानून
इत्यादि ॥ सुष्यति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरिकमेवेति भाषितपुं-
स्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावात् प्राः सुपाति यण् ॥ रुनुनेति । यणं बाधित्वा पर-
त्वाद्बुम् ॥ धाचेति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरिकमेवेति पुंवत्पक्षे
यण् ॥ एचः ॥ आदिश्यत इत्यादेशः कृत्वस्वासावादेशश्च कृत्वादेशः निर्धारणे
मममो जातावेकवचनमतो व्याचष्टे आदिश्यमानेषु कृत्वेषु मध्य इति । एचां
पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य कृत्वस्याभावा-
त्पर्यायिण अकारः स्यादिकारोकारौ न स्यातां, तथा च मा कटाप्यकारो भूदिति
नियमार्थेयं परिभाषित्यभिप्रेत्याह । इमेव स्यादिति । आन्तरतस्यादेकारैकारयोरि-
कारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन स
स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूचमपार्थक्य-
म् । तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमेङः सस्थानत्वात् ऐचोचोत्तरभूयस्त्वादिति ।
अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ् उत्तरभागात्तरतमौ इववर्णविवेति सिद्ध
म् । ऐचोचेति चकारो भिन्नक्रमः । उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः ।
अर्धमात्रा अवर्णस्य, अर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मन्त्रप्रासादि-
वद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति ॥ प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्ट

स्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्त्वत् पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कयामाह । यदिगन्तमिति । एतच्च रा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रथवा प्रयाया सुनावेत्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्सुधाशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रथुशब्दोपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो न भवतीति, इत्यं च पुंवद्भावः एकस्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरं त्वस्तीति बोध्यम् ॥ प्रसीति । प्रकृष्टो रा यस्य तत् । शोभना नीर्यस्य तत् सुनु ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकालिङ्गाः ॥

होठः ॥ भली भलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो भलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते तदाह । भलीत्यादि । भलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य इत्येत्यर्थः ॥ लिङिति । लिङ् आस्वादने क्षिप् ॥ लिट्स्विति । टस्य जश्त्वेन डः तस्य खरि च इति चत्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न । तस्य एत्वं तु न भवति । न पदान्ताद्योरिति निषेधात् ॥ लिट्स्विति । टस्य जश्त्वेन उकारे चत्वेस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव डः सती पक्षे धुट् । चत्वेन तकारः, ततो डस्य चत्वेन टः । धुटश्चत्वेस्यासिद्धत्वात्पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य यो न । एत्वं तु तकारस्य न शङ्कामेव । न पदान्तादिति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥ दादर्धातोर्घः ॥ धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह । उपदेश इति ॥ उपदेशचङ्गस्य व्याप्तित्यासिपरिहारः फलमित्याह । अधोगित्यादिनाऽचमा भूदित्यन्तेन ॥ एकाचो बशो ॥ भलीति निवृत्तमिति । धुरभ्यां धुक्स्त्वित्यादौ पदान्त इत्येव भवभावमिहेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु भलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्धापत्तेः । प्रातिपदिकचङ्गस्याप्रकृतत्वाच्च । ननु धातोरवयव इति वैयधिकारस्थेनान्वये क्षिबन्तस्य दुहेः दादेरिति चत्वेन भवन्तत्वेपि भवभावो न स्यात् । दुष्टमिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य भवन्तत्वाभावात् । उच् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह । व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवोधातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धबिति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोर्ध्वानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥ भवभाव इति । क्षिपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादर्धातोरिति च-

त्वे कृते भवन्तत्वादिनि भावः ॥ धुगिति । दुह प्रपूरणे क्तिप् ॥ वा दुह ॥
 दुह जिवांसायां तुह वैचित्र्ये णुह उद्गिरणे, णिह प्रीती । द्रुहेर्दोदित्वाच्चित्त्वं
 प्राप्तं अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनैव क्रमे-
 ण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनात्वेवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्त-
 दन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । रधादिगणसमासस्य चिह्नधातोर्नन्तरं ह्रस्वकरणस्य क-
 तत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात् । मैवं, तथा हि सति यङ्लुकि दो-
 धृग् दोध्रुङ् इत्यादि न सिध्येत् निर्दिष्टं यङ्गणेन चेति निषेधात् ॥ इत्यणः ॥
 यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविमंज्ञान्ययणाज्ञान्योन्याश्रयः ॥
 ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे चदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने
 उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यणस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल
 इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेद् । अत्र कैयटः । यथा-
 मंथ्यमथ्वन्थात्संप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषणामनुप-
 स्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानयोगोपि न लभ्येतति वाच्यम् ।
 षष्ठी स्थानेयोग्यत्वचैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तज्ज्ञाभात् । अत्राहुः । तन्नाहृत्था-
 द्याश्रयणेन संप्रसारणस्येति सूत्रे तज्ज्ञावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र हल इति
 लङः स्थानिकस्येष्टः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति लङ्स्थानिकस्येष्टः संप्रसारण-
 शब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यन्यदुवी अचयुव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञा-
 यां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं
 कर्तव्यम् इति वार्तिककृतोक्तत्वादु वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवडेव स्यात् ॥
 अत्र नव्याः । अङः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यण इग् इति पठित्वा
 संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ वाह ऊठ् ॥ एत्वेधत्तूठ्सु इति वि-
 शेषणार्थठकारो हलन्त्यम् इतोत्संज्ञकः । अत्र भस्येत्यधिक्लियते, वसोः संप्रसा-
 रणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणसूठो विशेषणं तेन अलान्त्यस्येति न भवति तदेत-
 दाह । भस्य वाह इत्यादि ॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं,
 तत्र फलितार्थकथनपरतया कथं चिन्नेयमित्याहुः ॥ संप्रसारणाच्च ॥ अस्मि पूर्व
 इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते इको यणचोत्यतोऽचीति च, एकः पूर्वपरयोरेति चाधि-
 क्रियते । तदाह । संप्रारणादचीत्यादि ॥ ऊन्दस्येव गिरारित । वहृरिति सूत्रे
 भर्जो णिः ऊन्दसि सह इत्यतो णिप्रत्ययस्य ऊन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥
 स्यादेतत् । वाह इत्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य लघूपधगुणे
 वदिरचाति वृद्धो सिद्धो विख्याह इत्यादि किमुत्पन्नणेन ॥ सत्यम् । एवं स्थितं

क्रियमाणमूठग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यामिहत्वादन्तरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् ॥ न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठग्रहणं ज्ञापकमिति चेद् । अचाहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले शिवप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति ॥ एतेन भुवं वहतीति भूवाट् । भूहः । भूहा । प्रौहः प्रौहत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥ चतुरनडुहोः ॥ इतोऽसर्वनामस्थाने इत्यतोऽनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान इति ॥ सावनडुहः ॥ आच्छीनद्योरित्यतोऽनुवर्त्याह । नुमस्यादिति ॥ विशेषविहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा अस्मात् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति । अवर्णात्परोयमित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्यनुपगम्यते । अमा च नुम् बाध्यते इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । बह्वनडुंहीत्यत्र परत्वादात्मि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् नपुंसकस्य भलचः इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दत्वमाशङ्क्याह । नुमविधिसामर्थ्यादित्यादि । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनडुंहीत्यत्र नश्च्छ्वीति कृत्वमपि न स्यादिति चेद् । अचाहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नामो बाध्यते । भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, कृत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥ अनडुानिति । अनः शकटं वहतीति विशदहे अनसि वहिः क्रिप् । अनमो डश्च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । अनडुह्म् इति स्थिते । आनन्मसुखोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः ॥ वसुसंसु ॥ वसिति प्रत्ययः, तेन तदन्तं प्राञ्चम् । समजुषोरिति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु संसुध्वंमोरथ्यभिचारात् । नाप्यनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह । सान्तवस्वन्तस्येति ॥ महेः साडः सः ॥ महेरिति किम् । महे डेन वर्तते सडः यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः ॥ दिव श्रीत् तकार उच्चारणार्थः ॥ प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य दिवर्द्धिविरिति न्यासोऽहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु, दिवु क्रीडादौ इति धातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया । तेनाद्युरित्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरंगत्वादूठव स्याच्च तु श्रीत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊठि कृतेष्वेकदेशविकृतन्यायेन दिव श्रीदित्वस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥ दिव उत् ॥ तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् हल इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः ॥

वान्ताः ॥ चत्वार इति । चतेरुन् इत्युन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः ततो जसि च-
तुरनडुहोरित्याम् ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षि-
तम् । अर्थाच्चाः परत्वं शब्दहारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामि-
त्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ तदेतद्व्यतिथि गौणत्वे तु नुट् न्यस्ये इत्यादि-
ना ॥ द्वित्वमिति । अचोरह्याभ्यामित्यनेन ॥ रोः सुपि ॥ सुपीति न प्रत्याहारः,
खरीत्यनुवृत्तेः । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । खरवसानयोरित्येव
सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह । रोरेवेति । रोः सुष्येव विसर्जनीय इति विप-
रीतनियमस्त्विह न भवति । हलोनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात् ॥ शरो-
चि ॥ अचो रह्याभ्याम् इत्यतो हे इति नादिन्याक्रीशे इत्यतो नेति चानुवर्तत
इत्याह । न हे स्त इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य भरो भरि सवर्णे इति लोपे
सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पञ्चे द्वयोः अवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः
चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्गत्वान्तदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्या-
म् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु अम् संबुद्धौ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ कमलामिति । कम-
ला श्रीर्हरिप्रिया इत्यमरः । कमलिति । तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि इष्ट-
वद्भावाटिलोपः । णिजन्तात्किञ्चिदपि णेरनिटीति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्षा-
णः मलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय तो-
यौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च वेरपृक्तलोपादिलि लोपः पूर्ववि-
प्रतिषेधेनति यलोपः शङ्क्यः लोपो व्योर्वलीति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य
वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । न पदान्तेति सूत्रेण यलोपे
स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् लोपो व्योर्वलीति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नो-
क्ताः ॥ लान्ताः ॥ पदान्त इति । प्राचा तु भलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्य-
म् ॥ प्रशानिति । श्रम उपश्रमे क्तिप् । अनुनामिकस्य क्तीति दीर्घः ॥ किमः
कः ॥ कायतेर्दिम् इति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः ॥ विभक्ताविति । अष्टन
आ विभक्तौ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र इम इत्येव सूत्रप्रताम् । तेन
तिमष्टिमादीनां क्तिबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति
व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । नानर्थक्ये इति
निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह । अकच्सहितस्या-
पीति । इमोकारविधौ तु साकच्कस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं
गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनपि स्यात् ॥ मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादी-
नां किम इति व्याख्यानात् ॥ इदमो मः ॥ इन्देः कमिर्नलोपश्च । इदम् ॥ तदोः

मः सावित्यतीनुवर्तनादाह । मी पर इति ॥ इदोय् ॥ पुं नीति किम् । इयं स्त्री ।
 त्वदादेः संबोधनं नास्तीति । प्रचुरप्रयोगादर्शनमिवात्र मूलम् ॥ उत्सर्ग इति ।
 तेन तदोः मः साविति सूत्रे अनन्त्ययोरिति किं हे सेति भाष्यं, भो अश्रुतभवव
 श्युत्वादि प्रयोगाच्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥ अनाप्यकः ॥ आविति प्रत्याहा-
 रो, न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे । टा इत्यारभ्य सुपः प्र-
 कारेणेति ॥ मानर्थकलोग्त्वविधिरिति ॥ नन्वेवं विभर्ति पिपतीत्यादौ भू-
 जामित् अनिपिपतीत्येतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वाभावे केवलस्याथैव-
 त्वपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्क्यामाह ॥ अनभ्यासविचार
 इति ॥ आद्यन्तवत् ॥ सत्यन्यास्मिन् यस्य पूर्वी नास्ति स आदिः । सत्यन्यास्मि
 न्यस्य परो नास्ति सान्तः इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवती
 ति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोयमतिदेश आरभ्यते । न च प-
 रत्वात् सुपि चेति दीर्घं पञ्चाङ्गलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमचा-
 द्यन्तवत्सूत्रोपन्यासमिति शङ्काम् । नित्यत्वात् हल लोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्व-
 मिव प्रवृत्तेः । एकस्मिन्नित्युपमये समीपदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वर्तिरित्यभिहितः
 ॥ आदावित्यान्त इवेति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं य-
 था स्यात् । भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रमूहितम् ।
 विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो मुख्य इति
 यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपि कार्यं स्याद् इत्यर्थः ॥ तेन
 इयाय आरित्यादौ एकाचः इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्ट-
 त्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ नदमदसोः ॥ भाष्ये तु इदमदसोः का
 त् ॥ नियमार्थमिदमिदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्तः इति स्थितम् ॥ न-
 व्यान्त इदमदसोः कात् इति सूत्रिते तु काङ्क्षित ऐस् इदमदसोरेवेति विपरी-
 तनियमोपि संभाव्यते । तथा च पाचकौरित्यादि न सिध्येत् । किं तु इदमदसोः
 काङ्क्षित ऐस् अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥ स्मायादेशात्परत्वादानादेशः
 स्यादित्याशङ्क्यामाह । नित्यत्वान् ङेः स्मै इति ॥ नन्विदमोनुदात्तमात्रवि-
 धावपि हल लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र
 तु विशिष्टेनादेशो विहितः किमनेनाशङ्कणेनित्यत आह । साकच्कार्यमिति ।
 यद्यपीह शिक्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः त-
 द्वाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शिक्करणमित्या-
 हुः ॥ अ अ इति प्रसिद्ध निदेशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ध्यहणं

त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥ द्वितीयाटीस्सु ॥ इदमोच्चादेशे इत्यतः इदम् इत्यनुव-
र्तते अन्वादेश इति च एतदस्त्वतसोः इत्यत एतद इत्यपि तदाह । इदमेतदोरि-
नादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेशोनुदात्त इति ज्ञेयः ॥ कार्यं विधा-
तुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं कृतं विद्यात् इत्यत्र तु ईषदर्यादयो न विधीयन्ते किंत्वमूढान्ते इति
न तत्रेनादेशः । एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिदं राधे गृहं प्रापयित्वापि व्या-
ख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाक्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ सुगणिति । क्लिप् । न
च अनुनासिकस्य क्लीति दीर्घे कर्तव्ये अक्षोपणिलोपयोः स्यानिवन्नावः शङ्करः । दी-
र्घविधौ तन्निषेधातकौविधिप्रतितन्निषेधाच्च ॥ णान्ता ॥ निषेधसामर्थ्यादिति ॥ यदा तु
न डिंसुबुद्धोरित्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ड्यन्तस्य संबुध्यन्तस्य च पदस्य लोपोनेति
व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्षेशो
न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्याह । नचेति ॥ षाष्ठी
परिभाषामिति । वाह ऊट् इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥ नलोपः
सुप्स्वर ॥ पूर्ववासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारभ्य इत्याह । नान्यत्रे-
त्यादि । तेन राजाश्च इत्यादौ सवर्णदीर्घं कर्तव्ये नलोपोसिद्धौ न भवतीति भा-
वः ॥ सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्यादिना । सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः ।
स्वरविधौ पञ्चार्थम्, दिक्स्थले संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्व-
पदं जातमिति अर्मे चावर्णं ह्यच्च्त्रच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्या-
सिद्धत्वात् भवति । संज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु
वक्षति ॥ अन्ये तु दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्ध-
त्वाद्विसंज्ञा नास्तीति इन्द्रे घोति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तु-
ग्विधौ तु ह्रस्वह्रस्वाम् ॥ ब्रह्मभ्रूणेतिविहितं क्लिपमाश्रित्य क्लृप्तस्येति तुङ् न । कृति
तुग्विधाविति किम् ह्रस्वह्रस्वमिह स्यादेव हे चेति तुक् ॥ यद्यपि ह्रस्वह्रस्वामि-
त्यत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति । तथाप्य-
स्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्वह्रस्वं, तेन या मा इत्यादि सि-
ध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाप् न स्यात् ॥
एतच्च नाजानन्तर्यं बहिरङ्गप्रकृतिसरित्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्य-
मिति, हरदत्तादिमतेन कैषिदुक्तम् ॥ उत्तरकार्यं अत्र आनन्तर्यमिति कैयटमते
तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि
बाधित्वा न यास्योरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥ प्रतिदिवेति । कनि-

न युतषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन् ॥ हलि च ॥ वीरुपधाया
 दीर्घ इकः इत्यनुवर्तने सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च, तच्च धातुपङ्कणं वीरि-
 त्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । रेफवान्तस्य धातोरित्यादि ।
 रेफान्तस्य तु गीर्यति पुर्यति गीर्णं पूर्ण इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रे-
 फान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु वी-
 रित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति किं तु इत्विशेष्यते रेफवान्तस्य
 इको दीर्घः स्यात्ती च रेफवकारौ धातोश्चेद्, अन्तश्चोदीच समीपवाची तथा च
 उपधायां चेति सूत्रं त्यक्तं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हर्क्षतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् ।
 मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् वीरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः ।
 एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत् उपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तच्च । दिवैर्वका-
 रस्यानुपधात्वात् ॥ उक्तन्यायेनेति । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घ-
 स्यामिद्वतयेत्यर्थः ॥ प्रतिदोवृत्त इति । न भकुर्कुरामित्यत्र वीरित्यनुवर्तनाद्रेफ-
 वान्तस्यैव भव्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो नान्तस्येह भत्वात् ॥ यज्वे-
 ति । इष्टवान्यज्वा । सुयजोर्दुनिप् ॥ ब्रह्मण इति ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् इ-
 ति प्रकृत्य हृङ्गेर्निष्ति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मणश्चोदयं निष्पन्नः ॥ इन् हन् ॥
 सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह । श्रावेवोपधाया इ-
 ति । उपधादीर्घस्यायं नियमः । तेन ह्रस्वहायत इत्यत्र अकृतसार्वधातुकयोः
 इति दीर्घा भवत्येव । ह्रस्वहणो इत्यत्र अनुनासिकस्य किमलोरिति यो दीर्घः
 सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनो-
 रमायां स्थितम् ॥ श्रावेवति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह । सौ चेति । शिखोरिति
 वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ह्रस्वहेति । ह्रस्व हतवान् । ब्रह्मभूणेति कि-
 प् ॥ हन्तेर्ह्रस्वेति । जिति णितीत्येतदन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु ह्रस्वेति
 यथासंभवं बोध्यम् । यद्वा जिस्त्रिन्नाः सर्वेऽपि ह्रस्वैव विशेषणं जिति णितीत्यंशे
 यं नाप्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः घातक इत्यत्र
 कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीय-
 त्वत्पूर्वत्वं हननीयक इति । एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं
 योगविभागेन व्याचष्टे । हन्तेरिति ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह । प्रहस्यादिति ॥
 प्रकृतोपयुक्तमंशमाह । अत्पूर्वस्येति ॥ एकालुत्तरेति । न चास्त्रोपे कृते एकाच्-
 त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न चः पूर्वचासिद्धे
 न स्थानिवदिति वाच्यम् । तस्य दीर्घः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽप्यित्युक्तेः ॥ नि-

वर्त्यत इति । कुमति च इति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघा-
नि । हन्तेरत्पूर्वस्य इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्ति-
कार्यवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया
योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादितु मनोरमायां स्थि-
तम् ॥ ननु अत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो, न वा । यदि विवक्षितस्तर्हि ब-
हुवृत्रहाणीति न सिध्यत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति चिणन्तोपि णत्वं
स्यात् । ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमने-
न योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणी-
त्यत्र णत्वासिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च
त्रैपादिकेन्तरंगे षाष्टी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युप-
गमात् । न चैवमन्तरंगं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते इति पक्षे णत्वस्य बहिरंगत्वात् । इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरूपस-
र्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमाद् इति ॥ अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्या-
नुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणप्रघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरित्यादिना ण-
त्वाभविषि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाये इति वार्तिकं स्वीक-
र्तव्यमेव । योगविभागस्यान्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंब-
न्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः
क्लिप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यात्तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहृत्यादि रु-
पमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञा-
पकात्सोपसर्गाहन्तेरपि ब्रह्मभ्रूणेति क्लिप्संभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामा-
न्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् हन्तेरिति योगविभागोच
निरर्थक एवेत्याहुः ॥ साधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । भसंज्ञा-
यामगोपे उत्तरपदमनृक्कं स्थानिवद्भावश्चाल्बिधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावा-
त् प्रादिपदिकान्तनुन्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्नः इति ॥
तदभाष्येति । किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतमल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन् इत्यस्या-
रम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । एकाजुत्तर इत्यस्याप्रवृत्तावपि
कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव । न च त्रिपाद्या-
मपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् एकाजुत्तरपदे णः कुमति चेत्यस्याप्रवृत्त्या
प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसि-

हः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ अनिनस्यग्रह-
 यानोति । अन् रात्रेत्यर्थवता, सास्त्रा इत्यनर्थकेन । इन् । दण्डीत्यर्थवता, वाम्नी-
 त्वनर्थकेन । अस्, सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन । इह लु रीभ्यां नुट्चेत्-
 सुनस्तुट् । मन् । सुश्रमत्यर्थवता । सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । एतच्च इणः षीधम्
 इति मूचं अङ्गप्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् ।
 वेविषीधमित्यत्र षीध्वंशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्रांगग्रहणं कृतम् ।
 तच्चापार्थक्यम्; अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणसिद्धेः । अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरि-
 भाषा अनित्यति ॥ मघवा बहुलम् ॥ अवरणसूत्रसावित्यतस्तु इत्यनुवर्तते, तदपे-
 चा च मघवा इति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तदाह । मघवन्शब्दस्येति ॥ अधातोरिति ॥
 अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अक्षतिग्रहणं हि नियमार्थम् । उगितो धातोश्चे-
 द्भवति तर्ह्यक्षतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातु-
 र्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । नन्वाक्षतिग्रह-
 णमौपदेशिकधातोश्चेदुगितकार्यं तर्ह्यक्षतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यता-
 मिति चेत् । अत्र नव्याः । नुस्माच्चविषयको नायं नियमो, धातोश्चेदुगितकार्यं
 तर्ह्यक्षतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखाभूत् इति उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वा-
 त् । ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगितकार्यमिति व्याख्यायित, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानि-
 त्वादौ स्त्रियाम् उगितश्चेति डोप् प्रमज्येत । आचारकिबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वा-
 भावात् । न चेष्टापत्तिः, अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र डोप् नेष्यत इत्यनुमाना-
 दिति दिक् ॥ ननु नलोपिनोच्चतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारव-
 तोरित्यवमर्थम्, अचामितिग्रहणस्य मर्थकत्वात्तथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति
 चेद् । उच्यते । अचामित्यत्र नलोपाऽविवक्षितः । तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता
 भाष्यकैयटाद्युक्ता मगच्छत एव पूजार्थस्याच्चतेर्नुमि मत्स्यपि नश्चापदान्तस्येति
 सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः ॥ व्यक्ति-
 पक्षे त्वनुस्वारस्य शर्षु पठितत्वाद् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्व-
 यश्रूपमिष्यते । अनचि चति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवार्प मते दुर्वारत्वात् । न च
 भवम्भते द्वित्वेनानुस्वारश्च स्यादिति शङ्काम् । भरो भरोति लोपेन निवारयितुं
 शक्यत्वात् । लोपाभाषपक्षे अयाणां अरणं स्यादिति चेद् भाष्यकैयटाद्युक्तं
 यमानुरोधेन तत्स्त्रीकारे बाधकाभावात् । इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रय-
 णीयः ॥ नुमागमः स्यादिति । इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः ॥
 ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न

स्यादित्याशङ्क्याह । इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥ बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवे-
त्यर्थकादित्यर्थः । बहुनर्थान् ज्ञातीति बहुलम् । आतोनुपसर्गे इति कर्मण्युप-
पदे कः ॥ श्वन्नुच्चिति । श्वन्नुच्चन्पूषन्ग्रीहन् क्लेदन् खेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्थ-
मन्विश्वसन्धिरिज्मन् मातरिश्वन् मघवन् इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥ निपातनादि-
ति । महर्हकारस्य घकारः प्रवुगागमः कनिप्रत्ययप्रचेत्यस्य चितयस्य निपातना-
दित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यातमाकर इति । एवं च फलभेदेचादेशस्य प्रत्याख्यानसंभवा-
द् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य
नामिहत्वमित्युक्तम् ॥ यच्चाहुः । मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वात् दीर्घ इत्येव भाष्याश-
य इति ॥ तच्च । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोग-
विरोधाच्चेति दिक् ॥ छन्दसीवनिपाविति । मत्वर्थे ईवनिषी स्तः छन्दसीति
वार्तिकार्थः । सुमङ्गलीरियं वधूर्मघवानमीमहे इत्यादाहरिष्यति वैदिकप्रक्रिया-
याम् ॥ अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुच्चमित्यत्र कनिन्नता एते इत्युज्ज्वल-
दत्तादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि उच्चा समुद्रो अरुणः
सुपणः, पूषा त्वेतोनयतु, अग्निमूर्धा दिव, इत्यादौ तत्सूचीपात्तानामुच्चादीना-
मन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ॥ श्वयुव ॥ अज्ञो-
पोनः ॥ इत्यतोऽन इत्यपक्षस्य व्याचष्टे । अन्नन्तानामिति ॥ अन्नन्तानां किं मघवत
इति ॥ यद्यपि नस्य तादेशेष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तताचाख्येव, तथापि
विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वचेत्याहुः ॥ वार्तिक-
कृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । नन्वेवमज्ञोपो
न इत्यज्ञोपो दुर्वार इति चेन्मैवम् । भाष्यकृता पूर्वीकृतवार्तिकमत्रानुवर्त्य अज्ञो-
पोनः, नकारान्तस्यैवेति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ऋलृक् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
म् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यज्ञोपाभावः सिद्धः । वनोरच राज्ञः
क चेत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥ स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यो मघवत्य
इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उगिदचाम् इति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्ग-
विशिष्टाग्रहणाद् इत्याहुः ॥ न संप्रसारणे ॥ ज्ञः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारण-
मित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्य श्वयुवमघोनामित्यापि
संप्रसारणं निषिध्यते तदाह । इति यकारस्य नेत्वमिति ॥ यून् इति । ननूका-
रेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । विव्याध विव्यथे इत्यादावव्यवधानेपि निषे-
धस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अ-
चः परस्मिन्निति स्थानिवत्वात् । अच्चाहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारण-

ग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च व्यथो लिटीति वि-
 देशस्य न यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय न संप्रसारणे इति सूत्रं
 प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति
 ग्रहणम् । व्यथो लिटि इत्येतदहलादिः शेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्ग-
 सदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यात-
 त्वाच्चेति ॥ अर्धणस्तु ॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशिष्यते अर्धण इत्यनेना-
 पि तदाह । नञा रक्षितस्येत्यादि ॥ असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव
 स्यात् तत्तत्सार्वतोत्पादौ न स्यादित्याशयेनाह । न तु साविति । न चैवमवर्धप्रिय
 इत्यादावतिप्रसंगः । अंगेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्यान्तेपाल्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्य-
 यलक्षणाभावात् । एतेन वाहैरलुप्यत सङ्गमुदगवर्गवः इति श्रीहर्षप्रयोगो व्या-
 ख्यातः ॥ नन्वेवं स्थानिवदादेशः इति सूत्रे धात्वङ्गकृतद्विताव्ययसुप्तिङ्पदा-
 देशाः स्थानिवत् स्युरिति प्राची ग्रन्थमनूद्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं
 वेति विकल्प्य, नान्यः अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां
 यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च न लुप्ततेत्यनेना-
 ङ्गकार्यनिषेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधाङ्गोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य
 यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं न लुप्ततेत्यनेन निषिध्यते इति यङोच्चि चेति
 सूत्रस्य मनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुप्तताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्य-
 त्वात् ॥ तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुप्तेऽङ्गत्वं
 स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो यच्च भं वृषणस्वस्वयोः इत्यत्र वृषवर्षुर्कं वसु धनं
 यस्य वृषणसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च इत्युदाहृत्य भत्वादिव नलोपो न भवति
 अङ्गोपस्तु अनङ्गत्वाच्च इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुद्धे-
 त । नच अङ्गोपोनः इत्यत्राङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादपरो योऽनिति
 व्याख्यानाद् अङ्गोपस्य तत्र प्रात्यभावादङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ-
 मितव्यम् । भसंज्ञयैव यजादिस्वादपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वक्ष्यस्वयोः परतो
 योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्या-
 मित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेद् ॥ अत्राहुः । न लुप्ततेति सूत्रे लुप्तता लुप्ते
 तच्चिन्मिताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते, तदा अर्धणस्त्रित्वा-
 दङ्गकार्याप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्वाधत्वादङ्गग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा त्वाङ्ग-
 मनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिनि मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया
 कादशादव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा

त्वविशेषि चंगसंज्ञाया अपि निषेधादंगग्रहणं तच्च रभसकृतमेव । न च न लुप्त-
 त्वत्वेन चंगसंज्ञानिषेधे सुवीरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्या-
 दिति वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च न लुप्तता तस्मि-
 न् इति सिद्धान्तोऽपि निषिध्यत इति मनोरमाग्रन्थस्य स्वरसतः संगच्छत इति ॥
 ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मात्तुपि अर्धन्तावित्यादि सेत्स्य-
 ति । कृन्सीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव सामदिप-
 द्यतीत्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति ॥ रुटिशब्दस्यायं वाजिवाहा-
 र्गन्धर्वहयसैश्वर्यसमयः इत्यमरकोशात् । ततश्चार्थोऽपि न भिद्यते इति किमनेन
 सूत्रेणेति चेद् ॥ अत्राहुः । नान्ततान्ततोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे
 च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवति इति व्यवस्थार्थमिदं
 वृज्वत् क्रोष्टुरिति त्रिसूचीवदिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्धन्मघवनश्चद्वयोरपि
 भाषायामसाधुत्वमेव । अर्धणसृ मघोनश्च न शिथ्यं क्कान्दसं हि तत् । मत्तुव-
 न्योर्विधानाच्च कृन्स्यभयदर्शनात् इति वार्तिकादिति ॥ तदापाततः । वार्ति-
 कस्य वनिबन्तमध्येदात्तपरत्वात् कृन्स्येव वनिबन्विधानात् । तथा च श्रीहर्षः ।
 बाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवः इति प्रायुङ्क्त । अर्धन्तौ । अर्धन्त इति । व्यपदेशि
 वङ्गावेनाबन्तत्वात् चादेशः । न च व्यपदेशिवङ्गावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् ।
 तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥ पथिमथि ॥ गमेरिनिरित्यत इनिरिति परमे कित्
 इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने मन्थः इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । पतस्य च चा-
 दिनिः । पथिन् । ऋभुजः स्वर्गवज्रयोः । ततो मत्वर्थेऽयिनिना ऋभुक्षिति
 बोध्यम् ॥ ननु अस्त्रिदधि इति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनङीष्टसिद्धौ अनङुदा-
 त्तः इत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदका इति पक्षं आप्रयतीति निर्विवादम् । तथा
 च तस्मिन् पक्षे सूत्रेननुनासिकोच्चारणेष्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत
 आह । आआदिति ॥ इतोऽसर्वनाम ॥ आदिति वर्तमाने पुनरहचनं किमर्थं
 कृत्यहचने पठ्या इत्यत्र सवर्णदीर्घणेति भाष्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घणेति चेत् ॥
 मैवम् । ऋभुक्षणिमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ऋ-
 क्षत्रवर्णार्थमहचनस्यावश्यकत्वात् ॥ श्रोत्यः ॥ स्थान्यादेर्गौ हावप्यनच्कौ धेन्यः
 इत्येव सिद्धे इतोऽसर्वनामस्थाने इत्येतदृभुक्षित्यर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋ-
 भुक्षन्ती न संभवतीत्याशयेनाह । पथिमथोरिति ॥ प्रसङ्गादाह । स्त्रियामिति ॥
 नान्तलक्षण इति । न पूजनात् इति निषेधात् ऋक्पूरब्धूः इत्यप्रत्ययो नेति भा-
 वः ॥ सुपथीति । इनः स्त्रियाम् इति कसु न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

युद्धोरनाकाविति सूत्रे सुपथी इति भाष्याच्च । न पूजनादिति निषेधस्य तु नायं
विषयः, यच्चः प्राचीनेष्वेव सः इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थोयश्च
लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणाच्च भवति ॥ अत्रेदं
बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ततः क्तिप् । अल्लोपयल्लोपी । एक-
देशविकृतस्थानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम् । थो यः । पन्थाः । इतोत्सर्वनामस्थानं
इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । एरनेकाचः इति यणं बाधित्वा पर-
त्वाकित्यत्वाच्च थो यः । संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् ।
पन्थियौ ॥ भस्य टेलोपः ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं म-
न्योयतेः क्तिप् तु मन्याः । मन्यियौ । मन्यियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षिय
इत्यादि ॥ एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यच्च स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुख-
सुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः ॥ आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानि-
नि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् प-
थिमथ्यभुक्षामिति नस्यात्वे पन्थाः ऋभुक्षाः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था
इत्यादि इति चेद् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुबन्निमित्तम्, आत्वस्य तु ब-
ह्विर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव नलोपः
सुप्स्वरिति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यचेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारश्चेति ॥
ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वच संज्ञा
परमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संप्रत्यते इत्याशयेनाह । संख्येति । प्राचा
तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् पञ्चत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिवक्ष्य-
माणस्वप्नविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेने-
ति दिक् ॥ स्निपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति
भावः ॥ यत्त्वाहुः । परिभाषाया अनित्यत्वाल्मुक् स्यादिति तत्साहसमाचमम् ।
इष्टस्त्वेष्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यस्याहः । उपदेशग्रह-
णमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य षण्तेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं कथ्यत
इति ॥ तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपपत्त्या-
त् ॥ नोपधायाः ॥ नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् ना-
मोति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥ गौणत्वेति । बहुवचननिर्देशस्यार्थ-
प्रधानार्थत्वादिति भावः ॥ प्रियपञ्जामिति । अकारहयमध्ये चकारः ॥ अ-
ष्टन वा विभक्तौ ॥ सौप्तत्वादिहाल्लोपो न कृतः । कनिन्युद्धितचि इत्यतः
कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यशूभ्यां तुट् च इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पद्यौ ।

रायो हलीत्युत्तरसूत्रादलोपकृष्यते । तच्च विभक्तोर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्या-
चष्टे । हलादविति ॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वा-
दित्यत्र नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोप्रवृत्तिः । न च यञो-
द्देशपक्षे अन्तरंगत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वपि सुलभमिति
वाच्यम् । अस्विधी उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रिया-
ष्टः प्रियाष्टेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥
अष्टाभ्य औश् ॥ शिच्चात्सर्वादेशः । ननु अनेकाल् शित् सर्वस्य इति सूत्रे शिदृष-
हणं प्रत्याख्यायनेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायाम-
नेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम् । अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवमवर्णनसंज्ञा-
विति त्रिदेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्यो गित्कार्यार्थत्वेन
तत्र सामर्थ्योपपत्त्यात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति श-
ङ्कम् । अनुवर्तिकादिषु ऐहलौकिकमिति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमा-
दिति दिक् ॥ कृताकारादिति ॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृ-
ताकारतेत्याह । अष्टाभ्य इति । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लक्ष-
णवशसंपन्नमात्रं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघ-
वार्थम् अष्टाभ्य औश् इत्येव ब्रूयादिति भावः ॥ इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः ॥
अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ।
अष्टाभिः । दीर्घात्किम् अष्टाभिः । मध्योदात्तमिदम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति
बाधित्वा भक्त्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः षट्त्रिचतुर्भ्यो या भक्तादिविभक्तिस्तदन्ते
पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनि-
वारणाय दीर्घप्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेद् ।
अत्राहुः । अष्टनो दीर्घादित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परित्या-
दित्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृतादित्वेनाष्टनोन्तो-
दात्तत्वात् । प्रियाष्ट इत्यादिवहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरभ्युपगमेनाष्टनो-
न्तोदात्तत्वाभावाद्भिभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इति दीर्घप्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे
ज्ञापकमेवेति ॥ अष्टानामिति । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनि-
त्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनि-
पातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न क्षतिः, नोपधायाः इति दीर्घं नलोपे पञ्चानां
सप्तानामिति बहुपक्षिः । नच अष्टनो दीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्रनिधिः
प्रयोजनमिति वाच्यम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति ॥

पूर्वआदपोति । न चान् पूर्ववामिहोये न स्थानिवत् इति निषेधः शङ्कः । त-
 स्म दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इत्युक्तत्वादिति दिक् ॥ प्राधान्य एवेति । औ-
 श्रत्वं हि तुगनुटाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवच-
 ननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा-
 औश् इति अष्ट इति वा । एतच्च णान्ता षट् इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।
 तथा औश्रत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्रं प्राधान्य एवोचितमिति
 भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् ॥ उक्तार्थे संगृह्णाति । प्रियाष्टौ राजव-
 दिति ॥ नान्ताः ॥ भुदिति । बुध्यतेः क्तिप् ॥ धान्ताः ॥ ऋत्विगृदष्टक् ॥
 किञ्चिदिति ॥ ऋतावुपपदे यजेः क्तिन् । धृणोतेर्हि त्वमस्तोदात्तत्वं च । सृ-
 जेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्तिन् । उत्पूर्वात् छिह्नेः क्तिन् ।
 उपसर्गान्तलोपः पत्वं च । अश्चेः सुप्युपपदे क्तिन् । इत्यर्थः ॥ निरुपपदाद्यु-
 जेरिति । क्रुश्चरेष्ये वम् । नलोपाभावस्त्वधिकः ॥ कनाविताविति । इका-
 रस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥ संनिहित इति । प्राचा तु ढतीये धात्वधिकारे
 इत्युक्तम् । तदमत् । धातोः कर्मणः इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरचानुष्ठेतेर-
 भावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥ युजेरमसासे ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान
 इत्यनुवर्तते । इदितो नुम् धातोः इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह । सर्वनामस्थाने नुम्
 स्यादिति ॥ क्तिन्प्रत्ययस्य ॥ क्तिनः कुरित्युक्तेपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्
 क्तिन्नत्वस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे । क्तिन् प्र-
 त्वयो यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं स्पृगित्यादि स्फुटोभविष्यति ॥ सुयु-
 गिति । सुष्ठु युनक्तोति विग्रहे सत्सूहिषेति क्तिप् ॥ तेनेह नेति । नुम्नेत्यर्थः ।
 क्तिन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विग् इत्यादिमूले युजोति इका निर्देशात् ॥ खञ्जिति ।
 खञ्जतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये ॥ एवं विभ्राडिति । फणादिरयम् । विशेषे
 ष भ्राजते इति विभ्राट् ॥ देवान् यजतीति देवेट् । क्तिपि यजादित्वात्संप्रसार-
 णे आह्वयः ॥ विश्वं सृजतीति विश्वसृट् । क्तिवन्तः । क्तिन्प्रत्ययो यस्मा-
 द् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुलं कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याह । नेति क्लीबे वञ्चते इ-
 ति । रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यहा व्रथादिसूत्रे सृजियज्योः
 पदान्ते पत्वं कुत्वापवादः इति वञ्चत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिसृट् ॥ परी-
 व्रजेः । क्तिञ्चिप्रच्छिन्नोस्तुदुप्रज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च इत्यौणादिकात्पूर्वसूचा-
 दिह क्तिन्दीर्घानुवर्तते । तदाह । क्तिप् स्यादीर्घश्चेति ॥ विश्वस्य वस्तु ॥ द्र-
 लोपे इत्यतोनुवर्तनादाह । विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ॥ स्कोः ॥ पदस्येत्वं

नृवर्तते भल्लो भल्लोत्यतो भल्लीति च, संयोगिति लुप्तपञ्चीकं भल्लन्ताभ्यां विशेषतः
तदेतदाह । पदान्ते भल्लि च परे इति ॥ भल्लि किम् । भ्रष्टा ॥ भ्रज्यतीति
भृष्ट । किप् । ग्रहियेति संप्रसारणम् । व्रजेति घत्वम् ॥ जर्गिति । ज-
र्ज बलप्राप्तययोः । अस्माच्चुरादिष्वन्ताद् भाजभासेत्यादिना किपि णिलोपः,
स च योः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जास्तेषु
अवयाः । अवयाजी । अवयाज इति नोदाहृतं मन्त्रे खेतवहोक्थेति प्रकृत्य
अवे यज इति विहितस्य शिवनस्मादपवादस्य पदान्ते ऊसश्चान्दसत्वेन वैदिकप्र-
क्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥ तदोः सः सावनस्थयोः ॥ त्यदादीनाम इत्य-
तोऽनृवर्तनादाह । त्यदादीनामिति ॥ त्यदादीनामिति किम् । आतपः, ता-
रकः ॥ तदोरिति किम् । यः ॥ अनस्थयोः किम् । हे स । अत्र परत्वा-
त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सम् इति ङल्ङादिना सुलोपे कृत्वविसर्गौ स्था-
तां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किंच स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा
त्वन्त्यस्य सकारे जातेपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्त्रीक्रियते, तदा
न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु तदोः सः सावित्य-
स्थानन्तरम् अदस औ सुलोपश्च इत्यत्र अदसः इति योगं विभज्यादस एव दका-
रस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा सकृद्भातिविति न्यायेनाप्यनन्त्य-
योरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं हावात्मन इच्छति द्वीयति ततः किपि स्व इति
रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदाच्चियमपक्षो न संभवतीति
वाच्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोर-
मायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु तौः सः सौ इत्येव सूत्रम-
स्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्यहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्व-
प्रसङ्गात् नलोपो नञः तस्माच्चुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुडिधानेन
त्यदादितवर्गत्वाच्चकारस्य । न च सत्वे सति नुडिधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अ-
नञ् इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च तदोरित्येव सूत्रं युक्तम् । ननु तस्मा-
च्चुडचीति सूत्रे तस्मात् इति पदं परित्यज्य लाघवात् नुगचीत्येवोच्यतां तथा च
अजाद्युत्तरपदे परे नञ् एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेद् ॥ एवं
तर्हि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति नलोपः स्यात् । विधानमामर्थ्यान्न भवतीति
चेदेवमपि ऊमो ऋस्वादचीति ऊमुङ् दुर्वार एव । ततश्च तस्माच्चुडचीति सूत्रे
पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति तदोः इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष
इत्यनोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत् नुडा-

गमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्त्वदृष्टासिद्धत्वादिति । उत्तरप-
दाधिकारस्य कार्यं बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य इव एकाचोम् इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वा-
दय क्यटश्चिन्त्यः ॥ गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वा-
त्सत्त्वं न प्रवर्तते स्वाहो मौ इत्युक्ते तु अतिस्वमिति स्यादिति भावः ॥ अत्वस-
त्वं नेति । तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः ॥ अतित्यदिति । त्वम-
तिक्रान्तोतित्यद ॥ ऊं प्रथमयोरम् । युष्मदस्मङ्गां ङसोश् इत्यतो युष्मदस्म-
ङ्गामित्यनुवर्तते । ऊं इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचन-
बलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयाभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे । युष्मदस्मङ्गां पर-
स्य ऊं इत्यस्येत्यादिना । ऊंसुटोरिति सुवचम् ॥ त्वाहो मौ ॥ यद्यपि युष्मद-
त्वमावेकवचनं इत्यत्र त्वाददेशः, तथापि अस्मदः अहोदेशार्थमिदम् ॥ किंच
त्वमौ इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति एकार्थ-
वाचित्वाभावादयुष्मद इति भावः ॥ युष्मदस्मदोरिति । एतच्च युष्मदस्मदोर-
रनादेशे इत्यतो लभ्यते ॥ शेषे ॥ उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, त-
द्विषयादन्यविभक्त्यारोपितं शेषशब्दार्थस्तदन्तराचष्टे । आत्वयत्वनिमित्तेतरिति ॥
अन्यस्यति । अन्यान्यपरिभाषयति भावः ॥ अतो गुण इति ॥ नव्यास्तु त्वाहो
सावित्यत्र त्वाहोदेशयोरन्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्र-
यासेनेत्याहुः ॥ त्वम् अहमिति ॥ ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ त्वाहो
मौ इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिक्रान्तनातित्वयत्त्यादौ त्वमावेकवचनं इत्यस्या-
वकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचनं इत्यनेन परत्वाङ्गव्यम् ॥
नैष दांपः । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अधि-
करणत्वविवक्षयति । यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमितद,
आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वावषये लापस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्य-
लोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयु-
क्त इति वाच्यम् । साम आकम् इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य स्थापित-
त्वादिति भावः ॥ अतो गुणे कृते प्रवर्तते इति । वार्णादांगं बलीयः इति तु
समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तम्,
पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः ॥ समानाश्रये उदाहरणं तु का-
रक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्प्रहरोः प्राप्तयोर्बहिरव भवति ॥ आंगत्वा-
त्तदन्तर्वाधिरित्याह । परमत्वमित्यादि ॥ युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्व-
चनं तदन्तराह । द्वयोर्ब्रह्माविति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचन

प्रहस्यसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा हित्वे इत्येव ब्रूयात् । अष्टम आ विभ-
 क्तावित्यतो विभक्तावित्यधिकाराद् हित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्या-
 नसंभवात् ॥ युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः ॥ मपर्यन्तस्य किमिति । अधिका-
 रसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादेश-
 त्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः
 प्रागकच् अन्यच्च तु सुबन्तस्य टेः प्राक् इति युष्मदस्माद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका
 मयकेत्यादिसिद्ध्ये वक्ष्यमाणत्वात् । किमनेन मपर्यन्तस्येत्यधिकारेणेत्यपरितो-
 षादाह । त्वया मयेत्यत्रेति ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयित्यादि
 माधयितुं शक्यत एव योचीति सूत्रं परित्यज्य अन्ये इति सूत्रे कृते अजादौ वि-
 भक्ता परतोन्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह । युवका-
 भ्यामित्यादि ॥ अङ्कार्य इति । एतेन अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः इति परिभाषा
 अर्थत उपनिबद्धा । अंगे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मि-
 न्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्रामाण्यमविधिः इति तत्परिभाषा-
 या अर्थः । एषा च परिभाषा ज्ञाजनोर्जा इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनो-
 रमातोवगन्तव्या । न चैवं हाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न
 स्यादिति वाच्यम् । इयोरिकस्य इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञाप-
 नादिति दिक् ॥ मकारान्तर मित्युपलक्षणं, जमः शीत्यत्र जमः स इति स-
 कारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जम इति व्याख्यानात् अतोम् इतिसूत्रादमृगहणमनुवर्त्य
 अम् अमेवेति व्याख्यानादेति बोध्यम् ॥ एकस्योक्ताविति । त्वमावेकत्वे इति
 वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः । अविभक्तिकामिति । तथा च
 ऊत्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाव्ये शङ्कितम् । न च
 तथैव किं न स्याद् द्वितीयायां चेत्यात्वे पूर्वसर्वणदीर्घे तस्माच्छ्रुत इति नत्वे चेष्ट-
 मिहंरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्तया युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुला-
 नोत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गा-
 च ॥ योचि ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु युष्मदस्मादोरनादेशे इत्यत्र
 रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः ॥ युष्मद-
 दस्मनोरनादेशे ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादि-
 नंत्यनादेशप्रवृत्तं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यक-
 त्वात् ॥ हलादौ पर इति । योचीत्यङ्ग्रहणात्परिशेषमिहमदं, रायो हलीत्य-
 तोनुत्पत्त्या कस्य वा ॥ पक्षद्वयेपि साधुरिति ॥ नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं बाध

त्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । बहुवचने भ
 ख्येत् इत्येवनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गहत्तपरिभाष-
 या एवं सुपरिहरं, तथापि तस्थानित्यत्वं इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति त-
 त्वम् ॥ युष्मदस्मद्भागां डमोश् । शित्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि आदेः पर-
 ख्येति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्-
 निवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्येवेति वाच्यम् ।
 सर्वं सर्वपदादेशः इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वं सर्वपदादेशः
 इति । अथवत्वं स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिञ्चडादयस्तु वचनसा-
 मर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥ तव ममेति । ननु अत्रा-
 न्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्त्वनिवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वा-
 त् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपा-
 भावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गहत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः ।
 यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयस्येव सा परिभाषा, न त्वंगाधिकारपरिणतं दु-
 राग्रहः, तर्ह्यशित्वव्यतिरेकगुणे इति पररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्य अकाररूप ए-
 वाश भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादे-
 शत्वाद् योचोति यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमा-
 नस्य सुडागमस्याप्रमत्तया माम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह । भाविन
 इति । कृतं हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देश
 सामर्थ्याच्चवर्तत इति भावः । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु सुट्ग्रहणं व्यर्थमे-
 व ॥ आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न च
 कारोच्चारणमामर्थ्यम् । एतन्निवृत्त्याऽभ्यस इव चरितार्थत्वात् ॥ इह युवावी
 द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, न तु प्र-
 त्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति । समस्यमान इत्यादिना ॥ द्वेकत्व-
 वाचिनी इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति प्रज्ञाभिप्रायेणोदसुक्तम् । अस्मिंस्तु
 पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् ॥ त्रिकपक्षे तु द्वेकार्थवाचिन इति
 पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥ अ-
 न्यसंख्यशब्देदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥ स्त इति ।
 अर्थपरत्वाच्चयसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्त्रीकारायुवावी त्वमावपि स्तः । प्रत्य-
 यपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावी
 त्वमौ न चेत्तुक्ता प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्तरतिव्याप्तिपरि-

हारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजसुडेडस्त्वपि युष्मद-
स्मदोर्हार्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्वाशङ्कायामाह । सु-
जसुडेडसु परत इति ॥ के ते आदेशा इत्यत आह । त्वाहौ यूयव-
यावित्वादि ॥ अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बा-
ध्येतामित्यत आह । त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वा-
दिति भावः ॥ अतित्वामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥ अति-
युग्मतवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमप्युक्तम् ।
अतित्वाकमतिमाकमिति । अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वंगहत्तपरिभाषया नुडागमो नि-
वार्यः । ऋलनद्याप इत्यत्र ऋलान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानान्नाह ॥ न-
न्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्या-
मो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वा-
दिति चेद् ॥ अत्राहुः । त्वदादेरामि सुट् इति वक्तव्ये आमि सर्वनाम्न इति सर्व-
नामग्रहणमामर्थ्याद् हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योप्यामः
सुडेव भवति, न तु नुट् । शस्प्रभृतिषु इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि
न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडाग-
माभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु
वदन्ति । साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि
उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुडग्रहे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं,
न चैतद्गोणत्वे संभवतीत्याकम्न प्रवर्तते, तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं
न त्वतित्वाकमतिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहृतस्यामः सुडन्वयाभावा-
त् । आकमः सुड् भावीति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परा-
मवन्धनं स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयते ॥ साम
इति निर्देशसामर्थ्याच्च श्रूयतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्याहृत्तया चरितार्थत्वेन
मामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोर्कार्थत्वे उदाहर-
णान्युक्ता संप्रति द्वयार्थवाचित्वे उदाहरति । युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादि-
ना । बह्वर्थयोस्तु उदाहरति । युष्मानस्मान्वेति ॥ पदस्य ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य-
इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामित्या-
दौ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । न तु राजा राजानौ रा-
जान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ
यवमन्तावित्यादौ । तथा मो नो धातोः इति नत्व प्रशान्त्यामित्यादौ भवति,

न तु प्रशामो प्रशाम इत्यत्र । तथा हरिं वन्दे इत्यादी मोनुस्वारः प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च उजि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्या-
 नुस्वारः स्यात् न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारश्चेति वाच्यम् । पुं-
 स्त्विति रूपाभिद्धिप्रमङ्गात् । तस्मात् मोनुस्वारः इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव
 पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेष्वप्यपयोगो नास्तीति उजि च पदे इत्यत्रावोचाम । इह पद-
 स्येति संबन्धमामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशिषे अवतिष्ठते । क-
 चित् स्थाने षष्ठी, कचिद् अवयवषष्ठीति । तत्र संयोगान्तस्य लोपः मो नो धातोः
 मोनुस्वारः इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठा तूक्तातिप्रसंगात् मादुपधा-
 याः इत्यादौ त्ववयवषष्ठी । अन्यथा वृत्तवानित्यत्रैव मनुषो मस्य वत्वं स्यात् न तु
 वृत्तवन्तो वृत्तवन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि षष्ठी स्थान-
 योगंति पपिभाषया पदस्येति स्थानषष्ठौ लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी । तथापि न-
 लोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठरपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्था-
 नषष्ठौव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणम-
 नर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठरगोकारं तु अन्तस्येति ग्रहणं सार्थकम् । तद्यथा न-
 लोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यममार्सनर्दंगः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अ-
 न्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमव-
 यवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संब-
 न्धविशिषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितः । अत्राहुः । प्रयो-
 गमून्यादाकारणस्मृतेर्लक्षणानुरोधेन स्थानषष्ठरपि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा-
 अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्र मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तं श-
 क्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु पदस्येत्यधिकृतस्यावयवषष्ठरान्तत्वमप्यभ्युपगम्यते,
 न तु स्थानषष्ठरान्तत्वमेवति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तेन वृत्तवन्तो वृत्तवन्त इत्यत्र
 मादुपधायारिति वत्वं सिध्यति पदावयवस्य मनुषः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्य-
 त्यस्य विशिष्यत्वं मनुषा तदन्तविधो मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मनुषो मादुपधा-
 याः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृत्तवानित्यत्रैव स्यात्, न तु
 वृत्तवन्तो वृत्तवन्त इत्यत्रेति स्थितम् ॥ पदात् ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्यतः
 प्रागयमधिकारः । यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देव-
 दत्त-पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यात् तु पचति पूतीत्यत्र ॥ अनुदात्तं सर्वम-
 पादादौ ॥ इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥ षष्ठीचतुर्थीति । अ-
 न्त्यात्तरमिति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ ननु युष्मद-

स्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः । न च पदस्येत्यधिकाराद्भि-
भक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या वस्त्र-
सादौ दोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलस्योर्वांनावादेशप्र-
संगस्य दुर्वारत्वात् । तथा च सुखं वां नौ ददात्वीशः इति प्रयोगो न संगच्छेत ।
नापि द्वितोयास्ययोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्त्यविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरि-
ति वाच्यम् । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्य-
स्योपपत्त्यात् ॥ मैवम् । अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्ति-
विशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्व-
स्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ उक्तानादेशा-
न्वचनक्रमेणोदाहरति । श्रोत्र इत्यादिना ॥ स्वामी ते मेपीति । स्वामीश्वराधि-
पतीति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह ।
पातु वामित्यादिना । बहुवचनान्तयोस्तु सोव्याहो न इत्यादि सेथ्योच वः स न
इति ॥ अर्हं कृत्यत्तच्छ इति ख्यत, कृत्यानां कर्तारं वा इति षष्ठी ॥ वेदैरशेषै-
रिति । युष्मान् रक्षतु गाविन्दः इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः युष्मानित्यस्य तु
पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्यप-
दात्परत्वाभावात् ॥ ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम् इति सूत्रातां,
विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रह-
णाभावे युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति
वाच्यम् । सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे । स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहा-
नौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीव इति समयं मा हामोरिति गम्यते । तेन
षष्ठ्यादीनविजहतीरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥ इति युष्मत्पुत्र इति ।
युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति
त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्युक्तम् ॥ पदात्परत्वं संपादयितुमि-
तिशब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नैष्यत
इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो
न संभवतीति चेदु अत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रै-
वैकत्वसंख्याश्रियते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ नि-
वृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र पुनः संख्याभेदगमक-
मर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः प्रकृते त्वेकवचना-
न्तेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगादर्थान्द्विवचनबहुवचनान्तेनिति

विप्रश्ने वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम् । अर्थाद्यथा, सुद्वैः क्रीतो मौक्तिकः ।
 न ह्येकेन मुहनेन हाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा । भवति-
 रासवमरप्रदानाय वचांसि नः । भवतीर्गिरामिति तत्र चार्थः ॥ समानवाक्य-
 इति । देवदत्तः अस्त्रयं दण्डो देवदत्तः हरानेन इत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्य-
 मिति समानवाक्यत्वाभावादामन्वितनिघातो न भवति ॥ एकतिङ्गिति ।
 एकं तिङन्तं यवेति बहुव्रीहिः ॥ ननु षोडनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रा-
 तिप्रसङ्गः पक्तव्योऽस्तीत्यध्याहारिण भिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य सृगो धावतीत्या-
 दावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य
 सृग इत्यादौ तु अर्थकत्वादकं वाक्यं माकाङ्क्षं चेद्भिन्नाः स्यात् इति शास्त्रा-
 न्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके ॥ अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् इति वार्तिकका-
 रवचनपर्यालोचनया एकतिङ् इत्यत्र तिङन्तं विशिष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च
 पश्य सृगोधावतीत्यत्र तिङन्तद्वयं सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशिष्यसमर्पकत्वाद्भोक्तृदोष-
 इत्याहुः ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहिसंज्ञायाम् । तेन
 ब्रूहिब्रूहि देवदत्त इत्यत्र वाक्यत्वादामन्वितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैय-
 टः ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे इति वार्तिकमर्थतः पठति । एते वांनावादय-
 इति ॥ यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा इत्यत्रैतत् पठ्यते, तथाप्यवि-
 शेषेण विकल्पायं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरति ।
 धाता ते भक्त इति ॥ अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति । तस्मै ते नम इत्येवेति ॥
 तुल्यार्थरित्यादिवत् न च वाङ्महैवैः इति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तग्रहणमनर्थक-
 मित्यत आह । युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो
 द्योतयन्ति तदा चादिभिः महार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध-
 इत्यर्थः ॥ हरौ हरिश्चेति । अत्र चशब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहरा-
 भ्यां त्वस्मदः संबन्धो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परंपरायोग इति
 न निषेध इति भावः ॥ पश्यर्थेऽज्ञाना ॥ अत एव निपातनाङ्गावे पात्राध्माधि-
 ट् इति शः । दर्शनं पश्यः तच्चेह ज्ञानमात्रम् अपदर्शनं लोपः इत्यत्र यथा, न तु
 चाक्षुषज्ञानमेव, अनालोचने इति निषेधात् तदेतदाह । अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ॥
 परंपरासंबन्धेऽपीति । पूर्वसूत्रस्य युक्तग्रहणेन स्थापितमेतद्भवत्यन्यत्र परंपरासंबन्धे-
 पि निषेध इति ॥ सपूर्वायाः ॥ सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रैव विद्यमानवचनः
 तेन सङ्केतोऽन्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्द्विद्यमानवचनस्यापि
 सहस्य समासः । वोपसर्जनस्येति सभावः । प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्

दन्तविधिरित्यालोच्यह । अविद्यमानपूर्वादित्यादि ॥ एते वांनावाद्य आदेशाः
इत्यविशेषोक्तवैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनामित्याशङ्कं पारिहरकाह । अ-
न्वादेशेपीति ॥ भक्तस्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वं मां च चायत
इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तत्वाच्च यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरिस्त्वं भ-
क्तस्त्वं नैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्षेप इति बोध्य-
म् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्व युष्म-
च्छब्दस्यादेशः । तथा चायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्म-
च्छब्दस्यादेशः ॥ सामन्वितम् ॥ संबोधने चेत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा
इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रह-
णम् । आमन्त्रणमामन्वितमुपचारात्तत्माधने वृत्तिः विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न
तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह तदन्तमिति ॥ इहेति । अथे तव देवास्मान्
इत्यत्र युष्मदस्मदीर्णं भवत्यादेशः, अथे नय इत्यत्र तिङ्ङितिङ्ङ इति न
तिङ्ङन्तिघातः, अग्नइन्द्र वरुणेत्यत्र तु आमन्वितस्य चेत्यामन्त्र-
तनिघातो नेति विवेकः ॥ सर्वेषां निघात इति । अयं च निघातः पटकाले
श्रूयते न तु संहिताकाले स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकशु-
तिविधानात् ॥ अग्ने तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य आ-
मन्वितस्य च इत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः ॥ सुपादिति । शोभनी पादौ
यस्येति बहुव्रीहिः । संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्यान्तलोपः ॥ पादः पत् ॥ त-
दवयवस्येति । एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषया लभ्यते । इ-
यं च परिभाषा षष्ठी स्थानयोग्येत्यनेन ज्ञापिष्या । तथाहि अस्तेर्भः इको यणचो-
त्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लब्धानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् स्थानि-
वदादेशः इति ज्ञापकाच्च स्थानयोग्यत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन षष्ठी स्थान्योर्गत्यनेन
षष्ठान्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा
च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इति मिहम् ॥ अलौक्यस्य आदेः परस्येति
योगी तु आरभ्यसामर्थ्याच्चिर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन पुमः स्वयम्परे
उदः स्वास्तुओरित्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः । अप्रिमदिति । म-
न्तातेर्मन्वतेच क्षिपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्वी ।
अग्निमन्वः ॥ दान्ताः ॥ अनिदिताम् ॥ इदं ऋक्कार इत्यमञ्चको येषां तानि
इदिति न इदिति अनिदिति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, ह-
ल इत्यपि, तदाह । हलन्तानामनिदितामिति ॥ उपधाया नस्येति । आबलो-

प इति सूत्राच्चेति लुप्तवष्टीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेषत इति भा-
 वः ॥ अनिदितामिति किम् । नन्दते ॥ हलः किम् ॥ नीयते ॥ उपधा-
 यः किम् । हन्यते ॥ अचः ॥ अलोपोन इत्यनुवर्तते । भक्ष्येति च । तदाह ।
 भस्माकारस्य लोपः स्यादिति ॥ अत्र नव्याः । यद्यन्नाक्षतेर्भक्ष्येति सामानाधि-
 कारण्येनाभ्यः स्वीक्रियते, तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहि-
 तस्यैव भवेन केवलस्याक्षतेर्भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याक्षतेरिति वैयाधिकारण्येना-
 भ्ये त् प्रत्यगात्मनत्यादावक्षतेरकारस्य लोपः स्यात् । अक्षत्यन्तस्य भस्माकारलोप-
 इति व्याख्येयां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्माहृद्यादिना-
 क्षत्यन्तस्य भस्माक्षतेरकारस्येति व्याख्यानपि प्रत्यक्षमक्षति प्रत्यङ् ततः श्रसादिषु
 प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसंग एव तस्मात् अलोपोन इत्येवात्रापि शंगावय-
 वोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योश्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्ये-
 यम् । अप्रागप्रागुदकप्रतीच इति निर्देशश्च ह व्याख्याने लिंगमित्याहुः ॥ चौ ॥
 चञ्जोरिति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह । लुप्ताकारनकारेक्षताविति । अ-
 त्वाकारलोपेन नकारलोपस्याक्षितत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेक्षतावित्ये-
 व सुवचमित्याहुः । द्रुलोपे इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह । अणो
 दीर्घः स्यादिति ॥ प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यस्वीकार्योऽतोऽलोपे कृते
 अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥ प्राग्भ्यामिति । चोः कुरिति कुत्वं, न तु
 किन्प्रत्ययस्य इत्यनेन तस्यासिद्धत्वात् ॥ विष्वग्देवयोश्च ॥ चकारेण आसर्व-
 नाम्नः इत्यतः सर्वनाम्नः इति लभ्यते इत्याह । अनयोः सर्वनाम्नश्चेति ॥ अप्रत्य-
 यान्तेऽक्षताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किन् किवादिः । अक्षतो व-
 प्रत्यये इति पाठे तु व प्रत्ययान्तेक्षतो इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तु दाहरणं
 विष्वगक्षतोति विष्वग्द्यङ् इति बाध्यम् ॥ अदसोऽसेः ॥ असेरिति इकार उच्चा-
 रणार्थस्तदाह । अदसोऽसान्तस्येति ॥ असान्तस्येति किम् । असुमात्मन इच्छति
 अदस्यति ॥ दात् परस्य किम् । असुया असुयोरित्यत्रान्त्यकारस्य माभूत् ॥
 ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भा-
 वः ॥ प्राक्षस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारइन्द्रमकृत्वैव विधीयमानोऽप्यण् कश्चित् स-
 वर्णान् यज्जातीति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति
 व्याचक्षते ॥ अन्त्यबाध इति । सूत्रे अदस इति नावयववष्टी, किं तु स्थानेवष्टी
 एवं हि अलोपपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योग्यः स दात्परो न भव-
 ति दात्परो यः स अदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेन्त्यसमीपस्य भवतीति त-

प्रामाण्यः । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमु-यङ् इति केषांच
दुदाहरणं भाष्यानुकत्वादुपेत्यमिति भावः ॥ लत्ववदिति । चलीकृत्यत इत्य-
त्र कपो री लः इत्यभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः ॥ नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्यु-
त्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विषयदृङ् देवदृङ् इत्यञ्चयुत्तरपदेष्वेवा-द्यादेशः स्यात् तु
विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति ॥ अन्यत्रेति । अतः
ककमीत्यादौ ॥ तन्निति । अन्यथा नित्यं समासे इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहण-
नोत्तरपदस्यान्तेपात् अतः ककमीति कधातुग्रहणे कधातूत्तरपदक एवायस्क-
दित्यादौ सत्वं स्यात्, नत्वणन्तोत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥ उद ईत् ॥
अवः इत्यस्यापवादः । इह अव इत्यनुवर्तते भवेति च तदाह । उच्छ्रद्धात्परस्य
लुप्तनकारस्येत्यादि ॥ भवेति किम् । उदञ्चौ उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्ये-
ति किम् । पूजायाम् उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥ समः समि ॥ समी-
त्यभिभक्तिको निर्देशः । एवं तिरमस्तिरीत्यापि । संगतमञ्चतीति सम्यक् ॥
समीच इति । अज्ञोपे चाविति दीर्घः ॥ मह अञ्चतीति मध्नुङ् । भविष्ये
अज्ञोपदोर्घी । सघ्रीच इत्यादि ॥ तिरमः ॥ न विद्यते लोपो यस्य सः अलोपः
इति बहुव्रीहिः अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः स-
सुदाय उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह । अलुप्ताकार इत्यादि । अकारलोपे मतीति नो-
क्तं व्याख्यानात् ॥ वप्रत्ययान्ते किम् । तिरोच्चनमित्यादौ मा भूत् ॥ तिरश्च
इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे मस्य श्रुत्वेन शः । न चाज्ञोपस्य स्थानिव-
त्त्वादृश्रुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रामिदं तदभावात्पदान्ताविधित्वाच्च ॥
नाञ्चे ॥ नमैव मिदं प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नमोभावेपि नकारश्चवर्णार्थः ॥ प्राडिति ।
प्रकर्षणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थदञ्चेः किन् ॥ प्राड्त्विति । ङ्णोः कुक्-
टक् इति वा कुक्, चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः ॥ एवमिति । शमादिषु
प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्या-
दि ज्ञेयम् ॥ क्रुञ्चतीति क्रुङ् ॥ सलोप इति । श्रुत्वस्यामिदत्वादिति भावः ।
सुट् हञ्चतीति सुहट् । किपि ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ सुहट्त्विति । चर्त्व-
स्यामिदत्वात्पूर्वं ङःमीति वा धुट् ततश्चर्त्वम् ॥ चान्ताः ॥ निपात्यन्त इति ।
एषु संचने । हृह हृहौ । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मञ्च-
ते पृथ्यते म मञ्चानिति व्याचष्टे ॥ गमेस्तु जगादेशः । चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः ।
एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यन्ते ॥ अत्वमन्तस्य चाधातोः ॥ द्रलोपे सूत्रादौ
षेय्य नोपधाया इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह । उपधाया दीर्घः स्यादिति ।

इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्त्येव प्रतिषेधः न-
 त्वन्त्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति । धातुभिन्नासन्त्यस्य चेति । धात्ववयवमित्रो-
 योस् तदन्त्येत्यर्थः । तेन उष्मासत् पर्णध्वद् इत्यादि मिश्रम् । धातुभिन्नो योस-
 न्तस्तस्येति व्याख्यायां सत् ध्वदित्यत्र मिहान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दि-
 क् । अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौ च इत्यतः साविति च
 तदाह । असंबुद्धौ सौ पर इति । अत्वन्तत्वाभावादिति । अतु इत्युकारानुबन्धस्या-
 नुकरणाच्छ्रुतस्य न भवतीत्यर्थः ॥ उभे ॥ शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥
 पाठद्वित्वेति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादिति भावः ॥
 हं इत्यनुष्ठेयैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे । उभे समुदितं
 इति । अन्यथा नेनजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण
 स्यात् ॥ नाभ्यस्ताच्छ्रुतः ॥ व्यवहितोपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरि-
 त्यभिप्रेत्याह । नुम् स्यादिति ॥ दददिति । ददातीति ददत् दाञो लटः शत्रा-
 देशः शपः श्रुः । आर्वाति हित्वमभ्यासस्य क्लृप्तः । आभ्यस्तयोरान्त इत्यलोपः ॥
 जक्षित्यादयः षट् ॥ जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परास्मृत्यते ।
 इति आदिर्येषामित्यतश्च णमविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह । षट् धातवोऽन्ये इति ॥
 तान्ताः ॥ गोपायतीति गुप् क्षिपि विवक्षिते आयादय आर्हधातुके वेति वैक-
 ल्यिकत्वादित्यायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे त्वतोलीते यलोपे च गोपा इति
 रूपं बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ त्यदादिषु ॥ कजन्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इ-
 त्यादि । तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति
 तद्दर्शः । कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्य-
 न्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्तारि व्युत्पत्ति-
 दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थादज्ञा-
 नार्थादिति तु संगच्छते । तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयिक-
 रणाश्रितत्वात् ॥ आकारोन्मादेश इति ॥ अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात् ।
 न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव
 श्रवणप्रसङ्गात् ॥ विडिति । विश प्रवेशने इत्यस्मात् क्षिप् ॥ नशेर्वा ॥ केषि-
 दिह भलीत्यनुवर्त्य भलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तच्च । नष्टमित्यादाविति
 प्रसङ्गात् ॥ नगिति । षडङ्काः प्राग्वत् ॥ स्पृशोनुदके किन् ॥ ककारो गु-
 णाभावात् । नकारस्तु किन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव
 सः क्षिप्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदनुबन्धपरिभाषया किवन्तस्य कुत्वाप्रसक्तेः । न

चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं किनः प्रकृतोनामेकाच्त्वाद्वातुस्त्रेणापि तत्सिद्धेः । दष्ट-
गित्त्व त्वन्तोदात्तत्वनपातनादाद्युदात्तस्य नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सु-
पोत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह । अनुदके सुप्युपपदे इति ।
दृष्टस्पृगिति । दृष्टं दृष्टेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं
स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्यादिह किञ्चपि न भवति । तस्मिन् हि
सति किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदके
इति निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेध-
सामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु किप् स्यादेवेति नेषामाशयः ॥ शान्ताः ॥ गौणत्वे त्वि-
ति । षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्-
नृटौ भवत इति भावः ॥ पिपठिषतेः क्तिप्यतोलोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ
पिपठिषु इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य र्भव-
ति । न च रुत्वे कर्तव्ये अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्कम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषे-
धात् ॥ नुम्विसर्जनीय ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वहितस्याप्राप्तौ वचन-
म् ॥ दृष्टेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः वा शरीति विकल्पात्
पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य दृष्टवम् । न तु आदेशप्रत्यय-
धारिति षः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्प्रहणेन न प्रयो-
जनं किं तु नुम्विसर्जनीयसव्यवायेपोत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्विशर्व्यवायेपो-
त्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्विशर्व्यवायेपोत्येव युक्तं सूत्रयितुं शर्प्रहणेन विस-
र्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥ निरस्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेपि आदे-
शप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र आदेशप्रत्यययोरित्यनुहस्य-
भावात् नुम्विसर्जनीयत्वनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वात-
न्त्र्येण विधायकत्वानङ्गोकारात् ॥ अपदान्तस्य सूधन्यः इण्कोरितिवत् नुम्वि-
मिसर्जनीयत्वस्याप्यधिकारमूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः कि-
प् प्रत्ययः । चिकीः । एकाच उपदेशे इति सनि ग्रहणुद्देशेति वा मन इडभावे
इको भल् इति कित्वाङ्गुणाभावे अज्भन्गमां सनीति दीर्घे ऋत इदित्येव र-
परत्वं ततो हित्वं हलादिः शेषः कुङ्क्षुः अक्षोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वा-
त् वर्णरुपधाया इति दीर्घः ॥ दारिति । दास्यतीति दीः ॥ संयोगान्तलोप इति ।
न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्कम् । बहिरङ्गमन्तापेक्ष-
पदमन्त्रासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक् ॥ विविडिति ।
विद्येः सन एकाचः इतोऽङ्निषेधे हलन्ताच्चेति कित्वात् गुणाभावः । हित्वाभ्या-

मकार्यं ॥ तडिति । तच्च त्वच्च तनूकरणे इत्यस्मात् क्तिप् । गां रक्षतीति गोरट् ।
 कर्मण्युपपदे वामरूपन्यायेन क्तिप् ॥ कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा स्कोरिति
 कलापः स्यादिति भावः ॥ पिपगिति । पक्तुमिच्छति पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विव-
 क् ॥ दादेः इति घः । एकाचो बशी इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् । पा-
 न्ताः ॥ सुतुरिति ॥ सुष्ठु तांसतीति सुतूः ॥ वेत्तीति विद्वान् विदेः शतुर्वसुः । अदा
 दिवाच्छपो लक् । सार्वधातुकमपित् इति डित्वाच्चापधागुणः ॥ उगित्त्वान्नुम् ।
 मान्ममहतः इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कलापो न ॥ वसोः ॥ प्रत्यय-
 ग्रहणे तदन्त्यग्रहणमित्याह । वस्वन्त्यस्यति ॥ सदिवानिति । भाषायां सदवमश्रुवः
 इति लिटः कसुः, लिटि धातोरिति द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अत एकहल्मध्ये
 इत्येवाभ्यामलोपो, वस्वेकाजादघमासितोऽ, नुम्, मान्तेति दीर्घः ॥ िदुष इति ।
 ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्यति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव व-
 सोः सप्रमाणं युक्तं, न तु कसोः ॥ मत्यम् । वमारुकारानुबन्धकरणं कसोः सा-
 मान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसु-
 नांदाद्धतः कान्दमत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्या-
 द्गुदाहृत्यैर्नाचत्त्याहः ॥ कवयस्तु प्रयुञ्जते श्रेयांस सर्वाश्चधिजग्मुषस्ते । तं त-
 स्थिंशं नगरोपकण्ठ इत्यादि ॥ अत्र वदन्ति कान्दसा अप्यन्ते पद्मनादय इव क-
 चिद् भाषायां भवान्त मासच्छन्दसि इत्यस्य । मामान्यापि चक्ष्णापकत्वाच्चयणात्क-
 थाचत् समाधेयमिति ॥ मुहिति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चापधादीघः ॥ मु-
 हित्तिस्त्विति । नश्चेति सस्य वा धुट् ॥ ध्वंमत् इति ध्वत् ॥ संसत् इति सत् । संसु
 ध्वंमु अथस्य मनं ध्वंमु गतो च इत्याभ्यां क्तिप् । आनिदितामिति नलापः, वसुस-
 स्त्वात् दत्वम् ॥ पुंसांसुड् ॥ इतोऽत्मधनामस्थानं इत्यनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान
 इति ॥ विवक्षित इति । तन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुडि कृते समासान्तोदा-
 न्तत्वं भवदसुड एवाकारस्य भवति । परमसस्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानो-
 त्यन्ते प्रागेव पमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोनु-
 दात्तयैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोपि खरोनन्त्यत्वाच्चिवर्तयिष्यते अ-
 सुडश्चान्त्यत्वात्क्रियते इति वाच्यम् । अन्तरंगे स्वरं कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुडो-
 सिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवा-
 दत्वात्परमसमोपक्षोपि सूपपादः एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ पूज इति । यद्यप्य-
 णादिषु पातुर्मुसन् इति वचनाति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्याचोक्तमिति बोध्यम् ।
 हे पमञ्जति । अमनुहावित्युक्तेः सान्त इति न दीर्घः । पुंस्त्विति । संयोगान्तलोप

मानुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् नुस्विसर्जनीयति न षत्वम् ॥
उग्रनेति । वग्नेः कनसिः, ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वा-
चनिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहुः । मोडी इति वाच्ये अनङ् सावितिवचनेन क्वचि-
दनङ् एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि मोडी कृते डित्वसामर्थ्या-
द्विलापे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घे उशानेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते, तथाप्यङ्ग-
वृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः । अनेहा
वेधा इति । असुन्प्रकरणे नञि हन एहच् विधाजो वेध च इति व्युत्पादनादम-
न्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वसृष्टः ॥ अदम श्री सुलोपश्च ॥ अदम इति
पठौ । तदोः सः सावित्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह । श्रीकारोन्तादेशः स्यात्सौ पर
इति । नन्वदम इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य मोरिवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन
असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरं भेदः उदात्तेन सहैका-
देशं श्रीकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । अमकीस्त्री इत्यत्र टापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रस-
ङ्गात् ॥ असुक् इति । आत्वाभावेत्यदाद्यत्वं मादुत्वम् । स्त्रियां तु असुका । असुक्
इत्यसुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवममुकशर्मेत्यादिग्रपि । अदकःशर्मेत्यादेरेव
न्याय्यत्वात् ॥ एत ईहहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिर्मित्या-
दिमिहावपि जमि अमी इति न सिध्यति । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्यतो
व्याचष्टे । बह्वर्थीक्याविति ॥ विभक्तिकार्यं प्रागिति । त्यदादीनाम इत्यादिसपाद-
मसाध्यायीं प्रति अदमोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यामिहत्वादिति । अकृते तु वि-
भक्तिकार्यं सान्तत्वात् उत्त्वमत्वयोरप्रवृत्तिश्चेति भावः ॥ यदि तु पूर्वचासिद्धमित्य-
त्र कार्यामिहत्वमिथ्येत, तर्हि अमू अमुमित्यादि न सिध्यत् । त्यदाद्यत्वे पररू-
पाग्रागवोत्वमत्वयोः कृतयोः पद्यान्मुत्वकार्यस्यामिहत्वा अतो गुणे इति पररूपं
अमौ इत्यादिरूपमिहप्रसङ्गात् । किञ्च चर्म वस्ते चर्मवः । सुष्ठु वस्ते सुवः । अत्र
परत्वात् स्कारिति सलापे तस्यामिहत्वाद्बहुव्यादिलोपे उक्तं न सिध्यतीति
कार्यामिहपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादमसाध्यायां विहितं कार्यं
प्रति त्रैपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्याक्तकार्यामिहपक्षे मनोरथः, अमु-
मित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तत्र । प्रक्रियाग्रन्याक्तोर्हि कार्यं प्रति
कार्यं कर्तव्ये, अमिहं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रामिहलक्ष्येवमेव फलि-
तार्थः ॥ तदुक्तं कैयटेन । यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यामिहत्वमशक्यं कर्तुमित्यमिह-
वचनातिदेश आश्रीयत इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः
शास्त्रेतिदिश्यमानः कार्यामिहत्व एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उल्लेखे

कतेष्वे रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीवातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा ।
तथा अमुमिच्छादिसिद्धिरिति कार्यामिद्विपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ नमुने ॥
ने इति विषयसप्तमीत्याह । नाभावे कर्त्तव्य इति । अन्यथा चेः परत्वाभावाद्भा-
वो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्याद् दीर्घ-
प्रति सुत्वस्यामिदत्वादत आह । कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्याहत्या लभ्यते ।
एकत्र विषयसप्तम्यपरच तु सप्तमसमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्या-
न व्यर्थं मनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु अधुना
इति वत् अमुना इत्यवोच्यता किमनेनामिद्वत्निषेधेनेति चेदत्राहुः । न मुने-
त्युक्तिः न इति योगविभागार्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि
राममिद्वत्तया उकारस्यन्मञ्जालोपी कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसाम-
र्थ्यादित्सञ्जालोपी प्रति कृत्वं नामिद्वमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुह्येत्यादौ ह-
शि च इत्यस्य व्याहृत्ये अतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थ-
त्वात् ॥ एवं च स्थानिवन्मूत्रम्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्भिर्गो लभ्यते । प्रत्ययः पर-
वत्त्वादिनिर्देशाप्रवेह निङ्गामिति दिक् ॥

॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नाङ्गं, तथा हि मति नहमित्यत्र रदाभ्यामिति
नत्व स्यात् भ्रष्टस्तयोरिति च न स्यात् ॥ नहो हस्येति । हो ङः इत्यतोऽनुवृत्तेः
अलोन्त्यस्य इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ भलो भलि पदस्य स्त्रीः सं-
योगाद्योरन्तं चत्यतो भलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह । भलीत्यादि । भलि
परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥ उपानदिति । उपपूर्वाद्धेः संपदादि-
त्वात् क्तिप् । नहिहतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्ङादिलोपे धत्वं जश्त्व-
चत्वं ॥ अचट बोध्यम् । सुष्ठुअनङ्गाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानिति पुं-
वदेव रूपम् । केचित्तु गौगादिङीषं कृत्वा स्वनङ्गाहो इत्युदाजर्हुः । तदसत् ।
अनुपमर्जनाधिकारविरोधात् ॥ गोरिति । गृ निगरणे गृ शब्दे इत्यस्माद्वाक्कि-
प् । ऋत इहात्तोरितीत्वे रपरत्वम् । वैरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः ॥ पूरिति ।
पृ पालनपूरणयोः उदोऽयपूवेत्येत्युत्त्वम् ॥ चतस्र इति । इह चतुरनङ्गुहोरि-
त्याञ्च भवति परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनस्तस्या-
प्रवृत्तेः ॥ चतसृणांमिति । न तिमृचतसृ इति न दीर्घः ॥ सर्ववदिति । तेन
तृष्यमिति वतिः, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः ॥ यः सौ ॥ यत्वादिदं
क्षियामेव परिशेषात् । इदोय् पुंमि इति पुंम्ययं वचनात् क्लीबे मोर्लुका लुप्त

त्वाच्च ॥ एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते ।
 एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥ वागिति । वचेः क्तिब्बचि इत्यादिना क्तिप् दीर्घोऽसंप्रसा-
 रणं च । चोः कुः ॥ अप्शब्द इति । आप्रोतेर्ङ्गस्वश्चेति ङ्स्यश्चकारात् क्ति-
 प् ॥ अत्र उपसर्गात्तः इत्यतोनुवर्तनादाह । तकारः स्यादिति ॥ दिगिति । क्ति-
 बन्तत्वात् कुत्वम् । षडङ्गकाः प्राग्वदूष्णाः ॥ अन्यथापीति । त्वदाद्युपपदत्वा-
 भावेपीत्यर्थः ॥ त्विङिति । त्विष दीप्तौ इत्यस्मात् क्तिप् । जश्त्वचत्वे ॥ स-
 ज्जूरिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः इत्यस्मात् क्तिप् । ससजुषोरिति षस्य क्त्वम् ।
 वीरिति दीर्घः ॥ आशिषाविति । आशासः क्षावुपसंख्यानम् इत्युपधाया इ-
 त्वम्, शामिवसीति षत्वम् ॥ अगाविति । अदमस्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् ।
 एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेव ग्रहणाद् अदम औ सुलोपश्च तदोरिति सत्वमित्येके ॥
 अन्ये तु परत्वाद्दिशेषविधेश्च पूर्वमीत्वं ततोऽत्र नात्वटापावित्याहुः ॥

इति हलन्ताः खोलिङ्गाः ॥

दत्वमिति ॥ वसुसंस्थिति दत्वमनङ्कुच्छब्दान्तोऽपि प्रवर्तते पदाधिकारस्यत्वादि-
 ति भावः ॥ पूर्वपदस्येवेति । अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकु-
 त्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥ उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्दे नीत्त-
 रपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः ।
 एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसंग इत्याशङ्का परा-
 स्ता ॥ उक्तेरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष इ-
 त्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्यय-
 लक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समामावयवे रूढत्वात् ॥ दधिसेचाविति । सिञ्च-
 त इति सेचौ । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमा-
 सः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा-
 नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति
 चेद् अत्राह कैयटः । अनभिधानात्सोपपदाद्दिजभावः दधिसेचाविति प्रयोगाभा-
 वात् इति ॥ वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षेतूपपदसमासेपि षत्वं सुपरि-
 हरम् । अन्वादेश इति ॥ अस्येवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु फलाभावात् । स्व-
 मोर्नपुंसकात् इत्यमो लुका लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादि-
 त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु द्वितीया टौः स्त्रीति सूत्र एव एणङ्गत्वः । एनम् । एनौ ।
 एनानीत्यादि तु त्वदाद्यत्वेन सिद्धम् । स्त्रीषे अमि लुका लुप्तत्वेपि तकारोच्चा-
 रणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रुतमित्यत्राप्येनदादेशोपपत्तिः । द्वितीया-

श्रितितिममामं कृतं सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तका-
 रोच्चारणमामर्थ्यदिनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगं स
 मोलुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगं मामामिकं लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां
 स्थितम् ॥ बाह्यणी इति । इह विभाषाडिश्योः इत्यल्लोपो न नमयोगाहम-
 न्नादिति निषेधात् ॥ रासुपि । अहमीतीति । अहन् इति कृत्वे कृते तु ह-
 शि चत्युत्पप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥ नलोपाभावं निपात्येति ॥
 अहन् इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लथ्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य कृरिति व्याख्ययापि कृ-
 त्वरत्योर्नकारस्थानिकत्वं संस्पृतीति बोध्यम् ॥ तदन्तस्वापीति । पदाधि-
 कारत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्र-
 त्य ममामेकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वादुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्र-
 यणं नति शङ्क्यम् । उत्तरपदत्वं चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्र-
 त्तः ॥ सृजिदृशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् । मृजेर्द्धिद्विरितिसूत्रेपि त-
 त्पयागात् ॥ रज्जुसृद्भ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो भलादिरकिद् भवतीति सृ-
 जिदृशोः इत्यमागमः स्यात् ॥ रं वम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञा-
 नात् । न चैवमपि अनुदात्तस्य चदुपधस्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति तद्विधौ धा-
 ताः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति प-
 रिष्कारात् । एवं च प्रमृड्भ्यां, प्रमृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च
 मृजेर्द्धिद्विरिति सूत्रे भाष्यं स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेद-
 धियो धियः भवा भुव इत्यादावियडुवडौ न स्यातां किं तु चिच्चियतुः लुलुवतु-
 त्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं न भवति किं त्वं-
 गस्योच्यमानमिति वैषम्यात् ॥ कुत्वापवाद इति । प्लवसूत्रे सृजमृजयजिति वि-
 शिष्य ग्रहणादिति भावः ॥ असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्ट-
 म् ॥ ऋजुप्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्वर-
 स्थानादराहदे तु बाह्यलकादिदृश्वरः सिध्यतीति भावः ॥ बह्वर्जीति । इदम-
 न्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । बह्वर्जि प्रतिषेधः, अन्यत्वात्पृ-
 ष्ठममेके इति । भाष्ये तु अचः परो यो भलत् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवा-
 र्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च उन्जीत्यत्र नुम् दुर्लभः । किं च उर्दं माने क्रीडायां
 च । गर्ह गर्हायामित्यादीनां भाष्यमते नुमा न भाष्यमेवेति बोध्यम् ॥ अल्लोप-
 स्वर स्थानिवत्त्वादिति । कौ लुमं न स्थानिवत् इति तु नेहाश्रीयते । तस्य काचि-
 त्कत्वात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवत् इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ॥

“जायते नव सौ, तथाऽसि च नव, भ्यांभिसृभ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुष्य-
य जसि त्रोष्येव तदृच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-
ज्ज्ञानस्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षण्मासिकोत्पावधि” रिति नरपतिसभायां
क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् गवाक्ष-
ब्दस्येत्यादिना विभावयेत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्र-
कृतोपयोगादाह । गवाक्षशब्दस्य रूपाणीति ॥ अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु
नेत्याशयेनाह । अर्चागतिभेदेन इति । आद्यादित्वात्तसिः । पूजार्थगत्यर्थभेदेनास-
रश्चरडादिभिर्नवाधिकशत रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति ।
स्वप्नसुपस्थिति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारोत्यत्रापि बोध्यम् ॥
रूपाणीति । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह च यो द्वितीया इति
वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रू-
पाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिशब्देनान्यान्यपि
ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोभग्भिः । गोग्भिः । गवाङ्भिः । गोभङ्-
भिः । गोङ्भिः ॥ ङयि । गोचे । गवाञ्चे । गोभञ्चे । गोञ्चे ॥ भ्यामि
प्रावन् ॥ भ्यमि । गवाग्भ्यः । गोभग्भ्यः । गोग्भ्यः । गवाङ्भ्यः ॥ गोभङ्-
भ्यः । गोङ्भ्यः ॥ ङसी । गोचः । गवाञ्चः । गोभञ्चः । गोञ्चः ॥ भ्यामि
न्यसि च प्रावन् ॥ ङसि पञ्चम्येकत्रचनश्च ॥ आसि । गोचोः । गवाञ्चोः । गो-
भञ्चोः । गोञ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोभञ्चाम् । गोञ्चाम् ॥
ङा तु गोचि । गवाञ्चि । गोभञ्चि गोञ्चि । ओसि प्रावन्तु ॥ सुपि तु गवाङ्-
स्तु । गवाङ्पु । गोभङ्पु । गोभङ्पु । गोङ्पु । गोङ्पु । गवाङ्पु । गोभङ्पु । गो-
ङ्पु ॥ ननु भ्यामृचये भ्यसृहये ङसिङ्गोरोसृहये च समानरूपत्वात् कथमिह न-
वाधिकशतमित्युक्तमिति चेद् । अत्राहुः । अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमि-
ति ॥ षण्मासाधिक्यं शङ्कामिति । नवसु मध्ये ककारस्थानं पाँचकखकारप्रवृत्त्या
रूपषट्काधिक्यं न शङ्कामित्यर्थः ॥ चत्वर्यसिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या
ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥ तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसि-
द्धत्वादित्यर्थः ॥ वर्धन्तएवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि
भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः । अ-
र्चाभिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे
षष्टादश ॥ षौङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जहित्वे सप्त । अणोपगृह्ये
त्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि जहित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्

द्वादश ॥ संकलनया सप्तविंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तविंशत् । तथा
 च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे स-
 म । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पो चतुर्दश । संकलनया अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि
 षट्सु रूपेषु भातृपूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि यणो मयः इति यद्वि-
 त्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंश-
 दधिकं शतम् ॥ भिमि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया
 षष्ट्युत्तरशतम् ॥ डयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासि-
 कस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि
 प्राक्देवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यामि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संक-
 लनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् ॥ डसौ चतुर्णां मध्ये अद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्ता-
 नां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः
 प्राक्देव प्रत्य तमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ डसाविव ड-
 स्रभोम्भाम् डिभोम् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानाम-
 ष्यन्त्यस्य द्वित्वात् । डौ तु सप्तानामष्यन्त्यस्य द्वित्वात् । डौ तु सप्तानामष्यन्त्यस्य ष-
 णोप्रष्टष्ट्यस्यैति विकल्पि कानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतच-
 तुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थं त्रयाणां अद्वित्वे षट् । तेषां तु स्वयःशरः इति षड्वित्वे द्वादश ।
 उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् ।
 पूजायां तु कुशभावे त्रयाणां उकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पत्ते तु चयो
 द्वितीयादेशे षट् । षष्ठां डषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् संकलनया सप्तविं-
 शत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥ तिरयो इति । भत्वात् अचः इत्यल्लोपः । अलोप
 इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥ दददिति । पुल्लिङ्गप्रायं व्युत्पादितः ॥ शतेति । ऋ-
 दुश्चनित्यनङ् । शलप्रत्यय इत्यर्थः ॥ आच्छीनद्योः ॥ नुम्यङ्गणमिह चिन्त्यप्रयोजनं
 नाभ्यस्ताच्छतुः वानपुंसकस्य इत्यत्र इदितो नुम् धातोर्नित्यतो नुवृत्तेरावश्यकतया
 तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥ शतुरवयव इति । तुदादेः शस्या-
 न्तरङ्गत्वाच्छब्दादेशाकारण सहेकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति ।
 उभयत आश्रयणे नास्तादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ भादिति । भा दी-
 सौ । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥ शपश्यनोर्नित्यम् ॥ आरभ्यसामर्थ्यादित्यर्थं
 सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा आरभ्यसामर्थ्यादिवृ-
 नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्कते ॥ पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥
 दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्वनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवच-

ने तु नपुंसकस्य भलच इति नुम् बोध्यः ॥ खल्विति शोभना आपो यस्मिन्सर-
मोति बहुव्रीहिः कृत्पूर्व इति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः । ह्य-
न्तरूपसर्गेभ्यः इति ईदृ भवति तत्र अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति व-
क्ष्यमाणत्वात् ॥ निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति ह-
टिरुपधिवलेर्दञ् इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥ धनेरुसिति । जनेरुमिरित्यतो
रुमिरित्यनुवर्तमाने अतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्यौणादिकेनेत्यर्थः ।
धनुर्भ्यामिति । इह वीरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शङ्करः रेफान्तस्याधातुत्वा-
त् ॥ एवमिति । चवेः शिश चादुसिः । चक्षुः । अर्चिशुचिदुष्टपि इत्यादिना जुहोते-
रिति । आदिशब्दन सर्पिरचिरादयो ग्राह्याः ॥ सुपुमांसीति । पुंसो असुङ् इति
सूत्रे सुटोति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसोऽसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्यत् ॥ औ-
ङि चातिप्रसङ्गः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति
यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेऽसिद्धिः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥
ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पाठत्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य तद्वित्त्यासर्वव्यादि सूत्र-
चतुष्टयमपि चादयोऽसत्वे इत्यस्माद् ऊर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्दे नैव व्यवह्रि-
यतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयतिस्वः पश्यात स्वः पततीत्यादी कर्मादुकारकयोगेन
सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञानापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपा-
तसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्य-
यसंज्ञेयत इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ प्राचीस्वराभिप्राताः स्वरादीन् चादयो-
ऽसत्त्वे इति सूत्रात् तथा हि मति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा
सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्ये-
काचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् टलिणादाच् इत्यादावेकाचौ तद्वि-
तो, केन्द्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । तसिलादिस्तद्वित एधाचपर्यन्तइति
सूत्रस्य कृन्मकारसन्ध्यन्तरान्तः इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । य-
द्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्य-
नुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ स्वरादीनुदाहरति । स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गं पर-
लोकं च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्युषे । पुनरित्यप्रथमविशेषे च । अनुत-
रित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरन्त्यादावुत्वं न भव-
ति । वान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामा-

न्ये। ऋधक् सत्वेपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽप्यित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्ये-
 ककाले। आराद्दूरमपीपयोः पृथक् भिन्नं। ह्यस् अतीतेऽङ्ग। श्लोऽनागतेऽङ्ग।
 दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले।
 मनाक्, ईपत् इभावत्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस्। अवम्
 इमौ बाह्ये। समयति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे।
 त्रयेति व्यर्थं। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति निषेधः। हेताविति निमित्ते। इहेति
 प्राकाशं। अहेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। सामीत्यर्थं जुग-
 षितयोः ॥ वत्। तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते।
 तदाह। ब्राह्मणवत् क्षत्रियवद् इति। प्रत्ययमात्रस्य। संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्यया-
 न्तमुदाहृतम् ॥ यस्तु उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति विहितः, इह न गृह्यते।
 यदुक्तो निवर्तयामि इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसत्त्वान्वयस्य दर्शनात् ॥ अत्र वद-
 न्ति। तद्विद्ययासर्वविभक्तिरित्यत्र तसिवतो इति वतिप्रत्ययोपि परिगण्यते, तच्च
 न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥
 सना सनत् सनात् एतं नित्ये। उपर्धति भेदे। तिरस् अन्तर्द्धी तिर्यगर्थं परिभवे
 च। अन्तरिति मध्ये धिनार्थं च। अत्ररणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने
 शीघ्रायं संप्रत्यर्थं च। कमिति वारिसूर्धानन्दासुखेषु। शमिति सुखे। सहसत्या-
 कस्मिन्काविमर्शयोः। विनंति वर्जने। नानात्वेनकविनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गले।
 स्वधा पित्रदाने। अलं भूषणपर्यामिश्राक्तवारणनिषेधेषु ॥ वषट् वीषट् औषट् एतं
 हविर्दानं। अन्यदन्यार्थं। अस्तीति मत्तायाम्। उपांश्चत्यप्रकाशोच्चारणरहस्य
 योः। कमेति चान्तां। विज्ञायसेति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्यंती
 वितथे। मुधेति व्यर्थं ॥ इत ऊर्ध्वं ज्ञातोऽनुक्तसुनः कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः अ-
 ष्ययोभावश्चेति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्यसूत्रा समानार्थकमिह न पठितं चेदपि
 प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम्। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते ॥ पुरेत्यविरते। चिरा-
 तोते भविष्यदामन्ने च। मिथो मिथम् एतौ रहःसहार्थयोः। प्रायमिति बाहु-
 ल्ये। सुहमिति पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रबाहुर्कति
 पाठान्तरम्। आर्यहस्तमिति बलात्कारे ॥ शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धं। ह-
 स्तमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह ॥ आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये। साकंसार्धमेतौ
 सहार्थं। मनस् गतौ। हिक् वर्जने। धिङ्निन्दाभर्त्सनयोः। इत ऊर्ध्वं तसि-
 स्तादयस्तद्वित एधाक्षपर्यन्तः शस्तसौ कत्वसुच् सुच् आस्थासौ च्यर्थश्चेति
 प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् ॥ तसिस्तादीत्यादेरयमर्थः। पञ्चम्यास्तसिस् इत्या-

वाक्यालकारनिश्चयेषु । किलेति वार्तायामलीके च । अथेति मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रशङ्कास्त्राधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य
सत्त्वार्थत्वेष्यव्ययत्वं सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः, उदस्य कुम्भीरथ शतकुम्भजा-
स्तुष्कचारुत्वेषि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्रप-
यावभूव तमिति । अत्र हि अथ स्रपयावभूवेत्यस्य मङ्गलं स्रपनं चकारित्वर्थः ।
निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं सृदंगध्वनिवत् ॥ सुष्ठु स्वरभेदार्थं पाठः । स्मेत्यतीति
पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्मनेषु । आदह स्वधामन्त्रित्वत्र तु पद-
कारा आदिति पृथक् पदं पठन्ति ॥ अवद नमिति । इह अयस्यानुपसर्गत्वात् अच
उपमर्गात्तः इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे । एवं गीये के-
न विनीतौ वामिति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु
तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं त्वामस्मि वच्मि इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूप-
कम् । आह्वेत्युवाचेत्यर्थः । आमेति वभूवेत्यर्थः इत्यादि बोध्यम् ॥ अहंयुसिति ।
अहंशुभमोर्युम् । यदि तु त्वाहौ साविता मपर्यन्तस्याहदेशे शेषे लोपे च कर्तुं
निष्पन्नो योहंशब्दस्तस्माद्युष्मप्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते
मदीय इत्यत्रैव मपर्यन्तस्य मादेशे माति मद्युरिति स्यादिति भावः ॥ अस्तीत्ती-
रेति । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिममामोयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोध-
नेऽधिष्ठेने निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ।
इ उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थः । पशुमन्यमानाः । शुकं शैघ्र्ये ।
यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः मम संबोधने । येति हिंसाप्रातिलोम्यपा-
दपूरणेषु । विषु नानार्थः । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थः । युत् कुत्सायाम् । आ-
त इति इतोपीत्यर्थः ॥ आकृतिगण इति । तद्यथा यत्तदिति हेतोः । आहोस्वि-
दिकल्पे । सोम सर्वतोभावे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्कं । शम्बद् अन्तःक-
रणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थः च । दिष्टेत्यानन्दे । चटु चाटु प्रिये
वाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति मादृश्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थः ।
इत्यादि ॥ अत्र स्वरादिचायाराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वर
इष्टस्ते चादिषु । अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तृभयत्र, बोध्याः ॥
रभ्य एषाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा
वहल्लपार्थाच्छस् । प्रतियोगे पञ्चम्यांस्तमिः । तेनैकदिक् । तमिश्च इत्ययमपि
तमिः । क्रियाभ्याहृतिगणने कत्वसुच् । द्विचिचतुर्थ्यः सुच् । इण आसिरित्युणादि
सूत्रेण विहित आसिः । प्रब्रपूर्वविश्वेमात्थाल् कन्दमि । मपद्यकर्तरि च्विः । वि-

भाषा सात्तिकात्स्न्यं । देये वा चेत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति ॥ अम् शैघ्रेऽस्ते
 च । अाम् अङ्गीकारे । अमु च ह्यन्मि किमेत्तिडव्ययेति कास्प्रत्ययात् इत्यादि-
 भिष्य विहितता अपि अमामी गृह्येते इत्येके ॥ प्रतं तय प्रतरं ययाचतरां कारया-
 माम ॥ प्रताम् ग्लानो । प्रशान् समानार्थ । प्रतान् विस्तारे । मा माङ् एतौ नि-
 पेधाशङ्कयोः ॥ आकृतिगण इति । तेनाप्येपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् स्वाच्छ-
 न्यं । प्रकाममित्यतिगये । भूय इति पुनरर्थ । साम्प्रतमिति न्याये । परमिति
 किंत्वर्थ । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थ । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । मङ्क्षु
 आशु एतौ शैघ्रौ । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । उषेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे
 ब्रह्मणि च । भूरिति पृथग्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । भटिति भगिति तरमा एतं
 शंघ्रौ । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु निकष्टे । शु पूजायाम् कु इति कुत्सितेषदर्थयोः ।
 अस्मसति तत्त्वशीघ्राययोः । मिथु इति द्वावित्यर्थ । अस्ममिति विनाशि । स्थानं
 इति युक्तं । वरमिति ईषदुत्कषे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ वा
 दोनुह्म इति । चेत्यादिना । चात समुच्चयान्वाचयेतरतरयोगसमाहारेषु । वा
 स्याद्विहङ्गस्योपमयोरिवार्थेपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धौ । अर्हेति पूजायाम् । एवेत्य-
 वधारणेनवकृतमौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति
 पानःपुन्ये नित्ये महार्थं च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थ आधिक्ये च ।
 कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूयर्थ प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां
 प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यद्यर्थ । चण् अयं चेदर्थ । शानुबन्धस्तु
 निपातैर्यथादिहस्तकुविद्रे सञ्चण इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः ।
 काश्चिदतीष्टप्रश्ने । अचेति अनवकृतमप्यर्पणार्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये
 गर्हं आशयं वा यत्र भवान् हषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षं
 विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः मार्कीनकिरिति अयोपि वर्जने । मा-
 डनञौ खरादिपृक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति
 केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरणापोष्टमिडेः ॥ अन्ये त्वाहुः । सत्त्ववचनानामप्यव्य-
 यसंज्ञार्थं खरादिपाठ इति ॥ तदप्यमत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्यय-
 त्वापत्तेः । तस्मादभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधा-
 रणेषु । साकल्यं यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्वन्तव्यं तावत्तिष्ठ । मानं
 यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्तर्यस्य ॥ त्वे विशि-
 ष्यतर्कयोः । हे वितर्कं । त्वं इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति
 ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं कारयसि । आषट् वौषट् एतौ हविर्दानि । स्वाहा देव-

ताभ्यां दाने । स्वर्धति पितृभ्यः । औषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः ।
तुमिति तुङ्कारे । गुरुं तुङ्कत्य हुङ्कत्य । तथाहीति निदर्शनं । खलु इति निषेध-
तद्धितश्चामर्षविभक्तिः ॥ सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥ नोत्पद्यत इति । किंत्वे-
कवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धितः किम् । एकः । हा । त्रयः ॥ असर्व-
त्वादि किम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदी वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च
तुभ्योगाप्रख्यानात् इति वदतां नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । एवमपि पचार्तकल्पं पचार्तरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याश-
ङ्काह । परिगणनं कर्तव्यमिति ॥ तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तसिल् इति । वाह-
तो यस्तमिल् तदादयो याप्यं पाशप् इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥
शस्प्रभृतय इति । बहुल्यार्थादिर्तविहितो यः शस्त्रादयः समासान्ताः इति सू-
त्रपर्यन्ताः ॥ कृत्वोर्था इति । संख्यायाः क्रियाभ्याहतिगणनं कृत्वसुच् इति वि-
हिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः ॥ तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शस्त्र-
भूतित्वादेव प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यम् । तेनैकदिकं त-
सिश्चेत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । तेन तुल्यमिति वतिः ॥ नामाच्चाविति ।
विनञ्भ्यां नानाञी नमहेति विहितो ॥ पचार्तकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि
सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥ कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात्
कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य, अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टेणौ
किपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्यय-
लक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह । कृदो मान्त एजन्त इति ॥
स्मरंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीच्छे णमुल् चेति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्वं नित्य-
वीप्स्यो रिति द्वित्वम् ॥ जीवसे इति । तुमर्थंमेसेन् इत्यसेप्रत्ययः ॥ पिबध्वै इति ।
तुमर्थे इत्यनेनैव शब्धेप्रत्ययः पाप्नेति पिबादेशः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव
सिद्धे सूत्रे अन्तपङ्कणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनैव न । आधये चिकीर्षवे । ल-
क्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनो-
रमायां स्थितम् । एतच्च अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति
यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययादिहितस्यंति व्याख्यानं त्वाधये इत्यादौ
अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूढम् ॥ ज्ञातोमुन्कसुनः ॥ कृत्विति । समानकट-
कयोरित्यादिना ज्ञा ॥ उदंतोरिति । उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेष् इत्या-
दिना तोसुन् ॥ विसृप इति । सृपिटदोः कसुन् ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसं-
ज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निहन्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लु-

कदाहरणम् । उपाग्नि । अथ्ययादिति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् ।
 उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिकश्-
 ष्देत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वशब्दप्रकृतिस्वर एव भव-
 ति, पूर्वपदं च समामस्वरणान्तोदात्तत्वम् । विमर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार
 इति प्राचां संज्ञातवित्तुतावुदाहरणम् । उपपयःकामः उपपयःकारः । इह अतः कृक-
 मीति प्राप्तं सत्वम् अतश्चयस्येति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । इ-
 ह सुषामन्वित इति परांगवद्भावेन षाठ्समामन्वितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।
 परांगवद्भावे इह अथ्ययानां प्रतिषेधः । उपसंख्यातः । उपाग्न्यधीयानेत्यादौ मा
 भूदिति । तथा उपाग्निकमित्यादौ अव्ययमर्वनाम्नामित्यकच्च न ॥ उपकुम्भ
 मन्यः खित्यनथ्यस्येति वर्तमानं अर्वादिषदजन्तस्येति विहितो यो मुम् तस्येह
 प्रतिषेधो न उपकुम्भोभूतः । इह अस्य च्चो इतीत्वस्य प्रतिषेधो न । इत्ववि-
 धौ इह अथ्यस्य च्चावितीत्वं निति प्रतिषेध उच्यते दोषाभूतमहः दिवाभूता रा-
 त्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्मृदेतत् । स्वरादित्वेनैव रिङ्त्वत् तद्धितस्येत्यादि-
 चतुःसूत्री व्यर्थी । तत्र इह तमिलादिस्तद्धित एवाच्यर्थस्त इत्यादिना च्यर्थ-
 श्च इत्यन्तेनामिप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्वार्थः सं-
 गृह्यते । कर्मकारसं ध्यत्तरान्त इत्यनेन कन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते । ज्ञा-
 तौसुक्कसुनः अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ॥ अत्राहुः ।
 पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इतिपरिगणनं ल-
 भ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोरार्धयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शमित्यादिमह्य-
 नन्ताकाव्ययेत्यत्र अव्ययप्रतिषेधे तौसुक्कसुनोरप्रतिषेधः इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव
 लभ्यते इति ॥ अव्ययादापसृपः ॥ एतत्तत्त्वियार्थंति सूत्राङ्गुगत्वानुवर्तत इत्याह ।
 लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महामसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । न ये-
 ति विविधं विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्यादीन् गृह्णातीति यावत् ।
 तेनात्युच्चैम इत्यादिमिहिः । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञा-
 या अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत
 आह । विहितविशेषणादिति ॥ अत्युच्चैमाविति ॥ ननु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
 द्वितीयात्मेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्वाधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगात्
 तस्य द्वितीयागतता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये
 शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरि-
 ति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् । ननु स्व-

रादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते ततः कथं तदन्तस्य प्रसंग इति चेन्न अन्यर्थं संज्ञयैव तद-
न्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तद्विहृत्यर्थाया अन्यर्थ-
संज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं
सिद्धं तदेतदाह । अथयसंज्ञायां यद्यपीत्यादि । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं
लिङ्गाभावादिति वार्तिकं मनसि निधायाह । आब्रह्मणं व्यर्थमिति । सूत्रस्यो-
क्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः ।
स च न स्थितः भूतमयं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः ॥ यदि तु आमः इति सूत्रा-
नन्तरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुब्रह्मणमपि व्यर्थं
सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आद्यवर्णप्रणवविद्यागतश्रुतिवि-
रोधमाशङ्क्याह । सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्यय-
मिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥ लिङ्गकारकेति ॥ विभक्तिवच-
नशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयो-
गोक्तिरपि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह । वष्टीति ।
भागुरिराचार्यः ॥ आपं चेवेति । वष्टीत्यनुषज्यते ॥ यथा वाचेति । परिगणनमि-
दमित्येकं । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः ॥ वगाह इति । अपिना साहचर्यादा-
दिरेवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः ॥

इत्यव्ययानि ॥

अजात्यतः ॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अन् आदिर्य-
स्येति तु नार्थः ऋचि इति निर्देशाद् गण पाठसामर्थ्याच्च ।
अदिति न स्वरूपग्रहणम् संख्याया इति लिङ्गाद् अजादिभिः
प्रथक्पाठसामर्थ्याच्च । इह व्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेपि व्यापी न संबध्यते
इहैव तयोर्विधेयत्वाद् अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते विशेष-
णं च तदन्तत्वलाभः । तदाह । अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे अतः इति
वष्टी तदर्थं वाच्यवाचकभावः । स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशये-
नाह । वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिंगं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षाभिप्राये-
णोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताचेति बोध्यम् ।
एको यणचीत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः
स्वरार्थः षीड आपः आङि चापः याडापः इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थं च । तद्वि-
धातार्थष्टकारः । आवित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया षीड आप इत्यादावयमेव
यद्येते डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् । नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् ।

न च क्रुञ्चा उष्णिङ् इत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा
 सति क्रुञ्चत्वादिरेव गृह्येत, न त्वजादिरतो व्याचष्टे । अजाद्युक्तीर्जिषो ङीपश्चे
 ति ॥ खट्वंति । खट् काङ्चायाम् । अशुप्रषिलटिष्ठटिकाणां विशिष्यः कन् ॥ न-
 न्वचेतनानां षट्पादशब्दानां कथं, लिंगं व्यवस्थिति चेद् उच्यते । लोकाप्रसिद्ध-
 शब्दानां व्यवयवसंस्त्रानविशेषात्मकं लिंगं न व्याकरणे प्राप्तीयते दारानित्यादौ न-
 त्वाभावप्रसंगात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिंगत्रितयनिबन्धनकार्याणा-
 मसिद्धिप्रसंगाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ-
 इयं व्यक्तिरिदं वास्त्वतिशब्दानां सर्वत्राप्रतिषेधप्रसरत्वात् । तच्च कश्चिच्छब्द एक-
 स्मिंस्त्रिंशं शक्तः कश्चिद् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णय-
 म् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौ-
 किकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्र-
 यांगा व्यवर्तितरन् । करणुरिभ्यां स्त्री नमे इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशु-
 नेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्या-
 वर्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिंगस्य पशुशब्दाद-
 प्रतीतिरिति चेद् अत्राहुः । हागो वा मन्त्रवर्णात् इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन
 पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्चागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वा-
 दिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा । तिस्रो जातय एवेताः केषां-
 चित् समवस्थिताः । अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु प्रका-
 रात्तरमुक्तम् संस्थानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्थाने स्थायतेर्लट्
 स्त्री सृतेः सप् प्रसवे पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति । अस्या-
 यमर्थः । संस्थानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणाना-
 मुपचयः । सप् पुमान् । सृतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश-
 इत्यर्थः । षौचादिकोमृसुनप्रत्ययो ऋस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । पूजो हुमृसुन
 इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सट्शं तच्च नपुंसकं
 नभ्राण्णपाद् इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् ।
 अत एवाभिर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवाच्च नपुंसकम् । लिंग-
 सर्वनामेति सिद्धान्तः । ङीपुमात्रपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्भेदं धर्मिणि
 च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ कृतान्तौ यमसि-
 द्धान्तौ इत्यमरः ॥ पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहारइति तद्विद्वार्थत्वादि-
 ना दिगुः । पकारान्तोत्तरपदः इति स्त्रीत्वे दिगोरिति ङीप् । न चात्र प्रत्ययवि-

ते तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीवेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वप्र-
 त्तेनानुपमर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाद्यापमातेः सत्त्वात् ॥
 तस्मात्सर्वममाहारनिष्ठमिति ॥ नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोप्यजाद्यर्थ-
 वेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरंगत्वात्
 प्राक्विधेस्त्वन्तरंगे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजिति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव
 प्रापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तत्वप्रत्युक्तष्टादित्यवेष्टि । न च प-
 ङाजोत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । द्विगोः इति ङीपा बाधितत्वात् ॥ चटके-
 ति । न चात्र प्रत्ययस्यादितोकारः शङ्क्यः । चटकाया ऐरक् इति त्रिंशादिहैव
 निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति
 नञ्याः ॥ मूषिकेति । वृश्चिकृषोः किकन् इत्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इ-
 कारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु मूष स्तय इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूष-
 कशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्यादितोत्वं तु विशेषः ॥ कंचित्तु कुम्भ-
 स्तांसावजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङोष्वाधनायत्वा-
 त्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुम्भस्ताद्याप् सिध्यतीत्याहुः ॥ त-
 द्विन्त्वं, व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वोप जातित्वानपायात् ॥ भस्त्रफलेति । भस्त्रे व फ-
 लानि यस्या इति विशेषः । व्यापोरिति । एतच्च फलं निष्पत्तौ इति धातौ माध-
 वप्रत्ये स्थितम् ॥ पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥ सदस्काण्डेति । स-
 द्वाक्काण्डेति पाठो नादर्शय इति ध्वनयन्नुदाहरति । प्रत्यक्पुष्येति ॥ अत्र न-
 न्याः । सभस्त्रेत्यादि वचनद्वयं मूलान्नजः इति वक्ष्यमाणं च पाककर्णेत्यनेन प्रा-
 मस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव
 प्रत्यकारैः पठितम् । न चेतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मा-
 नाभावात् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥ शूद्राचेति । शूद्रशब्दश्चापमुत्पादय-
 ति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितोऽहपि संबध्यते । तेन महती
 शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥ पुंयोगेति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नि-
 यमः, किं तु अन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । वैश्याशूद्रोस्तु राज-
 न्यान्माहिष्यायौ सुती स्मृतौ इति । महाशूद्रेति । आभीरी तु महाशूद्रो जाति-
 पुंयोगयोः समा इत्यमरः । इह अमहत्पूर्वेति व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि समुदित
 एवाभीरत्वजाती वर्तते । तत्रावयवस्थानर्थकतया शूद्रशब्दार्थममवेतस्त्रीत्वाभावेन
 टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् ।
 अनुपमर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नञ्याः शू

द्रा च इत्यादिवचनम् अजायत इति सूत्रस्य वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमि-
 त्याहुः ॥ क्रुञ्चेत्यादि ॥ नयोऽमी हलन्ताः इत्येके । भाष्ये तु क्रुञ्चानाऽऽलमेत-
 उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्त्रीकृताः । पचाद्यच्चा इगुप-
 धलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्तत्वात् ॥ पुंयोगेपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्र-
 वमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविष-
 या तदा पुंयोगलक्षणे ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥
 मूलावजः । नजः किम् । शतमूली । अमूलैति । ओषधिजातिरियम् ॥ उगितञ्च ।
 उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ
 प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति आपनात् ।
 उगिहर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह । उगिद-
 न्तादिति ॥ ततोऽगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते
 भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं सर्वादिगणे भ-
 वतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शब्दवद्भावात् । न चैवं
 व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप्
 न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रसुगित्यदा-
 भिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति । भवतीति ॥ द्वितीयसुगिदन्त-
 मुदाहरति । पचन्तीति । पचेलैः शतरि कर्तरि शप् । यदि तु सर्वादिगणे भवतु
 इति उगित् पठितः स भातेर्भवतुरिति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोऽगिद-
 न्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव ॥ शत्रन्तात् भवतेङीप् शप्शन्नोरिति नित्यी नुम् ।
 भवन्ती ॥ उखास्रदित्यादि । उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । स्रंसु ध्वंसु अव-
 स्रंसने वसुस्रंसु इति दत्वम् ॥ वनो र च ॥ वञ्चति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं
 गृह्यते । वञ्चन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तविधिरित्याह । वञ्चन्ता-
 न्तदन्ताश्चेति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वरूपमिति सूत्रात्स्मित्यनुवर्त्य स्वस्य
 चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः ॥ यदि तु वञ्चन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन
 वञ्चन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि येन विधिः इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्या-
 ख्येयम् ॥ न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्यय-
 मात्रविधिविषयत्वात् वञ्चन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य
 प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥ सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहि-
 तस्य ग्रहणान्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वनग्रहणे वञ्चन्तं वञ्च-
 तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह । प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥ तेनेति । वञ्चन्त-

नेत्वर्थः ॥ तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । मित्यामित्याधिकारि ग्रहणवता प्राति-
पदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः ॥ अत्ये त्वाहुः ।
वदन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं ना-
स्तीत्युक्तत्वाद् ग्रहणवतेति निषेधश्चैव नास्तीति ॥ सुत्वानमिति । सुयजोर्ङ्-
निप् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः ॥ अतिधीवरीति । दधातेः अन्येभ्यो-
पि दृश्यते इति कनिप् । घुमास्ये तीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि संप्रसारण-
मिति स्थितम् ॥ नस्य रेफादेशे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अज्ञोपोनः इति
प्राप्नोत्यनो न करान्तविशेषणान्तु न भवतीति श्रयुवमघोनामित्यत्रैव व्युत्पादित-
म् ॥ शर्वरीति । शृधातोः अन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे ह्रशन्तात्
परत्वेपि ह्रशन्ताद्विहितत्वाभावात् डीब्रयोरत्र निषेधो न ॥ वनो न ह्रश इति ।
अबहुव्रीह्यर्थेयमारभः । बहुयज्वेत्यादौ तु अनो बहुव्रीहेः इति डीपो निषेधे
रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥ राजयुध्वेति । राजानं योधितवती राजनि युधि कृजः इति
ङुनिप् ॥ बहुव्रीहौ वेति । अन्यतरस्यामिति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं
वचनमिति वक्ष्यते ॥ बहुधीवरीति । बहुवो धीवानो यस्यां नगर्यामिति विग्रहः ॥
पक्षे डीबिति । डीबुभाभ्यामिति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधी-
वानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥ द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति
बहुव्रीहौ सख्यामुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्तलोपः, डीपि भत्वात् पादः पत् ॥
टाहचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य डीपोपवादः । यद्यपि पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि-
वस्तुषु इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति
रूपं सिध्यति, तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रा-
रम्भोयमावश्यकः । असिद्धत्वादिति ॥ एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवो-
पयुज्यते, न तु यद्योद्देशपक्षे सङ्कततायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपि-
चाभावात् । न च पञ्चमिति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चत्वदन्तस्य न
कृतेति शङ्काम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो
नस्त्विधावित्यत्र पठ्यते तच्चास्त्विधौ न प्रवर्तते एवेति यद्योद्देशपक्षेऽप्यसिद्धत्ववर्णन-
स्य युक्तत्वात् ॥ न डीबिति ॥ पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥
ननु राजयुध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन वनो न ह्रशः इत्यनेनैवेष्टमिदं किमनेन
सूत्रेण ॥ भवेत् । अदन्ताद्बहुव्रीहेः डीबुभाभ्यामिति डीबविधा-
नार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यारब्धव्यत्वात् । तथा चानेन डीपि निषिद्धे तत्प्रतियोगेन

प्राप्नो वनो रचेति यो रेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न ह्रस्वः इति वार्तिकमबहु-
 त्रोद्धर्धमिति फलितम् ॥ बहुयज्वानाविति । न संयोगादिति निषेधान्नायमुप-
 धालोपी । तेनाच अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥ डावु-
 भाभ्याम् ॥ उभाभ्यामग्रहणं व्यर्थं मन्त्रन्तादन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धिरित्येके ॥
 उभयोरप्यनुवृत्तिमूचनाय तदग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यादन्तस्यैवानुवृ-
 त्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत्
 किमन्यतरस्याग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तच्च मन इति
 निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाव्याख्यात् । पूर्वणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋ-
 ऋभ्य इति डोपा मह विकल्पार्थम् । अन उपधालोपिनः इति सूत्रं तु नियमा-
 र्थम् । अनो योसो विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवयीं बहु-
 धीशनी बहुधीवेत्युक्तपक्षं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वा इत्येतन्नापूर्वं वचनमिति
 बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपूर्वा चारुपूर्वा इत्यादावनुपधालो-
 पिनि डोप् न भवति, किं तु डापनिषेधादेव भवतः । अयं च योगविभागोऽव-
 श्यमभ्युपेयः अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्येन अन उपधालोपिन इति
 वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डोपि कृतेपि ऋऋभ्यः इति प्राप्तं डोपमनूय तत्संनियोगेन
 हि विधीयमानो यो वनो रच इति रेफः स न सिध्येत् । ननु वनो र चेति सूत्र-
 मव डोऽरी विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेपि
 अनो बहुव्रीहेरित्यनेन डोपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् ॥ भाषे
 त अनो बहुव्रीहेरित्यस्यान्तरम् उपधालोपिनो वा इति सूत्रमस्तु, अन उप-
 धेत्यादि प्रदेशान्तरस्य सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥
 अन उपधा ॥ बहुव्रीहेरुपमां डोप् इत्यतो बहुव्रीहियग्रहणं संस्थाव्ययादोर्धिप-
 इत्यतो डोप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अदन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्यु-
 क्तम् । न चेवं पूर्वणैश्च विकल्पमिहाविहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
 असति अन्यतरस्याग्रहणे नित्यार्थी विधिरैवायं स्याच्च तु नियम इति ॥ प्रत्यय-
 स्यात् कात् पूर्वस्य ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अ-
 न्यथा एतिकाक्षरन्तीत्यादावक्वचिदस्त्वं न स्यात् । तच्च हि अकारविशिष्टकका-
 रस्य प्रत्ययस्यत्वाभावात् । न चाकच्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्यो भवतु अतो
 गुणे इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । पचतकीत्यादिप-
 क्षमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह । ककारादिति । वर्षनिर्देशे कारप्रत्ययो
 विहितः । कश्चित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादि निर्देशरू-

पयस्साध्य इति भावः ॥ आप पर इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सा-
मर्थ्यात्काराकाराभ्यां व्यवर्धेपि भवति, न तु पुत्रकाभ्यां रथकटर्त्वादीं त्रिच-
तुरादिव्यवाये । अत एव सार्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति तदेतदुक्तम् । अका-
रस्वेकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापोऽत वकारविशेषणं स्यात्तर्हि रथ-
कटर्त्वादावतिप्रसङ्गः व्यवाहृतस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाष-
या निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितः । न चापीत्यस्याकारविशेषण-
त्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यामिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यनुवाद इत्यस्या-
नूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनू-
द्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य, न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य
त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टं वेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठत इति वैषम्या-
त् । अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् उदीचामात इति सूच-
स्यस्यानप्यहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि असुपः इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरि-
व्राजकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः पर-
ष्टाविति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । स आप् सुपः परो न चेदिति । सुव-
न्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥ सर्विकेति । अख्यसर्वेनास्त्रामित्यज्ञातार्थेऽकच् ॥
कारिकेति । करोतेर्बुक् णित्वावृद्धिः ॥ नीकेति । नौशब्दात् स्वार्थे कः ।
ततष्टाप् ॥ शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् बहुपरिव्राजके-
ति । परिपूर्वाद् व्रजिर्बुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य
सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययसङ्घेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाहापः सुबन्तात् परत्वम-
स्तीतीत्यमत्र न भवति ॥ मन्दनेति । मन्दिग्रहि इति लुः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे
प्रत्ययस्ये कि इति सममोनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति प्रहणं सुखजमित्याहुः ॥
पूर्वस्य किमिति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । टावेकादेशे कृते परस्य कृत्वाकाराभा-
वादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्यते, किं तु टा-
वेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह । परस्येत्यादि ॥ कटु-
केति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥ राकेति । कदाधारार्थिकसिन्धुः
कः । बहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् केष इति कृत्स्नो
न ॥ मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्यत्वाभावादप्राप्ते पचनम् । मामि-
केति । ममेयं मामिका । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्जे त्यच् तवकममकावेकवच-
ने इति ममकादेशः आदिहृङिः । केवलमामकेत्यादिना संज्ञाकन्दसोरिवेति निय-
माच्च छेप ॥ नरिकेति । कै शब्दे आदेश उपदेशे इत्यात्वम् आतोऽनुपसर्गे कः

चातो लोप इटि चेत्यालोपः टाप् ईत्वम् ॥ त्यक्त्यपीष ॥ उपसंख्यानमित्यनु-
 वृज्यते । उदीचामातः इति विकल्पापवादः । दक्षिणात्यकेति । दक्षिणस्याम
 दूरे दक्षिणा । दक्षिणाटाच् दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणापरचातपुरसक्त्यक्
 किति चेत्यादिग्रहः टाप् । ततो अज्ञातार्थे कः, केषः इति क्लृप्तः, टाप् । प्राचा
 तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यम्बिधाव-
 व्ययमाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणाद् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पूर्वद्वावापसं प्रचेति ॥ इहत्यर्केति । अव्ययात्त्वप् । नयासयोः । प्रत्ययस्या-
 दिति प्राप्ते निषेधोयम् । यासिति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति ॥
 यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह । य-
 कां तकांमिति । यद्यपि न यत्तदोरित्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातप-
 रिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं न यासयोरित्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु न यत्त-
 दोः इत्युक्तेष्वनित्यत्वं सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वं दुर्लभमिति
 किमनेन निषेधनेति ॥ त्यकनश्च निषेध इति । ननु मृदस्तिक्कन् इतिवत्
 प्रक्रियालाघवाय त्यकञ्चिति वक्तव्ये त्यकञ्चित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सि-
 षे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् ॥ पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक
 इत्यादौ तद्वितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कारस्य अवधार्यत्वात्तस्यत्यकञ्चित्युक्ते
 हि पञ्चोपत्यक इति स्याद् इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषे-
 धवचनम् । मृदस्तिक्कन् इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्वितलुकि अवधार्यम् । न तु
 प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः इति आर्हादिति ठको
 अन्वर्धन्ति लुकि कृते लुक् तद्वितलुकोति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्यात्
 इतीत्स्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययस्या-
 दित्तीत्स्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुक् बाधते
 इत्यभ्युपमात् । अत एव सनीलसत इत्यादी नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः
 खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्वा इत्यादौ टापा सहैकादेशोऽपि न भवति । अन्यथा ए-
 कादेशस्या दवद्वावाद्याग्रहणात् लुक् तद्वितलुकीत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि
 कृते अकारस्य अवचं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ सप्त्यर्केति ।
 उपाधिभ्यां त्यक्त्यासकारुटयोः ॥ आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वृत्तप्रत्य-
 यस्यात् इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ जीवका भवकेति । जीवताङ्गवता-
 दित्यर्थे जीवतिभवतिभ्यामाशिषि चेति वृत्तस्याकादेशे कृते टाप् ॥ देवकेति ।
 देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः इति प्राग्वीयिषु

वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योप-
 न्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥ क्षिप-
 कादीनां चेति । नित्यनुषज्यते । क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं
 भ्रुवस्थैर्ये इत्यस्मादपि । यद्वा भ्रु गतिस्थैर्ययोः पचाद्यच् । कुटादित्वाङ्ङित्वेन गुणा-
 भावे उवङ् ॥ चट भेदने । पचाद्यच् । ततश्चाप् । अज्ञातादौ कः । केण इति क्लृप्तः ।
 पुनश्चाप् ॥ तरतेर्गुल् अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥ वर्णके-
 ति । प्रावारविशेषः । वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु इति घौरादिकात् ग्लु-
 ल् । तन्तूनां विकारस्तान्त्वम् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्र-
 कर्त्री च ॥ वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाचेऽयं विकल्पः । अ-
 न्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥ अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पित्रदेवताः ।
 तदर्थं कर्म पित्रदेवत्वम् । देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । अश्वान्ति ब्राह्मणा यस्य सा
 षट्का इत्यग्निभ्यां तकन् ॥ षट्कान्तेति । षष्टौ परिमाणमस्याः । रंख्याया
 प्रतिशदन्तायाः कन् ॥ सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थं कन् । इन्द्रमस्यास्तीति म-
 त्वर्थं मृङ्गहन्दाभ्यामित्यारकन् । देवतावाचिहन्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि रूपि
 मुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव त्रिषूत्तरे इत्युपक्रम्य हन्दारकौ
 रूपिमुख्यौ इत्यमरेणोक्तम् ॥ उदीचाम् ॥ यकौ पूर्वी यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्व-
 माकारं आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह ।
 स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र न यासयोः इत्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्यया-
 कारस्य स्थाने योकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नित्यचरार्थः । एवं स्थिते
 फलितमाह । इहा स्यादिति । एवमग्रे प्यूङ्गम् । षष्ठी स्थानेयोगित्येननैव लब्धे सूत्रे
 स्थानपङ्क्तमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं, फलं तु
 ह्रस्वसंज्ञायां मिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रेकपरिभाषो-
 पतिष्ठेत, तदा औपगवीय इत्यादावेव ह्रस्वाच्छः स्यात्, नतु शालीयो मालीय इ-
 त्यादौ । तत्र ह्रस्वाकारह्रस्वैरिक्स्थानिकत्वाभावात् । तथा अतो गुणे इत्यत्रेकपरि-
 भाषोपस्थितौ, पक्षे पक्षे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । टित आत्मनेपदानामिति
 इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य । भवन्ती पञ्चतीत्यादौ तु न स्यात् त-
 त्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु ह्रस्वाच्छं बाधित्वा
 अष्टगयनादिभ्यः इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः
 पठ्यते । यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत् पठनं व्यर्थं स्या-
 त् । आकारह्रस्वैरिक्स्थानिकत्वाभावेन ह्रस्वसंज्ञाया अभावाच्छस्याप्रवृत्तेः । तथा

च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानेयदृष्टमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ सांका-
 श्यिकेति । सांकाशिन निवृत्तं नगरं सांकाश्यं बुञ् छण् आदिमूत्रेण सांकाशादिभ्यो
 ष्यः । ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्भञ् अकादेशः । स च सांकाश्यभवां स्थियमा-
 ह्वेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति ।
 यथायमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोपि नेति इत्रंगदिकलमेत-
 त् । अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकबुञ्स्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यातथात्वात् ।
 तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥ शुभया इति । अन्येभ्योपि दृश्यते इति विच् ।
 शुभमिति मान्तो निपातः ॥ सुनयिकेति । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः ।
 केण इति क्लृप्तः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा ॥ भस्त्रैषा ॥ लुप्तषष्ठीकमिति ।
 केचिदिह स्वा इति स्थित्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्वात्येन जसिति व्याचक्षते ॥
 प्रत्ययस्यादित्यतोनुवर्तनादाह । अत इहा स्यादिति । ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपि-
 शब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते, न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भञ्चि-
 केत्यादि न मध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह । तदन्तविधिनैवेत्यादि ।
 आगत्वादिति भावः ॥ एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता,
 निर्भञ्चिकेत्यादावतिप्रसंगात् ॥ अन्यस्य त्विति । अनुपसर्जनस्य तु अभाषित-
 पुंस्काच्च इत्यनेन मिहमित्यर्थः ॥ एतयोस्त्विति । भस्त्राजान्नास्त्रानां तु मपूर्वा-
 णामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् असुपः
 इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ सपूर्वयोरिति । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमा-
 नपूर्वपदयोरिति यावत् ॥ अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । न सु एतद् सु इति स्थिते
 ऽकचि कृतऽकचः प्रागेव वा नञ्प्रत्ययस्य कृते अन्तरंगानपीति न्यायेन त्यदाद्य-
 त्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामामिके लुकि विशिष्टात्पुनः सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते
 ततश्चाप् । स च आद्यसुपः पर इति भावः ॥ अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका
 न एषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविषयबोधः । एवमग्ने-
 प्युद्गम् ॥ स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति । यद्यपि हरदत्तपद्ये अज्ञातः स्थान इत्ये-
 तत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं, तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरम-
 त इति शेषो बोध्य इति भावः ॥ अर्थान्तरे त्विति । आ-
 त्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः ॥ नित्यमेवेति । स्विकेत्यादावकचि कृते आतःस्थानिकोका-
 रो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्यादिति नित्यत्वप्रवृत्तेः । एवं च
 वृत्तं तनी संनिहितं चरत्तं मुनेर्मनोहृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षभोके भस्त्रै-
 षेति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषां चिद्द्वीस्थानं नादर्थव्यमिति भावः । वस्तुतो

इसं तनौ इति श्लोके स्त्रिकायामिति प्रयोगोसाधुरेव । आत्मोयायां स्वशब्दस्य
सर्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तानि ।
उदाहरणान्याह । निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा,
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः । उपसर्जनञ्चल्लष्टाप् । ततोऽज्ञाता-
दौ कः । केण इति ऋत्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो,
न तु यामयोरिति वदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । कृतघत्वनिर्देशादिति ॥ इहाजा-
ह्वेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यते, तेनेह विकल्पो न शुभा-
जिका । जानातीति ञः इगुपधेति कः । प्रियो ञो यस्याः सा प्रियञ्जिकेति ॥
निःस्त्रिकेति । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो, न त्विह स्त्रिकस्या निष्क्रान्तेति,
तथात्वे ह्युपसर्जनेपि निःस्त्रिकेत्येकमेव रूपं स्याद भ्रातःस्थानिकाकारस्य दुर्लभ-
त्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ अभ्याषित ॥ एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्य-
र्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह । बहुव्रीहेरिति । ततो विहित-
स्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्वा यस्याः साखट्टेत्यत्र शेषादिभाषेति समासा-
न्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनञ्चल्ले कर्तुं पुनर-
खट्टशब्दाद्भाषितपुंस्काद्यापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये केण इति ऋत्वेऽस्य विकल्प-
स्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थ्यादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवे-
ति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तनातिखट्टिकेत्यादावपि नित्यमेव ॥
विकल्प एवेति । अखट्टेति बहुव्रीहौ न सु खट्वा सु इति स्थितं सुपो धात्विति सो-
र्नुपसर्जनञ्चल्ले बाधित्वा शेषादिभाषेति समासान्ते कपि परत्वात् कर्तुं
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनञ्चल्लो न प्रवर्तते, किं तु केणः इति ऋत्वस्य न
कपि आपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाञ्चिकञ्चल्ले सति अभ्याषितपुं-
स्काच्चेति विकल्पः प्रवर्तते तत्र हि खट्टवशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्कादि-
हितत्वादिति भावः ॥ ऋत्वाभावपक्षे त्वखट्टाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥ अधिकारोय-
मिति ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शा-
लेत्यत्र यूनस्तिरिति न प्रवर्तते इति प्राश्नः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वाच्चात्तल-
चणो डीप् स्याद इति शङ्क्यं, नलोपः सुप्स्वरिति नियमे डीपं प्रत्यसिद्धत्वाभा-
वादित्येके ॥ अन्ये तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषे-
धेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावाच्चलोपस्याप्रसक्त्या डीप् स्यादेव ।
परं तु अनौ बहुव्रीहेरिति निषेधान्डीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः ॥
अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥ टिड्ढाणञ् ॥ डिड्ढादयः प्रत्ययास्ते

तदन्ता गृह्यन्ते तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अजायत इति सु-
 चादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्ताविधरतो व्या-
 चष्टे । यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति । नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्यय-
 स्येव टित्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनंधयी
 त्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेऽपि धातोश्चित्त्वस्याचरितार्थत्वान्समुदायात्स्यादेव
 ङीबिति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु ङादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं
 तेन टित् प्रातिपदिकं ङाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपद-
 कस्य कचित्प्रत्ययकृतं, कचित् स्वतः कचित् प्रकृतिकृतं, भवत्यवयवधर्मस्य स्मृ-
 दाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति ॥ द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति ।
 पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्वम् । तृतीयं तु धेट्टित्वात् स्तनंधयीतीति
 कदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥ कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणीपपदे चरेष्ट
 इति कर्तरि टः ॥ उपमर्जनत्वान्नहेति । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुच-
 रति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वाङ्गीकर्त्तव्यः ॥ व-
 क्षमाणेति । ब्रुवां लटः सदेति शानच् । ब्रुवो वचिरिति वक्ष्यादेशः वच परिभाषणे
 इत्यस्मात् कर्मणि वा लटः शानच् । स्यतासो इति स्यः । कुत्वधत्वे । आने मुक् इति
 मुक् ॥ टित्त्वादुगित्वाच्चेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चास्त्वधित्वात्कथमिह
 स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । नक्षपीति आपकादनुबन्धकार्येषु अनास्त्वधिवर्तिनि-
 वेधस्याग्रहणः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् ङेराभि कृते स्थानिवद्भावोना-
 मो ङित्त्वाद् याडापः इति याडागमः सिध्यति ॥ आपनाञ्च भवतीति । लिङा-
 देशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्वं व्यर्थं
 सत् क्षात्रयानुबन्धकार्यमादेशानां निति सामान्यतो आपयतीति भावः ॥ पिब
 ङित्वेनेत्यादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वोपदेशकेन पित्वेनातिदेशिकं ङित्वं
 बाध्यत इति यासुटो ङित्वस्य वैयर्थ्याभावाच्च तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह ।
 अः शानचः शित्वेनेत्यादि ॥ सौपर्णेयीति । कद्रूच वै सुपर्णी इति श्रुतिः । सुपर्णी-
 शब्दादपत्यर्थे स्त्रीभ्यो ङक् । आयनयीत्येयादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाष-
 या शिलाया ङः तत्र साधुरित्यधिकारि सभाया यः ङङ्ङ्ङसीति विहितस्तथे-
 रेव ङयीर्षङ्गणेन भवितव्यं न तु ङक् ॥ सत्यम् । शिलाया ङस्य स्वभावाद्युपसक
 एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात् । सभाया ङस्य च समेयीति स्त्रियां ङङ्ङसि प्रयोगद-
 र्शनादप्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते ॥ ऐन्द्रीति ।
 इन्द्रा देवता अस्माः साऽस्य देवतेत्यङ् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः तस्येदमि-

त्वन् । अत्र व्याचक्षते । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य प्रत्ययभावेऽपि अक्षन्त-
स्य प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् डीप् स्वा-
देव अस्तु वा कारशब्दादेव डीप् तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव । न च
कारशब्दान्डीपि तदन्तात् स्त्रीभ्यो ङक् इति ङक्प्रत्यये कौम्भकारीयो न सिध्ये-
दिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः । नापि नि-
यमाभावे कारीशब्दात्कदाचिङ्ङकि कुम्भकारेय इति रूपं स्यादिति शङ्कम् ।
समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थान्तद्वितानुत्पत्तेरिति ॥ मनोरमायां
तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् योकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्ने-
ह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थं योण् श्रूयमाणः
म उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानो अध्येत्रणं प्रोक्ताल्लुक् इति स लुप्तः । वर्षप्राधा-
न्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टावेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसि-
द्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपचयात् कथमेतस्य तदन्तविधि-
ज्ञापकैति चेदत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारीयमित्यधिकारत्वाच्चयणादनु-
पसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥ औत्सीति । उत्से भवा उत्सादिभ्यो-
ऽङ् ॥ नन्वेनेव सिद्धे शार्ङ्गवाद्यजः इत्यत्राङ्ग्रहणं ध्यर्थम् । अक्षन्तस्याद्युदात्त-
त्वेन डीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् ॥ मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यचा-
क्षन्तलक्षणं डीप् बाधित्वा परत्वान्जातिलक्षणे डीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्मादवश्यक-
त्वात् । न चैवं शार्ङ्गवाद्यजः इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यङ्ग्रहणमिह न कर्तव्य-
मिति वाच्यम् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गवस्य स्त्री शार्ङ्गवी औत्सस्य
स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन् स्यान्न तु डीष् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव ।
तस्माद् भवाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्भवाद्यर्थं ङीवर्थमिहाप्यङ्ग्रहणमाव-
श्यकमेवेति दिक् ॥ ऊरुहयसीत्यादि । ऊरु प्रमाणमस्याः सा । प्रमाणे हयसच्द-
घनञ्मात्रवः । अत्रान्नलोकेति सूत्रे ङङितिवद्द्वयसजिति मात्रचञकारेण प्रत्या-
हारो गृह्यते, तदा दघनञ्मात्रञ्ग्रहणमिहाकर्तुं शक्यम् ॥ पञ्चतथीति । पञ्च
पवयवा अस्याः, संख्यायां पवयवे तयप् ॥ आक्षिकीति । तेन दीव्यतीति ठक् ॥
लावणिकीति । लवणं पश्यमस्याः । लवणाङ्गञ् ॥ ठक्त्वोर्भेदोपादानं ठङिह-
त्यर्थः, तेनेह न दण्डोऽस्त्वस्याः दण्डिका । अत इतीति टन् । अत एव अिठञ्-
केऽपि न डीप् । काशिशु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ॥ यादृशीति ।
त्यदादिषु दृशः इति कञ् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः ॥ इत्वरीति । एति तच्छ्री-
या । इण्शजिसर्तिभ्यः ङारप् । ङस्त्वस्य पिति कृति तुक् । ङारपोऽन्यतरानुबन्धो-

पादानं अष्टार्धमेकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः । विन्यस्तमङ्गलमङ्गीषधिरौश्वरापा
इति भारविः । तत्र स्थेशभासेति वरच् । ईश्वरीति तु त्रेधा । पुंयोगलक्षणे डीष्-
न्तोदात्तमेकम्, इक्षोपधायाः इत्यनुवृत्तौ अश्रोतेराशकर्मणि वरट् इत्यौणादिके
वरटि टित्वान्डीपि मध्योदात्तमपरम्, ईशेः कनिपि वनिपि वा डीङ्गयोराद्युदा-
त्तमन्यत् ॥ ताच्छीलिकेति । अयं भावः । शीलं कृत्रादिभ्यो णः इति यो णस्तस्मि-
न् णकार्यं भवति कर्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् । तत्र हि अन् इत्यणि विहितं
प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये णकार्यं न स्यात् त-
र्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव णकार्यं ज्ञापनान्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडा
यां दाण्डा । तदस्यां प्रहरणमिति णः ॥ कृत्रादिभ्योऽण् इत्येव सूत्रमस्तु किमन-
या कुसुष्टेति तु बहवः ॥ चोरीति । चुराशीलमस्याः ॥ नञ्सूत्रम् । वृत्तिकृता
त्वचत्वव्युत्पन्नहणं सूत्रे प्रक्षिप्य क्त्वरूप्युनामिति पठितं, तच्च भाष्यविरुद्धमित्यु-
त्तरञ्च स्फुटीभविव्यति ॥ स्वैषो पौञ्चोति । खोपुंसाभ्यामिति नञ्सूत्रौ । श-
क्तियष्टोरीकम् ॥ आकांक्षणीति । अनाक्षः आक्षः क्रियते अनयेत्यर्थे आक्ष-
सुभग इत्यादिना कञः व्युन् । युवोरित्यनादेशः । अरुर्द्विवदिति सुम् । तरुणी
तलुनीति । तरुणतलुनयोगैरादिसु पाठात् डीब्डीषोः पर्यायो बोध्यः स्वरं वि-
विशेषः कृत्वादिरभ्य उन्नन् । चोरय लां वेति । तरुणतलुनयोरुन्नन्प्रत्ययान्त-
त्वेन निष्वादाद्युदात्तता । सैव डीपि । डीषित्वन्तोदात्ततेति ॥ यञञ्च ॥ योग-
विभाग उत्तरार्थः । प्राचां प्फ तद्धितः इत्यञ्च यञ् एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ हलस्त-
द्धितश्च ॥ हल इति पञ्चमो । यस्येति चेति सूत्रादितीत्यनुवर्तते । नस्तद्धिते
इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, आपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह ।
हलउत्तरस्त्वेत्यादि । तद्धित इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात् । सांकाश्यकः । कांपिण्य-
कः, । संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ् । उपधाभूतस्येति । सूर्य-
तिष्ठेत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु यस्येति चेति यञोकारलोपे
कर्तृयकारस्य ईकारपरत्वमस्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाक्षोपस्य स्थान-
वद्भाषः, यलोपे तत्त्वपेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽक्षोपस्याभीयत्वेनासिद्ध-
त्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति ॥ अन्ये त्वाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादक्षोप-
स्यासिद्धत्वं न भवति तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः एवं च सूर्यति-
ष्ठेति सूत्रेष्वुपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति ॥ गागीति । गोचप्रत्यया-
न्तस्य जातिर्वेपि योपधत्वादत्र जातेरिति डीष् न भवति । तथा चाद्युदात्तमे-
वेदं पदम् ॥ अनपत्याधिकारेति । यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यम् इत्येव वार्तिकं.

तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् । त-
त्त्वापत्याधिकारात् प्रागेव पाठाट् अत एव भाष्यकृता यञञेत्यत्र कञ्कारपोऽय-
ञञेति गर्गादिभ्योयञ् इत्यत्र अयञः इति चाकारः प्रसिद्धः । एवं यञञोच्चे-
तिमूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञञोच्चेत्यकारः प्रसिद्धः । एतच्च मनोरमाप्रत्या-
नुरोधेनोक्तम् ॥ नन्यास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव
होपे भवा इष्येति रूपमिदं । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येतिरूपमि-
दं श्रद्धा । अयञञञेति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि देवाद्यञञा-
वित्यत्रायञित्यकारः प्रसिद्धं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्री-
त्वणन्तात्स्वार्थे अभिजिह्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितोति रूपं न सिध्येत्
श्रुमदणोयञ् इत्यकारप्रसङ्गेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप् संभवादित्याहुः ॥
स्यादेतत् । अकारं प्रसिध्य गर्गादिभ्योयञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् ॥
मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रसङ्गे कृतेपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्त-
त्वादित्सिद्धेः । एवं च क्कारपत्युनामितिपाठः क्कारपो यञञेति भाष्यविरुद्ध इति
स्रष्टमेव ॥ प्राचां प्ततद्धितः ॥ तद्धितग्रहणं प्तप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं
तेन सिद्ध्यैरेति ङीप् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि पितृकरणसा-
मर्थ्यादेव ङीप् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यञन्ते यस्येति चेति
लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् ।
एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिजन्तादपि क्वचित् प्तो भवतीति आपनार्थं तेन आसुरे-
रूपसंख्यामिति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ आदिर्जिडुडवः इत्यत्र
आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश ।
षष उत्पत्तिस्तत्र उपदेशस्योयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् ।
अविषः महिषः । अविमह्योष्टिषच् ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा
न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीष्त्वतोदात्तः
प्रयोजनमिति वाच्यम् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिसंज्ञेन
चितः परस्व ङीषोप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकार-
स्यापि अवर्णं स्यात् । तथा च पितृत्वान्ङीष्त्वविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः
षकारस्यैव अवर्णं भवतु मा कदाचिदृकारस्य अवर्णं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानु-
वृत्तिरिति ॥ आयने ॥ आयमनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसाम-
र्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन द्रक्फिनामादेशः सिध्यति ॥ आ-
दिग्रहणं किम् । ऊरुदन्ममित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां

मा भूत् । फलति । ठीकते । खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घञादिषु
तु चञोः कुघिण्यस्य तोरित्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमे-
ठः । शण्ट इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । उणादयो बहुलम् इति
बहुलवचनादिति दिक् ॥ क्रमादिति । फ प्रायन् । ठ एय । ख ईन । ह
ईय् । घ इय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामत्र प्लप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्काह ।
विश्वनामार्थादिति । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यते इति भावः ॥ सर्वत्रग्रहण-
मुरत्तसूत्रादिहापकथ्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन प्रावत्याश्च इति वक्ष्यमाणं परम-
पि चापं बाधित्वा प्राचां मते प्रावट्यशब्दादपि प्ल एव भवति । चावविधेस्तू-
दीचां मते मावकाशत्वात् । प्रावत्यायनी । एवं प्रावत्यशचावविधयेपि प्राचां
प्ल एव शाकरीत्यायनीति यथा ॥ सर्वत्र ॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलि-
तमाह । नित्यं प्लः स्यादिति । नन्वारभ्रमामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थ-
मिति चेदत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्यैव स्पष्टार्थमभ्युपगमाच्च
वैयर्थ्यमिति ॥ यञ इत्यनुवर्तनादाह । यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्त-
र्गञ इति भावः । लौहित्यायनीति । सांशित्यायनीबाभ्रव्यायनीत्यादयोपि श्रे-
याः । ननु वर्गादी कतकण्वशकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न
सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्याणि कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि
शाकल्यस्य क्वात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यमण् न
सिध्येत् ॥ उच्यते । कतकण्वशकलेतिगणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः प-
ठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः, कतोन्तो येषां ते कतन्ताः । श-
कल्यादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्तायेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरिकशेषो-
भ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्येषामिति
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरिकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ कौरव्य ॥ टापङ्गीषो-
रिति ॥ योषधस्त्वेन जातैरिति ङीष्ः प्रात्यभावात्कौरव्यशब्दाहाप माण्डूकानु-
ङीषिति भावः । यद्यपीह टापङ्गीषोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र
ङीषिति लेखकप्रमाद एव । परिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्त्वेव जातस्त्वानङी-
षः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्या-
न्माण्डूकशब्दोपपत्त्यप्रत्ययान्त एवेह दृश्यते न तु तस्येदमित्यत्रान्तस्त्वेन यद्यसौ कृ-
पमाण्डूकि तवेति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्त्वेयं भायैति विवक्षया
तत्त्वेदमित्यत्र ॥ वयसि ॥ कालकृता श्रीरावस्या वयः । यस्यैवप्रकरणादि-
कमनपेक्षा अत्रमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात् ।

तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि
शब्दादप्रतीतेः । अत्रालापि हि व्याध्यादिवशादुत्तानाश्रिते, अलक्षकेन च रक्तच-
रणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥ कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं
शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौ-
णप्रयोगः ॥ वयस्यचरम इति । यौवनं न प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्ति-
कारश्वः । उपचयाऽपचयलक्षणे हे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्
सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारोत्येके । यदाहुः “आद्ये वयसि ना-
धोतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थं किं करिष्यसी”ति ॥
त्रयोत्यन्ये । “यदाहुः पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्था-
विरं भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति” इति ॥ त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां
समाहारं तादृशार्थं द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वम् ॥ चिफले-
ति । अत्र द्विगोः इति डीप् प्राप्नोति नतु पाककर्ण इति डीष् । तत्र जातेरि-
त्यनुवृत्तेः ॥ अनीकेति । अनीकमधता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादे-
राकृतिगणत्वाद्वाविति अनीकाधिकरणे मीमांसकाः ॥ पञ्चाश्वेति ॥ नन्वत्र
द्विगोरिति डीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नच अपरिमाणेति निषेधस्य
निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा प-
ञ्चोष्ट्रं त्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि गोद्वयोसंख्येति यत्प्रत्ययस्य अर्धपूर्वत्या-
दिना लुगिति चेद । अत्राहुः । ठको योकार इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो डी-
बनेति ॥ द्विविस्तेति । सुवर्णविस्ती हेन्कोचे इत्यमरः । आचितो दशभाराः स्युः ॥
द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रोता । कम्बल्यमूणापलशतं, कम्बलाश्च सं-
ज्ञायाम् इति यत् । ततः क्रोतार्थस्य ठञो लुक् ॥ द्वागठकीति । द्वागठकी पच-
तीति विग्रहे षाठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां, द्विगोष्ठश्चेति खठनौ विहितौ
ताभ्यां सुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् । तस्य अर्धर्धेति लुक् । एतेन द्वागठिता व्याख्याता ।
स्यादितत् । काण्डान्तादित्युत्तरसूत्रे परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमा-
दककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरि-
माणत्वादेव सिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उत्तानस्य निषेधे
विस्तादोनामेवेति नियमार्थं तदग्रहणं तेन द्विकार्षणी द्वयोस्त्यादि सिध्यती-
ति ॥ काण्डान्तात् ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन
तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे चेत्ते इत्येतत् न्युतत्वात् काण्डस्यैव वि-
शेषणं स्यात्तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां चेत्ता-

भ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो न स्याद् द्विका-
ण्डा चेन्नभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु चेत्तेऽतोन्तग्रहणं
कृतम् । इह द्विगोः इत्यनुवर्तते न तद्वितलुकि इति च तदाह । द्विगुस्ततो न
डीवित्यादि ॥ मात्रच इति । इयसचो लुगिति प्राचीनां नादर्थव्यम् । प्रथमश्च द्वि-
तीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममति मिद्वान्तादिति भावः ॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति ।
हे काण्डे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्वितलुक् द्विगोरिति डीप् ॥ नन्विहापरिमाना-
दिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्यायामपरतया परिमाणार्थत्वात् परितः
सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्वि परिमाणम् आढककुडवादि न
तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु
सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति । अत एव द्विहस्ता
भित्तिरित्यत्र डीप् न भवतीति चेद् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं चेन्न एव निषेधो
यथा स्यादिति । तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रारम्भफलमिति ॥
पुरुषात्प्रमाणे ॥ अपरिमाणान्तत्वादिनिषेधे प्राप्तो विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो
यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणश-
ब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव । हत्ती तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव । त-
था च स्वशमूत्रम् पञ्चारक्तिः पुरुषः इति ॥ द्विपुरुषीति । अत्र प्रमाणे लो द्वि-
गोर्नित्यमिति इयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्वितलुगदुर्लभः । पुरुषश-
ब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः । । ये हि श-
मादिवत् प्रमाणत्वेन प्रमिद्वान्तास्तत्रैव तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरु-
षइयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं इयसच्दधनचावपि नास्मात्स्यातामिति
वाच्यम् । ऊर्ध्वमानं मतौ मम इति वचनात् । एवं पुरुषात्प्रमाणे इति वैकल्पि-
कस्यापि डीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं तु तद्वितलुगैव दुर्लभ इति चेदत्राहुः ।
अस्तिह प्रमाणे लः इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् पुरुषात्प्रमाणे इति
सूत्रे हि द्विगोस्तद्वितलुकि इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवच-
त्वादिति ॥ प्रमाणे किम् । दाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्वितलु-
कीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषौ । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति द्वाह-
विकलमेतद् इति चेदत्राहुः । प्रमाणार्थहत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारात्
द्वाहविकलता । ततश्च तद्वितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादित्यत
तु द्विगोः इति नित्यं डीविति ॥ ऊर्ध्वसोऽनङ् ॥ नादेशेनैव निहोऽनङ्करणं धनु-
षश्चेत्युत्तरार्थमन्यथा शाङ्गधन्वेति न सिध्येद् इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्या-

वश्यकमव अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाज्ञोपाप्रसङ्गादित्यन्ये । इह बहुव्रीहौ स-
क्यत्त्वरित्यतो बहुव्रीह्यावित्यनुवर्तते इत्याह । इत्याह । ऊधोन्तस्य व-
हुव्रीहेरिति । समासान्तप्रकरणस्यत्वेऽप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा डिच्चेवै-
यर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु थङ् इव प्रत्ययत्वेऽप्यादेशत्वमविरुद्धं कु-
ण्डोधीत्यत्र डीप् कृते स्वरपि विशेषाभावादिति बोध्यम् । स्त्रियामिति ।
उपसंख्यानान्त्वमेतत् ॥ डाप्डीवनिषेधेऽपि । डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको
डाप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन डीप् । अनो बहुव्रीहेरित्य-
नेन ऋत्रेभ्य इति प्राप्तस्य डीपो निषेध इति विवेकः ॥ डीप् स्यादिति ॥ प्रक-
तो डीवेव तु न विहितः स्वरः विशेषात् । कुण्डोधीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः
मा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । प्राप्तापन्नेति समासः ॥ धेनुक-
मिति । अचित्तद्वस्तोति समूहार्थं ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ स्त्रियामित्युपसं-
ख्यानदिति । नन्विहैव लाघवार्थं बहुव्रीहेरुधमो डीप् नश्चेति सूत्रात्ताम् अन-
ङ् च इति वा । समासान्तेषु ऊधसा नङ् इति च त्यक्त्वा धनुषो नङ् इत्येव प-
ठ्यताम् ॥ मैवम् । कबभावे मावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु
अनङ् समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥ संख्याव्यया ॥ आदिग्रह-
णात्पदान्तरव्यवधानपि स्यादेव । द्विविधोधी ॥ दाम ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव
मिदं अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ संख्यादेरिति । समासनिर्देशपि स्वरितत्व-
बलादेकदश एवानुवर्तते इति भावः । अननुवर्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वा-
दिति भावः ॥ एवं चोद्दामेत्यत्र दामहायनान्ताच्चैत्यस्याप्रहत्या पूर्वोक्तेषु डाप्-
डावनिषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीह्यावद्रूपत्रयं भवत्यता व्याचष्टे । डावनिषेधावर्पोति ॥
नित्यं संज्ञाकृद्भाः ॥ अन उपधालोपिन इति विकल्पस्यापवादः । आरभ्यसा-
मर्थ्यात्मिहपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवर्तितमूचनाय कृतमित्याहुः ॥
शतमूधनोति । इह पञ्चदशान्ताति क्वचित् पाठः, स चायुक्तो दामहायनान्ताच्च-
त्यनेनैव मिदत्वात् ॥ केवल ॥ कृन्मि मामको तनू । मित्रावरुणयोर्भागधयी ।
तन्वः सन्तु पापोः । उतापरिभ्यः । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली ।
सुमङ्गलोरियं वधूरित्यत्र तु कृन्मीवनिपावति मत्वर्थं ईप्रत्ययो बोध्यः । शिवा
रुद्रस्य भेषजो ॥ अन्यत्र केवलत्वादीति । मामकनरकयोरुपसंख्यानदित्वं,
मामिका । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थं धेयप्रत्ययः । स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति स्त्रीत्वम् । भागधयी । अभेदोपचारात्तदिति वर्तमानः
पापशब्दो विशेष्यनिघनः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कर्तति प्राक् सुबु

त्यन्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । प्रार्यकृता । भिषज इयमित्यणि आदिहृषेरपवा-
 दोऽस्मादेव निपातनादेकारः । संज्ञाकृन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥ प्रत्युदा-
 हरणं त्विति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचीकृतं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः ।
 आद्ये अस्त्रिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोसंभवात् । द्वितीये तु वत्वासंभवाद-
 ति भावः ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयञ्चसंयोगत्वात् । पूर्व-
 सङ्घितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः ।
 स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्या-
 ह । पतिशब्दान्तस्येति ॥ ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषण-
 तदन्तत्वाभात्यत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । के-
 लपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादतिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय स-
 पूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन् प्रत्युदादरति । गवां
 पतिः स्त्रीति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादह स्त्रीत्वम् । त-
 था च तैत्तिरीये नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते अत्र साम्नाज्यानामधिपति तन्मावतु
 इति ॥ व्यस्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तोप्युपचार इत्युक्तं तदृथैवेति भावः ॥
 नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । निपात्यत
 इति । इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठन्ते ततश्च
 समानादिषु इति वक्तव्यं सपत्न्यादिष्वित्याहुः । सभावा निपातनार्थमिति भावः । स-
 पत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रयितइत्याशयेनाह । समानः पतिर्यस्याः सेति ॥ धृत-
 कृतौरे च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥ न त्विति ॥
 अन्यथा लघावन्ते इति मध्योदात्तो ह्रस्वाकारशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अन्यथा-
 दिषु त्रिषु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति ह्रस्वादिग्रन्था विरुद्धेरेति भावः ॥
 उदात्तैकार इति । शृङ्गारिणीत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्येऽनित् इत्यधिका-
 राग्ननुशब्द आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं सं-
 बन्धानुत्तरेकारेणैव संबध्यते न त्वीकारेणापीति । ततश्चैकारोकाराबुदात्तो स्त
 इति प्राचीकृतं हतिपदमन्तर्यादिविरोधादुपेक्षामिति भावः ॥ मनायीति । मध्यो-
 दात्तमिदम् । इतरत्तद्वयमाद्युदात्तम् ॥ एता कर्बुरा । बर्णानामिति । एतः ।
 शोणः । श्रितः । पृश्निः । पृषादिति क्रमेणोदाहरणानि । आद्युदात्त इति ।
 अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतद्वद् इति भावः । अ-
 री-
 ष्यति । एतद्वद्व्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥
 पूर्वपदात्तसंज्ञायामिति शत्वम् ॥ गृह्यमिति । गृह्य गृहणे कृदुपधाङ्गाकृपिचृते-

रिति क्वप् ॥ श्रीस्तेतान्यस्या इति ॥ ननु चित्रं किमीरकल्माषशबलैताश्चकबुरे
इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शल्लब्धां चित्रत्रयाभावादर्थसंगतिरित्याश-
ङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते । एतशब्दोच एतावयवपर इति नास्त्वत्रार्थसंगतिः ।
न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्ते-
रिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वा-
देतशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यपपद्यते इति ॥ पिशङ्गादिति । लघावन्ते इति पिश-
ङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् अन्यतो डोष् इति डोषि प्राप्ते डोषुपसंख्यायते । स्वर-
विशेषः ॥ क्लमेक इति । अमितपलितयोस्तकारस्य वर्णादनुदात्तादिति नकार-
प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्लमादेशं तत्संनियोगिन डोषं चेच्छ्रुत्येके आचार्या
इत्यर्थः । अत्र कृन्दस्येके इत्यन्वयाज्ञापायां क्लो भवत्येव । कृन्दस्येके इच्छ्रुत्यन्वये
तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात् ।
न हि कृन्दसि पलिक्लो रित्युवतयः इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च
गतो गणस्तूर्णमसिक्लिकानामिति प्रयोगो नानुपपन्नः ॥ विशुद्धवाचीति । दैप्यो-
धने इत्युक्ते, अमरंण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् अवदातः सितो गौरः इत्युक्तमिति
भावः ॥ लघावन्त इति अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बद्धो
बद्धकस्य गुरुदात्तः स्यात् । अपित्यचः प्राचां संज्ञा ॥ कृष्णेत्यादि । कृषेत्तेति
नप्रत्यये कपेत्तेति मीचाहातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ॥
पिहौरादि ॥ नर्तकीति । नृतुधातोः शिल्पिनि च्वुन् । च्वुनः पितृत्वमवयवे-
ऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः पितृत्वस्य, द्विधौ
चरितार्थत्वात्तपेत्यत्र तु न डोष् । सृजेः पितृत्वमनार्थं भिदादौ सृजेति पाठा-
दित्याहुः ॥ सृजेः पितृत्वादेवाङ्, भिदादौ सृजेति पाठस्त्वनार्थ इत्यन्ये ॥ गौरीति ।
गौरशब्दस्य वर्णशालेचिपि प्रातिपदिकस्वरणांस्तोदात्तत्वाद् अन्यतो डोष् इ-
ति डोष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥ अनडुहो अनडुहीति । अनकारास्तत्वा-
ज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा डोषोऽप्राप्ततया गणेश्चिन्पठ्यते । प्रत्ययस-
हितपाठस्तु, डोषि परे आम्बिकल्पार्थः गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय
इत्यादि ॥ यस्तु प्राचा ऋन्नेभ्यो डोष् इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे
अन्यशब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् जातरस्त्रीवि-
षयादित्यप्राप्ते डोषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते डोषस्तपाठस्तु चित्यप्र-
योजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बा-
धित्वा डोषः अवर्णं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भा-

धितपुंस्कृत्वाभावादेवपुं वद्भावनिषेधमिद्वेः । किं चावान्तरगणत्वाभ्युपगमो-
 पि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारि चिन्तारवतीरोहिणीभ्यः क्षियामुप-
 संख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डी धिति वक्ष्यमाणशब्दो विरुध्यत
 इति दास्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥ सूर्येति-
 थ्य ॥ अत्र मत्स्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवा-
 रणात् ॥ मत्स्यस्य ड्यामिति । नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥ छे च ड्यां चेति ।
 सूर्योयः । सूर्यो । अगस्तीयः अगस्त्यो । नेह । सौर्यं चरुम् । आगस्त्यम् ॥ नक्षत्राणी-
 ति ॥ नक्षत्रसंबन्धी योण् नक्षत्रेण युक्तः कालः इति संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्यो-
 इति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिथ्यस्य यलपो निपात्यते । पृथ्यस्य त्वप्रा-
 सो विधीयते । तिथ्येण युक्तः कालस्तैषः । पृथ्येण युक्तः पौषः । तथा तिथे भवस्तै-
 षः । पृथ्यं भवः पौषः । नेह । तिथ्यस्यापत्यं तैथ्यः ॥ मत्मीति । योपधत्वात् जाते-
 रस्त्योविषयादित्यप्राप्तो गौरादिपाठान्डीष् ॥ मातरि ण्वेति । एतद्व्यमात्स-
 मातामहेति मूलस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीतिरूपरिहार्थमवश्यं वक्तव्यमिति
 न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु ण्ठन्ति, तन्मते वच-
 नमिदं स्वरमतो न संगच्छते । यदि 'लनित्यलज्जापनमेव वचनस्य फलमिति
 ब्रूये तर्हि पिङ्गारिति मत्र एव अनित्यं धितः इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गे-
 णिति टिक् ॥ दृश्यतेऽननिति दंष्ट्रा । दास्त्रीशक्त्यादिना करणे दृन् ॥
 जानपदोति ॥ जनपदे भवा । वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥
 कुण्डोति । अस्ती कमण्डलुः कुण्डो इत्यमरः । कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दो
 यम् । अत एवाह कुडि दाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्र-
 त्युदाहरणं पिठरः स्थान्युक्ता कुण्डमिति तस्य नपुंसकत्वात् । अग्न्यालयादि-
 पर्यायोपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवज-
 लाशये इति मेदिनीकोशात् ॥ आवपनञ्चेदिति ॥ आङ्पूर्वाङ्परिधिकरणे ल्य-
 ट् । णोप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्येति । यस्या यादृच्छिकं ना-
 म ॥ अकृत्रिमिति ॥ यथा सैपा स्थली यत्र विचिन्वतात्वामिति ॥ स्थला-
 न्येति । क्षत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । याणा पक्का ॥ अयोविकार इति । फाल
 इति प्रसिद्धा ॥ कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयामणानार्थान्दीदुस्वरान् शंकून्
 कुशा इति व्यवहरन्ति । अतः शुकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥ कामुकान्ये-
 ति । मेषुनादन्यङनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । लघपतित्युक्तञ् ॥
 शोणात् ॥ शोणः । कोकनदच्छविः इति कोशाच्छाणशब्दस्य वर्णवाचित्वाद् वर्णा-

नां तण इत्याद्युदात्ततया अन्यतो डीष् इति मिहैपि प्राचामेव डीष् नान्येषामि-
ति नियमार्थमिदम् ॥ वीतो गुणवचनात् ॥ गुणो नाम नेह अदेङ् रूपः उतः
इति विशेषणादचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुद्रव्यमित्यादाविति प्र-
सङ्गादिति चेद् । अत्राहुः संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् नित्वान्ये गुणवाचिनः ।
चतुर्थीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥ भाष्ये तु सत्त्वे
निविशतेपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण
इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् । सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येय-
म् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्यगुणकर्म-
सु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तते इति तत्रातिव्याप्तिरत आह अपैतीति । अप-
गच्छतीत्यर्थः । अर्थात्मत्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति
नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्या-
प्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न
दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा अग्ने दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन
पूर्वाधेन सकलजातिर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जा-
तिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्या-
ऽनुत्पाद्या इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा । घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाज
अनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादितः क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्ये-
ति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवय-
वि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवायिकारणमयोगनिवृत्तौ विनाशात्त-
तोपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्य-
भेदेन निरवयवस्याऽत्मपरमाणादेर्नित्यत्वादवयवद्रव्यस्य तु घटादेर्नित्यत्वा-
दत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ पतिर्वर्तते । एवं च पा-
णिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः ॥ बद्धादिभ्यश्च ॥ बहुश-
ब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थे ग्रहणं नित्यं कन्दमि इत्युत्तरसूत्रेण
बहुशब्दादपि कन्दमि नित्यं यथा स्यादिति । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं कन्द-
मि इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां कन्दमि व्यवस्थितत्वात् । गणसूत्रमाह
कृदिकारादिति । सर्वतोक्तिवर्थादित्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वा-
दिह न । सुगन्धिः । प्रियपतिर्वश्या ॥ अजनानिरिति । आक्रोशे नञ्यनि-
रिति जनैरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः
शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् ।

ग्रन्थः । ग्रन्थी । इतः प्राख्यङ्गात् । धमनिः । धमनी । चन्द्रभागा-
 याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोच्यते । सामर्थ्यात्तदन्तर्ग-
 त्त्रोहिददाहार्यः । अनुपमसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाहो प्राहट् । पञ्चे डाण्डो-
 व्निषेधाः । बहु पठति यष्टि विकट विशाल कल्याण पुराण ऋण कृपाण अहन् ।
 इत्यादि ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ इह पुमिति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं तच्चावर्तते
 पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी आख्यायाम् इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह या
 पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन औ-
 ची कृतिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् तस्येदमित्यण् । तदा गोपीत्येव भवति ।
 योमः संबन्धः । स चेह दम्प्रतिभाव एवेति नाग्रहः किं तु जन्मजनकभाषोपि
 यज्जते संकोचे मानाभावात् । तेन कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्रकैकयीतो
 भरतस्ततोभूत् इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । कैकयस्य दुहिता कैकयी । जनपद-
 शब्दात्तच्चिदादृक् इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह अतश्च इति तद्वा-
 काकारलुक् शङ्काः । न प्रत्यभर्गादीति प्रतिषेधात् तथा च कालिदासः कैकेयि-
 कामाः फलितास्तव इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् । देव-
 ता अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह । न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । पा-
 ख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारण-
 द्वारा पुंयोगीनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष् ।
 सूर्यादेवतायामिति । ङीषोपवादः । सूर्यति । सूर्यतिर्याति यलोपः ॥ पा-
 नुगिति ॥ ननु ऋक्षादिरेव लाघवादनुवृत्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्रा-
 हुः । अनुकि कृते अतो गुणे इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्या
 दीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । अङ्गोपोन इत्यस्य बाधेन
 चरितार्थत्वात् । पत्युर्नः इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसाम-
 र्थादेवाङ्गोपो न भविष्यतीति चेत् । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । नहि
 तत्र ङोपोस्ति न संयोगात्तदिति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारधीः
 सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति ॥ केचित्तु
 हुकि कृते लाघणिकत्वात् अङ्गोपोन इत्यस्याप्रवृत्त्या स्ववर्षदीर्घ एव
 अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारण-
 सामर्थ्यादा अनुगिति पदं विभज्यते । तच्चेन्द्रादीनामनुकीव सिधे
 आकारादेशविधानसामर्थ्यात्कश्चिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणः श्री
 ब्रह्मासीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । असूतरोत्वा दीर्घोच्चारणमन्यतो

विधानार्थमेव परं तु आ अनुगति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घश्च
 ह्रस्वमासर्थादनजन्तस्याप्यनुक्ति ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभय-
 विधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमाचक्षाणः इन्द्रः तत्करोति तदाचष्टे इति
 स्यन्तात्किप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयम् । दीर्घाक्षारणसाम-
 र्थात् अतः इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचत्वात् । न चो-
 भयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणी-
 ति रूपमिदं आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वा-
 क्यभेदापेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीव-
 यतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥ हिमानीति । महस्व-
 योगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् ॥ दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभि-
 धीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्माद्धी यवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ॥
 यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् ॥ वाङ्गीष्वाच्य इति । इदं च इ-
 ङश्चेति षञ्चविधायकसूत्रस्य वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुप-
 संख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् इति ॥ उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेत्य अस्या
 अधीयत इति विग्रहः । स्वार्थ इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शु-
 द्धापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी
 न स्यादिति भावः ॥ वैश्या वेत्यर्थ इति । अर्थः स्वामिवैश्योरित्यर्थइयं निपातना-
 दिति भावः । अत्रामरस्य संग्रहः । अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्य-
 पि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्याणी तु पुंयोगे
 स्यादर्या क्षत्रियो तथा । उपाध्यायान्युपाध्यायी इति ॥ कथमिति । सूत्रे
 ब्रह्मणश्चक्ष्माद्यहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु ब्रह्माणमानयतीत्या-
 दि । स्यन्तात् अन प्राणन इत्यस्मात्कर्मण्यणि णेरनिटि इति णिलोपे टिट्ठा-
 णञ् इति ङीपि पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भा-
 वः ॥ क्रीतात् ॥ इह प्रकरणे अत इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकात् इति च तदाह ।
 पदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥ वस्त्रक्रीतीति । वस्त्रभिस् क्रीत
 इति स्थिते प्राक्सुबुत्तेः कर्त्तृकरणे इति समासेऽदन्तत्वाङ्गीष् ॥ कचिन्नेति ।
 कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलपहणाद् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य
 कचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तच्च सुपः प्राग्वान्तरङ्गत्वाद्वाप्यतोऽदन्तत्वा-
 भावाच्च ङीषिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता
 इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः समासप्रातिपदिकं चाभ्युपगदा-

ये । करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञाद-
 व्याख्यायाम् ॥ अत्र व्याचक्षुः ॥ अत्र व्याख्यायामिति समुदायोपाधिः । अत्रैरभै-
 लिता अभ्रलिप्ता । कटुदहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि
 ज्ञान्तत्वान्डीष । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणमिवाल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायो-
 पाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति ॥ तेन वद्विति ॥ अयं भावः । बहोर्नञ्चदुत्तरपद-
 भूम्नि नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योनाच्चादनात् क्लृप्तमितप्रतिपन्नाः इति
 ज्ञान्तादात्तविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाहुदास
 इति ॥ सुखादिपूर्वान्नेति । सुखादिभ्यः कर्त्तव्येदनायामित्यत्र ये पठिताः सुख-
 दुःखकृच्छादयस्तत्र गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनये-
 ति विग्रहः अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद-
 एवोदाहरणमाह । ऊरुभिन्नोति । भिन्नौ ऊरु यस्या इति बहुव्रीहौ
 भिन्नशब्दस्य पूर्वं निपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा
 वाच्या इति परनिपातः ॥ बहुकृतेति । बह्विनि कृतानि यथा सा ॥
 जातान्तान्नेति । वर्णादनुदात्तादितवद् बहुव्रीहेरुदात्तात् इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं
 नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति
 भावः ॥ पाणिगृहीतीति । यस्याः पाणिग्निर्मात्रिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पा-
 णिगृहीतशब्दान्डीष्वक्त्य इत्यर्थः ॥ अन्येति । कौतुकादिना पाणिगृहीतो
 यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥ पूर्वणं नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोप्ययं
 जातिपूर्वादिवेति ध्वनितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रगृहीत्यत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादिति
 वाङ्गीरिति कैयटः पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्य-
 जाताविति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणा-
 मादिनीति विग्रह्य कथं चित्साधितेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तवि-
 धायकसूत्रे जातेः किं, पुत्रजातः इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदु-
 च्यते । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपदगुणैः । असत्त्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं
 कवयो विदुः ॥ इति भाष्ये लक्षणांतरमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य
 प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति या च
 द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते बह्वर्थां सर्वव्यक्तिय्यापिनीमित्य-
 र्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावि-
 त्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति अस्मांगेति वा ङीषि-
 ति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । आकृतियङ्गणा जातिः इत्यादिसुख्यपञ्चाश्रयणे तु प-

ब्रह्मस्याजातत्वाज्जातः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोपि संगच्छत इति दिक् ॥ केचि-
 द्वाचीनास्तु पुत्रहृती पुत्रजग्धीत्यत्र क्तादस्याख्यायाम् इत्यनेन डीषमाहुः ॥ सु-
 रापीतीति । पीता सुरा यया सा । जातिकास्त इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया
 अस्तीदात्तत्वपरिपाती ॥ वस्त्रच्छन्नेति । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
 शेषनिघाते च कृते अनुदात्तास्तोयम् ॥ स्वांगाक्षो ॥ इह बहुव्रीहिरिति नानु-
 वर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति । अतिकेशीति ॥ शिखेति । शीङः खो ऋस्ववेति
 खस्तदन्ताष्टाप् । अन्यथा टापं बाधित्वा डीष् स्यादिति भावः ॥ केचित्तु सुशि-
 खेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्छिन्त्यम् । टावन्तेन समासे अनदन्तत्वेन डीषः प्रा-
 म्यभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम् ।
 तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नय्याः ॥ यद्यत्र स्वमंगं
 यच्छत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालांगत्वात् । सुकेशो रथ्ये-
 त्यत्र न स्यात् केशानां रथ्यांगत्वाभावात् । अतोऽश्वाप्रतिश्याप्तिपरिहारायमा-
 ह । स्वांगं विधेति । सूतिमदिति । स्पर्शवद् द्रव्यरमाणां सूतिः ॥ प्राणीत ।
 मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः ॥ सुमुखा शालेति । एवं च फलमुखो कारण-
 मुखो चानवस्था इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादिगतस्तन-
 स्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वांगत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह । तेन चेदिति ।
 येनांगेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशैवांगेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा
 प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वांगमित्यर्थः ॥ मध्येऽपवादोति ॥ मध्येऽप-
 वादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायादित्यर्थः ॥ उरःक्रोडेति । स्त्रीलि-
 ङ्गोयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपमर्जनञ्जस्वत्वे कृते अदन्तत्वान् डीषः प्राप्तिः ।
 अमरस्तु न नाक्रोडं भुजान्तरमित्याह । रत्नपतिस्तु पुंलिङ्गतामाह ॥ गणे च
 क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः ॥ एवं
 चाऽविशेषान्निङ्गव्येय्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे कृत् निमज्जनं
 इति धातावाह क्रोडः । घञ् । क्रोडा अखानामुरः । टावन्तोयं स्वभावतो विशे-
 षविषयः क्रोडादिषु टावन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य
 बहुव्रीहिः । स्वांगलक्षणो डीष् विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडो मयूरीति ॥
 केशः सङ्घ वतते इति सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा ॥ शूर्प-
 णखेति । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति यो-
 गमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न डीष्निघेधो न वा णत्वं, तेन राज-
 स्यपि योगवृत्त्या शूर्पणखीति भवतीत्याहुः ॥ डीपो डीवादेश इति । अन्यतो

डीष् इत्यतो डीषित्यनुवर्तते । दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या डीषिति प्रथमायाः
 षष्ठो कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो डीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रो-
 डित्वापि प्रमज्ज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्ति-
 गौरवमिति भावः ॥ बाह्वः ॥ स्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदम् । वहेश्चेत्यनेन
 कर्मण्युपपद एव वहेर्निप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तद-
 न्तविधिरित्यभिप्रेत्याह । बाह्वन्तादिति ॥ न डीबिति । अस्वरितत्वादिति भा-
 वः ॥ दित्यौहोति । डीषि भसंज्ञायां बाह्व ऊट् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् ।
 एत्येधत्यूट्सु इति वृत्तिः ॥ सख्यशिश्वीति ॥ सखिशब्दादशिश्वशब्दाच्च डीष् नि-
 पात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साशिश्वो । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी भव ॥
 जातेरस्त्री ॥ जात्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात् स्वरूपं तु न
 गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह । जातिवाचि यदिति ॥
 आकृतिग्रहणेति ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिग्र-
 हणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह । अनुगतसंस्थानेत्यादि ॥ वृषले
 ब्राह्मणादिव्याहृतसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह । लिंगानां चेत्या-
 दि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्यत्वात्तन्तरं बोध्यः । लिंगानामिति, कर्मणि
 षष्ठो । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिंगानि न भजतोत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वे-
 पि गमकत्वाद्भगो षिवः ममासस्य भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्करः ॥ वृष-
 लोति । एकस्यां हि व्यक्ती वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि
 तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥ देवदत्तेति ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्यु-
 पगमं स्यादेवातिप्रसंगः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरं कथनं वि-
 नापि तस्य सुग्रहत्वात् । सैवम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्यु-
 पगमाद् । अभ्युपगमं वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च
 यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देव-
 दत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादितु भवत्येव तदीर्यापि तन्मात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादि-
 ति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह । गोचं च चरणैः स-
 ष्टेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोचम् । चरणः शाखाध्येता । तदेतत् फ-
 लितमाह । अपत्यप्रत्ययान्त इति । अत्र व्याचक्ष्युः । नाहायनं बह्वृचमिदमिति
 नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगौ गोचचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम् । तेनात्र
 लिंगानां च न सर्वभाक् इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्केति ॥ औपगवी-
 ति । अणन्तलक्षणं ऊपो परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति

प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भा-
वः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र
पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । गोत्रं च
चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावितात् । तथा चापत्यार्थं श्रीपग-
वीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥ कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना
वा कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च इति वैशंपायनान्तेवासित्वास्मिन्स्त्वस्व कठ-
चराक्षुगिति लुक् । अध्येत्रणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इत्यनेन ॥ बहुव्रीचीति । बहुव्रीः ऋ-
चाऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । अमृचबहुव्रीचावध्येतयेवेति वचनात् ऋक्-
पूरुषधूरिति अप्रत्ययः समासान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम् तथापि
पुरा कल्पेष्टे तदासीत् । तदाह यमः । पुराकल्पेषु नारीणां मौष्ठी-
बन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा इति । य-
दा मा नामाधिगोष्ठं तदंशत्वात्ताच्छब्दं भविष्यति । यथाऽनधी-
यानेपि माणवके ॥ ब्राह्मणीत्यत्रेति । एवं च प्राचां ङीबुदाहरणं प्रामादिकमि-
ति भावः ॥ मुण्डेति । मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । बलाका विमर्कण्टका ॥ क्षत्रिये-
ति । क्षत्रादृषः इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा लिंगानां च न सर्वत्यादिलक्षणा वा
जातिः ॥ योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु भवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इ-
त्यस्मादेव वार्तिकादिज्ञायत इति कैयटादयः ॥ पाककर्ण ॥ जातैरित्यनुद-
नेह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याश-
ङ्गाह । स्त्रीविषयादपीति ॥ इतो मनुष्य ॥ इतः किम् । विट् द्रव्यं विट्शब्दात्
जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यञ्, द्रव्यशब्दात्तु ह्यञ्मगध इत्यण् । तयोः अत-
श्चेति लुक् । यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥ दाक्षी-
ति । अत इञ् गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते ॥
योपधादपीति । जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥ उदमेयस्य-
ति । उदकं मेयं यस्य उदमेयः उदकस्योदः संप्रायामित्युदादेशः ॥ इञ् उपसंख्या-
नम् ॥ अजात्यर्थम् । सौतंगमी । निर्वात्ताद्यर्थे वृज्ज्ण आदिसूत्रेण सुतंगमा-
दिभ्यः इञ्, न चायमिजन्तो जातिः ॥ ऊङुतः ॥ ऊकारो नोङ्धात्वोरिति
विशेषणार्थः । अन्यथा यवाग्रा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घाश्चा-
रणं तु श्वस्यशब्दार्थमन्यत्र भवर्णदीर्घणापि मित्रैः ॥ कुरुरिति । लिंगविशिष्ट-
परिभाषया स्वादयः । अथ व्याचक्षते । यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय
इति व्याख्यायते तर्हि काण्डे कुञ्चे इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गतः इति सुः प्रव-

तंत तद्धारणाय अपत्ययः इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वसूरि-
 त्वत्रैकादेशाभावाज्जिह्वविष्टपरिभाषाया भावशकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र
 एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादयः इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति ॥
 अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाध्वत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्धवेति वार्थः । चर-
 लक्षणयं जातिः । अध्वरं यातोति विग्रहे मृगयवादयश्च इत्यौणादिकेन अध्वर
 शब्दस्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च ॥ पर्युदासादिति । यदि सूत्रादुत इति
 गृह्यते तर्हि अलाव्वादावूङः संभवो निति भावः ॥ अलाव्वेत्यादि । प्रथमान्त
 द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तथासंभवात् ॥ नोङ्धात्वो-
 रिति । ऊङ्धात्वोर्यणः परं शमादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥ पङ्गोश्च ॥
 अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो हि गुणवाची ॥ अशुरस्येति । पुं-
 यांगलक्षणे डीपि प्राम् ऊङ् तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः सं-
 निहितत्वाद् अस्तस्यैवाकारस्य न त्वादः, एतच्च वचनं श्वसुरः श्वश्वे-
 ति निर्देशमिद्वार्थक्यनपरम् । अतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्कः ॥
 ऊरुत्तरपदा ॥ उपमायतनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्व-
 पदमिहातिव्यते तदेतत्फलितमाह । उपमानवाचिपूर्वपदमिति ॥ करभोरुरि-
 ति । मणिश्चादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः तद्दूरं यस्याः सा ॥ धात्री
 क्राभ्यां करभोपमोरुः इत्यत्र तूङ् न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपद-
 त्वाभावत् ॥ औपम्ये किम् । उत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं
 हस्तिस्वाम्यूरित्यत्र माभुदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरु अस्या
 इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेपि ऊरुत्तरपदत्वमिह नास्ति । स्वाम्यूरुशब्दस्यैवो-
 त्तरपदत्वात् । संहित ॥ संहितादिपूर्वपदमूरुत्तरपदे यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ्
 स्यात् ॥ शफाविति ॥ यद्यप्यमरेण शफं क्लोवे खुरः पुमान् इति नपुंसकतोक्ता, त-
 थापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव । शफाविवर्जभुराणा इति श्रुतेः । शफः
 खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥ वामोरुरिति । वामौ
 सुन्दरौ ऊरु यस्या इति विग्रहः ॥ कथं तर्हि पीवरोरु पिबतीव बहिष्णः इति
 कुमारः । ऊङ्भावे हि पीवरोरो इति स्यात् । ऊङ्भावे विधायकं नास्ति ।
 अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुच्ये-
 ति ॥ हितेन सहेति । समो वा हितततयोरिति व्युत्पादितः संहितशब्दस्तु नेह
 गृह्यते एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सह इति भावः ॥ कमण्डलुरि-
 ति ॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोयम् । अत एव चतुष्पाङ्गो ढञ् इत्यत्र कामण्डलेय

इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥ अ-
 ष्टदोर्धमिति । वेदे तु कद्रुकमण्डल्वीशकुन्दसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोड्
 सिध्यतीति भावः ॥ अञीऽकार इति ॥ अजा अकारविशेषणं ङिम् । शूरसे-
 नी । जनपदशब्दादित्यञ् अतश्च इति लुकि जातिलक्षणोच डीष् ॥ शाङ्ग-
 र्वीति । शृङ्गरशब्दादपत्येण् आदिहृदिः ओगुर्णः टट्ठाणञ् इति डीपं बाधित्वा
 परत्वात् जातेरिति डोषि प्राप्ते डीन् विधीयते । तेन निच्चादाद्युदात्तः । डी
 षि तु प्रत्ययस्वरैणात्तोदात्तः स्यात् ॥ वैदीति । बिटस्यापत्यं स्त्री अनृत्यान-
 त्तयं बिदादिभ्योञ् । पूर्ववज्जातिलक्षणे डोषि प्राप्ते डीन् विधीयते ॥ शाङ्ग-
 र्व कापटव ब्राह्मण गौगुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गर कपट ब्रह्मन् गुग्गुलुश
 ष्टभ्यः प्राग्दोष्यतोण् । गौतमशब्द ऋथणस्तः ॥ अय गौरादिष्वपि पठित
 इति पक्षे अच डोषपि भवति ॥ डीषेवेति । जातेरित्यननुहत्तौ तु शाङ्गरवस्य
 स्त्री बिटस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायांमपि परत्वाङ्डीनेव स्यादिति भावः ॥ नृनर-
 योरिति । नृशब्दाद् ऋथेभ्यः इति डीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे डीषि प्राप्ते
 वचनं हृद्विविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे अलोन्मस्य हृदिः स्याद् । अचाहुः ।
 वार्णादां बलीयः इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहाराद् अनन्मस्यस्याप्यकारस्य
 हृदिर्भवतीति ॥ यहा नरस्य अः नरः । कतस्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च त-
 योर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्नेषमामर्थ्या-
 दिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणादानरशब्दे नातिप्रसंग इति बोध्यम् । यद्य-
 प्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिहृत्त्यर्थं
 इयोरुपादानम् । कथं तर्हि किंनरीणां नरीणाम् इत्यादिप्रयोगः । अचाहुः ।
 नरस्य स्त्री नरी पुंयोगलक्षणो डीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किंचिन्न-
 रीति विग्रहादिति ॥ केचित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकृपरिभाषोपास्थितौ नृश-
 ष्टस्यैव हृद्वे नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु डीनर्थमेव । तच्चानिको हृद्व-
 भावाक्षरीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥ तदपरे न चमस्ते । यदि डीनर्थमेव नर-
 शब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शाङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । हृद्विविधायकं तद्वणसूत्रं
 तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । पुत्रशब्दोच गणे पठ्यते ततः स्त्रियां डीन् । पुत्री ।
 न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । आत्मजस्तनयः सूतः सुतः पुत्रः स्त्रि-
 यां त्वमौ । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । तेन पुत्रीव हर्षं हृदये तनाति ।
 कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्र सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्वाधा एव ॥ यत्त्वच हरदत्ते नोक्तम् कं-
 वलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति ॥ तदुपेक्षम् । उदाहृतकोशविरोधात् । सूति-

कापत्रिकेत्यत्र स्वयम्यविरोधाच्च । एवं च सूतोपराजकुलमेकभ्यो दुहितुः पुत्रद्वौ
 इति कारे सत्यागदस्य इति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ य-
 ङ्ङाप् ॥ पकारोत्र हल्ङाप् इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्धिघातेन च-
 रितार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ॥ आम्बष्ठरेति । आम्बष्ठस्यापत्यं
 स्त्री वृद्धकोमला इति ज्यङ् ॥ कारीषगन्ध्येति । कारीषस्येव गन्धोऽस्य कारीष-
 गन्धिः । उपमानाच्चेति गन्धस्यदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री ञण् । अणिजो-
 रनार्पयोरिति ष्यङादेशः । स च यद्यापि स्त्रियामेव विहितस्तु यद्यापि डित्करण-
 सामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् ॥ षाद्यज इति । एतच्च आदव्याच्चेति चकारस्यानु-
 क्तममुञ्चयार्थत्वात्तन्मय इत्याहुः । पीतिमाश्चेति । पूतिमाशब्दो गर्गादः ॥ तद्-
 ताः ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । मह्यसंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्र-
 योगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ॥ ननु टापः
 प्रागशयमधिकारोस्तु प्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईदग्रहणं च मास्त्विति
 चेन्नैवम् । पटौ मृदाल्यादावोगुणप्रसंगात् । यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईगग्रहणमेव
 ङीष् तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्त्रीक्रियेत, तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकार-
 पि न कश्चिदोष इति केचित्तच्चिन्त्यम् । कुरूरित्यादौ ओगुणादितिप्रसंगादिति
 नञ्याः ॥ यूनिस्तः । ऋन्त्रेभ्यः इति ङीपोपवादः ॥ युवतिरिति । स्वादिष्विति
 पदत्वाच्चलोपः । कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिति प्रयोगः । अत्र केचित् ।
 सर्वतोक्तिकार्थात् इति बहुविधगणमूत्रादिकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्री-
 त्वज्ञातत्वाङ्गीष् न भविष्यतीति शङ्काम् । उक्तेपि भवन्त्येते इति भाष्यात् ।
 न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् । किं तु तस्य समूहः इत्य-
 षि भस्मादे तद्धिते इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलका-
 यौतेरीणादिके कतिप्रत्यये मति युवतिशब्दस्तामादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं
 परिहरन्नाह । शत्रुतादिति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति विग्रहे लटः शट्शान-
 चाविति शतरि उगितथेति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोपि सुलभः । त्य-
 न्तादणि त् पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिच्चादिपाठसामर्थ्याच्च पुंवदिति वृत्ति-
 कारोक्तिरयुक्तेति भिच्चादिभ्योऽण् इतीत्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

स्त्रीजसमौट् इत्यादिना तावत् स्वादयो ङाप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः ।
 तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते । प्रातिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः स-
 मस्यन्ताः प्राचांसंज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति स्त्रीजसिति सूत्रे मूलकृतोक्तम् ।

कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते समं स्यादश्रुतत्वात् इति
न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेपि न
क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इति गृह्यते ततो लिङ्गव-
चनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थं इत्येव सिद्धे; , मातृग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो
न स्यात् प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । द्विकपक्षेपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवे-
त्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति । नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चा-
रिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति याव-
त् ॥ नन्वेवं सिद्धौ माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्याद् । अत्राहुः । शक्यार्थमा-
दाय प्रथमाविभक्त्युत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधपि
क्षत्यभावादिति ॥ मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । मात्रं कातरन्त्येव-
धारणे इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-
परिमाणवचनमात्रमित्येवकारिणास्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वा-
द्बोध्यः ॥ प्रत्येकमिति । इहान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष
इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानाग्रथमा न स्यात् । न च पूर्वापर इत्यादि-
ना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानाम-
पि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वा-
क्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात् प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैव
भ्युपगमात् । मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिङ्गपरिमाणग्रहणा-
त्किं गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह । लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि
लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिङ्गादिप्र-
तीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । उच्चैरिति । पदत्वादिह कृत्वविसर्गो
भवतः । किं च अस्य प्रथमान्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्ते स्मिति सपूर्वायाः इति सू-
त्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥ कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽय-
मनियतलिङ्गः, तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंलिङ्ग इति भावः ॥ ज्ञानमि-
ति । भावे श्रुट् ॥ तटस्तटीति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे
तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिङ्गस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वाच्च प्रातिपदि-
कार्थेत्यनेन गतार्थता ॥ द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमा-
स्त्विति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भाना-
योगात् । नामार्थयोरेभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥ ब्रीहिरिति । जातावेकवचनम् ।
व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणी ब्रीहय इति भवत्येव ॥ अभेदेनेति । न च प्रकृतिप्रत्य-

यार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पक्षति पावकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव
दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतज्ज्ञितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हवि-
रित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्का-
सर इति भावः ॥ वचनं संख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायिन तथैव पूर्वा-
चार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥ अप्राप्तौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्य-
र्थः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीया इत्या-
दिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीया इत्यादिषु कर्मणि
द्वितीयैव, कर्त्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् ।
न च कर्मण्येव द्वितीया, कर्त्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र इति प्रत्ययनियम-
पक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवात्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् ।
प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ
प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं द्विशब्दाद्द्विशब्दाच्चैकवचनम्, एकश-
ब्दाद्द्विवचनम् इत्यत्रमयवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगा-
पेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणशब्दस्य
तत्परिमिते उपचाराद् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्र-
हणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदा-
न्वयः, नामार्थयोरभेदान्वयात् । परिमाणं प्रत्ययार्थः इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत्
परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फल-
भेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानाद-
त्स्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ तस्येदमित्यननैवाणप्रत्य-
यसिद्धेः तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मत्वर्थीयेनिनैव, सिद्धे परिह-
तो रथः इत्यधिकारे पाण्डुकम्बलादिनिरितीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षे-
पश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते
तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेत् इति समाधानस्याणो बाधनार्थमितिप्रत्ययविधान-
मिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः,
क्वचित् त्रिकं, क्वचिद् द्विकं प्रातिपदिकार्थं इत्यादि व्यवह्रियते । एते पञ्चाः के-
षामभिमतः । कथं वाऽमीषासुपपत्तिरिति चेद् ॥ अत्र व्याचक्षुः । स्वार्थद-
व्यालिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि वि-
भक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ

यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वज्ञानिर्द्योतकत्वेनैवोपयो-
गादिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । तत्रोपपदं सप्तमी-
स्त्रिमित्वा चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदित-
स्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्च-
यात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रतीयते नियता
वृत्तौ वृत्ता इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं ज्ञेयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञो-
पत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभक्त्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं
कर्त्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अत-
स्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति ॥ लिंगं टाबादिवा-
च्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिंगं स्त्रीत्वा-
दिः । संख्या एकत्वादि । कारकं कर्मादि ॥ संबोधनं च ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्या-
ख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्था-
रश्मः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च
व्रजानि देवदत्त इत्यादौ एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यत्वे सिद्धे आमन्त्रितस्य च
इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत् ।
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम् ।
संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा
मति इति । एवं च राम मां पाद्वीतिवाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्क-
र्मकं रक्षणमर्थः । व्रजानि देवदत्तस्य तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं
गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने
इति कर्तरि षष्ठी । आग्रीतेः सन् हित्वम् आपृष्टपृष्ठाधामोत् अत्र लोपोभ्यासस्येत्य-
भ्यामलोपः । मतिबुद्धिपृजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानं क्तः । मतिरिहच्छा, न तु बुद्धिः
पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः अतिशयायने तर्माबधनाधित्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्ता-
मुमित्यमाणतमं कर्मत्वर्थः । कर्त्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनामुमि-
ष्कतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाक्षिभ्यते तदाह । क्रि-
ययति । क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करि-
ष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥ कारकमिति । एतच्च कारकं इत्यधिकाराक्षिभ्यते । तत्र हि
व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूचं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते ।
तद्यथा अपायि भुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं
स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषमज्ञाभिः सह समावेशमिहः ।

तेन स्तम्बेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वात् गतिकारकोपपदात् क-
 दिति कदुत्तरपदप्रकृतिस्ररश्च सिध्यति । अन्यथा तत्पुरुषे तु स्वार्थेत्यादिना पूर्वपद-
 प्रकृतिस्ररः स्यात् । नचाचोपपदस्ररेणान्यथासिद्धिः शङ्का । स्तम्बकर्णयोरिति नि-
 र्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि याथादिस्त्ररे-
 णैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति तथाप्यप्यप्रत्ययसाहचर्येण एरश्च एव तत्रोपादानान्नास्ति
 याथादिस्त्ररेण तत्तिमद्विरित्याहुः ॥ अन्यर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति ।
 तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्र
 विशेषणं न तु क्रियान्वयीति ॥ पयसेति । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकटोपकार-
 कत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारकत्वात्कारणं, न ह्यसौ केव-
 लपयसः पानेन संतुष्यति किं तु सप्तसंस्कृतनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततम-
 मस्य भवति, तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥ कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अधि-
 शोऽस्यामां कर्मेति सूत्रात् ॥ अनभिहिते ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचप्रत्यय-
 नोक्तार्थत्वात् कल्पवादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि ति
 ङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीया न भवति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाश
 द्वितीया कृतः कटः इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधित्ये । न च वृत्तः प्रुक्त
 इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तथापि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन
 तृतीयाप्रसङ्गात् । अद्योच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृ-
 त्तितात्पर्येणैव अस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्येवावकाश इति
 तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा चानभिहिताधिकारो
 वृत्त्येवेति चेदत्राहुः । संख्या विभक्त्यर्थः इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि
 सूत्रारम्भे कर्मणि द्वितीया इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकव-
 चनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि
 वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट इत्यादां ज्ञेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्व
 स्यानुक्ततया अत्र दुर्वारः स्यात् ॥ न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् ।
 कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् ॥ कारकं वि-
 भक्त्यर्थः इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः
 प्रथमाया एकत्वादिवोधनसंभवाच्चामादिविभक्तेरप्रवृत्तौ अनभिहिते इति सूत्रं
 प्रत्याख्यानमाकरे इति । कारकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे तु अनभिहिते इत्यस्य
 अप्रत्यये इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरप्येत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः ।
 तथाप्येकेन श्रुतित्वं श्रुतकाम्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो

नातीवोपयुज्यत इति दिक् ॥ हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतिरुत्पा-
दातीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः ।
हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोर्थः ।
हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥ क्रियाप्रधानमाख्यरातमिति सिद्धान्तात् । धातूप-
स्थिता क्रिया तिङ्गर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि त-
स्यार्थः । अत एव पाचको ब्रजतीतिवत्पचति ब्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृ-
कर्तृकं गमनं हि पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका
गमिक्रियेति पचतिब्रजत्योः पृथगेवार्थः ॥ एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति
नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्थव्यः । तस्मत् हि पाककर्ता ब्रजनानु-
कूलकृतिमानिति पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिब्रजत्योस्तु पाकानुकूला कृ-
तिर्ब्रजतीत्यस्यार्थः । एवरूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् ॥
किं च हरिं भजति देवदत्तः हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शब्दबोध
इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव हरिर्निष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवद-
त्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् ।
तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्थव्य एव । यास्कोप्याह ।
भावप्रधानमाख्यरातं सत्वप्रधानानि नामानीति ॥ पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगक-
र्तृक गमनं दृशिक्रियायां कर्मप्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च सुबन्तं हि यथाऽनेकं ति-
ङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् इति । न च लौ-
किकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । पुरीमदस्व-
न्द लुनोहि नन्दनमिति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्वास्थ्य-
क्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले भृगुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं
च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥ अ-
भिहिते त्विति ॥ नन्वेवं पञ्चमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् ।
मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते हे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरू-
पितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र स-
प्तमो संगच्छते । श्रुताधिकरणस्योक्तत्वेपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिक-
रणत्वस्यानुक्तत्वात् ॥ शन्य इति । शताच्च ठन्यतावशते इति यत् ॥ प्राप्तानन्द इ-
ति । इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ॥
यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह । क्वचिन्निपातेनेति ॥ विषयश्च इति । संवर्धयेत्यत्र
चैतुमित्यत्र चार्थाद्विषयत्वमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥ युज्यत इत्यर्थ इति ।

एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥ तथा-
युक्तम् ॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह । ईप्सिततमवदिति । सूत्रे
चशब्दोऽपिशब्दार्थं वर्तत इति ध्वनयन्नाह । अनीप्सितमपीति । ईप्सितादन्यदनी-
प्सितमिति पर्युदासीयं, तेन यदुपेक्ष्यं यच्च हेतुं, तद् इयमपीह गृह्यत इत्याशये
नाद्यमुदाहरति । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सि-
तस्य क्रियायोगस्तृणस्ययोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य लृणादेर-
पीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं लृणस्थानीप्सितत्वा-
त् । यदा लृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षा-
द्विविधयः नदी कूलं कषतीत्यचेतनै तदसंभवात् किं तु यत्रेष्टाद्वेषयोरभावस्तद-
पेक्षामिति विवक्षितम् ॥ विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संब-
न्धात्कर्म ॥ ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते
तस्य विषमोप्सितमेव ॥ योपि भ्रात्र्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्गुहा व्यवसी-
यमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तते तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेद-
त्ताहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरूपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमु-
दाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपक्षार्थं तथा युक्तमित्यस्यारम्भादेवेष्ट-
मिवः ॥ स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्मत्वेवास्तु किमनेन कर्तुरीप्सितत-
ममित्यादिमृगद्वयकथननिति चेद ॥ अत्राहुः । अग्नेर्मणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थां
नामोप्सितः इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्वाधनाय कर्तुरीप्सिततममि-
ति वक्तव्यमत्र । एवं च हेतोर्दामोनयाः संप्रहार्यं तथायुक्तमित्यपि भावश्यकमेवेति ॥
अकथितं च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह । अपादानादिविशेषैरिति । अपा-
दानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्त्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । अविवक्षि-
तमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः । बलेयांघते वसु-
धाम् । ब्रजवत्पुण्ड्रि गामित्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पा-
णिना कांस्थपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरिति प्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन
कराति, कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । कर-
णाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो
न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा ॥ कारकमि-
ति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥ दुष्प्रवृत्तिरिति । दण्ड-
दण्डनिपातने सुरादिः । इह तु दण्डिर्गृह्यार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छतीत्यागत्य-
क्रेनेकारेण निर्देशो न त्विका ग्रहियेति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥ कर्मशुक्तिरिति ।

कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । सत्सूदिष इत्यादिना क्रिप् ॥ कर्मणा युज्यत इति ॥ मुख्यकर्मणा सङ्ग क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुष्टादीनां हि कर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियाव्यवस्थेत्यर्थः ॥ परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गायामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गायकर्मकं नटसंबन्धि अवर्णं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वात्तस्य कारकत्वमस्येव । गां दोग्धोति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोग्धनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीक्षिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता न तु वस्तुसत्ताप्यवधिभावेनेत्युपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति ॥ तदुक्तं हरदत्तेन यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति ॥ एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पक्षस्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्पक्षोऽव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा दुष्टाव्यर्थरुधिप्रच्छिच्चिब्रूयासुचिकर्मयुक् । नीहृक्कृष्यन्यवहदण्डग्रह-मुष्यचिकर्मभाक् इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरथां तु हि कर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुष्टादीभ्यादींश्च हेराश्वेन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लक्षत्यक्तखल्यार्थाः किं हि कर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्वर्गोपे वेत्ताशङ्कायां स्वयमेव पठितं न्यादयो स्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुष्टादिर्गोपेऽन्ये तु यथारुचि इति । एवं च दण्डमन्यभ्यामपि मुख्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्डग्रन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं शत्रु प्रधानं न तु गर्गाः पर्ययनश्च राजानो हरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषाद् । दण्डिरत्र ग्रहणार्थः न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अत एवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुह्यानुरोधेन प्रधानाहत्तेरसंभवात् । तथा मन्येरपि प्रधाने स्यादित्यते तु गौणे । तथा च भारविः यीनापविहसलिलस्फुटनागसद्या देवासुरैरवृतमम्बुनिधिममन्ये इति । अत्रावृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥ बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचैवमुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिवस्तुतो-वधिरपि तदविवक्षायात्मनेन कर्म भवति ॥ अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायात्मकयितं चेति कर्मसंज्ञा ॥ तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पक्षेरोद-नो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायात्मकयितं कर्म ॥ अन्ये त्वाहुः इत्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं

पवतीत्यस्य तण्डुलान्विक्रोदयस्रोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । दुष्टादिषु पचेः परिगणन-
मप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति ॥ गर्गानिति । ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं
मुख्यं कर्म, गर्गस्त्वपादानत्वाविवक्षायां कथितं कर्म ॥ व्रजमिति । अत्र गौर्मु-
ख्यं कर्म व्रजेत्यधिकरणत्वाविवक्षायां कथितं च इति कर्म भवति ॥ एवम-
प्येष्टम् । अर्थनिबन्धनंति । न तु स्वरूपाश्रया । अहमपीदमचोद्यः चोद्ये इति
तदाजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य सुदेरपि द्विकर्मकत्वादशनादिति भावः ॥ अत
एव स्यात् रणे स्मेरमुखी जगाद मारीचमुखैर्वचनं महार्थमिति मर्द्दिः प्रायुङ्क्त ।
एवं च नाशत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्यादेतत् । यद्यर्थनिबन्धना संज्ञा
तर्हि नीवद्भोरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वह-
ति भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोर्थोऽनुभूयते तदा हयमपि पठनीयमेव, यदि तु
नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वद-
न्ति । जग्राह द्युतरं शक्रम् इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव ।
संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥ बलिं भिच्छत इति । भिक्ष
भिक्षायामलाभे लाभे च, भिच्छते याचत इत्यर्थः ॥ देश इति । कुरुपञ्चलादिरे-
वेह गृह्यते । तेन अधिशोड्स्यासां कर्म इत्यस्य न वैयर्थ्यमधिपूर्वाणामेषामाधा-
रः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्या-
शयेन तथैवोदाहरति । कुरुनिति ॥ गोदोहमिति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः लो-
के कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि
न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा अक-
र्मकधातुभिर्योगं देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्ते इत्यु-
दाहृतम् ॥ तदसंगतम् । ग्रामममूहः कुर्वादेरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रं
तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्य-
स्यापि प्रसङ्गाद् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसि-
द्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयस्य सङ्गतं, कर्मसंज्ञा-
या अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रस-
ङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदोषसूचनायेति कथंचिद्ग्राह्याय पूर्वोक्तपरिहा-
रेपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥ गतिबुद्धिः ॥
प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥ शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्य-
र्थः । कर्मशब्दोत्र कारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृति-
मे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-

पङ्क्तितानुपङ्क्तिसाधारणे स्वातन्त्र्ये लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिघातोर्जये शक्तिः । प्रकटजये लक्षणा । शब्दादन्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणेति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकटजयस्तु जिघातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्काः । प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम् इत्युक्ता ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिकानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन ण्यन्ते कर्तुरितिवचनं साधकाशं स्यादित्याहुः । नीवह्नोरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणाद् रुढिर्योगमपहरतीति न्यायोच न स्वीक्रियते ॥ अनिषेध इति । प्रयोष्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । नीवह्नोर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥ सूत इति । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह । आदिखाद्योरिति । अद भक्षणे खाद भक्षणे । प्राचा तु आदोति पठ्यते तत्तु ण्यस्तानुकरणमिति बोध्यम् । आदयतीति । इह निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते अन्तेः प्रतिषेधः इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ भक्षेरिति । ननु गतिबुद्धीति सूत्रेणापी कर्तुर्णी कर्मत्वं विधीयते न णी कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावात्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चेद् । अत्राहुः । हेतुमण्डिजन्ते विधिरिति । निषेधोऽप्यणवित्ययं संनिधानाच्चेतुमण्डिजिषय एव तेन पुरादिणिजन्तेषु भक्षयती प्राप्तिस्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति ॥ भक्षयतीति । बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । जेषस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥ जल्पतिप्रवृत्तीनामिति । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्त्ता । ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धिसूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थाद् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्री

यत् किञ्चिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्युक्तम् ॥ स्मारयतीति । आध्यानार्थक-
 स्त्रैव स्मरतेः घटादयो मितः इति मित्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः । देवदत्तेने-
 ति । स्मरयत्वेन वनगुह्यम् इत्यत्र तु शेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बो-
 धम् ॥ शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना कण्ठः । ततो हेतुम-
 श्चिच् ॥ धात्वर्थसंसृहीतेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै रिरूपुनिति कर्म प्रयुञ्चा-
 नाः परास्ताः ॥ न त्वविवक्षितकर्माणोपीति । यथा लः कर्मणि चेति सूत्रेऽविव-
 क्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा षोडनादि-
 कर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति ।
 एवं गत्यर्थकर्मकेति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान्
 पक्कवान् इत्यर्थे दत्तः पक्क इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा अयकृन्द्शब्दायङ्गे आं नेत्युक्तम् ॥
 तदयुक्तम् । अयतेनिषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तच्चेष्टत्वात् ।
 कृन्द्ङोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तौरेवाभावाच्चेति स्थितं
 मनोरमायाम् ॥ यदपि शुभ्रहृदशामिति कर्मत्वमुक्तं, तच्च दृशिग्रहणं प्रामाणि-
 कमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम् । ग्राह्यैर्दिकर्मकत्वं यद्यपि अजिग्रहणं
 जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगस्य, अयाचितारं न हि देवदेवमद्भिः सुतां ग्राह-
 यितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य, चानुगुणम् । तथापि बह्वनामसंमतमेव ।
 अत एव तं धनुरजिग्रहो धितवान् सुतां ग्राहयितुमुदाहृत्येन बोधयितुमित्येव-
 मुक्तप्रयोगं समर्थयाचकिरे । न च बुद्धार्थत्वं विनापि यथाश्रुताऽर्थे एव ग्राह्यैर्द-
 कर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र
 तत्प्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, श्यन्ते
 कर्तुश्च कर्मणः इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भव-
 त्वेव धेनुः प्रयोज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्यं प्रतिग्राहितामिति स्यात् ।
 प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥ सिद्धान्ते तु जायया
 प्रतिग्राहिता गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव त-
 त्प्रत्ययेनाभिहितत्वात् । ययेति तृतीया तु णिजयं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि
 णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयी-
 भूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूतं गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथा-
 प्यन्यपदार्थान्तर्भावैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकाधीभावः कल्प्यत
 इति नास्त्वचानुपपत्तिरिति दिक् ॥ इत्थो । हा च का च इत्थोरिति वि-
 ग्रहः । इत्थं कुंश्च इत्थोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठतविभक्त्या वा विग्रह

इति सिद्धान्तात् । गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अथ-
 पूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद् विकारार्थस्य करोतिश्चाकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना
 अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्वारभात् ।
 प्राप्तावुदाहरणमाह । हारयतीति । हरति करोति वा कटं मृत् इत्यस्यन्ताव-
 स्थायां भृत्यः कर्ता, स एव स्थन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम् । ह-
 मभ्यवहारयति सैन्धवान् हणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् वि-
 कारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि गतिबुद्धीत्यादिरिह नानुवर्तते तदै-
 तदव स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । न वेति विभाषेति स्रु-
 उभयत्र विभाषासु भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ।
 अभिवादीति । वद संदेशवचने शुरादिराधुषीयः । अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता ।
 अभिवादयतेरप्राप्तौ दृष्टेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्य-
 न्यः अभिवादयते । णिचश्चेत्यात्मनपदं, परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्ते-
 त्वेव । तथा पश्यति देवो भक्तो दर्शयते देवं भक्तमित्यादि ॥ आभिर्नावि ॥ नेर-
 ह्यात्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविद्वद्धार्यमित्याह ।
 संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखापदे इति ॥ क्वचिदेति ॥
 एवर्थेष्वभिनिविष्टानाम् इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥
 उपाय ॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति वस निवासे इति भौवादिक
 एव गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह । उ-
 पादिपूर्वस्य वसतेरिति । वसेरश्रयस्य प्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे । अ-
 भुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दे निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसे-
 राधारः कर्म नैत्यर्थः ॥ वने उपवसतीति । कथं तर्हि गत्यर्थकर्मकेति सूत्रे ह
 रिदिनमुपोषितः इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेदत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भो-
 जननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति ॥ उपपदविभक्तिमाह । उभसर्वतसोरित्या-
 दिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयत्वर्यः । प्रकृतिद्वित्वेन
 तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः अनुकारणशब्दत्वेनासंस्था-
 वाचित्वात् । तथा चोभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परच तसिलोऽसं-
 भवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्मात्
 तदन्तमस्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ धिगिति । धिक्
 शब्दयोगेपि द्वितीया कार्यत्यर्थः । अत्र प्राक् धिगित्वविभक्तिको निर्देशो गवि-
 त्ययमाहेतिवद् इत्याहुः ॥ तत्र । तथा सत्त्वपदान्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्ये-

स्वयेव दाष्टान्तिके जडत्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति
 शङ्कम् । कश्च न दः इति सूत्रे धिक् इत्युदाहरणस्यासंन-
 तिप्रसङ्गात् । कश्च न दः इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकच्संनि-
 योगेन इत्वं विधीयते । तस्माद्विगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु
 प्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि
 तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेन प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वा-
 त्सुपो लुक्विभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ उभयतः कृष्णमिति । कृ-
 णस्य पार्श्वद्वयपोत्वर्थः । आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभ-
 क्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते उभसर्वतसोऽरित्यत्र उभसर्वयोगे परस्पर-
 साहचर्यात्तसिलेव गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ तसि-
 खेत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तोन यत्र संज्ञायां तसिस्तसिलादेशाभावस्तत्र न
 द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु तसिखेत्यत्र किंसर्वनामबहुभ्यः
 इत्यनुवर्तनादिति । धिक् कृष्णभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे
 द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके ॥ कथं धिङ् मूर्खेति ।
 संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया न
 प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा
 च धिक् मूर्खं निषिद्धाचरणमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खंसंबोध्यमनिषिद्धाचरणस्य
 निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिमते तु मूर्खंसंबोध्यकं
 निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यस्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली-
 यमीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः ॥
 तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च
 देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तव-
 कर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य अस्माभात् । किं च । देव त्वां भजन्ति भक्ता
 इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥ उपर्युप-
 रोति । कथं तर्हि उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्चरबुद्धय इति । उपरिवुद्धीनाम्-
 तानवुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । तेनाऽन्वेडितत्वाभावाच्च द्वितीया । यदा
 प्रतिपदोक्तस्य उपर्यध्वघ्नः सामीप्ये इति कृतद्विष्य वार्तिके चहणादिह च वीप्
 सहिवंवनत्वाच्चास्ति द्वितीयाप्रसङ्गिरिति ॥ अभिनः परित इति । एतच्च
 अन्वयापि दृश्यते इति पूर्वीक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचक्ष्युः ॥ अभिनः कृष्ण-
 मिति । पर्यभिध्वां चेति तसिच् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावश्यकौ ।

विलङ्घ्य लङ्गां निकषा इनिष्यति इति माघः ॥ इति खेदे तदेतदाह । तस्य
 शोच्यतेति ॥ बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्त्वर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषक-
 त्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थता न
 शङ्का ॥ अन्तरान्तरेण ॥ प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव यद्वचं न तु टावन्तद्वती-
 यान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तद्वथा गुरुभार्गवावित्युक्ते यद्वयोरेव प्रतीति-
 नं चाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोऽन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्वि-
 शेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ॥ हरि-
 श्चात्तु द्वितीया न भवति अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥ अन्तरेण इति
 मिति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये इत्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते कृष्णालसूत्रामलमन्तरेण
 स्थितलङ्घामरयोर्द्वयं सः इति । चलञ्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तयद्वयान्ते
 अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णात् द्वितीया । अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरे-
 त्यनेनानन्वयात् ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ इत्यधिकृत्येति । रीश्वराद्यागिति बोध्यम् ।
 गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकादू-
 कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथाः च हरिः क्रि-
 याया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु
 भेदकः इति । तथाहि । जपमनुषावर्षद इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते ।
 अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्यैव संबन्ध उच्यते, द्वितीययैव तस्यो-
 क्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मा-
 नक्रियैव क्रियान्तरमादिष्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धिवर्षण-
 मिति द्वितीययावगतः संबन्धो लङ्घ्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवातुना
 विशेषेव ख्याप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते ।
 सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा । उक्तसंज्ञ इति ॥ कर्मप्रवचनीय इत्य-
 र्थः । गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनुषावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगा-
 भावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः
 संज्ञाया इति चेदबाहुः । गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति
 संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयास्तिर्द्वौ किम-
 नया संज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वात्संबन्धविवक्षया कर्मत्वा-
 भावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रा-
 वर्षद इत्यर्थावगमात्तदन्तलोपे पञ्चम्यपवादार्थेऽप्येवं संज्ञास्तिविति वाच्यम् । स्व-
 न्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी जपस्य; तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावा-

दिति ॥ परापि हेतौ द्वितीयादि ॥ अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
या अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुद्वितीयाया अवकाशो
धनेन कुलमित्यादि । उपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वान्नृतीया
स्वात्मा बाधित्वा अनुलक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव भवतीति ।
न च द्वितीयाद्ये इति सूत्रेणैव गतार्थता शङ्का, तस्य पुरस्तादपवादव्याधिन सह-
युक्तेप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् । सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्त-
मपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः । नदीमन्वेति ॥ द्वितीयायाः
संबन्धोः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्य-
नुना द्योत्यते ॥ ह्रीने ॥ उत्कृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्य-
थाययोनादहरति । अनु हरिमिति ॥ उपोधिके च ॥ चकारेण ह्रीने इत्यनुकृष्य-
ते तदाह । अधिके ह्रीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह । सप्तमी
वक्षत इति । यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीययु-
क्ते इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति श्रेयम् । उपहरिमिति । पूर्वव-
दुत्कृष्टादेव द्वितीया ॥ लक्षणेत्यम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्धि द्योतनमर्थः ।
संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति ॥ भक्तो विष्णुं प्रतीति । वि-
ष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादित्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥
लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः ॥ वृक्षं
वृक्षमिति । इह बीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबन्ध-
ते । कर्मस्थेव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न
एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे । पञ्चम्यपाङ्प-
रिभिरिति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेक्ष्येन साहचर्यात् ॥ परिषिञ्चतीति ।
सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ॥ ममाभिषादिति ॥ मम
भागः स्वादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु मामभिषादिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुया-
दित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र च मम भाग
इत्यर्थतः पर्यवसानात् अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति
षत्वम् ॥ कुतोऽङ्गागच्छतीति । इह प्रजयति, पराभवति वृक्षं प्रति विद्योतते,
इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्व-
र्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकताप्येवेति बोध्यम् । गतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिक्रि-
यत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्युक्तम् ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पू-
जायामित्यनुकृष्यत इत्याह । पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम् ।

पर्यहयेत्येकमेवोदाहरति । अति देवान् कृण्वेति । अन्ये वृद्धाश्चरन्ति अतिसि-
 क्ष्मम्, अतिस्तुतमिति, बहुतरं समोचीनं सिद्धं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अति-
 कमणं, समोचीने पूजति विवेकः ॥ अपिः पदार्थः ॥ सर्पिषोपि स्यादिति । सर्पि-
 बिन्दुः स्यादित्यर्थः । अपिः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह । अनुपसर्गत्वाच्च ए इति ।
 उपसर्गसंज्ञाभावात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरितीह न प्रवर्तते इति भावः ॥ संभाव-
 नायामिति । संभाव्यत इति संभावना । स्यासन्नन्वो युष् । भवनक्रियासंभावना-
 यां भवनस्य विषयत्वादाह । तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ॥ कर्तृदौ-
 र्लभ्येत्वादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रिया-
 वाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥ अवयवावयविभावेति । अपिरवयवो
 बिन्दुरवयवः ॥ इयमेवेति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः ॥ हि-
 तोयेति । कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता ॥ न त्वपिनेति । न च बिन्दु-
 ना योगितद्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपग-
 मादिति शङ्काम् । अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्र-
 तीतिरिति चेत् शृणु । अपिना द्योत्वं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति ।
 कर्त्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं,
 न त्वपिना गम्यमानस्येति ॥ उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः
 स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषेत्यर्थपर्यवसाना-
 त् ॥ अपिस्तुयादिति ॥ अनासन्नसगोचरं दिष्टमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः ।
 एतादृशस्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ इह संभा-
 वनाद्योतकोपिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महान् भेदः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पक्षं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया बाधात् ।
 एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥ अपि सिद्ध अपि स्तुहीति । सिद्ध स्तुहि चेत्यर्थः ॥
 कालाध्वनोः ॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोनश्चात्यन्तसंयोगः
 निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्वयैरित्यौचित्याद् बो-
 ध्यम् ॥ द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह
 न भवति । कालाः, अत्यन्तसंयोगे चेति समासविधायके कालाः इति बहुवच-
 ननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात् । अत एव मासप्रमितः सु-
 वर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति । मासं कक्षाचीत्यादि । अक-
 र्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानाज्ज्ञेय कर्मणि द्वितीयेति
 द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥ मासस्य द्विरिति । कृत्योर्थप्रयोगिकालेधिकरणे

इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः ॥ तत्र । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या हिरण्णो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह षष्ठी शेषे इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्यार्थप्रयोगे इति सूत्रस्य हिरण्णो भुङ्क्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्पठत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थान्तर्यत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति । स्वात्त्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्वात्ती पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति ॥ विवक्षितोर्थ इति ॥ साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्वापाराणन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । विवक्ष्यत इत्यनेन स्वात्त्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च, वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्वात्त्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्वाप्यकर्तृत्वादिवृत्तं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववच्च नियतम्, किं तु वैवक्षिकम् । न हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौः इति विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ॥ तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म कर्त्तृकर्महारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणम् इति स्थितम् । वक्ष्यर्थी व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचैरधि-श्रयणतन्त्रुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः, तण्डुनधारणादिपरत्वे स्वात्ती कर्त्ता, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्त्तारः, स्वात्त्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्वात्ती करणमेव न तु कर्त्ता देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्वातूपात्तत्वात्, तथा आदिष्वादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्त्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म षष्ठिपूर्वैः शीङ्गादिभिर्नोपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि श्रेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्वातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्त्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियायां यदा आमुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मत्वेवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्त्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिमंभवाभावात् ॥ यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद्दृष्ट्वात्पक्षं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्यास्यभावेऽप्यप-

दानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्यु-
पगन्तव्यम् । एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादावि-
ष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेभ्युपगतेऽपि वृत्तात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादि-
जन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनाच्चापादानंतिव्याप्तिः । नवा ग्रामं गच्छती-
त्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेष-
णात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्विन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदप्येतेन
प्रत्युक्तम् । ग्रामं गनयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । णिजर्धप्रेरेणाजन्यप्रयो-
ज्यव्यापारि गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । तच्चाभ्युपगमं तु देवदत्तेन
पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना
क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् ।
हृक्कोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमन्तरेण हारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैक-
ल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् ।
तर्हि आकडारादेका संज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्तत्वाच्चिरवकाशया अपादान-
संज्ञया सावकाशयाः कर्मसंज्ञाया बाधाबोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थ-
तावच्छेदकेत्यादिपरिग्रहेण ॥ स्यादेतद् । आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्य आत्मान-
मात्मना इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपित-
कर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात् ॥
नैव दोषः । अङ्काराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्यात्मानमात्मना हन्ती-
त्यादिप्रयोगस्याकारे समर्थितत्वात् ॥ ननु साधकं करणमित्येवास्तु, कारकाधि-
कारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा चोभयोपादानेन
प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति । तमवग्रहणं किमिति ॥ इतरस्तु कारकप्रक-
रणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमवग्रहणमिति
शयेन ज्ञापनफलमुदाहरति । गङ्गायां घोष इति । उक्तज्ञापनानङ्गीकारे त्विहा-
धिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याध-
रितार्थत्वादिति भावः ॥ अथ व्याचष्टुः । यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामी-
प्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा
तु न प्रयोजनं तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तच्चाद्यप्ये विभक्तिर्लाक्षणिकी
द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि ॥ रामेणेति ॥ यद्यपि विभक्त्यु-
पस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषयतेव, तथापि कृदुपस्थितानां
विशेष्यतेव । सत्त्वप्रधानानि नामानोत्पुक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्ह-

न्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेषभावव्यत्यासाभावेऽपि न्यत इत्यादिकर्मकृतसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवि-
योगाश्रयो वालोति वाक्यार्थः ॥ वालिनं हन्ति, वाली हन्यत इत्यादौ तु वा-
लिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनि-
ष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः ॥ अत्रेदमवधेयम् । फलव्यापारयोर्धा-
तुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् । इह धातुः
स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः ॥ आश्रये तु तिङ इत्यत्र विभक्तिविपरि-
णामेन स्मृता इति संबध्यते । वाचकत्वेनेति पूर्ववत् ॥ तिङ इत्युपलक्षणं द्विती-
यादीनामपि आश्रयमाचार्यकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयाद्वितीयास-
मोनां सांकर्यं स्यात् ॥ मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारः
भेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपग-
म्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मकृतसमभिव्याहारे तु व्य-
त्यासोऽस्येवेति उक्तत्वात् । हरिं भजति देवदत्तः इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्य-
मस्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्गाद्याधारयोश्चाभेद इह सं-
गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो
यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्या-
धारतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूच-
स्वरनभङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोप्याह । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव
तथा तिङाम् इति ॥ अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि गबुन् ।
शाब्दिकः । शब्दददुरं करोतीति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वक-
मंकृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणं ल्युट् ॥ प्रकृत्यादिभ्य इति ।
आकृतिगणोयम् । तेन नाम्ना सुतीक्ष्णशरितेन दान्तः इत्यादि सिद्धम् ॥ चार्कुरिति ।
अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् पठोह प्राप्ता । एतच्च
गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वासिद्धम् । करणान्तरव्युदामाय हि प्रकृतेरैव करणत्वं
विवक्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनैत्यर्थात् ॥ प्रायेण
याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानं ज्ञानक्रियां प्रति करणत्वासिद्धम् । आचारा-
दिवाङ्मयेन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥ गोत्रेण गार्ग्य इति ।
गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाह ज्ञाय इत्यर्थात् इहापि तृ-
तीया सिद्धा ॥ समनेत्यादि । समनेतीत्याद्यर्थं समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया

प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा पथोपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥ हिद्रोणे-
 नेति । इयोर्द्रोणयोः समाहारो हिद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्रोण-
 यसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । हिद्रोणपरिमितधान्यार्थे भूत्वे हिद्रोण-
 शब्दः, तस्य च कृत्यं प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥ चादिति ॥
 करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां प्र-
 णापकर्षणेन वा संबन्धोः पर्यायत्वे लब्धे च ग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन मनसा
 दीयतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति ।
 मनसः संज्ञायामित्यलुक् ॥ किं च अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्म-
 कत्वाद् अणि कर्तुं पूर्णं गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न । अणावकर्मकादिति परस्मै-
 पदमपि भवति ॥ ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वा-
 दक्षान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यात्तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः कार्यका-
 लपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानम् । तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥
 स्यादेतद्, दीव्यन्ते अत्रा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया
 स्यात् तथा देवना अत्रा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोऽभिधानाद्
 द्वितीया स्यात् ॥ मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां
 शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहित-
 त्वम् ॥ सहयुक्ते ॥ सहेनाप्रधाने इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह । स-
 हार्थेनेति । सहार्थकशब्देन सह साकं सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति । पितु-
 र्वागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तस्याधान्यमुच्यते ॥ अ-
 धानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थ-
 मात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पि-
 तुर्वागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्याद् अतस्तद्धारणायप्रधा-
 नग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृति
 इति षष्ठा एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ येनाङ्ग ॥ येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्य-
 र्थभूतोवयव एव गृह्यते संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनाव-
 यवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह । येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥ अङ्गिन
 इति । सूत्रेणशब्द अर्थप्राप्त्यजन्त इति भावः ॥ जटानामित्यर्थभूतलक्षणासुपपा-
 दयति । जटाज्ञाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्टत्वार्थः ॥ संज्ञो ॥
 ज्ञा अवबोधने इत्ययमेव गृह्यते न तु जनी प्रादुर्भावे इति तस्याकर्मकत्वात् ।
 ऊमः प्राग्भागस्य च इत्यस्याज्ञोपीन इत्यज्ञोपेन निष्पन्नतया लाक्षणात्कृताश्चेत्या-

प्रयेनाह । जानातेरिति । संजानीत इति । संप्रतिध्यामनाध्याने इति तद्ध ।
 कथोमे परत्वात् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठेऽपि पितुः संजाता । आध्याने तु पित्रा
 पितरं वा संजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह । आध्याने परत्वाद् अघोर्गर्थेति षष्ठी
 मातुः संजानातीति ॥ तत्र । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥
 हेतौ ॥ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनोभूतो गृह्यते न तु तत् प्रयोजको हेतुश्चे-
 ति कश्चिन्मः । तस्य चकारिण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत
 आह । हेत्वर्थ इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किम-
 नेन्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह । द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये
 षाङ्गं । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारमव्यापारवृत्ति च यत्तत्तत्त्वमित्यर्थः ॥
 करणत्वं त्विति । क्रियाभावनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः ॥
 एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरिणान्यस्यान्यथामिद्विर्न शङ्केति भावः ॥ उक्तं च
 द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रितं तु व्यापारि निमित्तं हेतु-
 रिष्यते इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति । दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको
 घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् कर-
 णत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह । पुण्येन दृष्ट इति । पुण्य-
 शब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापार-
 त्वाभावात् करणत्वमिति भावः ॥ यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते,
 तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्येवेति कर्तृकरणयोरित्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुण-
 विषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्य
 लक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयिति इत्थंभूतलक्षणे इ-
 त्याशङ्कमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते द्रव्यादिमाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य हेतौ
 इत्यनेनैव बाण्येन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरिति सूत्रे करणग्रहणं
 त्यक्तुं शक्यं करणसंज्ञा तु आवश्यकी करणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये
 तु क्रियासाधकतमं तत्तद्रव्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेहेतु । द्रव्य-
 साधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाण्येन हत
 इत्यादौ हनने बाणादिनिमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा हेतावित्यनेनैव
 तृतीया । बाण्यव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां
 तु हेतुत्वाविवक्षणात् कर्तृकरणयोरिति करणे तृतीया आशङ्क्येत्याहुः ॥ फलम-
 पेति । एतच्च प्रत्ययः इति सूत्रे कैयटे अष्टम् ॥ अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया
 चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सङ्ग्रेहं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र

केचित् परिष्कुर्वन्ति अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको
 निवाम इत्यर्थस्वीकारेय्यं विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहामेदः संसर्ग उपका-
 रकत्वेन सहनिरूपकता । ततश्च फलभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिव-
 मनानुकूलो व्यापारः इत्यर्थः । दण्डेन घटः इत्यत्र तु दण्डनिष्ठोपकारकत्वनि-
 रूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥
 गम्यमानापीति । अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चीयते । न केवलं श्रूयमाणैव
 क्रिया विभक्ता प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥ साधनेति । साध-
 मित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीतिभावः ॥ अशिष्टेति । एतच्च दाणश्च सा-
 चेत्तुर्थ्यर्थ इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कुर्वन्ति
 अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्यांश्चस्तु ज्ञापकसिद्ध इति ॥ दास्या
 संयच्छते इति । दाणश्च साचेत् इति तद्ध । पात्राभ्येति यच्छादेशः ॥ कामुक
 इति । लघुपतपद इत्यादिना कर्मरुक् ॥ इति तृतीया ॥ कर्मणा ॥ महा-
 संज्ञाकरणमन्वर्थमज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेत्यै तत्संप्रदानमिति । अत
 एवाह । दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबन्धुमी-
 ष्यति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन अज्ञां नयति ग्रामम्, इत्थं
 निदधाति वृत्ते इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्दृष्ट्या स्वस्वत्वनिर्हासपूर्वकं
 परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि
 ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामग्राहः स्वस्व-
 कापाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयो-
 गस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमज्ञां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः
 शङ्क्यः । अज्ञां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति
 निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं सम्भते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति
 भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदार्थं, न तु समासः ।
 उदात्तवता गतिमता च तिङ्ता गतेः समासो वक्तव्यः इति वार्तिकस्य च्छ-
 न्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुर्वते इत्यादौ
 समासत्वात्सोऽरूपसिद्धिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य ज्ञमीन-
 पुंसकादिति लुकि कृतेपि ज्ञस्यो नपुंसके इति ज्ञज्ञः स्यात्, यत् प्र-
 कुर्वीरन्नित्यत्र तु न लोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥
 दानीय इति ॥ बहुलकात्संप्रदाने अनौयर् ॥ क्रिययेति । क्रियायाः कृचि-
 मकर्मत्वाभावात् तथा अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एत

च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनेन सिद्धम् । पत्ने श्रुते इत्यादौ
 पतिमनुकूलयितुं श्रुते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु क-
 मंश्चा यमभिप्रैतीति सूत्रेणैव सिद्धम् । संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रि-
 यापि कृत्रिमं कर्म इति तैरुक्तत्वात् । तत्रैवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् क्रिय-
 या यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्यर्थसंज्ञात्वास्वीकारा-
 त् ॥ नन्वेवं कटं करोति, श्रोतृदत्तं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वच-
 नद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यानिष्टप्रयोगोपि स्यादि-
 ति चेत् अत्राहुः । पत्ने श्रुते इत्यकर्मकस्यैव सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निर-
 वकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वाच्चैवानिष्टप्रसङ्गः । न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्विती-
 याचतुर्थीविति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्रत्याख्यानं भाष्यस्य न संगच्छत इति
 वाच्यम् । भाष्ये तत्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतद्
 दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्यं चतुर्थीं सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया । मैवम् ॥
 दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्थं । कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।
 कर्मणः करणसंज्ञा, इत्यादिच्छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुबुध्यत्ययं सिद्धत्वा
 दिति प्रत्याख्यायते ॥ रुच्यर्थानाम् ॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थोऽस्तेषाम् । प्रीय-
 माण इति । प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट् ॥ हरये रोचत इति । हरिं
 प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते,
 तथापिह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याहुः । अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो
 रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थं संज्ञा न भवति ॥ हरिनिष्ठप्रीतिरिति । एतेन अ-
 न्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥ मोदकः पथीति ।
 देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वम् । प्रीयमाणपदा-
 भावे तु पथोपि स्यादिति भावः ॥ ज्ञाघजुङ् ॥ ज्ञाघ कत्यने जुङ् अपनयन्
 षा गतिनिवृत्तौ शप उपालम्बे ॥ कृष्णाय ज्ञाघत इति । कृष्णं स्वीतीत्यर्थः ।
 कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कृष्णाय आत्मानं परं वा ज्ञाघ्यं
 कथयतीत्यर्थ इति ॥ अस्मिन्स्तु पत्ने शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥ जुत इति ।
 सपत्नीभ्यः कृष्णं जुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्यकस्यचित् जुत
 बोधयतीति वा ॥ तिष्ठत इति । स्थित्वा स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।
 प्रकाशनस्येयाख्ययोचेति तङ् ॥ शपत इति । उपालम्बेन स्वाभिप्रायं कृष्णं
 बोधयतीत्यर्थः ॥ धारिरुत्तमर्थः ॥ ष्टङ् अवस्थाने । हेतुमण्यन्तः । उत्तम-
 र्थो धनस्वामी । अर्तः ज्ञः । ऋणम् । ऋणमाधमस्य इत्यत्र व्यवहारविशेषो-

पलत्रयार्थमाधमर्ष्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेपि निष्ठानत्वं भवति । अस्यादे-
व निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥ भक्तायेत्यादि ।
इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः । धृष्टो कर्मकत्वादणी कर्तुर्भीक्ष्वस्य चैव कर्मत्व-
म् ॥ शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिकाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदु-
त्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्ष्यग्रहणाभावे हेतुसं-
ज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्ष्यग्रहणमिति भा-
वः ॥ एवं च कृतेऽप्युत्तमर्ष्यग्रहणे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां
तद्विधानार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः ॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां
प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥ स्पृहेरोष्णितः ॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावद-
न्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न । परत्वादिति । तेन परस्परं स्पृहणी-
यशोभम् स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः इत्यादौ कर्मस्थानीयर् सिध्यति । शेषत्ववि-
वक्षायां तु कुमार्य इव कान्तस्य चस्यन्ति स्पृहयन्ति च इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति
हरदत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीययन्ययोस्तु स्पृहयतियोगिकर्मसंज्ञायाः
शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥ युक्तं चेत्तत् क्रियया यमभिप्रेति
इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः स्पृहेरोष्णितः इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परस्परं स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीयो
विप्रः इतिवद् बाह्यलक्षात्संप्रदाने अनोयर् इति व्याख्येयम् । कुमार्य इव का-
न्तस्य इत्यत्र तु चस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणा-
मेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥ क्रुधद्रुह ॥ क्रुध क्रोधे द्रुह
जिघांसायाम् ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् असूयतिः कण्ठादियगन्तः । एवामर्थ इवार्थो येषां
धातूनामित्यर्थः ॥ द्रोहोऽपकार इति । द्रुह द्रोहे इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जि-
घांसा द्रोह एवेत्यर्थतोनुभाषणं वा ॥ अक्षमेति । परसंपत्त्यसङ्गनमित्यर्थः ॥
क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया
प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विविक्षोपादानेनेति
चेद । अत्राहुः । विषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन योऽस्मान्दृष्टियं च
वयं द्विषः इत्यत्र चतुर्थी न भवति । तत्र ह्यनभिगन्धनं द्विषैरर्थः । अत एवा-
चेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते । यौषधं हेष्टीति ॥ कोपप्रभवा एवेति । कथं
तर्हि कुप्यसि कश्मैचिद् इति । न हि कोपः कोपप्रभवः । अत्र व्याचक्षुः । कु-
पिरत्र द्रोहाद्य इति पत्ये शेते इतिवत् क्रियया यमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ईर्ष्यं
चिन्तप्रयोजनमित्याहुः ॥ राधीक्षीः ॥ राघ संसिद्धौ ईक्ष दर्शने । अनयो-

स्त्वह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विहणोति । पृष्ठो गर्ग इति ! शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंयन्नादकर्मकावेती । अत एव राध्यतीति श्यन् राधोर्कर्मकादवृत्तावेव इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गस्सूत्रेणा-
कर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्ता-
यां वचनमिदम् ॥ अनुप्रति ॥ गृण इति श्रान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी । प्रत्याङ्-
भ्यामिति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारिते त-
स्माद्वचन्यादिहापि प्रत्येकमेव संबन्धि इति सूचयन्नाह । आभ्यां गृणातेरिति ॥
द्वौवे इति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ परिक्रयणे ॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः
क्रयः तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य
न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह । नियतेति । भृत्या वेतनादिना । तादर्थ्य इति । त-
स्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् यज् । क-
तव्रितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् यजा संबन्धोऽभि-
धीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधी-
त्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिश्च-
न्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्का, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेपि षष्ठीविहितशेषणादेव भ-
वतीत्याकारे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दार इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति ।
हेताविति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति किं तु प्राति-
पदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं ध्वंश-
मिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वाद् । विप्राय गा-
मित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ कृपीति ।
संप्रदादित्वाच्चावे क्वपि तदन्तात्सममी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, कृम्यर्थ-
कधातुप्रयोगे यः संप्रत्यते तत्र च विकारवाचकाश्चतुर्थी इत्यर्थः । स हि संप्रत्यते
प्रादुर्भवति । तदुदाहरति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः ।
प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाश्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु पर-
त्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते । यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरुपादानत्वं विव-
क्षते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते ॥ कृपीत्यर्थ-
पक्षमित्याशयेनाह । संप्रत्यत इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञा-
नायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमि-
त्याहुः ॥ उत्पाप्तेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन
प्रापितेर्थे वर्तमानाश्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥ वातायेति । वातस्य प्रापिकेत्यर्थः ॥

हितेति ॥ चतुर्थी समासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लभ्यमिति भावः ॥ एवं शुभयोगेपि चतुर्थो बोध्या ॥ क्रियार्थोपपद ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्वोधम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुष्ठुन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कण्टोर्यः । तुमुन् श्रुत्वा क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह । क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥ तुमुन् इति । श्रुलोप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणं बाधकाभावात् ॥ कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति ॥ तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह तादर्थ्यं इति प्राप्तिः शङ्क्या । यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डोम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुन् कर्मणीत्युक्तत्वाद् भक्षिकर्मणि चतुर्थीः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्श्रुत्वा क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुन् इति लभ्यते नान्यर्थति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥ तुमर्थात् ॥ अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनाच्चेति सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह । भाववचनाच्चेतीति । न च तादर्थ्यं इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन भाववचनाच्चेति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूच्यारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकतोक्तम् । भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति श्रुल्लस्ताम्ना भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति ॥ तत्र । श्रुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् श्रुलस्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य

व्याख्याने बाधकाभावाद भाववचनादिति त्यक्तं शङ्क्यम् । न चैवं तुमर्थादि-
 त्वेव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥ बली-
 यमीति ॥ हरये नम इत्यत्र तूद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः ह्यु-
 द्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्ते-
 र्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषाव-
 गमस्त्वयंप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः, कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो
 भटित्वेवावगम्यते इति तस्मा बलीयस्त्वमित्याहुः ॥ षष्ठ्यपीति । ननु प्रभा-
 दियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतिरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह ।
 तस्मै प्रभवतीति ॥ न त्वां ढणमित्यादि ॥ ननु ढणादिसदृ युष्मच्छब्दादपि
 पक्षे चतुर्थी भाव्यम् ॥ मैवम् । अनादरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं
 यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । ढणं ह्यज्ञानादरद्योतकं न तु युष्म-
 दयः ॥ स्यादेतत् । त्वां ढणं मन्ये ढणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयो-
 गेण ॥ अत्राहुः प्रकटकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमस्ति, तेन यदाचिन-
 यतुर्था विधीयते ततो निकटत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति
 न तुमास्यविवक्षायां । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे भटित्वेव भव-
 तीति न त्वामित्युक्तमिति ॥ श्यना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका नि-
 र्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे
 अनभिहितं कर्म भवति । श्यनपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विव-
 क्षितः । तेन ढणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रचः इति भट्टिप्रयोगः संग-
 च्छते ॥ नीकाकान्नेति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥ गत्यर्थकर्म-
 णि ॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति ॥
 अनध्वनि इत्याध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति अनध्वन इत्येवाव-
 ष्यत् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् ।
 अर्थस्येव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव नि-
 र्देशास्तथा च वार्तिकम् अध्वन्यर्थग्रहणमिति ॥ गन्वाधिष्ठित एवेति । आस्थि-
 तप्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्तिकादिति भावः ॥ आस्थितः संप्राप्तः, पन्थानं ग-
 च्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा
 तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय असंप्राप्ते इति पृथक् तेन स्त्रियं
 गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अजां नयति ग्राममि-
 त्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न

त्वमी नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति ॥ गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेति वक्तव्ये
 द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्ते-
 त्यत्र कृत्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥ भ्रु-
 वमपाये ॥ भ्रु गतिस्त्वर्ययोः । अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वाङ्ङित्वे उवङ् ।
 भ्रुव स्थैर्यं इति केचित् । तत्र इगुपधेति कः । भ्रुवं स्थिरम् । अपायशब्देन
 विवक्षितमाह । विस्फोष इति । एवं च प्रकृतधात्वर्थानामश्रयत्वे सति तज्जन्यवि-
 भागाश्रयो भ्रुवमिति फलितम् । तच्चार्थादवधिरेवेत्याह । अवधिभूतमिति ॥
 धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्रयस्य प्रकृतपतधातुपात्तक्रियां प्रत्य-
 वधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयपु-
 पादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्यपादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा ।
 अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । भ्रुवमिवातदवेषात्तदपादानमु-
 च्यते । पततो भ्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्रयस्य पतने कुष्ठा-
 दि भ्रुवमिच्यते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वीकृ-
 यापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति । पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधि-
 कपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, परस्यैवधौ अमे-
 देन संसर्गणं प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनाक्रियायाम्, स चा-
 वधिरूपो धमी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदनं स्थालीत्यत्रोदनकर्मकोद्वरण-
 धिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥
 नन्विह भ्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेति-
 व्यामिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञि-
 निर्देशार्थं भ्रुवग्रहणम् कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति भ्रुवग्रहणं
 चित्त्यप्रयोजनमिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविव-
 क्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्थापादानत्वं
 स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं भ्रुवग्रहणमिति ॥ जुगुप्सति । जुगुप्सा निम्दा, विरा-
 मो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं
 स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विस्फोषो विभागः, स चेह नास्ति बुद्धिकृतस्तु गौण-
 मुख्यन्यायो नाश्रयत इति तमवग्रहणेन स्थापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वक-
 निवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं भीकार्यानामित्यादि सूत्राणि च प्रत्याचक्ष्यी । पूर्वं
 हि बुद्धापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनाच्चिवर्तत इत्यस्येवात्र बुद्धिकृतोपायः ॥
 भीता ॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणे तु कस्येत्यस्य

संयुगेनावयानास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं सं-
युगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञा-
बाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥ भीतार्थेति किम् । व्याघ्रं
पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्करः कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा प-
ञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः ॥ भयहेतुप्रवृत्तं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यत्र
परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । भयहेतुप्रवृत्ताभावे
कारकशेषत्वविवक्षायामिति प्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादेर्विभेतीति
प्रयोगो न स्यादिति ॥ पराजिः ॥ अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्ला-
निरित्यर्थः ॥ कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् ॥ पराजयत इति । विप-
राभ्यां जेरिति तद्ध् । असोढ इति त्कार्थो भूतकालो न विवक्षितः ॥ तेनाध्यय-
नात् पराजयत इत्यादि सिद्धम् । नन्वसोढप्रवृत्तं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इ-
त्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं
बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढप्रवृत्तम् ॥ वारणार्था ॥
यवेभ्य इति । यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाथि इत्यनेनाभि-
हावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्य-
मतस्य स्फुटमेव ॥ गां वारयतीति । वृश् वरणे चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सित-
त्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञा-
प्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितप्रवृत्तमेव व्यर्थं चेन्न वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरण
संज्ञाप्रवृत्तेः ॥ सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति
पूर्वाक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥ अन्तर्धी ॥ धनंति
कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्ती कर्मण्येवेति नियमात् ।
अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्युभयोः प्राप्तिः ॥ निनीयत इति । लोड्
शेषणे दैवादिकः ॥ नन्वन्तर्धीर्वाति व्यर्थं, दिदृक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्क-
र्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोराख दिदृ-
क्षत इत्ययमर्थोत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदा-
हरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु अन्तर्धी इत्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥
पाष्यातोप ॥ नियमपूर्वकेति । तच्चैवोपयोगशब्दो रुढ इति भावः ॥ पा-
ष्यातेत्येतत् वृजन्तमित्याह । वक्तोति ॥ उपाध्यायादिति । उपेत्य अस्माद-
धीयत इति उपाध्यायः इङ्गप्रचेति घञ् । अध्ययनं तु गुरुचारणीत्तरोच्चारणं
नियमपूर्वकम् ॥ नटस्तेति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि अवर्णमित्यर्थः ॥ नटस्य

गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोग्यग्रहणं समर्थितं स्यात् ॥ जनिक-
 तृः ॥ जननं जनिकृत्यन्ति । इणजादिभ्य इति जनेर्भावे इण् । जनिवध्योश्चेति
 वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तृति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या तृजका-
 भ्यामिति निषेधात् ॥ एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्वात्-
 स्तरयोग्येष्वापादानत्वं भवत्येव । अङ्गादङ्गात्संभवतीति यथा । तदेतदाह ।
 जायमानस्येति ॥ एतेन इक्षितपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशोऽयं ज-
 निरित्याश्रित्य गमहेनेत्युपधालोपमर्थामंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्या-
 करणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृति-
 ग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिक्रन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदा-
 हरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणम् ।
 उदाहरणमाह । ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् ।
 किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥
 भुवः ॥ भवनं भूरिति । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । पूर्वसूत्रे ममामनिर्दिष्टमपि
 कर्तृग्रहणमनुवर्तत स्वरितत्वादित्याह । भूकर्तुरिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः,
 अकर्तरि च कारक इत्यधिकारादपादानार्थं ऋदोरप् ॥ जनिकर्तुरित्येव मिह
 निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः ।
 एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वात्प्रभ्यते । तथा चाभूतप्रादुभावो जनिः । अन्य-
 तः मिदस्य प्रथममुपलभ्यः प्रभव इत्यर्थभेदोस्तीति भावः ॥ भीचार्यानामित्यार-
 भ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रेत्यमुपपत्तिसंभवः चोरेभ्यो विभेति भया-
 स्त्रिवर्त्तत इत्यर्थः, जायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या
 निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान् निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते
 निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्यायास्त्रिःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्म-
 णः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामस्त्रिगच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपु-
 र्वकं निःसरणमर्थः, तथा च ध्रुवमपाये इत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निह-
 त्तिविरमणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगा-
 नां समर्थनं नपि मुख्याथपरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्व शृणोतीतिवत् । न
 षष्ठाध्यायनटयोः क्रियानुकूलस्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्र-
 ह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं जुगुप्साविरामित्यादिवा-
 तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा ध्रुवं
 भयहेतुः समोढः इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि सार्धकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि

शेषत्वविवक्षायां न माषाणामग्रीयात् इत्यादाविव षष्ठा इष्टतया तत्रापादा
नसञ्ज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ल्यबलोप इति । ल्यब
न्त्यस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यबग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन कत्वोपि
लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षत इति । यतश्चेति ।
यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी
इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्विमीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्या
स्तुः ॥ कान्तादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते । आग्रहायणीति । अग्र
हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोणः । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामि-
ति शत्वम् ॥ अन्यारा ॥ अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ प्रपञ्चा-
र्थमिति । न च इतरस्त्वयनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वा-
च्यम् । अस्मात्तारो मन्द्रो वेति वत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ अ-
न्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नैत्यत्रातिप्रसंगः नञोपि भेदे शक्तत्वा-
दिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥
आराहनादिति । इह दूरान्तिकार्थः षष्ठान्यतरस्यामिति प्राप्ता ॥ ऋते कृष्णा-
दिति । कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनस्येति प्रयोग इति चेत् । प्रमादीय-
मिति हरदत्तः । अन्ये तु ततोऽन्यत्वापि दृश्यते इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीत-
मित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने ऋते
द्वितीया च इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ॥ दिशि दृष्ट इति । रूच्येति शेषः ।
तेनैन्द्रादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसंग इति चेद् ॥ अत्रा-
हुः । अन्यतरमाहचर्याद् व्याख्यानाद्वा दिग्भेदार्थं यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इ-
ति ॥ दिक्शब्दत्वपीति ॥ यद्यप्यदिक्शब्दोऽप्यसूत्रपदमस्ति मध्यङ्ङित्या-
दिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादसूत्रपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते ।
तेन मध्यङ्ङ देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः ॥ दक्षिणा ग्रामादिति । दि-
क्शब्दत्वेनैव सिद्धे आज्ञादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥ प्रभृतिर्योग इति ।
प्रभृत्यैर्योग इत्यर्थः । तथा च कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन
तत आरभ्य, इत्यर्थः इति प्रयुक्तम् ॥ ग्रामाहहिरिति । आपकसिद्धं न सर्वत्र
तेन करस्व करभो बहिरिति सिद्धम् ॥ अपपरो ॥ वर्जने किम् । परिषिञ्च-
ति । सर्वत्र इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् शत्वम् ॥ वचनग्रहणादिति ॥ विना
तेनेति मर्यादा, सङ्ग तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः
सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयमप-

हः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्वि आङ्मर्यादाभि-
विध्योरिति सूत्रं, तत्र य आङ् टृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥ परिहरेरिति ॥ हृदि
वर्जयित्वेत्यर्थः । परवर्जने वा वचनमिति वार्तिकात् पक्षे द्विवचनाभावः ॥ परि-
रचेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थनापेन साहचर्यादिति भावः ॥ आमुक्तेरि-
ति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आमकालदिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥
प्रतिनिधिप्रतिदानं ॥ अस्मादेव निर्देशास्त्रिङ्गाटाभ्यां योगे पञ्चमी । ज्ञापकसि-
द्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यापि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति
तत्प्रदेशः उपदीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥ अ-
कर्तरि ॥ हेतुभूतमिति । हेतावित्यनुवर्तते इति भावः । पञ्चमी स्यादिति ।
तृतीयापवादोद्यम् । शतंनिति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाद्दणं तत्
प्रयोजको हेतुर्वा इति चकारात् कर्तृमञ्चं च ॥ बन्धित इति । स्थाने प्रयोजकक-
र्तुः शतस्य हेतुमञ्चाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातीर्णकर्तारित्युक्तमिति भावः ॥ यो-
गविभागादिति ॥ एतच्च हेतुमनुष्येभ्यः इति सूत्रे पदमप्यर्था स्पष्टम् ॥ स्त्रियां
चेति । बाह्वनकं प्रकृतेस्तदनुष्टेति वार्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः ॥ पृथग्व-
ना ॥ ननु एनपा द्वितीयेति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया वि-
कल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यापि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्वयसमावेशो
दुरुपपाद इत्यत आह । अन्यतरस्यापहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थ-
त्वादिति भावः ॥ पञ्चमीति ॥ तत्र मण्डूकप्रुत्या पञ्चमी, द्वितीया तु सन्निहितैव ।
इह पृथगर्थेति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं, तेन हिरण्-
देवदत्तस्येत्यत्र नित्याहुः ॥ पृथङ्नानाज्भिरेतृतीयान्यतरस्यामिति सुवचम् । ना-
नाजिति प्रत्ययपहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् ॥ नानेति । हिरण्देवा-
ना च वर्जने इत्यमरः । नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा इति प्रयोगः ॥ करणे
च ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे प-
ञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धत्वाद्येनाह । तृतीयापञ्च-
म्यौ स्त इति ॥ स्तीकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥ दूरं दूराद्दूरेण वेति ।
इह समस्यपि वक्ष्यते । किं च दूरान्तिकार्थेभ्यः इति सूत्रस्य समस्यधिकरणे चे-
त्युत्तरसूत्रेण्यनुवर्तनादधिकरणेभ्यो विभक्त्यतुष्टयं बोध्यम् ॥ तस्माच्च प्रयुज्य-
ते दूरादावमयाम्भूच्च दूरात्पादावसेचनमिति । आवस्यस्य दूरे इत्यर्थः ॥ अस-
त्त्वाचनश्चेति । मत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकर-
ण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युद्ध्यते तदाह । दूरः पञ्चा इति । एतेन करणे च

स्तीर्कति सूत्रे करणे किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तीर्कं पचति ।
 क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशिष्टत्वेन
 द्रव्यत्वावश्यभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रि-
 यायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशिष्टत्वे तदनुपपत्तिः । कर्तृ-
 कर्मंतरकारकलिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः ॥ उक्तं च । क्रिया न यु-
 ज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् इति ॥
 फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवे-
 कः ॥ इति पञ्चमी ॥ षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिका-
 र्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे । कारकप्रातिपदिका-
 र्थव्यतिरिक्त इति । राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद-
 प्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्वह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंब-
 न्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधा-
 त् शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमा-
 नवृत्तिः । राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्य-
 त्वसंबन्धवान् राजित्वर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजे-
 ति ॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तं ॥ तच्च । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्तः प-
 टः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः
 प्रधानं चरितार्थत्वात् ॥ कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानि-
 ति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपिन्यायसिद्धमिति
 भावः ॥ सतां गतमिति । सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तोत्यत्र
 त्वाव्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति
 षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः ॥ सर्पिषो जानीते
 इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्य-
 र्थः । अकर्मकाश्च इत्यनेन वा जानातेस्तद् ॥ अन्ये तु व्याचक्षुः कर्मणः शेष-
 त्वविवक्षया षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥ एधोदकस्येति । एधाश्च
 उदकं चैषां समाहारः एधोदकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवङ्गावः । यद्वा
 एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवङ्गावः । दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च जला-
 युधः भुवनममृतं जीवनं दकं चेति ॥ उपम्बुरुते इति । गन्धनादिसूत्रेणात्मनोप-
 दम् । उपात्प्रतियन्नेति सुट् ॥ न चैवं औऽविदर्थस्य करणे अधोगर्धदयेषां कर्मणि
 क्तवः प्रतियक्ते क्तार्थानां भाववचनानामन्वयः आशिषि नाथः जामिनिप्रवृण-

नाटकाद्यपिषां हिंसायाम् व्यवहृत्पणोः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगेऽं कालेधिकरणे इ-
ति शेषषष्ठीविधानार्थयमष्टमूली निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमि-
त्यादौ तस्याः समामनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनु-
वर्तते । शेषत्वे विवक्षिते तु, करणादौ षष्ठी सिद्धैव ॥ तदयमर्थः इह षष्ठ्येव,
न त, तन्नुक् । तथा च लुक्ः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति ॥ न चाष्ट-
मूत्रा लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतमिति वाच्यम् ।
इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्ति-
कं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति ॥ हरिश्चाह कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूय-
माणकिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ॥ एवं च शेषत्व-
विवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि । हरिस्म-
रणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षयां कथ्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि ॥ तत्र च
कारकपूर्वकत्वाद् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिसरूपेण मध्योदात्तत्वं भ-
वति । शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तद्वानिष्टम् । तथा च स्वरार्थयम-
ष्टमूतीति निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतामित्यादौ समासाभावोपि फलं, न हि
तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात् । आह च निष्ठायां कर्मविषया
षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति । एतच्च
मनोरमायां स्थितम् ॥ षष्ठी हेतुः ॥ अत्र हेतावित्यनुवर्तते । तदाह हेतौ द्योत्य
इति ॥ अत्रस्येति । हेतौ इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे
किम् । अत्रेन वमति ॥ हेतौ द्योत्ये किम् । अत्रशब्दात् षष्ठी यथा स्यादि-
त्येके ॥ अत्रस्य हेतोस्तथ्ये नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्माभूदित्ये ॥ सर्वनाम्न-
स्तृतीया च ॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात्
षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह । सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति । कस्माद् भव-
तीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते ॥ अत्र व्याचक्षुः । यद्यपि
सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्या-
दप्युपपद्यत इति न क्षतिः । तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोधमि-
ति ॥ निमित्तपर्यायेति । पर्यायषष्ठ्यस्य फलमाह । एवमित्यादिना । एतद्वार्ति-
केन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम् ॥
षष्ठ्यातस ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् इत्यस्य योर्थो दिग्देशकालरूपः सोर्थो यस्य
प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिः पञ्च तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतस-
चोऽस्तात्यनन्तरत्वेपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः ॥ पञ्चम्या

अपवाद इति । ततः पश्चात् सस्यते च इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत् प्राग् ग्रामात् प्रत्यग् ग्रामात् ॥ कृतेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेद् । अत्राहुः कैयटादयः । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तातो षष्ठ्यभावः ॥ अन्यारादित्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरश्चक्यमवक्तुमिकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ पुर इति । पूर्वापराधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥ पुरस्तादिति । दिक्शब्देभ्य इत्यादिनास्तातिः, अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः ॥ एनपा ॥ कथं तद्धि तत्रागारं धनपतिगृह्यादुत्तरेणास्मदीयमिति । उत्तरेणेत्येतद् दूराकक्ष्यं सुरपतिधनुशारुणा तोरणेनेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ धनपतिगृह्यानुत्तरेणेति कैश्चित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे एनबन्धतरस्यामित्यादिना एनप् ॥ दूरास्तिकार्थः ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चयते व्याख्यानात्, न तु संनिहिते अपि द्वितीयादतोये तदाह । पचमी चेति ॥ सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा । अधीगर्थ ॥ अधिशब्दोच्चारणम् इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा स्मृत्यर्थदयस्यामित्येव ब्रूयाद् इगर्थेति वा ॥ इडंशे नदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे णेरध्ययने वृत्तम् इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचक्षुः । कर्मणि किम् । करेण शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातृगुणस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम् उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु षष्ठी शेषे इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥ रुजार्थानाम् ॥ रुजो भंगे भिदादिषाठादत एवनिपातनादा इडि टाप् । रुजा व्याधिरर्था येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तोति वचनः बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहार्थेव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः । भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे । भावकर्तृकाणामिति । रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुं कृतम् ॥ चौरस्येति ।

चुरा शीलमस्य चारः । अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायां अनेन षष्ठी ॥ रोगस्थेति ।
 पदरुज इति घञा रोगो भावोभिधीयते स च रुजायां कर्ता कर्तृकर्मणोरिति
 रोगशब्दात् षष्ठी ॥ भावकर्तृकाणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । मायुः पित्तं
 कफः श्लेष्मा इत्यमरः ॥ चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् रुजार्थानामिति ष-
 ष्ठा अप्रवृत्तौ षष्ठी शेषे इत्यनेन षष्ठी इति समासो भवत्येवेति भावः ॥ सर्पिषो
 नाथनमिति ॥ सर्पिर्मं भूयादित्याशसनमित्यर्थः ॥ माणवकनाथनमिति ।
 यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी, तदा आशिष्यपि समासो-
 स्थेयः । तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समा-
 मासोदात्तत्वं तु याच्नादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम् ॥
 जामि ॥ जसु ताडने जसु हिंसायाम् इति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु देवा-
 दिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य । जासोति निर्देशात् हिंसायाम् इति वचनाच्च ॥
 निषङ्गमिति । हस्तेरत्पूर्वस्थेति णत्वम् ॥ प्रणोति । नेर्गदति णत्वम् ॥ चुरा-
 दिरिति । नट नृतौ इति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः । क्राथनमिति ।
 क्रथ हिंसायाम् इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनादर्हाहः ।
 मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् चिषमुलोः इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ
 वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । घटादिपाठो घटादयः षितः इत्यादिदेशिकत्वे
 षड् यथा स्यादित्यतदर्थ इति ॥ तन्मन्दम् । घटादयः षितः इति हि मध्ये सूत्रि-
 तम् । तेन पूर्वपां त्वरत्यन्तानामिव षित्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत
 एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितप्रचेति घटादौ वक्ष्यति ॥ पणनमिति ॥
 स्तुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः ॥ ब्राह्मणपणनमिति । आयादय आर्ध-
 धातुर्के वेत्यायस्य विकल्पः ॥ दिवस्तद ॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ
 च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारं च तत्त्वार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह । द्यूते-
 ति ॥ पूर्वसूत्र एव दिवः पाठे तदर्थस्थेति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं, तथा-
 पि योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कर्मणीति । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरमूत्रे
 विकल्पपारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा षष्ठां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्य-
 न्तरस्याप्राप्ता हर्षेव विकल्पपारम्भः स्यादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः लाघवात्
 पूर्वसूत्रे एव दिवो षड्गणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संब-
 द्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । मंकोचे
 मानाभावेन फलहयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूत्रां
 तिङन्तमुदाहरति । अतस्य दोष्यतोति ॥ प्रेष्यबुधोः ॥ इत्यर्तेर्देवादिकस्य लो-

तो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेथेति । तत्साहचर्याद् भुविरपि तथाभूत एव गृह्यते ।
 अत एवैह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन मह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेथन्-
 वोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गो-
 मयानि प्रेथ ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेथ ॥ हविषः
 प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः
 प्रस्थितं प्रेथ ॥ कृत्वोर्थे ॥ कृत्वसुचोर्थे इवार्थां येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः ॥
 शेषे इति । इह दिवस्तदर्थस्येयादिमूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते
 व्याख्यानात् ॥ पञ्चकृत्व इति । संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वमुच् ॥ द्विरि-
 ति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं कर्तरि च
 कृतोति मूत्रे कृतेन चकारेण अधोगर्थेति सूत्रात् चतुर्थर्थे बहुलं कृन्मीति प-
 र्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः ॥
 तन्मन्दं, मंनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् ।
 तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शस्त्रेण भेत्ता ॥
 कृतिरिति । करणं कृतिः क्षियां क्षिन् । कृष्णोऽ कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति ।
 जगत इति । कृष्णस्य लृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥ कृति किमिति ।
 नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः
 प्रत्ययाः कृतस्तुङ्श्च तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन
 भाव्यं ततश्च परिशेषात् क्रययोगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृदग्रहणेनेति
 प्रश्नः ॥ कृतपूर्वी कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्या-
 न्वेवेति षष्ठी स्यात्तद्विताधिक्ये तु सा मा भृदित्येतदर्थं कृदग्रहणमिति भावः ॥
 ननु कृतः कटः पूर्वमर्ननेत्यस्मिन् विग्रहे कृतस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं क-
 र्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिका-
 रात् । किं च कृतशब्दस्य कटमापेक्षतया समामो दुर्लभ एव, एवं तद्विज्ञातोपीति
 चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वं कृतमर्ननेति विग्रहे अविचक्षितकर्मतया भावे कृतप्रत्यये
 कृतशब्दस्य कटमापेक्षत्वाभावात् समामतद्विज्ञो भवत एव । तथा च कृतपूर्वं यं
 पूर्वं कृतवान् इत्यनेन समामार्थः संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां
 संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्या-
 भ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम् । भावे कृतस्य, कर्तरि इतिप्रत्य-
 यस्य, च विधानात् अतोऽमिति कृदग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च षोडनस्य पा-
 चकृतम इत्यत्र षष्ठ्या अमाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासत-

द्वितीयो भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः सप्सुपा इति बोध्यः । तद्विदस्तु पूर्वा-
दिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः । तद्विधौ आद्यमनेन इतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः ॥
स्यादेतत् । भिदेर्ल्यप्तात् पर्यायार्हणोत्पत्तिश्चित्ति खुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य
काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र सुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव
कार्यं संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदनं देव-
दत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि
कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् ॥ मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी
जायते न त्वेकैवेति नेह सुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तृ-
स्तदाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तते इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते
देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्या-
चक्षते । तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धाये-
रामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥ उभयप्राप्तौ ॥ कृतीत्यनुवर्तते ।
तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्त्यर्थमिति । उभयशब्देन क-
र्तृकर्मणो परामृश्यते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्तिस्त्वाभादार्थमिद-
मोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे
तु स्यादेवावातिप्रमङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वन-
यति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु क-
र्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥ स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिन् इत्यधि-
कारे विहितयोरित्यर्थः ॥ नायं नियम इति । अकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव
षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तते
इति फलितोर्थः ॥ कथं तर्हि सुट् तिथोरितिसूत्रे सुटा सीयुटो बाधा नेति
वृत्तिः ॥ अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति ॥ भेदिकेति ।
भेदनं भेदिका । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु खुच् । धात्वर्थनिर्देशे खल् वक्तव्यः इ-
त्यनेन खल्लित्येकं । युवीरनाकौ स्त्रियां टापि प्रत्ययस्यात् इति इत्त्वम् ॥ विभि-
त्सेति । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि हलन्ताच्चेति कित्वाद् गुणाभावः । अ प्रत्यया-
त् इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥ शेषे इति । अकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥
कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य उभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफल-
कस्य स्त्रीप्रत्यययोरकारयोरिति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तयेव विभाषा,
अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणोत्याशयेनोदाहरति । जनतः कृतिर्हरेर्हरिणा
चेति ॥ अविशेषणेति । अकाराभ्यामन्यस्मिन् कृत्माच्चेत्यर्थः ॥ अनुशासनमिति ।

अनुश्रियते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे लुट् ॥ राज्ञां मत
इत्यादि ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । पूजितो सुरासुरैरित्यादौ तु
भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च मतिबुद्धीति सूत्रेण
बाधः शङ्क्यः । तेन इत्यधिकारे उपज्ञाते इति लिङ्गिना बाधज्ञापनात् ॥ अधि-
करण ॥ अयमपि निषेधापवादः ॥ आसितमिति । आस्यते अस्मिन्नित्यामि-
तं क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः ॥ इदमेषामिति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मके-
भ्यन्वधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्हयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमे-
षां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः
कृति इत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्निर्गममाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ न लो-
च ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उच्च उकच्च ऊकौ, ल-
योको चेति विषयः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगो न संभ-
वतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह । लादेशा इति । उदाक्रियन्त इति शेषः ॥
कटं कारयांचकारित्यत्र क्तसंज्ञकलिङ्गान्तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्तृकर्मणोः क्त-
तीति षष्ठी न भवति आम इति लुकोपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि ब-
भ्रिवृषं पपिः सोमं ददिर्गाः इत्यत्र न लोकेति निषेधाग्रहणेः षष्ठी दुर्वारैव, न
हि किकिनी लकारौ, नापि तदादेशौ ॥ नैष दोषः । किकिनी लिट् चेत्यनेन
लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामा-
न्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥ दिदृक्षुरिति । सनाशंसमिच्छतः ॥ उका-
रणे कृतो विशेषवाचनदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह । अलंकारिणुरिति । अलंका-
ञ्जिराकञ् इत्यादिना इण्यच् ॥ घातुक इति । लघपतेत्यादिना उकञ् ॥ ईष-
त्कर इति । ईषहु, स्तुष्वित्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतत्य-
प्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह । प्रत्याहार इति । पवमान इति । पृड्य-
जाः शानन् ॥ मण्डयमान इति । मण्डि भूषायाम् इदिस्वाङ्गम् ताच्छील्यवयोवच-
नेति चानम् ॥ अधीयकिति । इङ्धार्योरिति शता । शाननादिषु लटः इत्यन-
नुष्ठत्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥ लङ्किति ।
ताच्छीलादिषु लङ् इति विहितस्त्वन् प्रत्ययः ॥ लङ्किति प्रत्याहारग्रहणाच्चित्तं
निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह । द्विष इति । द्विष अप्रीती इत्यस्मात् द्विषोऽमिचे इति
विहितो यः शब्दप्रत्ययस्ययोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥ सर्वोयमिति । अनन्त-
रस्तेति न्यायादिति शेषः ॥ शेषषष्ठीति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः ।
एवं चाद्यर्थो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति

बोधम् ॥ अकनोः ॥ आधमर्ष्ये अकस्यासंभवादाह । भविष्यत्यकस्येति । इनस्तु
 उभयोः संभवादाह भविष्यदाधमर्ष्येनश्च योग इति । यथासंख्यं तु न भवति ।
 भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ष्ये च इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह
 भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादयः इत्यधिकारे विहितः तुमुन्गुला-
 विति ग्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । सतः पालक इति । सत इति शत्रु-
 म् ॥ यस्तु कालसामान्ये ग्वुल्लुत्ताविति ग्वुल्लुत्तास्तत्र न निषेधः । अतोदनस्य पा-
 चकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः ॥ व्रजंगामीति । आवश्यकाधमर्ष्ये
 णिनि' इत्यावश्यकं णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति
 गम्यादयः इत्युक्तेर्भविष्यदर्शकः । गम्यादयः केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगता
 इति हरदत्तः ॥ ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेल्लेव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवाद-
 विषयं द्वितीयाग्रहणार्थमिति व्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् । अत्राहुः । इहेव
 सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्तत्सूत्रं नांगीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति
 षष्ठ्येव साध्वी, न तु ग्रामंगन्तेति द्वितीयेति ॥ श्रुतं दायीति । आवश्यकेत्याध-
 मर्ष्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ष्येनश्च योग इत्युक्तत्वान्नहनिषेधः । अवश्यं करोत्य-
 वश्यंकारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्दर्शमानेप्ययम् ॥ कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरि-
 ति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सेव्य इति । षष्ठे सेवायां ऋहल्लोरिति कर्मणिष्ण-
 त् ॥ योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तार
 निषेधं सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् ॥ गुणकर्मणि वेत्यत इति तूभयप्राप्तिरहि-
 तस्यले नताश्वस्यत्यादी चरितार्थमिति दिक् ॥ तुल्यार्थैः ॥ शेषषष्ठ्यां प्राप्ताया
 विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तथा मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह । पक्षे पक्षीति ।
 बहुवचननिदेशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षं य-
 ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादी नत्याहुः । कथं तर्हि तुला
 यदारोहति दन्तवामसौ इति कालिदासः, स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना इति
 माघश्च ॥ उच्यते । सह युक्तेप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नास्ति श-
 द्वा, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमु-
 त्तरसूत्रे चकारण स्वस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुक्त्यतः सर्नाह-
 तत्वात् ॥ तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । नौषयोधर्मत्यादिना यत् ॥ तुला
 उपमा वेति । तोलनं तुला । अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगडोर्निपातनात्साधुरिति मा-
 धवः । उपमतिरूपमा । आतथोपसर्ग इत्यङ् ॥ हितमिति । हितयोगि चेत्यना-
 शिषि चरितार्थमित्याश्रित्य विकल्प इति भावः ॥ व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थे

ग्रन्थापि पृष्ठङ्गनिमित्तं तथा च इन्द्र एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥
 इति षष्ठी ॥ आधारः ॥ आश्रित्यतेऽस्मिन्नित्याधारः । अध्यायन्यायेति सूत्रे अव-
 हाराधारेत्पुनसंस्थानादधिकरणे षष् स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधि-
 कारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति परा-
 भ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे । कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूत-
 ले षट् इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥ विधिति ॥ एतच्च संहिताया-
 मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नद्यामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थम-
 पि केचिदिच्छन्ति ॥ कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिद-
 म्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्यात्वां पचतीति ॥ वैषयिकाधारमुदाहरति । मो-
 चे इति । अभिव्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापक-
 स्योदाहरणमाहुः ॥ चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रं इत्यर्थः । दूरान्तिका-
 र्थभ्यः इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽप्येते बोध्याः ॥ ज्ञास्येन्विषयस्येति । इन् इन्द्र-
 न्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य ज्ञान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः । इनां
 विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देनैव प्रकृतिरुच्यते । ज्ञान्तस्थेनः प्रकृतित्वा-
 दिति । अधीतो व्याकरणे इति । भावे ज्ञाप्यते तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरी-
 नो क्ते पञ्चाङ्गणभूतक्रियाया संबध्यमानं व्याकरणमनर्भाहितं कर्मेति कृतपूर्वा-
 कटमिति वदद्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीतो व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकैर्धातु-
 भिर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वाद्विद्याद्यङ्गणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं
 तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तपक्षा-
 श्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ यत्रार्चा न विवक्षिता,
 किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्भूत्वा
 राज्ञीत्यादि यथा । साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां
 प्रतियोगे सप्तमीनिष्ठत्वर्थमिति विवेकः ॥ निमित्तमिह फलमिति । यदि तु
 कारकमित्युच्येत, तर्हि जाड्येन बह इत्यादाविति प्रसङ्गः स्यादिति भावः । चर्म-
 णीति । चर्महीन्यादीनां समवायः संबन्धः ॥ हेतुत्वतीयेति । तादर्थ्यं चतुर्थी-
 त्यपि बोध्यम् ॥ सीमान्णकोश इति । तथा च मेदिनीकारः सीमा घाटास्थ-
 तिचेत्पञ्चकोशेषु च स्त्रियाम् इति । अथ पुष्कलको गन्धस्य चपनकीलयोः
 इति च ॥ हरदत्तस्य पुष्कलकः शङ्कुः । सीमन्नि सीमन्नानार्थं हतो निहतः नि-
 खात इत्याह ॥ अस्मिन्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥ यस्य च ॥ नि-
 प्रितकाला हि क्रिया अनिर्घातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानं,

तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्राह्मणादिशब्दालक्ष्यलक्षणभाव-
 संबन्धवृष्ट्यां प्राप्तायामियं सप्तमी । लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्रा-
 ह्मणादेः क्रियाहारिणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहर-
 णम् ॥ कर्मण्याह । गोष्विति ॥ अर्हणामित्यादि । यस्यां क्रियायां ये उचि-
 तास्ते अर्हाः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियायां
 येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां
 कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥
 पाद्यमुदाहरति । सत्सु तरत्सु इति । सन्तो हि तरणक्रियाह्वाः कर्तारश्च ॥ द्वि-
 तीयमुदाहरति । असत्सु तिष्ठत्सु इति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं
 च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते ॥ तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति । सत्सु तिष्ठत्स्विति ।
 सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते । द्वितीयमुदाह-
 रति । असत्सु तरत्स्विति । असता हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इ-
 त्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावा-
 विवक्षायां समस्यर्थमिदमिति कैयटादयः ॥ तत्त्वतस्तु व्यर्थमवेदमित्यन्ये ॥ षष्ठी
 चानादरे ॥ अनादरे इति । यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो
 भावं लक्षयतीति । तदेतत्फलितमाह । अनादराधिक्य इति । केवलभावलक्षणे
 समस्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥ स्वामीश्वर ॥ स्वाम्यर्थेति
 वक्तव्यं स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । विरूपाणामपि समानार्था-
 नामित्येकशेषोत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥ दायाद इ-
 ति । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्यादन्ताद् अत एव निपातनात्कः ।
 गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि
 दीयतेऽमी दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृश्येव, तथा चात्र गवा-
 ल्पकस्यांशस्य प्रादातेति फलितोर्थः ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ भेद एवेति । न तु
 शब्दान्तोपात्तसामान्याकृान्ततेति भावः ॥ तत्र पञ्चमी स्यादिति ॥ नन्वेवं
 माथुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् ॥ मैवम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो नि-
 र्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः ॥ अनभिहित्वाधिकारा-
 न्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये ॥ माथुरा इति । न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धा-
 र्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोक्तिः । किं तु शब्दोपात्त-
 योर्धर्मयोर्विरोध एव ॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे
 भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम् ॥ पुण कर्मणि; शुभे अस्मावि-

पूर्वादिगुणलक्षणः कः । अर्चं पूजायाम् अस्माङ्गीवादिकाद् गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् ॥ चौरादिकात् श्वासस्य इति युच्यर्चनेति स्यात् ॥ निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चा विना सप्तमी भवत्येव साध्वसाधुप्रयोगे च इति वार्तिकात् ॥ अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेऽप्यमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥ प्रसितोत्सुका ॥ तत्परे प्रसितासक्तौ इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्पर एवेह गृह्यते कृष्या च । तेन प्रकर्षणं सितः शुक्तः इत्यर्थं न भवति ॥ नक्षत्रे च लुप् ॥ लुप्शब्दोच्चार्यविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह । यो लुप्संज्ञयेत्यादि । अधिकरण इति । एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्रुत्यानुवर्तत इति भावः ॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥ मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यणो लुबविशेषे इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह जनपदे लुप् इति लुप् ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह । यौ कालाध्वनौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वात् । अद्यभुक्तायमिति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । मत्तं, नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कानभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजेः साधनमपरा द्रष्टेति भुजेस्तदेतद्वाच्ये । कर्तृशक्त्योर्मध्ये काल इति ॥ यस्मादधिकम् ॥ उपपत्तार्थ इति । उपाधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ यस्य चेश्वरवचनम् इत्यस्य तन्मादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । यस्येत्यनेन स्वीर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धो ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्यानं स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमोश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्यानं स्वाभिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलितमाह । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणिति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावे त्वधिरामम् ॥ यदनेति । यो मामधिकरिष्यति निनियोक्ष्यति तस्य महिनियोक्तृश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥ तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निश्चयत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङस्त-उदात्तवान् तिङुङितिङः इति निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् ॥ निषातो नेति । मामिति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयत्वननैव सिद्ध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्थः ॥

समर्थः पदार्थविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभाव-
लक्षणं चेति । तत्र स्वार्थं पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात्तः परस्पर-
संबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो
यः संनिहितो योग्यश्च तेन संबन्धीभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च ॥ राज्ञो
देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिदृष्टत्वावेव । स च
प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राज-
पुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्वस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणा-
न्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थित-
गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः । न तु तदितरः । उक्तं च समुदायेन संबन्धी येषां गुरुकु-
लादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह इति ॥ यद्वा । ससंबन्धिकप-
दार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च संबन्धिप्रशब्दः सापेक्षी नित्यं
सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि दृष्टत्वापि न हीयते इति ॥ नन्वेवं रा-
ज्ञोपि नित्यस्य व्यपेक्षत्वादेकदेशत्वेपि ऋद्वस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु ॥ सैवम् ।
राज्ञ इति श्रुतीश्रुतस्य प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्वं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् ॥ ननु वा-
क्यं क्लृप्त्यैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु ॥ सत्यम् ।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव-
प्रास्थितः । चकारादिनिषेधोऽप्यव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धे त्व-
स्माकं तदिति स्थितम् । तथाहि धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रीडीकृतार्थत्वाच्चकारो
न प्रयुज्यते, तथा चित्रम्वादी यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्ष-
णा तु शक्तितो नातीव भिद्यते ॥ किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमु-
दकमिति विशेषणवत्समस्तेपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च वृत्तस्य विशे-
षणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्त्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति
व्युत्पत्तिन्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्याद्यर्थभ्युपगमा-
त् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थ-
परिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यानय तक्रम्, इह स्यादेव यश्च ॥ विधियद्वयं
तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमाससामर्थ्यम् ।
पदस्येत्युक्तौ तु उपपदमतिङ् इत्यादावेवाख्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे स-
मर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह । समर्थोऽश्रित इति ॥ समर्थेति किम् ।
पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् ।

तथा वस्तुमुपगौरवत्वं चैव स्वेत्यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । क-
चित्तु मापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याददृष्टतिरङ्गीक्रियते । तद्यथा किमादनं शाली-
नाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्ताढकमापणीयानाम् । आपणीया-
नां सक्तानामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । हे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मा-
त्पाटलिपुत्राद्भवनागत इत्यर्थः । रोपधेतोः प्राचास्मिन् वुञ् ॥ प्राक्काङ्कारात्समा-
सः ॥ प्राग्यहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते ।
तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं स-
मासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदोभवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु
प्रकर्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो
न संगच्छेत ॥ नन्वर्थत्वात्समाससंज्ञयाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याश-
ङ्गाह । योगो विभज्यत इति ॥ सुबामन्वते इत्यतः सुवित्यनुवर्तते तदाह ।
सुबन्तमिति ॥ समस्यत इति । संपूर्वादस्यतः कर्मणि तड् । आचार्येणेति शेषः ॥
समर्थनंति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्त्तुं ॥
यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेपि उपसर्गादस्यत्युद्धोरिति वार्तिकेन समस्यत
इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ।
वाहुनकं तु अगतिरकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् ॥ स चेति । एतद-
पि योगविभाषस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । कन्दस्वेवेति । यदि लोकेपि स्यात्तर्हि
यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पात्तः स्यात् । लिङ्गमर्वनामतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंस-
कात् इति लुकि कर्तेपि ऋस्वी नपुंसकं इति ऋस्वः स्यादित्यादि दूषणं कर्मणा
यमभिप्रेति इति सूत्रेऽस्माभिरुद्धावितम् ॥ अनुव्यचलदिति । सुवित्येकत्वस्य वि-
वक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समामान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति कुगती-
ति सूत्रे कैयटः ॥ सुषो धातु ॥ सुप इति प्रत्याहारस्य दृष्टेः पञ्चम्याः स्तो-
कादिभ्यः इत्याद्यलुक्समासविधानाज्ज्ञापकात् ॥ निर्देशादिति । अन्यथा हि
प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति
भावः ॥ इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् काचित्क एव । तेन जीमूतस्वेव-
त्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्वाहुरिव धामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयो-
गश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विभक्त्यन्तोपपत्तेरिति । समासावयवस्य
सुपोऽलुग्विधानेपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्ववानुपसर्जनं त-
दन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥ अव्ययं विभक्तिः । विभक्तिरिह कारकशक्तिः ।
विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादि-

बु विद्यमानमव्ययमिति ॥ प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ अत्र समासपदं तद्विधायके ला-
 क्षणिकम् अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्राथम्यान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृ-
 ष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह । समासशास्त्र इति ॥ वि-
 ग्रह इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥ न तु
 तस्येति । अनन्तरस्यति न्यायात्पूर्वभूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते ।
 तेन कुमारोश्रित इत्यादौ न दोषः ॥ गोस्त्रियोः ॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशे-
 षणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते ।
 विशेषणनेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शा-
 स्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न
 दोष इत्युक्तम् ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्त्राधिकारोक्तताबाधान्तमित्यर्थः । तेना-
 तिनस्त्रीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्र-
 सङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रादिपदिकस्य
 ऋसो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ऋसल-
 मिति भाष्यादावुक्तत्वात् न दोषः । भाष्यादावपि तूत्तरपदभूतयोरित्यर्थलभसु-
 क्तचित्तेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्यइति ॥ नाव्ययो ॥ अत्र अपञ्चम्या इति
 प्रतिषेध अनन्तरत्वादम् एव न व्यवहितस्यालुकोपि अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे
 तदशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनिति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो
 लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेवावभावापि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् अधिहरि-
 दिग्योरिति । हनन्तं विग्रहेपि एतदेव रूपम् । दिगशब्दस्य शरदादिषु पाठादहम् ॥
 अपदिगमिति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्त्योनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु अ-
 पदिशादित्युदाहार्यम् । विभक्तौ तावदिति ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः ॥ लौकि-
 कविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति । हराविति । प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विग्रहीतम् ॥
 तदमत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतिः ॥ हरि ङीति । अलौकिके
 ङिश्चस्यैव प्रवेश उचितः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । अन्यथा डेरौत्वे कर्त-
 अधिहरीति समासे हरिशब्दे कारो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति
 स्थिते इति प्राचीनमुपेक्षितं नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥ अभि-
 हितपीति । द्योतितेपीत्यर्थः ॥ वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्यनुवर्त्यं सुबन्तेन
 समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिप-
 दिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यात् न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य सुब-
 न्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽपि दिगशब्दोत्थाधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेव स्वीकर्तुं सु-

चित्त्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकता व्याख्यातम् तिङित्यादिपरिगणनादधना-
 भित्तिरपि सप्तमी स्यादेवेति ॥ तच्च । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्म-
 ि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस इ-
 ति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते । वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं
 संबध्यते साकल्यान्तेषु इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्यादिभ-
 क्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृत्तस्योपरि वृत्तस्य पुर इत्यत्र समासो
 न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थमात्रे ॥
 अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति शब्दस्य सर्वना-
 मवग्रहतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः स-
 प्रत्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितम् । पाणिनि
 स्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दः प्रायुङ्कतेति ॥ अन्ये तु लाघवात् ङिस-
 मोपसंयुद्धि इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न रूपस्यां पर्यवस्यति । त-
 तच्च कर्मत्वमात्रवृत्तकतायाम् इति नारदम् इति समासो भवत्येवेत्याहुः ॥ नपुंसकं
 स्यादिति । एतच्च स नपुंसकमित्यतो लभ्यते । समीप इति । अव्ययीभाव इ-
 त्यव्ययसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपवर्तिप्राधा-
 न्यं तु संख्ययाव्ययासञ्ज्ञेति बहुव्रीहिं वक्ष्यति उपदशः इति यथा ॥ विधानसा-
 मर्थ्यादिति ॥ ननु समयाग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययी-
 भावः आराहनादित्यत्र तु भवेदेव । अन्यारादिति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थका-
 राच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् । अत्र केचिदुपेक्षयन्ति । दूरान्तिकार्थः
 षष्ठान्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते ।
 तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवे-
 ति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । अन्ति-
 काराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, अन्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र
 कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराहनामित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति, एवं हि व्याकुर्व-
 तां पदस्येत्वपकर्षाभावे भृशार्थं सावकाशोयं यङ् पौनः पुन्यं परंण द्विवचनं
 बाध्यतेति नित्यवोध्योः इति सूत्रस्य मनोरमाग्रन्योन्यकुल इति दिक् ॥ सुमद्रमि-
 ति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥
 दुर्यवनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन समस्यत तदीयार्थाभावेऽत्र स-
 मासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, यनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु
 तदीयाया ऋद्धेरभाव इति ॥ निर्मलिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्व-

न्यान्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधिन प-
 वाभावस्य ग्रहणाद् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य
 च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् ॥ ये तु वदन्ति घटः पटो नैव्यत्रापि पटत्वात्तन्ता-
 भाव एवार्थः, आकृत्याधिकरणन्यायेन जातः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थ-
 ग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥
 अत्यय इति । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संस-
 र्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः घटः पटो नैव्यत्रापि प्रसङ्गादिति निष्कर्षा-
 त् ॥ संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः । एतर्हि संप्रतीदानीमित्य-
 मरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधापि
 क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह । युज्यत इति । असंप्रतीति सौचप्रयोगे तु यु-
 जिक्रियान्तर्भावेन नञ्समस इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकतोक्तम् असंप्रति सं-
 प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति ॥
 तच्च । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्य-
 स्यायुक्तत्वात् । नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिद-
 भ्युपैति येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्थः स्यात् ॥ इति हरीति । स्वरूपपदे-
 न षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः ॥ ततः पश्चादिति ।
 मति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ भाष्यप्रयोगा-
 दिति । अनैकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपञ्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्य-
 म् । प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीष्णान्तर्भावाच्च द्विवचनम् ॥ प्रतिशब्दस्येति । यत्त्वा-
 हुः ग्रामस्य वृत्तं वृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं साव-
 काशमिति ॥ तन्न । नित्यसमासेषु सविशेषणानां वृत्तिर्नैत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ आ-
 नुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् अथ । चक्रेण पुनप-
 दिति ॥ अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्चब्दस्याप्यव्यय-
 त्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥ सहपूर्वाह्वमि-
 ति । साकल्यव्ययीभावः । गुणभूतेपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत तर्हि य-
 त् सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्याव्ययीभावे सौत्सर्गिक-
 त्वादिति भावः ॥ अन्त इति । इदानीमंतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो य-
 त् प्रदेशस्यापरिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चास-
 कलेऽप्यध्यने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥ सागतीति । अग्निशब्दस्तत्रातिपा-
 दकपथे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते ॥ न चैवमग्निना सहैति

प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यस्य मात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तिः ।
 अन्तर्विवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादन्विग्रन्थपर्यन्तमित्यस्य पदविग्रहो दर्शितः ॥ यत् कुचिदग्निरन्तोस्येति प्रथमान्तेनान्तेरन्तत्वमिति षष्ठान्तेन वा विग्रहः,
 समासोपि प्रथमान्तेन षष्ठान्तेन वेत्याहुः ॥ तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वादन्तत्वस्य
 तु सुतरामलाभात् सहयुक्ते हतीयान्या न्याय्यत्वाच्च । सहस्रमन्तीत्यत्र साकश्य-
 खेव साम्नीत्यन्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र हतीयान्तेन समासं स्वीकृत-
 त्व इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । तदधीत इत्यध्येत-
 प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साम्नीत्यत्रान्तोक्तः । कृतेऽप्यध्येचिणि सर्वादेः सादेश्च
 तु स्वत्वः इति वक्ष्यमाणत्वात्साम्नीत्येव रूपमिति ॥ यथासा ॥ निःसन्देहा-
 य मादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे ।
 असादृश्य इति ॥ यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । यत्तदेतेभ्य इति वतुप् ।
 यावच्छ्लोकिकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्विज्ञानान्तेत्यस्य पदवि-
 ग्रहत्वमस्यैव । अवधारणे किम् । यावद्वृत्तं तावदभुक्तम् । कियदभुक्तं वा नाव-
 धारयतीत्यर्थः ॥ सुप्रतिना ॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्रह्मणमव्ययनिष्ठस्य-
 र्थमिति धनयन्नुदाहरति । शाकप्रतीति ॥ नन्वारभ्यसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सु-
 समस्यत इति चेत् ॥ अचाहुः । पुनः सुब्रह्मणाभावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या
 रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव माचार्थं प्रतिना स-
 मस्येरन् । तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं
 संभाष्यतेति । वृत्तं प्रतीति ॥ ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधा-
 नसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्य लेशार्थं सावकाश-
 त्वादिति चेत् ॥ मैवम् । वृत्तं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रव-
 चनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्माचार्थग्रहणात्क्षणादावप्यनेन समासप्रस-
 ज्ञात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिञ्चन्तीत्यादौ
 षत्वमन्त्रा कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वा-
 क्यमपीत्युक्तं भूलक्षता अव्ययविभक्त्येति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययी-
 भावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ ष-
 त्वानिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थेव । वस्तुस्तु वीप्सायां
 विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा
 वृत्तं प्रति सिञ्चन्तीत्यत्र द्विवचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्य-

ते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया बाधात् षत्वं नेत्यादिम-
नोरमाप्रत्यस्य लक्षणेत्यंभूतेति सूत्रस्यस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात् । ततश्च संज्ञा-
विधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं
वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥ पराजयं द्योतयितुमाह । विपरीतं
वृत्तमिति ॥ पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥ एकपरीति । एकेन वि-
परीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥ विभाषापपरिबहिर् इति योगं
विभज्य व्याचष्टे । विभाषेति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिप्पुभादिसंज्ञाना-
मिव वाग्रहणाभावात् नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रष्टव्यम् । एतदि-
ति ॥ नन्वं वं सुप्सुपेत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सु-
पेति समासः इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः
शाकलप्रतिषेधः इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामशो
वाप्यश्वः इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत् वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञाया-
मिति सप्तमो समासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः इति । सोऽपि ग्रन्थो विरुध्यते-
त्याशङ्क्यामाह । सुप्सुपेति त्विति ॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह ॥ अ-
व्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूचैः पुनः समा-
सविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ एवं च इवेन समासस्यापि
क्वाचित्कत्वादुदाहरिव वामन इत्यादि सिद्धम् । इवेन इति वार्तिकं तु यद्यपि
कुगतीत्यत्र पठ्यते । तथापि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कै-
यटः । एवं स्थित इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य कृन्तो-
विषयत्व कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । कृन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् ।
जीमूतस्येवेत्यत्र हि बहुवचैः समासाभ्युपगममपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात् ।
एतच्च मनारमायां स्थितम् ॥ अपप ॥ अपपरियोगे पञ्चम्यपाङ्परिभरिति
पञ्चमी विहिता अञ्चूत्तरपदयोगेऽपि अन्यारादित्यादिना विहितैव । तेनात्र प-
ञ्चम्या इति ग्रहणं बहिर्यागे पञ्चमी भवतीति ज्ञापनार्थम् । ज्ञापकसिद्धं न
सर्वत्र इति करस्य करभो बहिः इत्यपि सिद्धम् ॥ अत्रात्रात्रमिति ॥ आ परमाणो-
रा च भूगोलकम् इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः समासमध्ये च शब्दप्रयो-
गासंभवात् । आच भूगोलकात् इति पाठस्तूचितः ॥ लक्षणेना ॥ चिह्नं लक्ष-
च लक्षणम् इत्यमरस्तादाह । चिह्नवाचिनेति । इहाभिप्रती लक्षलक्षणभावम्
आभिमुख्यं चेत्यभयं द्योतयत इति फलितम् । अस्मिन्मभि, अस्मिन् प्रतीति । अ-
भिरभागे लक्षणेत्यंभूतेत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया ॥ लक्ष-

नेनेति किम् । स्मृद्धं प्रति गतः । स्मृद्धनादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि
 स्मृद्धः कर्मः न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रती किम् । येनाग्निस्तेन गतः । येन प (प) या अ-
 भिर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्, आभिसंख्यमप्यस्तीति
 तेन तेन शब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् ॥ आभिसंख्ये किम् । अभ्यङ्गाः । गावः प्र-
 त्यङ्गाः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्ग आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्गो ह्यत्र भवति गवां लक्ष-
 णम् । आभिसंख्यं तु नास्ति ॥ ननूत्सर्गतः अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वी-
 कारात्कथमिह प्रसङ्गः ॥ अत्राहुः । इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो
 भवतीति आप्तार्थमिदम् । तेन संख्या वंशेन द्विमुनि व्याकरणमि-
 त्यादि सिद्धमिति ॥ अनुर्यत्स ॥ यदिति समययोगि द्वितीयेति ध्वनयति । यं
 पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह । ल-
 क्षणभूतेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थः । अव्ययं विभक्त्यनेन सिद्धे विभाषार्थं
 सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र व-
 ट्ति । वनस्येति षष्ठोऽह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् ।
 तत्सामर्थ्यात्समयालङ्कारमिति वत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चा-
 यमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्षणलक्षणभावद्योतकश्चेति वाच्यम् । लक्षणेने-
 त्यनुवर्तित्वेय्यर्थात् ॥ न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । लक्षणेनेत्य-
 मित्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभोति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च ।
 अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥
 अन्विति किम् । ग्रामं समया ॥ यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥
 लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमिति वदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥ यस्य
 च ॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आहत्यैकं तृतीयास्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे । अनु-
 नेति ॥ लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनुगङ्गमिति । इ-
 हायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्षणं तु समासार्थः । अत एव वाराण-
 स्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह । गङ्गादर्थ्येति ॥ वाराणसी-
 ति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । अनः क्लीबं जले शोकं मातृस्यन्दनयो-
 र्दयोः इति रुद्रभर्ता । तस्यादूरं भवा । अदूरभवश्चेत्यण् । आदिष्ठः । पूर्व-
 पदात्मज्ञायामिति णत्वम् ॥ गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या
 गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकारार्थं ।
 तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्गुरिति ।
 गोस्त्रियोरिति ऋस्त्वः ॥ प्रथमाममानाधिकरणे शब्दादेशस्यासंभवादाह । इह

शब्दादेश इति ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन खलैयवं खलैवुमम् । सप्तम्या षल-
 क् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् ॥ परे मध्ये ॥ निपात्यत
 इति । यच्च सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्धमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे
 तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेरीत्य सप्तम्यर्थभावसू-
 चनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति । पारेगङ्गादिति ॥ महाविभाषयेति ॥ नन्वपवा-
 देव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधि-
 कारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति
 चेद् ॥ अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा
 एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमास
 समावेशार्थमिह वाग्रहणम् । व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु हस्तावपि व्य-
 चालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा हर्तृविकल्प्यते ।
 तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वा-
 द्वाक्यमपि सिध्यत्वेन, तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रा-
 पवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । पूर्व कायस्थेत्येकदेशि-
 समासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इजा मुक्ते
 षण् न भवति किंतूभयत्र वाक्यमेवेति ॥ संख्या वंश्येन ॥ वंशः संतानस्तत्र भवो
 वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । हिमुनीति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति । तौ द्वौ
 पतञ्जलिश्च इति त्रयो वंश्याः । व्याकरणस्येति । संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य
 एवायं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहु-
 व्रीहिरित्येत्याहुः ॥ त्रिमुनि व्याकरणमिति । यद्यप्येतद्वहुव्रीह्याप्युपपन्नं, तथा-
 पि विभक्त्यन्तरं रूपेण विशेषीक्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रेतीति सूत्रं
 पाभिमुन्यग्रहणाद्वहुव्रीह्यप्येव्ययीभावो भवतीति हिमुनि व्याकरणमि-
 त्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति । एकविंशतिभारहाजमिति ॥
 एकविंशतिभारहाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरहाजाच्चिदाद्यजो यजजो-
 यंति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरीप-
 संक्रमालुगभाव इति कैयटोक्तमादत्तव्यम् । हन्तिप्रवेशाग्रांशे प्राप्नुवतीन्तरङ्ग-
 स्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अ-
 त्राहुः ॥ भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोच बोध्य इति । एतच्च तृतीयासप्तम्यो-
 रिति सूत्रे शब्दकोस्तुभे स्पष्टम् ॥ नदीभिश्च ॥ स्वरूपस्य संज्ञा । नद्याश्च नद्य-
 ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्त-

हाविनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि ।
 तेन पञ्चनदं मसगोदावरमिति सिद्धम् । गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन
 समासान्तोच् । चकारेण संख्येत्यनुकथ्यत इत्याह । संख्येति । स्यादेतत् । पुरस्ता-
 दपवादव्यायेन पूर्वकालौकेत्यस्येदं बाधकं स्यात्तत्रैकनदीत्वनाव्ययीभावे तस्मि-
 न्बन्धनस्य नदीपौर्णमास्या इति टच् प्रसङ्गः, समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्या-
 दित्यत आह । समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरप-
 वादोयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥ अन्यपदार्थे च ॥ संख्येति निवृत्तम् । न-
 दीप्रवृत्तमनुवर्तते । तदाह । सुबन्तं नदीभिः सहेति ॥ अन्यपदार्थ इति कि-
 म् । कृष्णवेषी ॥ संज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा भातस्यो-
 पसर्गे इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्थानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थान-
 वगमादिति तु भोक्तृ यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारैर्नान्यपदार्थप्रतीतेः । अत-
 एव बहुव्रीहिनं नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ अथा-
 व्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह । अव्ययी ॥ शरदादिभ्य इति वक्तव्ये
 पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् ॥ टच् स्यादिति ।
 राजाहःसखिभ्यः इत्यतश्च जनुवर्तत इति भावः ॥ समासान्त इति । समासस्य
 समानार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभा-
 वादित्यम् मिध्यत्वव्ययीभावस्यादन्तत्वाद्, द्विपुरीत्यादौ तु ऋक्पूरब्ध् रित्यप्र-
 त्यय उत्तरपदस्यावयव इति अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे
 द्विगोरिति डोप् मिध्यतीति बोध्यम् ॥ प्रतिविप्राशमिति । लक्षणेनाभिप्रतीति
 समामः । विप्राशा तु विपाट् स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ गणं पठति । शरदित्यादि-
 ना । अत्र ये भयन्तास्तेषां भयः इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह ज-
 राया जरन् प्रतिपरेति च द्वयं गणसूत्रम् ॥ उपजरसमिति । जरायाः समोप
 इत्यर्थः ॥ यस्येति चेति । टच्स्तद्धितत्वार्त्तस्त्रिगपर इकारलोप इति भावः ॥ प्र-
 त्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थत्वेन समामः अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेना-
 भिप्रतीति इति वा समासः ॥ अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये
 अक्षिण्यद् इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययावटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो
 विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह । विधानसामर्थ्यादिति । समर्चमिति । अ-
 क्ष्णो योग्यम् ॥ अन्वक्षमिति । अक्ष्णः पर्यादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥ नस्तद्धि-
 तं ॥ न इत्यनेन भवेत्यधिकृतं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्ताविधिरत आह ।
 नान्तस्य भवेति ॥ ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धिते इति व्यर्थम् अव्ययानां भगवते

इति टिलोपेनैव सिद्धः । न चाव्ययत्वं टञ्जिप्रिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम् । अव्य-
योभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात् ॥ अथाहुः ।
भाष्ये लुङ्मुखस्वरूपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययोभावस्याव्ययसंज्ञाविधानात्
दोष इति ॥ युक्तं चेत् ॥ अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत ॥ अध्यात्म-
मिति । आत्मनीत्यध्यात्मम् । विभक्त्यर्थव्ययीभावः ॥ नपुंसकादन्य ॥ नपुंसकग्रह-
णमन्तस्य विशेषणं नाव्ययोभावस्य अव्यभिचारादित्याह । अन्तमिति । अन्त-
त्वेन चाव्ययोभावविशेषणान्तदन्तविधिरित्याह । तदन्तादिति ॥ उपचर्ममिति ।
टचि लोपोऽदन्तत्वादमभावश्च ॥ नदीपौर्ण ॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः
पौर्णमास्याग्रहायस्योः पृथग्रहणात् । उपनदीति ॥ टजभावे नपुंसकज्ञः ॥
अत्र व्याचक्षते । वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतर-
स्यामित्यनुवर्तते बहुगणेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि नदीग्रन्थेन नदीवि-
शेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्पङ्क्तिषु विपाटशब्दपाठान्तेति स-
माहितम् ॥ न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते, नि-
त्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेरत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् ॥ कैयटस्तु व्यव-
स्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति ॥ पूजार्थमिति ॥ अन्य-
तरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता
स्यादिति शङ्क्यम् । योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पञ्चाद्विगु-
संज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य
द्वय इत्यत्रातिप्रसंगः शङ्करः, तद्वितार्थोत्तरपदेतिसूत्रमनुवर्त्य तद्वितार्थेत्यत्र उ-
क्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह । समासा-
न्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तूदाहरणम् तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यचि द्यङ्-
लमिति बोध्यम् ॥ पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ राजाहस्त्राख्यः इति टच्
समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासा-
र्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेपि पाञ्चादित्वान्नंति
बाध्यम् ॥ काशिकायां तु पञ्चराजोत्पुदाङ्गतम् । स काचित्कोपपाठ इति
हरदत्तः । अत्र काचित् । पाञ्चादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजोति काशिका-
न्तादाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥ द्वितीया श्रितातीति ॥ अत्रादीनां गतिवि-
शेषवाचित्वाद् गत्वर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इत्य-

शयेनाह । द्वितीयान्तमिति ॥ अत्रादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि संबोधने सुब-
न्तत्वं संभवति तथाप्यन्यथापि समासस्येष्टत्वात् अत्रादयस्तद्वष्टितसमुदाये लाक्ष-
निका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं खट्वा क्षेपे गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादावप्युच्चा-
म् । न हि खट्वेत्यस्य द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादे-
तत्, द्वितीयान्तस्य अत्रप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्ठश्चित्ये न सिध्येत् । अत्र-
शब्दाद्यापि ततः सुपि काष्ठं अत्रा काष्ठश्चित्येति समासे अत्राशब्दस्यैव ठाबन्त-
त्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि काष्ठश्चित्येति इति स्यात् । गतिकारकोपपदा-
नामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् ऋदन्तेन समासे तु अत्रान्तस्य ठाबन्तत्वादित्थं सिध्यती-
ति चेत् ॥ मैवम् । प्राधानस्त्रीप्रत्यये तदादिन्यमाभावेन काष्ठश्चित्येत्यस्य नि-
र्वाधत्वात् । न च कदाचित् अत्राशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्त्रा-
यायां वृत्तौ अत्राशब्दस्थानर्थकत्वेनापत्ययागासभवात् । अजहत्स्त्रार्थायामपि न
दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सु-
न्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक् ॥ कृष्णं अत्रित इति । न
लोकैति षष्ठीनिषेधः ॥ कृष्णश्चित इति । प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्य
पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह अत्रिशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायकं प्र-
थमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इत्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसंगः । नन्वेवमप्ययादीनामुपस-
र्जनसंज्ञार्थम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् सुष्पुपा, इ-
ति समासस्थानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादि-
समासाभावपक्षे सुष्पुपेति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं अत्रितः
रात्रः पुरुष इत्यादिविश्रव्वाख्यानि न सिध्येरन्निति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनः
समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरैणापि सिद्धेः । तथा
हि प्राक्तञ्जारात्समासः इत्यनन्तरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् एकविभक्ति चापूर्व-
निपाते इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जन-
संज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तं न चेत् समस्यत स म-
मासोव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानाद-
व्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति ॥
ननु अव्ययं विभक्तीत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव
मानं न पश्याम इति चेत् ॥ अत्र केचित् । उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धा-
यां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दि-
ष्टमित्यर्थज्ञाभाष्यं तेनामोषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति ॥ अथवा सुष्पुपेति

समासश्चानित्यत्वे चाकरयत्य एव प्रमाणम्, अन्यथा सिर्गस्त्वसमासयोरिति वा-
 त्तिके नित्यग्रहेण नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति वाय्यामन्त्रेऽन्यत्वेऽऽत्मादिप्रासु-
 त्तभाष्यकैयटयत्यस्वसामञ्जसापत्तेरिति दिक् ॥ ननु कृष्णचित्त इत्यस्य कृष्णकर्मक-
 त्रयवर्कतेति श्रुत्यर्थः स च कृष्णः श्रुतो येनेति कर्मणि ज्ञानेन बहुव्रीहिषापि
 सुखभ इति किमनेन समासारशेष ॥ मैवम् । बहुव्रीहौ श्रुतकृष्ण इति निहा-
 त्तस्य पूर्वनिपातप्रसंगात् । शेषादिभाषा इति समासान्तः कश्च प्रसज्येतेति दि-
 क् ॥ दुःखातीत इति । अतिपूर्वकादिषुः कर्तरि क्तः । अवशिष्टाभ्युदाहर-
 णान्युक्तानि । कृपपतितः । यद्यापि तनिपतिदरिद्रातिभ्यः इति विकल्पितेऽत्वा-
 दयस्य विभाषेतीणनिषेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादिङित्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति य-
 स्य विभाषेत्येकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् । तुहिनात्स्यः । अस्यासोत्पत्तिक्रमः
 सोपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो वाचाभ्युपेयः । सुखप्राप्तः ।
 दुःखापन्नः ॥ गम्यभ्दीनामिति । गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥ ग्रामगम्येति ।
 गमेरिनिरित्यौषादिक इति । स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले ।
 अक्रेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥ अयम्यत्वादिति ॥ स्वयमित्य-
 स्वात्मनस्त्वर्थकस्य कर्तृत्वतया द्वितीयान्तत्वात्तुपपत्तिरिति भावः ॥ स्वार्थकृतिरि-
 ति ॥ अमति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः ॥ खट्वाकट इति । आत्मो-
 समीप्यकारी स्यात् इत्यमरः । वेदं ब्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढ-
 व्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होपि यः खट्वारोहति स आत्मः । कटसायम् ।
 तेन खट्वारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारोढ इत्युच्यते । अत-
 एवाह । निश्चेति ॥ सामि ॥ सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः ॥ काक्षाः ॥ बहुव-
 चननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । काक्षवाचिनो द्वितीयाः ज्ञानेन सह वा स-
 मस्यन्त इति सूचार्थः । ननु काक्षा अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु ज्ञेनेति निवृत्तं,
 नार्थो योगविभागेनेत्यत आह । अनत्यन्तेति ॥ मासप्रमित इति । मासान् ।
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपद्यन्ते च नाख्यत्यन्तसंयोगः ॥ मुहूर्तमिति ॥
 मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । काक्षाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया ॥ द्वितीया तत्कृता ॥
 तुमेति । सौब्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन द्वितीयात्परामर्शेना तदर्थो सख-
 ते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् । द्वितीयान्तार्थकृतो यो-
 गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे । द्वितीयान्तार्थस्यादिना ॥ अर्थशब्देन चेति ।
 सोपि स्वतन्त्रः निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्व्यापी अर्थो यही-

वते किमच वचनप्रवृत्तेन ॥ अथाहुः । गुणसुक्त्वान् गुणवचनः कृत्यस्युटो बहु-
 लमिति भूति कर्तरि ण्वुट् । गुणसुक्त्वा यो द्रव्यसुक्त्वान् स गुणवचनस्तेन घृतेन
 पाटवमिति गुणमाचनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेपैतौत्या-
 दित्यक्षयसिद्धिर्न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥
 शङ्खलया शङ्खः इति । करणेन तृतीया । शङ्खि भेदने इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पा-
 दितः शङ्खशब्दः क्रियारूपापञ्चे गुणे वर्तिरवा पञ्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये
 वर्तत इति गुणवचनो भवति । धान्येनेति ॥ करणे तृतीया । अर्थत इत्यर्थः
 प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः । अभिलाषो वा भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य
 कृत्वत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, कर्त्तृकरणे कृत्यत्वेनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति
 कृत्वत्वाभ्युपगमपञ्च एव श्रेयान् ॥ तत्कृतेति किमिति । कर्त्तृकरणे कृत्येति सिद्ध-
 मिति प्रश्नः ॥ इतरो गुणवचनेन चेतत्कृत्येनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन
 प्रत्युदाहरति । अच्चेति । न ह्यस्या काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः ॥
 तृतीया त्विह यिनाङ्गविकारः इत्यनेन । काण इति । कण निमीक्षणे इत्यस्माद्घञ् ।
 गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या शङ्खशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् ।
 गोर्भवपावान् । गोसंबन्धदध्यभोजनेन देवदत्तस्य वपावस्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं,
 न त्वसौ गुणवचनः ॥ पूर्वसदृश ॥ इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थः इति तृती-
 या । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात् हेतौ इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं
 षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृति-
 स्तरार्थमिदमिति वाच्यम् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति
 मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्याया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबो-
 धार्थं तृतीयासमासोप्यावश्यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वान्तृतीयास-
 मासोपि सिध्यतीत्यपरे ॥ जनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादि-
 शार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोपशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः । समसदृ-
 शयोः पृथग्यज्ञादिति भावः ॥ मित्रं चेति । पणवन्धेनैकार्थं संधिस्तत्राप्रयुज्य-
 मानो मित्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याच-
 चते । जनार्थत्वेवसिद्धत्वादित्दं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमि-
 ति वाच्यम् । समदशावराः सप्तमासीरस्ति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरा-
 र्थादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥ कर्त्तृकरणे ॥ समाहारइन्द्रात्सप्तमीत्याश-
 येनाह । कर्तरि करणे चेति ॥ अत्र केचित् । कर्त्तृकरणे इति प्रथमादिवचनं तृ-
 तीयाया विशेष्यते, विशेष्यत्वेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्त्तृकरणे कृदन्तेन

समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥ सर्वोपाधीति । कर्तरि कारके च या लृटी-
या तदन्तमपि बहुलप्रहणात् कश्चिन्न समस्यते । कश्चित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस-
ते बहुलप्रहणादेवेत्यर्थः ॥ समासाभावं प्रदर्शयति । दात्रेण लूमवागित्यादाविति ।
आदिशब्देन दात्रेण ह्रस्वान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि आह्वयम् । विभक्त्यन्तरमपि
समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेचोपकः । क्रियत इति हारकः ।
बाहुलकात्कर्मणि खुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ सुप म-
न्दायां गयी हेतुमस्मिन्तात्कर्मणि खुल् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ कर्तृत्व-
रणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, सुपा इत्य-
धिकारान्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति । कृता किमिति । इतर-
स्तु तिङन्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति । काष्ठैरि-
ति ॥ कृत्येरधि ॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥ काकपे-
ति । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थः काकैरपि पातुं श-
क्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥ वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः ।
कीमलत्वाद्वाजेनापि छेतुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेतुं शक्यते निर्वह-
त्वादिति निन्दा वा ॥ अन्नेन ॥ भिस्ता स्त्री भक्तमन्त्रोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः ।
व्याख्यानाग्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह । संस्कारकेत्यादि ॥ भक्ष्येण ॥ खरविशद-
मभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं स्वाद्यं भक्ष्यमित्य-
र्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अन्धभक्ष इत्यादि-
प्रयोगस्तु भाक्तः ॥ गुडधाना इति ॥ ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभा-
वात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् ॥ मैवम् । भृष्टयवसमुदायस्य धाना-
त्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥ चतुर्थी तदर्थः ॥ तच्छब्देन प्रकृता
चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो
लक्ष्यते इत्याशयेनाह । चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय व-
ह्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥ बलिरक्षितग्रहणादिति । हि-
तसुखग्रहणं तु न प्रापकं तद्योगे चतुर्थी चाग्रिणीति अतादर्थ्येपि चतुर्थी संभवा-
दिति भावः ॥ ननु चतुर्थी चाग्रिणीति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो
न भवति समासादाग्रिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कौबटेनोक्तम् । ततश्च
तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् ॥ अथ नञ्याः ।
ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि
समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकेनात् चतुर्थी

तदर्थेत्यादिना हितसुखयन्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति
 हितसुखयद्द्वयं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥ यूपयेति । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
 एवमप्येति यथासंभवमूक्तम् ॥ अथवासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥
 अन्वेवं रत्ननाथ स्त्रीलोत्पत्त्यापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवे-
 ति नियमो निष्कल एव । न च स्वरे विशेषः । चतुर्थी तदर्थेति पूर्वपदप्रकृति-
 क्तरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेत्यभाष्यत्वात् ॥ अथाहुः । संबन्धत्वतादर्थ्यत्व-
 क्तवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यस्य दोषः । अथ च मानमेतदेव भाष्यम् । न
 मावाचामश्रीयत्, दाशरथाय मैथिलीत्यादि प्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभि-
 देन निर्वाह्याः । एवं च पूर्वसदृशेति सूत्रे संदृश्यग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहिरदत्ता-
 दोनामुक्तिः प्रामादिकौत्ववधेयम् । शाब्दबोधकतवैलक्षण्यस्य तथापि सत्त्वादिति
 ॥ अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः
 स्यादिति भावः ॥ विशिष्टलिङ्गता चेति । कुचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्
 परवलिङ्गमिति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥ पञ्चमी भयेन ॥ भ-
 येति स्वरूपग्रहणं नार्थस्व, प्रमाणाभावात् भयभीर्तेति वार्तिकारम्भाच्च । तेन
 वृक्षात्वास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादि-
 प्रयोगाः ॥ अथाहुः । बहुलग्रहणात् कचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत
 इति प्रागेवोक्तत्वात् । सुपसुपेत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥ अपेतापोठ ॥ पञ्च-
 मोति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । अल्पग्र इत्यत्र बहुलपार्थाच्छस्कार-
 कादिति शस् । यद्यपि बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति वक्ष्यति, तथाप्यत
 एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु सममनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्त-
 स्स कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह । अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥
 स्त्रीकान्तुक्त इत्यादि ॥ करणे च स्त्रीकाल्प इति पञ्चमी । दूरादागत इत्या-
 दौ तु दूरान्तकार्थेभ्य इत्यनेन ॥ राजपुरुष इति ॥ राजन् प्रस् पुरुष सु इत्य-
 कौत्तिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्त्वन्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पठत्वान्न लोपः ॥
 याजकादिभिश्च ॥ याचक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक ।
 उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् ॥ गुणोत्तरेणाति ।
 एतच्च वार्तिकं सर्वं गुणकात्स्न्यं इत्यत्र पठितम् ॥ कथयोगा षष्ठीति । कर्तृ-
 कर्मणोः कृति इति कर्तृमनियोगेन कृतत्वर्थः । यदा तु प्रतिपदविधिन्यादि नि-
 वेधवचनमारभ्यते, तदेतदं तदाधनायारम्भ्यम् । तस्यैयानारम्भ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः ॥
 इध्मव्रश्चन इति । व्रश्चते क्रियतेनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ष्यट् । इ-

ध्मानामिति कर्मषष्ठान्तस्थानेन समासः ॥ नृष्णामिति ॥ यतश्च निर्धा-
 रणमिति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गादपेक्षया हि षष्ठी । अष्टत्वं
 द्विजेतरमनुषेभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तावन्विद्यायामुपस्थितकल्पनाया
 अन्यास्यत्वात् ॥ अथ कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते यच्चै कदेशो निर्धार्यते यच्च
 निर्धारणहेतुः एतत्तृतीयधनिधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभक्त्योपेति
 सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसमस्याः सं-
 ज्ञायामिति समासः । न चैवं न निर्धारणे इति व्यर्थम् । स्वरे मीदात् । समी-
 समासे हि तत्पुरुषे तुष्यार्थं त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे तु
 समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । संज्ञायामिति
 समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात्तस्मात्कौयटोक्तसमाधानमेव समी-
 चीनमिति नञ्याः ॥ प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदवि-
 धाना । षष्ठी शेषे इति विद्यायान्तेन श्रोविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वेव ष-
 ष्ठीत्यर्थः । धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव श्रोविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयत इ-
 ति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वेनेनैव गतार्थत्वात् न निर्धारणे इति
 व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रं न षष्ठी
 विधत्ते, किं तु समीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधोति प्रतिसूयते इत्यन्यदेतत् ॥
 एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधि-
 पतिरित्यादि मिहमिति ॥ वस्तुतस्तु श्रोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूचीमध्ये दिवस्त-
 दर्थस्येत्यादिषट्सूचीं विद्यायावशिष्टायामष्टभूतानां शेषे इति वर्तते, तथा च न
 माषाणामश्रोयादित्यादाविव षष्ठी शेषे इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, इह ष-
 ष्ठाव न तु तल्लुक् इति । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलि-
 तोषः । ततश्च प्रतिपदविधानेति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते कद्योगा षष्ठीति
 वचनमपि मास्तु । कर्तृकर्मणोः कृतोत्त्वश्च शेषे इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्त-
 षष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससि-
 द्धेः ॥ सर्पिषोऽज्ञानमिति । वस्तुतः कारणस्य संबन्धमात्रविवक्षया श्रोविदर्थस्येति
 षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥ पूरणमुच्यते ॥ अर्थशब्दस्य चित्तु संबन्धादा-
 इ । पूरणाद्यर्थेरिति । अत्र प्राचीनम् एतदर्थः षष्ठी न समस्यत इति ॥ तन्म्यु-
 नम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव षष्ठत्वं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन सम-
 स्यत्वादात ध्वनयन्नाह । सदादिभिर्येति ॥ षष्ठी इति । षष्ठां पूरणः षष्ठः ।
 तस्य पूरणं षट् षट्कृतिकतिपयचतुरां ध्रुक् ॥ कथं तर्हि तान्युच्यवष्टाङ्कितसंक-

तानि इति । प्रमाद एवावमित्येके ॥ उच्छेदेषु षष्ठः उच्छेदात्मकः षष्ठ इति वा
 व्याख्येयमिति भवोक्तमात्रां स्मृतम् ॥ गुण इति । सत्त्वे निवर्तितेपैतीत्यादि-
 वचनसहितो गुणोच्यते, न त्वदेकवचनः पर्यवहणात् । नापि संख्या ।
 क्रोशयतयोजनयतयोः इति वार्तिके निर्देशात् ॥ काकस्य काण्ठः, ब्राह्मणस्य
 शृङ्गा इति । व्याप्तिव्याप्यात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन
 द्रव्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शृङ्गा इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्रा-
 ह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शृङ्गा इत्यर्थादत आह । य-
 देति । शृङ्ग एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्या-
 दावनेन निषेधे प्राप्ते तत्स्यैव गुणैः समासो वक्तव्यः इति वार्तिकेन समासः
 प्रतिप्रमूयते । नन्वर्थेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः
 किंतु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्पर्यं नाम ॥ ननु पिनष्टि गन्धानिति प्रयोग-
 दर्शनात् शृङ्गादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्देन तत्स्यगुणवचन इति चेत् ॥ न ।
 पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः भासतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयो-
 गादर्शनात् किं तु चन्दनत्वादित्याति निमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनग-
 न्धइत्यादौ तत्स्यत्वं सुखमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि बलाकायाः
 शौक्ल्यं केशस्य नैवमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्न
 षड्वा शृङ्गादिगुणस्त्वैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वात्
 दावः । तथा च प्राधान्येवाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपाद-
 कत्वं तत्स्यगुणवाचित्वमित्यर्थ इति ॥ फलानामिति । करणस्य शेषत्वविवचा-
 यां षष्ठो ॥ स्वरं विशेष इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्ररं बाधि-
 त्वा यार्थत्वादिसूत्रेष्वन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीया कर्मणोत्यनेन पूर्वपद-
 प्रकृतिस्ररं सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठोसमासे तु चन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नैव्यत इति
 भावः । त्वपिच सकर्मकोप्यस्ति पितृनतापूसीत्सममस्त बन्धूनि न भट्टिप्रयोगात् ।
 तन्नात्मात् कर्मणि लो नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥ द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति ॥
 नयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव स-
 मासाप्रसङ्गो निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे । किंकर इत्यर्थ इति । ब्राह्म-
 णस्य कर्त्तव्येति तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवचायां षष्ठी । ब्राह्मणसं-
 बन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥ कृदव्ययमेवेति । अनैकमन्यपदार्थं इ-
 ति सूत्रे सर्वपक्षादिति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥ इत्यादीति ॥ तथा च भट्टिः
 प्राहुः । यत्कृतेऽरीक्षितलोभः । आदेयाः किंकर्ते भोगाः कुम्भकर्षं त्वया

विना इति ॥ रक्षित इति । कैयटहरदत्तो तु मन्त्रममतिविधे उच्यतेपरि ।
 त्वदाहरन्तो षष्ठद्वयेनापि निषेधं मन्येते । तौ च मन्त्रममन्त्रमयोमविरोधा-
 दुपेक्षाविति भावः ॥ तस्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे विदुःशब्दस्यैव इति
 भावः ॥ स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः ॥ इदं मेव इति । कदुत्तर-
 दप्रकृतिस्वरस्य तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तस्येन तु समासे मध्योदा-
 सत्त्वं स्यात्, तच्च नेथत इति भावः ॥ सेष्यन्नेनेति ॥ षष्ठीसमासेन पोटाभ्यु-
 तोति समासो वारितः । सोपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ।
 क्लेन च पूजायाम् ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह । मतिमुद्धीति ।
 राज्ञामिति । तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी ॥ भूत इति । न च तत्क-
 र्काण्यन्यायेन मत्वादित्यः तस्य वर्तमानकाव्यो भूतकाव्यतां बाधत इति वा-
 च्यम् । तर्नेकादिगत्यतः तनेत्यधिकारे उपपन्नाते इति निर्देशेन भूतकालस्यावा-
 धनापनात् । उपपन्नाते इत्यत्र हि भूते क्लो, न तु वर्तमाने । अन्यथा तस्य च
 वर्तमानं इति षष्ठीविधानादुपपन्नातशब्दस्य तेनेति द्वतीयायोगो न स्यात् । न
 चेवमपि सामर्थ्येव चापकमस्त्विति वाच्यम् । पूजितोयः सुरासुरैः इति प्रयो-
 गानुरोधेन हानान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव
 समासनिषधीयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन कलहसंसारममहितः
 कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ।
 अधिकरणवाचिना च ॥ वाचिग्रहणं चित्तप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥ इदमे-
 वामिति । क्लोधिकारणे चेति क्लः । अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी ॥ अ-
 धिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणं अष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किं हस्तं
 यदुत्तमित्यत्र न कर्मणि क्लः, हस्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणज्ञानेन कथं
 मिह समास इति चेत् ॥ मैवम् । नायमधिकरणे क्लः, किं तु गत्वर्थकर्मकेति
 कर्तरि । किमा हस्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि च ॥ क्लेनेति नाशुवर्तते, क्लेन
 च पूजायाम् इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या का-
 चित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । अपां सृष्टेत्वादावनेनैव सिद्धौ हजकाभ्यां कर्तरीति
 निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च इध्मप्रश्नः इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्या-
 त् ॥ न च क्लो गत्वत्वात् षष्ठी समस्यते इति वार्तिकमस्येवेति वाच्यम् । तस्य
 सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादित्येव च मन्त्रोद्यम् ।
 तदाह । कर्मणोऽत या षष्ठीति । समस्येकवचनात्तसुचार्यं या षष्ठी विहिता परि-
 शेषिता वेत्यर्थः ॥ नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति हेतुः प्रवृत्तेः

लोकृतत्वात् ॥ गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्वह उभयप्राप्तिप्रदर्शना-
र्थः । अथ कर्त्तृ शब्दानुशासनमिति ॥ अथ व्याचक्षुः । शब्दानामितोयं षष्ठी-
कर्त्तृकर्मणीः इति विहिता, न तु उभयप्राप्ती इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः
सर्वेऽपि शब्दानुपादानात् । कृत्योर्ध्वप्रयोगे इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवर्तनात्कर्त्तृकर्म-
णोऽभयोऽनुपादानं श्वाद्यं नियम इतिः स्त्रीकारात् ॥ आचार्यो गवां दोह इत्यथ
हि आचार्यं प्रतिपाद्यं, तच्च यद्यग्नितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव
निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्त्तृकर्मणोर्विशिष्टोपादानादस्युभयप्राप्तिः । इह
तु शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्चानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्त्तृ विशेष-
निवृत्तिपरमतो नास्युभयप्राप्तिः ॥ अस्य वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न
वृत्तिः, उभयप्राप्ती इति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानतया
नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शे-
षलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधश्चैवात्र नास्तीति ॥ ढङ्क-
काभ्याम् ॥ इह कर्त्तृ षष्ठ्या ढङ्ककाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमनुक्तमिति श्व-
नयसाह । कर्त्तृ ढङ्ककाभ्यामिति । कर्त्तृ षष्ठ्यं ढङ्ककयोरेव विशेषणमिति युक्तं,
तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्त्तरीति ढङ्को न विशे-
षलक्ष्यभिचारात् । तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह । इत्थमभिच-
रति । पर्यायाहंवेति भावे ण्वृच् कर्मणि षष्ठ्या समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेत्यु-
दाहरणमनुक्तम् । भर्तृ शब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह ।
पत्न्यर्धभर्तृ शब्दस्येति ॥ यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृ शब्दो न
पठितः, तथापि इदोर्बलीयस्यात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति
भावः ॥ शेषषष्ठ्येति ॥ न्यासकारस्तु तृन्मन्त्रमेतत् । न लोका इति निषेध-
स्त्वनित्यः, अकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचि-
तु जनिकर्तुः तत्प्रयोजको हेतुश्च इति निर्देशादित्योयं समासनिषेधः इत्याहुः ॥
तन्मन्त्रम् । शेषषष्ठ्योऽसमाक्षिप्तोक्तिर्निर्देशोपपत्तेः ॥ नेह तृजिति ॥ न चोत्तरा-
र्थत्वं शङ्क्यम् । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येवोक्तत्वादिति भावः ॥
वामनस्तु धर्मे जीविकार्थे इत्यत्र अक इति किम् । रमणीयकर्ता इति प्रत्युदा-
हरन् जीविकार्या तृचमिच्छति ॥ भावे लुप्तिरिति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्या-
चामिति कर्मणि षष्ठी ॥ भावे इत्युपलक्ष्यमधिकरणे ण्वृच्चपि बाधकाभावा-
दिति मन्त्रा संज्ञावाम् इति सूत्रे लङ्गते मनोरमायास्तुक्तम् उदाहरकः स्त्रीयातक-
स्य पुष्याचि भञ्जन्ते यस्यां क्रीडार्या सा उदाहरकपुष्यभञ्जिकेति ॥ पूर्वापर ॥

एकदेशशब्दोवयवे कृत्तः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः । अ-
 न्नसर्पवानित्येव न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः इति निषेधश्च कृतेऽप्रवृत्तेः ॥ य-
 पीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तः । तथाप्यत एव निर्देशादिनिष्कृतेऽतदाह । अ-
 यविनेति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयैव
 सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते इति
 न्यायादत आह । षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यानिष्टप्रयोग-
 निवृत्तये सूत्रमिति भावः ॥ पूर्वं कायस्येति । यद्यपि अन्यारादिति सूत्रे दि-
 शि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिगृह्यतिनापि योगे पञ्चमी स्त्री-
 कृतेति षष्ठीहदुर्लभा । तथापि तस्य परमास्त्रेडितमिति लिङ्गादवयववा-
 चिदिक्शब्दयोगेऽपञ्चमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥ पूर्वं नामेरिति ।
 नामेर्यः पूर्वी भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः ॥ नामेरिति द्विष्टोऽगलक्षणा पञ्च-
 मी ॥ तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो
 नेत्यर्थः ॥ कायेन तु स्वादेव पूर्वकायो नामेः इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वा-
 त् प्रधानत्वाच्च ॥ पूर्वश्चात्राणामिति ॥ नामो निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदा-
 यसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूक्ततावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततन्वाचा-
 नामेकदेशित्वे सत्यव्येकत्ववैशिष्ट्याभावात् न समासः ॥ सर्वोपीति । पूर्वाद-
 भिन्नोपीत्यर्थः ॥ आपकादिति । अन्यथा अङ्गस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ।
 मध्यान्व इति । राजाहस्यस्त्रिभ्य इति टच् । अङ्गोक्तः इत्थंकादेशः ॥ अयं चादेशः
 मध्याङ्गशब्दयोर्ऊर्ध्वकायवत्कर्मधारयेषु न निर्वहति । तस्मैकदेशिसमासप्रयुक्त-
 त्वादतोच आपकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् ॥ इत्याहुरिति । न चैवं दिनमधो
 रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । आपकसिद्धत्वासार्वत्रिकत्वात् ॥
 अर्धं नपुंसकम् ॥ अण्ववाच्यार्धशब्दो न नित्यनपुंसकः । सामार्थ्ये नगरार्ध इति
 यथा । समाशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह पृच्छते, पूर्वापरा इति पूर्वस्य
 एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमिति योगविभागेन निर्देशाच्चपुंसकत्वे सत्ये, पुनर्नपुं-
 सकपक्षणादित्याशयेन व्याचष्टे । नित्यं स्त्रीषु स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः,
 स इत्यर्थः ॥ प्राप्नोदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समकृत इत्यर्थः ॥ अन्ये
 तु व्याचष्ट्यः अर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकपक्षे च सूत्रेषु सिद्ध-
 निर्देशो न विवक्षितः इति आपयितुम् । तेन तस्मै इमित्यादि किञ्चनयैपि भव-
 तीति ॥ अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोष्ठि-
 योः इति क्लृप्तः स्वादित्याद्यत्र समाधत्ते अवष्टान्तवचनमिति ॥ तेन पिप्पली-

शब्दस्यानुपसर्जनत्वात् न दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः
 पञ्चखट्वीति न सिध्यत् उपसर्जनसंज्ञानिवेधेन खट्वेत्याकारे ऋसाप्रवृत्तेरदन्तत्वा-
 भावे द्विगोः इति डोपोप्रवृत्तेरत आह । एकदेशिसमासविषयक्रीयमिति । पञ्च-
 खट्वीति भाष्योदाहरणमेव अष्टमस्त इत्यस्य संकोचे लिंगमिति भावः ॥ अर्ध-
 पिप्पलीति । परवस्त्रिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ अर्धपिप्पलीनामिति । समासे अर्धपि-
 प्पलीत्येव स्यात्, विशेष्येक्यात् । परवस्त्रिङ्गातिदेशेपि वचनातिदेशाभावाच्चेति
 भावः ॥ अर्धपिप्पल्यः इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीनाम् इति विग्रहे असा-
 धुर्वेदपि खब्दसमुच्चये साधुरेव, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥
 एकदेशिना किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति
 न तेन समासः । इदं सूत्रं परवस्त्रिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा ।
 अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवे वर्तन्ते
 इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः । अर्धाक्षम् अर्धविलो-
 क्तम् इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागं षष्ठीसमासं बाधितुमिदं
 सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापोष्टत्वात् ॥ अत एव कालिदासः प्रायुक्तः ।
 प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य इति ॥ द्वितीयद्वितीय ॥ षष्ठीसमासापवादोयं
 योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । निषेधं बाधित्वेति ॥ प्राप्तजी-
 विक इति ॥ गोस्त्रियोरित्युपसर्जनऋसः । द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन पर-
 वस्त्रिङ्गनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्काम् । स्वरे विशेषात् ।
 प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यः इति परनिपातापत्तेः ॥ प्रा-
 सापन्ने चेति/चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्नेषानुमानात् । प्रासापन्ने स-
 मस्येते अत्र च अत्र च तयोः स्वादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं
 क्त्वा सौख्यत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह । द्वितीयया
 च इति ॥ प्रासा स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणास्त्रिङ्गविशेषपरिभाषया
 वा टावन्त्योरपि प्रासापन्नयोः समासः ॥ कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते
 परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह । परिच्छेद्य-
 वाचिनेति ॥ काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्दे-
 शात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥ मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते
 वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवित्तस्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु
 कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रिया
 परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वद्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं

मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते । तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिन्नस्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठो निर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सः इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीह्यावपीति बोध्यम् ॥ ननु जातस्य मासः इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य सः इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः । मासजातो मृतः इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य सः इति स्वीक्रियत इति ॥ मासजात इति ॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीह्यापीदं सिध्यति जाति-कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वचनात् । न च स्वरे विशेषः । वा जात इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः ॥ तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मामो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् ॥ उत्तरपदेनिति । परिमाण्युत्तरपदे हेतुकद्विगुणसिद्धये त्रिपद-तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ सुप्तसुपत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् सुप्तसुपत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥ अज्ञादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः तद्वितार्थ इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः ॥ पूर्ववेति । इह जात इत्येवेत्यर्थः ॥ सप्तमीश्रीण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाङ्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यार्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । श्रीण्डादिभिरिति ॥ अक्षश्रीण्ड इति । श्रीण्डः प्रवीणः । इह आमन्त्रिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिन्त्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रिययैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥ अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव । अधिहरीति यथा ॥ ख इति । नित्यमिति शेषः । विभाषाच्चेः इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः । मध्ये इत्यर्थात् । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्वान्तर्वसति । वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु विभक्त्यर्थ इति नित्यमव्ययीभावः । प्रनिरन्तःशरेति णत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्ने अन्तरिति तदुक्तत्वपदविग्रहस्यायोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षप्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च मध्यवा-

चिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्डि । धूर्त । कितव । व्याज । प्रवीण ।
 संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । हृत् ॥ क्लृप्ते ॥
 यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । अल्पशः इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभि-
 प्रायम् । तथैवोदाहरति । मासेदेयमिति । तत्पुरुषे कृति इत्यलुक् । नेह मासे
 दास्यम् ॥ नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । भावश्चकोपलक्ष-
 नार्थमित्यर्थः ॥ निष्कसमासोयमिति ॥ अत एव पुरुषेषूत्तमः इति स्वपदविग्र-
 होऽसंगत इत्यवोचाम ॥ अवतस इति ॥ नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । कर्तृ-
 करणे कृतेति समासः । कृदग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि ज्ञान्त इति
 तेन सह समस्यन्तस्य समासः । तत्पुरुषे कृति इति समस्या अलुक् ॥ अव्यवस्थि-
 तत्वप्रतिपत्त्या च निन्दावगम्यते ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ पात्रेसमिता इति ॥
 संपूर्वादिषः क्तः ॥ गेहेनदीति । नर्दशब्द इत्यस्मात् सुप्यजातौ इति णिनिः ॥
 घटकतया प्रवेशो नेति । परमाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव भवति । न तु स
 न्महदित्यादिना समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये
 तु केवलाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव । न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समा-
 मान्तरमित्याहुः ॥ पूर्वकाले ॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु षष्ठां स्वरू-
 पग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । तथैवो-
 दाहरति । स्नातानुलिप्त इति ॥ तत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत् पर्यायः
 प्राप्तः ॥ याज्ञिका इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादीति
 ठक् । एवं नैयायिकाः । जीर्यतेरुनिति भूतेर्थऽष्टन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च ।
 जोर्षनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदन्ति वा मीमांसकाः । क्रमादि-
 भ्यो वुन् ॥ नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः ग्वुल्लघी इति ग्वुल् ।
 मंथ्यावाची नवशब्दोच न गृह्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् ॥ समानाधि-
 करणेनेति किम् । एकस्याः शीकृतम् । षष्ठीसमासोपि इह न भवति । पूरणगु-
 षेति निषेधात् ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ नियमार्थमिति । तत्पुरुषे संज्ञायामेव
 दिक्संख्ये समस्यते इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्ध्यति ॥ कथं त-
 र्हि त्रिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् ।
 न च समाहारे द्विगुः, द्विगोरिति डीप्प्रसङ्गात् । न च पाचादित्वं कल्प्यं, यदि
 त्रिलोकीगणना परा स्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च उत्तरपदे इति
 समासः । त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् ॥ अत्राहुः । लोकशब्दोच लोकस-
 मुदायपरः । अत्रयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इ-

ति ॥ पञ्चब्राह्मणा इति । यद्यप्यत्र कृतेति समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथा-
 पि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥ तद्वित्तार्थो ॥ असंज्ञार्थ-
 वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यत इत्याशयेनाह । तद्वित्तार्थे विषये इ-
 त्यादि । यदि तु तद्वित्तार्थं वाच्ये इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशास्त्र इत्यादौ त-
 द्वितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । द्विगोलुं मनपत्ये इति प्रापकाद-
 न्नोपि तद्वित्तार्थं तद्वितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिमौरकमिति भावः ॥ तद्वित-
 परं इति तु न व्याख्येयमेव । तद्विते परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदा-
 दित्यादिना तद्वितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥ समाहारे वाच्ये इति । तेन प-
 ञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्य-
 था अत्र गौरतद्वितलुकोति टज्ज् न स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोलुं मनपत्ये इति
 लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ सर्वनान्न इति । एतच्च पूर्वपरोदाहरणान्यपि ॥ यद्यपि
 स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं सर्वनान्न इति
 वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः । वृत्तिमात्रे
 इति । तद्वित्तवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥ आकार उदात्त इति । अमति
 त्वान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेन पूर्वशब्दस्माद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ॥
 षाण्मातुर इति । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्युदादेशः । अनपत्ये इत्युक्ते
 द्विगोलुं गिति लुग् न ॥ विकल्पे प्राप्त इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च त-
 त्पुरुषप्रयुक्तवृत्तभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु वि-
 कल्पे प्राप्ते नित्यसमासाद्यैः हन्ततत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थमनु-
 लोक्तम् । वस्तुतस्तु चयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंज्ञा-
 भावाद् हन्ततत्पुरुषयोरप्राप्तौ मत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् ॥ हन्तस्योदाह-
 रणं तु वाक् च दृषश्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः । कृचोपानहप्रियः । इह वि-
 पदं बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं हन्तः । तेन हन्ताद्युदघान्तादिति समासान्तवृत्त-
 त्पि नित्य एव ॥ गौरतद्वित ॥ तत्पुरुषस्य इत्यनुवर्तते, टश्च, तदाह । गोन्तादि-
 त्यादि ॥ ननु प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो
 गोशब्दस्तस्माद्विजित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूर्चमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह ।
 समासान्त इति ॥ अयं भावः । समासान्ताः इत्यधिकारादृचा समासान्तेन भ-
 वित्यम् । गौरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेषापि । न चेतत्तदन्तविधिमन्तरेणो
 पपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठान्तं षञ्चम्य-
 न्तेन विपरिणम्यत इति ॥ न तु तद्वितलुकीति । लुक्विषय इत्यर्थो,

न तु तद्वित्तुकि सतीति । समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् ॥ अतद्वित्तु-
 कीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्वित्तु-
 ख ठक्ः अर्धपूर्वेति लुक् ॥ संख्यापूर्वी द्विगुः ॥ अत्रोक्त इति ॥ अयं भावः ।
 पूर्वसूत्रविषयैवेति संज्ञा । अनन्तरस्येति न्यायात् । एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं
 कृतम् । अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञातद्वित्तुर्गोभिर्न पदसमाहारेषु इत्येव भूयात् । तेन
 समर्थय इत्यनेन कालकपालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे न भवति । किं तु स-
 मासान्तीदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः । सप्तऋषीणां
 सुकृताय लोक इत्यादि ॥ त्रिविधः संख्यापूर्व इति । तद्वित्तुार्थे विषये, उत्तर-
 पदेच परतः, समाहारे वाच्ये, संख्यापूर्वे वः समामः सः इत्यर्थः ॥ तद्वित्तुार्थे यथा
 पञ्चकपालः । संस्कृतं भजाः इत्यणो द्विगोर्लुग्नपत्ये इति लुक् ॥ उत्तरपदे य-
 था । पञ्चनावप्रियः । नावोद्विगोरिति समामान्तष्टच् । समाहारेपञ्च-
 मूनी । द्विगोः इति डीप् ॥ द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्तीतिवचनं,
 बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । द्विगुः समाम एकार्थप्रति-
 पादको भवतीत्यर्थः । न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थं कथंचिदुपपद्यते इति साम-
 न्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह । एकवत्स्यादिति ॥ समाहारे इति तूपसंख्यानाज्ञ-
 भ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यख्यः ॥ समाहारे किम् । तद्वित्तुार्थे
 मा भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः प-
 ञ्चगवः पटाः ॥ पञ्चगवे पञ्चगवानोत्पन्नं प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योय-
 मक्रमेण कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्द्विग्वत्त्वादेकवद्भावे न भवतीति
 न्ययमाकरे । यदा तद्वित्तुार्थेति सूत्रे समाहारे इति कर्मसाधनः तदा समाहृत-
 प्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन
 एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति
 नाख्य प्रयोजनम् ॥ न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वा-
 च्यम् । समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु तद्वित्तुार्थे इति सूत्रे समाहार इति भावे घञ्, न तु कर्मणि । पञ्च-
 गवमित्यत्र पञ्च गवः समाहृता इत्यर्थेभ्युपगमे समाहृत्यमाणाणां बहुत्वेन
 एकवचनानुपपत्तेः । न च द्विगुरेकवचनमिति मूत्राद्यैवमिति वाच्यम् । पञ्चख-
 द्द्वित्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतार्थ-
 त्वेन विग्रहसंभवेन नियतविभक्तिवाभावात् एकविभक्तिचापूर्वनिपाते इत्युप-
 ज्ञानत्वाभावे गोस्त्रियोरिति श्रुत्यो न स्यात् । ततश्च आबन्तो वा इति स्त्रीत्वप-

चे हि गोः इत्यदन्तलक्षणो जीवन् स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपस-
 र्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा
 पञ्चच्छट्टीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक् ॥ स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल
 एव स्फुटीभविष्यति ॥ कुत्सितानि ॥ कुत्स भवच्छेषणे कर्नश्चि क्तः । स च म-
 तिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह । कु-
 त्स्यमानानीति । तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपवि-
 धिनिरासार्थः ॥ वैयाकरणसूत्रचिरिति । सूचयतेः अच इः । पृष्टः सन् प्रश्नं वि-
 स्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तद-
 ध्ययनं वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिभानाभावेन
 निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥ दुर्दुरुट इति । दुल उत्क्षेपे दुर्पूर्वः । औष्णादिकः कूट-
 प्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णेलुक् । रलयोरैकत्वस्मरणाक्षय रः । विशेष्यस्य
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिहितकुत्सायामेवायं संनिधानात् ।
 तेनेह न । नैयायिको दुराचारः ॥ पापाशके ॥ एतौ कुत्सनाभिधायिनी । कुपूय-
 कुत्सितावद्यखेटगङ्गाणकाः समाः इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनि-
 पातः स्यात्, तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह । पूर्वसूत्रापवादइति ॥
 उपमानानि ॥ उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वान्माङ्ः करणे ण्युट् । प्रा-
 दिदमासः । उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रुढः । येन वस्तुन्तरं
 सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गोः
 करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता ॥ स हि गौः सादृश्येन गवयं परिच्छिन्-
 त्ति ॥ सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्सा-
 र्थं षञ् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु सा-
 धारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाक्षयते । सामान्यसुक्तवन्तः सा-
 मान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तरि भूते ण्युट् । ये पूर्वं सामान्यसुक्त्वा तद्वति द-
 द्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टम् । उपमानशब्दस्य संबन्धि-
 शब्दादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥ लाक्षणिकमिति । अत एव सामानाधि-
 करणस्याभ्युगीव चपला गृहचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदोपस्थितस्यामत्वचपला-
 त्वादिवारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चे-
 द् भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥ पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनि-
 यमः स्यात् षञ्चकुञ्जवदिति भावः ॥ किं च तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीयासप्तम्युपमा-
 नाव्ययेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत

एव मयूरसंकादित्वात्समासोऽपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः ॥ उप-
मितम् ॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोच न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्द-
त्वादपमानमाक्षिपति । तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥ पुरुषो व्याघ्र-
इव शूर इति । तच्च हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपुरुषः सु-
न्दरः इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोगे इत्युक्तमिति भा-
वः ॥ कथं तर्हि भाष्याभिः कातिगम्भीरः इति वैयटः । सामान्यप्रयोगसत्वे-
नास्माप्राप्तेः ॥ अत्र केचित् । प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गम्भीर्येण साह-
स्रं न विवक्षितं, किं तु विततदरगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयो-
गोऽस्त्ववेति निर्बाधः समासः इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विशेषणम् ॥ विशि-
क्षते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षित्यां ल्युट् तदाह । भेदकमिति । व्यावर्त-
कमित्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः संबन्धितया अन्यतरोपादानमात्रेणेतरेर्वा-
पमंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः ॥ एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैः इत्य-
त्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह । समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशे-
षधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयो-
पदानम् ॥ तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तत्तकः सर्पः इत्यादौ ।
न हि तत्तकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति ॥ तन्मन्दम् ॥ कैलामाद्रिः, मन्दराद्रिः,
भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रं भोजराजा, इत्यादिप्रयोगाणामसांगत्या-
पत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पला-
दावप्यव्यवस्थितः भूर्वनिपातः स्यात् इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुण-
क्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण-
इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम-
एव । खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः पाचक-
खञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् ।
गुणक्रियायोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥ अप्रसङ्गार्थ इति ॥ एतच्च पञ्चा-
दिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रम-
मते इति वा बोध्यम् ॥ अत्र ॥ आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीय-
स्तु प्रकारवाची । अत्रादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः इति भाष्यात् । अत्रिणि,
एक, पूग, कुन्द, शशि, विशिष्ट, निश्चय, निधनादिः अत्रादिः ॥ कृत, भूता-
दिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव अत्रयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नैव त-
त्त्वाग्रयेनाह । अत्रैव अत्रय इति । एकेन शिल्पेन पश्येन वा ये जीवन्ति तेषां

समूहः श्रेणिः ॥ अथ्यन्तानां तु कुगतीति नित्यसमासः परत्वात् । श्रेणीकृत-
 म् । इह तु चो चेति दीर्घः ॥ ज्ञेन ॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्मा-
 नाधिकेन नञ्ग्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनैह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ न-
 डिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टा-
 क्लिगितम् । क्लिगः क्त्वानिष्ठयोः इति वेट् ॥ कृताकृतमिति । एकदेशकर-
 णात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥ शाकपार्थिव इति ॥ पृथि-
 व्या ईश्वरः पार्थिवः । तस्येश्वरः इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पा-
 र्थिवशब्दे न ममामि कृते पूर्वममामि यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा दे-
 वब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पृजको देवपृजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं
 पृजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥ सन्महत् ॥ गुणक्रियाशब्दः सह समासे म-
 दादीनां पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ कतरकतमी ॥ जातिपरिग्रहे किम् । कत-
 रो देवदत्तः । वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच्च इति व्युत्पादितकतमशब्दमा-
 ह्वर्यान्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिग्रहग्रहणं ज्ञापयति क-
 तमशब्दोऽर्थान्तररूपि साधुरिति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भ-
 वतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त इति ॥ किं क्षेपे ॥ किं राजेति । किम्
 क्षेपे इति ममामान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं किं
 मन्वा यो द्रुहति । किंनौः यो न वहतीत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ तत्पुरुषः ॥
 समानाधिकरणशब्द अर्शभाष्यन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥ भाषित
 पुंस्कादित्यादि ॥ एतच्च स्त्रियाः पुंस्वदिति सूत्रे रफुटौकरिष्यते । ननु तेनैव क-
 र्मधारयेपि सिद्धं, जातीयदेशीययोस्तु तमिलादिषु इति सिद्धं, तन्निमित्तमेव सूत्रे-
 चेत्यत्र आह । पूरणोपियादिष्विति । तथेति च ॥ महानवमीति । नवानां पू-
 र्णो तस्य पूरणेऽट् नात्मादमस्यादेर्मट् टित्वाण्डीप् । महती चासी नवमी चे-
 ति विग्रहः । पुंस्वज्ञावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः ॥ कोपधादेरिति । न
 कोपधायाः संज्ञापूरण्योऽहनिमित्तस्य च तद्विषयस्वरक्तविकारे स्वाङ्गाद्येन
 जातेत्येति पञ्चसूत्रा प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति । पाचकक्रीति ॥ जा-
 तीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवसुदाहरति । एवमिति ॥ पाचिका प्रकारवती पाचक-
 जातीया । प्रकारवचने जातीधर् ॥ पाचकदेशीयेति । ईषदसमाप्तौ इति देशी-
 यर् । उभयवर्तमिलादिष्विति पुंस्वज्ञावस्य नकोपधाया इति निषेधः प्राप्तः
 पटुजातीया पटुदेशीयत्वादी तस्य चरितार्थत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिपदात्
 दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्त्री जातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया, ।

एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥ स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनप्रमथ्वादियुक्ता स्त्री-
त्वर्थः ॥ उदन्निदिति । तत्त्वं शुद्धिनिमित्तं पादाम्बुवर्धाम्बुनिर्जलमित्यमरः ॥
कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कुत्स्यते । अतः कुत्सितानि कुत्सर्नः इति गता-
वता न शङ्का, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । जनयति कुसुदभ्रान्तं
धूर्तवक्त्रो बालमत्स्थानामित्यत्र धूर्तवक्त्र इत्यसाधुरेव ॥ प्रशंसावचनेश्च ॥ वचन-
ग्रहणं कठिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च
विशेषवचनाः शुचिन्नुदादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति सिंहीमाणवकः
इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥ गवोदध इति । अवड् स्फोटायनस्येत्यवडि आहु-
यः ॥ मतङ्गिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदघतल्लजी । प्रशस्तवाचकान्मूनीत्यमरः ॥
प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥ युवा ॥
खलतीति । कृदिकारादक्लिनः इति डीप् । पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य
पुंवद्भावः ॥ जरतीति । जीर्यतेरहन् उगितश्चेति डीप् । एवं युवपलितः
युवपलिन इत्युदाहार्यम् । बलिशब्दः पामादिः ॥ कृत्यतुल्याख्या ॥ तुल्यम-
हान्, सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादेनेन सन्महर्हाति बाध्यते । तस्य सत्कृत्य-
शालिनः इति भट्टिप्रयोगं तु सतां कृत्यं सत्कृत्यम् इति षष्ठीसमासो बोध्यः ॥
एवं परमपुण्यः इत्यादिष्वपि ॥ वर्णो ॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना सम-
स्यत इत्यर्थः । विशिष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वनेति इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरो विधोयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्ये-
तदयम् ॥ कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गाश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः ।
कृष्णशब्दोपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेषणं वि-
शिष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपोदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु हतीया तत्कृत्येत्यने-
नैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि
स्वरे भेदः । तत्पुरुषे तुल्यार्थहतीयत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेत् ॥
अथाहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्यादयश्च समासोऽनेनैवावश्यं विधेयः । नहीह
तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह विशिषणं विशिष्येणेत्यनेन समासः सिध्य-
ति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिञ्चित्करः
आवर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लो इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥ कडा-
रादय इति ॥ बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन गडुलशांखिभ्यः,
शांखिभ्यगडुलः इत्यादि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ॥ एतदेवेति ॥ एवकारः स्फुट-
सिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । युवा खलतीति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि

ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥
 चतुष्पादो ॥ मण्डुकप्लुत्या अत्र जातिः इत्यनुवर्तत इत्याह । जातिवाचीति ।
 जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी प्रत्यु-
 दाहरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव । गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते वि-
 शेषः ॥ मयूर ॥ चकारोच्चावधारणार्थः । तेन परममयूरव्यंसकः इत्यादि स-
 मासान्तरं न भवति ॥ धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं
 वचनमारब्धमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादी उप-
 मानानि सामान्यवचनैः इति समासस्यापवादोयम् । तेन समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिह
 सिध्यति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्दनेन विहितं
 प्रतिपदोक्तसमासं चरितार्थत्वादित्याहुः । अश्रीतपिबतेति । इह क्रियारूपस्यान्य-
 दार्थस्य प्राधान्यात् स्वीत्वाद्याप् । एवमग्रेपि ॥ राजान्तरमिति ॥ अन्तरशब्दोच भि-
 वाची ॥ चिन्मात्रमिति । मातृं कात्मन्येवधारणे इत्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां मह-
 नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थ-
 कचकारेण लब्धमित्याहुः ॥ उदरकोष्ठादित्यादि । उदर उत्सृज्येतावानेव वि-
 ग्रहः । उत्सृज्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूदरेत्यस्याकाङ्क्षापूरण-
 र्थमुक्तम् ॥ समासे न चेत्कतंति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स
 जहिजोडः । एवं जहिस्तस्वमिति य आह स जहिस्तस्वः ॥ नञ् ॥ इह न-
 लोपो नञः इत्यत्र विशेषणार्थो जकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः ॥ अथ
 नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं जकारोच्चारणमित्यन्ये ॥ सुपा स-
 मस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा व्यो-
 त्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् आरोपितो ब्राह्मणः इति बोधे अर्थाद् ब्रा-
 ह्मणभिन्नः इति पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादी सर्व-
 नामकार्यं सिध्यति ॥ तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमध्येवं सति नि-
 र्वाधम् । एतत्तदोरिति सूत्रे अनञ् समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमा-
 यामनुमन्धेयम् ॥ नलोपो नञः ॥ नजोर्शिति वक्तव्ये नलोपवचनं साकत्का-
 र्यम् । तेन नजोऽकचि अकब्राह्मणः अकनश्च इत्यादि [सिद्धमित्याहुः ॥ उत्तरप-
 दे इति । अनुगुत्तरपदे इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् । घटो ना-
 क्षि घटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि क्लृणार्थः इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अवा-
 हुः । उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदेन नञं विशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञः इति व्याख्यानात्
 भवति । लोपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्वापूर्वपदत्वात् । अत एव अत्र

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रह-
 णे तदन्तग्रहणाच्चप्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोः इत्येत-
 द्दुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अण्ग्रहणात्पृथक् लेख-
 णेन उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् । यद्वा अ-
 मूर्धमस्तृतात् विभक्तावप्रथमायामित्यादिज्ञापनात् नलोपो नञः इत्यवाच्यमेव
 नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥ तस्मान्नुडचि ॥ डः मि धुडित्यश्वेवाचोति सं-
 तस्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह । अजादेरिति । अचोत्तरपदविशेषणाद् यस्मिन्वि-
 धिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः ॥ अनश्च इति । नुटः परादिद्वेन अप-
 दान्तत्वान् डमो ऋत्वादिति डमुण् भवति ॥ ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वान्त-
 पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मलिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धर
 विवाद इति न सिद्धो दित्याशङ्क्याह । अर्थाभावेव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥ अवि-
 घ्नमिति ॥ यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्माद्वति बहुतीहिणा अविघ्नं कर्मत्वा-
 दिप्रयोगः सिद्धयति । तथाप्युत्तर कर्मस्थविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं
 विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥ नञो नलोपो इति । तिङन्तेन समासा-
 भावादप्राप्ते वचनम् ॥ अपचर्साति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः ॥ नशर्देर्नाति । नञा
 समासे त्वनकधत्वेव स्यादिति भावः ॥ नभ्राट् ॥ मत्सु साधवः सत्याः तत्र सा-
 धुः इति यत् । न सत्याः असत्याः न असत्याः नासत्याः । इह बहुवचनमवि-
 वक्षितम् । तेन नासत्यावश्चिनौ दस्यौ इति सिद्धम् ॥ नमोचरिति । सर्वधातु-
 भ्य इन् इगुपधात्किदिति किञ्चान्न गुणः ॥ चरते, जीयतेर्वाति । चर मचलने
 भादिः । चि निवामगत्याः तुदादिः ॥ कुर्वाति ॥ कुशब्दोच्चाव्ययं गृह्यते, न
 तु श्रुत्येवोवाचकः गत्यादिसाहचर्यात् ॥ ऊर्यादिच्छब्दाच्च ॥ उपसर्गः क्रिया-
 योगे इत्यतोनुवर्तनादाह । क्रियायोग इति ॥ चिडाचो कृत्स्नियोगे विहितौ ।
 तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिमज्ञा । तेनह न ऊरोपक्षा ॥ साधवा-
 दिपत्ये तु आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनेव योगं गतिमज्ञा इति
 स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति । ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुमारेणोक्तम् ॥ व-
 क्षतम् ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्विज्ञात्रमुदाहरति ऊरीकृत्येत्यवतरितं युक्त-
 म् ॥ संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च व्यतिरिक्तं बोध्यम् ॥ ऊरी उर्वरी एतावन्नी-
 कारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् ऊरो योगः गतिमज्ञाविकल्पः
 कृत्स्नियोगे त्वनन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कामथा-
 विशङ्कषो भवदमाविव रागः इति माघ इति चेत् ॥ अत्राहः । ते प्राग धातो

इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशो-
 पि नास्तीति ॥ शक्नोति । कृत्वस्त्रियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । अस्य स्त्री इ-
 तीकारः ॥ पठपटाकृत्येति । डाचि बहुलं द्वे भवत इति पठच्छब्दस्य द्वित्वम् ।
 अव्यक्तानुकरणाद् ह्यजवरार्धादिति डाचि टिलोपः । नित्यमास्ते डिते डाचीति
 तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः ।
 तेन ऊरीकृतमित्यत्र गतिरनन्तरः इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं क्रियमाणे निपातप्रयु-
 क्तमाद्युदात्तत्वं भवति ॥ कारिकेति । भावे पर्यायार्हणेति खुच् । तदाह ।
 क्रियेति । क्रियायोगे इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारि-
 काशब्दोच न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यद्
 इत्यन्ये ॥ अनुकरणं चा ॥ ते प्राग्धातोः इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनित्येति व्य-
 र्थमिति मत्वा पृच्छति । अनितिपरं किमिति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडि-
 त्यनुकरणस्येति शब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यादिशक्यमिति
 प्रत्युदाहरति । खाडिति कृत्वेति । सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु
 इति खात्कृत्येत्येव स्यादिति भावः ॥ न च इति खाट्कृत्येति न भवति, इ-
 तेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अनितिपरमित्यत्र इतिः
 परो यस्माद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्त्वरूप-
 पाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येति शब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा
 नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्वाधं, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् ॥
 अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एव कृत्वेत्यर्थं वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रि-
 याविशेषकः इति तदघटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्यैव क्रियायोग इति ॥
 इतं परिगृह्णाति ॥ इत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमु-
 दाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वा-
 च्यक्रांतिनिवृत्तिमिति भावः ॥ कणहृत्येति ॥ अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्य-
 न्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च अद्याया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाह-
 रणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः ॥ पुरस्-
 त्वेति ॥ पूर्वापरावराणामित्यमिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । नमस्पुरसोरिति विमर्श-
 सः । अमुं पुरः पश्यसि इत्यत्र त् स्थितमित्यध्याहारेण द्विषं प्रत्यगतित्वात्सत्वा-
 भावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरी पुरः कृत्वा गतः ॥ अस्तं च ॥ अव्ययमिति
 किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥ अस्तमिति ॥ सत्यां हि
 गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वं नाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥ अदः कृत्ये

ति ॥ यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥ अदः कृतमिति । ग-
तिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरण्याद्युदात्तत्वम् ॥ प्रत्युदाहरणमिति । अदः कृ-
त्वा अदःकुर्वित्वादीत्यर्थः ॥ तिस्तेन्तर्धी ॥ अन्तर्धी किम् । तिरोभूत्वा स्थि-
तः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥ विभाषा कृञि ॥ तिरः कृत्वेति । गतित्वाभाव-
पक्षे तिरसीन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति । तद्विधी गतिग्रहणानुवृत्तेः ।
माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्त्वविधी गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्ने-
च्छन्तीत्याह ॥ उपसंख्येन्वाजे ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सा-
मर्थ्याधाने वर्तते तदाह । दुर्बलस्य इति ॥ साक्षात्कृत्य ॥ साक्षात् । मिथ्या ।
आम् । अद्वा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञा-
संनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् ।
अविस् इत्यादि । आकृतिगण्यम् ॥ साक्षात्कृत्येति । अमाक्षादभूतं यथा
माक्षाव्रवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ऊर्यादित्विडाच-
र्येति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र सान्तत्वं न भवति । तद्वि पाक्षिक-
गतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीश-
ब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभ-
यथापि चैरूप्यं निर्वाधम् ॥ अनत्या ॥ उरमिमनसो विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥
मध्येपदे ॥ विभाषा कृञोति वर्तते । चकारात् अनत्याधाने इति च । एषाम-
नत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियो-
गेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥ वाचं नित्यस्याति । निवृत्तं
हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽप्ययीभावः ॥ नित्यं हस्ते ॥ उपयमनरूपार्थ एव-
तयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निपात्यते ॥ हस्तं कृत्य । परिणीत्यर्थः ॥ उपयमने
किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥ स्त्रीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति वु-
ष्मा परावृत्त्य दानार्थं गत इति योज्यम् ॥ एवं तावद्गतिममामानुदाहृत्य प्रा-
दिसमासान्वक्तुमारभते । प्रादिग्रहणमिति ॥ सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावा-
द्वितित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते । प्रादय
इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि मिह-
म् ॥ अन्नत आचार्य इति । अनेन गतार्थं वृत्तिमस्त्रपदविग्रहेण नित्यसमासतां
च दर्शयति । एवं अन्नतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥ अन्त्या-
दय इति ॥ आदिपदादभिगतौ सुखमभिमुखः । उन्नतो वेनामुहेलः । प्रतिग-
तोर्चं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥ अतिमाल इति । गोस्त्रियोरिति कृत्स्नः ॥ अवा-

दय इति ॥ आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ।
 पर्षादव इति ॥ आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥ अध्ययनायेति ।
 तादर्थ्यं चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोध्ययनार्थमित्यर्थः ॥ निरादय
 इति ॥ आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।
 प्रतिषेध इति । कुगतिप्रादयः इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च सुरा-
 जा, अतिमत्ता इति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्य-
 र्थः ॥ वृत्तं प्रतीति ॥ लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह स-
 मामो नेति चेत् । तर्हि षपिभ्तुतमित्युदाहार्यम् । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादौ
 अपिः पदार्थसंभावेनेत्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोप-
 पटम् ॥ सप्तमीष्यमित्येतद्वाचष्टे । सप्तम्यन्त इत्यादिना ॥ तद्वाचकं पद-
 मिति । एतच्चोपपटमित्यन्वर्थसंज्ञावलालभ्यते । अत एव संज्ञाविधावपि
 सप्तमीप्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ धातोरिति पृथगधिकारबलात् संनिहितेधा-
 त्वधिकारे इति लभ्यते । तेन चित्त लुङीत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धा-
 तोऽिचनरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे । तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे
 सत्येवेत्यर्थः । तत्रप्रहणाभावे तु धः कर्मणि धृन् इत्यादाविव कर्मण्यण् इत्या-
 दावपि कर्मण्यभिधये अग्नित्यादर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययो न स्या-
 त् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्यापपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातो-
 कर्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुभ्याद्युपपदस्य प्रत्ययोऽप्यतो निमि-
 त्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कं न नास्ति । एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ कर्त्त-
 र्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यण् इत्यादे-
 र्धेकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं मि-
 द्वाख्येवेत्याहुः ॥ समर्थनमिति ॥ तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।
 अतिङन्तश्चेति । सुबिति तु अनुवर्तत एवेति । अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥
 कुम्भं अमिति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् ॥ अतिङ् किमिति ।
 सुपेत्यधिकारात्कर्मनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय
 प्रत्युदाहरति ॥ सा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयु-
 क्तम् ॥ पृवमुच इति । कुप्रादयः, गतिः इति योऽनन्विमण्य कुप्रादयः सुबन्ता
 सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः
 तथा चेति । यद्यप्युक्तीत्या गत्युपपदयोरेव स्नाभः । तथापि चितयविषयिणं
 प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकां

तु कर्त्तृकरणे कृता इति सूचस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां
 क्लृप्तम् ॥ प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥
 प्रथमान्तसुबुत्पत्तयं त्विहानुवर्तते एव । तेन राजदशीत्यादौ पूर्वप-
 दनलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति । व्या-
 जोति ॥ व्याजिघ्रसीति व्याजो भ्रातृपदसंगं इति कः । पात्राध्माधट् इति श-
 सुसंज्ञायां न भवति व्याज्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते व्याजो घृशब्देन
 गतिसमासः । स यदि घृशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपे-
 क्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु डी-
 षा । घृशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वा-
 भावाज्जातिलक्षणे डीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतरिभिर्यत्, त-
 दपि गतिग्रहणमाडो घृशब्देन समासे पश्चादाघ्राशब्देन विशब्दस्य समासार्थ-
 मावश्यकमेव । आङ्पूर्वाडातोः कप्रत्ययविधानादाङ् उपपदसंज्ञाभ्युपगमं
 विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति । अश्वक्रीतीति । अश्वे-
 न क्रीता कर्त्तृकरणे कृतेति समासः । क्रीतात्करणपूर्वादिति डीष् ॥ सुबन्त-
 न समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणेत्ययं डीष् न स्यादिति
 ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति । कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । सुपि
 इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टावेव स्यात् डीषि-
 त्यादिव्याज्रीत्यत्रैव बोध्यम् ॥ प्राचा तृपपदमतिङन्तं समस्यते इत्युक्तम् ॥ तद-
 सत् । तथा मति प्रथमान्तसुबुत्पत्तयनिवृत्त्यापत्त्या राजदशी चर्मकार इत्यादौ
 नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ अतो गुणे इति पररूपं च स्यात् ॥
 स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति
 रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणी-
 त्युदाहर्तव्यम् । सुप्यजाताविति णिनो कृत् माषोपपदस्य कदन्तेन समासे प्रा-
 तिपदिकान्त इत्यादिना पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनका-
 रस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरंगत्वान्तलक्षणे डीपि पश्चाद्वा-
 पिनीशब्देन समासे गर्गभिगनीत्यत्रैव णत्वं न स्यादित्येकं ॥ अन्ये तु कच्छेन
 हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं स-
 म्यगेवेत्याहुः ॥ अस्मैभ्यश्च ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ तुल्यविधानमि-
 ति । एतन्नाध्याहारेण लभ्यम् ॥ तदेवेति । यस्मिन्नुपपदं येन वाक्येन अमेव
 विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योयमेवकारो

न तु सूत्रस्यः ॥ स्वादुंकारमिति । स्वादुमि षमुल् ॥ अव्ययेनेति किम् । कृष्ण-
कारः । असति ह्यव्ययग्रहणे षमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन सम-
स्यते । तथा सति स्वादुंकारः इत्यत्रैव समासः स्यात् तु कृष्णकार इत्यत्र ।
अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत्तर्हि षमन्तविषयक एव
किं न स्यात् षमन्तेन यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति । तत्र च वाच्यमो-
मित्यत्र समासो मा भूद्, अथ भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ।
तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । षमैवेत्येवकारेणामा वाच्ये-
न तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्य-
निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥ तृतीयाप्रवृत्तीन्वन्तरस्यम् ॥ उभयत्र विभाषे-
म् । षमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमाचान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्तेऽचारभात् ।
प्राप्ते यथा । उपदंशस्तृतीयायाम् मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते य-
था । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति कृत्वाणमुलौ । उच्चैःकारम् । इह समा-
सपक्षे कटुत्तरपदप्रकृतिस्रः आदिर्णमुख्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम् । षस-
मासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । उदि चेर्डीसरिति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्तरस्य
अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिष इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्ते-
दात्तस्तरादिषु तथा पठादिति स्थितम् ॥ षमेत्यनुवर्तत इत्याह । षमन्तेनेति
तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । पर्याप्तवचनेष्विति तुमुन् ॥ क्त्वा च ॥ क्त्वे-
ति तृतीयान्तम् । आतः इति योगविभागादालोपः क्ति स्कादिस्थन्दीः तिष्ठ-
दिति हरदत्तः ॥ तत्र । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तस्योपपत्तेः ॥ अलं कृत्वेति
अलंखल्योः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्य उपदंशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह ष-
मासः ॥ तत्पुरुषे षसाधारणान् समासान्तानाह । तत्पुरुषस्येति । अलोन्त्यति-
धिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्च इति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाचप्रत्ययो भवति । य-
गापोष्टकः किञ्चपि गापाभ्यां पर एव ट्ग् भवति न त्वन्तावयवः । अमस्तु ।
तुल्यकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च ज्ञातवात् तत्पुरुषादङ्गुलेरि-
वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥ इदं गु-
मिति । तद्वितार्थ इति समासः । द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति द्वि-
कृत् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥ इत्यर्थमिति ॥ अङ्गो-
चरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यता-
रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहसासी रात्रिरचेति कर्मधारयोप-
ति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणयोगात् । हेमन्ताशिशिरावहोरात्रे च इत्य-

इत्वं समासान्तदर्शनाच्च ॥ अहोरात्र इति । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावाः । स
नपुंसकमित्येतद्वाधित्वा परत्वात् रात्राङ्गाह इति पुंस्त्वम् । एतेनैकवद्भावात् क्ली-
बेति प्राची ग्रन्थः परास्तः ॥ मासेन स्यादहोरात्र इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥ स-
र्वरात्र इति । पूर्वकालैकेति समासः ॥ पूर्वरात्र इति । पूर्वापराधरोत्तरमि-
त्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयो-
भ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥ हिरात्रमिति । संख्यापूर्वं रात्रं क्ली-
बमिति वक्ष्यते ॥ अङ्गष्टखोरेव ॥ नस्तद्धिते इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ए-
वकारस्त्वङ्ग एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः । आत्माध्वानौ खे
इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति
किम् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ् ।
टिलोपाभावात् अङ्गोपोन इत्यकारलोपः ॥ उत्तमाह इति । सर्वैकदेशसंख्यात
इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादङ्गादेशो न ॥ इहोहीन इति । समासान्तविधेरनि-
त्यत्वात् ठञ् । सति तु तस्मिन्नङ्गादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खेपरे टिलोप-
विधिसामर्थ्यात् ठजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ अनि-
त्यत्वादिति । अत्र च लिङ्गं शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम् ॥ मद्राज्ञी-
ति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्माटे इति पुंस्त्वावे टिलोपे मद्राजोत्थनिष्टरूपं
स्यादिति भावः ॥ अङ्गोङ्ग एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देन अहःसर्वैकदेशेति सूत्रस्थाः
परास्त्वन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नहोरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे
तत्र सर्वेषां बुद्धित्वाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह ।
मर्वादित्य इति ॥ समासान्ते पर इति । एतच्च प्रकरणाक्षिप्तम् ॥ भाष्ये तु
अङ्गादेशः प्रत्याख्यातः । अङ्ग एभ्यः अच् स्यादृचोपवादः इति व्याख्यायाम-
ङ्गष्टखोरेवेति नियमाद्विलोपाभावे अङ्गोपोनः इत्यकारलोपात्सर्वाङ्गः इत्यादिरू-
पसिद्धेः ॥ रेफादिति ॥ यदि तु लक्ष्णे अहस्सु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाघावात्
इत्यपि प्रयोगोक्तिः, तर्हि षादित्यपि बोध्यम् । रषाभ्यामित्यधिकारात् ॥ ठञो
लुगिति । अथो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह । स्त्रि-
यामिति । नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राङ्गाहः पुंसि इति वचनादिति चेत् ॥ मै-
यम् । सर्वमहस्त्वर्वाङ्ग इत्यादावुपस्त्रीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः ।
लुपि युक्तवदिति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणं । प्राक्ततलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्य-
येषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूपः स्रवणा यवागूरित्यादौ न क्ली-
बत्वम् । किं च द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवङ्गित्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रा-

ब्राह्मेत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्वाङ्गशब्दीयं विशेष्यनिष्पन्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः ।
 एवंचात्रभवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति न्यायेन
 भवार्थवत्तद्विष्टस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् ॥ टाविति । न चेह ठज-
 न्तत्वान् डीप् स्यादिति शङ्काम् । ठओलुप्तत्वात् । नच प्रत्ययलक्षण-
 म् । वर्षाश्रयत्वात् । ठजो योऽकारस्तदन्तान्डीविति तत्र व्याख्या-
 तत्वात् । अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेऽपि न डीप् अस्थोकारः इति
 तत्र व्याख्यातत्वात् ॥ न चैवमपि टजन्तत्वान्डीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टजः
 समामान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् ॥ अत एव हि आपिश-
 लिना प्रोक्तमधोयाना ब्राह्मणो आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये ॥ द्विगोरिति डीप्
 न शङ्क्य एव । अपरिमाणेति निषेधात् । अतश्चावेवात्र युक्तस्तथैवोदाहरति ।
 द्वाङ्गेति । अङ्गोङ्गेति मूत्रे अङ्गादेशं प्रत्याख्याय अचप्रत्ययत्वेत्यतोऽचमनुवर्त्य
 टजपवादोऽच् इति व्याचक्ष्णस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् ॥
 कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्वाङ्गोति प्रयोग इति चेत् ॥ अत्राहुः । हे
 अङ्गनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो डीब् बोध्यः ॥ द्वयोरङ्गोर्भव
 इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय इति ॥ संख्यादिभिन्नस्य त-
 त्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यर्तभवादाह । स्पष्टार्थमिति ॥ पुष्पाहमिति ॥ पु-
 ष्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं वक्ष्यति ॥ उपान्त्यस्यापीति । यथा प्रथमयो-
 रिति प्रथमादितोययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात् । तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्या-
 दन्तयोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौचं द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥
 अत्राख्यायाम् ॥ पञ्चम्यर्थं सप्तमी । अग्रं प्रधानम् । अग्रवाची य उरःशब्दस्त-
 दन्तात्तत्पुरुषादृक् स्यात् । अत्राख्यायां किम् । देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥ आ-
 मकोटा ॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते ॥ ग्रामेति किम् । राज्ञस्तच्चा राजत-
 या ॥ अतिश्र इति ॥ श्रानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः ॥ अतिश्रोति । नीचेत्यर्थः ॥
 आकर्षः स्त्रेति ॥ उपमितं व्याघ्रादीति समासः ॥ आकृष्यतेऽनेन खलादित्यत-
 धाम्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानात्किम् । निष्क्रान्तः शुनो निष्क्राः ॥
 फलकसक्त्यमिति ॥ अत एव आपकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति
 माधवः ॥ दिनावरूप्य इति ॥ हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः ॥ पञ्चगौरिति । आ-
 र्हीयष्टक् । अर्धपूर्वेति लुक् ॥ खास्याः ॥ द्विगोरिति । खारीशब्दान्ताद्वि-
 गोरित्यर्थः ॥ अर्धखारीति । परबल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वम् ॥ अर्धखारमिति ।
 अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात् ॥ टजन्त आङ्दिक्त्वमिति ॥ द्विनावितिकिम् ।

द्वयोरञ्जलिः द्वयञ्जलिः ॥ द्वयञ्जलिमिति । समाहारे द्विगुः ॥ अतद्वित्तुकीत्ये
वेति । एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यम् ॥ अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नाञ्जलिः
पण्डित्यं तस्य मूलत्वासंभवात्, किं तु अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिविवक्षितः त-
तश्च परिमाणत्वाद् द्वयञ्जलिरित्यत्र ठक् । तस्य तु अर्धपूर्वं इति लुक् ॥
ब्रह्मणी ॥ जनपदे भवो जानपदः । द्वयकयोरितिवद्वाचप्रधानो निर्देशस्तस्या-
ख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह । समासेन जानपदत्वमिति ।
कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥ सुराष्ट्रब्रह्म इति । सप्त-
मोति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥ कुब्रह्म
इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः ॥ आत्महतः ॥ तकारः उच्चारणार्थो, न
तु सर्वादेशार्थ इत्याह । आकारोन्तादेशः स्यादिति ॥ इहोत्तरपदाधिकारे पूर्व-
पदमालिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिलभ्यते । ग्रहणवता इति
निधेयस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति
प्रयोगो भवति ॥ परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परमहतो द्रव्यस्य परिमाणमि-
ति षष्ठोत्पुरुषोभ्युपगम्यत इति न तच्चात्वप्रसङ्गरिति हृष्टाः ॥ यत्तु वर्धमानेनो-
क्तम् । इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे
तदन्तविधिर्नास्ति । तेन परममहत आत्वं नेति ॥ तद्वाच्यकैयटविरुद्धम् । त-
थाहि । येन विधिरितिसूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमित्येकचितं पक्षे एकचितमि-
ति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपद गृह्यत इति व्याख्यातम् । एत-
देवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेपीत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानम-
स्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव पदे आत्वं स्याद्वान्यत्रेति
किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनैव त आह । महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयं,
स च सामान्यशास्त्रनिर्वाहत्वात्लाज्जगति प्रति भावः ॥ अष्टनः कपाल इ-
ति । कपाले उत्तरपदे हविर्ध वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टाक-
पाल इति । संस्कृतं भक्षा इत्यण् । द्विगुर्लुगनपत्ये इति लुक् ॥ अर्धपूर्वत्यणो
लुगिति केषांचिद्वाख्यानं तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनाहोयत्वात् ॥ नञ्-
यः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठान्तास्तोयमादेश इति ध्वनयन्नाह । त्र-
यस् स्यादिति ॥ सुजर्धं बहुव्रीहिरिति । संख्यायाव्ययत्वादिनेति शेषः ॥
एकाद्विस्ति ॥ अदुर्गति च्छेदः । पररूपं त्यकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति ॥
धासुवेति । संख्याया विधार्थे इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैव ग्रहणम्
प्रत्ययाप्रत्यययोः इति परिभाषया । तेनैव न । षट् दधातीति षट्धा । आतो-

नपुसर्गे कः । टाप् ॥ षोडश्रिति । षड् दन्ता अस्मि षोडन् । वयसि दन्तस्येति
 दन्तादेशः ॥ परवक्त्रिङ्गम् ॥ इतरितरयोगद्वन्द्वोच गृह्यते, न समाहारे द्वन्द्वः स
 नपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति न सममीहि
 वचनम् । तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्गिणं पदस्यातिदिश्येत, पर-
 पदस्य संबन्धिग्रन्थत्वेन पूर्वपदानेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र
 पूर्वपदे इकारनिवृत्तिः प्रसंगः कुक्कुटमयूरी अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्व-
 पदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत । किं तु षष्ठीहि वचनमित्याशयेनाह । एतयो-
 रिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चा नुप्रयोगेपि तदेव लिङ्गं सिद्-
 धम् ॥ उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमादितरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह । परपदस्येवेति ॥
 भाष्ये तु लिङ्गमशित्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिंश्च
 प्रत्याख्याति तुल्यान्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम् । तथापि तत्प्रौ-
 ढिवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ गतिसमासश्चिति ।
 गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति । निष्क्री-
 याश्चिरिति ॥ अतन्ममिति ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववदग्रहणम् । अन्यथा निपात-
 नादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववत्लिङ्गातिदेशः उत्तर-
 पदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवो शोभनावित्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति ॥
 ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाद्यापः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदे-
 शवैयर्थ्यम् । अस्ति नत्त्वग्रहण्या अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति
 चेदत्राहुः । इहैव निपातनात् अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इत्यत्र निपात-
 नादा टापो निवृत्तिरिति ॥ अहोरात्र इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाह-
 रतम् । तन्निति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र वदन्ति । रात्राङ्गेल्यनेन रात्रादीनामेव पुं-
 स्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु परवक्त्रिङ्गमित्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषय-
 त्वात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते । एवं च रात्राङ्गेति पुंस्त्वाग्रहण्या
 समाहारे स नपुंसकम् इत्येव भवति परवक्त्रिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उक्त-
 रीत्या इहत्राहदावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । इहत्राह इति
 प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । ते तु त्रिंशदहोरात्रः इत्या-
 दिकोशविरोधाच्च ॥ तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरि-
 ति प्रक्रमणात् तथा च भिन्नविषयत्वाभावात् रात्राङ्गेति पुंस्त्वं समाहारनपुं-
 सक्तां परत्वेन बाधत एव ॥ संख्यापूर्वमिति । अत्र च अपथ्यपुण्याहौ नपुं-
 सको । संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम् । संख्याग्रहणेषु क-

विमाकृषिमन्यायो न प्रवर्तते इष्टनः संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादि-
 त्वाशयेनोदाहरति । द्विराचं । गणरात्रमिति । गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार
 इति विग्रहः ॥ अपर्धं नपुंसकम् ॥ तत्पुरुष इत्येवेति । इन्द्रग्रहणं तु नानुव-
 र्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥ अपन्या इति । पथो विभाषेति समासान्तवि-
 कल्पः ॥ इदं सूत्रं शक्यमवक्तुम् । पथः संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाश्ववार्तिकेन
 नतार्थत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह । अपर्धर्चा इति । इह केषांचिदर्धभेदेन व्यवस्थिते ।
 सा च व्यवस्था मन्थमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिंगः चैवादिवाची
 तु पुल्लिङ्गः, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥ अपर्धर्चाः पुंसि
 च स नपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति चतुःसूत्राः संगतिरिह चि-
 न्त्वा ॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानान्तरफलितोक्तातिदेश इत्याशये-
 नाह । एकोप्यर्थो वा बहुवदिति ॥ एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनय-
 न्नुदाहरति । ब्राह्मणाः पृथ्या इति ॥ जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञद-
 त्तः ॥ एकस्मिन्किम् । ग्रीह्यवौ ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ चात् एक-
 स्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह । एकत्वे च विवक्षित इत्या-
 दि ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च ॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह । द्वित्व इति ॥
 फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दात् नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य
 लुबविशेषे इति लुप् । ततो जातार्थं फल्गुन्यषाढाभ्यां टानी इति टः टित्वान्
 ङीप् । न चायं गौणः यौगिकत्वात् । तथा च गौणसुखन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्र-
 ग्रहणभावश्चकमिति भावः ॥ तिथ्यपुनर्वसोः ॥ विशाखानुराधा इति । वि-
 शाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः ॥ तिथ्यपुनर्वसव इति । तिथ्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां
 पूर्ववत् नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् लुबविशेषे इति च लुप् । ततो जातार्थं मधि-
 वेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु अविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् ॥ नक्षत्र इत्यनु-
 वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च
 सिध्यपुनर्वस्वित्यपि सिध्यतीति दिक् ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिथ्यपुनर्वसु ।
 चार्थं इन्द्रोद्यम् ॥ स नपुंसकम् ॥ अनन्तरस्येति न्यायोच नाश्रीयते, तथात्वे
 द्विगुसंयहो न स्यादित्याशयेनाह । द्विगुहन्द्मश्चेति । अत्र व्याचक्षते । प्रकर-
 णादेवानुवाच्यलाभे सग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारइन्द्रस्य संग्रहा-
 र्थम् । तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति ॥ पञ्चगवमिति । तद्वितार्थेत्यादिना स
 माहारे द्विगुः ॥ दन्तोष्ठमिति । इन्द्रस्य प्राणीत्यादिना समाहारे इन्द्रः ॥ पञ्च-
 खटुमिति । नपुंसकशब्दः ॥ पञ्चखटुतीति । उपसर्जनशब्दत्वे मत्यदन्तत्वात् हि-

मोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् ॥ अनो नलोपश्चेति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधा-
 विति प्रत्ययसङ्ख्यप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाच्यम् : क्रिया-
 मित्त्वनेन संबध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह । पञ्चतन्त्रमित्या-
 दि ॥ पाचाद्यन्त्येति । स्त्रीत्वमिति शेषः । आकृतिगण्यम् ॥ सुदिनाहमि-
 ति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीति विशे-
 षतः स्त्रयं चेत्वादियोगात् ॥ पथः संख्यारथ्येति । संख्यारथ्यरूपो य आ-
 दिस्तस्मादित्यर्थः ॥ त्रिपथं विपथमिति । ऋकपूरम्भूरित्यप्रत्ययः ॥ उपन्या अ-
 तिपन्या इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि व्यध्नी दुरध्नी
 विपथः कदम्बा कापथः समादित्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहुवः ॥ मनो-
 रमायां तु पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथश-
 ष्ठीस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । वाटः पथश्च मार्गः स्यात् इति । तेन पथश-
 ष्ढेन समाने पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य
 दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे चेति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति
 स्थितम् ॥ केचित्तु पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैवग्रहणं न तु पचाद्यजन्त-
 स्येत्यत्र बीजाभावादिपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः ।
 परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते, नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहि
 रयम् । पन्यानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न द्विगुप्राप्तेत्यादिना परव-
 ल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति ॥ सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविपथ-
 कमिदम् । तंनादिः पचति, प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ॥ मृदुपचतीति । क्रिया-
 विशेषणत्वाद्वितीयास्तम् । धात्प्राप्तभावनां प्रति हि फल्गांशः कर्मीभूतः ।
 तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सकलस्त्वावित्यादौ कारक-
 पूर्वकत्वाद्यन् । यत्र तु भावनां प्रति करणताया धात्वर्थविशेषोन्वेति तत्र तद्वि-
 शेषणानां द्वितीयास्ततैव ज्योतिष्टोमन यजतित्यत्र यथा । एतच्च करणे यजः इति
 सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्याः स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषोऽनञ् ॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्त-
 त्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागभवतीति सूत्रार्थः ॥ उपपन्नो ॥ उपपन्नयत इत्युपपन्ना
 प्रातर्होपमर्गं इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । नोदात्तो-
 पदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । उपपन्ना च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अ चानुवर्त-
 मानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपपन्नोमकर्मो परास्म्येति । तदेतत्स-
 कलमभिप्रेत्याह । उपपन्नान्त इत्यादि । आखरातुमिच्छा आचिखरासेतीच्छासना
 इह विवर्ज्य शब्दग्रहणो नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन त्वदु-

पञ्चममौजन्ममित्याद्यपि सिध्यति ॥ पाणिनेरिति ॥ कर्तरि षष्ठी ॥ नन्दोपक्रम-
मिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥ छाया ॥ बाहुल्ये सति या छाया तदाची
तच्छायास्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमि-
तत्वाच्छायायास्तदाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशये-
नाह । पूर्वेति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया ॥ प्रश्नेषो बोध्य
इति । केचित्तु इच्छुच्छायाविषादन्यः इत्येव पठन्ति ॥ सभा ॥ इनसभमित्यादि ।
इनशब्दोच राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु स्वं रूपमिति वचनाद्वाजशब्दस्यैव
ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह । पर्यायस्यैवेत्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य
विशेषाणां च निरामः कथं तर्हि नृपतिसभामगमनवेपमानः इति कीचकवधे ॥
अथ केचित् । नापतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृतं पश्चात्कर्मधारयः । अन-
ञ्कर्मधारय इत्युक्तेन क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि
राजविशेषस्तोनाच्च नानुपपत्तिरिति ॥ अशाक्षा च ॥ शालावाची संघातवा-
ची च सभाशब्दः तच्च राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु
संघातवाचिनो विधीयत इत्याह । संघातार्थेति ॥ विभाषा सेना ॥ प्रथमार्थे
पठ्यति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधित्वाह । एत-
दन्त इति । स्तनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किन्न केदिच्छ्वान उप-
वसन्ति । एतच्च शाबरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषेत्याद्याधिकारसूच-
स्यात्रैव प्रयोजनं, न तु संज्ञायां काव्योशीनरेषु इत्यादिपञ्चमूत्राम् । अतत्पुरुष-
स्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्वासंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदा-
हरति । दृढसेन इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्येवेति किमनेन
तत्पुरुषग्रहणेन ॥ मैवम् । न्याय्यापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् ।
किं चासति तदग्रहणे हन्धे नपुंसकता स्यात्परवल्लिङ्गापवादत्वादस्य प्रक-
रणस्येति दिक् ॥

इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ शिष्य असर्वोपयोगी कर्मणि घञ् ॥ अथ वृत्तिः-
त् । यथाव्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभा-
वादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यत् ॥ ए-
तच्च प्राज्ञकारात्परकार्यमिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रह-
णामात्रे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्वहुव्रीहिः स्यात् । निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभा-
व इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं पक्षे प्रसज्यते ॥ आकडारादेकेति पाठाभ्युपगमप-

चे त्वेकसंज्ञाधिकारणैवोन्मत्तगंगमित्यादिसङ्घेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाश-
 तयाऽव्ययोभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह
 द्वितीयान्त्रित्यादिनेति ॥ शेषाधिकारस्थबहुव्रीहरेव शेषादिभाषितिकप्रत्ययो,
 नान्यस्माद्बहुव्रीहिरित्येतन्नाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ यस्य
 चिकस्वेति ॥ यस्यपि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयत्युक्तम् । तथापि द्वितीया चि
 तादिभिरिति वत् प्रथमा केनचित्मह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वार्तिककृता
 प्रथमयत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥ प्रथमान्तमिति । कण्ठे काल इत्यादि-
 बहुव्रीहितु ज्ञापकमाध्य इति भावः ॥ अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानप-
 दातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्तादिरभि-
 धीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः
 तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणत्वाच्च प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमा-
 न्तस्यास्ति । एवं च द्वितीयान्तार्थ इति फलितम् । तदाह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे
 इति ॥ समानेति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् । अनेकं किम् । बहूनामपि
 यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अनिज्विधौ केवलग्रहणं ज्ञा-
 पकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहित-
 त्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद-
 न्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठे काल इत्यादौ व्यधिकरण-
 पदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं
 सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधते ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा
 भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा आसीरिति वाक्यार्थो गम्यते ॥ अर्थग्रहणं कि-
 म् । यावतापदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थं भविष्यति । अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशि-
 ष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्यते ॥ इष्टाप-
 तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामा-
 नाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ अचेदमवधेयम् । सुपेत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रानेकं
 प्रथमान्तं मिथः समस्यते इति पर्यवसन्नोर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध ए-
 व ॥ ये तु सुपेत्यनुवर्त्तन् अनेकं सुवन्तं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपद-
 बहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति । प्राप्तमित्यादि ।
 प्राप्तकर्मकप्राप्तिकर्त्त उदकं विषयार्थः । उदककर्मकप्राप्तिकर्मति समासार्थः ।
 विषयवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्माद्व्ययमेवार्थः ॥ अगदुत्कर्त्तकोदहनकर्मोभूतो
 रवः ॥ रथकर्मकोदहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मोभूतः

इहः पदकर्मलोपहरणसंज्ञानं तु समासार्थः ॥ स्थाव्यवधिकोचरणकर्म धोदनः ।
 धोदनकर्मलोपहरणवधिः स्थायी समासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासे-
 नाभिहितत्वाप्रकारः ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थे प्रति तत्प्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा
 विशेषत्वावृत्तावपि तत्रैवोचितेति प्राप्तोदकोठरथादौ उदककट्टं कप्रासीत्यादिव-
 र्णं तु न कुर्वते इति चेत् ॥ उच्यते । एकाधीभावादिभिर्हृत्तौ विशिष्टार्थविष-
 यजन्यस्वरमेव स्वीकृत्यते, न त्वययवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभि-
 निश्चयत्वा भिन्नं व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कट्टं विशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे त-
 त्रैव नामार्थत्वादुदकस्य तदमेदो वाच्यं, स च बाधितः, न हि कट्टं विशिष्टा
 प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।
 स्थाव्यवधिकोचरणविवक्षादिना समर्थसूत्रे एकाधीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥
 प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात् अप-
 रमाभिपक्षार्थे इति वचने न कट्टं व्यमिति भावः ॥ अधिकरणानामित्यादि ।
 इह शेषपदेनैव वारितोतिप्रसंग इति समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यपि न कर्त-
 व्यमिति भावः ॥ यथान्यसमासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथ-
 मान्तानामेव बहुव्रीहिरित्यन्ताभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥ प्रादिभ्य
 इति । प्रादिभ्यः परं यद्वातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूच-
 सिद्धानुवादः ॥ वा, चेति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तरगतस्योत्तरपदस्य
 वातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः ॥ एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामा-
 चित्य सूत्राजम् ॥ नञोऽस्यर्थानामिति । नञः परेषामस्यर्थवाचिनां पदान्तरं
 बहुव्रीहिव्याख्येयः, अस्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्यर्थानां किम् । अनुप-
 नीतपुत्रः ॥ नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह सुपेत्यननुवृत्तावपि सुवि-
 ख्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिचौरिति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति । विभ-
 क्षिप्रतिरूपकमिति ॥ क्लिप्तः पुं वत् ॥ निपातनादिति । एतच्च पूर्वचापि यो-
 ज्यम् । अन्यथा अधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥ लुगिति ।
 अनुक्तिविशेषमात्मम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् अनु-
 क्तः सम्मानाधिकरणे इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥ तुल्ये इत्यादि ।
 भाषितः पुमान् यस्मिन् इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति तृतीयादिषु भा-
 वितपुंस्कमित्युपपादितम् । यद्यपि भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कमित्यु-
 चेत । तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् । भवति हि कुटश-
 चो घटे पुंलिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोचशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिङ्गो गवा-

दन्यां तु क्षीलिङ्ग इति ॥ ऊडभावो यचेति ॥ यदि तु ऊडिन्योनूडीति पयुं दा-
 सः स्यात् तर्हि टाबाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेद्, दरदोपत्यं दारदः
 द्वाभ्यमगधेत्यण्, तस्य स्त्रियामघेति लुक् । दरद सा चासौ हन्दारिका च दा-
 रदहन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इ-
 त्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु न कोपधाया ऊडश्च इत्येव
 सूत्रात्तामिति चेत् ॥ न, बाधकबाधनार्थेन पुं वत्कर्मधारये इत्यनेन वामोरुभार्ये-
 ति कर्मधारये पुं वद्भावापत्तेः ॥ पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः स्त्रि-
 या इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति । स्त्रीवाचकस्येति । स्त्रीप्रत्ययस्य पुं वद्भावः इ-
 त्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदहन्दारिकेति न सिध्येत् ।
 किं च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया डीषो निवृत्तेः अचः परस्मिन् इति
 स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी वतण्डाचेति
 यञ्, लुक् स्त्रियामितिः तस्य लुक् । शार्गरवादिवान् डीन् । वतण्डी चासौ ह-
 न्दारिका च वातण्डहन्दारिका । अत्र पुं वद्भावेन डीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य
 स्त्रीत्वस्थानिवृत्तत्वात् लुक् स्त्रियाम् इति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥ अस्य
 इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टमिति एकविभक्ति चेति वा गोशब्दस्योपसर्जन-
 त्वादिति भावः । चित्रा असिति । अन्तरंगानपीति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न
 प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्त्वत्त चकारो न
 लभ्येतेति भावः । नेहेति । अथैव सूत्रे पट्टीमृद्वौ भार्ये अस्थेति इन्द्रगर्भबहुव्रीहौ
 पट्टीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ आनङ्किति । तथा च समर्थ-
 सूत्रे भाष्ये ङीटपोटनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां इन्द्रे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः ॥
 पूर्वपदाद्येपि तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं ङीतुरेव पूर्वपदत्वादिति भा-
 वः ॥ अत एवेति । पूर्वपदानामनाद्येपादेवेत्यर्थः ॥ चित्राजरदिति । इन्द्रान्त-
 र्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसामानाधिकरणस्यान्न टापो निवृत्तिः । न चैवमपि
 इन्द्रात्मकस्य पूर्वपदस्य सामानाधिकरण्योत्तरपदपरत्वात्पुं वद्भावे टाङ्निवृत्तिर्दुर्वा-
 रेति वाच्यम् । इन्द्रान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुं-
 स्कत्वेऽपि इन्द्रात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् ॥ द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतसु-
 त्तरपदमात्रित्वं प्रथमस्यापि पुं वद्भाव इति भावः ॥ जरश्चेति । पूर्वकालैकेति
 समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरदग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् ॥
 चित्रजरद्वीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्वी गोरतश्चेति टचि टित्त्वान्
 डीप् । चित्रा जरद्वी यस्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् ॥

शामोक्त्यर्थ इति । संहितशफलक्षणवामादेश इत्युङ् ॥ प्रधानमिति ।
भावबुद्धन्तं नित्यनपुंसकम् ॥ पञ्चमीति ॥ तस्य पूरणे इति उट् नान्ताद-
संख्यादेरिति डटो मडागकः टिड्ढेति डीप् ॥ प्रमाणीति । करणे ष्यट्
तदन्तस्य विशेषनिघ्नत्वात् स्त्रियां डीप् ॥ कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृतौ इति
शाबरभाष्यमिति चेद् ॥ अत्र भट्टाः प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः ।
क्विवन्तादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते इत्याहुः ॥ तत्रायतेः क्विप् ऋस्वस्य
पितृकृतीति तुक् टाप् दुर्लभः । तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुङ्गेति बो-
ध्यम् ॥ क्विबिवाचरतीति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमा-
णं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विवन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः । प्रधान-
पूरण्यमेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्तरायांसिर्द्धमिदम् ॥ नञृतः ॥ तत्परत्वं स्पष्टा-
र्थम् ॥ नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहु-
व्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदंतु नद्यन्तं भवत्येव, समासे अन्तः समासान्त इति प-
चाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ दृढमिति ॥ अदार्ढ्यं निर्वृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयो-
गान्न लिङ्गविशेषविवक्षितेति भावः ॥ लिङ्गविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादि-
सिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥ तसिक्तादिषु ॥ कत्वसुजन्तेष्विति । पञ्च-
म्यास्तसिक्त् इत्यारभ्य संख्यायाः क्रियाभ्याहृत्तिगणने कत्वसुच् इत्येतत्पर्यन्ते-
चित्त्वर्थः ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायैति । वृत्तिरजय्या बहुषु इत्यत्राव्याप्तिः,
तमिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिरव्यन्शसां पाठाभावात् । पट्टीदेश्या शुभ्राकृष्य इत्य-
त्रातिव्याप्तिः, ईषदसमासाविति देश्यस्य षष्ठ्या रूप्य चेति रूप्यस्य च तत्र पाठात् ।
अतस्तत्रिवारणाय परिगणनमित्यर्थः । परिगणितान् त्वतसादीन् क्रमेणोदाहरति ।
बहुव्रीहिति ॥ यद्यपि बहुधादिषु डोपो वैकल्पिकत्वान्नदभावे बहुव्रीह्यादि सिध्यति ।
तथापि पक्षे बहुव्रीह्याद्यानिष्टवारणायैदम् ॥ ततस्तत्रेति प्राचीनमुदाहरणम-
नोपेक्षितम् । सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थि-
तम् ॥ पट्टितरेति ॥ प्राचां तु पट्टितरेत्युदाहृतम् । तन्नामादिकमिति भावः ॥
पट्टचरीति । भूतपूर्वं चरट् ॥ पट्टजातीयति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ दर्श-
नीयरूपेत्यादि । प्रशंसायां रूपप् । याप्ये पाशप् ॥ बह्वर्थेति । प्रकारवचने
यात् तत्र हि किंसर्वनामबहुभ्यः इत्यधिकृतम् ॥ वृत्तिरिति । वृत्त्यष्टाभ्यां ति-
लतातिलौ च ऋन्सीति तिल् ॥ अजय्येति । अजाविभ्यां य्यन् ॥ शमीति ।
बह्वन्त्यादीदिति यश्चस् स तमिलादिसु ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ अतसादिषु परिगणनं
कतव्यमिति यावत् ॥ त्वतलीगुणवचनस्य । गुणय्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं

प्रमिदगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति । श्रुतत्वं श्रुतेति ॥ नन्विह जा-
 तिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यथाचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा
 निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता, सा सुमोच रतिदुःखशीलतामित्यादिषु पुंवद्भावा-
 प्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह । सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च नेष्टं
 पुरो हारवतीत्वमासीदित्यादि प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥ ह्यास्तिकमिति ।
 अचित्तहस्तिधनोरिति ठक् । न चात्र यस्येति लोपेन निर्बाहः, तस्य असिद्ध-
 वदन्त्यसिद्धत्वात् अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावाच्च नस्तद्धिते इति टिलोपा-
 नापत्तेः । न च ठक्कसोखेत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । कृसा साहचर्यात्
 भवतष्ठक्कसावित्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि जातिप्रचेति पुंवद्भावनिवेधः
 शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वीपसंस्थानिकस्येति
 ज्ञापनात् ॥ रौहिणेय इति । रौहितशब्दात् वर्षादनुदात्तात् इति डीवन्-
 कारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥ गृह्यत
 इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥ अग्नयीति । अग्निशब्दाद् हवाकप्यग्नीति
 स्त्रीयां डीवैकारादेशौ ॥ आग्नेय इति । पुंवद्भावाभावे तु आग्नायिय इति स्या-
 दिति भावः ॥ शत्रुपर्यायादिति । अत्र च व्यन् सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गम् ।
 रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः ॥ विवाहनिवन्धनमिति ।
 तज्जन्यसंस्कारविशेषविवाशष्टे रूढमित्यर्थः ॥ सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वा-
 त् । द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सा-
 पत इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः ॥
 रूढयोरेवेति । आद्यः शब्दा रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन समानः पतिर्य-
 स्याः इति विग्रहो न विकृत इति दिक् ॥ ठक्कसोख । अभत्वार्थं आरम्भः ।
 भावत्का इति । भवतष्ठक्कसौ ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्येकः इति इ-
 कादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भत्वाद् भस्याटे इति
 पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र टग्रहणेन ॥ मैवम् । मथितं
 पञ्चमस्य माथितिक इत्येवावस्थित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाष-
 या वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः ठक्कसोरिति टग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ भव-
 दीया इति । कृमः सित्करणात् सति चेति पदसंज्ञा । तेनात्र ज्ञत्वं भवति ।
 एवं च पदमंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् भस्याटे इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके कृस्य-
 हणं कृतम् ॥ भाष्यकारेष्टेति । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः ।
 उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षं तु व्यर्थमेवेत्याह । गतार्थत्वादिति ।

इष्टेदाहरणान्याह । सर्वमय इत्यादिना । तत आगतः इत्यर्थे मयङ्ङेति म-
यट् । तसिलादिषु मयङ्ङादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः ॥ सर्व-
कभार्य इति । न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता, न कोपधाया इति
निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्करः । स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्त-
त्वेव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् । न च
इत्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवङ्ङावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसा-
मर्थ्यात् माचग्रहणाद्वा कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुंवङ्ङा-
वाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवङ्ङावः । सर्वा नाम
काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगण-
बहिर्भूतत्वेन हत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥ सर्वप्रिय इति । स्त्रियाः पुंवदित्यत्र
प्रियादिपर्युदासो यूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदस्ये
त्यादावुत्तरपरदेति प्रसङ्गमाशङ्क्याह । पूर्वस्यैवेति । हत्तिघटकानेकभागमध्ये किं-
चिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥ लिङ्गादिति । अन्यथा एषा हा एतयोः कात्पूर्वस्य
आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ दक्षिणपूर्वा दिक् इति
भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समासे पुंव-
दित्युक्तम् । यच्च व्याचष्टुः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिर्निति । तस्या-
मादिकम् । हत्तिमात्रे इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाव्यती-
त्युक्तोदाहरणसिद्धिप्रसङ्गाच्च । वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिक-
प्रत्य एतदभावात् । न च सर्वनाम्नो हत्तिमात्रे इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्य-
कारेष्टरिति शङ्करम् । ठक्छसोः इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तिः । भाष्य-
कारेष्टत्वे तु वार्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक् ॥ क्यङ्मा ॥ एतायत इत्या-
दि । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि पुंवङ्ङावे कृते एतस्येतयोः अकृतस्यैवेति
दोषः ॥ मानिन्पक्षमसमानाधिकरणार्थमस्त्रार्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाह-
रति । स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति । मन इति णिनिः । ना-
न्तत्वान् ङीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सि-
ध्यम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः
सत्वेपि वास्तव्याभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः ॥ पाक्षिकाभार्य
इति ॥ पक्षतीति पाक्षिका खुल् । युवोरित्यकादेशं टापि प्रत्ययस्यादितो-
त्त्वम् ॥ रसिकाभार्य इति । रसोस्त्वस्या इति रसिका । अत इनिठनाविति
ठन् ॥ मदिकायत इति । क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवत्वप्राप्तिः । मद्रंषु भवा

मद्रिका । मद्रवृण्योः कन् । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयतेति भावः ॥ तद्वि-
तुप्रवृण्यमिति । इन्द्रान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यते तद्वितप्रवृण्यं तुप्रवृण्यं चे-
त्यर्थः ॥ पाका भार्येति । अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तोयमुणादिषु
निपातितः । न चायं तद्वितस्य ककारो, नापि वोः । वयसि प्रथमे इति ङीप्
बाधित्वा अजादित्वाद्याप् ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि
वृत्त्यादिषूदाहृतम् ॥ तत्तु, विशेषाभावादिङोपेक्षितम् ॥ पञ्चमीपाशेति ।
याप्ये पाशप् । तसिलादिष्विति प्राप्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्य ॥ स्त्रीष्णीति । स्तुष्णे
भवा तत्र भवः इत्यणि टिड्डेति ङीप् ॥ मायुरीयत इति । मयुरायां भवा
मायुरी । सैवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् इति क्यङ् ॥ मध्यमेति । मध्ये भवा
मध्यमा । मध्यान्मः इति मः ॥ काण्डलावेति । काण्डं लुनातीति काण्डला-
वी कर्मण्यण् । कृदयम् ॥ तावदिति । तत्परिमाणमस्यास्तावतो । यत्तदेतेभ्यः
इति वतुपि आ सर्वनाम्न इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥ काषा-
यीति । कषायेण रक्तेत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यणि ङीप् ॥ हैमीति । हैम्नो वि-
कार इत्यर्थे अनुदात्तादेशचेत्यञ् ॥ फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहित-
परः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भा-
वः ॥ व्याकरणमधीते वेति वा वैयाकरणी । तदधीते तद्देत्यण् । स्वस्वस्था-
पत्यं स्त्री सौवशी तस्यापत्यमित्यण् । उभयत्र णिच्चात्मा आदिवृद्धिः नय-
वाभ्यामित्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयो-
ग्यः ॥ यद्यप्येजागमनिमित्तत्वाद् वृद्धिं प्रति फलोपहितोपि भवत्ययं तद्वितः त-
थापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते ।
सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तप्रवृण्यमनर्थकं स्यात् । वृहे-
स्तद्वितस्येत्युक्तेपि निमित्तत्वमेव संशय इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्वित इत्यर्थलाभा-
त् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहित-
परत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥ सुकेशीति ॥ स्वाङ्गाङोप-
सर्जनादिति ङीप् ॥ अकेशीति । सहनञ्विद्यमानेति निषेधान्ङीष्भावः ॥ जा-
तेश्च ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाह-
रणे षोपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । वृद्धिस्तद्वित्यात्
जातेरिति ङीष् न विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु ऋग्नेभ्य इति ङीव्वि-
हित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसङ्गेत आह । जातेः पर इति । एवं च वृद्धि-
नीभार्यः शुनीभार्यः इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥ स्त्रीप्रत्यय इति ।

टाबादिः ॥ प्राचा तु डीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति । शुद्राभार्य
इति । ब्राह्मणोति । शाङ्गैरवादित्वान्डीन् ॥ प्राचा तु डीक्न पुंवदिति व्या-
ख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं, तद्रभसात् । सौत्रस्यैवेति व्या-
ख्यानदिति भावः ॥ न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्यादे इति प्राप्तस्यापि
भवत्येव । तेन विलिपिकायाः धर्म्यं विलिपिकमिति सिद्धम् । यदि अण्महिष्या-
दिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोच न श्रूयते । एतच्च न कोपधाया इति
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति । संख्येति । सा-
मानाधिकरण्यास्तान्यपदार्थवृत्ते च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ दशानामिति ।
उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वैर्नैव सिद्धेः ॥ उपदशा इति । उपश-
ब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति
विवेकः ॥ नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्याहारकसंबन्धस्यान्तरंगत्वादिति
भावः ॥ तेन दशानां वृत्तादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न
प्रयुज्यन्ते ॥ सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीक्रमित्याशयेनाह । तिगृह्येति ॥ विंशा
इति । इह तिस्रोपोत्तरम् अतो गुणे इति पररूपमेव, न तु टिलोपः तिस्रोपस्या-
भीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति
शङ्काम् । अज्भलादेशोऽजादेशो न भवतीति अचः परस्मिन् इत्यस्याप्रवृत्तेः ।
स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्तते एव, शास्त्रीये काये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु
विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥ विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति
न विगृहीतमुक्तयुक्तेः ॥ अदूरित्यादि । अदूरास्त्रिंशतः अधिकाश्चत्वारिंशत इति
विग्रहौ बोध्यौ ॥ द्विजा इति । वार्थेयं बहुव्रीहिः । स च वार्थेयं न विकल्पः,
पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शी । तच्च च
अयोपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु
इयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥ द्विरावृत्ता इति । सुजर्थं बहुव्रीहिरित्य-
र्थः ॥ वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावित्वैवैकाधीभावाश्रयणात्सुचोपयोगः ॥ संख्येति
किम् । चत्वारो ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येति
किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यार्थेयं संख्येति न समासः ॥ आदशतः सं-
ख्याः संख्येति वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्त-
न्ते । यदा तु संख्येति विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ॥
तच्च तेनेदम् ॥ ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो
ययोस्ते स्वरूपे । प्रक्रियन्ते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति

प्राप्यत् ॥ कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु ग्रहणविषये स-
मस्यन्ते समस्यन्ते प्रहरणविषये तृतीयान्ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं
लभ्यते इत्यत आह । इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके
केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्पर्यं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥ अन्ये-
षामपि दृश्यन्ते ॥ अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारि बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य
दीर्घत्वम्, आत्वं वानचीत्युक्तम् ॥ तत्र आत्वं वा इत्यपाणिनीयम् । अत एव सु-
ष्टामष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव ॥ एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ श्रीगुणः ॥
तद्धिते किम् । पट्टी । वाटोः ॥ गुणोक्तिरिति । यद्यपि श्रीरोदिति सूचि-
तेपि भस्य तद्धिते इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं य-
च्च संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि श्रीदिति तपरस्त-
त्कालस्य संज्ञकम् । तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात् ।
श्रीरो इत्येव वास्तु । स्वं रूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥ स्यादेतत् ।
तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृतः इति भ्रुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वे
नानित्यत्वात् क्लृप्तमिष्येत्यत्र भ्रुतमिष्येत् ऋत्स्वसूत्रे लृकारात्पृथक् लृकारोप-
देशो व्यर्थः । सावर्ण्यं मत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य भ्रुतमिष्येत् नित्यत्वज्ञापनस्य नि-
ष्कसत्वात् । न चैवमपि ऋदितां लृदितां लृदितां लृदितां च वारयितुम-
नित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राजृभ्राजृगम्भृशकलृ इति पृथगनुबन्ध-
करणसामर्थ्यात् नात्तोपिशास्त्रदिताम् लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसा-
मर्थ्याच्च तत्कार्याणामामांकर्यमिष्टेरिति चेत् ॥ अत्राहुः गुरोरनृतः इत्यनेन ऋ-
द्विस्यस्य गुरोः भ्रुतविधानात् अनृतः इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूप-
मेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकभ्रुतनिषेधस्थानित्यत्वासि-
द्ध्या क्लृप्तमिष्येत्यत्र भ्रुतो न सिध्यति । ततश्च तस्मिन्ध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोप-
देशो आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोप-
देशेन लृकारस्यालाभात् । न च ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यमिति वचनात् तस्मा-
त्तद्विषयः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रज्ञतोप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ तेन सङ्गतिः ॥ तुल्ययोगि-
क्षिम् । सङ्गतिश्च दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवच-
नः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तुं विद्यमानवचनः
दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्येति
वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृतीया तु सह
युक्ते इत्यनेनैव ॥ बोधसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अर्थमि-

चारात् । किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवहारकम् । उप-
सर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह । बहुव्रीहेरिति । तमेह
न । सहयुद्धा । सहकृत्वा । राजनि युधि कजः सहे चेति कनिपि उपपदसमा-
साविमौ ॥ सहस्य सः संज्ञायामित्यतोनुवर्तनादाह । सहस्य सः स्यादिति ॥ प्रा-
यिकमिति । विभाषा सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिति भावः ॥ सकर्मक इति । वि-
द्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥ प्रकृत्वाशिषि ॥ कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृ-
कस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्चर्याभिवृद्धिरस्तु इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चे-
द ॥ उच्यते । ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोनुब्रुवन्तु इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न त्वा-
शीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनम् तथास्तु इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत
एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ बहुव्रीहौ संख्ये ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सममीत्याह
यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति ॥ उपगणा इत्यत्र उचि सत्यसति च रूपे विशेषो ना-
स्तीत्यत्र आह स्वरं विशेष इति । उचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, अस-
ति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि उचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव स्यादिति शङ्क्यम् । चितः इति स्वरस्य सति शिष्टत्वात्, उच्यतिस्वरणस्य
वैयर्थ्यापत्तेः ॥ संख्याया इति । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो उच्यतेत्य-
इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकका-
रोक्तेः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीति ॥ एतच्चोपलक्षणं समस्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह
स्वाङ्वाचोत्यादि ॥ अद्रवं मूर्तिमत् इत्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्णाते । तेन
शोभनाच्च प्रतिमैत्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः ॥ षच् स्यादिति । यो ङीष्-
र्थः । चस्तु चितः इत्यन्तोदात्तार्थः । नेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति ॥ स्थूला-
चेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्गराणि यस्याः सा ॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्तु-
रिति प्रत्युदाहृतम् ॥ तत्र । अक्षोदर्शनात् इत्यचो दुर्वारत्वात् ॥ यदपि समा-
सान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्व्याख्यातम् ॥ तदसारम् । एवं हि
षकपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् ॥ इत्युक्तेति ॥ मात्र-
चो हिमोर्नित्यमिति लुक् ॥ नेतुरिति ॥ नेता नायकः । मन्त्रे यो नेतृशब्दस्त-
दन्ताहबुव्रीहेरित्यर्थः ॥ मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता
यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति । इह हि नेतृशब्दात्तो बहु-
व्रीहेर्नक्षत्रे वर्तते न नेतृशब्द इति ॥ खुरखराभ्यामिति ॥ नामिकाया इति
वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्तार्थम् ॥ खुरणा इति ॥ अत्वमन्तस्येति
दोषः ॥ उपसर्गाच्च ॥ उपसर्गप्रकृतं प्रादीनामुपलक्ष्य नामिकाशब्दस्याकि-

यार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति श-
ङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सख्यं पत्वप्रस-
ङ्गात्तदाह । प्रादेरिति ॥ उपसर्गादनोत्परः ॥ अनोत्परः किम् । प्रनो सुश्रुत-
मित्यत्र णत्वं मा भूत ॥ तद्वङ्क्येति । अनोत्परित्यपनीय बहुलग्रहणं च कृत्वे-
त्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः । प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्ये-
तेति भावः ॥ प्रणस इति ॥ प्रगता नासिका अस्वेति विग्रहः ॥ कथं तर्हि-
ति । प्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥ नासिकयेति । तथा च विनसेति न
प्रथमान्तं, किं तु पङ्क्त इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥ शोभनं प्रातर-
स्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं
कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रैव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर
इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्कङ्कावः ॥
नञ्दुमसुभ्यो ॥ नत्वत्तु हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभ-
वात् । न च महलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थं हल इति प्रयोगार्थं त-
द्व्यग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महलरहित इत्यर्थाप्रतीतिः । न चैव-
मप्यन्तोदात्तार्थमचप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् ॥ अत्रा-
हुः । शेषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, दुर्लभः इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति ॥
शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥
नित्यममिच् ॥ अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ यस्येति
चेत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव अन्यतरस्यां ग्रहणाननुवृत्तिसिद्धौ
नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकाराद-
यः ॥ धर्मादनिच् ॥ अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे
वा तत्करोतीति ण्यन्तात् क्तिपि धर्मं परमो धर्मं यस्य सः परमधर्मः । एकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्री-
हिणा च पूर्वपदमालिङ्घ्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यत
इत्याह । केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादक-
तापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदु-
भयमपि चिन्त्यम् । आहत्तौ मानाभावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥
न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्वराहृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तच्च बहुव्रीहि-
वयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादीषत्वात् ॥ मध्यमत्वादिति ।

न च सर्वनामसंख्योरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्कः, आहिताग्न्यादेराक-
तिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥ आपेक्षिकमिति ॥ नन्वत एव
केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्ति-
संभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वपदान्तेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य
माथेकवादिति ॥ कर्मधारयपूर्वपद इति ॥ नन्वत्रानिच् दुर्लभः, केवलादि-
त्वस्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेन्मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मक-
पूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधा-
च्च । अस्मदुक्तार्थस्तु धृञ् धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो ध-
र्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्धस्यासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेहः सा-
ध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्वाक्यानां परास्तम् ॥ उक्तरीत्येव सा-
ध्यस्य संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयामस्य व्यर्थत्वात् ॥ साध्वेवेति । परमशर्मा
स्वः परमस्वः स धर्मे यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥ दक्षिणेर्मा ॥ लुब्धो
व्याधः । तद्योगादेवेर्निष्पत्ताविदं निपातनं नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह । व्याधेनेति ।
वाली हेमाङ्गमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा इति प्रयोगस्वीपचा-
रिक् इति कथंचिन्नेयः ॥ केशाकेशीति ॥ तत्र तेनंदमिति कर्मव्यतिहारे बहु-
व्रीहिः । इच्प्रत्ययस्य तिष्ठदगुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् ॥ नन्व-
मिचचित्करणं व्यर्थम् । अव्ययीभावमंज्ञया बहुव्रीहिमंज्ञाया बाधात्ममासख-
रणात्तोदात्तत्वसिद्धेः ॥ अत्राहुः । विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठदगुप्रभृ-
तिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किंचात्राव्ययी-
भावमंज्ञया बहुव्रीहिमंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरो-
धस्यान्याय्यत्वात् । एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ॥ द्विदण्णीति ॥
समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र त्विज् न भवति ॥
उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥ प्रसंभ्याम् ॥ जानु-
शब्दस्यैकत्वेऽप्युपपदनिबन्धनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं
तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम् ॥ जानुन इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी प्रत्ययाधिका-
रात्, न्नरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह । जानुशब्दयोर्बु-
रादेश इति ॥ शार्ङ्गधन्वेति ॥ कथं तर्हि स्वलावप्याशंमाधृतधनुषमङ्गायतण-
वत् इति पुण्यदन्तप्रयोग इति चेत् अत्राहुः । समामान्ताविधेरनित्यत्वाच्चात्रानुप-
पत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च पञ्चादिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि प्रतेरंश्चाद-
यस्तात्पुरुषे इत्युक्तोदात्तार्थः । राजाहःमस्तीति टचो नित्यत्वे तु किं तर्नेति ॥

लोपो व्योर्वञ्चि ॥ व्योर्लोपः इति वक्तव्ये वेदप्रकृत्योपाद्विञ्चलोपः पूर्वविप्रतिषेधं
 नेति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशी कृतः । तेन सुखीयतेः किंपि सुखीरिति
 विधम् ॥ गन्धस्येत् ॥ तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह । इकारोन्तादेश इति ।
 आदेः परस्येतीह न भवति समासान्ता इत्यधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इ-
 कारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः यस्येति चेति लोपेनोद्भविरित्यादिरूपरुद्धेः । न
 च तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्का, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् ।
 नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । गापोष्टग् इत्यादिप्र-
 त्ययविधिव्यपि षष्ठीदर्शनादिति ॥ अविभागेनेति ॥ एवं च गुणवाचिन एव
 ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोर्थः । द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो
 द्रव्यवचनः वहति जलमयं पिनष्टि गन्धान् इति प्रयोगात् । गन्धस्तु सौरमे नृत्वे
 गन्धके गर्वलेखयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च ॥
 केचित्तु गन्धस्येत्वे इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेना-
 गन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च भट्टिः । आप्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः इति ॥
 व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् गन्धस्येत्यादिनेकारः समासान्तो न, तदेकान्त-
 ग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव भज्जबालसह-
 कारसुगन्धावित्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम् ॥ अस्याख्यायाम् ॥
 अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ ॥ सूपस्य गन्ध इति ॥
 अत एव आपकाद्वाधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् ।
 सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव आपकात्
 परनिपातः ॥ पादस्य यद्ययं लोपः समास्तो न स्याद्, आदेः परस्येत्यादेः स्या-
 त् । शेषिककप्च प्रसज्येत । शेषादिभाषेत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रय-
 णादत आह । समासान्त इति ॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह
 स्थानिहारणेति । वचनबलादीपचारिकमवयवत्वं गृह्यत इति भावः ॥ कुम्भ-
 पदीषु च ॥ बहुवचननिर्देशाद्व्यपठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । कुम्भ-
 पद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते
 तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह । स्त्रियामिति । यच्चोपमान-
 पूर्वं संस्थापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङ्गीकर्तव्यवचनं, तेन पादोन्यत-
 रस्याम् इति विकल्पो न भवति ॥ हिदञ्जिति ॥ हौ दन्तावस्य जातौ । शिश-
 र्त्वावस्थातिह गम्यते । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्
 लोपो न ॥ षोडशिति । षष उतं दष्टदश इत्यनेनोत्पद्यते ॥ सुदतीति । ९

गितश्चेति ङीप् ॥ समसश्चेति ॥ नासिकोदरेत्यादिना ङीप् ॥ श्वावर्द्धा-
 ति ॥ श्वावः स्वात्कपिशः इत्यमरः ॥ अरोकदर्शति । अरोकाः पाष्कद्रा दन्ता
 यस्य सः ॥ अजातेति ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि बाह्याः स्या
 न्म्यते ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे
 तु बहुव्रीहेश्वरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कबिति व्याख्येयम् । तद्वित्वात्कस्य ने-
 त्वम् ॥ व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालसुरो यस्य सः सोपदादाविति विसर्ज-
 नोयस्य सः ॥ प्रियसर्पिष्क इति । इणः षः इति विसर्गस्य षत्वम् ॥ एकवच-
 नान्तानीति । नद्यृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्वह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दा-
 वयवकबहुव्रीहेश्वरेव नित्यं कप् । अन्यत्र शेषात् इति विकल्प एवेति नियमा-
 र्थः । तेन अकृशमल्लशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः इति भारविप्रयोगः सिद्धः ।
 अकृशा लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः ॥ यत्तु, प्राचीनं नद्यृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक
 इति तदद्युक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृतनियमेन वा-
 रितत्वात् । वङ्गी अधिकं लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्व-
 संभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन उरःप्रभृतिभ्यः कप् इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥
 यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा प्राचीनमपि स-
 म्यगेवेति ज्ञेयम् ॥ अर्थाजः गणसूत्रमिदम् ॥ अनर्थकेनापीति ॥ कथं तर्हि
 सुपधी नगरीति हलन्तेषूक्तं कपोच दुर्वारत्वात् । न च न पूजनात् इत्यनेन
 ऋक्पुरव्यूरित्यस्यैव कपोपि निषेधः शङ्क्यः । षचः प्राचीनानामेव स निषेध इति
 वदमानत्वात् । कप्प्रत्ययस्य षच उत्तरत्वात् ॥ सत्यम् । समासान्तविधेर-
 नित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । युवोरनाकौ इति सूत्रे सुपधीति भाष्याच्चेत्यु-
 क्तम् ॥ बहुवाग्मिकेति । वाचो ग्मिनिः ॥ शेषाह ॥ यद्यत्र प्रागुक्तकप्मा-
 नापेक्षः शेषः स्वात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अतः समासा-
 नापेक्षः शेष इह दृष्टव्य इत्याह । अनुक्तसमासान्तादिति । व्याघ्रपादिति ।
 ज्ञानिद्वारा लोपोपि समासान्त इत्युक्तम् ॥ सुगन्धिरिति । गन्धस्येदिद्व्या-
 दिना इत्समासान्तः ॥ प्रियपथ इति । ऋक्पुरित्यप्प्रत्ययः समासान्तः ॥ उप-
 बहव इति । संख्ययाव्यया इत्यादिना समासः ॥ उत्तरपूर्वेति । दिङ्नामा
 इत्यादिना समासः ॥ सपुत्र इति । तेन सृष्टीतीत्यादिना समासः ॥ अयं भा-
 वः । शेषो बहुव्रीहिः इत्यतः शेषपदम् अनैकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनु-
 वर्तते संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्त्वभावा-
 दुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥ एवं च अनैकमन्यपदार्थ इति सूत्रात्प-

यक् संख्ययाव्ययासक्नेत्यादीनामारम्भः कवभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् ॥
 ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्यपरत्वं च क-
 थमित्यत आह । तन्त्रादिनेति ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभे-
 दः इति मतद्वयम् । आद्ये आहृतिः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु वदन्ति
 सप्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण
 शेषपक्षेणेनेति ॥ तत्र । ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ
 इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥ ईयसश्च ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोपि नि-
 विध्यते ॥ बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । द्विवचनविभज्योप प
 इतीयसुम् । प्रशस्यस्य अः । शेषादिभावेति कप्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । नयृत्य
 दति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते ॥ बहु-
 नाडिरिति ॥ उपसर्जनङ्गस्यः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । अखितृस्तृ-
 तन्निभ्यः इतोप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अवहितत्वादिति भावः ॥
 सप्तमीविशेषणे ॥ यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषणं काल इति,
 तदेदं सप्तमीप्रवृणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगु-
 रिति । न च उपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । बहुव्रीहौ सप्तमी-
 त्युक्ते तत्तत्कौण्डिन्यायिनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्तेरतो विशेषणप्रवृणं कृत-
 म् ॥ सर्वनामिति ॥ कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपरः इति । कथं च जहृत्स्वा-
 र्था हस्तिरिति ॥ इह हि जहृत्स्वं पदं यं स जहृत्स्वं सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्री-
 हिगर्भो बहुव्रीहिसंज्ञा च स्वपरशब्दयोः सर्वमानत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति
 चेत् ॥ अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादि-
 त्वाद्वा सिद्धमिति ॥ द्विशुक्ल इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपा-
 तत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याप्रवृणं कृतम् ॥
 ननु संख्याया अल्पाक्षतरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोः इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमनुक्त-
 मित्याशङ्क्याह । मिथोनयोरिति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥
 अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥ गङ्गादेरिति । आदिशब्दः प्र-
 कारवाची । तेन पञ्च नामौ यस्य पद्मनाभः ऊर्षा नामौ यस्य । ऊर्षोरेरिति
 ऋस्वः । ऊर्षनाभ इति सिध्यतीत्याहुः ॥ जातिकाम्येति ॥ एतच्च जातिकालसु-
 खादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गो जग्धो यया सा ।
 अस्त्राङ्गपूर्वपदादेति ङोप् ॥ कथं तर्हि आहस्मितआहसितः इत्यादि ॥ अत्रा-
 हुः नपुंसके भावे ऋः इति ऋस्व न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्त्वैव हि अह

वादिति कचिन्नेति ॥ आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानादिति भावः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थ-इन्द्रः ॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते सुखामन्षिते इत्यस्यात्सुखपि समासः इति, विभाषेति चाधिक्रियत एव । तदाह अनेकं सुख-
ममित्यादि ॥ चार्था इति । चशब्दोक्त्या इत्यर्थः ॥ एकस्मिन्निति । भजना-
दाधित्यर्थः ॥ ईश्वरं गुहं च भजस्विति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोयम् । तथा
रात्रौ गजशास्त्रेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुण-
योः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणद्रव्ययोरित्युदाहृतम् ॥ भिन्नमटं गां चानये-
ति । अथ ह्यदर्शनाद्गामनानयनपि भिन्नमटत्येव । अनटंस्तु भिन्नां न गामान-
यति । तथा अटवपि नान्विष्य गामानयति । अतो भिन्नाटनस्यैव प्राधान्यं
गमानयनस्य चानुषङ्गिकता ॥ असामर्थ्यादिति । एकाधीभावाभावादित्यर्थः ॥
तथाहि बहुव्रीहिवचकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव इन्द्रवचदपदानां चार्थान्ताभ-
वेण एकाधीभावः आवश्यकः । समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । चार्थं
इन्द्र इत्युक्तेः । न चेतरैतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकाधीभावः संभवति, येन
समुच्चयान्वाचयवेकाधीभावान्तर्भूतो स्याताम् । अतश्चेतरैतरयोगे समाहा-
रे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वित-
रैतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं
विशेषणमिति विवेक्तव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ च शब्दान्तर्भावेण विग्रह-
दर्शनादेकाधीभावसत्त्वाच्च इन्द्रो दुर्वारः स्यात् । मैवम् । विशेषणं विशेष्येण-
ति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया इन्द्रसंज्ञाया बाधात् । तस्या-
स्यसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु
प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव नीलोत्पलादावपि इन्द्रो दृष्टापत्तिरेव ॥ दृष्टोपपत्तिरिति ।
उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ्ग ॥ राजदन्तादिषु ॥ इह इन्द्रतत्पुरुषयोः
पाठेपि अर्थधर्मी इत्याद्यभिप्रायेणास्य इन्द्रोऽपन्यासः ॥ इन्द्रो हि ॥ अनेकमिति
सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र
त्वमेकं चक्षन्, तत्र हयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह । अनेकप्राप्तावेकचेति ।
अथ व्याचक्षुः प्राकृतौ पदार्थं समुदाये सकृज्ज्ञानं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्याहृत्या ।
तथैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते ॥ व्यक्तिप-
क्षविग्रह नास्तीयते लक्षणानुरोधादिति ॥ हरिहरगुरव इति । हरगुरुशब्दयोर्न
निश्चयः प्रवर्तत इति भावः ॥ अन्त्याद्यन्तम् ॥ समुद्राभावाच्च लक्षणहेत्वो क्रिया-

या इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन स सौष्ठवीदार्यविशेषशालिनी-
मिति भारविशोगः संगच्छते ॥ अस्त्वन्तरम् ॥ अतएव निपातनात् सार्थं तर-
प् कुत्वपुस्वयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकथं तरप् स्वात् तदा इयोरिव नियमः स्था-
द् । द्विवचनान्तोपपदस्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवस्वदिरपक्षा-
या इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥ ऋतुनक्षत्राणामिति ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं
प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च ॥ अभ्यर्हितं च । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्
इति निर्देशनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थं भाष्यम् । अस्पाचतरम् अजायदन्तमिति
सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वमिति
तत्रैव वक्ष्यते युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशात्वाच्चूर्त्वाहा अ-
भ्यर्हितत्वमर्जुनेष्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥ इन्द्रश्च प्राणि ॥
प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्ते नाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च
प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गा-
नां सेनाङ्गैरेव यो इन्द्रः स एकवच्चवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्द-
ङ्गिकाश्चारीहो । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः ॥ तूर्यस्य त्वङ्गानामुपकारकं
बोध्यम् ॥ एषां इन्द्र इति । प्राण्यङ्गानां इन्द्रः, तूर्याङ्गानां इन्द्रः, सेनाङ्गानां
इन्द्रः, इत्यर्थः । द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैकं वक्ष्यतीति व्युत्पत्त्या
एकत्वं विशिष्टः समाहाररूपो योर्धस्तत्प्रतिपादकः स्वादित्यर्थं मन्वानः फलित-
माह । एकवत्त्वादिति ॥ प्राणिपादमिति । यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव
सिद्धं । तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिष्वहणमित्येके । प्राणिष्वव-
वित्तिव्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥ मार्दङ्गिकेति । सुदृगवा-
दनं शिष्यमस्येत्थं तदस्य शिष्यमिति ठक् । एवं प्राणविक इत्यपि ॥ रथिका-
श्चारीहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः ठन् इति ठन् । ते
चाश्चारीहश्च तेषां समाहारः ॥ ननु सार्थं इन्द्र इत्यनेन समाहारइन्द्रः सि-
द्धः, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह नियमार्थमिति ॥
समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽपि न भवति
तिष्ठपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तच्च समाहारे एकवचनस्य द्वि-
वचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्ठपुनर्वस्विति न स्यादिति ॥ एवं च इन्द्रश्च
प्राणितूर्येति प्रकरणवद्विभूतानामपि समाहारइन्द्रो भवत्येव, तेन सर्वो इन्द्रो
विभाषेकवच्चवतीति पक्ष्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥ चरन्तीति ॥
शास्त्राध्येतव्यमिति ॥ ठा गतिनिवृत्तौ । इह गती । स्वाप्रक-

तिवद्वयप्रकृतिकलुङ्गते उपपदे सतोत्पत्तिः ॥ खेयोः किम् । अभूवन् कठका-
लापाः ॥ कुङ्कि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः । उदगादिति । इह यदा कठेषु
कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यच्च गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विशृ-
त्वा सोऽनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनान्तेवासिस्त्वाण-
निः । तस्य कठचरकादिति लुक् । अध्येचयस्तु प्रोक्तालुग् इति लुक् ॥ कसा-
पिनोश्च सन्नङ्गचारीत्याद्युपसंख्यानादिलोपः ॥ यञ्चुरिति ॥ सूत्रे अध्वर्युशब्दो
यञ्चुर्वेदलक्षक इति भावः ॥ पदकेति ॥ पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् ।
एवं क्रमकोपि । पदान्यधीत्य क्रमोध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासक्तिः । अध्वयनतः
किम् । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥ जातिर ॥
जातिवाच्यवयवकहन्तोपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह । जातिवाचिनामि-
ति ॥ विदग्धश्च इति । जातिप्राधान्येपि बहुवचनसुपपद्यते जात्याख्यायामक-
क्षिन् । इति विधानात् । तेनाह इहङ्गविकलं नेति भावः ॥ द्रव्यजातीयाना-
मेवेति । अप्राणिनामिति पर्युदासात् नञिवयुक्त न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकव-
द्भावो, न तु गुण क्रियाजातीयानामिति भावः ॥ जातिः किम् । नन्दकपाशज-
न्यो । संज्ञाशब्दावेतौ ॥ जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिप्रवृत्त्यालम्भम् ।
अन्यथा पर्युदासिनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि प्रवृत्त्योपपत्तौ किं तेनेति भा-
वः ॥ द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेवं रक्षिता नु विविधास्तद्गुणैसा इति भारविप्रयोगः
संगच्छत एवेति किमिति तदुसंहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थयतमिति
चेत् ॥ अथाहुः । सकलतरुशैलरक्षणं तच्च विरक्षितं, न तु केषांचित्तरुशैलवि-
शेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति ॥ बदरामलका-
नोति । फले लुग् इति लुक् लुक्कृतलुकोति लोप्रत्ययस्यापि लुकि फलस्त्वजा-
त्युपसर्जनद्रव्यवचनावेत्तौ । विभाषा वृत्तस्येति सूत्रे बदराणि चामलकानि च
बदरामलकम् । जातिरप्राणिनाम् इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तच्च नानेन
पक्षेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनांबहुवचनान्तानामेव इन्द्र एकवद्भवति, न
त्येकवचनान्तानां इन्द्र इति फलसेनावनस्यतीति वार्तिकोक्तनियमसुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥
विशिष्टलिङ्गो ॥ सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविहं वर्यन्त इत्याशयेनाह ।
पामेत्तादि । इह नदीवाचिनां इन्द्रः देशवाचिनांहं इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ।
तेन नङ्गाङ्गुलवेषे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो दृष्टते,
नद्याः वृष्टम् प्रवृत्त्यात् । तेन पर्वतानां न, कौलासश्च गन्धमादनं च कौलासगन्ध-
मादने ॥ नदीदेश इति किम् ॥ कुङ्कुटमयूरी ॥ विशिष्टपदस्वार्थमाह ।

भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वे हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव विशेषणं विशेषे-
 ति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् ॥ समाहारे इन्द्रः स्वादिति । निष्कर्षो-
 भिप्रायेणोपसृक्तिः । यथानुताभिप्रायेण तु इन्द्र एकवत्स्यात् इति केषुचित्सूत्रेषु व्या-
 ख्यायत इति ज्ञेयम् ॥ उद्योरावतीति । उद्यो नदः, सोपि नदीविशेषत्वाद्दी-
 शब्देन गृहीतः । एवं शोणोपि ॥ अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् ॥ सुद ॥
 अपचितपरिमाणत्वं सुदत्वम् । तन्नापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्येन सु-
 द्रवन्तुरनस्थिः स्वादय वा सुद एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केषिदानकुला-
 दपीति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति । यूकालिप्तमिति ॥ भानकुलादि-
 ति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरं, न तु सहानव-
 स्थानम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शस्त्रदित्यव्ययं त्रैकाख्ये वर्तते, तत्र भवः
 शस्त्रातिकः कालाह्वः । अतएव निपातनात् इसुसुक्तान्तादिति कादेशो भव्य-
 यानां भमाचेति टिलोपश्च न ॥ शस्त्रातिकः किम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधि-
 र्ममय्ये । तेषां शस्त्रादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो, न तु नित्यः, मन्दनप्र-
 तिकाले तद्विरहात् ॥ परत्वादिति । पशुशकुनिहन्तृस्यावकाशो गोमहिषं गो-
 महिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रम-
 णव्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः ॥ चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति
 भावः ॥ शूद्राश्चाम् ॥ त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः
 अनिरवसितानामिति निषेधात् ॥ पाशादिति । यैर्भुङ्क्ते भक्षणा शुष्यते कां-
 क्षमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेषापि पाशं न शुष्यति तेषामित्यर्थः ॥ गवाश्च ॥
 यद्योच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः ।
 तेनावङ्कः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ्कः तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति ।
 गोपश्वम् । अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोपश्वः ॥ गवाश्चमिति ।
 इह पशुहन्त्रे विभाषा प्राप्ता ॥ दासौदासमिति । अथ पुमान् स्त्रिया इत्येक-
 शब्दो बाध्यते ॥ निष्कर्षा ॥ विशेषाच्चाभेदेति । अयंभावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं
 इन्द्रो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो इन्द्रः । न च इयोः सह प्रयोगः, सरूपाश्चामि-
 त्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां विरूपाश्चामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । नापि
 वृक्षश्च ध्वजश्चेत्यादिशमान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र इन्द्रसौवामावाहिति ।
 सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह । कलसेनेत्यादि । कलसेनादीनां इन्द्रो विभाषा
 वृक्षशब्देनैव लक्षणात्तरिच वा एकवद्भवम्बुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ।

बहुवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनात्ता वा प्रकृतिः कारकं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥
 बदराणि चामलकानि चेति । जाल्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवच-
 नम् ॥ बदरामलके इति । जातिप्राधान्येकवचनात्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकव-
 द्भाव इति भावः ॥ पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । चार्थे हन्त-
 रत्ननेनैव सिद्धे सुगमकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । सुगाणां सुगैरेवेत्यादि ॥
 नपुंसकवार्थमिति । अयं भावः । पशुत्वादिकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रति-
 पदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्वाधित्वा
 स नपुंसकमित्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन श्लोकवद्भावभाजं परामृश्य
 विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविकृतं भवति । तथा च प्रति-
 पदोक्तस्य बलीयस्त्वानपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ विप्रतिषिद्धम् ॥ अधिकरणमिह
 द्रव्यम् । चकारो विभावानुकर्षणार्थस्तदेतद्वाच्ये । विरुद्धानामित्यादि ।
 उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णं सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोच सहा-
 नवस्थानलक्षणः ॥ भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्याद् अद्रव्य-
 वाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णो
 उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोपि स्यादिति दिक् ॥ न दधिपयः । दधिपयसी
 इति । व्यञ्जनत्वादिकल्पः प्राप्तः । एवं मधुसर्पिषौ, सर्पिमधुनी इत्यापि बो-
 ध्यम् । इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वानरावित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतर-
 तरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तस्माद्वच्यार्थदधिपयसीत्यादावपि तथैव ।
 तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेपि जातिलक्षणे नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति
 न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे प्राप्यहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येक-
 वद्भावमात्रस्य निषेधात् । यथा न षट्स्रसादिभ्य इत्यत्र डोपटापोरुभयोरपि
 निषेधसिद्धये स्त्रिया यदुक्तं तत्रेति सामान्यतो निर्वाच्यत इति दिक् ॥ ऋक्सा-
 मे वाङ्मनसे इति । अचतुर । इत्यादिनाऽऽज्ञ समाप्तान्तोच् निपात्यते ॥ अधिक-
 रणं ॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः
 तस्मिन् गन्धमाने इति व्याचष्टे । द्रव्यसंख्यावगमे इति । नियमो न स्यादिति ॥
 न चेह प्राज्ञकृत्वाप्राप्तस्य एकवचनमेवेति नियमस्य प्रतिषेधेति चार्थे हन्त इति
 समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न इत्यभ्युपगमेन समा-
 हारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरतरयोगद्वन्द्वोपि स्यादिति वाच्य-
 म् । सामान्याप्रयोगे इति सिद्धात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि तदभ्युपगमात् । उ-
 क्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः इति ॥ स्यादेतत् । समा-

हारहंश्चात्र प्रात्यभावे हंश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरैतरयोगहं
 निर्वाध एवेति सूत्रमिदमकिञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । नियमसूत्राणां
 निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे हंश्च प्राणितूर्येति सूत्रं कैवल्यमितरैतरयोगहं-
 निषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरैतरयोगहं प्राप्या
 र्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य आपनयिदमिति फलितमिति
 दिक् ॥ विभाषा समीपे ॥ यद्यपोह समाहारहंश्च एवेति व्याख्यानेपि न क्षतिः
 तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह । नियमो वा स्याद-
 ति ॥ उपदशं दन्तोष्ठमिति । एकवक्त्रावपक्षे अन्वयोभावस्यैवानुप्रयोगः ।
 यदि तु बहुव्रीहः तदा उपदशस्य दन्तोष्ठस्येति षष्ठी स्यात् उपदशं
 दन्तोष्ठस्येत्येवेत्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृता-
 यामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः, किं त्वस्य-
 योभावस्यैवेति तदाशयः ॥ आनङ् ॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवच-
 नम् । ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः इति त्वनुवर्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते
 तदाह । विद्यायोनिर्बन्धवाचिनामिति ॥ ननु ऋत इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे
 किमनेन ऋतो ग्रहणेन ॥ अत्राहुः ऋतइति श्रूयमाणहंश्चविशेषणम् । अनुवृत्तं
 तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र का-
 र्यिनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥ उत्तरपदे इति ।
 एतच्च अनुगुत्तरपदे इत्यधिकारात्कथ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यददन्तं तस्यान-
 ङित्वार्थः ॥ होतापोताराविति । आनङो ङित्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे
 सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । उरण् रपर
 इति रपरप्रसंगात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतपोदने-
 ष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात् । ततश्च विशेष्यासाक्षिधानाद् ऋत एव
 स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्क-
 रणेन ॥ सत्यम् । ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्वादौ देवताहंश्चेत्तुत्तरपदे
 परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याक्षर एवेत्यत्र नि-
 यामकाभावात् ॥ एतेन ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वादिदं श्रुमानस्य
 ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्क्यापि पराश्रया ॥ नेष्टोद्गातार
 इति । न त्वत्र नेष्टा पूर्वपदं, आक्षयवधवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥ मातापितरवि-
 ति । पुत्रोत्पादने जनयोर्वीजिकृतः संबन्धः । पूर्वञ्च तु हीनादिरूपविद्याकृतः
 संबन्धः । एकस्मिन्पक्षे चार्त्विज्यरूप इति विवेकः ॥ मण्डूक्युत्थेति । तेन

विभावा लक्ष्यप्रत्योः इत्यत्र न संबध्यते इति भावः ॥ पितापुत्राविति । अग्नयो-
रपि योनिजतः संबन्धो जन्मजनकभावसम्बन्धः ॥ देवता ॥ अष्टकारान्तार्धम-
विद्यायोनिसंबन्धार्थं च वचनम् ॥ ईदृग्नेः ॥ आगङ्गोपवादीयम् ॥ देवताहं
इत्येवेति । इदं च वृत्तिप्रत्ये स्थितम् ॥ ज्योतिर्लतयोरदेवताहंदेपि अग्नीषोमी
प्रवेद्यामीत्याश्वात्वात्यनप्रयोगस्वार्थत्वात्साधुः ॥ यद्वा मास्तु तदनुवृत्तिः अग्नि-
षोमी मासवक्तावित्यत्र अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुता इति न्यायिना-
दोषत्वात् ॥ अग्नेः ॥ सात्पदाद्योरिति निषेधेऽयमारम्भः ॥ अग्निदुदिति ।
अग्निः स्फुरतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदादित्वादधिकरणे कृप् ॥ अग्निष्टोम
इति । अग्नीनां षोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संख्यास्त्राद्या संख्या उच्यते ॥
इदृशी ॥ तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारादिभिरिति तु बाधकबाधनार्थम् ॥
वृद्धिश्च नानां वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे । वृद्धि-
मत्युत्तरपद इति ॥ आगङ्गमीत्वं च बाधित्वेति ॥ यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आगङ्गीत्व-
योरन्तरंगत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिर्भावयति
इति न्यायादानङ्गीत्वे न भवत इति भावः ॥ आगङ्गावैष्णवमिति । इत्याभावादान
त्वे भवति ॥ इत्वं मा भूदिति ॥ अकारे सति सकारस्य अक्षरं भवति, तेन
प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः ॥ विसर्गामिति । तथा च कचिद्वि-
कारो नित्यवानुमेयं लक्षणानुरोधादिति भावः ॥ उवासासूर्यामिति ॥ उवाच सूर्य-
यश्च तयोः समाहारः ॥ मातरापतरौ ॥ मातृशब्दस्यानङ्गादेशो निपात्यते ॥
इदं ॥ अन्तग्रहणं विस्मयार्थं, तु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति ।
त्वक्स्पर्शमिति । बह्वनां हंते तु वाक्त्वक्स्पर्शम् । इदं हंते तु वाक्-
त्वक्स्पर्शम् ॥

इति इदं ॥

इत्यापवादत्वेनाह अथैकशेष इति ॥ विरूपाणामिति । रुप्यते बोध्यत
इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्वार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव सञ्च-
यक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ इदो यूना ॥ अपत्यमन्तर्हितं इदमिति पूर्वा-
चार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तमोक्षापरपर्यायस्यैव ग्रहणम्, कृत्रिमेष यूना मा-
तृशब्दात्तदाह गोत्रं शिष्यत इति । गोत्रं यूनेत्येव तु न सूचितम् । अपत्याधि-
कारादन्त्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणमिति सिद्धान्तेन औपगवश्चानन्तरः औपगवश्च
सुवेत्यत्र नैकशेषः ॥ भागवित्सीति । भागवित्तुस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्या
यूनि इवाङ्गुक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चा-

धिकमपेक्षते । ननु युक्तत्वाच्चकृतं वैकल्प्यम् ॥ गार्ग्यावात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैकल्प्यं न गोत्रादिकृतम् ॥ स्त्री तु वक्ष्य ॥ इहा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैकल्प्यं स्फुटीकर्तुं द्विचनान्तेन विप्र-
हमाह गार्ग्यायणाविति ॥ अनुवर्तमान इति । तद्वाजस्य बहुषु इत्यतः । पुंवद्वि-
त्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाद्बहु स्यात् ।
नर्गाग्यस्येत्यत्र नत्वं च सिद्धम् ॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्ध्येत् सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशादित्याहुः ॥ इहो यूनेत्याद्यनुवर्तनाकेश । गार्गी च वात्स्याय-
नोच ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ इहो यूनेति निवृत्तम् ॥ सरूपाणामिति त्वनुवर्तने भ्रातृ-
पुत्रावित्युत्तरसूत्राभावात् । तेन हंसश्च वरटा च इत्यत्र न भवति । अन्यथा
स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वव्यतिरिक्तसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्त-
त्वात् ॥ स्यादेतत् । गौरियं गौद्यायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावौ इति नियमतो
न स्यात् । तत्त्वचषविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरू-
पाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्याद् ॥ अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे ता-
त्पर्यान्न दोष इति ॥ इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्वे-
तरपुंयोगकृतविशेषस्य सङ्गावात् ॥ स्यादेतत् । एतौ गावौ इति नियमतो न
स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम् । त्वदादितः शेषे पुंनपुंसकत-
इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि एतौ गावौ इति नियमतः प्रयोगः
सिद्ध्यत्यर्थे वेति चेत् ॥ अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । नीलौ गावौ सु-
न्दरौ गावौ इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् ॥ अथवा एतशब्दोच्चारणा-
त्कुरवाचो । एतश्च एता च एतौ गावौ, सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु एतौ
गावौ इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न समन्ते
त्वदादितः शेषे इति नियमाप्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रिया इति नियमप्रवृत्त्या नीलौ
गावौ एतौ गावौ इति नियमतः सिद्ध्यत्यर्थे वेति ॥ अत्र वदन्ति । अह्नतत्पुरुष-
विशेषणानामित्येतच्चारायसिद्धमेव वचनम् । विशेष्ये यत्किञ्च तदेव विशेषणेत्य-
पीति सर्वसमतत्वात् । एवं च अह्नतत्पुरुषविशेषणेत्येव एकशेषविशेषणेत्य-
एतौ इत्यत्र त्वदादितः शेषे इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेषणतमेव किञ्च भवतीति
स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेति एतौ गावौ इति नियमतो न स्या-
दित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥ नपुंसकमन ॥ अन्यतरस्यां शब्दमेव
वक्ष्येत्तमेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न स्त्रेकशेषेणत्वाशयेनाह क्लृप्तं शिष्यते तच्च वा
क्यमिति ॥ अनपुंसकेनेति किम् । युक्तं च युक्तं च युक्तं । अत्र एकवचने

न भवति ॥ अथ अहमस्मैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायितेत्वेवमर्थम् ।
 अथवा उत्तरभाष्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्कते ॥ युक्तः पट इत्यादि । युक्तः
 युक्ता युक्तमित्येव विग्रहः, पटः पटो इत्यादिप्रदर्शनं युक्तशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फो-
 रणाय ॥ पितरं ज्ञात्वा ॥ अथशूरः अन्वा ॥ नन्वेतत्पुत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन
 मातापित्रोः अथशूरशब्देन अन्वू अथशूरयोर्लक्ष्यतया बोधसंभवात् । न च सकृदा-
 वामित्यादिपुत्रसमूहवदिदमपि पुत्रद्वयं इन्द्रनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् ।
 एषे तस्यापीष्टत्वादिति चेत् ॥ अथाहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वशू-
 रशब्दयोः केवलयोक्तविषयं प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधा-
 नमात्रित्वं प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥ मातापितराविति । पितुर्दशगुणं
 माता गौरवेषातिरिच्यते इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । आनङ् नृत्
 इत्यानङ् ॥ अन्वू अथशूराविति ॥ अन्वूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता
 इति स्मृतेः अन्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥ त्यदादीनि सर्वैः ॥ सर्वैः कि-
 म् । त्यदादिभिर्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरिव सहो-
 क्तावित्यर्थो मा भूत् ॥ यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥ त्यदा-
 दित इति । आद्यादित्वात्तसिः । त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान्
 यश्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति इति वाच्यमित्यर्थः ॥ कानी-
 त्वाकाङ्क्षायामर्थाश्रयादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह अहन्देति । इन्द्रादिविशेष-
 चानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं कुङ्कुटमयूरौ इत्यत्र
 इन्द्रस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कु-
 ङ्कुटमयूरौविमे इति नियमतो न स्यादिति चेत् ॥ अथ नव्याः । परबल्लिङ्ग-
 मित्यनेन इन्द्रतत्पुत्रद्वयोरुत्तरपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव इन्द्रतत्पुत्रद्वयप्रति-
 पाद्यत्वेन । तल्लिङ्गाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥ मयूरी-
 कुङ्कुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्संगादुक्तम् ॥ तच्चेति । पिप्यस्वर्ध-
 म् ॥ सा चेचि । अर्धपिप्यस्त्री ॥ तत्पुत्रद्वयविशेषणमुदाहरति अर्धपिप्यस्त्री ते
 इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः ते इति प्रयोगतः, तथापि तच्च, तच्च, सा
 च, अर्धपिप्यस्त्रस्ताः इत्याद्युदाहरणमूढम् ॥ ग्राम्य ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः ।
 ग्रामाद्यस्त्रजौ इति यः । लिङ्गद्वयेपि गावः इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेष-
 स्य फलमाह इमा इति । एवं च इमे च, इमाश्च, इमाः इति स्त्रीलिङ्गशेष एव
 भवति, न त्वत्र त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि इति पुंलिङ्गशेषः ॥
 गाव इमाः इति माथोदाहरणादित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्ख्यविषयत्वाविशेषा-

त् नावः इतिवद् इमाः इति च लौकिकशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥ एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिच्छेदो सिद्धे सङ्गग्रहणसामर्थ्यादङ्गनां समुदायोत्र गृह्यत इति भावः ॥ एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरंगत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयनिर्दाह इत्यापवाद एकशेष इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्त्यानुपपद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकां प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति । द्वन्द्वो नेति । एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेषः इति भ्रमो निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति ॥ पन्थानाविति । न चात्र इतोत्सर्वनामस्थाने इति विज्ञातसमासान्ता, सुपरिहरः इतोत् इत्युक्तेऽपि सौ इत्यनुवृत्त्या पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम् । पथो विभाषा इति समासान्ताभावे अपन्थानौ इत्यादौ इतोदिति सूचक्य सावकाशत्वात् ॥

इत्येकशेषः ॥

प्रसंगादाह कृतचित्तेत्यादि ॥ पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः ॥ तत्तत्तत्तत्तमाह परार्थेति । प्रत्ययान्त-भविष्यापरपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति तत्रेकार्थोभावानभ्युपगमात् । अन्यथा मृदु पचति इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे कैयटस्वाह परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते इति ॥ अविग्रह इति । लौकिकविषयहरहित इत्यर्थः ॥ अक्षपदेति । समस्तमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रम्रीछोरेवेति । अनेकशब्दश्चतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्वहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः ॥ कृत्तिदेवेति । इन्द्रजात इत्यादौ ॥ नास्तीति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥ कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्राग्वीपपदसमासः ॥ कटप्रूजसमिति । क्विप्वचिप्रच्छीति वार्तिके नमि-कम्पोति सूत्रे च कटप्रू अजस इति निपातनाद्वातुना समासः ॥ पिबतश्चादते-ति । आख्यातमाख्यातनेति मयूरसंज्ञकादौ पाठात्समासः ॥

इति सर्वसमासशेषः ॥

कटकपूर ॥ अ इति सुप्रथमैकवचनान्तं समासान्ता इति त्वधिक्रियते

तदाह । समासस्याप्रत्ययोन्तावयव इति ॥ अने इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि
 ध्रुवे संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे । अचे या धूरिति ॥ तदस्तस्य
 नेति । सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया समी । तेन अक्षसंबन्धिनो या
 ध्रुवादन्तस्य नेत्वर्थः ॥ यद्यपि अचे पूर्वपदे नेति व्याख्यायित, तर्हि दृढधूरचः इ-
 त्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु अचे समासार्थे नेति व्याख्यायित, तदा अक्षध्रु-
 रित्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंप्रसार्यमुक्तव्याख्यानमेव ज्ञायः ॥ अर्धर्च इति ।
 अर्धं नपुंसकमिति समासः, अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ॥ अनृगित्यादि ॥
 अनुक्तसमासान्तत्वात् शेषादिभाषा इति कप्रत्यये अनृकम्, बह्वृकम् इत्यपि बो-
 ध्यम् ॥ विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेयित्तिसिध्यति तथापि विष्णु-
 पुरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्यङ्गणम् ॥ कृतसमासान्तस्येति । येन विधिरिति
 सूत्रे आपस्तिष्ठन्ति, स्वापस्तिष्ठन्तीति भाष्यादिति भावः ॥ अन्तरोपमित्यादि ।
 अन्तर्गताः, प्रतिबूलाः, संगताश्चापि अस्मिन्निति विग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादे-
 रूपलक्षणार्थम् ॥ समाप इति । अनुपसर्गत्वाच्चेत्वमिति भावः । भाष्ये तु समाप
 ईत्स्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः समीपसमृद्धीति
 निर्देशात् समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् ॥ देवयजनमिति । देवा इ-
 ज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥ स्वमिति । न पूजनादिति समासा-
 न्ताभावः ॥ अवर्णान्ताद्वेति ॥ इत्यन्तरेति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह
 माभूत् प्रापं परापमिति भाष्योक्तेः, गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्ते-
 रिति भावः ॥ ऊदनोः ॥ दीर्घोच्चारणं कचिच्छाखायामवग्रहार्थम् बह्वृचस्तु अ-
 नूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति ॥ अनूप इति । अनुगता आ-
 पोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः ॥ जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः ॥ प्रतिसाममिति ॥ अ-
 ष्ययोभावः प्रादिसमामो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावयूङ्गम् ॥ कृष्णोदगि-
 ति । अच् इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥ कृष्णभू-
 म इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥ पद्मनाभ इति । पद्मं नाभावस्येति विग्रहः । गङ्गा-
 दित्वात्सप्तम्यन्तस्य-परनिपातः ॥ पद्माकारा नाभिरस्येति वा ॥ एवमूर्णनाभो-
 पि ज्ञेयः ॥ तत्र तु ड्रापोः संज्ञाकृन्द्सोः इति कृत्स्नो विशेषः ॥ अण्यो ॥ दृश्य-
 तेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽस्तिशब्दस्य पर्युदामादमुख्यस्य ग्रहणमित्याश-
 येनाह । अचक्षुःपर्यायादिति ॥ गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अस्तिशब्दो
 इन्द्रवाची, षष्ठी समासः ॥ अचतुर ॥ निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु समा-
 सविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह । आद्या इति ॥ बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय

एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तर-
चाप्यवधारणसूत्रम् ॥ चिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । संख्य-
याव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्ये इति उचोपवादोऽपि ॥ अक्षि-
भ्रुवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत् ॥ ऊरु चाष्टीवन्तौ चेति । सक्क्षि क्लीबे पुमा-
नूरुः इत्यमरः । जानूरुपर्वाष्टीवदस्त्रियामिति च ॥ ऊर्वष्टीवं पदष्टीवमिति ॥
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः इन्द्रो निपात्यत इति । विरूपाक्षामपीत्येकशेषं बाध-
त्वेति शेषः ॥ सरजसमिति । अव्ययीभावे चाकाले इति सङ्ख्येय सभावः ॥ सर-
जःपङ्कजमिति । सरजसमकरन्दनिर्भरास्त्रिति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥
निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः ॥ मिश्रेयस्कम् इति केषांचित्प्र-
त्युदाहरणमशुद्धम् ॥ ईयसश्चेति कपो निषेधात् ॥ गोष्ठे श्वेति । एतेन सप्तमीत-
त्पुरुष एवेति नियमो दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्चा इत्येव ॥ ब्रह्मवर्च-
समिति ॥ षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि ॥ पक्ष्मेति च । पक्ष्मां मांसमर्हती-
ति पक्ष्मो मांसभोजी तदीयं वर्चः पक्ष्यवर्चसम् ॥ अवतमसमित्यादि ॥ अवहीनं
संततं च, तम इति विग्रहः ॥ अभ्ययतीति । अभ्य दृष्टुपघाते चुरादिः । अ-
भ्यमिति । गाढमित्यर्थः ॥ श्वसो ॥ अवस् शब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्नित्याक-
रविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्षया इति ध्वनयति । वसुशब्द इति ॥ वसीय इति ।
यः कामयेत वसीयान् स्याम् इति श्रौतप्रयोगोप्यचानुकूल इति भावः ॥ श्वस्-
शब्द इति । कालवाच्यप्ययं, प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिसंभावात्तमेवाह ।
उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥ आशीर्विषयमि-
ति ॥ षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गनिर्देशः ॥ उत्तरपदार्थप्रशंसाया
आशीर्विषयतामाहेति पाठान्तरं कचिदस्ति । अभयस्यापि आशीर्विषयताया
द्योतकोयमिति फलितोर्थः ॥ अन्वव ॥ रहः इत्यप्रकाशसुष्यते । अनुगतमः
वहीनं च रह इति प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्तिन्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥
तसरहसमिति । तसं च तद्रहश्चेति विग्रहः । परेषानधिगम्यमित्यर्थः ॥ इ-
त्यतः प्रागिति ॥ प्राग्बहुव्रीहिप्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥
किमः चेपे । चेपयहणमिहशक्यमवक्तुम् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं
चेपे इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् ॥ किंराज इत्यादि । किमपि प्रश्ने ।
षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ नञ इति षष्ठी, नञः संब-
न्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्यादित्यर्थः ॥ अपवमिति ॥ नस्तद्वित इति
टिकोपः । अपयं नपुंसकमिति क्लीबत्वम् ॥ अपयं वर्तत इति । अपर्वाभावे

अथीभावः ॥

इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धात्वित्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥ स्तोकांमुक्त इति ॥ समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्य वि-
शेषणयोगाभावश्च । किं च स्तोकांमुक्तस्यापत्यं स्तोकांमुक्तिः स्तोकांमुक्तायाः
स्तोकांमुक्तेय इति समुदायात्तद्वितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसा-
मासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाह्यतद्वितनिमित्तो लुङ् दुर्वार इति शङ्क्यम् ।
सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुङ्ग्यस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह
स्तोकान्तिकेति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु करणे च
स्तोकाव्यक्तश्चेति सूत्रपठिताः ॥ समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्
शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्थाप्तिन्यायाच्च ॥ स्तोकान्ति-
केत्यत्र कर्तृप्रवृत्त्यादन्यान्यपि वङ्गनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाच्च । एवमि-
ति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तां तु समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन स्तोका-
भ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव ॥ शस्त्राणीति । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणा-
भिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां
व्यवहारः ॥ भोजः ॥ भोजसाक्तमिति । कर्तृकरणे कृतेति समासः । कथं
तर्हि सततनैशतमोहतमन्यत इति भारविः ॥ अचाहुः । वृत्तु वर्तन इत्यस्मात् घ-
ञर्थं कविधानमिति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणाच्च दोष इति ॥
यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च नैशतम
मेति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादायुक्तम् ॥ तत्र । पदाङ्गाधिकार
इत्यव्येष्टकचितं, पञ्चेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदन्तवि-
धिप्रवृत्तेः ॥ अनुषेति । अनुर्जनजन्मानीत्यमरः ॥ आत्मना पञ्चम इति ॥ तृ-
तीयेति योगविभागात् समासः ॥ इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ आ-
त्मना कृतः पञ्चम इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये ॥ बहुव्रीहिशब्ध इति ।
एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तित्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भा-
वः ॥ वैयाकरणम् ॥ व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण कृगयनादिभ्य इत्यण् । सा
चामावाख्या चेति कर्मधारयः ॥ आत्मन इत्येवेति । इह आत्मन इत्यननुवर्त्यं
वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तं श-
क्यमित्याहुः ॥ आत्मनेभावा इति ॥ यद्यपीयमाख्या अष्टाध्यायां नास्ति, त
थापि धातुपाठोऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभावविरहात्परन्वनाय स्यात्तीति-

वत्समासाभावमाशङ्क्याह । योगविभागादिति । इहलुग्विधिसामर्थ्यादपि
समासः सुवचः ॥ परस्मै च ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्याः अलुक् स्याद्वैयाक-
रणाख्यायाम् ॥ गन्विबुधि ॥ स्थिरशब्दोयमजिरशिशिर इत्यौणादिकः किरच्-
प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । सात्पदायोः इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥ व-
चनादेवेति ॥ न च लुक् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वादवादेशे हलदन्तात्समस्या
इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत
इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः ॥ हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं
च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोधिकरण
त्वविवक्षया वा ॥ अविकटो रण इति ॥ संचातेः कटजिति कटच्प्रत्ययान्तः ।
उरणो षष्ठः ॥ बन्धे च विभाषा ॥ बन्ध इति घञन्तः ॥ हस्तेबन्ध इति ।
बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु नेन्मिहवध्नातिष्विति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥
अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थानं
जं पठित्वा अप्सुजः इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धम् । जे चरे च वक्तव्यम् । अप्सु-
जः अप्सुचर इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहर-
णद्वयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः ॥ अप्सुमन्ताविति । कारीर्याम् अप्सव्येन
सधिष्ठव अप्सु मे सोमो अब्रवीत् इत्याज्यभागमन्तौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दो-
स्तीति तद्वहारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्वम् ॥ प्राचातु मतिषु इति पठित्वा
अप्सुमति रित्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् अप्सुस्त्वित्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो
वा । भाष्ये (अन्त्ये) सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभवेन मतुवेव दुर्लभः । अन्त्ये (भाष्ये)
तु लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च मतिष्विति प्राचीकृतः पाठ
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । मतिष्विति पाठस्य
अप्सुमतिः इत्युदाहरणस्य च भाष्यहृत्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति
पाठस्यैव काप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च । अस्त्वामीयम् कथाशुभीयमित्यादाविष लुकि
कर्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाप्रत्यक्षैर्वैष्टमिहैरित्याहुः ॥ नेन्मिहव ॥
चक्रबन्ध इति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ बन्धे च
विभाषेति विकल्प एव ॥ पञ्चलोहर इति ॥ यश्चलमनादृत्य हरति इत्यर्थः ।
षष्ठी चानादर इति षष्ठी ॥ देवानामिति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनय-
न्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणी मू-
र्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं
प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो

गवादिस्थानापकत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥ शेषपुच्छेति । शुन इव शेष-
मस्य शुनः शेषः ॥ यद्यपि शेषस्य शब्दः सकारान्तः । गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसोः इ-
त्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो निपातनादौणादिकेऽपप्रत्यये अकारात्तोष्य-
त्वेव ॥ तथा च मन्त्रः यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषमिति ॥ चिह्नशेषयोः इति
पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादा-
वपि बहुव्रीहिः जयोध्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥ मातुः पितृभ्यामिति सूत्रे
समागङ्गुलेः सङ्गः इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति । असमासे
त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि प्लवं नैत्यर्थः ॥

इत्थलुक्समासः ॥

घरूपकल्प ॥ तरपतमर्पा घः, प्रसशायां रूपप् । चिल वसने ।
चेलट् इति पचादौ टित्यव्यति, डीवर्थम् ॥ प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेन उत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥ ब्राह्म-
णितरेति । जातिश्चेति निषेधात् तसिलादिष्विति न पंचावः ॥ चेलीति ।
पचादौ चेलट् इति पाठात् टिड्ढेति डोप् ॥ आमलकीति । आमलकीकुव
लीशब्दे हृन्ने नित्यस्त्रीलिङ्गी ॥ नद्याः ॥ उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह ।
अव्यन्तेति । उपलक्षणमतत् । भाषितपुस्कं त्यपि नेह संबध्यत इत्याशयेनाह ।
स्त्रीतरेति ॥ उगितः परा या नदीति ॥ इदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्र-
त्वेदमुक्तम् ॥ विदुषितरेति । उगितश्चेति डीपि वसोः संप्रसारणम् ॥ हृत्पा-
दिष्विति । प्रक्रियातद्ग्राह्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥ अणस्तस्य ग्रहणमि-
ति ॥ अण्प्रत्ययसाहचर्यान्त्रिशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेख-
ग्रहणमेव व्यर्थं स्मादण्यग्रहणेनैव सिद्देरत आह । ज्ञापकमिति । अत एव घरू-
पकल्पेषु तदन्तग्रहणं नेति व्याख्यातम् ॥ सौहार्दमिति । ब्राह्मणादित्वात् थ-
ष्, ह्रस्वसिन्ध्वन्तेत्युभयपदवृद्धिः ॥ पादश्च पद ॥ उत्तरसूत्रे पत्यग्रहणात्पदे
त्ययमदन्तः, सौची विभक्तिलुक् तदाह । अदन्तादेश इति । तेन पदग इत्यादि
मिहम् ॥ पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति यत् ॥ पाद्यमिति । पादार्वाभ्यां
चेति यत् । पूर्वसूत्रे पाद्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव कारणत्वमंभवादिहापि तद्वचन
एव पादशब्दो दृष्ट्यते, न परिमाणवचनः । तेन हाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं,
त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेति यति पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरद-
त्तयत्ययोः स्पष्टम् ॥ पञ्चाक्षीति ॥ सुप्यजाती इति णिनिः ॥ पङ्क्तिरिति ॥
कर्मणि क्तिन् ॥ ऋचः ॥ श्रे इति शम्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्,

लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावात्त्वर्थे शो न संभवतीति भावः ॥ पञ्च इति ।
 संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शब्दः । उदमेघ इति ॥ सादृश्यात्पुरुषस्येयं सं-
 ज्ञा ॥ उदमेघमिति ॥ खेदने पिष इति शमुल् ॥ उदधिरिति । उदकं धीयते-
 ऽस्मिन्निति विग्रहः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥ उदमन्व इति ॥ द्रव-
 द्रव्यसंस्कृताः मत्तवो मन्यः । उदकेन मन्य इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागा-
 त्समाम इति हरदत्तः ॥ शुक्लीभम्भ इति ॥ कर्त्यादिचिबुडाचश्चेति क्यन्तत्वा-
 निपातत्वेऽव्ययत्वम् ॥ भ्रुकुंश इत्यादि । भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्च भ्रुकुंशश्चेति
 नर्तक इत्यमरः ॥ तन्म्री प्रमीला भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रूकुटिः विद्यामिति च ॥ एकतृ-
 ते ॥ एकेति लुप्तपष्ठोक्तं तदाह । एकशब्दस्येति । ऋस्वविधानमस्य टावन्ते एवोपयुज्यते ।
 न तु केवले, स्वभावत एव ऋस्वत्वादतो व्याचष्टे । एकस्या आगतमित्यादि ॥
 षडः ॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र षड्वा पूर्वपदस्य वि-
 शेषणान्तदन्तं गृह्यत इत्याह । षडन्तस्येति ॥ पुत्रपत्न्योत्तरपदयोरिति । पुत्र-
 पत्यन्तयोः इति व्याख्याने तु कारोषगन्ध्यापरमपञ्च इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति
 भावः ॥ संप्रसारणस्य ॥ उत्तरपदे इत्यधिक्रियते दूलोपे इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त-
 ते तदाह दीर्घः । स्यादुत्तरपद इति । इक्त इति दीर्घोऽपि न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य
 लुका लुप्तत्वेनांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कौमुदगन्ध्याया इति । कुमुदगन्धेरपत्वं
 स्त्री कौमुदगन्ध्या तस्यापत्यमित्यणि कृते अणिञोः इति षडादेशः, यङ्वाप् ॥
 ननु कौमुदगन्धोपुत्रः इत्यादौ इको ऋस्वीडो गालवस्येति ऋस्वेन भाष्यम्, दी-
 र्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह । व्यवस्थितविभाषयेति ॥ नेहेति । संप्र-
 सारणमिह नेत्यर्थः ॥ अतिकारीचेति । कारोषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषग-
 न्ध्या, तस्य पुत्रः ॥ इष्टकचितमिति ॥ कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः ॥ प-
 ज्जेष्टकचितमिति । पदाधिकारान्तदन्तविधिः प्रवर्तते इति भावः । मालाभारी-
 ति । मालां विभर्ति इत्यर्थः । सुप्यजातौ इति षिनिः । हारिषु इति पाठा-
 न्तरम् । अरे सत्या ॥ अरुहिषत् इत्यतोनुवर्तनादाह । मुमु स्यादिति । सत्त्वका-
 रः शपथकरणम् । अशपथेपि सत्त्वादशपथे इति डाचं बाधित्वा परत्वागमुमेव ।
 अगदकारो वैशः । असुंकारोभ्युपगमः ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्यय-
 म् ॥ धेनुं भव्येति । भविष्यती धेनुरित्यर्थः ॥ भव्यमेवेति निपातनात्कर्तरि क-
 त्वः । धेनुवासी भव्या चेति विग्रहः ॥ गौतमस्मृतौ तु अधेनुं धेनुं भव्या इत्यत्र
 पार्श्वत्वागमुञ्च इति बोध्यम् ॥ लोकोप्य इति । पृथधातुः प्रीत्यर्थः । पृथतिः प्र-
 रचकमेति तु हरदत्तः ॥ अनभ्याशमिच्छ इति । अभ्याशं समीपं तद्विज्ञमनभ्या-

ग्रम् एतिसुशास्त्रेणुष इति इषः कषप् ॥ भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मस्थानि उपपदस-
मासः ॥ एवमन्विमिन्धोपि ॥ गिले गिलिष्य ॥ गिलिष्यत् उत्तरपदे षगिलिष्य
मुमित्त्वर्थः । तिमिंगिल इति । मत्स्वविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः
षचि विभाषेति सत्वम् ॥ गिलेगिले चेति । गिलं गिलति इति गिलिगिलः,
तिमोनां गिलिगिल इति विशङ्गे इदमारब्धम् ॥ राज्ञेः क्त ॥ उत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययसङ्घे तदन्तसङ्घाभावेपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे
षयं विधिरित्वाशयेनोदाहरति । रात्रिचर इति ॥ यथाप्याचारक्षिबन्तात् णुला-
दिः संभवति । तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः ॥ नि-
त्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ रात्रिमन्ध इति । आत्ममाने ख्येति
ख्यं सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परि श्यन् ॥ सङ्घबुधेति ॥ सङ्घे चेति कनिप् । स्त्रि-
यामपि वनो नङ्घ इति निषेधात् ङीब्रौ न ॥ समुद्धर्तमिति ॥ अन्तवचनेऽव्ययी-
भावः । अन्वयोभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे अन्तान्तसङ्घ-
म् ॥ द्वितीये ॥ अप्रधानो यः स द्वितीय इति लोकप्रसिद्धम् उपाख्यं प्रत्यक्षं त-
द्विबमनुमेयं तदाह । अनुमेयेति ॥ सराचसीकेति । नद्यृत्येति कप् ॥ योगो वि-
भज्यत इति ॥ एतदर्थमेव आन्दसमपि समानस्य आन्दसीति सूत्रमिहोपन्यस्त-
मिति भावः ॥ बहुव्रीहिरिति । तेन वोपसर्जनस्येति सङ्घस्य सभावः प्राप्नोतीति
भावः ॥ सञ्ज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः ॥ यास्मिन् ज्योतिषि
षादित्ये नचक्षे वा संजातं तदस्मयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सञ्ज्योतिः इत्युच्य-
ते ॥ इह समानमध्यमध्यमवीराश्चेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, सङ्घपा-
णामेकशेषः इति लिङ्गात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥ ब्रह्मचारी-
ति ॥ व्रतेति णिनिः ॥ सब्रह्मचारीति । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचा-
रिषश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारी इति
फलितोर्थः ॥ स्त्रीर्षं ॥ धीइत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्या-
नात्सम्भ्यते । तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह । यादौ प्रत्यय इति ॥
विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरंगः, समासप्रकृतिकसुबन्ता-
त्तु यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य वरत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥ सोदर्य इति ॥ समा-
नोदरे श्रयित इत्यर्थे प्रत्ययात्माक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः । स-
भावाभावापेक्षे तु समानोदरे श्रयित षो षोदात्त इति यति समानोदर्यः ॥ सङ्घ-
सङ्घ इति ॥ समानान्वयोश्चेति वक्तव्यमिति दृश्यः क्तिन्कञी ॥ दीर्घ इति ॥
षदसङ्घात्वे कृते सर्वर्षदीर्घः इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥ भीरोः

स्वप्नमिति ॥ विमर्जनीयव्यवधानात्पत्वप्राप्तिरस्ति ॥ ज्योतिषः स्तोम इति ॥ इदं ज्योतिः । स्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥ एति संज्ञायामिति ॥ सुषामा-
द्यन्तर्गणसूत्रमेतद् ॥ एवं न च ज्ञाहेत्यपि ॥ विष्वक्सेन इति । चतुर्विधस्यासिद्धत्वात्कार-
णैश्च व्यवधानमस्तीति भावः ॥ अथ ह्यत्र ॥ अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥ ना-
यं निषेध इति । एतच्च अपठोदतीया स्थ इत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थाद्
दिर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥ औच ॥ अनजाद्यर्थमिदं वार्तिकं कत्रादि-
भ्यो ढकञिति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥ कश्चिद्व्यभिक्तिः ॥ कुत्सितः पत्न्याः । ऋक्पुर-
श्चूरिति समामान्तः । पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वम् ॥ अप्राप्तविभाषे-
ति ॥ ईषदर्थे इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥ पृषोदरप्रकाराच्चेति ॥ आदिशब्दो
हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥ शिष्टैरिति । अष्टा-
हारलभ्यमिदम् यथोपदिष्टमित्यत्र यथार्थस्य योभावः । उपदिष्टिशिचोच्चारणक्रि-
यः । यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह । यथोच्चारिता-
नीति ॥ तथैवेति । समामपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निह
क्तादिशास्त्रसिद्धानामसमामपदानाम् उणादयो बहुलमित्येव सिद्धेः ॥ यद्यपि
समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, ह्रस्वसिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकाया
मुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं
तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥
वर्णागमादिति । ह्रस्वः पचाद्यचि सगागमः ॥ विपर्ययादिति । हिंसेस्तु पचा-
द्यचि हकारमकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥ दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । दुरो-
दाशनाशेत्यप्येवम् ॥ खल्विति त्रिभ्य इति । दाशनाशदमेति त्रयोपि ईषद्दुःसुषु इति
खल्वप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥ ह्रमीति । मुनीनामासनं ह्रसी ॥ आकृतिगणनीयमिति ।
तेन लुप्येदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्गोसस्य पचि
युङ्घजोः इत्यपि संगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपद अवश्यमः अन्तं पुमांल्लुप्येत् ।
अवश्यगन्तव्यः अवश्यस्यैव ॥ तथा तुमः काममनसोः परतः अन्तं लुप्येत् । गन्तुकामः
गन्तुमनाः ॥ समो हितततयोः अन्तं वालुप्येत् । सहितः संहितः सततः, संततः ॥
युट् च एतयोः यः पच् धातुः तस्मिन्परि मांसस्थान्तं लुप्येत् । मांसपचनीमास्याः
कः । इह संयोगान्तलोपोपि शिष्टोच्चारणाच्चेति बोध्यम् ॥ संहितमन्त्रमिति ॥
तेन द्विगुणाकर्ण इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयसुषोचयन्ति ॥
अधिकारोयमिति । तेन विदुमाहि त्वा इत्यादौ पदकाले इत्युच्यते इति दी-
र्घा नैत्यादिप्रयोजनाभ्युद्धानीति ॥ निश्चिद्वति ॥ अह बन्धने, हतु वर्तने, हतु

हेचने, अथ तद्वत्तु कश्च दीप्तौ, अथ मर्मणे, तत्तु विस्तारे ॥ किवन्तोचिति । उ-
त्तरपदेति हि शेषः । तेन दिवधेयु इव इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ उपानदिति ।
संघदादित्यन्तर्गत्यपि हि ॥ निवर्तते इति नीहत् ॥ प्रवर्धति इति प्राहत् ॥ मर्मा-
न्नि विवृतीति समर्थवित् ॥ अन्वेषार्थं हि ज्येति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नी-
हत् ॥ अन्तिः पञ्चतेः ऋतीषद् ॥ पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः । हृष्टेः घृ-
त-
नर्ताभ्यां चेत्यन्य सङ्घेः इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयादित्यन्ये । सुषामा-
देराकृतिनक्षत्रादित्यपदे ॥ परितनोतीति परीतत् ॥ गमः कौ इत्यत्र गमादौ-
नामिति वाच्यमित्युक्तेर्लक्षोपः ॥ वनं पुरमा ॥ व्यस्येन षष्ठ्यर्थे प्रथमित्याह वन-
शब्दश्चेति । एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः ।
एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषमिति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्य-
वृत्तरपदे पुरमादीनां दीर्घान्तात्संभवात् ॥ नियमार्थ इति ॥ अयं भावः पुर-
नामित्येकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति, फलित-
म् ॥ एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य
पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥ विध्यर्थ इति । असंज्ञा-
त्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ न च पुरगादिष्वपि चि-
ध्यमेव, गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् ।
अग इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्त्रीकृत्य गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति व्याख्याना-
त् ॥ पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् अग इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव अग
इत्यस्य अद्वयवमित्येकमेवोदाहरणमिति अणुगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण
तद्यत्वात्प्राप्तमाकरे ॥ पुरगावर्णमित्यादि । नरकाविशेषस्य संज्ञा ॥ अक्षिप-
चवनमिति । एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः ॥
समन्वयस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह । प्रथमेति ॥ किंशुकादी-
नामुदाहरणमाह । किंशुकागिरिरिति । आदिशब्दप्राप्तास्तु अक्षनागिरि-
रित्याहः ॥ किंशुकुकेतिकम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥ कृषीकृष्ण इति ॥
रजः कृष्णाकृतीत्यादिना मत्वर्थे वक्तव्यं ॥ अन्तर्भावमिति ॥ मादुपधायार्षेति,
संज्ञाकारणमिति वा मतोर्मस्य वः ॥ अन्तर्भावस्योत्तरपदत्वासंभवादाह । अन्त-
रिति ॥ निषङ्ग इति । पुष्टिन्दो मनुष्यजातिः । निषीदत्यस्मिन्पार्यामिति नि-
षादः ॥ अन्तर्भावमधिकारये अण् ॥ अयं तर्हि दीवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति
चेत् ॥ अथाहुः प्रनिष्करो हारम् । तात्पर्यान्ताच्छब्दमिति ॥ एकचित्तिक
मिति ॥ किञ्चिद्विधमिति कप् ॥ दंष्ट्रा इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु

ऋक्षान्तं पठित्वा आदंष्ट्र इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥ इह या
 दिति ॥ कार्य इति तालव्यपाठस्वनार्य इति भावः ॥ वनस्पतिभ्यो वनस्प
 त्वमुदाहरति । शिरोषवचमिति ॥ ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पासीरपुष्पाहेन
 स्यतिरित्यमरकोशादस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः स चोदुम्बरा
 दिः । शिरोषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चे
 त् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्षणे । अत्र तुपि युक्तवदिति
 सूत्रस्य भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचने किम् । शिरोषाणामदूरभवो वा
 मः । शिरोषाः, तस्य वनं शिरोषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमस्यति
 दिश्येदित्युक्तम् ॥ तच्च शिरोषाणां वनस्पतिर्वैसंगच्छते नान्वयेति दिक् ।
 द्वाचत्रयज्भ्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्तं
 प्रतिषेधमाह । हरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितभाषाविज्ञानादेव सिद्धम् ।
 उशीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्यैशवासिषु भाक्तः ॥ कर्मणि ल्युट् इ
 ति । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन ॥ वा भावः ॥ आदेशार्थं आरभ्य इत्यप्राप्त
 विभाषा । चीरपाणमिति । पीतिः पानं ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट्
 पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । चीरस्य पानं चीरपाणम् ।
 गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उ
 भयतश्च विभाषेत्याहुः ॥ माषकापिष्ठाविति ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः ।
 व्रीहिव्यापणीति । कर्मण्यण् ॥ उत्तरपदं यदिति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्या
 ख्यायत इति भावः ॥ गर्गभगिनीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्
 शब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव आपकमिति भावः ॥ प्राचां मतमाह अत
 एवेति । तदुक्तं आपकं विदृष्टयति किं चेति ॥ परिपक्वान्तीति । कुमति चेति
 नित्यं णत्वं प्राप्तम् ॥ एकाजुत्तर ॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन अर्थतः ॥
 वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तो ब्रह्मभूणेति क्तिप् ॥ हरिमाणीति । मनेष्यन्तात्
 क्तिप् चेति क्तिप् । गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुब्रह्मणेः प्राक् समासा
 यकारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान्डीप् ॥ चीरपाणीति । पिबतेः कर्मण्युपपदे
 आतोनुपसर्ग इति कः आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ रम्यविणेति । रम्यञ्चासौ
 विशचेति विशङ्गः । तत आडो नास्त्रियाम् ॥ ननु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
 विशब्दस्य पदत्वात् पदव्यवययोपीति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । उत्तरपदस्य चा
 पदादिविधौ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ स्वादिष्वि
 त्वनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम्, न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविचिह्नस्यैव

पदत्वाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूषामित्यत्र शब्दं निर्वाधमेव, नामि परतो
 भूषणस्य पदत्वाभावात् ॥ कुमति च ॥ अनेकानुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ कौ
 इत्येव तु न सूचितम् । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव ह
 रिक्काणामित्यादावयं विधिः स्यात् । न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुबन्त-
 निर्देय आवश्यक इत्याह । कवर्गवतीति ॥ पदेन व्यवधान इति ॥ निमित्त-
 निमित्तनोर्मध्ये पदे सति शब्दं न इत्यर्थः ॥ माषकुम्भं वपतीति कर्मण्यण् उपपद-
 समासः ॥ चतुरङ्गयोषेनेति ॥ चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योग इति मनोरमायां वि-
 गृहीतम् । तदयुक्तम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
 धादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् अङ्गानां योगो अङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः इत्येव
 विग्रहीतव्यम् । न च चतुरङ्गेन योग इति विग्रहेष्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्
 उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधवचनस्यापि उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे क-
 र्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ शाकपार्थि-
 वादीनामुत्तरपदलोपः प्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमाव-
 यवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः ॥ इह तु पदत्वला-
 भाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च माषकुम्भवापेनेत्यत्रापि कुम्भस्य वापः
 कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । माषाणां कुम्भवापः इति
 विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदान्तविधावित्यर्थं
 परिकल्प्य पदव्यवायेपीत्यस्य पदान्तविधित्वाभावाच्चास्यत प्रत्ययलक्षणनिषेध
 इत्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि मति लाघवात् पदान्तविधावित्येव
 ब्रूयात्, न तु अपदादिविधाविति दिक् ॥ अतद्धित इति व्यवधायकपदस्य त-
 द्दितश्चेत्यरो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥ आर्द्रगोमयेनेति । इह गोश-
 ब्दः पदम् । उत्तरपदत्वे चेति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वा-
 त् । गोशब्दस्य च स्वादिष्विति पदत्वात् ॥ गोष्यदम् ॥ असेवितं गोष्यदशब्द-
 स्य वृत्तसंभवाच्च पूर्वमुदाहरति । अगोष्यदानीति ॥ गवां संचारी यत्र नैव
 संभवति तत्रापि सुडागमार्धमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥ आत्मयाधनयति ॥ का-
 लत्वेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥ आक्षर्यमिति ॥ आङः परस्य चरेः सुट
 चरेराङि चागुराविति यत् ॥ विष्करः ॥ कृ विज्ञेप इत्यस्मात् इगुपधत्वादि-
 ना कप्रत्यये सुडागमोनेन निपात्यते । पत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन ॥ विष्कर
 ग्रहणमिति । विष्करः शकुनौ विकिरो वा इति वृत्तिग्रन्थे पाठः ॥ मृचपाते

तु विकिरणग्रहणं नास्तीति बोध्यम् ॥ तस्यापीति । विकिरणशब्दस्यापीत्यर्थः ।
 कशेरव कश्चितीति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥ धात्वन्तरिति । प्र-
 तिकशः इत्यत्र प्रतिगमैरुपसर्गो, न तु कशेः । यत्किंयायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्ये-
 ति न्यायादिति भावः ॥ अमन्त्रार्थमिति ॥ मन्त्रं तु ऋसाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रं
 इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ मस्कर ॥ मस्करशब्दादिना मत्वर्थीयेनेष्टमि-
 द्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात् इत्येवमर्थमित्याहुः ।
 कातोऽरमिति ॥ इषदर्थे इति कोः कादेशः ॥ पारस्कर इति ॥ पारं करोतीति
 विग्रहः । कञो हेतुताच्छीत्येति टः ॥ किष्किन्धेति । किमपि धत्ते इति वि-
 ग्रहे आतोऽनुपसर्गे कः । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्
 च । किं किं दधातीति विग्रहतां मते तु धीप्सायां द्वित्वं सिद्धम्
 अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुतस्तु कृडिशब्दा एते कथंचिदुत्पाद्यन्त इत्यवय-
 वार्थं नाग्रहः कार्यः ॥ तद्वृद्धतांरिति । गणसूत्रमेतत् ॥ तादिति । तलोप-
 श्चेत्यत्रेति शेषः ॥ प्रायस्य । गणसूत्रमेतदपि । प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य
 विशेषधनमिति स्मृतिः ॥ आकृतिगणोयमिति । तेन अतात्पर्याणि परश-
 तानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह सुप्सुपति पञ्चमाति योगविभा-
 गाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादि-
 त्वात्सुट् ॥

इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

अपवादसंगत्या तद्विधान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह । समर्थाना-
 मिति । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः समामोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासा-
 पवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वात्
 नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह । अधिक्रियत इति । पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्व-
 रितत्वप्रतिष्ठा सूचिता । तत्रयोजनं तु कस्यचिद्वृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा
 च प्राग्दिशः इति सूत्रे समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम्, वेति त्वनुवर्त-
 एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥ प्राग्दिश इतीति ॥ तत उत्तरत्र
 प्रत्ययानां स्त्रार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमादिति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ।
 ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्व्यर्थम् । न
 च पदविधित्वं नेति शङ्कम् । घकालतनेष्वित्यनुविधानात् सुबन्तात्तद्विती-
 त्यतिरिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह । सामर्थ्यमिति ॥ कृत-
 मधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्य

ति । इह समर्थावयवमाहेति वक्तुं युक्तम् ॥ महोत्सर्गानाह । प्राग्दीव्यत इत्या-
दिना ॥ अथ दीव्यतेत्येकदेशोनर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तः प्राचीश्वरादितिवदि-
त्वेने ॥ अथे त्वाहुः दीव्यत् इति शत्रुत्वम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधि-
रिति ॥ प्राग्दीव्यतीयेति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । अपपरिबृहिरक्षवः
पक्षस्या इत्यव्ययीभाव इति प्राश्नः ॥ प्राग्दीव्यमिति तूचितम् । भयः
इति टप्प्रवृत्तेरिति केचित् ॥ तत्र भय इति टच्ः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा
उपसमिधमुपसमित् इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र ट-
चोभावे अव्ययानां भ्रमाचे इति टिलांप्ते प्राग्दीव्यतीये इति रूपं न स्यादिति श-
ङ्कम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरूपोपचार इति परिगणना-
त् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । वृद्धाच्छः । त्यप् तु न शङ्कनीय एव ।
अमेवृज्जतसिचेभ्य एवेति परिगणनात् । लुङ्मुखस्वरत्यादिपरिगणनया अ-
नव्ययत्वाच्च ॥ वक्ष्यमाणस्येति । पत्युत्तरपदाण्यः इति वक्ष्यमाणस्य ॥ तद्धि-
तेः ॥ अचां मध्ये आदिरजवेति अचो ञ्णितीति सूत्रादत्र इत्यनुवर्तत इत्या-
शयेन व्याचष्टे । अच इति ॥ वृद्धिः स्यादिति । मृज्ज्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्तत इति
भावः ॥ किति च ॥ वाङ्मोह इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायावैवोपन्यस्त-
म् ॥ अचामादेरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकभाषाच नोपतिष्ठत इत्याशये-
नोदाहरति । आश्रयपतमित्यादि ॥ प्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे
स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाणन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् अ-
जिति व्याख्यायते तदा निर्दिष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्रय-
पति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति जेचपतीत्यश्रयपत्यादिः ॥
विचदित्वा ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् इन्द्रः कार्यः,
न तु इन्द्रोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति । पत्यन्तादित्युच्यमाने बहु-
वृत्तपूर्वादपि स्वादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥ दैत्य इति ॥ ननु दितेर्देवताद्यर्थे ष्यः
सावकाशः, इतश्चानिजः इत्यपत्ये ढक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेर-
पत्यमित्यचोभयप्रसङ्गे परत्वाङ्ढक् स्यात् ॥ मैवम् । अथादयोर्विशेषलक्षणाद-
व्यपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधान्वयणात् ॥ अर्थविशेषे इति
किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पञ्चम् । तस्येदम् । पञ्चाध्वर्युपरिवदश्चे-
त्यञ् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन तस्येदमित्यर्थे ष्यो न भवति । इदमित्यस्य सामा-
न्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि दैतेयः इति ॥ अत्राहुः । कृदिकारादिति ङीष्पन्तात्
ङीभ्यो ढक् । ष्यस्तु न भवति । क्लृप्तिविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च

अन्तादिवर्त्तेति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ष्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दान्
 डीषि कृते यस्येति चेति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दान्
 प्रत्यये यस्येति लोपेहलो यमांमिति पाक्षिकी यलोपः । न चालोपस्य स्थानि-
 वस्त्वम्, यलोपे न पदान्तेति तन्निषेधात्, पूर्वत्रामिह न स्थानिवदित्युक्तेऽप्य ॥
 काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अस्त्वन्तात् स्वार्षिकेन ष्या
 प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां डीष् न भवति पितां डीषोऽनित्यत्वात् ॥ आञोः फ-
 लभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गमुदाहरति पार्थिवा पार्थिवीति ॥ बहिषः ॥ टिलोपव-
 चनम्, अथयानां भमात्रे इत्यस्थानित्यातां ज्ञापयितुम् । तेन आरम्भोऽय इति
 मिहम् ॥ अथयाम इति । भाष्योदाहरणान्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः
 स्थामगदस्यापत्ये न योगासंभवाद्बलवाचनारम्भसामर्थ्यान्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्य-
 म् । जातादयं तत्संभवेन सामर्थ्योपलयात् । अथस्येव स्थाम यस्येति बहु
 व्रीहिः ॥ उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणोव लोमान्यस्येति विग्रहः । केव-
 लस्यापत्ये न योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारणिलोपः ॥ गोरिति । न केवल-
 मपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् ॥ गव्यमिति । गवि
 भवं गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचन भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दी-
 व्यतीनेभ्योन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यापि भवतीत्याहुः ॥
 गोरूप्यमित्यादि । हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः, मयद्वेति रूप्यमयटी ॥ उल्हा-
 दिभ्योञ् ॥ अणस्तदयवादानामिजादीनां चायमपवादः ॥ इह वष्क्यामे इ-
 ति गणसूत्रम् । अमे आममामे पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । वष्क्यस्यापत्यादि बाष्की-
 यः । अमे किम् । गोवष्क्यिः ॥ अमे इति निषेधान्निष्ठादिह तदन्तविधिः, ते-
 न धेनुशब्दस्यैव पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति मिहम् ॥ नन्वेवं धेनुकं गौ-
 धेनुकमित्यत्राञ् प्रवर्तेत, अचित्तद्विधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्देनुकमिति
 मिहावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥ न । धेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति विशे-
 शवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥ अग्निकलिभ्यामिति । अयं
 भावः । मास्य देवतत्त्वधिकारे अग्नेर्दमिति सूत्रं, दृष्टंसामेत्यधिकारे कलेर्दक्
 इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम् अग्नि-
 ना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति ।
 तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन यदकालयत्तत्काले-
 यस्य कालेयत्वमिति श्रुतावर्थान्तरपि ठको दर्शनात् कलेर्दमिति सूत्रमपार्थक्य-
 मिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्र-

तारवार्धेति द्विक् ॥ इत्थपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ स्त्रीपुंसा-
भ्याम् ॥ प्रागित्यनुवर्तते तदाह प्रागर्थेष्विति ॥ पौष्म इति । इह स्वादिष्व-
ति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव ।
अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः पौष्ममिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादे-
तत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽजेवास्तु, तत्तन्नियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति नुगेव
विधीयताम् । न चैवं स्त्रैणाः, पौष्माः इतीत्यत्र यज्जोषेति लुक्प्रसङ्गः । स्त्री-
बानां संच इत्यादौ संचाङ्गलक्षणेऽप्यित्थप्रसंगश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि
गोषे इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोतम् । अन्यथा पौष्माः, दौहित्राः
इत्यत्राप्यञो लुक् स्याद् । एवं च नञस्तञ्जोक्त्वाङ्ग इति वार्तिके नञस्तञ्जपङ्-
क्तं विना अजन्तत्वादेव डीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् ॥ अजाहुः । नु-
कि नस्तद्धिते इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नृगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव
नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, यस्येति चेत्यनना-
पीकारलोपसंभवात् । तथापि श्रीर्देवतास्य आयं हविः इत्यत्रेव लोपात्परत्वा-
द्विः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । त-
स्माच्चञ्छजाविति यथान्यासमेव स्त्रीकर्तव्यमिति ॥ अन्यं तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्चे-
त्यस्तु आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च यस्येति चेति लोपे कर्तव्यं स्थानि-
वत्त्वाटिलोपो न भविष्यति । एवं टिड्ढाणञिति सूत्रेणैव डीप्सिद्धौ नञ्स्त्रयो-
रुपसंख्यानं मास्त्विति महद्देव लाघवमित्याहुः ॥ वक्तव्यं इति । स्त्रीपुंसाभ्यां-
नञ्स्त्रयो वक्तव्यं न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्षं प्रापकमिति भावः ॥ अत एवो-
दाहरति स्त्रीवदिति आ च त्वादिति चकारो नञ्स्त्रयोभ्यां त्वतलोः समावेशार्थं
इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥ द्विगोर्लुग्नपत्ये ॥
द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थश्च हेतुत्वं तच्च भाविनोप्युपपद्यते बुद्ध्याध्यवसायादित्याश-
येनाह द्विगोर्निमित्तमिति ॥ अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रान् अचीत्यपकर्षा-
ज्जभ्यते । वाचस्पत्यमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रवणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः कि-
म् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोषे लुगचि ॥ गोषे किम् । यो-
चार्यकप्रत्ययस्त्रीवालुग्यथा स्यात् । नेह कुवलस्यदं कौवलं बदरस्यदं बादरम् ।
कुवलीबदरीशब्दौ हि गौरादिस्त्रीष्वन्तो ताभ्यां फलरूपे विकारि अनुदात्तादेशे-
त्यम् । तस्य फले लुग् इति लुक्, तत इदमर्थं अजादिप्राग्दीव्यतीयः, विवक्षिते-
ऽनेनालुङ्ग भवतीति अलुङ्गत्वाच्छो नेति भावः ॥ विवक्षित इति । अचीति
विषयसप्तमी ॥ परसप्तमीत्वे तु अलुङ्गत्वाच्छोऽप्राप्ती अणव स्यादिति भावः ॥

मर्गाणामिति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां यच्चञोच्चेति लुक्, स चावादिप्रत्यये चि-
 कीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्चे कृते तस्य ईयादेशः ॥ यस्येति चे-
 त्वकारकापे यलोपार्थमाह आपत्यस्य चेति । टेसं.पो कद्र्वाः इत्यतो कोप इत्य-
 नुवर्तते, सूर्यतिथ्येत्यतो य इति, हस्तद्वितस्थेत्यतो हस्त इति, च तदाह हस्तः
 पश्येत्यादि । आभीयत्वेष्वलोपो नासिद्धः आरभ्यसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया
 इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति ॥ आपत्यस्येति किम् । संकाशकः
 काष्णिपत्यकः । संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति लुक् ॥ तद्धिते इति
 किम् । गार्ग्यी । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् । गार्ग्यायणः ॥ गार्गीयमिति ॥
 तस्यै हितमितिच्छः ॥ यूनि लुक् ॥ प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च,
 प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय, इति लभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीयैः प्रादी प्रत्यय इति ॥
 प्रत्ययस्य लुगिति संचाकरणात्तस्यो यः प्रत्ययः, स यूनीत्यनेन विशिष्यते । त-
 थाच यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक् इत्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति ॥ वक्ष्यमाण इति ।
 प्राचामहदात् फिन्बहुलमिति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । स्त्रीसुकायनरु-
 प्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । स्त्रीसुकायनीयम् । तस्मै हितमिति छः ॥ इह
 हिमोलुगनपत्येति यूनि गोत्रे नेत्येव सूत्रयितव्यम् । तथाच लुगलुग्यङ्गणं शब्द-
 मकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ तच्च फक्फिञोरिति सूत्रे यूनीत्यस्य म-
 ण्डकङ्कुतिरात्रयणीयेति क्लेशीयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ॥ पै-
 ष्यच ॥ ण्यस्यत्रियार्पत्यतो यूनि लुगिति वर्तते तदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥
 पीलाया वेत्यादि । अपत्येष्यणि विहिते गोत्रापत्येष्यणेव एको गोत्रे इति वक्ष्य-
 माणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैशब्दादपत्येपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यव-
 स्यति । तस्य च फिञोनेन लुगित्यर्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवा-
 पत्ये चावैरूप्येण पैशब्दः प्रयुज्यत इत्याह पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिषु यी इ-
 जन्ताः शालङ्किकसात्यकिष्वीदमेयिपैंगलिप्रभृतयस्तेभ्यः इजः प्राचामिति लुकि
 सिञ्चे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥ तद्राजाज्ञाणः ॥ मयसूचमिदम् । तद्राज-
 संचक्रात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥ तच्चञोच्चे प्राचा भवतीति । प्राचा ग्रह-
 णं ओषविशेषणं, न तु प्राचामहदादिष्वदिवाहिकस्यार्थमित्यत्र व्याख्यानं शर-
 म् ॥ दक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं
 तु दाक्षायण इति भावः ॥ न तौस्त्वलि ॥ बहुवचननिर्देशाद्वचपाठसामर्थ्याच्चा-
 व्यर्थावगतितिरित्यभिप्रेत्याह तौस्त्वत्वादिभ्य इति । दैवमिचि । दैवयज्ञि । आ-
 फलिक । आसुरि । निमिचि । पौष्करसादि । वैकरीत्यादितौस्त्वत्वादिति ॥

काल्यायनस्येति ॥ कतस्य गोत्रापत्यः काल्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । ततो यूनि य-
 विजोबन्ति ऋक् ॥ कातोया इति । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥ तस्यापत्य-
 म् ॥ तस्येति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह ।
 षष्ठ्यन्तादिति । षष्ठ्यस्यर्थाध्याहारलभ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्व्वा ॥
 उक्ता इति । अज्ज्यादय उक्ताः ॥ वक्ष्यमाणा इति । इजादयः ॥ ननु उपगु-
 ष इति स्थिते भोगुणात्परत्वात् अचो ज्णितीति ह्रस्वा भाव्यम् । गुणस्तु पि-
 चव्यादी सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च अत उपधायाः इति ह्रस्वा भा-
 व्यमत आह । आदिह्रस्व इति । परत्वादिति भावः । अन्योपधाह्रस्वोरवकाशः
 नाः पाचकः । आदिह्रस्वेऽस्तु सुश्रुत् सोश्रुतः । त्वाष्ट्रो जाग्रतः इत्यादी तूभयप्रसङ्गे
 परत्वादादिह्रस्वरेव भवति । लक्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्वृत्तित्यायस्यैवाश्रयणात् ।
 अनुश्रुतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपधाह्रस्व-
 पाष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च पुष्करसता चरतीत्यर्थे
 ठकि पौष्करसादिकेऽन्तेऽर्थमनुश्रुतिकादिपाठ आशङ्क्यः, जिति णित्वेव उपधा-
 ह्रस्वः स्वीकाराच्च तु कित्तीति वाच्यम् । अनभिधानादुक्तं न भवतीत्यादिसमा-
 धानस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत
 इति शङ्का निरस्ता ॥ उक्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यवस्थाश्रयणी-
 यत्वात् ॥ नन्वेवमपि जाग्रत इत्यादावुपधाह्रस्वर्वाध्यते । औपगव इत्यत्र त्वादि-
 ह्रस्वप्रवृत्तिवैलयासुपधाह्रस्वरेप्राप्ताया कथं बाधः स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । जा-
 ग्रत इत्यादावुपधाह्रस्वर्वाध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बा-
 धत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिह्रस्विनं जाता तत्रान्योपधालक्षणा
 ह्रस्वः कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । इगन्ताच्चेत्यण् । व्यापदि भवं
 वैयापदम् । तत्र भवः इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राद्यौचौ परत्वात्तद्बाधका-
 विति सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ शाब्दबाधे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणास्तिपति ।
 तस्येदमित्यपत्यपीति । इदमर्थं अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि त-
 स्येदमित्यण् प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यामिति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ यद्यपि अत
 इज् इत्याद्यर्थं तस्यापत्यामित्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्या-
 वेपीत्येव बोध्यः ॥ समाधत्ते । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यस्य यद्बाधकं ह्रस्वाः
 इति तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य
 ह्रस्वाच्चस्य च शेषिकत्वादपत्यार्थं प्रसङ्गात्वेनास्ति, अपत्यादिचतुरर्थी पर्यन्तेभ्यो
 योऽन्योर्थः स शेषः इत्यभ्युपगमादत आह । उत्सर्गः शेष एवासाविति । अस्मि

अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । असति योगविभागे अदन्तवाङ्मादिप्रकृतिसंबन्धस्त्वेवा-
पत्यार्थस्योपयोगादुपवादिप्रकृतिसंबन्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथाचाक्षं बा-
धित्वा भान्वादिभ्यो ह्रस्वाच्चः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यान्-
वन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन कस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ॥ ननु उप-
वादेरद्वयत्वेन कस्य प्रसक्त्यभावाच्चिप्लो योगविभाग इत्यत आह । ह्रस्वानीति ।
प्रातिपदिकानीति शेषः ॥ कृतसंघेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात् संघी कृतायां
तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्र-
श्नः ॥ अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः ॥
लोकतः सिद्धेत्यन्ये ॥ सावृत्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवाद-
भूतया अकृतेत्यनया अकृतसंघेरेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहण-
मधिकारसूत्रस्यमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम्
इत्यविशेषणोक्तं तथापि व्याप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुविशिष्टे इत्य-
वधेयम् । तेन औपगवः दण्डिमानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा औपगवः दण्डिमा-
न् इत्यादि स्यात् अस्मिन्मानण इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पामादिगणे
विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चेत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिरि-
त्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥ प्रथमात्मिकमिति ।
तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं, न त्वपत्यम् ।
तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव ग्रहीयत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः ॥
अपत्यवाचकादिति । तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठान्तोप-
वादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति श-
ङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमादग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ ननु उपगोरपत्य-
मिति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि अपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्या-
त्स्वादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् ॥ मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियत-
त्वाद्वाञ्छीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्या-
दिति ॥ षष्ठार्थं माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐ-
न्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य औपगवो
देवदत्तः देवदत्तोपत्यमस्योपगोः देवदत्तिरुपगुरिति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे
स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पि-
कत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया वि-
कल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति पारेमध्ये इत्यत्र वाच-

इत्येनं प्रापितत्वादित्याशङ्काह । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति ॥ जातित्वा-
दिति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः ॥ प्राचा तु अणन्तत्वाडीप् इत्युक्त-
म् । तद्ग्राह्यादभिष टिड्ढाणञ् इत्यनेनेत्युक्तम् ॥ तदुभयमपि गोत्राद्यून्य-
स्त्रियामिति सूत्रस्याभ्यासानुरोधेन ॥ गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृ-
ह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्यान्महोत्स-
गान् क्रमेणोदाहरति । आश्वपत इत्यादि ॥ औत्स इति । उत्सः प्रसवणं वारि
प्रवाहो निर्भरो भरः इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु गाङ्गेयो भीष्मः इति-
वत् ॥ अपत्यं पौत्रं ॥ नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह ।
अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किं, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन
विवक्ष्यते गर्गस्येदमिति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव त-
त्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूद्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं
तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावप्यणर्थस्य गोत्रसंज्ञा मिष्यति । न ह्यणः पौत्रत्वा-
दिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्य यजार्थस्यैव
गोत्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति
लभ्यतएवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः ।
ते तद्ग्राजाः इत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यादिना विहिता ये
अजादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राप्तनप्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छि-
द्यत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपपत्त्यादपत्यस्यासंब-
न्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् ।
अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्चिः, गार्गीः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्या-
नन्तरं प्रतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य पौत्रादि, तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीका-
रात् । एवं च गार्गीं प्रथमन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं
निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गर्गाद्यजिति दिक् ॥ जीर्णं तु वंश्ये ॥ पितृपिता-
महाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः । टिगादित्याद्यत् । पौत्रप्रभृती-
त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानाद्, गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति लिङ्गाच्चे-
त्याह । पौत्रादेरिति ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एव-
कारार्थ इति व्याचष्टे । युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि
गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञादयस्य समावेशः की-
दाप इति चेत् ॥ सैवम् । शालङ्काः पैलोया इत्यमिहप्रसङ्गान् । तथा हि ।
शालङ्कारपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिज्जालङ्कादेशौ । शालङ्करपत्यम् ।

शालङ्क्यैर्वापत्यं यजिजोश्चेति फक्, तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् ततः शाल-
 ङ्क्यैर्नृन्स्कात्रा इत्यर्थविवक्षायां इज्येत्यनि शालङ्का इति भवति । तथा
 पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा पीलाया वेत्यपि पैलः । तस्यापत्यं युवा अणो ह्यश्च
 इति फिज् तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् । ततः पैलस्य यूनृन्स्कात्राः पैलीया इति
 भवति ॥ तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु गोत्रे लुगचीति फक्फिजोरलुक् प्रमल्येत ।
 न च परत्वाद्यूनि लुगभविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । ततोपि परत्वात्
 फक्फिजोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्का,
 फक्फिजोः इत्ययं यूनि लुक् एवापवादो, न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्य अनन्तरस्य
 इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादीपि फक्फिजोरिति विकल्पः परत्वात्
 पैलादिभ्यश्चेति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य
 बलीयस्त्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः ॥ भ्रातरि च ॥ अवंश-
 र्थीयमारभः । भ्राता तु न वंशः उत्पादकप्रबन्धो वंश इत्यभ्युपगमात् । अप-
 त्यं पौत्रप्रभृतित्यनुवर्त्य पौत्रप्रभृतेः इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फनित-
 माह । चतुर्थादीति ॥ अत्रायमर्थः गर्गादिषु मृतैश्चपि जीवत्यग्रजे अनुजो
 युवसंज्ञक इति ॥ वान्यास्मिन् ॥ इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं, न तु मत्तस्यन्तमिति
 व्याचष्टे । जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीवत्य-
 पि गार्ह्य एव भवति, न तु गार्ह्यायण इति भावः ॥ एकमिति । इहत्यमित्य-
 र्थः ॥ द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं मत्तस्यन्तमित्यर्थः ॥ यदुक्तमुभयोरिति तदेव
 विवक्षणीति । स्थानेन वयमा चेति ॥ मातामहं भ्रातरि वेति । संनिहितत्वाद्
 भ्रातरीत्यस्य मातामहभ्रातरीत्यर्थ इत्येकं ॥ पित्र्यपुत्रे इत्यन्ये । हन्तौ तु पित्र्यं
 पितामहं भ्रातरि वेति पाठः ॥ जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयं किमर्थमि-
 ति प्रश्नः ॥ अत एव मृतं मृतो वेत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यास्मिन् किम् ।
 भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो माभूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति
 मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥ इहस्य चेति । वा-
 र्तिकमिदम् । तथा यूनृश्चेत्यग्रिममपि ॥ एको ॥ गोत्रे इति जात्यपेक्षया एक-
 वचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । गोत्रेऽभिधित्वमिति अपत्यबोधकप्रत्यय एक-
 एव स्यात् इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः ॥ यदि त्वन-
 न्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं
 च अपत्यप्रत्ययान्ताप्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकार्थोपपन्नेन संसृहीत इत्याशयेन
 व्याचष्टे । गोत्रे एक एवेति ॥ अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराद्वाच्यम् ॥

अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमस्यापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे
 अपत्यप्रत्ययं लभते इति सूत्रार्थं व्याचक्षते ॥ तत्किञ्च ॥ अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्युक्ते
 प्रथममिति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु प्रथमात् इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव
 प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ औप-
 गव इति । उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः इति गोत्रापत्येऽप्यनन्त-
 रापत्य इवाणिव भवति, न त्विज ॥ गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये गार्गादिभ्यो यञ्
 इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र अत इञ् न भवति, किं तु यणिव । स
 च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यञन्तात्फक् एको गोत्रे इति नियमात् ॥
 नाडायन इति । नाडादिभ्यः फक् इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि अत इञ् न
 भवति, किंतु फगिव । स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिञ्, उक्त-
 नियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनैकप्रत्ययाप्रसक्ते व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य
 सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति । गोत्रे स्त्रैर्कोनन्ति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया
 एकोनसंख्यानां, द्वितीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे चयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णामित्या-
 दिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ तथाहि । उपगोस्त्वतीये अणिजोः परम्परा,
 चतुर्थे त्वणिज्फकां, पञ्चमे णिज्फगिजाम् ॥ यद्यप्यत्र यत्येति च इति लोपेना-
 णादेरसत्त्वात् अणिजादीनां परम्परेत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि अणन्तादिजुत्प-
 द्यते, इजन्तात्फक् इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपराम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥
 स्वद्वानसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्वानसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः, द्वि-
 तीये एकस्मादिनिष्ठात्पत्तिः, चतुर्थे हाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः इत्यादीत्यर्थः ॥ अपत्यं
 पितुरेवेति । तथा चामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियां त्वमी । आहुर्दु-
 हितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः ममे इति ॥ मुख्यमतमाह । ततः प्राचामिति । पि-
 तृपेक्षया ये प्राश्चः पितामहप्रपितामहादयस्तं वामपीत्यर्थः ॥ अत्रायमाशयः ।
 अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो, न त्वात्मजपर्यायः । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्यु-
 त्पत्तेः पंक्तिर्विशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वाद् बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः ॥
 यन्नमिन्नं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यमिति फलितार्थः ॥ तथा च पौत्रादिरपि
 पितामहादीनामपतनं हेतुः इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोपि
 पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्काशीदुपाख्यानेषु । अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रम-
 प्यत्रानुगुणम् । आद्यक्षणे हि अपत्यमिवापत्यमिति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया
 स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥ तद्वान्यं इति । आद्यपक्षे
 प्रत्ययमालानिष्ठकथ्ये, अन्ये तु स्वद्वानसंख्येभ्योनिष्ठात्पत्तिनिष्ठकथ्ये इत्यर्थः ॥ औ-

पगवादिञ् स्वादिति ॥ तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं च सति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्याद्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥ अजीवज्येष्ठे इति । जीवज्येष्ठे जीवहंसे वा युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥ इष्टे सिद्धेपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः, तदा औपगवः इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तत इति । इजन्तादित्यर्थः ॥ फगिजोरिति । फजन्तादिञ् इजन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिञ् इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ॥ नन्वादपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्तरापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौ-त्तसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा औपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात्तत्वाप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्बल इति चेद् ॥ अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थं कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परामसंबन्धाभ्युपगमनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति ॥ अत्र केचिद्वाचकते आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्रामाण्यम् एको मोत्रे इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैकोनामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्यौपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति अजन्तादण् इजन्तादिञ् यत्रन्ताद्यजिति ॥ न चैवमणिजोः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यजादिपरम्परंति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥ कृष्णमिति ॥ अपत्यं पितुरेवेति पक्षे चतुर्थीपत्यरूपे यूनं विवक्षिते गोत्राद्युनीति नियममूत्रे सत्यमिति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वाच्च नियमेन व्यावर्त्यते । पञ्चमे तु यूनं नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ ततः प्राचामपीति द्वितीये तु गर्गाश्चतुर्थे यूनं मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाश्चतुर्थे यूनं पूर्ववद्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः, । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेष्यत इजि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोक्तमित्यर्थः ॥ गोत्राद्यूनं ॥ असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनं विवक्षिते गोत्र-

प्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोपत्ताविष्टे सिद्धेपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योपि स्यादिति
 पाक्षिकानिष्ठे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह । गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न तु
 मूलप्रकृत्यनन्तरयुवश्च इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्र-
 व्रमपक्षेर्ब इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पु-
 नस्तृतीयं प्रत्ययप्रत्ययत्वादाप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्याद, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्य-
 यान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह पितुरेवापत्यम् इति पक्षो नात्रयत्नीय
 इति ॥ अन्ये त्वाहुः आश्रयपक्षे गोत्राद्युनीत्यावर्त्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय चि-
 तोयेन नियम्यते यूनि गोत्रादेवेति । एवं च ततः प्राचामपीति पक्षेण सङ्केतक-
 रता भवतीति ॥ गोत्रचेद्यन्येव इति विपरीतनियमस्त्वह न कृतः, व्यावर्त्या-
 लाभात् । न च ग्रैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । गोत्रेऽनुगचीति लि-
 ङ्गात् ॥ स्त्रियां त्विति । यद्यत्र अस्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने यूनि
 गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते । तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिपेधाद् युवतिषु प्रत्ययानां
 परम्परा प्रसज्यते । न च एको गोत्रे इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञा-
 या बाधात् ॥ अथ स्त्रियां न युवप्रत्ययः इति वाक्यभेदनाथः क्रियते, तदा गोत्र
 प्रत्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं
 स्त्री गार्गी न स्यात् । अतो युवसंज्ञानिपेधपरमेवेदम् इत्याशयेन व्याचष्टे । न यु-
 वसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः । अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीति शब्द-
 स्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चेयम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र अस्त्रियामि-
 त्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम् इत्येव
 सूत्रयितुं युक्तम् ॥ अत इज् ॥ घकालतर्नेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्विस्तो-
 त्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्व-
 नयति । अदन्तं यत्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोर-
 पत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्धेदिति भावः ॥ तपरः किम् ।
 विज्ञपः अपत्यं वैज्ञपः । प्रदीयतां दाशरथाय इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । अपत्य-
 त्वविवक्षायां त्विमेव ॥ बह्नादिभ्यश्च ॥ बाहु लोडने इति धातो क्वलस्य बा-
 होरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सोबाहविरिति माधवोक्तं चिन्त्यमिति
 ध्वनयन्नाह । बाहविरिति । जानन्तिबाहविरिगार्ग्यं गौतम इत्याश्रयायनसूत्रप्रयो-
 गाद्वाच्यत्वाद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोस्तीति भावः ॥ धौडुलोमिरि-
 ति । यद्यपि बन्धे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्श-
 ब्दः पठितः । तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ तारकान्युडु वास्त्रियामित्यम-

रोक्ता न च त्रवाच्यदुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडूलोमिः । शरा
 इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इक्षपवादोऽकारः प्रागेवा-
 जन्तेषुक्तः । उडूलोमाः । शरलोमाः ॥ उडू प्रतिपदविधानेषु पुराचक्षिषाः सं-
 ज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्या-
 पत्ये बाहुव इत्यनेव, न त्विज् ॥ उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा
 लोकाविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ अगर्भकं संदिग्धा-
 र्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत एव
 संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वशुरिरित्यत्र राजश्वशुरादिति यन्न । मिमीते माता तस्याः
 स्वसा मातृस्वसा । इह मातृपितृभ्यां स्वमेति पत्वं न ॥ नन्वेवं बाहुवः श्वशुरिरिति
 पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेत् । मैवम् । अणिजोर्विधौ शब्दविशेषानुपादाना-
 दप्रतिषिद्धेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥ व्यासति ॥ वेदान् व्यमतोति वेदव्यासः कर्मस्थ-
 ण् भीमो भीमसेन इति वेदकदेशग्रहणम् ॥ न प्वाभ्याम् ॥ य्वाभ्यां किम् । न
 अर्थो यस्या नार्थः तस्यापत्यं नार्थः ॥ पदान्ताभ्यां किम् । याज्ञिकः ॥ ऐवो
 विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तः । तेनैह न । दार्ध्याश्चर्माध्याश्चः । न ह्यत्र
 य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति ॥ कचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेत्यतः । इह अग्नी-
 ति भूतो भूतो भावी वा हाशीतिकः ॥ वारुडकिरिति । वरुडादयो जातिवि-
 शेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् न य्वाभ्यामित्येज् न ॥ इत्यादीति । नैषादकिः
 चाण्डालकिः वैश्वकिः ॥ गोत्रे कुञ्जा ॥ इतः प्राक् एको गोत्रे इत्यादौ सृचइयं
 चेत्पठ्यते । तर्ह्यपत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तं शक्यमित्याहुः ॥ च्फजो जकारो वृश्च-
 र्यः । कौञ्जायनाः । चकारस्तु व्रातच्फजाः इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन चश्चा-
 दिभ्यः फज् चाश्चायन इत्यत्र ज्यो न भवति ॥ अतदेमवधेयम् । कौञ्जायन्य
 इत्यादाविकवचने द्विवचने च ज्यस्य अस्त्वादायुदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु ज्यस्य
 लुकि च्फज्यकारजकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाद अितस्वरिणाद्युदा-
 त्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ तद्वितस्य कितः इत्यत्र योगं विभज्य चितः इत्यनुवर्त्य तद्वित
 स्य चितोन्तोदात्तत्वम् इति व्याख्यानात् कौञ्जायनाः इत्यन्तोदात्तत्वमेव भवति ।
 न चेवं हि फगवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशनेति वाच्यम् । तथा हि सति व्रातफ-
 कोरञ्जियाम् इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायनादिभ्योऽपि ज्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज
 ब्रध, शङ्क, शकटेत्यादि ॥ व्रातच्फजो ॥ पुगाज्ज्योऽग्रामणी इत्यतोऽनुवर्तना-
 दाह । ज्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः कापोतपाक्यः इत्युदाहरिष्यति ॥ अस्त्रियां
 किम् । कपोतपाका स्त्री ॥ तद्राजत्वादिति । ज्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेणेति

शेषः ॥ लुग्वत्त्व इति । तद्राजस्य बहुष्वित्यनेनेति शेषः ॥ कौञ्जायनीति ।
इह सति ज्यप्रत्यये योपधत्वात् जातः इति डीपभावे टापि रूपे स्वरं च विशेषो
बोध इत्याहुः ॥ यज्जिज्जोश्च ॥ अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं, यज्जिज्जोर्विशेषणं, न
तु विशेष्यस्य फक्, व्याख्यानात्तदेतदाह । गोत्रे यावति ॥ गोत्रे किम् । डीपाद-
नुममुद्रं यज् डीपे भवो द्वैष्यः । सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इज् । सीतर्गमिः ।
तदपत्यं फक् मा भूत् ॥ फक् स्यादिति । सामर्थ्याद् यून्ययम् ॥
शरहच्छुभक् ॥ शृगुः शरहतोपत्यं न भवति, पूर्वभाविताद् । एवं शुनस्यापत्यं
न भवति वत्सः अतोत्र भार्गवश्च वात्स्यस्याप्रायणश्चेति हन्द् अत्रिभृग्विति यज्जि-
ज्जोश्चेति च यथासंभवं लुग् बोध्यः ॥ यद्यप्यत्र बहुत्वाभावात् अत्रिभृग्वित्यादिना
लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बहुवर्त्यत्वात्सीत-
त्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे । भार्गवश्चेदिति । वात्स्यश्चेदिति च ॥
अनादिरिति ॥ अश्वत्थान्न पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपत्यस्याऽन्य एवायं
द्रोण इत्यर्थः ॥ अश्वत्थान्नोत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थान्नि द्वौ-
णायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इत्यर्थः ॥ अनृष्या ॥ अनृषीति पशुस्याः सीषो
लुक् ॥ अनृषिभ्य इत्यर्थः ॥ सूत्रे इति ॥ अनन्तर्य इत्येत्यर्थः ॥ स्वार्थ इति ।
चानुवर्णादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ वैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह । बा-
हादेरिति ॥ विट, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरहाज, उपमन्यु, विश्वामर, । पर-
न्तो परशुचेत्यादि ॥ गर्गादिभ्यो ॥ गर्ग, व्याघ्रपाद, पुलस्त, बभ्रु, मण्ड,
वतण्ड, कपि, कत, शकल, कगव, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञदसक, पराशर, जम-
दग्नीत्यादि ॥ कथं तर्हि रामो जामदग्न्यः इति । अनन्तरापत्ये ज्ञायम् ॥ स-
त्यम् । अनन्तरपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः ॥ यज्जिज्जोश्च ॥ यज्जिज्जोर्पत्यतो लुगि-
ति, तद्राजस्येति सूत्रादहुषु तन्वास्त्रियामिति चानुवर्तते यस्मादिभ्यो गोत्रे
इत्यतो गोत्र इति च तदाह । गोत्रे यद्यज्जन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्र-
वाचिनो केवलौ यज्जो न भवत इति गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥ तद-
वयवयोरिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति भावः ॥ प्रवराध्यायिति ।
एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् इति भाष्यमुपादाय
कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ तन्नेह नति । यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत,
तदा स्वादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ लोहितादीति ॥ सर्वत्र लोहितादीत्यादि-
ना फक् ॥ फक् नोक्तेपि स्त्रीत्वे पितृसामर्थ्यात् डीपित्याशयेनाह । बाभ्रव्याय-
नीति । गर्गादिगण एव बभ्रुः कौशिक इति पाठ्यम् । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं

न कर्तव्यं भवतीति हृदत्तादयः ॥ काप्येय इति ॥ इतश्चानिधः इति ठक् ।
 कवेर्गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनी सिध्यति ॥ बोधि
 रिति । अनृषित्वादिञ् । वाह्यादित्वाद्वा ॥ वनम्भश्च ॥ यजणोः प्राप्त्योराङ्गिरसे
 यजेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ लुक्स्थित्याम् ॥ विहितस्येति । परिशेषितस्य
 वेति बोध्यम् । एतच्च अङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि वतण्डाङ्गुक्
 स्त्रियामित्येकसूत्रकरणेपि आङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यजणोर्लुग्भावात्
 स्त्रियामिष्टं मिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यजणोर्लुग्भयोः प्राप्तिरनिष्टेति
 तद्वरणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥ ऋषित्वादिति । न चैवं ऋष्यन्धकेत्यणि मित्रे
 शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्काम् । गर्गादिपाठेन यज्ञा बाधात्तद्वि
 हतये पटपाठस्यावश्यकत्वात् ॥ व्यङ्ग्येति । अणिजोरनार्थयोरिति सूत्रेणेति
 भावः ॥ अस्मादिभ्यः ॥ गात्र इति । इह गणे, वैश्य, आनडुह्य, आश्वय, इति
 गोत्रप्रत्ययान्ताश्चयः पठ्यन्ते तभ्यन्तु यून्येव । एको गोत्रे गोत्राद्यूनीति वचना-
 त् । तत्र विलिनाम राजर्षिस्ततो वृद्धत्वात्मेति जगद् । आनडुह्यशब्दो गणा
 दियजन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥ पुंसि जात इति । गणसूत्र-
 मिदम् । जातशब्दं पुंसि विद्यमानं फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायां
 र्याज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥ जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एका-
 देशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥ शिवादिभ्यो ॥ ननु विशिष्टविहिता
 निजादीन् बाधित्वा अणेश्वरभ्रसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनान्ग्रहणेन ॥ अत्राहुः ।
 ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिजं बाधित्वा परत्वात् सेनान्तलक्षणेति
 स्थे प्राप्ते इह पाठमामर्थ्यादथाप्राप्तप्रत्यय इजैव स्यान्न त्वण् । तथा चात्रान्ग्रह-
 णमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादणव स्यान्नान्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
 मित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कारु, विपाट्, तच्चन्, विश्रवण, रवण,
 ऋषिषेण, विरूपालेत्यादि ॥ गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च हस्तौ कैयटे च स्थि-
 तम् ॥ यद्यपि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः इति यूनि लुक् इति सूत्र-
 स्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि तन्मतान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः
 प्रथमप्रत्ययसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादित्वात्किञ्च ठक् प्राप्ते ज-
 रत्कारुशब्दोच्चारणार्थं पठ्यते । जारत्करवः ॥ ठक् तु दे लोपोऽकट्टाः इत्युलोपः ।
 जारत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः इति नित्यं च्छक्ति प्राप्ते विपा-
 ट्शब्दोच्चारणार्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥ सेनान्तलक्षणेति स्वप्रत्यये
 उदीक्षामितीजि च प्राप्ते तच्चन् शब्दोच्चारणार्थं पठ्यते स्थप्रत्ययेन समावेशोऽवे-

यते, न त्विवा । ताव्यः ताव्यः ॥ विश्ववचरव्यशब्दावत्र पठ्यते तो च विश्वःशब्दत्वादेशौ । विश्ववसोपत्यं वैश्ववणः रावणः ॥ अहव्यभ्यो ॥ अहव्यभ्यो नदीमानुषोनामभ्य इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे । अहव्यभ्य इत्यादिना ॥ हैमातुर इति ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः । अत्र हयोर्मात्तोरपत्यमिति विग्रहो, न तु हिमाचोरपत्यमिति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात् ॥ धान्यमातुर्नेति ॥ अभिव्यक्तपदार्थाः इत्यनेन जननोवाचन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ अभिव्यक्त्येत्यानित्यताया आपनार्थ इति त्वन्ये ॥ कन्यायाः ॥ ननु कन्या ज्ञानयोनः, तस्याद्यापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह ॥ अनूदाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥ विकर्ण ॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां हन्ते यञञोश्चिभ्योऽङ्गुक्तेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लृक् । न चात्र वत्सादीनामेव इन्डोस्त्विति शङ्काम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वाभावादतो व्याचष्टे । वात्स्यश्चेत्यादि । युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वचनक सूत्र एवोक्तम् ॥ पक्षे इति ॥ पृथग्मृत्वाहायग्रहणानुवृत्तिरिति भावः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ बहुवचननिर्देशाच्च स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । दृश्यतेत्यागमादिषु विमाहशब्दपाठात् । किं तु स्त्रीधिकारोक्तत्वादेर्ग्रहणम् । न तु विग्रहशक्तिच्चादेरित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन दरदोपत्यं दारदः इत्यत्र ढक् न भवति । स्तार्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदनश्रियावाचोति ततोऽपत्यार्थं दारद्वचनार्थेण तस्य स्त्रियाम् अतश्चेति ननु किं दारद्वचनस्य स्तार्थवाचिवाद् ढक् चेति वर्तमाने पुनरिह दृश्यग्रहणमणसंबन्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि चानुक्तं नोत्तरञ्चेति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय दृश्यग्रहणमित्याह ॥ तस्येदमिति । शिवादिपत्यपत्य एवाणित्यन्ये ॥ इतः किम् । दाक्षिः अनिजः किम् दाक्षायणः ॥ वारवः किम् । उदधेरपत्यमोदधः ॥ काशिकायां मरीचिमरीच इत्युदाहृतम् तदमत् । बाह्यादित्वनेऽप्रवृत्तेः । न चास्य बाह्यादित्वमविज्ञितम् । मरीचिशब्दो बाह्यादिषु पठ्यते इति मिदचोऽन्यात्पर इति सूत्रं भाष्यं स्थितत्वात् ॥ आत्रय इति । परत्यादयमृष्यणं बाधत इति भावः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ चकारस्वाङ्गतिगणत्वद्यातनार्थ इत्याहुः । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमाह, विधवा, गोधा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोपत्यम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इहादस्तेषु इज् प्राप्तः, विधवाशब्दात्तुद्रालक्षणे ढक्,

चतुष्यजातिवाचिषु ढङ् गोधाशब्दादद्रुग्वचनात्सोपि भवति, क्वचिदोत्सर्गिका-
 ष् प्राप्त इति बोध्यम् ॥ प्रकृत्यर्थे ॥ उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । अधीत्य-
 रिमाण इत्यतः पूर्वस्य तु वेति अनुवर्तते तदाह । उत्तरपदस्याचामादेरित्या-
 दि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयोभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुं-
 वद्भावप्रतिषेधः ॥ तत्त्वस्य च ॥ प्रवाहणस्येति वर्तते, तच्छब्देन उपत्यय-
 परामृश्यते तदाह । टान्तस्येत्यादि ॥ बाह्यतद्वितनिमित्तस्येति । टक्प्रत्ययान्ताह-
 षिभूतो य इञ् तन्निमित्तस्येत्यर्थः ॥ कस्यास्यादोनाम् ॥ इह परस्त्रीशब्दः प-
 ल्यते । परस्य स्त्री परस्त्री इति षष्ठीसमासः । पारस्वैयेयः । परभार्यायामुत्पन्न-
 इत्यर्थः । अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ विदादिगणे तु परस्त्री परम्
 चति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चामौ स्त्री चेति कर्मधारयः ।
 परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च
 जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्वदिशस्य स्थानिवद्भावात्पारश्वेपि अनुश-
 र्तिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः श्लादिति वाच्यम् । सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रसो-
 हात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां टकः मिदत्वादिनङर्थे ग्रहणम् अन्य-
 षां त्रभयार्थम् । कन्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । परस्त्रीत्यादि ॥ कुल-
 टाया वा ॥ शकृत्त्वाटित्वात्पररूपमत एव निपातगाहा ॥ मती भिक्षुक्येति ।
 अथ इनडिधी । तथा चोक्तममरेण अथ बान्धकिनयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसु-
 तः । कीलटेरः कीलटयो भिक्षुकी तु मती यदि । तदा कीलटिनयः स्यात्की-
 लट्योपि क्षात्मजः इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनडा तृतीयं रूपं कीलटि-
 नय इतोऽस्त्वन्ति ॥ पक्षे द्रुर्गात । द्रुर्गापि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥ छद्मग ॥ पूर्व-
 पदस्य चति चकारिण उत्तरस्येत्यनुकथ्यते तदाह । पूर्वोत्तरपदयोरिति ॥ महत्
 सौभाग्येत्यत्र तृह्नात्वादित्वादञ् कान्दसत्वाच्चोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः ॥ चटका-
 या इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंमि न स्यादित्याशङ्काह ॥ चटकस्येति वाच्यमि-
 ति । एवं च चटकादैरक इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृत्कृतिवार्तिकवि-
 रोधादुपेक्षा । तयोरिवेति । तत्र टावन्तात्तद्वितलुकि लुक्ताद्वितलुकीति टापो लुकि
 जातिस्वच्छण्डीयं बाधित्वा अजादिलक्षणशब्दोक्तिर्भावः ॥ गौधर इति ॥ दस्य-
 ऐयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः ॥ आरगुदीचाम् ॥ वचनादेव द्रुगढगा-
 रकां पर्याये सिद्धं उदीचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥ अरक् इति न सूचितं यस्येतिचे-
 त्वाकारलोपे गौधर इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥ अन्यत इति । अनाकारान्ताल्लभ्यानु-
 रोधेन कुतश्चिदित्यर्थः ॥ पण्डो नपुंसकः तस्यापत्यं तु क्वचिमादि-

रिति ॥ **सुद्धम्** ॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ **हृदिभ्यश्च** ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुट्टि, अग (जव) स्ति, मितयु ॥ अक्ष-
 रकोरपवाद इति । इहान्ययोर्हयो ऋषित्वाद्ग प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु इतश्चानिज इति
 विवेकः । गाष्ट्यं इति । सक्त्वमूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोत्र न
 चतुष्पाद्भाः इत्यनेन ढञ्सिद्धिः ॥ **कैकय** ॥ कैकयस्यापत्यं स्त्री कैकयी । जनप-
 दशब्दात्तत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मितयूनां भावेनैत्यर्थः । गोत्रचर-
 नात्कुक्षाद्याकारिति वृज् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लाके च ऋषिशब्दो
 गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका । एतच्च यदा मितयुशब्दः अभेदोपचारात्तद-
 पत्यमंताने वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा मितयूनामिति बहुवचनान्तेन विषय-
 हो न स्यात् ॥ प्रत्ययादागतं प्रालियम् । इयादेशो हृदि न बाधते अचामादेरचो
 हृदि, यादेरियादेशः इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्गं त्रभयोर्विशेषणं, न तु का-
 र्यीति हरदत्तः ॥ आदिहृद्वेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेद-
 विचारिणेत्यन्ये ॥ दाण्डिनायन ॥ निपात्यन्त इति । दाण्डन् ऋस्तिन् आभ्यां
 नडादिवात्फक्, निपातनाट्टलोपाभावः ॥ वमन्तादिषु अथर्वन् इति पठ्यते ।
 अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादर्थवा तमधीत आथर्वणिकः ॥ शुभ्रादिषु जि-
 ह्वाशित्रिति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्वाशिनयः ॥ वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः ।
 उदीचां हडादिति फिज् ॥ भृण्णहन्, धीवन्, अनयोः स्थिति तकारान्तादेशो
 निपात्यते । भृण्णहन् भावो भ्रूणहृत्यम् । धीवत्यम् । हनस्तोऽचिण्णलो रित्यनेनैव
 हन्तेस्तत्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणं तत्प्रत्यय कार्य-
 विज्ञानमिति । तेन धातुत्वमित्यत्र तत्त्वं न ॥ नन्वेवं प्रसृङ्गभासित्यादौ
 अनुदात्तस्य चेत्यम् दुर्वारः स्यात् । अस्विधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् ॥ अचा-
 ह् । सृजिर्ब्रह्मरिति सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानं भवतीति
 ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोपि दीप इति ॥ सरयु
 इत्यस्याणि परेयवादेर्वी निपात्यते । सरय्वा भवं मारवमुदकम् । इत्वाकोर-
 पत्यम् ऐच्वाकः । जनपदशब्दात्तत्रियादञ् उलोपो निपातनात् । इच्वा-
 कुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐच्वाकः । अचाप्युलोपो निपातनादेव । अज-
 णस्तयोर्हयोरप्ये कश्चुत्या पाठात् । बहुत्वे तु अजस्त्वाजत्वाङ्कुक् अणस्तु न इति
 विशेषः । तथा च रघुः वच्चाकूणां दुरापर्थे इति । मुरारिस्त्वाङ् । ऐच्वाकोषु
 च मैत्रिलेषु च फलत्वश्चाकमद्याशिषः इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः ।
 मयटि यादेर्लोपोत्र निपात्यते ॥ यस्कादिभ्यो ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि-

न गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह । अपत्यप्रत्ययस्येति ॥ अथचिथार्थेत्यतो लुगित्यनु-
 वर्तते, तदाजस्येति सूत्रात् बहुषु तेनैवास्त्रियामिति च तदाह । लुक् स्वादित्या-
 दि ॥ तत्कृतेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्काः । शिवायन् ॥
 यस्क, लुङ्, द्रुङ्, कर्णाटक, वस्ति, कुट्टि, मित्रयु, इत्यादि ॥ अस्ति ॥ गोत्रप्र-
 त्ययस्येति । अविशब्दात् इतस्थानिज इति ढक् । इतरैभ्यस्तु ऋथ्यणिति बोध्य-
 म् ॥ भरतगोत्रे उदाहरति । युधिष्ठिरा इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठि-
 रिः । कुल्लक्षणम् बाधित्वा बाह्यादित्वादित् ॥ विदाद्यन्तर्गण्यमिति ॥ यज-
 औषेति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥ तिककितवादिभ्यो ॥ यद्यपि हन्वरूपा-
 स्त्वेव गणि पठ्यन्ते निजादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि । तथापि
 तिकादिभ्यः इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इथ्यते तृत्तरपदेष्वपि, अतः तिक-
 कितवादिभ्य इत्युक्तम् ॥ तिककितवा इति । अन्येष्वचोदाहर्तव्याः औपका-
 यनासं लामकायनाथ नडादिभ्यः फक्तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्रकयश्च
 कापिष्ठलयश्च अत इज् तस्य लुक् भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णा-
 सुन्दरयश्च अत इज् तस्य लुक् कार्णाजिनसुन्दरा इत्यादि ॥ उपकादिभ्यो ॥ अ-
 हन्वग्रहणं हन्व इत्यतवाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां मध्ये
 त्रयो हन्वास्तिकाकावादिषु पठ्यन्ते उपकलमकाः इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्य-
 मेव लुक्, अहन्व त्वेनैव विकल्प इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः इत्यु-
 दाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्य इति कैयटः । तेनात्र हन्वोऽपि विकल्प
 एवोचित इत्याशयेनोदाहरति । भ्राष्ट्रककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु प-
 ठितानामनेनाहन्व एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति । लमकः लामकायना इति ॥
 एवमन्यं प्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः भ्राष्ट्रकाः भ्राष्ट्रकायनाः इत्यादिः ॥
 अथबन्ध ॥ अगस्त्यशब्दादृष्यन् ॥ कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गायज् ॥ मनु कुण्डिनीशब्द-
 स्य यत्रि भस्याटे इति पुंवद्भावे नस्तद्धिते इति लोपः प्राप्नोति । नच संयोगा-
 दिष्वेति प्रकृतिभावः शङ्करः । अणीति तत्रानुवर्तनात् ॥ सैवम् । अस्मादेव
 निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कोण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्यो-
 दात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्वस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्या-
 पि कुण्डनशब्दस्यान्तरस्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अथजिह्वस्य प्रकृतिभागस्येति ।
 न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्त्यो-
 यास्याच्चा इत्यापते । लुकि हि मनि गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे ह्रस्वा-
 ष्यः सिध्यति । प्रत्यय विशिष्टस्यादेशविधौ तु ह्रस्वापगमं शेषिकीणैव स्यात् ॥

क्रीडिनाम्नाम्ना इति तूभयथापि सिध्यत्येव । क्वापवादस्य कण्ठादिभ्यो शोभे
इत्यण्प्रत्ययप्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् । राजश्वशुराद्यत् ॥ क्रमेणाणजोरपका
दः ॥ जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययममुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्त्व-
प्रत्य एव । यत्तं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोर्थः ॥ टिलोपो नति ॥ न-
क्षत्रिते इति प्राप्तटिलोपो नेत्यर्थः ॥ ब्राह्मो जातो ॥ योगविभागोऽर्चति । एक-
योगत्वे त्वारभ्यसामर्थ्यादनपत्यं जातो ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपासहाय्यमि ब्राह्मण
इति न सिद्धेति । अन् इति प्रकृतिभावस्य न मपूर्वोऽपत्यं इति निषेधादिलो-
पस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातो ब्राह्ममित्यादि न सिद्धेति, अन् इति प्रकृतिभा-
वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ब्राह्म इति ॥ इह अपत्यं इति न संबध्यते । अन्य-
था निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् न मपूर्वं इति प्रकृतिभावनिषेधादिलोपमिद्वैरित्या-
शयेनाह । अनपत्ये णोति । ब्राह्ममिति । ब्राह्मो मुहूर्तो, ब्राह्मः स्यालोपाकः
इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति न मपूर्वं इति प्रकृति-
भावनिषेधादपत्यं ऽणि नस्तद्धिते इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह । जातावांति । इह
मण्डूकमुत्था अपत्यं इत्यनुवर्तते न इति च, तदेतदाह । अपत्यं जातावित्यादि-
ना ॥ अयमन्वयः अपत्ये जातो ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति इति ॥ केचि-
दिह अजातो इति श्रित्त्वा जातो न भवति इति व्याचक्षते ॥ तस्मिन्नु व्या-
स्थाने न इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातो किम् । ब्राह्मो नन्मदः ॥ तात्त्र इति ॥
शिवादित्वात्, तस्येदमिति वाण् ॥ तात्त्र इति । कार्त्तलक्षणो ण्यः ॥ कु-
लात्प्रः ॥ केष्वलत्कुलशब्दत् अप्रवेपदात् इत्यादिना विशेषावांछताभ्यामपि य-
दङ्कञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह । कुलो न इति ॥
लिङ्गादिति । अन्यथा ग्रहणवर्तते तदन्तर्विधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्या-
दिति भावः ॥ आक्यकुलीन इति । आक्यश्चाभो कुलीनर्थेति कुलीनविशेषणत्वे
कुलस्याक्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेपि विशेषास्तीति
भावः ॥ बहुकुल्य इति ॥ विभाषा सुप इति बहुप्रत्ययो न पदमिति अपूर्वम-
दत्वाक्यत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः ॥ व्यन्यादिति ॥ भ्रातृपत्यं यदि शत्रुः त-
दा भ्रातृशब्दाद् व्यन्येव स्यात् । न तु व्यच्छेद इत्यर्थः ॥ समुदायेनेति । तद्वर्द्धि-
तप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु त्रितिकृतोक्तम् अपत्यार्द्धेन
नाख्येवेति ॥ तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह । पाचनेति ।
श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति । उपसारादिति ॥ अस्त्री पङ् पुमान्पाका
पापं किल्बिषकल्मषमित्यमरः । न हि पापं भ्रातृपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवा-

यं प्रयोग इति भावः ॥ रेवती ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली हारपालीत्यादि ॥ ठक्कः ॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तनादाह ॥ अङ्गात्परस्येति । अङ्गात् इति ठकारविशेषणात् ठक्कारस्य न भवति । कर्मठः ॥ गोत्रादभ्यासः ॥ शिष्यं तु श्वशुरायाया अपत्यं ग्लौचुकायनी जालमः इत्यत्र फिक्कन्तास्ये ह्यर्थमिति बोध्यम् ॥ सामर्थ्यादुनीति । गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न इत्युक्त्वादिति भावः ॥ माया अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञानमात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जालमः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यप्रत्यम् औपगविर्जालमः ॥ कुत्सनेति किम् । गर्गयो माणवकः ॥ फाण्टाहति ॥ कुत्सने इति निहत्तम् । वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन् दाहयति । मैमत इति । न च भाष्यमतेपि फाण्टाहताभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वपरस्त्रीति वाच्यम् । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद् वसंज्ञास्त्रियात् एको गोत्रे इति नियमादिजन्तात्फाण्टाहतिशब्दादन्यस्यात्प्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥ कुर्वादिभ्यो ॥ मौवीरेष्टित्यपि निहत्तम् ॥ कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्यः इति वक्ष्यति । तस्य तद्गजत्वाद्बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति भवति, न तु कौरव्याः इति भावः ॥ वावदूक्य इति । पदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदूक । मन्त्राजः क्षत्रिये । मन्त्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः । वामरथस्य कण्वादिवात्स्वरवर्जम् । यजस्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् प्रत्ययान्तस्य वामरथशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनित्यर्थः ॥ बहुलं यजजीघ इति लुक् ॥ वामरथाश्चात्राः । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति क्वापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथयायनी स्त्री । यजश्च प्राचां ष्फ तद्धित इति डीप्फौ ॥ वामरथानि संघाडलक्षणानि । संघांकलक्षणे इति ष्छापवादोऽण् । सत्यंकार, बलभीकार, बुद्धिकारित्यादि ॥ हारिषेण्य इति ॥ एतिसंज्ञायामिति प्रत्यस्याभिज्ञत्वात्सेनान्तोऽयम् । ताक्ष्ण इति । उदीचामिजोपवादोऽयम् । अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तत्तन्शब्दपाठोऽनार्थ इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तत्तन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचाभिज्ञमयमण् बाधते, ण्यस्य तु बाधो नेष्यते इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् ॥ कौश्ल्य ॥ परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु वृद्धेऽकोमलेति ज्यङन्तात्कोशलशब्दात् कारिलक्षणप्रत्ययान्तकर्मरशब्दाच्चार्थविधिः स्यात्, तदा युन्येव प्रसज्येत इति भावः ॥ ह्यगिति । दगुशब्दस्याप्यपलक्षणमतत् फिज्प्रकरणे दगुकोमलकर्मरच्छागवृषाणां युद्धादिष्वेति

वार्तिकात् । चादिष्टस्य आयाद्यादेशस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायद्यादेशो न स्यात्, युकि कृते तु दागव्यायनिरित्यत्र षोर्गुणः, अन्यत्राक्षोपश्च न स्यादिति भावः ॥ कार्वायणि-
रिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्वायस्यापत्यं तु कार्वायणिः ॥ अत्र व्याचक्षते कर्तृशब्दः
कर्वादिषु पठ्यते । तथा च कार्वा इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भ-
ट्टहर्त्राद्युदाहार्यमिति ॥ दाक्षिरिति ॥ वा नामधेयस्येति हृदसंज्ञाभावपक्षे
प्रत्युदाहरणमिदम् । पञ्चान्तरे तु फिज् भवत्येव । दाक्षायण्योश्चिनीत्यादि
तारा इत्यमरः ॥ वस्त्रिभ्योनाम् ॥ यदि हि हृदमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-
र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ उदीचामित्यनुवर्तनादिकल्पः फलित इत्या-
ह । फिज्वा स्यादिति ॥ वाकिनकायनिरिति । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति
वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारं एधत इति गारंभः पृषोदरा-
दित्वादादिलोपः शकन्धादित्वात्पररूपम् । गारंभकायनिः ॥ चर्मिधर्म्यादौ
तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । चर्मिधर्मिणोर्नलोपश्चेति
गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानव्यत्वा-
बलोपाप्राप्ते वचनम् । न च कुक् परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादित्वा-
दायनादेशाभाषप्रसङ्गात् ॥ वाकिनिरिति । अत इज् । फिजभावे तत्संनि-
योगशिष्टः कुगञ्च न भवति । एवं गारंभः चार्मिण इत्याद्युद्भूतम् ॥ पुञान्तात् ॥
उदीचां वृह्यादित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह । वा फिज् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण
फिजि सिद्धे अनेन कुंगेव वा विधीयते इति भावः ॥ प्राचामहृदात् ॥ प्राचां-
पहणं पूजार्थम् ॥ अहृदादिति किम् । राजदन्तिः बहुलपहणान्नेह दाक्षिः ॥
मानुषः मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेतो ॥ अपत्ये कृत्स्नते मृटे मनोरौत्सर्गिकः
मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ णत्वविधानार्थमिदम् ।
अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कृत्स्नतत्त्वम् ॥
इदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेति णत्वनिपातनाक्लृप्तिमित्याहुः ॥ जनपद ॥ जनपदञ्च-
रिषेति । जनपदवाची मन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे
बहुवचनान्ताः, क्षत्रियत्वेकवचनान्ताः तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमजत-
मेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । दृष्ट्वात्पत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्यम् ॥
क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति हृत्तिकादायः ॥
वाङ्मादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यर्थः ॥ क्षत्रियममानशब्दादि-
ति ॥ समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं ममानशब्दो जनपदः । क्षत्रि-

येष समानशब्दः चत्त्रिय समानशब्दस्तस्मात् तत्स्थितिं षडोसम-
 र्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चालानां राजेति । इह ष-
 षड्वादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्नो वृज् बाध्यते ॥ पुरोरिति । पुरुशब्दो न
 जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अपि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् ॥ जनपदवा-
 चित्वे तु इज्जम्गधेत्येव सिद्धम् ॥ पाण्डोर्डाण् । णित्करणं तु पाण्ण्याभायः
 इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्थिति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपिष्टवाचिनो गुणवा-
 चिनश्च पाण्डोर्नह ग्रहणं, जनपदशब्दादित्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्था-
 नात् ॥ वृद्धेत् ॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारीशब्दो जनपदचत्त्रियवचनः ॥
 कुरुना ॥ नकारः प्रादिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् इज्जलक्षणे अपि प्राप्ते, ना-
 दिरिभ्यस्त्वञि प्राप्ते च, वचनम् ॥ उदुम्बरादय इति उदुम्बरास्ति लक्षला मन्दका-
 रा युगंधराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च सास्वावयवसंज्ञिकाः इति वृत्तिः ॥ षो-
 दुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिरित्यादीन्पुदाहर्तव्यानि ॥
 ते तद्राजाः ॥ अजादय इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गो-
 त्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येण-
 त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु तद्राजेत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्तच्चियादञ् इत्यादिसूत्राणा-
 मारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न चतिरित्यन्ये ॥ तद्राजस्य ॥
 तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥
 साधव इतीति । तथाच तत्र माधुरिति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात्तुङ् निति
 भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा निति
 लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह । रघुयदुशब्दयो-
 रिति । लक्षणयेति । ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥ क-
 म्बोजाङ्गुक् ॥ तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरण एवेदं न कृतं, हेतुकार्यवाचकस्याजो-
 लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुगधिकारं पुनर्लुग्विधानसामर्थ्याद् हेतुकार्योत्पत्त्यजो-
 लुगभविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्कापक्षेर्वाच-
 वाभावाच्च तत्प्रकरणेन न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयेव कम्बोजः,
 कम्बोजी इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्काम् । काम्बोज इत्यादिपा-
 क्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ सिन्धुतच्चेति । कम्बोजशब्दस्य सि-
 ण्धादित्वाद्वा । तस्य तु तद्राजत्वाभावात्तुङ्नेति भावः ॥ अवन्तीकुन्तीति ।
 वृद्धेदिति अजो लुकि इतो मनुष्यजातः इति ङोप् । कुरु रिति । ष्यस्य लुक्
 ऊङुत इत्युङ् ॥ अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तत्राजः ।

विशेषणेन तदन्तविधौ अङ्ख्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वाद्नेनैव लुकि सिद्धे अव-
न्तिकुलिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवन्तीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टा-
पत्तिः । कौसल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे । तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे
तत्परकरणं विस्मयार्थमिति भावः ॥ शूरसेनीति । अजो लुकि जातैरिति डी-
व । न त्वञ्जलक्षणे डीन्, अजो योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात् ॥ कारु-
शीति ॥ कञ्ज उः कः तं वष्टि कःशः । वशं कार्त्तौ मूलविभुजादित्वात्कः ।
प्रजिज्येति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारुशः । स्त्रियां कारुशी ॥ एतेन
मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह । युधा-
युक्तेत्यादि ॥ अतश्चेति लुकि त्विति । आदयस्तद्राजा इति वक्ष्यमाणत्वाद-
जोस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्वान् डीषः प्राप्तिर्नित्याशयेनाह । डी-
पीति ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । अनुदात्तस्य च यदोदात्तलोप इत्यनेन डीबु-
दात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वजो लुगभावात् डीन्याद्युदात्तार्थमिति श्रूयम् ॥
स्यादेतत् । अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरार्थकानामेव तद्राजाना-
भवत् संनिधानात्, न तु आदयस्तद्राजा इति पार्श्वमिकानामपि तद्राजाना-
मिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन ॥ सत्यम् । व्याप्तिन्यायेन पार्श्वमिकस्या-
पीह ग्रहणम् इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वमिदं स्त्रियां
लुक् सिध्यति । तथा हि पशूः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं
स्त्री इज्जमगधेत्यण् तस्य अतश्चेति लुक् । पुनः पार्श्वमिदं स्त्रियां स्त्री रक्षाः ।
तस्यापि लुकि ऊङुतः पशूः ॥ एवं रक्षमः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्वव-
दण्डयस्यापि लुकि अत्यस्तस्येति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता पशूदिभ्यो
नृग्वक्तव्यः । यौधेयादिप्रतिषेधा वा ज्ञापकः पार्श्वमिदं लुकेति ॥ यौधेयीत्यादि ।
युधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विषयः ॥ अग्निजाः ॥ उत्तममिति । अव्युत्प-
न्नप्रातिपदिकमिदम्, न तृच्छेत्तमम् । तेन किमेतिष्ठव्ययघादित्याम् न
शङ्करः ॥ गोत्रे याविति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शा-
स्त्रोयं गृह्यते । तथा च अनार्षयोः इति पर्युदासादव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्य-
क्तं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणमामर्थ्यात् शास्त्रोयमेव गोत्रं गृह्यत इति वा-
च्यम् । दैवदत्ता याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्तरापत्यपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवा-
नुपदं वक्ष्यति कुमुदगन्धरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या इति ॥ इदं च कौमुदगन्ध्या-
रि व्याख्यानमत्रत्वमूलानुगुणमपि दैवयाज्ञ मृगशयेन अगोत्राथामदमित्यादिमू-
लमन्येन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटोभविष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीपत्ययाः प्रज्ज

ताः । तथापि प्रत्युर्नो यन्नसंयोगे इति नकारस्येव अङ् आदेशत्वमेवोचितम् ।
 अणिजोरिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह । अङादेशः स्यादिति । अङः प्रत्य-
 यत्वेपि लक्ष्यमिद्विरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्वयं डिच्च इत्यन्तादेशं
 बाधित्वा परत्वात्मर्वादयः स्यात् । डिच्च इत्यस्यानन्यार्थडित्वेष्वनङादिषु चरि-
 तार्थत्वात् । अङानुबन्धस्य यङश्चाप् इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादि-
 त्याशङ्क्याह । निर्दिश्यमानस्येति ॥ षडाविताविति । अनुबन्धव्यकरणं
 अङ इव अङोपि यङश्चाप् इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च अङः संप्रमा-
 रणमित्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोक्तिः । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरि-
 त्यत्र पाशादिभ्यो यः इति यप्रत्ययेपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति बाध्यम् । यङः संप्र-
 मारणमित्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोलूयापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन
 व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन
 ग्रहणाद्वास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥ कौमुदगन्धेति । अणः अ-
 ङ् ॥ वाराहंति । इजः अङ् ॥ अणिजोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्त्भा-
 गो । विदादित्वादञ् शाङ्करवाद्यञ् इति डीन् ॥ टिड्ढेत्यादिना डीर्बिति
 तु वृत्तिकारः ॥ अणिजोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । गोत्रं च चरणैरित्यत्र
 तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्डीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थित-
 स्य गतिमाहुः ॥ गोत्रावयवात् ॥ अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवस्यामौ गोत्रं
 चेति कर्मधारयः निपातनाहोचशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ गोत्राभिमतता इति ।
 गोत्रमित्येवमभिमतताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये
 पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥ कुलाख्या इति । कुलमा-
 ख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकर्मुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते
 पुणिका वयं गोत्रेणति ॥ तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥ क्रीडादिभ्यश्च ॥
 पञ्चमोर्निर्देशाप्रत्ययत्वमेवेहाप्यीयत इत्याह । अङ् प्रत्यय इति । क्रीडि व्याडि
 आपिपशलि गोकक्ष इत्यादि । गोकक्षशब्दो गर्गादियजन्तस्तदर्थमाह । अम-
 णिजन्तार्थश्चेति । सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः अङ् लभते युवत्यां वाच्या-
 यामित्यर्थः ॥ सूत्येति । अङि यङश्चाप् । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाहाप् । सूत-
 जातिवाचिनस्तु डीष् । सूतो ॥ भोजिति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलक्षण-
 डीर्वापवादः अङ्, क्रियाशब्दात्तु टावेव । भोजयतीति भोज्या ॥ दैव्यश्चि ॥
 चतुर्थ्येति । इजन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्ट्या यस्व स देवयज्ञः ।
 यचित्वा यस्व यचित्तः । सत्यमुयं यस्व सत्यमुयः । निपातनाहिशेषश्च

पूर्वनिपातः सुभागमश्च । काण्डेन विहः काण्डे विहः । कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विहमस्य, कण्ठे वा विहः कण्ठे विहः असूधमस्तकादित्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये षत इञ् ॥ नोत्रेपि परत्वादिति । तथा चोभयञ्च विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमवधेम् अ षिजोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोचं गृह्यते, तदा अगोचार्थमिदमित्यादिग्रन्थः स्वरमतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अषिजोरिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम् ॥ तृतीयास्तात्समर्थाद्यद्यादिङितं प्रत्ययाः स्युः ॥ रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥ राग इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जे रर्थः ॥ लाक्षाशोचनात् ॥ हत्तिकृता तु वार्ति कक्षीशकलकर्दमी सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ शकलं त्वच्च शृणुते च रागवस्तुनि वक्त्रले इति विश्वः ॥ हत्तिकार इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नीन्यंति । नीनी ओषधिविशेषः । अणपवाटोयम् ॥ नक्षत्रेण ॥ नक्षत्रवाचकाः शब्दा हत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥ पुण्येणेति । पुण्यमपीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥ एवं च पोषमह इत्यादि व्ययहारः संगच्छते । सर्वेषामप्यङ्गां पुण्ययोगमत्त्वं पि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्याभावत्रिकत्वात् ॥ नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुण्येण युक्तयन्त्रः ॥ लुब्धे ॥ पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्यते तदाह । षष्टिदग्नेति । अथ पुण्यः इत्युक्त्या न ह्यो, न श्वः इति विशेषे गम्यमानेपि अक्षोरात्मात्मककालस्यावाप्तरविशेषानवगमाद्भवत्येवेति भावः ॥ अविशेषे इति प्रमत्तप्रतिषेधाश्रयणात् पीप अक्षोरात्रः इत्यत्र लुब् न भवति, षष्टिदण्डममुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवहयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतिरित्याशयेनाह । विशेषश्चेन्नेति ॥ यद्य पुण्य इति । मूलेनावाहयेद्देवी श्वणेन इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ इन्द्रास्त्रः ॥ विशेषे उदाहरणमाह । तित्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् अथ राधानुराधीयमिति । न चात्र लुब्धविशेषे इति अण इव च्छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्यपवादस्यापरीत्या पूर्वापस्थितस्याप्यत्र तत्प्रवृत्तः ॥ यत्तु लुपं परत्वाद्वाधते इति हत्तिकृतात्मकम् ॥ तत्र । दधोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥ इहं सप्तम् ॥ तृतीयास्ताद् दृष्टमित्यर्थेणादयः स्युर्ग्रहं

तच्च त्साम ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । दृष्टे सामनि जाते
वाप्यण् ङिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥
जातेर्थे यो द्विरण् स च वा ङिदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः शतभिषः शत-
भिषजः । इह हि प्राग्दीव्यतः इति प्राप्तेऽण् कालाड्ढञा बाधितः, स सन्निवे-
लादि सूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तोऽण् ॥ तीयादिति । तीयादीकक् स्वार्थे
भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयकः तार्तीयकः ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचकान्ती-
यान्तादीकम् न भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥ गोत्रादङ्गवदिति । गोत्रप्रत्यया-
न्तादिकेयः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगदकम् । इह
गोत्रचरणाहुञ् इति वुञ् ॥ वामदेधात् ॥ ग्रहणं मातदर्थं इत्यादि । अतदर्थं
ययतोऽयातदर्थं इति विहितं नञ्स्वरं नञ्आश्रितस्वरं ङाङ्प्रतीर्षहणं मा भूदित्य-
र्थः ॥ ययतोऽयेति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदा-
त्तत्वं वामदेव्यग्रध्दे मा भूत् । किं तु अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं
ङित्करणमिति फलितोर्थः । न च कृतेपि ङित्वे ययतीरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो न-
ति शङ्काम् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुब-
न्धकस्यति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषे इहैव ङित्वेन ज्ञाप्येते ॥
तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्वितीयस्या-
स्तु षड्ग्रहणे षडोऽग्रहणम् । श्वयन्तरः अङ्घ्रि परे इति शेषः । अश्वत् । चङ्
परे तु न अशिश्वियत् ॥ परिहृतो ॥ तृतीयान्तात्परिहृत इत्यर्थेऽणादयः स्युः
परिहृतः स चेदर्थो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यदस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्ववे-
ष्टनं भवति, न तु च्छत्रादिभ्यः इत्याशयेनाह । समन्ताद्देष्टित इति । परिः सर्व-
तोभावे वर्तते इति भावः ॥ कौमारा ॥ तेनति निवृत्तम् ॥ अपूर्वं इति भावप्र-
धानो निर्देश इत्याह । अपूर्वत्वे इति । अपूर्वत्वं तु क्रिया एवेत्यते, पुरुषस्तु अपूर्व-
भार्योस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः ॥ अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्यस्या इति, बहु-
व्रीहिः ॥ कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तिरिति प्रत्ययः ॥
कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थं प्रत्ययः टिड्ढाणञिति ङीप् ॥
तच्चोक्तं ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्पाक् तच्चेत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट
इति वृत्तिरुक्त । अवाशिष्ट इति तदर्थः । उच्छिन्नमिष्ट, न सर्वं लुप्तोतीति कल्प-
सूत्रव्यवहारात् ॥ सप्तमीति । निधानक्रियापञ्चया अधिकरणत्वादिति भावः ॥
स्वच्छिन्नात् ॥ व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य-

नाशयाविहितः प्रत्ययो भवति शयितयर्थे ॥ अष्टाकपाल इति । द्विगोर्लुग-
नपत्य इत्यथो लुक् ॥ शूलोखा ॥ संस्कृतं भक्षा इत्यनुवर्तते ॥ कथमुख्योऽभिर-
ति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् ॥ अत्राहुः । दिगादित्वाद्भवार्थं यदिति ॥ दध्न-
क् ॥ दध्नीति । संस्कारस्त्रिह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु प्रा-
त्यहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वच्यते स तृतीयान्ताद्धोऽध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि
दाधिकमेव ॥ इत्थुस्तृतीयात् ॥ तादिप्युक्तेष्वङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धे
अन्तप्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तास्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्ये-
वमर्थम् । तेन माथितिक इत्यत्र ठस्य इकादेशे यंस्येति लोपे च कृते तान्तात्वेपि
इकस्य कादेशो न भवतीति ठस्येक इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इ-
कस्य कादेशो न स्यादित्यन्तप्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ उदश्विदिति । श्रयतेः
क्लिपि तुक् उदकस्योद इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥ साश्मि-
न् ॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थं प्रत्ययः स्वाद्यः प्रथमान्तार्थः स चे-
त्पौर्णमासी भवति ॥ इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुमारयति ॥
वृत्तिज्ञता तु सूत्रे एव संज्ञायामिति प्रक्षिप्तम् ॥ पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्मांति-
थाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । तदस्मिन्वर्तते इ-
त्यधिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्य इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः ॥ सास्त्र ॥
सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम् इति पुनः साधकं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपात-
नार्हवशब्दात्स्वार्थं तत् ॥ मग्नस्तुत्येति । मग्नत्वे स्तुत्या । एतस्तुत्यासि-
त्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । इहाग्न्युद्देशेन ब्राह्मणो
न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्कामिति भावः ॥ परत्वादादिहृद्विरि-
ति ॥ इदं च समाधानं आश्रयमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्ववि-
धानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् । उक्तं रूपमिति ॥ नपादित्यस्य नमृ इति रूपमित्य-
र्थः ॥ शतं रुद्रा इति ॥ शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ सौमीति ॥ हलस्तद्धितस्येति य-
लोपः ॥ रोडृतः ॥ अङ्गहृत्परिभाषया अकृतसार्वेति दीर्घो न प्रवर्तते इति दीर्घ-
प्रहणमित्याहुः ॥ यस्येति चेति । पिब्रीयतीत्यत्र रोड्विधिः सावकाश इति भा-
वः । उपस्यमिति । उपस्यशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं व्रधीति ॥ द्यावापृ ॥ अ-
ण्णस्योरपवादः ॥ शुनासीरीयमिति । शुनस्य सीरश्चेति इहमे देवताइहमे चेत्यान-
ङ् ॥ शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिज्ञात् ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य
गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथाच मग्नः इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्त्यत्र हवा-
मह इति । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः मरुत्वतीयं मरुत्वम् । अग्नीषोम्यम् ।

अन्वीषोमीयम् । ईदग्नेः सोमवहययोः । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । अथैव सूत्रे नि-
पातनात्साधुः । वेश्म भूर्वास्तु रक्षियाम् । वास्तोष्पतीयं वास्तोष्मन्मम् । अहमेधो-
यं अहमेध्यम् । अहमेधशब्दाऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः मन्त्रो अहमेध-
श्च इति ॥ काशेभ्यो ॥ कालवाचिभ्यो ये प्रत्ययाः भवार्थं वक्ष्यन्ते ते सास्य देव-
तेत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्यास्यो विहित-
स्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति ॥ मासिकं प्रावृषेणमिति । काष्ठा-
दृक् । प्रावृष एणः ॥ डामहजिति ॥ एतच्च वृक्ष्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाषे तु
आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावयवः सिध्यतीत्युक्तम् ॥ सकार-
पाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय यमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां
स्मृतम् ॥ अथे तूक्तरोत्या अविसोढमित्यत्र पत्नविचारणेपि अविवृत्तमित्यादौ
व्यादेव पत्वम् ॥ तत्र हि णान्तात्किपि अविवृत्तित्यादिरूपसिद्धयै सकारपाठ-
सामर्थ्यस्योपचीणत्वात् ॥ तस्मात् अविसोढमित्यादिभाष्यजुदुदाहरणे सकार-
पाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ तस्य समूहः ॥ इह अचित्तादृक्, अनु-
दात्ताद्वुज् केदाराद्यच्चेत्यादिना प्रतिपदं यजादींश्च वक्ष्यति ॥ तथाच चि-
त्तवदाद्युदात्तमगोत्रानां प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहर-
ति । काकं वाकमिति । एवं वार्कम् । काकवकवृकशब्दाः प्राणिना कुपुर्वा-
णमिति फिट्सूत्रेणानुदात्ताः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वं ते-
षामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । अथाटिः प्राक् शकटेरित्यधिकारात् ॥ यत्तु
वृत्तिन्यामयोः शौकमित्यादाहतम् ॥ तदुपेक्ष्यम् । स्तृष्टिकादिषु शुक्रशब्दस्य
पाठात्तत्रात्रा भाष्यमिति हरदत्तादयः ॥ भिक्षादिभ्योश्च ॥ भैक्षमिति । अ-
चित्त्वत्तादृक् प्राप्तः ॥ गार्भिणमिति । अनुदात्तादित्वादष्ट प्राप्तः । सति हि
तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम् । न च भस्याट इति पुंवाचकरूपातिदेशात्
टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । इस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपा-
नापत्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपातिदेशकमिति बो-
ध्यम् ॥ यौवनमिति ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञ्च प्राप्ते अनर्थमिह पा-
ठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । अन् इति प्रकृतिभावः । ननु भस्याट इ-
त्यत्राटो तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावे इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्यय-
निवृत्तौ सत्यां कनिन्युवृषीति कनिनन्तया आद्युदात्तत्वाद्दण् सिद्ध एवेति चेत् ॥
सत्यम् । अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ इह युवति-
शब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं

गर्भिणं यौवतं गण इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्याशङ्क्याह । शत्र-
न्तादिति ॥ युष्मेः ॥ समाहारहन्ते सौत्वं पुंस्त्वम् । उकारस्तृच्चारणार्थो ने-
त्मञ्चकः । तेन नन्दनः कारकः नन्दना कारिका इत्यत्रोगिह्नक्षणी नुम्डीपी
न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥ प्रकृत्याऽक इति ॥ इह
राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थम् । रुदिशब्दत्वेनापत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्तभावा-
त् ॥ अत एव गोत्रोक्तोष्ट्रेत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव
मिदं तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनी भावो यौवनिका । मनोच्चादित्वा-
द्वृञ् ॥ वार्धकमिति । यदि वृद्धत्वेपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोच्चा-
दित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥ ब्राह्मणमाश्रय ॥ ननु तयोप्यमी वृद्धाः । तभ्यः
प्रकृतो यजेवास्तु । वृद्धाद्यनि यजि वा रूपे विशेषाभावात् । नापि स्वरे विशे-
षः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । य-
जश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् ॥ स-
त्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यन्वचनं तस्मिन्वार्थानुवादकं वार्तिकमा-
ह । पृष्ठादिति ॥ पृष्ठं स्तोत्रविशेषः । पृष्ठः इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः
पृष्ठ इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् ॥ आत्मजन ॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थ-
महाग्रशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ आपृषिकं शाष्कुलिकमित्या-
दौ परत्वाद् अचित्तहस्तिध्वनोरिति ठग्वेत्याशयेनह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति ।
कापोतमिति ॥ लघ्वावन्त इति । फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ ॥
न च शकुनीनां च लघुपूर्वमित्याद्युदात्ताविमर्शितं शङ्क्याम् । अन्यात्पूर्वं ल-
घुदातमिति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥ खण्डिका ॥ आद्युदात्तार्थमचित्तादृको
वाधनार्थं च वचनम् ॥ चरणेभ्यः ॥ यस्याः प्रकृतयेः प्रत्ययो धर्मं वक्ष्यते, स
तस्याः प्रकृतेः समूहोऽपि स्यादित्यर्थः ॥ वृजादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र
चरणादमास्त्राययोरिति तु वार्तिकम् । तदप्यननैवातिदेशसूत्रेण प्राप्यते ॥
काठकमित्यादि । गोत्रचरणादृञ् क्कान्दोग्यमिति । कन्दोगोक्थिकेति ज्ञः ॥
यञ्काविति । यथासंख्यं स्तः ॥ ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् ॥
विषयो देगे ॥ तस्येत्यनुवर्तते इत्याह । पृष्ठान्तादिति ॥ विषयशब्दार्थमाह ।
प्रत्यन्तेति ॥ भौरिक्षा ॥ आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमन्तौ प्रत्ययो स्तः ॥ भौ-
रिक्षिविधमित्यादि ॥ क्रीषत्वं लोकात् ॥ मोस्त्रादिरिति ॥ कन्दो नामाक्षरय-
त्नानिवन्धनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिम-
ति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्म प्रगाथश्चेत् ॥ प्रथयत इति प्रगाथः । अन्य

संदर्भ इत्यस्मादकर्तरि च कारक इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वादेः फनकारयोर्लोपः ॥ अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः गै शब्द इत्यतः उषिकुषिगार्तिभ्यः स्त्रिभ्यश्चः यच्च हे ऋचावाहृस्था तिस्रः क्रियन्ते, स प्रगाथः ॥ चैष्टुभमिति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति न्यायेन क्रीडतेति भावः ॥ संग्रामे ॥ ननु प्रथमादित्यधिकाराग्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यतः प्राह । सोस्येतीति । एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतिवत्त्वम् अस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेण स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति ॥ तदस्याम् ॥ प्रथमान्ताग्रहरणवाचकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडायां किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ घञः ॥ छद्ग्रहणादिति । तेन श्येनं पातेत्यत्र ज्ञेयतीत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते ॥ तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तियथा स्यादिति । अत एवाह । दण्डपातोऽस्यां तिथाविति ॥ तदधीते ॥ द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरञ्च क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकप्रत्यये गौणा अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्ययनासम्भवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ क्रतूक्यादि ॥ क्रतुविशेषेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्यते, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥ अध्येतरीति । अध्येतर्यगोत्यर्थः ॥ आग्निष्टोमिक इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थाके क्रतौ निरुद्धप्रयोगः ॥ तन्नक्षत्रेत्यादि । तत्प्रतिपादकप्रातिशाख्यमित्यर्थः ॥ नैष्येते इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ त्रिविधेति । तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रहे तु तद्विधितार्थं द्विगौ त्रिविध्य इत्येव स्याद् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । सर्वादिरिति । सादेरित्येव सिद्धे सर्वाद्विग्रहणमर्थवत्परिभाषाप्रापनार्थम् ॥ सवार्तिक इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अध्ययीभावः । अध्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । इकञ्चित् । पदशब्द

उत्तरपठं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तद-
 क्षात्तु षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥ शतपथिक इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके बहुल-
 मिति पूरयित्वा शतपथ इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । पित्र-
 फलं दर्शति । शतपथिकीति ॥ अण्बाधनार्थमिति ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यात-
 मवेदं सूत्रं तद्वीत्या त्वणिष्यत इति । अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् ॥ वस-
 न्ता ॥ उक्थादिष्वेव वसन्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा,
 अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ अथर्वाणमिति । अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ॥
 यदा तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुक्प्रत्ययः वशिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्यु-
 दाहृत्याथर्वणो वा अथर्वा अथर्वाणः इति भाष्योक्तेः साधुः ॥ गाथिविदधि ॥
 इनण्यनपत्य इति सिद्धे अपत्येप्यणि प्रकृतभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः वैद-
 धिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥ ष्यञ्जत्रियार्थ ॥ कौरव्य इति ।
 कुर्वादिभ्यो ष्यस्तत इजो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः
 पठ्यते तथा च कौरव्यायणीरिति फिञा भाव्यं, न त्विजेति चित् ॥ सत्यम् ।
 कुरुनादिभ्यो ष्य इति क्षत्रियगोत्रं विहितो यो ष्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते । प्रकृतं
 न ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥ श्वाफल्क इति । ऋथ्यन्त्यकेत्यण् ।
 तत इजो लुक् श्वाफल्कः पुत्रः ॥ वामिष्ठ इति । ऋथ्यण् इजो लुक् । वा-
 मिष्ठः पुत्रः ॥ तैकायनिरिति । तिकादिभ्यः फिञ् ततोऽणो लुक् । तैकायनिः
 पुत्रः ॥ वामरथा इति । कुर्वादित्वात् ष्यः । ततो वृद्धात्कं बाधित्वा कणवा-
 दिभ्यो गोत्रे इति शेषिकोण् ॥ इतीति । ण्यत्त्रियार्थेऽप्युदाहृतसूत्रेणित्यर्थः ॥
 ऋथ्यण एवेति । पाणिनशब्दं तु भ्रान्तमार्गिक एवाणिति भावः ॥ नत्विदं वा-
 न्यस्मिन् सपिण्डे इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते अत्रैर्युवापत्यानि पुमां-
 सो जयः, इतथानिज इति ठक् तदन्ताद्यृनि अत इज् तस्य ण्यत्त्रियति लुक्,
 अत्रिभृगुकुत्सेति ठकोपि लुगित्युक्तत्वात् । ऋथ्यन्त्यकेत्यण एव ग्रहणे तु ठको
 ग्रहणात्ततः परस्वेजो लुङ् न स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु दाक्षीपुत्रस्य पाणिनं
 रिति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥ ३३३ इति । यृनि लुगिति
 लुक्पि प्रत्ययलक्षणं इजन्तमस्तीति भावः ॥ गोत्रं य इति । गोत्रमिह शा-
 स्त्रीयं, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यत इति भावः ॥ स्वर इति । लुगभावो
 प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च डीप् स्यात् । लुकि मति लोकार उदात्तः
 टाप् च सिद्धतीति भावः ॥ अष्टकमिति ॥ संख्यायाः संज्ञासंज्ञसूत्राभ्ययनं-
 प्विति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रक

निकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥ कालापक इति । कलापिन्शब्दाप्रोक्तार्थेण सन्न्या-
चारीत्युपसंख्यानद्विलोपः । ततो ध्येत्यर्थे तस्य प्रोक्ताङ्गुगिति लुक् । का-
लापानामास्त्राय इत्यर्थे गोत्रचरणादुवृत्तं ततो ध्येतवेदितृणो लुक् (न च)
स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥ कन्दोद्वाङ्मणानि ॥ इह मण्डूकप्रुत्यानुवृत्तं प्रोक्ता-
दिति पञ्चस्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते कन्दोद्वाङ्मणानीत्यनेन सामानाधिक-
रण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह । प्रोक्तप्र-
त्ययान्तानीति । तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतवेदितृप्रत्ययः पराश्रयते,
विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययं विना न
प्रयोष्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्रामे-
नियमार्थमेतदिति भावः ॥ कन्दोद्वाङ्मणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तनप्रोक्त-
ब्राह्मणानामिव तद्विषयत्वार्थम् । तेनह न याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि
याज्ञवल्क्यानि । यजन्तात् कम्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्, आपत्यस्य चेतियलोपः ॥
याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिश्रुतां व्यवहारः ॥ चका-
रानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यापनकौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सि-
द्धम् । काश्यापनकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः, अध्येतृणो लुक् ॥ क-
न्दोद्वाङ्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ अथ चातुरार्थिकाः ॥ त-
स्मिन् ॥ अस्तीत्युपाधिकाग्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तस्यन्तार्थं यथाविहितं प्र-
त्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशर्थत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यस्थिति बहुव्री-
हिः ॥ मतुपोयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धः देश-
यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंस्कृतपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरमृत्रत्रयेऽपि
देशे तन्नास्तीत्यनुवर्तते ॥ तेन निवृत्तम् ॥ अन्तर्भावित्त्वर्यवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥
अदूर ॥ अदूरमन्तिकम् तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीसमासः ॥
चातुरार्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थो । तत्र भवाच्चातुरार्थ-
काः । अध्यात्मादित्वाङ् ॥ चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्वितार्थं द्विगौ तु द्विगौ-
गनपत्ये इति ठञो लुक् स्यात् ॥ मतौथ ॥ ननु मतौर्बहुच इत्येवास्तु । बहुचो
विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्ये न व्याख्यानादिट् सिध्यति किमङ्-
ग्रहणेनेत्याशङ्कं निवारयति । अङ्गग्रहणमिति ॥ मत्वन्तविशेषणमिति ॥ संभवति
सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्यायत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्या-
देव । ततश्चाहिमतमित्यादावितिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ रोणी ॥ रोणीशब्दः
प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह । रोणीशब्दादिति ॥ पञ्चम्याः मौवो

नृगित्यन्ये ॥ तदन्तादिति । येन विधिरिति सूत्रे भाष्यस्यविशेषवचनाद् ॥ विशेष-
णविशेष्ययोः कामचारभाष्यस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्याना-
द्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥ वृञ्छण् ॥ ठक् इत्यन्तमेकं समस्तपदम् । अरीह-
णादित्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां हन्त्विधाय, द्वितीयेन
काशादिकुमुदान्तहन्त्वेन सह पुनर्हन्तो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विपाठेऽपि
नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह । अरीहणादिभ्य इति ॥ पञ्चाद-
न्तगणसूत्रमाह । पथ इति ॥ जनपदे लुप् ॥ तन्नास्तीत्येव । तेन उदम्बराः स-
स्यस्मिन्नादुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुवन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेक-
वचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह । लुपि युक्तवदिति ॥ व्यक्तवचने कि-
म् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् । तस्य वनं
शिरीषवनम् । इह वनस्मृतिरिति दिश्यते । ततश्च विभाषीषधिवनस्मृतिभ्य
इति ण्वं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत
इति चेत् ॥ अत्राहुः । वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि
संख्याबोधकत्वेन श्रुतेः षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यम् । पञ्चार्थस्य तद्विहितवृत्त्य-
न्तर्गतत्वादुक्तार्थं प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥ पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभि-
धेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टमिह, तथापि कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीत्यादि-
मिदमे प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यान्ुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्र-
त्याचष्टे । तदग्रिममिति ॥ पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य
यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः, न त्वत्र यन्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये ।
आपो दारा इत्यादिषु यथा ॥ न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्यते इति
भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे । लुब्धगिति । जनपदे लुप् वर-
णादिभ्यश्चेति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । अग्रिममिति संबध्यत एव । तदा-
ह । लुवपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवय-
वार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे । अप्रतीतरिति । पञ्चालादयः शब्दाः
क्षत्रियेषु यथारूढास्तथा जनपदपीति तस्य निवासः अदूरभवर्थेति तद्विज्ञो नैवो-
त्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥ न दृश्येतेति ॥ विनापि क्षत्रियसंभवं प-
ञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति नाथः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्रमङ्गात्पूर्वाचार्यप-
रिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे । प्रधानेत्यादिना ॥ विशेषणानाम् ॥ यद्यपि मृचपा-
ठे लुपि युक्तवदिति मृचादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदग्रिममित्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं
व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातः प्रतिषेधमात्रपरिमितं, न तु युक्तवत्त्वापरिमि-

व्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥ पञ्चालाः रमणीया इति ॥ कथं तर्हि पञ्चालाः
 जनपदः, सुभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत् ॥ जनपदविशेषणत्वादित्य-
 वेष्टि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वक्त्रिगवचने स्त एव । पञ्चालाः सुभिक्षाः
 सम्पन्नपानीया इति ॥ हरीतक्य इति ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् । तत्र हि
 लुप् च इत्यतो लुपनुवर्तते ॥ खलतिकमिति । वरणादिभ्यश्चेति लुप् ॥ चञ्चेति ।
 संज्ञायमिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप् । चञ्चा लणमयः पुमान् ॥ वरणादि ॥
 चकारोनुक्तममुच्चयार्थः तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥ वरणा इति ॥ एवं कटुव-
 दरो शिरीषाः गोदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहृतव्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मि-
 न्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह । भय इति । तद्वानित्यत्रापि परत्वाद-
 भयइत्यनेनैव वकारो न तु मादुपधायाः इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात्
 मादुपधाया इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु यो-
 गे योग इति उपपत्त्यादिसमासेषीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ॥ ननु वेतस्त्वानित्यत्र
 वेतमशब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मतुपो डित्त्वसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्या-
 येन पदत्वात्मस्य कत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तसि-
 पेधादिति चेत् ॥ मैवम् । अन्तरंगं कत्वं प्रति बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् ।
 न च षाष्ठो बहिरंगपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालप-
 क्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि स्वादिष्विति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयकत्वस्यान्तर-
 ङ्गत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तते इति कत्वं दुर्वारमेव । न च नद्यां मतुवि-
 ति चतुर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ऋतुप् मत्वर्थीय इति तसौ मत्वर्थ इ-
 त्यनेन भत्वं शङ्काम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम् तस्य कत्ववि-
 धिना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पदमं-
 ज्ञायां यथोद्देशपक्षाययणात् पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या
 सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वाज्जगत्वं
 स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगात्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् ॥ ननु
 प्रक्रियालाघवाय ङुतुबेवः विधीयताम्, अथ वा कुसूदनडवेतसेभ्यो ङिदिति
 प्रकृतस्य मतुपो डित्त्वमतिदिश्यताम्, किमनेन ङमतुब्विधानेन ॥ सत्यम् । अन्य-
 तो विधानार्थं तत् । तत्सिद्ध्यर्थकथनपरं वार्तिकमाह । महिषाह्वेति ॥ शिखा-
 या ॥ निर्वृत्तादर्थं देशे तन्नामन्यणो बाधनार्थं चेदम् । दन्तशिखात्मज्ञायामि-
 ति पञ्चमं वक्ष्यमाणं त्वदेशेऽपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥ नडादीनाम् ॥
 नडप्लवबिस्ववेचवेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह । कृच्छेति ॥ एवं

तद्वित्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौचो लुक् । द्वे लोप इत्यतो लोपेऽनुवर्त-
माने लुग्यपहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । सर्वलोपार्थमिति । यमात्रस्येति । न च अ-
देः परस्येतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । सूर्यतिथ्यतो यकारसंबन्धस्यैव लोप-
स्यानुवर्तनादिति भावः ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ॥ लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुषादिष्वर्थपूत्रत्वानुपात्तेश्वेषु षष्ठी वि-
धायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम् तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनाम्, सं-
स्कृतंभक्षा इत्यनेन दर्शदादीनां, सिद्धेः ॥ तथाधिकारोपि व्यर्थः । तथा हि
अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेषु घादिटुटु, लन्तानां निर्हातः, जातादर्थ-
साकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावत् प्रयोजनम् । आर्द्रकशालादी-
नामुत्करादिपाठेन इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते इति ज्ञापनात् । अन्य-
था वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे तत्पादस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम्,
जाताधिकारात्पाठसामर्थ्यादेव तल्ललाभोत् । यदि निर्दिष्टं जातार्थं एव
घादयः स्युः तदुत्तरेषु भवावर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थेषु
विधीयमानाऽणाय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव प्राहपष्ठप् इत्या-
दिभिः सह राष्ट्रावारपारत्यादयोऽपि पठ्येरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् ॥
अतोऽन्ये । शैषिकात्सरूपः शैषिको नेति वक्ष्यमाणार्थास्य विषयलाभाय शेषा-
धिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषा-
धिकार एव शैषिकान्मतुष्वर्थीयादित्यादिश्लोकं ज्ञापयति ॥ एष च श्लोकः स-
न्विधौ मतुष्वविधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्या-
स्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चाज्ञा-
पकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात्
आर्द्रकादिभ्यो यदि च्छः स्यात्तर्हि चतुरर्थमिवेति नियमस्यापि संभवाच्च । एवं
स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य
सुवचमिति दिक् ॥ विगृहीतादपीत्यादि ॥ वचनमेवेदम् ॥ मृच्च यथामन्त्र-
प्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥ कुन्तितास्त्रय इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः ।
इहैव निपातनात्कोः कङ्गावः ॥ कङ्गावे चावुपसंस्थानमिति तु प्रत्याख्येयम् ॥
कुष्याया यलोपश्चेति गणसूत्रम् । कुष्यायां जातः कौलेयकः ॥ कञ्चि, उम्भ,
कुण्डिन, माहिषतीत्यादि ॥ दक्षिणापञ्चात् ॥ अव्ययमिति । साहचर्यादिति
भावः ॥ एवं च दक्षिणापञ्च इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवङ्गावाशङ्कैव

नास्तीति बोध्यम् ॥ पाश्चात्त्य इति ॥ कथं तर्हि पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमान इति । न च दिग्देशवाचिनः पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकात् टुटुलौ बाधते परत्वादिति वाच्यम् । अग्रादिपश्चादिति डिमचा टुटुलौर्बाधस्य दुर्वारत्वात् ॥ सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥ कापिष्ठाः षक् ॥ कापिशिशब्दात्षक् स्यात् ॥ षित्त्वान्डीष् तदाह । कापिशायनीति ॥ रङ्गोरमनुष्ये ॥ रङ्गवो जनपदः, ततः प्राग्दीव्यतोषित्यण् प्राप्तः । तद्बाधकत्वेनावज्ञादपीति वुञ् प्राप्तस्तमपि बाधित्वा ओर्देशे ठञ् प्राप्तः तस्य तु कोपधादण् बाधकः ततोपि परत्वात्कच्छाद्याणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयते । कोपधत्वादेशाणि मित्रे कच्छादिषु रङ्गशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्जविधानार्थ इति ॥ क्वचित्तु राङ्गव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणमिदं व्यर्थम् । अपवादेन वुञ्जा तत्र ष्फगणोर्बाधिनामनुष्य एव पर्यवसानात् अण्यग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तस्मिन्नेः । अत्राह काशिकाकृतः । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेदमनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फविधीयत इति, राङ्गः कश्चन इत्यत्र न षक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण्यग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं हयमपि प्रत्याख्यातम् ॥ व्युप्रागप ॥ दिव्यमिति मृत्रे दिव उदित्युत्पन्ननिर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठः, यदित्त्वा प्रागपागदित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठपाठं क्वाचित्कपुरस्कृत्य मृत्रेपि अवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ प्रागपागिति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तात्यन्ता अव्ययाः, तद्विवास्त्वनव्ययाः । उभयेपामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि संस्काराः प्राक्ता इवेति ॥ अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वात्टुटुलौ बोध्याविति ॥ वर्षां वृक् ॥ वणुर्गिति । अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादिण जनपदे लुप् इति लुप् ॥ अमात्य इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची स्तरादिः । अमासमीपे भव इत्यर्थः ॥ ङ्गस्त्रात्तादौ ॥ पदान्तत्वात्षष्ठाप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव मित्रेः ॥ ङ्गस्त्रातिकम् । गीस्तराम् । धूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःमाङ्गवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिन्दुस्तराम् ॥ दूरत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥ औत्तराह इति । इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥

यदा तु उत्तराच्चेत्याह्निप्रत्यये ततोऽण् क्रियन्ते अमेहेति परिगणनेन त्यपोऽभावा-
त् ॥ तदा औत्तराहशब्दोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥ वक्ष्यमाणवि-
ति ॥ सायचिरमित्यादिनेति शेषः ॥ वक्ष्यत इति । श्वसस्तुट् चेत्यत्र ॥
दिक्पूर्व ॥ असंज्ञायामित्यत्र सौत्रत्यात्यन्तमर्थे सप्तमीत्याशयेनाह । संज्ञाभू-
ताया इति ॥ मद्रेभ्योञ् ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु मद्र-
पर्यायः ॥ दिशोऽमद्राणामिति । दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो म-
द्रभिन्नस्याचामादेर्हृदिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धित इति सूत्रार्थः ॥
पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य तृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्
तद्वितार्थेति समासः ॥ उदीच्य ॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् ।
मायुरः ॥ बह्वचः किम् । ध्वाजः । पिप्पल्यादिङीपन्तो ध्वजीशब्दः ॥ अन्तो-
दात्तात्किम् । शर्कराधानं, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपद-
प्रकृतिसूत्रेण लिट्सूत्रस्यावस्थानात् ॥ शैवपुरमिति । प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ्
न भवति, हृद्वादिति तत्रानुहतेः ॥ प्रस्थोत्तर ॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोपवा-
दपालद इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति
यणादेशात्संहिता तुल्यैव ॥ वाङीकशब्दः कोपधोपि पलद्यादिषु पठ्यते परं कं
बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोपधप्रयुक्तोण् अहृष्टे
मात्रकाश इति ॥ यक्कल्लोमनि भवः याकल्लोमः । अनिति प्रकृतिभावस्तु
न, गणेश्मिन्नलोपनिपातनादिति हरदत्तादयः ॥ मौत्तगमेश्चरिति ॥ सुतंगमादि-
भ्यश्चानुर्यिक इज् ॥ शास्त्रोयमिति ॥ ननु अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं
गोत्रं गृह्यते इति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृ-
ह्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रं यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन
तत्राश्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ गर्गादिभ्यो यज् इत्यत्र तु
गोत्रं कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रोयगोत्रमेव गृह्यते अपत्या-
धिकारस्थत्वात् तदेव हि इजश्चेति सूत्रेनुवर्तते इति ॥ न ह्ययः ॥ अपवाद
इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ भरतानामग्रहणस्येति । तेन इजः प्राचामिति
भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र
इति आर्हादिगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः ॥ भवतः । क्वादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः ।
पदसंज्ञार्थं मित्करणदित्याशयेनाह ॥ जश्त्वमिति ॥ काश्यादिभ्यः ॥ इकार
उच्चारणार्थ इति । उभयत्र जकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यामपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये
विशेषार्थ इति भावः ॥ आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥ हृद्वादिति । हृद्वा-

च्चेत्याचामेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृहस्प उवर्णास्त-
 स्याभावात् ॥ धन्वयो ॥ धन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं, वृहत्वासंभवादित्या-
 शयेनाह । धन्वविशेषेति ॥ ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि समानौ मरुधन्वाना
 वित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि आष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये ऋत्विपाठान्नपुंम
 कोपि धन्वशब्दोक्त्येवेति बोध्यम् ॥ उत्तरेणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥ ज-
 नपद ॥ स चामौ अवधिश्वेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च
 जनपदत्वादेव सिद्धे अवधियग्रहणं व्यर्थम्, वुजैव यथा स्यान्नान्यदित्येतदर्थं त-
 स्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधिविवाचिनस्त्वित्येतदशब्दात् गर्तीत्तरपदादिति
 च्छो न भवति, किं तु अतृहादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वुजैव भवती-
 त्याशयेनोदाहरति । त्रैगर्तक इति । जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधि-
 वाचिन उदाहरणं तु श्यामायनक इत्यादि बोध्यम् ॥ नागरा ब्रह्मणा इति ॥
 कत्रगादिषु माह्विषतीति संज्ञाशब्दमाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ठकजा
 नागरयक इति भाव्यमिति भावः ॥ विभाषा कुरु ॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु
 पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्तरार्थमेव ॥
 अतृहादपीति नित्यप्राप्तौ वुजनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वात्तस्य
 एव वुज् कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हस्मितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ
 पाठः ॥ अन्यथा अनयैव विभाषया वुजणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥ सैन्धव
 इति ॥ ओर्देशे इति ठञ् प्राप्तः ॥ वुजि सिद्धे इति ॥ मनुष्यतत्स्थयोरित्यने-
 न ॥ गङ्गादिभ्यश्च ॥ गङ्गादिभ्यो देशवाचिभ्यश्चः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्दभ्य-
 स्तु देशवाचित्वाभावेपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥ मुखपार्श्वतमोरिति ॥ गणसु-
 च्छमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥ मुखेतीयमिति । मुखे जा-
 तमित्याद्यर्थे तसस्ताच्छः । अलीक्यस्येति तसः सकारस्य लोपे यस्येति चेत्यका-
 रलोपः ॥ कुग् जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् ॥ स्वीयमिति । स्वार्थिककन-
 तात्स्वशब्दाद्गङ्गादेराकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवर्धो-
 ध्यः ॥ अत एव लुब्धोग्रापस्थानादिति सूत्रे न हि स्वीयस्यैव प्रत्याख्यानमिति
 न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलात्स्वशब्दादणैव । सौवम् । एतच्च हारादीनां
 चेत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु प्राक्क्रीताच्छः अन्तरशब्दात्तु ग-
 ङ्गादित्वाच्छे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च नास्तीयकमिति भवति ।
 अविनाभूतमित्यर्थः ॥ वृहदादक ॥ ब्राह्मणकीय इति । कोपधादर्णित्यण् प्राप्तः ॥
 आयोमुखीयमिति ॥ वाहीकप्रामलक्षणी ठञ्जिठाविह प्राप्ते ॥ ठञ्जिठादे-

रिति ॥ आदिशब्देन रोपघेतोरित्यादिना प्राप्तस्य वृजः ॥ पर्वतीय इति ॥
तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्वतीयैर्गणैरभूदित्यत्र तु पर्वतीयस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे च्छा-
प्तादण् ॥ कृष्ण ॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु
प्रकृतिविशेषणमित्याह । भारद्वाजदेशेत्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः ॥ त्वदादीनि
हेति वृद्धत्वाच्चित्ते के प्राप्ते खजणोरपि विधानार्थमिदम् ॥ पक्षे अणिति ।
अन्यतरस्याग्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथासंख्यं न
भवतीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः ।
तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । आभ्यां ह्यो वा स्यात् । त्वदादीनि चेति
वृद्धत्वाच्चित्ते के प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ततः खञ्चैवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो
बोध्यः । तेन आदेशयोः खजण्भ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥ युवयोरित्यादि । ए-
कवचने तवकममकादेशविधानादेकवचनान्तेन विग्रहीत न कृतः ॥ तस्मिन्नपि
च ॥ तस्मिन्निति साक्षाद्दिहितः खञ् निर्दिश्यते । नतु चानुकुष्टः ॥ निमित्त-
योगादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति खजणोरिति वक्तव्यं पृथग्विभक्तिनिर्देश-
सामर्थ्यात् ॥ स्थान्यादेशयोस्तु इत्थं एव तत् ॥ तवक् ॥ इह पूर्ववदेव नि-
मित्तयोः खजणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याश-
येनोदाहरति । तावकीनः सामकीनः इति ॥ परावरा ॥ पराधमोत्तमेभ्य इ-
त्येव वक्तव्यं पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयो-
रधंशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतो बाधित्वा यदेव भवति ॥ द्वि-
क् ॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरामार्थमित्याहुः ॥ अप्रमांतिक् ॥ संप्रतीत्य-
श्रयं न्याय्यं वर्तते अनामद्यतुरातोतिरिक्तः, पट्टातः स वा ण्य संप्रति यज्ञो यत्प-
श्चरात्र इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनी नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमि-
त्यर्थं तु प्रसिद्धमेव । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थ-
ण् । विनयादित्वात्स्वार्थं ठगपि । तेन मांप्रतं मांप्रतिकमिति पर्यायो ॥ उ-
त्कर्षेत्यादि । न्याय्यं विद्यमान एव संप्रतिशब्दात् गृह्यते इति भावः ॥ हीपाद-
णः ॥ समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । अनुयत्समयेत्यव्ययीभावः समस्यन्तं चेदम् ।
विद्यमानक्रियाद्वारा हीपविशेषणमित्याशयेनाह । समुद्रमसीपं यो हीप इति ।
कच्छाद्यणो मनुष्यवृजश्चापशदीयम् ॥ अनुसमुद्रं किं, हैपमन्यत् । कच्छाद्यण्
हैपको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वृज् ॥ हैप्येति । यजश्चेति डोवन् भ-
वति । अपत्याधिकारस्यादेव यजो डीविति प्राग्वोक्तत्वात् ॥ कालाह्वञ् ॥
स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् संधिवेलादि सूत्रेण संधिवेलाच्चयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्यो-

ऽद्वयेभ्योपि ठञ्बाधनार्थमखिवधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रह-
णमित्याशयेनाह । कालवाचिभ्य इति ॥ यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहण-
मिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम् ॥ तदसत् । कालिकः संबन्धः, कालिकी व्याप्ति-
रित्यादिप्रयोगानापत्तेः । न च विशेषणामेव ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्योखिवधानं
ज्ञापकमिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफस्यात् ॥ गौणमु-
ख्यन्यायस्त्वह नाश्रीयते । तेन कदम्बपुष्पमाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्री-
हिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः । तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रीहिपलाल-
कमित्याकरः । अत्र हि प्रमाणं सन्धिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां
विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः लुबविशेष इति
व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुण्यादि-
ममीपस्यचन्द्रममा युक्ते काले पुण्यादिशब्दानां गौणत्वात् । लुब-
विशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यायकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते काल-
वाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्य इति फलितोर्थः ॥ आहमिति ॥
भक्त्या कियमाणं पित्रा कर्मत्यर्थः । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणिति मत्वर्थीयेन व्युत्पा-
दितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥ श्वसस्तु च ॥ विभाषित्यनु-
वर्तनादाह । ठञ् वा स्यादिति ॥ एषमोक्षः इत्यादिना त्यक्त्वपि विकल्पेन वि-
हित आभ्यामुक्तं टुटुलावपि स्तु एव ॥ शीवस्तिकमिति ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात्
तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् । न च प-
रवादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम् । आदेशात्प्राग्वान्तरङ्गत्वात् टुः प्रहर्तः ।
इकादेशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु इस-
सुक्तान्तादिति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् ॥ मत्स्यम् । वुक्कणादिषु ठचस्त्वत्वेन
एकादेशोन्तरङ्गभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते
इकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चि-
त्त्वं प्रयुज्यते इति मनोरमायां स्थितम् ॥ सन्धिवेला ॥ अणग्रहणं तु कृदाधना-
र्थम् । अन्यथा सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्युक्ते पौर्णमासीश-
ब्दात् ह्रस्वाच्चः स्यात् । वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः ॥ तैषमिति ।
तिष्याङ्गवादावण् । जातार्थं तु अविष्ठाफस्युनीति लुक् स्यात् । सूर्यतिथेत्यत्र ति-
थ्यपुण्ययोर्नक्षत्राणीति वचनाद्यलोपः ॥ प्राहृष एष्यः ॥ ऋत्वणोपवादः । प्रवर्ष-
तीति प्राहृट् नहिहृतीति दीर्घः । तत्र भयः । जाते तु ठञं वक्ष्यति । रषा-
भ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥ किं च प्राहृष्य-

माचक्षाणः प्रावृषेणित्यत्र णकारश्चवर्णार्थमपि तत् । ण्यन्तात्किपि टिलोपणि-
लोपयलोपाः ॥ सर्वत्राण् च ॥ हेमन्तादिति । एतच्च हेमन्ताच्चेत्यतोनुवृत्तमिति
भावः ॥ हेमन्तमिति । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभा-
वात् नस्तद्धितेति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे यस्येति चेत्यलोप-
स्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥ हेमन्तमिति ।
ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य सर्वत्राणिति प्रतिपदोक्तेन अणा संनियोग-
शिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दो-
प्यस्ति हेमन्नागनीगन्ति कणौ इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्या-
मृत्वाणि हेमन् हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । कृन्मि तु हेमन्ताच्चेति ठञ्वा हे-
मन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञ्वा अणो
बाधः शङ्क्यः । कृन्मि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु हेमन्ता-
च्चेति मूत्रे सर्वत्रग्रहणमपक्रथ्यलोकेपि हेमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥ सायंचिरम् ॥
नन्वस्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि सृत्युरित्यादाविव ल्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानि-
मित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं तुर्गव क्रियतामि-
ति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विमर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गा-
द्, अत आह । तुटः प्रागिति ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन घकालतनेष्व-
ति याच्यम् ॥ सायंतनमिति । स्यतर्घ्वजि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने
कृद्, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् ॥ भा-
ष्यकृता तु मान्ताव्ययमित्याश्रित्य सायंग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैव सायंशब्दा-
त्कालाट्टजि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादन्तर्भाधानादित्याहुः ॥
चिरतनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति
भावः ॥ अत्र वदन्ति । स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे मूत्रे चिरमित्येतद्व्या-
र्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दादत्राञ् स्थादिति वाच्यम् । न्नन बाधादिति ॥
पदन्तत्वमिति । प्राङ्गः सोढोस्य प्राङ्गंतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी
नास्ति ॥ जातार्थे घकालतनेष्वित्यलुकापि सिद्धे ॥ चिरन्तमिति । मूत्रे
चिरशब्दस्योपादानाद् टुटुलावपि स्तः । न चैवं मूत्रे चिरशब्दस्य प्र-
त्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेश टुटुलावर्धो तत्संभवात् ।
परत् पूर्वस्मिन् वस्तरि । परारि पूर्वतरि ॥ अपादि । डिमयो डिक्त्वं स्पष्टार्थम् ॥
नत्र जातः ॥ ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तः चाक्षुषं रूपं,
यावणः शब्द इत्यादाविव जातादिवर्धव्यणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घा

दयोपि । न च जातादिष्वेवाणादयः इति नियमार्थं जातार्थनिर्देश आवश्य-
कः । अन्यथा तत्रास्ते, तत्र शीते, इत्याद्यर्थेपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षु-
षमित्याद्यसिद्धापत्तेः । सृज्ज्ना आस्ते सृज्ज्ने शीते इत्यादौ त्वनभिधानादेव त-
द्वितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभ-
क्त्यस्त्वान्तेपादेव लक्ष्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् तत्र जात इ-
त्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् ॥ मैवम् । प्राहृषष्ट्प इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यक-
त्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयः ते तु व्य-
र्था एवेति दिक् ॥ संज्ञायां शरदः ॥ समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥
संज्ञायां किम् । शरदं सस्यम् । संज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्ये-
तत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् ॥ पूर्ववार्षिक इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः
हेमन्तस्यापर इति विग्रहे, पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ पूर्वास्त्विति ।
तद्वितार्थं समामः ॥ ऋतोर्द्विहमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दादृद्धिनिमित्त-
कप्रत्ययविधानं तदन्तर्विधवाच्यं, स चेदृतुवाचोऽवयवैभ्यः पर इत्यर्थः, ॥ पू-
र्ववार्षिकः अपरहेमन इत्यत्र । तथा च वर्षाभ्यष्टक् सर्वत्राणं च तलोपधेत्याभ्यां
क्रमेण ठगणो भवतः ॥ द्विहमद्विधो किं, पूर्वप्राहृषम् । प्राहृष एष्यः इत्यत्र तदन्तर्वि-
ध्यभावादिह ऋत्वणेव ॥ इह त्विति । पूर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेह कालादृद्धिति
ठजेवेति भावः ॥ अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्त्विति सामानाधि-
करण्यं न संगच्छेतेति भावः ॥ जनपदतवध्योरिति ॥ तस्मिन्ननुवर्तमानं ग्रह-
ज्ञादपि बहुवचनविप्रयादित्यनेनैतत्पर्यः ॥ पूर्वमद्रे इति ॥ मद्रेभ्योऽजित्यञ् ॥ पूर्वा-
ह्नक इति ॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः ॥ शार्दको मूलक इति । न-
क्षत्राणोपवादः ॥ प्रदोषक इति । निशाप्रदोषाभ्यां च इत्यस्यापवादः ॥ अवस्करक
इति । शोत्सर्गिकस्याणोपवादः ॥ ये तु संज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्येतत्पर्यन्तं
मनुवर्तयन्ति । तन्मते असंज्ञायां यथायथमवादयो घादयश्च बोध्याः ॥ अमावा-
स्याया वा ॥ सन्धिवेलाद्यणोपवादः ॥ अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे णामापू-
र्वाहमेर्ण्यति वृद्धौ पक्षे ऋत्वत्वं निपात्यत इति ऋत्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्यैव
ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । अमावस्यः । ये त्वि-
सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ऋत्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन
प्रकृतिग्रहणादिति हरदत्तादयः ॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्या-
श्रित्य ऋत्वोपधपाठोपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥ अ च ॥ अमावास्याशब्दाद-
कारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥ अमावास्या इति । ऋत्वम्

ध्यातु प्रभावस्यः ॥ अथञ्चौ च ॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः ॥ अविष्टा ॥ इह
सूत्रे स्वातिशब्दो ऋक्षान्त इति कैयटहरत्तादयः ॥ माधवस्तु दीर्घान्त इति अत
सातत्वगमने इति धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिथेति ङीषन्तग्रहणादङीष-
न्तस्य सौषात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव ॥ कैयटादि-
मते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुक् प्रवृत्तेः ॥ उपसर्जनेति ॥ अप्रधानमिष्टोप-
सर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षण-
मेवोपसर्जनं गृह्यताम् एकविभक्ति चेति शास्त्रीयं न गृह्यताम् ॥ मैवम् । हरी-
तक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ऋक्षप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती
कुन्तो कुरुः ॥ अविष्टास्त्विति । अविष्टा धनिष्टा ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्दादनु-
राधः स्वातिः तिष्ठः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहलः ॥ कृत्तिकावाचो
बहुलाशब्दष्टावन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ऋक्षनिर्देशः सूत्रे ॥ उपसंख्यानमि-
ति । लुक् इति शेषः ॥ चित्तेति । लुक्कृत इति लुकि पुनष्टाप् ॥ टानाविति ।
विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् ॥ स्थानान्त ॥ गोशालेत्यत्र विभाषा सेनेति नपुंस-
कत्वे ऋक्षत्वं तत्साहचर्यात्स्वरशालेत्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादि-
ति शङ्काम् । लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि टा-
वन्तयोः पाठ्ये कदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपि सिध्यति, तथापि साधवार्थं ऋक्ष-
पाठः ॥ नपुंसकत्वे ऋक्षत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥ वत्सशाले जात इति ॥ वत्सशा-
लीयमित्यपि बोध्यम् ॥ इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः अश्वयु-
क् आश्वयुजः ॥ प्रतिप्रसृत इति । कालाह्वया निवर्तमानो य औत्सर्गिकोऽन्-
त्येवेनादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥ कृतलब्ध ॥ ननु कृतक्रीतत्वे जातल-
ब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि
प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् ॥ प्रायः ॥ कादा
चित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन तत्र भव इत्यनेन गतार्थेत्याहुः ॥ भार्थ प्र-
त्याख्यातमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति ॥ उपजानु ॥ त्रयो-
प्यमी सामीप्यव्ययीभावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ संभृते ॥ इह
तन्वादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकस्येति द्वयमप्याश्रीयते ॥
सौघेन इति । सुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥ को-
शात् ॥ कौशियमिति । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवांटा-
भिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे ण्य्या ढजित्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति पठि-

तव्यम् । तथा च वार्तिकं विकारे कोशाड्ठञ् संभूते द्वार्थानुपपत्तिरिति ॥ काला-
 त् ॥ पुष्प्यदिति दैवादिकः शचन्तस्तदाह । पुष्प्यन्तीति ॥ उक्ते च ॥ कालादित्ये-
 व । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ उच्यन्त इति । सूत्रे भूतकासो तन्त्रमिति भावः ॥
 आश्वयुज्या वुज् ॥ जकारः स्वरार्थः उत्तरत्र द्वयार्थश्च ॥ आश्वयुज्यामिति । अश्वि-
 नीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥ देयस्यणे ॥
 ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥ आश्वत्य इति ॥ फले लुक् । इह पुंलिंगनिर्दे-
 शो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्यशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुंलिंगप्रयोग
 इत्याहुः ॥ ठञ्चेति ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां वेल्वेव सुवचम् ॥ (न च वेति वक्त-
 व्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले
 ऋणत्वेन विवक्षिते ऋणं बाधित्वा ठञ्वेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति
 वाच्यम् तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति
 बक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥) नैशिक इति ॥ निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ् ॥
 तत्र भवः ॥ कालादिति निवृत्तम् । कालसंबन्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रप-
 ण्णात् । न च पूर्वसूत्रस्य तदित्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । तद-
 स्येति सूत्रस्येति उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथा-
 पोह सत्तार्थ एव वर्तते तत्र जात इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् ॥ दिगादिभ्यो ॥
 दिशः, वर्गं पृगं, पक्ष, रहस्, उखा, मात्तिन् । आदि, अन्त, मुख, जघन, मेष,
 यूथ, उदकात्मन्नायां न्याय, वश, कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठो-
 चाशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघनं च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥ प्राचा
 नगरान्ते ॥ सममीनिर्देशादंगस्यत्यधिकृतमपि समस्यन्तो न विपरिणम्यते तदाह
 नगरान्तंगे इति ॥ दृतिकुचि ॥ दृतिषर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुत्ति-
 शब्दो धूमादिस्ततो धूमादिभ्यश्चेति वुजि प्राप्ते षनेन ठञ् । कलशिमन्त्यपात्र
 कलशमुदधिगुर्वी बल्लवालीडयन्तीति माघः ॥ वस्तिर्नाभिरधो हयोरित्यमरः
 तत्र भवं वास्तव्यम् ॥ अस्तीति तिङ्गतप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन
 समानार्थो भिक्षार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिजीरा गोः । हितोयो यथा, अस्ति-
 मान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्तव्यमिति हरद-
 त्तः ॥ अहौ भवमाहेयं । त्रिष्वहेयं विप्राख्यादीत्यमरः ॥ श्रीवाभ्योन् च ॥
 शरीरावयवाच्चेति यतोपवादः । श्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावय-
 वसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् ॥ तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेक-
 चनास्तादृष्यगृह्योस्त एव ॥ ग्रैवेयमित्यादि । श्रीवासु भवं श्रीवायामिति वा

विग्रहः ॥ गञ्जोराज्याः ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पाञ्चजन्यम् ॥ परिमु-
 खमिति ॥ यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदापपरिश्वहिरञ्चवः पञ्चस्येत्य-
 व्ययीभावः । यदि सर्वतो भावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्या-
 हुः ॥ परिमुखादिभ्य एवेति ॥ अयं भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख,
 परिहृन्, पर्योष्ठ, पर्यूलूखलेत्यादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभा-
 वशब्देन परिमुखादिभ्य गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ न-
 त्वेवं परिमुखादेरिति सूत्रं विशिष्येव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरवा
 व्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणोचित्यादिति चेत् ॥ अत्राह हर-
 दन्तः । परिमुखादेरित्युच्यमानं बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपि जः स्यात्, अव्ययीभावश-
 हणान्तु तेभ्योऽपि भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोपि बोध्यः । तथा
 च शाखु व्यामाविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । अव्ययीभावाच्चेति
 भवार्थे ज इति माधवः ॥ अन्तर्वंशमिति ॥ नपुंसकादन्यतरस्यामिति समा-
 मान्तष्टच् ॥ अध्यात्ममिति । अनर्थेति टच् ॥ कर्णललाटात् ॥ यतोपवादः ॥
 अनङ्कार किम् । कण्ठे, ललाटम् ॥ तस्य व्याख्यान इति च ॥ व्याख्यायते
 येन स व्याख्यानः करणं ल्युट् ॥ इतिशब्दो वाक्यार्थे परामृशति । तत्समीपं
 श्रूयमाणश्चकारः तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च श-
 क्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च पञ्चान्ताद्वाख्यानकरणार्थं, समस्य-
 न्तात्तु, भवार्थं, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यात-
 व्यनाम्नः किम् । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोमला । पाटलीपुत्री हि तथा
 व्याख्यायते ईदृक्संनिवेशावांशमिति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । अन्य-
 एव व्याख्ययत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्धापसंग्रहार्थमेव सूत्रे
 कृतम् ॥ बहुचो ॥ अणोपवादः ॥ बहुचः किम् । इत्यष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच्
 प्रत्युदाहारेः । सोपम् । तङ्गम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । मंहितायाः मांहित-
 म् । गतिरनन्तरः इत्याद्युदात्तायम् ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदा-
 त्तोदित्युक्तपि वर्णग्रहणं तदन्तग्रहणात् वर्णादनुदात्तादित्यत्र यथा ॥ कृतुञ्ज-
 यम् ॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यष्टपु मन्त्रब्राह्मणकल्पं पु-
 वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थानामेव व्याख्ययताया उक्तला-
 दित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । परादिषु
 परान्तश्चेत्यन्तोदात्तायम् पीयतेऽस्मिन्निति पयः । कृत्यन्त्युो बहुलमित्यधिक-
 रणे यत् । वाजो नाम यवागूमदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि कृदुत्तरपदप

कृतिस्वरूपेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य यतो नावः इत्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा अस्मि-
 येष सूयते, राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । राजसूयसूयतेति क्वप् । तत
 एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरूपेण मध्यो-
 दात्त एव । धातुस्वरूपेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति ।
 पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च
 समासस्वरूपान्तोदात्तः । नवैत्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः । आषयणम् । यज-
 याचविच्छेति नङ् । कर्त्तृकरणे कृतेति समासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपा-
 न्तोदात्तः ॥ अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्कारभ्ये सत्य
 न्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्यु-
 दात्ततमिति भावः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ एवकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥ वामि-
 ष्ठीति । भवार्थण् ॥ पौरोडाश ॥ पित्वाण्डीष् पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।
 पुरो दाश्यते इति पुरोडाशः । दाश्व दाने कर्मणि घञ् । इहैव निपातनादस्य
 उत्तमम् ॥ कृन्दसो ॥ कृन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः । दृजल्ल-
 षस्य ठकोपवादः । कृन्दस्य इत्यादि । इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्य-
 स्वरितत्वादिति बोध्यम् ॥ दृजल्ल ॥ अणोपवादः ॥ चातुर्होतृक इति । पृ-
 थिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥ इत्यादीति ।
 आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ॥ नामाख्यातग्रहणे
 संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् हत्त्वादेव सिद्धे वि-
 गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः । आख्यातिकः । नामा-
 ख्यातिकः ॥ अकृमन्त्र ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥ ठजा-
 देरिति । आदिशब्दादृक्कृत्योः ॥ आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः ।
 तेन समासे अनो भावकर्मवचन इत्यन्तोदात्तः । अभेदोपचाराद्भाववचनोपि
 ग्रन्थे वर्तते । इह बहुचोन्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्रार्थे-
 वम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो दृजदृब्राह्मण इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरण-
 शब्दात्तु वृषाच्छः ॥ ठमाय ॥ एत्येनं स्वामी, स्वामिनमयमेतीति,
 वाऽऽयः स्वामिप्राप्तो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थान-
 म् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृषाच्छं परत्वादयं बाधते ।
 आपणिकः आकरिकः ॥ ह्वादीनां चेति कार्कण इत्यत्र कृकणपर्षाद्भारहाज इति
 ष्छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाहुञ्प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ्
 प्राप्त इत्यर्थः ॥ विद्ययासेनि ॥ विद्यायोनिजतः संबन्धो येषां तेष्वो बुज् स्वाद-

आपवादः ॥ अं तु परत्वाद्वाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥
 अन्तर्हन् ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति वर्तते तदाह । वृजोपवाद इति ॥ उ-
 क्तमिति वक्तव्ये तपरकरणं ठञ्प्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राश्नः ॥ पैटकी
 विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्प्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च टिड्डेति सूत्रे कञ्प्रहणात्
 ङीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्याद्यभिज्ञेः । तदनुबन्धकप्रहणे नातदनु-
 बन्धकस्य ग्रहणात् त्वदादिषु दृश इति कञो हानुबन्धकत्वात् ॥ तपरकरणं
 विहाय उक्तजित्वेव सुवचमित्याहुः ॥ गोत्रमदङ्कवत् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र
 लौकिकं गोत्रमित्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्र-
 त्यायाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याशङ्कः ।
 तेन गोत्रचरणादवुजिति वुजपि लभ्यते । स हि तस्येदमिति सामान्येन विधी-
 यमानोपि अज्यजिज्जन्तादन्यत्र अङ्केऽपि दृष्टः ॥ वैदमित्यादि । मङ्घाङ्क इत्या-
 दिना अङ्कार्येण विहित इतीहाप्यज्यजिज्जन्तादङ् ॥ औपगवकमिति । गोत्रच-
 रणादिति वुज् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यङ्गणान्तादवुज् ॥ हेतुमनुष्येभ्यो ॥ मनु-
 ष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरामार्थम् । समरूप्यमिति । विभाषा
 गुण इत्यत्र विभाषिति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागं तु
 बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति लिङ्गम् ॥ मयट् च ॥ योगविभागो यथामंख्य-
 निरामार्थः । टो ङीबर्थः ॥ हेतुमन्तीति ॥ हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं
 दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते अत्र जात इत्यतो भेदेन
 निर्देशात् ॥ वैदूर्य इति ॥ दन्त्यमध्योयं शाहजवत्, न तु नडुलवन्मूर्धन्यम-
 ध्यः ॥ नन्वत्रार्थासंगतिः । बालवायुपर्वतादमी प्रभवति, विदूरनगरं तु संक्रि-
 यते ॥ सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये । बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव
 वा । न वै तत्रेति चेद्वनूयाज्जित्वरीवदुपाचरं दिति ॥ अस्यार्थः बालवायुशब्दः
 प्रत्ययं लभते, विदूरादेशं च सूत्रे पठितेनादेशनानुरूपः स्थानो बालवायुशब्द आ-
 चिष्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्ववणरवणादेशाभ्रामनुरूपः स्थानी
 विश्ववसुशब्द आचिष्यते, यथा वा पट्टश्च इत्यादौ पदानादेशानुरूपस्थानी पाद-
 दन्तादिराचिष्यते तद्वद् ॥ प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्या-
 पि वाचकोऽस्तीत्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात्प्र-
 त्यय इति व्याख्यानक्रेशो नन्ति भावः ॥ न वा इति । वैशब्दाऽऽप्तमां द्योतयति ।
 तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रमिद्व इति चेद्वनूयाज्जित्वरीवहावहरेत् नियतपुरुषापे-
 क्षां हि अत्र हारो दृश्यते यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यञ्जयति एवं

वैयाकरणा एवाऽद्रिं विदूर इति ॥ तदगच्छति ॥ द्वितीयास्तादृगच्छतीत्यर्थः
 प्रत्ययः स्यात्स चेद् गन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साध्वमिच्छिनत्ति, काष्ठा-
 नि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्याविवक्षया पन्थाः कर्ता ॥ अभिनिष्क्रा-
 मति ॥ द्वितीयास्तादृगच्छति तच्चेद्वारमित्यर्थः ॥ सौघं का-
 न्यकुलहारमिति ॥ स्रष्टृनाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोर्थः ।
 पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥ तदित्येवेति । अधिकृत्येत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥
 शरीरकीय इति । कुक्षितंशरीरं शरीरकं तत्त्वबन्धी शरीरका
 जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शरीरकीयः,
 चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । लुबाध्यायिकाभयो बहुल-
 मिति । तादर्थ्य एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः । अत
 एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय
 उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वामवदन्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वामव-
 दन्ता । सुमनोहरा । क्वचित् । भैरवार्थी ॥ अभेदोपचारेण गताश्चैतान्नेदं वा
 तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् ॥ शिशुकन्द ॥ अत्र वार्तिकं इन्द्रं देवासुरादि-
 भ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् । रात्रौसुरम् ॥ निपातनादिति । सभा राजाति सुत्रे अभिनृष-
 गज्यो ह्यस्या रत्नपिशाचादीनां हेतुत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न मिश्रतीति भावः ॥
 सोऽस्य निवासः ॥ स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थं यथावहितं । प्रत्ययः स्याद्यः
 प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् ॥ स्रष्टृन् निवास इति । निवाससाधकरणमित्यर्थः ॥ न-
 त्वस्येति कृत्योर्ग कर्तरि षष्ठो । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रष्टृनाधिक-
 रणवामकर्तृत्वं ह्येत्यर्थः । तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेत् ॥ अत्राहुः ।
 वामस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्तत्कारणतो भेदोस्तीति नास्ति वैयर्थ्यम् ।
 वसन्ति हि प्रेरिण गुणा न वस्तुनि इत्यादौ; तृप्तचारो बोध्यः ॥ अभिजनस्य ॥ यो
 ग वभाग उत्तरार्थः । अभिजनाः पूर्ववामवा इति वार्तिकः । अभिजायते येभ्य इ-
 ति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्ववामवाः पित्रादयः । ब्रह्म, शब्दः प्रज्ञादिः । पृष्ठ-
 तादिह निवास इत्यनुष्ठेत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्ध-
 नि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह । यत्र पूर्ववति ॥ आसुधजोविभ्यः ॥ ताद-
 र्थ्य एषा चतुर्थी । आसुधजोविनाभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ सोऽस्याभिजन
 इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह । पर्वतवाचिन इत्यादि ॥ पर्वत इति
 किम् । सांक्ष्यिका आसुधजोविनः । योपधादिति वुक् ॥ शण्डिकर्षद्वयो-
 र्थः ॥ शण्डिका स्वसेन शक्यादि ॥ मिश्र, तक्ष ॥ मिश्र, वल्ह गन्धार कम्बोजादयः

सिन्ध्यादयः ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेष्याणि तत एव सिद्धे मनुष्यवृ-
जो बाधनायै वचनम् ॥ तच्चशिला वत्सोदरणवर्वरेत्यादयस्तच्चशिलादयः ॥
वासुदेवायुर्वाभ्यं वृत् ॥ क्षाणोरपवादः । अजायदन्तमल्पाचरमिति सूत्रा-
भ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वं निपतीति ज्ञापना-
यम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यभ्यकेत्यणि वासुदेवशब्दे निष्पन्नः । तथा
च तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वृजेशास्तु, किमनेन वृत्ता । नञ्च वृजौ
विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धिनिमित्तस्येति पञ्चद्वानिषेधे दोषः स्या-
दिति वाच्यम् । वृत्त्यपि न कोपधाया इति निषेधस्येष्टमाणात्वात् । न वा स्त्री
विशेषः । जिनित्यादिर्नित्यमिति तत्त्वस्वरत्वात् । नाभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञा-
पनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव
लाघवात्कुर्यादिति चेत् ॥ अत्र भाष्यम् । संज्ञेया भगवत इति । अयं भावः सर्व-
तामो ममस्तं च वसत्येति वै श्रुतः । ततोमौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत
इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः । सर्वतामौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्यु-
त्पत्त्या वासुः बाहुलकादुण् । वासस्यामौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च नेयं गो-
त्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वृत्त्यधिः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तत् प्रस-
ङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयुवमघोनामित्यादि भिन्नादित्यवर्धयम् ॥ वृद्धाः बा-
धन इति ॥ औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ जनपदिनाम् ॥ स्वस्वामिभावम-
वश्ये मत्वर्थीयं दर्शयति । जनपदस्वामिवाचिनामिति ॥ प्रत्ययः प्रकृतिश्च इति । अने-
न सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । अस्मिन् सर्वशब्दे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात् ।
न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्वव-
चनं प्रकृतिनिष्क्रामार्थम् तच्च मद्वृत्त्यर्थमिति ॥ अयं भावः । वृद्धिनिमित्तेषु वृ-
ज्यादिष्वितिदृष्टपि प्रकृतिरूपं पुनर्दृष्ट्वा भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वात्सद-
वृत्त्योः कनि विशेषो बाध्यः । सौम्यवृत्त्व एवेति निष्क्रामोपचयोऽप्युच्यते । तथा
हि मद्राणां राजा ह्यज्जमगधत्यण् । माद्रः वृजिशब्दात् वृद्धत्कोशनेति व्युद्ध्यते ।
वार्ज्यः सभक्तिरस्येति प्रकृतिनिष्क्रामे मद्रकः वृजिकः मद्रवृत्त्योः कन् अन्यथा मा-
द्रकः वार्ज्यक इति स्यात् । आंगक इति । जनपदतदयस्योच्चाह्लादपि इति
वृत् । अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्तं वृजतिदिश्यते ॥ पञ्चा-
ला बाह्याणा इति । अभेदोपचाराद्वाह्याणां पञ्चान्तरादयस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्र-
हणे किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आ-
ङ्ग आंगी वा भक्तिरस्य आंगकः । इह वृद्धाः प्रादुर्ज् ॥ तत्र प्रकृतम् ॥ प्रकर्षणी-

तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, कृते अथ इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥ पाणिनिना प्रो-
 क्तमिति । स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्याननेन वा प्रकाशि-
 तमित्यर्थः ॥ प्रतिक्रिम् । देवदत्तेनाध्यापितं प्रश्नस्वतस्त्वैव अथवाध्यापनमिति
 नेहानेन प्रत्ययः ॥ तिल्लिरिव ॥ अणोपवादः ॥ तद्विषयतेति । शौनकादि-
 भ्यश्चन्दमीत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तिल्लिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥
 तैत्तिरीया इति । प्रोक्ताङ्गुक् इत्यध्येष्टप्रत्ययस्य लुक् । एवमपि ॥ काश्चप ॥
 कस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृत्तार्थः । ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पूर्वभावनिषे-
 दोऽत्र फलमस्तीति चेत् ॥ अत्राहुः । णिन्यन्तस्याध्येष्टवैदित्यविषयत्वेन छि-
 यामप्रवृत्तेः । प्रवृत्तावपि जातेष्वेति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातित्वादिति ॥
 ऋषिभ्यामिति किम् । इदनीतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥ कलापि-
 वैशंपायन ॥ अणोपवादः । कं तु परत्वाद्वाधते ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । ह-
 रिद्रुः कगली तुम्बुरुः उलप इति ॥ वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बि-
 कनिंग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापी इति ॥ हारिद्र-
 विण इति । एवं तौम्बुरविणः श्रीलपिनः ॥ कगलिनस्तु टिनुकं वक्ष्यति ॥ आल-
 म्बिन इति । एवं कालिंगिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः ॥
 कठाङ्गुक् वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्ठादी, तेन
 ताभ्यां यजन्ताभ्यां वृद्धाच्ची न भवतीत्याशयेनाह । अणि आपत्यस्येतीति । याज्ञ-
 वल्क्यादयो ह्यचिरकाला इति भारतादिषु व्यवहारः स एवानुसृतः सूत्रकृता ॥ कठच-
 रकाङ्गुक् ॥ कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वाश्रितः । चरकादण् ॥ तयोर्लुक् ।
 चन्दमीत्येव । काठाः चारकाः श्लोकाः ॥ कलापिनोण् ॥ वैशंपायनान्तेवासित्वा-
 व्याप्तस्य णिर्नरपवादः ॥ इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह । बान्तस्य टि-
 लोप इति ॥ कलापिनः इत्युक्तेष्व्यात्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरण्यग्रहणमधिकविधाना-
 र्थं सहाधकबाधनार्थं भवति । तेन मायुरेण प्रोक्ता मायुरी वृत्तिः । मौदाः पैप-
 लादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ मुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति
 णिर्नरपवादोण् ॥ कर्मस्त्रिणो टिनुक् ॥ कलाप्यन्तेवासित्वाव्याप्तस्य णिर्नरपवादः ॥
 पाश्चात्यर्थः ॥ मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह संबध्यत इत्याह । णिनिः स्त्रादिति । तद्विष-
 यतावेत्येत । तदर्थं चन्दोगग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्चन्दस्वत्वं तु गौण्या वृत्त्या
 बोध्यम् ॥ भिन्नुमूत्रमिति । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥ पाराशरिण इति । पाराश-
 र्यो ध्यामः । अनन्तरापत्येपि गोत्रत्वेनोपचारात् मार्गादिभ्य इति ज्ञापत्यस्य
 चेति यलोपः । अध्येतव्यस्तु प्रोक्तादिति लुक् भिन्नुमूत्रमूत्रयोः किम् । पाराशरम् ।

श्रीलालम् । कर्मन्द ॥ इहापि च्छन्दोमुहस्तादि प्राग्वत् ॥ भिन्ननटपूत्रयोः कि-
म् । कर्मन्दम् । कार्याश्रम् ॥ तेनैकदिक् ॥ तृतीयास्तादेकदिगत्यर्थे अणाद-
वः सुः ॥ एका दिक् समाना दिगत्यर्थः । पुनस्तौनेत्युक्तिश्चन्दोधिकारनिह-
तत्वा । सौदामिनीति । अनिति प्रकृतिभावाच्च टिलोपः । तडित्सौदामिनी
विद्युदित्त्वमरः ॥ तच्छिष्य ॥ पूर्वोक्तविषये । उपज्ञाते ॥ विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् ॥
कुलादिभ्यो ॥ कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार खपाकादयः कुला-
लादयः ॥ सुद्राश्चमर ॥ पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते ॥
तस्वेदम् ॥ अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, चादयश्च, षष्ठान्तात्संबन्धिनि स्युः ॥
अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च । देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥ वहेस्तु । इडर्थमिदमुप,
संख्यानम्, अण् तु मिह एवानूद्यते । तुरिति टन्त्वचोः सामान्यग्रहणम् ॥
ठत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिड् ततो निमित्ताभावाच्च ट-
त्वादीन्नाशयेनोदाहरति । सांवहिकमिति ॥ अग्नीदिति ॥ क्तिप् । ऋत्वि-
विशेषोद्यम् । त्वमग्निदृतायत इत्यत्र तु च्छान्दसं ऋस्त्वम् ॥ आग्नीध्रमिति ।
भत्वविधानादस्य जस्वं नेति भावः ॥ सोपोति । अग्नीदपोत्यर्थः ॥ ननु पि-
बाग्नीध्रात्तवेत्यादावाद्युदानं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके तुरणिति पाठादयमन्तादात्त
इति चेत् ॥ अत्राहुः । आग्नीध्रमाधारणादजिति वार्तिकेन विहितो यः स्वा-
वैज् तत्पक्षे तत्राद्युदानत्वं बोध्यमिति ॥ समिधाम् । कर्मणि षष्ठोद्यम् ।
आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठान्तादाधानकरणे येष्वण् स्यात् ॥ सा-
मिधेन्य इति । यया अग्निः समिध्यते सा समित्, संपदादित्वात्करणे क्तिप् ।
तस्या आधान इति विग्रहः । सामिधेनीति । पितृत्वान्डीप् हलस्तद्धितस्येति
यलोपः । यया ऋचा समिदाधीयते मा सामिधेनीत्यर्थः । प्रवो वाजा अभि-
द्यवः इत्याद्याः आजुहोतादुवस्यत इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवहियन्ते ॥ रथा
यन् ॥ अणोपवादः । रथाद्रथाङ् इति वार्तिकमभिप्रेत्याह । रथं चक्रमिति ।
रथमोताहलेभ्यो यद्विधौ इति तदन्तविधिरूपमस्यायत । परमरथम् । उत्तम
रथम् ॥ इयो रथयोरङ् हिरथम् । इह द्विगोलुङ्गनपत्य इति यतो लुक् ॥
ननु यथत्ययोर रथाङ् एव यदीष्यते कथं तर्हि रथस्य वोढा रथः इति । तद्वह-
तोत्यनेनेति चेत् ॥ एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ् एव वोढयपीष्यतां तद्वहति रथयु-
गप्रासङ्गमित्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् ॥ मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्वि-
रथ इत्यत्र द्विगोलुङ्गनपत्य इति प्राग्दीष्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् ॥ तद्वहतीति
यथत्ययस्य तु प्राग्दीष्यतीयत्वाभावाच्च लुगिति हिरथ इति सिध्यतीति ॥ ननु

द्विगोलुङ्गनपत्य इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणार्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥
 अत्राहुः । तद्वद्वतोत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतो-
 ति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे
 द्विरङ्गमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥ पञ्चद्वन्द्वद्वज् ॥ पूर्वस्य यतोपवादः ॥ पत्रमिति ।
 पतन्त्यनेनेति विग्रहे दान्तीत्यादिना धृन् ॥ रथादित्येव संबध्यत इत्याह । अ-
 श्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥ पत्न्यङ्ग्यु ॥ अणोष-
 वादः । वार्तिकमाह । पत्राद्वाञ्छ इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूप-
 ग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ॥ इन्द्राहुन् ॥ अणोपवादः । कं तु परत्वाद्वाधत् ॥ कार्कति ।
 काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वृत्तं स्त्रियाम् वैरमैथुनिकादिवृत्तिरिति स्वधिकारे
 अमरः ॥ कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबन्ध इ-
 त्यर्थः ॥ मिथुनं दंपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोश्चादित्वाहुज् युजन्त-
 चेदम् । स्त्रियां स्वभावात् ॥ अत्र यदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां
 मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरैव मैथुनिकायां वृत्तिरिति
 नाग्रहः कार्यः । यूनि लुगिति सूत्रे कैयटेन अतिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रमङ्गादुदा-
 हृत्य बहुवचनान्तद्वन्दाहुजो व्याख्यानतत्वादिति ॥ सङ्घाह ॥ पूर्ववहुजोपवादः ।
 घोषग्रहणमिति । एव च प्रकृतयस्तिष्ठः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारोति वैष-
 म्याद्यथामन्त्रमपि न प्रवर्तते ॥ गार्ग इति । आपत्यस्येति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्ग-
 णयोः पर्यायत्वं प्रमिद्वै कलङ्काङ्गो लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणमित्यमरः ।
 तथापि पृथग्रहणमामर्थ्यादिह विशेषपरतयाह । परम्परासंबन्ध इति । यथा
 गवादिनिष्ठः स्वामिना गोदारा संबन्धः ॥ मात्तादिति । यथा विदानां विद्या ।
 घोष आभोरस्थानम् । गित्त्वं ङीबर्थं पूर्वज्ञावनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य
 वैदीविद्यः विदानाम् साधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः ॥ कन्दोगौक्थि-
 क ॥ सङ्घदयो निवृत्ताः एभ्यो अत्र स्यात्तस्येदमित्यर्थः ॥ चरणशब्दे भ्यो वुजो
 पवादः न त्वात्मगिकस्याणः ॥ धर्मान्नाययोरित्युक्तेनेह । कन्दोगं कुलमित्यादि ॥
 न दण्ड ॥ तस्येदमित्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेऽस्ति शेषः ॥
 दाक्षा इति । इजश्चेत्यण् ॥ रैवतिकादिभ्यश्चङ्ङः रैवतिकशब्दो रैवत्यादिभ्य-
 ङमिति ठगन्तः । रैवतिक'श्लोदमघि बैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽमी गोत्रप्रत्य-
 यान्ताः, ततः पूर्वेषु वुजि प्राप्ते क्वविधानार्थमिदमित्याह । वुजोपवाद इति ॥
 अत इजमाशङ्क्याह । इहैव निपातनादिति । इस्तिनः पाद इव पादो यस्य इ-
 स्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति अहस्तादिभ्य इति वचनात्तदाह । इस्ति

पदस्येति । हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पञ्चावश्चेति भावः ॥
आथर्वणिकस्य ॥ आथर्वणा प्रोक्तो वेदोद्यर्वा । अभेदोपचारात् तमधीते वस-
न्तादित्वाङ्क् दान्दिनायनादिसूत्रे निपातनादित्वाभावात् ॥ अन्ये त्वाहुः । अ-
थर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततश्चन्दोब्राह्मणानीति तद्विष-
यतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रो-
क्ताङ्ङनेति ॥

ममामाः शैषिकाः ॥

तस्य चिह्नकारः ॥ पठान्ताडिकारि अणादयः स्युः ॥ घादिसंज्ञस्य तस्य
पङ्कणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥ अणादयस्तु न निवर्तन्ते प्रग्दीव्यतः
प्राग्भवनादिति विशिष्टावधि परिच्छेदेनाधिकृतत्वात् । इह प्राणिरजतादि-
भ्योञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश, मयङ्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चेत्यादि-
भिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आद्युदात्तम् अङ्ङं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्य-
यं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति । आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्म-
न्शब्दो मनिन्प्रत्ययास्त्री, मृदस्तिक् नित्स्वरण त्रयोप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य
तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्ते इति नैह ठक् हालः सैरः ॥
चाडिकार इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यास्त्रिभ्योर्धृद्वयं भवन्त्यन्येभ्य
स्तु विकार एवेति फलितम् ॥ मयूर इति । प्राणिरजतादिभ्य इत्यञ् । अनु-
दात्तादेशः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयङ्वाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वाद-
नुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति । मीर्दमिति । मूर्ध्निशब्दः
वृद्धधान्यानां च हाषामित्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु लघावन्त इत्यनेनाद्युदा-
त्तः ॥ बिस्वादिभ्योऽण् ॥ अज्मयटोरपवादः । बिस्व ब्रीहि काण्ड मुह मसूर
गाधूम इन्नु कर्पामी वेण्वादयो बिस्वादयः ॥ त्रपुजतुनोः ॥ बिस्वादिभ्योऽणि-
त्यसोऽनुवर्तनादाह । अण् स्यादिति । ओरञित्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादि-
त्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह । विकार इति ॥ त्रापुषमिति । त्रपुणां वि-
कारः । एवं जतुनो विकारी जातुषम् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्तादेशन्यदिहोदा-
हरणं ॥ देवदारवमिति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्रवर्णानामित्याद्युदात्तौ ॥
दाधिन्वस्त्विति ॥ दधनि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति कः । उपपदममासः । पृषो-
दरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणात्सोदात्तत्वम् ॥ एवं
कपित्थेपि बोध्यम् ॥ पञ्चशब्दादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषणम् । पञ्चाशब्दिर-
यिंशपाञ्चमनानामनुदात्तादित्वाच्चित्त्वं प्राप्ते, करीरशिरीषविकृतपञ्चामयवा-

सशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिर-
 शब्द अजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिशपाशब्दो अथ
 द्वितीयं प्रागीषादिति वर्तमाने पास्तानां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः ॥ स्पदि
 किञ्चिच्चलने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युष् ॥ कारीरमिति ॥ किरत्तरीरन् ।
 निस्त्वेरेण करीरशब्दोयमाद्युदात्तः ॥ कृत्तभगामीषन् शृद्धभ्यां किञ्च पूर्ववाचक-
 रीषशब्दोप्याद्युदात्तः । विकृत्तपूलासयवासशब्दाः ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥
 विस्त्वाङ्ङीषिति ॥ टित्त्वान्ङीषिति तु माधवः ॥ मयङ् वैसयोः ॥ भाषायां
 किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति
 चेत् ॥ अत्राहुः ॥ वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥
 द्व्यचशब्दसोतिसूत्रस्य द्व्यच एवेति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम् । तथापि द्व्यच-
 ऋन्द्स्येवेति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकार-
 रादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादि-
 भ्योजित्वेवमादयस्ते तद्विषयेपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं, लोह-
 मयम् ॥ इह विकारावयवभागा सह प्रत्येकमभवाच्छादनयोरिति संबध्यते स-
 मासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥ आश्रममिति । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयो-
 र्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्रमभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्रममिति नाम्नमव-
 शिष्यते, तथा कलमाषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदयस्यां वसिष्ठेनोत्पादितसुतीश्र-
 म्को नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्रममिति नाम भवति त-
 स्यावयवे आश्रमनं विकारेप्याश्रमनमित्येव भवति । न च अश्रमनो विकार इति
 टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचि-
 तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्रम-
 शब्दस्याश्रमनमिति भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् ॥ मौहः कार्पासमिति । सुश्र-
 ष्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । कृजः पास इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासो-
 शब्दो जातिलक्षणङीषन्तस्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यत्र बाधित्वा बिस्त्वादित्वादण् ॥
 निष्त्वं ह्रस्वः ॥ इह भाषायामभवाच्छादनयोरित्यनुवर्तते इति वृत्तिः । नन्वेवमानन्द-
 मयाधिकरणे शङ्कराचार्यैरप्यन्योन्तर आत्मानन्दमय इति श्रुतीश्चानन्दमय इति वि-
 कारे मयडित्युक्तं तत्कथं संगच्छतां प्राचुर्यं मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेत् ॥ अत्रा-
 हुः ॥ प्राचुर्यं मयत्वपि प्रकृत्यर्थविरोधिनी दुःखस्य लेशतोनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारा-
 र्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः । यद्वा नित्यं हृद्येत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्ता-
 वपि भाषायां नित्यमन्यत्र क्वाचित्क इत्याश्रित्य मयट् सुसाधः ॥ अथ वा हेतुमनु-

बोध्य इत्यनुवर्तमानं मयङ् चेति सूत्रेण भागतार्थं मयट् । विकार इति त्वार्थि-
 कार्यकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति ॥ शरमयमिति । शरदर्भ-
 मृत् कुटी लण सीम बिल्वज शरादिः ॥ एकाचो नित्यमिति ॥ चारभसामर्थ्य-
 देव सिद्धे नित्यं वृद्धेति नित्यप्रवृत्तं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्दि-
 धानार्थं तेनैतज्ज्ञेयत इति भावः ॥ एकाच्चादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छदपठनं
 विस्मयार्थमित्याहुः ॥ गोश पुरीषे ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि
 तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वच्छति ॥ पुरीषे
 किम् । गव्यं पयः ॥ यावक इति ॥ यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्तात् यावादि-
 भ्य इति स्वार्थं कन् ॥ तालादिभ्योण् ॥ अज्मयटोरिति । तालश्यामाकश-
 द्वाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । प्राणिरजतादिभ्योञ्
 ततो जितस्य तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वाद्ज् प्राप्तः, तथाहि
 विशिष्टश्रियाभिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । गन्धेषामपीति दीर्घः ।
 इन्द्राविशः इन्द्रादृशः ॥ चप सान्त्वने पचाद्यच् । चपापीयुक्षाशब्दो लघावन्त
 इति मध्योदात्तः फिष इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः स
 मामस्वरेणान्तोदात्तः । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधी बा-
 र्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् जितस्य तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनेन वचनस्य
 चरितार्थत्वमित्याहुः ॥ तालादनुधीति । गणमृत्रमिदम् । हाटक इति । इह
 वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः ॥ प्राणि ॥ अन्-
 दात्तादेरजः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह । शौकं वाकमिति । शुक-
 बकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्तो ॥ राजतमिति । रजतसीमलोहउस्वर-
 कण्ठकारित्वादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयङ्बाधनार्था-
 न्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥ शामीलमिति ॥ शामीलशब्दः शम्भाः प्ल-
 जिति प्लजन्तः । दधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दधित्थस्य दाधित्थम् । बैल्वम
 यमिति । बिल्वशब्दोऽणन्तः ॥ नैष्किकमिति । तेन क्रीतमिति ठ
 क् ॥ शत्यः शतिक इति ॥ शताच्च ठन्वतौ । अणजाविति । उमा-
 शब्दः लणधान्यानां चेत्याद्युदात्तः । उर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त
 इति भावः ॥ एष्ठाठञ् ॥ प्राण्यजोपवादः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह । एणस्य त्व
 ति ॥ गोपयसोः ॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसक्तं यदुक्तमथापि मयङ्प्रत्ययो
 रिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥ द्रोण ॥ चोरजः, एकाचो
 नित्यमिति मयट्प्रापवादाद्यम् । द्रव्यमिति । चोर्गुणः वान्तो यि प्रत्यये । द

व्यगुणकर्मत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रूयते आश्रीयते इति द्रुधातोः
 भवोऽयदिति यत्प्रत्ययान्तः ॥ माने इत्य' ॥ यतोपवादः ॥ द्रुवयमिति । द्रो
 विकारभूतं प्रत्यादिपरिमाणमित्यर्थः ॥ फले लुक् ॥ विकारावयवेति । फलि-
 तस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥ आमलकमिति ।
 मयटो लुक् लुक्कृतिलुकीति डोषो लुक् । न चान् स्थानिवद्भावेन यस्येति चेति
 लोपः शङ्काः । लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पटो-
 भिः कृतः पञ्चपटुरित्यत्राध्यर्धपूर्वंति ठञो लुकि कृते लुक्कृतेति डोषो लुका
 लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वात्तस्मादुकारस्य यणादेशो न भवति ॥ मूलादिभ्योऽण् ॥ अञो-
 पवादः । शिशुकर्कश्वृक्षाभ्यामोरञिति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः ॥
 मूलत्यगोध अश्वत्थ इङ्गुदो शिशुकर्कश्वृक्षहती ॥ तत्र मूलशब्दः फिषडत्यन्तो-
 दात्तः । न्यगोधशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादि-
 त्वादन्तोदात्तः इङ्गुदोऽहतीशब्दो गौरादिओषन्ती ॥ आश्वत्थवैणवमूलानेय-
 गोधैङ्गुदं फलमित्यमरः ॥ न्यगोधस्य च ॥ केवलस्येति किम् । न्यगोधमूले
 भवाः न्यगोधमूलाः शालयः ॥ न्यक् रोहतीति न्यगोध इति व्युत्पत्तिपक्षे निय-
 मार्थमभ्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥ जम्बूविति ॥ नपुंसकशब्दः । फले जम्बू
 जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम् ॥ फलपार्कति । फलपार्केन शुष्यन्तीति फलपाक-
 शब्दः ॥ व्रीहयः । मुद्गा इति । बिल्वाद्यणो लुक् ॥ मल्लिकेति । अनुदात्तल-
 क्षणस्याञो लुप् । मादीनां चेति फिट्पूजान्मल्लिकाशब्दं द्वितीयमुदात्त जा-
 तीविदारिशब्दो गौरादिओषन्ती ॥ पाटलानीति । बिल्वादित्वादण् । सालश-
 ब्दः प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो
 नित्यं वृद्धेति प्राप्तस्य मयटो लुप् अनुदात्तादिभ्योऽञः, इतरंभ्यस्त्वणः ॥ लिङ्ग-
 मवेति । वचनं तु विशिष्यवदेव । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः ॥
 कञ्जीयमिति ॥ प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमिति च्छः । तस्यैव च्छ-
 स्थापवादेतया उगवादिभ्यो यत्परशब्दं दाह । पारशब्दशब्दस्यानुदात्तादि-
 त्वादञि राह्ये तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच यस्येति
 इलोपे कृते हलसहितस्येति यलोपेन मिहमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । इतीत्य-
 नुवृत्तेः ॥

प्राग्दीव्यतीयाः समासाः ॥

तदङ्गोति ॥ वाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारोति यो निषे-
 धति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द इति यच्चाह स नैत्यशब्दिकः ।

कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यपातिपदिकत्वात् । तेन त-
द्वृत्तेन कर्ममात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥ ऐच् न स्यादिति ॥
न य्वाभ्यामिति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । न कर्म इत्यतो न अनुवर्तना-
दिति भावः ॥ स्वापतेयमिति । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्देज् स्वशब्दस्य दारा-
दित्वादैजागमस्य प्राप्तिः ॥ दारादिफलं तु स्वस्येदं मौवमिति ज्ञेयम् ॥ आहवि-
ति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकने-
कारेण आहवित्यनुकरणम् ॥ प्राभृतिक इति । क्रियाविशेषणादुक्तिरि प्रत्ययः ॥
तेन दीव्यति ॥ इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवोत् देवित्यति
वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देवित्यमि देवित्यामि वा आक्षिकः, दीव्य-
न्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमि-
ति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खात, इति कर्माद्यर्थं
आक्षिक इति न भवति ॥ अभ्येति । अभिः स्तो कष्टकुहाल इत्यमरः ॥ संस्क-
तम् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥ बाहुर्कति ॥ सूत्रं प्रकारः साहित्यको, न त्वनु-
बन्ध इति न ङीष् । तथा च आकषात् पपादोरित्यादिश्लोकवातिक पिप्त्वाविव-
चनाय प्रकरणान्ते पठित्यति ॥ निकषोपल इति ॥ सुवर्णपरीक्षाथः ॥ पाठान्त-
रमिति । एतच्च भवादौ कषखपेत्यादिदण्डके आकषात्पल इति माधवेनोपन्य-
स्तम् । किं तु आकषात्पपादोरिति वार्तिकस्थाननुगुणम् । तत्र हि नीरफपाठे
हत्तासंगतिप्रसङ्गात् ॥ पर्प इति । पप गतो । हलर्थेति करणे घञ् ॥ इहान्तर्ग-
णसूत्रपादः पञ्चेति । पादाभ्यां चरति पदिकः । यत्तु वार्तिक पङ्काव इके चर-
रतावुपसंख्यानमिति सौख्येव प्रपञ्चः ॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय,
व्याल, पादः, पत् ॥ श्वमश्वारुश्च ॥ ठकोपवादः ॥ एतदेव आपकमिति ॥ दारा-
दिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, न तु श्वभस्त्र श्वदष्ट्रेत्यादिस्तथा च श्वादेरजीति निषे-
धसूत्रमेव व्यर्थं सहारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु दारपालस्या-
यं दीवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥ इकारादाविति । सूत्रं इजित्यप-
नीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इजीति स्थाने इतीति पठनी-
यम् । तथा चाङ्गाक्षिसप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् यस्मिन्विधस्तदादावित्यनेन इका-
रादिलेभ्यत इत्याह खगणिकीति । छनः पिप्त्वाङ्गीप् ॥ श्वापदस्यति । अ-
न्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते
तच्च संघातविशृङ्गीतार्थम् । तथा च धानुर्दण्डकः दण्डक इत्यप्युदाहार्यम् ॥
आयुष्मन् च ॥ आयुष्यन्ते अनेनेति आयुध घञर्थे कविधानमिति कः ॥ इदम्-

तत्त्वबोधिण्याः ॥ एभस्तृतीयान्तेभ्यश्चक स्यादुपादत्ते नयति, वैलक्षण्ये ॥ इत्थं
 उच्यते, उल्लिखित, पिटक, पिटाक ॥ भस्मादिभ्यः छन् ॥ भस्मा चर्मविकारः । शी-
 र्षभारशब्दोच पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, तत्पुरुषे कृतीति वा
 अलुक् । पठे शीर्षभारः ॥ एकदेशविशेषश्चेति ॥ वीवधाश्चेति वक्तव्यमिति
 वार्तिकं न्यायसिद्ध्यर्थकथनपरमिति भावः ॥ वृत्तिकृतं सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य
 विभाषाविवधवीवधादिति पपाठ ॥ त्रैर्मन्त्रित्वम् ॥ नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्र-
 योगं वारयितुम् । अत एव लौकिके यद्वाक्ये ज्ञानादीनां प्रयोगो, न तु त्रैः,
 तदाह कृत्या निर्हत्तमिति ॥ एवमपि पाकेन निर्हत्तमिति विग्रहो बोध्यः ।
 संख्यावाची विशब्दो नेह सृज्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् शिवा
 त्रयाणामिति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्हत्तार्थविवक्षायां मपि विनाशिप्र-
 त्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार
 इति चेत् ॥ न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वा-
 तन्त्र्यवारणात् ॥ इमविति । एवं च मपू न कर्तव्यः । तथा हि भावप्रत्यया-
 न्तादिमपू । ततः त्रैः पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमवविषय एवे-
 ति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो नित्यम् । अनेन निर्हत्तार्था-
 विवक्षायामपि त्रयान्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवंच संख्यावाचिशब्दस्य यद्ग्रह-
 णकैव नास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिह-
 त्तिस्वरंण इमपू इकारस्यादात्तत्वात् ॥ अपमित्येति ॥ उदीचां माड इति ज्ञा-
 प्रत्यये अनित्यनेन सह गतिसमासः क्तो ल्यप् । मयतेरिदन्त्यतरस्यामितीत्वम्
 ऋक्षस्येति तुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्र-
 थमान्तादेवेति बोध्यम् ॥ व्यञ्जनैरुप ॥ व्यज्यते अनेन शीदनादिरस इति व्यञ्ज-
 नं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ तत्प्रत्यनु ॥ वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं त-
 स्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना संबन्ध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वा-
 दिति ॥ प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूर्वित्यका-
 रः समासान्तः । इत्यन्तरूपसंगम्य इतीत्वम् । व्युत्पत्तिमाकर्मिदम् । प्रतिकूल-
 तुकूलपर्याया होमे रुदिशब्दाः ॥ आन्वीपिक इति ॥ आन्वीपमित्यत्र ऊदनोर्देश
 इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिसुखमिति ॥ अपपरी वर्जने इति परेः कर्म-
 प्रवक्ष्योयसंज्ञायां पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्या इ-
 त्यव्ययीभावः । ततश्चक । स्वामिनो सुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिसु-
 खिकः ॥ यदा तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामि-

नो मुखं ततस्ततो वर्तते यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकीप्यर्थे बो-
ध्यः ॥ प्रथमः ॥ द्वितीयांताप्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यप्रयच्छति गच्छं चेत्तत् ॥
द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भावः ॥ बहुवचन-
कर्मतयास्य द्रव्यस्य गच्छत्वम् ॥ वार्धुषिक इति । वृद्धार्थं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति
विग्रहः ॥ अथ कथं वृद्धाजीवश्च वार्धुषिरित्यमरः । ठक्संनियोगेनैव वृधुषिभा-
वस्वीकारात् ॥ अत्राहुः निरङ्कुशः कवय इति ॥ गच्छंमिति किम् । द्विगुणं त्रि-
गुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥ निपात्यत इति ॥
अत एव व्याख्यातृप्रयोगोपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति दशैकादशानिति । सं-
ख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः ॥ उत्तमर्ण एवेति । दश दत्वा एकादश
गृह्णातीति तस्यैव गच्छत्वादिति भावः ॥ उच्छति ॥ भूमौ पतितस्य कैकस्योपा-
दानमुच्छः ॥ सामाजिक इति ॥ समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥ शब्दं
करोतीति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्याद्
व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति बर्बरः खरो वा ॥ दार्दुरिक इति ।
कुनालः । वाद्यमाण्डवाचीह ददुरशब्दः ॥ मात्स्निक इति ॥ मत्स्यस्य उदा-
मिति परिगणनात् सूर्यतिथेति यलोपाभावः ॥ हारिणिक इति ॥ नन्विदं पर्या-
यस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य सृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं कि-
मिति न प्रदर्शितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च सृग-
शब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची सृगशब्दः, तदा सृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्ये-
वेति ॥ परिप ॥ परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठते-
रकर्मकत्वेपि परिपत्यस्य कर्मत्वमस्येवेत्याह द्वितीयांतादिति ॥ चकारो भिन्नक-
मः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हस्ति चेति ॥ माघ इति ॥ मथ्यते गन्तृति-
रिति माघः मथे विलोडने । कर्मणि घञ् ॥ पदोत्तरपदम् ॥ पदशब्द उत्तरपदं
यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुचूर्वांन्मा भूदिति ॥ प्रति-
कृष्टमिति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रती आभिमु-
ख्य इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिममामः तस्येह न
पङ्क्त्य व्याख्यानादित्याहुः ॥ धर्मं चरति ॥ चरतिरिहासेवायां, न त्वनुष्ठानमा-
त्रे । तेन देववशाद्धर्मे प्रवृत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वार्थिकी प्र-
वृत्तिः । एवं देववशाद्धर्मे प्रवृत्तो यः सहस्र अधार्मिक इति नोच्यते ॥ प्रतिघ-
मिति ॥ वीक्षायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः । ऋक्पूरिति समासान्तः ॥
ममवाकान् ॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयांतेभ्यश्चक् स्यात्समवेतीत्यर्थः ॥ इह समवपू-

वस्य षोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वि-
 तीयानिर्देशः विशेषापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते कुरुक्षेत्रे समवेता इ-
 ति यथा । एत्येवतीति वृद्धिरिह न भवति, एजादित्वाभावात् ॥ सैन्याः सै-
 निक्का इति ॥ द्वितीयान्ताण्युठको ॥ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्तौ सैन-
 काश्च त इति निघण्टुषूक्तं । तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् । संज्ञास्य ॥ ल-
 लाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञा
 प्रतिबिम्बस्याः प्रसिद्धविषयभूतार्थ इत्यर्थः ॥ लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्र-
 भोलेनाटं पश्यति न तु कार्यपूप्तिष्ठत इत्यर्थः ॥ लालाटिकः प्रभाभालदर्शी
 कार्यालमश्च यः ॥ कौकुटिको भिन्नुरिति । मन्यमी हि पादविज्ञेयपर्याप्तदेश
 पर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः ॥ धर्म्यमिति ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं ।
 धर्मपण्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ अवक्रयः ॥ अवक्रियते घनेनेति करणे ए-
 च् ॥ पण्यमिति ॥ पणितव्येऽर्थे अवयवपण्येति यदन्तो निपातितः ॥ शलालुक
 इति ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शलालुकः ॥ मार्दङ्गिक इ-
 ति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थं तु प्रयोगो न भवति, धन-
 भिधानादिति भावः ॥ शिल्पं ॥ कोशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन
 मृदङ्गवादनविषयकं मृदङ्गशब्दस्य लक्षणंति निष्कर्षः ॥ प्रहरणम् । प्रक्षिप्यते
 घनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥ धानुष्क इति । इसुसुक्तान्तात्कः । इणः ष इति वि-
 सर्गस्य षः ॥ परश्वधात् ॥ चाठक् द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥
 परशोः इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्यालभ्यते ॥ आस्तिक इति । अस्ति-
 नास्तिशब्दौ निपातौ । यदा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातास्तीति निपाता-
 ख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । देव दिष्टं भागधेयमित्यमरः ॥ नालम्ब
 ते दैष्टिकतामिति माघः ॥ प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टेति प्राचीनस्त्वपेक्षा दिष्ट-
 शब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमात्स्त्रीवाचकत्वे श्रुतकोशविरोधादिति दिक् ॥ कृत्रा-
 दिभ्यो ञः ॥ कृत्रादिभ्योऽण्यत्वेव सुवचमिति कर्मस्ताच्छीष्य इति सूत्रे कैयटः ॥
 ताच्छीष्ये षे इति ॥ कर्मन्शब्दस्य कृत्रादिवादितामिति भावः ॥ चोरीत्यादि । पुरा
 शीलमस्त्राः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्डीप् मिथ्यती-
 त्वर्थः ॥ कर्माभ्याने ॥ तदस्येत्यनुवर्तते ठगिहाधिक्रियत एव तदाह प्रथमान्ता-
 दित्यादि ॥ ऐकान्यिक इति । एकमन्यादिति विग्रह्य तद्विधित्वार्थ इति समासः
 ततश्चक् । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा न
 य्वाभ्यामित्येच् ॥ क्लृप्तमस्त्राः ॥ अस्तेति प्रकृतमपौह हितयोगाच्चतुर्थ्या विप-

रिण्यने, तदन्ते इत्यत्रापकर्षा वेत्याशयेनाह । अपूपभक्षणं हितमस्मा इति ।
अपूपशब्दस्तद्वक्षणे लाक्षणिक इति भावः ॥ आणा ॥ यवागूरुष्णिका आणा वि-
लेगो तरला च सेखमरः ॥ टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः । टो डीवर्थः ॥
संघातविगृहीतार्थमिति ॥ ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठमारब्धः ।
अन्यथा लाघवाद्गजमेव ब्रूयादिति भावः ॥ आकरिक इति । खनिः स्त्रिया-
माकरः स्यादित्यमरः ॥ अभ्यायिन्य ॥ अदेशकालात् किम् । काश्यामधीते, पू-
र्वार्द्धे अधीते ॥ कठिनान्त ॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति बहवः ॥
प्रस्तारो यज्ञः, प्रेक्षो यज्ञ इति घञ् । संस्थानं संनिवेश इत्येके ॥ नैकटिको भि-
क्षुरिति ॥ संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशति, न
तु तत्र वसतीति भावः ॥ आवसथात् ॥ लकारः स्वरार्थः । आवसस्थस्मि-
न्निवावसथः ॥ उपमर्गे वम इत्यथप्रत्ययः ॥ कुसीदसूत्रादिति । कुसीददशै-
कादशादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह नो द्यौश्छिनित्यत्र व-
यं वा षकारः सांज्ञिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणनं छज्जादेः
षित्वमनार्थमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्यत्याग्सर्वानपि
पर्यजोगणत् ॥

ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्म इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥ ग्रामङ्ग इति । ग्रामज्यते
ग्रमाविति कर्मणि घञ् ॥ धुरी ॥ धुरी ढक् चित्वेव सुवचम् ॥ नभ ॥ उपधा-
या इति ॥ उपधाया चेति पूर्वसूत्रादेतन्नभ्यत इति भावः ॥ उपधायां किम् ।
प्रतिदोन्नः । इह नान्तस्य भत्वेपीकारस्यानुपधात्वाश्रयेण न प्रवर्तते ॥ षः
सर्वधुरात् ॥ सर्वधुरायाः इति वक्तव्यं न पुंसकनिर्देशः शब्दभक्त्युपापेक्षया बन्धु-
नि बहुव्रीहौ इतिवत् ॥ सर्वधुरमिति । पूर्वकालैकेति समाप्तः । ऋक्पूरवृद्धि-
ति समाप्तास्तोऽप्रत्ययः ॥ एकधुराङ्गुक् च ॥ चात्स्वः । एवं च प्राकरिणिकस्य
यतो लुक्, खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह । एकधुरीण इ-
त्यादि ॥ शाकटो गौरिति ॥ ननु तस्येदमित्यणा मिडम् । यो हि शकटं व-
हति शकटस्यासी भवति ॥ अत्राहुः । आरभ्यसामर्थ्यादेव तदन्तविधिः । तेन
वै यकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोलुगनप्रत्य इति प्राग्दोष्यतीत्यो लुङ् न भव-
ति तस्येदमित्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥ हलसोरात् ॥ ननु तस्येदमित्युपक्रमे
हनमीराड्क् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैपिकेण हानिकः सैरिक इति
मिहो किमनेनेति चेत् ॥ सत्यम् । आरभ्यसामर्थ्याद्वापि तदन्तविधिः । तेन

न हेङलिको हेसीरिक इति भवति, शेषिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् ॥ जायते अस्यां भर्ग इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य षाङ् । जनी वधूरिति । जनिषसि-
भ्यामिण् जनिवध्योषेति न वृद्धिः । कृदिकारादिति डीष् । यतोऽनेन सूत्रेण
यति अन्या मातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति ॥
कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त यातेति अन्यामवदत्कुमारीति ॥
जनीं वदन्तीति अन्यास्तानित्यर्थः ॥ पद्या इति ॥ पद्यत्वंतदर्थ इति पद्मावः ॥
अधनुषा किम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता ।
यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च न चेत्तत्र धनुः
करणम् इत्यत्र संभाव्यत इति शेषो बोध्यः ॥ दृक्त्वमिति ॥ एवं च न लोकेत्यादिना
कृत्योगपठ्या निषेधात् धनगणमिति प्रयोगो निर्वाध इति भावः ॥ वध्मन्तः ॥ व-
शनं वधः इच्छा । वशिरन्त्योरुपसंख्यानमित्यप् ॥ मूलमन्त्रार्थः ॥ प्रथमान्तादाव-
र्हीत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति पठ्यर्थे यत्स्यात् ॥ षावर्ह इति ॥ वृह उच्यमाने
दस्योष्ठ्यादिरयम्, न तु पवर्गादिः उद्वृह रचः सहमूलमिन्द्रेत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ॥ मूल्या मुक्ता इति । मूलोत्पाटनं विना संयोजितमशक्याः, मध्यतो लूय-
मानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति
यावत् ॥ यप्रत्यय इति ॥ तेन धेनुष्याशब्दोक्तः उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्वा-
दिति भावः ॥ संज्ञायामिति ॥ ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय
दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥ गार्हपत्य इति । गृहपतिर्निति निर्देशादेव तृतीयास्ता-
वत्ययः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नौक्योष्म ॥ ना-
वादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्य तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् ॥ इह तार्यादिद्वयोर्ग य-
थासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवह समर्थविभ-
क्तिरर्थाज्ञभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह
समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामिव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावा-
दिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादकशेषो न भवति ॥ नावा तार्यमिति । शक्यार्थे
ऋहलोर्षत् करणे तृतीया ॥ वयस्य इति । अग्निं वयस्यः सवया इत्यमरः ।
वयसा तुल्यः शशुरित्येवं तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥ वध्य इति । विधेयं वध-
मर्हतीत्यर्थः । दण्डादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दाददर्शार्थे यद्विधानात् ॥ मूले
नानाम्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनिशुक्तं द्रव्यम् । तेन
अस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यदद्रव्यमात्मानं प्रति शेषोक्तियते आत्मन उपकारकं
क्रियते तत् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् पौरुषधा-

दिति यति प्राप्ति भूत एव निपातनाण्यत्, तथा चानाम्यमभिभवनीयम् ।
 आत्मानं प्रति श्रेयोकर्तव्यं स च लाभार्थो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण
 पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभाग-
 मात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्व्यतिरेकं संघाते
 निरुद्धलक्षणा बोध्या । सीतेति । सीता इलाय', संपूर्वादिणः क्तः । समितं नि-
 श्चिन्नादिरहितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । रयसीताइलेभ्यो
 यद्विधाविति तदन्तविधिः । परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्विधौ
 समासस्ततो यत् । द्विसीत्यम् तुलया समितमिति । समितं परिच्छिन्नं रुटिशब्दोऽयं
 संज्ञायामित्यधिकारात् । अतएव तुल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तुलयायामाद्यः
 क्रियते ॥ पञ्चमिति ॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्यथोऽनपेतमेव
 पथम् । न तु मार्गादनपेतस्योरोपि ॥ कृन्द ॥ कृदि संवरण इति चुरादिरिच्छायामपि
 वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्चकन्दः शब्दः प्रसिद्ध एव ।
 चकन्दोच्छलदच्छकच्छेत्वादौ ॥ असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र नि-
 र्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयात्मात्यत्ययः ॥ इच्छया कृतमिति । य-
 द्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्चकन्दः शब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधि-
 कारात्, किं त्विच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः ॥ एव इति ॥ संज्ञाधिका-
 रान्नेह । उरसा निर्मितं सुखम् ॥ हृदयस्य ॥ प्रीणातीति प्रियः इगुपधति कः ।
 कथोगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव ॥ ए-
 वमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ बन्धने ॥ वध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् ॥
 वशोकरणमन्य इति ॥ तेन हि परहृदयं वशीक्रियते । संज्ञाधिकारादमिष्टादा-
 हणौ नायंयत् ॥ भक्त ॥ करणमिति । कर्मणि षष्ठी । कृतिः करणं, क्रियतेऽने-
 नेति वा करणमित्याशयेनाह । भावः साधनं वेति ॥ जल्पशब्दो भावसाधनः क-
 र्तरि षष्ठी ॥ इलस्येति । कर्षणं कर्षस्तद्व्यागात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्त्त-
 त्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा ॥ रयसीतेति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ॥
 तत्र सङ्घः ॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात्
 तस्मै हितमित्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥ प्रति
 जनमिति ॥ जनो जन इति प्रतिजनं । दीप्मायामव्ययीभावः । जतिजन, इदं
 युग, संयुग, पाककुल, परस्वकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन ॥
 परस्वामुष्य षष्ठ्योर्निपातनादलुक् ॥ भक्त इति ॥ भिन्ना स्त्री भक्तमभ्योऽभिमित्य
 मरः ॥ गुह्यद्विषयकम् ॥ गुड, कुलमाष, मत्त, अपूप, माष, ओदन, इल, वेणु,

सङ्ग्राम, संघात, प्रवाम, निवाम, वृत् ॥ वसतिरिति । वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः ।
 स्वस्य पतिः स्वपतिराख्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥ समसङ्गः ॥ यति तु तित्स्वरः
 स्यात् क्रतुर्भञ्ज्यकथ्य इति यत् । न च यतीनाव इत्याद्युदात्तता शङ्का । यदुत्प-
 त्तिवेकायां द्व्यच्कथ्य यदन्तस्थादिरुदात्तः इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पचा-
 न्तरं तु नमः शष्प्याय च फेन्याय चेत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्यान-
 दयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन कचिद्विकचिद्वाख्येयमिति तत्त्वम् ॥ समान
 तोर्ध्वामी ॥ निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वान्निग्रहीत्यनेन वा ॥ म-
 तीर्थ्य इति ॥ तीर्थं य इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थं । तरन्त्य-
 क् ॥ तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारं चेति वि-
 श्वः । इह त्वुपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥ शयितः स्थित
 इति । शीघातुः स्थित्यर्थं वर्तते । जलाजयः कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः ॥
 समानमुदरमिति । पूर्वापरप्रथमत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत्, तित्स्वरापवाद
 ओकारस्योदात्तः ॥ सोदराद्यः ॥ ओ चोच्चात् इति नानुवर्तते । विभाषोदर
 इति समानस्य सभावः । तच्च तीर्थं य इत्यतोऽनुवृत्तं, येइत्येतद्विषयमसमी ।
 तेन सोदर इत्याद्याः प्रत्ययः ॥ प्राग्वादिति । समानोदरं शयित इत्येवार्थ इत्य-
 र्थः ॥ कथं तर्हि अपत्यानं तु गच्छन्तं सोदरोपि विसृज्यतीति मुरारिगिति
 चेद् ॥ अत्राहुः । मह समानमुदरं यस्य सोदरः । वोपमर्जनस्येति महस्य
 सभावः । तस्य वैकल्पिकत्वात् यच्च भ्राजा सहोदर इत्याद्यापि सिद्धमिति ॥
 इति प्राग्वितीयाः ॥

समासाद्यातुर्यिकाः ॥

अवधिसजातीयः ॥

प्राक्कृतीताच्छः ॥ इत्यतः प्रागिति । इहार्धवधित्वेन गृह्यते, न तु
 प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्कृतीताद्यर्थो हितादयस्ते-
 ष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा मासाख्य इति
 कालः प्रतीयते, यामात्पूर्वं इति देशः, अलोन्ध्यात्पूर्वेत्येव । एवं च समानेऽर्थे
 प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरं सावकाशं कं तत्ककौश्लिन्धन्या-
 येन बाधते ॥ अन्यथा कथ्य यदादेख संनिधानाविशेषात्तव्यानोयराभिव पर्यायः
 स्याद् । अतोत्रार्धवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये को न भविष्यति वि-
 भाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषायहणाजिज्ञात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृते-
 र्वा अवधित्वस्योकार न क्षतिः । उक्तप्रापकनागवादिप्रभृतिभ्यश्चस्यातिप्रसङ्ग-

निरसनादिति चेद् ॥ अत्राहुः । एवं सति क इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशः ॥ प्राग्बतेष्ठजित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिकारान्तरणीपट्टत्वात् ॥ स्पष्टप्रतिपक्षार्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् ॥ तर्हि विभाषा हवोत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देशमुचित इति ॥ उभयादिभ्यो ॥ उवर्णादेर्गवशब्दादेश्य यस्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्राख्याह । नाभि नभं चेति । नाभि शब्दो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥ नभ्योल इति । रथाङ्गं मच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोक्तः । स च तदनुगुणत्वान्तरमेव हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् ॥ रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभमित्येव, परेण शरीरावयवार्थादित्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥ शुन्यमिति ॥ चकारस्यानुक्तममुच्यार्थत्वात् नस्तद्वित इति टिलोपो न भवति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः सप्रसारणे पररूपे च कृते अनुरूपाभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानमामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥ नङ् चेति । चाद्यत् । नश्चेति सुवर्चमिति मनोरमा ॥ अन्ये त्वाहुः । ऊधन्यशब्दात्तत्कर्ताति तदाचष्ट इति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्तिपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः अनुनासिकस्य कीति दीर्घं ततः क्तिवन्तादाचारक्तिपि ऊधान्तं इत्यादावात्मनपदार्थं नङोऽङ्करणमावश्यकमिति ॥ ऊधन्यमिति । ये चेति प्रकृतिभावः ॥ कम्बलाच्च मञ्ज्याम् ॥ प्राक्कीर्तयैष्वर्थेषु यत्स्यात् । कस्यापवादः ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंज्ञातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ अपूप्यमिति । अपूपंभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुमल, कर्णवेष्टकेत्याद्यापूपादिगणे अक्षविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । अक्षविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तैभ्यो यथा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एवं चानेनैव यत्स्वस्त्वेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद् गणे पाठः प्रपञ्चाय ॥ हविरपूपादिभ्यः ॥ विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन । मन्त्रव्या धानाः चरव्यास्तण्डुलाः । चरुनाम हविरिति काशिका ॥ स्यालोवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्य हविषि उपचारादृत्तिर्गति कथेयादयः ॥ नस्यमिति ॥ नासिकायै हितम् । नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाच्च इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः अपादाने चाश्रयकरीरिति त-

सिः । क्षुद्रे तु नामिकायाः क्षुद्रो नः क्षुद्रः । सुषुपेति समासः ॥ नाभ्यमिति ।
नाभि नभं चेति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवादिद्यता संनियोज-
यिष्टत्वादिति भावः ॥ शीर्षेऽन्धमोक्षतोनुवर्तनादाह शीर्षादेश इति । शी-
र्षेण इति । ये चाभाव इति प्रकृतिभावः ॥ शिरस्यतीति । नः क्वे इति निय-
मेन पदत्वाभावादुत्वाभावः ॥ खल्वय ॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो यद्व्यति । न
नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । आत्मन्विश्वजनेति-
वत् । वृषाय हितं ह्ययम् । नान्ताद्यति तु वृषण्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति ।
ब्रह्मण्यशब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषण्य-
शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । क्षीप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन वृ-
णं हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥ चादृश्येति । गवादिषु रथशब्दो न
पठितः । हितार्थे एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरं मा भूदिति ॥ अन्वय-
भ्याम् ॥ अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः । अत एव इहमे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनि-
पात बाधित्वाजाद्यदन्तमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । प्रातिपदिकवृ-
ण लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रोलिङ्गादपि ध्यन् । तसिलादिषु ध्यन्ः परिगणनात्पुं-
वङ्गावे रूपं तुल्यम् । अजयेति । अजभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥ कर्म-
धारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥ विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः
सर्वमाधारणो वैश्यादिः विश्वो जनाऽस्येति बहुव्रीहौर्वापि स एवात्यपदार्थस्तस्मै
हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाद्यत्वारो वर्णाः पञ्चजना-
स्तैभ्यो हितं दिक्संख्ये मञ्चायाम् इति समासः । पञ्चजनादित्येतत्प्रभृति वार्ति-
कत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठोममासाहबुद्धौ हेतुः क्व एव । पञ्चजनी-
यः ॥ सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः । त-
स्मै हितमिति विग्रहः ॥ माध्वर्थं तु प्रतिजनादिभ्यः खञ् इति खञि सार्वज-
नीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥ मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेपि
षट्कुण्डाद् इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः श-
रोरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि भोगः सुखे स्वप्नादिभ्यतावहेष फलका-
ययोरित्यमरण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगशब्दुक्त्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीर-
मात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्च एव । मातृयः पित्रीयः ॥ राजा-
चार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः कोपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हि-
तमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥ सर्वकुलशब्दाभ्याम् ॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं ण-
टजा स्तस्तस्मै हितमित्यर्थं प्राकृतीतादिति च्छस्यापवादोदिति सूत्रार्थः ॥ सर्वा-

दति । अनुकरणत्वात्कर्त्तव्यतामकार्याभावः ॥ पुरुषादध्वविकारित ॥ योऽप्यताबला
 देह बधो समर्थविभक्तिलभ्यते, तेन कृत इत्यत्र तु उपात्तैव द्वितीया तदाह । पुरु-
 षस्य वध इति ॥ समूहेऽप्यणीति । तस्य समूहः इत्यनेन ॥ यत्र्यऽणीति । कृतं
 वधे इत्यनेन ॥ अप्राप्ते इति । पीरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं
 दक्षिति भावः ॥ अत्रापि ॥ अजो जित्करणं इदं स्वरार्थं च यद्यपि माणवे, ह-
 दिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र हृदिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्र-
 तिषेधार्थमिति श्रेयम् ॥ माणवायेति । मनोः कुक्षितमपत्यम् माणवः । अपत्यं
 कुक्षिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तीन सिद्ध्यति माणवः
 इत्यपत्याधिकारस्यवार्तिकाश्रयत्वं, तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्ध्यर्थकथनपर-
 मिच्छाहः ॥ चारकीयमिति । चरतीति पचाद्यच् । चरिचलिपतिषदोजामिति
 द्विवचनं विकल्पितत्वादिक न भवतीति । ततः संज्ञायां कानि चरकः ॥ तदर्थं वि-
 क्रमेः ॥ तस्मै हितमित्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह चतुर्थ्यन्तादिति । तदर्थम्
 इति सामान्ये नपुंसकं व्यत्ययेन सममीक्ष्यान् प्रथमेत्याशयेनाह । तदर्थीयामिति ॥
 विकृत्यर्थायामित्यर्थः । तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च
 विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति समर्थानां प्रथमादित्यधिकारोप्यत्र निर्बाध एव ॥
 बह्वचमिति । उगवादिभ्यः इति यत् ॥ हृदिहृदि ॥ समाहारहन्ते सौत्रं
 पुंस्त्वम् । ह्रस्वापवादीयम् ॥ ह्रादिषेयाणीति । ह्रद्यतेऽनेनेति ह्रदिः । अर्चिश्च-
 विहृदपिह्रादिहृदिभ्यश्चिः । इमन्त्रन्त्रिषु चेति ऋस्त्वम् । यदा तु चर्म-
 विकारः ह्रदिस्तदा परत्वात् चर्मणोऽञ् इत्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञ्-
 वेचते । ह्रादिषेयं चर्म ॥ आह च यञ्ज्यावजः पूर्वविप्रतिषेधम् ढञ् चेति ॥ य-
 त उदाहरणं स्तनंगव्यं, स्तनंगुचर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्यः इति यत् ।
 व्यस्योदाहरणमौपानहमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥ बालीया इति । करोपहारयोः
 पुंसि बलिः प्राच्यङ्गजे क्षियाम् इत्यमरः ॥ उपधिरिति । उपसर्गं घोः किरिति
 धावः किः । आतो लोप इटि च इत्यालोपः ॥ विप्रतिषेधेनेति । यञ्ज्यादिवा-
 र्तिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्चिधौ ह्रदिरित्यस्य, अयविधौ उपानहश्च विशिष्यः यञ्-
 णेन प्रतिपदोक्तं बलीय इति मिह किमनेनः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहः । निर-
 वकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन
 मुनिवचनेनानुमीयते । तेन स्वप्नि तडागानि इत्येव युक्तं, परत्वाच्च मूढत्वेः ।
 प्रतिपदोक्तत्वादीर्धमात्रस्य स्वापि तडागानोति मतं दुर्बलम् । अपत्यम् इति दीर्घ
 पापस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वाबलीयस्त्वादिति ॥ चर्म-

चोष् ॥ तदर्थमित्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् कस्यापवादः । चर्मणः इति वही न तु
 पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो हीपो-
 त्यादौ । न चेत्ते चर्मणो हीपोति तदाह चर्मणो या विकृतिरिति । वाधूँ
 इति । वृधिविभाम् इति रन्प्रत्यये वध्नी शब्द आद्युदात्तचर्मवाची, तस्य विका-
 रः इत्यण् टिड्ढेति डीप् । वाध्नी रज्जुः तस्यै वध्नीणादिके टृनि तु वध्नीति
 भवति ततोऽजि तु वाधूम् । नध्नी वध्नी वरणा स्यात् इत्यमरः । चञ्चाः पश्यः च-
 ध्रिकाः पश्य इति भाष्यम् ॥ तदस्य ॥ प्रथमाममर्थात्पदितात्पठार्थं समस्यर्थं
 च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इति संभावनेऽलमिति चेत्यादिना संभावने लिङ् ।
 इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारः आमां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्रा-
 कारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षि-
 तं किं तु योग्यतामात्रं । तेन पूर्वस्यायमविषयः । हिस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्र-
 तिपत्त्यर्थम् । तदस्यास्यस्मिन् इतिवत्प्रकृच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ कृष्यतोः
 कृष्योऽर्थः ॥ प्राग्वतेष्टञ् ॥ ठञ् इत्येव वक्तव्ये प्राग्वतेः इति वचनं मध्ये योऽधि-
 कारवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्रामण्यौ शीर्षच्छेदाद्यश्चेत्येवमादि, तेन वि-
 च्छेदेऽपि पारायण इत्यादौ ठजेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं पारायणेति-
 सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्लृप्तते गोपु-
 च्छादीनां तेभ्यस्तजः प्रकृतसूत्रं विना सामान् । तथा च गोपुच्छिकः सामान्तिक
 इत्यादौ ठञ् अर्थमिदं सूत्रमतप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥ आर्हादगोपुच्छ ॥ तद-
 हतीति । इह तदहमिति सूत्रान्तर्गतमन्प्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु तिङन्त-
 स्यैकदेशः शब्दन्त एव व्याख्यनादिति भावः ॥ अभिव्याप्येति । तेन श्वेतच्छत्रि-
 क इत्यत्रार्हत्यर्थे ठञ् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं
 परिमोयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि
 परिमाणमेवेति चेत् ॥ अत्र श्लोकवार्तिकम् ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं
 तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ अस्यार्थः तुलादा-
 वारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छेदगुरुत्वेन पलादिशब्दाद्येन पाषाणादिना सुवर्णा-
 देर्गुरुत्वमुन्मोयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । ता-
 भ्रामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन प्रीक्षादिः परिमी-
 यते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतोभावे । आयामो देर्घ्यं स येन मीयते त-
 त्परमाणं तच्च कश्चित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वच्चादेर्हस्तादिः । क-
 दिदूर्धाधामागावस्थितस्य भवति । यथा हास्तिनमुदकम् । ऊर्ध्वयसमुदकमिति ।

मया तु उक्तमानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो वक्षिभू-
ता एकत्वद्वित्वादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽप्युक्तमानप्रमाणायो-
र्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति बोध्यम् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ निष्क, पण, पाद,
माष, बाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची
षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुक्तमानवा-
चित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठञि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं दचनमित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः ।
पूर्वसूत्रं परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यश्च
प्राप्ते ठात्वधानार्थं वचनम् । न चैव परिमाणं तु सर्वतः इति भेदेन व्युत्पादनं
व्यर्थमित्वाच्यम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योप-
योगादिति पञ्चदशमप्येतत्पदमस्त्वयि स्पष्टम् ॥ अथ किमर्थमसमासे इत्यु-
च्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेष्टसिद्धेरत आह । असमासग्रहण-
मिति ॥ सुगम्यमिति । उगवादिभ्यो यत् ॥ यवापृष्यामिति । विभाषा हवि-
रूपपादिभ्यः, इति यत् । अन्विकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठसा-
मर्थान्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्षः, ह्यथादयस्यविरोधादिति भावः ॥
अत एव तत्प्रभृते अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः इत्यवोचाम ॥ ऊर्ध्वमिति ॥
ज्ञापकेन तदन्तविधी लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्यापूर्वपदानामिति
किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥ दिशूर्पमिति । तद्विहितार्थं दिगुर-
यम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् शृपाद-
अन्यतरस्यामिति प्राप्तस्याज्जो वा अर्धपूर्वेति लुक् ॥ दिशोर्पिकमिति । परि-
माणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो दिगुं प्रति निर्मितत्वाभावात्, गभावः ॥ यद्यपि
अर्धयति सूत्रे दिगोः परस्यार्ह्यस्य लुगित्वेव मूले व्याख्यायते । तथापि दि-
गोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा अत्रैव ठञो लुक् स्यादेतच्च अर्धयति
एवे स्फुटीकरिष्यते ॥ तपरः किमिति ॥ दीर्घाकारस्य ह्रस्वो कृत्यायामपि रूपे
विशिष्टो नास्तीति प्रश्नः ॥ निषेधो न स्यादिति । तथा च ह्रस्विनिषेधाभावाय
तत्प्रकरणमावश्यकमिति भावः ॥ इदं च पुंवङ्गावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य
वृत्तभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाञ्चिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलो-
पधानवृद्धिनिमित्तं तद्विहित इत्युत्तरपदाकारस्य ह्रस्विनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवङ्गावनि-
षेध इति बोध्यम् ॥ अतश्च ॥ अशतेऽभिधेये आहो र्येवर्थेषु ठ्यन्तौ स्तः । उत्तर-
सूत्रेण प्राप्तस्य कनोपवादः ॥ चकारः असमासे इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ दिशत-
कमिति । हो च शतं च तेषां समाहारो दिशतं । ततः कन् प्राग्वतः संख्यापूर्व-

पदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्टा समासादपि प्राप्नोतीति असमाप्ते इ-
त्यन्तस्यानयनमुचितमिति भावः ॥ त्यन्तशब्दन्ताया इति ॥ त्यन्तसहिता शब्द-
न्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥ पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरण-
म् ॥ बहुक इति । पारिभाषिक्याः ॥ साम्प्रतिक इति । ठञो जित्त्वादादिह्रस्वः
ठस्यकादेशे यस्येति चैतीकारलोपः ॥ अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् इत्यवयवस्य
तिशब्दस्य पर्युदामो न भवति । कतिकः ॥ चाल्त्वारिंशत्क इति । इसुसुक्तान्ता-
त्कः ॥ वतोरिड्वा ॥ वतोः इति पञ्चमी, सा च कन् इति प्रथमायाः षष्ठी क-
ल्पयतीत्याह । वत्वन्तात्कन इति ॥ तौवतिक इति । यत्तदेतेभ्य इति वतुप् ।
आ सर्वनाम्नः इत्यात्वम् ॥ कर्तव्य इति ॥ अन्यथा त्यन्तशब्दन्तयोः पर्युदामा
द्विशतिविंशद्भागां कन् दुर्लभ इति भावः ॥ विंशक इति । ति विंशतेर्ङितोति
तिशब्दलोपः ॥ अर्धक इति ॥ अर्धशब्दस्य कार्षापणार्धं कूटत्वाद्भागवदपेक्ष-
याऽश्वासामर्थं न शङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति ना-
स्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव टिठन्
टोणार्धकः प्रस्थार्धक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥ शूर्पा । शूर्पशब्दस्य परि-
माणवाचित्वादजि प्राप्तं तदपवादत्वेनाञ् पक्षे विधीयते ॥ ठञ्ठकनामिति ॥
शतमानं परिमाणं ततश्च प्राप्तः विंशतिकं क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयम् ।
असंज्ञायां हि विंशतिविंशद्भागमिति दुः स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य
तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगव, सह-
स्रशब्दस्य सख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अतिशब्दन्ताया इति कन्प्राप्त इति
विवेकः ॥ अर्धपूर्व ॥ अर्ध्याकूटमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् प्रादिभ्यो धातुज-
स्येत्युत्तरपदलोपः । अर्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्निति बहुव्रीहिसर्गबहुव्रीहौ कृते
अर्धपूर्वं च द्विगुश्चेति हन्तः । सौत्रं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु ष-
ष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे । अर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्या-
तम् ॥ अत्र वार्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्माद्विस्तृतस्य
लुगिति वक्तव्यम् । दाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिक-
मिति पूर्वा [क्री] दाहरणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समा-
हारो द्विशूर्पो तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्विस्तृतस्य
द्विगोरनिमित्ततया अर्धर्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु न सि-
द्धिमिष्टमिति चेत् ॥ सैवम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये अतस्त्रिमित्तादपीति वचना-
न्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्वितार्थद्विगुणा सह अर्थो न भिद्यते ।

तत्र स तद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्य-
मिति तस्यार्थः ॥ एवं च द्विशूर्पमिति तद्वितार्थद्विगुणा सह द्विशूर्पाकीतमि-
त्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाह्वाराद्द्विगोः परस्य तद्वितस्य लुग् भवत्येवेति
न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्त-
द्वित इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ द्विशूर्पा
कीतमिति विग्रहे तु द्विसूर्पादेव प्रत्ययो भवति । अथ्यधिक-
न्यायात्, न तु द्विशूर्पाशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥
नन्वध्यर्थशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्थो द्वौ इति ॥
अत एव अध्यर्थकमिति कन्, अध्यर्थकंसमिति तद्वितार्थः द्विगुः, अध्यर्थसांवत्स-
रिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वयस्य भवति । तत्किम-
ध्यर्थपूर्वग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । संख्याकार्यमेतस्य किंचिच्च इति ज्ञापनार्थं
मिदम् । तेन कन्दिगुसमासद्विभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा अध्यर्थं करोति ।
नेह क्तवसुच् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्हृत्य पुनस्तामिव कुर्वन् म-
ध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥ पाञ्चकलापिकमिति । पाञ्चकलापाः परिमाण-
मस्येति विग्रहे तद्वितार्थेति समासः । तदस्य परिमाणमिति ठञ् । एवं पाञ्च-
लोहितकमपि बोध्यम् । पाञ्च लोहित्यो गुञ्चः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्वस-
मासतद्वितौ । भस्माटे तद्विते इति पुंवद्भावालोहिनीशब्दस्येकारनकारयो-
रभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्यायास्तस्य विशेषणं न
तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवाज्ञा-
म् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगुद्विशेषणमसं-
ज्ञाग्रहणम् । पाञ्चकलापपाञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्वितलुकाविव संज्ञा ।
यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादित-
ति ॥ विभाषा ॥ टिठनो लुगिति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् न भवति, प्रत्यादे-
शस्य प्रत्ययसंनियोगशङ्कत्वादिति बोध्यम् ॥ अध्यर्थसहसमिति । शतमान-
विंशतिकंति विहितस्याणो लुक् । तदभावपक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
त्युत्तरपदद्वयस्य । अध्यर्थशब्दः संख्यावाचीत्यधुनेवाकृत्वात् ॥ द्वित्रिपूर्वात् ॥
अध्यर्थग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमप्येह न संबध्यते । द्विगोरिति तु संबध्यत एव प-
ठोममासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ द्वित्रिभ्यां निष्का-
दित्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥ द्वितैषिकमिति । प्रा-
च्यतेठञ् मतान्तरं तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादित्यः समासं ठगभावाः ।

परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति मतान्तरेऽपि ठञ्वेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् अगोपुच्छेत्यादिना पर्युदस्तत्वाद्गुणभावे निष्कादिभ्यश्चि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेऽपि समासे ठञ एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ परिमाणान्तस्येत्तरपदवृद्धिः ॥ द्विगोरिति संबन्धान्न ह लुक् । इयोर्निष्को द्विनिष्कस्येन क्रीतं द्विनिष्किकम् । अध्यर्धपूर्वत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥ चिच्छाश्च ॥ चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यमुक्तस्य तत्फलं तु चानुक्तं नोत्तरत्रेत्युत्तरचानुवृत्त्यभावः ॥ विंशतिकार्षः ॥ शतमानविंशतिकेत्यपि प्राप्ते तस्य च लुगिप्राप्तं खोऽत्र विधीयते ॥ स्वार्याः ॥ तदस्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते इकन् विधीयते ॥ कन्विधी केणः इति ऋश्चः स्यात् ॥ इकन्विधावपि यस्मैति चेति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥ प्राण्यङ्कार्यस्यैवेति ॥ अयं भावः । पादस्य पदाज्यातिगोपहर्तृत्वित्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातिभिर्गतित्वचनैः संबन्धसंभवात् तथा च पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां सांख्यवर्ग्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥ पञ्चे ठञिति ॥ यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि आर्हादिति सूत्रे परिमाणग्रहणं परिमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति योगइत्यपरिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाद्गुणभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठग्वेव बोध्यः ॥ शाणादिति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यं, पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशतम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशतम् । पञ्चशतम् । यदभावे संखगालक्षणस्य कनो लुक् । शताच्च ठग्यतौ इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयनाह । शाणादित्येवेति ॥ न्यामकृता त्वग्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यानम् शतशाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्यं पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वतितत्वेनानुवर्तमानोऽपि शाणादित्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादण् चत्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् चेत्यत्र न इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमग्विधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् ॥ नैरुप्यमिति । तदेतद्दर्शयति ॥ द्विशानमित्यादिना । अण्येकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् । ठञादयश्च योदशेति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यस्यत्यस्य

विगणने तु द्वादशेति त्रयोदशेतद्गुरुपपादमेव । न च शूर्पादजन्यतरस्यामि-
त्यन्यतरस्यां हणलभ्यठजमादाय त्रयोदशत्वं सूपादमिति वाच्यम् । तुल्यन्या-
येन शाणादिति सूचलभयठजोर्ध्वणेन पञ्चदशत्वप्रसङ्गात् । नापि मू-
त्रोपात्तेर्द्वादशभिः सह द्विचिपूर्वादण् चेति वार्तिकोपात्ताप्रत्ययस्य गणनेन नि-
र्वाहः । उक्तरीत्या कंसाद्विठनिति सूत्रे अर्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षापणाद्विठन् व-
क्तव्य इत्यादिवार्तिकोक्तविठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः ।
कंसाद्विठनिति सूचस्य एव विठन् अर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परावृष्ट इति स न
भियते । द्विचिपूर्वादण् चेति वार्तिकस्योक्तं तु भियते, शतमानविंशतिकेत्य-
सौ दूरस्थत्वेन परामर्ष्टुमशक्यत्वादिति ॥ तेन क्रीतम् ॥ तेनेति तृतीयास्ता-
त्क्रीतार्थं यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ ठजिति । आर्ह्यदिति सूत्रे अगोपुच्छेत्या-
दिपर्यदासादृगभावे गोपुच्छसमतिप्रस्यं भ्यष्टञ् भवतीत्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन
क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेन क्रीतमित्यादाविति प्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः ।
करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना,
न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वनभिधानाच्च प्रत्ययः ॥ एतत् च तद्विता
इति महासंज्ञाकरणाकथ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानानादिति ॥
लुकोपवाद इति ॥ लुक्कृतलुकीति प्रामस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥
पञ्चकमिति ॥ संख्यालक्षणः कन् ॥ अश्मिकमिति । अश्मनी, निमित्तमित्यर्थे
ठक् नस्तद्वितिति टिलोपः ॥ पुत्राच्छ्व च ॥ गोद्वयः इति नित्यं यति प्रामे वचन-
म् ॥ कथं पुत्रोयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेद् ॥ अ-
त्राहुः इदरक्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, यागकरणेन हि
पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याद्यह
इति ॥ सर्वभूमि ॥ आभ्यां यथासंख्यमणजो स्तः ॥ तस्य श्वरः ॥ तस्य निमित्त-
मित्यतोनुवृत्तं व मिडे पुनः तस्य इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये ।
अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं समर्थ्यत ॥ तत्र वि-
दित इति च ॥ योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥ तस्य बावः ॥
तस्येति वापापेलया कर्मणि षष्ठीत्याह प्रस्यस्यति । कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य
वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥ खारीकमिति । खार्या ईकन् ॥ तदस्मि-
न् ॥ प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्क
पञ्चत्वं प्रपञ्चार्थं । तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च ठगायस्थानेभ्यः इति ठग्
भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः = उपदा दीयत इति ॥ जमः सस्य हत्वे

यत्वे च यलोपः ॥ साहचर्यं इति । शतमानेत्यादिनाण् ॥ रक्षानिर्वेश इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । संबन्धषष्ठ्या समासः ॥ सममित्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टमिदौ उपसंख्यानं नादर्थव्यमिति भावः ॥ पूरणाधार्ष्ट्यम् ॥ पृथितेऽनेनेति पूरणोर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दाच्च ठन् स्यात् ॥ अधिकमिति । अधार्ष्ट्येति वक्तव्यम् इति टिठन् प्राप्तः, मति च तस्मिन् स्त्रियां ङीप् स्यात् । इष्यते तु टाप् ॥ रूपकस्येति ॥ रूपकं कार्पाषणम् ॥ रुढ इति । तथा च भागवद्रथवापेक्षत्वेनामामर्थमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह भारभूतानिति ॥ भारशब्दार्थद्वारं वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ भारेभ्यः इति वक्तव्यं प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादिति निर्देशः ॥ वल्लिक इति वल्लं मूलम् ॥ संभृत्यवहरति ॥ आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति, द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह प्रस्यं स्वस्मिन्निति ॥ प्रास्थिकीति । ठञ्जन्तत्वान्ङीप् ॥ अवहरतीत्येतद्वाच्ये उपसंहरतीति ॥ तत्पचतीति ॥ वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते ब्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥ पचे ठञ्जिति ॥ आढकादीनां परिमाणत्वाद्ठङ्ङुति भावः ॥ द्विगोः षष्ठ्यञ्जिति च्छेदः तदाह षित्वादिति ॥ द्वाढकिकीति । न य्वाभ्याम् इत्यै जागमो न शङ्गा, वृद्धिनिषेधमनियोगेन तद्विधानाद्वृद्धेः प्राप्त्यभावात् ॥ अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति ॥ भावः हैकुलिजिकीति ॥ असंज्ञाशानयोरित्यत्र कुलिजशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नित्यहुः ॥ गदस्य परिमाणम् ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव उत्तरमूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्ठिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः ॥ सोस्येति वर्तमाने पुनः तदस्येति ग्रहणाद् द्वेषणी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः इत्यादौ अभ्यर्धेति लुङ् न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥ पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघः इत्यादि मिथ्येति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावाद् । एतच्च आर्हद्द्विगोपुच्छेति कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वार्थं उदाहरति । पञ्चैवेति ॥ स्तोमेऽवधिधरिति । डि-त्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थम् । अयस्त्रिंशादौ तिलोपार्थं च ॥ पञ्चदश मन्त्रा इति । साम्ना स्तुवीत एकं सामवचे क्रियते इति हि श्रुतिः । तत्र त्वचस्य

पाठस्था पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः समकृत्व आहूतः । प्र-
थममध्यमयोस्तु पञ्चकृत्व एव । एकविंशे स्तोमे तु ऋचस्य समकृत्व आहूतिरि-
ति ज्ञेयम् ॥ छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ॥ पङ्क्तिविंशति ॥ तदस्य परिमाण-
मिति वर्तते ॥ पञ्चनशब्दस्य णिलोपः, तिप्रत्ययः, चोः कुरिति कुत्वम् । पञ्च
पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति
हरदत्तः ॥ रूढिशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थोऽभिनिवेशव्यम् । पङ्क्तिश-
ब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति । अ-
स्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य
पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥
इयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंश-
तिः । अपदत्वनिपातनामकारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति
न पठन्ति ॥ त्रयाणां दशतां विन्भावः शच्च प्रत्ययः । मतास्तरे तु विन्भावः ॥ तयो
दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां, चत्वारि पञ्चानां पञ्चा । आभ्याम-
पि शतप्रत्ययः ॥ षष्ठां दशतां षष्, तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाण-
मस्य षष्टिः ॥ ततस्त्रिभ्योपि तिप्रत्यय एव । समानां दशतां सप्त, अष्टानां दशता-
मगो, नवानां दशतां नव, ॥ दशनां दशतां शभावाः तस्य प्रत्ययः । दश दशतः
परिमाणमस्य शतम् ॥ पञ्चदशतौ ॥ इमौ डत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गोऽभिधेयः । त-
स्य परिमाणमित्यनुवर्तत एव ॥ दशदिति । दश परिमाणमस्य ।
पञ्च इति । वापहणात् संख्याया इति कनपि भवतीति भावः ॥
विंशच्चत्वारिंशतोः ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थं षष्ठीद्विवचनम् चत्वारिंशतो ब्राह्म-
णे इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् ॥ इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति
षष्ठोसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति ब्राह्मणस्य चेतमंज्ञेति स्फुटीभव-
ति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्तमंज्ञायां ब्राह्मणस्य च प्रयोग इत्यनिष्टोर्थः सं-
भाष्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च डण् न सिध्येत् । इष्यते च सः । तन्माटि-
ष्टानुरोधेन षष्ठार्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ ब्राह्मणोऽभिधेय इति तु काशिका-
यां व्याख्यातम् ॥ ठञादय इति ॥ ठञ उदाहरणं तु प्रथमर्हति प्रास्थिकः
द्रोणिक इत्याद्यूह्यम् । आदिशब्दग्राह्यस्य ढक उदाहरणमाह । श्वेतच्छात्रिक
मिति । एवं खारीकः शल्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्युदाहृतव्यानि ॥ ऊंदा-
दिभ्यो ॥ नित्यग्रहणमिह नित्यं क्रीडाजोविकयोरित्येव महाविभाषया प्रा-
मस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्वृत्तिसिद्धेः । किं

तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति । केदं नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नित्य-
ग्रहणं प्रत्याख्यानं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः ।
नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति । नित्यं केदमर्हस्यासंभवात् । न
हि कश्चित्पदार्थो नित्यं केदमर्हति । योपि वेतमादिरर्धश्चक्रः प्ररोहति, सोपि
न नित्यं केदमर्हति । कान्तात्पर एव तस्य च्छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्य-
ग्रहणत्यागेपि केदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्रत्याख्या-
नं न युज्यत इति शङ्काम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥
केद भेद द्रोह दोषेत्यादयश्छेदादयः । गणगूत्रमाह । विरार्गति ॥ दण्डा-
दिभ्यः ॥ पूर्वसूत्राद्यनुवर्तते इत्याह ॥ यत्स्यादिति । केचित्तु, दण्डादिभ्यो
यः इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि ष-
चो यदिदति, सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वा यत् वधादेशश्च वध्यः घाल्यः तद्धितो वा
पहमर्हति वध्य इति ॥ यदि चेध यदिधीयेत तदैवेतदुपपद्यते पदद्वयेपि यतो-
नाव इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि त्वत्र यो धिधीयेत तदा स्वरौ भिद्येत ॥ मनो-
रमायां तु क्यव्विधी हनो वा वधस्तद्धितो वा इति भाष्यम् । यदि चेह यदि
धीयेत, तदैव तदुपपद्यते । क्ययाद्युदात्तत्वं यद्यपि तद्धिते यतोनाव, इत्याद्यु-
दात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ कडंकरेति पाठस्तूपेक्ष्य इति
ध्वनयति । कडं करोतीति । कड मदे कडतीति कडः ॥ माघमुद्गादिकाह-
मिति । अमरस्याह कडकरो बुभं क्रीडमिति ॥ गौरिति । नीवारपाकादि-
कडंकरीयेरिति रघुः ॥ स्थानीबिलात् ॥ कृत्यावनुवर्तते । अस्माच्छ्रयतौ स्तः ।
ठक्रीपवादः ॥ पाकयोग्यइति । निष्कलीकृत इति यावत् ॥ यज्ञम् ऋत्विजं वा-
र्हतीति ॥ अर्था समर्था विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः । देशस्थानेर्वि-
धत्वादुपसंख्यानम् । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ।
ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खणो-
ऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ॥

अहो याणां ठगादीनां गतोवधिः ॥

परायण ॥ आदित् पारभ्य पास्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारा-
यणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया
अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इत्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् ।
तदाह । छात्र इति ॥ यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि
यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते अनभिधानादिति

भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥ विषयोभूतोर्ध्व इति ॥ स्थाणुर्वा पुरुषो
 वेति संशयविषयोभूते स्थाण्वादेवेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेधरोति भावः ॥
 कथं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानस इति चेत् ॥ अत्राहुः । संशयापन्नं मा-
 नसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति ॥ ततोभिगमनमिति ॥
 अत्र पञ्चस्यन्ताप्रत्ययः ॥ पथो ॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः णञ्च प्रत्ययः ॥ नि-
 त्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनित्यत्वर्यमित्याशयेनाह । नित्यं
 गच्छतीति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यान-
 म् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थो यद्यपि संभवति, त-
 द्वापि नात्रैवार्थं पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्वक्तव्यमपि तत्रयोगात् । न
 चैवमपि विग्रहवाक्यनित्यत्वर्यं नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्काम् । शिष्टप्रयोगं विग्र-
 हवाक्यस्य दर्शनादिति ॥ उत्तरपथेन ॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समु-
 चीयते । तदाह । उत्तरपथेन गच्छतीति ॥ वारिपथिकमिति । वारिपथेनाह-
 तमिति वा विग्रहः ॥ कालात् ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भूतो
 भावीत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । मासादयसोत्यादौ मासादीनां काले
 विशेषणाच्च ॥ तेन निर्णतम् ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनञ्च स्यात् । तेनेति
 करणे तृतीया । चतुर्थ्यन्तर्गते तेन निर्णतमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः ।
 उभयवाच्यन्तर्भावितर्ण्यार्थादृतेः कर्मणि क्तः ॥ आह्निकमिति । अह्नोरुत्तरेवेति
 नियमात् न स्मरति इति टिलोपो न ॥ मामाह्नयमि ॥ खञो अित्करणं स्वरा-
 र्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । मामोना भार्या । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारपि
 सामर्थ्याद् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि माममधीष्टो भूतो वेत्याद्युक्तौ का-
 चित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह । मासंभृत इति । एतच्च तृ-
 त्तपदमन्तर्योः स्यष्टम् ॥ मासीन इति । बालकः ॥ द्विगौर्यप् ॥ प्राग्वतः संख्यापू-
 र्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्त्यर्थ्यब् विधीयते ॥ पिप्त्वा-
 दनुदात्तः । तेन हिमास्यरित्यादौ इगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरं न
 तिष्ठते ॥ यः इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादन्तोदात्तो हिमास्यः स्यात् । मति शि-
 ष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥ यञ्चप्यनुवर्तत इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥
 ममाह्नयः ॥ चानोस्त्री शरत्समाः इत्यमरः ॥ ममामधीष्ट इत्यादि । अधी-
 ष्टादयश्चत्वारोर्धा अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥ द्विगौर्यां संख्यापूर्वपदानां त-
 दन्तग्रहणमनुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ द्वैसमिक इति । खेन
 मुक्ते पञ्चे ठञिति भावः ॥ द्वैसमिक इति ॥ टस्त्वोरिवेति नियमादिह टिलोपो

न । अक्षोपोनः न युवाभ्यामित्यैच् ॥ ननु तद्विदितार्थेति • द्विगुसंमासानन्तरं रा-
त्राहःसंवत्सराच्चेत्येवं बाधित्वा परत्वादृचा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो वि-
कल्प इति वाच्यम् ॥ दृष्टतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिणमनादत
आह । समासान्तविधेरिति । यद्यपि टचि कृतेप्यङ्गादेशे द्वैयङ्गिकरिति रूपं
सिध्यति, तथापि दृष्टीन इति ही रूपं न सिध्यति, टचि सत्यङ्गादेशे तस्य स्था-
निवत्त्वात् राजाह इति समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च रा-
त्राहःसंवत्सराच्चेति खप्रत्यये कृतेपि दृष्टीन इति रूपप्रसङ्गादित्याहुः ॥ उत्तर-
पदद्विर्नन्ति ॥ एतच्चोपलक्षणम् द्विवर्षा इत्यत्र द्विगोरिति लोब्धं भवति । प-
रिमाणपर्युदासेन पर्युदासाभावात् अपरिमाणविस्तारचितेतीह निषेधप्रवृत्तेः ।
द्विवर्षे भृते तमधीष्ट इति ठञ् वर्षाक्षुगिति लुक् ॥ चित्तवर्ति नित्यम् इति नि-
त्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति । द्विवर्षी-
णो व्याधिरिति ॥ द्विवर्षिको मनुष्य इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये चित्तव-
तीति नित्यलुक्प्रसङ्गात् मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिरिति व्याख्याय स्थितस्य
गतिः समर्थनीयेति ॥ दारक इति ॥ बालकः ॥ परिजयः इत्यस्य विवरणं
जेतुं शक्यः इति । सत्यजय्यौ शक्यार्थे इत्यादेशः ॥ महानाभ्यो नामेति ॥
तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः ॥ हरदत्तस्त्विति । यौगिकीयं
न तु रुढ इति मन्यते ॥ माहानामिक इति । पुंवद्भावे कृते नस्तद्विने इति
टिलोपः । चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वा-
र्तिकारम्भः । न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति श-
ङ्काम् । प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमित्यभ्युपगमादस्यैव संगरिति ॥ अ-
ण् संज्ञायामिति ॥ तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धे पुनरङ्गविधिः द्विगोलुङ्गनपत्ये इति
लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके चतुर्मासादित्यस्या-
नुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संचेत्या-
काङ्क्षायामाह । आषाढीति । आषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥ तस्य द-
क्षिणा ॥ षष्ठान्तेभ्यो यज्ञात्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिका-
रादेवेह द्वादशाह्यादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति । आ-
ख्याग्रहणादिति ॥ तत्र च ॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयो-
रर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यमिति । प्रावृष एण्य इति भवार्थे विहितः
स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥ शरदमिति । संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यो ॥

कालाधिकारस्य पूर्वोक्तविधिः ॥

व्युष्टश्चिह्नोऽयम् ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते ॥ संपा-
दिति ॥ गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनिरिति वृत्तिकृत् । एवं वक्ष्युगेन
संपादि वाक्ष्युगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वक्ष्युगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥
तस्मै प्रभवति ॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥ आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि
विशेषं बोध्यम् ॥ काश्चमिति ॥ प्रत्यूषोद्मुखं काव्यमित्यमरः । तत्र प्रातः
काले काव्यशब्दस्य व्युपत्यन्तरं न्ययम् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्र-
प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह । दीर्घः काल
इति । ठञ्प्रकृष्टं विस्मयार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोनुवृत्तिराशङ्क्यते ॥
इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥ वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति । विशाखा-
षाढशब्दौ रुढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते । तयोस्तु यथाकथंचिदुत्पत्तिः क्रियत
इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥
अनुप्रवचना ॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते । सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्व-
पदादित्यर्थः ॥ एकागारिककृत् । टोडीवर्थः । एकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता
प्रयोजनमित्येव ठञ्जि सिद्धम् ॥ मत्तम् । चोरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्य-
था एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि एकागाराच्चोरे
इति ठञ्नेव नियम्यतां किमेकागारिक इति निपातनेन टित्करणेन च प्रयोजन
मिति चेत् ॥ अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । डोवैव भवति न जि
त्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवति ॥ आकाल अदंश इति ॥ निपात्यत
इति शेषः ॥ आद्यन्तो यस्येत्यादि । अस्येत्यधिकारात्पठ्यर्थ इकट् प्रत्ययो निपा
त्यत इति भावः ॥ आकालादृशं । वार्तिकमिदम् ॥

ठञः पूर्णोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रियाचेदिति ॥ तुल्यमिति सामान्यं नपुंसकम् । तृती
यान्तातुल्यमित्यर्थं वतिः स्यादतुल्यं क्रिया चेत्मा ॥ ब्राह्मणेन तुल्यमिति ॥ न
न्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते इति वाक्यायामं-
गत इति चेत् ॥ अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते
ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यकाध्ययनं वाक्याय इति न कोपि दोषः ॥ गुणतुल्यं इ
ति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः ॥ एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्ष-
त्रियः क्षत्रिय इत्यर्थं ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगोमाधुर्यं । अत एव पर्यतो
वर्जमान् महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्यत इत्यर्थे वर्तरेमाधुर्यं स या
तस्य वर्तः माधुत्वलक्षणार्थं पर्यतो वर्जमान् भवितुमहतीत्यादिप्रकाशपद प्रयु-

कृतं वृद्धाः ॥ तच्च तत्त्वैव ॥ सम्यक्त्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थं प्रत्ययः ॥ क्रिया
 चेदिति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वयत्नयो भवति ॥ मथुरावत्सुष्ठुने इति ।
 मथुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः सुष्ठुने इत्यर्थः ॥ तद्वत्त्वं ॥ च-
 हतीत्यर्हं पचाद्यच् ॥ यद्यपि ऋद्धोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि
 अत्र सौतो वितृप्तिव्यत्यय इत्येके ॥ कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे प्रापक-
 मिदम् । तेन च धायैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारके-
 श्ववोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङ्श्लेन विगृह्णाति ।
 विधिमर्हतीति ॥ कथं तर्हि ततो यथावद्विहिताध्वरायेति असत्त्वार्थकस्य कर्म-
 त्वामंभवेन द्वितीयास्तत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये
 सत्त्वार्थकः तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति
 त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्थवतिः । योग्यता-
 मर्हतीति विधानमित्यर्थात् क्रियायोगोपि सुलभ इति ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥
 प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्वर्मः षट्त्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात् ॥ गो-
 र्भावे इति । इह गोशब्दोर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः
 तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु
 प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः । स च ध-
 र्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमि-
 त्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः ।
 राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्युक्तम् ॥ एवं स्थिते हरिटीकायां
 यदुक्तं कृत्तवितममाभेयः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । तत्र नापूर्वं शतव-
 स्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ अपवादैः सहेति ॥
 पृष्ठादिभ्य इमनिञ्जेत्यादिभिः ॥ चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां
 न स्याताम् अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥ पौखं पुंस्त्वमिति । संयो-
 गान्तलोपे पुमः ख्यतीति कृतम् । पाक्षिकावनुनामिकानुसारी विसर्गे कृते स-
 त्वम् ॥ अपतित्वमिति ॥ इह पत्यस्तेति यम् न भवति ॥ अपटुत्वमिति ।
 इह तु इगन्ताच्च लगुपूर्वादित्यत्र न भवति । आचतुर्यमित्यादि ॥ ब्राह्मणा-
 दित्वात् अज् ॥ पृष्ठादिभ्यः ॥ अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुश्लुप्रभृति-
 त्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु अजः । बालवत्सादिषु वयोवच-
 नलक्षणम्याज इति बोध्यम् । त्वतली तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धी ॥ इत्यन्तो ॥ इलादेः
 किम् । ऋजिष्ठः । ऋजोयान् ॥ लाघोः किम् । कृष्णिमा । पृथुश्लुप्रभृतीति

परिगणने तु हलादेशलोपोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ कर्त्तव्यमस्ति ॥ गुणवचनत्वा-
 देव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् । दृष्टुमुदभ्येति परिगणनादिह रभावो न भव-
 ति । कृतमाचष्टे कृतयति । आविष्ठवद्भावः ॥ औचित्येति । ब्राह्मणादेराकृ-
 तिमणत्वात् अञ् । हलस्तद्धितस्यति यलोपः । एवं याथाकामी ॥ दृढ, परि-
 दृढ, भृश, कृत्स्न, इत्यादि । अत्र हे गणसूत्रे । वेः यातलाभमतिमनः शारदा-
 नाम् । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः अ-
 ञ् भवतीत्यर्थः । वियातना । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । विला-
 भाम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादर्णपि । वैमतम् । विमनिमा ।
 वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम् ।
 विलाभतेत्यादीन्यप्युच्चारानि ॥ समो मतिमनसोः ॥ समः परं ये मतिमनसो त-
 दन्तयोः समासयोरनन्तरः अञ् भवतीत्यर्थः । संमतित्वम् । संमतिमा । सां-
 मत्यम् । इगन्तत्वादर्णि सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥
 गुणवच ॥ अञ्जनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । शरीरायामाचमाध्यं शौचा-
 दि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यमिति तयोर्भेदमाहुः ॥ अर्हत
 इति । अर्हः प्रशंसायामिति शब्दोऽहच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥ आ-
 कृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि अर्हतो तुम् चेति
 तुमर्थः पाठः ॥ एकभावः, त्रिभाव, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थं विधानार्थः ।
 तथाच प्रत्याहारादिकं वातिकं प्रयागः । आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यायादिति ।
 अन्यभावएव आन्यभाष्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैकत-
 म् आन्यभाष्यमप्रयोग इति । तत्त्ववैयाकरणमोमांसकसंतीषार्थमित्यवधेयम् ॥
 सर्ववेद इति ॥ पूर्वकालेकेति समासः ॥ चतुर्वेद इति । तद्वितार्थं द्विगुः ।
 द्विगुर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् ॥ चतुर्विद्य इति । विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति
 ठक् । तस्य लुक् ॥ संघातग्रहणमिति ॥ वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे
 मतीष्टं न सिध्यति । अचः परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवद्भावादेयादेशप्रसङ्गा-
 दिति भावः ॥ ननु संघातग्रहणेपि अलोपस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यात्तु
 तु संघातग्रहणस्येति चेत् ॥ सैवम् । आरभ्यसामर्थ्यात् नानर्थकेलोप्यविधि-
 रिति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥ कश्चित्स्थोः ॥ इह कपिज्ञातो ह्यो, भावकर्मणी
 अर्थावपि ह्यो, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिष्ठानात् । एवं पत्यन्तपुरो-
 हितादिभ्यो इन्मनोऽन्नादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ब्राह्मणादिभ्योऽन्नादिभ्यः ॥
 यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः । तथाप्ययमेव अमे रिति प्रति-

वेधो ज्ञापयति अस्यचप्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिरिति । एवं च ब्राह्मणा-
 देराकृतित्वादेव तदन्तात् कथं चित्थञ्जि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका-
 सह समावेशार्थ इति । तथा चावेष्टाधिकरणे शावरभाष्ये उक्तं राष्ट्रः कर्म राष्ट्रं
 ब्राह्मणादित्वात् थञ्जिति ॥ पुरोहित संप्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः पु-
 राहितादयः ॥ प्राणभृज्जाति ॥ मुखनासासंचारो वायुः प्राणः । प्राणजा-
 तीत्येव सुवचम् ॥ प्राणभृदिति किम् । तृणत्वम् । तृणता ॥ जातीति किम् ।
 देवदत्तत्वम् ॥ श्रीहातमिति । उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यो-
 होत्रादिभ्यश्च इति के प्राप्ते अञ् विधीयते सुष्ठु दुष्टु दाम्भांगुणलक्षणे थञ्जि प्राप्ते
 वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः ॥ इह,
 तु सुभगं मन्त्रे पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञ्मुत्पाद-
 यतीत्यर्थः । महते सौभगाय । सर्वविधीनां कृन्सि विकल्पितत्वादिह ह्रस्वग-
 न्धन्ते इत्युत्तरपदद्विनिर्भवति । अत एव मन्त्रेऽपि कचिदञ् न भवति । सौ-
 भाग्यमस्यै दत्त्वा । इह थञ् ॥ ज्ञायमान् ॥ अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोरग्विधा-
 नम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयौवचनलक्षणे अञ्जि प्राप्ते ॥ यौवनमिति । अणि
 परतः अम् इति प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठादुञ्जपि । यौवनकम् । प्रकृत्या-
 के राजन्यमनुष्ययुवानः इति प्रकृतिभावः ॥ श्रोत्रियस्येति । श्रोत्रियं ऋन्धो-
 त इत्यत्र कृन्सः श्रोत्रभावः घञ् प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं तदेह चलोप इति
 यथाश्रुतम् ॥ यदा तु वाक्यार्थे पदव र चनम् इति पञ्च, तदा घञ्शब्देन इय
 इति रूपं लक्ष्यते ॥ कचिच्च यलोपश्चेति पाठः, तच्च येति संघातग्रहणं व्याख्ये-
 यम् । वर्णाग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्याच्च तु यस्येति चेति लोपः । अकारलो-
 पस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ मू-
 लपुस्तकेषु यलोपः इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु चलोप इति पाठः ॥
 इगन्ताच्च ॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रादिपदिकविशेषणम् । पूर्वत्वं च संनि-
 धानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति ॥ लघुपूर्वक इत्येव सुवचम् ।
 लघुपूर्वधामौ इक् च लघुपूर्वक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति न-
 व्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटत्वम् ॥ लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमि-
 ति ॥ कुधातोः श्रोत्रावश्यक इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मत्वार्थे, कावमिति स्या-
 दिति प्रश्नः ॥ योपधात् ॥ गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥
 यापधात्किम् । विमानत्वम् ॥ गुरुपोत्तमादिति किम् । अत्रियत्वम् ॥ आभि-
 धानीयकमिति ॥ अञ् प्रकृतिरभेः परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधेय-

स्य भावः कर्म वेत्यर्थः । सहायाहेति ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचन-
म् ॥ इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ मनोज्ञ प्रियरूप बहुल भवश्चेत्यादिः मनोज्ञादिः ॥
मोक्षचरणात् ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाहुज् स्याद्भावकर्मणोः ॥
अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययास्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवर-
धायि ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् प्राणभृज्जाति-
त्यादिना अजि प्राप्ते वचनम् ॥ आघेत्यादि । आघादिषु विषयभूतोष्वित्यर्थः ॥
प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अवपूर्वस्थेणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह अवगतवा-
न्वेति ॥ गार्गिकयेति । आपत्यस्येति यलोपः चरणाहुज् उदाहरणं तु काठिकया-
ज्ञाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ आघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥ हो-
माशब्द इति ॥ जुहोतेत्यन् । नेति वाच्ये इति । कृत्यये निषिद्धे तस्य भावस्त्वत-
त्वावित्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाच्चाघवं च भावतीति भा-
वः ॥ होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति इति भावकर्मार्थकाः ॥ ब्राह्मणपर्या-
यादिति ॥

नञ्स्त्रञ्जोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम् ॥ धिवि प्रीणने इत्यस्मात् कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्तरि
रहत् । अस्मादेव निपातनादन्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । धिनोतीति धा-
न्यम् । मन्त्रस्य धान्यमसि धिनुहि देवान् इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भवना-
पेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूप
विधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधि-
सामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि
सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा धान्यानां
भवनं कुसूक्त इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां किम् लणानां भवनं क्षेत्रम् ॥ त्री-
हिशाखोः ॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया
कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥ यवयवक ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थवि-
भक्तिः ॥ विभक्ता ॥ खञि नित्ये प्राप्ते वचनम् ॥ श्रीमीनं भाङ्गीनमिति । ननुमा-
भङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । त्रीहयस्य मे यवाश्चमे इति चमकानुवाके
हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गी पठितौ इति चेत् ॥ सैवम् । शणस-
प्तदशानि धान्यानीति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति
भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः, तत्राधान्याना-
मप्यस्मादोनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मा-

दन्यत एव धान्यानिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥ सर्व-
 कर्मणः ॥ खल इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाष्येतेति ॥ अत्र द्वितीया-
 ममर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥ सर्वश्चर्म-
 णेति । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्विती नेष्यति इति भावः ॥ अस्मासुख ॥
 दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे स्मृत् । अमादृश्ये इति प्रतिषेधात्सादृश्ये य-
 याशब्दस्य कथं समासस्तदाह निपातनादिति । एतच्च हस्तिचन्यमनुस्मृत्योक्तम् ।
 भट्टिकाव्यं तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायाशब्दं प्रक-
 म्योक्तम् यथासुखीनः सीतायाः पञ्च वे बहु लोभयन् इति ॥ यथासुखं दर्शन इति ।
 अव्ययीभावस्यापि यथासुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोमे-
 सति कथ्योगलक्षणा वष्टो तस्याः नाव्ययीभावादित्यमादेशः ॥ सर्वस्य सुखस्येति ।
 संमुखस्येति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्यलोपनिपातनात् । सं-
 शब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते संमुखो भव इत्यत्र अभिसुख इत्यर्थप्रतीतिः । तत्र च
 खल्ययस्याजनिष्पन्नात्वात् ॥ कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्भटं प्रसहेत कः
 इति भट्टिः । अभिसुखावस्थानात्सामर्थ्याद्विच्यतीति हरदत्तः ॥ तत्सर्वादिः ॥
 तदिति द्वितीया ममर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिवि-
 शेषणम् । तत्र केवलानां पथादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्त-
 विधिः । तदाह पथाद्यन्तादिति । पथक्कर्मपक्षान्तरातिपदिकादित्यर्थः ॥ सर्व-
 पथीन इति । पूर्वकालैकेति समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तः । तस्य पथ्यन्त
 समास बहुणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥ अनुपदसर्वास्मानयम् ॥ ब्रह्मभक्ष्य-
 तोत्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तैर्भ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं
 ब्रह्मादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अनुरायाम इत्यादि । यस्य चायामः इति यथार्थं
 व्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥ सर्वासीन इति । प्रकारकारण्ये सर्वश-
 ब्दः । यान्यन्तानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि
 भक्षयतोत्यर्थः ॥ अतः प्रदक्षिणगमनम् । अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्र-
 सव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोयमयानयः इति काशिका ॥ तर्क्य
 इति । नयतेहिर्नर्ककत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥ अयानधीनः शार इति ।
 फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः इति काशिका ॥ अवरस्येति ॥ अन्देरिति शेषः ॥
 उत्वे कृते आहूयः ॥ केचित्तु श्रोतृत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः एकः
 पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥ अस्मिन् ॥ गामीति । गमे
 रिनिः, आङि णिच्चेति बहुलवचनार्कवशादपि णिनिः । भविष्यति मय्यादयः

इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः, सोऽपि भविष्यत्येवेत्याह ॥ अवारपारमिति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु गत्यर्थकर्मणि इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तत्र कृद्योगपट्टो न भवति ग्रामं गन्ता इति वदति व्याचक्षुः ॥ तदसत् । अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥ अवारीण इत्यादि । विगृहीताद्विपरीतादपोष्यते इति भावः ॥ अत्यन्तमिति ॥ क्रियाविशेषणम् ॥ अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः । अथयं विभक्त्येति यथार्थयथोभावः ॥ समांसमाम् ॥ यलोप इति । समायामित्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥ पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति, तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥ समांसमोनेति । वीप्सायां द्विवचनम् । सुवन्तममुदायः प्रकृतिः ॥ विज्ञायते इत्येतद्वाच्ये । प्रसूयत इति । विपूर्वका जनिर्गर्भे विमाचनं वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समाया व्याप्ताभावात् अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह । समायामित्यादि ॥ खप्रत्ययानुत्पत्ताविति ॥ पठद्वयेऽपि शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः ॥ अद्यश्चीना ॥ अविभक्तिको निर्देशः । न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्चीनो गोमसूहः । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥ अद्य श्वो वेति । निपातनाद् वार्थं समासोऽयमिति भावः । अवाञ्छालभ्यनेति सूत्रेण आविदूर्य स्तम्भे, प्लवविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः । विजायत इति हि वर्तते स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह आसन्नप्रभवेत्यर्थः इति ॥ कर्मकर इति ॥ यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः ॥ आगवीन इति । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे गोस्त्रियोरिति द्वे कृते खप्रत्ययः । आङ्गुणः ॥ अनुख ॥ ख इत्यनुवर्तते । अनुगुणश्चात् अलंगामी इत्यस्मिन्नर्थः खः स्यात् ॥ गोः पश्चादिति । पश्चादर्थोऽव्ययीभावः ॥ पर्याममिति । क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः । अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य सुष्यजाती इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादात्तप्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातुपातस्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदीपचारिकम् । तत्र तद्गुणानां पाचक इ

त्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति । श्रुदुपाचकः शोभनपाचक इ-
त्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फ-
लस्योपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च श्रुदादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये
त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । त-
स्मात्, तदर्हमिति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणार्त्ता न स्त्री-
क्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्य-
यीभावोयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च य-
द्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताजलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अत-
स्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवैह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । कृद्योगलक्षण-
षष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥ अभ्यमित्रात् । अभ्यमित्रशब्दो लक्षणेना-
भिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया समर्थविभ-
क्तिः ॥ ~~अभ्यमित्रात्~~ ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । घञर्थे कविधानमित्य-
धिकरणे कः । अस्माच्च गोभूमीति षत्वम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः ॥
~~अस्माच्च~~ ॥ कर्तरिषष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥ एकाङ्गम इति । कर्तृ-
करणेकृता इति समासः ॥ नन्विह ग्रहग्रहनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमा-
णाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाङ्गेन ग-
म्यते इति परिच्छेदावगमाद् ॥ आवाहुः । अस्मादेव निपातनाद् द्रष्टव्य इ-
ति ॥ ~~अस्मादेव~~ ॥ इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रुद्रिशब्दावेतौ
कथंचिदुत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥ शालाप्रवेशमिति ।
अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामिव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ कूपपतनमिति ।
यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥ तदाच्छादनमिति ।
वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोतिः स क्रियासामान्यव-
चनः, तेन तज्जाहृतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वान्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्त-
दाच्छादनमिति ॥ ~~अस्मादेव~~ ॥ भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि ब्रा-
तशब्दो लोके संचातवचनः । तथाप्यत्रत्यभाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ-
इहोचित इति भावः ॥ ~~समासश्च~~ ॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति
दर्शयति । सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविच्छेपो वा । तद्वितार्थे
द्विगुः । अपाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥ ~~समासश्च~~ ॥ ह्योगोदोहस्येति । गोर्दोहो
गोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह ह्यस्यशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ ततो विकारि
अनुदात्तलक्षणस्याजोपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥

वेदे पाठाच्च ॥ गोष्ठत्वादथ इति । संघाते कटप् इत्यादीन्मन्त्रैव प्रयुज्यः । इहो-
 भयवादिशब्दः प्रकारे ॥ पशुनामभ्य इति । पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः
 पाठः ॥ गवां स्थानमिति । तस्येदमित्यर्थाच्च सर्वत्र गोरवादिप्रसङ्गे इति य-
 ति प्राप्ते गोष्ठच् ॥ संघात इति । अप्रसृतान्ययः सङ्गृह्यः संघातः । प्रसृ-
 तावयवस्तु विस्तारः । कटचपटचौ हावपि सामूहिकानामपवादौ ॥ हित्वे इ-
 ति । प्रकृत्यर्थस्य हित्वे द्योत्ये इत्यर्थः ॥ उष्ट्रगोयुगमिति । इयं युगमित्वा-
 दिवद् हावयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमप्येति ॥ नमनमिति ॥ नपुं-
 सके भावे क्तः ॥ नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥ खटोटमिति । नासिका-
 साधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां चा-
 वटोटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह । तद्योगादिति ॥ निबिडम् ॥ नते नासि-
 कायाः संघातामिति वर्तते निशब्दाच्चासिकाया नतेऽभिधेये निबिडज्जिबिरोस-
 चो स्तः ॥ निबिडमिति । तद्योगाच्चिबिडा नासिका निबिरोसः ॥ कथं तर्हि
 निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रमिति । उपमानाद्भवति । एतच्च काशिका-
 यां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनैव सूत्रे नते नासिकाया इति नानुवर्तत
 इति व्याचक्षते ॥ प्रकृत्यर्थेति ॥ निशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ चेति । प्रत्ययौ
 तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥ चिकिनमिति । इनच्
 प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥ चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चि इत्या-
 देशः ॥ क्लिक्त्वेति । चिल्पिल् इत्येतावादेशौ भवतः क्लक् प्रत्ययः अस्त्र चक्षु-
 षो इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ चुल् चेति । चाक्प्रत्ययः ॥ चुल् इति । क्लिन्ने अस्त्र चक्षु-
 षो इति पूर्वोक्त एव विग्रहः ॥ कथं तर्हि स्त्रुः क्लिक्त्वे चुल्चिक्पिक्काः क्लिक्-
 त्वि चाप्यमो इत्यमर इति चेत् ॥ अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे
 लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये त्वाहुरस्य चक्षुषो इत्यत्र अस्त्रेति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने
 चक्षुषो चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु मत्वर्थेच् । अर्थवादिषु स्नाङ्गादीनादि-
 ति सूचितत्वादिति ॥ क्लिक्त्वेति ॥ संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमास-
 नारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह । पर्वतस्त्रेति । आसन्नं समीपम् । आरूढसु-
 च्छानम् ॥ उपत्यकेति । प्रत्ययस्यादितोत्वं तु न भवति, त्यक्तनञ् निषेध
 इत्युक्तत्वात् ॥ कर्मठमिति ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मण्यद्वाद् घटते इत्यर्थं ठच् स्ना-
 त् ॥ कर्मठ इति । ठस्वेक इतीह न भवति । घटच्च ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसं-
 ज्ञानिमित्वाभावात् ॥ ठस्वेकमिति ॥ एवं पुष्पितं फलितं पुष्पकितं रो-
 माक्षितमित्याद्युदाहार्यम् ॥ प्रमाद्ये विद्यमानाद्यवमानात्

अस्येति निर्विच्छेदप्रमेयेषु चयः प्रत्ययाः स्तुः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् ।
तत्र मातृच् । कस्यचिद्वचनस्य तूर्ध्वमान एव भवतः प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्व-
माने मतो मनेति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्धा-
दि । तेन तिर्यङ्मानादौ दण्डव्यसं चेषमित्यादि न प्रयुज्यते यद्योत्तरं सुनी-
तां प्रामाण्यात् ॥ अत एव द्विकाण्डा चेषभक्तिः इत्यत्र इयस्यो लुक् इति प्रा-
चोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम ॥ प्रमाणे ल इति । लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्र-
माणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्वेवायं लुगित्युदाहरति । शमो दिष्टिः वितस्ति-
रिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रस्यो लुग् इतरयोरसंभवात्
शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥ द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तवि-
धभावाच्च पूर्वेषामाप्तो लुग्विधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात्त्रित्यग्रहणमि-
ह निरर्थकमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अनुपदं संग्रहे वक्ष्यमाणो मात्रच् शममा-
त्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, प्रमाणे ल इत्यस्य प्रमाणे द्वांसर्जति यः पूर्वविधिस्त-
द्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इत्यतः च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न
वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् द्वि-
गोर्ल इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति
वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥ शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिवि-
ग्रहः ॥ पुनर्लग्रहणमिति ॥ इत्यनपत्यं इति प्रकृतिभावः । इत्थी प्रमाणस्य
हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषसुदकमित्यादि ॥
व्याख्यातं च हरदत्तेन यद्यपि प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः, पु-
रुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषमित्यादौ
प्रमाणे ल इति लुङ् न भवति । तथाप्यपूर्वोक्तं लुग्विधीयत इति ॥
एतच्चसंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य सुनिश्चयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु
विधीतय इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः ॥ अयं भावः । द्विगोस्तद्वितलुकीत्यनुवर्त-
माने पुरुषाद्यमात्रेऽन्यतरस्यामिति लोभविकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥
यत्केचित् ॥ यावानित्यादि । या सर्वनाम्न इत्यत्र उगिदचामिति नुम् । अत्वस-
नस्य चेति दीर्घः । हल्ङादिस्त्रीपसंयोगान्तकोपो । प्रमाणे इत्यनुवर्तमानं प-
रिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । आवतोरर्थवै-
शेष्यादिदेशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिष्ठाताय भावः सिद्धश्च आवतोरिति । अ-
स्यार्थः । इह मात्रां वतुर्प विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु
आवतुं विदधिरिति तद्वीत्या निर्देशोऽयं आवताविति । विशेषत इति विशेषस्तस्य

संबन्धिशब्दत्वेन निवृत्तसापेक्षत्वात् यवानामिति पदे सत्यपि तद्विधितोत्पत्तिरिहावि-
 द्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्लिष्टशब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्ल-
 भम् । यावतोदश्लिष्टाग्रे प्रत्ययो विहितो, नोदश्लिष्ट इति ॥ अत्राहुः । भागेपि विधीय-
 मानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभावाद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भ-
 वतीति ॥ गुणनिमाने इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् एकत्वं गुणस्येत्यत्र विवक्षित-
 म् । तेनेह न भवति । यवानां द्वौ भागौ निमानमेवासुदक्षितस्त्रयाणां भागाना-
 मिति ॥ भूयमश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इत्येते इह न भवति । एको मा-
 गो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षि-
 तं, न तु बहुत्वम् । तेन हिशब्दादपि भवत्येव ॥ तस्येति षष्ठ्यन्ता-
 नुक्तरणम् । एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणसंभवात् । पूर्यतेऽनेने पूरणं, स्य
 नात्कारणे षुट् ॥ एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः ।
 अवयवः इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिसुदीयप्रवृत्तिनि मि-
 त्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा अतिशयाने याप्ये इत्यादिषु प्रवृत्ति-
 निमित्तस्येवातिशयादिकं गृह्यते अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन एकादशानां
 घटानां पूरणो जज्ञादिरित्यत्र नातिप्रसङ्गश्चालेशोपीति भावः ॥ ननु यदि प्रवृ-
 त्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशत्वस्य पूरण इति विषयो वक्तुं युक्त
 इति चेत् ॥ अत्राहुः । वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति वि-
 षयः । न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति ॥ एवं च व्युत्क्रमेणा-
 ध्यायेषु गम्यमानेषु द्विरादैजित्याध्यायो यदा चरमं गच्छते तदा सोऽप्यष्टमो भव-
 त्येव ॥ कश्चिदुक्तः ॥ उट्टि इति । उटि प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति
 पञ्चम्याः षष्ठी कश्चित् इति भावः ॥ यद्यपोह मटः प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः ॥ तथा-
 प्युत्तरं तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तत्वा यथा स्थात् । प्रत्ययत्वे
 ह्यानुदात्तः स्थात् । तथा चैकरूप्येणैव संदर्भस्यास्थानसुचितम् ॥ अन्त्येऽप्याहुः
 मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति
 लाववमस्येति ॥ विंश इति । विंशतेः पूरणः । तिविंशतर्द्धितीति लोपः ॥ षट्
 ॥ इह षष्ठोर्निर्देशकत्वात् षडादीनामागमिभ्यं षष्टमिति तदानुक्त्वैना-
 नुवृत्तो षट् सप्तम्या विपरिवर्त्यते तदाह उट्टीति ॥ उट एव यट् तु न कृतः ।
 षष्ठे अकारस्य जस्यप्रसंगात् । अतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च । न चैवं नान्तादि-
 ति सूत्रेपि उटि परे मुनेव विधीयतामिति बाध्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ न-
 लोपोपाभावापत्तेः । अतुरन्वयताविति । विशेषविहिताभ्यामपि षष्ठ्यदभ्यां उ-

टप्रत्ययो न बाध्यते बुद्धिधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थं इति सिद्धः ॥ आद्यस्य दे-
ति । अक्षरहितं व्यञ्जनमक्षरग्रन्थेनोच्यते । अक्षरहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः ।
व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनव्यायेन तकारस्यापि लोपः स्या-
दिति हरदत्तः ॥ आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयद्वितीयमिति सूत्रे
तुर्वाणीति निर्देशो बोध्यः ॥ केचित्तु ॥ डटोपवाद इति । डट आदेशस्तु न
भवति । किति टिड्डेति लोपः प्रसक्त्या द्वितीयाश्रितेति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत
एव निर्देशादक्षिणव्यञ्ज्यादेशो न भवति ॥ तृतीया इति ॥ रैफस्य ककारः
संप्रसारणम् । इति इति दोषस्तु न भवति, टलोपे इति सूत्रादय इत्यनुवृत्तेः ।
तेष्वेति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥ विज्ञातव्यः ॥ इह प्रत्यासत्त्या
पङ्क्तीत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृ-
ष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिज्ञता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा
गृह्यन्ते, न पङ्क्तीत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तदग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न
स्यात् । अक्षरवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्या-
देशसंख्यादेरिति पर्युदासो यज्यत एवेत्युक्तम् ॥ एकविंशतितम इति । य-
द्यपि भाष्यमते तदन्तविधिदुर्लभः । तथापि षष्ठ्यादेशेति सूत्रे संख्यादिपर्यु-
दासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदन्तानामपि अग्रहणमिति । एवं च सति एकाद-
विंशतेः पूरणः एकादविंशतितम इत्यपि सिध्यति ॥ लौकिकानां अग्रहणमिति
वृत्तिमते तु नैतत्सिध्यत् । विंशतिसंख्यातः प्रागभावित्वाद्दद्याः संख्यायाः ॥ एतच्च
केयटहरदत्तप्रत्ययोः स्पष्टम् ॥ ननु अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा स-
हसादिष्विति वदता कात्यायनेन पङ्क्तीत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे
निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यन्ते इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः ।
यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीदृशमावश्यकं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता नास्-
या कर्तव्या यत्राहुगमः क्लिप्ते इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं वाद-
तव्यमिति ॥ अत्राहुगमः क्लिप्ते इत्युक्तम् ॥ यद्यपीदं षष्ठ्यादेशेति सूत्रस्यैव सिध्यति ।
तथापि संख्याद्यर्थं नित्यं शतादीत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति । एकशत-
तम इति ॥ मासादेरिति । संख्यावाचित्वाभावेऽपीति भावः ॥ षष्ठ्यादेशेति ॥
विंशत्यादिभ्य इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः । संख्यादेरिति । एतच्च
प्राक् शतादीष्वम् नित्यं शतादीत्युक्तत्वात् ॥ मल्लोक्तः ॥ मल्लोक्त इति । मतो-
र्विषय इत्यर्थः । तेन तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थ-
श्चेह सम्भवेति ॥ नित्यार्थस्यैव इति ॥ मतुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये

यदत्रास्य तुल्यविधानं तत्पाक्षिकं तु कमनुमापयतीति कैयटः ॥ तत्र कुशलः ॥
 सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥ अत्राकर्षादिभ्यः कन् ॥
 वुना सिद्धे कन्प्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरकः ॥ मुख्य पा-
 ठ इति ॥ आकषण्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । पुंसि संज्ञायां घ इति
 व्याख्याय, ये तु आकर्षादिभ्य इति सरिफं पठन्ति, तेषामाकर्ष इति घञि रूप-
 मिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥ धने काम इति ॥ तत्रेत्यनुवर्तनात्सप्त-
 म्यन्ताप्रत्यय इति भावः ॥ उच्यते ॥ आद्यूनशब्दार्थमाह । अविजिगीषावि-
 ति । दिवोऽविजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् ॥ सञ्ज्ञेन ॥ कर्तरि
 ङ्ङीयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह । संबद्ध इति ॥ अत ए-
 वेति ॥ अकेनोरिति निषेधादिति भावः ॥ तन्मन् ॥ तन्मन्तो तन्मन्तोऽस्मि-
 न्निति व्युत्पत्त्या तन्मं तन्मवायशलाका अचिरः कालो अपहृत्येत्यचिरापहृत-
 स्तस्मिन् । कालाः परिमाणेनेति समासः ॥ प्रत्यय इति । नूतन इत्यर्थः ॥
 ब्राह्मणकोष्ठीके ॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थं
 कन् प्रत्ययो निपात्यते । अत्रशब्दानुपलब्धौपाधिकात् । तदाह । आयुधेत्या-
 दि ॥ श्वेतोऽभ्याम् ॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति का-
 र्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां
 द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्तेत्युक्तम् ।
 सुखार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ अधिकम् ॥ अध्याकृदश-
 ब्दादिति । गत्यर्थकर्मकेत्यादिना रुहः कर्तरि कर्मणिवा क्तो विहितः । आद्ये
 क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्याकृदशब्दयोगे द्वितीया । अध्याकृदो
 द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्विती-
 यायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशहयात् पञ्चमीसप्तम्यो
 भवतः । अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथ-
 मा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणाभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शक-
 नोये ॥ अनुज्ञा ॥ समाहारहन्ते सौत्रं पुस्वम् । सूत्रत्वान्निष्पत्त्यय इति
 फलितोर्थः ॥ अन्वभिभ्रां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्रां स्वार्थे नि-
 पात्यते इत्यर्थः ॥ अत्राकर्षादिभ्यः कन् इत्यतः कन्नुवर्त-
 ते ॥ अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोपि ॥ इह
 शीतोष्णपार्श्वयः शूलदण्डाजिनशब्दा शीणा एव दृश्यन्ते । सुखार्थेभ्यस्तु प्रत्य-
 यो न भवत्यनभिधानात् ॥ तन्मन्मन्ति ॥ तन्मन्मन्ति ॥ तावतां पूरणं

तावतिथम् । वतीरिद्युक् । यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशतयात्र तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरा-
वपि ठक्ठञौ नानुवर्तते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह । कन्स्यादिति । पूरणप्र-
त्ययस्येति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकामि-
त्यादिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्प-
त्त्वा सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे । द्विक-
मिति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति
लुक्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह ॥ तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव
रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥ तापतिथेनेति । पूरणप्रत्ययान्तादग्रहणोपाधि-
कात् स्वार्थं विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥ स स्वयं
ग्रामणीः ॥ ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः ॥ कश्च इति ॥
उष्ट्रबालकः ॥ द्वितीयेत्येवमिति ॥ यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाचो न भवति,
तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः ॥ ननु साक्षात्काल-
वाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति
चेत् ॥ अत्राहुः । उत्तरसूत्रस्य संज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाभाव्याहा तद्बोध्यमिति ॥
वटकेभ्य इति ॥ कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन भविष्यतीति चे-
त् ॥ किं ततः ॥ इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ॥ अत इनिठनौ
इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । सप्तम्यां च नतौ स्मृतावितिव-
चनात् ॥ ओक्त्वम् ॥ यच्छब्दो धेते सः ओत्रियो भवति । अत्र भाष्ये कृद्धो-
धेते इत्यस्य वाक्यस्यार्थं ओत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते इति वाक्यार्थं पदवच-
नपक्षः । कृद्धो वा ओत्रभावा निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थं वचं प्रत्यय
इति पञ्चान्तरं च स्थितम् ॥ व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रि-
यारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् । ओत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाहाक्या-
र्थग्रहणेन तदाश्रयशब्दो ध्यायी अभिधीयत इति ॥ एकां शास्त्रमधीत्य ओत्रि-
यो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥ वेत्यनुवृत्तेरिति । तावतिथं ग्रहणमिति लुक्त्व-
तः ॥ अत्राहमेन ॥ अत्राहमेत्यस्तीति आहम् । प्रज्ञाग्रहाचिभ्यो णः ॥
यद्यपि पित्रं कर्म आहशब्देनोच्यते । तथापीह तत्माधनद्रव्यमच्यते । मुख्य-
स्य आहस्य भोक्तृमशक्यत्वात् ॥ आही आहिक इति ॥ अद्यतन उपेयते अद्य
भुक्ते श्वः आहिक इति मा भूत् ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद
द्वितीयान्ताप्रत्ययः ॥ अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरण

कर्ता संभवतीति काचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधियस्तदाह । पूर्वं कृतमने-
नेति ॥ ~~सूत्रम्~~ ॥ अनेनेति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ पिद्यम्भनपूर्वकारपूर्वश-
ब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति स्यात् ॥ पूर्वान्ताच्चेत्येतत्कलितम् ॥ कृतपूर्वेति ।
कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकारात् पूर्वा-
दिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वा-
च्चेत्येतद् ग्रहणवता प्रादिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति ।
कृतपूर्वोत्थेतत्सिद्धये पूर्वान्ताच्चेति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वा-
त्यपि रूपे सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परि-
भाषां ज्ञापयति ॥ ~~सूत्रम्~~ ॥ पर्यवस्थादशब्दाच्छुपर्यायात्स्वार्थे इति प्र-
त्ययः अवस्थादशब्दस्य पत्यपरएतावादेशो निपात्यते ॥ अपत्यं परिपत्न्यनम्
मात्वा परि परिणो विदन् । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥ लोके ति-
ति । अनुपस्थितपरिपत्न्यभिः पार्थिवैरित्यादौ ॥ ~~अनुपस्थितश्चेष्टा~~ ॥ अन्वेष्टो-
तिप्रत्ययो निपात्यते ॥ अनुपदमिति ॥ पदस्य पद्यात् । पञ्चादर्थेऽव्ययो-
भावः । अनुपदो गवामिति ॥ पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पञ्चादन्वेषणं ग-
वामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः ॥ ~~सम्पन्नादृष्टारि~~ ॥
द्रष्टृर्थे इति स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदे-
शादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् ॥ उदस्यास्तग्भोः अवाञ्छालम्बनेत्यादौ तु प्रकृतिव-
दित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पञ्चम्यालुङ्गनं भवतीति बोध्यम् ॥
साक्षोति । अव्ययानां भ्रमाच्च इति टिपोलः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टाररूपयो भव-
न्ति दाता ग्रहोता उपद्रष्टा च । तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्दे-
नोपद्रष्टैवोच्यते इत्याहुः ॥ ~~क्षेत्रिचच्~~ ॥ परत्वेतदशब्दात्मसम्यक्तादचच् परशब्दस्य
लाप्रश्नं निपात्यत इति मनोरमा ॥ अन्ये तु परत्वेने चिकित्स्येत्यर्थं क्षेत्रि-
जति निपात्यते । वाक्यार्थं पदवचनं श्रुतियवां दत्यप्याहुः ॥ एवमन्य-
त्राप्युच्यम् ॥ क्षेत्रियो व्याधिरिति । किं च क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरं
संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि ढणानि । यानि सस्यानि
सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पा-
रदारिकः । परदारः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निष्कृतीत्यर्थः ॥ सर्वेष्टे
पक्षा भाकरे स्थिताः ॥ ~~इन्द्रियमिन्द्र~~ ॥ इन्द्रशब्दादचच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं
मम चक्षुः, मम श्रोत्रमित्यादिक्रमण । सृष्टमदृष्टद्वारा । श्रुष्टं प्रीणितं सेवितं
वा । दत्तं यथायथ विषयेभ्यः ॥ रुटिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादितः ॥ तद

ति ॥ विद्युत्त्वानिति । एतेन वज्रिमहानिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरी-
त्या जस्वस्वाप्रवृत्तेः । मत्वन्तागमत्तुपो; निषेधाच्च ॥ ननु गोधुङ्मान् मधुलिङ्गमा-
नित्यत्र हस्य घत्वे च कृते भय इति वस्त्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् प्रत्यये
भाषायां नित्यमित्यनेन घकारटकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुङ्मान् मधुलिङ्गा-
नित्यनिष्ठं प्रसज्येत ॥ मैवम् । घत्वटत्वयोरसिद्धत्वेन भय इति वत्त्वाप्रवृत्तेः ॥ प्रा-
णिवत्त्वत् ॥ शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितम् । शिखाशब्द-
स्य व्रीक्षादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । चूडवान् वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यमिति हरद-
त्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम् । सुखनासासंचारी वायुः प्राणः,
तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥ प्रत्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या लभ्य-
त्वे ॥ चूडालोमीति ॥ अमीत्यस्य तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । चूडालशब्दात्सो-
रुत्वे तस्य अतो रोरप्, तादित्युच्चारणे कृते हलां स्रंसनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोकारो-
नुदात्तः । सुपस्थानिकस्यापि सुपत्वात् अनुदात्तो सुप्यितावित्यनुदात्त इत्यर्थः ॥
पूर्वण मङ्ग आङ्गणे मति एकादेश उदात्तेनेत्योकार उदात्तः । ततः एङ् पदान्ता-
दतीति पूर्वरूपमंकादेशस्तस्य स्वरितो वानुदात्तत्वादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वहना-
य चकार इत्यर्थः ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्म गडु मणि विजय निष्पाव पांसु ह-
नु पाष्ण्यादयः सिध्मादयः ॥ समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति
भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांप्रवृत्तेन समुच्चयेतामिति शङ्क्यम् । तयोर-
प्रकृतत्वात् । मतप्रत्ययस्तु समुच्चियते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह लिङ्गं
केशाह इत्यत्रान्यतरस्यांप्रवृत्तम् । तद्वि इनिठनोः प्रात्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्या-
न्यतरस्यांप्रवृत्तस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्तैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्व-
स्यान्यतरस्यांप्रवृत्तस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्या-
मिति समुच्चय इति ॥ अयं भावः । प्राणिस्थादिति सूत्रेण लचि विकल्पिते
पक्षे मनुष्यादि चूडालचूडवानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति । तथापि सिध्मा-
दिषु येऽदन्तास्तसु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥ ए-
वं च लज्जा स्यादिति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । वा स्यादिकण्योपमयोरि-
वार्थेपि समुच्चय इत्यमरः ॥ वातदन्तोत्यादिसिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥ ऊङ् चेति ।
डित्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणा-
य डोनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्तादिहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शङ्क्यम् । अहंश-
भमोर्यम् गोपयमोर्यदित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥ वातूल इति । अन्तोदात्त-
मिदम् । प्राचा तु वलाटूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तम् ॥ तदुपस्थ-

म् । प्रत्ययस्वरैश्च मधोदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तीदात्तमेवेत्यत इत्याहुः ॥
 पाणिनिधमन्योर्दीर्घश्च । ह्रस्वद्वयान्तूपतापाश्चेत्यपि गणे पठ्यते । पाणोर्लः । धमनो-
 लः । ह्रस्वद्वयान्तुः । यूकालः भक्तिकालः ॥ उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥ वत्सांसा-
 ध्याम् ॥ कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अश्रयस्थान्ताविति भावः ॥ वत्सल
 इति ॥ खेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रुढौ,
 नो कामबलयोः । तत्कथं ताभ्यां लक्ष्म्याभ्यां कामवान् बलवांस्येवेत्यत इति चे
 त् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ खेहबलयोर्वर्तन्ते इति ॥ अस्मिन्सु प्रक-
 रणे सर्वत्र समुच्चोमानोपि मतुबिह नैष्यते । मतुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतिः । किं
 त्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयते । वत्सवती गौः असवान् दुर्बल इति ॥ लोभ्यादि ॥
 इह नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति वत् लोमामपिच्छादिभ्य इति सुपठम् । अङ्गात्क-
 ल्याणे इति गणसूत्रमर्थतः पठति अङ्गादिति । शाकीपलालीदर्द्रा क्लृप्तत्वं च ।
 चाक्षप्रत्ययः ॥ महच्छाकां शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्प-
 लालिनम् ॥ दग्धितेरालोपश्चेत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चदूप्रत्ययः ।
 दद्रूस्त्वयोगविशेषः । तद्वान् दद्रूणः ॥ विश्वगिति । समर्थानामित्यस्यापवादो-
 यम् । तत्कृतसन्धेरकृतयणादेशस्याश्रतेर्लोपः । चकाराक्षप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि
 तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥
 विषुण इति । विषु नाना अश्नुतीति विष्वं चित्तान्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः
 कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभाव-
 स्य तन्मूलत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूना-
 न्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति ।
 तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनव-
 त्तान्मृत्युर्वायुरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥ प्रज्ञाश्चा ॥ प्राज्ञो व्या-
 करणमिति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कङ्कणान्तर्हितप्रयोगं षष्ठी
 न । कृतपूर्वोऽकृतमितिवत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रश्नः । स एव प्रज्ञावान् ।
 तथा च प्रश्न एव प्राज्ञ इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कं नि-
 राकुर्वन्नाह प्राप्तेति । स्त्रियां टाप् । प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणितु ङीप् स्यादिति भावः ॥
 वृत्तेष्वेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ विच्छि-
 नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥ तद्वत्त्वोति ॥ सङ्गच्छीति । असम्भत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुन-
 र्वचनमणा बाधा सा भूदिति । सङ्गच्छात् ठनोपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं
 मूलपुस्तकेष्वपि कश्चिद्दृश्यते ॥ उत्तरार्थ इति ॥ विनोन्वोर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्च-

त्यपि बोध्यम् ॥ ज्योत्स्न इति । शुक्लपद्मः ॥ तामिस्र इति । कृष्णपद्मः नरकवि-
 शेषश्च । तमः समूहस्तामिस्रं ज्योत्स्नातमिस्रेति निपातनाम्भस्वर्षीयो रः । तत्र
 श्रवणवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण्य् । स्त्रियां
 तामिस्री ॥ तमिस्रा तामसो रात्रिर्ग्यौत्स्नो चन्द्रिकायाम्बितेत्थमरोक्षौ तु तमिस्रे-
 त्वेतद्भावात् न त्वण्यमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति
 तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥ शिखरतन्मूर्ध्नि ॥ देशे विशेषस्य वक्ष्यमा-
 णत्वादाह घट इति ॥ मङ्गलम् ॥ अन्यतरस्यापहृष्टेन सर्वत्र मतुपः समुच्चया-
 दिति भावः ॥ सिकतेति । लुपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्य-
 मरः संज्ञयाह स्त्री शर्करा शर्करिखः शर्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुच्चे-
 याः सिकतासतीति ॥ कंठः ॥ उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥ ऊर्ध्वमुखि ॥
 समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ स्यादूषः चारमृत्तिका उपवाननूषर इत्यमरः । सु-
 चिच्छिद्रम् ॥ खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रुठोयम् ॥
 मुखरो वाचाख इति हरदत्तः ॥ नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्यताश्च । जातिश-
 ष्ठोयम् । तथा च नगरोत्पन्नं डोष् भवति ॥ नगशब्धोयमश्रमादिषु, पठ्यते इति
 बुञ्क्ष्ण आदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्मादो यं न वक्ष्य इति हरदत्तः ॥ पाण्डुर
 इति । पाण्डुः शक्नो वर्णस्तद्भावात् ॥ अय्युत्पन्न एवेति । गुणभावे लुषिनि च व-
 र्तेते । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः । गुणे शक्नादयः पुंसि गुणित्तिङ्गास्तु-
 तइतीति च ॥ कच्छा । कच्छूरचक्षुरोग रूपायोग विशेषः ॥ कच्छूरः मः ॥
 द्युम इति । क्षीरस्यासि दिप उदित्युत्पन्नम् । दुर्द्वेषः सोस्यासि जनकतयेति
 दुमोपि त्व एव । पलाशो दुद्रुमागमारित्यमरः । इह सर्वत्र समुच्चोद्यमानोपि
 मतुप् रुठशब्देषु नेष्यते । तदर्थं च मतुपा अभिधातृमशब्दवात् ॥ दृश्यत इति ॥
 व इत्यनुवर्तते ॥ अर्णव इति । अर्तरेसुन् तुङ्गा । अर्णः जलं तद्भावात् संज्ञायामि-
 ति । तदस्यास्तीति सूत्रस्येति शब्दस्ये वायं प्रपञ्चः । यथेति । स्थित्यादितिवृत्त-
 तयचादेशानुकरणं न भवति । कवेर्य यन्त्रोभावात् । किं तु सूत्रे साङ्गितिकोऽयं
 यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । अधिरोहति गाण्डिवं महेष्वी । माण्डवी-
 कानकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च ॥ आसुतोक्ल इति ॥ शुक्ल अभिभवे क्लिन् ।
 आसुतिरभिषवः ॥ परिषदिति । परितः सोदतीति परिषत् सत्सृष्टिषेत्वापेदना
 क्षिप् सदिरपतेरिति शब्दम् ॥ पाठान्तरमिति । गृह भसोदिरित्यादिप्रत्ययो बा-
 ह्यलकात् पृथेरपि भवति । तथा च भाष्यं पार्श्वदृक्कतिरेवा तत्र भवतां सर्ववेद-
 पार्श्वदं होदं शास्त्रमिति च । अहिष्णाह । पर्वद्वान्महाद्वान्नेराटनेकटिकात्र-

मानिति पर्वदेवा दशावरेति मनुः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्यहणानुह-
 त्तर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौतु स्यात्तत्राह । संज्ञायामित्यनुहत्तेरिति । वनगिर्यो
 रिति सूत्रादिति भावः ॥ अस्तेत्या चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति
 मत्वर्थोऽप्यपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः । निघण्टुषु
 तमः पर्यायस्तमिस्राशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरद-
 त्तः ॥ स्त्रीत्वमतन्वमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्गोमिस्रित्वत्र नाम्न-
 त्वाभिध्यक्तये नलोपो न कृतः ॥ अतः इतिठनी ॥ तपरकरणं किम् । खट्वावान् ॥
 एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । एकाक्षरात् खवान् ॥ कृतः कार-
 कवान् । जातेः व्याघ्रवान् । सप्तम्यां दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ तद-
 स्यास्तीति सूत्रस्थेति करणो विपर्ययनयमार्थः सर्वत्रापि संबध्यत इति ॥ क्वचित्क-
 तोपि भवति । कार्यो कार्याकः । क्वचित्तु जातेरपि तण्डुली तण्डुलिकः ॥ एतच्च
 काशिकादौ स्पष्टम् ॥ तुम्हदिभ्यश्च ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह । मतुप्
 चेति । अत्र स्वाङ्गाद् विहृषाविति पठ्यते । विहृषुपाधिकात्स्वाङ्गाच्चिन इलजा-
 दयः स्तुः । विहृषौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् ॥ एकमोपूर्वात् ॥
 ऐकशतिक इति । एकां च तच्छतं चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पु-
 रषाहृद्ग्रीहेर्हन्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इत्येव नेह ए-
 कविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । अन्यथा ठजा इतिठनो-
 बाधि कृतेऽप्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथमेकद्रव्यवान् इ-
 ति, अपाधुरेवायम् ॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यत् ॥ कथम् एकदण्डी इ-
 ति । एकदेशेनैकाधिककरणे इति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्वतीति ॥ क-
 पादाहृत ॥ आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्भूषणशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥ आह
 तमिति । आहननमाहृतं ताडनमित्यर्थः । ततोऽनियञ्च यत्कार्पापणादिरूपं तद-
 पि कार्ये कारणीयपचारादाहृतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यामुपप-
 द्यते ॥ हिम्या इति । भूम्नि यप् ॥ पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥ गु-
 ष्या इति । दृशियग्रहादिनिरपि । तथा च माघः गुण्यगुण्य इति न व्यजीगण-
 त् । गुषी अगुण्य इति पदच्छेदः ॥ अस्मिन्मन्त्रे ॥ यशस्वीति । तसौ मत्वर्थे इति
 भत्वादुक्तं न ॥ यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् पूर्वशांसंबद्धमन्यतरस्याग्रहणं मतु-
 पमुच्यार्थमिह संबध्यत एव । तसौ मत्वर्थे इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहर-
 णादिति भावः ॥ चोः कुरित्वनेन सिद्धे द्रष्टादिवत्वमाशङ्क्याह । क्लृप्तत्वादि-
 ति ॥ हृदयाच्चानुरन्यतरस्याम् । अन्यतरस्याग्रहणम् इतिठनोः प्राप्त्यर्थम् । मतुप्

समुच्चोयत एव । चकारस्य चुद् इतीक्ष्णा । तेन हृदयालुशब्दोन्तोदात्त इत्याहुः ॥
 शीतोष्णेति । इह चालुरनुवर्तते ॥ पुरोडाश इति । न ढप्रा उरुच्यवसर्मात् मन्त्र-
 स्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ माधव इति । सुब्धातुवृत्तौ स्थितमिद-
 म् ॥ हिमार्चलुरिति । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः ॥ बलादिति । सिधा-
 दिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ ॥ तत्पर्वमरुद्भ्याम् । पि-
 त्तमनुदात्तत्वार्थम् । काशिकायां तु पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितम् ॥ हरदत्त-
 न तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमा-
 यां मङ्गता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम् ॥ तत एव तदवधार्यम् ॥ पदसम्मिति ॥
 तेन यस्येति चेति लोपो न प्रवर्तत इति भावः ॥ अनुवर्तयन्तीति । बहुलं कन्द-
 सोल्यतः ॥ वाचो ऋग्निः ॥ इकारो नकारपरित्वाणार्थः । चकारस्य कुले
 जश्वे च वाग्मी वाग्मिनाधित्वादौ द्वयोर्गकारयोः अवर्णं भवति । हित्वे तु च-
 याणाम् ॥ मिनिरित्युक्ते तु हित्वे सति द्वयोर्गकारयोः अवर्णं हित्वाभावे त्वेक-
 स्यैव अवर्णं स्यात् । किं च यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वाङ्मय-
 मित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति । तच्चानिष्टमिति ग्मिनिः कृतः ॥ स्वस्मिन्मै-
 श्वर्यं ॥ ऐश्वर्यवाचकादिति । स्वशब्दस्त्रैश्वर्यवाचित्वमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति
 बोध्यम् ॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते । यथा वागीश एव वाचस्व-
 तिर्वाचः स्वामीति ॥ ऐश्वर्यं किम् । स्ववान् ॥ अश्वश्वादिभ्यो ॥ इह स्वाहा-
 दीनादिति गणे पठ्यते । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । काणं चक्षुर्यस्यास्ती-
 ति काणः ॥ प्रथिमिनोति ॥ पृथ्वादिभ्य इतीमनिचि टेरिति टिलोपः । र-
 कृत इति रभावः । अनिनस्त्रन्ग्रहणान्तर्ययता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयो-
 जयन्तीति मन्त्रादिनौ कृते नस्तद्धिते इति टिलोपे नान्तत्वान्दोषः ॥ दामि-
 नोति । दाधातोर्मनिन् ॥ होमिनोसोमिनोति । अर्तिस्तुमुहुष्टृचीत्यौणादिके-
 न मनि निच्चाद्योमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ ॥ कांश्चिद्भ्याम् ॥ पदत्वार्थ इति ।
 अन्यथा कस्युः, कास्युः, शस्युः, शास्य इति स्यादिति भावः ॥ वकारयकारपरस्वे-
 ति । बहुव्रीहिरयम् ॥ अनुनासिकौ वयाविति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्यो-
 ष्टादिः, न तु पवर्गद्वितीय इति ध्वनितम् ॥ मन्त्रकर्मणि ॥ तुडि तोडने इति
 धातौ तेनोक्तम् । वृद्धा नाभिस्तुण्डिः । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । तुन्दादि-
 भ्य इलच्चेत्यत्र स्वाङ्गादित्वाविति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः ।
 तुण्डिललिपटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेष्टने इन् । वटिशब्दः
 पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ॥ अङ्युः शुभंयुरिति । पूर्ववच्-

नुस्वारपरसवर्ची ॥

इति अन्त्यर्चीयाः ॥

विन्त्यर्चीयम् ॥ इयादिपर्युदासात्किमः पृथग्यह्वयम् ॥ इयादिषु कि-
म् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः ।
त्वदादीनां मिथः सञ्ज्ञेत्तौ यत् परं तच्छिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥ अन्त्यर्चीयम् ॥ भाष्या-
रुढोऽयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु एतदोऽस्मिन् पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह ॥
अनिति । प्राग्दिशीये परे अग्न्यात् ॥ अनेकाल्त्वादिति । निष्करणस्य प्र-
योजनं नास्ति प्रत्ययनिष्पत्तौ स्वरार्थत्वादिति भावः ॥ कु ईतङ्गोः ॥ तकारा-
दिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति । कस्मादिति ॥ यतस्तत इ-
ति । कृतवितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपो कुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥ इत
इति । इदम् इश् । पक्षे यस्मात् अत इति । एतदोऽनादेशः पक्षे एतस्मात् ॥ अ-
मुत इति । षट्सोऽसि इति सुत्वम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥ बहुत इति । पक्षे बहु-
भ्यः ॥ हाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् अह्यादिभ्य इति पर्युदासा-
च्च ॥ तस्येति ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुद्धोरिति विहित-
स्य तसेस्तासलादेश इत्यर्थः ॥ विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तसौ कृतं त-
स्याप्राग्दिशीयत्वाद्बिभक्तिमञ्जाया अभावाच्चदाद्यत्वाभावे यतोऽवगच्छतीत्यादि
न सिध्येदिति भावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्त-
सिलो बाध्यत्वेन तस्मिन् प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च तसेर्चेति
विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोवहीयते कुतोवराहतीत्यादौ तसिलः साव-
काशत्वात् ॥ सर्वेभ्यश्चर्चाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्याभावं हेतुः । तेन ह
न भवति । परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थं परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये ॥
नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् ।
मेवम् । वाचनानुवृत्त्या तु तस्मिन्नेः ॥ मस्यस्यस्त्वल् ॥ इह जलतसिलौ स्वत-
न्तौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ
अश्वेः चेर्द्धितीत्यादिकं नेत्याहुः ॥ किञ्चेत् ॥ न विभक्तौ तुस्मा इति निषे-
धोऽत्र न प्रवर्तते । यमोरुकारेण मकारपरिचाणार्थनानित्यताज्ञापनात् ॥ वा-
ग्रहणमिति । किमोर्द्धेति सूत्रं पठित्वा इ च छन्दमीति सूत्रयितुं युक्तम् ॥ कु-
चेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्वल् नेच्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्श-
नादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । नान्यत्र कुत्रापि च माभिलापम् ॥ अ-
मरस्याह साहचर्याच्च कुत्रचिदिति ॥ वक्त्रे च छन्दसि ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणाप-

कर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् ॥ अत इति ॥ एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥ तत्र भवन्तमिति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥ एवमिति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्युल्लसित्यर्थः ॥ सदेति ॥ सर्वस्य सौन्यतरस्यां दीति सभावः ॥ कदेति । किमः कः ॥ एतर्हीति ॥ एतेतौ रथोरित्येतादेशः । अधुनाप्रत्यय इति ॥ निपातनागम्यधोदासोयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ ठत्तिकारस्वाह इदमो गृभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र जडिदमित्यादिना, विभक्तिस्वरः स च आदेः परस्येत्वादेर्भवतीति हरदत्तः ॥ दावचनमिति ॥ तदश्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः ॥ एतस्मिन्काले एतर्हीति ॥ एतद इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥ ~~कश्चिदपि~~ ॥ निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह । अहनीति । समस्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तद्दृश्यति । समानं करोति ॥ परउदारी चेति । पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययौ ॥ प्र-
~~कारश्चक्रे-कस्~~ ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येतन्न सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ अथयं विभक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य याल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥ तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात् न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि याला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि याल् । जातीयर् तु तद्वति स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रं यालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥ अनेन एतेन वेति ॥ द्वितीयान्तादपि यमुर्भवत्येव । इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ॥ एतेन कथंभूतो व्याख्यातः ॥ इत्थमिति । एतेतौ रथोरिति इदम् इतादेशः । एतद इति योगविभागादेतदोपि इतादेश इति भावः ॥ ~~स्मिन्~~ ॥ योगविभागः या हेतौ च ह्यन्तसीत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्वादिदमो मा भूदिति ॥

प्रसिद्धीयान्धः सुखेति ॥

दिग्देशकालेति ॥ यथासंख्यमत्र नेथते अस्वरितत्वात् ॥ पुरः पुरस्तादिति ॥ कथं तर्हि पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः, स्वात्पुः पुरतोयत इत्यमरः, पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वस्य । समानकालीनपूर्व-

कालोनमित्यादिवशामादिकमेवेति बहवः केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तत्सुञ्चिधि-
नैवेष्टिसिद्धौ अतस्तुजित्यकारोच्चारणमन्यतोपि विधानार्थम् । तेन पुरत इति सि-
ध्यति । पुर अग्रमने किपि पुरं वीरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात् । न चात-
सुवस्विस्वकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगा-
नुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासंख्यत्वाना-
श्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति अध-
स्तादागत इत्यादि सिद्ध्यति ॥ प्राच्यां प्राच्य इति ॥ प्राच्यां दिशि वसति प्रा-
ग्वसति । प्राच्या दिशि आगतः प्रागायात इत्यादि योज्यम् ॥ पञ्चम्यत्वं विने-
ति ॥ नेह उत्तरादागतः । अधरादागतः ॥ उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं
वा ॥ पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् ।
अधरात् । दक्षिणात् ॥ संख्यास्य विधायार्थे धा ॥ विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः ॥
यद्यप्योदनपिण्डोपि विधाशब्दे नोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन एका गोवि-
धेत्यादौ न भवति ॥ इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं वि-
धाशब्दो यत्तार्थं प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशशब्दार्थः प्रकार एव स च कि-
याविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह । क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति ॥
कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुण इत्यादि ॥ अत्रापि ज्ञानुपा क्रिया प्रतीयते,
उपदिश्यत, इति वा भवतीति वेति हरदत्तः ॥ अभिधानविधायिणे च ॥ अधि-
करणं द्रव्यं विचक्षणं विचालोऽन्यथाकरणम् । णिजन्तादेरच् । तस्येह संख्या-
संनिधानात्संख्यान्तरापादनम् इति व्याचष्टे । द्रव्यस्वेत्यादिना । संख्यान्तरा-
पादनं हि एकस्थानेकीकरणम् । अनेकस्य च एकीकरणं तत्राद्यो उदाहरणम् ।
एकं राशिं पञ्चधेति । अञ्चराशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वितोयेतु । अनेकम् एक-
धा कुर्वित्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूचारम्भः ॥
एकादौ ॥ शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव मिह पुन-
र्हाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्येति न्यायेनाधिकरण
विचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति हन्तिपदमञ्जरीः स्थितम् ॥ एतेन स्वतन्त्र
एव प्रत्ययोस्वत्वाशङ्का परास्ता ॥ ऐक्यमिति । विधार्थे ऐक्यं भुङ्क्ते ।
अधिकरणविचाले तु ऐक्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एवमग्रेपि द्वैधमित्या-
दौ योज्यम् ॥ द्विचोः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् ॥ योग
विभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥ यम्ये यम्यम् ॥ कुत्सित इत्यत्रैव नार्थं विहि-
तः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥ पूरकत्वात् ॥ पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरण

ग्रन्थेनोक्तः । पूरकग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरकस्थीयप्रत्ययो भवति । मुख-
 तीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वाच्चातिप्रसङ्गः ॥ भाव इति पुंस्त्वं विवक्षित-
 म् । तेन समानेप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । प्रागे-
 कादशभ्य इत्यनि सति तु टापि चतुर्था पञ्चमेति प्रसज्येत ॥ एकान्वयकनिश्च ।
 असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥ कम्बुकाविति । आकिनिचः क-
 नो वा पठे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ असहायग्रहणं संख्याश-
 ब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् ।
 द्रष्टापत्तौ तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु
 वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परान्तरितसहायाभावेन द्वयोर्बहुनाम-
 पि भवति । इह अकिनिचेवायं वक्तव्यः सर्वर्णदोषेण सिद्धमिष्टम् । यद्येति
 चेति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥
 भूतपूर्वं ॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ गोष्ठात् खञ्जित्वैव नोक्तम् । विशेषविहि-
 तेन खञ्जाच्चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटोभ-
 वति । यद्यपि दूरत्वस्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्त्रीकृत्य दूर पा-
 ठवामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥ अष्टम रूप्य च ॥ भूतपूर्वं इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि
 पूर्ववत् ङात्प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीह न तथा, अष्टमन्तार्थस्य विशेष-
 णत्वात्, तदाक्षिस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने
 कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह । भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्यादिति ॥ अस्मिन्मन्त्रे ॥
 अतिपूर्वाच्छेतिर्लुट् । अतिशयनमेवातिशयानम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः । न
 तु सौत्रः । तेन लोकेपि दीर्घः साधुः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । ते-
 न ऋज्ञोपि साधुः । यद्यपि केवलः श्रुतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षः । प्रक-
 र्षश्चात्र नाधिक्यं, किं त्वभिभवः । पूर्वान् महाभागतयातिशेष इति प्रयोगदर्शना-
 त् ॥ न चैवं प्रकर्षं तमबिष्ठनावित्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्कम् । अतिशय-
 यनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति
 लघोरतिशयानं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ॥ नापि प्रकृत्यर्थः ।
 तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न त्वाख्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्य-
 र्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु द्योतकस्तदेतदाह । अतिशयविशिष्टत्वादि ॥ अयमेवामि-
 ति । इत्यवयवे समुदाये यदा एकस्मात्तिशयो विवक्ष्यते, तदा तत्रतीयसुनावपवा-
 दौ वक्ष्यते । तथा च परिशेषाद्भङ्गनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विष-
 य इति भावः ॥ आख्यतम इति । सुबन्तात्तमम् । सुपो धात्विति लुक् । यद्यपि

उपाप्रातिपदिकादिस्त्रैवानुवर्तते । तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाह्नेतरां पूर्वाह्नेतमामित्यादौ चकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या असु-
 स्त्रिधानं कश्चमुपपद्यताम् ॥ तिङ्शब्दः ॥ अस्मादिष्टव भवति, अजादौ गुणवचना-
 देवेति नियमादित्याशयेनाह । तमप्यस्यादिति ॥ तस्मिन्मन्त्रे चः ॥ अस्मिन्नेवाति-
 शायनिकप्रकरणे तादौ चः पितौ च इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुसूत्रकरणम-
 त्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेनास्यात्तरम् लोपश्च बलवत्तर इत्यादि
 सिद्धम् । अस्याजिव ज्ञाप्यात्तरं । न त्वत्र हयोरैकस्यातिशयविवक्षायां तरप् ।
 अन्यथा शिवकीशवौ इत्यादिसिद्धावपि शङ्खदुन्दुभिबीणा इत्यादि न सिध्येदित्या-
 हुः ॥ किञ्चित् ॥ आमोहकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पञ्चतितरामित्यादौ ज्ञस्त्रयया
 प इति नुटि पञ्चतितराणामिति स्यात् । यस्येति लोपस्य परेण नुटा बाधात् ।
 सिद्धान्ते तु निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्येति परिभाषया सुड्विधौ नास्त्र ग्रहण-
 म् ॥ द्विवचनसिद्ध्यन्तेपपदे ॥ हयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं । करणे ल्युट् । कर्मणि
 षष्ठ्या समासः । धीन पदेन द्वावर्थानुच्येते, तद्विवचनम् । विभक्त्यं विभज्यम् ।
 ऋहलोरिति श्रुतिं प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते । श्रुतिं तु चजोरिति कुत्वेन
 विभाज्यमिति स्यात् ॥ विभाज्यशब्दस्य श्रुतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति ह-
 दन्तोक्तिश्चिन्त्या । श्रुत्यादचोयदिति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभे-
 दः शङ्काः । निवृत्तप्रवृत्तात् धातोः प्राकृतेर्धे निजिति णेरणाविति सूत्रे व्युत्पा-
 दनादिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति इन्द्रः ॥ तस्य उपपदेन कर्मधारयः ।
 तथा च द्वायवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यन्तरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे
 इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु हयोर्व-
 चनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् । गुणभूतवर्तिपदा-
 र्थाग्रहणे तु द्वाविंशदन्ताः द्वाविंशदन्ता इति तेषां बहुत्वान्मुतरां न मिश्रदिति चेत्
 पत्राहुः । हन्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्या-
 गादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानादन्तोष्ठसप्तवार्यहयं दन्तोष्ठशब्दे नोच्यत इति ना-
 स्ति हयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति ॥ विस्तर-
 रक्षाकारणत्वेऽप्योऽवगन्तव्यः । अन्यर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु
 कृत्रिमम् । तद्वितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विपश्चवाक्य एव प्रयुज्यते । हन्तो
 तु मतार्थत्वान्नावश्यकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं अप्यर्थम् । इह हे उपपदे हे
 च सुबन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नैषते ॥ द्विवचनोप-
 पदमुदाहरति । अनयोरिति । लघोयानिति । टेरिति लोपः । उगिस्त्वान्नुम् । मा-

नमस्त इति दीर्घः । इन्ड्यादिसंयोगान्तलोपी ॥ विभक्त्योपपदमुदाहरति । प्रा-
 ष्येभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि पञ्चम्यान् पटुरासीत् ऐष-
 मस्तु पटुतर इति अत्राहुः । एकस्यापि धर्मिणः तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन
 भेदाध्यारोपात्ततियोग्यपेक्षः तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्रत्यय इति ॥ व्यप-
 दिशन्ति च अन्य एवासि संवृत्तः कश्चित् एवासि धनंजयस्त्वमिति ॥ अत्राहो गु-
 णव्यवहारदेव ॥ इष्टतोवधारणार्थ एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोयम् । एवकाराभा-
 वे तु गुणवचनादत्रादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोपि संभाव्येत । तथा च पटुत-
 रः, पटुमत इत्यादि न सिध्यत् ॥ तत्राहो ॥ पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः
 प्रतिप्रसवोयम्, नत्वपूर्वी विधिः । तेन उपाधिसंकारी न ॥ त्रुष्टि ॥ टेरित्वेनना-
 न्यलोपे सिद्धेप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य ढगब्दस्य लोपस्तदाह । करिष्ठ इति । दोहो-
 यमीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्मादे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधाविनि व-
 चनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवङ्गाव इति ऊपि निवृत्ते दोग्ध्र्यब्दात्प्रत्ययः, त-
 तस्तच्च निवृत्ते निमित्ताभावाद् घत्वजश्वयोरपि निवृत्तिः ॥ असौक्तिकविषयत्वा-
 न्न प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः अकृतम्बूह परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते ।
 लुप्तेपि ढचि प्रत्ययसङ्घर्षधीयात् ॥ छान्दसमपि तुरिति सूत्रम्, तुरिहेमैयःसु
 इति च णविष्ठवदित्यतिदेशेन लोकेपि कर्तारमाश्रये कारयतीत्यादावुपयोश्च-
 माणत्वादित्योपपन्नम् ॥ प्रकृत्यस्य च ॥ अजादीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्य-
 त इत्याह । अजाद्योरिति ॥ अजाद्योः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः ॥ अष्ट इति ।
 प्रकृतिभावादित्थं टेः इति लोपो यस्येति लोपश्च न भवति ॥ अत्राहो ॥ ज्या-
 दुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥ इष्टस्य च ॥ स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु
 हृद्विर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य प्रियस्त्रिरेत्यादि
 ना वर्षादेशोपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या । इष्टश-
 ब्दादिमनिचोऽभावात् ॥ यदि तु इष्टस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिष्टैव क्रियेत तदा हि-
 र्द्विष्टग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥ अत्राहो ॥ परग्रहणं यविष्टो
 ऋसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणो लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मि-
 न् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् ॥ स्यविष्ठ इति । न चात्र ऋगुंश्च इत्येव
 सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीष्टत्वेनासिद्धत्वात् चि-
 प्रच्छ्रुद्वयोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । चेपिष्ठः ऋदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ एव-
 मिति ॥ प्रेयान् । स्फेयान् । वरीयानित्यादि ॥ इमेयसोर्लोप इति ॥ स च
 पादेः परस्येत्यादेरेव भवति ॥ अत्राहो ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदा-

इ । बह्वोरोत्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥ भूयिष्ठ इति । इष्टस्या-
दिलोपे कृते यिशब्दप्रागमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार प्रागमः इकारस्तृष्णा-
रणार्थः । पञ्चद्वयमपोदं भाष्यारूढम् ॥ शुभास्वयोः ॥ युवेति स्वरूपग्रहणम्,
न तु युवापत्यस्य, अत्यसाहचर्याद्वाख्यानाच्च । अजादीत्यनुवर्तनादजाद्योरिव
प्रवयोर्न तु तरतमपोरित्याशयेन व्याचष्टे । इष्टेयसोरिति ॥ विन्मनोर्लुक् ॥
सजिष्ठ इति । विनो लुकि कृते भत्वात्पदकार्याभावः । अस्मादेव ज्ञापकाद-
गुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः ॥ प्रशंसायां रूपम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य परि-
पूणतश्च प्रशंसा, न तु स्तुतिः । तेनैहापि भवति । चोररूपोयं यदृष्टणोरप्यञ्जनं
हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते ॥ पचतिरूपमिति । क्रियाप्रधान-
माख्यातम् क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतो-
रूपं पचन्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमेव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः ।
वस्तुतस्तु पश्येत्वादियोगं कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥ क्लीबत्व लोकात् । एवं
पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥ विभाषा सुपः ॥ सूत्रे सुप इति षष्ठ्यन्त-
म् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः ॥ सुबन्तादिता । एतच्च पञ्चम्यन्तमुक्तमेव । पुर-
स्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपक्रथत इति तु
मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्यपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि ष-
ष्ठ्यतमर्थति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । अन्यारादिति सूत्रेज्चूत्तरपदस्य दिक्श-
ब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक्
प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि 'पुरस्ताच्छब्दः प्रयु-
क्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थित-
म् । अत्रलोप एषा पञ्चमी ॥ एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥ प्रागेवे-
ति । सौत्रस्तुशब्दोवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजिव विकल्प्यते, न
पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥
भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि उदग्नितोन्यतरस्यामित्या-
दा प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु पुरत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो
विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् ॥
तद्विद्वद्वापि विभाषाग्रहणेन बहुजिव संभ्रम्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य
तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गम-
स्य अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च
प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्वहुदणं नरः इत्यादी

प्रकृतिवर्तिनमेव भवति, न त्वभिधेयवर्तिनम् ॥ ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्त इत्येव सिद्धमिति किमनेन तु शब्दग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहः । एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तैश्चभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्त इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥ प्राग्विकः ॥ सुप इत्यनुवर्तते । तेन तिङन्तात्को न ॥ अन्वयसर्वव्यञ्जनम् ॥ अनुवर्तते इति । मण्डूकप्रुत्येति भावः । उदात्तप्रातिपदिकात् सुप इति चानुवर्तत एव ॥ कश्चिदः ॥ कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्यग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्तोत्तर्यङ्लुकि लङि तिपि अशाशगिति संभवति । तथापि यङ्लुकोत्तर्यतिकत्वान्नेष्टं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिन्नसङ्गावेपि सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्त इति दत्वविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥ ओकारेति ॥ अकञ्चिधौ सुपोप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचारात् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनादवस्थाप्यते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्त्वन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥ त्वयका मयकेति ॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि योचोति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्त्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥ शीलेक इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥ तूष्णीक इति । केण इति ऋस्त्वस्तु भाष्यकारप्रयोगात् न कपोत्वत्र नेति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति । पचतकीत्यादि ॥ अनुकम्प्यकम्पम् ॥ कृपा दयानुकम्पा स्यादित्यमरः ॥ नीलैश्च तन्मुक्तात् ॥ अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो, न तु धानादिः तथापि तद्द्वारा धानादीनामप्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥ धानका इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः केण इति ऋस्त्वः । कप्रत्ययान्ताद्वा ॥ अत्र प्रत्ययस्यादितीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः ॥ कर्मव्यातिहारे णच् स्त्रियामिति सिद्धे णचः स्त्रियामिति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्त इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुं-

स्वमिति भावः ॥ अस्मिन् च ॥ चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चित्त्वं, योगविभागे फलमपि चित्त्वमिति हरदत्तः ॥ ठाजादौ । समाहारदन्ते सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चित्त्वप्रयोजनं यस्मिन्विधिसंज्ञादादाविदित्वेव सिद्धमिति हरदत्तः ॥ अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीतो चेत्पर्यवश्येव प्रत्यासत्त्या बहुौ मन्निधानादिति भावः ॥ ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथादेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह । द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति । अजिनान्तस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह । लुप्यत इति । ननु ठग्रहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह । ठग्रहणमुक्तौ द्वितीयत्व इति ॥ वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे इत्सुसुक्तान्तादिति कः । किंच पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्तप्रभृतिभ्यश्च, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्ता प्रथममिकादेशस्यासंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रक इति रूपं मिध्यतीति बोध्यम् ॥ चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥ अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे इत्येव ॥ लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ अप्रत्यये तथैवेष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । विनापि प्रत्ययमिति ॥ ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र आदेः परस्येति इकारलोपो बोध्यः ॥ प्राचांमुपादेः ॥ बहुचो मनुष्यत्वाद्यनुवर्तते ॥ उपेन्द्रदत्त इति ॥ ननु कृतसंघेरूपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् उपादरिति विधीयमानो प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपं स्याताम् । एवं घनिलच्ठच्स्वपि दोष एव । तस्मादिदमेव द्वितीयं संध्यक्षरं चेदिति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् ॥ अत्राह । प्रकारान्तरणं निर्वोहसंभवाश्लोकम् । तथाहि । आद्गुणे कृते द्वितीयं संध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनिष्ठितत्वपरिणामसमर्थग्रहणेन सौचित्यतिरित्यत्र परिभाषाबाधः शङ्क्यः । प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् ॥ अकृतसंघेरिति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाग्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः उपगुरुकृतं त्यादिषूपडादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैव्यादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोध्यवसं

यः ॥ जातिनाम्नः ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः मनुष्ये नामत्वेन विनिर्मुक्तास्त
 इहोदाहरणम् ॥ द्वितीयमित्यादि । एचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥ वागा-
 शीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥ वाचिक इति । यस्यत्र द्वितीयादच
 ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् भाइक इति स्थिते यस्येति चेत्याकारस्य लोपे
 तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भवे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य
 पदत्वेन कुत्वजश्वयोः सतीर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु भज्भलादे-
 शत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया यचि भमिति भसंज्ञया सुमिडन्तमिति
 पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वादबाध्यते । स्वादिष्विति पदसंज्ञा तु न शङ्क-
 नोयेव यचिभमिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥ कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलो-
 पे जाते जशत्वं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥ षष इति । अत्र सौत्र एव लोप इत्यत न
 त्वीपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥ शैवलसुपरि ॥ शैवलिक इति । बह्वचो मनुष्यनाम्न
 इति ढञ् । घनिलचोस्तु शैवलियः शैवलिलः ॥ शैवलादीनां ढतीयालोपो य
 उच्यते स च कृतसंधोनां वक्तव्यः ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरि-
 यः इति भाष्ये स्थितम् । कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय सं-
 हिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपरियिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं
 भावः । संहिताकार्यं यणि कृते ढतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दन्त इत्यस्यैव
 लोपः स्यात् । आकारस्य तु यस्येति चेत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो
 निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥ ऋस्वे ॥ तैलादौ ऋस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् ढञ्क
 इत्यदाहृतम् ॥ यद्यपि अल्प इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशे-
 षोस्तोत्याहुः ॥ कुटोर इति ॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते इति पुं-
 लिङ्गतात्र संगच्छते ॥ वत्सोच्चाश्च ॥ तनुत्वं न्यूनता । सा च प्रवृत्तिर्नामत्तस्य
 प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् तत्र वत्सः प्रथमवयाः ॥ वय-
 सश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिस्तदाह । द्वितीयमिति । तरुण उ-
 च्चा । तारुण्यस्य तनुत्वं ढतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वदुत्पन्नोश्वः अश्वत्वं च
 जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वदुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपिष्टकता । तथा
 च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥ ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं
 भारोद्धने मन्दशक्तिता । तदास्तु ऋषभतरः ॥ किंयत्तदो ॥ कतरो वैष्णव
 इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे कतरो देवदत्त इत्या-
 दि ज्ञेयम् ॥ ननु हयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि कयोरन्यतरो देव-
 दत्तः ययोरन्यतरः ययोरन्यतर इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राहुः । निर्धार्यमाणवा-

चिध्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र जातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् । द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति अस्मिन् संवे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्वादावेव स्यात् ॥ वा बह्वचम् ॥ किंयत्तद इति वर्तते ॥ जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जातिविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठोसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम् एव विशेषणं तच्च क्षेपनिदृश्यार्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उतमच इष्टत्वात् ॥ तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणोपि उतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम् । किमादीनां द्विवचनं प्रत्ययविधानादुपाध्यानार्थकमिति ॥ अत्र केयटः । द्वयोरिति, जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति ॥ तदेतदाह । प्रत्याख्यातमाकर इति ॥ कठ इति । कतमो भावतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहृतव्यम् ॥ यकः सक इति ॥ वक इति तु नोक्तम् । अकचमहितस्यापि किमः क इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् । महाविभाषयति । प्राग्दृश्य इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ किंयत्तद इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह । किमोस्मिन्निति ॥ एकाञ्च ॥ प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥ अवक्षेपके कन् ॥ कुत्सिते तु कः । स्वरे विशेषः ॥ येन इतर इति । अर्वाक्ष्यते र्थनित्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥

प्रत्ययकीयानां पूर्वनिधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽत्र एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सट्श इति नायं स्वार्थिके इत्येके ॥ अन्ये तु साट्शनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहः ॥ प्रतिकृतौ किं, गौरिव गवयः ॥ छणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरध्यायं वस्तु प्रतिकृतिः । गवयस्तु नैवम् ॥ समुदायशब्देद इति ॥ प्रकृतिप्रत्ययममुदायशब्दोऽसट्शस्य संज्ञेत्यर्थः ॥ चञ्चा वर्ध्नीकेति । लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता ॥ वासुदेवः शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृह्याद् गृहं भिन्नमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देवलका अपि ॥ त एव भिन्नवोऽभिप्रेताः ॥ यास्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासुत्तरसूत्रेण लुप् तदुक्तम् । अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पृथ्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां

तद्वताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासूदाहरणं शिवः विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि अर्जु-
नः दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयः ध्वजेषु राक्ष-
सन्ति ॥ हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति रामं सीतां लक्ष्मणं
जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक् । अस्मिन्पथे योपशब्दं न वेत्ति
व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिगिति ॥ अयं भावः । अपश्य इत्युक्तात्वात्पश्ये हस्ति-
कानिर्नातवत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥ देवपथ
इत्यादि ॥ देवपथ इव प्रतिकृतिः । हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥ बस्ति-
रिति ॥ बस्तिर्नाभिरधो हयोरित्यमरः ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ दृग्दृष्टादिवार्थं स्व-
प्रत्ययो निपात्यते ॥ समासाच्च लङ्निष्ठात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्य
ते इत्याह । इवार्थविषयादिति ॥ कः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । पुगाज्ज्य
इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात् । शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः । स च समा-
सान्तभूत इति च्छी न भवत्युक्तार्थनामप्रयोगात् । काकतालीय इति । प्रकृतसू-
तादेव आपकादिवार्थं ममासः । सुप्पुपेति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मु-
क्तः । स च कृप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यामुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नैत्या-
करः ॥ इह काकतालेत्यादि । आगच्छतः काकस्याऽकस्मान्नालफलपतनाद्यथा
वधः, तथैव चाकस्मिकचौरसमागमाद्देवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपा-
णपतनाद् यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोर्थः ॥ अतर्कितोपनत इति ।
अचिन्तितोपपन्नः यादृच्छिक इत्यर्थः ॥ पूर्यमाणो ॥ स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अ-
ग्रामणोपूर्वादिति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् ।
देवदत्तो ग्रामणोर्येषां ते देवदत्तकाः । स एषां ग्रामणोरिति कन् । अत्र समुदायः
पूगवचनः ॥ लौहितध्वज इति । लौहितः ध्वजो यस्य स लौहितध्वजः । स एव
लौहितध्वजः ॥ व्रातस्फजो ॥ उत्सेधजीवित्वं वातस्य पूगाद्विशेषः । उत्सेधः श-
रीरायासः । कौञ्जायन्य इति ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्य इति स्फज् ॥ दामन्यादिविग-
र्तषष्ठात् ॥ समाहारहन्तात्यञ्चमी ॥ त्रिगर्तषष्ठेभ्यः इति । येषामायुधजीविनां प-
डन्तर्वर्गाः ॥ षष्ठधर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥ द्विगर्तवर्गषष्ठकाः क इत्याकाङ्क्षा-
यामाह । आहूस्त्रिगर्गषष्ठांश्चेति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च द्विगर्तषष्ठेषु
प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यण्णतौ शेषास्त्वजन्ताः ॥ केचित्
अतद्विद्वान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥ कौण्डोपरथीय इति । बहुवचने तु
कौण्डोपरथाः । दाण्डिक्य इत्यादि ॥ पश्य रिति जनपदशब्दस्ततो
ऽपत्ये द्वाज्जगन्धेत्यण् । बहुत्वे तद्राजत्वानुक् ॥ पुनः संज्ञविवक्षायांमनेनाण् ।

अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वात्कुक् । तदाह । पश्यव इति ॥ ननु पश्यरिति यो जन-
पदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेण विधीयतामपत्यवाचिपश्यशब्दात्संचविवक्षायां-
स्त्रिधी तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् ॥ अत्राहुः । केवलः पश्यशब्द एव जन-
पदवाची न त्वणस्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु ह्यञ्मग-
ध इत्यण तद्राजस्य बहुत्वित्यादिना लुकि बहुपत्यवाचिपश्यशब्दादेव स्वार्थं वि-
धीयते । स्वार्थश्चात्र संच एव । न च पश्यशब्दस्य संचवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । व-
हुपत्यवाचित्वे संचवाचित्वध्रौष्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ यौधेय इति । यु-
ध्वत्तसौ युधा । युधेरिगुपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं ह्यच इति टक् तदन्ता-
त्संचविवक्षायांनेनाञ् । तेन यौधेय इति चाशुदानं भवति । किं च यौधेयस्या-
हो लक्षणं वा यौधेयः । संचांकलक्षणेत्यजन्तादण् । एवं यौधेयादिषु यं टगन्ताः
श्रीकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम् ॥ यौधेया इति । अञी लुक् अन्तीदा-
त्तम् । न च न प्राथमर्गेत्यादिना निषेधः शङ्करः । स्त्रियामिव तत्किवेधात् ॥ अस्मि-
न्नित्य इति ॥ आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदभृतभृतिभ्योऽण् एदन्ते-
भ्या वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्यो यञ् ॥ पादशतस्य संख्यादेः ॥ पाद-
शतस्य किम् । हो ही माघौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥
वीषायामिति किम् । हो पादौ ददाति ॥ अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भ-
वां नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वादञ् ॥ तद्वितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिधी-
षा । तथापि वुनो द्योत्येति तद्वितार्थी भवत्येवेति भावः ॥ ददातीति । समर्प-
णमात्रमिह ददातरर्थः न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविष-
यत्वं स्यात् । केचित्तु व्यञ्जसृजतर्धातोः प्रयोगं सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥
अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । हो ही माघौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानाच्चातिप्रसङ्ग इ-
ति भावः ॥ दण्डश्च दण्डश्च ॥ दण्डनं दण्डचुरादित्वाद्वावे घञ् । अत्राप्युदाहरणं
तद्वितार्थेति समासः स्त्रीलिङ्गं च तद्वितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्वितार्थः, स्वा-
र्थिकत्वाद्गुणः ॥ हो पादौ दण्डित इति । देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डं र-
धानं कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । हो पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र
च द्वितीया भवति । दण्डेर्घञ्कार्थ इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकाक-
र्मकघञ्णविषयीभूतो यद्वत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः ॥ दण्डश्चादिभ्यः ॥ प्रकारो
भेदः सदृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् ॥ जातीयरोपवाद इति । तेनायम-
पि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥ चक्षुदहृज्जोतिरिति । एता-
वपि लूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः ॥ चक्षुत्क इति । चक्षुतिश्चलनकर्मा च-

शब्दं व कश्चिच्चक्षुः । एवं हृद्दिशिषो हृद्भूतः । यदा अचक्षुःसहस्रं प्रभावि-
 शेषाच्चक्षुःसहस्रं मणिविशेषो लक्ष्यते स चक्षुः । हृद्भूतः ॥ सुरक इति ।
 केष इति शब्दः ॥ ईषच्छिन्नमित्यर्थः । तत्प्रकृतिवाच्यया क्रियया
 कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः । सेह नास्ति ॥ अस्मिन्वचने ॥
 सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमि-
 त्याह । सामिपर्याये इति ॥ सामिकृतमिति । सामीति समासः ॥ अर्धकृतमिति ।
 विशेषणसमासो बहुव्रीहौ ॥ प्रकृत्यैवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः । ज्ञापयतीति ॥
 अयं भावः । न सामिवचन इत्यनेनानत्यन्तगतताविति कनो न निषेधः । सामिकृ-
 तादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् ।
 समासेभ्यस्तत्तान्तत्वाभावाच्च । न च क्लृप्तादृशपरिभाषया समासस्य त्तान्तत्वमस्ती-
 ति शङ्काम् । सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात् स्वार्थिक एव कन् नि-
 विध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं कचिच्छार्थिकं कनं ज्ञापयतीति ॥ अथलक्ष्मी-
 च्छेति ॥ अविद्यमानानि लक्ष्मीणि यस्मिन्निवति बहुव्रीहः । अस्मिन्शब्देन श्रोत्रे-
 न्द्रिये वर्तते । बहुव्रीहौ सकृद्यस्योरिति षच् । तदन्तादनेन च्छः । मन्त्रो मन्त्रण
 म् ॥ आशितंगवीरमिति । आङ्पूर्वादश्रोतेः आशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि
 क्तः । अन्तात्कर्मणि वा । उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोर्थः ॥ अलं-
 कर्मीण इति । अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे ऋतुर्थेति समासः ॥ अ-
 लंपुरुषीण इति । प्रतिमक्षादिः ॥ ईश्वराधीन इति । अधिशब्दः शौण्डादिरित्यु-
 क्तम् ॥ तमबादय इति । अतिशयने तमवित्यादयः ॥ प्राक्कन इति । अवल्लेपणे क-
 निति विहितात् ॥ आदय इति । पूगाभ्यो ग्रामणीपूर्वात् इत्यादयः ॥ प्राग्वु न
 इति । पादग्रतस्य संख्यादेरिति विहितात् ॥ आमादय इति । किमेत्तिडव्ययवा-
 दामित्यादयः ॥ प्राङ्मयट इति । तत्प्रकृतवचने मयटित्यतः प्रागित्यर्थः ॥ हृद्भूती-
 जात्यन्ता इति । हृद्भूतीशब्देन हृद्भूत्या आच्छादनमिति विहितः कन् उपलक्ष्यते ।
 जात्यन्तशब्देन जात्यन्तार्थेति च्छः । बहुवचनदिदेशात्प्रागबादयो गृह्यन्ते । यो
 हि वेयाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेषां
 तमबादिवन्नित्या एवेति स्थितमाकरे ॥ कन्छौ सुक्ता मूले हृद्भूतीमात्रप्रयोगो जा-
 त्यन्तमात्रप्रयोगश्चकृतः स तु अवाचकोप्यार्थन्यानुवादत्वात् दोषाय ॥ निम्नभाष्ये-
 र ॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्छौ तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च स्त्रीलिङ्गे-
 कश्चननिर्देशात् ॥ प्राचीनमिति । अच इत्यकारलोपे कृते चो इति दीर्घः । ए-
 वमर्थे कचिदूहम् ॥ प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकर्षेणाक्षतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-

निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दः ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशोति
प्रतिवेधाभावः ॥ प्राचीनमिति । प्राच्यां दिशोत्यर्थं दिक्शब्देभ्य इत्यस्त्यतिः । अ-
ञ्च लुङिति लुक् । लुक्कृतलुङोति डोपो लुक् । तद्धितेषां सर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वात् स्त्रीत्वाभावः । खे तु कृते स्वभावानुपसक्तत्वम् ॥ ब्राह्मणस्यातीय इ-
ति ॥ हेतुकयोरितिवद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः ।
ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणजातिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः ।
भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥ जातेर्यज्ञकमिति । बध्यते जातिरस्मिन्नि-
ति बन्धु शुष्टस्त्रिहोत्यादिना अधिकरणे उपत्ययः । रूढोपि बन्धुशब्दः आसप-
र्यायः पुल्लिङ्गोक्तिः । तथापि स नेह गृह्यते । बन्धुनोति नपुंसकनिर्देशादिति
भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं, तुल्येनेति । पितृस्थानीय इति । स्थान-
मत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः ।
पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ गोस्थानमिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकर-
णो विवक्षार्थः । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भव-
ति ॥ अनुगादिनः ॥ प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चतत् । न त्वयं केवलः प्रयो-
गार्हः ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः । सुप्यजाताविति णिनिः । विसारिणी ।
पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु सुप्यजाताविति णिनिरुपसर्गभिव एव सुप्युप-
पदे भावतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिंश्च अतएव निपातनात् णिनिरित्याह ॥ तदयु-
क्तम् । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिगर्गः । न वक्ष्यन्तीयाः प्रभवोनुजीवि-
भिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गं सुप्युपपदेपि णिनिरवश्यं स्वीकर्तव्यतया नि-
पातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् । अणिनुण इत्यतो नुवर्तनादाह । अण् स्याद-
ति ॥ विसारिण इति । इनस्थानपत्य इति प्रकृतिभावः ॥ संख्यायाः ॥ अभ्या-
वृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकत्व इति
प्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह । अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥ भूरिवारानिति ।
भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणम् । बहुगणति सूत्रे बहुगण-
स्य नियमार्थत्वादनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहुव्रीहेति नियमशरीरमिति
मनोरमा ॥ बहुगणयोरिवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियात्वं
त्याधारकालवाचित्वात् कालाध्यनोरिति द्वितीयमिति हरदत्तः । ननु वारशब्द-
स्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तते इति कथ-
मत्र प्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्य-
मानत्वावसङ्ग इति ॥ अभ्यावृत्तिगणने किम् । पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र

क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया ए
 व भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धसंभावतया श-
 ब्दभिधानात् ॥ पुनः पुनर्दण्डो पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवति-
 क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहण-
 स्यावश्यकत्वात् ॥ एकस्य सक्तञ्च ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन ह्ये-
 कैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिद्वार्थमावश्य-
 कम् ॥ अन्यथा आदशतः संख्याः संख्येयं वर्तन्ते इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्रापि स्यादि-
 ति । इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सक्तच्छब्दप्रयोगार्थ-
 मिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानाच्चेति काशिका ॥ सं-
 योगान्तस्येति ॥ हल्ङादिना सुलोप इति प्राची ग्रन्थीयुक्त इत्याह । न त्विति ॥
 सुतिसीति माहचर्यादिभक्तय एव तत्र गृह्यन्ते इत्यभिप्रेत्याह । सिच इवेति ॥ बहु-
 धादिवस्य भुङ्क्ते इति ॥ शेषत्वविचारायां षष्ठी । कृत्यार्थप्रयोगे कालोपकरण
 इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्थव्या । शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्राः समास-
 निवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥ त-
 द्वाकृत ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रं रुढः तथापि
 वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा
 वचनं प्रत्यायनम् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ आद्ये इति । प्रथमान्तात्प्रकृते
 योत्ये प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् । अपूपमयमित्यपि कचित्पठ्यते ।
 प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥
 अस्मिन्पक्षे तद्गृहणं व्यर्थम् । द्वितीये त्वावश्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ॥
 द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । स्युटोक्तमधिकरणं
 तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह । अस्मयो यच्च इति । अस्मं प्रकृत-
 सुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः ॥ भौदक्षिकं ॥ शाष्कुलिकमिति ॥ अचित्तहर्त्सधेनोष्ठ-
 क् ॥ आवसथ इति । उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः ॥ निपातसमुदाय इति । उपदे-
 शपारंपर्यं वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः ॥ ऐतिह्यमिति । इतिहाय्य-
 मिति कोशः ॥ भेषजमिति । भिषज्यतेः कण्डूदियगन्तात्किप् । भिषजामिदं
 भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः ॥ पिष्टदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च
 पिष्टदेवताः । पिष्टदेवताभ्य इदमिति विग्रहः ॥ अर्घ्यमिति ॥ मूष्ये पूजाविधाव-
 र्घ इत्यमरः ॥ पूर्वाक्ता इति । तनपतनपृष्ठप्रत्यया इत्यर्थः ॥ आम्नोभ्रमिति । अग्नी-
 धः शरणेरणं भञ्च इति श्रौतिकेषु व्युत्पादितं, तज्ज्ञानोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाञ् ।

प्राद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह । स्त्रियामिति । आम्नीधीति । शालेति विशेषम् ॥ समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यवशिष्टसंबन्धा भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादजभावे टाप् । आम्नीध्रा शाला । साधारणा मूमिः ॥ नन्वजभावपक्षे समानस्य सभावेपि सधारण इत्येव स्यान्न त्वत्वादिवृद्धिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । साधारणादजित्यत एव निपातानात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति ॥ दैवतेति ॥ तलन्तं स्त्रियाम् ॥ वर्णे चानित्ये ॥ अनित्ये किम् । लोहितं रुधिरम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिह समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लोहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणासिद्धेः ॥ लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादूर्ध्वं कोपशान्तौ लोहितो नश्यतीति भवत्यनित्यो वर्णः । प्रातिपदिकात्तद्धित इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तदित्यतः प्रागेन कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्क्यामाह । लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि संग्राह्यत्वात् । सुबन्तात्तद्धिता इति पक्षस्य निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तादश्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् । अत एव ड्याप्यग्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पीति रूपं प्रवृत्तमिति च मनोरमादावुक्तमिति दिक् ॥ उपायेति ॥ उपायशब्दष्टकं लभते ऋभ्वत्वं चेत्यर्थः ॥ अकस्माच्छब्दोच्यते पठान्ते स तु दान्तो न तु तान्तः तेन कादेशो नाश्रयानां भमात्रे टिलोपः । आकस्मिकम् ॥ वाचो. व्याहृता ॥ व्याहृतार्थायां किम् । मधुरा वाग्देवदत्तस्य ॥ वाचिकमिति । अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचित्प्रवृत्तिमिति नपुंसकत्वम् ॥ प्रज्ञ एवेति ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । इगुपधञ्जेति कः । ततः स्वार्थिन् । प्राज्ञः ॥ प्राज्ञीति । टिड्ढेति डीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । आतर्थापसर्ग इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रवार्थाभ्य इति णः ॥ मृदस्तिक्ञ् ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्पि श्रवणार्थं च । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः ॥ सखी ॥ इह प्रशंसायां रूपबित्यस्यानन्तरं ह्रकज्येष्ठाभ्यां तिलत्तातिलौ च कृत्स्नम् । मृदः मृद्वी तिकंशेति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सस्त्राविव. तिकन् प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । तिकंश इत्यत्र प्रशंसायामिति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादि-ति वाच्यम् । मृदः सखतिकन इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वा-

त् ॥ प्रशस्तामृदिति । मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्वा मृत्वा च मृत्तिकेत्यमरः ॥
 नित्योयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वावगमाद्विभाषा नानुवर्तत इति स
 स्त्रावित्ययं विधिनित्य एव । उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणात् सुतरामिति भावः ॥
 बह्वन्तीति ॥ बह्वन्तीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः अल्पेभ्यः अल्पश इत्याद्यापि
 बोध्यम् ॥ बह्वल्पर्याप्तिकम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्प-
 र्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । चिशः ॥ कारकात्कम् । बह्वन्तां
 स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥ मङ्गलवचनमिति । बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्म-
 सु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च म-
 ङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह । नेहिति । अनिष्टेष्विति ।
 भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥ आभ्युदयिकेष्विति । आभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याधियादि-
 शु । मूलपुस्तके तु मङ्गलामङ्गलवचनमिति प्रायेण पठ्यते । तच्चाङ्गलग्रहणं ह्ये-
 त्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापोढमुक्तपतितापत्र-
 स्तौरल्पश इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधाय-
 कात्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति ॥ आ-
 चायणेति शेषः ॥ परिमाणशब्द इति ॥ तथा चैकवचनग्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते
 येनैतदर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥ मा-
 षं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमाषमात्रस्य हिरण्यदादेर्दातिप्रतीयेत न तु
 माषाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥
 घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत ए-
 व च प्रत्युदाहरति । घटं घटमिति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जाति-
 यागस्येकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जया-
 दित्यमतानुसारिणीकम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योपि भवत्येव । तथा च जश-
 सोरिति सूत्रे तेनोक्तम् जमा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो
 ददाति वनशः प्रविशतीति ॥ तस्यायमाशयः जातिशब्दोपि यदर्थप्रकरणादिना
 वृत्तावेकार्था भवति, तदा भवत्येव ततोपि शसिति ॥ अथ कथमे-
 कैकशः पितृसंयुक्ता निति द्विवचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् ।
 कुन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हरदत्तः । अतएव सुप इति सूत्रे एकैकश
 इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्युच्यतेमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकै-
 कमेव एकैकशः । स्वार्थं शस्, न तु वीप्सायां एकां कपिलामेकैकशः
 सहस्रकत्वो दस्त्विति भाष्यादिति तान्त्रिकवचनत्वादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥ द्वौ ददा-

तीति । कथं तर्हि अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नैत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेनैकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युरिति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥ क-
ण्णतः प्रतीतिः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रति निधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी ॥ आद्यादिभ्य इति । तस्यादित उदात्तमर्धकृत्वमित्येतदत्र लिङ्गम् ॥ यस्मिन् इति ॥ एवमध्ययनात्पराजयत अध्ययनत इत्याद्यापि बोध्यम् ॥ अस्तिगृह्यत इति ॥ अन्यातिक्रमेण लोकेर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह । अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति ॥ प्रवाहिकात इति ॥ प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका सूचिका । प्रच्छर्दिका तु व मनव्याधिः ॥ कृष्णस्त्रियोगे ॥ योग इति किम् । अशुक्तः शुक्तो जायते ॥ संपद्यकर्तरीति । संपद्यथासौ कर्ता चेति विग्रहः । पापाध्माधेट्टश्च इति विहितः शप्रत्ययोष्मादेव निपातनात्संपदोपि भवति । दिवादित्वात् श्यनिति हरदनः ॥ वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये प्रचक्षेप ॥ च्यस्तत्वादिति ॥ तस्य निपातत्वात् स्वरादिनिपातमध्ययमित्यनेनैत्यर्थः ॥ गार्गीभवतीति ॥ इह यजन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥ अस्मिन् ॥ च्विशचेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोगागृह्यत्वार्थः ॥ विभाषा सति ॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । गुणेश हल इत्यकारप्रत्ययः । ततः टाप् । न त्विदमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयसस्तु विभाषयत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥ कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः ॥ अग्निमाहवति शस्त्रमिति ॥ जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥ वन्दे रमे वेति ॥ देवान् वन्दे देवता वन्दे । देवेषु रमे देवता रमे । इत्यर्थेति पर्यवसानः । एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्वा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्वा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्वा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्वा वसति । पुरुषगच्छो बहुपर्यायः । पुरुन् गच्छति पुरुष वसति वा पुरुत्वा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्वा ॥ डाचि विवर्चित इति ॥ परसप्तम्यां त्वन्यान्त्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते हिले सति ह्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥ श्वरटग्वरटा करोतीति । हित्वपररूपादि प्राग्वत् । ह्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न

स्यात् । न ह्यत्रार्थं ह्यच् किं तु अच् ॥ अनेकाच्च इत्येवेति । ह्यजवरार्धादि-
त्यपनीयेत्यर्थः ॥ पटितोति । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपम् ॥ नन्व-
त्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति
व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इ-
त्येवं प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्विति ॥
बीजेनैवमिति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गा-
द्विवक्षितार्थो न मिध्यतोति चेत् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावा-
पसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इ-
ति ॥ समसश्च कालं यापनीत्यर्थ इति ॥ कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्या-
तिक्रमणं यापनेति वृत्तिश्रव्यमुपादाय हरदत्त आह । अथ मे पारवश्यं, श्वः
परश्वो वा अस्य समयेत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते इति ॥ सपञ्च-
निष्कृतात् ॥ लक्ष्मि शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् । शराणां पुङ्गवतो बर्हः ॥ सपत्रं
निष्पन्नं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्वहितं वेति यथासंभव-
मर्थः ॥ निष्कुलात् ॥ निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्को-
षणे किम् । विनिष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ शूलान्पाके ॥ पाके किम् । शूलं
करोति कदन्नं, शूलमुदररोगः ॥ सत्त्वादशपथे ॥ सत्सु साधु सत्यम् । तत्र
साधुरिति प्राग्घृतोयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोयम् ।
सत्येनोत्तमिता भूमिः । ऋतं च सत्यं चेत्तत्र तथा दर्शनात् । सत्त्वाकरोती-
ति । भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् ॥ केतव्यमिति ॥ मयैवैतद् ग्राह्यमिति
ब्रह्मा परोक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥ तथ्यमिति ।
तथैव तथ्यम् । पादार्धाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थं यत् ॥
परिवापयामिति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमणिश्च लुडिति
हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फ-
लमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥ माङ्गल्यमुच्छनेनेति । ची-
नदीक्षादौ ॥ भद्राश्चेति । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादि-
भ्योपि स्यादिति बोध्यम् ॥

इति तद्धितप्रक्रिया ॥

सर्वशब्दे ॥ सर्वशब्दस्य हे भवत इति विधिक्षु न शङ्क्यः । किं तु नि-
त्यवोपमयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चा-
धिकारोऽयं तदाह । इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपप्र-

हणं तु न भवति नाम्नेडितस्यास्यस्य तु वेतिसिद्धात् । स्वरूपग्रह-
णे हि सति द्विरुक्तसर्वं शब्दस्यैव परमावेडितं स्यात् न द्विरुक्त-
स्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति नाम्नेडितस्येति पररूपनिषेधोक्त्यस्य
तकारस्य विकल्पविशिष्टं कथं संगच्छेत ॥ ननु नित्यवीप्सयोरित्यादौ पदस्येति
वक्ष्यमाणमपेक्ष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति
चेत् ॥ अत्राहुः । स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय वृत्ताभ्यामित्यादौ प्रकृतिभाग-
मात्रस्य द्विवचनं स्यात् । कृते तु सर्वस्येतिग्रहणे सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्यं वर्तत
इति सर्ववयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यत इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धि-
रिति ॥ इह हे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते । शब्दानुशासनप्रस्ता-
वात् । सर्वस्येति स्थानपक्षे ॥ सोयं स्थाने द्विवचनपक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे
संख्येये, तदा ख्यान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं
चेत् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यादतः सर्वस्येत्यन्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्म-
णोः कृतीति कर्मणि पक्षे सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोर्थः । सोयं हिःप्रयोगो
द्विवचनमिति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् ।
न त्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । अपचन्नवचकित्यत्र
उमुट्, वृत्तान् वृत्तानित्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेधः, अग्नेऽग्न इत्यत्र एङः प-
दान्तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तात्प्रयुक्तकार्याणि स्युः ।
तद्यथा पयःपयेत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात्, पपीःपपीरित्यत्र इणः च इति
पदत्वं स्यात् । पाशकल्पाकाम्येऽपि वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथंचित्सत्वयत्वपरिहा-
रेपि अश्रोताश्रोत इत्यत्रातो गुण इति पररूपं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यदि
प्रत्यस्मितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् हे इति वचनमनुपपन्नं स्यात्
पतो हे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने हे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधी-
येत । तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न
कश्चिदोष इति ॥ स्यादेतत् । हिःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि
समुदायस्य न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ तिङ्ङितिङ्ङिति
सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् ॥ अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादौ हि
स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र हिःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदा-
दितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावयवादिः
सिध्यतीति ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह । आभीक्ष्ण्य इति ॥
षोडश इति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः । पदस्येति । तेन

नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभि-
 हारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदयोच्यमानं द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङं
 न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थस्य क्रियासमभिहार इति भृशार्थं सा-
 वकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत । न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युप-
 गमे सगतिकस्य प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यम् । वार्तिककारवच-
 नात्तन्मिद्वेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येव, स्थानिनः पद-
 त्वाभावेन षादेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विज्ञायावशिष्टस्य
 समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्वैव स्थाने द्विर्वचनपक्ष-
 एव सूच्यः । सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इतिपक्षे समुदायात्
 ष्यञ्ठञोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति रूपमिद्वेः । प्रातिपदिकात्तद्धित
 इति षष्ठाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैव
 प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विः-
 प्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्तते इति समुदायस्य सुब-
 न्तत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावाच्च ष्यञ्ठञौ न च भवतः । न च अर्थवदधातुरि-
 त्यादिना समुदायस्य प्रतिपदिकत्वे मोक्ष्यत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं प्रादिप-
 दिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । यत्र संघाते पूर्वी भागः पदं तस्य चेद्भवति
 समासस्येवेति नियमेन प्रातिपदिकत्वसंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च
 द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रव-
 र्तते इत्यधुनेवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदायस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अ-
 न्तरङ्गत्वात् सोऽर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि
 तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैक-
 पद्याभावे पुनःपुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववश्योऽपि न सिध्येदिति ॥ आभी-
 च्छ्यमिति । तच्च क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव
 न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृदिशेषे चाव्ययकृतो भाव इति
 वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसा-
 धनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न
 भवति किं तु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि
 न क्षतिरित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्पकस्य
 वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदु-
 क्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ॥ ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाका-

कृत्वा परिपूर्णत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् ॥ तर्हि
तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि
धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्थेत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥ वीप्साया-
मिति ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च
प्रयोक्तुर्धर्मः आबाधवत् । गतगतेत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्र-
युङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृत्तं वृत्तं सिञ्चतोत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषो-
रिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच नित्यव्या-
प्तिरित्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यं तच्चाधिकारिकम् । सर्वे ब्रा-
ह्मणा अपामन्त्रिता इत्यादौ यथा । न हि जगतीतले विद्यमाना ब्रह्मणाः स-
र्वेपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्त इति स्वपामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र
संकोचो यस्यभ्युपेयते । तर्ह्यत्रापि सकलवृत्तसेचनमामर्थं कस्यापि मनुष्यस्य
नास्तीति यच्च वाटिकादौ वृत्तसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृत्ताणामेव का-
र्त्स्न्यं वृत्तं वृत्तं सिञ्चतोत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत् तु संकोचे कारणं ना-
स्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव जातोजातो निधनमुपैतीति यथा ॥ न चैवं वृत्त-
वृत्तमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् ।
ब्रह्मेकनिष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृत्तं वृत्तमि-
ति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च
पर्यवदधातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्क्यम् । यच्च संघाते पूर्वी भागः पदं तस्य
चेद्भवति समासस्येवेति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विवचनमादेशरूपमिति सं-
घातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । हे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने हे पदं समु-
दिते युगपदादेशत्वेन विधेयते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि सरित्सरित्
योषायोषेत्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्व-
संभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवा-
दिति चेत् ॥ अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरं निरा-
कार्त्स्न्य एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयि-
यितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनवाङ्मत्याभिप्रायेण देव-
दत्तेन शक्यन्त इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृते-
पि । अत्र च लिङ्गमेकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति ॥ परैरुक्ते ॥ अत्र वा
तिक्तं परैरसमासे । नेह परित्तिगते वृष्टौ देवः ॥ वेति च वक्तव्यम् ॥ तथा चा
पङ्करीः परिहरीः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥ परिपरिवर्गभ्य इति । अप

परी वर्जन इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यापाङ्परिभिरिति पञ्चमी ॥ उप-
 ष्यञ्च ॥ सामीप्यं प्रत्यासत्तिः । तच्च कालकृतं देशकृतं वा । अथ्यधि सुखमिति ।
 कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि
 शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं
 त्वीत्तराधर्ममेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनं न भवति ॥ विवक्षा हि शब्दशु-
 त्यन्तः । प्रधानं कारणम् । अत्र च उपश्लोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायामिति मन्त्र-
 न्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः ॥ वाक्यादेः ॥ सुन्दरसुन्दरेत्यादिः । स्वरितमात्रे-
 ङितिसूयासंमतिकोपकुत्सननेष्वान्त्रेङितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः पु-
 नो वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् सर्वः पुनो वैकल्पिक इति ॥ न-
 चत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थक्यम् । न ह्यसूयां विना कु-
 त्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयति इति चेत् ॥ अत्राहुः । गुरवो हि हितैषि-
 त्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया नि-
 देशः सूत्रकारेण कृतः । सामृतैः पाणिभिर्घर्त्नन्ति गुरवो न विषीक्षितैः । लालना-
 श्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणा इति ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ हे इत्यनुवर्त-
 ते । तच्चानुवाच्यसमर्पकं तदाह । हिरुक्त इति ॥ तेनेति । यद्यप्येतौ बहु-
 व्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति
 भावः ॥ सुबलोपपुंवद्भावाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः ॥ समुदायात्सु-
 बिति । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो हिरुक्तार्थः । संख्यान्तरं नि-
 राकाङ्क्षतेति प्रागेवोक्तत्वाम् ॥ पूर्वभाग इति । नतुत्तरभागेपि । तथाहि हि-
 धाव पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा ॥ तत्राद्यः पूर्व-
 भागस्यैव भस्त्रेति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधी-
 यते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः ॥ अवग्रहे विशिष्य
 इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥ एकैकस्मै इति ॥ ननु सुबलोपपु-
 वद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेना-
 तिदिश्यताम् । तथाच आयादेशोच दुर्लभ इति चेत् ॥ अत्राहुः । सुबलोपपु-
 वद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः ॥ किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्व-
 नामकत्वं च संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । न बहुव्रीह्यावि-
 ति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये निषेधकं, न तु बहुव्रीह्यावित्युक्तत्वादिति ॥ अत्रार्थ-
 ः ॥ इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते । तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्र-
 वर्तते । न च हिरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव

उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति न-
नेत्यत्र नलोपो नञ इति कस्याच्च भवति ॥ उच्यते । नलोपो नञ इत्यत्र उत्तरपदे
इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणी निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो
निमित्तभावो बाध्यते । यथा मद्रङ्गदो मद्रङ्गद इति । अत्र रेफस्य अचो रङ्गाभ्यामिति
द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं नेमौ रङ्गौ कार्यिणी किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्येति ॥ नन्वे-
वमपि धूर्धूः पन्थाःपन्था इत्यादौ ऋक्पूर्वधूरिति समासान्तस्यादिति चेन्न समा-
साच्चतुर्विधयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासान्ता इति पुनः समासग्रह-
णं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिकं स-
मासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकारेणैव
सिद्धे वदुत्तरेष्विति वचनं विस्मयार्थमिति वृत्तिः ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ यद्य-
पि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदं विधेयै-
रित्यवगमाद् ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च ॥ तथापीह
विवक्षितमाह । सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ पुंवद्भाव इति ।
पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रात् । तच्च कोपधादिष्वपि, कालकालिकेत्यादिषु प्रवर्तते ।
तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थंति शङ्काया निरवकाश इति
बोध्यम् ॥ पटुपटुरिति । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते पटुजातीय इति वाम-
नः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेपि भेदरूपेऽर्थं मावकाशो जातीयर्
गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति किम् । अ-
ग्निर्माणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीह अग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तै-
श्चक्षकौर्द्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहण-
मामर्थात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः ॥
नवनवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन त
द्विवचने सुबलुक् स्यात् । नवनवा वनवायुभिरादद इत्यत्र त्वनेनैव द्विवचनं
न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं भोतभोत इव शीतमयृक्ष इति भार-
विः । इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् ॥ सत्यम् । भोत-
भ्यो भोत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभोत इति फलितम् । आधिक्ये
हे वाच्य इति वार्तिकेन भोतभोतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं ना-
दर्तव्यम् ॥ तादृश्यस्य वार्तिकस्याप्रमिद्वत्वात् । अथ कथं खिन्नःखिन्नः शिख-
रिषु पदं गच्छ गत्वासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलघुपयः स्वातसां चापयुज्यति
मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सायस्यासंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः एक-

स्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोधे-
 ति ॥ अथ कथं मन्दमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः । वी-
 प्सार्थस्यासंभवादनैनैव द्विवचने कृते मन्दमन्दमुदितः प्रययौ क्षमिति वत्सुवल्-
 क् स्याद् इति चेत् ॥ सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति
 कथंचिद्वास्थेयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥ शुक्लशुक्लमिति । केवल
 गुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति । रूपमिति ॥ आनुपूर्व्यं इति । वीप्सा-
 भावादयमारम्भः ॥ मूलेमूले इति । अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । ए-
 कस्य वस्तुनो वेणुदण्डादरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकं
 अग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते
 स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां संभवः ॥ मूले मूले
 पथि विटपिनामित्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥
 न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्देः संबोधोर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति
 भावः ॥ पीनः पुन्य इति । पुनः पुनर्भवितरि वतमानात् पुनः पुनः शब्दात् भावे प्रत्ययः ॥
 लोटा सह समुच्चित्येति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विवचनं भवति, तथा
 क्रियासमभिव्याहारे यडा सह समुच्चित्य द्विवचनं स्यात्पापच्यते पापच्यते बीभूय-
 ते बीभूयते इति ॥ अत्राहुः । लोट् क्रियासमभिव्याहारं व्यभिचरति । समुच्चय-
 पि जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विवचनयोरेव तद्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति युक्तं
 लोटन्तस्य द्विवचनम् । यङ् तु क्रियासमभिव्याहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं
 विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तदन्तस्य न द्विवचनमिति ॥ कर्मव्यतिहार
 इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥ हे इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बाहुलकं तु
 समासवद्भावस्यैव ॥ सुपः सुर्वक्तव्य इति ॥ अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं
 स्वादेशविधानम् । अत एवोत्तरदलेपि द्वितीयादय एव, न तु प्रथमा, तत्राप्ये-
 कवचनमेव न तु वचनान्तरमिति ॥ तदपाणिनीयम् । भाष्यादावनुक्तत्वात् ।
 तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तरमुदाहरति । अन्योन्यावन्योन्यामिति ॥ माघ इति । स
 च भाष्यानुगुण एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचो नमतं कवयोपि नाद्रियन्त इत्युक्तं
 भवति ॥ भारविश्चाह । क्षिति न भस्मुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्पर-
 रैरिति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वा-
 देशविधानम् न तु प्रथमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्यदिति दिक् ॥ अन्योन्यामि-
 ति । न चात्र आमभावेपि टाप् स्यादिति शङ्कम् । बाहुल्यवद्व्याप्ताभावभाव
 इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्त्वतीयादिषु पुंवदिति प्राची

प्रत्यं परिष्कर्तुमाह । अथ केचिदिति ॥ वस्तुस्थितिमाह । अन्येत्यिति ॥ अतिप्र-
सङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्व-
लेन पुंवद्भावो न शङ्को लक्ष्यविरोधात् । कारकं चेदिजानीयायां यां मन्येत
सा भवेदिति अकथित सूत्रस्य यांयामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥
नञ्चास्तु यांयां प्रियः प्रैक्षतेत्यादिमात्रप्रयोगे सासिति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थ-
स्य सेत्यनेनैव परामर्शः शक्यत्वात् ॥ अत एव भाष्ये यांयां मन्येत सा भवेदित्ये-
वोक्तमित्याहुः ॥ सोऽर्तुं क्व प्राप्त इति । सुपः स्वादशविधानस्यान्योन्यं परस्पर-
मित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ॥ योय आत्मेत्यादि ॥ आत्मात्मिय-
यारपि स्वशब्दवाक्यवाच्यत्वात् ॥ यथायथमिति । न लोकेत्यनेन कृद्योगवृत्तो-
न्निषेधः ज्ञातेत्यस्य तद्वत्तत्वात् ॥ योय आत्मेत्यर्थं विद्यमानयथायथशब्दस्वा-
र्थमाह । यथा स्वभावमिति । आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं चेत्य-
मरः ॥ पूर्वपदस्येति ॥ द्विषो द्विषो इति स्थितं कर्मधारयवद्भावात्सुबलुकि
कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥ अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्ये-
कारस्येत्यर्थः ॥ नपुंसकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन अतोमि-
त्यमादेशे इन्द्रमिति सिध्यति ॥ रहस्यं इन्द्रशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निवृत्ते र-
हस्यं योगरूढिरित्यर्थः । इन्द्रं मन्त्रयते इति । हो हो भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः ।
एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥ आचतुरमिति । आङ्मर्यादाभिर्विध्यांरित्यव्ययी-
भावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् । चतुःशब्दाच्च चतुर्णां पुराणं द्र-
ष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः ॥ इन्द्रं यज्ञपात्राणेति । स्फास्य कपालानि च
इत्यादीनि पात्राणि इन्द्रं प्रयुनक्ति । आमादयतीत्यर्थः ॥ अभिव्यक्ती माहवर्च-
णेत्यर्थ इति । अत्र इन्द्रमित्यत्र स्वार्थं द्विवचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्व-
वत् ॥ अन्यत्रापीति इन्द्रं युद्धं प्रवर्तते । इह वीष्मायां द्विवचनम् । दयोर्दयो-
र्युद्धमित्यर्थः ॥ इन्द्रानि सहते । शीतमुष्णमकं इन्द्रं सुखदुःखं चापरं कृतृष्णं
चापरम् । इह स्वार्थं द्विवचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुत्वं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी ।

समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनदेवस्वामि

चरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रमरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

तत्त्वबोधिण्याख्यायां

पूर्वार्धम् ॥

—०००—

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधन्या उत्तरार्द्धं प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तसत्त्वे ॥ वटमूला-
ग्रयं त्राक्षदक्षिणा मूर्तिमाश्रये ॥१॥ अन्वमध्ये विघ्नविघातय कृतं मङ्गलं शिष्य-
शिष्यार्थं निबन्धाति ॥ श्रीवेत्थादिना ॥ श्रीवियस्य भावः श्रीवम् ॥ ज्ञायनांतयु-
वादिभ्योऽणिति सूत्रे श्रीवियस्य यलोपयेति वार्तिकात् यलोपे ऽण्प्रत्यये च य-
स्वेति चेतीकारलोपः । अर्हंतो भावः आर्हंती गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति सूत्रे
अर्हंतोनुम चेत्युक्तेनुम् अण् च विट्वात् डोषि हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ ताभ्यां
विभक्तैः श्रीवार्हंतीशणैः । तेनचित्त इति चणप् श्रीवियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरि-
त्यर्थः । किं च गुणैर्गुणकज्ञैः प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् ॥ रूपादाहत प्रशंसयो-
रिति सूत्रे अन्येभ्योपि दृश्यत इत्युक्ता गुण्या ब्राह्मणादित्यस्य भाष्यादावुदाहृत-
त्वात् । अहर्दिवमिति ॥ अह्नयनि प्रत्यहमित्यर्थः । अचतुरित्यादिना निपातना-
त्साधुः । तोष्टूयमानइति ॥ स्तोतेर्यङ्कृततात्कर्मणिशानच् । सार्वधातुकेयमिति
धातोर्यक् । आनेसुगति सुक् अपिशब्देन विरोधं द्योतयति ॥ वस्तुतस्तु न वि-
रोधः । स्तुति प्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां स्तुतिस्मृतिसिद्धत्वेपि विद्य-
दादिवत् व्यावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् ॥ एतच्चोत्तरमीमांसायां स-
ष्टमेव विभुर्वापकः परमेश्वरः अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्त्तत
इति फलितोद्देशः । विपराभ्यां जेरितितङ्कृतदस्तात् द्विवचनविभक्त्यादिना तरपि
किमेतिङ्कृत्ययादामित्त्वाम् । नन्विहतरप् दुर्लभ एव । विजयते इत्यस्याप्रातिप-
दिकत्वादतिङ्कृततत्वाच्च ॥ न च सङ्गस्युपेत्यत्र सङ्गति योगविभागातिङ्कृतेन वि-
शब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्वादेवेति याच्यम् । स च कृन्दस्येवेति तच्चत्यन्ये-
न सङ्गविरोधापत्तेः ॥ किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे मोहत्पत्तिः स्वात् लिङ्गमव-
नामताभ्युपगमेन नपुंसकत्वात्सोर्लुक्कपि कृत्स्नी नपुंसकइति कृत्स्नी दुर्वारः स्या-
त् । समुदायान्तर्गतस्य जयतइत्यस्य तिङ्कृतत्वेपि साकांचत्वेनासामर्थ्यात्ततोपि
भवितुं नार्हति । सन्नर्कः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । आसंतेन विशब्दोयु-

ज्ञतइति कथनायां तु अन्तरंगत्वात्पञ्चै पदप्रवृत्तौ विजयतितर्गामिति स्यादिति
 चेत् ॥ अत्राहुः ॥ ममुदायांतर्गमाजयतइत्यस्मादेवतरप् । न च तस्य विशब्देन
 मह साकांक्षत्वेनामामर्थम् शङ्काम् ॥ तिङंतस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेपि दोषा
 भावादुपसर्गस्य द्यौतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकांक्षताया वक्तुमशक्य
 त्वाच्चेति । हतकथनपूर्वकं वार्त्तिस्थमाणमाह ॥ पूर्वार्धइति ॥ हलंतेषु स्पृशोऽनुद-
 केक्तिन् ऋत्विक् दष्टक् त्यदाश्वित्यादिना क्षिप्वादिभ्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भा-
 वः । तुर्यश्चतर्थः चतुरः ह्यतावाद्यक्षरलोपश्चेत्युक्तत्वात् । अथेति । इहापि-
 क्तस्मृणश्चः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यजादिभ्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम् ॥ प्राधा-
 न्येन तु तृतीयाध्यायाख्या एवेहोच्यते इतिभावः । अनुबन्धमेदेन भेदमाश्रित्या-
 ह दशसकाराइति प्रदर्श्यंत इति । यद्यपि पञ्चमे लकारे रूपाख्यधुना न व्युत्पाद-
 न्ते तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्श्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लस्येत्यादि
 सूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः । पञ्चमइति । लेडित्त्वर्थः । लट्निहिति
 स्तोत्रकमापेक्षयैव लेटः पञ्चमत्वं न तु सूचोक्तक्रमेणेति बोध्यम् ॥ वर्त्तमाने लट् ॥
 वर्त्तमानइत्येतत्पक्ष्यर्थविशेषणमित्याह ॥ वर्त्तमानक्रियाहोत्तेरिति ॥ धातोरिति
 सूत्रमात्रतीयाध्यायांतमधिक्रियतइति भावः ॥ लट् स्यादिति ॥ तस्य वाच्यत्वं
 नुपदमेवस्फुटी भविष्यति । वर्त्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः किं तु द्यौत्य एव ल-
 ङादिष्वपि भूतादिकालोयथा यथंद्यौत्य एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तु तस्तु वाच्यत्वा-
 भ्युपगमोपि सुगम इति विध्यादि सूत्रे वक्ष्यामः । अटाविताविति । अकारउच्चा-
 रणार्थ इति तु नोक्तं लिङादि वैलक्षण्यं संपादनाय तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । लः
 कर्मणि च ॥ अकारात्कर्त्तरि कृदित्यतः कर्तरीत्यनुकण्यते ॥ सकर्मकविषयं चेद-
 म् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात् भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विधाना-
 च तदेतदाह सकर्मकेभ्यइति । भावेचेति ॥ अकारेण कर्त्तवानुकण्यते न तु कर्म-
 संभवात् तदाह भावेकर्त्तरिचेति ॥ ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्क-
 र्त्तरीति परस्मैपदविधानाच्च आपकात् लकाराणां भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमातुं
 शक्यन्तइति किमनेन सूत्रेण ॥ मैवम् ॥ असत्त्वस्त्रिगुत्वे सकर्मकेभ्योपि अजादि-
 वद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत तस्माभूदित्येत-
 दर्थमेतत् सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ न चैवमकर्मकेभ्यो भावेनइत्येवसूत्रातां भावे अक-
 र्मकेभ्यएवेति नियमार्थमिति वाच्यम् ॥ अकर्मकेभ्यो भावे एवेति विपरीत निय-
 मापत्त्या कर्त्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः तस्माद्भावे चेति अकारावश्यकः ॥ न चैवं
 भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् । भावेकर्त्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नि-

यमापत्तो सकर्मकेभ्योभाव इव कर्तर्यपि लकारानापत्तेः ॥ नन्वेवमपि लयसम्भवे
चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चकारिण कर्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि-
स्युरकर्मकेभ्यो भावेकर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाद्भविष्यन्-
तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् । मैवम् । उत्तरसूत्रेयोरित्यनेन कर्मणोपि-
परामर्शार्थं तस्या वक्ष्यकतया ज्ञापकानुसरणकेशस्य वेयर्थ्यात् ॥ तस्माद्यथान्यास-
मेधरमणीयम् ॥ चानुकुष्टं नीत्तरत्रेत्युक्तेः कर्तृ पदं न तत्रानुवर्तते ॥ अत्रनैया-
यिकाः ॥ लकारणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात् न तु कर्तरि ॥ कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र
शक्तौ गौरवात् ॥ देवदत्त इत्यादि प्रथमास्तपदेन तस्माभाच्च ॥ देवदत्तः पचतीत्यत्र
हि देवदत्तोविशेष्यः यद्वोविशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्या-
श्रयो देवदत्त इत्यादि शाब्दबोधोपि सुष्ठुपपद्यतइति ॥ तत्र ॥ पचतीत्युक्ते पाकक-
र्ताकइत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरिशक्तिरित्यभुपगमं तुमुचितत्वात् ॥ पा-
कानुकूलकृतिरिति शाब्दबोधाभुपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षास्यात्कस्येति वा ॥
न चैककर्तृकापचिक्रियेति शाब्दबोधाभुपगमेपि क इत्याकाङ्क्षानोपपद्यत एवेति
शङ्काम् ॥ कर्तृसामान्यबोधे सति कइति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् ॥
नापिदेवदत्तकर्तृकापचि क्रियेत्युक्तेपि कस्मिन्नस्ति कस्य इत्याकाङ्क्षादुर्वारिवेति
शङ्काम् ॥ त्रिक्रियानुकूलयापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य क-
र्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तः ॥ किं च
पचत्वं देवदत्तं पश्य पचते देवदत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ
शब्दानजादीनामपि तिबादिबल्लादेशत्वाविशेषेण तभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः ।
न चेष्टापत्ति राश्रयत्वं संसर्गइत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्यत्याश्र-
यस्वोकारि दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्य स्वपरमिहान्तविरु-
धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शाब्दानजादीनां कर्तरि-
शक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वेषस्य स्वीक्रियते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति
वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवात्तत्वादेशो गौरवादिति स्वमिहांतस्य परि-
त्यागापत्तेः । रामः ज्ञानं कतरदित्यादौ विमर्गे मोरमि सोरदडि च कृते लाघ-
वात्पुत्रे नैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवेदीयव्यवहारस्य असंगत्यापन्नं च ॥
एव च तिबादीनां शब्दादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं बोधकम् लका-
र एवेति स्थिते स च शब्दाद्यंते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमेति उक्तं कथं कृतिं बो-
धयेदन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् ॥ यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य स-
र्वनादेशा एव वाचकाइत्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोर्वेत्यादिषु-

सर्वेसर्वपदादेशा इति न्यायिन पदस्कोटो वाक्स्कोटो वाक्स्कोटश्चसिध्येदिति
 भावतांतन्मद्दनिष्टम् । किं च कर्त्तरि कृदिति यत्कर्त्तृपक्षं तदेव लः कर्मवीति
 सूत्रे चकारिणानुकृत्यत इति कथं खुलादीनां लकाराणां च शक्तीवैलक्षण्यम् ।
 नच नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गा भुगपगम एव खुलादौ कर्त्तृवाच्यत्वे शी-
 जमिति वाच्यम् । पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्तइत्याद्यनुरोधे न तिङ्स्त्वपि
 कर्त्तुरेव वाच्यातौचित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेपि तिङ् प्रत्ययो नना मेति
 चेत् । पाचकइत्याद्याप्यकइत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेत् रूप-
 बाधंतमपि नामेति तुल्यम् । अतश्चात्र प्रशस्तपाककर्त्ता देवदत्तइत्याद्यभेदान्वयो-
 भवद्विरभ्युपगंतव्य इति तिङ्स्त्वपि कर्त्तृवाच्यता स्वीकर्त्तव्यैव ॥ किंच कर्त्तृ-
 वाच्यत्वानभ्युपगमे युष्मदिसमानाधिकरणे मध्यमः अस्मादिउत्तम इति सामा-
 नाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्त्तरि प्रथमेत्यादिकं च भवन्मते
 कथं संगच्छताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णने न
 देवदत्तः पचति ओदन मोदनः पचते देवदत्तेनेत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिष्व
 वस्थानमुक्ताम् । तत्र । कृतचित्तसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वाम् । ततश्च
 पक्तव्यस्तण्डुलः शल्यःशतिको ऽश्वःप्राप्तोदको ग्रामइत्यादिषु कर्मणि द्वितीया इ-
 त्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात् ॥ नच तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिहा-
 प्यस्तीति वाच्यम् ॥ स्थितइत्यध्याहारे तदभावात् शाब्दिको ऽयं देवदत्तो न तु
 नैयायिकइत्यादिषु नीलमिदं नतु रक्तमित्यत्रेव क्रियापदाध्याहारस्यानाव-
 श्यकतया आख्यातेन शब्ददुर्गं करोतीति ठक् प्रत्ययेन वा कर्त्तृसंख्याया अनु-
 क्तत्वादेवदत्ते कर्त्तरि द्वितीयोत्पत्ति प्रसंगाच्च ॥ तस्मादनभिहिते कर्त्तरीत्यादि-
 व्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपिच धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्राश्रयमा-
 चं कृतांतकारणांचार्थः । नतु व्यापारोपि । तस्य धातुनैव सम्भ्यत्वात् ॥ अत एव
 कर्त्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वयः ॥ व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्-
 थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । यस्तु वदति कृधातोः
 कृतिरर्थः कृतप्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्नतु कर्त्तरि कर्त्तरिकृदित्यत्र हि कर्त्तरी-
 ति भाव प्रधानो निर्देशः कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृतिरेव, यत्र तु देवदत्तादि-
 पदसमभिव्याहारस्तत्र द्वजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादितन्मते पूर्वोक्त कर्त्त-
 रीत्यादौ सुतरामनान्वयः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे करोतिइत्यादनार्थः उत्पत्तिश्च क-
 र्मस्मात् । यत्नायं कवे तु कारिष्यते घटइत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाण दूषणं
 च दुर्बलम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य

यस्माभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादि व्यापारश्चयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः ।
 एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषत
 या प्रायेण धातुत एव साभात् । जानातीत्यादौ आश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति
 स्वीकृत्ययत्नार्थत्वस्य त्वयापि त्यक्तव्यत्वात् । नहि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति
 कश्चिदभ्युपैति । यस्मात्कृतां तिङ्गां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेय-
 म् ॥ एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमनाधिकरणे
 यङ्स्ताद्विहितस्य जंजभ्यमान इति ज्ञानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वतो मीमां-
 सका अपि प्रत्युक्ताः । यत्तु तेनैतज्ज्ञानजंशे कर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहक-
 कमस्तीति तत्र ॥ कृद्वाक्यशेषोऽयमर्थकांक्षायामनिर्दिष्टार्थेषु खुलादिष्वे-
 वोपतिष्ठते आकांक्षितविधानं ज्यायइति न्यायावत्तु शब्दादिषु । स्थानिभूत-
 लकारार्थनैव तेषां निराकांक्षत्वात् । अन्यथा भावे कर्मणि च ज्ञानचो दीर्घ-
 भ्यापत्तेः । ततश्च श्रय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादि प्रयोगो भावे न स्यात् क-
 र्मणि तु क्रियमाण इत्यादि प्रयोगो न स्यात् । यत्तु भङ्गपादाभाहुः ॥ कर्त्तरि य
 टेकत्वं तत्र तिप् कर्त्तरि यत् द्वित्वं तत्र तस् इत्यादिक्रमण लः कर्मणीत्यस्य हे
 कयो रित्यादेश एक वाक्यतया व्याख्यानान्नकर्तुर्बाध्यता सूत्रादायातीति । त-
 च्छ्रित्यम् । तान्येकवचनेति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा तत-
 च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना हेकयोरित्यस्यैकवाक्यताऽस्तु । नच
 तिबादिविधौ कर्त्तरीत्यास्ति यद्द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथं चिन्नीयत ॥
 ननु लः कर्मणीति सूत्रे कर्त्तरि कृदित्यतो नुष्ठत्वं कर्त्तृग्रहणं तिबादिविधावस्थे-
 व लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत्, सत्यम् ॥ वा-
 क्यैकवाक्यता हि सा न तु पदेकवाक्यता लःकर्मणीतिविहितलकारानुवादेन
 तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्त्तृग्रहणं कथं
 संख्यां विधिगच्छेत् । न हि यत्र कर्त्तृग्रहणं तत्रसंख्योपस्थापकमस्ति ॥ लकारस्य
 द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ॥ ततश्च कर्तरियटेकत्वमिति व्याख्या कथं
 मपि न संभवत्येव ॥ स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे लइत्यकारानुबधकयोर्लङ् ल-
 टोः सामान्यग्रहणं न भवति किंतुसूत्रानुबधकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति
 निर्विवादम् ॥ तत्र लइति जसंतं मां भूत् । किंतु जसंतमस्तु लः परमैपदमिति
 वत् ॥ आदेशापेक्षाचेयं पृष्टी ॥ तस्य य आदेशः सकर्मणि चेत्यादि । नचा-
 विहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम् । वर्तमाने लङित्यादिभिरेव ल-
 विधानात् । तथाच लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्त्तरि च यटेक-

त्वं तत्र स्यादकर्मकाज्ञावे कर्तरि चेत्याद्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनि
 का निर्वाधेवेति चेत् । अत्राहुः । लङ्त्वस्य षष्ठ्यतत्वे चादेशानामेवार्थ उक्तः स्या-
 त्सोपि तिवादीनामेव न तु रात्रादीनाम् तेषां हिवचनादिसंज्ञाविरहात् होकथो
 रित्यादिनास्यैकवाक्यताया भवद्विरुक्तत्वात् । न च भवदुक्तरीत्या कर्तरि कर्त्तृदित्यनेन
 निर्वाहः भावे कर्मणि च गानचो दीर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् । न च गानच् विधिना
 महात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणो रित्यनेनेष्टमिहिः सक-
 र्मकादपि भावे गानजापत्तेः । किं च जसंतत्वे श्रुतेनैव संबंधषष्ठ्यतत्वे ता-
 देशइत्यध्याहाराद्गौरवमित्यादि । अत्रेदं बोध्यम् ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इति
 अकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोपि गृह्यन्ते ॥ अत एव ऐरणविति सूत्रं
 नेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः ॥ अत्यन्ताविद्यमान-
 कर्मकाणामेव ग्रहणम् ॥ नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च
 कर्म न प्रयुज्यते इति मतांतरमेतच्च गतिबुद्धीत्यादिस्त्रुते हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥
 यत्तु कैश्चिदुक्तमिह अविहितकर्मणां भावलकार इति प्रमादकृतोक्तं भाषा-
 दिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्यम् ॥ पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थाकटल-
 त् प्रत्युताविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रबलः । तथाहि समान-
 कर्तृकेषु तुमन् इति सूत्रे इक्षुता क्रियते इति भावे लङ्क्तो हरदत्तेन ॥ ऐर-
 ध्ययने वृत्तमिति कैयटहरदत्तादिभिरपि न पुंसकेभावेक्तोऽकर्मकेभ्य एव । त-
 योरेव लङ्त्वक्ते त्यत्र क्तमात्रग्रहणात् ॥ तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनात् ।
 अन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतति सिद्धान्तितम् ॥ एवंस्थिते यद्यपि विवक्षित
 कर्मणोपीह सूत्रे अकर्मकग्रहणेन न गृह्यन्तर् तर्हि पीतागावो भुक्ता ब्राह्मणा
 इत्यादौ भावे क्तातादर्शनाद्यजित्यादिकर्मणोक्त इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं
 कतपूर्वीत्यत्र भावेक्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगृह्यतां कथं च गतंतिरधीन
 मित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । गतिबुद्धीति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनाविवक्षित
 कर्मणो न गृह्यन्ते इत्युक्तम् । तेनाणीयः कर्त्तासंख्यते कर्म न भवतीति देवदत्तं
 न पाचयति इति मिहम् ॥ गत्यर्थसूत्रेपि न गृह्यन्ते तेन हि सूत्रे कर्त्तर्यपत्तो
 विधीयत इति दत्तवान् पक्षवानित्याद्यर्थं दत्तः पक्षइत्याद्यापत्तेः । इह सूत्रं
 त्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोपि दोष इत्यास्तांतत् । लस्य
 वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लु-
 नाति चूडाल इत्यादौ तिवाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेत् । अत्राहुः ॥ लः कर्म-
 णाति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्ताद्यर्थानां मनुवृत्तेः । कर्त्ताद्यर्थं विहितस्य लकारस्य

ग्रहणमिति अतोपि ति बाह्यादेशानुवादेन कर्त्तार्यविधिरित्यकल्पना नि-
रस्ता लक्षणानिकतिबादोनां कर्त्तार्यविधानं कर्त्तार्यं विहितस्य लस्य ति-
बादिविधानमित्यन्वोत्थाश्रयापत्तेः । यदा धातोरित्यधिकाराद्वातोर्विहितस्य-
व लस्यग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः । लस्येत्संज्ञा तु न भवति । फला-
भावात् । न च लिट्स्वरः फलं । णलोलित्वेन तदभासस्य ज्ञापनात् ॥ ना-
प्यश्रवणमेव फलं । तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेः रादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च । ल-
स्यतिबादिस्थानित्वा भुगपगमं तु लः परस्मैपदमित्यादिस्वररुतः संग्रहत इति
दिक् ॥ तिप्तस् भि ॥ समाहारे इन्द्रः । इट् एकार आगमलिंगं न भवति ॥
मत्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् ॥ कित् इटोदिति विशेषणार्थः परदित्युच्य-
माने एधे व एधेहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात् ॥ वर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणार्थवदग्रहणप-
रिभाषयोरपठत्तेः ॥ केचित्तु इटोदित्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनात् लिङादेशश्चेति सामा-
नाधिकरण्येन व्याख्याने एधे व एधे हि एधेमहीत्यादाविति प्रसंगोनास्त्येव ॥ नहि
तत्र इकारमात्रमादेशो भवति तेनेटोदित्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥ एवेत्याहः
तच्चिन्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णांतस्य लिङो
ऽप्यादित्यर्थप्रसक्त्यतिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् । वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्वे
लिङ्वात् ॥ महिङोडकारस्तुड्तिङिति प्रत्याहारार्थः । म च समुदायानुबन्धो
मत्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनपि कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र
गणनिषेधेन ॥ तथावृश्चतेः पृक्तेश्चकर्मणिलिटि वव्रश्चिमहेपप्रकृतमहे इत्यत्र
गञ्ज्येति संप्रसारणं न ॥ तडानी ॥ लस्येत्यन्यनुवृत्तेर्लादेशणवानोरुह्य तदत्या-
शयेनाह ॥ शानच्ज्ञानचौ चेति ॥ तेन परस्मैपदभ्योपि ताच्छील्यवयोवचनेति
ज्ञानश्च भवत्येव । कतोह निष्पानाः ॥ अनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तश्च उच्च अनु-
दात्तङौ तौ इतो यस्य सः अनुदात्तङित् ॥ इन्द्रातेऽयुयमाणश्च्छ्रुः प्रत्येकं संबध्यते
दतवानुदात्तांशितंतंविधेः फलाभावात् अंशान्तरे एव तदन्तग्रहणमित्याशये-
नाह ॥ अनुदातेतइत्यादि ॥ उपदेशेजनुनासिकइत्यतो ऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणम-
पि डिदेशे एव संबध्यते नान्यत्र अव्यभिचारान्तराह ॥ उपदेशयोर्दिदिति ॥
विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह ॥ धातोरिति । जलस्येति ।
नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि दुर्लभम् भुवादय इति सूत्रान्मृकः, त्याऽनुवृत्तस्य
धातवइत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथं चिद्धातोरिति पदे लस्येति लस्येति तत्र-
नभ्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ इकोभलित्यसपनाधातोरिवेद्धात्तनपदे नलका
रधात्वोराक्षेपो बोध्यः ॥ तिङां लादेशत्वात्तस्य च धातोर्विधानादिति ॥ उपदेश

इति किं ॥ चुकुटिषति ॥ गाङ्कुटादिभ्य इति स न आतिदेशिकं छित्त्वम् । धातोः किं । चङङभ्यां मा भूत् ॥ अदुदुवत् ॥ अवोचत् ॥ ननु सावसायामिवहतादिभ्यः स्यतासीत्यादिनास्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्स्य प्रत्ययात्पूर्वमेव लस्यति बादिषु सस्त्वपरस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति वृद्धः स्वसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत्तेनैव स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितं ॥ तेनानुदात्तेत्वादार्त्तस्थित इत्येवं नियमात्मनेपदप्राप्ते वृद्धः स्वसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङङोर्नदीषः विकरणात्प्राग्व परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ स्यग्रहणं विकरणव्यवधानं नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङङोर्दीषः स्यादेव । अयं च पक्षः श्रुतेः श्रित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । स्यष्टः किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम् ॥ धातोर्लकाराच्च इत्यादिनायङ् । बोभूयते ऋतरीयङ् । ऋतीयते । श्रुतेः, त, इत्यत्र तु व्यपदेशिव ह्रावेन छिदन्तत्वम् ॥ नमोर्वारिषिष्वङ् इति क्वचि चित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्वजस्तस्य विशेषणं भवति ॥ तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यवदेशिवह्रावेनैव छिदन्तत्वं बोध्यमिति ॥ स्मृतिस्मृतः ॥ पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते ॥ कर्त्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्तृभिप्रायम् ॥ कर्मण्यण् ॥ धातोरिति ॥ धातोर्लस्येत्यर्थः । लकारधात्वोराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः ॥ तिङ्छ्रीणिषीणिषि ॥ तिङ्ः षट्त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह ॥ उभयोरिति ॥ परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्त्तते तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथा संज्ञाः प्रवर्त्तत इति भावः ॥ ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वंद्वभुगपगतं त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः न त्वेकैकस्येति णलुत्तमोवेति सूत्रं विरुध्यते ॥ णलुत्तमसंज्ञकत्वात्तत्त्वाभावात् ॥ ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वंद्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम् ॥ तथा हि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिर्ज्ञेयं विनैवेष्टमिहिरिति चेत् । मैवम् । एकशेषाश्रयणे गौरवाद्द्वयर्थाच्च ॥ त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव ॥ अन्यथा शब्दज्ञसोः सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञयाबाध्यते ॥ ततश्च क्राम्यति क्रामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदस्त्विति दीर्घो न स्यात् ॥ आक्रामस्त्वित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ परस्मैपदा-

नामिति विहितस्य बन्धोऽनुत्तमोवेति चित्त्विकल्पविधाना ज्ञापकात् परस्मैप-
दसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयान् बाध्यते इति ब्रूये तर्हि सुतराम् प्रतिपत्तिगौरवम् ॥ ता-
न्येकवचन ॥ तानीत्यस्य व्याख्यानं लब्धेत्यादि ॥ अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्प्र-
थमादिसंज्ञानामेक वचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् ॥ इष्टापत्तौ तु अत्तं लोटो-
मनिरिति कृते एकत्वविवक्षाया मुत्तमसंज्ञाभावादाहुत्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्या चानी-
त्यादिप्रयोगोपि साधुः स्यादिति भावः । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकशइत्यु-
क्तं तदयुक्तम् ॥ शसैववीक्षाया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात् यिननाप्राप्तिन्यायिन द्वि-
वचनापवादः शसितिसिद्धान्तात् ॥ तथा सुप इति सूत्रेऽप्येकैकशइति प्राचोक्त-
मयुक्तमेव ॥ एतच्चमनोरमा ग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थं
शस् नत्वचवीप् सायाम् ॥ न च स्वार्थयः शस् स आकरग्रन्थाच्चावगम्यते इति वा-
च्यम् । एकां कपिलाभैकैकशः सङ्ख्यकृतवोदत्वेति भाष्यात् शसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थ-
कत्वेन कैयटेन व्याख्यानं तिङ् वाच्यकारकवाचिनीति । भिन्नप्रवृत्तिभिन्नित्ता-
नां शब्दानामेकवचनार्थे वृत्तिः सामानाधिकारण्यम् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानाच्च-
स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ॥ ततश्च एकैकशइति प्राचोक्तमयुक्तमिति
यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः ॥ युष्मदि ॥ सामानाधिकारण्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्य-
माने इति । सामानाधिकारणे किं ॥ त्वां पश्यति । त्वयाक्रियते तुभ्यंददाति ॥
प्रहासेच । मन्त्रोपपदइति ॥ सप्तम्यंतस्थानुगुणत्वेन व्याचष्टे ॥ तस्मिन् प्रकृतिभूते
सतीति ॥ तस्माद्वातोर्लस्य स्थानित्यर्थः ॥ अस्मदि ॥ तथा भूते इति । तिङ्वाच्य-
कारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥ तिङ् शिङ् सर्व ॥ धात्वधि-
कारोक्ताइति किं ॥ हरीन् । शसः सार्वधातुकमपिदिति क्तिप्त्वे वे ऊतीति गुणः
स्यात् ॥ लिङ् त्रिषुः इत्यादिशसंतेषु सार्वधातुकेयमिति यक् च स्यात् । के चित्तु-
वारिणो इत्यत्र नुमिकृतेपि लङ्प्रपञ्चगुणः स्यादित्याहुस्तच्च ॥ कङ्तीति निषेधा-
त् इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमः गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥ कर्त्तृ-
शप् ॥ सार्वधातुकेयमित्यतः सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते धातोरेकाच्च इति सूत्रात्
धातोरिति च तदाह ॥ कर्त्तर्यइत्यादि ॥ भूतोः ॥ तकारादकारलङ्कारणार्थः ।
आयनेयीनीति सूत्रात्प्रत्ययप्रवृत्तमनुवर्त्तते नत्वादियद्वचनमेकदेशेस्वरितत्वप्रति-
ज्ञानात् ॥ तस्यापि अनुवृत्तौ तु श्रयांते इति न सिध्येत् ॥ शीङोऽङ् । लोटोडा-
टावित्त्वंतरङ्गत्वादं तादेशा त्प्रागटि कृते तस्यादित्वाभावा तदनेन प्रत्युक्तम् । देत-
दाह ॥ प्रत्ययावववस्येति ॥ प्राचा तु प्रत्ययादेर्भक्षेत्युक्तं ॥ इह मनोरमायामा-
दिषडर्थं निवृत्तमित्युक्तं तदापाततः ॥ अन्यत्र प्रवृत्तस्यादिषडर्थस्य निवृत्तत्वा-

योगात् ॥ निवृत्तमित्यस्याननु वृत्तमित्यर्थ इति वा कथंचित् व्याख्येयं ॥ यत् प्र-
त्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते । आडागमे कृते तत्सहितोपि प्रत्ययोस्तु
नाम ॥ न तु तत्सहित एव प्रत्ययइति नियमोस्तीति तन्न ॥ अवयवविनिर्मुक्त-
स्यावयवित्वायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः ।
ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट्यासुडतं तु नाङ्गमिति चेन्न ॥ आगमविनिर्मुक्त-
स्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भावमभविष्यामीत्यादौ विकरणां तस्यैव तदा-
दिग्रहणबलेन यासुट् तस्याप्यङ्गतायादुर्वारत्वात् ॥ किं च लविषीयेत्यत्र विशे-
षविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविद्यातात्प्रत्ययाद्य-
दात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्यैव कर्त्तव्ये आगमा अविवक्षितानवदित्यति
देश आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः ॥ न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे यु-
ज्यते ॥ न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वा-
रणाय प्रत्ययस्यैव कर्त्तव्ये इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्त्तव्य एवेति नास्त्ववकारग्रन्थविरो-
धइति वाच्यम् ॥ आगमा अनुदात्ताइति विशेषवचने नागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते
आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्युदात्त इति दिक् । भ्रूयेति ॥ इकारादिकारउच्चारणार्थः ।
अतोऽगु इति ॥ अतो दीर्घोऽगुति तु न प्रवर्तते ॥ स्थान्यलादेशविधौ स्थानिव-
त्त्वनिषेधादिति भावः ॥ अतो दीर्घा ॥ तुरुस्तु ग्रन्थः इति सूत्रात्सार्वधातुक-
त्वनुवर्तते ॥ सार्वधातुके किं । केशवः । अङ्गना । अतथाइति वक्तव्येदीर्घ ग्र-
णाद्दीर्घ एव यथा स्थादित्येतदर्थं अन्यथा ऽपाञ्चोरोदनं देवदत्त । ननु पचामि भो-
रित्त्वान्नान्यस्यापि प्रत्याख्यानयोरिति भ्रूतः स्यात् ॥ केचित्तु अत आदिति सुवचं
तत्परकरणसामर्थ्यादिकारनिवृत्तिर्भवेदिति भ्रूतस्याप्रसङ्गात् ॥ उदात्तस्थाने उदा-
त्तभाकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त भाकार इत्यादि स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव सि-
द्धम् । अत एव वृषाकप्यन्तीति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्त-
त्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम् ।
ततश्च प्रयोजनाभावात्तत्परकरणमनपि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु इ-
ल्ल्यावभ्य इत्यत्र आ आबितिवत् अत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रत्येकः क्रियते
तदा तत्परकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । प्रहसि चेति सूत्रस्योदाहरणमाह ।
एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्षे इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः । एतम् एतवेति ।
एतं मन्ये ओदनं भोक्षेयि एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इ-
ति । युवां मन्येये भोक्ष्यामहे इति यूयं मन्यध्वे इति कृष्णमार्थः ॥ पक्षेऽपि सिद्धः ॥
यद्यप्य धिग्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैवा । उक्तं हि भाष्ये । क्रियानाम्-

प्रमत्तत्वापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिच्छोभूतानिदर्शयितुमिति त-
 दापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यामिह विवक्षितं
 तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि सिद्धं भवत्येव । अयं पपाच त्वं पेचिच्च । ननु
 क्रियाशब्दवाचाधिग्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणायुगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रम-
 शः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यच्च तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारो-
 क्ष्या क्रियायाः । ततश्च लिङुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेदत्राहुः । स्वव्यापारस्यापि वर्त्त-
 मानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिबंधने ततः कर्मेणानुमितौ भवत्येव ।
 बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमिति वदति ॥ सिद्धं च ॥ आर्धधातुकसंज्ञ
 एवेति । लङ्ः शाकटायनस्येति सूत्रादेवकारोऽनुवर्त्तत इति भावः ॥ परस्मैपदा
 नाम् ॥ अच यशब्दस्य अकारो विधीयमानः अस्तस्य प्राप्नोति न चाकारस्याका-
 रविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम् । यथामंथ्यसंणदनेन क्रतार्थत्वात् । अत्राहुः ।
 धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कते द्वयोरतो गुण इति पररूप-
 म् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानिकाल्नात् सर्वादशे मिह-
 मिष्टमिति । ननु सुवन्तानामेव हन्तृत्वत् त्वकारहयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्या-
 दिति चेन्मैवम् । पादेयानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् यशब्दस्य विधीयमानमकारहयं
 प्रत्येकमर्थवत् भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनातो गुण इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥
 भुवो वुक् ॥ अचि श्रुधात्विति सूत्रादचीत्यनुवर्त्तते तदाह । लुङ्लिटोरचीति । अ-
 चीति किम् । अभूत् इत्यत्र वुकि मति लोपो व्यौरिति लोपं बाधित्वा परत्वाद्दृष्ट्या-
 दिलोपः स्यात् । ननु हल्ङ्ख्यादिलोपादन्तरङ्गत्वात्लोपो व्यौरिति लोप एव भविष्य-
 ति तत्रा च मन्थतेर्यङ्लुङ्लताङ्गि तिप्सिपोरमामद् अमामत्त्वत्लोपो व्यौरिव
 माभवादिभिः स्वीकृतः । एवं चाज्यहणं मादुपधाया इत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमि-
 ष्ठाप्य परस्मैकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न त्वावश्यकतयत्वं निष्कर्ष उचित
 इति चेदत्राहुः । भुवो वुगित्यस्याङ्त्वाद्ङ्गपेक्षत्वेन हल्ङ्ख्यादिलोपस्यैव वुकोऽपि
 बहिरङ्गतया असिद्धत्वेऽसति वलिलोपस्य प्रामेरेवाभावादज्यहणमिष्टार्थमपीत्थे-
 व युज्यमिति । अयं च शंकाग्रन्थः समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः । अचनव्याः ।
 मन्थतेर्यङ्लुङ्गना एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव यकारवका-
 रात्मानासूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति क्लृः शूडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन
 कटीकृतम् । इदं च क्लृरिति यचोद् तद्विषयकं ज्वरत्वरत्नसूठ्भाविनोः सिधिमस्योस्तु
 यङ् सुवस्त्विति न्याय्यं माधवादिंसमतं च । मन्थबन्धने अयं यास्तजङ्भावीति सू-
 त्रेव च माधवात्त्वात् । तत्राच तदुग्र्येन सहचरत्वमनोरमाग्रन्थो दिव्यत इत्याहुः ।

यदि तु भवतेर्द्व्यङ्गुलान्तादिति मनोरमायां पठ्यते तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् । अजादेरिति । यदि बहुव्रीहेः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य नन्दा इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किं तु अज्ञासावादिखाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदाह । आदिभूतादचः परस्य त्विति । भूवभूवइति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्विग्रहम् । नन्विह चत्वार एकाचः तत्रावयवास्त्रयः तत्र भू ऊ ऊव इति । भूविति समुदायस्य तुर्यः । तथा चानियमेन यस्य कस्य चिद्विद्वत् स्यान्मैवम् । समुदायस्यैकाच एव द्विवचनस्य न्यासत्वात् तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृत्तचलनेन सर्वावयवचलनवत् ॥ अत्रेति । एकाचो हे इति प्रकरणे ॥ वृत्तादिः ॥ अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आटतु रित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिद्ध्यति क चिदभ्यासे आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥ भवतेरिति ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्त्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति केचित् । व्याख्यातं च तत्पौत्रेण कर्त्तृर्थयोः श्रुतिपशपोर्निर्देशादित्यर्थः इति तत्र । धातुनिर्देशमात्रे श्रुतिपो विधानात् शपथ विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्तृर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्रुतपः शिष्यसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात् । अपसिद्धान्तस्यायमिति स्पष्टमेवाकरुदृशम् । प्रयुञ्जते च कर्मस्थायि अकारं कवयः तस्यातपचं विभरांबभूवे विभारोर्भिर्बभरांबभूवरे इत्यादि ॥ एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्यैः श्रुतपः शिष्यसामर्थ्यादेवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तम् । तत्र । पिबतिः ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शिष्यस्य चरितार्थत्वात् । एवं च उपसर्गात् सुनोतिसुवति भवतेरः ध्ययतेः संप्रसारणं चेत्यादि निर्देशात् अकर्त्तृवाचिन्यपि परे शब्दादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा इक्षतिपाविति सूत्रे वक्ष्यमाणस्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः ॥ केचित्तु शिष्यात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ आर्द्धधातुकस्येड् वलादेरिति डागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र ब्रूव ईडिति ईडागमप्रवृत्त्या च, श्रित्वं चरितार्थमिति व्याचष्टुः ॥ तच्चिन्त्यम् । तितुषेत्यनेनेणनिषेधादार्द्धधातुकत्वेपि क्षत्यभावात् । सुव ईडित्वत्र ब्रूवः परस्य वृत्तादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेपि क्षत्यभावात् । न च वृत्तादेः पित्यत्ययस्य सार्वधातुक-

स्वोति विविधकारभावेऽनुयो लिटि वक्ष्यादेशे सितः यल उवक्थेत्वत्तातिप्रसङ्गः स्वा-
दिति वाच्यम् । अलोच पिप्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पिप्त्वम् अः शान-
वः शिप्त्वेन लिङ्गेन कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनलविधाविति तत्किञ्चिधात् ॥ तस्मात्
पूर्वोक्तरोत्थैव श्रितपः शिप्त्वसामर्थ्यादकर्त्तर्यपि श्रपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्त्त-
व्य इत्याहुः ॥ तदपरे न जमन्ते । यलः पिप्त्वाभावे हि असंयोगाक्षिप्त् किदि-
ति किप्त्वात् वचिस्वपोति संप्रसारणे सति उवचिथ उवक्थेति न सिद्धेत् किं
तु किदिथ उवक्थेति स्वात् । तस्मात् स्थानिवत्त्वेन यलः किप्त्वेभ्युपगते उवक्थ-
त्वादावितिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमेव ।
तथा च त्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या शिप्त्वं चरितार्थमिति कौशिकदुक्तं तदपि
सम्यगवेति ॥ असिद्धवदन्तभावात् ॥ वत्करणं प्रतिपात्तलाघवाय । अन्यथा सिद्धे
असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् ।
यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति प्रयोगो राजवदिति कथांचित् कल्पयति ।
राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति ॥ तथा चागत्या पत्यतुकोर-
सिद्धइत्यत्रासिद्धवदिति कल्पयते । असंयोगाक्षिप्त् किदिइत्यत्रापि किदिटित्यग-
त्यैव कल्पयत इति ज्ञेयम् ॥ आभादित्यभिभिधावाद् ॥ भाधिकारमभिव्याप्येत्य-
र्थः ॥ अधिकारसायम् ॥ अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभादयङ्ग
विषयनिर्देशार्थम् । भाधिकारस्याश्रयधिलाभस्तु अङ्गस्य प्रत्ययः परथेत्यादाविध
व्याख्यानैव सिद्धाति । एवं च अनुदात्तापदेशत्वत्वास्थोपस्थाने मत्ययमर्था भवति
ण्णामनुनासिकस्य लोपः स्यात् भलादी क्ङिति परं स चासिद्धो भवति । अत्र
भलादिकिदाश्रयत्वे यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति जङ्गहि जङ्घाहि
अतो हरिति लुग् न भवति । अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रयत्वेनासिद्धत्वात् ॥
नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्तापस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्तव्ये अ-
सिद्धत्वं स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च घुसोरित्येत्वं घृष्मिन्नापि धित्वं कर्तव्ये
नासिद्धं स्यादिति चेद् ॥ भवेदयं दोषः शब्दाधिकारः अर्थाधिकारश्चायम् ।
ततश्चेह आत्मलोप इत्यवधिर्निर्णीतः । स एव प्रतिपद्यमुपतिष्ठति । तदेतत्
मकलमभिप्रेत्याह इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रामिद्वत्त्वमेव आकरे स्थितम् ।
एतेन एधि शाधोत्थत्वा स्थानिनो भलस्तत्त्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं ह्युभय-
हर्षिरिति धित्वं सिध्यति । प्राचोक्तकार्यामिद्वत्त्वपक्षे तु न सिद्धाति । देशदत्त-
इत्यपि हने देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायिन एत्वविधिना भलबुद्धौ निवर्तिताया
पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ समानाश्रये इति किम् ।

पपुषः, चिच्युषः, लुलुवुषः, । इह पाधातोः, चिजो, लूखश्च, परस्म्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् पातो लोप इटि चेत्यालोपे, एरनेकाच इति यस्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि कसौ संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । नाजानन्तर्येति निषेधात् । बाह्र ऊट् सूत्रस्यर्वाहिरङ्गपरभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्तव्येष्वासिद्धत्वाच्च । न चीकृत्परभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणालोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विपर्यय बहिरङ्गपरभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्तत्त्वादिति दिक् । विषयलाभार्थम् आभाद्गृहणं किम् । आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रातीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र भूक्तेश्च चिणि रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपै कर्तं तस्यासिद्धत्वाभावात् अतः उपधाया इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र आत्यन्तदश्वीति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्त्वान्नलोपेष्टेवाभ्यासलोपी न स्यातां तस्यासिद्धत्वात् ॥ अत्राहुः । असोरलोप इति तपरकरणान्लिङ्गात् आभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यथाडागमः असोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च दम्भेति वक्ष्यमाणं नापूर्ववार्तिकम्, किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति ॥ वुक्ः वुक्शास्त्रस्य । एवमग्रेपि । युट उदाहरणं तु दिदोये ॥ बभूवेति । अत्र प्राचा इति भवतिभ्यां चेति सूत्रं पितोपि लिटः कित्वार्थमिति व्याख्यायाचो ऽङ्गितीति वृद्धिप्राप्ती किति चेति निषेध इत्युक्तम् । तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्धोर्निषेध इति सिद्धान्ताद् । अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्वसामर्थ्यादनग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम् । यन्नि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् । इत्थेऽन्तोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किञ्चनानर्थक्यमिति ॥ यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति । तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि कचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते । तेन रन्धेर्णचि परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद् रन्धेर्णिजभोरचीति नुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् ॥ नन्वेवमपि संयोगात् परस्म्य लिटः कित्वार्थमिन्धेर्ल्यङोपेक्षित एव । अन्यथा समीधे दस्युहन्तममित्यत्र इत्थेर्नलोपो न स्यात् ॥ मैवम् । कृन्दस्युभययति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञार्थधातुकसंज्ञा च

प्रधोयते । तेन सार्वधातुकमपिदिति लिटो ङित्वे स्यादेव नलोप इति वार्तिके काश-
 ात् ॥ अत्र नव्याः बभूवेत्यत्र द्विर्वचनेचीत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणह्रस्व्याः प्रा-
 िव वुक्ः प्रहृष्टा भुवो वुक् नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो
 नवप्रयोजनः । शब्दान्तरप्राप्त्या वुक् नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसंगि-
 यमानेषां क्वाचन्नित्यत्वं स्वीक्रियते इत्यादिसमाधानमापि व्यर्थमेवेत्याश्रित्य
 ह्यमेव समादधुः । षाड्द्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्तिककृता पूर्वविवर्तिषेधः
 पश्यते । द्विर्वचनं यण्यवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकाकनाकृत्वेष्व-
 इति । तथाच द्विर्वचनेचीति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हे-
 तुपन्यस्त इति ॥ द्विर्वचनेचीति सूत्रेण अजादेशस्य स्थानिवद्भावा विधीयत
 इति पक्षे तु हित्वात् प्रागैव ह्रस्वाद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमापि वुक्ः
 प्रहृत्तिरस्तीति भुवो वुक् नित्यत्वात् इत्यादिप्रत्ययः सम्यगैव ॥ न चैवमापि नाम-
 धातुषु त्वापयति मापयतीत्यत्र मपयन्त्यस्य त्वमो पररूपात् पूर्वं नित्यत्वाङ्-
 लापइति प्रत्ययः कथं संगच्छेतीति वाच्यम् । प्रकृत्येकांताज सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यात-
 मित्याशयेन तत्प्रवृत्तः ॥ अत एव त्वादयति मादयतीत्येव व्याख्यामिति तत्रोक्त-
 मिति दिक् ॥ ~~अर्धधातुकस्योक्त्यादेः~~ ॥ नैङ्गुश कृतीत्यत इडित्यनुवर्तमानं पुन-
 रिङ्प्रवृत्तं निषेधसंघट्टस्योक्तौ निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु समयानां प्रथमादित्यनु-
 वृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये प्राग्दिश इत्यनन्तरं समयानां प्रथमादिति निवृत्तम्
 वेति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानामिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्या-
 तुं शक्यत्वादित्यङ्गप्रवृत्तं त्यक्तुं शक्यम् ॥ तथापि स्पष्टप्रतिपक्षार्थं तत् स्वीकृतमि-
 ति बोध्यम् ॥ आर्धधातुकस्येति किम् । आस्त शते ॥ वलादेः किम् । एधवीयम् ॥
 ननु रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदि इङ् भवति, तर्हि रुदा-
 दिभ्य एवति नियमादास्ते शते इत्यत्र न भवेदिति आर्धधातुकस्येति व्यर्थम् ।
 न च रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमादितेत्यत्र न स्यात्, आस्तं
 शते इत्यत तु स्यादिति शङ्काम् । रुदविदमुषघादिसापिप्रच्छः संख्येति ज्ञासनोः
 कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ त्वदुक्तरीत्या ज्ञासनोरिडागमाभावेन न ज्ञा सट्
 इति निषेधाप्रहृष्टा ज्ञात्यर्थे औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । इत्यन्तास्तेति भ-
 क्तादिसनः कित्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवेन आर्धधातुकप्रवृत्तं व्यर्थमे-
 व ॥ ननु तदङ्गप्रवृत्ताभावे वलादेरित्यस्य संगस्येति यदधिकृतम्, तद्विशेष्यं स्या-
 त् । ततश्च अडाटाविव इडागमोपि संगस्य स्यात् ॥ मैवम् । कृतेप्यार्धधातुक-
 प्रवृत्ते वलाद्यार्धधातुकस्य यदंगं तस्यैडागमइति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषताद-

दवस्थ्यात् । अकृतेपि तदग्रहणे अंगस्य यो वलादिरंगनिमित्तं तस्मै इति व्याख्यानादिष्टसिद्धेः तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये चार्धधातुकस्येत्यस्य त्याग एव श्रेयान् ॥ नन्वेवं केशवः अंगना वृक्षत्वमित्यत्रेदं स्यात् ऋत इहातोऽरित्यतः धातोऽरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवति इति परिहारसंभवेऽपि लूभ्यां पू भगामित्यत्र दुर्वार एवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययं वारयितुमशक्यः किञ्चनादधातुत्वं न जहतीति लूभ्यां लूभिरित्यत्र भगामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किञ्च जुगुप्सत इत्यादौ गृभिज्जिह्वेति धातोर्विहितस्य सनः इट् दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परञ्च विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोऽरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितम् । तच्च दुर्लभम् । ऋत इहातोऽरिति षष्ठ्यन्तत्वात् । तथा च वृक्षत्वमित्यादावपि इडागमप्रसंग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशव्योनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः ॥ तस्माज्जुगुप्सत इत्याश्रयतिप्रसंगवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् ॥ केचित्तु धातोऽरिति आवर्त्य धातोऽरित्युच्चार्य विहितोयः प्रत्ययः तस्य इट् इति यदि व्याख्यायेत, तदा लूभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसंगभावादाधर्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥ बभूविवेति । न चात्र अयुक्तः कृतीति इणनिषेधे वुगागमोऽपि न स्यादिति शङ्काम् । क्रादिनियमादिष्टः प्रवृत्तेः ॥ अन्त्यध्वने ॥ अतीताया रात्रेः पश्चाध्वनं आगामिन्याः पूर्वध्वनं संहितो दिवसोऽयतन इति कालोपमर्जने च तुल्यमित्यत्र स्थितम् ॥ अन्त्यध्वन्युक्तम् ॥ धात्वधिकारोक्त इति । धातोरेकाच इत्यतः धातोऽरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोऽरित्यधिकारमूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥ धातोऽरिति विहित इति किम् । लूभ्यां जुगुप्सते ॥ अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं, न त्वङ्गस्येति भावः ॥ तत्त्वबोधिः ॥ सः स्यादाधर्धधातुक इत्यतः सीत्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिस्तदिदमाह । सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्युक्तम् ॥ प्राग्बुद्धिः । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥ लङ्गङ्गङ्गे च ॥ तुमुन्षु लौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्रागुक्तम् ततोऽन्यः शेष इत्याह । असत्यामिति ॥ हरदत्तस्वाह स्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति ॥ तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लुटो बाधापत्तेः । लङ् लुट् तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधेरभावात् । यच्च च ज्ञापकं प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु

लाघवेत्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि लदन्ते वक्ष्य-
 । ॥ इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् ॥ यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदा-
 तम् ॥ तदापाततः । तुमुन्विषयेपि लट् भवति तुमुना लृण्ण बाध्यते इत्येत-
 प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिर-
 क्ष । भावे हि सः समानकर्तृकेषु एवेति च वक्ष्यते । लृडित्येतावत्सूत्रकरणेपि
 विष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ॥ लोट् च ॥ विधिनिमन्त्रणे-
 शायनुवर्तते तदाह । विध्यादिष्विति ॥ आशिषि लिङ् लोटौ ॥ ननु विध्या-
 दसूत्र एव संप्रत्यप्रार्थनाशीः प्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् ॥
 प्राहुः । इह हि क्तिचक्षौ चेत्युत्तरसूत्रार्थमाश्रयीति तावदावश्यकम् । लिङ्-
 लोटौपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि स्मे लोडित्यादिना स्व-
 वेवयि परत्वाद्बाधः स्यात् । सिद्धान्ते परत्वादेव विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधक-
 इति महान् विशेष इति ॥ तुङ्घोस्तातङ् ॥ यद्यपि तिङ्घोस्तातङ् इति वक्तुं
 ण्यम् तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट
 इत्यनुवर्तने वा गौरवाच्च तुङ्घोरित्युक्तम् ॥ लोटो लङ् इति ॥ लोटः इत्युपमये
 षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिसुदाह । तेनेति ॥ अडाटी तु नाति-
 दिश्येते, न हि तौ लङः क्रियेते, किं त्वङ्गस्येति भावः ॥ नन्वेवमपि यान्तु वा-
 न्तु इत्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस् स्यात्, जुङ्गत्तु विन्दत्वित्यत्र तु सिजभ्यस्ते-
 ति जुस्स्यात् ॥ अत्राहुः विदो लटो वेति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितवि-
 भाषाश्रयणाच्च जुस् ॥ यदा लङः शाकटायनस्येति सूत्रे नित्यं ङित इत्यनुवृत्त्यै-
 वेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लृङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् ।
 लिङि तु भेर्जुस् इति जुसो विहितत्वाच्च । ङित इत्यस्य लङ्ग्रेव पर्यवसाना-
 त् । ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमसायं लङेव यो लङ् तस्यैव भेर्जुस्, न
 तु लङ्ग्रहादेन यो लङ् तस्येत्यतो नोक्तदोष इति ॥ तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र
 सिजभ्यस्तेति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वात् शाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् ।
 तस्मान्नलङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव । न तु तदतिरिच्यते । न च पात-
 इति सूत्रेण अदुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन विध्य-
 र्थवायोगाद् । अन्यथा अभूवन्नित्यच्च सिजभ्यस्तेति जुस् दुर्वार एव स्यादिति
 नव्याः ॥ यदि त्विह पात इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्या-
 येत । तदा तु उक्तदोषाभावाद् यद्देति समाधानमपि सम्यगेव । शाकटायन-
 ण्येति जुसो वैकल्पिकत्वात् । तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिजभ्यस्तेति

लुप्ति स्वीकृते तु सुतरां सम्यगेव । परं तु लुप्तत्वं विन्दित्वित्यत्र लुप्तवारणाय
 व्यवस्थितविभाषा तु आश्रयणोपेवेति दिक् ॥ सकारान्तत्वेति । डिल्लकारो-
 त्तमसकारत्वेति प्राची व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति
 भावः ॥ डिटुत्तमत्वेति । डिल्लकारोत्तमत्वेत्यर्थः । तेन भवावः भवाम
 इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ सोपिप्पेति । एवं च पित्त्वे नानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो
 हिरादेशः, स तु स्थानान्तरतम इत्यनुदात्तो न भवति ॥ अहि शृङ्गम् । स्तुति यु-
 तम् ॥ भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वादेस्तातड् । अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते,
 न तु परमिति भावः ॥ स पित्त्वेति । स इति तच्छब्देन यस्याऽङ्गागमः स परा-
 मृश्यत इत्याहुः ॥ इतश्च ॥ इतश्च लोप इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वत्यनुवृत्तं षष्ठ्यकव-
 नान्ततया विपरिणम्य इतेत्यनेन विशेष्यते, तदाह । परस्मैपदमिकारान्तं य-
 त्तत्वेति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भवेदित्या-
 दावतिव्याप्तिः ॥ ननु अतो येय इत्यत्र ईय् दीर्घादिरस्तु । एवं च नोक्तातिव्या-
 प्तिः । इतश्चेति तपरकरणात् । अत एव अक्षोभवीदित्यादावपि न दोष
 इति चेत् ॥ मैवम् । रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दीर्घप्रौढ्यादिति मनोरमायां
 स्थितम् । विधिर्धर्ममन्त्रा ॥ श्रोत्रेषु वाच्येषु वेति । पञ्चदशस्यापि आकारं
 स्थितत्वादिति भावः ॥ अत्र आद्ये त्वित्यमुपपत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वम-
 नुचितम् । तथाहि सति कर्त्तादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्या-
 दयोर्था बाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्त्ताद्यभिधायकत्वं न स्यात्,
 ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्यात्, शब्दादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था
 च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्त्वतीयादिविरुद्धश्च न सिध्येदिति ॥ हि-
 तीये त्वित्यमुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्तादयो न बाध्यन्ते, परस्मै-
 रविरोधाभावात् । तथा च लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वल-
 काराणां संप्रदात् लिङादीनामपि कर्त्तादयोर्था भवेयुः ॥ किं च कर्त्तादयोपि
 निरवकाशाः ॥ न च लिङादयोवकाशाः । न्यायसाध्येन विध्यादिवर्त्तमानत्व-
 भूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् ॥ नचैवम् पञ्चमीत्यादौ धात्वर्थं प्रति
 वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्त्तृका वर्तमाना
 पञ्चक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशे-
 ष्यत्वापादानस्य कर्त्तादावपि तुल्यत्वात् ॥ ननु प्रत्ययार्थः प्रधानम्, प्रकृत्यर्थी
 विशिष्टमिच्छोत्सर्गिकमाख्याति त्यज्यते । भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्त-
 नुरोधादिति चेत् ॥ तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥ प्रवर्तनायामिति ।

प्रवर्तनास्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु, अनुस्यूतत्वादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति । प्रवृत्तिः
 प्रवर्तनाद्यभ्यस्यमपि व्यापारः स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्
 दाश्रयस्तु लकारार्थो व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तना तु
 लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा
 पार्थी भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवालिङ्गादिनिष्ठा
 ग्राह्यो भावनेत्युच्यते वेद एव लिङ्गादिनिष्ठा वक्तुरभावात् लोके तु पुरुषनिष्ठा
 इति केचिदभ्युपगच्छन्ति ॥ प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, पुरुषप्र-
 वृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एवं च धातुपातव्यापारस्य विषयविषयिभावेन
 हेधात्वर्थे तात्पर्यपात्रका लिङ्गादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् ॥ लिङ्-
 त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां ग्रन्थान्तरकल्पने गौरवात् ॥ एवं णिच्पि ।
 इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव, न तु
 णिज्निष्ठा । लिङ्गादिद्योत्या तु मतमेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा चेति ॥
 स्यादेतत् लिङ्गादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवद-
 त्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्या-
 न्नयः प्रवर्तनान्नयस्य लकारिणोक्त इति कर्तरि द्वितीया न भवति किं तु प्रथमेवेति
 चेत्, तर्हि षोदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेत् इति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः ॥ पुरुष-
 निष्ठेति मते प्रवर्तना लिङ्गादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या । तथाच लिङ्गुपातव्या-
 पाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावात्कौतुहः । देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इ-
 त्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातुपातव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयो-
 रपि कर्तृत्वाल्लकारिणाऽनुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीयेति वैषम्यमिति ॥ कौस्तु-
 भादौ तु हेतुमति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन
 स्थापितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु अभीत्यस्य णिजर्थविशेषकत्वे
 अभिसावयति, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु उपसर्गात् सुनोतीति पत्वमभिप्राययतीति
 सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति ॥ तथा गतिबुद्धीति सूत्रे णिकर्मेति विग्रे-
 षणमव्यावर्तकं स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोज-
 कस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् ॥ प्रार्थनं याज्ञा ॥ क्वचिदिति । ज्ञापनफलं
 तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिटुगिज्ञक्षणडीबभाव इति टिट्टा इति सूत्रे ण्योक्तम् ॥
 इयादित्यादौ उतो वृत्तिर्लुकि वृत्तीति न प्रवर्तते, भाष्ये पिच डिच, डिच पि-
 न्नेति व्याख्यानाद्विशेषविवक्षितेन क्तिन्नेन पित्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाण
 तथा यासुटो क्तिन् न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह । अशानचः शिष्वमिति ॥

सुट् तिथोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः ॥ लिङ्गः सञ्ज्ञेयः ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते चेति तुमषष्ठीकम् अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह । सार्वधातुकलिङ्गोऽनन्त्यस्येति ॥ सकारइत्यस्यापीति । अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः ॥ आशीर्लिङ्गीति । भूयास्तामित्यादौ ॥ ननु सुटि कृते अनधि चेति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव स्वीरिति यासुटः सकारो लुप्यते भलि परे यः संयोगस्तदादित्वात् । तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि स्वीरिति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह । स्फुटतरं त्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति भावः ॥ मध्येपवादव्यायेनेति ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यननुवृत्तावयवं न्यायः प्रवर्तत इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद्दत्तो येय इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वपदान्ताकारस्य जुसञ्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्येवेति चेत् ॥ मैवम् । अनेकाश्रयत्वेपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥ व्याख्येयमिति । एतच्च विप्रतिषेध सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ आर्धधातुकसंज्ञ इति । लिङ्गः शाकटायनस्यैवेत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् । ततश्च पक्षे श्रवादिः स्यात् ॥ किदाशिषि ॥ द्वित्वं नैव गुणद्विप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिन्द्रादित्यादौ संप्रसारणार्थम्, जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च, जागर्तेर्गुणो हि द्विति पर्युदस्यते । द्वित्वं चेह विशेषविहितेन कित्वेन बाध्यते ॥ सलोप इति । भल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः, सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थितम्, तदसंबन्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तोत्यत्र भल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः । भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा भल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् । भृष्ट इत्यादौ सावकाशस्य भल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥ किञ्चिन्मिसे इति । किति गिति द्विति परे इको गुणद्वयो न स्त इति न व्याख्यातं, द्विन्मि भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । न चारभसामर्थ्यं शङ्कम् । चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः ॥ अन्ये तु क्ङितीति प्रत्ययसङ्घातात् प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य क्ङिति पर इति व्याख्याने तु द्विचं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव ॥ न

वं भवाम इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गं गुणं प्रति बाहिरङ्गस्य नि-
 धस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ कङ्ठितीति सूत्रे चत्वेन गकारोपि प्रक्षिप्यत इत्याश-
 न गित्किन्डिन्निमित्त इत्युक्तम् ॥ गिति किम् ग्नाजिस्त्वय ग्न्तुः जिष्णुः । कि-
 ते त्वस्त्रिग्याहुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं प्रसज्येत । न च स्त्रीर्गिष्वे भूष्णुरित्यत्र
 निषेधो न स्यात् ग्नाजिस्त्वयचेति चकारादभुवश्च ग्न्तुर्भवतीति स्त्रीकारादि-
 ते वाच्यम्, अत्रकः कितीत्यत्रापि चत्वेन गकारं प्रक्षिप्य गित्कितीरिण्यन स्या-
 दिति व्याख्यानात् । न चैवं चत्वंस्यासिद्धतया अत्रक इत्यत्र विसर्जनीयो न
 लभ्यत इति इति चेत्युक्तमेव स्यादिति वाच्यम् । सौषत्वात् न सु न इत्यत्र
 नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः ॥ वामनस्तु ग्नाजिस्त्व इति
 सूत्रे स्या चा इति प्रश्ने वात् स्यास्तुरित्यत्र घुमास्या इतीत्वं न भविष्यतीति
 गकारप्रश्ने वाभावाच्च अत्रकः कितीत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्षेत्र इत्याह ।
 इत्यक्षणे इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः ॥ इत्यक्षणे किम् । लैगवायनः क्षि-
 गोर्गन्डादित्वात्फक् इहादिहर्षे रोगुणस्य च वस्तुगत्या इकस्यानिकत्वेपि न
 निषेधः । न चेक इत्युक्तेपि किति चेत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति श-
 ङ्क्यम् । नाडयनादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ भूयादिति । इह स्त्री इति स्त्री-
 पस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन
 बाध्यते ॥ नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्ववासिद्धमित्यसिद्धत्वात्संख्यादिलोपः
 स्वादपदान्ते संयोगादिलोपस्य भट् भुङित्यादौ नावकाशत्वादिति चेत् ॥ अ-
 चाहुः । सुट्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्त्रैव प्रत्ययत्वेनापुनराभावाद् ङलन्ता-
 याः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदीपशङ्कैव नास्तीति ॥ सर्वलकारापवाद इति ।
 मास्त्रित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दोऽन्य एव, न तु माङित्याहुः ॥ ङिङ् लुङि । इकार
 उच्चारणार्थ इति मनोरमा ॥ न च मन्त्रे घसति सूत्रे लेरिति स्थाने न इत्युच्य-
 मानं ङिङ्मित्रस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम् ॥ गतिर्यस्येति सूत्रादिम-
 च इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिनः स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गा-
 भावात् ॥ विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया कृद्सि रूपान्तरस्यानापाद्य-
 तया च सिञ्जनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ शबाद्यपवाद इति । आ-
 दिशब्दान्तत्तद्गणप्रयुक्तानां शब्दादीनां ग्रहणम् ॥ इचाविताविति ॥ तच्च उदि-
 त्वे प्रयोजनसमस्त्येत्यत्र अनिदितामित्युपधातोपाभावः ॥ कर्मलक्षणा ॥ इह
 व्यवहितोपि लुगनुवर्तते । न तु श्रुः, व्याख्यानादित्याशयेनाह । लुगिति ॥
 गापाविति । गातीति श्रुतिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इत्यादेशो

खादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् ॥ अथान्तेति किम् । प्रणिपिनष्टि । उपदेशश्च
 ह्यत् प्रणिपेक्ष्यति, चक्षुः स्यान् प्रणिचक्ष्ये, इत्यत्रापि निषेधः ॥ शेषपक्षं
 स्पष्टार्थम् ॥ अत्रशास्त्रे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविबक्षितायां च-
 त्वाभावः । संहितायां तु यत्त्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्या-
 शङ्का न कार्येत्याह । इहोपसर्गाणामित्यादि । एकपद इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रह-
 णं गोबलोवदन्यायिनेति बोध्यम् । वाक्ये त्विति ॥ सा संहिता विवक्षाधीना,
 न तत्र नित्येत्यर्थः ॥ उपलक्षणमिति । एतच्च सप्ताध्यायनिर्देशं कृतवती भीमसं-
 नस्यापि संमतमित्यत्र कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । संहत-
 र्गताविति सूत्रे गतावित्येतदपि विधे गत्यामित्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव
 घटते नान्यर्थेति दिक् ॥ उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्प-
 त्तार्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोप्युपसर्गः श्योतक एव, न तु वाचक इति
 भावः ॥ उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम् स्यादाभावव्यमासापः
 प्रसापोऽनर्थकं वचः । अनुज्ञापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रज्ञापो
 विरोधोक्तिः संज्ञापो भाषणं मिथः । सुप्रज्ञापः सुवचनमपज्ञापस्तु निन्दनः इ-
 ति ॥ टित् अश्मने ॥ ननु शान्त्योपि लक्ष्यानि कात्मनेपदत्वात्पक्षमानी यजमा-
 न इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकृतस्तिवादिभिरात्मनेप-
 दानां विशेषणान्न दोषः । एवं तु टितस्तुङां टेरे इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥ बाहः
 स्ते ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तभयोरित्यत्र भ्रुटीभविष्यति ॥ अतो
 गुणे इति । इट् एत्वे कृते आदगुणं बाधित्वा ह्रस्वी प्राप्तायामनेन परस्मैपत्त्यर्थः ॥
 अत्राहुः ॥ धातोरेकाच इत्यतो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटी ति
 चाऽनुवर्तत इत्याह । इजादियो धातुरित्यादि ॥ गुह्यमान् किम् । इथिष । अष्ट-
 स्वानर्क ॥ अश्मः ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च
 नेह । आम् । आमतुः ॥ परस्मै लुगिति । मन्त्रे घस इति सूत्रात्परित्यक्त्यनुवर्त्य
 लेलु गिति काशिकादीं व्याख्यातम् । तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यासाभात् । तिङो-
 पवादत्वात्सावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽतिङन्तत्वाद् देवदत्ता-
 दिपदात् परत्वेपि तिङ्ङितिङ्ङ इति न निघातः । आमन्तात् परस्मै निघातश्च ।
 न चातिङ्ङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् ।
 लिटः क्त्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे लोहस्पताभामन्तस्या-
 व्ययत्वात्सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् ॥ कृष् चातुमयुज्यते ॥
 अर्थं तर्हि तं पातयां प्रथममासं पपात पश्चात् प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेति ॥

रमाद एवायम् ॥ न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पञ्चाशयो-
 गो व्यवहृतीति न दृश्यतीति वाच्यम्, विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहृतिनिवृत्त्यर्थं
 च इति वार्तिकविरोधात् ॥ अन्यस्यापीति । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव
 धातुर्गृह्येत, तदा चात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् आम् प्रत्ययवदिति सूत्रेऽनुप्रयुज्य-
 मानस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र कृञ् चेति चकारे-
 ष्वेवानुप्रयोगोन्वयस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् अनुप्रयुज्यते
 च लिट्परः कृजित्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् ॥ अभेदान्वय इति ।
 मामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः ॥ एवं चैधाचके एधावभूवेत्यादौ
 एककटं कभूतानप्यतनपरोषा हृष्टमिमा क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सक-
 र्मकः, भवतिस्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् ॥ अत्राहुः । यदा हि करो-
 तिहृत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे, राज्यं चकारेति, तदा नियमेन
 सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते लुङ्वाचका-
 रेत्यादौ, तदा यजमानाधिकरणः करोतिहृत्स्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयम-
 पि तथाभावं भजते । एवं अस्मिन्निर्णयान्मकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मक-
 त्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानोक्तवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथाच
 माघः तस्मात्तपश्च विभ्रां बभूवे इति । श्रीहर्षश्च तपतुं पूर्तावपि मेदसा भरा
 विभावरीभिर्विभ्रां बभूवरे इति । अचेदमवधेयम् । लुङ्वाव लुङ्वाचकार लुङ्-
 वावभूवेत्यादौ केवली केवली होमो गम्यते, इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः ।
 फले तु न कश्चिद्विशेषः । घटमानय, द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाप्यकृ-
 त्वर्थगतकारकसंख्याविशेषाभिष्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ अनन्वितेति । संपद्य-
 र्थस्याप्यकृत्यर्थस्य चामेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥
 आप्त्यत्यक्तम् ॥ आप्त्यत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह । अतद्गुण इति ॥ आम् प्र-
 कृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयांतादिति । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि
 चञ् इति भावः ॥ अनुज्ञासंज्ञित इत्यतोऽनुवर्तनादाह । आप्त्यनेपदं स्यादिति ।
 एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत्र आह ।
 वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्वव-
 दित्यनुवृत्तौ वाऽनुप्रयोगस्य कृञः आम् पूर्वेषु तुल्यमित्यर्थज्ञाभादिदृष्टिः किं
 तेन आम्प्रत्ययवदित्यनेन ॥ लिट्प्रभृतयोः ॥ पशति शकारकरणकारविशि-
 ष्टकारसादेशस्तथा ॥ अक्षय्येति ॥ असंयोगादिति किम् । समन्ते । अत्र
 नलोपो न ॥ किञ्चिन्नेति ॥ अत्र सामानाधिकारस्य साभाव द्विवचनशब्दस्य

वचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति सिद्धमित्युक्तम् ॥ अनन्यार्थैः स्वतिङ्गन्तिभरेत्यादि-
भिः श्रुतिवादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । अपरस्मरा इति सूत्रे सातत्त्वग्रहणेन एक-
देशानुमत्या लुपेदेवश्यम् कृत्य इत्यादिपूर्वाचार्यञ्चोक्तो ज्ञापितः इति तु तत्रा-
वोचाम । मनोरमायां तु एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः
ज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् तदयुक्तमिति नव्याः ।
गतिकारकोपपदानामित्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं
तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥ तद्वत् इति । न च मत्वर्थस्य ज्ञायां माना
भावः । वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्त-
पाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकायां वसतिशक्तित्यादिपाठस्तु अनार्थत्वाच्च मानमिति
शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातपरम्परया
संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिसाभार्यमेकग्रहणे कतेत्य-
नुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् वसतिशक्तित्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भेदादय इति
निर्धारणं न स्यात् ॥ एकग्रहणेति । नन्वेकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्याहृत्यर्थमित्य-
ज्ज्ञा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्याद् इति चेत् ॥ अत्राहुः ।
एकाच्ग्रहणेन एकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्याहृत्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्येवैकाज्-
ग्रहणं तत्रैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥ वधेरिति । यस्तु तद्व्याहृत्ये
अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना । स एव प्राचाऽनुसृतः
अदूददन्तह्णुन्क्षणीयुनुक्ष्मिडोङ्ग्रिभिः । हङ्ग्रहण्यां च विनैकाचः स्वरा-
न्ता धातवोऽनिट् इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राऽनुगुण-
त्वात् । तथाहि सर्वं सर्वपदादेश इति न्यायेन कइत्यादेः करित्वादेशस्तस्य
यथास्मान्मुपदेशं गृहीत्वा कर्ता इतित्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादे-
शेपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदास सामर्थ्या दिति चेन्न ।
सूत्रेणापर्युदस्तत्वादिति भावः ॥ इषः षीध्वम् ॥ इण्कोरित्यधिका-
रेपि पुनरिण्ग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम् । तेनेह न ।
पक्षीध्वम् ॥ अज्ञात् परेषामिति । विहितानामित्युक्तौ तु दाजो लुङि अदिदृ-
मित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिङ्दुङ्गनां टत्ववत्त्वधत्वेव लिङ्गोऽध्वं धुङ्गोऽध्वं नत्सी-
ध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अज्ञात् किम् । वेविषीध्वम् । य
अप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कषीदृमित्यादावेव भवेत् । तथापि अर्थवद्
ग्रहणपरिभाषा कश्चिच्च प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन अनिनस्यन्-
ग्रहणीतीति सिद्धम् ॥ एधांश्चभूवेत्यादि । चाम्प्रत्ययवदिति सूत्रे कल्पग्रहणाद

तुप्रयोगान्तरे तद्ध नेति शेषात्कर्तरोति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्वा-
 व । एधावभूवे ईषावभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तद्धि कृते एषि इटि
 । रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि ह एतीति हादेशे कृते एधामहि
 । चामहोति केचित् । तामिसाहचर्यादित्येव इत्वं न त्वेशीत्यन्ये ॥ तत्साहच-
 र्यादेव सार्वधातुक एव एति इत्वम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तद्धि व्यतिहारे इ-
 त्वमेव भवति न तूक्तद्वयेपि । तेन एधामासे ईषामासे इत्येव रूपमित्यपरः ॥
 क्वचित्तीति । यद्यपि कृष्ण इत्युक्तौ लाघवमस्ति । तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं
 प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥ पररूपापवाद इति । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो
 नामधातुप्रक्रियास्त्रयग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्य-
 यङ्गवचनमपीय कास्त्रनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । इत्वम् । अतो गु-
 णे । अत आदेरिति दीर्घः । अल औ । हृद्विरित्युक्तत्वात् । हलादिः शेषात् प्राग्व
 परत्वात् अत आदेरिति दीर्घं कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्येयं
 ग्रन्थ इति नव्याः ॥ अस्तजादीनाम् । एतच्च अजादीनामटा सिद्धमिति वार्ति-
 ककृता प्रत्याख्यातम् ॥ ननु अटि सति हृद्विरेचीत्यनेन ऐधतत्यादिसिद्धावपि
 ऐन्दित्यादि न सिध्यत् । किं चातो गुण इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतत्याद्यपि न
 सिद्धात् । यदि तु अटश्चेति क्रियेत तर्हि अस्त्रपोऽहसद् इत्यत्र हृद्विः स्यात् ।
 इदञ्च पञ्चभ्यः अट्गार्ग्यगालवयोरिति अडागमस्य सत्त्वादतो रोरभूतादिति रो-
 रत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेत्, न । उपसर्गादिति धातावित्यपक्रयाजादौ
 धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्त्रपोस्तीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वा-
 त्यरताजादिधातुमत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकार
 रूपादटोऽपि परे हृद्विरिति व्याख्यानात् । एतेनाटश्चेत्युक्तावट गतावित्यस्याल्-
 ष्णुटि अटनमित्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् ॥ न चैवमपि आतद्
 आतोद् इत्यादि न सिध्यति । अटश्चेत्यस्य ऐन्दित्यादौ सावकाशतया पर-
 त्वादिव अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । अकारोश्च पुनर्हृद्विविधानार्थ इत्य-
 भ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा अटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः ॥ स्यादेतत् । आडजादीनामिति
 मुचाभावे आस्तामासन् इति कथमटा सिध्यति । अमोरित्यलोपेन अटश्चेति
 तत्र हृद्विप्रवृत्तेः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात् प्राग्वडागमे कृते हृद्वी च कृतायां
 पश्चात् अमोरलोप इत्यस्याप्रसङ्गे । न च वार्णादांगं बलीय इति हृद्वेः प्रागलोप
 एव स्यादिति शङ्कम् । व्याश्रयत्वात्, वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया अनित्य-
 त्वाद्वा । तत्र हि अमोरलोप इति तपरकरणमेव लिङ्गम् । यदि हृद्वेः प्राग्व-

ल्लोपः स्यात्, तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति ॥ यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानट्
 पाव इत्यादौ ह्रस्वस्यपि दृश्यत इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्पूर्वं कर्त-
 व्यम् तथाप्याट् विनैवाड्यत्यनेन आह्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद् व्याख्येयमि-
 ति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ सलोप इति ॥ लिङ्गः सलोपोनस्यस्येत्यनेन ॥ एधेया-
 तामिति । लोपुटः सलोपे आद् गुणः ॥ एधिषोध्यमिति ॥ इणः परस्वपि इ-
 ण्यन्तादङ्गत्वात् परस्वाभावात् इणः षोध्यमिति ठत्वं न भवति ॥ आत्मने । भो-
 न्त इत्यतो भ इति अदभ्यस्तादित्यस्मात् अदिति चानुवर्तते तदाह । भस्वाख्या-
 दिति ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति । सुन्वन्ति ॥ अतः किम् । एधन्ते । ध्रुवन्ते ॥
 इड्भिन्न एवेणिति । विभाषेष्ट इति इटो विशिष्य ग्रहणल्लोबलोपद्वन्द्यायै न कैश्चिदि-
 ड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः ॥ ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्वादिभि-
 र्विना हुङ्गुञ्जभ्यां विना च अन्ये यि एकाचोऽजन्तास्ते निहताः अनुदात्ता इत्य-
 र्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ताः भृलुः
 प्रभृतयः । ऊदन्ताः कृतृप्रभृतयः । यु मिश्रणादौ । इ शब्दे रुङ् गतिरेषण-
 योरित्युभयोर्ग्रहणम् । निरतुबन्धपरिभाषया लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति
 परिभाषया च । नच साहचर्याल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । तस्या-
 नित्यत्वात् ॥ ण्यु तेजने । शीङ् स्वप्ने । झु प्रस्रवणे । एस्तुतौ । टुञ्चु शब्दे ।
 टुभोश्च गतिगृहोः । डीङ् विज्ञायसा गतौ । त्रिज् सेवायाम् । हुङ् संभक्तौ ।
 हुङ् वरणे ॥ नन्वेतद्विज्ञानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णतः ऊर्णतवानित्यादि
 न सिध्येदिति चेत् । मैवम् । ऊर्णतिर्णु वङ्गावो वाच्य इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्ट-
 सिद्धेः । अत एव ऊर्णनूयते इत्यत्र धातोरेकाच इति यङ् । ऊर्णनावेत्स्त्रानेका-
 चत्वेन प्रवृत्तस्यामोभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये वाच्य ऊर्णतिर्णु वङ्गावो यङ्-
 प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमस्य प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहाद् ॥ इति । विभा-
 षा गुणेश्चियामिति हेतावियं पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतश्च कैयटे स्पष्टम् ।
 उपग्रहः प्रतिषेधः । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । एवं च णवङ्गावेनैकाचत्वात् श्रुतः
 कितीति निषेधप्रवृत्तेरुर्णत इत्यादि सिध्यति । एकाच उपदेशे इतीर्णनिषेधस्तु
 न प्रवर्तते । णवङ्गावेनैकाचत्वेऽप्यनुदात्तत्वाभावात् ऊर्णधातोर्णुधातोश्च उदात्त-
 त्वात् तथा षोर्णुविता षोर्णावीदित्याद्यपि सिध्यम् । वसतिशङ्कृचंस्त्वभ्य इति
 प्राचो प्रत्यस्त्वं पाठमुपेक्ष्य वसन्तेषु कादिक्रमेणाह । यङ्कृ इति । कान्त एकः ।
 चान्तेषु पञ्च सुचरिचवचविचसिचः षट् ॥ कुपचष् पाके । पचि व्यक्तीकरणे ।
 हावाप पचित्वेन गृह्यते । सुष्क मोचने ॥ रिचित्वेन रिचिर् विरुके ।

[illegible]

वर्णास्तसंख्याका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः । ज्ञान्ताः षट् । कान्त एकः । ज्ञान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य, च इति षष्ठां, च इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्रवणा निर्देशस्य फलमाह । तुदादाविति । ढपदृषी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु ढपिः सर्वमते स्थितः, ढपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः ॥ अत एव वक्ष्यति । ढप ढम्फ ढमौ । हावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । दृप दृम्फ उक्तेभ्यः । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येक इति च तुदादौ ॥ चुरादौ तु ढप ढमौ । ढप दृप संदीपन इत्येक इति च ॥ अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु जिष्विदा स्नेह्नमोचनयोः । पद स्थैर्यं । विधु गत्याम् । विधु ग्राह्ये माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने । इति भौवादिकाः । मनु भवबोधने तानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः क्रैयादिकश्च । झिष दाहे भौवादिकः । वस पाञ्चादने पादादिकः, एते अनुदात्तत्वरहित्यात् सेटः । युज् वन्धने क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्रवणा निर्देशेन संग्राह्यास्तु जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गती । विधु संराहौ । बुध भवगमे । मन ज्ञाने । पुष पुष्टौ । झिष आलिङ्गने । वस निवासे एतेऽनिटः ॥ युमिश्रणमिश्रणयोः । अयं सेट् ॥ अमी तथेति । णिजिर् शुद्धौ । ओविजो भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण पादादिकतौदादिकदेवादिकानां व्याहृतये मानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ विन्दतिरिति । विद्लृ ज्ञाभे, ॥ इष्ट इति । अनिट्त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभृत्यादिप्रत्यानुरोधात् शष्क ष्टौ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यादि सौत्रप्रयोगादन्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वभौमिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥ अकर्मक इति । अत कंचित् । अमिभवेष्वाधात्वर्थः । तथा च स्पर्धार्यकस्य सकर्मकता दृश्यते, पाङ्गास्तमरावमरावतीत्येति । उदाहरिष्यते च स्पर्धार्यामाह इत्येव स्वयमेव कृष्णबाष्पूरमाह्वयते, स्पर्धते इत्यर्थ इति । श्रीहर्षोपि प्रायुङ्क्त तच्चसत्ययुगान्तं वा चेता स्पर्धितुमर्हति इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥ श्रयूर्वाः ॥ अतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः, किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रफस्यापि हित्व भवति, द्वितीयस्यैकाचः संबन्धिरफस्यैव न न्द्रा इति निषेधादिति, बोध्यम् ॥ गाष्ट । ऋकारो नाग्योपिशास्त्रद्विदिताम् इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आसदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं, संदर्भो वा धन्यः ॥ नायु नाष्ट । उपतापो रोगः ॥ अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह । आशिष्ये-

ति ॥ अत एककृत्वस्य ॥ एकशब्दोदासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इ-
 ष्यः । तद्व्याचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन । लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणम् ।
 त्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह । लिङ्निमित्तेति ॥ किति लिटीति च ।
 यपि गमश्चन इति सूत्रे कितितीति वर्तते । तथापि प्रयोजनाभावात् किति-
 त्वानुवर्तत इति भावः ॥ किति किम् । मनाद ॥ लिटि किम् । पापण्यात् ।
 वक्तव्यतुरिति । न चैवमपि वक्तव्यतुरित्यत्र अभ्यासे चर्च इत्यस्यासिद्धत्वादेवाभ्या-
 सलोपी स एवेति वाच्यम् । फलभजनशब्देन एवविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वं
 ज्ञापनात् । एवं च आदेशश्चेह वैकृष्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं
 कर्तव्यमेवेति दिक् ॥ मदि स्तुति । मोदः संतोषः मदीर्घः ॥ स्वप्नपालस्यम् ॥ नञ्स-
 दद ॥ शसु हिंसायाम् दक्ष्यांतः ॥ सूत्रेऽवयवाऽवयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च शसद-
 द्वादीनां योऽकारः इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्देनिकबन्धना षष्ठी न
 संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे । गुणशब्देन भावितस्येति । भावितत्वं च
 साक्षात् परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रि-
 यमाणो योऽन्तदवयवोऽकारः, लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओ-
 कारस्तस्यानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थात्तात्पर्यानुपपत्तिः ॥ दददे
 इति । शशसतुः । शशसुः । ववमतुः । ववसुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥
 खदखद । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥ सकर्मक इति । खदख ह-
 व्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । अपां हि त्रिमास्य न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः
 खदते तुषारा इति त्रीहर्षः । न खदते, न रोचते इत्यर्थः ॥ धात्वादः ॥ धातुय-
 ष्यं किम् । षट् षड् । आदेः किम् । लषति ॥ उपधायां च । मपि धातोः
 इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । वीरुपधाया इत्यतः वीरिकः दीर्घः इति । हलि
 चेत्यतो हलीति च तदाह । धातोरित्यादि ॥ धातोः किम् । ऊङुतः कुरुः ।
 कुर्वी कुर्व इत्यनेको दीर्घो माभूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि प-
 दोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वा-
 च्यम् । पदस्येत्वनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्व-
 प्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारात् अथः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्यु-
 पगमेऽपि कार्यकालपक्षे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यथो-
 सिद्धत्वात् कुर्वी कुर्व इत्यत्र उपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुयङ्गणानुव-
 र्तनस्य नात्यन्ताकम्पकता पदस्येत्वनुवृत्त्या कूर्दते इत्यादौ दीर्घः सिध्यत्येवेत्या-
 हुः ॥ रेफवकारयोः किम् । पुष्प्यति ॥ हल्परयोः किम् । चिरिणोति जिरि-

णोति ॥ इकः किम् । अर्चते नर्दति । ननु इलि चेत्यत्र रेफवकारयोर्ह्रस्वरयो-
 रिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिध्यत्येवेति सूत्रमिदं
 व्यर्थमिति चेत् । इलि चेत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति
 दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च उपधायां चेति सूत्राभावे उपधाभूत-
 योः षोः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वोर्ह्रस्वि चेति सूत्रेण
 स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥ सूदते इति ॥ स्रवतीत्यर्थः ॥ ननु स्रदतिवत्
 स्रद सूदति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ
 गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ष्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असूषुददित्यादौ,
 लिटि सुषूदे सिषेधेत्यादौ चादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न स्यात् । इणः परस्य सका-
 रमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनि-
 ना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिताः । स च पाठ इ-
 दानीं परिभ्रष्टः साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वादतो लक्षणमुखेन तान्
 व्यवस्थापयति । सेगित्यादि । दन्त्यश्च अस्र दन्त्याचौ, तौ अन्तौ अव्यवहितपरी-
 यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः, स आदिर्येषां धातूनां
 ते दन्त्याजन्तसादयो जन्तसादयश्चेकावः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ
 सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः ॥ दन्तेत्यादि
 किम् । चुस्कन्दे ॥ एकावः किम् । सोसूच्यते । सोसूच्यते । सूचिसूची सुरादा-
 वदन्तौ ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । सेगिति । सेज् गतौ । सृष्ट-
 गतौ । सृ गतौ । स्तब्ज् आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तब्ज् आच्छादने । स्र्यै शब्द-
 संघातयोः । एभ्यो न्ये ॥ पूर्वेण केषांचिदसंग्रहादाह । ष्वष्केति । ष्वष्क गतौ । जिष्विदा
 गात्रप्रक्षरणे । स्रद आस्त्रादने । ष्वष्ज् परिष्वङ्गे । जिष्वप् शये । स्मिङ् ईषहसने ।
 एते षोपदेशा इत्यन्वयः ॥ स्राद आस्त्रादने इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । द-
 न्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्रददित्यादौ षत्वं निति भावः ॥ लृहादौ
 सुखे च ॥ चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः स्त्रीदितो निष्ठायामित्तीणनिषेधार्थः । प्रल्ह-
 षः, प्रल्हन्मवान् । इह लृहादौ निष्ठायामित्युपधाङ्गस्य ॥ आघायांमिति ।
 अविद्यमानगुणसंबन्धज्ञापनं आघा ॥ आततुरिति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं
 न ॥ इटि ईटि ॥ संयोगान्तस्य षोप इत्यतो षोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानु-
 वर्तते तदाह । षोपः स्यादिति ॥ इटः किम् । अहाषीत् ॥ ईटि किम् । आतिष्ठा-
 म् । आतिषुः ॥ सिञ्ज् षोप इति । अत्र वन्दन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिञ्जग्रहणं भ-
 लो भलीत्यादिसूत्रत्रयं सिञ्जिष्यकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् ।

स्योता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । धि चेति सूत्रे तु वामनमते सिधो लोपः ।
 भाष्यमते तु सखेति भेदो बोध्य इति ॥ षष्ठमज्ज ॥ अवादीत् । अत्राजीत् । अतो-
 हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः ॥ हलन्तस्योदाहरणमपाची-
 त् अधाचीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । हलो ष
 इत्युक्ते त्वजन्तांगस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंकेत । अच इति तु इक्-
 परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सोदित्यत्र स्यात् न त्वपाचीदित्यादौ ॥
 नेटि ॥ प्रागुक्तं नेति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदन्नजोर्विशिष्य विधानाच्च निषेधः ।
 किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः । तस्यानिडादौ सिचि चरितार्थत्वा
 त् । असुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नित्येव पठ्य-
 ते ॥ इर इत्संज्ञेति । इकारस्योपदेशेजनुनासिक इति, रेफस्य तु हलन्त्यमिति
 प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः ॥ एतस्य वैयर्थ्यं चक्षिङ्ग्य-
 क्तायां वाचीत्यत्र स्फुटीभवित्यति ॥ सुश्च्योतेति । शपूर्वाः खयः ॥ यकाररहि-
 तोप्यमिति । तथाच प्रयुज्यते मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमिति ॥ मन्थ । अयं
 क्रादावपि ॥ विध गत्याम् । अयमुदिदिति केचित् । तत्तु सिद्धातिबुद्धयः श्यना
 निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिप्रत्यविरुद्धम् । उदिच्छे तु उदितोवेति त्का-
 यामिड्किप्तास्त्रिष्टायामिड्न् स्यात्, यस्य विभाषेति निषेधात् ॥ सिधेधेति । आदे-
 शेति षत्वम् ॥ उयसर्गात् ॥ सुनोति सुवतीत्यादिश्रितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ।
 तेन अभिसोषवोति, अभिमोषोनीत्यादौ षत्वं नेति प्राञ्चः । स्यादिष्वेवाभ्या-
 सस्य षत्वं, नत् सुनोत्यादिष्विति नियमाच्चेष्ट षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इ-
 ति मनोरमादौ स्थितम् ॥ सेनयेति णिजन्तो नामधातुः, सेनया अभियाति अ-
 भिषेणयति । सिधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तु सिध्यते । परिसि-
 ध्यति ॥ गृह्णा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह । उपसर्गस्यादिति । नि-
 मित्तादिति । इणरूपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते । असंभवात् । न च निःपुणो-
 ति निषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावाद् सस्य षत्वं न स्या-
 दिति शङ्काम् । षत्वविधौ नुस्विसर्जनीयशर्व्ववायेपीत्यधिकारात् । इष्यस्तादुप-
 सर्गादिति व्याख्याने तु, स्यादेवावाव्याप्तिः । दुरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्रति-
 षेधात् दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्धन्यादेशे
 फलितमाह । सस्य षः स्यादिति ॥ ~~सस्य~~ प्राक्सितादित्यत्र क्रमज्ञानस्यापे-
 क्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे । सदिरप्रतेः ॥ अप्रतेः किम् । प्रतिमी-
 दति । षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह सदेरिति ॥ ~~सस्य~~ ॥ सौत्रस्येति । सान्धु स्तुन्विति

सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु एभि प्रतिबन्धे इत्यस्येति भावः । एवं जूस्त्वम्भि-
 त्वङ् विधायकसूत्रेपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तप-
 रिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः । ईदृश्वानुमि
 एभिर्लक्षणिकः । तेन विस्तभ्यते इत्यादौ षत्वं न । उदः स्यात्सुभोरिति सूत्रे
 मकारोपधग्रहणेन उभयोरपि ग्रहणादुक्तभ्यते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम् । मका-
 रस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे स्तम्भेरिवानुवृत्त्यर्थ
 इति भावः ॥ ननु सदस्त्वभ्योरिति सूत्रितेपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् क-
 थंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । किं चेति । नानुवर्तत इति । तथा च स्तम्भे-
 रित्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः ॥ चकारश्चिन्व-
 प्रयोजन इत्याहुः । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तामाश्रित्य
 तिष्ठतीत्यर्थः ॥ आविदूर्यं सामीप्यम् । तच्च प्रयोगोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । नि-
 रुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः ॥ एतयोः किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ॥
 केचिदिह अविदूरशब्दात् स्वार्थेभ्यञ् । आविदूर्यमनतदूरमीषहूरमिन्त्यर्थः । तथा
 च अविदूरशब्दात् ननञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाङ्गाव-
 प्रत्यय इति मनोरमाग्रन्योक्तिर्नातीवोपयुज्यत इत्याहुः ॥ वेङ् ॥ विष्वणति । स-
 शब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । षट्कुप्वाङिति णत्वम् । एवमवष्वणति । व्यष्वणत् ।
 विषष्वाण । स्यादिव्यभ्यासेनेति षत्वम् ॥ भोजने किम् । विस्वनति वीणा ॥
 परिस्मिन्विभ्यः ॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यङ्लुग्नित्तये शपा निर्दे-
 श एवास्त्विति शङ्क्यम् । वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग्नान्तीति वक्ष्यमा-
 णत्वात् । षेठ सेवायाम् । परिषेवते ॥ षिञ् बन्धने क्तान्तः सितशब्दः एरजन्तः
 पचाद्यजन्तो वा मयशब्दः, विषितः । विषयः ॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । वि-
 सिनोति ॥ षिवु तन्तुसंताने । परिषीव्यति ॥ षहर्मर्षणे । परिषहते ॥ सुडागमः
 परिष्करोति । स्तुस्वञ्चोरुपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरितयोः
 सिवादीनां वाङ्मव्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥ प्रश्नः स्त्रियात् ॥ उपस-
 र्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वमङ्मव्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्द-
 स्योपादानम् ॥ तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः ॥ अभ्यषुणोदित्यादीन्मुदाहृतं-
 व्यानि ॥ स्याद्विषु ॥ इह हे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थम् द्वितीयं तु नियमार्थमित्या-
 शयेनाह । व्यवायेपि षत्वमेषामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्व-
 मित्यर्थः ॥ तत्फलं तु षू प्रेरणे अभिसुसृषति । अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य
 न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिष्ठोरिति नियमाच्च भवति । अभिसिषासतीत्यत

तु षणोऽभावादभ्यासात् परस्य षत्वम् पूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम् ॥
 खादेतत् । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धम्, अभ्या-
 सात् परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किमाद्यवाक्येन ॥ अत्राहुः । फल-
 जयार्थमाद्यं वाक्यम् । अषोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनया अभियातुमिच्छति
 अभिषिषेणयिषति । अवरणात्ताभ्यासार्थं च । अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ।
 षणिं प्रतिप्रस्वार्थं च । अभिषिषिषति । षिच क्षरणे स्तीतिस्थोरेवेति नियमात्
 षभूते सनि निवर्तितमपि सत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति ॥ सध्वसेर्भतौ ॥
 शिषा निर्देशाद्व्यर्थ्यादस्माद्यङ्लुकि न निषेधः । तेन उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भव-
 त्येव । विषेधिधीति । नच सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्लुकि उपसर्गात्सुनोतीति
 षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्था-
 त् । अन्यथा सेधतेरिति शिषादिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ षिधू शा-
 स्त्रे । माङ्गल्य मङ्गलक्रिया । स्वार्थे षञ् ॥ स्वरतिस्सूति ॥ स्त्व शब्दोपतापयोः
 स्वादिः ॥ ननु स्वरतिसूधूदितो वेति सूत्रतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथगग्रह-
 णेन ॥ मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया षू प्रेरण इति तौदादि-
 कस्यैव ग्रहणं स्यात् त्वादादिकदैवादिकयोरितयोः । नचैवं षूङ् इति पठ्यता-
 मिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया अलुग्विकरणस्य
 सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथगग्रहणमेव
 प्रापकमित्याहुः ॥ धूक् कम्पने स्वादिः क्रादादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो धू विधून-
 ने इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । इट् सनि वेत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचो-
 र्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ भ्रष्टस्योः ॥ अध इति किम् । धत्तः ॥ असेत्सीदिति ।
 अस्तिमिच इति ईडागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । ततश्चत्वम् ॥ भ्रष्टो भ्रष्टः ॥
 मंयोगान्तस्येत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । सस्य
 लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्तेर्भलो भ्रष्टः सस्येति निर्दिष्टानां
 त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति ॥
 भ्रष्टः किम् । अनैष्टाम् ॥ भ्रष्टः किम् । असेत्सीत् ॥ असेधीदिति । नेटीति
 वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः ॥ खाट् । ऋकार इदिति । तेन नाग्लोपोति निषेधे अ-
 चखादत् । अतः किम् । तुतोद ॥ उपधायाः किम् । गणयति ।
 इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः ॥ इह सिचि
 वृद्धिरिति सूत्रमनुवर्तते नेटीति सूत्रादिटि इति ऊर्णोर्तिर्विभाषा इत्यतो विभा-
 षाग्रहणं च, तदाह । ईडादावित्यादि ॥ अतः किम् । अदेवीत् ॥ हलादेः

किम् । माभवानतीत् । षटीत् ॥ लघोः किम् अगदीत् । अरक्षीत् ॥ इडादौ
 किम् अपाचीत् ॥ परस्मैपदे किम् । अयतिष्ठ अयतिषाताम् ॥ अचकासीदि-
 त्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेन यथोक्तवर्ण-
 व्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रमत्तवभावात् लघोरिति शक्यमक-
 तुमित्याहः ॥ तपरकरणं स्पष्टार्थम् ॥ पवर्गोयादिरिति । दन्वोष्ठ्यादित्वे तु
 नशमददेत्येवाभ्यासलोपनिषेधाद् बेदत्, बेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥
 नेर्गदन्वद् ॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्थत्यादीनामेकादशानां शिपा नि-
 र्देशश्च यङ्लुङ्नित्यर्थः । तेन प्रनिजागदीति प्रनिनानदीति प्रनिसासिति
 प्रनिजंघनीतीत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते ।
 डुधाज् प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो प्रणियति । देङ् प्रणिदयति ।
 धेट् प्रणिधयति । डुधाज् प्रणिदधाति ॥ माशब्देन मेङ्माडोरिव ग्रहणं घुप्रकृ-
 तिमाङ्गिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ ष्ते नः ॥ धातोरिति ।
 धात्वादेः घः म इत्यतोऽनुवर्तनाद्वात्वादिरित्येव । नेह । अणति ॥ णोपदेशान्
 पर्युदासमुखेनाह । णोपदेशास्त्विति । नर्द शब्दे । नट अवस्यन्दने घुरादिः ।
 यस्तु नट नृत्तौ इति घटादिः स नेह गृह्यते माटोति दीर्घनिर्देशात् ॥ नाथृ ना-
 धृ याच्चादौ टुनदि समृद्धौ । नङ् नाशने । नृ नये । नृत्तौ गात्रविच्छेपे । एभ्यो-
 ष्भ्यो भिक्षा इत्यर्थः ॥ तवर्गेति । तेषां तु पञ्चभ्योभिन्ना णोपदेशाः ॥ उपसर्गा-
 द् ॥ समासेङ्गुलेः सङ्गः इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम् ।
 कृते तु तस्मिन्समास एव स्यादित्यपेक्षं ग्रहणं कृतम् ॥ प्रणिनदतीति । नेर्गद इति
 णत्वम् । धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमासे इति णत्वं न भवति अडादिभिन्नेन
 व्यवधानात् ॥ तस्मात्तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह । दीर्घाभू-
 तादिति ॥ खर्द । दन्द्शूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह ।
 दन्द्शूकक्रियायामिति । दन्द्शूककर्तृकायामित्यर्थः । आनन्तेति । इदित्त्वान्नुम्
 तस्माच्चट्टिहल इति नुट् । वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ अर्हिर्हिर्-
 टुड्वः ॥ उपदेशेजनुनासिक इत्यतोऽनुवर्तनादाह । उपदेशे इति ॥ उपदेशे किम् ।
 जिकारोयति ॥ जिष्वप्जीतः क्तः । सुप्तः । टितोयुच् नन्दयुः । डितः क्तः । क-
 त्त्रिमम् ॥ क्तिदि परिदेवने अनुदात्तेषु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । क्रियाफ-
 लस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्सु अयं न पठितः । शुन्ध शुद्धौ ।
 अयं शौचकर्मणियुजादौ । माङ्गलिक एधतिस्त्वर्गोयास्तस्तदनुरोधेन कतिचित्
 तवर्गोयास्ताः पठिताः ॥ इदानीं लोकप्रसिद्धादिपाठक्रमेणाह । अथेत्यादि ॥

सुकुके इति । परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् असंयोगात् इति किञ्चम् ॥ सु-
 ब्धात्स्वत्वादि । सुब्धातोऽदाहरणानि । षट् दन्ता अस्य षोडन् तमाचष्टे णिचि
 टिलोपः । षोडयति । एष षष्टं करोत्याचष्टे वा षण्टयति । षण्टीयतीत्यत्र षण्ट-
 शब्दात् कश्चि ईत्वं बोध्यम् ॥ एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि ।
 धात्वादेः इति सूत्रे उपदेशे इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । छिवुष्व-
 ष्कती तु यकारादी । लोपो व्योः इति यलोपः ॥ प्रनिकृत्वतीति । शेषे विभाषा
 इत्यत्र अकस्मादाविति पसुंदासाच्चेर्णत्वं नेति भावः ॥ असवर्णेचीति ॥ असवर्णे
 किम् । ऊखतुः ॥ अचि किम् । इयाज । उवाय ॥ उवोखेति । द्विर्वचनेच इति
 निषेधात् पूर्वं द्वित्वं पञ्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेषे-
 त्यनेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङ्कादौ कर्तव्ये गुणोत्र न स्थानिवदिति बो-
 ध्यम् । संनिपातपरिभाषयति । आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भा-
 वः ॥ अन्ये तु इजादेः इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् ततश्च नित्यं यो गु-
 रुमान् एध वृद्धौ इत्यादिस्त्वैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः ॥ ऊखतु-
 रिति ॥ किञ्चाद् गुणाभावे अभ्यासस्यासवर्णे इति उवङ् न भवति ॥ ननु इयिष
 उवोषेत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घं कृतेचपरत्वाभावादित्युवङ् न स्त इति
 इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । वार्णादाङ्गं बलीयः इति
 परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि
 यणं बाधित्वा गुणो भवति । तथा करोतेर्धञि कार इत्यत्र यणं
 बाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैवं भिवेरीणादिके न प्रत्यये स्थोन इत्यत्र
 च्छोः शृङ् ईत्थूठि कृते लघूपगुणं बाधित्वा यणं न स्याद् इति वाच्यम् । समाना-
 श्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ॥
 अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्यान्तवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ पर्जन्यवत्त्वमिति । उपयोगानुपयो-
 गविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं कृत्स्नं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिन् लक्षे लक्षणं
 सकृदेव प्रवर्तते इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ आङ्गं बलीय इति । ननु
 कृत्स्नसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति
 चेत् ॥ सत्यम् । इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय कश्चित् समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् ।
 अत एव उङ् शब्दे इत्यस्मात्सिद्धिर्न ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टं सिध्यति । उवङ् प्राक्
 सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तत्र सिध्येदिति दिक् ॥ परत्वाच्चेति । आपाततीयं हेतुः कृत्स्नस्या-
 ङ्गत्वेन बहिरंगत्वादन्तरंगसवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् ॥ उखती-
 ति । इदित्वाङ् । लिटि उङ्खांचकार । आशिषि उल्थात् ॥ ववखतुरिति ।

वादित्वादेवाभ्यासलोपी न ॥ एखति ॥ इङ्खति । इङ्खांचकार ॥ ईखति ।
 ईखांचकार ॥ इंगति । इंगांचकार ॥ त्वगि कम्पन इति । अयम् उष्ण उष्णीति
 दण्डके गती पठितस्य गतिविशेषे इत्ति 'बोधयितुं' पठ्यते । अत एवानतिप्रयोज-
 नत्वाङ्गेषु पुस्तकेषु न पठितः ॥ सेवने चेति । यं पूरवो हवङ्गणं सचन्ते इत्यादौ
 सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् । स्वरितेत्सु षच समवाये इति वक्ष्यते ॥ लोचृ ।
 ऋदित्त्वात् नाग्लोपि इति ऋस्त्वनिषेधः । अलुलोचत् ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पचि
 विस्तारवचने इति चुरादौ ॥ ऋज गति । अर्जनं प्राधान्येन, उपार्जनं तु प्राप्तं
 गिकम् ॥ नुङ्गिधावित्यादि । नुङ्गिधिलादेशविनामेषु प्रतिविधेयम् इति वचना-
 न्नुडादिविधेषु वर्णकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ॥ यद्वा द्विहलग्रहणं
 भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसंगः । अश्रोतेश्च इत्यनेन
 अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 ऋजिभृजौ । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्त्वात् श्नीदितो
 निष्ठायाम् इति नेट् । भृक्तः । भृक्तवान् ॥ एजृ भ्रेजृ भ्राजृ । भ्राजेर्दृट्कारण-
 मनुदात्तेत्वमात्रफलम् । भ्राजभास इत्यादिना चङ्परे णौ उपधाङ्गस्य विक-
 क्षितत्वात् । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ परस्मैपदिन इति । चवर्गोयास्ताः प-
 रस्मैपदिनः । पूजायां त्विति । नाश्चैः पूजायाम् इति निषेधादिति भावः ॥ जृस्त-
 ण्मु ॥ स्तन्भुः सौचः । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तभ्रीत् । अश्वत् ।
 अश्वताम् । अश्वन् । अश्वयोत् । विभाषा घेट्प्रत्योः इति चङि अशिष्वियत् ॥
 अर्च पूजायाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्त्तव्येपि परस्मैपदार्थः ।
 दीर्घाभावादिति । स्वाभाविक ऋस्त्वानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । सुखसुखार्थमि-
 ति । कृतऋस्त्वानिकदीर्घाकारात् परस्यापि नुट् भवत्येवेति भावः ॥ युच्छ
 प्रमादे । युच्छतीति । अन्तरंगत्वात् छे च इति तृकि लघूपधात्वाभावात् गुणः ।
 न च वाणांदांगं बलीय इति वाच्यम् । आंगवार्णयोर्युपगम्यतन्तावेव आंगस्य बली-
 यत्वात् । न च युच्छेति चकारककारावुच्चार्यतां किमनेन तुग्विधनेति शङ्कम् ।
 बहुषु धातुरूपेषु चकारककारयोरुच्चारणे गौरवात् । छे च इत्यस्य शिवच्छायेत्या-
 दावावश्यकत्वाच्च ॥ अस्मैर्ष्यं ॥ वी इति च्छेदः । तेन संबोतः संबोतिरित्यादि सि-
 ध्यति ॥ आर्धधातुकविषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेदीयते इत्यादि सिध्य-
 ति । परमसभ्यां तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः ॥ यङ्लुक् तु अस्मात्
 भवति । लुका यङोपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावात्तार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति
 वोभावस्यैवाप्रमत्तेः । एतच्च न लुमता इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अघञपोः कि

म् । समाजः । समुदोरजः पशु इत्यप् समजः ॥ विव्यतुरिति । एरनेकाच इति
यण् ॥ लोपाजादेश एवेति । एतच्च न पदान्त इति सूत्रे एवास्माभिरुपपादित-
म् ॥ एकाच इतीति । अजरुदात्तत्वेपि वीभावोऽनुदात्तः ऊट्टदन्तादिभिश्चा
एकाचोऽजन्ताः सर्वेष्वनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् ॥ ऋञ् ॥ डुकञ् करणे । कञ्
हिंसायाम् । इह निरनुबन्धग्रहणादेकानुबन्धवानुबन्ध्योरुभयोर्ग्रहणम् ॥ ए-
वमयेपि भृञ् भरणे डुभृञ् धारणपोषणयोः इत्युभयोर्ग्रहणम् । सृ गतौ । हङ्
संभक्तौ । हुञ् वरणे । इह निरनुबन्धग्रहणादिक्रानुबन्ध्योरप्युभयोर्ग्रहणम् । क
सृ भृ एषामनुदात्तत्वात् एकाच उपदेशे इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते, हङ्हुञो-
स्तूदात्तत्वात् श्रूयुक् किति इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह ।
क्रादीनां चतुर्णामिति । इह हि स्तुद्रादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रा-
प्तितेष्णिन्येषोपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । इणनिषेध
इति । नेडुशि इति प्रक्रमान्नजापादितस्यैवाभावस्य नियमो, न तु विभाषाबल-
लब्धस्यापि ॥ अनन्तरस्य इति न्यायादप्रि संनिहितस्यैव उचितः । तेन निषेधि-
श्च । सिषेह । सिषिधिव । सिषिध्व । इत्याद्युभयं भवति ॥ नान्येभ्य इति । तेन
पेचिव बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव नेडुशि कृति इति निषे-
धस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादिः सिध्यत्येवेति वस्त्रेकाजादघसाम् इती-
द्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्थमानत्वात् ! अन्य-
था बभूवानित्यत्राप्योडागमः स्यादिति ॥ नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि
लित्वेवेति विपरीतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्त्ता अकार्षीदित्यादाविडा-
गमः स्यादिति चेत् । मैवम् । कृते ग्रन्थे तमधीष्टो भृतः परिवृतो रथः इत्यादिनि-
र्देशविरोधापत्तेः । वमादिष्विति । आदिग्रन्थेन संबन्धविहीनां ग्रहणम् ।
तुष्टुषे तुष्टुर्वृ । तुष्टुवहे इत्यादि ॥ स्यादेतत् असु प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमः,
प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । ह्यग्रहणस्य व्यवर्त्यत्वप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न
ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति यत्लोकित्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, ह्यउ-
दात्तत्वात् । न चैवमपि हङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्य विशिष्टाग्रह-
णात् । यस्यपि विशिष्ट ग्रहणं ह्योपि नास्ति । तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वा-
त् ह इति ह्य एव ग्रहणं भवेद् विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् ।
एवं च बभूविवेत्यादौ श्रूयुक् किति इति इणनिषेधो दुर्वार इति चेद् ॥ अत्राहुः ।
बभूवाततज्जङ्गमववर्धयति निगमे इति सूत्रेण च्छन्दसि ववर्धयति निपातनाज्ञा-
पायां हुजङ्गङ्ग इटः स्त्रीकर्तव्यतया ह्यग्रहणस्य यत्विषयत्वायोगादमादीनां च

किञ्चेन नियमस्य सुखत्वादिति ॥ ~~अत्र~~ उत्तरसूत्रात् उपदेशे इत्यपकृष-
 ते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह । उपदेशेऽजन्त इति । धातुरित्याद्येपाकृत्यते न
 ज्ञाधातोः स्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिडित्यपे-
 क्षायां संनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते तासि च कृपः इति संनिहितं वानुवर्त-
 ते । न वृद्धाः इत्यस्मान्नोत्थनुवर्तते, तदाह । तासौ नित्यानिट् ततः परस्वेति । ता-
 साविव तासुदिति सप्तम्यन्तादिति, यथा तासौ न भवति एवं यत्त्वपीत्यर्थः ॥ अत्र
 इति किम् । बिभेदिय । शरीरधिय ॥ उपदेशे इति किम् । जहर्थ । इह परत्वात्ति-
 त्यत्वाच्च गुणपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेश
 इत्युक्तम् ॥ यत्नोति किम् । पपिम ॥ नित्यमनिटः किम् । सखरिय । सखर्थ । नायं
 तामो नित्यमनिट् स्वरतिसूति इति विकल्पितेऽत्वात् । इह तासौति न इति चानु-
 वृत्तौषेष्टे सिद्धे तासुत् इत्येतन्नातोवोपयुज्यत इति केचित् ॥ अन्ये तु यस्य तासौ
 विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इणनिषेधः इत्येतन्नाभार्थं तत् । तेन उवायिथ ।
 जवसिथेय च न निषेध इत्याहुः ॥ उपदेशेऽन्तः ॥ पपकथ । इयष्ठ ॥ उपदेशे कि-
 म् । कर्षा । चकर्षिथ ॥ अकारवत इति किम् । भेत्ता । बिभेदिय ॥ तपरकरणं
 किम् । राडा । रराधिय ॥ तासौ किम् । जिष्टसति । जग्रहिय । सनि ग्रहगुहोर्ध्वं
 इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । ऊदित्वेन ज्ञायां वेत्त्वाद् यस्य
 विभाषा इति निष्ठायां नेट् ॥ नित्यानिटः किम् । अक्ता । अक्षिता । किं च नि-
 त्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । न हि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् सूक्र-
 मोरनात्मनेपदनिमित्ते इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् ॥ ~~अत्र~~ तपर-
 करणात् कृष्टप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ऋसान्तेषु ऋजृष्टादिषु
 अचस्तासुदित्येव सिद्धम् । वृजृष्टौ यद्यपि सेटौ तथापि वृडः थलेव नास्ति आ-
 त्मनेपदित्वात् । वृजस्तु च्छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्वरिथेति भाषायामिटा भा-
 व्यम्, तस्मान्नियमोयमित्याह । ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ ॥ अन्यस्य स्यादेवेति ॥
 एवं च भारद्वाजमते स्यात् । अन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः ॥ पपिथ ।
 पपाथ । पेचिथ । पपकथ । इयजिथ । इयष्ठ ॥ अकारवानिति । ऋसाकारवानित्य-
 र्थः ॥ ईदृगिति । यस्तासुनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः ॥ ननु
 सुद्रुसुशुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठ-
 नं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्वनिवृत्तप्रथमतया सफलत्वात् ।
 अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ योगद-
 येति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः ॥ कुत इत्याशङ्क्यायामाह ।

अनन्तरस्येति । नचैवम् उपदेशेत्वतः इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अतएव
धातुषु ऋदन्तत्वादर्थनेन यद्यतएवतः यस्मिन् इणनिषेधः, तर्हि ऋदन्तादेवेति निय-
न्तुमशक्यत्वात् ॥ ननु तर्हि अचस्तास्वत् इत्यस्यैव बाधोस्तु तत् कथं योगद्वयप्रा-
पितस्य इत्युक्तम् ॥ अत्राहुः उपदेशेचस्तास्वदित्येवं सूत्रे कृतेपि तास्वत्यलीत्यादिप-
दानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अतएव इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अचः इति
पूर्वसूत्रे तु तास्वत्यलीत्यादेष्टाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मा-
दिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु उपदेशेऽन्तः ।
अतोऽचस्तास्वत्यस्यनिटो नित्यम् इति एको योगः स्वीक्रियते, तदा अत्र नास्येव
शङ्कालेशोपीति बोध्यमिति ॥ अन्ये तु व्याचक्षते अचस्तास्वत् इति सूत्रान्तर-
मेव ऋतो भारद्वाजस्य इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्यस्यनिटो
नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इति निषेधः, स भारद्वाजमते
ऋकारान्तस्यैव इति व्याख्यायते । तेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिमूत्रे स्तुप्रभृती-
नां ग्रहणमेवेष्टद्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अ-
नाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारम्भाधोतेन प्रतिषेधेन यथा बधेतेत्येतदर्थो
हि स आरंभः । अमुमेवार्थे सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां यस्मिन् भारद्वाजनियमप्रापि-
तस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् इति मूलेप्युपनिबद्धमिति ॥
विविधं विविधमिति । क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ सिद्धिर्हृदि ॥ इको गुणहृदी
इति परिभाषोपस्थानादाह । इगन्तेति ॥ परस्मैपदेष्विति किम् । अघविष्ट ।
अघोष्ट । सिचि किम् । एति । विभर्ति । गुणं बाधित्वा हृदिः स्यात् ॥ खज मन्थे ।
कजेति केचित्पठन्ति ॥ एजृ कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः ॥ टुओस्फूर्जा । ट्वि-
तोऽयुच् । स्फूर्जथुः । ओदितश्च इति निष्ठानत्वायमोकारः । स्फूर्गः स्फूर्ग-
वान् । आकारस्तु आदितश्च इति निष्ठायामिटो निषेधार्थो विभाषाभावादिक-
र्मणोः इति विकल्पार्थश्च ॥ स्फूर्गम् । स्फूर्जितमर्जनत्वादि । उपधायां च इति
दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः तेन कुर्वति मुर्वति इत्यपि भवतीति
केचित् ॥ चि चये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । चि निवासगत्योः इति तुदादौ ॥
अजन्तस्य ॥ दीर्घग्रहणेन अचश्च इति परिभाषोपस्थानादाह । अजन्तेति । यादौ प्र-
त्यय इति । अयङ् यि क्ङिति इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाक्षिसप्रत्ययस्तेन विशि-
यते । विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥
न त्विति । कथञ्कारे । प्रकृत्य । प्रकृत्य । उच्चैःकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद् दी-
र्घः स्यात् । तुन्विधिः सोमसुद् इत्यादौ चरितार्थः । ल्यपः पितृत्वमपि अनुदात्तार्थ-

तथा चरितार्थमित्याहुः ॥ सार्वधातुक्यकारे तु चिनुयात् कूजिनेति । अर्थेक्या-
 देकत्र पाठ उचित इति भावः ॥ लज लजि । लज्ज्यात् । लज्ज्यात् । लज प्रकाशने
 इति कथादौ ॥ भर्त्सने चेति । चाद् भर्त्सने ॥ तुजि पालने । भाषार्थीयं युजादौ ॥
 गज गजि । गज्जा तु मदिरागृहम् ॥ गज मदने च । मदने मदः चित्तविकारः ॥ वज
 वज्ज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपी न । ववजतुः । वव्रजतुः । ग्राह्यन्ता इति । ग्राहृ स्ना-
 चायाम् इत्यन्ता इत्यर्थः ॥ दोषधोयमिति । तथा च चत्वे द्रुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वा-
 त् न न्द्राः इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विज्ञाय टिग्रन्थस्य द्वित्वे पञ्चाद् दकारस्य
 द्रुत्वे च अट्टिष्टिते आट्टिट्दित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु अट्टिट्ठिते । आट्टिह
 दिति स्यादिति भावः ॥ तोपध इति । अस्मिंस्तु पञ्चे अट्टिट्दित्यादि बोध्यम् ।
 हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि द्रुत्वस्य निवृत्तत्वादिति गम्याः ॥
 मनोरमायां तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति द्रुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्दकारद्वयस-
 हितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अट्टिट्ठिते आट्टिट्दित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ निमि-
 त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति त्वनित्यमिति तदाशयः ॥ आनष्टे इति । न
 न्द्राः इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषे-
 धात् ॥ घट चलने । अयं सुरादावपि ॥ स्फुट । अयं कुटादावपि ॥ आनष्टे
 इति । तस्मान्मुड् दिहलः इति नुट् ॥ वण्ट इति ॥ सहायं विना चरतीत्यर्थः ॥
 मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः । मडि भूषायाम् इत्यर्थे परस्मैपदेषु ।
 यः सनिन्द उपालभ्यस्तत्र स्यात्परिभाषणम् इत्यमरः ॥ शडि । शण्डोऽधुरपुरोहि-
 तः । द्राड् । विशरणमवयवविभागः ॥ ग्राड् । उलयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥
 शौट् गर्वे । अस्थोणादिषु ईरन्त्यस्यते । तदेतदतिशौटीर्यमौडलोर्मेन सृज्यति इति
 कल्पतरुः । कटे ॥ अग्रस्मिन् । अग्रहीत् । टुवम् । अवसीत् । इय गतौ । अह-
 यीत् ॥ अणु हिंसायाम् । अवसीत् ॥ श्वस प्राणने । अवसीत् ॥ जाय निद्राक्षये ।
 अजागरीत् ॥ श्वस्ते कन्दसि नोनयति ध्वनयति इत्यादिना चङि निषिद्धे क्रीन-
 यीदिति उदाहरणम् । टुषोश्चि अवसीत् ॥ इडादौ सिधीति ॥ इडादौ किम् ।
 दह भस्मीकरणे । अधासीत् ॥ किट खिट । इट किट इति किटिर्गतौ पठिष्यते ।
 इह पाठस्वर्यभेदात् ॥ जट भट । जटतुः अभटतुः । इह त्वादेशमद्वित्वादेत्वाभ्या-
 सलोपी न । खट । अशुपुषिलटिखटिकणि विशिष्यः कान् खट्टा ॥ अट नृत्तौ ।
 प्रणटति । षोपदेशपर्युं दासे नाटीति सहस्रिकनिर्देशेन नट अवस्थान्ते इति चौरा-
 दिकस्यैव ग्रहणादयं षोपदेश एव । इट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । संज्ञायां चेति
 खुल् । बाहुलकादस्त्रियामपि ॥ षट् । पञ्चावजन्तात् टाप् सटा जटाकेसरयोः ॥

विट । सर्वधातुभ्यः इति षीष्वादिक् इन् । चेटिः कृदिकारात् इति डीष् । चैटी ।
 विट । इगुपञ्चम्यः कः । विटः । इयायेति । हित्वे कृते णलि ह्रस्वी सत्यामायादे-
 शः । अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ् ॥ ईयतुरिति । हित्वे कृते एरनेकाच इति यणं
 बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततः अचि प्रनुधातु इतीयङ् । एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् अभ्यासस्यासवर्णे इत्यनेनेत्येके । केचित्तु
 वार्णादाङ्गं बलीयः इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्य-
 म् । अभ्यासीत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वा-
 त् । अत एव ईयतुरित्यत्र इणो यण् इति यणि ततो दीर्घ इणः किति इत्यभ्यास-
 दीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्याद् अभ्यासाभावादित्याहुः ॥
 स्यादेतत् । णल्यलोक्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । तस्मिन्कर्तव्ये अचः परस्मिन् इति
 वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । असवर्ण-
 ग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु नास्ति सामर्थ्यम् इयति इयृत इ-
 त्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोज-
 यति । अन्यथा हि अभ्यासस्यर्त्तौ इति ब्रूयात् ॥ एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृ-
 ते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय णलि एय । इटपक्षे तु अयिधेति स्यादि-
 त्वाशङ्कापि न कार्या । अभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ एता । एष्यति
 अकृत्सार्व इति दीर्घः । ईयात् । ऐषीत् ॥ कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुड् । तोडनं
 दारणं हिंसनं च ॥ वोड् लोड् । उग्मादक्षित्तविभ्रमः ॥ गडि वदनैकदेशे । टव-
 गो यप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः । अन्तत्यादिषु तु पक्षेति न तिङ्विषया इति
 मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् ॥ तिप् तेप् ॥ लिङ्स्सिन्हावभ्रमनेयद्वेषु ॥
 इको भल् हलन्ताश्च इति वर्तते असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदिति च तदाह ।
 इक्समीपादित्यादि ॥ इकः किम् । यक्षीष्ट । सति किञ्च संप्रसारणं स्यात् ॥
 आत्मनेपदेति किम् । अद्राक्षीत् । किञ्च सति सृजिदृशोर्भक्ष्यमकिति इत्यम् न
 स्यात् । आत्मनेपदपरत्वं सिच एव विशेषणम् न तु लिङ्, लिङ्स्थानिकस्यात्म-
 नेपदस्य लिङ्ः परत्वासंभवात् ॥ तेप् कम्पने च । चकारात्स्वरणार्थस्य लाभादस्य
 पूर्वव पाठस्यक्तुं शब्दः । केचित्तु तिप् देप् इति पठन्ति ॥ ट्वेप् । वेपथुः ॥ केप् गे-
 ष् क्तेप् च । योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकथ्येते । तदाह । चात्कम्पने
 गतौ चेति । योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थद्वयसाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये ॥ पुनः पा-
 ठ इति । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः ॥ लृक्कल ॥ तरतरकारस्य
 गुणशब्देन भावितत्वात्फलमजोर्वैकल्प्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेत्येकह्रस्वस्य-

स्वत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥ तैरतुः । तैरुः फेलतुः । फेलुः । भिजतुः । भिजुः ॥
 अत्रि शब्दे । अस्माद् गुरोश्च इह इति अप्रत्यये अस्वाशब्दः । तिस्रः अस्वा अका-
 रोकारम्भकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ शोषादिभाषा इति कप्रत्यये च-
 श्वक इत्येके ॥ केचित्तु त्रीणि अश्वकानि नेत्राणि यस्येति विग्रहन्ति ॥ अभिरभी
 इति । सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यधिकारे उदके तुम्भौ च इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्व-
 न्तरेणापि अश्वःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अश्वस्तोयम् । तस्यापत्वमाश्विः भो-
 यः । अश्वसो लोपश्चेति बाह्यादिपाठादिजि सलोपः । तद्विद्वजं तु इति । पूर्वसव-
 णं प्रवृत्तेः पतवाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥ इक्षिभ्यश्चि ॥ रन्धयति । परापि हविर्नि-
 त्येन नुका बाध्यते ॥ अचीति किम् । रक्षा । जम्बा ॥ सनाद्यन्ताः ॥ सनादय
 इति ॥ सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यघोऽथाचारक्लिप् णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ्
 णिङ् चेति द्वादशमी सनादयः ॥ धातुत्वादिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादि-
 त्यर्थः । सुप्तिङन्तमित्यनेन स्त्राविधौ प्रत्ययग्रहणं नास्ति इति आपितत्वादिशि-
 ष्टस्य धातुसंज्ञाभावाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम् । भूवादयो धातवः इत्य-
 स्थानन्तरं सनाद्यन्ताश्च इति न सूत्रितम् । सनादयो द्वादश एव इति निर्धारणा-
 भावापत्तेः । सनाद्यन्ता धातवः इत्यस्थानन्तरं तु भूवादयश्च इति पठित्वा धा-
 तव इत्येतत्तत्र त्यक्तुं शक्यम् ॥ आसदयः ॥ आयियङ्णिङ् इत्यर्थः । विवक्षाया-
 मिति । परसप्तम्यां तु आर्धधातुकोपदेशकाले यददन्तम् इत्यनुपदं वक्ष्यमाणं न
 संगच्छेतेति भावः ॥ अन्ये तु गुप् रक्षणे इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोप-
 यतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत । विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा अप्र-
 त्ययात् इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥ कम्भस्त्रया ॥
 अमन्त्रे किम् कृष्णो नोनाव ॥ अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्नं कन्दसि
 चाम इष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रयामास । प्रत्ययान्तत्वादाम् । अथाह शुनःशेप
 ईचां चक्रे । इजादेश इत्याम् ॥ इह तुलुम्पचकासृदरिद्रादिभ्य आमी प्राप्ती का-
 स्थनकाश्च इति वार्तिकमारभ्यते ॥ प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इव आच-
 रति अति अस्य लिटि औ अतुः इत्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः ॥ अन्ये
 तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्त्वा प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्ये-
 व । अ इवाचरति इत्याचारैः क्तिपि लिटि आचकार, आचक्रतुरित्यादीत्याहुः ॥
 अतोऽलोभः ॥ अनुदात्तोपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते तदाह । आर्धधातुको-
 पदेशे इत्यादि ॥ उपदेशे इति किम् ॥ अय पय गतौ । आभ्यां क्तिपि वीरपृक्तलो-
 पादलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकात् लोपो व्योः इति यलोपे अतो

लोपः इति लोपो माभूत् । अत् यत् । इह ऋस्वस्य पिति इति तुक् ॥ भार्घधातु-
 के पर इति किम् । कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायाम् अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वं
 यथा स्यात् ॥ गोपायामिति ॥ नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे
 कलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोस्त्विति चेत् ॥ अत्राहुः । गोपायतं न इत्यत्र
 गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति, ततः शबकारेणैकादेशेपि ण-
 कादेश उदात्तेन इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु तास्यनुदात्ते णिददुपदेशात् इत्य-
 नुदात्तः । ततश्च उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितो भवति । स्वरितान्संहितायाम-
 नुदात्तानामिति न इत्यस्य एकश्रुतिः आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वेनेदमिष्टं सिध्यतीति ॥
 स्तुतावेवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेपि प्रायुङ्क्त न चोपलेभे वणिजांपणायामिति ॥ व-
 णिजां व्यवहारमित्यर्थः । अप्रत्ययादित्यायप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये ऽटाप् । च-
 लसे इति । इह अनुनासिकस्य किभलोः इति उपधादीर्घो न कृतः । संज्ञापूर्वक-
 विधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुल्लेखयन्ति ॥ कमु काम्नी ॥ अस्य णिङभावे
 उदितो वा इति ज्ञायामिडुकल्पः । कमित्वा । कान्त्वा । निष्ठायां तु यस्य वि-
 भाषेति निषेधात्कान्तः ॥ अस्मभ्यन्ता ॥ नामन्तेति सूत्रेतेपि णेरानटि इति व-
 क्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणयादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्य-
 न्येव । तथापि अपि लघुपूर्वादित्येवमर्थमायादेशवचनम् । प्रस्तनय्य । संगमय्य ।
 न ह्यत्र गुणयादेशौ लभ्येते ॥ आम् कारयामास ॥ अन्त गण्यन्तो मण्यन्तः ।
 तभूवह्विसिसाधिगडिमडिजिन्दिभ्यश्च त्वीणादिको भक् । भोऽन्तः ॥ स्पृहृगृ-
 हीत्यालुच् । स्पृहृयालुः ॥ श्रुदक्षिस्पृनिगृह्भिः इत्यौणादिक आय्यः । स्पृहृया-
 य्यः । स्तनिहृषिपुषीत्यौणादिक इत्नुच् । स्तनयित्नुः ॥ णेच्छन्द्सि इति इष्णुच् ।
 वीरुधः पारयिष्णवः ॥ णिच्छद् ॥ चलेः सिचोपवादः ॥ णेरिन्ति ॥ णेरिति णिङ्-
 णिचोर्ग्रहणम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्यनेनाधिकृतम् भार्घधातुके
 इत्येतद्विशेष्यते । यस्मिन्विधीति तदादिविधिः । अतो लोपः इत्यस्मात्लोपेति चानुव-
 र्तते तदाह । अनिडादावित्यादि ॥ यणि प्राप्तेति ॥ ननु परत्वादियड्यणादिविध-
 यो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावास्मिग्रहणेन ग्रहणात्लोपो
 भविष्यतीति चेन्नैव शङ्कम् । इयडादेशे ह्यन्यलोपः प्रसज्येतेति
 दोषः स्यादेत ज्ञातो लोप इति सूत्रे भा-
 ये स्थितम् ॥ न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धोः कृतयोरन्तरङ्गत्वादया-
 यादेशयोः कृतयोरन्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियडादेशे एव दोष उक्त इति श-
 ङ्कम् । वार्णादाङ्गं बलीयइत्ययायी बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् ॥

ष्मन्लोपाविति । णिलोप इत्यङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घभाः पूर्वविप्रतिषेधेन । ष्मन्लोपस्तु
 वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः ॥ णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव एव
 नास्तीत्यत आह । पाक्तिरित्यादि क्लिजन्तमिति । तत्र तितुच इतीङ्गिनिषेधादि
 ति भावः ॥ वचनसामर्थ्यादिति ॥ अयं भावः ये रित्येतावति सूत्रे कृतेपि आर्धधातु-
 केत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतः प्रवर्तमानो णिलोपेयङ्यणादिभिर्बाधितः सन्
 परिशेषात् क्लिज्येव स्यादिति अनटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत । तथा चानिडाया-
 र्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्लिजन्तमेवेति । अयमिति ॥ णिलोपइत्यर्थः । ष-
 लोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षकेत्यत्र वृद्धिः चिकीर्षादित्यत्र अकृ-
 त्माव इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन अतो लोपइति लोपो भवतीत्याह ॥
 चो चङ्यप्रभया ऋस्वः ॥ उपधायाः किम् । अचकाङ्क्षीत् ॥ सञ्जङ्क्षन्ति ॥ च-
 ङ्पर इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते । अिद्रुचुवामपि चङ्परत्वादत आह ।
 अङ्गसंज्ञानिमित्तयचङ्परमिति ॥ अङ्गस्याभ्यासेति । अङ्गस्य ये हे वि-
 द्भिते तयोः पूर्वाभ्याम इत्यर्थः ॥ अंगस्येति नावर्ततइति । अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ्-
 परइत्येतावतैव णिरिति लभ्यते । अिद्रुचुषु परेषु अंगत्वासंभवादतो व्याचष्टे । च-
 ङ्परौ यदंगमिति चङ्परेत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम् ॥ अनग्लोघे कि-
 म् । अचकथत् ॥ सन्ध्यतः ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति भ्रूयामिदित्य-
 त इदग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अभ्यासस्येत्यादि ॥ तपरकरणं किम् । पापच्यते
 सन् । पापचिषते ॥ न च सनि योभ्यासः सन्निमित्तेति विज्ञानात्तपरकरणाभावे-
 पि नोक्तातिप्रसंगः । अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम् । तादृशविवक्षा-
 यामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः ॥ न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते ।
 यद्याश्रीयेत तर्हि द्विवचनेचीति निषेधेन रिस्रब्दस्य द्वित्वाग्रहत्वावरिरिषती-
 त्यादि न मिष्येत् ॥ नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिरभ्यासस्य सम्परत्वाभावात् । न
 च येन नाव्यवधानन्यायेन सम्प्रवृत्त्या व्यवहितेष्वभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम् ।
 प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायप्रवृत्तिरिति चेत् ॥
 अत्राह । मना धातुमाक्षिप्य सनि यो धातुः सवन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्या-
 ने नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं
 मानमिति वाच्यम् । तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र
 मानम् । अन्यथा सनीत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्प्रवृत्तिसिद्धे-
 रिति ॥ दीर्घेऽङ्गोः ॥ लभोरभ्यासस्येति ॥ नन्व अजभल्समुदायस्याभ्यासस्य
 लघुसंज्ञा दुर्लभा ऋस्वं लघु इति सूचितत्वात् ॥ नैव दोषः । इमे हि न समानाधि-

करणे षष्ठौ, किं तु व्यधिकरणे । तथा चाभ्यासावयवस्य लभोदीर्घे इत्यर्थः ॥ स-
 पुनि चङ्परेनम्बोपइति सर्वमिहानुवर्तते ॥ तच्च प्राग्बदेष द्वेधा व्याख्येयं तदाह ।
 त्वंहावविषयेति ॥ हलादेरिति प्राचीनमिहोपेक्षितम्, निष्प्रमाणत्वात् । न हि
 मुनिचोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्ददत् आद्विटदि-
 त्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्कम् । अङ्गलघोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेषत्वे दीर्घ-
 स्य तत्राभातेः । चङ्परि हि यदंगम् उन्द इति न तदीयोभ्यासः, न वा चङ्पर-
 विचपं यत्कञ्चु तत्परः एतेन आद्विटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरिति व्या-
 ख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुपेक्षापि प्रत्युक्ता ॥ दीर्घाप्रत्ययैवोदाहरणसौष्ठवस्यो-
 क्तत्वात् ॥ लघोः किम् । ण्णु, हिंसायाम् । अचिचणत् ॥ शास्त्रेऽस्मिन् कार्यकालं
 संज्ञापरिभाषम् यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षव-
 त् । तथा च पूर्वोभ्यासरत्नस्य सन्वल्कल्लुनीत्यादिना सह पक्षद्वयेकवाक्यता
 समानैव । तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता । यद्योद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्य-
 ता इत्यस्ति विशेषः ॥ तच्चेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावदाचष्ट ।
 संज्ञासाहचर्यादिना लोकाद्वयेन । अंगं यत्नेति । अयं भावः । सन्वल्कल्लुनि, दीर्घो
 लघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्वनुवर्तते । अभ्यासस्येति च । तेनांगस्य ये हेतयोः पूर्वो-
 भ्याससंज्ञकास्तस्मेति फलितम् । हे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेषसमर्पकमध्या-
 दियते । तच्च कृदन्तं तद्योमादंगस्येति कर्मणि षष्ठौ । तेन यत्नांगं हिदृश्यते तच्चै-
 व पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावो स्तः इति । अचीकरत् । अपोपचत् ॥ युक्तं चैतत् । अंग-
 स्मेति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठोत्पत्त्युपपत्त्या अन्याय्यत्वा-
 त् ॥ नांगं हिदृश्यते इति । एवं चाचचकासत् आर्थयपत् और्ण नवद् इत्येव भव-
 तोति भावः ॥ अचयवः कचिदिति । हलादेः प्रथमावयवो हिदृश्यते अनादेस्तु
 द्वितीयावयववत्त्वर्थः ॥ अङ्गं यत्र हिदृश्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावो एकास्त्वे फलि-
 तौ । किं च । अस्मिन्पक्षे एकाचः इत्यंगस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सुलभम् एकाचो
 हे इत्यधिकारादित्याशयेनाह । तस्मादेकास्त्विति । स्यादेतत् । उक्तरीत्या अङ्गल-
 लादिशेषसुत्वदीन्यपि अनेकास्तु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । द्विद्रासति । द्विद्विद्रा-
 सति स्मिन्चयिषतीत्यादिसंख्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यद्योद्देशपक्ष आ-
 चीकृत इति चेत् तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हित-
 त्वाद् अच्चादिषु लोकात्तत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह । वस्तुत इति ॥ ऊर्णौ दीर्घ इति ।
 स्यादित्यप्युच्यते । और्णमकम् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते नौ कृतस्यादेशस्य
 स्यानिवृत्त्यनेन निषेधेन वा तुल्यस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवस्थाभावादिति भा-

वः ॥ अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्चापुगागमेततश्च च्लेखडिदीर्घस्य
 सन्वतितीत्यस्य च प्रवृत्तौ आर्तोऽपदित्वेव भवतीति भावः ॥ अर्थ उपयाच्चा-
 यामित्यस्य तु चङ्परं णौ आर्तार्थवति भवति, न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्ति-
 रिति पुरादौ स्फुटोभविष्यति ॥ उभयमिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्वयमित्यर्थः ॥
 न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परं णौ यल्लघु इति व्याख्याने न स्यात् । च-
 ङ्परं णा यदङ्गम् इति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचोचकास-
 दिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः ॥ ननु यथा चङ्परं णौ यल्लघुत्विति व्या-
 ख्याने येन नाव्यवधानं न्यायेन अपोपचदित्यादावेव उभयं भवति न त्वनेकव्य-
 वाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन लघुनि योभ्यासः इत्यच्चाप्येकेनैव
 व्यवयस्य लोकायत्वादचिचणदित्यादौ सन्वदितीत्यं न स्यादिति चेत् । अच्चाङ् । अ-
 तस्मदुत्तर इतीत्यापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेपि इ-
 च्छस्य चापितत्वात्कातदोषः । अत एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोः इति सार्थकम् ॥
 माधवोपि जागृ धातौ इत्यमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् ॥
 तथा च ऊर्णु धातोः यत्तेनोक्तमौर्णु नवदित्यत्र दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घो
 न भवति चङ्परं णौ यदङ्गं तस्य योभ्यासः इति सूत्रार्थात् । अत्र तु अङ्गावयव-
 स्याभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि ॥ तत्र तस्यापि आग्रहो नास्तीति मम्यते ॥ अत एव
 चकास्तावचोचकासदित्युदाजहार ॥ तथा च मतभेदा-
 मिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति ॥ कातन्त्रपरिशिष्टे
 त्वित्त्वदीर्घयोः अजोजागरदित्युदाहृतम् ॥ तन्मतइमयप्यसंभ-
 वादुपेक्ष्यम् ॥ व्यवस्थामिव विवृणोति । णेरिति । संनिहितमिति हेतुगर्भविशेषणं
 लघुनीत्येतत् णेर्विशेष्यं भवति । संनिहितत्वादित्यर्थः ॥ अङ्गमेवेति । अस्य
 चङ्परं इत्यत्र आदेशरूपचङ्गं आकाङ्क्षाभावेपि णाविनि प्रत्ययांश्च उत्थिता-
 काङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः ॥ कैयटेनैवेति । तथा च एकं हरदत्तम-
 तम् । अपरं तु, कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भावः ॥
 चङ्पर इत्यावर्त्य अङ्गोपविशेषणतयापि योजितम् । तस्य फलमाह । णेरिति ।
 शिद्रुश्रुषु परतो अङ्गोपित्वासंभवादिहापि चङ्पर इत्येतावन्तैव णाविति ल-
 भारते इति बोध्यम् ॥ अगितामपीति । पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नङ्गी-
 तसंज्ञकादौ लोपो णिचं प्रतीकृत इति भावः ॥ नोपदेशफलमिति । अनुस्वार
 इत्यर्थः । दंभन्तीति । नुगतोनुनासिकान्तस्थेत्यभ्यासस्य नुक् ॥ गत्यादिष्विति ।
 गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः ॥ मीम् । ऋदिक्फलं तु नाङ्गोपीति निषेधः । अ-

मिमोमत् ॥ छिवुक्तसु । छीवति । क्लाम्यति ॥ आङि चम इति । छिवुक्तसुषा-
चमामिति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः ॥ जिमिं केचिदिति । तथा च
जेमनमिति भोजने प्रयुज्यते ॥ वा भ्राश ॥ उभयत्रविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो
भूमिः, क्लमिचसी च दिवादी ॥ तेभ्यो नित्यं प्राप्ते चारश्वात् ॥ भ्राश्र भ्रान्नाश्र
दीप्तौ । फणादावेतौ ॥ भ्रमु चलने भ्वादिः ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमा-
यां पठ्यते, तद्द्रुमसादिति नव्याः ॥ भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः पुषादिः शमा-
दिः, तच्च भ्वादेः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति चैरूप्यम् ।
क्लमु ग्लानौ । तसी उडगे । चुट केदने । लष कान्तौ ॥ क्रमः ॥ छिवुक्तसुचमामि-
त्यतोऽनुवर्तनादाह । परस्मैपदे श्रितीति । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते । परा-
क्रमते ॥ क्रुक्रमोः ॥ अनात्मनेपदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इ-
त्यर्थः ॥ अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम् अनात्मनेपदनिमित्तयो-
रित्यर्थ इत्याहुः ॥ उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तुङ्निमित्तं क्रमेस्तु वृत्ति-
सर्गादयोपीति बोध्यम् ॥ सुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थीयमित्याह ।
अत्रैवेडिति ॥ अनात्मनेपदेति किम् । उपस्रोष्यते जलेन । उपक्रंस्यते ॥
निमित्तइति किम् । स्नौतीति स्नविता स इवाचरति स्नविषीयते । इह क्यङ्
आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः ॥ लुङ्लिट्ठां धस्येति ॥ लिटि । लिलिङ्-
द्वे लिलिङ्ध्वे ॥ अथ कथमिति । शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः ॥ कनूयी
शब्दे उन्दे च ॥ उन्दः केदनम् ॥ लिङ्गलोच ॥ यङि पेपीयते ॥ दीपजन ॥ दीपी
दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध अवगमने । पूरी आप्यायने । एते दिवादयः ॥
चिणो लुक् ॥ परस्म लुक्स्थादिति । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते । तदार्थिकार्थकथ-
नम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते चिणः परस्म जायमानो लुक् प्रत्ययस्य प्रत्य-
यस्य लुक्श्रुलुप इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥ अयमिति । षेष्ठ धातुः ।
भाष्यविह्वमिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे
पर्युदस्येत तदकरणात्सास्ति सोपदेश इति भावः । प्रवगताविति । केचित् प्रव इति
धात्वन्तरमित्याहुः ॥ तद्धि मनोरमायां दूषितम् । प्रवेति धात्वन्तरत्वे विभाषाङि
रुमुवीः इत्यत्र प्रु वः पक्षे चत्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥ प्लवेत्येतस्माद्विजिष्वाभावशब्दस्य
सिद्धत्वात् । तथा अवतिशृणोति इति सूत्रेण प्रवतेरभ्यासोकारस्य इत्त्वविधानमपि
व्यर्थं स्यात् । तिङ् पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धार्थं क्रियते । तच्च रूपं प्लवधा-
तोः सन्धत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥ ममस्येति । यस्य हल इ-
ति सोपस्तु न भवति यस्येति संवातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे

त्वर्थवङ्गहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुष्पकाभ्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् ॥
 लुटि मन्विता । आशिषि मन्वात् हलो यमामिति धातुयकारस्य लोपः । सूर्य
 ईर्ष्य । णक् । सुपूर्व । ईर्ष्यां चकार । ईर्ष्याचकार ॥ एब्बः क्विपि लोपो
 व्योरिति लोपे स्कोरिति कलोपे जश्त्वचत्वयोः । सूर्त् । ईर्त् । संयोगान्तलोप-
 स्विङ्ग न भवति रात्सस्येति नियमात् सूर्त् आदर इति वक्ष्यते । तस्यापि
 सूर्त् इत्येव रूपम् ॥ इय गतौ । जहाय । इय्यात् ॥ शिथिलीकरणमिति ।
 सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥ सुराया इति । तत्प्रकरणे संधानं स्यादभि-
 षव इत्यमरोक्तेः ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्ग-
 चान्य पदार्थः । तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् ।
 अश्वक्नीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च । समीपवाचिना अन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपि-
 णिशक्तप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः, अङ्गस्यातः ल्रोः समीपत्वात् ल्रश्च तदन्तश्चेति स-
 मीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः
 स्यादत आह । लुप्तषष्ठीकमिति ॥ अन्तशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह । अतः
 समीपावर्तित । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अन्तस्य तन्माहृत्त्यादिकं स्वीकर्त-
 व्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावात् इक्परिभाषानुपस्थानेपि असौम्यपरिभाषया
 अन्यस्य स्यादिति भावः ॥ यद्यपि अतोल्रस्येत्युक्तेपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि
 परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नाव्यवधानन्यायेनेष्टं सिध्यति तथापि अङ्गस्य सि-
 चि परे अतो वृद्धिः इत्यर्थोपि प्रतीयेत । ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् ।
 तद्धारणाय सूत्रे अन्तग्रहणं कृतमिति ॥ तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत
 इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ॥ अतः समीपावर्तित किम् । अस्योरीत् ।
 अमीलीत् ॥ ल्रान्तस्याङ्गस्य किम् । खल्ल आशुगमने । अश्वल्लीत् । अत्र अ-
 कारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः ॥
 ननु ल्रेत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं
 यत् ल्रं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वत् इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षि-
 तेति चेत् ॥ अत्राहुः । हलन्त्यमिति सूत्रे मनोरमायां सामीप्यं षष्ठ्यर्थः इति पञ्च-
 स्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति ॥ अत्र केचित् । अतो
 ल्रान्त इति क्लृप्ति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा अतो ल्रान्त इति व्यस्यमेव सूत्रयितुं
 शक्यम् । तथा च अङ्गस्यान्तं यद् ल्रं तस्मिन् परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्या-
 ख्यानसंभवाच्च तन्माहृत्त्याद्याश्रयणकेशः । न चाङ्गस्य विशेषणत्वेनैवान्वयो युज्य-
 ते, न तु विशेषणत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्येति परिभाषायाः पदम्

ङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इति सूत्रे षड्गावयवोऽसर्वनामस्थान इत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् कचिद्विशेषणत्वेऽङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटोत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवाद न्यायेन नेटोत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोक्तं न प्रवर्तत इति भावः ॥ मील ॥ संकोच इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः ॥ तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ॥ दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः ॥ धोक्तं । धोरितकमश्रानां गमनविशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कम् ॥ तसर । कृद्गना कपटेन गतिः श्रुगतिः ॥ क्कर हर्चने । हर्चनं कौटिल्यम् ॥ छिबु निरसने । अस्य ल्युटि छेवनम् । छीवनाऽसृक्क्यक्कन्मूत्ररेतांस्त्र्यप्सु न निक्षिपेदित्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः ॥ सग्लिटोर्जेः । सग्लिण्निमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमादिशेत् तदा येन नाव्यवधानन्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव । परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जजयिषतीत्यत्र ; कुत्वं स्यात् । न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥ धिन्विक्कण्थ्योर च ॥ अलोन्थस्येति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु उपत्ययोनुक्त्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्सनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युपत्ययलाभः ॥ अतो लोप इति । यद्यपि उपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति । तथाप्यार्द्धधातुकोपदेशे तदस्येव धिन्विक्कण्थ्योर चेति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कर्तुं चानुकृष्टस्य पञ्चाज्जायमानत्वादिति भावः ॥ लोपश्च ॥ यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्षणुवः अक्षुम् इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अश्रुहोत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् उतश्चेति सूत्रेऽपि अक्षणुहोत्यादावतिप्रसङ्गात् । स्यादिति असंयोगपूर्वमिति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ॥ अश्रुहोति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्र प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्रुहोति पाठस्तूचितः ॥ क्वि । अयमिति । क्वणीतोत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि क्वणोत्ययं धातुः न पठ्यते, किं तु क्वञ् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके क्वणीतोत्यादीनि रूपाणि तुल्यानोति फलितार्थः ॥ अत्र रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थः । कान्तिः शोभा, दोमिस्तेज इत्याहुः, तस्मिन्निच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । भागे वृद्धौ ग्रहे बन्ध इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् ॥ भिन्न ।

याङ्गालाभालाभास्त्रयोर्थाः ॥ स्वामी तु क्लेशे व्यक्तायां वाचि चेति पठित्वा
इमावपि भिन्नधातोर्ध्याविति मन्यते ॥ क्लिश्य उपताप इति दिवादी । क्लिश्य
विबाधन इति क्रादादी ॥ दीक्ष । पञ्चार्थाः ॥ ईष गति । गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये
टाप् । ईषा । मनस ईषा मनीषा । शकन्ध्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनी-
षितम् । प्रातिपदिकाद्यात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेति णिचि तदन्तात् क्तः । ईष उञ्छ
इति तु परस्मैपदेषु ॥ ऋञ्जादयस्त्रयः इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायाम् तुदा-
दिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रादिः ॥ कासांचक्रे इति । कासप्रत्ययादित्वाम् ॥
भासृ दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तड्मात्रफलकम् । भ्राजभासत्यादि-
नोपधाङ्गस्वस्य विकल्पितत्वात् ॥ णस कौटिष्ये । लिष्णिमिप्तादेशादित्वाभावा-
देत्वम् । नेसे ॥ आङः शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदेषु वक्ष्यते ॥ ग्रसु
ग्लसु । उदितो वेति ज्ञायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । यस्य विभाषा इति
नेट् । ग्रस्तः ॥ वेष्ट ॥ आद्य इति । वेष्टेतरति प्रत्यये वेष्टृशब्दो निपातितः ।
पोटायुवतीति सूत्रे इति भावः ॥ वेष्टृ गर्भोपघातिनी ॥ अन्त्य इति । बाहु-
शब्दस्य भुजपर्यायस्य चुम्बस्त्रास्तध्वान्तेतिनिपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवाद-
त्वादिति भावः ॥ दन्त्योष्ठरादौ । उभावपीत्यनुषङ्ग्यते । अनुदात्तेत्त्वकृतमात्म-
नेपदमनित्यम् । तेन ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सङ्गस्य इति सिद्धम् ।
न चात्रार्थासंगतिः, । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रसवणार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः ॥
ऊह । कथं तर्हि अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति । अत्राहुः । अनुदात्तेत्त्वलक्षण-
स्य तडोऽनित्यत्वाच्च दोष इति ॥ गाह । ऊदित्वादिङ्गा । इडभावे ढत्वम् ।
एकाच इति भष्भावः । षढोः कः सीति कः । कात्परस्य षत्वम् । जघा-
चे ॥ विभाषेष्ट इति वा मूर्धन्यः । जगाहिद्वे । जगाहिध्वे । इडभावेतु
भष्भावः ॥ ढो ढे लोपः ॥ जघाद्वे ॥ ढे किम् । ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो मा-
भूत् । कृते तु ढग्रहणे णुना णुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमि-
त्याहुः ॥ अगाढेति । भ्रलो भ्रलीति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो
लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति
सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाङ्गभावो दु-
र्वार इति शङ्काम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गर्वे हितं मोहितमित्य-
त्रावादेशः स्यादिति दिक् ॥ जगृहे इति । किच्चात्परत्वात्पुगन्त इति गुणे प्राप्ते ऋदुप-
धेभ्यः इति वार्तिकान्तिकत्वे गुणाभावात् ॥ शल इगुपधा ॥ शल इति धातोर्विशि-
षणादन्तलाभः ॥ शल इति किम् । अतिप्त । इगिति किम् । अगाढ ॥ अनिटः

किम् । औहिष्ट ॥ कृत्वाचि ॥ अजादाविति । अजाचितप्रत्ययोत्र विशेषः ।
तडि इति तु केषांचित्पक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु सुखा
दुःख इत्यतः आत्मनेपदे इत्यपकर्षणान्तङीति लभ्यते । तेन दृष्टेः कसः इति वार्ति-
कोक्तस्यप्रत्ययस्य लोपो न भवति । सहजाः अन्यादृशा इत्यन्तेत्याहुः ॥ वृषि का-
न्तिकरणे । लुङि । अघुंषिष्ट । अघुंषिषाताम् ॥ अदुपधपाठे तु । अघाषीत् ।
अघषीत् ॥ अतघोदिति । नेटि इति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताघीत् ॥
प्रणिञ्चतीति । उपसर्गादसमासेपि इति नित्यं णत्वम् । वा निंसनिञ्चनिन्दाम् इ-
ति तु कट्टिषयम् । खुल्टचौ । प्रणिञ्चकः । प्रनिञ्चकः । प्रणिञ्चिता । प्रनिञ्चिता ॥
अवञ्जेत्यादि । सूर्चणमादरः ततोऽन्यदसूर्चणमित्यमरग्रन्थार्थः ॥ यदि तु सूर्च-
णमादरः इति उच्यते । तर्हि असूर्चणमवज्ञापयायो न स्यात् इति भावः ॥ का-
चि । काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः ॥ वाच्य
शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षिधातोः गुरोश्च हलः इति अप्रत्यये
द्राक्षा । यवादिगणे निपातनाक्षलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भव
ति अयवादिभ्यः इत्युक्तेः ॥ तूष तुष्टौ । दिवादौ तु ऋस्त्रोपधः । मूषस्त्रेये । संघ्रायां
कुनि मूषकः । क्रगादौ तु ऋस्त्रोपधोऽयम् ॥ भूष भलङ्कारे । अयं चुरादावपि ॥
ईष उच्छे । गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ कष खष । घास्ते शिव
इत्ययमप्यनिट्कः न तु रौधादिक एव । संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाह-
रति । श्रेष्ठा । अग्निच्चदित्वादि ॥ तषीसह ॥ इष इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ
गार्धे । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लो-
ब्धा । उवोषेति । पुगन्त इतिगुणः । अभ्यासस्यसवर्णं इति उवङ् ॥ वृषु संघर्षे ।
ल्युटि घर्षणम् ॥ घस्त्र अदने । अयमिति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् । तदा लिङ्-
पि प्रयुज्येत ततश्च लिङ्ग्यतरस्याम् इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति
भावः ॥ अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः । क्मरचीति । सृच-
स्यदः क्मरच् इति सूत्रे ॥ सः स्यार्धं ॥ सः, सि इति च्छेदः ॥ सादौ किम् । घ
क्मरः ॥ आर्धधातुके इति किम् । वस्त्रे ॥ आशिषीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । एतच्च
कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥ पुषादित्यु-
ता ॥ पुष धातुर्भादौ दिवादौ क्रगादौ चुरादौ च पठ्यते, यदि तु पुष पुष्टौ इति
भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत, तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् पु
षेत्तरत्वं द्युतादीनां पाठात् । नापि क्रयाद्यन्तर्गणः । तच्च हि पुषधातोर्गणे
सुषस्त्रेये खच्च भूतप्रादुर्भावे ष्टे च ग्रह उपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते । य-

दि तु ते एव जिहृक्षिताः सुस्तर्हि लाघवाद् दित एव क्षियेरन् । ग्रहैः स्वरितस्त्वे-
 पि लृकारेणैव तन्निर्वाहानेकानुबन्धासङ्गौरवशङ्काया अपि अभवात् । नापि
 सुरादिः । णिच्चा व्यवधानेन ततोऽनन्तरस्य चक्षेरसंभवात् । अतः परिशेषाद् दिवा-
 दय एव गृह्यन्त इत्याह ॥ श्यम्बिकरणपुषादेरिति ॥ केचित्तु दिवाद्यन्तर्गण एव
 पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । सुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्पः इति पक्षे चो-
 रादिकपुषादेरपि परः चित्तः संभवतीति तेषामाशयः ॥ नन्दिग्रहपचादिभ्यः इ-
 तिवत् पुषादिद्युताद्यलृदितः इति सूत्रयितुमर्चितम् ॥ ननु पुषादयो द्युतादयश्च
 लृदित एव कुतो न कृता इति चेत् । अत्राहुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्ये-
 कं लृकारपाठे विपरोतगारवं स्यात् । न च अनुबन्धात्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं
 तत्तु लृदितकरणेपि सिध्यतीति अनेकानुबन्धासंगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्य-
 म् । आदितामोदितामूदितां च तेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वा-
 हानेकानुबन्धासंगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति ॥ जर्ज चर्च भर्भ । एषां परिभा-
 षणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः ॥ परिभाषणं सनिन्दोपा-
 लम्भः ॥ त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोपात्तेषु ॥ णिश्च
 समाधी । समाधिरन्तःकरणनिरोधः ॥ प्रणेशतीति । उपसर्गादसमासेपि इति
 णत्वम् ॥ रोषकृते चेति । चकारात्समाधी ॥ शश भूतगतौ । न शसदद इति
 प्रतिषेधसूचे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । शशतुरिति । प्राचा तु शश-
 सतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥ अचहोदिति । ह्यन्त इति न वृद्धिः ॥ रह त्या-
 गे । अयं कथादावपि । अमिह इति । मित्रकरणेऽप्ययमेकीयमनेन पठितः ॥
 नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥ मा भवानुहदिति । न माङ्गयोगे
 इत्याडभावः । इरितो वा इत्यङ् ॥ अथ द्युतादिः ॥ द्युतदीप्तौ ॥ द्युतिस्त्राप्त्योः ॥
 स्वापीति णिजन्तग्रहणम् ॥ दिद्युते इति । संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्च इति पू-
 र्वरूपम् । स्वापेहदाहरणं तु सुष्वापयिषति । इह स्वापेर्णिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्त-
 प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणमिष्यते ॥ तेनेह न । स्वापेर्लुक् स्वापकः, तमिच्छ-
 ति स्वापकीयति, ततः सन् सिष्वापकीयिषति ॥ द्युद्गो लुङि ॥ बहुवचननिर्दे-
 शात् शोण्डैः इत्यत्रेव तदादिग्रहणम् । तदाह ॥ द्युतादिभ्य इति । द्युतादयो
 घट चेष्टायाम् इत्यवधिकाः । ङः सि इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थेत्वभि-
 प्रेत्याह । लुङः परस्मैपदमिति ॥ अमिदा ॥ मिदेर्गुणः । छिबुक्तमुचमाम् इत्य-
 तः श्रितित्यनुवर्तते । तत्र शशामी इत्येति कर्मधारयात्सप्तमी चान्वितप्रत्ययस्तु
 विशेषः तेन यस्मिन्विधिः इति तदादिविधिः प्रवर्तते । तदाह ॥ इत्संज्ञकशकारा-

दाविति ॥ आदिशिखाभावादिति । मेधाति मेधात इत्यादौ दिवादिभ्यः इति
 श्यन आदिशिखादगुणो भवत्येव ॥ मिमिदे इति । श्रितीति बहुव्रीहौ त्विह स्या-
 देव गुणः । तथा पपे तस्मै इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति भावः ॥ जिष्विदा ।
 अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सिद्धः । स्वेदिता । स्वेदिष्यते ॥
 जिष्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥ हरये इति । कृष्यर्थानाम्
 इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थो ॥ घुट । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥ लुघुटे इति ।
 असंयोगात् इति किंत्वाद गुणाभावः ॥ लुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्ययो मन्त्रनं
 च । सोमते । लुभ्यतीति दिवादौ । लुभ्यातीति क्रादादौ ॥ नाससदिति । नास-
 सदित्यपपाठ एव । न चिदं लङो रूपम् । तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥ वृ-
 तादयः पञ्च ॥ न वृद्धः । गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्प्रवृत्तिः । वर्वर्तिष्यति । चतु-
 र्यङ्लफलं तु स्फुटीभवित्यति । सेऽसिचि इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह ॥
 सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरुदित्वाहिकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्य-
 मिटि प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥ तडानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इ-
 त्यादौ ढ्वि परतः सन इडागमसिद्धये गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यत्र परस्मैपदप्रवृ-
 त्तं तडानयोरभावं लक्षयतीत्युभयपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते कर्थाधिका-
 राश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेऽपि ढ्वि विवृत्तिरिति । विवृत्तिस्तारौ इत्यत्र
 प्रतोहेः इति हेतुं किं त्वं विवृत्तस इत्यत्र च सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः ।
 अत्र भाष्यवार्तिकयोः वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येङ्वचनादन्वय निषे-
 धः इति स्मृतम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविट् भवति । विवृत्तिस्तेवा-
 चरति विवृत्तिश्चीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावाद-
 न्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पञ्चाक्षरि कृतेऽपि न निवर्तते ॥ चतुर्थ्यङ्ग-
 सामर्थ्यादिति ॥ अत्र व्याचक्षुः । पञ्चभ्यः इति वक्तुमुचितम् । एवं च तासि च इ-
 त्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिश्याप्तिः तडानयोः सत्त्वादिति ॥ अस्यन्ते-
 ते । अत्र अनिदिताम् इति नलोपो न भवति । सिज्जलोपस्थासिद्धत्वेनानुपधात्वा-
 त् ॥ असुविषयंभिनिभ्यः ॥ एभ्य इति । पञ्चभ्य इत्यर्थः । यत्वं भवत्येवेति । प्रा-
 णप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः ॥ असमर्थसमासवाक्य-
 मेदमपत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशयेनाह ॥ प्राणिषु ने-
 त्युक्ताविति । कपू सामर्थ्यं । भाष्यकृतां व्याख्यामाह ॥ कपउ इति । कपे रो लः
 इत्यर्वाचोनपाठस्तु नादर्थक्य इति ध्वनयति ॥ कपेर्ककारस्येत्यादिना । वर्षेकदे-
 शस्य वर्षपञ्चमेनापह्नवादाह ॥ रेफसदृश इति । एवं चात्र कपेत्स्यस्यावृत्तिरवस्था

लोकर्तव्या । तथा च लुटि च कृपः इत्यादिसौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः ॥
 तासि च कृपः ॥ चकारात्साधार्यधातुकं गृह्यते ॥ कृषीष्टेति । लिङ्सिचावा-
 त्मनेपदेशु इति कित्वाच्च गुणः ॥ वृद्धिर्वा । इतु वर्तने इत्यस्मात् किप् ॥ जित्वरा
 संभ्रमे इत्यस्यानन्तरं घटादयः षितः इत्युक्तत्वात् त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न
 तु फणान्ताः सर्वेऽपि इति सिद्धम् । तथापि अष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह ॥ षितश्चेति ॥
 प्रयोजनं तु षिन्निदादिभ्यः इत्याङि टाप् । घटा, व्यथेत्यादिरूपसिद्धिः ॥ घट
 चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेषामिह पाठोर्थनियमार्थः । ये त्विहैव प-
 त्यन्ते, तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्येवेति धातुह्रस्वादिषु स्थितम् ।
 तदेव ध्वनयन्नुदाहरति ॥ विघटयतीति ॥ व्यथो लिटि ॥ हलादिःशेषापवाद इ-
 ति । हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च उत्सर्गसदेश्यापवादः इति परस्यै-
 व संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तो न संप्रसारणे इति निषेधोऽत्र ना-
 पेक्षितः । केचित्तु हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं
 सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं ब-
 लवत् इति वचनादहलादिः शेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । संप्र-
 सारणं तदाश्रयं च इति वचनाभावे तु व्यथो लिटि इति संप्रसारणस्य धातुविशे-
 षाश्रयत्वेन इत्यर्थः इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन बह्वपेक्षस्य बहिरंगत्वात् संप्रसा-
 रणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥ यस्येति । स-
 प्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवात्वदम्, न तु यकारनिवृत्तेरिति भा-
 वः ॥ लिटीति किम् । विव्यथिषते । इह सन्यतः इति इत्त्वम् । बाव्यथ्यते वाव्य-
 थोति ॥ कृप कृपायां गतौ । चकाराभावेपीदृशार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः ॥ कदि
 क्रदि । क्रन्दयति । अक्रन्दि अक्रान्दि । क्रन्दं क्रन्दम् क्रान्दम् क्रान्दम् ॥ जित्वरा । आ-
 दिच्छमिह व्यर्थम् ऋस्रोच्चारणेनापि आत्मनेपदसिद्धेः । न च निष्ठायाम्, आदि-
 तश्च इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् । रुष्यमत्वर इति निष्ठायामिटो विकस्यत-
 त्वात् । तूर्णः । त्वरितः ॥ ज्वर रोगे । णौ । ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरं
 ज्वरम् । ज्वारं ज्वारम् ॥ गड सेचने णौ गडयति । अगडि अग्याडि । गडं गडम् ।
 गाडं गाडम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ हेड वेष्टने । उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टने-
 पीति निषेधश्चैव नास्तीति भावः ॥ णोपदेश एवेति । प्रणयति । नाटीत्यस्य
 तु प्रनाटयति ॥ वृद्धिर्निपात्यत इति । तेन मितां ऋक्षः इति न प्रवर्तते इति भावः ॥
 निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूत मितां ऋक्ष इत्यस्मात्परत्वात् मि-
 तां ऋक्षः इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते, न तु ततः परं चिन्तुमर्होः इत्येतदित्य-

र्थः ॥ वन च । संभक्तौ पठितस्य हिंसायां मित्रार्थोऽनुवादः । वनति । णी । वनयति ।
 प्रवानि । वनं वनम् । वानं वाबम् । तानादिकस्येति । वनु याच्ने इत्यस्येत्यर्थः ॥ सा-
 मर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदिष्वेन ज्ञायामिड्कल्पस्य निष्ठायामिड्प्रति-
 प्रेक्ष्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ वनतीत्यादीति । णी । व-
 नयति । तानादिकस्य तु वनुतेः वानयति । मिश्रविकल्पः इति । ग्लास्त्रावनुव-
 मां चेतिगणसूत्रेण ॥ णप्रत्ययार्थमिति । ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः इति ज्वलादिभ्यो
 णप्रत्ययार्थम् ॥ दृभये । धातोरनेकार्थत्वाद्द्वयार्थकत्वम् । दृणाति । दरयति । तच्चे-
 तीति । माधवस्यायमाशयः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतस्तेन घटादावपि
 दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्ययं ऋक्षान्तो भवेत् तर्हि ऋदृप्रां ह्रस्वो वा इति
 ऋस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । धातुद्वयेन ददतुः ददरतुरिति
 रूपद्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलालार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्य-
 म् । धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति ॥ नृ नये । नृणाति । नरयति ।
 अनरि । अनरि । नरं नरम् । नारं नारम् ॥ अ इति अयं हि वक्ष्यमाणो भौ-
 वादिकः ॥ लुग्विकरणेति । अत्र व्याचक्षते । स्वरतिमूतीति सूत्रे सूङ् इति पठि-
 तेपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापय-
 ति । न च लुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्काम् । इष्टानु-
 रोधात् । सूङ् इति पठिते स्वरतिमाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तृम-
 योरित्यपि न शङ्काम् । साहचर्यस्यानित्यत्वात् । तस्मात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सत्
 ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा । लाक्षणिकं हि वि-
 षंबितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शोघोपस्थितिकमिति ॥ परिभाषाभ्यामिति ।
 यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्ताव पीष्टं सिध्यति तथाप्यविशेषादु-
 भयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः ॥ मारणतोषण । निशामनमित्यस्य शम आलो-
 चन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह ॥ चाक्षुषं ज्ञानमिति । एवर्थेऽपि । पशुं संज्ञप-
 यति मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति । संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञपयति रूपम् ।
 माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम् । ती-
 ष्णो करोतीत्यर्थः । स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते ज्ञाघङ्कु-
 ङ्ख्या इति सूत्रे ज्ञोप्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम ।
 माधवमते तु तदग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह ॥ ज्ञपमिचेति ज्ञापनमिति ।
 एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेपि संगच्छत इति भावः ॥ मारणादिकं चेति । एतच्च
 मतान्तराभिप्रायेणोक्तम् । चुरादिषु तु ज्ञपमिच्च अयं ज्ञानं ज्ञापनं च वर्तते, इति

वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्राद् ऋत्वेन भवितव्य-
मिति भावः । मित्राभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातो ज्ञापयति, ज्ञपधातो-
स्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् ॥ कृदिक्कृज्जने । ऊर्ज बलप्राणयोः ।
अत्र ऋदिर्मित् । सुराद्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे ॥ णिजभाव इति । आ-
ष्टवाह इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञा-
पयतीत्यर्थः ॥ जिह्वयति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे
उदाहरणमाह ॥ लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः ॥
लडयति दधीति । उन्मथयति, विलोडयतीत्यर्थः ॥ केचित्तु, जिह्वाव्यापारे ल-
डयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति ॥ लाडयति
पुत्रमिति । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः ॥ ध्वनिरणी उदाहृताविति ।
ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः । रणिस्तु कण रण गतौ इत्यनेत्यर्थः ॥ स्वन अवतं-
सने । अवतंसनं भूषणम् ॥ स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्त्रानीत् । अस्त्रनीत् अ-
स्त्रानि । अस्त्रानि । स्वनं स्वनम् । स्नानम् स्नानम् ॥ घटादयो मितः ॥ मि-
त्संज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते । घट चेष्टायां
मिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन
सूत्रेण विधीयते इति भावः ॥ जनीजृब् । जनी प्रादुर्भावे । जृष् वयोहानी ।
क्रतु ह्वरणदीप्त्योः । ज्योपि दिवादयः । रञ्ज रागे देवादिको भीवादिकश्च । अ-
मन्ताः क्रमिगमोत्यादयः ॥ जनयति । जरयति । क्रसयति । रञ्जयति शृगान् ।
रञ्जयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति ॥ ज्वलज्जल । एषामिष्व
मिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थे पञ्च-
मीत्येवं क्रेशेन व्याख्येयमिति भावः ॥ नमोऽनुपसर्गाद्वा इति पाठान्तरम् तच्च
न कश्चित् क्रेशः ॥ प्राप्तविभाषेति । ज्वल दीप्तौ । जल ज्वल चलने इति त्रयाणां
पूर्वपठितत्वात्, नमस्तु अमन्तत्वादिति भावः ॥ कथं संक्रामयतीति । क्रमेः नी-
दात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव भवति । न तु क्राम इति पू-
र्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः ॥ व्यवस्थितविभाषेत्यादि । कश्चित्
णौ मित्तां ऋत्वे न प्रवर्तत इति भावः ॥ वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात्
क्रमशब्दात् प्रश्नाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् तत् करोतीति णौ संक्रामय-
तीति समादधत इति भावः ॥ इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्वं पाठात्, वमिरम-
न्तत्वाच्चेति भावः । न्नापयति स्तपयति । स्नापयति । स्त्रपयति । वनयति ।
वानयति । वमयति । वामयति ॥ श्राम्यतिवदिति । यथा श्राम्यतिर्निश्रामय-

तीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते, तथा चुरादिः श्रमधातुरपि अवशे भविष्यतीत्यर्थः ॥
यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिरिति । यम उपरम इत्ययं धातुः । भोजनाशब्दो ष्मा-
सञ्चत्यो युच् इति युज्यन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारः ।
ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिश्रितेषुः ॥ नियमयश्चिन्ति । नियमवच्छब्दाण्यपि विन्म-
तोर्लुकि शतरि शप्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥ व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते
त्वपरिवेषणे आश्रयामयति । परिवेषणे तु यमयति भाषणान् । अवादिपूर्वस्व
स्वदेववस्त्वदयति, प्रपूर्वस्य तु प्रस्थादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः ॥ उपेक्षमि-
ति । न पादस्या इति सूत्रे आश्रयामयतइत्युदाहृत्य उक्तानुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्य-
नेन मिश्रं प्रतिषिध्यत इति ॥ न्यासेपि तच्च न कस्यमीत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्यु-
क्तम् ॥ एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते ॥ अन्यथा न कमीत्यतः प्रागेव
चिसूत्रीं पठेदिति भावः ॥ फण गतौ । फणति । लुङि अफाणीत् । अफणीत् ।
लौ तु चिष्णमुलोरिति वा दीर्घः । अफणि । अफाणि । फणं फणम् । फाणं
फाणम् ॥ असंभवादिति । मिश्रप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिव नेत्येतन्न संब-
ध्यते किन्तु मिश्रसंज्ञैव तदेतदाह ॥ फणयतीति ॥ सामर्थ्यादिति । फणादिषु
पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् ।
विभ्राड्भ्याम् । पूर्वपठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः ॥
अस्वमोदिति । मान्तत्वाच्च वृद्धिः ॥ अथ ज्वलादिः ॥ अज्वालीदिति । अतो
न्रान्तस्वेति वृद्धिः । वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्दिग्गता । तद्व्यापार
इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः ॥ पतः पुम् ॥ मिश्रादव्यादचः परः ॥ अकधी-
दिति । एदित्वाच्च वृद्धिः । एवम् अपधीत्, अमधीदित्यत्रापि ॥ टुवम् । केचिद-
मुमुदितं पठित्वा वान्त्वा, वमित्येत्नुदाहरन्ति । तत्तु वामनेन विरुध्यते । तेन
हि आदितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः सा-
धितः । उदित्वे तु यस्य विभाषा इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् ।
एवं च क्काप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु ॥ निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उज्ज-
रण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वमित्यत्रैव
तात्पर्यं बोध्यम् ॥ इत्याद्यप्युदाहृतमिति । विसृज्य केचिद्गुणमित्यादिप्रयो-
गानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः ॥ ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपी कश्च
मिह स्यातामिति चेत् ॥ अत्राहुः । न असदद्वादगुणानामिति सूचितोप
वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेन इष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्राप्तपक्ष्यम् । एकान्ता
अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते तथा च नायं वादिः, किं तु टादिरिति ॥ अन्ये तु

बमेरादौ लोपो व्योहरिति लोपेन यकारः प्रसिध्यति । ततश्चोपदेशे वादित्वाभा-
 वाविषेधो नेत्याहुः ॥ भ्रुमु चलने । मण्डलाकारेण, चलनमेव धात्वर्थः, न तु
 चलनमात्रम् । तदभाववद्द्विष्यकतयकारकज्ञानं च धात्वर्थः । शक्तिं पश्यन्
 रजतमिति भ्रूमतीति प्रयोगात् । उदितो वेति ज्ञायां वेट् । भ्रूमित्वा भ्रागत्वा ।
 यस्य विभाषा इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः ॥ नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किम-
 र्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम् । पचादेराकृतियगणत्वादच्प्रत्यये-
 नापि भ्रूम इति रूपसिद्धेः । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्र-
 त्यये च रूपस्य तुल्यत्वादच्प्रत्ययः स्यात्, तर्हि अभ्रूम इत्यत्र अच्कावशज्ञाविति
 नञः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्याद्युदात्तमेव
 भवतीति ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥ अभ्रुमीदिति । मान्त-
 त्वाच्च वृद्धिः ॥ अक्षारोदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषेधे अतो-
 ल्त्रान्तस्येति वृद्धिः ॥ षह । अपराधे सत्यपि क्रोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥ सहि-
 वही ॥ इह रिकलोपस्यासंभवाद् ढ्रलोपे पूर्वस्येत्यतो ढ्रलोप एवानुवर्तते तदाह ॥
 ढ्रलोप इति ॥ ढ्रलोपे किम् । सहते । वहते ॥ सोढः ॥ षत्वं नेति । न रप-
 रेति सूत्रान्तेत्यनुवर्तते इति भावः ॥ सिवादीनाम् ॥ मिबुमहसुट्सुखञ्चः
 सिवादयः । पर्यषीष्यत् । पर्यसीष्यत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टीत् । न्य-
 स्तौत् । व्यष्वजत् । व्यस्वजत् ॥ रम क्रीडायाम् । असुमुदितं मत्वा, रत्वा
 रमित्वेति केचिदुदाजङ्गुः । तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च ज्ञायां रन्त्वे-
 त्वेव माधु ॥ रेमिषे इति । क्रादिनियमादिट् । पचाद्यचि टाप् । रमा ।
 घञि तु रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ऋस्वः । रमयति ॥ घट्ठ ॥
 विशरणमवयवानां विशेषः । अवसादनं नाशः ॥ पाप्नाप्ना ॥ पा पाने ।
 पा रक्षण इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ॥ द्रष्टीति केषांचित् पाठस्तत्र
 सृजिदृशोरित्यम् । अतीत्यादौ ऋच्चादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्चादेशा-
 भाव इति बोध्यम् । दृश्यतीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव ॥ पादीनामिति ।
 एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः ॥ एषुल्लसु-
 चमामित्यतः शितीत्यनुवर्तते, स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह । इत्संज्ञकशकारादा-
 विति । शकारादाविति किम् । पपे । जप्ने । दध्ने । शितीति बहुव्रीहिर्हित्यभ्युपगमे
 त्विह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥ सेदियेति । उपदेशेत्वत इति क्रादिनियम-
 प्राप्तस्येदो निषेधेपि भारद्वाजनियमादिट् । सदेः परस्व ॥ सदेरिति षष्ठी ।
 फलितमाह ॥ अभ्यामात्यरस्येति । स्यादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः ॥ लिटीति

किम् । निषिषत्सति । सद्विषयज्योरिति वृत्त्यादिरुढोपि पाठ इहोपेक्षितः,
भाषाननुगुणत्वात् ॥ निषसादेति । सदिरपतेरित्यत्रापतेरिति पर्युदासा-
त्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्वं नेति बोध्यम् ॥ शदृष्ट । विघ्नीर्णतायामिति
वक्तव्ये शातन इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते ॥ शातनं त्विति ।
शदेरेव हि णिचि शदेरगतौ इति तत्वे ख्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चा-
स्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः ॥ यथा गम्य गतो
हुपचप् पाक इत्यादाविति भावः ॥ कुच सम्पर्चनेत्यादि । कुच शब्दे तार
इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिङ् पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्युक्तो
वप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् ॥ अत्र नञ्याः अनेनैव ग्रन्थेन
पाणिनिनापि क्वचित् क्वचित् अर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथात्रत्यग्रन्थ-
सारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ॥ बोधतेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वा-
दयं सेडिति भावः ॥ अक्रासीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषे-
धेपि अतो हलादेरिति वैकल्पिको वृद्धिः ॥ वृद्धिति । अत्र नञ्याः ज्वलितिकस-
न्तेभ्य इति निर्देशाद्वृत्तकरणमिहानार्थमित्यनुमीयते । अन्यथा ज्वलादिभ्यो
ष इत्येव सूचयेदित्याहुः ॥ अश्नु गतौ । अनिदितामिति नलोपः । अश्नात् ।
अचीत्येकीयमते तु इदित्वादश्चरात् ॥ मेधु संगमं च । चात् पूर्वोक्तेर्ये ।
प्रजाये गृहमेधिनामित्यत्र गृहैर्दारिर्मधन्ते संगच्छन्त इति विग्रहः ।
सुष्यजाताविति णिनिः ॥ शृधु मृधु । क्लेदनमिति । आद्रीभाव इत्यर्थः ।
ऊदित्वात्क्तायां वेट् । शर्धित्वा । शर्ध्वा ॥ बुधिर ॥ पूर्वोत्तरेति । देवादिकैर्नित्यात्म-
नेपदिभिश्च साङ्गचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । बुन्त्वा ।
निष्ठायां बुजम् ॥ निशामनं चाक्षुषं ज्ञानम् ॥ वेणु । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्य-
भाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः, वेणी, वेणुः इत्यादिरूपाण्य-
स्यैव धातोः ॥ नास्तोपीति । उत माता महिषमन्त्रवेनत् इत्यत्र नान्तदर्शनादिति
भावः ॥ खनु ॥ खनित्वा । खात्वा ॥ निष्ठायाम् । खातः ॥ गमनम् । अचि शनु-
धातुभ्रुवाम् इत्यतो अचीत्यनुवर्तते । ऊदुपधाया गोहः इत्यत उपधाग्रहणं च ।
तदाह । एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जग्नतुः । जग्मुः । जज्जे । जज्ञा-
ते । जज्जतुः । जज्जुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥ चीवृ । चीवरं वस्त्रम् । चीव-
रपीवरमोवर इत्युणादिषु निपातितोऽयम् ॥ व्यय गतौ । वित्तत्यागे तु नित्यमा-
त्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चित्त्यैव सा ॥ अव्ययीदि-
ति । यास्तत्वाच्च वृद्धिः ॥ स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः णिश्च इति च्लेशङि अपस्पशत्

अस्मद्वत्प्रथम इत्यादिना अभ्यासस्यास्त्वं सम्बन्दिच्चापवादः । पक्ष्या यङ्ना-
 दचियङोऽचि च इति लुक् अजायतः इति टाप् दीर्घोऽङ्कितः इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
 स्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः ॥ जपजभदहदशभञ्जपसां च
 इत्यत्र पसेति सौत्रो धातुः । पसतीत्यादि । यङ्लुकोस्तु जपजभ इत्यनेनैवाभ्या-
 सस्य लुक् । यङि पंपस्यते । लुकि पंपसीति । पंपस इति कण्ठ्वादिः । पंपस्य-
 ति ॥ ऊदुपधायाः ॥ गुणहेताविति । एतच्च गोह इति विकृतमिर्देशाकृत्यम् ।
 अचि इनुधातु इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिसप्रत्ययो विशेष्यते, विशेष्येन त-
 दादिविधिसुदाह ॥ अजादावित ॥ दम्ब्ये तङीति । दम्ब्यादौ तङीत्यर्थः ॥
 अदुग्ध । अधुक्षत । अदिग्ध । अधिक्षत । अलीढ । अलिक्षतेत्यादि ॥ रिङ्शयान्-
 ऊत् ॥ अय ङ्किति इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतस्मिन् एव विशेषणं शिऽसंभवा-
 द्यकि तु वैयर्थ्यात् । तथा अकृतसार्वधातुर्धयोः इत्यनुवृत्तमपि लिङ् एव विशि-
 षणमित्यभिप्रेत्याह ॥ यादावित्यादि । शि स्त्रियते । तुदादिभ्यः इति शः । याकि
 क्रियते । स्त्रियते ॥ उग्रच ॥ इको भल् इत्यतो भल्पहणं लिङ्सिचौ इति पूर्व-
 सूत्रं चानुवर्तते तदाह ॥ ऋवर्णादित्यादि ॥ अभाषीदिति । सिचि ऋहिः इति
 ऋहिः ॥ ऋस्वादङ्गात् ॥ ऋस्वात् किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्पहणादिह
 रात्सस्य इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव । तथापि इष्टत्वात् सिच एव लो-
 पो भवति ॥ तेनेह न । अस्तु इष्टमाम् ॥ केचित्तिवह अङ्पहणाभावे अयावि-
 ष्टाम्, अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुः । तदपरि न कसक्ते ।
 सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । भलीति किम् । अभ्युषाताम् ।
 अभ्युषत ॥ हृञ् हरणे । चत्वार इहायाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः ॥ अंशं
 रति । स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति । चोरयति ॥ पापं हरति । नाशयति । ध-
 ज् । दधार । दधतुः । दधर्थ । दध्ने । दध्राते । धर्ता त्रिय्यात् ॥ णीज् ॥ निनिष्-
 येति ॥ भारहाजनियमादिङ्कुक्ष्यः ॥ आदेच उपादेऽशिति ॥ छिटि धातोः
 इत्यतो धातोरीत्यनुवृत्तमेवा विशेष्यते तदाह ॥ एजन्तस्य धातोरिति ॥ उपदेशे
 किम् । चेता । स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः ।
 वर्ण्यपहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रियते इति ज्ञापनार्थमुपदेशपहणम् ।
 तेन कीङ्जीनां णी इति कृतात्वे ज्ञापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाक-
 त् ॥ धातोः किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । अरिः ॥ ज्ञापि गमेर्डी न्भानुदिभ्यां
 डी इत्युपदेशे एच् ॥ अशितेति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह ॥ न तु शितेति । पर्युदा-
 से तु जम्बे, मम्बे इत्यादौ द्विवचनेच इति निःधादाच्च न स्यात्, अभ्यासे इ-

कारस्य श्रूयते ॥ किं च सुम्भ इत्यत्र आतस्योपगर्गे इति कः, सुम्भइत्यत्र आतस्योप-
सर्गे इति स्त्रियामङ्, सुम्भान इत्यत्र आतो युच् इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनि-
मित्तं ज्ञात्स्वम्, आदन्ताच्च प्रत्ययः इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न की-
पि दोषः । ज्ञावामश्च इति सूत्रेण कबाधनार्थे पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे
ज्ञापकम् । तदाहुः अनैमित्तिकमास्त्व' इति तु प्रतिषेधः इति । नन्वेवमपि
एषः शिष्याज्जग्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः । यदि तु श्रितीति
बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोयम् । तथा च अश्रिति
इत्यत्रेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाच्चिसप्रत्ययस्य श्रितीति
कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसम्भ्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभक्तप्रत्ययविषये आ-
स्त्वमित्यर्थात् पर्युदासेऽपि न क्षतिरिति ॥ आत औ णलः ॥ इह अङ्गस्येत्यनुवर्त-
ते, धातोरिति तु फलितार्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ आतो लोप इति
च ॥ आर्धधातुके इत्यनुवर्तते, दीङो युङचि क्ङिति इत्यतोऽचि क्ङित्तीति च ।
तदेतत्फलितमाह । अजाद्योर्आर्धधातुकयोरिति । अजाद्योः किम् । ग्लायते । य-
क् ॥ ग्लायते । यङ् ॥ दासीय । डुदाओ लिङुत्तमैकवचनमिट् ॥ आर्धधातुक-
योः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरे । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातोर्लुङुत्तमैक-
वचनमिट् ॥ दधिधेति ॥ एवं च अजाद्योर्धधातुकस्य कित्त्वेन दधिव दधिमित्यादि-
षु आतो लोपसिद्धावपि दधिय पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेक्षिन् इति ग्रह-
णमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात् । तदा
अचिक्ङिति इत्येतदाह धातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः ॥ दाधा ध्वदाप् । इह
दाकृपाश्चत्वारः । डुदाञ् दाने । दाण् दाने दो अवच्छण्डने । देङ् रक्षणे । धाकृपी
तु द्वौ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् आदेश
उपदेशे इत्यास्त्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च
दाः । दाश्च धाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥ दापदैपौ विनिति । दाप् खवने,
दैप् शोधने, एतद्विज्ञा इत्यर्थः । दैपः पित्तमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् ।
अनुदात्तो सुप्पिती इति प्रत्ययस्यैव पितोनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वा-
त्मास्य प्रतिषेध इति शङ्काम् । पित्करणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पि-
त्वं मामादाग्रहणेऽप्यविशेषः इति परिभाषायां ज्ञापकमित्याहुः ॥ अदाबिति कि-
म् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह दो दद्वोः इति ददावो न । अवदातं सुम्भ-
म् । शुभमित्यर्थः । इह तु अच उपसर्गात् इति तादेशो न । एर्लिङि ॥ मास्यादी-
नामिति । मास्यागापाजहातिसाम् इत्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणेऽप्यविशेषेपि

माङ्गलं नेह गृह्यते लिङि कित्वासंभवात् । षागतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गा-
ङ् गतौ इति तु न गृह्यते लिङि कित्वासंभवादेव ॥ पा पाने । ओहाक् त्यागे ।
पोन्तकर्मणि ॥ देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् ॥ आर्ह-
धातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितीति किम् । दासीष्ट । इह
दोडो युडचि इत्यतः कृडितीत्यनुवर्तमानपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानु-
वृत्तिः कृता ॥ विभाषा घेट् ॥ च्लि लुङि इत्यनुवर्तते । णिश्च इत्यस्मात् कर्तरी-
ति चङ्ङिति च तदाह ॥ च्लिश्चङ् वेत्यादि ॥ अदधदिति । चङि आतो लोपः ।
श्वयतेरुदाहरणमशिश्रियत् ॥ विभाषा घ्रा ॥ इह ख्यचत्रियार्थ इत्यतो लुगनुवर्तते
गातिस्थित्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह ॥ सिचो लुग्वेत्यादि ॥ अधुरिति ।
आतः इति भोजुस् ॥ परस्मैपदे किम् । व्यत्यघ्रास्त ॥ यमरमनमा ॥ इह आर्ह-
धातुकस्येड्वलादेः इतोडनुवर्तते अच्चेः सिचि इत्यतः सिज्ग्रहणम् स्तुसुधूञ्भ्यः
इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह ॥ एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् । अयंसि-
ष्टाम् ॥ व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् परस्मैपदेषु किम् । उदा-
यत भारम् । अरंस्त अरंसाताम् ॥ वान्यस्य ॥ अन्यस्य किम् । स्थेयात् ॥ द्यै न्य-
करणे । द्यायति । दद्यौ अद्यामीत् ॥ घुमास्थेत्यचेति । व्याख्यानात्तन्मान्तरे जहा-
तिस्यतीनाम् इति श्यनानिर्देशाच्चैति भावः ॥ विभाषाघ्रेति । श्यन्विकरणाभ्यां
शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥ एवं शाच्छासा इति युग्विधावपि स्थितेरेव श-
हणमिति बोध्यम् । तेनास्य अतिङ्ङोति पुगेव । सापयति ॥ पै ओवै । पायति ।
वारयति । शृण्वतीत्यर्थः । ओदितश्च इति निष्ठानत्वम् । वानम् । शुष्के वानसुमे
त्रिषु इत्यमरः ॥ अदन्तत्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं सम-
र्थयन्ति ॥ घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् ॥ नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थ-
नोपसंग्रहादकर्मकत्वेन जिघ्रति कुसुमम् इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेद् ॥ अ-
चाहुः । यद्वात्वर्थनं कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वम् नान्यस्य
भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंग्रहीतकर्मणः
कर्तृनिष्ठत्वात् । प्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वात् नाकर्मकतेति ॥ आ
शब्दान्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शब्दं धमती
तिवत् सृदंगं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः ॥ अन्निसंयोगे सुवर्णं धमति । संयुनक्तो-
त्यर्थः ॥ स्थेयादिति ॥ एर्लिङि इति नित्यमेत्त्वम् । लुङि । अस्यात् ॥ आ अभ्या-
स । मनति विद्याम् । अभरस्यतीत्यर्थः । मन्त्री । अन्नासोत् ॥ अदादिति । गाति-
स्था इति सिचो लुक् ॥ ऋतश्च । संयोगादेः किम् । चक्रतुः चक्रुः । तपरकरणं

स्यार्थम् ॥ स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्सृताम् इति गुणस्य जाय-
मानत्वात् ॥ चकारो मन्दप्रयोजनः । दयते दिग्गि लिटि इत्यतोऽनुवर्तनादाह ॥
गुणः स्याल्लिटोति । अष्टद्विनिमित्ते लिटि इति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्त्तव्यम् ।
न च स्वविषये द्विर्वाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति
वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव व्याख्यत्वादिति भावः ॥ गुणोति ॥ अतीति भ्वादि-
द्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु मौक्तः । ऋग्रहणे कर्तव्ये स्तिपा निर्देशो यङ्लु-
ङ्निवृत्त्यर्थः ॥ रीङ् ऋतः इत्यस्मादृत इति वर्तते तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते
तदाह ॥ संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्योरः इत्यकारे विधेयि गुणग्रहणं चिन्त्य-
प्रयोजनम् । अयङ्गि कडिति इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते, तच्च लिङो विशेषणं
रिङ् शयम्निङ्गु इति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्या-
ह ॥ यकि यादाविति । आर्धधातुक इत्येतत् अकृतसार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्या-
लोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् ॥ संयोगादेरिति किम् । संस्कृषीष्ट ।
आर्धधातुके किम् । इय्यात् ॥ स्तृ ॥ उपतापो रोगः ॥ श्रुतः किति ॥ एकाच
उपदेश इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह ॥ एकाच उग-
स्तादिति । श्रितः श्रितवान् । श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः ॥ गित्युदाहर-
णम् । भूष्णः श्लाजिस्थश्चेति गन्तुः । स च गित् भवति, न कित् । स्यान्तुरित्यत्र
धुमास्या इति ईत्त्वप्रसङ्गात् ॥ एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् ।
ऊर्णोतिस्तु नुवद्भावेन ऊर्णतः । ऊर्णतवान् इति सिध्यति ॥ उगस्तात् किम् ।
श्रयितः । श्रयितवान् ॥ पुरस्तादित्यादि ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादिविधि-
काण्डात् प्रागेव नेड्वशि कृतोत्यादि प्रतिषेधकाण्डारभ्यसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ निषेधे
प्राप्ते इति । स्तृतः । सृतः । धूतः इत्यादौ यथेति भावः ॥ सृ गतौ । सरति ।
सरिष्यति ॥ सर्तिशास्यति । परस्मैपदेष्विति न संबध्यते । पुषादियोगादस्य पृ-
थक्करणात् । आडः शासु इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणम्, किं तु सत्यर्तिभ्यां
साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासिरेवेत्याहुः ॥ असरत् । अशिषत् । आरत् ॥
प्राग्वदिति ॥ किदर्थमारब्धोपि गुणः परत्वाण्यपि भवति । रपरत्वम् ।
तत उपधाष्टद्विरित्यर्थः ॥ निखमिट् स्यादिति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतो विभा-
षा नानुवर्तते इति भावः ॥ धृ हर्चने । हर्चनं कौटिल्यम् ॥ सृ गतौ ।
यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति
ष्टतम् ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादावभ्यनु-
ज्ञानार्थदर्शनात् ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः ॥ परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥

श्रुवः श्रु च । यद्ययं श्रुधातुः स्वादी पठ्येत, तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघ-
वमित्याहुः ॥ हुश्रुवोः । जुहति । सुन्वन्ति । हुश्रुवोः किम् । योयुवति ।
नोनुवति ॥ सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवः ॥ असंयोगपूर्वेति किम् ।
अस्णुवन्ति ॥ असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्रुप्रत्ययस्य, तेन आप्नुवन्तीत्य-
त्रापि यणनिषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अस्णुवन्तीत्यत्रैव निषेधः स्या-
दिति भावः ॥ स्यादेतत् । यङ्लुक्च्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य क-
न्दस्यभयथा इत्यनेन सार्धधातुकत्वाश्रये यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्रु-
ग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तदग्रहणमिति वाच्य-
म् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेद् ॥ अत्राहुः । दाध-
तिर्दर्धतिर्दर्धर्षिवोभूत इति च्छन्दसि निपातनाङ्गायां यङ्लुकि वोभवीतीत्यादौ
भूसुवोरिति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्रुग्रहणं कर्तव्यमेवेति हुश्रुग्रहणा-
ज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुक् भवतीति भाष्यकाराः ॥ एवं च सार्वधातुकप-
रयोर्हुश्रुवोरनकात्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्क्या
निरवकाश एव ॥ तदनुवृत्त्यभावे हुश्रुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति दिक् ॥
दुदविधेति । भारद्वाजनियमादिद् ॥ दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्वादित्वाङ्गिर्न नेद् ॥
गाङ् गतौ । गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते आतो ङित
इति न प्रवर्तते, आत्मनेपदेष्वनत इति तु प्रवर्तते इति तातांभेषु तुल्यरूपमित्या-
हुः ॥ गै । गावहै । गामहै । जगै । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गा-
स्व । उत्तमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगाताम् । अगात् ॥ न त्वस्येति ।
गाते इत्यादौ तङ् प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः
स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङ् सिद्धत्वाद् इति भावः ॥ आदादिकोयमितीति ।
एवं च गाते, गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव
नास्ति इति भावः ॥ फले तु न भेद इति । न च गाते, गाथे इत्यादौ शपा
सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन
ङितामाकारस्य इय् स्यादिति शङ्काम् । पञ्चमीसमासपक्षस्थानित्वत्वाभ्युप-
गमादिति भावः ॥ जुडुवे इति । कुहोश्चुरिति ङस्य जः ॥ क्लुङ् इति ।
अस्मात्पचाद्यचि विह्वलः ववयोरभेदाद्विह्वल इत्यन्ये ॥ मेङ् ॥ प्रणिमयत इति ॥
ननु नेर्गद इति कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्दिषये आत्वाभावेन मारूपाभावाद-
शिद्दिषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणी

चित्वात्, न त्वस्य लाक्षणिकस्य । गामादाग्रहणेष्वविशेषः इत्यभ्युपगमे तु मीना-
तिमिनोत्थोरास्त्वे कृते प्रनिमाता प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आ-
ह । तन्निति । इष्टत्वादिति । अयं भावः । घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधय-
तीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम् ॥ नैर्गदनदिति णत्वविधौ
घुमा इत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाडिति पठनीयम् । घुष प्रकृतिश्च माङ् चेति
इन्द्रः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् पूर्वोत्तरयोरिव । तेन न
ज्ञाप्यव्याप्तिः । नापि मा मान इत्यत्र, मीनातिमिनोत्थोच्चातिव्याप्तिः माडिति
ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति ॥ दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं
प्राप्तम्, दिग्यादेशश्च, तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न
चैवं प्यायः पो चक्षिडः ख्याजिति पोख्यायोरपि विशेषविहितत्वान्ताभ्यां द्वित्व-
बाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्र-
वृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटोति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी, लक्ष्यानु-
रोधात्तदेतत्सूचयति ॥ इथ्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्वाधित्वा परत्वा-
दिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरिव परस्य बलीयस्त्वात् ।
दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति
दिक् ॥ स्थाच्वोरिच्च ॥ इह लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् ।
परस्मैपदेषु गार्तस्था इति लुक्ः प्रवृत्ते व्यावर्त्यालाभात् ॥ अस्थित । अस्थिषाता-
म् ॥ भाव्यभानोण क्वचित्सवर्णान् गृह्णातीत्यत्र इदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्या-
हुः ॥ अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेऽपि तपरकरणमिह व्यर्थम् ।
न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्था इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः ॥
न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम् । प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इति
सिद्धान्तादिति ॥ डोङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वन-
कर इत्याहुः ॥ ऋत इहातोः ॥ किरति । गिरति । कीर्णः । स्थीर्णः ॥ धातोः
किम् । मातृणाम् ॥ इत्त्वोच्चाभ्यामिति । परत्वादगुणवृद्धौ भवत इति वक्तव्ये
किमिदं वार्तिकमिति चेत् । अत्राहुः । परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमिति इत्वे प्राप्ते
वार्तिकमिदमारब्धमिति ॥ वृत्तो वा ॥ इहार्धधातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते,
ग्रहणालिटोत्यतोऽलिटि दीर्घ इति च तदाह ॥ इटो दीर्घो वित्यादि ॥ सिचि ॥
न लिङीत्यतो नैत्यनुवर्तनादाह ॥ इटो दीर्घो निति ॥ मान्बध ॥ आभ्यासस्येति
च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र सन्यत इतीत्त्वविव । यदि तु
ऋस इत्येव गृह्येत तर्हि तद्वितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तदेतदाह ॥ अभ्यासेकार-

स्यति ॥ वृत्तिकाराद्युपनिबद्धान् दर्शयति । गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥ सन्-
 डोः ॥ सप्तमीमात्रित्य सनि यङि च पर इति व्याख्यायां प्रतिषिषति, अटायन्तं
 इत्यादि न सिध्येत् । सन्डोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरब्र आह ॥ सन्नन्तस्ये-
 ति ॥ ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्डोरेव द्वित्वं स्यात्, न तु प्रकृतिभागस्य ॥ शपोऽका-
 रणैव जुगुप्सते, तितित्तते इत्यादिरूपसिद्धेः । तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्हि-
 तीयस्य इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे अट, अटतु-
 रित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्, तथाप्यकारोच्चारणमा-
 मर्थ्यात् सन्डोः कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् ॥ मैवम् । अकारफलानां
 बहूनां सत्त्वात् । तथा हि दिक्ष्यं धिक्स्यमित्यत्र अचो यदिदति यति कृते यतोनाव
 इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अकाराभावे तु ऋहलोरिति ण्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् ॥
 किं च पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वाज्भलन्तलक्षणो नुम्
 न भवति । अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यादावज्ञोपस्य
 स्थानिवत्त्वात् अत उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च यस्य हल इत्यत्र य-
 स्यति संघातग्रहणमहयोदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् ॥ तथा च
 अपापचिष्टेयादौ यलोपोप्यकारफलमिति सन्डोरिति घष्ठेय युक्ता । एवं हि
 यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति । परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्ग-
 कायत्वात् न लुमता इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ॥ दानशानौ चेति । आर्जव-
 निशानार्थाविति भावः ॥ अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थ-
 इत्यर्थः ॥ अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवलेऽचरितार्थत्वात् । अनु-
 बन्धस्य सन्नन्तादिव अकलं गफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः ॥ एवं
 चाऽनुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वादेशश्चतुरादभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । इङ्गुणो-
 नेति । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः क्तिच्चेनापि गुणाभावः सुसाधुः । तथापि इङ्-
 भावार्थमुक्तं हेतुरवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणनेति भावः ॥ केचित्तु
 अथवद्ग्रहणपारभाषया इच्छासन एव हलन्ताच्चेति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य
 स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः ॥ रभ रभस्य इति । रभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेम् । रे-
 भाते । लुङि । अरब्ध । अरप्साताम् ॥ डुलभप् । डितः क्विन् । लप्त्रिमम् ।
 षिङ्गिदादिभ्य इत्यङ् । लभा । लिटि । लेभे । लुङि । अलब्ध ॥ वेः स्कन्दे-
 निष्ठायाम् ॥ सिवादीनामित्यतो वेति वर्तते ॥ अपोपदेशत्वाद् अप्राप्ते विभाषेय-
 म् ॥ माधवादिग्रन्थानुरोधेनाऽऽह ॥ कृत्यवेदमिति । प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदा-
 हृतम् । तत्र मूलं सृष्ट्यमिति भावः ॥ न संबध्यत इति । अत एव तिङ्शोऽपि प्रत्य-

मुदाहरन्ति । परिष्कन्दतीति ॥ गम प्रह्वत्वे । केचिदमुमुदितं पठन्ति । तत् प्रा-
मादिकमित्याहुः ॥ जग्मतुरिति । गमहर्नत्युपधालोपः । अनुदात्तस्य ॥ आदेच उप-
देशेऽशितोत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते ॥ उपदेशे किम् । समुम्, तुमुनि उदात्तः ॥
ऋदुपधस्य किं, कर्त्ता ॥ भलीति किं, ससर्प ॥ अकितीति किम् । स्तम् ॥ अ-
सृपदिति । लृदित्वादङ् । सृशसृशेति मिज्जिकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य अस्मा-
प्सीदिति केचिदुदाहरन्ति, तत् प्रामादिकमित्याहुः । अयंसीदिति । यमरमेति
इत्सकौ ॥ निसस्तपता । मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह ॥ षः स्यादिति ।
आसिवने तु निसस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥ विभाषा सृजिट्शोः । क्रादिनिय-
माक्रिये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सृजिट्शोः । भलि किम् । समर्ज । ददर्श ॥
अकिति किम् । सृष्टः । सृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥ अदाङ्क्षीदिति । वदव्रजति
वृद्धिः । अदांशाम् । अदाङ्क्षुः ॥ क्रष्टा । कर्ष्टेति । अनुदात्तस्य चेत्यम् वा ॥ धव्य-
तीति । घत्वषट्वभष्भावाः ॥ अधाक्षीदिति । अस्तिमिच इतीट् । वृद्धिः । घ-
त्वादि प्राग्वत् ॥ मिह । सेचनमिह मिश्रीकरणकं विवक्षितम् । न तु सेचनमा-
त्रम् । मेढ्रं मेहनशेफसी इत्यमरः ॥ कित निवासे । कितर्व्याधिप्रतीकारादावेव
सन्नित्युक्तं तदुदाहरति ॥ चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ॥ श्चुं चिकि-
त्सति । निगृह्णातीत्यर्थः । चेत्वे लृणं चिकित्सति । अपनयति नाशयति वेत्यर्थः ॥
अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं, तदुदाहरति ॥ केतयतीति । षच समवाये ॥ सम-
वायः संबन्धः ॥ भेजतुरिति । तृफलभजेत्येत्त्वम् ॥ भव्यतीति । कुत्वषत्वे ॥ त्विष-
दीप्ती ॥ अत्विषतेति । शल इति क्सः । कत्वषत्वे ॥ अत्विच्चातामिति । क्म-
स्याचीति लोपः ॥ यज देव । देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिवोधितो द्रव्य-
त्यागः ॥ लिट्यभ्यासस्यो ॥ वच्चादयो वचिस्वपियजादयः । यज्ञादयस्तु अहिज्या-
वयीत्यादयः ॥ यद्यपि अहिपृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणं कृतेऽकृते
च विशेषो नास्ति, तथापि पजन्यवृक्षक्षणं प्रवर्तते ॥ जग्राह । पप्रच्छ । बभ्र-
ज्ज । वृक्षतेस्तु विशेषोस्ति । संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं
स्यात् । कृते तु संप्रसारणे न संप्रसारण इति निषेधप्रवृत्तिरिति ॥ लिटोति कि-
म् । विवक्षति । यियक्षति ॥ वचिस्वपि ॥ आगणान्ताद्यजादयः । यजिर्वपिर्वह-
श्चेव वसिर्वेञ् व्यञ् इत्यपि । ह्वेज्वदी श्वयतिषेति यजाद्याः स्युरिमे नव ॥
कितीति क्रिम् । इयष्ट ॥ डुवप् । ड्वितः क्त्रिः उपत्रिमम् ॥ शासिवसिघसीनां
च ॥ धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् ॥ ननु सुपि स इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय
धातोः सकारस्य चेदपामेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रं

त्यज्यतामिति चेद् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्त्वा-
वश्यकः । तद्ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति निय-
मप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति ॥ अवात्सीदिति । वदव्रजेति वृ-
द्धिः । सः सीति तः । अस्तिमिच इतीट् ॥ उच्चारणार्थ इति । इत्संज्ञायाम् इदिति
इति तु नुम् स्यादिति भावः ॥ उवायेति । ग्रहण्य इत्यञ् वयिग्रहणात् वेज इति
निषेधात् न प्रवर्तते इत्याहुः ॥ ग्रहण्यवायि ॥ गृह्णाति । गृह्णीतः । जिनाति ।
जिनीतः । जीनः । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति, किति तु वचिस्त्रिपयज्ञादीनामि-
ति सिद्धम्, यजादिषु वेजः पाठात् । अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेज इति
संप्रसारणनिषेधस्तु लिटि वयो य इति निषेधारम्भात् प्रवर्तते । तस्माद्
ग्रहण्यदिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥ वच्चास्या ॥ अस्येत्यनेन
वयो य इति परामृश्यते तदाह ॥ वयोः यस्येति । वो वा किति इत्येव सुवचम् ।
लिटि वयो यः इति प्रकृतत्वात् ॥ उपदेशेऽन्वतः इति निषेधमाशङ्क्याह ॥ वये-
स्तामावभावादिति । ननु स्थानिनस्तामौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ ति-
द्यमानत्वं सुलभमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौ-
किके अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अचः इ-
त्युक्तेरन्विधित्वादिति ॥ वेजः । लिटि किम् । उतम् । उतवान् ॥ न व्यो लिटि ।
लिटि किम् । व्याता । व्यास्यति । हलादिशेषं बाधित्वेति । हलादिःशेषे तु
वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलिवेङ्
भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ नित्यमिडिति ॥ वीयादिति । संप्रसारणे अकृतसार्व इति
दीर्घः ॥ ज्ञेज् । शब्दे इति मामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द एवात्र गृह्यते इ-
त्याहुः ॥ तथा च माघे यातोऽन्यतः भूतकृतस्वरमाशु दूरादुद्वाहुना जुहुविर सु-
हुरात्मवर्ग्याः इति कर्मणि प्रयोगः ॥ ज्ञः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च इति सूत्रं योग-
विभागन व्यावष्टे ॥ अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु णौ च संशङ्कोर्विषये प्रवर्तते ।
जुहावयिषति । अजृहवत् ॥ अभ्यस्तीभविष्यती ह्येज इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्र-
त्यये परं द्विष्वनात् प्रागेव ह्येजः संप्रसारणमिति फलितोर्थः । अभ्यस्तमस्या-
स्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो ह्येज् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादि व्याख्यानस्य
स्वीकारात् । तेन जिह्वायकारिषतीत्यत्र ह्येजः संप्रसारणं भवति खलु द्वित्व-
निमित्तत्वाभावाद । अत एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्यः संप्रसारणम् इति
योगविभागः क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥ लिपिसिचि । लिप उपदेहे । षिच
क्षरणे । अलिपत् । असिचत् ॥ अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्वा-

तोः प्राक् प्रयोगः ॥ विभाषा खेः ॥ लिटि यङि चेति । लिङ्गङ्गोश्च इति पूर्वसू-
त्रमिहानुवर्तते इति भावः ॥ उभयत्र विभाषेयं लिङ्गं अतुसादी नित्यं प्राप्ते ण-
लादावप्राप्ते यङ्गं त्वप्राप्तविभाषा । शोशूयते । शोशूयते ॥ संप्रसारणं नेति । अ-
न्यथा शुश्रायित्यादि स्यादिति भावः ॥ खयतेरः ॥ अलोक्यपरिभाषालभ्यमाह ॥
इकारखेति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति आर्धधातुकोपदेशे यदका-
रान्तम् इति व्याख्यातत्वात् । इयङ्ङिति । लघूपधगुणापेक्षया अन्तरङ्गत्वादिति
भावः ॥ अश्रयीदिति ॥ नन्विह अन्तरंगत्वादु गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादे-
व वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्चिग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । न सिच्य-
न्तरंगमास्त इति आपनार्थं णिश्चिग्रहणम् । तेन चिरिणोतिजिरिणोत्योः यङ्लु-
गन्तानां विनिप्रभृतीनां च, मिचि बहिरंगा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अ-
जिरायीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् । इति ॥ तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता
काश्यनेकाजग्रहणं चुलुम्यादर्थम् इति ॥ चुलुम्यतीति । लुम्यतीत्यर्थः । चुलुम्य
लोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ॥

इति भवादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तात्तोऽयं धातुरिकारनिर्दिष्टो, न त्विकारान्तः । वञ्चिलु-
न्वृतश्च इति निर्देशात् ॥ केचित्तु ईयङ् इति दीर्घाच्चारणात्तात्तोयमिति ज्ञायते,
इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घणैव सिद्धेरियङ्मव कुर्यादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे
तु एरनेकाचः इति यथा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ अकृतसार्व
इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तात्तत्वे लिंगं भवत्येवेति वाच्यम् । यङ्विधौ स-
न्यङोः इति हित्वापत्तेः । कृपायां चेति । अर्तनं च ऋतोया च घृणीया च घृषा-
र्थकाः इति जुगुप्सा करुणा घृणा इति चामरः ॥ हुभल्भगो हेर्हिः ॥ जुहुधि ।
घसिभसोर्हलि इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानाद् रुदिहि स्वपिहि
इत्यादाविडादेर्हर्धनं भवति ॥ अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्या-
निवद्भावेन पुनर्धित्वं तु सकृन्नती इति न्यायान्नित्याहुः ॥ अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र
स्थान्यादेशयोर्हयोरपि इकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आदेशः । तेन
हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङो धित्वप्रसंग इति सकृन्नतिन्यायाश्रयणम-
पि मास्त्वित्याहुः ॥ अदः सर्वेषाम् ॥ अङ्गार्ग्य गालवयोः इत्यतः अङित्यनुवर्तते ।
गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषामग्रहणम् ॥ लुङ्सनोः ॥
जिघत्सति ॥ प्रणिहन्तीति नेर्गद इति णत्वम् ॥ अनुदात्तोपदेशः । यद्यत्र एतेषाम्
अनुनासिकलोपः इति व्याख्यायते तदा मन्यतेर्नमन्हमिहसुचमस्जादीनां च

अनन्यस्यापि लोपः स्यात् । तथा च मतः नतः नहः मीढः सुक्त इत्यादि न सि-
 धेदत आह ॥ लुप्तपष्ठोक्तमिति ॥ वनतोतरेषामिति । वनतेरव्यभिचाराद्विशेष-
 णं व्यर्थमिति भावः ॥ वतिः । इह क्तिनि तितृच इति इणनिषेधाभ्रल्लि क्डिति
 नलोपः ॥ लोपः स्यादिति । अस्योन्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशा-
 न्दर्शयति ॥ यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान् दर्शयति ॥ तनुषणुच-
 णुक्षिग्विति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव । तन्मध्ये सनोतेः जनसनखनाम्
 इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः । ततः क्षतः क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि ।
 तनोत्यादीनामुदित्वात् क्तायामिडिकल्पनान्निष्ठायां नेट् ॥ अनुनासिकान्ताना-
 मिति किम् । शक्तः । रुहः ॥ भलीति किम् । गम्यते । नम्यते ॥ कितीति कि-
 म् । गन्ता । मन्ता ॥ जघान जघनत् इति । यश्चप्यत्र अभ्रासाञ्च इत्यस्यापि प्र-
 वृत्तिरस्ति । तथाप्यन्तरंगत्वाद् हो हन्तेः इत्युपन्यस्तम् ॥ आभीयतयेति ॥ सन्नि-
 पातपरिभाषयापि हेर्लुङ् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् ॥ तन्मन्दम् । अतो हे-
 रिखारभ्रमामर्थ्यात्तस्या अप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदे-
 शोपदेशे अनेकात्त्वात् अवधीदित्यत्र एकाचः इतीणनिषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि
 अतो हलादेरिति प्राप्ता वृद्धिरलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेति भावः ॥ दुह प्रपूरणे । प्र-
 पूरणं त्याजनम् ॥ लङ्ङदपीति । अदुग्ध । अदुग्धाः । अदुग्धम् । अदुह्वहि ॥
 दिह । उपचयो वृद्धिः ॥ प्रणिदेशीति । नेर्गदेति णत्वम् ॥ अलिक्षतेति । शल
 इमुपधा इति कमः । अलिक्ताताम् । अलिक्षन्त ॥ अलीढेति । लुग्वा दुह इति वा
 लुक् । अलीढाः । अलीढम् ॥ चक्षिङ् ॥ दर्शनेपीति । विश्वा रूपा अभिचष्टे शची-
 भिः इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ युजर्थ इति । अनुदात्तेतथ
 हलादेः इति युच् ॥ अन्तेदित इति । इदितः इति नुम्विधी गोः पादान्ते इत्य-
 स्मादन्ते इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ एवं च नुमागमशंकानुत्थानाय चक्षिङ् इका-
 रस्थाने अकार एव आसक्तमुचितः । अनुदात्तेत्वेनैव तडि सिद्धे डकारो व्यर्थ इ-
 त्याशङ्काह ॥ डकारस्त्विति ॥ स्फार्यन्निति । स्फारी वृद्धौ इत्यनुदात्ते तो लट्
 शचादेशः ॥ चष्टे इति । स्कोः इति कलोपः, छुत्वम् ॥ खशादिरिति । तेन पुंख्या-
 नमित्यत्र पुमः खय्यमपरे इति कृत्वं नेत्यादि पूर्वाहं एवोक्तम् ॥ असिद्धकाण्डे इ-
 ति । णत्वप्रकरणान्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधाना-
 त् कृत्यचः इति णत्वं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः ।
 यत्वस्यासिद्धत्वाद् धन्वयोपधात् इति वुञ् न, किं तु ष्च एवेति बोध्यम् ॥ अच-
 ष्टेति । स्कोः इति कलोपः, छुत्वम् ॥ अस्यतिवक्ति ॥ ख्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वं

नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य व्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अस्त्यतेः पुषादिपाठादङि सिद्धे तङ्गर्थे षष्ठ्यमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति । वक्षी-
 तिब्रुवो वक्षिः वच परिभाषणे इति उभयोर्षष्ठ्यणम् ॥ ईर् ॥ ईरिता । ईरिष्यते । ल-
 ङि । ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐरि । ऐर्वङि ॥ ऐर्मङि ॥ ईशः से ॥ यथाश्रुतसू-
 त्रन्यासे ईशो ध्वेशब्दे परे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह । ईशोऽजनामिति । वै-
 चित्रार्थ इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वचापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्वानुवृत्तिरित्येवं विचि-
 त्रबोधार्थमित्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भावे
 इत्यस्मात् श्यनञ्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व ।
 जनिध्वम् । जन जनने इति श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजन्निषे । व्यतिजन्नि-
 ध्वे । कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति तङ् ॥ नमोवाकमिति । नमस्ते, रुद्र मन्यवे इ-
 त्यादि नमोवचनम् । वचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ ववसे इति । वादित्वादे-
 त्वाभ्यासलोपी न ॥ णिसि लुब्धने ॥ बभ्रामेति । नुम्बिसर्जनीय इति सूत्रे वृत्ति-
 पदमञ्जरीदिभिरुक्तं नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते तेन निम्से निम्स्वेत्यत्र
 न भवति इति । तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते, शान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे षटोः इति क-
 त्वे कवर्गात्परत्वे षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः ॥
 णिजि शुद्धौ । अनिट्केषु णिजिर् इति जीहोत्यादिक्वस्य षष्ठ्यादयं सेङिति
 धनयति ॥ निञ्चितेति ॥ शिजि अश्वक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्चितम् ।
 भावश्यकणित्यन्तात् ङीपि शिञ्चिनी । भूषणानां तु शिञ्चितम् । मौर्वी ज्या
 शिञ्चिनी गुण इति चामरः ॥ सुषुविषे इति । स्वरतिसूति विकल्पं बाधित्वा
 श्रुतः कितीति निषेधे प्राप्ते क्तादिनियमान्नित्यमिट् ॥ शीङ्स्वप्ने ॥ क्ङिति
 चेत्यस्येति । अन्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन सिद्धमिति भावः ॥ शीङो
 रुट् । भोन्त इत्यतो भ् इत्यनुवर्तते । अदभ्यस्तादित्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानु-
 रोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ भादेशस्याऽत इति ।
 भस्वैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यादित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥ शिश्ये इति ।
 एरनेकाच इति यण् । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष् । शयायाम् । शेध्व-
 म् ॥ उतो वृद्धिः ॥ नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो निषेधानुवृत्तेराह ॥ न त्वभ्य-
 स्तस्येति ॥ उतः किम् । एति । एषि ॥ लुकीति किम् । सुनोति । लुहोति ॥
 हलि किम् । यवानि । यवाव । आडुत्तमस्येत्याडागमः पित् ॥ पिति किम् ।
 युतः । रुतः ॥ नाभ्यस्तस्येति किम् । योयोति । रोरोति ॥ सार्वधातुके किम् ।
 यूयात् । न चात्र ङिञ्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्काः किदाशिषीति यासु-

टः कित्वात् । केचित् युयात् स्तुयात् इत्यादावपि डिच्च पिन्नेत्येतदाश्रित्य व्या-
 चक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्दृढिनं भवति । अन्यथा उत औदित्येव वदेदिति ॥
 तुरुस्तु ॥ तुः सौतो धातुरिति वक्ष्यति ॥ अपिदर्शमिति ॥ एभ्यः परस्य पितः
 सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम् । रुवतोः स्तुवोत इत्याद्यसिद्ध्या-
 पत्तेरिति भावः । शस्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम् । अभ्यमीति अभ्यन्ति । शस्य-
 मोच्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति का-
 शिकायामुक्तम् ॥ आपिशलास्तु तुरुस्तुशस्यमः सार्वधातुके छन्दसीति पठन्ति ॥
 तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥ ऊर्णोतिर्विभाषा ॥ उतो वृद्धिरिति नित्ये प्रा-
 से विमाषेयम् ॥ हलादौ किम् । ऊर्णवानि ॥ पिति किम् । ऊर्णुतः ॥ सार्व-
 धातुके किम् । ऊर्णूयात् । ऊर्णोतिरान्तेति ॥ ऊर्णोतिणुं वङ्गावो वाच्य इति वक्ष्य-
 माणस्य आमभावोपि फलमिति भावः ॥ नन्द्राः ॥ अजादेरिति वर्तते स च
 कर्मधारयः आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह ॥ अचः परा इति ।
 उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चिचिषति ॥ न्द्रा इति किम् । ईक्षतेः सनि
 ईचिचिषते ॥ संयोगादयः किम् । प्राणिणिषति । अरिरिषति ॥ अचः पराः
 किम् । इन्द्रोयितुमिच्छतीति क्यजन्तात् सनि इन्दिद्रोयिषति । इह नकारस्य
 हित्वाभावेपि दकारस्तु हिरुच्यत एवाचः परत्वाभावात् ॥ नुशब्दस्येति ।
 उपदेशे नकार एव । णत्वं तु रषाभ्यामित्यननेति भावः । पूर्वत्वासिद्धीर्यामिति ।
 अत द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊटिमाख्यत्
 औडिटत् इत्यादाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेति । इह
 त्रिप्रादीस्थघत्वटत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । अमिडत्वे तु त्रिप्रादीस्थकार्यात् पू-
 र्वमेव द्रोहता इत्यस्य द्वित्वे पश्चात् वादुर्हेति घत्वटत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धा द्रोढेत्य-
 पि द्विर्वचनं कदाचित् स्यात् न तु द्रोग्धा द्रोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन
 द्विर्वचनं सिध्यति । किं च षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं पूर्वत्वासि-
 द्धीयमद्वित्व इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुष्ठुपास्य इत्यत्र धस्य
 जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदात् दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः ॥ अनित्य-
 मिति । अत एव हतिशब्दस्य द्वित्वमौजिडदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति ॥ उभौ
 साभ्यासस्येति । अनितेतिरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिष-
 तीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्राणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य
 णत्वाभावः सिद्धः ॥ विभाषोर्णोः ॥ गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो डिदिति विज
 इटित्यत इडिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह ॥ इडादिप्रत्यय इत्यादि । तेन गुण-

विकल्पे पक्षे उवङ् ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतः पिति सार्वधातुके
इति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीति वर्तते । तदाह ॥ हलादावित्यादि ॥
ऊर्णेतिर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धिरिति सूत्रं नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशये-
नाह ॥ इडादावित्यादि ॥ स्तवोतीति । तुरुस्तुशम्यम इति इड्वा ॥ स्तु-
सुधूजभ्य इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्तेरात्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥
ब्रुवः पञ्चानाम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेति वर्तते । ब्रुव इत्येतदादिमं पञ्च-
म्यन्तम्, अन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ॥ ब्रुवो लट इत्यादि ॥ चत्वंमिति ।
प्रक्रियालाघवात् आहस्त इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ ब्रुव ईट् ॥ हलादेः किम् ।
ब्रवाणि ॥ पितः किम् । ब्रूतः ॥ भ्रूलीति यत्वविधानादिति । ईडागमे कृते
भ्रूलादित्वाभावादिति भावः ॥ इण् गतौ ॥ इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्ति-
न्यायेनेति भावः । गुणवृद्धौ तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः ॥ दीर्घ
इणः किति ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, व्यथो लिटीत्यतो
लिटीति च ॥ किति किम् । इयाय । अत्र वदन्ति । इह दीर्घे कृतेपि अभ्यास-
मस्यासवर्ण इतोयडा रूपसिद्धेः कितोति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घवि-
धानं व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयुरित्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते दीर्घ-
विधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्याधत्वाभावादिति ॥
एता । एथति । एतु । इतात् इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु अयानि । अयाव ।
अयाम् । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु आयम् । ऐव । ऐम ॥ ईया-
दिति । अकृत्सर्वेति दीर्घः ॥ एर्तेर्लिङि ॥ इह आर्द्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं
प्रक्षिप्तम् । किति लिङीत्येतावतैवेष्टमिद्धेः ॥ उभयत आश्रय इति । अन्ता-
दिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्री-
यते, तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः । एवं परस्यादिवत्त्वं पूर्वस्यान्तवद्भावो
न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्याविरोधादिति भावः ॥ मन्वेवं रामौ इत्यस्य
सुप्तिसन्तमिति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामिति प्रकृतेरभावात् यस्मात् प्रत्य-
यविधिसुप्तादादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति स्त्रीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वा-
न्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् ॥ अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पञ्चादेकादेश इति
नोक्तदोषः । इह च ज्ञापकं सुपिसूतिसमा इति ॥ विध्यादौ समीयादिति न भव-
त्येव । आशीर्लिङि तु अकृत्सर्वेति दीर्घे कृतेपि ह्रस्वत्वेन भाष्यमित्याशङ्क्या-
ह ॥ भौवादिकस्येति । इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्निष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि
इदं रूपम् । वीगतीत्यत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्निष्ठत इति मते तु विध्यादि-

लिङ्गपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥ गाङ् लिटि ॥ लावस्थायामिति । वार्तिकमते ए-
कादेशात् प्रागेव गाङादेशे द्विवचनेऽपीति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभा-
वात् ॥ विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः ॥
निर्देशाच्च भवतीति । वार्णादाङ् बलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याख्ययत्वादिति
भावः ॥ अध्येयतेति । आत्मनेपदेष्वनत इति भ्रम्य अत् । लङ्मध्यमे तु अध्येयाः । अ-
ध्येयायाम् । अध्येध्वम् । अध्येषीष्टेति । लिङः सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् ॥
गाङ्कुटादिभ्यो ॥ इह गाङ् गतावित्यस्य न ग्रहणम् । तङ्ङर्थतया ङकारा-
नुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्त्वचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव
तङः सिद्धत्वादत आह ॥ गाङादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । केचित्तु
कुट आदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कु-
टादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोर्ऽपि ग्रहणाद्विखनमिति
प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च रलोव्युपधादिति सूत्रस्थेन लिखित्वा । लिखित्वा ॥
लिलिखिषति । लिलिखिषतीति वृत्तिग्रन्थेन शकुनिध्वालेखन इति सूत्रप्रयोगेण
च विरुध्यते ॥ अर्जुनिति किम् । अर्जि कोटः पोटः । अर्जि शुकोट पुपो-
ट ॥ घुमास्था ॥ दीङी युङचीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधि-
क्रियत एव ॥ क्ङिति किम् । दाता धाता ॥ हलादौ किम् । ददतुः । ददुः ।
अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् ॥ आर्धधातुके किम् । मातः । मा-
यः ॥ अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्त्वादीच्चम् । इक् स्मरणे । ककार इह इण्वदिक
इति विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु इटकिटकटीत्यत्र प्रसिद्धस्य धातोर्ऽपि ग्रहणं
स्यादित्याहुः ॥ केचित्तु इति । आर्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारो-
क्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥ अधीर्याङ्गिति । स्मर-
न्नित्यर्थः । राघवयोरित्यत्र अधीगर्थद्वयेणां कर्मणीति षष्ठी ॥ वीगति ॥ अडाग-
मात्परत्वादियङ् ॥ अवियन्निति ॥ अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमा-
त्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः ॥ अत एवापरितोषात् असिद्धवदत्ताभावादिति
समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोसिद्धत्वादियङ्ङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदि-
त्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोपीति ॥
प्रयुञ्जते च न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः इति ॥ व्याख्यातं च म-
नोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे तङ् ॥ न च न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः श-
ङ्कः । उत्पूर्वस्वाविर्भावार्थत्वादिति ॥ अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना कर्मव्य-
तिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेपेक्षते तच्चात्र नोपात्त-

म् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव । ततश्च उदीत इति भावे निष्ठा ज्ञेया । तथा बोद्धे दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नैत्यर्थः सुगम इति ॥ प्रणिदातीति । शेषे विभाषा इति ऋत्विकल्पः ॥ अदासीदिति । अद्युत्वात् सिज्जुक् । नमः ख्यात्रे इति ॥ यद्ययमार्धधातुकेपि प्रयुज्येत, तर्हि वृजन्तेस्मिन् परे शर्पर विसर्जनीय इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्पोरिति जिह्वाभ्रूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः । खशादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः ॥ संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्यात प्रयोगस्तु ख्याजादेशस्येति न्यासकाराशयः ॥ मा माने । नास्त्येति । घुप्रकृतिमाङ्किति पाठात् ङितामेव तत्र ग्रहणम् । ततश्च शेषे विभाषा इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह ॥ प्रणिमातीत्यादि ॥ वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् ॥ अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति । वक्ष्यन्ति । वचन्तु । अवचन् । अवोचन् । अवक्ष्यान्नित्येतेसाधवः ॥ बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे । वक्थः । उत्तमे तु । वचमः । लिटि । ऊचुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्तारः । लिटि वक्ष्यासुः । उच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः ॥ भिपर इति । अस्मिन्सु पक्षे । वक्थः । वचमः । ऊच । ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥ विदो लटो वा ॥ पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोभावान्नैते आदेशास्तदाह ॥ वेत्तेरिति ॥ लोटो लुगिति । आम इति सूत्रे मन्त्रे घसेत्यतो लेरिति अनुवर्त्य आमः परस्य लैर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् ॥ निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम् । पुरुषवचने इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तड् । व्यतिविदाङ्कुरुताम् । व्यतिविदाङ्कुरुताम् । व्यतिविदाङ्कुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् ॥ तेनेति । विश्वसेदित्यत्र शपो लुगमावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृह्याण ॥ अत उत्सार्व ॥ कङ्किति किम् । करोषि । लुकोसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव तत्रावश्यकम् । इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयते इति वृत्तिमते त्वमिहवर्णनस्योपयोगलेशोपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥ दश्च । सिपि धातोर्वा इत्यनुवर्तते पदस्येति, भलां जशोन्त इत्यस्मादन्त इति च तदाह ॥ धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् । तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि क्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदानानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गात् चत्वस्यासि-

हत्वेन दान्तत्वात् ॥ असोरलोपः ॥ अत उत् इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अदग्रहणं
 त्यक्तं शक्यमित्याहुः ॥ असोरिति । शकन्धादित्वात् पररूपमित्याहुः ॥ अस्यास्ते-
 खेति । अस्थोदाहरणम् । रुन्धन्तीत्यादि ॥ कङ्ठिति किम् । कणश्चि । अस्ति ।
 तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो मा भूत् इत्येतदर्थम् ।
 निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविव्यति ॥ हवसोरेद्धा ॥ एत्त्वमलोन्धस्य लोपस्तु शित्वा-
 त्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् । देहि । धेहि ॥ असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटो-
 ऽसिद्धत्वात् असोः इत्यालोपो न भवेदिति तपरकरणं तच्च व्यर्थमिति चेद् ॥ अ-
 त्वाहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन देभतुरित्यादि सि-
 द्धमिति ॥ स्यादेतत् । अत्र केचित् । अदग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञाप-
 नार्थत्वं न मिध्येत् । न च अत उत् इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति
 वाच्यम् । अस्तेत्यक्तौ गौरवादर्थमात्रानाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् ।
 तस्मादुक्तज्ञापनार्थमदग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यां ॥ प्रादुस्येति ॥
 प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुष्य इति पाठे प्रादुर्भ्याम् इति निर्देशो न युज्य-
 ते इति प्राचां पान्तपाठः प्रामादिकः ॥ परस्येति । अयमस्तेः सस्य विशेषणं न
 त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् ॥ उपसर्गत्वादि किं । दधि स्यात् ॥ अस्तेः
 किम् । परिसृजति ॥ सृजू शुद्धौ । अयं न पिद् भिदादिपाठसामर्थ्यात् ॥ मृजिह-
 दिः ॥ गुणापवादः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् इत्याहुः ॥ धातु-
 प्रत्यये इति ॥ धातुप्रत्यये किम् । कंसपरिमृड्भ्याम् ॥ कङ्ठित्यजादाविति । एतच्चा-
 न्येषां वैयाकरणानां मतमिको गुणवद्भौ इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् ॥ मृ-
 ङ्दीति । हुभलभ्य इति हेर्धिः । षत्वष्ट्वजप्रत्वानि ॥ वलादेः सार्वधातुकस्येति ।
 वलादेः किम् । रुदन्ति ॥ सार्वधातुके किम् । स्वप्ता ॥ धित्वं नेति । सकृद्भौ इ-
 ति न्यायात् । हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधा-
 नाहेति भावः ॥ रुदश्च ॥ पञ्चभ्यः किम् । जागर्तेर्लङि अजागः ॥ प्रकृतिप्रत्ययेत्या-
 दि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमङीटोः ॥ अरुददिति ।
 इरितो वा इत्यङ् ॥ अरोदीदिति । अस्ति सचः इतीट् । रुदश्च इत्यनेन तु न सिचा
 व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥ सुषुपतुरिति । वचिस्वपि इति संप्रसारणम् ।
 ततो हित्वम् ॥ सुपिसृतिसमा इति ॥ सूतीति क्लिन्नन्तः । समेति । पचाद्यजन्तः ॥
 सुषुप्तिः । सुषूतिः । सुषमा । विषमः । अहिर्वचन इति ॥ तेन षत्वसहितस्य हित्वम् ।
 सुपिरूपाभावादिति । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानि
 वत् सूत्रशेषत्वात् । षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवद्भावाभावाद-

त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु स्थानिवदादेशः इत्येतं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादि-
ह समाधानान्तरमूहमित्यन्ये ॥ अनितेः ॥ उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादि-
ति वर्तते रषाभ्याम् इत्यतो नो ण इति तदाह ॥ उपसर्गस्यादित्यादि ॥ अन्ता-
पवाद इति । भोन्तः इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादो जुशिति ज्ञेयः ॥
बभ्रामेति । अचन् क्रीडन् रममाण इत्युपनिषदि जशादित्यस्य निर्विवादत्वात् ।
नाभ्यस्ताच्छतुः इति निषेधेन जचन् इति नुमन्त्यान्दसत्वेपि जशादित्यस्य तत्क-
ल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च ॥ जाग्रोऽविचिष्यल् ॥ डि-
दभ्योन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते, इकारस्तु उच्चार-
णार्थः इति वदतां मते क्सावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसी ॥ चिण्
अजागारि ॥ णल् । जजागार ॥ डित् । जागृतः । जागृथः ॥ वृद्धिविषये इति ।
ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेपि
अत उपधायाः इति वृद्धिः स्यात् इति वाच्यम् । गुणविधेस्त्रिष्वल्प्रतिषेधस्य चाऽ-
नर्थक्यापत्तेः ॥ जुसि च ॥ चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । क्सास्याचि इत्यतोऽचीत्यनु-
वर्तत इत्याह । अजादाविति ॥ जागृयुरिति । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि
गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो डिच्चात् शृणुयुरित्यादौ गुणो न इति प्राचामुक्तिस्तु
मनोरमायां दूषिता । जुसि च इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति ॥ केचित्तु
जुसि च इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उस्वरूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ अ-
जादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्रा-
सिक्रमं दर्शयति । जागृ इस् इत्यत्रेति ॥ तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जा-
गर्तिगुणेन बाधस्तेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणवृत्तिसमये वृद्धिः, सा बा-
ध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ट । अजागरीरित्यादि ॥ दरिद्रा ॥ इहरिद्रस्य ॥
इहरिद्रः इति वक्तुमुचितम् ॥ आभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति पुनते ।
दधति । दधते ॥ कृडिति किम् । क्रीणाति । पुनाति । दधाति ॥ अतः किम् ।
विभ्रति ॥ ओ इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥ निर्मूलमे-
वेति ॥ यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभा-
वादौत्त्वं नेति ॥ तच्च । आत औ णलः इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकार-
विधानं दरिद्रातेराल्लोपेपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवा-
दिप्रणैः स्वग्रन्थेन च विरोधात्, तत्कथमौत्त्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओ-
कारौकारयोर्हिमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति ॥ तदपि स्थवीयः । तस्मिन्
पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । विवक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति प-

चायजैव भवति । परसप्तम्यां तु श्याद्वाधा इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् आतो युक् चिण्कतोरिति युक्ति दरिद्राय इति स्यादिति भावः । सनि गदुलोति । एतेष्वालोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥ अ- दरिद्रुरिति । मिजभ्रस्त इति भेजुंस् लङ्ः प्राकटायनस्यैव इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वात् आभ्रस्तयोः इत्याल्लोपे अकारान्तस्यैवाभावात् । ई इत्यधोः इत्यात् ईत्वमिह न शङ्कामेव भेजुंसि ह्लादिपरत्वाभावादिति भा- वः ॥ ननु दरिद्रा भि इति स्थिते जुमः प्रागेव आलोपात् परत्वादपवात्वाच्च ईत्वं स्यात् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् ईत्वनिमित्तं ह्लादित्वं तच्च विनाशोन्मुखं जुसो भावित्वात् ॥ भस्य अदिति । अदभ्रस्तात् इत्यनेन ॥ तिप्यनस्तेः ॥ पदान्तस्य किम् । चकास्ति ॥ सस्येति किम् । वशैर्लङ् तिपि अवट् ॥ तिपि किम् । क्षिपि चकाः ॥ अनस्तेः किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङ् तिपि अस्ते रूपम् बहुलं छन्दसि इति ईट् न ॥ शास इदङ् हलोः ॥ अ ङि । अशिषत् । अशिषताम् । किति । शिष्टः । शिष्टवान् शिष्यात् । शिष्यास्ता- म् । अङ्साहचर्यात् परस्मैपद एवेत्त्वम् । नेह । आशास्ते ॥ अन्ये तु यस्मात् क्शासेरङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिङ् ईत्यात्मनेपदे- पि ईत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ शाहौ ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शासः इत्यवय- वषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठेऽव, उपधायाः इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह ॥ शास्तेः शा- देश इति । धि च इति सलोपेन शाधोति रूपे सिद्धेपि सलोपस्यासिद्धत्वात् शास इदिति ईत्वं स्यात् । तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः ॥ योवर्णयोः ॥ व्योरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिष इवर्णश्च योवर्णौ तयोः । यिश्चेतीकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षि- तस्तदाह ॥ यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः ॥ लोपं बाधित्वेति । लोपस्य तु उदाहरणम् आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते ॥ यीयर्णयोरिति किम् । आदीध्यनम् । आवे व्यनम् ॥ षस । अर्वादिति । तिप्यनस्ते इति दत्वम् ॥ षस इति । सिपि धातो इति क्वा । पञ्चे दः । अस्तीति । इदित्त्वान्मुमि सन्सत्ति इति स्थिते स्की इति सलोपे भरो भ्ररि सवर्षा इति तकारस्य वा लोपः ॥ संस्ति, संस्त इति । इहापि पूर्ववत्सलोपो वा बोध्यः ॥ वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । वष्टि भागुरिरक्तोपम् जयाय सेभान्यमुशंति देवा इति ॥ चर्करोतं च ॥ गणसूत्र- मिदम् । चर्करोतमिति यङ्लुगणस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ॥ अदादौ बोध्य-

मिति । तेन यङ्लुगन्तेषु अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुग्भवतीति भावः ॥ प्राचा तु चर्करोतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम् । तच्चेहाप्रकृतत्वा-
दुपेक्षितम् ॥

इत्यादायः ॥

हु दाना ॥ यद्यपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादानमेव दानं, तथापि
प्रयोगमनुमृत्य व्याचष्टे । प्रक्षेप इति ॥ वैध इति । आहवनीयादौ ॥ हविष इति ।
विधिशोधितद्रव्यस्येत्यर्थः ॥ स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप-
स्ये प्रमादेन कीपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न
होम इति ज्ञेयम् ॥ परस्मैपदिन इति । तेन होष्य इति केषांचित् प्रयोगो-
ऽमाधुरेव । स्मराम्नी जुह्वाना इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृ-
त्तावपि चानशन्तत्वात् ॥ आटीति । आहुतमस्येत्यनेन ॥ परत्वादिति । हु-
श्रुवोरिति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः ॥ भियोऽन्यतरस्याम् । सार्वधातुके किम् ।
भीयते । बिभीयते ॥ ह्लादौ किम् । बिभ्यति ॥ क्ङिति किम् । बिभेति ।
केचिदत्र ह्लादौ क्ङितीत्येतन्नातीवोपयुज्यते । इत्त्वविधानस्य बिभेत इत्यादौ
चरितार्थत्वात् । बिभ्यति, बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः ॥ अ-
तिपिपर्याय ॥ अतंरुदाहरणमयतीति वक्ष्यति ॥ उदोऽय ॥ अङ्गावयवेति
किम् । ऋ गतौ क्रादि, तस्मात् क्तप्रत्यये श्रुतः क्तितीति इण्निषेधात् समीर्ण
इति भवति । अन्यथा तु सम्पूर्ण इति स्यात् ॥ शृदृपाम् । शृ हिंसायाम् ।
दृ विदारणे । इमौ क्रादौ ॥ पक्षे गुण इति । ऋच्छत्युतामित्यनेन ॥ पप्रतु-
रिति । ऋक्षपक्षे यण् ॥ ननु ऋक्षग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विक-
ल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे तु
पप्रतुः शश्रतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत् । मैवम् । गुणाभावपक्षे ऋत इहाती
रिति इत्त्वप्रसङ्गात् । न चान्तरङ्गत्वादयणैव स्याद् इति वाच्यम् । वाणादाङ्गस्य
बलौयस्त्वात् ॥ डभृञ् । ड्वितः क्विः भृत्रिमम् ॥ भृजामित् ॥ निजां
त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह । एषां त्रयाणामिति । केचित्तु, कपिञ्चलाधिकर-
णन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः ॥ त्रयाणां किम् । जहाति ॥ औ
किम् ॥ बभार ॥ ई इह्यघोः ॥ आभ्यस्तयोरिति । लुनीते ॥ क्ङितीति
किम् । लुनाति ॥ अघोः किम् । धत्तः । दत्तः ॥ मिमीते इति । पुमास्था
इतीत्त्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः माथः । गाने ।
गासे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तम् आर्द्धधातुक इत्यधि-

कारे न ल्यपि इति योगं यावद् इति ॥ जहातेष ॥ कङ्ठितोति किम् । जहा-
ति ॥ सार्वधातुके किम् । हीयते ॥ चादिदी ताविति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त
जह्विह्वि जह्वीह्वि रामभार्याम् इति ॥ लोपो यि । सार्वेति किम् । हेयात् ॥ प्र-
णिददातीति । नेर्गद इति णत्वम् ॥ दत्त इति । आभ्यस्तयोः इत्यालोपः । अघो
रित्युक्तत्वात् ईत्वं तु न ॥ अदादिति । गातिस्था इति सिचौ लुक् ॥ दधस्तथो-
ष ॥ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाज्वे गृह्यते, न तु दध धारणे इत्यय-
मिति व्याचष्टे ॥ द्विरुक्तस्येति । भवन्तस्य किम् । दधाति ॥ नन्वेवं धत्त इत्या-
दावपि न स्यादलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाभवन्तत्वादत आह ॥ वचनसामर्थ्यादिति ॥
निजाम् ॥ श्रविति किम् । निनेज ॥ नाभ्यस्तस्य ॥ अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ॥
अधि किम् । देह्वेष्टि । पिदग्रहणम् उतो वृद्धिर्लुकि हलि इत्युत्तरार्थम् ॥ सा-
र्वेति किम् । निनेज ॥ बहुलं कन्दसि ॥ इतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि ॥
इयतीति । अभ्यासस्येष्टि । अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः । इयूरीतीति । अदभ्यस्ता
त् इत्यत् ॥ अग्रीदिति । गुणोतीति गुणः ॥ आरदिति । सतिशक्ति इत्यङि
ऋट्प्रोङङि इति गुणः ॥ बध्य इति । तसस्तकारस्य भवस्तयोः इति धत्वम् ॥
तुतूत इति । हलि चेति दीर्घः ॥ धन धान्ये । धान्यार्जन इत्यर्थः ॥ दधन्त
इति । कान्दसत्वात् अनुनासिकस्येति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥ जनसनखनाम् ।
जन जनने जनी प्रादुर्भाव इत्युभयोरपि ग्रहणम् । भलादौ सनि सिधासति ।
जज्ञतीति । गमहनेत्युपधालोपः । जायादिति । ये विभाषेति वा
आत्वम् । एवं जायादित्यत्रापि ॥ जिगातीति । बहुलं कन्दसीति
इत्त्वम् ॥

इति जुहोत्यादिः ॥

दिवु क्रोडा । उदित्करणं क्तायामिडिकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च ।
देवित्वा । द्युत्वा । द्यूतम् । क्रोडायां दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायां श्रु-
दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा, द्युतेः पृथग्रहणात् ॥ धिवु ॥
परिषिषेवेति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते । तच्च प्राक् सितात्
इत्यनुवृत्तेः । अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य पत्वं परिनिविध्य इत्यने-
न भवत्येव ॥ न्यषेवीदिति । सिवादीनां वा इति विकल्पः ॥ नृती । ईदित्करणं
खोदितः इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । यद्यपि सेऽसिचि इति इटो विकल्प-
तत्वाद् यस्य विभाषा इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति । तथापि यस्य विभाषा इत्यस्य अ-
नित्यत्वज्ञापनार्थमोदित्करणम् । तेन धावितमिभराजधिया इत्यादि सिद्धम् ॥ से-

ऽसिचि ॥ नर्तिष्यति । नर्त्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्सति । कर्तिष्यति । कर्त्य-
ति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अनर्तीदिति । असिचि इत्यु-
क्तत्वादित्यमिह ॥ जेसतुरिति । वा जृभ्रमुत्रसाम् इत्येच्चाभ्यासलोपी ॥ कुथ ।
पूतीभावः पवित्रभवनं वा । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः ॥ पुष्य विकसनं ।
कालात्साधुपुष्यत् इति शबन्तः । पचाद्यचि पुष्यम् । संज्ञायां कन् । पुष्यकम् ॥
ब्रीड । गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् ब्रीडा । घञि तु ब्रीडः । अत एव ब्रीडमावहति
मे स संप्रति इति कालिदासः । ब्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिख्ये इति माघश्च ॥ षष्ठ
षुह । परिनिविभ्रः इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थः इति षत्वमिह भवति ॥ परि-
षद्भवति । तोषसह इतोङ्विकल्पस्तु नास्य भवति । सह इति शबन्तनिर्देशात्,
किं तु षष्ठ मर्षणे इत्यस्यैव स इत्याच्चेयादयः ॥ सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे ती-
षसह इत्यत्र शपा निर्देशः । परिनिविभ्रः इत्यत्र तु नेत्यर्घजरतीयमिदं हेयमेव ॥
तत्त्वं तु प्रयो गमनुत्सृज्य महद्भिरेव निर्धार्यम् ॥ नपुंसके भावे क्तः सुहितं ल-
प्तिः । अत एव पूरणगुण इति सूत्रे सुहितार्थास्तत्पर्याः इति, व्याख्यातम् ॥ जिर-
तुरिति । ऋच्छत्यृताम् इति गुणे कृते न शस इति गुणशब्देन भावितस्य निषे-
धात् अत एकहल्मध्ये इत्यप्रवृत्तौ वा जृभ्रमुत्रसाम् इत्येच्चाभ्यासलोपविकल्पः ॥
पूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । सृत्पिण्डो घटं सूयते इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् ॥
खादय ओदितः इति वक्ष्यमाणत्वात् ओदितश्च इति निष्ठातस्य नत्वं प्रसूनम् ॥
विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥ निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डा-
रभ्रसामर्थ्यादिति भावः ॥ दोडो ॥ पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ परस्येति । डः
सि इत्यच्चेव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् ॥
अचि किम् । देदीयते ॥ कङ्ठितीति किम् । उपदानम् ॥ आभीयत्वेनासिद्धत्वं
माशङ्क्य ॥ वुग्युटाविति ॥ दिदीये इति । परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वादा-
दौ घुट् । सति तु यणि ईकारस्य अवनं न स्यादिति युट् सिद्धत्वमुक्तम् ॥ मीना-
ति ॥ मीज् हिंसायाम् । डुमिज् प्रक्षेपणे । प्रमाय उपदाय । प्रमातव्यम् । उप-
दातव्यम् ॥ एज्निमित्त इति । विषयसप्तमी । तेन आदावात्त्वं पश्चात् घञ् ।
आतो युक् इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आत्वे
उपदाः इति स्यात् ॥ अदास्तेति । दोडः प्रतिषेधः स्थाघोरित्वे इति न षुत्व-
मित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके ॥ अन्यं तु स्थाघोरित्व इत्येतत् न भवति दी
डोऽनुकरणे दारूपासंभवेन अशुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ नगद इति णत्व-
मपि न भवति इत्याहुः ॥ अयं भावः दो अवच्छण्डन इत्यादेर्दार्ढ्यत्वं संभवति ।

आदेच उपदेशे इत्यस्य अनैमित्तिकत्वात् । दीङ्स्तु एज्जनिमित्तप्रत्ययविषये आत्त्व-
 दाइत्यनुकरणे एज्जनिमित्तस्याभावित्वाच्च ध्रुत्वम् । एवं च ध्रुप्रकृतित्वमपि नास्ती-
 ति णत्वस्याप्रसक्तिरिति ॥ डीङ् । डीनः । डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठा-
 यामिण् । इटि हि मति व्यवधानाद् ओदितप्रच इति नत्वं न स्यादिति । स्वा-
 दिषु पाठसामर्थ्यादिङ् व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्कामिष्ठानुरोधात् ॥ उयित
 इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । निष्ठा शोङ् इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकिञ्चे
 गुण इत्याहुः ॥ मीङ् हिंसायाम् । मीञ् इति क्रयादौ । प्राणवियोग इति । मी-
 यते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः ॥ लोङ् । ली श्लेषणे इति क्रयादौ ॥ यकेति ॥ सार्वधा-
 तुके यक् इति विहितेन ॥ न तुः श्यनेति । अन्यथा लोङ् इत्येव ब्रूयाद् इति भा-
 वः ॥ यका निर्देशस्य फलमाह ॥ लीलीडोरिति ॥ ल्यपि । विलाय । विलीय ॥
 व्रीङ् ॥ वृषोत्थर्यो वरणम् । वृज् वरणे इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात् । वरणे इति
 वक्तव्ये वृषोत्थर्ये इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । व्री वरणे इति क्रयादौ ॥ माङ् ॥
 मायत इति । घुमास्था इतीत्वं तु न । तदार्द्धधातुक इत्यधिकारात् ॥ घी न्त ।
 अन्तकर्म नाशनम् ॥ राघवस्य शरैर्बाणैर्घोरैर् रावणमाहवे इति । राघवेति संबुद्ध-
 अन्तम् । स्येति लोणमध्यमैकवचनम् ॥ अभिष्यतीति । उपसर्गात्सुनोति इति
 षत्वम् ॥ अभिष्यदिति । प्राक् सितादङ् व्यवा येऽपि इति षत्वम् ॥ अभिससा-
 विति । स्वादिषु इति नियमान्न षत्वम् ॥ दो अवखण्डने । अवेत्युपसर्गप्रयोगो वै-
 चित्र्यार्थः । खण्डने इत्येतावत्युक्तेपि इष्टसिद्धेः ॥ प्रणिदति । नेर्गद इति णत्व-
 म् ॥ देयादिति । एलिङि इत्येत्त्वम् ॥ अदादिति । गातिस्था इति सिचो लुक् ॥
 ज्ञाजनोर्जा ॥ जानाति ॥ श्रिति किम् । ज्ञाता । ज इति ऋस्रोच्चारणेपि अतो
 दीर्घो यञि इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गहत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पा-
 धातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति ॥ पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तर-
 मित्याहुः ॥ जिति षिति कृति चेति । जिति कृत्युदाहरणं घञि जनः णिति क-
 ति तु जनकः । जनयतीत्यत्र उपधावृद्धौ मत्वां जनोजूष् इनि मिच्चात् मितां ऋ-
 खः ॥ दीपो दीप्तौ । ईदित्वान्निष्ठायामिण् । दीप्तः । एवं पूरीत्यादेरीदित्त्वा-
 त्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम् ॥ केचिच्चिति । तेषां मते ऐश्वर्यं तप्यते इत्येव प्रयोगो न
 तु तपतीति ॥ न्यविचतेति । निपूर्वाद्दिशते लुङि शल इगुपधा इति कसः । ने-
 र्विशः इति तङ् ॥ वाश्व शब्दे । मन्दिवाशि इत्युरच् । वाशुरा राशिः ॥ तितित्वा-
 यामिति । गुप्तित्जकिदुभयः इति सन् । तत्र हि तिजः चमायामित्युक्तम् ॥ ईश्व-
 चिर् । ईदित्वाच्चेट् शुक्तम् । क्तिन्नामित्यर्थः ॥ ननडेति । नह्यो धः इति धत्वम् ॥

चिन्ते पदः ॥ तशब्द इति । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ तशब्दे
 किम् । अपत्याः ॥ प्रत्यपादोति ॥ चिणो लुक् इति तशब्दस्य लुक् । नेर्गद इति
 णत्वम् । अबोधोति । दीपजनबुध इति चिण् ॥ अनो रुध कामे । अनोः परो
 रुधधातुः । कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् रुधादिभ्यः इति अमं
 बाधित्वा श्यन् ॥ नाप्यमिति । सृजिदृशोर्भक्ष्यमकिति इत्यकित्वेव विधानात् ॥
 लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः ॥ लिचीष्टेति । लिङ् सिचावा-
 त्मनेपदेषु इति कित्वाच्च गुणः ॥ अलिचतेति । शल इगु
 पधेति क्तः ॥ राधोऽकर्मकात् । भिन्नकर्मं दर्शयति । अकर्मकादेवेति ।
 राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्, वृद्धावस्या-
 कर्मकत्वात् । अकर्मकात् किम् । शत्रुमपराध्नोति हिनस्तीत्यर्थः । राध संसि-
 द्धौ इति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुसादहिंसायामपि अयम् ॥ उदाहरण
 माहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मकं श्यन्नन्तस्य
 प्रयोगान् दर्शयति ॥ यन्मह्यमित्यादिना ॥ कृष्णार्येति । राधोऽर्थोऽरिति चतुर्थी ॥
 अपुषादिति । डिच्चाद् गुणाभावः ॥ शुष । शोष्टा । शोच्यति ॥ श्लिष
 आलिङ्गन इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे ॥ श्लिष इति । अनिटश्चलः क्म
 इति । एतच्च चलेः सिच् शल इगुपधात् इत्यतोऽनुवर्तते इति भावः ॥ अनिटः
 किम् । श्लिषु दाङ् इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत् । शल इगुपेति
 सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह ॥ पुषाद्यङ् इति ॥ सामर्थ्यादिति । यदि हि
 श्लिष इति प्राप्त एव क्मो नियम्येत, तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥
 शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्याताम्प्रभृतिष्वनालिङ्गने सिर्जव भवति
 न तु क्सः । समाश्लिषत जन्तून् काष्ठैरिति क्सप्रत्यये सति तु समाश्लिषन्तेति
 स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादि-
 कर्तृकमिति भावः ॥ श्लिष श्लेः आलिङ्गन एव क्म इति व्याख्यानफलं द-
 र्शयति ॥ कर्मणीत्यादिना । अश्लिषातामित्यादौ यद्यपि क्मसिचोर्विशेषो
 नास्ति क्सस्याचोत्यकारलोपात् तथापि थासादावस्येव विशेष इति ध्वनयन्नु-
 दाहरति ॥ अश्लिषाः । अश्लिङ्दुमिति ॥ न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते
 जितः क्त इति वर्तमाने क्तो भवति । आदिच्चात्रिष्ठायां नेट् । खिन्नः । विभाषा
 भावादिकर्मणोः । खिन्नम् । स्वेदितमित्यादि ॥ पिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितो
 वेति ज्ञायामिङ्विकल्पः । इट्पक्षे रलो व्युपधात् इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा ।
 सिधित्वा सिद्धा ॥ प्रामादिक इति । ऊदित्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः

स्यादिति भावः ॥ रधादिभ्यश्च । स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो
 वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशादङ्कुकि रारधितेत्येव, न तु रारहेति ॥ नेट्यल्लिटि ॥
 इटोति किम् । रन्धकः ॥ अलिटोति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयो-
 गात् परत्वेनाकित्वाच्चलोपो न ॥ नष्टेति । नशेवेति कुत्वमिह न शङ्क्यम् ।
 पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् ॥ प्रणश्य-
 तीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् ॥ नशेः ॥ न भाभूपकमिगमीत्यतो न
 त्यनुवर्तते तदाह ॥ णत्वं न स्यादिति । षस्येत्युक्तेपि पदस्येत्यस्य पिशेषणेन
 षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज् ज्ञापयतीत्याह ॥ भूतपूर्वेति ॥ काष्ठाना-
 मिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ तत्रर्पेति । अनुदात्तस्य चर्दुपध-
 स्येति विकल्पेन अमागमः ॥ रधादय इति । रधनशब्दपदपदुहमुहणुहृणिह
 इत्यर्थः ॥ शसु । उदित्वात्कायां वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । यस्य विभाषेति
 निष्ठाशामनिट् । शान्तः । भसु अनवस्थाने ॥ शेषमिति । श्यनि दोर्घो, लुङि
 अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ चक्षणेति । स्वोश्चेति मस्य नत्वे कृते
 णत्वम् ॥ शमादिपाठ इति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ शमादय इति । शम्-
 तम्दम्श्चम्भम्क्षम्क्षममद इत्यर्थः ॥ यसोऽनुप ॥ अत्र वदन्ति । यस इ-
 त्येवास्तु । ततः समः, नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यमश्चेत् संपूर्वकादेवेति ।
 एवं च पूर्वसूत्रे अनुपसर्गादिति ग्रहणम् । उत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं
 शक्यमिति ॥ दाहे पठित इति । अस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः ॥ अङ्-
 मिति । दाहे पठितस्य तु मिजिव । अव्योषोत् ॥

इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥ सुन्व इति । लोपस्यास्येत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानोति ।
 आडुत्तमस्येत्यादि कृते हुश्रुनोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणः ॥ सुनोतः
 स्यसगोः ॥ न रपरत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह ॥ षो न स्यादिति । सनि तु अ-
 भिसुसुः । सन्नानादस्मात् किप्यतो लोपे कृत्वे दीर्घः । सुसृषतीत्येतत्तु नोदा-
 हरणम् । स्तौतिस्थोरेव षणीति नियमेनैव षत्वाभावात्सिद्धेः । एतच्च काशि-
 कायां स्पष्टम् ॥ चिञ् । चयनं रचनाविशेषः ॥ विभाषा चैः ॥ चजोरिति
 सूत्रात्कुर्वित्यनुवर्तते सन्लिटोर्जेरित्यतः सन्लिटोरिति च । सन्नुदाहरणं चि-
 कोषति । चिचोषति ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ इट् सनि वेत्यत इट् वेत्यनुव-
 र्तते, लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च, तदाह ॥ इङ् वा स्यात्तडोति ॥
 तडि किम् । अस्तापीत् ॥ वभूयाततस्य ॥ भूधातोस्तनोतेश्च थलि इङ-

भावो निपात्यते । त्वं हि होता प्रथमो बभूव । येनात्सरिजसुर्वी ततश्च ।
भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । जगृभ्राते दक्षिणमिन्द्रहस्तम् । भाषायां
जगृह्म । वृषोतेत्यलि क्रादिभूत्रेण इणनिषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो
नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । ववर्थं त्वं हि ज्योतिषाम् । भाषायां
ववरिथ । ववृषे ॥ लिङ्सिचोः ॥ वृत इत्यनुवर्तते ॥ आत्मनेपदेषु किम् ।
अवारोत् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति निषेधादिह वृतो वेति न
दीर्घः ॥ हिनुमोना ॥ प्रमोणाति ॥ हरचङि ॥ जघीयते ॥ अचङीति
किम् । अजीहयत् । इह स्थान्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्र-
त्ययपरत्वाभावात् कत्वप्राप्तिरेव नास्तीति अचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापय-
ति । स्थधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघापर्ययिषतीत्यादि सिद्धम् ॥ आ-
ग्रुहीति । संयोगपूर्वत्वात् उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ् न ॥ राघो हिंसाया-
म् ॥ अत इत्यनुवर्तमानेपि सामर्थ्यादकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते ॥ अश्री-
तेय ॥ तस्मान्नुडित्यनुवर्तत इत्याह । दीर्घादिति । अनुविकरणनिर्देशः कि-
म् । क्रमादेः अथ भोजन इत्यस्य मा भूत् । आश । आशतुः ॥ जिघृषा । शूलेन
वृणोति प्रगल्भते इति शूलघृक् । शूलघृषी । ऋत्विग्दृष्टिगतिं क्तिनो विधानादन्य-
त्रापि पदान्तविषये कुत्वम् ॥ दम्भु । लोकवक्ष्णाय विहितकर्मानुष्ठानं
दम्भः ॥ वृष । अयं सेटकः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् ॥ अह व्याप्नो । अ-
स्मात् ऋहलोर्णदिति श्यति अह्य इति तस्यादित उदात्तमर्द्धङ्गस्मित्यत्रास्मा-
भिरुपपादितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । शतचक्रं योज्योवर्तनि इत्यत्र अह्य इति ष-
ष्ठान्तमेव । घेर्ङित्तीति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति ॥ रिचि । एते षड्
धातवः । एक एव अजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥

इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके ॥
अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये ॥ भस्ज पाके ॥ भर्जनरूपः
पाकोऽत्र धात्वर्थो, न स्त्रोदनादेः पाकः, तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः ॥ भस्जो
इति केषांचित् पाठे तु षोदितश्चेति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न
सिञ्चेत् ॥ भस्जो रोपधयोः ॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्य अन्त्याचः
परत्वे रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ निवृत्तिरिति ॥ अयं
भावः । स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयोः स्थाने रम् भवति ।
यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानवष्टया निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा

इको यणचीत्यादां यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वादोपधयोः स्था-
नेन भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा श्रमः प्रत्ययागमत्वे इति ॥
अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा सनः क्तिचीत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रजो
रोपधयोर्लोपः, रम् तु आगम एवेत्याहुः ॥ अपरे तु भ्रजो नसरन्यतरस्यामि-
त्येव सूत्रमस्तु । रसः ऋ इति च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः सं-
घातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अर्कङिति भर्जको भर्जनं बभर्जे
त्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रज्जनं बभ्रज्ज्यादि । कङिति
तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् ।
एवं च बरीभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुम् अनुदात्तोपदेशेत्यत
उपदेशेग्रहणमनुवर्त्यम् । इदानीं तु नानुवर्त्यं कङिति रमागमं बाधित्वा संप्र-
सारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ इदं च
रमोर्वचनात्मिहमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव, न त्वपूर्वम् । र्वचनादित्यस्य वा-
ऋवचनादिति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु इति वद-
द्विरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितम् । तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि
रेफाकारसकारसमुदायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । अपिक्लिष्टि बभर्जतुः बभर्जु-
रित्यादीष्यते । बभ्रजतुर्वभ्रजुरित्यादि स्यात् । न चात गुणेन निर्वाहः । ऋभावे
सति असंयोगाक्लिष्ट किदिति किञ्चप्रवृत्त्या तन्निषेधात् ॥ सनीबन्तेति इडिक्-
ल्याह्निभर्जनीत्यादि स्यात् । ऋभावे हलन्ताच्चेति सनः किञ्चप्रवृत्तेः । लिङ्सि-
चोस्तङि भर्चीष्ट । अभर्जेत्यादीष्यते । भृचीष्ट, अभृष्ट, इत्यादि स्यात् लिङ्
सिचावात्मनेपदेष्विति किञ्चाद् । णिजन्ताच्चाङि अबभर्जदितोष्यते अबीभ्रजदि-
त्यपि स्यात् । इररारामपवादत्वेन उर्कङिति ऋञ्चप्रवृत्तौ सन्वङ्गुनीति स-
न्वङ्गावात् सन्यत इतीच्चे दीर्घा लघोरिति प्रवृत्तेः । यद्यपि उर्कङित्यस्य
वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव, तथापि पक्षे अबीभ्रजदित्यनिष्टं स्यादिति
बोध्यम् ॥ ऋजि भृजी भर्जन इति भ्वादेश्चाटशं रूपमिष्टमिति चेत् ॥ भवम् ।
भर्जनार्थं हि तादृग्रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेपि
प्राचीनाद्यत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः ।
अपिक्लिष्टि भृजरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्या-
दिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजरुदात्तत्वेन ततः परेषां संक्लिङ्सिचामिडा-
गमप्रोक्त्यात् । बिभर्जति भर्चीष्ट अभर्जेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भृ-
जिभृजिरादेश इति पक्षोपि निरस्तः । पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन्

पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृञ्जादेशे पुनर्ह्रस्वचनस्य दुर्लभत्वात् । स्थानिवत्त्वेन अनभ्यासस्येति निषेधात् । स्त्रीकृतेऽपि ह्रस्वचने रुप्रस्यी-
कोभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् ॥ यदि
तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते । तर्हि भृञ्जे रसोरिति पठित्वा रसिति
समुदायस्य अरेव विधेयतां तथा च न कोपि दोष इति ॥ अयमत्र संग्रहः ॥
रम ऋञ्च दपि क्लिप्तमन्लिङ्सिचचङ्परिणक्षु ते । दोषो भृञ्जे भृञ्जौ चैव दोषो
यङ्लुकि चाधिकः ॥ साभ्यामस्य हि भृज्भावो भवेद्वस्तेर्वधिर्यथा । ह्रस्वं
पुनर्न लभ्यत स्थानिवत्त्वादधेरिव ॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसो-
रिति ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न च संप्रसारणात्
पूर्वं धातो र्फस्य, पद्यात्तु रमागमे र्फस्येति शब्दान्तरप्राप्तायां संप्रसारणस्य
नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्व-
स्त्रीकारात् ॥ विज इट् ॥ इह वृद्धिर्यस्या इति सूत्रान्मण्डूकप्रत्या यस्यादि-
रिति अनुवर्तते, तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ नव्यास्तु
इह इडित्यनेन उत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च सति विजिषोऽर्थेत्यत्रैव स्यात्
तूद्भिजितेत्यादौ । ततश्चेष्टसिद्ध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डित्वं व्यर्थम् । तन्नि-
मित्तगुणस्याप्राप्तेः । अतो लक्षणया इडान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थ-
कथनम् ॥ इडादिप्रत्ययो डिददिति । एवं च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्य-
नुवर्तनकृता व्यर्थ एवेत्याहुः ॥ इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते, न तु
विजिर्पृथग्भाव इति जुडात्यादिष्व्याख्यानाम् । यस्त्वत्र हरदत्तेन जुडात्यादेरपहणे
हेतुरुक्तः तस्मान्निट्कत्वादिति ॥ तदयुक्तम् । क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात् । न
च तत्र कित्त्वं न गतार्थत्वादटो डित्वं व्यर्थमिति बाण्यम् । अपि लिटिः कित्वे-
ऽपि विवेजिषेत्यत्र पित्वेन डित्त्वाभावात् ॥ वन्नश्चेति । अत्र नव्याः । वन्नश्चेत्यादौ
लित्वभ्यासस्येत्थभ्यासावयवयोर्हयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसङ्गो पूर्वस्य यणो नि-
षेधाय न संप्रसारण इति सूत्रं स्वीक्रियते । ततश्च अत एव आपकात् परस्य प्र-
थमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युप-
गम्य उरदत्त्वस्वाङ्गाक्षितप्रत्ययनिमित्तकत्वस्त्रीकाराद् अत्रः परास्त्विति स्थानि-
वद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्यवकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचि-
दुपपाद्यते परस्य संप्रसारणम् परस्य यणः संप्रसारणं इति वा सूत्रिते परस्यैव
संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभादुक्तकृतां विनैव वन्नश्च यून इत्यादि सर्वं
सिध्यति ॥ नचैवं लिटि वयो य वेज इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नञोऽनुवृ-

सिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । न लिटि वयो य इति सूत्रकरणे बाधकाभावात् न
 संप्रसारण इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो गत्वा मात्रादयस्याधिक्याच्च ।
 एवं च लघुपायेनेष्टसिद्धौ न संप्रसारण इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदा-
 भावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति । तथा च सुध्रुपास्य इत्यादौ उ-
 कारात्परस्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्र-
 क्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव ॥ यदि स्थानिभेदेऽपि निमित्तैक्ये
 कार्याप्रवृत्तिः कचिद् दृश्यते, तत्र तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति स दोषः परिहृत्य-
 तामित्याहुः ॥ अत्रथोदिति । ऊदिस्वात् पक्षे इट् वदन्नजेति वृद्धिः नेटोति
 निषेधः ॥ अत्रथ्यदिति । स्कोरिति सलोपः व्रथ इति षः । षटोरिति कः । ततः
 सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य
 पाठात् । तदाहुः । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलि धातुषु । सकारजः शकारश्च
 षाट्त्वर्गस्तवर्गजः इति ॥ व्यच । व्याजीकरणं कृद्गुणकरणम् ॥ पयुं दासिनेति ।
 प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ कृन्मात्रविषय-
 त्वादिति । तेन उद्दिष्टा उद्दिष्टतुमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचितेत्यादौ
 तु तिङ्निषेधे न भवति । विव्याचेत्यत्र कुटादित्वे जातेऽपि न क्षतिः ।
 गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे अज्जितः प्रत्यया ङितः स्युरिति उक्त-
 त्वात् । उक्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात् संप्रसारणे विव्यचेति
 न सिध्येदिति अनसोति पयुं दास आवश्यक इति बोध्यम् ॥ उक्छि उज्छे ।
 उक्छी विवासे । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उज्छतीत्यत्र आच्छी-
 नद्योरिति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथा हि । उज्छति उ-
 ष्छतीत्यादौऽपि हचने शप्तिवादीनां पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तं
 पदम् । श्रे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च सतिशिष्टस्वरवलीयस्व-
 मन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुते
 इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबल-
 त्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ उ-
 पलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपधस्य चेद् अश्रोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्वि-
 त्प्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् ॥ अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः ॥ आन-
 र्हेति । अनृच्छ इति पयुदासानाम् ॥ नव्यास्तु ऋच्छत्युतामिति लिटि परे
 गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्यष्टप्र-
 तिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अन्ये तु ऋच्छत्युतामित्यत्र तौदादिकृच्छेरिति सर्वैरेव

व्याख्यातत्वात् गणान्तरपि ऋच्छिरस्तीत्यनुमीयते तद्वातोस्तु लिख्यान्निवारणाय
 अतृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ॥ मिच्छ । उत्कटः क्रेशः उत्क्रेशः ॥ ऋच
 स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिश्च करणे
 क्तिप् ॥ लोभिता । लोभ्या । तीषसहेति वेट् ॥ शिशुं न विप्रा इति । नशब्द
 इवार्थः । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिंसन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्य-
 र्थः ॥ चृती हिंसाधन्यनयोः । ईदित्करणं खीदितो निष्ठायामिति इण्निषे-
 धार्थम् । यस्यप्यस्य वेट्कत्वाच्चिष्टायामिण्निषेधः सिध्यति । तथापि यस्य वि-
 भाषा इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन धावितमिभराजधिया
 इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादि-
 त्युक्ते हि लोकानां कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः ॥ सुर संवेष्टने ।
 इगुपधलक्षणः कः । सुरो दैत्यः सुरारिविष्णुः ॥ क्षुरः विलेखने । विलेखनं
 क्तेदनम् । केशान् क्षुरति । इगुपधेति कः । क्षुरः शस्त्रम् ॥ तिल स्नेहने ॥
 तिलति । इगुपध इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ तेलति शपि ॥ लिख अ-
 क्षरविन्यासे । लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः ॥ यत्तु कैश्चित्
 कुटस्थादिः कुटादिः, कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटा-
 दयः इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थतम् ॥ तदसत् । लेखिता
 लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वृत्तिकारहरदत्तादिभ्यश्च वि-
 रोधात् । गाड्लिखादिभ्य इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभ-
 द्भापत्तेश्च । किं च शकुनिष्वाल्लेखन इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागं-
 वोक्तमित्यास्तां तावत् ॥ लिखाययतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थत ।
 आयनम् आण प्राप्तिः लिखस्यायो लिखायस्तं करोति । स्फुट विकसने ।
 स्फुटत्वर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः ॥
 कड मदे । कुटादिकार्याभावेऽपि डास्तानुरोधनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ
 पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः । पूर्वः पाठस्तु उच्छ्रतीत्यादाविव
 कडतीत्यादौ आयुदात्तार्थः ॥ स्फुरतिस्फुल्लयोः ॥ सिवादीनामित्यतो वेत्य
 सुवर्तनाद्वाह । घलं वा स्यादिति । परिणूतति । श्रुक्ः कितीतीण्निषेधः ॥
 स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ चात् शित इति अनुकथ्यते तदाह । शितश्च प्रकृति-
 भूतादिति ॥ तडिति । आत्मनपदमित्यर्थः । तेन स्त्रियमाण इति सिद्धम् ।
 खरार्थमिति । मा हि मृदित्यत्र तास्यनुदात्ते ण्डिदुपदेशाज्जसर्वधातुकमनुदा-
 तमित्यनेन डितः परस्य लादेशसर्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । डि-

स्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् ङितः परत्वं लसाम्बन्धकस्य दुरुपपादत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । ङित्वसामर्थ्यात् शिज्जलोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । असृतेत्यत्राङगमस्यैवोदात्तत्वात् सृज्जी ङित्वस्य न किञ्चित् प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि सृतेति माङ्ः प्रयोगे तिङ्ङितिङ्ङ इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगे तु हि चेत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिदृष्टरः सिध्यतीति बोध्यम् ॥ रि पि गतौ । रपरत्वात्क्षपूपधगुणः स्यादित्याशङ्क्यामाह । अन्तरङ्गत्वादिति ॥ किरतौ लवने ॥ उपात् प्रतियत्नेति सूत्रादुपादिति वर्तते ॥ लवने किम् ॥ उपकिरति ॥ हिंसायां प्रतेष । चादुपात् ॥ उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैरिति माघः । कर्मणि क्तिट् । अस्त्वृत्युतामिति गुणः ॥ इङ् आदरे । तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपीति श्रीहर्षः ॥ प्रच्छ ग्रीप्सायाम् । ज्ञातुमिच्छा ग्रीप्सा । अत्र अपिज्ञाने । आपन्नप्युधामिदत्र लोप इत्यभ्यासलोपः । ग्वुलि । प्रच्छकः ॥ पृच्छाशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तात् ग्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङ्ङि संप्रसारणे बोध्यः ॥ किरादयो वृत्ता इति । एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोच्यन्ते । किरश्च पञ्चभ्यः इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरमूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥ समर्जयेति । विभाषा सृजिदृशोरिति थलि वेट् ॥ विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादाय प्रत्ययान्तादपि शो, न तु शप् । तेन विच्छायती, विच्छायन्ती इति नुल्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाञ्चिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती, विच्छन्ती इति नुल्विकल्पम् विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजङ्गुस्तोषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छेदविव । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव श्प्रश्ननोरिति नुम् ॥ पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥ तडर्थ इति । पूर्वपाठस्तु संज्ञेपेण कर्षमिप्रायेपि परस्मैपदार्थः ॥ षिच क्षरणे । षिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह लिपिसिचिह्नश्चेति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः ॥ पिंशत्विति । दीपयत्वित्यर्थः ॥

इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मिच्चादन्त्यादयः परः । प्रत्ययः

संज्ञाफलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु असोरल्लोपः आनलोपः इत्यत्र वि-
शेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापि सार्वधातुकस्य
ह्रस्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम् । इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् ॥ अरुण इति ।
सिपि दश्चेति क्वा । एवमभिन इत्यत्रापि ॥ उकृदिर् । उकारः ज्ञायामि-
ह्रस्विकल्पर्यः । कृत्वा । कृदित्वा । इट्पक्षे न ज्ञा सेटिति किञ्चननिषेधाद्
गुणः ॥ इनाल्लोपः ॥ अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । इनादित्युत्प्लुष्टमका-
रानुबन्धस्य इनमो ग्रहणमित्याह । इनमः परस्येति । एवं च यजयाचेति वि-
इनग्रष्टस्यामि नुटि विइनानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः
प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्त्योत्थाहुः ॥ इत्थे । इत्से । इनमो नकारस्यानुस्वार-
परसवर्णौ । ढञ् इम् ॥ ढङ् इति वक्तव्ये सइनमो ग्रहणं विशेषविहि-
तेन इमा इनमो बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य ढङ् इत्यस्य
व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य
विकरणेन व्यवधानात् । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतः पितीति उतो वृद्धिरित्यतो
हलीति च वर्तते तदाह ॥ हलादौ पितीति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति
सूत्रस्य भाष्यकारोयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते, किं तु पितीति अनुवर्तते
एव । तेन ढट इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुदत्तौ ढण्णानीत्य-
चातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि नित्यनुवर्तनात् ॥ उन्दी । क्लेदनमाद्री-
भावः ॥ अञ्जू । व्यक्तिविवेचनम्, म्रक्षणं स्निग्धता ॥ अञ्जेः सिचि ॥
नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः ॥ सिचि
किम् । अङ्गता ॥ पृची । ईदित्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्तः । अपृक्त ए
कालित्यत्र नञ्पूर्वः ॥

इति रुधादयः ॥

अतनिष्ट अतानिष्टेति । तस्यस्यमिपामिति तादेशः । अतो हलादे-
रिति वा वृद्धिः ॥ अततेति । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिञ्जुक्वनुनासिकलो-
पः ॥ अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् ॥ षण् दाने । नान्तोऽयम्, णकारस्तु
लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ ॥ क्षण् क्षि-
सायाम् क्षिण् च ॥ इमावपि लाक्षणिकणकारौ तेन चक्षन्ति । चिक्षे-
न्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥ सिचो लोप इति । न चाभिमन् पक्षे प्र-
त्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतैत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम् । उश्चेति सिचः
किञ्चेन तन्निषेधात् ॥ संपयुपेभ्य इति वृत्तिस्थपाठं विज्ञाय भाष्यवार्तिका-

नुसारेणाह ॥ संपरिभ्यामिति ॥

इति तनादयः ॥

एवं भस्वाद्भाव इति । आत्मनेपदेश्वनतः इत्यनेन ॥ सौत्रा इति ।
नकरोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥ विष्टम्नोतीति । अनदितामिति नलोपः । स्तग्ने
रिति षत्वम् ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ सिवादीनां वेत्यतो वेति नानुव-
र्तते इति अन्ननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥ विष्कम्नोतीति । स्कभ्नाते-
रित्यत्र आविशिष्टं रूपं न विवक्षितम्, किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कभित-
मित्यादावपि षत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रन्थविरोधादिति भा-
वः ॥ हनः श्रः ॥ स्तभानेति । अतो हेः इत्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया
अप्रवृत्तेर्हेलुक् । अत एव जहोत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्येत्या-
हुः ॥ यत्, कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो भवति, न तु सौक्ते-
भ्य इति व्याख्याय स्तभ्नीहोत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥
प्लादीनां ऋस्वः । ठिबुक्तमुचमाम् इत्यतः शितोत्यनुवर्तत इत्याह ॥ शिति पर इ-
ति ॥ न लिङीति ॥ अनेन वृत इटो लिङि दीर्घां नेति स्मारितम् । उदोष्ठ्य ।
दन्तोष्ठ्योपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह ॥ वूर्यादिति ॥ वरिषोष्टेति । लिङ्सि-
चोरात्मनेपदेषु इति वेट् ॥ वूर्षोष्टेति । उच्च इति लिङ्सिचोः किच्चाद् गुणा-
भावे सत्युत्त्वम् ॥ हलः ॥ संप्रसारणस्य इत्यनुवर्तते, अङ्गस्य इत्यवयवघटी । हल
इति पञ्चमी तदेतदाह । अङ्गावयवादिति ॥ अङ्गावयवात् किम् । निरुतः दुरुत-
म् ॥ तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति ॥ क्षीर्षहिंसायाम् ॥ षित्त्वादङ् । क्षिया । हे-
ति क्षियायाम् क्षियाशीः इत्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेदः इति वक्ष्यति ॥
दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेन अङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याक-
रे स्थितम् । अन्यथा आजनोर्जं विदध्यात् । अतो दीर्घां यञि इति दीर्घसिद्धेः ।
तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्, कथमिह ऋस्वाभावसिद्धिरिति चेद् ॥
अजाहुः । ऋस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषायां ज्ञापकः । सति तु ऋस्वे
पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः । तथा च ऋस्वाभावसिद्धौ न किञ्चिद्वाधक-
मिति । किं च अङ्गवृत्तावविधिः इत्येव परिभाषाशरीरं तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् ।
यदि तु भ्यसोभ्रम् इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्य इत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं
वचनं, न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदक्षच्छब्दगतमनोरमाग्रन्यादवगम्य-
ते । तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति ॥ के-
चित्तु संप्रापूर्वकषिघेरनित्यत्वान्न ऋस्व इति व्याख्येयमित्याहुः ॥ बध्नातीति । अ-

निदिताम् इति नलोपः ॥ अभान्सीदिति । वदन्न इति वृद्धिः । भष् भावः ॥
 पदान्धामिति । भषस्तथोः इति तस्य धत्वम् । भरो भरि इति वा लोपः ॥ वृद्धि-
 संभक्तौ । भक्तिर्भजनम् ॥ अन्य । किप्पचे इति । अन्यग्रन्थिदम्भोनां लिटः कि-
 प्त्वं वा इति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥ निरः कुषः । स्वरति इति सूत्रादेत्य-
 नुवर्तते भार्वाधातुकस्येष्ट इत्यधिक्रियत एव तदाह । वलादेरित्यादि ॥ निरः कि-
 म् । कोषिता । कोषितुम् ॥ निरकुक्षदिति । एडभावे कसः ॥ सहिना साहचर्या-
 दिति । यद्यपि षह पुह चक्षर्थ इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहति
 श्रया निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥ श्यन्प्रत्ययादिति । व-
 हुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इडिकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः ।
 तथा च दैवादिकादिकल्पो नेति फलितम् । एवं च तीषमह इत्यत्र इष्णा-
 तेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ पोषितेति । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं
 सेडिति भावः ॥ च्कोः शूडनु ॥ च्कोरिति सतुकस्यानुकरणम् ॥ श्चुत्वेन तकार-
 स्थाने चकार इत्याह । सतुकस्येति । एवं च सूत्रे ककारात् पूर्वश्चकारो ज्ञेयः ॥
 सतुकस्य किम् । विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये ककारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं
 यथा स्यात् । अकृतय्यूह परिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुकग्रहणात् । तेनाति-
 क्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ सूत्रस्थेन चशब्देन किभ-
 लोः कृडिति इत्यनुकृष्यत इत्याह । क्तावित्यादि ॥ ग्रहीऽलिटि दीर्घः ॥ एकाचः
 किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् ॥ विहितस्येति कि-
 म् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् ।
 दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकदीर्घविधावेव स्यादिवत्त्वनिषेध इत्य-
 भ्यापगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः ॥ प्रकृतस्येटी ग्रहणाद् ग्राहिता
 ग्राहिष्यत इत्यादौ चित्त्वदिटो न दीर्घः ॥ ग्रहीषीष्टेति । वृतः इत्यनुवृत्तेः न लि-
 टि इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ॥ अग्रहोषातामिति । लुङात्मनेपदहि-
 वचनम् ॥

इति क्रादयः ॥

सत्यापपाश ॥ एतस्मिन्दाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्ती-
 ति नाम्नाभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोऽकारान्तः ॥ प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं
 तु पापुमर्षमिति ज्ञेयम् ॥ अन्ये त्वाहुः । सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादानम् ।
 अन्यथा रमणीयं घटं करोति इत्यादाविह रमणीयं रूपयति इत्यादावपि णिज-
 न स्यादिति ॥ अचूचुरदिति । अत्र प्राचा व्याख्यायां सन्वल्लुपुनि इति सन्वद्भाव

इत्युक्तम् ॥ तद्वत्सात् । सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नापेक्षत इति ॥ सामान्यापेक्षमिति । सर्वपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्ते इत्येतदर्थक-
मिच्छयेः । न चेवम् आधृषाद्वा इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रि-
कत्वात् । एव चास्मिन् पक्षे आधृषोयाणामवैच्छिका विकल्पः । अन्येषां तु शिष्ट-
प्रयोगादवस्थित इत्यर्थः ॥ जगण । जगणतुरिति ॥ वृत्तौ चकाण, चकणतुरिति
प्रचुरः पाठः तस्मिंस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः ॥ केचित्तु णिजभावे गणया-
मासेत्यादिरूपाभावेपि गणधातोर्दन्तत्वाङ्गणामासेत्यामा भवितव्यमिति जगा-
णेत्यादिपाठश्चित्य इत्याहुः ॥ न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नैत्ययमेव पक्षो यु-
क्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगण जगणतुरिति वृत्तिप्रयो-
गः कथं सगच्छतामिति शंकरम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । तत्रत्यधातोस्सद्रूप-
मिहेः ॥ तच्चित्यमिति ॥ यत्रितत्रिमव्रादिषु इकारो व्यर्थ एव, न तु ज्ञापनायः ।
तेषां संयोगान्तत्वात् । यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेपि अनिदिताम् इति लोपो
न लभ्यते, नकारस्यानुपधात्वात् चित्यादित्यत्र तु चित्स्मृत्याम् इति नकारोपध-
पाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वहणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥ ल-
ड ॥ स्नेहपूर्विकासेपोपमेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति ॥ ओ-
ङ्कार इदित्येक इति । ओदित्करणम् ओदितश्च इति धातोर्ध्ववहितस्य निष्ठा-
तकप्रस्य नवार्थमिति तच्चलाच्चेडित्येके । लण्डणः ॥ ओदिहलादिष्व्यवधा-
नेपि नत्वमित्यन्ये । लण्डिनः ॥ पीड अवगाहने ॥ भ्राजभास इति ऋक्षपक्षे सन्व-
द्भावविषयत्वात् दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ऋक्षभावपक्षे तु न दीर्घ-
इत्याह । अपोपिडदित्यादि ॥ पू पूरणे दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिरू-
पाणि ऋक्षोच्चारणेपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ॥ अत्र
वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्येव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न
हि ऋकारास्ताः सेट्काः इति । तेन परिभाषितम् येनैत्यं तस्मादर्थः कल्प्येत ।
कविकल्पपट्टमे त्वस्य नित्यस्य त्वत्वमुक्तमिति ॥ एवं चास्मिन् पक्षे दीर्घोच्चारणं
व्यर्थमिति फलितम् ॥ अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परितो परीतेत्यादौ वृत्तौ वा इति
इदो दीर्घविकल्पार्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः ॥
ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान् भवति जीवति वेत्यर्थः ॥ उर्जत् ॥ लिङ्गतेर्वा इत्य-
तो वेति वर्तते ॥ इररारामिति । ऋकारोपधे उपधायाश्च इत्यचोक्ततदित्यादौ
इर् प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र मृजेर्हिरार् प्राप्तः । इतरेषाम् ऋदुपधानां, गुणेन
अपीपृथदित्यादावर् इति विवेकः ॥ नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति

ऋदिति विधीयमानस्तु, न गृह्णाति । तथा च अचीकृपदित्यत्र उक्तं इत्यनेन
 ऋवर्णं सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । नत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथम-
 म् उक्तं इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् कपो रोलः इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैक-
 देशविधानादिष्टसिद्धेः । न च चलीकृष्यते इत्यादौ रोगागमादेर्लत्वार्थं कपो रोलः
 इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कपूधातुः कूपू सामर्थ्य इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रिया-
 लाघवं लभ्यते ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्षेत्रोपि न भवतीति
 वाच्यम् । अचीकृपदित्यत्र उक्तं इत्यस्य प्रवृत्तावनष्टरूपप्रसङ्गात् । कपोरोल
 इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्षेत्रधौष्यात् ।
 इदं च कैयटरोल्योक्तम् ॥ नत्विदं चोदचमम् । ऋत उदित्यनेन तपरकरणेन
 लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ अयं टोपध इति । टोपधत्वे त्वष्टि-
 दिति स्वादिति भावः ॥ शठ शठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति, बल-
 ति वेत्यर्थः ॥ स्नाययत इति । स्नात्वं तु नेह भवति । नित्वं स्नायतेति हि बिभृ-
 शेन स्मिङ् ईषहसन इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधात्वात् ॥ ऋणं
 दानं । विस्त्राणनं वितरणम् ॥ शुद संचोदने । स्नासयन् इति युचि
 चोदना ॥ वज, मार्ग । वाजयति । मार्गयति ॥ केचित्तु मार्गेति न धात्व-
 स्मरं, किं तु वज्रत्येक एव धातुमार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचक्षुः ॥ अथ मि-
 ष । वाहतावित्येके । अपधातुर्णिवं लभते मित्सेककश्चेत्यन्ये ॥ ज्ञाने
 ज्ञापने चेति । प्रतिपज्ज्ञासिचेतना । प्रच्छ ज्ञोप्सायामित्यत्र ज्ञाने । ज्ञाच-
 ङ्ङुङ् सूत्रे ज्ञोप्यमानो बोधयितुमिच्छमाण इति व्याख्यया ज्ञापने च प्रयोग-
 दर्शनादिति भावः ॥ वेष्टनमिति । परिवेषस्तु परिधि रित्यमरः ॥ न त्वि-
 त्यादि । अयं भावः । घटादौ यमोपरिवेषण इति पठितः तत्र परिवेषणमि-
 ति हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन
 भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्व-
 सिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मित्त्वमिति व्याख्यातम् ।
 तथाप्यत्रत्यग्रन्यानुगुण्येनोपलक्षणतया तथा व्याख्येयमित्याहुः ॥ अत्रेदं बो-
 धम् । घटादौ यमोपरिवेषण इत्यत्र परिपूर्वकस्य विशेषणजन्तस्य क्युटि रूप-
 म् । यम च परिवेषण इत्यत्र तु केवलस्यैव क्युटि रूपम्, न तु णिजन्तस्य । तथा
 च भोजनावहेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं
 सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषणे इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वस्य निषेधेपि यम
 च परिवेषण इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥ चिम्फुरीणी ॥ आदेश उ-

पदेश इत्यत आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह ।
 आस्त्वं वा स्यादिति ॥ अर्तिङ्गी ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गु-
 ञः । अर्पयति । ज्ञेययति । व्लेपयति । रेपयति । यलीपः । क्लोपयति ।
 क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
 भाषा न प्रवर्तते । आतोनुपसर्ग इति कवाधनाय ज्ञावामश्चेत्यारम्भादिति
 भावः । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः मतान्तरे तु सप्त ॥
 पूर्णेत्येके । पुणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव ली-
 रस्वामिनोक्तम् । पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं
 जहोमोऽन किमुपादद्महे वयमिति ॥ पुल पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः, वज्रधातो-
 र्मागसंस्कारोर्थः, उत संस्कार एवेत्यर्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशा-
 त् ॥ चूर्णं संकोचने । प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ मर्चं चे-
 ति । क्वचिच्चातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । मिदचो
 ऽन्त्यात् पर इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । मर्त्तं मर्तम् । मर्चयति
 ह्येनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥ उपधायाच्च ॥ ऋत इडातोरिति वर्तते तदाह ।
 धातोरुपधाया इति ॥ मनु ऋत इडातोरिति सूत्रे धातोर्ऋत इति वैया-
 धिकरणेन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ॥ भैवम् ।
 तथा हि सति ऋकारोऽयतीत्यत्रापि इत्त्वप्रसङ्गात् ॥ अर्दने इत्येक इति । अत्र
 वदन्ति । अर्दने लुबितुबी भ्वादौ पठिती तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदि
 स्वादेव लुब्धति तुल्यतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः
 सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्तरसादेक इत्युक्तमिति ॥ अत्र
 म्लेच्छने । म्लक्षणेऽप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्लक्षयति । अम-
 म्लक्षत् । गुर्दं पुर्वं निकेतने । गूर्दयति । पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने
 इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ॥ जसु हिंसायाम् ।
 ज्ञायामिड्विकल्पाथमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजमित्यः । जासय-
 ति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्तम् । चित । संचेतनं मूर्च्छा-
 यवस्थानित्युत्तरकालिकं ज्ञानम् ॥ दंशतीति । इह दंशसञ्ज्ञेति मलोप-
 माशङ्काह । सञ्ज्ञिसाहचर्यादिति ॥ अश । आशयते । अत् स्मृदृत्वरेत्या-
 दिनाऽभ्यासस्य अत्त्वम् । इत्वापवादः । अपशयत् ॥ तर्जं भर्त्सं तर्जने ।
 भर्त्सयते । तर्जयस्मिन् केतुभिरिति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्मादौवादिकात् त-
 र्जतेर्वा हेतुमण्येचि बोध्यः ॥ भ्रूण । भ्रूणयते । भ्रूणोऽर्भके स्त्रीणर्भ

इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपधोयम् । गूरयते । ऋखोपधस्तु दिवादौ
तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरो उद्यमन इति पाठा-
ब्रूखोपध एव । तथापि दिवादौ धूरीगुरी हिंसागल्थोरिति पाठान्नास्ति ऋखो-
पध इति नव्याः ॥ शम लक्ष् ॥ ननु निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र शामय इत्ये
तत् शसु उपशम इत्यस्मात्पिणचि रूपं चेद् ॥ अमन्तत्वान्मित्वे सति ऋखेन
भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्ताडि निशा-
मयत्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्वार्थस्थान्तादस्मादे
तुमण्णिचि निशामयेति रूपम् । न चार्थसंगतिः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रा-
कृतेऽर्थे णिजुच्यते ॥ इति सिद्धान्तादिति ॥ कुत्स अवचेपणे । यूनश्च कु-
त्सायामिति निर्देशादङ् । कुत्सा । ण्यासश्च्येति युच् । कुत्सना ॥ भल ।
आभण्डनं निरूपणमित्याहुः ॥ वञ्च, प्रलभने । ल्युटि । वञ्चनम् । उदित्क-
रणस्य ज्ञायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चति । वचित्वा ।
वञ्चित्वा । ज्ञा । वञ्चिलुञ्च्युतश्चेति सेटः क्तः कित्त्वविकल्पनात् पक्षिको
नलोप इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् यस्य विभाषा इति इण्निषे-
धः ॥ नान्मो वेति वाशब्दं व्याचष्टे । अथवेति ॥ प्रातिपदिकमिति । अन्ये-
ष्वपि दृश्यत इति सूत्रे अन्येभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् स्मयतेर्डप्रत्यये टि
लोपे कुगतोति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिडो लडादिषु
कुस्मयते इत्यादि सिद्धम् । तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धा-
तुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयाश्चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥
इत्याकुस्मीयाः ॥ चर्च । सर्वोपि चुरादिणिच् पालिक इति पक्षे गुरोश्च हल
इत्यप्रत्ययः । चर्चा ॥ कण निमोलने । एकनेत्रनिमोलन एवाय
शब्दस्वभावात् । काणः ॥ काण्णादीनामिति । एते हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते ॥
हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गु-
णाधानम् । अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । घुषिर् । अविशब्देन प्रतिज्ञा-
नम् ॥ निषेधाक्षिप्तादिति ॥ घुषिरविशब्देन इति सूत्रेण अविशब्देन निष्ठाया
इण्निषिध्यते विशब्देनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिच्चा व्यवधाना-
त् अतो घुषिरविशब्देन इति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्निषेधो भवेदिति किं
विशब्देनप्रतिषेधेन । ततश्चानेनैव विशब्देनप्रतिषेधेनानित्योस्य णिजिति ज्ञा-
प्यते इति भावः ॥ इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् ॥ शि-
ल्ययोग इति । क्रियाकौशलं शिल्पम् ॥ यत निकारोपस्कारयोः । यत्नो वा

प्रेषो वा निकारः । निराकारोपस्कारयोरिति पाठात्कर्म । क्रियानिघण्टी
 च ॥ यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपमृक्तौ । निसीयं धान्यधनयोः प्र-
 तिदाने इत्युक्तम् । अथार्थः यत्नाद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुञ्जीत । निसः
 परभागे चेत् प्रयुज्यते, तदायं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति ॥ ऋणं नि-
 र्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ॥ अञ्चु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् ॥
 भुवोवकल्कने । भूधातोर्णिच् स्यात् ॥ भावयतीति । मिश्रीकरोति चिन्तयति
 वेत्यर्थः ॥ कृपेच । कृपेर्णिच् स्यात् अवकल्कने ॥ आ खदः । अभिव्याप्येति ।
 आकुस्मात्पूर्वत्र, आष्टपादागर्वादिति परत्र च आङोभिविध्यर्थतायाः सर्वसं-
 मतत्वेन तन्मध्यपतितत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ॥ अन्ये त्वा-
 ङ्पूर्वकात् खदः सकर्मकाण्यजिति व्याचक्ष्युः । आखदीयेषु धातवः सर्वे
 सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं तुरादावेव सञ्जाते गतः । पुनः पाठस्तु अर्थ-
 भेदात् । खाद इत्येक इति । अस्मिन् मते पूर्वत्रापि आखादः सकर्मकादिति
 पाठ्यम् । ननु दीर्घपाठो व्यर्थः । ऋस्रपाठेष्युपधाहृष्टा खादयतीति रूपाणां
 तुल्यत्वादत आह । दीर्घस्य त्विति । सः खिदिखदिसङ्गीनां चेति सूत्रेण अभ्या-
 सेणः परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्नन्तेपि सिखा-
 दयिषतीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ असिखददिति । इत्याखदीयाः ॥
 आष्टपादा । व्याख्यानाद् योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । अयीञ्जीदिति ।
 शिजभावपक्षे अणिट्कोर्यामिति भावः ॥ ली द्रवीकरणे । लिनार्तिलीयर्था-
 र्यका निर्देश इति भाष्यकारोक्तत्वाद् विभाषा लीयतेरित्याह्वमिह न प्रवर्तते
 इति ध्वनयति ॥ सेतेति ॥ वरीतेति । वृत्तो वेति दीर्घः । खिडि दूर्यात् ।
 आत्मनेपदे तु हृषीष्ट । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति षेट् । न खिडीति इटो
 दीर्घनिषेधः । इडभाषपक्षे उश्चेति कित्वाच्च गुणः । लुङि अवारीत् अवारि-
 षाम् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे
 तु अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अहत ॥ रिच । णिजभावे अयसनि-
 डित्याह ॥ रेक्तेति ॥ अशिचदिति । शल इगुपधेति क्सः ॥ ढप । अनि-
 ट्सु श्यना निर्देशादयं सङ्गिति ध्वनयति ॥ तर्पितेति ॥ कृदो । ईदित्वाभि-
 ष्टायामनिट् । ऋवर्णास्य णत्वं कृष्णः । कृष्णान् ॥ ऋस्रश्चेति । धुञ् क-
 म्पन इत्यर्थः ॥ अवामीदिति । अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादह् नेति
 भावः ॥ वचिखपीति संप्रसारणम् । उच्चात् । धृष प्रसङ्गे । केचिन्नादितमाहुः ।
 तन्मते वृष्टः, सुखमते धृषितः । नन्वत्र निष्ठा शीङित्यादिना सेप्तिष्ठायाः

क्लिप्तनिषेधात् गुणेन भाव्यमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित
एव जिघृषेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इड् दुर्लभ इति श-
ङ्क्यम् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति तत्संभवादिति ॥ इत्याष्टमीयाः ॥
अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्यव्ययवोकारः, न तूच्चारणार्थः इत्य-
र्थः ॥ स्थानिवत्त्वात् हृद्विरिति । अचः परस्मिन्निति सूचेणेत्यर्थः । न च
स्थानिनि सति यत् कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते, न त्वादेशप्रयुक्तं
वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्धेदिति हृद्विरत्र दुर्वरिति
वाच्यम् । अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण
भावाभावावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या हृद्विरादे-
शेष्यभावात् । स्थानिनि सति यत्र भवति तदादेशिपि न भवतीत्यत्र तु नप-
दान्तेति सूत्रस्थयलोपादियङ्गणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च गणः ॥ अत्
संसृद्धत्वेत्यत्र योत् स चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदी ॥ गदीत्यत्र इका निर्दे-
शादतो लोपः । अनेकाच्चेनाषोपदेशत्वात् षत्व' न । तिस्तनयिषति । स्तनि-
हृषिपुषीति णेरिणुचि अयामन्तेत्ययादेशः । स्तनयितुर्बलाहकः । पत गतौ
वा । गणसूत्रमिदम् ॥ कृपयतीति । कृपो रो ल इति न प्रवर्तते तत्र कृपू
सामर्थ्यं इत्यस्य ग्रहणात् । कृपूप्रकृतिकणजस्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह ।
आप्त, मिच्छा ईप्सा ॥ अबभामदिति । आक्षोपस्य स्थानिवत्त्वात् णौ चङी-
त्युपधाङ्गस्यो न ॥ सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् ॥ अषोपदेशत्वा-
दिति । अनेकाच्चादिति भावः ॥ साम सान्त्वने इत्यती-
तस्य त्विति । अयं धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु
सृष्यः । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य काप्यपठितत्वेपि सान्त्व सामप्रयोग
इति प्राक् पठितमेव । तत्र च सान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगं वर्तते । प्रयो-
गश्च साम्प्रयोगपरः । स च सान्त्वनेमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थित-
गतिं समर्थयन्ते ॥ गवेष । मार्गणमन्वेषणम् ॥ ऊन परिहाणे । अस्मान्णौ चङि
दित्वात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अक्षोपेन अजादेर्द्वितीयस्येति णिचा सह द्वित्वे औ-
निनदित्यनिष्टप्रसज्यते, किं तु औनिनदित्वेवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं
विना न संभवति । न च द्विवचनेचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अ-
क्षोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् ।
णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ॥ औः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लि-
ङ्गमिति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह ॥ पययोरिति । अयं भावः । क्षिपूङ्

रञ्ज्यथां सनि सनीकस्तर्धेति सूत्राभ्यां पूज्यौतिभ्यां परस्य सन इडागमे कृते
 द्विवचनेऽपि इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुप-
 विषते । पुपविषतीत्यनिष्टं प्रमज्जेत । ततश्च अभ्यासोवर्णस्येत्वार्यं प्रययोरि-
 त्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपविषते, पिपविषतीति न सिद्धेद इति ॥ वर्गप्रत्याहा-
 रेत्यादि । पुयण्जि इति वर्गादिग्रहणफलं तु अवभोवत् अमीमवत् अरीरवत् अ-
 लोक्षवत् अजोवत् विभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषती-
 त्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यं तद् दुरुपपादम्, णिति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वादी
 कृते द्वित्वे मत्स्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य सन्त्यतः इतोऽस्त्वेन रूपसिद्धेश्च ।
 ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापकमिति भावः ॥ ज्ञापनफलं तु यच्च
 ओः पुयण्जि इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । चङ्गु-
 क्षवत् । उडुरिवाचरति उडाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्याचारे क्तिप् तदन्ता-
 दातोर्णो मन् । उडडावयिषति । चङि औडुडवत् । तु इति सौचो धातुस्ततो
 णो मन् । तुतावयिषति । चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्फार-
 यिषति । अपस्फुरत् । चिस्फुराणौ इति वाच्यम् । अपुस्फुरदित्यादिष्वभ्यासे
 उकारश्च वचनं भवति ज्ञापनात् । अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेत-
 त्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम् ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भाव-
 स्य इति ॥ स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् ॥ अच आदेशो न स्यादिति ।
 प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमि-
 ति बोध्यम् । नन्वेवं कृतं संशब्देन इति धातोर्णौ चङि इरादेशात् प्रागेव कृत
 इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह ॥ यत्र
 द्विरुक्ताविति ॥ आद्योजिति । चङ्महितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ अन्ये
 तु आद्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोर्वयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे
 अज्जह्यासंभवादित्याहुः ॥ औजडत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्याभा-
 दाह । प्रक्रियायामिति । चुक्षावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह ।
 परिनिष्ठिते रूपे वेति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् । क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु
 अमुकचैवेत्याग्रह इति भावः ॥ सजातीयोपेक्षत्वादिति । पुयण्जो ज्ञापकसोत्तर-
 खण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता प-
 वर्गादेरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ
 नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् ॥ ननु ओः पुयण्जि इति सूत्रे णिचि इति ना-
 स्ति, तथा च णिच्यच आदेशो न स्यात् इत्यर्थं कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च

सामान्यतो हित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यात् इत्येव आप्यतामिति वाच्यम् ।
 दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्रासे उकारश्चवणप्रसङ्गादिति चे-
 द् ॥ अत्राहुः । येन नाव्यवधानम् इत्येकेन प्रत्ययेन हित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यव-
 धानमाश्रयते तच्च णेरेव संभवतीति णिचिवयकमेव आपकम् ॥ दिदवनीयिष-
 तीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा च व्यवधानमिति न तद्विषयं आपनमिति अस्मिन् मते
 आचारकिबन्ताह्वनशब्दात्सनि दुदवनिषतीति स्यात्, तच्च नैष्यते णौ स्थानिव-
 द्भावस्य आपकम् इति वार्तिकीकृते स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्रासे उ-
 कारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्य-
 म् । तथा च न पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् ॥ फलितमाह । प्रकृते त्विति ॥ औ-
 ननदिति । नोनयतिध्वनयति इति चङ्निषेधस्त्वह न तत्र च्छन्दसि इत्यनुवृत्त्या
 मात्वायतो जरितुः काममूनयोः इत्यादावेव तन्निषेधात् ॥ यद्यपि परिनिष्ठित
 एव अवर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यान्नान्यः इति वदतां बो-
 पदेवादीनां मते औननदित्वेव भाव्यम् । अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठि-
 तरूपे अवर्णपरत्वाभावात् ॥ तथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उ-
 त्तरभागे अवर्णाभावात् इति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव
 स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्बाधमेव । किं च उवर्णादेश
 एवेति नियमे लोपः पिबतेरोच्चाभ्रासस्य इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ शा-
 च्छासा इत्यादिना युक्ति चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाप्शब्दस्य हित्व-
 म् इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अपि च शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजट-
 तथा इति वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्य औजटदिति प्रयोगोपि विरुध्यते । एतच्च पूर्व-
 चासिद्धम् इत्यस्य प्रयोजनकथनवार्तिकम् । तद्यथा शुष्किकेत्यत्र उदीचामात इ-
 ति इत्त्वविकल्पो न । शुषः कः इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ॥ शुष्क-
 जङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव न कोपधायाः इति पुंवद्भावनियमो न । क्षामि-
 न् इत्यत्र तु मादुपधायाः इति वत्त्वं न । क्षायो मः इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः
 क्षात्तास्त्विति चङि औजटदित्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वात्क्षौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानि-
 वत्त्वाच्च हतशब्दस्य हित्वं कुहोश्चुः अभ्रासे चर्चं सन्वदित्वं तु अनन्तोपीति
 प्रतिषेधाच्च भवति ॥ एवं काशिकायामपि पूर्वचासिद्धम् इति सूत्रे औजटदित्युदा-
 हृत्य ऊटिमाख्यदौजटदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊटिशब्दस्य भवतीत्युक्तम् । तदपि
 विरुध्यते । उवर्णादेश एव स्थानिवद् इति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्याच स्था-
 निवत्त्वाभावेन हतशब्दस्य वा हित्वासंभवात् । एवं चाङ्गधातोर्णिच्यलोपे चङि

स्थानिवत्त्वात् कश्चिदस्य हित्वे आक्षेपकदिति रूपमेव सर्वमतम्, न त्वाक्षिकदिति
 बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे
 भवर्थाभावात् इति वदन् भाष्यकारी न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परि-
 निष्ठितरूपे भवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्यनेनैव भाष्यकारेण तथो-
 क्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति यत्र ओः पुयर्णञ्ज
 इत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवत् । ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वादित्ये-
 वमेव भाष्यकारो वदत् । ऋजुमार्गेण सिध्यतीर्थस्य वक्रेण साधनायोगाद् इति
 दिक् ॥ संकेत ॥ चत्वारोऽत्र धातवः ॥ पाठान्तरमिति ॥ संकोचने इत्येतत्पर्य-
 त्तम् ॥ अनेकाच्चलेनाप्यपदेशत्वात्पत्वं नेति ध्वनयति ॥ अतिस्तेनदिति ॥ गृह-
 यत इति । अज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत् । अज्ञोपात्र सन्व-
 द्भावः ॥ मृगयते इति ॥ मार्गयति मार्गतीति तु मार्गं अन्वेषण इत्याहुषीयस्य ॥
 अर्थ । अर्थयत इति । वृद्धेर्लोपो बलीयान् इत्यल्लोपाच्च वृद्धिः ॥ बोपदेवस्तु, वृद्धौ
 कृतायां पुकि चाऽर्थापयते इति रूपमाह ॥ तद् रभसात् । न च अर्थवेदसत्त्वानाम्
 इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् ॥ अदन्तत्वसाम-
 र्थ्यादिति । कथादिषु उपधावृद्धिर्दोषसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधा-
 ऋस्यस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेन अदन्तत्वं सार्थकम् । इह
 त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात् णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः ॥ ननु अदन्त-
 त्वसार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद् ॥ अत्राहुः ।
 चिन्तयतेरितीत्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमे-
 व । विशेषापक्षं ज्ञापकमिति तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊका-
 राद्येत्यनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः । तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव
 ज्ञापयितुं कृतेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया
 अन्याय्यत्वात् । तथा हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति ॥ असुसूत्र-
 दिति । अनेकाच्चलेनाप्यपदेशत्वम् ॥ प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्ताणिच् स्यात्,
 तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्याद् इति भाव इति केचित् । तन्न । इष्टवद्भावेन
 भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः ॥ अत्र बहुलं णिच् स्यात् स च णिच् इष्टवत् भवतीति अ-
 न्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह । पटुमाचष्ट इति । धात्वर्थे इत्यनेन कारणा-
 स्थानादिगर्ह्यते इति भावः ॥ तेन बह्वन्याचष्टे भावयतीत्यत्र इष्टस्य यिट्च इति
 णिचोपि यिट् स्याद् । अत्राहुः । टेः इति सूत्रे णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य इति
 वार्तिकं प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र

णिचो घिट् न भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात् ।
 किं तु बह्व्यतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् ॥ एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्ट-
 मिति ॥ अन्ये त्वाहुः इष्टवत् इति हि सप्तम्यन्ताद्धितिः णौ इत्युपमेये सप्तमीद-
 र्शनात्तेन ईष्टनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टनोऽपीति ॥ पुं-
 झावेति । अतिशयेन पट्टी पटिष्ठेत्यत्र भस्माटे ताडिते इति पुंवझावः । कश्चिष्ठः
 द्रष्टिष्ठ इत्यत्र र ऋतो हलादेः इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः । अति-
 शयेन सखी सजिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुक् इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान्
 गविष्ठ इत्यादौ मनुपो लुक् । स्थविष्ठ इत्यादौ स्थूलदूर इत्यादिना यभादि-
 लोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिर इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः ॥ तद्विष्ठावपीति । पुं-
 झावस्योदाहरणम् एणोमाचष्टे एतयति । टिलापेनैव सन्नियोगशिष्टत्वात्कारनि-
 वृत्तौ सिद्धायां पुंवझावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्धार्थमिति बोध्य-
 म् । द्रष्टयतीत्यादौ रभावः । सखिणमाचष्टे सजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोम-
 न्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मनुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति ।
 प्रियमाचष्टे प्राययति स्थिरमाचष्टे स्थाययतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । द्वयोरिति
 निर्देशेन तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ परत्वादृष्टाविति ।
 लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, वृद्धिरप्यनित्या, उभयोरनित्ययोः परत्वादृष्टिस्त-
 स्यां कृतायामौकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वादारणादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप
 इत्यर्थः ॥ एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घमन्वझावौ स्त इत्याह ॥ अपीपटदिति । इह
 टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घमन्वझावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानि-
 वत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिचपरत्वानपायात् । चङ्परि णौ यङ्गु इति पक्षेऽपि अभ्यास-
 स्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घमन्वझावौ स्त एव ॥ के-
 चित्तु चङ्परि णौ यङ्गु इति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिपरं लघु दु-
 र्लभमिति सन्वझावाप्राप्त्याऽपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विवचनमिति
 मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं
 यत्, तन्नादर्थव्यम् । णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य
 मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुः ॥ तन्मन्दम् ।
 अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् ।
 तथा च द्वितीयाचो द्वित्वाकरणात् प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥ वृद्धेर्लोप इ-
 ति । कृताऽकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या । टिलोपे सति स्था-
 निनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च ।

अस्मिंस्तु पक्षे सुखमिदं इति सूत्रे हलिकल्पोरदन्तत्विपातनस्य वैयर्थ्यमेव ।
 वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्विपातनसामर्थ्या-
 दिक्रोपात् पूर्वं वृद्धिरेवेत्यग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते ।
 भाष्यद्वयप्रामाण्याद्दूषद्वयमपि साध्विति बहवः ॥ लडर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे
 इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम् । लडर्थविवक्षायां तु अग्लोपाद् भाव-
 कर्मणोः भूतभविष्यतोर्हित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः ॥ यद्यप्येक-
 त्वादिसंख्या लडर्थो न भवति । तथापि लडादेशतिङर्थोऽपीह लडर्थत्वेन गृ-
 हीत इति ज्ञेयम् ॥ तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकाश्चि ।
 तृतीयान्तात् णिजित्यन्ये । एवं तत्करोति इत्यापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्वितीया-
 न्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताश्चि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वाच-
 यतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् ।
 यश्चिन्ममाचष्टे यश्चसयति सग्विणमाचष्टे सजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्त-
 स्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात् । तत्करोति इत्यादिनि-
 र्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताश्चिजिति पक्ष एव व्यायानित्याहुः ॥ णिच्प्रकृतिरि-
 ति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिः, इदानीं तु क्लृप्त्यवशिष्टभाग एव, प्रकृतिरित्य-
 र्थः ॥ व्याख्यानात् कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः, स व्याख्यानं न भव-
 ति । तथाप्याख्यानवाची कृदन्तस्य कंसवधशब्दो भवत्येव कृदग्रहणे गतिकारक-
 पूर्वस्यापि ग्रहणात् ॥ क्लृप्तगिति । हनश्च वध इति विहितस्य अप्रत्ययस्य लुक् ॥
 प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः । तदंत-
 ःकलमभिप्रेत्याह । कंसं हन् इति स्थिते इति ॥ कंसविशिष्टस्येति । तस्मादेव
 णिचो विधानादिति भावः ॥ दोष इति । कशब्दात् पूर्वमङागमः कंस इत्यस्य
 द्विवचनं स्यादित्यर्थः ॥ किं चेति । एवं च कंसमजीघनदिति इष्टं न, सिध्येद-
 ति भावः ॥ तत् प्रत्यये । धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्तनमित्यत्र हनस्त इति
 तत्त्वं न भवतीति ज्ञेयम् ॥ उक्तदोषान् परिहरति ॥ सत्यमिति । प्रकृतिवच्चेति
 चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह । चात् कार्यमिति । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्य-
 द्विवचने सिध्यतः । तथापि धातावनन्तभूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदे-
 शः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः ॥ इह भारतभागवतादि-
 प्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तु उपाख्यानमात्रे । तेन
 राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृत् प्रकृतौ राष्ट्रं
 कर्त्तृत्वेपि गमेर्हेतुमन्सौ गतिबुद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव क-

प्रातिदेशबलात् स्वीक्रियते । देवदत्तः पाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देव-
दत्तस्य कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ ह-
क्रोरन्त्यतरस्याम् इति विकल्पात् रुक्मिणी रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः ॥
कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात्, न
तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्र-
सिद्धत्वादतः तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ नव्यास्तु साध-
कत्वेन विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव ।
अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणप्रसक्त्या बाणेन, हत
इत्यादि रूपं न सिध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपमिदौ न
किञ्चिद्वाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणात् इत्यत्र समाहारशब्दं मत्वा देवदत्तेन
पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजङ्गः ॥ कदाचिद्दर्शने । चित्करणकदाचिद्दर्शनयोः
इति सुवचम् ॥ अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतीतोपं बा-
धित्वा वृद्धिरित्यर्थः ॥ संग्रामः । संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थे णि-
चं लभते ॥ अनुदात्तेदिति । एतच्च भृशादिभ्यो भुवि इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् ॥
अकारप्रज्ञेपादिति । तेन प्रस्निष्टस्येत्संज्ञा, प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवत् इति टिलो-
पः । तथा च अस्मात्पादसंस्रामेत्यत्र नोपधाङ्गस्यः ॥ सुख दुःख । तच्छब्देन सु-
खदुःखे प्रातिपदिकार्थी परामृश्यते । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं इत्येव सिद्धे अनयोः
पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थं इत्येके ॥ ॥ सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यात्त्वा-
चष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥ पुच्छादिविति । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥
ग्रन्थान्त इति । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥

इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन स्वतन्त्रः कर्ता इति पूर्वसूत्रोपात्तः क-
र्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्ग्रापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः ।
चकारः एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थः । तदाह ॥ हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसं-
ज्ञायाः प्रयोजनं भीमस्योर्हेतुभये भियो हेतुभये षुक् इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन
व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये
लकारादयः ॥ हेतुमति च ॥ स्वनिष्ठाधारादिरूपाधिगतसंबन्धेन हेतुर्यथास्ति
स हेतुमान् व्यापारः । तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह ॥ प्रयोजकव्यापार इति । प्र-
योजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्स्थितः, क्वचित् फलरू-
पः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वामयती-

त्यादौ तु फलरूपः ॥ प्रेषणादाविति । भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आग्नेत्यर्थः ।
 आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम् ॥ समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचा-
 र्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः ॥ अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां वि-
 ना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः, प्रयोजकः ॥ अनुम-
 त्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम् । ज्वरितः कषायं पिबेत् इत्युप-
 देशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः । यस्तु केनचिदन्तुमिष्टं पलायमानं निरुणहि, सो-
 ऽपि हन्तुरनुष्ठाहकत्वेन प्रयोजकः । सर्वेऽप्येते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या
 इति चेद् ॥ अत्राहुः । सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोर्थः विशेषास्तुः अर्थप्रक-
 रणादिगम्या इति ॥ नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात् । ततश्च इदा-
 नीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्यं प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । कर्तुः
 प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृ-
 त्वेनावधारितः ॥ तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णि-
 जर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः ॥ उक्तं च ॥ द्रव्यमा-
 त्रस्य तु प्रेषे पृच्छादेर्लोडं विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः
 इति । अस्यार्थः । कर्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छन्नीसायाम् इ-
 त्यादेर्लोडं भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो
 विषय इति ॥ किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोक्तृप्रयोक्तृकर्तृका तु णिज-
 यः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः, पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाचयामी-
 त्यादौ तु वक्तैति दिक् ॥ ओः पुयण्जि । पुयण्जोति समाहारइन्द्रात्सम्यक्कव-
 चनम् । अपरे इति बहुव्रीहिः । अत्र लोपोभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्य इत्यनुव-
 र्तते, भुजामित् इत्यत इद्गुहणं, सन्यतः इत्यतः सनीति च, अङ्गस्य इति तु अधि-
 क्रियत एव तदेतदभिप्रेत्याह ॥ सनि परे यदङ्गमित्यादि । अपरे किम् । बुभूष-
 ति ॥ पवर्गयण्जोति किम् । ऊर्णुनविषति ॥ अबीभवदित्यादि । भू सत्ताया-
 म् । पूङ् पवने । मूङ् बन्धने । यु मिश्रणादौ । रुशब्दे । लूङ् छेदने । जु ग-
 तौ । सौचीयं धातुः जुचंक्रम्य इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्या-
 वादेशौ भवतस्ततः कृतस्य णौ चङि इति ऋस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभा-
 वात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याबीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्थेत्वं दुर्लभमिति चेद् ॥ अत्राहुः ॥
 आरभसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति ॥ स्रवतिशृणोति । अपरे इत्यनुवर्तते ।
 ननु पुयण्जोति, पवर्गजकारयोरसंभवाद्यणः संभवेपि अव्यभिचारात्तदाह ॥ अ-
 वर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः ॥ अवर्णपरे किम् । शुश्रूषति । श्र-

णोत्पादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत् । अश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रव-
त् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् ॥ अडुडौकदिति । ढौक गतौ । चङ्प-
रे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यासो लघुपरः इति पक्षाश्रयणाह ॥ अचोचकामदिति ॥
मतान्तर इति । अङ्गं यत्र हिरुच्यते इति मते, चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो यो-
ङ्गस्याभ्यासः इति मते चेत्यर्थः ॥ सुव्यातुप्रकरण इति । अतितिरायत् । असस-
प्रायत् । अविविश्वद्रायत् । अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरणार्थादित्यर्थः ॥ वृद्धिं बा-
धित्वेति । खल्लोपाविद्यङ् इत्यादिवचनाखिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षे अपवादत्वा-
दित्यर्थः ॥ असंभव इति । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः ॥ ख्याकृति-
निर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थस्तेन णिद्वये सत्यपि णि
त्वं चङ्परमस्तीति ऋस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः । एतेन अवीवदहीणां
परिवादकेनत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्य-
त्वात् ॥ णौ च ॥ विभाषा श्लोः इत्यनुवर्तते संखडोरिति णावित्यस्य विशेषणम्,
हः संप्रसारणम् इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तते एवेत्याह ॥ सन्परं चङ्परे चेत्यादिव-
चनादिति । इयं च परिभाषा लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् इत्यत्र वच्चादीनां ग्रहणा-
दीनामनुवृत्तौ प्रवेष्टमिद्वातुभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते । अन्यथा वज्रस्येत्यत्र ह-
लादिः शेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहः ॥ स्तम्भुः सिवु ॥ स्तम्भुः सौत्रः । सिवु
तन्तुमंताने । घृह मर्षणे । स्तम्भतेः स्तम्भेः इत्यनेन प्राप्तिः, अन्ययोस्तु परिनि-
विध्यः इत्यनेनेति विवेकः ॥ आटिटत् । आशिशदिति । णिचा मह द्वित्वात्
सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो दीर्घो लघोः इति दीर्घः स न प्रवर्तते ॥
ऋदित्करणाल्लिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विवचनं भवेत् । तदा णिशब्दस्य द्वित्वे
सत्युपधाऋस्वस्याप्राप्तेस्तत्रातिषेधाथऋदित्करणं व्यर्थं स्यादनस्तदुक्तं यं ज्ञापकमे-
व ॥ एजादावेधताविति । एत्येधल्युठसु इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधल्योर्निति व्याख्या
तत्वादिति भावः । न च मा भवान् प्रेदिधद् इत्यत्र णौ चाङ् इति ऋस्वे कृते
नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरजादिविशेषणं नेति वाच्यम् । एकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि अजादेर्हितीयस्येति धिशब्दस्थानं धिधिशब्दा
देशेनेति वस्त्रसोरीव प्रकृतिप्रत्यग्रविभागसंमोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विवचनं
षाठम् इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिन्लोपो न स्यात् ।
जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दि-
क् ॥ उदज् अजर्व इति । अयमुपधानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य भ-
लां जश् भशि इति जश्त्वेन वकारे कृते उजिता । उजितमिति रूपम् । ए-

तच्चायोगवाहानां शर्षु पाठस्य फलम् ॥ भाष्यकारादयस्तूपधानीयोपधपाठे-
 ब्रजिजिषतीति रूपं न सिध्येत् । यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्याश्रित्य वका-
 रोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य वकारात् पूर्वमेवोपधानी-
 यस्य द्वित्वम् उभयथापि इष्टरूपामिद्विः, आद्ये उब्रजिषति, द्वितीये, तूपधानी-
 यस्याचत्वात्तदादेः अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वे जलादिःशेषे द्वितीयोपधानीयस्य
 जश्वेन वकारे पश्चात् प्रथमस्यापि तथैव वकारे उब्रजिषतीत्यापत्तेस्ततश्चेष्ट-
 सिद्धये दकारोपधोयं स्वीकार्यः । भुजन्मुजाविति निपातनादुपध दकारस्य बो-
 भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च स्तोः श्चुना श्चुः इत्यस्यापे । तदायमर्थः । श्चुना
 योगे उद्वेज्जकारस्य वकार इति । अभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र तु उज्जिता उज्जितुमित्यत्रेव
 श्ववर्गयोगो नास्तीति न वकारः । दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते न न्द्रा इति नि-
 षेधाज्जिषत्स्य द्वित्वे ततो वकारे च उज्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च
 पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति वकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वा-
 च्यम् । द्विर्वचने हि त्रैपादिकं मिह, न तु तन्निषेधेपि । तथा च निषेधे त्रि-
 पादीस्यस्यामिद्वत्वात् न न्द्रा इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा । तादृशवाक्यमिह
 न कल्प्यते, किं तु भुजन्मुजौ इति निपातनेन दस्य व इति । न चैवं वकारस-
 हितस्य द्वित्वप्रसंगः । धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्ग इत्यादावपि
 वकारश्च वणप्रसंगः । अकुलविषय एव वकारनिपातनाभ्युपगमात् ॥ यद्वा ।
 अभ्युद्ग इत्यादिरूपं ह्युपमर्गाद्भिर्द्विप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्वेज्जस्तु घञि अनभिधानात्
 प्रयोगाभाव इति वदन्ति । तदेतद्वाच्यादिमतमभिप्रेत्याह । उपदेशे दकारोपध इत्या-
 दि ॥ न न्द्राः इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते । तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा
 द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः ॥ ननु लावस्यायामेव अट् इति भाष्यकारोक्तपक्षे अदि-
 द्रपदित्यत्र अजादिमस्यैव नान्याश्च प्रथममट्परत्वादन्तरंगत्वाच्चेति चेद् ॥
 अत्राहुः । द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते । तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः ।
 तेन लावस्यायामटि कृतेपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावाच्चोक्तदोषः ।
 नित्यं द्वितीयस्येकाचो ये नदरास्तेषामिव । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्य-
 येव इष्टनिष्ठावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्द्रिद्रोयिषतीत्यत्र द-
 कारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूताचः परत्वं दकारस्य
 नेति मिहमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिद्रोयिषतीत्यत्रदोषः स्यादेव
 आद्यवयवस्य हन्त्वावकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसंगादिति वाच्यम् । अजादेरिति क-
 र्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अपव इत्येवा

नुवर्त्यताम् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु । तस्य नावयवपरत्वं किं तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति अक्षयस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेत् ॥ मैवम् । यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्वचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥ रमेरशब्दलिटोः ॥ रधिजभोः इत्यतोचीति इदित इत्यतो नुमिति चानुवर्तते ॥ अचि किम् । आरब्धम् ॥ अशब्दलिटोः किम् । रभते । रेमे ॥ लभेश्च ॥ योगविभाग आडो यि इत्यत्र लमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ कस्वादीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । अण दाने । लुप्लृ क्छेदने । छिठ विधाधायाम् । षट् ॥ ह्येज् स्यर्थायां शब्दे च । वण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्लृ क्छेदने लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापयः इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि ॥ केचित्तु लपहठ इति पठन्ति ॥ न्यासे चत्वारः ॥ चण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । सुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोपि ॥ अरोरणत् । अरराणत् । अवीभणत् । अबभाषत् । अशिअणत् । अशयाणत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अजीहठत् । अजिहठत् ॥ स्वापेयडि ॥ चडि किम् । स्वापयति ॥ असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥ शाच्छासा । शो तनूकरणे । को छेदने । पोन्तकर्मणि । ह्येज् स्यर्थायाम् । व्येज् संवरणे । वेज् तन्तुसंताने । पा पाने । लुग्विकरणालुग्विकरण इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ काययति । अचिच्छयत् ॥ साययति । असोषयत् । ज्ञाययति ॥ आविहयत् । व्याययति । अविध्ययत् ॥ वाययति । अवोवयत् ॥ पाययति । अपीप्यत् ॥ इह शाच्छासादीनां कृतात्त्वानां निर्देशः पुनः प्राप्तिं धनयितुं तत्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्ष्यप्रतिपदोक्त परिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति कापयतीत्यादिसिद्धम् ॥ ह्रः संप्र ॥ णौ च संखडोः इति वर्तते तदाह । सन्पर इत्यादि । अजूहवत् अजुहावदिति ॥ काण्वादीनां वा इति क्लृप्तविकल्पः ॥ अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात्, कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकारे इति निषेधादन्वयादेशः । इहान्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्तावित्त्वं विधोयते ॥ व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । कन्यूो शब्दे उन्दे च । आयी विधूने ॥ तिष्ठतेरित् ॥ तकारो मन्दप्रयोजनः । शितपा निर्देशो यङ्-

लुङ्निवृत्तार्थः । अतास्यपत् लटि तास्यापयीति । तास्यापेति ॥ उक्तं । सुरा-
 दौ व्याख्यातम् ॥ अचीकृतदिति । ऋदादेशाभावपक्षे उपधायाश्च इतीत्वे रप-
 रत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । पुक्कोपवाद इति । आदन्त त्वात्पुक्कः प्राप्तिः ।
 एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इ-
 ति धातुनापि सिद्धेरिति भावः ॥ वो विधू । लुग्विकरणालुग्विकरण परिभाष-
 या औवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणम् । न तु वा गतिगन्धनयोः इत्यस्य । लक्षणप्रति-
 पदोक्त परिभाषा त्वस्मिन् प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । औवै शोषणे इत्य-
 स्य रूपमिति वदन् वामनोप्यवानुकूलः । वज गतौ इति धातुना वाजयतीति
 रूपे सिद्धे लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव इहापि फलम् ॥ वातेरिति । वायतेरिति
 वक्तुं युक्तम् । आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति । विभाषा । लीयतेरिति लीयतेरिति यका
 निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीड्, इत्येवावश्यत् । तेन लीलीडोरो-
 भयोरप्याच्च भवति ॥ लीलोः ॥ लीड् श्लेषणे दिवादिः । ली श्लेषणे, क्रा-
 दिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः, कृतात्त्वा लीलीडो च चयोपि गृह्यन्ते ॥
 लीयतेरिति ॥ आचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च नि-
 रनुबन्धकपरिभाषया सूत्रेपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इ-
 वं हि परिभाषा वामदेवाड्डाडो इत्यत्र डित्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्ग-
 तः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा ॥ सद्व्ययतव्य-
 समानाधिकरणे न इत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः । अत एव जूव्रस्योः क्ति
 इति सूत्रे जृणातिजीर्यत्योरुभयोरग्रहणमिति न्यासकतोक्तम् । अतोच लीली-
 डोर्ग्रहणमिति सम्यगव । न चैवं दिव औत् इत्यत्र निरनुबन्धकपरिभाषया दिवि-
 ति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छते इति वाच्यम् ।
 उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन कचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वद-
 म्ति ॥ विलीनयतीति । लीलीडोरोकारान्तयोर्नुकि रूपम् ॥ विलाययतीति ।
 नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् ॥ विलाययतीति । लातेः कृतात्त्वयोर्लीलीडोश्च
 लुकि रूपम् ॥ विलापयतीति । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् ॥ ली-
 ङ् विलाययतीति । लुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे युक् । आत्त्वाभावे तु वृद्धायादेशौ ॥
 प्रलभ्यतेति । प्रलभ्यते वक्ष्यते । अशिति किम् । लीयते । लीनाति ॥ लियः सं-
 भ्रमः । चात् प्रलभ्यते ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह आदेच उपदेशे
 इत्यत एव आदित्यनुवर्तते, विभाषा लीयतेः इत्यतो विभाषा चिस्फुरो रित्यतो
 णाविति च तदाह ॥ बिभेतेरेच इत्यादि ॥ भिभेस्योः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह ॥

आभ्यामिति । णेरणो इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥
 ईकारान्तस्येति । तेन आत्त्वपक्षे भापयते इत्येव, न त्वञ्च पुगित्यर्थः ॥ करणादेव
 होति । तथा च करणात् स्मये आत्त्वाभावेन पुग् दुर्लभ इति भावः ॥ प्रयोज्यक
 र्त्रोति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अत एव आत्त्वं
 प्रवृत्तम् । तथापि द्वितीयणिजर्थीभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् ॥ केचि-
 त्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं
 सुयोजमित्याहुः ॥ ण्यन्तास्माविति । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्माप-
 यते तथा सिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः । एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आ-
 त्त्वपुकावुपपन्नो ॥ क्रीड्जीनाम् ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने ।
 जिजये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥ अध्यजीगपद् इति । नात् णिज्निमित्तस्य
 गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्कः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आ-
 द्योजवर्णास्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाडः पूर्वं स
 ति हि द्वित्वे अजादृद्धितीयस्य इति णिच एव द्वित्वं भवेत्तत्तदुत्तरखण्डे निमित्तो
 गाडः । ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपं वा अवर्णवदुत्तरखण्डे दुर्लभं कीर्तय-
 तिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥ अध्यापिपदिति । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥
 मिथ्यतरपार ॥ श्यना निर्देशाद्वैवादिकस्याग्रहणम् ॥ तत्त्वं निश्चिनोतीति ।
 तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः । स च परलोके उपयुज्यते ॥ प्रजने ॥ वीयतेरिति वी
 गतिप्रजनादौ आदादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुष्मेत्यन्ति । वीतेः इति
 वक्तव्ये यका निर्देशात् व्यञ्जोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातु-
 ना समानरूपत्वात् । अतो ह्योरपि प्रजनर्थं आत्त्वं वा स्यात् । तत्र आत्त्वं त-
 दभावे च यद्यपि व्यञ्जव्यापयतीति रूपं तुल्यं शास्त्रासा इति पुकोऽपवादतया
 युग्विधानात् । तथापि णिजन्तात् किपि व्याः व्यौः व्याः । आत्त्वाभावपक्षे व्यैः
 व्यायौ व्यायः इत्यास्ति विशेषः विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षेऽपि आदेच उपदेशे-
 ऽशिति इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति ॥
 दोषो णी । दुष वैकृत्ये दिवादिः ॥ णी किम् । दोषः । चित्तमिति । चित्ती संज्ञानं
 इत्यस्मात् क्तः ॥ दूषयति । दोषयति वेति । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरक्तं
 भवति । तत् प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ जृणतेस्त्विति । अषित्त्वादस्य मिश्रं नेति भा-
 वः ॥ आखेटकमिति । मृगयित्यर्थः ॥ रजयतीति । रजन्ति मृगाः ग्रहणमरणाद्य-
 तुक्लव्यापारविषया भवन्ति, तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ॥
 अपादिश्चिञ् इति । तेन मिश्रादुद्दृष्ट इति भावः स्वादिगणस्थस्य तु मिश्रं नेत्यु-

ऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह ॥ निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च । निवृत्तप्रेष-
णाहातोः प्राक्तनेर्थे णिजुच्यते इति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवेक्षितार्थ
प्रयोगः सिद्ध इति भावः ॥ केचित्तु परस्मैपदसिद्धार्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति
प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते ॥ तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकपक्षे चिकीर्षिते उपसर्गा-
णां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया अर्थवेद इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥

इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः ॥ इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति । श्रुतत्वात्कर्मत्वं
कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगो-
चरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥ यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्य इति पक्षे यकारस्य
द्वित्वम् ॥ तृतीयस्यैकाचः इति पक्षे तु मन इत्यर्थः ॥ रुदविद् ॥ रुदमाहचर्याद्
वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं रलो व्युपधात् इति विकल्पे प्राप्ते,
ग्रहेः न क्त्वा सेट् इति निषेधात् क्त्वायां अप्राप्ते, स्वपिप्रच्छोस्तु क्त्वाः कित्वस्याप्रा-
प्तौ वचनम् ॥ रुदित्वा । विदित्वा । सुषित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्वस्य फलम् ।
गृहीत्वा । सुप्तत्वा । पृष्ट्वा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥
ग्रहेर्नित्यं गुह्येर्विकल्पे न प्राप्ते निषेधोयम् ॥ सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इ-
ति । कत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भष्भाव
इत्यव्याहारेण योजयन्ति । तथा च जगृहम् इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य ष-
त्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे भष्भावः । ततश्च कत्वे, कवर्गात् परस्य षत्वमिति
विधिक्षमः ॥ अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पद्याद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्
भष्भावो न स्याद् इत्याशङ्कायां मनः षत्वस्यासिद्धत्वात् इति श्रयः प्रवृत्त इति का-
र्यामिद्विपक्षालम्बनेन व्याचक्षते ॥ जिष्ठतितीति । गुहेर्जुषुचति । सूत्रे चकारात्
अयुक् किति इत्यत उक् इति अनुकथ्यते । उगन्तात् बुभूषति । तुलूषति । अ-
यतिस्तु नानुक्रथ्यते । तस्य मनोवन्तर्ध इति विकल्पविधानात् ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥
पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गण-
पाठस्य हृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्य पञ्चभ्यः इत्यननेव हृत्करणं यत् तदपा-
णिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ केचित्तु भूषाकर्मकिरादिसनाम् इति वार्तिके
किरादिज्ञानार्थं हृत्करणमावश्यकमित्याहुः ॥ अचेट इति । वृतो वा इति प्राप्ते
भाष्यकारेष्टिरियम् ॥ भौवादिकयोरिति । तथा च भज्भनगमाम् इति वचनमा-
शेन दीर्घ इति भावः ॥ इको भ्रूल् ॥ रुदविद इत्यतः सन्ननुवर्तते मनाजिमो धा-
तुरिका विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह ॥ इगन्तादिति । इगन्तात् किम् ।

पिपासति । तिष्ठासति ॥ भलिति किम् । शिशयिषते ॥ कित् स्यादिति । असं-
योगाक्षिप् कित् इत्यतः किदनुवर्तते इति भावः ॥ एज्विषयत्वाभावादिति । कि-
त्त्वे न गुणाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ अत एवेति । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वं भवेत् तदा
मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्भामांदाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥ हलन्ताच्च । इगित्य-
नुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सम्भवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याच-
ष्टे ॥ इक्षमीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥ तिष्ठत्वतीति ।
कित्वे सति अनदिताम् इति नलोपः ॥ अज्भनगमाम् ॥ गमः सामान्येन ग्रह-
णे गम्ल् गतौ इत्यस्मात् संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः सनि च इडश्च इति
सूत्राभ्यां विहितस्येणिङोरादेशस्य इण्वादिकः इति इक आदेशस्य च ग्रहणमि-
त्याशयेनाह ॥ अजादेशगमरिति । एतच्च सूत्रेज्ग्रहणाक्षभ्यते । तथा हि । इह स-
नि इत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्यापस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्ग-
स्य दीर्घः । चिचोषति । ततो हनिगम्योः इत्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमिति-
रिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमविशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घा भवति ॥ अजादेशग-
मश्चेति । भलादाविति किम् । जिगमिपति । गमरिट्परस्मैपदेषु इति इट् ॥ स-
नि च । णो गमिरबोधन इत्यतोबोधन इत्यनुवर्तते । प्रतीषिषतीति । तत्कर्को-
ण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्नूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु नित्यं
कांटिल्ये गतौ इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ संजिगंसते इति । समी गम-
च्छिभ्याम् इति तड् पूर्ववत्सनः इति मन्त्रान्तादपि भवति ॥ रलो व्युपधा ॥ न क्वा
सेट् इत्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । असंयोगात् इत्यतः कि-
दिति नोपधात् इति वेति चानुवर्तते तदाह ॥ त्कासनावित्वाटि । सेट् किम् ।
भित्त्वा । क्त्वा । बुभुक्षते ॥ आप्छाप्यु ॥ सनि मीमा इत्यतः अचः इत्यनुव-
र्तते, सः स्यार्धधातुके इत्यतः सीति च तदाह ॥ अच ईत्स्यात्सादाविति ॥ मीत्य-
स्य मनो विशेषणात्सादाविति लाभः ॥ ईप्सतीति । अजादेर्हितोयस्य इति षश-
ब्दस्य द्वित्वम् ॥ विभ्रज्जिषतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि-
रूपाणि ॥ सुस्वृषतीति । अज्भनगमाम् इति दीर्घं मत्युत्त्वम् ॥ यियविषतीति ।
हिर्वचनेच इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यामस्येत्त्वम् ॥ ऊर्णुनूपतीति । इड-
भावे अज्भनगमाम् इति दीर्घः । इट्पत्ते त् विभाषोर्णाः इति वा डित्वम् ॥
न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः ॥ कित्त्वान्न गुण इति । णिचः स्थाने इत्य-
र्थः ॥ श्वा मुमूर्षतीति ॥ एकश्वविषया मरणशङ्केति बोधः । मरणशङ्काविषयो
भवतीत्यन्ये । पूर्ववत्सनः इत्यात्मनेपदमिह न शङ्काम् । शट् इत्यादिसूत्रवदे

सनो नैत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सनि मीमा ॥ सः
 सि इत्यतः सीत्यनुवर्तते, तस्य सनो विशेषणत्वात् सादौ सनीति लाभः ॥ मीरू-
 पाविशेषादिति ॥ ननु मिनोतेमीरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेन ग्रहणं न
 प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्षते, तत्र लक्ष-
 णप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषापस्थानम् न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्र इति इको
 भल्लिति सूत्रे केयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः । मीरूपमात्रस्य प्रयोगोच्चाश्रितः
 विभाषा दिक्कमासि इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणात् दिङ्-
 नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्त एव समाम आश्रीयते इति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्त-
 परिभाषाया अनियत्वात् क्वचिदुपतिष्ठति, क्वचिन्नापतिष्ठते इति तु कृष्टार्थः ॥
 मित्सतीति । हलन्ताच्च इति कित्वात्रोपधागुणः ॥ शिञ्जतीति ॥ ननु निरनुब-
 न्धपरिभाषया शक्यं मर्पणे इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेद् ॥ अत्राहः । इयं हि
 परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव जृजृघ्याः इत्यत्र जृजृघोरुभयोरग्रहण-
 मिति न्यामकारेणाक्तमतोच्चापि स्वाटिटैवाटिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥ सूचोर्कर्म-
 कस्य । हलन्ताच्च इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्तं विधिरयम् ॥ विवृत्सतीति ।
 वृद्धः स्यसनोः इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥ इट्सनि वा ॥ चिकीर्षतीत्यादौ
 अज्भनगमाम् इति दीर्घं कृते नदं प्रवर्तते ॥ एकाव उपदेशे इत्यतः उपदेश इत्य-
 नुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेष्टं विनैवादाहरति । दुधृ-
 षतीति । धृ कौटिल्ये । अज्भन इति दीर्घः । उदीष्टापूर्वस्य इत्युत्वं रपरत्वं ह-
 लि च इति दीर्घः । स्मिपूङ् ॥ ङकारानुबन्धग्रहणात् पूङ्गुः पुपृपतीत्येव सनि
 ग्रह इतीग्ननिषेधात् ॥ मिस्रयिषत इति । स्मिङ् ईपङ्मने अस्यानिट्त्वादिडाग-
 मस्याप्राप्तिः । स्तोतिण्योरेव इति नियमान्न पः ॥ अरिषतीति । अस्याप्यनिट्-
 त्वादिडागमस्याप्राप्तिः ॥ रिमशब्दस्येति । सन इटि गुणे च कृते अरिम इति स्थि-
 ते अजादेर्द्वितीयस्य इति रिमशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अज्जिषतीत्यादि । अ-
 ज्जू व्यक्तिस्रक्षणादौ । अशू व्याप्तिः । अनयोर्द्वित्वादिकल्पे प्राप्तिं नित्यमिट् । अ-
 श भोजनं इति क्रादादिस्तु नित्यं सेडिव ॥ सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयं परं तु
 षष्ठे तत्वाद्येन गाडादेशोपरेणासंप्रसारणम् । ह्रः सम्प्रसारणम् । इदं च गिजन्ते-
 षु व्याख्यातम् । इह तु स्मारितम् ॥ जिजीर्षयिषतीति । सौत्रो धातुर्जुचम्क्रम्ये-
 त्यलोक्तः ॥ शुशूषते इति । ज्ञाशुस्मृष्टां मनः इत्यात्मनपदम् ॥ स्तोतिण्योरेव ॥
 एवं च निषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु मिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ॥ उप-
 मर्गे त्विति । मध्येपवादव्यायात् स्तोतिण्योरिति नियमेन आदेशप्रत्यययोः इ-

ति षत्वमेव बाध्यते न तु स्यादिष्वभ्यासेन च इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥
 सुषुप्तीति । रुदविद् इति सनः किञ्चान्न गुणः ॥ प्रतीषिषतीति । इह षभूते
 सनीष् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥ नियमाच्च हेति । न
 चात्र नियमादेव निषेधे सुनोतेः स्यसनोरिति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति
 वाच्यम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् ।
 एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ शेषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भा-
 ष्यमिति बह्वचः । शेष भवः शेषिकः । अध्यात्मादिवाट्ठञ् मनुबर्थं भवो मनुबर्थी-
 यः । गहादित्वाच्छः । मनुबर्थोऽस्यास्तीति मनुबर्थिकः अत इनिठनौ इति
 ठन् ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो ॥ क्रियासमभिहारे इत्युक्ताहातीरेव स्यान्न तु प्रातिप-
 दिक्तादिति पृच्छति । धातोः किमिति ॥ बुधो वचिः इत्यादोति । वावच्यतोचाख्या-
 यत इत्यादिरूपमिहिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्या-
 त्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्चाच्चेति तद्धारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्या-
 हुः ॥ यस्य हलः ॥ संघातग्रहणमिति । तेन ईष्यिता अह्योर्दित्यादौ यलोपो
 न । संघातग्रहणेन चार्थवदग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकामिण्यादौ नातिप्रस-
 ङ्गः । वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः ॥
 हलः किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥ दीर्घोऽङ्कितः ॥ अङ्कितः किम् । यंयमगते
 रंरमगते ॥ ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा अत्र लोपोभ्यासस्य इत्यतोनुत्तमभ्यास-
 स्येत्येतद्दिशिष्यताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्या-
 दाविव दीर्घो भवेत्तु यंयमगते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परत्वान्नुक्ति कृतेभ्या-
 मस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेन अङ्कितः इत्यनेन । न
 चाभ्यामावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरणस्यान्वये स्वीकृते किङ्कृष्णं प्रयोजनव-
 दिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन ना-
 ग्रामिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मात् अङ्कितः इति व्यर्थमि-
 ति चेद् ॥ अत्राहुः । डोढीक्यते इत्यत्राभ्यासङ्गस्य बाधित्वा परत्वात् दीर्घोऽङ्क-
 णः इति दीर्घं कृते डोढीक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्ग-
 विधौ बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनाय अङ्कितः इति ग्रहणं कर्तव्यमिति ।
 तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहय दीर्घोऽङ्कितः इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यप-
 ङ्गस्याश्रयणात् यंयमगते इत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुक्ति कृतेपि दीर्घः स्यात् तदा-

रणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥ अटायत इति । इह व्यञ्ज्यस्य हित्वम् ॥
यङि च इह गुणोर्तिसंयोगाद्योः इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥ यकारपररेफस्येति ॥
यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्, तदार्यमाख्यत् आर्यदित्यादि
सिध्यति ॥ नित्यं कौटिख्ये ॥ नित्यशब्दो अवधारणार्थक इत्याह कौटिख्ये एवेति ।
तत्ककौटिख्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन गतिबुद्धिपूजार्थं भ्यश्च इति वर्तमाने क्लेनबाधनात् पूजार्थंभ्यो भूतेक्तः सि-
ध्यति । ततश्च क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी न प्रवर्तत इति पूजितो यः सुरा-
सुरैः इति द्वितीया साधुरेव ॥ इत्यादिती । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदक्षते
बंभज्यते । पसधातुर्दन्त्यन्तः सौत्रो गत्यर्थ इति स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः इत्यत्र
माधवः ॥ यंयम्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिट्श्यते । एवं जञ्जपी-
ति । जञ्जभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥ यो यङि ॥
कूपो रोलः इत्यतो रो ल इति वर्तते तदाह रेफस्य लत्वमिति ॥ चेक्रीयते इ-
ति । परत्वाद्दीङी कृते दिर्वचनम् । सञ्चेस्क्रीयते इति । रीङि द्वित्वे च
सुट् । न च सकृ इत्यस्यामवस्थायां हित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन
रीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यम् । अङभ्यासव्यवायेपि इत्यस्यारभ्य
अङभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् ॥ एतेन सुटो
बहिरङ्गत्वाच्च संयोगादित्वेन गुण इति कक्षांचित् समाधानं परास्तम् ॥ अ-
भ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्ती-
ति गुणप्राप्तेरभावात् ॥ ननु अङभ्यासव्यवायेपि, सुट् कात्
पूर्वः इति वर्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते
इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात् सुटि समु-
ट् कस्यैव हित्वाभ्युपगमात् संचेस्कियते इति न सिध्येत् । तच्च हि सुटि-
कृते रीङ् बाधित्वा परत्वाद् यङि च इति गुणे सञ्चास्कर्यत इत्यानिष्टरूप-
प्रसङ्गात् ॥ यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्ग-
ण इति मताश्रयणेन रीडादेशं हित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्य-
ति । तर्हि अङभ्यासव्यवायेऽपि इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेद् ॥
अवाहुः । अङभ्यास इत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये
भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्ष आश्रितः । संस्क्रियते
इत्यादि सिद्धिस्तु वार्तिकायत्तवेति ॥ सिचो यङि ॥ अभ्याससकारस्य उप-
सर्गात्सुनोति इति ततः परस्य तु स्यादिव्यभ्यासेन च इति षत्वे प्राप्ते निषे-

धोयम् ॥ यङि किम् । अभिषिषिचति । न कवतेर्यङि । इह कोरित्येव
वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु
कु शब्दे इति अदादिः कुङ् शब्दे इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह कौतिकुवत्यो-
स्त्विति ॥ ननु कोरित्तेऽपि कूङ् प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाङ्गुविकरण-
परिभाषया च कीतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । कोरित्युक्ते तु
निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृ-
त्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र-
तात्पर्यमिति ॥ कुङ् इत्येवात्र सुवचम् ॥ इत्यादीति । दनीध्वस्यते । बनी-
भ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते । एवं वनी-
वञ्चीति । मनीसंसीति । दनीध्वसीतीत्यादि यङ्लुक्कुदाहर्तव्यम् ॥ घ्नी-
भाव इति ॥ घ्नीभावे कर्तेऽपि अभ्यामाच्च इति कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्य-
ति । तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा ॥ अन्ये तु सेहि-
र्मेनिरिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एरुरित्युत्त्वं न भवति, तथा ह्नीभावे
हि कृते अभ्यामाच्च इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन घ्नीभावः कृत इत्याहुः ॥
अत्र च दिग्यादेशेनैव घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति
केचित् ॥ वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजर्वाधिकस्य द्वित्वं घ्नीभावस्तु
प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्वाधमेव ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदिति
किम् । चिकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्चायङ् ॥ स्वपिष्यमि ॥ यङि किम् ।
स्वप्नक् । संसिष्यते इति । स्यम् शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेना-
षोपदेशत्वान्न षः । वेवी यते इति । हलः इति वा अकृतमा-
र्व इति वा दीर्घः । चायः की ॥ यङि परे ऋयः की स्यात् ॥ दीर्घो-
च्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव न लुमता इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति-
यङ्लुक्वापि चायः कीस्यादेव । चेकीतः ॥ ई प्राध्मीः ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्
जेन्नप्रोतः । अस्य च्वी इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् ॥ शाशय्यते इति ॥
परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽपि च ॥ यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्र-
त्याहारः । ण्यत्ववियार्थ इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते । तदाह । अच्यत्यये लुक्
स्यादिति । दकारेण बहुलं कन्दसि इत्यतो बहुल मित्यनुकथ्यत इत्याह ।
बहुलं लुक् स्यादिति केचित्तु कन्दसि इत्यनुकर्षन्ति । तेषामपि कचिद्भा-

यायां यङ्लुग् भवत्येव । भूसुवोः इति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूतु इति छ-
न्दसि नियातनाञ्जापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ अनेमिसि-
क्तोऽयमिति । अत्रप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन बोलुवः
पोपव इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति ॥ यङ्लुगन्तत्वादिति ।
मन्यङोः इति षष्ठी, न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययल-
क्षणप्रवृत्तिर्हित्वं न स्यादिति भावः । न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव न लु-
मता इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम्
न लुमता इत्यङ्गाधिकारो न गृह्यते, किं तु आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः
पूर्वस्य विधीयमानं सर्वम् इति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ
नलोपो न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात् ।
यद्यपि एकाचः इति विधीयमानद्वित्वं श्रितपा इत्यादिना निषिध्यते
तथापि तत्संवादेव । गुणो यङ्लुकोः रुषिको च लुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधि-
भिर्हित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् ॥ प्रत्ययेति । प्रत्यये द्वित्वं दृश्यते ऋतरीयङ्
इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चित्रङ्ङादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्य-
यलक्षणेन यङाश्रितद्वित्वप्रयुक्तकार्यमात्मनपदमत्र न शङ्कामिति भावः ॥
द्वितः इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः । शोडादीनामिव
भूइत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् यङो लुकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन
मसुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् ॥
सुदृषदिति । शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसस्तः ॥
दीर्घो नेति । अस्मिति प्रत्ययोऽप्रत्ययस्यास्तीति प्रत्ययस्यामाधारणरूपानाश्र-
यणात् प्रत्ययलक्षणेनामन्तत्वाभावादिति भावः ॥ तेभ्योऽपीति । ये त्वनु-
दात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव द्वित्यस्य तेभ्यो पीत्यर्थः । अदादौ पाठादिति ।
तथा च अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः ॥
यङो वा नाभ्यस्तस्याचि इति सूत्राभ्यपिति सार्वधातुक इति
उक्तो वृद्धिः इत्यतो हलीति चानुवर्तते, ब्रुवईडित्यतईट् च ।
तदेतदाह ॥ यङ्लुगन्तत्वादिति । यङो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् ॥ एते-
न यङन्ताहलादिपित्सार्वधातुकं न संभवति यङ्गशब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत
इति व्याख्यानं परास्मत् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ता-
हलादिपि संभवतीति यङ्गशब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि मन्यङोः इति
द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि हि-

त्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छन्दसि निपातनादिति ॥ गुणनिषेधे सिद्धे
 निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः ।
 बोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वाद् भूसुवोः इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति
 निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्क्यामाह । न चेति ॥ द्विःप्रयोग इति ।
 तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् इत्येतन्म्यायसिद्धं नापूर्वं
 वचनमिति भावः । बोभुवतीति । अदभ्यस्तात् इत्यत् ॥ अबोभूवीदिति ॥
 केचिदिह भुवो वुक् इति सूत्रे ओः सुपि इत्यतो ओरित्यनुवर्तते । तथा
 च उवर्णास्तस्य भुवो वुक् इत्यर्थाद् गुणे कृते वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् ।
 स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन अबोभवोत् इति रूपमाहुः ॥
 तच्चिन्त्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् इति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्मादुक्तो
 नित्यत्वमाश्रित्य इन्विभवतिभ्यां च इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृतः
 ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव ॥ आतः इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह । अभ्य-
 स्ताश्रय इति ॥ अयं भावः । सिजभ्यस्त इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रि-
 त्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति ॥
 जुसि च इति गुणमाशङ्क्याह । नित्यत्वादुगिति ॥ अबोभूवुरिति । न चा-
 त्र परत्वात् अदभ्यस्तात् इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजु-
 सोऽदादेशापवादत्वात् ॥ पास्यधीतीति । स्यर्धं संघर्षे । दीर्घोऽङ्कितः इ-
 त्यभ्यासस्य दीर्घः । यङो वा इति ईङ्विकल्पः । ईङभावपक्षे भवस्तथोः
 इति धत्वं भरो भरि सवर्णे इति वा धलोपः ॥ लिटि पास्यर्धाञ्चकार ॥
 लुटि पास्यर्धिता । लृटि पास्यर्धिष्यति । लोटि पास्यर्धी तु पास्यर्धु पास्यर्धात् ।
 पास्यर्धन्तु ॥ पास्यर्धीति । हेर्धित्वे वा धलोपः ॥ लङि इडागमपक्षे अपास्यर्धीत् ॥
 इत्पक्षे इति । पदान्तरं तु अपास्यर्त् । अपास्यर्द् ॥ लिङि पास्यर्ध्यात् । पास्य-
 र्ध्याताम् । पास्यर्ध्यास्ताम् ॥ लुङि । अस्ति सचोऽपृक्ते इति नित्यमीट् इट ईटि
 इति सलोपः । अपास्यर्धीत् । अपास्यर्धिष्टाम् । अपास्यर्धिषुः ॥ लङि । अपास्य-
 र्धिष्यत् ॥ जागाधीति । गाष्ट्र प्रतिष्ठादौ ईट्पक्षे तु जागाधीति ॥ जाघास्तीति ।
 एकाचः इति भष्भावः । धस्य चत्वं ॥ लोटि । जागाधीतु । जागाहु । जागा-
 ङाम् । जागाधतु । लङि अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाङाम् । अजागाधुः ॥
 लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् ॥ नाथृ नाष्ट्र याच्ञादौ ॥ नानास्तीति ।
 ईट्पक्षे नानास्तीति ॥ दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि अतो हलादेः
 इति वा ठङिः ॥ चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । इदितः इति लुम् । ईङ-

भावे भरो भरि सवर्णे इति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् ।
लुङि तु अस्तिमिचः इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥
मोमुदीति । मुद हर्षे । नाभ्यस्तस्याचि इति लघूपधगुणनिषेधः ॥ मोमो-
दिनेति । न चात्र न धातुनोपे इति गुणनिषेधः शङ्काः । बहुलग्रहणेन प्रा-
प्तस्य यङ्लुकीनैमित्तिकत्वात् ॥ लुङि गुण इति । सिञ्जन्मित्तकोयं गुणस्तेन
नाभ्यस्तस्याचि इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ चोक्कूर्तीति । कुर्द-
खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोक्कूर्दीत् । अजोगू-
र्दीत् ॥ पक्षे अचोक्कूरिति । दश्च इति कृत्वपक्षे इत्यर्थः ॥ वनीवञ्चीतीति ।
वञ्चु गतौ । नित्यं कोटित्ये गतौ इति यङ् । नीग्वञ्च, इत्यभ्यासस्य नीगा-
गमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥ वनीवक्त इति । तसो
ङित्त्वादिह स्यादेव अनिदिताम् इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु । वनी
वङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि ॥
जङ्गमीतीति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुक् ॥ जङ्गमीतीति । गमहन्
इत्यपधालोपः ॥ अजङ्गन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्गमुः ।
अजङ्गमीः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गन्व । अ-
जङ्गन्म ॥ सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाचो ह इत्यत्रैकाग्र्यग्रहणाद्यङ्लुकि
द्विर्वचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य विधी
यमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमभ्युपगम्यः सन् रितपा शपा इति सर्वेषा-
मपि निषेधानां कचिद्यङ्लुक्प्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते राजा
वृत्तं जङ्घनत् इत्यादि ॥ द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृत
द्विर्वचनस्य हनो वध लिङि लुङि च इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः ॥
तत्र हेतुमाह । स्थानिवत्त्वेनेति ॥ आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्त-
स्यापि ग्रहणादिति भावः ॥ चञ्चूर्तीति । चरतिर्गता भक्षणे च । चरफ-
लोश्च इत्यभ्यासस्य नुक् । उत्प्रेरस्यातः इत्युत्त्वम् । हलि च इति दीर्घः ।
अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् वोरूपधायाः इति दीर्घः ॥ चञ्चनीति ।
खनो अवदारणे । चङ्कात इति । यत्तु कंचित् धातुग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लु
कि वा इति जनसन इत्यात्त्वाभावे अनुनासिकस्य क्लिभलोः इति दीर्घोऽपि
न भवति क्लिप्साहचर्यादि भलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङिति अ-
भ्युपेत्य चङ्कन्त इति रूपमाहुः ॥ तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लु
क्प्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्कात

इति रूपं केन वार्यताम् ॥ यच्चोक्तम् अनुनासिकस्य इति सूत्रे क्षिप्साहचर्याञ्
 भलादिरपि कृदेव गृह्यत इति ॥ तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव क्षिप्स्यात्
 तदा साहचर्योक्तिः संगच्छेत किं तु कृद्भिर्वापि अस्यैवाचारक्षिप् । अत
 एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः क्षिन्निमित्तो दीर्घ उक्तः ॥
 चङ्गाहोति । हेरपित्वेन डित्त्वात् जनसन इत्यात्वम् ॥ चङ्गानीदिति ।
 अतो हलाटिः इति वा वृद्धिः ॥ जाहे तीत्यादि । ङाङ्ङाकोस्तुल्यानि रूपाणि ।
 डित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्प्रवृत्तेः । भृजामित् इति ङाङ् इत्यस्य
 श्लुनिमित्ताभ्यामस्यैव विहितत्वाच्च । न च अकितः इति निषेधेन ङाकोऽ
 भ्यामस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति । अकितः इत्यत्र हि न वि-
 द्यतं किद्यस्याभ्यामस्येति बहुव्रीहिग्राह्यते तेन द्विःप्रयोगो द्विवचनं षाष्ठ
 मित्यभ्युपगमाद्वातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनोवच्चीतीत्यादाविव कि
 त्त्वाभावाच्च दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय
 एवार्थवानिति हि सर्वसमतम् तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्य-
 यावयवमिति नास्त्येव दीर्घं प्रतिबन्धः ॥ जाहोयादिति । ई इत्यधोः इ-
 तीत्वम् ॥ लुका लुप्त इति । सर्वविधिभ्यो लुग्विध्वंलोयस्त्वात् अकृतव्यूह
 परिभाषया च लुकः पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भावः ॥ उत्त्वं नेति । फलितार्थक-
 थनमिदम् । स्वपिस्वमि इत्यादिना विधीयमानं यत्प्रसारणं तस्येत्यर्थः ॥ असा-
 खापीदिति । अतो हलाटिः इति विकल्पेन वृद्धिः ॥ रुयिकी च । चकारेण
 रीगृदुपधस्य इत्यतो रीगनुकृष्यते, रुक उकार उच्चारणार्थः ॥ ऋतश्च । ऋ-
 तानुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्यांगस्य योभ्यामस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ता-
 द्वातोः इति षाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नियः । लोटि । वर्धतीति ३ ।
 वर्वर्तु ३ । वर्धतात् ३ । वर्वताम् ३ । वर्धततु ३ । वर्वृद्धि ३ ॥ अङ्गिति । पुषादि-
 द्युतादि इत्यनेन ॥ चर्करीतीति ॥ ण्वृक्ष् करणे ॥ चर्कृयादिति । सार्वधा-
 तुकत्वात् अकृतमार्व इति न दीर्घः ॥ लुङि । सिचि वृद्धिः इति वृद्धिः । अ-
 चर्कारीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारीः ३ । चाकर्तीति । ईट्पञ्चे चाक-
 रीति । लोटि । चाकरीतु । चाकर्तु । चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकि-
 रतु । चाकीर्हि ॥ लाङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरः ।
 लिङि । चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि । अचाकारीत् ।
 अचाकारिष्टाम् । एवं तातरीतीत्यादि ॥ अतरेति । भौवादिकजीहोत्यादिक
 योर्ग्रहणम् ॥ उरदस्वमिति । केचित्तु गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य गुण-

माहुः । फले तु न विशेषः ॥ रिथीकोस्त्विति । एवं च अरियतीति रूपमुभ-
योस्त्वमिति भावः ॥ आरतोति । रो रि इति लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः ।
दीर्घोक्तिः इति दीर्घस्तु न भवति किञ्चात् ॥ अरियुतीति । परत्वात्पूर्व-
मियङ् ततो यण् । रिथीकोस्तुल्यमिदम्, मध्यमोत्तमयोस्तु, अरर्षि । अरिय-
षि । अररीषि । अरियरीषि । अर्क्यः । अरियृथः । अरर्मि । अरियर्मि । अर-
रोमि । अरियरोमि । अर्क्यः । अरियृवः ॥ लिटि अरराञ्चकार । रिथीकोस्तु ।
अरियराञ्चकार ॥ लुटि । अररिता । रिथीकोस्तु, अरियरिता । अररिस्थितिः ।
अरियरिस्थिति । अरर्तु । अरियर्तु अर्क्यतात् । अरियृतात् । अर्क्यताम् । अरि-
यृताम् । अरियृतु । अर्क्यहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव ।
अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्क्यताम् ।
अरियृताम् । आरकः । आरियकः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्क्यतम् ।
आरियृतम् । आर्क्यत । आरयृत । आररम् । आरियरम् । आर्क्यव । आरियृव ।
विधिलङि अर्क्ययात् । आरयृयात् । अर्क्ययाताम् । आरयृयाताम् । अर्क्ययः ॥
लिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । अरिय्रियादिति । रिथीकोः अरियृ इति स्थिते
लिङि रिङ् । बहिरंगत्वेन रिङोमिडत्वाद्यलोपो न भवति अचः परस्मिन् इति
स्थानिवत्त्वाच्च । न च न पदान्त इति निषेधः शङ्काः । स्वरदाघयलोपेषु लोप-
रूपाजदेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यृह परिभाषाया इयङ्
नेति शङ्क्यम् । रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया
अप्रवृत्तेः । अत एव अरियुतीत्यापि मिदम् । तथापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्त-
विनाशाभावात् तत्परिभाषाप्रवृत्तेरियङो निर्वाधत्वात् ॥ क्वचित्, मूलपुस्तकेषु
परत्वाच्च पूर्व रिङि कृते इयङोपवृत्तिरित्याशयेन आरिययात् आरियरीयादि-
ति पठ्यते ॥ तदापाततः । अरियुतीति रूपमिड्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधा-
पत्तेः ॥ लुङि । आररीत् । आरियरीत् ॥ लङि आररिस्थत् । आरियरिस्थ-
त् ॥ जर्गृहीतीति । नाभ्यस्तस्याचि इति गुणनिषेधः मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृही-
षि ३ । जर्गृहि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहीमि ३ । जर्गृह्मि ३ । जर्गृहः ३ । जर्गृह्मः ३ ।
जर्गृहाञ्चकार । जर्गृहिता । जर्गृहिता । इहानुबन्धनिर्देशादाल्लक्षण इत्वि-
कल्पो न । जर्गृहीत् । जर्गृढु । जर्गृढात् । जर्गृहत् । जर्गृढि ३ । मिपि । ज-
र्गृहाणि ३ । लङि । अजर्गृहीत् ३ । ईडभावे एकाचः
इति भवभावः । अजर्गृह् ३ ॥ यद्यपि इह यत्रैकाज्यहणं च
इति निषेधाद्भवाधो दुर्लभः । तथापि गुणो यङ्

लुकोः इत्यनेन श्रितपा शपा इत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद्गुणभावोऽत्र प्रवर्तते
 इत्याहुः ॥ अजगृहाम् ३। अजगृहीः । अजगृह् ३ । अजगृह्णम् ३ । अजगृह-
 ण ३। अजगृहम् ३ । अजगृह्ण ३ । जगृह्यात् ३ । अजगृहीत् । अजगृहीष्टाम् ३।
 अजगृहीष्ट्यत् ३ । जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने यङो लुका
 लुप्तत्वान्नमित्तं ग्रहज्या इति सम्प्रसारणमिह नेति
 भावः ॥ जाग्रह इति । उरत् । दीर्घोऽस्मितः ॥ तत्रैकाच इति ॥ ग्रहोऽल्लिटि इत्य-
 च एकाचः अनुवर्तते इति एकाचो हे इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥
 माधवस्त्विति । अथ भावः । ग्रहोऽल्लिटि इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्ति-
 कतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरोग्रहितेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तामेवा
 य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके ।
 ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपि । तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या ।
 ताभ्यां हि पूर्ववामिहे न स्थानिवत् इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् ।
 त्रैपादिकदीर्घातिशितदीर्घाऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् ॥
 द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वा-
 त् । तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न
 किञ्चिद् बाधकं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् । अज्भलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावयो-
 गात् । हिःप्रयोगो द्विर्ब्रुव पाठम् इति मिहान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य
 ग्रहेर्विहितत्वानुपायाच्च ॥ नञाद्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ
 गृह्णते । विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि एकाचो हे प्रथमस्य इ-
 ति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । त्वचो हि जरोग्रहीत्यंगं न
 तु ग्रहिः, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति ॥ यद्यपि तत्र यङन्तं प्र-
 कृत्य दमुक्तमथापि युक्तिमास्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इतिलभ्यते ॥ एकाज्यग्र-
 णमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः । न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिर-
 स्ति । एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च
 प्रागुक्तमसाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्तांश्च उपायान्त-
 रपरतया नेयम् । न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपाश्रयणं गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो
 न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवैलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्रहित-
 मित्यादौ तु नैवम् । एकाचः इति समाधानं तु णिजभिन्नविषयकमेव निष्ठायां
 सेटि इति णिलोपे ग्रहितमित्यादावेकात्त्वानुपायात् ॥ तदित्यम्यङ्लुगन्तांश्च
 जन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता ॥

प्रस्थार्थः यङ्लुगन्ताद्दीर्घं प्राप्ते समाधानद्वयम् । अहरेङ्गात् इति व्याख्यानम्, एकाचः इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तात्, ग्रहिस्वरूपाभावः विहितविशेषणम्, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानद्वयम् ॥ यङन्तात् समाधानचतुष्टयम् । एकाच इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति । अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य रो रि इति लोपो भवत्येव । तत्र मण्डूकमुत्या पदस्य इत्यनुवर्तनात् ॥ पाप्रष्टीति । प्रच्छन्नीषायाम् । व्रश्च इति घः । पार्माच्छस्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रष्टाट् । पाप्रच्छानि । अपाप्रट् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छोः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अप्रश्म ॥ भाष्ये ध्वनितमिति । च्छोः शूङ् इति सूत्रे भाष्ये किदग्रहणमनुवर्तते, न वा इति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किदग्रहणे च्छः घत्वं वक्तव्यम् इति ॥ अननुवर्तमाने तु क्कः श्रत्वे कृते शान्तात्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे च्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ॥ एवं हि वदता भाष्यकृता ऊट्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्ति इत्युक्तप्रायम् ॥ अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊटो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र किदग्रहणाननुवृत्तावूटः प्रहस्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात् । ततश्च एतावानेव इत्येवकारो विरुध्येत ॥ स्त्रिविमब्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशेषणयोः भव बन्धने ॥ जाह्यामीति । ईट्पक्षे जाह्यामीमि । लोटि । जाह्यीतु । जाह्यतु । जाह्यतात् । जाह्यानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि अजाह्यीत् । अजाह्यत् । अजाह्यताम् । अजाह्युः । अजाह्यीः । अजाहः । अजाह्यतम् । अजाह्यत । अजाह्यम् । अजाहाव । अजाह्याम् । अजाह्यात् ॥ ह्यन्तक्षण इति वृद्धिनिषेधः । अजाह्यीत् । अजाह्यियत् ॥ ज्वरत्वर ॥ ज्वर रोगि । जित्वरा संभ्रमेऽत्र वृत्तौ भलादौ क्ङिति इत्युक्तम् तत्र क्ङितोत्थेत्प्रभसकृतमेवेत्याह । क्ङितोति नानुवर्तते इति ॥ अवर्तस्तुनीति । ज्वरत्वर इत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते श्रोतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र क्ङितोति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥ अवर्तेरिति । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जुरः । भलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः तुरी तुरः । तूर्तिः । तूर्णवान् ॥ स्त्रिवि । सूः सुवौ । सुवः । सूतिः ॥ अवि । जः उवौ । उवः । जतिः ॥ भष । मूः । सुवौ । सुवः । मूतिः । मामोषि इत्यादि । ईट्पक्षे मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥ राक्षोपः ॥ च्छोः शूङ् इ-

त्यतः च्छ्वोरित्यनुवर्तते । कावुदाहरणम् । तूः । तुरौ । तुरः ॥ धुर्वी । धूः धुरौ
धुरः ॥ मुर्वा । मूः । मुरा । मुरः ॥ न धातुलोपः ॥ आर्धधातुके धातुलोपो ना-
स्तीति, लक्षणया व्याचष्टे । धात्वंगेति ॥ यद्यपि दुरिणो लोपश्च इत्यौणादिके र
क्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धः । तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इणो लुप्तत्वादेव गुणा-
प्रसङ्गात् । प्रत्ययसंनियोगेन धातुलोपविधानात् । आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि
नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र द्रुलोपे इति दीर्घं कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्व-
नास्ति ॥ इह धातुलोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, विशेष्यं चार्धधातुकमित्याशये-
नाह । लोपनिमित्ते इति ॥ गुणवृद्धौ न स्त इति ॥ यद्यपि क्ङिति च इति सूत्रे
लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति इत्यत्र गुणवृद्धौ न स्त इति व्याख्या-
तम् । तथापि इह प्रयोजनाभावात् इकलक्षणे इति नोक्तम् ॥ धात्विति किम् ।
लूङ् । लविता । पूङ् पविता ॥ नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवती-
ति द्व्यंगविकलमिति चेद् ॥ अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातुलोपो यस्मिन्
इति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्तं इत्यर्थो लभ्यते । तदभावे तु लोपे सत्यार्ध-
धातुके इत्यर्थान्नवित्यादौ दोषः स्यादेवेति ॥ यदा तु लोपयतीति लोपः, तस्मिन्-
लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धौ न स्तः इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणं
स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उत्प्लुष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इ-
त्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्यायां ल-
वित्त्वादौ नातिप्रसंग इति बोध्यम् ॥ आर्धधातुके किम् । त्रिधा बह्वो वृषधो
रोरवीति, रु शब्दे इत्यस्मात् धातोरिकाचः इति यङि तस्य लुक् । यङ्गस्य धा-
तुत्वे यङो धात्ववयवत्वात् लुप्तत्वाच्चापि निषेधः स्यात् । तन्मा भूदिति ॥ नन्व-
त्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति द्व्यंगविकलमिति
चेद् ॥ अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्लभ्यते, त-
दभावे तु अवयवलोपे सति गुणवृद्धौ न स्तः इत्यर्थादोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवे-
ति । केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः द्रुलोपे इत्यत्रैव कर्मण्यण् इत्यभ्युपे-
त्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धौ न स्तः इति
व्याचक्षते ॥ इक इति किम् । रागः । अभाजि । वजि च भावकारणयोः इति
रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः । अभाजीत्यत्र तु भञ्जेश्च चिणि इति नलोपे वृद्धिः ॥ नि-
षेधः इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र
लोलुषपोपृगशब्दाभ्यां पचाद्यचि यङोचि च इति यङ्लुकि कृते अक्षप्रत्ययमाश्रि-
त्य प्रसो गुणो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः ॥ ननु लोलूयादिभ्योऽक्षप्रत्यये

अतो लोपः इत्यलोपे यकारस्य यङोऽपि च इति लुक्प्रतीपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्र-
त्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणो, ऋजेर्हृदिः इति वृद्धिश्च न भ-
वेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण ॥ न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूप-
धगुणः स्वात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उवङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वेन ल
घूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । स्थानिहारानादिष्टादचः पूर्व-
त्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिहारा दृष्टत्वेपि स्थानिवद्भवतोत्येतत् न पदान्त इ-
ति सूत्रे सवर्णग्रहणेन आपितम् । न हि शिष्टि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वे-
नानुसारी दृष्टः किं तु स्थानिहारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये अमो-
ललोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः
निवृत्तिः । नोनावेत्यत्र तु लिङुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लु-
कि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्धाभावश्चेति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किञ्चि-
प्रयोजनमिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥
तोतोत्तांति । यद्यप्यत्र लोपो व्योः इत्यनेन लोपः सिध्यति । तथापि तोतूर्त इ-
त्यादौ वनोपार्थं राल्लोपः इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र लोपो व्योः इति लोपं
बाधित्वा वस्य च्छ्वोः शुङ् इति ऊठ् स्यात् ॥ तोथोर्ति इत्यादि । युवी दुवी । हिं-
मायाम् । मुच्छी मोहममुच्छ्राययोः । मोमूच्छीषि । मोमोर्षि । मोमूर्धः । मोमू-
र्थः । मोमूच्छोमि । मोमूर्मि । मोमूच्छ्वः । मोमूर्मः । मोमूच्छ्वकार । मोमू-
च्छ्वता । मोमूच्छ्वो तु मोमातु । मोमूर्त्तात् । मोमूर्हि । अमोमूच्छ्वीत् । अमोमोः ।
अमोमूच्छ्वः । मोमूच्छ्वीत् । अमोमूच्छ्वीत् । अमोमोच्छ्वीष्टाम् । अमोमूच्छ्वीष्टाम् ।
अमोमूच्छ्वीष्टम् ॥

यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्वच् ॥ धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वे-
त्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह । इषिकर्मण इति ॥ पर-
स्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपान्तः । स तु स्वशब्दप-
र्यायः, स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः संनिधापितत्वादेधितैव गृह्यते तदाह ।
एषिसंबन्धिन इति ॥ सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थहारके बोध्यम् ॥ नः कौ ॥ लो-
हितादिङाज्भ्यः क्वप्वचनं ऋशादिष्वितराणि इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्वप्
दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह । क्वचि क्वङीति ॥ एवं चेह क्वपीत्यपि कौचिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् ।
यस्य हलः इति लोपमाशङ्क्याह । संनिपातपरिभाषयति ॥ यकारे परे वाक्तादेशः
विधानाहकारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः ॥ गव्यतीति । अत्रान्तर्वर्तिविभ-

तथा पदत्वान्तलोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह । अपदत्वादिति ॥ इदं च समाधान-
स्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्त-
रीत्या तु शङ्केव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिके एव प्रश्नेष इति द्वितीयपक्षमा-
श्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्ने लोपासंभवात् न हि कार्यीति न्यायात् । न च वली-
ति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा रलीत्येव कुर्यादिति
वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपाय निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्विती-
यकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥ राजीयतीति । कश्चि च इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये पूर्व-
त्रासिद्धम् इति नलोपोऽसिद्धो न भवति नलोपः सुप्स्वर इति नियमात् । यद्यपि
नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रं राजीयती-
त्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धम् इति नलोपस्यासिद्धत्वेन
दीर्घाद्यभावसिद्धेः । तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु
राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरा-
स्य एवेति वाच्यम् । अनुपराभ्यां कञः इति सूत्रस्य भाष्यग्रन्थपर्यालोचनया
तत्पक्षावगमात् । यत्तु नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रे मनोरमायास्तुतं नियमसूत्राणां
विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता चेति पक्षस्य द्युद्भ्यो लुङि
इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्य
ष्टत्वात् ॥ केचित्तु द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्री-
हिलाभार्यम् । द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रं यस्मिन् प्रकरणे तद्द्युद्भ्यो लुङि इति
सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः ॥ तत्र हि अनुपराभ्यामिति सूत्रं वर्तत इति
तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति ॥ यदा अनुपराभ्यां
कञ इत्यत्र हि भाष्यकृता द्युद्भ्यो लुङि इति परावृष्टम् । तथा च द्युद्भ्यो
लुङि इति सूत्रं यस्मिन् तत् द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रम् । अनुपराभ्यां कञः इति
सूत्रमित्यर्थ इत्येव कविकृतिवत् कथंचित् स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥ पू-
र्गिरोः साम्यादिति । गृ शब्दे । पू पालनपूरणयोरित्याभ्यां क्विपि कृत इहातोः
उदोष्ठपूर्वस्य इति प्रवृत्तिरिति भावः ॥ प्रामादिक एवेति । दिवु धातोः क्विपि तु
दूरिति स्यात् । ततः कश्चित् तु द्युयतीति भवति । क्विपि विज्ञाय विचि कृते तूप-
धागुणो वलीपश्च स्यात् । ततः कश्चित् तु देवयतीति भवति । तथा च हलि च इ-
ति सूत्रे हत्तावपि धातोरित्येव नेह । दिवमिच्छति दिव्यति इत्येवोक्तमिति
भावः ॥ आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति । कश्चि व्योषेति ॥ नः क्वे इति नियमेन
पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्याह । वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्रत्वं नेति बो-

ध्यम् ॥ भान्ताभ्येभ्यः प्रतिषेधः इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्यानं पुत्रमिच्छ-
 तीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्याद् अतो व्याचष्टे । मा-
 न्तप्रकृतिकादिति ॥ अशनायोदन्य ॥ क्वजन्ता इति उदकशब्दस्योदन्भावः । अ-
 न्ययोर्दीर्घ इत्यपि धेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातमुद-
 कम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनम्, तत्रो दाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थ-
 मशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति, तत्र प्रत्युदाहर-
 णानि ॥ ननु उदन्या तु पिपासा ढड् इति निघण्टो परस्परसामानाधिकरण्यं न
 स्याद् । उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अशनायतीत्या-
 दिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥
 अश्वक्षोर ॥ आज्ञसेः इत्यतोऽसुगिति वर्तते ॥ अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छ-
 तीत्यर्थः । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः ॥ ननु इति रामो वृषस्यन्तोम्
 इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्य-
 येपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकी इति कोशोऽपि
 स्वरसतः संगच्छते इति । लालमायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥ कामराज ॥
 उच्चारणसामर्थ्याच्च कस्येत्संज्ञा । भान्ताभ्येभ्यः प्रतिषेधः इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सू-
 चयति । अयं स्यादेवेति ॥ आचरतीति ॥ व्यवहरतीत्यर्थः ॥ अधिकरणार्थेति ।
 सममन्तरूपात् सुवन्तादित्यर्थः ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ धातो कर्मणः इति
 सूत्रादेत्यनुवर्तत इत्याह । क्यङ् स्यादिति । सेति लुप्तषष्ठोक्तं कर्तृविशेषणमित्याह ।
 भान्तस्येति । चाकरस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥ तदतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र
 ओजस्वीवाचरतीति विशदो बोध्यः ॥ विदस्यत इति । भान्तस्यैव पदत्वात्मस्थ
 कृत्वं न ॥ पुंवद्भावं स्मारयति । क्यङ्मानिनोऽप्येति । सपत्नीवेति । त्रितयसाधा-
 रणं विशदवाक्यम् । सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गैरवादिडीनन्ता
 त् क्यङिपुंवद्भावे अकृत्सार्व इति दीर्घं च रूपमिदम् ॥ सपतीयत इति । समान-
 स्त्रामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिषु इति नादेशे भान्तत्वा-
 न्दोष् ततः क्यङिपुंवद्भावे च दीर्घः ॥ सपत्नीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारविशे-
 शनमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् ॥ युवायत इति । न
 च ङाप्पूर्वे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद्यौवनं जातिरिति जातेश्च इति निषेध
 युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसो नित्यत्वेनाजातित्वात् ।
 अन्यथा युवजानिरिति अचः परस्मिन् इति सूत्रस्यो भाष्यग्रन्थो विरुध्यते । युव-
 नितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । तमिलादिषु इति पुंवद्भावे

प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुनरिति ॥ युवतीशब्दस्य तु तरपि स्वरूप इति शब्दे
युवतितरेति भवत्येव । पट्टीमृदूयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ् परत्वाभावात् पुन
त्पाचिकायत इति । पुनरुक्त्वा सति कात् पूर्वस्येत्त्वं न श्रूयतेति भावः । एवं पञ्च-
मीयते । स्त्रीणीयते । सुक्रीणीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥ आचारेवगल्भ ॥ गल्भ
धाष्ट्यं । स्त्रीष्ट्यं अधाष्ट्यं । पोडू अनादरे । क्यङ्पीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहुः ॥ क्लिप्पन्त्रियोगिनेत्यादि ।
तेन क्यङ्मन्त्रियोगिनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादित्थं ज्ञात्वा न
स्त इति अकृतसार्वेति दीर्घे सति अवगल्भमायते स्त्रीवायत
इत्यादि भवति ॥ तेन तडिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः
स्त्रीवमान इत्यादि सिध्यति ॥ माधवादय इति । केचित्तेषामाशयमाहुः आचार-
वगल्भ इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भ-
भादिसुबन्तात् क्यङेव न तु क्लिप् ॥ तड् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रा-
तिपदिकमात्रात् क्लिप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि चिभ्यः क्लिपि सिद्धे तत्सन्नि-
योगिनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमप्यत्यस्य आचारेवगल्भ इत्यवगल्भभादिषु
प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्लिपि परस्मैप-
दमेव भवति न तु तडिति भावः ॥ नन्वेवम् आचारेवगल्भ इत्यत्र वाग्रहणात्
क्यङ्मनुवर्त्य अवगल्भादिप्रादिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेऽप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्य-
ङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्य-
ङप्युक्त इति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः क्लिप् सुबन्तेभ्यः क्यङ्ङिति
विषयभेदेनापि गल्भमिति गल्भायते प्रगल्भमिति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवे-
ति ॥ स्यादेतत् । गल्भ धाष्ट्यं इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोग-
सिद्धावपि अवगल्भादिपूत्तरवार्तिकेन क्लिपि मत्ववगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः
स्यात्तद्वारणार्थम् आचारेवगल्भ इति वार्तिकारभस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योप-
क्षेपत्वाद् भूतपूर्वादप्यनेकाच आमित्येतत् अयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र
ज्ञयमाशयः । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्री-
यते । तथा च अवगल्भस्त्रीवहंङिभ्यः क्लिपोभावादनिष्टयोगो न भविष्यतीति
स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षेपमिति दिक् ॥ पदकार्यं नेति । सर्वर्णदीर्घो यद्यपि
पदमात्रकार्यं न भवति । तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्य-
म् । तनोतीति तत्, स इव आचरति ततति । अत्र जशत्वं न ।
त्वगिव आचरति त्वचति । अत्र कुत्वं नेत्याद्यापि बोध्यम् ॥ द्वित्वम-

ति । अणल इति स्थिते द्विचनेचि इति निषेधादतो लोपो न भवतीति भावः ॥ अतो गुण इति । द्वित्वे कृतेष्यतो लोपो न भवति । अन्तरङ्गिणानेन बाधितत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति, तथापि शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरूप्योक्तम् । यद्यप्येवं वाणांदांगं बलीयः इति परिभाषयातो लोप एवोचित इति चेत् ॥ मैवम् । तस्याः 'समानाश्रयकारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकाराच्च तु व्याश्रयेपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च अत आदेः इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य बहिरंगत्वनामदत्वात् । न चापवादत्वात् अत आदेः इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो यदन्यत्र चरितार्थस्त्विति अन्तरंगेण बाध्यते इत्युक्तत्वात् । आनर्दल्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिशेषात् प्रागेव परत्वात् अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्दलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । नित्यस्य अत आदेः इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ केचिदत्र वदन्ति । अतो गुणे इति पररूपापवादस्य अत आदेः इत्यस्य आनर्दल्यादौ चरितार्थत्वादनन्तरंगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रहस्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र आतोनुपसर्गः कः इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादण बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तते इति ॥ तदपरं न चमन्ते । सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तसम्भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्दल्यादौ हलादिशेषात् प्राक् अतो गुणे इत्यस्य प्रात्यभावाद्देषस्यमस्तीति ॥ ननु अत आदेः इत्यस्य पररूपापवादत्वमधामासत्यत्र यदुक्तं तत् कथं संगच्छते । आनृधतुरित्यादा आदगुणः इति गुणस्यापि प्राप्तिः । न च यथा सवर्णदीर्घा यणगुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम् । एवमप्यानर्दल्यत्रैव हलादिशेषात् प्रागेवांसत्यत्रापि अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेद् ॥ अत्र केचिदाहुः । इन्द्रापवाद एकशेषः इति केषांचित् प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकपरः सरूपाणाम् इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ इन्द्रस्य प्रवृत्तेः । एकशेषसूत्रार्थं तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽपवादशब्दोऽपि बाधकपरः । अत आदेः इत्यनारम्भे हि हलादिशेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यात् आरब्धं तु तत्सूत्र परत्वाद्दलादिः शेषात् प्रागेव दीर्घप्रहत्या पररूपस्याप्रसक्तिरिति ॥ यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः अत आदेः इति दीर्घाकरणेपि हलादिशेषे पररूपं च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति

अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् अत आदेः इति दीर्घप्रवृत्त्या समिहितरूपसिद्धिः। तथा-
 प्यानदेत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि तस्मान्नुङ् द्विहलः इति दीर्घाभूतादृका-
 राक्षटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिप-
 दिकत्वात् क्तिपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह । लिङ्गविशिष्टेत्यादि ॥ सिचि वृद्धिरित्यने-
 ति । सिचा धाताराक्षेपात् ऋत इक्षातोः इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातु-
 रेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् ॥ विरिवेति । विः पक्षी ॥ अनु-
 नासिक ॥ अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात् तदन्तलाभः । द्रुलोपे इत्यतो दीर्घग्र-
 हणं नोपधायाः इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अनुनासिकान्तस्येत्यादि ॥
 भलादाविति । एतच्च यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया लभ्यते ।
 भलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम् । डिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः
 दन्तान्तः ॥ पथोनतीति । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । इङ्गन् इत्यनेन
 शाबेवेति नियमाद् दीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये ॥ येषामिन्द्रा-
 दोनां श्रावुपधादीवः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ, तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादी-
 नाम् इन्हन् इति नियमो न तु पथ्यादोनाम् । एतेषां तु शौ परतः सुपथ्यानी-
 त्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इतोऽसर्वनामस्थाने इत्यच्चे कृते इन्हन् इति नियमा-
 प्रवृत्तः । अन्यथा पथ्यानी पथ्यान इति न सिध्येत् । तथा च पथोनतीत्याद्येव सा-
 धित्वपरि ॥ देवतीति माधव इति ! अपदान्तत्वात् दिव उत् न ॥ अत्रेति । ल-
 घूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादूठि यण् तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यूठौ नासिद्धत्वं
 नाजानन्तर्बे इति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघू-
 पधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव सिवेरीणादिके नप्रत्यये
 स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः ॥ क इवेति । को ब्रह्मा । चक इतीति । नन्वेवमौ
 अतुरित्यत्रापि अत आदेः इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेद् ॥
 अत्राहुः । श्वललोपो इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव
 अङ्गत्सार्व इति दीर्घं बाधते अनन्तरस्य इति न्यायात् न तु व्यवहितमपि अत
 आदेः इति दीर्घमिति माधवाश्रयात् नामेन तदग्रस्यस्य विरोध इति ॥ अनाक-
 रमेवेति । अनेकात्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्त-
 त्वात् प्रत्ययान्ततया स्वामेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः ॥ भृशादिभ्यो ॥ भुवीत्येतद्
 व्याचष्टे भवत्यर्थ इति ॥ भृश, शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्, सुमनस्, उन्मनस्
 इत्यादयो भृशादयः । क दिवेत्यादि भाष्यकारोऽयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे । यै रात्रा-
 वित्यादिना ॥ प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः ग्रसेरा च इत्यौणादिकेन मन्प्र-

त्ययान्ततया निष्पादितत्वादेव च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥ अनु-
बन्ध इति । संप्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च
अत्र अतो गुणे इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोनुबन्धः स्यात्तर्हि अ-
ससंप्रामेत्यत्र णौ चङि इति उपधाङ्गस्वः स्यात् । णिच्सन्धियोगेनानुबन्धाकर-
णे तु अनुदात्तस्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या णिचश्च इति कर्तृगामिनि
क्रियाफल एव आत्मनेपदं स्यात् तत् परगामिनोति विवेकः ॥ सामर्थ्यादिति ।
केवलस्य ग्रामशब्दस्य युक्ते प्रयोगाभावादिति भावः ॥ क्रियायोगाभावादुपसर्गो
नेत्यभिप्रेत्याह । समानाकारमिति ॥ पूर्वपदमिति । तच्च समास एव संभवति तेन
आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेन
समासे सति स्वप् स्यादिति भावः ॥ तेनेति । सुमिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य
द्विवचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥ अवागल्भतेति । आचारेऽवगल्भ इति
क्विप्प्रविधौ अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात् प्रागट् ॥ किं तत्साजात्यमित्यत
आह । तेनेति ॥ उस्त्रामिति । माहेयी मौरभेयी गौरुषा माता च शृङ्गिणी इत्य-
मरः ॥ ओस्रोयदिति । अजस्तादुस्त्राशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते उत्स्यपदान्ता-
त् इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् । क्विन्त्यु-
भिन्त्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वात् । आगमसहितस्यैवाथर्वच्चात् । तथा च अयुः
अपुः इत्यादावेव स्याद् । एवं दायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोर्ध्वदग्रहण
परिभाषाया अत्राप्रावृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् ॥ अत एव उत्स्यपदान्तात् इत्यत्र
अपदान्तात् किम् कोस्त्रा इति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥ औड्गारोयदिति । ओमाडो-
य इति पररूपं प्राप्तम् ॥ आडागमस्याङि परे उदाहरणमाह । औटोयदिति । य-
त्वादेशेन अपङ्कतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिः । तदा आङ्ः परत्राटा भाव्यमित्याडा-
गमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे
प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः ॥ चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारीपि ज्ञापकस्य वि-
शेषविषयत्वे नुकूल इत्याह । चशब्दनेति ॥ पाठे स्थितमिति । भाष्यकारोप्युक्तार्थं
प्रमाणभूत इति भावः ॥ स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति
वा न वा । भाष्ये बीपदेवेनावशब्दात् प्रागडागमं वकारद्वित्वं च कृत्वा चङि
आववधोरदित्युदाहृतम्, तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु इतीव धाराभवधीर्य मंड-
लीक्रियात्रियामण्डितुरङ्गमैर्मही इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेद् ॥ अ-
त्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु बहुलमेतन्निर्दर्शनम् इति बाहुलकादू-
हितः । ऊह्व धोरित्यस्यापि संभवति अवधोरित्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यात्

सुनिवयविरोधाभावाच्च । यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदावधीरयित्वे-
 ति साधु, धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीरेत्यस्य साधुत्वमिति ॥ तस्येति । आदि-
 शब्दस्येत्यर्थः ॥ तस्यापोति । कषः ककारस्येत्यर्थः । एतेन नः कषे कस्य विभाषा
 इति सूत्रद्वये कषापि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ॥ लोहिनोयतोति । कषि मति
 तडेव स्यात् । कषडमानिनोय इति पुंवद्भावश्चेति भावः ॥ कष्टाय क्रमश्चे ॥ क-
 षेवानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु कषष् ॥ कष्टाय इति निर्देशादेव कृत्यन्तं लभ्यते ॥
 क्रमणमुत्साहः । वृत्तिसर्गतायनेषु इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साहः
 इति सर्वव्याख्यातत्वात् । कष्टं कच्छगहनयोः कषः इतीडभावः । न च दुःखं
 कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधन पापमिह गृह्यते इत्याह । पापं कर्तुमिति ॥
 द्वितीयान्तेभ्य इति ॥ चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥ क-
 र्मणो ॥ रोमन्त्यतपोभ्याम् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इति पञ्चमी प्र-
 त्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह । कर्मभ्यामिति ॥ वर्तनायां चरण इति ॥ सूत्रेव ती-
 ति श्यन्तात् वृत्ते श्यासन्नयः इति युचं वाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन् ।
 चरतेस्तु संपदादित्वात् भावे क्तिविति भावः ॥ केचित्तु, वर्तिशब्दो वर्तयतेः इक्-
 शतपो इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थनाभ इत्याहुः ॥ शब्दवैर ॥ कर्मण इत्य-
 नुवर्तते इत्याह । ण्यः कर्मभ्य इति ॥ सुखादिभ्यः । कर्त्त इति पृथक्पदं तुल्य-
 ष्ठीकम् । विद चेतनाख्याननिवासेषु इति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवा-
 ची, तदपेक्षमेव कर्त्तृत्वम्, कर्ता च सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह । वेदनाकर्तुरे-
 वेति ॥ परस्य सुखमिति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्विद्मो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव ॥
 सुखादयः । सुखदुःखलमकृच्छादयः । नमो वरिवः । चित्तुः क्वञ्चिधानमीस्वार्थ-
 म् । डिङ्करणं तु तदर्थम् । विस्माययत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः तन्तश्चित्री-
 प्रमाणोऽसौ इति ॥ असौ मायासृगश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ॥ पुच्छ-
 भाण्ड । करणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति । पुच्छादित्यादिना । उ-
 कारोत्र षेरनिटि इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनिपदार्थश्च ॥ उद-
 पुपुच्छत ॥ मुण्डमिन्द्र ॥ कर्जर्थ इति । कचित् क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रिया-
 विशेषे । व्रतादिति । पयो व्रतयति ॥ अत्रातीत्यर्थः । शूद्रार्कं व्रतयति । वर्जय-
 तोत्यर्थः ॥ वस्त्रादिति । वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात् करोत्यर्थे णिङ्-
 त्यर्थः ॥ संवस्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥ अदन्तत्वमिति । अयमेव
 निपातो वृद्धौ सत्त्वां टिलोपः इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदा लोपका-
 र्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन ॥ तथा च अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वे-

शोपपादितम् ॥ कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति ।
 एकसूत्रकरणे साधयामिति भावः ॥ शोपेत्तेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादित्त
 भावः ॥ यत्नश्च न तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव, न तु पठयतीति इति ॥ सापेक्षत्वमेव
 दर्शयति ॥ सापेक्षकमित्यादिना ॥ अयं भावः । द्वितीयात्मा द्वितीयमानस्य णिचः प
 दविधित्वात् सामेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना सापेक्षकस्येति ज्ञा
 यते तदैव सुखयतीति इति ॥ स्यात् । न तु सापेक्षकादिप्रयोगे । णिजस्तस्य स-
 नायान्वयवृत्तित्वात्सविशेषणानां ह्यस्यभावाच्चेति ॥ अ इति ॥ मि संज्ञायाम् इत्यने-
 न ॥ पुं वङ्गावाच्य इति । आदिशब्देन रभावाटिलोपादयः । टिलोपेनैवेत्यतीत्या-
 दिरूपसिद्धौ पुं वङ्गावाच्यहणं दारदयतीति ॥ सङ्गार्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् ।
 दारदोऽप्यर्थं दारदः । इह जन्मगध इत्यण् । तस्य स्त्रियाम् अतश्च इति लुकि दारदः,
 तामाचष्टे दारदयति । इह पुं वङ्गावाभावे टिलोपे सति दारयतीति स्यात् ॥
 प्रथयतीति । र ऋतो हलादेः इति रभावः ॥ अपिप्रथदिति । इहो सत्यां टिलो-
 पेनाम्बोपित्वात्सन्वङ्गावे सति सन्वतः इतीत्त्वम्, इहोः पूर्वं टिलोपे तु अप्रथयत् ॥
 शीजटदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य हित्वे पद्यादभ्यासेऽकारो दुर्लभ
 इत्यत आह । शोः पुयण्जीत्यादि ॥ त्वमाविति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यनेन ॥
 अन्तरङ्गत्वादिति । न च वाष्पादाङ्गम् इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुच्यतेति वाच्य-
 म् । व्याश्रयत्वात् ॥ भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे प्रथान्
 प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिर इत्यादिशा-
 स्त्रस्य असिद्धवदत्राभात् इत्यसिद्धवङ्गावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये
 प्रवृत्तिभावं विनैव साधिताः । अग्वान् सजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति
 लोपापवादस्य विगमनोक्तुं कस्तत्र प्रवर्तनात् । एषैवानेकास्तु पयस्वान् पयसिष्ठः
 चम्पकसजिष्ठ इत्यादिषु गतिः । न चेतावता प्रकृत्यैकाजिति सूत्रं प्रत्याख्या-
 तमिति मन्तव्यम् । स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वाद् इति भावः ॥ युवामावा-
 मिति । युष्मान्मानिति विग्रहेपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च इयोक्तौ
 युवावो भवत इति विशेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् ।
 लुका लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोस्त्विति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहि-
 रङ्गो लुक् बाधते इति न्यायात् । अकृतव्यूह परिभाषाया जागरूकत्वाच्च ॥ येन
 नाप्राप्नोति । यत्र यत्र प्रकृत्यैकाच् इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेः इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु
 नस्तद्विन्ने इत्यस्य । सजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ अनन्तरस्य विधिर्वा
 पतिवै धो वा इति न्यायेनेत्यन्ये ॥ संप्रमाणमिति । न च टिलोपे सत्यनन्तरत्वा

भावात् श्रयुवमघोनाम् इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्काम् । स्यान्नित्यत्वादसिद्धत्वादा टिलोपेप्यबन्तत्वलाभात् । अतश्चिते इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधः । तेन तद्धिते न विधिर्न निषेधः किं तु तद्धितभिन्ने परे विधिः । तद्धित-भिन्नत्वं तु णिच्चाऽस्त्वैवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः ॥ नापि दविष्ठ इत्यादौ इष्ट-नि ओगुणो दृष्ट इति इष्टापि ह्रस्वि बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्ह्रस्वो रूपसिद्धेः ॥ अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुणं प्रति असिद्धवदत्ता इत्यसिद्धत्वादिष्टवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥ श्रुनयतीति । इष्टवद्भावेन भत्वात् संप्रसारणम् । प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावः ॥ नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥ उदोचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्वाच्शब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाच् इति टिलोपो न । उदईत् इती खम् ॥ अनिदिताम् इति किन्निमित्तो नलोपः ॥ उदैचिचदिति । लुङि ह्रस्वचनेऽचि इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् ॥ प्रतीचयतीति । अचः इत्यग्लोपे चो इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ प्रत्यचिचदिति । इष्ट धात्वकारस्य अचः इति लोपे चिशब्दात् प्रागटि पूर्वस्य यण् । न चास्तामामन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपः लुङ्निमित्तश्चाट् ॥ आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥ तिराययतीति । उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति । तेन प्रकृत्यैकाच् इत्यप्रवृत्ते टिलोपस्तदाह । अश्चेरिति ॥ चिणो लुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तत्परत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुकोसिद्धत्वेन व्यवधानात्, तथेत्यर्थः ॥ पुनष्टिलोपो नेति । तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ अग्लोपित्वादिति । अनग्लोपिनोऽप्यग्लोपित्वस्वीकारादिति भावः ॥ देवद्युच्चमिति । ननु आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे इति कारकस्य पृथक्करणादेवाञ्चयतीति प्रसज्येत । बलिबन्धनमाचष्टे बलिबन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धायतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् । राजानमानमः तोल्यत्वाव्याप्तेरिति चेद् ॥ अत्राहुः । यथाख्याने कृच्छ्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते । क्लृप्तिगति संनियोगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्ये

वेति ॥ आमुसुभायदिति । पूर्वभासिनीयमद्विचने इत्यसिचत्वनिषेधान्मुशब्दस्य
द्वित्वम् ॥ असीभवदिति । ओः पुण्यजोत्पन्नासीवर्णस्त्वम् । दीर्घो लघोः इति
दीर्घः ॥ ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घं कृते पञ्चादित्वं स्यात् । न चैवं दीर्घो लघोः
इत्थं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अजुहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् ॥
अत्राहुः विप्रतिषेधे परम् इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वात्तद्व्याप्त्यनुरोधेन दीर्घात् प्रा-
गित्त्वमेव भवति । लक्ष्मीदात् पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥ अजुह्वदिति ।
इहाभ्यासात् परो यः पवर्गः सत्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात्
पर इत्यभ्यासोकारस्येत्वं न । गां गावयति ॥ स्वयमिति । शोभनः अश्वः सुश्व ।
शोभनः अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । स्वाश्वदिति । उपसर्गममानाकारस्य पृ-
थक्करणेन अजादेः इति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च ॥ स्वयतीति । प्रकृत्यं काच्
इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिरन्यायात् टेः इत्यस्यैव बाधको न तु अभ्ययानां
भमात्रे टिलोपः इत्यस्येति भावः ॥ असस्वदिति । ओः पुण्यज इति ज्ञापकेन
द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतं न दम् ।
अनन्दोपित्वाभुपगमेप्यज्झलादेशेज्झलादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्-
सहितस्यैव द्वित्वं तदाह । असिस्वदिति ॥ भावयतीति । बहुलोपां भू च बहुः इ-
ष्टस्य यिट्च इति भूभावः । न चैवं यिडागमोपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णावित्यु-
पमेये सप्तमीनिर्देशात् इष्टवत् इत्यत्र सप्तम्यन्तादितिरत्यभ्युपगमात् । एवं चेष्टनि
परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदेवातिदिश्यते न त्विष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥ बहु-
यतीत्यस्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगादिष्टस्य भूभावस्यापि अभाव इति
भावः ॥ नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेद् ॥ अत्राहुः । प्राधान्या
त् इष्टवत् इति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टनि दृष्टं भभावं
स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र संनियोगादिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्यं च
भावयतोत्येव रूपं सम्यगिति ॥ स्रजयतीति । इष्टवद्भावेन विन्मतोः इति लुक् ।
ननु अजादौ गुणवचनादेव इत्युक्तत्वादिष्टप्रत्ययः स्रग्विन्शब्दाद्दर्शभ इति
इष्टवद्भावोत्थायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकादित्त्वान्तात् मतुब्-
न्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् ॥ श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । आययति ॥
अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन स संचरिणुर्भुवनान्त
रेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् इति साधुश्लोके अशिश्रयत् इति प्रचुर-
पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचि-
त् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्, तदयुक्तम् । न हि कश्चित् यं घट

करोति तमानयेत्यर्थं यं घटयति तमानयेति प्रयुक्ते । अत एव तत् करोति इ-
त्यनेनैव सिद्धे मुष्ठादिघट्टणं सापेक्षेभ्योपि निजर्थमिति पूर्वोक्तं संशय्यते । य-
द्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो निष् स्यात् तत्र संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति वि-
दितव्यम् । यां दिशं ओमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यानत्वात् । नापि सवि-
शेषणानां हृत्त्वभावेपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति ओमती-
मस्यार्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां
प्रतीतिरङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् ओमती राज्ञ इदमित्यर्थं राज्ञः ओमतमिति
प्रतीतमभ्युपैति । किं च माघश्लोके अग्निश्रियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते
न त्वग्निश्रियदित्वत्वं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः ॥ पयसयतीति । इह विन्म-
तोलुं किं अम्बोपात्सन्वदित्वादिकं च न । अन्वम्बोपेपि सन्वद्भावात् षौ चङीति
सूत्रे अत्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं सन्विषमा-
ख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्त्वं न । गोमन्तं गवयति । लुङि । अलुगवत् ।
इहाम्बोपात् दीर्घो लघोः इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अलु-
गवत् । असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य बहिरङ्गत्वेन षसिह्रत्वादह
वृद्धिर्न । अम्बोपित्वात् सन्वद्भावदीर्घो न ॥ तदपवादस्वेति । येन नाप्राप्तिरन्या-
येन टिलोपापवादी लुक् ॥ स्वययतीति । स्थूलदूर इति यणादिलोपो गुणश्च । न
च गुणस्य अचो ञ्णिति इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गकार्यं कृते पुनरङ्गका-
र्यस्याप्रवृत्तेः । प्रातिपदिकादात्वर्थे इति बहुलघट्टणाद्वा । लुङि । अतुस्थवत्
दवयति इत्यादि । इहपि पूर्ववद्वृद्धाभावः । लुङि । अदूदवत् । अयूयवत् ।
अचो कनत् । नैदयतीति । अन्तिकवाटयोर्नैदसाधौ ।
टिलोपः । लुङि । अनिनेदत् । अससाधत् ।
पशस्यम् । प्राशस्यत् ॥ पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोभावात् ना-
देशाविमो भवत इत्यर्थः ॥ ज्यापयतीति । वृहस्य च इति ज्यादेशः । स च प्रिय-
स्थिर इति वर्षादेशेन सङ्घे विकल्प्यत इत्याह । वर्षयतीति ॥ लुङि अजिज्यपत् ।
अववर्षत् । प्रियम् । अपिप्रयन् । स्थिरम् । अतिस्थपत् सखादेशादयवत्वात्
षत्वं न । स्थिरम् । अपिस्फरत् । उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञा-
पूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिदटाकृतेति
स्वयमपि तथैवाह । वारयति ॥ वारयतीति । अवीवरत् ॥ बंहयतीति । अम्बोपित्वा-
दवज्जहत् ॥ गरयतीति । अजोगरत् ॥ अपयतीति । अतिअपत् ॥ द्राघयती-
ति अदद्राघत् ॥ हृन्दयतीति । अवहृन्दत् ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्वादिभ्यो यक् ॥ धातोरेकाचः इत्यस्माद्धातोरेति वर्तते, वेति नि-
 हतम् । अन्यथा कण्ठवतीत्यपि स्यात्तदाह । धातोर्नित्यमिति ॥ केचित्तु नित्यं
 कौटिल्ये गतौ इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः ॥ तच्चित्यम् । तच्च नित्यप्र-
 णमेवकारार्थं वर्तते । तत्तत्कौटिल्यन्यायस्यानित्यतां आपयितुमिति प्राग् व्या-
 ख्यातत्वात् । किं च नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्वर्थ-
 भ्यो नित्यं यङ् स्यादिति ॥ स्वार्थ इति । कण्वादिभ्यो यक् स्यात् कञर्थे इति
 प्राचीनमयुक्तमिति भावः ॥ द्विधा इति । यकः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायन्ते क-
 ण्ठूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्ताई ङ-
 क्षान्ते पठितेऽपि यकि परे अकृत्सार्व इति दीर्घेण कण्ठूयतीत्यादिसिद्धेः किं
 तेन दीर्घपाठेन ॥ द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषधेन कित्त्वं सार्थकम् । क-
 ण्ठूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं भाष्ये धातु-
 प्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः
 इति । एतेन कण्ठू करोति कण्ठूयति इति प्राचीनविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ठाद-
 यः प्रातिपदिकान्यवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव
 यक् स्यादिति वाच्यम् । तथा हि सति धातोर्लङादौ कण्ठवतीत्याद्यानिष्टप्रसङ्गा-
 त् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अलोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यासिद्धिप्रसङ्गा-
 त् । यत्तु, केचित्तु शब्दवैरकलङ् इति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनात् कञर्थे यगि-
 ति प्राचीनव्याख्यायां न किञ्चित् बाधकमित्युक्तम् । तच्चित्यम् । अनुवृत्तौ माना-
 भावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥
 पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लोटितेति । यस्य हलः इति यलोपः ॥ सुख्यतीति
 घुरादौ तु सुखदुःख तत्क्रियायाम् सुखयतीत्याद्युदाहृतम् ॥ सपर । यगन्तात्
 च प्रत्ययाद् गुरोश्च हलः इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । परर । चारा ।
 प्रतोदः । तत्करणकं कर्म चारकर्म ॥ अदन्तोऽयमिति । लेख्याति । आदन्तपक्षे
 तु लेखायति ॥ मङ्गीङ् । प्रेत्यस्वर्गं मङ्गीयते इति रामायणम् ॥ प्रसृतीर्विति ।
 प्रसृतिं परिभाषाविशेषः । प्रभूतभावे, इति । बाहुल्य इत्यर्थः । प्रभूतं प्रचुरं प्राण्य-
 मदभं बहुलं बहु इत्यमरः । संभूयस्यति । असम्भूयसीत् । न इह संशब्दस्य पृथ-
 क्कतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्वातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्या-
 हुः ॥ आकृतिगण इति । तेन दुवस् तसन्दीपने इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च स-
 मिधाग्निं दुवस्यत इत्यादि ॥

समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र वृष्ट्यादिवग्मन्त्रस्य करणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तत्त्वोपयोगाभावेऽपि तत्कार्यं स्तुतानुपयोगादुपस्थान-
करणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्वयानुपप-
त्तिकमेव स्तोत्रमित्यनेनार्थः । एवं चान्वया आग्नीध्रं स्तोत्रं तत्समीपे ति-
ष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासम्भवा-
दादित्यं स्तोत्रं तदभिसुखतया तिष्ठतीत्यर्थः इत्याहुः ॥ गङ्गा यमुनामिति ।
एतेन यमुनैव प्राचीना, गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥ स्वा-
ङ्गकर्मकार्येति ॥ चकारेणाकर्मकस्य संप्रहः ॥ न त्वद्रवमिति । अन्यथा चैवो
मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥ आङो यमह्नः ॥ प्राप्येति । तथा
च हन्तेरकर्मकतया आजध्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः ॥ भेत्तुमित्यादी-
ति । एवं च स्वस्त्योपपञ्चम्याः प्रसङ्गिरेव नास्तीति भावः । समीपमेत्येति । विष-
मविस्तीचनस्य समीपमेत्यवचः आजध्ने । स्वकीयमेव वक्षो मङ्ग इव सन्तोषाति-
शयादास्फालनं चको इत्यर्थात् स्वाङ्गकर्मकत्वमस्येवेति भावः ॥ आत्मनेपदेऽधि-
ति ॥ तङ्गीत्येव सुवचम् ॥ समो गम्यच्छिप्रच्छिखरत्यति श्रुविदिभ्यः इतिर्हात्तस्य
पाठमुपेक्ष्य आस्यस्य पाठमनुसरति । समो गम्यच्छिभ्रमिति ॥ संगच्छत इति
संगतं भवतीत्यर्थः ॥ वा गमः ॥ असंयोगाद्भिदं कित् । इत्यतः किदनुवर्तते
इको भल इत्यतो भलप्रवृत्तं लिङ्सिचौ इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते
किञ्चपक्षे अनुदात्तोपदेश इति मलोपः । मलच्छिष्यत इति । लटः प्रयोगस्तु
तौदादिकच्छिरेव प्रवृत्तं न तु मलच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥ ग्रामं संगच्छती-
ति । तच्चैवं समगच्छत इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थाद्भेदकर्मकत्वमेवेति तङ्
एकमेवैक्यम् । स्वार्थं चङ् ॥ विदिप्रच्छि । परस्मैपदिसाहचर्यादाह । वेत्तेरेवेति
विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेस्वादेव सिद्धम् । न
निरनुबन्धपरिभाषयेव वेत्तेर्प्रवृत्तं स्यादिति वाच्यम् । लुग्विकरणां लुग्विकरणयं
रिति परिभाषया तु विन्दतेर्प्रवृत्तप्रसंगात् । वेत्तेर्विभाषा ॥ ग्रीडो रुद् इत्यतं
रुदनुवर्तते चट्प्रवृत्तम् इत्यनुवृत्तं वृष्टान्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह । अतो रुड
गम इति ॥ अङ्गिचौ किति । कर्तिश्रास्त्विति इति लुग्विकरणेन श्राप्तिना श्रा-
चर्यादिति भावः ॥ मसमृतेति । उच्च इति किञ्चम् । माह्वयोगादुच्चभावः
समार्तेति । ननु सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् पाठश्च इति वृद्धी कृतायां कृत्वादंगा
इति सिज्जलोपाग्रहस्या समार्तेति रूपं स्यात् । न च कृत्वाहित्येति व्याख्य-
नादिटसिद्धिरिति वाच्यम् । सिद्धितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आह

त्याद्यसिद्धापत्तेः ॥ अत्र केचित् । सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इत्यनेन
 पूर्वं सिज्जलोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकादेश इति विषयसमग्राश्रयणात् । न
 वैवर्धयेति न सिध्येत्तत्राप्युक्तरोत्या पूर्वं सिज्जलोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रू-
 पप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्जलोपो न
 प्रवर्तते इदञ्च इति वृद्धौ कृतायामध्यैतेति रूपस्य निर्वाधत्वात् । समार्तत्वेन तु
 उच्च इति कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्जलोपे पश्चात् षाट्ठञ्च इति वृद्धिरिति
 वेदस्यमित्याहुः ॥ अन्ये तु सिज्जलोपानन्तरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सि-
 ज्जलोपः सिद्धो यथा अप्रहोदिति । न चात्र ताट्ठयो विषयोऽस्ति । किं च वार्णा-
 दाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि
 वार्णादाङ्गं बलीयः अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवति इत्यत्र यण् न स्यात् किं तु
 पुगन्तइति गुण एव स्यात् । तथा च समार्तत्वेन वक्तव्ये समार्तंति लेखकप्रमाद
 इत्याहुः ॥ गन्धं हिंसेति । गन्धं भर्तुने भर्तुं हिंसायाम् इत्यनयोश्चुरादौ पाठादिति
 भावः ॥ सहसा वर्तते साहसिकः । भोजः सहोश्मः इति ठक् । तस्य कर्म साह-
 सिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्थञ् । परदारानित्यादि । तां वशीकरोतीत्यर्थः । सा-
 हसिकं न धात्वर्थः । तथा हि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं
 तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह । तेषु सहसति ॥ एधोदकस्येति । एधशब्दोऽकारा-
 न्तः अघोदैधौघ इति निपातितः । एधञ् उदकं च तेषां समाहारः ॥ यहा ।
 एधःशब्दः सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं
 चेतिविग्रहः । दकशब्दोऽप्युदकवाच्ये वेत्यर्थात् न भिद्यते उक्तं च ह-
 लायुधे । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति ॥ संमानन ॥ उपनयन-
 पूर्वकेणेति । उपनयनं बटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनना-
 त्मनेपदं विधीयते । नञ्चुपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्याप-
 नेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया ज्ञेयम् ॥ उपनीय ददद्दमाचा-
 र्यः स उदाहृतः इति स्मृतिः ॥ कर्त्तव्ये ॥ कर्मणीति ॥ आत्मगामिनि क्रियाफले
 इत्यर्थः ॥ वृत्तिसर्ग ॥ तावृ सन्तानपालनयोः । तावन् स्कीतता तदाह । स्कीतानि
 इति ॥ प्रवृत्तानित्यर्थः ॥ वेः पाद । यद्यपि क्रमेः पादविच्छेप एवार्थस्तथापि धातू-
 नामनेकार्थत्वादेवमुक्तम् ॥ प्रोपाभ्याम् ॥ प्रोपाभ्यां प्रारब्धे इत्येव सुवचम् ॥ उप-
 कामतोति । वृत्त्या अर्थत्वेन उपपराभ्याम् इति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्कामि-
 ति भावः ॥ वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिभ्यं सोपसर्गं चरितार्थमित्यनुपस-
 र्गात् क्रमेणैवत्याश्रयं विभावैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्याम् इति नियमस्यो-

तत्वात् । अकर्मकाश्च ॥ अनुपगर्जज्ञः इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानोते इत्या-
 दिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् ॥ भासनोपसंभाषा ॥ एषु किम् । यत् किञ्चिददति ॥
 अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगेऽशेषलक्षणा
 षष्ठी ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ अप्राप्तविभाषा ॥ स्वकरणं स्वीकार इति ॥ स्वकरण-
 मित्त्वञ्च ध्वनिर्न भवति समर्थानां प्रथमादा इति विकल्पात् । स्वकरणशब्देन भा-
 र्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत् ॥ भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुक्त उपायंस्तु
 ममास्त्राणि इति ॥ गन्धनाङ्गे इति ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्च नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये
 उक्तः । नित्यं किञ्चनमिति । यमो गन्धने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः ॥ ज्ञानुसृष्टम् ॥ अप-
 नृवे ज्ञः इत्यादिना ज्ञाधातोः अर्तिशुद्धिशिष्यश्च इति शुद्धिशिष्यां चात्मनेपदे कृते
 तस्मिन् विषये पूर्ववक्षन् इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत
 इति ज्ञेयम् ॥ निविविक्त इति । नेर्विशः इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि
 आत्मनेपदम् ॥ सनो नेत्यनुवर्त्येति ॥ नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सनः इति सूत्राभ्यामिति
 शेषः ॥ समः क्षुण्डः ॥ समो गमृष्टिष्णुभ्यः इति पठनीये पृथगस्य पाठस्तत्कर्म-
 कादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति । सञ्चयते शस्त्रमिति ॥ भुजोनवने ॥
 अवनं पालनम् अदने इति वक्तव्ये अवनने इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम् । सं-
 योगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वादौषादिकस्यैव भुजेर्यङ्गणमित्येक-
 म् । अदनादर्थान्तरेष्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तदाह । बुभुजे
 पृथिवोपाल इति ॥ इहेति । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि । पृथिवीं
 बुभुजे । स्वाधीनां चकारेत्यर्थः । भुजः पालनाभ्यवहारयोः इत्यस्य रुधादेरेव ग्रह-
 णमिति भुजः कौटिल्ये इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । भूला-
 नि विभुजति ॥ शेरणीयत्कर्म ॥ आत्मनेपदमित्यधिक्रियते । इहावात्मरवाक्का-
 नि चत्वारि प्रतीयन्ते शेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् ॥
 अणो यत् कर्म णो चेत् इति द्वितीयम् । कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तरि कर्मस्थित-
 इति वक्तव्यं तथा च अणौ याक्रिया सैव स्थन्ते चेदित्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह ।
 स चेदु स्थन्ते नोच्यते इति ॥ स कर्ता इति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्वादि चे-
 द्दृष्टान्तमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्त-
 देतद्वाच्ये अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन ॥ अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्या-
 चष्टे । न त्विति । आध्यानसुत्कण्ठापूर्वकं क्षणरम् ॥ वस्तुतस्तु पर्युदास एव ला-
 घवादाश्रयणीयः । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् ॥ विकल्प इति । पर-
 त्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेणाव्ययः ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विभाषोपपदेन इत्यस्यावकाशः

स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । शेरणी इत्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा अणावकर्मकात् इत्यस्य श्रुते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । शेरणी इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षासमवायकर्मकत्वादिति भावः ॥ न च पश्यति भव इतिवत् द्वितीयकक्षायामुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मस्यक्रियात्वेन कर्मवत् कर्मणा इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मत्वाच्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः । विभाषोपपदेन इति विकल्पबाधे तु न किञ्चिद्मानम् । किं च अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधोप नास्त्येव प्रमाणम् । पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् अणावकर्मकात् इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ अस्मिन् पक्षे आध्यात्मिक इत्यर्थे सति फलितो न त्वाध्याने इति नेयः ॥ कर्मवत् कर्मणा इत्यनेन गतार्थत्वशङ्का निरस्यति । कर्तृस्थभावका इति ॥ अपरिस्पन्दनसाधनसाध्या धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्वात्त्वर्थस्य ॥ ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकतैव स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्यन् भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति, किं तु स्पन्दनरहितोपीति नोक्तदोष इति ॥ कर्तृस्थभावकमुदाहरति । पश्यन्तीति ॥ प्रेरणांशेति ॥ सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांशकात् धातोरित्यर्थः ॥ पुनस्त्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्धेति इति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह । द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥ तुल्योर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥ तत्र दृश्येति । प्रथमाद्वितीययोस्तु, ण्यन्तत्वाभावात् तद्ध प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥ क्रियासाम्येपीति । प्रथमकक्षया मह्येत्यर्थः ॥ द्वितीयामादायेति । अणी या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तः इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते । तदा प्रथमामादाय तत्संभवति ॥ इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति । एवमित्यादिना ॥ शरोहति हस्तीति । प्रेरणांशस्याग्रे उदाहरणमिदम् ॥ ततो णिजिति । निवृत्त

प्रेषणाद्वातोः प्रेरणांशविवक्षायां निजित्त्वर्थः ॥ पुनर्ष्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरण-
 माह । आरोहयति इति ॥ एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपत्त्येदानीमध्वारोपितप्रेष-
 णपक्षमाह । यदिति ॥ हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककट्वत्वारोपादित्वर्थः । अत्रापि
 सौकर्यविवक्षैव बीजम् ॥ पश्यत इति । पश्यतो भक्तान्, आरोहतीं हस्तिपक्षा-
 निति क्रमेणार्थः ॥ आधिकादिति । अस्मिन् पक्षे णी चेत्सा क्रियेत्यनेन आधि-
 क्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तद्
 न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः ॥ येरिति
 किम् । पश्य आरोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणाम्ना भूत् । न च णी चेदिति श्रुतत्वात्
 स्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याधिमयीगार्थम-
 वश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिदमेव कर्तुं मौचित्याच्च ॥ अणी या क्रिया सैव चेष्टण्यन्ते
 इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्वारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय-
 कक्षायां मा भूत् । कथं तर्हि करेणुरारोहयते निषादिनम् इति माघप्रयोगः स
 संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम् इति भारविप्रयोगश्च
 संगच्छत इति चेत् ॥ अत्राहुः । निचय इत्यनेन क्रियाफले कर्तव्यामिति तद् न
 तु प्रकृतपक्षेणेति । अणी यत् कर्मकारकं णी चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति
 भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् ॥ स्मरति वनगुल्ममिति ।
 पक्षद्वितीयं प्रथमकक्षा ॥ स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थ-
 कक्षेयम् । अध्वारोपितपक्षेतु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु एतत्सूच्ये भाष्ये दर्शयते
 भृत्यान् राजा इत्युदाहरणम्, स्मरयत्येनं वनगुल्मः इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते
 ततश्च अध्वारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां वानेनात्मनेपदं भवति, न तु तृती-
 यकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्य
 अणी या क्रिया सैव चेष्टण्यन्तेनोच्येत इति वाक्यान्तराभ्युपगमोपेवकारेणाधिकं
 न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतं वेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भव
 आरोहयति हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म
 इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यवस्तुमेवेत्याहुः ॥ अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मैष्ट्या
 त्वत्यमूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः ॥ तेषामयमाशयः । गभीराय
 नद्यां घोषः इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधा-
 नन्तरं तोरलक्षणायां तोरस्य गभीरत्वाभावात्, नव्यास्तु गभी-
 रत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्रार्थमिकबोधमा-
 दाय सार्थकम् । तद्वदिहापि अध्वारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मस्थ

निति ततो लिख्येव कर्मणोऽपि त्यागे लिखः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमा-
 दाय सार्थकम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । विशिष्टवार्थस्य चेह
 बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एवैवार्थवादेः प्राशस्त्य-
 लक्षणाया गतिः । अन्यथा वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः इत्यादिविधिव-
 ष्यस्य योऽर्थवादः वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव स्त्रेन भागधेयेनोपधावति स
 एवेनं भूतिं गमयति इत्यादिः । तत्र वायुमेव स्त्रेन भागधेयेन स एवेनम् इत्यादि-
 रूपस्य विभक्तिमेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति ॥ नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च
 यथानुसंगानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवाचितत्वो-
 पपादनक्षेत्रेनेति चेत् ॥ मैवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भवः इत्याद्युदाहरणस्य
 प्रत्युदाहरणं च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकह्युपायास्मिन्नपि पक्षे ऽकर्मको
 दाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवाचितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किं च
 कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृत्वभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वार-
 ष्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च कर्मवत् कर्मणा इति
 सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्यक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वी-
 कृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम् ॥ तथा हि सति कर्मवत् कर्मस्य-
 क्रियः इत्युक्तोऽपि कर्मस्या क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्स-
 मोहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे
 इतिनि च विषयत्वापादानविषयकप्रेरणायाश्च न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्र-
 मेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्यक्रियायाः सत्त्वात् ॥
 यदि तु कर्मणा तुल्यक्रियः इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः
 क्रियत इत्युच्यते । तदा कर्मवत्कर्मणा इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः
 कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गी भवत्येव । ततश्च
 अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु द्वितीयकक्षायामि-
 त्यभ्युपगम्यम् ॥ एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं
 व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नैत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वि-
 तीयकक्षायां तद्धुर्वीर इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव प्राज्ञास्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष
 एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणव-
 लेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् ॥ गृध्रवज्रयोः प्रलम्भने ॥ अक-
 र्त्रभिप्रायार्थं चारम्भः ॥ मिथ्योपपदात् कञोभ्यासे ॥ इह करोतिरुक्षारणार्थ-
 त्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसरणं श्यन्तस्तुच्चारणवृत्तिः सकर्मकः ॥ उच्चारयती-

ति । निःसारयतीत्यर्थः । असक्तदुश्चारणे तु धातोर्लक्षणा । आत्मनेपदं तु द्योत-
कम्, तेनैव द्योतितत्वात् नित्यवीक्ष्योऽइति न द्विवचनम् ॥ अस्मिन्मन्त्रे वक्तव्यो-
ति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेत इत्यादिना
स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः ॥ समुदाहृत्यो ॥
आहो यमहनः इत्येव सिद्धे आहपूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति अग्नयश्चुदाह-
रति । वस्त्रमायच्छत इति ॥ अनुपसर्गाञ्चः ॥ अकर्मकाश्च इत्येव सिद्धे सकर्म-
कार्थं आरम्भः ॥ विभाषोपपदेन ॥ उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते त-
डोऽप्राप्तविभाषेयम् ॥ कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यग्ये ॥
स्वं यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्यं यज्ञं यज-
ति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ शेषात्कर्तरि ॥ अनुदात्तङितः इत्या-
दिनात्मनेपदमेवेति नियमाच्च तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैप-
दम् इत्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्विज्ञानामिव तद् भविष्यतीति शेषग्रहणं
अष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमात्
शेषात् कर्तरि इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं अष्टप्रति-
पत्त्यर्थमिति केचित् ॥ अस्य बाधादिति । अनुपराभ्याम् इत्यस्येत्यर्थः । अत एव
कर्मवत् कर्मणा इति सूत्रे कार्यातिदेशीयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे कर्म-
वत् कर्मणा इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं तु तद्विधायकम् भावकर्मणो रिति
शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्याम् इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह ।
शास्त्रातिदेशइत्यादि ॥ स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि पर-
स्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥ परस्मैपदः ॥ स्वरितेत्वात्पदद्वये प्राप्तेयमार-
म्भः ॥ परिमर्षतीति । आहृषाहा इति वैकल्पिकत्वाद् णिजभावः ॥ उपाञ्च ॥
व्याहृष्युपेभ्यः इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥
निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगरणं भक्षणम् । प्रदुसूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे
सिद्धेप्यचलनार्थानां तत्सिद्ध्ये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र विवृतं प्रापयती-
त्यर्थः इत्यादिना ॥ कथं तर्हि इमां किमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षः ।
आहपूर्वाच्चाभिरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आचामयेति पृथक्-
पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे स इति ॥ केचित्तु सा त्व-
म् । इने चक्षुषी इनचक्षुषी अंठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥ अणा-
वकर्मकात् ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायामात्मनेपदे पारस्मैपदार्थ-
मिदम् ॥ अणाविति किम् । हेमतुण्यन्तादकर्मकात् परस्मैपदनियमो मा भू-

त् । आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोह्यते न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । शेरणी इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोह्यतिरकर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । पुरादिष्यन्तात्परस्यैपदनियमो मा भूत् । तद्यथा पुष्टं पुष्टं अरण्यभावे । पुष्टयति । सुष्टयति । अण्योभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुष्विचि पुष्टयते सुष्टयते इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्वाण्यादिविरुद्धम् । तथा हि । बुधादिस्तदादिह चेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमन्त्रिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः । तेन पुरादिष्यन्ताहेतुमन्त्रौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमन्त्रेः प्राक् योऽकर्मको हेतुमन्त्रस्यन्तभिन्नः तस्माद्हेतुमन्त्रावात्मनेपदं नेति फलितोर्थः ॥ अकर्मकात् किम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति ॥ चित्तवत्कटं कादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते ॥ न पादः ॥ चित्तवत्कटं काकर्मका इति । दिवादी दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । इह त्वकर्मक इति, पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कटं त्वविवक्षायां दमिराकर्मक इत्याहुः ॥ पाययत इति । शास्त्रासा इति युक् ॥ आयाययते इति । यमोपरिवेषणे इति मिच्छनिषेधः ॥ वासयते इति । वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम् वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् कर्म कटं त्वविवक्षायामकर्म कत्वेपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः ॥ समीची इति । प्रथमाहिवचनम् । वा च्छन्दसि इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ परस्मैपदं स्यादेवेति । अनन्तरस्य इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥

इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । धातोरेकाचः इत्यतो धातोरिति चिण् भावकर्मणोः इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥ भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थात् भवतेर्णिजस्तात् एरच् इति भावः ॥ एरजस्यन्तानाम् इति त्वनार्धमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं स्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तु स्यार्थत्वं च दर्शयति । उत्पादनाक्रियेति ॥ यथा करोति घटम् इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटम् इत्यादावपि ॥ भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्येव परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्मिदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यावत्त्वादिरकर्मकः । तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मकः इत्याहुः ॥

एतेन भावो भावनेत्यादिपञ्चनेन भूवादयो धातवः इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् ।
विकल्पार्थकवाशब्दात् भावे चिन्मा भूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठ-
नादक्रियावाचिनोपि वाशब्दस्य धातुत्वे धातुत्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दास्मिन् स्यादेवेति केषांचिद्वा-
ख्यानं पराक्षम् ॥ भावनावाचकादेव भावेऽस्मिन् स्वीकारात् । विकल्पस्य तु
भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेपि तद्दोषतादव-
स्थात । विकल्पवाचकास्मिन्भावेपि लडादयः स्मरिति तु न शङ्कनीयमेव । व-
र्तमानक्रियादिपठने धातोरिव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो
भ्वादयः इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवात् धातो धातोः इति तत्त्वान्नोपापसक्तैरिति
चेत् । अत्राहुः । कार्यकालसंज्ञापरिभावम् इति पक्षे धातो धातोः कार्यप्रदेशे
भ्वादयो धातवः इत्युपतिष्ठते । भ्वादेषु याशब्दमात्रपठनाद्वाचकोपि याश-
ब्दस्यैव उपतिष्ठते । वर्णपङ्क्तौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । धातो
धातोः इत्यत्र त्वात् इति वर्णपङ्क्तात् । तस्मादुद्गम्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसं-
ज्ञा साभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणसमवयवं वक्तव्यमेवेति ॥ उत्पादना क्रि-
या इत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धातुत्वर्थः क्रिया इत्यन्योन्याश्रयोच्च दुष्यतिहर इति
केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलस्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम् व्या-
पारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया इति ॥ धातुत्वेनेति । सकलधातुषु
धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वैल्यन्यदेतत् ॥ तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं
तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥ धातुवाच्येति ॥ नन्वेवं पचतीत्यादिवेककर्तृ-
का वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति
पक्षत्यर्थस्य विशेषणताया अपेक्षयादौ कृतत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्यय-
वाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानम्
इति उत्तरम् । अत्र चेह ल्यन्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । टावा-
च्यत्वेन मीमांसकेरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात्
प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ्
विनापि भावना प्रतीयते, कारकापेक्षा च दृश्यते, अस्ति च करोतिसामानाधि-
करणम् । किं कर्तव्यम्, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्, भुक्तवान् इति । न च कृता-
मपि तत्त्वदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थयोरभेदाव्यानु-
रोधेन कर्तरि कृत् इति तत्त्वदादयः कर्मादौ इति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा

प्राचकी देवदत्तः पक्ष्यश्चोदनः इत्यत्रामेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवा-
च्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति ॥ लकारस्य सामानाधिकरण्यां
कृत्कर्मोऽभिधायिन एव संभवति, न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे ।
सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्मदस्मद्विक्रोपपदे सामानाधिकरणे देव-
दत्तः पक्षतीत्यादावेव प्रथमपुरुषेण भाष्यमिति प्रथमपुरुषोप्यत्र न स्यादिति वा-
च्यम् । शेषे प्रथमः इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविवक्षिते प्रथमः स्यात् इति व्याख्यानात् ॥
तिङ्वाच्येति । घञादिवाच्यास्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ य-
द्वायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्तं कृदभिहितो भावो द्रव्य-
वत् प्रकाशते इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णतातीत्यर्थः ॥ एकवच-
नमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा उट्टासिका आस्यन्ते, इतशायिकाः शय्यन्ते
इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे खलु लिङ्गकृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्यासि-
काः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तत्र सिध्येत् ।
न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्काम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवा-
द् । अर्थासङ्गतेषु । अत्र उट्टाणां यादृशान्यासनानि, इतानां यादृशानि शयनानि
तादृशानि देवदत्तादिकृत्कान्यासनादीनोत्तर्यः । सादृश्यावगमादिह आख्यात-
वाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद् बहुवचनम् । नचैवं संख्यान्यतिले असत्त्वरूपता
न स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावभात्रेणासत्त्वरूपत्वमुप-
पद्यते इति कारकवृत्तत्वात् ॥ केचिदिह उट्टासिकाइतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे
लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः ॥ मनोरमायां तु आसिकाः
शायिका इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्रीब-
त्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारात् स्त्रीत्वाव-
धारणेन सामान्ये नपुंसकम् इत्यस्यावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेस्त्युक्तम् ॥ स्वसिष्-
सीयुट्तासिषु ॥ यद्यप्यजादयो हन्तेन निर्दिष्टाः । तथापि उपदेशे इत्यत्र एव
विशेषणम् । न हनादीनाम् । अव्यभिचारान्तदाह । उपदेशे योऽजिति । उपदेशे
अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथा हि सति णिजन्तस्य न स्यात्स्योपदेशा-
भावात् । उपदेशो हि साद्यादुच्चारणम्, न च स्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिच्छादिति
सप्तम्यन्ताइति । स्वसिच्मोयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमोनिर्देशादतो
व्याचष्टे । चिषीवेति ॥ ननु चिणि दृष्टमात्रस्य दृष्ट्यादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते
पध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशोऽपि स्यादिति
चेत् ॥ मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् । न चेति हनि-

कुडादेशा आकाशदेतदाह । अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥ सोयुट इति । तथा च
 सोयुटशब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यते इति भावः ॥ आर्धधातुके इत्यनेन व्यावर्त्यं तु
 विशिष्टं ॥ तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । नचात्र लिङः सलोपः इति सलोपादस्ता-
 दित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्यैवानपेक्षणात् । यदाहुः चिखद्वद्विद्युर्क्च इत्येव
 घत्वं दीर्घबोक्ती यो मितं वा चिणीति । इट् चासिद्धत्वेन नैव लुप्यते चिर्नि-
 स्खायं वल्निमित्तो विधातो ॥ इति ॥ अथार्थः । चिखद्व इत्यतिदेशस्य ह्रस्वादि-
 कं प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायि-
 षोष्ट्यादौ युक् । घानिता घानिष्यत इत्यादौ घत्वम् । हेतुमण्यस्त्यात् कर्मणि
 लकारे शमिता शमिता शमिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्यमुलोः इति, मितामुप-
 धाया वा दीर्घः । अत्रैव शमितेत्यादौ स्वसिचसोयुट् इत्यनेन कृत इट् आभीयत्-
 नासिद्धः । तेन अनिटिति निषेधो न प्रवर्तते इति शेलोपो भवति । भावि-
 ष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिखदिडेव
 भवति । यतोऽयं नित्यः । वल्निमित्तो विधातीत्यनित्यः । साप्तमिके तस्मिन् क-
 ष्यं चिण्वदिट् भवति । अस्मिन् कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य वि-
 हितत्वात् । एवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्ययमेवेट् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो
 वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम् ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ स्त्रेः सिच् इत्यतः
 स्त्रेरिति, चिण् ते पदः इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्तत्त्वं तु चिण्यग्रहणं न रुधः
 इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्यग्रहणं कृतम् ॥ तद्वद्दिक् । अ-
 भाविषाताम् ॥ चिखदिट् इति । श्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति
 व्याख्यानाच्चिखदिडिङ् प्रवर्तते एवेति भावः ॥ परत्वादिति । चिखदिङ्पेक्षया ॥
 नित्यत्वादिति । न च कृते चिखदिटि ह्रस्वप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्का-
 म् । अत्रो अङिति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद्व गुणे रपरत्वे च पश्चात् अत उपधायाः
 इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥ उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्या-
 दपदेशे योच् तदन्तत्वनृधातीर्यपदेशिवद्भावेन यत् स्थितम् । तदादाय श्यन्ता-
 ष्यारितेत्यादौ चिखदिट् प्रवर्तते इति भावः ॥ नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिध्ये-
 त् । स्मृ इत्यस्य उपदेशे योच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्या-
 ख्याने तु श्यन्तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एवापरितो-
 पात्मनोरमायामुक्तम् अस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्मैति व्याख्यानम् । अङ्गस्वेति
 व्यधिकरणवह्नी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च चिजन्तेऽपि शमिते-
 त्यादौ चिखदिट् सिध्यति । अपदेशिवद्भावेन चिजैव चिजन्तस्यदवयवकं शामी-

त्वङ्मिताव्यवसात् ॥ आरित् आरितेत्याद्यपि सिध्यति । अधातुः स्वधातु-
 चोपदेशेऽजन्तस्यदवयवकं भवत्यारुमास्तिङ्गमिति दिक् ॥ नित्यग्रहणानुह-
 तेरिति । नित्यं ह्यसि इति सूत्रात् ॥ काशिकायां तु सुटो बहिरंगलक्षणस्या-
 सिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमंगस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तते इत्युक्तम् ॥
 सुट् कात् पूर्वः इति विधीयमानः कभक्तो, न त्वंगभक्तस्येनासंयोगाद्येव अंगमि-
 त्त्वभक्तत्वादित्यस्याशयः ॥ तनोतेत्येकं विदुनोः इति सूत्रादादिति, ये विभाषा इत्यतो
 विभाषेति चानुवर्तते । यकि किम् । तत्तन्यते ॥ तपोनु ॥ चकारेण अचः कर्मक-
 र्तरि इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुक्तव्यते ॥ कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति । अच्चाहत्
 इत्यर्थ इति ॥ भावेपीदमुदाहरणमित्याह । पापेन पुंसेति ॥ अविचार्य कर्म कृत्वा
 पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरण्यति ॥ आतो युक् ॥
 अचो अणिति इत्यतो अणितोऽनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणम्, न तु चिणः ।
 तस्य चित्त्वेनाप्यभिचारात् ॥ चिणकृतोः किम् । चौडिः । वालाकिः । बाह्वा-
 दिवादिञ् । ददौ ॥ अणितोति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥ अदायिष्वाता-
 मिति । स्वाध्वोरिञ् इत्येतद् बाधित्वा परत्वात् चिण्वदिटि कृतं घुमास्या इती-
 त्वं न भवति अजादित्वात् । स्वाध्वोरिञ् इत्यपि पुनर्न भवति, अभलादि-
 त्वादित्याहुः । तेषामयमाशयः । इको भल् इति सूत्रात् भलनुवर्तते । तथा च
 भलादिरेव सिच् कित् । न त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्संनियोगशिष्टत्वा-
 दिष्टत्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित् क्षतिः । कि-
 त्त्वेऽप्यनित्यलक्षणाया अनिवेधात् अचो अणिति इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः ॥ आ-
 शीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् इति
 वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः ॥ आर्धधातुके सी-
 युडित्यादि । यद्यपि ह्रनो वध लिङि इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधा-
 तुके लिङि इत्यपि समानम् । तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम् । सीयुट्
 तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥ अहसातामिति । चिण्व-
 दिटोभावे ह्रनः सिच् इति किच्चात् अनुदात्तोपदेश इत्यनुनामिकलोपः ॥
 चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति । न
 चेत्यादिना ॥ अदर्शिष्वातामितिान दृशः इतिक्त्वस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् ॥
 सिचः किच्चादिति । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु इत्यनेन । कृत्वमिति । अचिविभा-
 षा इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् ॥ ठत्वमिति । विभाषेष्टः इत्यनेन षण्णां ठत्वे
 हादश ॥ हित्वत्रयं चेति ॥ अनचि च इति हादशानां मध्ये षणां ठस्य षणां

धस्य च हित्वे चतुर्विंशतिः ॥ मय इति पञ्चमो, यण इति षष्ठी इति पञ्चे वका-
 रस्य हित्वे त्वष्टचत्वारिंशत् । अनचि च इति मकारस्य हित्वे षष्ठ्यवतिः ॥ ठव-
 मानामिति । अचो रङ्गाभ्याम् इति ठस्य हित्वे इयम् । अयोरपि वस्य
 यचो मय इति हित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि अनचि च इति हित्वे त्वष्टौ ॥ चि-
 षसुलोः ॥ शमितेत्यादौ जनीजृष् इत्यादिना मित्वेन मितामुपधाया नित्यं
 नङ्स्ते प्राप्ते दीर्घानेन विकल्प्यते ॥ ख्यन्तास्याविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन
 व्यवधानादिति भावः ॥ दीर्घः सिध्यतीति । न पदान्त इति निषेधादित्यर्थः ।
 ननु त्रिपादोऽस्य दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वशासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्ध
 इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेपि ख्यन्ताण्यौ चिण्सुलो-
 रिति दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह ।
 जातिपरो निर्देश इति ॥ इदं मास्त्विति । ऋस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भा-
 वः ॥ वस्तुतस्तु चिण्सुलोः इति सूत्रं दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेतु-
 अनदरे घटादिः । मितं ऋस्वे कर्तव्ये एव इक् । हिडयति । अतः चिण्सुलोः
 कृतयोऽङ्गस्ते विकल्प्यमाने अहिडि अहिडि इति स्यात् । दीर्घं तु अहिडि अही-
 डीति भवति ॥ एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ शंशामितेत्यादि । चिणि । अ-
 शंशमि । अशंशामि । णमुलि शशमं शशामित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ दीर्घो ना-
 स्तीति । यङोऽङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधाह्रस्वा-
 प्रवृत्तेः । तथा च फलभेदादीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ॥ शस्यते
 सुनिनेति । अकर्मत्वाद् भावे लः ॥ मोदात्तोपदेशस्य ॥ अिति कृति । शमः ।
 दमः । घञ् ॥ णिति कृति शमकः दमकः । ख्वुल् ॥ उपदेश इति किम् । श-
 मी । इह घिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरस्य उदात्तत्वाभावाविषेधो न स्यात् । कथं
 तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम् इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् ॥ अत्राहुः । नि-
 वृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृतोऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽङ्गत्वाद् ह-
 रेरनिषेधः । मिताम् इति ऋस्वस्तु न भवति वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य
 व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ऋस्वे जातौऽपि न ण-
 तिः । चिण्सुलोः इति दीर्घविकल्पनाद् इति ॥ कथम् षण्ड उच्यते । यम उ-
 पयमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुद्द्वयभाव इति ज्ञेयम् । अथवा
 उच्यमोपयमशब्दौ घञर्थे कविधानाद्बोध्यौ ॥ णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङ्गन्ता
 णिजन्ताहा कमेचिणि खेरनिटि इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ।
 विभाषा ॥ लभेयश्च इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लभं लभम् । लभं ला

भम् । प्रादेष्टु, प्रलभम्, प्रलभमित्येव ॥ अथ ये द्विकर्मकास्तेषु सकृत्कृतक-
लार्थाः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं बोधयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह द्विकर्म-
काणां त्विति ॥ दुष्ठादेरिति । दुष्ठाच्च इति श्लोके पूर्वाहोपात्ता दादश दु-
ष्ठादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि सादयो मता इत्यन्वयः ॥ अकथितं च इति सूत्रेण
यस्य कर्मसंज्ञा तद्वैषम्यम् ॥ गतिबुद्धि इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह ।
बुद्धिभक्त्यर्थयोरिति ॥ निजेष्वेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह
गतिबुद्धि इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्वैषम्यम् ॥ प्रयोज्येति । अगौ कर्तृणां क-
र्मसंज्ञा यस्य तत् प्रयोज्यकर्म ॥ अन्येषामिति । गत्यर्थकर्मककरोतीनाम् ॥
सादय इति । कृत्यकृत्यलक्षां आदिशब्देन याज्ञाः । गौर्दुष्ठात इति । देवदत्ते-
नेति शेषः । कृत्वादिषु गौर्दोषव्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः ।
अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या । हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्यु-
दाहर्तव्यम् ॥ ग्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः ॥ माणवक इति । अयं
प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः ॥ प्रायेणेति । ये
भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका
इति भावः ॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह । भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्यः इ-
त्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् मथनाति
सागरोऽमृतम् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्तुता वसूपमानस्य वस्नूनि मेदिनी
इति प्रदुग्धे इत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इति प्राप्तस्य सकर्मकाणां मिति निषेधे दुग्ध-
पयोः इति प्रतिप्रसृतस्य यको न दुहस्तुनमाम् इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरो-
धात् । द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः ॥ तच्चि-
न्त्यम् । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् ॥ अत्रे-
दमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मति कृण्वि व्रजो गां स्वयमेवे-
ति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भव-
ति । कृष्यते व्रज गौः स्वयमेवेति । तथा गारपादानत्वविवक्षायां गौर्दुष्ठात पयः
स्वयमेवेत्यादि ॥ कर्मवत् कर्मणा ॥ वत्करणं किमर्थम् । यथा अन्नदत्तं प्र-
युज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवद् इत्यर्थं वदति तथा कर्मत्पुज्यमानेऽपि क-
र्मवदित्यर्थलाभात् सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मत्पुज्यमाने कर्मसंज्ञ-
क इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे सकारो न

स्वात् । किं तु कर्मणि स्वात् । पश्यते बोधनः । भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं
 प्रयोगः सिद्धान्ते दृष्ट एव । तथापि पश्यते बोधनेन भिद्यते काष्ठेति भावे न
 स्वादिति बोध्यम् ॥ कर्मशब्देनात्र कर्मस्वक्रिया लक्ष्यत इत्याह । कर्मस्वयेति ।
 कर्मकारकस्वयेत्यर्थः । कर्तरि शप् इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमवा विपरिचय्यते
 स च विशेषस्तदाह । तुल्यक्रियः कर्तेति ॥ कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रा-
 तिदेशेपि लक्ष्यं सिध्यति । तथापि
 शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवान्वितः ॥ भावे लकारे
 इति । तत्र कर्तृरनभिहितत्वादिति भावः ॥ हिलकारकादिति । व्यत्ययो बहु-
 लङ्गिङ्गाश्रित्यङ् इति संहितया पाठेनुस्वारस्य परसवर्णेन जाने लकारे तस्योपरि
 लङ्गयमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति,
 न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति
 व्युत्पादनस्य फलमाह । अत एवेति ॥ न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुं रूपस्वा-
 नात् कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्ताथानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां
 नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः ॥ पञ्चेदं बोध्यम् ।
 कृत्यक्तलक्षणाः इत्यत्र क्तप्रहणं त्यक्तुमुचितम् । तस्य कर्मकर्तरि दृष्टत्वात् ।
 भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति
 वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेव इति ॥ ननु गत्यर्थकर्मक इत्यत्राविवक्षितक-
 र्माणिकर्मका इति न गृह्यते दत्तवान् पक्कवान् इत्यर्थं दत्तः पक्कः इत्यापत्ते-
 रिति चेद् ॥ अत्राहुः । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति निष्ठातकारस्य नकार-
 विधानसामर्थ्यादविर्वाचितकर्माणोपि कचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकार
 स्तत्र न लभ्येत । तेन सिनो ग्रासः स्वयमेव भिन्नः कुसूलः स्वयमेव इत्यादि
 संगच्छते इति ॥ अतः केचिददन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे कर्म-
 वत् कर्मणा इत्यत्र वत्प्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो
 न स्वादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यक-
 र्मकात् कर्तरीव भावे लकारस्य निर्वाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि
 केवलकर्तुं स्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्कर-
 णाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्डः इत्यत्र न दुष्टं न-
 माम् इति यको निषेधेपि शप् न स्वात्, वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्वा-
 दिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिदृष्टिर्हरेति ॥ न
 तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तत्र भेदनिवर्धनम् । न च प्रकृते भे

दोषः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मफलरूपक्रियाया एव कर्तृत्वत्वात् ।
तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः ॥ वास्तविकभेदाभावेऽपि पाधिकभेदो-
क्षीत्याह । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तत्र दोषाधिकम् । पक्ष-
भेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमात्रित्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्
कर्मत्वक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तृरक्षीति भावः ॥ करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्य-
क्रियः कर्ता इत्येतावत्त्वच्यमाने असिना भिनत्ति, स्वास्यां पचति इत्यादौ करणा-
धिकरणयोर्यो व्यापारः स एव इदानीम् असिच्छिनत्ति स्वास्यो पचति इत्यादौ
कर्तृत्व इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्मा भूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थायां विक्रिया-
दिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असिस्वास्योर्व्यापारो वस्तुतः सकपि धातुना नो-
पात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वे-
नावशिष्टत्वात् । न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातूपात्तक्रियया तुल्यक्रियः इत्युक्तम-
स्ति, येनातिप्रसङ्गो न भवेत् ॥ ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवतीत्युक्ते केने-
त्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत
एवेत्यत आह । किं चेति ॥ अधिगच्छति इत्यादिश्लोकोत्तराहं तु यत्कृपावशतस्त-
स्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥ ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियाशब्दा-
च्च । तच्च व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पविभिदिप्रभृतीनां
गमिद्विप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृत्वभावका
गम्यादयः इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह । यत्र कर्मणीति ॥ यामिष्यति ।
आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपल-
भ्यते इति बोध्यम् ॥ कारिष्यते इति । स्यसिचमीयुट् इति वैकल्पिकः चिण्वदि-
ट् । पक्षे ऋहृनोः स्वे इति इट् । करिष्यते एवं लृडि अकारिष्यत अकारिष्यत ।
सिचिचिण्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुटिश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट ।
पक्षे कषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यच्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव ॥ अ-
कारीत्यादि ॥ नैतत्सिध्येदिति । कर्मवत् कर्मणा इति कर्मधत्त्वं न सिध्येदि-
त्यर्थः । एतेन पचति पाकं करोति इति विवरणादास्यातस्य यत्र शक्तिरिति नै-
यायिकोक्तिः परास्या । करोतेयंमार्थत्वे तु यतते इतिवत् सकर्मकतापि न स्या-
दिति ॥ एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृत्वत्वाभ्युपगमनेत्यर्थः ॥ यगभावादिति । सति
तु यग्नस्तुल्यकसीयमान इति स्यादिति भावः । ओलोप इति । ओतः श्यनि इत्य-
नेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह ज्ञानजित्यत आह । ताच्छील्यादाविति ॥
नन्विति । ज्ञानच् न भवतीत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशतः इत्यत्र तयो

रेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्तृस्त्वक्रियायाः कर्तृस्त्वत्वात्
 कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह । सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं
 स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोवशमाश्रयितव्यः । तथा च स्निग्धां
 क्रियां प्रति कर्तृत्वम्, इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा इयोरपि
 कर्तृस्त्वमेव स्याद् इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्त्वक्रियायाः कर्तृ-
 स्त्वभावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात् कर्मस्त्वफलस्य
 कर्तृस्त्वत्वमस्ये वेति शङ्काम् । तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा
 फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किं च रुद्धिगम्योः कर्तृस्त्व-
 क्रियत्वात् आरोहते हस्ती, गच्छति ग्रामः इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति, भाष्यकैयटा-
 दिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुद्धिगमिभ्यां स्पृशेर्षेऽप्यं
 दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह । अजेति ॥ ग्रामं नय-
 तोति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात्, क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं
 स्यादिति भावः ॥ नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति क-
 र्मस्त्वक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् ॥ अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलभ्यानुपलभ्यव-
 दुद्ध्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्वांशस्योद्देश्यता, सा कर्मस्त्वक्रिया । यत्र तु
 व्यापारांशस्य, सा कर्तृस्त्वेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च
 विशेषानुपलभ्यात् कर्तृस्त्वता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येमित्युद्देशः, न त्वयं
 विषयो भवत्विति । एवमहमुपरिगच्छेमित्युद्देशः, न तु हस्तिनो न्यग्भावो भव-
 त्विति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरिगमनं तदेव रुहेरर्थः । न तु
 न्यग्भावमात्रम् । तच्च स्वशाखां हस्ताभ्यामवनयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहती-
 त्यप्रयोगात् । अत एव हि यद्विदुपरं कन्दसि इत्यत्र भाष्यं रुद्धिर्गत्यर्थः इति । अ-
 त एव आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयतिः महामात्र इत्यादिप्रयोगे-
 ष्वणौ कर्तृणौ कर्मत्वं संगच्छते ॥ पचिभियोस्तु विक्रित्तिद्विधाभवनरूपो विशे-
 षः । कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्त्वक्रियत्वात् पच्यते षो-
 दनः, भिद्यते काष्ठम् इत्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव, अजाग्रामं नयति इत्यत्रापि
 कर्मस्वांशस्य संयोगस्योद्देश्यता, न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधो-
 यमावश्यक इति दिक् ॥ दुष्टिपथोरिति । हि कर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृ-
 त्वविवक्षायां सकर्मकत्वाभिषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः गौः पयो दुग्धे इति । अत्र
 कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं गौणे कर्मणि दुग्धादेः इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः
 कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः ॥ एवं च प्रधाने नो-

हृत्पञ्चहाम् इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति
 फलितम् ॥ अचः कर्म ॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिण्तेऽशब्दावनुवर्तते दीपजन इत्य-
 तोऽन्यतरस्यामिति च तदाह । अजन्तादित्यादि ॥ अचः किम् । अमेदि काष्ठम् ।
 अत्र नित्यं चिण् ॥ कर्मकर्तारि किम् । अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि नित्य-
 मेव ॥ दुहश्च ॥ कर्मकर्तरोत्येव । अदोहि गौर्गोपेनित्य च तु नित्यम् ॥ उदुम्बरः
 फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृ-
 त्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः ॥ ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठः इति ये
 वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । उदुम्बरः फलं पच
 तीत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपथ्योः इत्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं
 विधीयते, सृजियुज्योरिवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु । नि-
 त्यमाद्युदात्तार्थम् । यकि तु तास्यनुदात्तेत् इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
 कृते यक उदात्तत्वं श्रूयते ॥ अद्योपपन्न इति । अद्योपपन्नो कर्तारि तु यगव ॥
 भूषाकर्मिति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह । भूषवाचिनामिति ॥ अन्यत्वेति ॥ आ-
 त्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह । अवाकोर्ध्वेति । लि-
 ङ्सिचोः इति वेट् ॥ आद्रियत इति । तुदादिस्वाच्छः रिङ्शयग्लिङ्छु इति
 रिङि इयङ् ॥ आह्वेति । उञ्चेति कित्त्वम् । ऋस्वादङ्गात् इति सिचो लोपः ॥
 न रुचः ॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिण्तेऽशब्दावनुवर्तते । अचः कर्मकर्तारि इत्यतोऽनुवर्तनादा-
 ह । कर्मकर्तरोत्येवेति ॥ अतमेति ॥ तपस्तापस इत्यनुषज्यते ॥ न दुहस्तु ॥ ननु
 दोग्धिपर्यायत्वेन स्त्रीतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गौरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां अपि प-
 योरूपकर्मणो विद्यमानत्वात् सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरिव ना-
 स्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रसवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातो
 रर्थः सा च गर्भिणी । स्नु प्रसवणे इत्यत्रापि करणे लृट् । प्रसूयतेऽनेनेति प्र-
 सवणं सा चोत्कण्ठा ॥ स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरूपस्रुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी
 इति प्रयोगे उपस्रुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां प्रसूति उत्कण्ठयति । अस्त-
 र्भाषितव्यर्थोऽत्र स्नौतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रसूते गौरिति ॥ प्रस्राविष्टे-
 ति । चिण्वदिट् । न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्काम् ।
 चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमिति दिश्यते । न च चिण् न इत्युक्त्या मोऽति-
 देशो निषिद्धं शक्यते, येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् ॥ प्राप्नोष्टेति । स्नुक्रमो-
 रनात्मनेपदनिमित्ते इति नियमाहलादिलक्षण इङ् न ॥ नमते टण्ड इति ।
 इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्यक्रियत्वमस्ति कर्मस्यांश-

स्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवशावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥ अन्वीकरतेति । विधिं प्रतिषिद्धे णिञ्चि इति लङ् ॥ णिञ्चिञ्चि इति श्चः सामान्यग्रहणस्य फलमाह । पुच्छमुदस्यतीत्यादि । पुच्छभाण्डइति णिङ् ॥ आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति । विकुर्वते सैन्यवा इति ॥ कुशिरप्नोः ॥ न दुहकृन्माम् इत्यतो नेति वर्तते तदाह । न यमिति ॥ किं तु श्यञ्चिति ॥ तस्मिन्नेव विषय इति भावः । न गिरा गिरेति ब्रूयात् इत्यादौ मिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य गिरापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवति । एवमिहापि यक्कः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदोये स्थान एव भवति अतो व्याचष्टे । यगविषये नास्येति । श्यना संनियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यसभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति । कीषीषीष्टेति ॥ कीषिष्यते । चुकुषे । अकीषिष्यत । रङ्क्ष्यते । ररञ्जे । अरञ्जि । अरङ्क्ष्यते । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु आच्छीनद्योः इति विकल्पः । स्वरं विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकारेणेभिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते, तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा ॥ भूते इत्यधिक्रियते अनद्यतने लङ् इत्यतः अनद्यतन इति । अभिज्ञास्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह । स्मृतिबोधिनीत्यादि ॥ वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म, कृणोति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् ॥ तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं स्मरणमिति फलितोर्थः ॥ न यदि ॥ लट् प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥ वासो लक्ष्यमिति । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति । सहसा बुद्धयनारोहात् ज्ञाप्यम् ॥ पक्षे लङ्गिति । वने वने अवसाम । गाः अचारयाम ॥ यच्छब्दयोगेपीति । अत एव न यदि इति योगात् पूर्वं विभाषा साकाङ्क्षे इति न कृतमिति भावः ॥ अत्यन्तापह्नवोपलापः । तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्यं यदभियुक्तस्तद्देतोरप्यपह्नवः ॥ नाहमित्यादि कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सीराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति स्मरणात् । तस्मिन्देशे त्वया (गत्वा) धिरं स्थितम् इति केनचित् कश्चिदुक्तः सक्ताह नाहं क-

लिङ्गान् जगाम इति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूतं
नमनमपीति भवत्यस्यन्तापङ्गवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सै गमनमेवा-
पक्षयति, न तदास्यन्तापङ्गवे इति लङ्गेव भवति न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥
प्रश्ने । भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि लङित्याह । प्रष्टव्य
इति ॥ आसन्नमेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम् । पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकटका-
लमित्याहुः ॥ पृष्ठ्यमान इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधा-
त्वर्थं प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः ॥ प्रश्ने किम् । भूतानद्यतनपरोक्षे लिङेव । जगाम चैव ॥
लट् स्मे ॥ स्म इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥ ननौ ॥ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति
विग्रहः । समाहारइन्द्वे तूभयत्र स्यात् । इष्यते च प्रतिवचने एव लट् तदाह ।
ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवती
ति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति
पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥ नन्वोः । भूत इत्येव । पक्षे लुङ् ।
अनद्यतने तु लङ् ॥ पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ्लटोरभावपक्षे लङ् । पारोक्ष्ये
तु लिङित्यर्थः । भविष्यतीति । भविष्यति गम्यादयः इति सूत्रात् ॥ यावत्पुरा ॥
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । यावदभुङ्क्त इति।
निश्चितं भोज्यते इत्यर्थः । यावदास्यत इति । अनद्यतनभविष्यति तु यावदाता
तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ विभाषा ॥ ननु अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् इत्य-
नद्यतने किमो हिंल् विहितः । तैतश्च कर्हियोगे लुटैव भाष्यमिति कथमुदाहृ-
यते कर्हि भोज्यते इति ॥ अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोज्यते इति लट् ।
कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति ॥ भोक्तावेति ॥ ननु भविष्यत्सामान्येयं
लङ्निहितः तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदाद् इति चेद् ॥ अत्राहुः ।
अनद्यतने लुट् इत्यत्र विभाषा कदा इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि इष्टानुरो-
धेन अनुवर्तन्ते । तेन लुङ्निष्येपि लङ् भवति न त्वनद्यतने लुटा लङ् बाध्यत
इति ॥ किं हत्ते ॥ किमा हत्तं किं हत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुञ्चेत्याद्यपि किं-
हत्तम् । तथापि तन्न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यमीत्यादौ
भविष्यति लङ् नेत्याहुः ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात् पूर्वेण मिदेष्य-
किं हत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति । योन्नमिति ॥ लोडर्थ ॥ लोडर्थस्य लक्षण-
मिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोडर्थगोचारणप्रेषस्य लक्षणम् । भोजन-
काले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥ पक्षे लुङिति । कृष्णश्चेद्भोक्ता, कृष्णश्चेत्
भोज्यते त्वं गाधारयेत्यर्थः ॥ लिङ्चोर्ध्व ॥ कालाट्ठञ् । तद्वितार्थोत्तरपद इत्यत्र

दिक्कंख्ये इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कयामाह । निपातनादिति ॥
वर्तमान ॥ स्वार्थे ष्यजिति । अस्मादेव सामीप्ये इति निर्देशात् ष्यजि सिद्धे च-
तुर्थर्णादिभ्यः इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः ॥ न चात्र पूरणगुण इति निषेधात्
बहोवसासो न प्राप्नोति इति वाच्यम् । अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्य अनित्य-
त्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि मिदम् ॥ येनोपाधिनेति । धातुविशे-
षाद्युपाधिना । तथा हि । पूज्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति
न तु धात्वन्तरात् । तच्छोलादिविशिष्टे कर्तरि अलङ्कार इत्यारभ्य भ्राजभास
इति यावद् ये इणुजादय उक्तास्तेऽपि कजादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव
भवन्ति ॥ कदागतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम् । आगच्छामीत्युदाहरणे भू-
तकालाभिव्यक्तयेयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानसमीपभूतकाल-
द्योतनाय । तेन आगमनाविनाभूतं यद् रूपं धृतीधूसरताप्रखेदादियुक्तं तत्प्र-
तिनिर्दिश्यते ॥ एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यं गच्छामीत्यु-
दाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्त्विदानीमेव गमिष्यामीति व-
र्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाविनाभूतं यद् रूपं परि-
करबन्धादियुक्तं तत् प्रतिनिर्दिश्यते ॥ न च कर्देति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः का-
लानुपादानादसंगतिः शङ्क्या । उत्तरत्रायमेष गच्छामीदानीमिति का-
लावगमात् ॥ सामीप्ये किम् कदा आगतो भवान् । अस्मान्मासात्
पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गा-
त्वारोपवद् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात् ॥ आशंसायाम् ॥ आ-
शंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य
वर्षादेर्भविष्यत्कालसंज्ञायाऽभिव्यक्तित्युक्तम् ॥ आशंसायां किम् । गमिष्यति ॥
क्षिप्रवचने ॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम् । तदाह । क्षिप्रपर्याय इति ॥
पूर्वविषय इति । आशंसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽयम् ॥ आशं-
सावचने ॥ भूतवर्तमानवत् प्रत्यययोरपवादः ॥ न तु भूतवदिति । न वर्तमान-
वदित्यपि बोध्यम् । अधोयीयेति । एवं प्रार्थये अधोयीय इच्छामी वयमधोयी
महीत्यादि ज्ञेयम् ॥ क्षिप्रमिति । क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाज्जिडिति भावः ॥ ना-
नद्यतन ॥ भूतानद्यतने लङ्घितः भविष्यत्यनद्यतने तु लुट्, तौ चानयोरर्थयो-
र्निषिध्यते तदाह लङ् लुटौ नेति । एवं च भूते लङ्घित्याशयेनीदाहरति । अक्षं दा-
स्यतीत्यादि ॥ अग्नीनेति । आहवनीयादीन् ॥ भविष्यति मर्यादा ॥ अक्रियाप्रव-
न्मार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह । अनद्यतनव-

ब्रूतेति । लुङ् इत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् ॥ भविष्यति किम् । योधा अप-
तिक्लान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तूनपिबाम ॥ मर्यादाव-
चने इति किम् । योधा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून
पास्यामः ॥ अवरस्त्रिभित्ति किम् । योधा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं
कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून पातामः ॥ कालविभागे च ॥ कालविभागः कालविशे-
षः । अनहोरात्राणामिति सम्बन्धषष्ठी ॥ पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ
कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेत् कालविभागः अहोरात्रसंबन्धो न चे-
दित्यर्थः ॥ इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवन्न इत्युक्ते कस्मादित्यपे-
क्षायामर्थान्कालविशेषादिति लभ्यते इत्येके ॥ केचित्तु कालविभागे इति पञ्च-
म्यर्थं समीत्याहुः ॥ उत्तरार्थ इति । परस्मिन् विभाषा इति सूत्रे कालमर्या-
दाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोतीतस्तस्य यदवरं
मासात्तत्र पयोः पातामः ॥ मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य य-
दवरं मासात्तत्र पयः पातामः ॥ पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र संख्यापूर्वं रात्रम् इति
क्लेशत्वेन भाष्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन् पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात्
पुंलिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । अहः सर्वैकदेश इत्युच्यते स्याभावप्रसङ्गादिति चे-
त् ॥ सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लेशत्वं नेत्याहुः ॥ परस्मिन् ॥ भविष्य-
त्यनद्यतनवन्नेति विकल्पेन निषिध्यते ॥ वर्ज्यमिति ॥ णिजन्तादचो यदिति
कर्मणि यत् ॥ वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां च इति णमुल् । अनहोरात्राणामि-
त्येव ॥ योयं वत्सर आगामो तस्य यत् परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पाताम इत्या-
दि ॥ लिङ्निमित्ते ॥ अतिपत्तिरनिष्पत्तिः ॥ भूते च ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् स्या-
त् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यामिह
श्रेयम् ॥ अस्योदाहरणानि उताप्योः समर्थयोर्लिङ् इत्यारभ्य समानकर्तृकेषु
तुमुन् इति विहाय सप्तसूत्रां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु वोताप्योः इत्यनेन
विकल्पोक्तेः ॥ लृङ् चेति । लिङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पो भविष्यति तु नि-
त्यमेव लृङ् ॥ गर्हायाम् ॥ अत्र वोताप्योः इति न संबध्यते । वर्तमाने लङुक्तः ।
कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥ कालत्रये इति । कालविशेषानुपादा-
नादिति भावः ॥ परत्वादिति । निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ अपि जा-
यामिति । त्वयसि अत्याचारित्यादिविषयेपि त्वजसोत्यादिलङ्घनः प्रयुज्यत इति

भावः । एवं यो जायां तस्याञ्च अत्यजत् अत्याचीत् त्वक्ता त्वच्चातीत्यदिविषये-
 पि योजायामपि त्वजति । जातुगणिकामाधत्तइति । लडेव कालत्रयलकारा
 पवादतया प्रयोक्तव्यः । लिङ्निमित्ताभावादिव क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥
 कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्त्वकथं । भूतान-
 द्यतने लृङ् कथं धर्ममत्यजः । भूतसामान्ये लृङ् अत्याचीः । भविष्यत्सामान्ये
 लृट् कथं धर्मं त्वक्षसे इत्यादि ॥ अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति श्रेयम् ॥ किं-
 त्ते ॥ लिङ्लृटौ कालत्रये स्तः ॥ नानुवर्तते इति । एवं चास्मिन् विषये निन्द-
 ति निन्दित्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः ॥ प्राग्वदि-
 ति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थः ॥ अनवकृत्यमर्षयोः ॥
 लिङ्लृटावनुवर्तते । तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किं-
 हत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिं हत्ते पीति न कर्तव्यम् । पूर्वनि-
 पातार्हस्याप्याचः परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा
 भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैवो हरिमनिन्दित्यदित्याद्युदाहर्त-
 व्यम् ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु ॥ लिङ्लृटोः प्राप्तयोरिव लृङ्प्रहणाजिङ् निवर्तते इ-
 त्याशयेनाह । लिङोपवाद इति ॥ अस्तिभवतीति । त्वत्कर्तृकं शुद्रागमनमस्ती-
 त्यादिरर्थः ॥ लृङ् नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् ॥ जातुयदो-
 लिङ् ॥ अनवकृत्यमर्षयोः इति लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थम् ।
 तदाह । लृटोपवाद इति । अयं कालत्रये ॥ लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते
 वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिन्दित्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥
 अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लङुक्तः ॥ यच्चयत्रयोः ॥ अनवकृत्यमर्ष-
 योः इति वर्तते यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवादः । योगविभा-
 गस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरिवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः ॥ क्रियातिपत्तौ
 लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यः न अहं न मर्षयामीत्यादि ॥ गर्हा-
 यां च ॥ कालत्रयेयं भवतीति सर्वलकारापवादः ॥ लिडेव स्यादिति । गर्हायां
 विभाषा कथमि इति लृट् प्राप्तस्तत्रेव किं हत्ते इति लृट् प्राप्तस्तयोरपवादौ यच्चय-
 त्रयोर्योगे विहितोऽर्थः लिङिति भावः । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शुद्रमया-
 जयिष्यस्तदन्यायमित्यादि ॥ चित्रीकरणे च ॥ अयमपि कालत्रये । लृङ् प्राग्व-
 त् । यच्च यत्र वा त्वं शुद्रमयाजयिष्यः । आश्चर्यमेतत् ॥ शेषे ॥ सर्वलकारापवा-
 दः ॥ सोधोयीतेति । यदायद्योरुपसंख्यानात् जातुयदोः इति लिङ् । लिङ्निमि-
 त्ताभावादिव लृङ् न ॥ उताप्योः ॥ धातौलिङ् स्यात् कालत्रये ॥ भूतेपि नित्य

इति । वायव्यस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेषु नित्यं लृङ् । उताहनिष्यह
 स्वं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥ कामप्रवेदने ॥ लिङ् स्वादिति ।
 कालत्रये सर्वलकारापवादः । कश्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुषङ्गनीयम् ।
 वर्तमानसामीप्ये इति लट् ॥ संभावनेल ॥ प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रथम-
 या सप्तम्या चेति । संभावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, अलमिति
 प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥ संभावनेर्थे इति ॥ ननु प्रथमया विपरिणमित-
 त्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् ॥ अथाहुः । संभावनेलम् इत्यावर्त्य द्वि-
 तीयस्त्वेव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः ।
 अलमिति । तच्च संभावनं समर्थ इति चेद्वति तदा लिङ् स्वादित्यर्थः ॥ सि-
 द्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते, तद-
 र्थस्तु मम्यते, तत्रेति फलितोर्थः । मनोरमायां तु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयो-
 गश्चेत् इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्वाप्रयोग इति विग्रहः । कस्या-
 प्रयोग इत्याकाङ्क्षायांमर्यादलंशब्दस्येति बोध्यम् ॥ अपि गिरिमिति । संभाव-
 नद्योतकोपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्ये-
 यं लिङ् । लृङ् प्राग्वत् । अपि गिरिं शिरसामेक्ष्यत् ॥ अलमिति चेत् किम् ।
 प्रायेण गमिष्यति ॥ विभाषा धातौ ॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं त-
 स्मिन् धातौ । संभावनार्थकधातावित्यर्थः ॥ भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण
 नित्यो लिङ् ॥ धातौ किम् । संभावनवचनं स्वरूपग्रहणं मा भूत् । कृते तु सं-
 भावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् ।
 पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥ हेतुहेतु ॥ विभाषा इत्यस्यानुवर्तनादाह । वा स्यादि-
 ति ॥ नमश्चेदिति । कृष्णनतिः सुखप्राप्तौ हेतुः ॥ भविष्यत्येवेति । लिङित्य-
 नुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥ हन्तीत्यादि ॥
 ननु लक्षणेहेत्वोः क्रियायाः इति हन्तेः शब्दप्रत्ययः स्यात् । हननस्य पलायने हे-
 तुत्वात् ॥ मैवम् ॥ देवतातो गतो आह इतियोगं च सद्वाधिः । मिथस्ते न
 विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ इति शाच्छुरोन्यतरस्याम् इति सूत्रे भाष्ये
 व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे । देवतात इति संज्ञा । तत्र
 नुदविदोन्द्वाप्राज्ञीभ्यामन्यतरस्याम् इति न नत्वं भवति । देवतात इति, किं
 तु देवतात इत्येव । यो यङि अचि विभाषा इति प्राण्यं गे नित्यं लत्वम् । गलः ।
 विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । विभाषा अहः इति अप्रत्ययो जलचरे भवति ।
 आहः । ज्योतिषि न । अहः । लक्षणेहेत्वोः इति सूत्रे नन्वोर्विभाषा इत्यतो

विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति शब्दयोगे सङ्घिः । शब्दशानची न भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र त्ववङ् न भवति । गोक्षः । संश्रितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र शास्त्रोक्त्यन्तरस्याम् इति संश्रित इति इच्छविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शातश्रितः । ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः ॥ क्रियातिपत्तौ तु भूते भाविष्यति च नित्यं लृङ्प्रत्ययवर्षिष्यत्सस्यमुदपत्स्यत् । इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ ॥ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ् च इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ् लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् ॥ इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् समानकर्तृकेषु इति तुमुन् न ॥ ननु कामप्रवेदने कश्चित् इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिव लिङ् ग्रहणं मास्तु, लोडेव विधीयतामिति चेत् । न । लोटा लिङो बाधा मा भूदिति लिङ् ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् इच्छार्थेषु लोट् च इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । चकारेण लिङोनुकर्षं तत्संबन्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि कालप्रवेदने इत्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे कामप्रवेदने कश्चित् इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम् । यथार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते, इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् ॥ लिङ् च ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यनेन इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ इति विहितयोर्लिङ् लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ् लोटोर्नित्यं बाधो नेति शङ्क्यम् । क्लृप्त्युत्तुमुन्खलर्थेषु तदभावात् । अद्यापि वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्यात्, लोट् मा भूदित्येवमर्थं तदारब्धमेव । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् ॥ इच्छार्थेभ्यो ॥ इच्छार्थेभ्यः किम् । पचति गच्छति ॥ प्रेषातिसर्गः ॥ प्रेषो विधिरिति । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रेषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः ॥ लोटोनुकर्षणमिति । लोट् च इति योगस्येदमेव प्रयोजनम् । एकयोगत्वे तु लिङोप्यनुकर्षणं स्यात् । प्राप्तकालार्थमिति । प्रेषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः ॥ लिङ् चोर्ध्वं ॥ प्राप्तकालविशेषप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम् । प्रेषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ् । लोटोक्त्यानां कालविशेषेस्मिन् लिङो बाधा मा भूदिति चकारः ॥ पूर्वसूत्रस्यविषय इति । प्रेषादय और्ध्वमौर्ध्वार्थे इति चानुवर्ततते इति भावः ॥ अधोष्टे च ॥ लिङोपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौर्ध्वार्थकाननुत्तरार्थः ॥ लिङादि ॥ कालसमयवेत्तास्तु चेति । उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोपवादः ॥ यद्बुद्धोतेति । यत्कालः

पवतीत्यत्र तु न । प्रैषादीनामनुवृत्तेः ॥ अहं । योग्ये कर्तरि गम्यमानं कृत्य-
चो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वदनीया । त्वं कन्यां वोढा ॥ कन्यां वदरि-
ति । कन्योद्दहने योग्यस्त्वमित्यर्थः ॥ नन्वेहं किमर्थं कृत्यचो वि-
धीयते । यावता सामान्येन विहितत्वादहंऽपि भविष्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः ।
अहंतायां योत्यायामप्राप्तिं लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा मा भूदिति
कृत्यचोर्विधानम् । न च वामरूपविधिना समीहितसिद्धिः स्त्राधिकारादूर्ध्वं
तदप्रवृत्तेरिति ॥ धातुसंबन्धे ॥ इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुप-
पन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् । पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया
चेति स्वीकारात् । शब्दानुगमादृते न शाब्दोस्ति प्रत्ययः इत्यवष्टभ्य शाब्दबोधो
शब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दा-
न्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वामंभवा-
द्भातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकात् इति सन्निधौ
कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थहारकं विशेषणमाश्रितम् । तथेहापि धा-
त्वोरर्थहारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबो-
धकानि क्रधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युः । ततश्च गोमानासीत् गोमान् भविते-
त्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र वसन् ददर्श इत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमान
कालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः
संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ
नानुपपत्तिः । तदेतदभिप्रेत्याह । धात्वर्थानामिति ॥ विषयबहुत्वापेक्षं बहुवच-
नम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् ॥ एतच्च मनोरमानुसारं
व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थहारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न
मिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । तत् करोति तदाचष्टे इत्यत्रेव तदस्या-
स्यस्मिन् इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सि-
द्धेः । न ह्यत्र मतुब्विधौ वर्तमाने लट् इत्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्ती-
त्याहुः ॥ तद्वाच्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमानं पुन-
रत्र प्रत्ययद्वयं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा
स्यात् । गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् ॥ कैयटेन तु तदस्यास्यस्मिन्
इति मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् ॥ तथा
च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति
तदर्थव्यवहारादवगम्यते ॥ किं च दक्षिणमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्ड-

युक्तं एवाऽनीयते नान्यः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमा-
मित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते
मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् ॥
ननु तत्तद्विधिवार्क्येव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । यत्र
काल इति ॥ वर्तमानसामोष्ये इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव
चेह गृह्यत इति भावः ॥ वनानि पश्यन् ययौ इत्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्य-
येषु को वा स्वकालात् प्रच्यतो भवतोऽप्युक्त्यामाह । तिङन्तवाच्येति ॥ प्र-
धानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः ॥ प्रत्यया इति ।
कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ भूते लडिति । एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः ॥
अतीतेति । अतीतवासकर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥ सोमयाजीति । करणे
यजः इति भविष्यति णिनिः । अत एवाह सोमन यच्छमाण इति ॥ एवं च पश्यन्
ययावित्यत्र दृशेभूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे
इत्यत्र तु वेदतेभूते लृट् तस्य लृटः सदा इति शब्दप्रत्ययः । निवेदनं कृतवत
इत्यर्थ इत्याद्युक्तम् ॥ स्यादेतत् । भावि कृत्यमासीत् इत्यत्र सूत्ररीत्या भाविश-
ब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते मत्यतीतं भवनमित्यर्थादासौच्छब्दस्याप्येककलं कम-
तीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासौच्छब्दयोर्युगपत् प्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य
आसीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानी-
मासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीद् इत्यापि गोमानिति
व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु । दसन् ददर्शत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं ल-
डादिः स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूतएव णिनिप्रत्यये जातेपि भवितेति
लुङन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिने-
र्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेत्येति चेद् ॥ अत्राहुः ।
अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तज्ञेयं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूचारब्धः । न हि भावि
कृत्यमासीदित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमगत्याभवतीति सर्वत्र तत् स्वीकर्तुं सु-
चितमिति ॥ क्रियासमभिव्याहारे ॥ द्योत्य इति । क्रियासमभिव्याहारे धातोरेवार्थः ।
लोट् तु द्योतक इति भावः ॥ तस्य च हिंस्रौ स्त इति । ननु लोट् इत्यनेन तिङी
लक्षयित्वा तिङामेव हिंस्रौ विधीयेताम् । तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत
इति गुणोप्यस्ति । वा च तद्धमोरिति वाक्यशेषोपि स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा
येन नाप्राप्तइतिन्यायेन हिंस्रयोस्तिङपवादत्वे सति तद्धमोः स्थाने तयोर्विक-
ल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेद् ॥ अत्राहुः । लोट्प्रत्ययस्य

तिङ् लक्षणा न न्याया । असंज्ञातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसमस्या-
यणन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने
विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्वाण्डित्वाभावेन लुनीहीत्यत्र ईहल्यघोः इती-
त्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र ब्रुव ईट् इतीडागमे ब्रवीमि इति स्यात् । ढण्दीत्यत्र
तु ढणह इम् इतीमागमे ढणेदीति स्यात् । किं च लादेशानामेव परस्मैपदा-
त्मनेपदसंज्ञे, न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वी प-
र्यायेण स्याताम् । न तु तिबादीनां हिस्तडां स्त्र इति पदव्यवस्थया । ततश्च
लकारस्थैवादेशौ हिस्वी न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति ॥ नन्वेवं हयोर-
पि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वी स्यातामत आह ।
तौ चेति ॥ अयं भावः । लोटो हिस्वी इति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोट् इति
वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते, तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वी लोटो भ-
वत इति सामर्थ्याल्लोटधर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोटसंबन्धिनो
धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तस्मिन् । किं तु स्थानिव-
द्भावलब्धलोड्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वी तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते ॥
कंचित्तु क्रियासमभिहारे लोट् इत्यनन्तरं लाघवात् तस्य हिस्वी इति वक्तव्ये
लोड्यहणमामर्थ्याल्लाङ्धर्मकावेवाहिस्वी लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते ।
तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वी तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति
मिहमिष्टम् । एवं च लोटो हिस्वी इति वाक्ये पूर्ववाक्याद् लोट्यहणं नानुव-
र्तनीयमित्याहुः ॥ तिङ्संज्ञौ चेति । तेन पदत्वं तिङ्ङितङः इति च भवति ॥
हिस्त्वविधाने इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्याताम्, तर्हि युष्मात्सामा-
नाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यम् । तत्र च व्यर्थं हिस्वावाधारित
भावः ॥ हिः कर्तरि, स्त्रो भावकर्मकर्तृत्विति । उक्तं च कैयटेनापि हिशब्दस्य
तु भावकर्मकर्तारः इति ॥ अत्र न्यायः । अण्ये ऋस्ते इत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रि-
यासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव । न त्वस्मिन् लोटि लः कर्मणि च इत्याद्य-
र्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनः पुन-
रतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरमतो न संगच्छेत । या-
हियाहीत्यादौ तु कर्त्तादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा
एधाञ्चक्रे इत्यत्र तडादेशात् प्रागैव आमः परस्य लेलुं क्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभा-
वपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका द्विरुपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या
प्रतीयते, तथैव हिस्वान्ते अपि कालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगवशेन

भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । क्रियासमभिहारे हिस्वी लोट्वा च तद्धमोः इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वी लोटौ भवत इति लोड्धर्मकावित्वर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वदृष्टिबो किमनेन लोट इति वृत्तान्तकरणेनेति चेद् ॥ अथाहुः । हिस्वयोर्यदि लोटस्थानिकत्वं न स्वीक्रियते, तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन ईहस्थ-
 बोः इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत् ।
 तथा च हन्त च इत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहीत्यर्थं लुनाति ।
 एवं च लोडन्तत्वलाभायं लोटो हिस्वी इति विधीयते ॥ यदि तु हिस्वी लोट्
 इत्युक्तेपि लोड्झावाश्रयेण लोटकार्यं हन्त च इति स्वरविकल्पः सिध्यतीति
 ब्रूये । तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोड्धर्मकौ हिस्वावित्वर्थस्थानाश्रयणाल्लोडादेश-
 कार्याणि परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तद-
 वस्थः स्यात् । लोट् लोटो हिस्वी इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वात्
 लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्यात् लो-
 डित्यनुवर्त्य हिस्वी लोट् इति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदा-
 त्मनेपदसंज्ञादन्यपि सिध्यन्तीति ॥ समुच्चय इति ॥ चिनोतेर्भावे एरच् इत्यच्
 प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् लोटो हिस्वी तद्धमोर्विषये वेत्यर्थः ॥ यथाविध्यनु ॥
 पूर्वस्मिन् । क्रियासमभिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीते
 स्तद्धोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते ।
 तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद् याहिद्याहीति गच्छति इत्यादि न भवति । यद्य-
 प्यन्यत्र इच्छन्पूर्वार्थमणां शौ इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या व्यवह्रियते म-
 र्वनामस्थाने च इत्यादिना शौ तद्धिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तद्धिन्नेतिपर-
 त्वात् । तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कटाचिद्वक्तृत्वोत्पत्त्यनुप्रयोगे प्राप्ते यथा-
 विधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय व्रीहीनवहन्ति इत्यादिदिधीयत इति निय-
 मविधिरिव ॥ एतेन मीमांसकप्रमिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रे प्रसिद्ध इति वदन्तः
 परास्ताः ॥ देवाच्य इति । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् ॥ इतिशब्द-
 स्थिति ॥ ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगत्वं कथमिति चेद् ॥
 अथाहुः । अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वादव्यवहितविपरितप्रयोयोगरिष्टापत्तिः ।
 एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते ॥ न च समुच्चये सा-
 मान्यवचनस्य इति विशेषस्योक्तत्वात् सूत्रेकदेशस्य पूर्वस्मिन् इति पदस्य वैय-
 र्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोगः इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमे-
 व । अन्यथा याहिद्याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् ॥ यस्मा-

ल्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्त्र्योपस्थितत्वे नानुपयोक्तुमर्हत्वाच्च तूपस्थित-
परित्यागेन यत्किंचिच्चानुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव स्वं रूपं
शब्दस्य इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । अग्नैर्दक्
इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्कारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेना-
नुपस्थितवङ्गादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति ॥ एवं चास्मिन् प्रत्याख्यातं यथा-
विध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रमिद्वनियमविधिः स्थितोदाहरणमन्यदम्बे षणीयमि-
ति दिक् ॥ एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यातोत्वैवसूत्रमि-
त्यर्थः ॥ पक्षे इति । वा च तध्वमोः इत्युक्त्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः । तध्वमाः
इत्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते । ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्य-
स्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथा-
पि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनो-
दाहरति । यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वात् तस्यस्थमिषाम् इति
यात इत्यत्र यस्य तादेशः । विध्यादिलोटविषये त्वनुप्रयोगोऽपि यस्य तादेशप्रवृ-
त्तेर्युयं यातित्वनुप्रयोक्तव्यम् ॥ अधोध्वमधोध्वमिति । सवाभ्याम् इत्यम् ॥ अधोध्वं
इति । विध्यादिलोटविषये तु अधोध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् ॥ भावकर्मणोस्तु
भूयस्त्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युच्येयम् ॥ समुच्चयेऽन्यत-
रस्याम् इति सूत्रे क्रियासमभिहारं इत्यननुवर्तनात् द्वित्वमकृत्यैवोदाहरति । स-
क्तृन् पिब धानाः खादिति ॥ अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोटविषये तु अभ्यवहरत-
त्वनुप्रयोक्तव्यम् । एवं अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्य-
म् ॥ पक्षे हिस्वाविति । पिब खादित्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आखादस्वैत्यभ्यवहरध्वे ॥ ल-
इत्युदाहार्यम् वनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाध-
कमाह । लोटन्तस्येति ॥ भ्रम एवेति । पुरुषांश्च वचनांश्च च । लोटंश्च तु प्रमेवेति
भावः ॥ एवमुक्तीदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदा-
न्तत्वं च सिद्धम् । पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विषयार्थं स्त इत्युक्तामिति
सर्वदृष्टिसिद्धिः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनदेवस्वामिचरणारविन्द-
सेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृती सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्ध्याख्यायां ति-
ङन्तकाण्डम् ॥

समस्तजगतामीशो जगदानन्दकारकः । जगतीजनकः व-
न्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥ १ ॥ कदतिङ् इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात्
कृतां तिङ्ज्ञानाधोऽनन्तत्वात्तिङ् निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति

तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह । धातोः ॥ ननु तिङ्निरूपणात्मागिव सू-
 शाऽनुदके किन् कृत्विगदष्टक् इत्यादिना क्रियादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं
 भवदुक्तसंगतिःसंगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । क्रियादिनिरूपणस्य तत्र प्राप्त-
 क्रियात्वात् ॥ अर्थात् न च कृतमत्रैव निरूपणात्क्रोशशङ्कावकाश इति ॥ यद्यपि
 धातोरिकाचो हलादेः इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तते एव तथापि आर्हधातुकं
 ज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा
 आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन तिङ्शिक्षिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसं-
 ज्ञायां लुभ्यां पृथ्यामित्यादाविड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्धधातु-
 कत्वात् । पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तथ्यत्तथादय इव धातोरित्येवमविधानाङ्गामा-
 देराधधातुकत्वं नति दिक् ॥ प्राग्लादेशाद्वात्वधिकारः इति पक्षोऽयुक्त इत्याश-
 येनाह । आद्वतीयसमाप्तं इति । तृतीयाध्यायममाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । प्राग्लादे-
 शात् इति पक्षे तु तिङ्शित्मावर्धधातुकम् इत्यत्र धातोः इत्यधिकाराभावात् शि-
 त्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपि इति
 ङित्वे च हरोनित्यादौ षोड्ति इति गुणः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । धातो-
 र्लकारे सति तस्मिन् परतो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ ति-
 बाद्यप्रसङ्गः । तत्र तु तिबाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भूतीत्यादौ
 तिबादयः स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति स्वी-
 कारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्य इति व्याख्याना-
 नादिदृष्टिः ॥ नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विदुल्ल लाभे इत्यस्माद्धातोर्वि-
 हितस्य लटः शब्दविकरणव्यवायेऽपि विदो लटो वा इति णलादयः स्युरिति चे-
 द् ॥ अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते, विदिना त्वानन्तर्यमिति ॥ त-
 था चायमर्थः संपद्यते । धातोर्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलादय इत्यभ्युप-
 गमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलादयो भवन्ति, न तु बिभृतेर्लट इति
 दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह ॥ अधिकारोऽय-
 मिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन कृतसंज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय दि-
 तीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् ॥ अयं भावः । यदि द्वितीयधात्वधि-
 कारो न स्यात्, तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कटुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तौ तु
 सप्तमो निर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन च्लि लुङि इत्यादौ लुङन्ते उपपदे च्लिरित्येव
 मनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृतसंज्ञायां करिष्यतीत्या-
 दौ स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन कृतविहितेर्दत्तं प्रातिपदिकत्वात् औत्सर्गिकमेकवचनम्

इति सर्वसमतत्वेन सुप्रत्ययप्रमङ्गाच्च । तस्मादधिकारविशेषे अनयोः संशयोर्वि-
धातार्यमयमधिकार इति ॥ वासरूपोस्त्रियाम् ॥ अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते
कचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव अचो यद् कृत्स्नलोप्यत् इत्याद्य-
पवादविषये तद्वदादयोपि प्रयुज्यन्ते ॥ भव्यं भवितव्यम् कार्यं कर्तव्यं करणी-
यम् वाच्यम् वक्तव्यमित्यादि ॥ परिभाषेति । अधिकारसूत्रमिति स्वीकृते तु
स्त्राधिकारेण विच्छेदाद् वामरूपसूत्राप्रवृत्त्या आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुमि-
त्यादिरूपाणि न मिष्यन्ति । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते ।
क्लाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्वावे भवति लकारोपि तत्रैवेति समानविषयत्वादुभ-
योर्बाध्यबाधकभावः स्यात् ॥ किं च वर्णात्कारः इत्युत्सर्गः । स च रादिफः इत्य-
नेन बाध्यते । न चेष्टापत्तिः । रकारादीनि नामानि शृङ्खतो मम पार्वति इत्या-
दिप्रयोगविरोधात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषेयम् इ-
त्युक्तम् ॥ एतेन शक्ति लिङ् च इति ज्ञापकात् वामरूपविधेरनित्यत्वेन स्त्राधि-
कारादुत्तरेषु क्तव्युत्तमुन्वलयेषु वामरूपविधिर्नास्ति इति सिद्धान्तः संगच्छत
इति दिक् ॥ वासरूपः इत्यत्र असरूपः इतिच्छेदोन्वया लाघवे विशेषाभावेनाम-
न्देहाय सरूपो वा इति ब्रूयादित्याशयेनाह । असरूप इति ॥ असरूप इति किम् ।
कर्मण्यण् उत्सर्गः आतोनुपसर्गः कः इत्यपवादः स तूत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा
स्यात् । मोदः कम्बलदः । न च कृतेष्यसरूपग्रहणे अण्कयोरप्यसरूपत्वाच्चेष्टसि-
धिरिति वाच्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् । अस्त्रियाम् इत्यत्र
स्त्रीशब्दः स्त्रयते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्याशयेनाह । स्त्राधिकारोक्तं विने-
ति ॥ तेन स्त्रियां क्तिन् इत्युत्सर्गमप्रत्ययात् इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकीर्षा ।
जिह्वीर्षा ॥ ननु अस्त्रियाम् इत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिका-
रावगतिरित्यादिव्याख्यां विज्ञाय स्त्रियामभिधेयायां वामरूपविधिर्न इति स्त्रिया-
मित्येवंशब्दसूत्रार्थं विहिते वासरूपविधिर्न इति वा व्याख्यायतामिति चेद् ॥ अ
त्राहुः । स्त्रियां वाच्यायाम् इति पक्षे लब्ध्या लवितव्येति यतो विषये तव्यो न
स्यात्, इयोरपि इह स्त्रीत्ववाचकत्वात् । स्त्रियामिति शब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावक्रो-
शी व्यावक्रुष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णचो विषये क्तिञ्च स्यात्, इयोरपि स्त्रिया-
मित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च स्त्राधिकारोक्तं विनति व्याख्येयं ज्ञायमीति दि-
क् ॥ कृत्वाः ॥ अत्र प्रत्ययः इत्यादिवत् कृत्यः इत्यधिकारेणापीष्टमिदं बहुवचनमनु-
क्तप्रत्ययसमुच्चयार्थम् । तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्या-
हुः ॥ प्लुतः प्रागिति । प्लु लृत्वचो इत्यतः प्रागित्यर्थः । रोगाख्यायां प्लु लृ बह्वलम्

इति नावधिः, प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवधिविशेषे ज्ञापकं तु अर्हं कृत्यत्वचक्ष इत्य-
 त् कृत्यात्पृथक् त्वचो ग्रहणमेव । न चैवं त्वचोक्तत्वेऽपि खलुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्या-
 त् । इष्टापत्तौ तु तयोरेव इति भावकर्मणोरेव खलुल् स्यान्न तु कर्तरीति वाच्यम् ।
 भाष्ये एव खलुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकम् इति सिद्धान्तितत्वात् ।
 वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राक् खलुलः इति प्रचिक्षेप ॥ तयोरेव ॥ तच्छब्देन भावकर्मणी
 परासृज्येते । एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह । भावकर्मणोरेवेति । यद्य-
 प्येतत्तत्तत्क्रौञ्चिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपक्षार्थमेवकार इत्येके ॥ त-
 श्चायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥ स्वरार्थाविति । तकारस्तु तित्स्वरितम् इति
 स्वरितत्वार्थः । रेफस्तु उपोत्तमं रिति इति मध्योदात्तार्थः ॥ कृत्यचः । उपसर्गात्
 इत्यनुवर्तते, रषाभ्याम् इति च । तत्र तत्स्थ्यान्ताच्छब्दमित्याह उपसर्गस्थ्यादिति ॥
 कृत्यस्थस्य न स्येति । अत्र उत्तरस्येत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न
 स्यादिति भावः ॥ प्रमग्न इति । टुमस्जो शुद्धौ ओदितश्च इति निष्ठानत्वं तस्या-
 सिद्धत्वात् स्कोः इति मलोपः, चो कुः ॥ निर्विभस्येति । विदेः ऋस्य रदाभ्याम्
 इति नत्वं पूर्वस्य दस्य च ॥ प्रयापणीयमिति । या प्रापणे णिचि अर्तिङ्गो इति
 पुक् णेरनिटि इति णिलोपः ॥ प्रयाप्यमाणमिति । यार्तर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धा-
 त्वेन वर्तमाने कर्मणि लटिलटः शानच् तस्य शिच्चे न तिङ् शित् इति सार्वधातु-
 कत्वे सार्वधातुके यक् इत्यनेन यकि कृते णेरनिटि इति णिलोपे आने सुक् इति मु-
 गागमे णत्वे च सिध्यति रूपम् ॥ विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्ता-
 त्परत्वाभावाच्च सिध्यति । न च अङ् व्यववायेऽपि इति भविष्यतीति वाच्यम् । रषाभ्यां
 परस्य न स्येत्वंशे तस्मात् इति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामा-
 णामित्यादिसिद्धये व्यावायेऽपि इति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादाविति
 प्रसङ्गे प्राप्ते अट्कुप्वाङ् इत्यंशो नियमार्थः । आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेऽपि इति
 निषेधं बाधितुमिति स्थितम् ॥ णेर्विभाषा इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा
 कथमङ्ग्रहणेन निवार्यतेति भावः ॥ हलश्चे ॥ इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्-
 ल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह । हलादेरिति ॥ प्रकोपणीयमिति । कुप-
 क्रोधे ॥ प्रोहणीयमिति । ऊह वितर्के अत्र कृत्यचः इति नित्यमेव शत्वम् ॥ एवं
 प्रवपणीयमित्यत्रापि टुवप् बीजसंताने ॥ इजादेः सनुमः ॥ कृत्यचः इत्येव सि-
 द्धेः नियमार्थमिदमित्याह । सनुमश्चेदित्यादि । इह हलः इत्यनुवृत्तं तदन्तपरम्,
 न तु तदादिपरम्, इजादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह हलन्तादिति ॥ विहित इति ।
 यदि तु विहितविशेषणं न व्यख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत । णिलन्ता-

विहितस्यापि कृत्स्नकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति वि-
 कल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्ता तु णिजन्तप्रकृतिकानोयर्प्रत्यया-
 न्तप्रेक्षणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमवोदाहरणं स्या-
 त् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन
 णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नि-
 यमार्थता न युज्यते, प्रेम्बनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात्
 कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत्र आहानुम्नहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रा
 पि नुमानुसारे लङ्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोश्नण-
 मिति । उश्च पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निम् । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह ।
 कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् ।
 हेरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्
 इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तदभिसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविष-
 यकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥ अचोयत् । धातोरिति वक्तुं, अज्यग्रहणं
 च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अजन्तादिति ॥ शक्यमकर्तु-
 मिति । अत्र केचिदज्यग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् ।
 तेन दिप्त्यं धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति
 कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दिप्त्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोरिति
 ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायाः गेव अतो लोपे कृते
 हलन्तत्वेन सख्यं भवादित्याहुः ॥ तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षितं यद्यतो लोपः
 स्यात्तदा होदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्त-
 त्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधाद्विप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठ-
 त्वादिति । इये धातवोजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यतं वक्ष्यतीति परिशिषा-
 दजन्तादेव यङ्गविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसुहिंभायाम् चते
 याचने । यत्तु, केचित् शसि इति सानुसारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईङ्बन्द्दृशंस-
 दुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शंसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ इना वा याद-
 ति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमहती-
 ति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यश्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमानं दण्डादिभ्यः इति तच्च
 न यतापि सिध्यति । तथाप्यमिवध्यो सुसलवध्य इति समासो न सिध्यत् ।
 कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चामिवधमहतीति विग्रहे कृत
 समासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

त्ययविधौ तदन्तविशेष प्रतिषेधात्स्वरं भेदाच्च असिबधश्चाद्यति हि सति ति-
 त्स्वरितम् इति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण
 वध्यश्च आद्युदात्तः । अत एव वध्यश्च न तद्विज्ञानेन सह सुप्सुया इति स-
 मास इत्यपि न वाच्यम् । आन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥ चात् इति । इन-
 स्तोऽचिन्तलोः इति तत्त्वम् । हो हन्तेः इति कुत्वम् ॥ पोरदुपधात् ॥ पोः किम् ।
 पाक्त्वम् ॥ अदुपधात्किम् । कोप्यम् ॥ तपरकरणं किम् । आम् व्याप्तौ । आप्यम् ॥
 नानुबन्धेति ॥ अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्त-
 त्वपक्षेपि ददातिदधात्वोर्विभाषा इति विभाषाग्रहणात् लिङ्गाभाश्रीयते । अन्य-
 था अनुबन्धकतादसारूप्यादेव श्रविषये णो भविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रह-
 णेन । ततश्च पक्षद्वयेपि श्रव्यमित्यादौ ष्यञ्च भवतीति भावः ॥ एतच्च ददाती-
 त्यादिषूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे श्रविषये णस्याप्राप्तौ विभा-
 षा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं लिङ्गं मनो-
 रमायामेकान्तत्वपक्षे एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणैहाप्युक्तम् ॥ अनेकान्तत्वपक्षे
 त्वसाधारणं लिङ्गमुदीचां माङः इति सूत्रे माङो ग्रहणम् । भेङ् इत्यत्र हि
 सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एकान्तत्वमविहतमिति आदेश उपदेशे
 इत्याश्वस्वीकारादिति दिक् ॥ ष्यदेवेति । तेन तित्स्वरितम् इति स्वरिते सति
 आसभ्य इत्यत्र समासात्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण स्वरितान्त-
 त्वमिष्टं सिध्यति, यति तु यतो नावः इत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टमिति
 भावः ॥ उपात्प्रशंसायाम् । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाक्षमेर्नुम् स्यात्प्रशंसा-
 याम् । सा चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव । तेन यस्य प्रा-
 प्तिर्यस्याहा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् । विपरीतं तु प्रत्युदाहर-
 णम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थान्नुमि कृते ष्यति सत्यन्तस्वरितत्वं
 भवति, यति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरं विशेषमनालोच्य
 पोरदुपधात् इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्याख्यातम् । तदाकरवि-
 रोधादुपेक्ष्यमित्याहुः ॥ गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थं सप्तमी । एभ्योनुपसर्गेभ्यो य
 त्यः ॥ अतोपवादः ॥ अनुपसर्गे किम् । न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् इति
 श्रौहर्षः ॥ यमेरिति । पोरदुपधात् इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ नियमे साधु
 रिति । यमः समुपनिविष्टु च इति वैकल्पिकेऽप्यप्रत्यये कृते तत्र साधुः इति तद्विती
 यदित्यर्थः ॥ यद्यपि अस्मिन्पक्षे कृत्यानां कर्तरि वा इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया
 दर्शना । तथापि त्वयेति तेनेति च करणत्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्वा

धा ॥ केवलाद्यन्तं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे । यद्वा यमोपरिवेषणे मित्
इति मतमाश्लिष्य पर्सवसितम् नियमयन् इत्यादाविव मित्वं स्त्रीकृत्य स्थानाद्य-
त् बोध्यः । अथवा संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् स्थत्येव वृद्धिर्न प्रवर्त्ततेति दिक् ॥
एवं च वार्तिकप्रयोगोप्यन्यथानिश्च इति तद्वलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीय-
मिति भावः ॥ अनृत्यमिति । अत्र वदेः कथमेव भवति । यजादित्वात्संप्रसारण-
म् । न लोपी नञः तस्माच्चुडचि ॥ व्यवहृत्तव्येति । यद्यपि पणितव्यशब्दोर्ध्व-
यमाधारणः । तथापि निपातस्त्वह् कृत्वर्थत्वाद्वावहृत्तव्य एवायं निपात्यते ॥ उक्तं
च हरिणा । धातुसाधनकालानां प्रात्यर्थनियमस्य च । अनृत्यविकाराणां कृत्वर्थं
च निपातम् इति ॥ अनृत्यविकाराणां नियमस्य च प्राप्यत्वमिति पूर्वणाश्व-
यः ॥ श्रतेनेति । शतशब्दोनियमपरः । कन्याया वरणे वरयितृणां नियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ वर्येति । संभक्तव्येत्यर्थः । वृद्धं संभक्तौ इत्यस्येदं निपातनं तत्रैवानिरो-
धरूपस्यार्थस्य संभावादिति भावः ॥ अनिरोधेऽप्यित्यस्यानुक्तौ वृजोऽपि स्यादिति
ध्वनयति । इत्येति ॥ एतिसुश्राप् इत्यादिना वृजः क्यप् । इह सूत्रे वद्यादीनि
निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि । तत्र वर्याशब्दष्टाब्जसोऽनुक्रियते न त्वयं इन्द्रेण
जसन्ते न निर्देशः । तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते । अस्त्रियां त वृद्धः ऋहलो-
र्णत् वायां ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादनिरोधोऽस्ति । स्त्रोत्वं
तु नास्तीति ऋदेव भवति एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चात्र एतिसु इति क्यप्
शङ्कः । तच्च वृज एव यङ्गणं न तु वृद्ध इति सिद्धान्तात् ॥ भट्टिसु इन्द्राब्जसा-
निर्देशः इति मत्वा पुंस्त्रिलङ्गेऽपि यतं प्रायुङ्क्त सुषोबो मम वर्योसौ इति ॥ वाञ्छा
मिति । वङ्गनकर्मत्वर्थः ॥ उपसर्गा ॥ उपपूर्वात्सरतेः सर्तवो यन्निपात्यते । कालः
प्राप्तोऽस्याः कात्या तदस्य प्राप्तम् इति वर्त्तमाने कालाद्यत् इति यत् । प्रजननं
प्रजनः गर्भग्रहणं भावे । वञ् । जनिवञ्चोश्च इति वृद्धिनिषेधः ॥ उपमार्थेति ।
कर्मणि स्थत् ॥ कर्त्तरि यदिति ॥ तयोरेव इति भावे प्राप्ते कर्त्तरि यन्निपात्यते
इति भावः ॥ संगतं चेदिति । नपुंसके भावे क्तः ॥ विशेष्यमिति । इहाजयमिति ।
समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न याङ्गः पर्यायाणां युगपत् प्रयोगासंभवेन अज-
र्यं सतां संगतम् इति प्रयोगानापत्तेः । तेन संगतम् इति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेश्च ॥
वदेः सकर्मकत्वाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः लः कर्मणि इति सूत्रं इव तयो-
रेव इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि, अकर्मकेभ्य एव भावे इति सिद्धान्ताद् अत-
थाह । भाव इत्याकृत्यते इति । भुवो भावे इत्यत्र अनुपसर्गं इत्यनुवर्तनात् निरु-
पसर्गस्य भवतेरकर्मकत्वात् तयोरेव कृत्य इति भावे कृत्यप्रत्ययमिदौ भावग्रह-

णस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितम् । तन्नाथस्वारस्यथा
 हिणां मतमाह । कर्मणीति ॥ सुप्यनुपसर्ग इति । सुपि किम् । हनस्तीचिचलोः ।
 घातः ॥ अनुपसर्गं किम् । प्रघातः । भावे चञ् ॥ एतिस्तु ॥ एभ्य इति ॥ सुप्यनु
 पसर्गं भावे इति च निवृत्तमिति भावः । एतोतीण एव ग्रहणं नेडिकोः । तयो-
 रधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं
 व्याकरणम् इति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु इण्वदिक इति वचनादिकोपि
 अत्रनीत्यधीत्या मातेत्युदाहरन्ति ॥ इत्य इति । कथं तर्हि उपेयम् इति । ईड्
 गतो इति दैदादिकाद् यत् ॥ न षड् इति । ईडवन्द इति ज्ञापकात् तत्र हि
 ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो षड् एव ग्रहणमिति भावः ॥ परस्यापीति ।
 प्रोरावश्यके इति प्राप्तस्य ॥ तस्यावकाशोवश्यं लाव्यमिति आवश्यकविवक्षायां ।
 स्तुत्यादौ क्यपोवकाशः । अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तौ विप्रतिषेधे परम् इति
 गत्यस्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यबुक्तिरिति भावः ॥ अङ्पूर्वादङ्गेरिति । ननु
 गत्येव नलोपः कस्मादङ्गोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात्, तित्स्वरप्रसङ्गाच्च । तस्मात्
 क्यबन्त एवाज्यशब्दः ॥ नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । आण्यं किमा-
 मोत् इत्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेद् ॥ अत्र भाष्यम् । न लक्षणेन पद-
 कारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यम् इति ॥ सत्यपि अवान्तरपदत्वे ऋ-
 त्विजं पूर्वभिः इत्यादाविव संप्रदायानुरोधेन कश्चिदवग्रहो न क्रियते इत्यादि-
 स्तदाशयः ॥ कृपिचृत्योस्त्विति । कृपू सामर्थ्यं चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ कल्पमि-
 ति । कृपेर्लत्वस्यामिहत्वात् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्त्वम् ॥ ऋस्वः
 सुपठ इति । दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः । दीर्घनिर्देशः इतिप्रश्नेषार्थः
 तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषा इत्यास्त्वबाधनार्थः । अन्यथा ये विभाषा इत्य-
 स्यावकाशः स्वायते खन्यते, इत्स्वस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आत्वं नास्ति, आ-
 त्वपप्रवे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्याद् । ये विभाषा इत्यत्र हि
 ये इति विषयसप्तमी, तथा च यकारादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्त्वमन्तरङ्गम्, ईका-
 रस्तु क्वपि सह विधानाद्बहिरङ्गः ॥ तथा चान्तरङ्गस्यात्त्वस्य बाधनाय प्रश्नेषेण
 द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई च इति दीर्घाच्चारणं कृतमिति ॥ दीर्घं
 प्रत्याचक्ष्णस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः । इत्त्वमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधा-
 नात्, क्यप्संनियोगशिटं हि तत् । आत्वं तु बहिरङ्गं ये इति परसप्तम्याश्रयणा-
 त् । एवं इत्त्वंनात्त्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घा न पठनीयः ।
 ऋस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्र-

यणमपि युक्तमिति ॥ स्यादेतत् । इ चेति ऋग्वेदादेशाभ्युपगमे
तस्यादेशस्य पूर्वेषु सह आहूणे तस्यासिद्धतया ऋक्स्य पिति इति तक् स्यात्
षत्वतुकोरसिद्धः इति षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्वीकाराद-
तो दीर्घ एव विधेय इति चेत् ॥ मैवम् । पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न त्वन्यो-
ऽपीति सिद्धान्ताद् । अन्यथा वृत्ते क्वम् इत्यत्र डावादगुणस्यासिद्धतया के च इ-
ति ऋक्षाभ्यो नित्यस्तुक् स्याद् । इत्यतस्तु दीर्घात्पदान्ताद् इति वैकल्पिक
इति दिक् ॥ भृजोऽसंज्ञायाम् इत्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि
क्वप् न भविष्यतीत्यत्र आह । पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम स्त्रिया इत्यत्रे-
त्यर्थः ॥ तदनुबन्धेति । उभृज् इत्यनेकानुबन्धत्वात् बिभर्त्तेः क्यपोप्रसङ्ग इति भा-
वः ॥ ऋजोर्विभाषा ॥ ऋदुपधत्वान्नित्यं क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ चजोः । यथा-
संख्यं नेह विवक्षितं तेन रक्तं रागात् इति लिङ्गात् इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं
तदालोच्य आह । चस्य जस्य चेत्यादि ॥ घिति ण्यति च चस्य कुत्वम्, पिति ण्यति
च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥ न्यङ्कुरिति । कृष्णसाररुक्न्यङ्कुरङ्कुशम्बररो-
हिषा इत्यमरः ॥ राजसूय ॥ यद्देति । राजानं कीर्णन्ति इत्यादौ; तथादर्शना-
दिति भावः । पुञ् अभिषवे इत्यस्य ऋक्षान्तत्वात्तदाह । निपातनाद्दीर्घ इति ॥
निपातनं च रुढार्थमपि । तेनाद्यप्ये अश्वमेधादौ, ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रस-
ङ्गः ॥ उच्चमिति । तस्य परत्वाद् हलि च इति दीर्घ इति भावः ॥ नित्यं क्यबि-
ति । तेन बद्धः सुपि क्यप् च इति यत् प्रत्ययो नति भावः ॥ भिद्योद्गौ ॥ क्यबि-
ति । कर्त्तरीति शेषः ॥ उद्ग इति । तोयदागम इवोद्गभिद्ययोर्नामधेयमट्ठं
विचेष्टितम् इति रःषु ॥ पुण्यसिद्धौ । नचचे किम् । पोषणं सेधनम् । अधिकरणे
ण्युट् पुण्यसिद्धयोः पर्यायरत्वेऽपि स्वरूपपत्वात्सूत्रे इन्द्रः । पुण्ये तु सिद्धार्तिस्था-
वित्यमरः । पापमिति वेति । तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः इत्युपक्रम्य ता-
न्येव भावोपहतानि कल्कः इति भारते दर्शनात् कल्कः पापाशये पापे दम्भे-
विट्किट्टयोरपि इति कोशाच्चेति भावः ॥ वक्तव्यमिति । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्र-
क्षिप्तम् । क्यप् उदाहरणं तु ह्रस्वेव । मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापिगृह्यम् ।
लोके त्विति । ण्यदेवेति भावः ॥ पदास्त्रैरि । एवर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् ॥ अग्र-
ह्यमिति । यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम् ॥ अवग्रहां विच्छेदः, अवान्तरप-
दसंज्ञां सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् ॥ प्रगृह्यमिति । यस्य प्र-
गृह्यस्तत्पदम् ॥ प्रगृह्यस्तु प्रकृतिभावाद्यणायभावे परस्परमचोरसर्गिकर्षः । यस्य
प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्रगृह्यमिति वृत्तिः ॥ यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादं प्र-

गृह्यसंज्ञा, न तु पदस्य । तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः । अवष्ट-
 मप्रष्टम्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ ॥ अस्मीरीति । स्मेन
 ईरितुं शीलमस्य स्मेरो स्वतन्त्रः स्वादीरेरिणोः इति वृद्धिः । नञपूर्वस्तु अस्मीरी ॥
 गृह्यका इति । अनुक्त्यायाम् इति कन् । गृहासक्ताः पश्चिमगाम्हेकाक्षौ गृह्य-
 काश्च ये इत्यमरः ॥ विभाषा क्त । करोतेः क्यप्रप्राप्ते, वृष्टेस्तु ऋदुपघटवान्नित्यं
 प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ पत्रं वाहनमिति । पतत्यनेनेत्यर्थे दान्त्रीशस इत्यादिना करणे
 घृन् ॥ युग्यो गौरिति । यद्यपि तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् इति तद्वितयतापि इदं
 सिद्धयति । तथापि स्थितं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि युग्यो गौरिति
 स्यात् ॥ अन्ये त्वाङ् । युग्यो हस्ती इति हि वृत्तावुदाहृतम् । तत्तु तद्वितेन न
 सिध्यति, न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिद्धयति युज्यते संबध्यते ह्यसौ
 कुथादिनेति ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक् ॥ वृद्धौ सत्यामिति । तेन
 अमावास्याया वा इति विहितस्तद्धितो ऋस्वपक्षेपि सिद्धयति एकदेशविकृतस्थान-
 न्यत्वाद ॥ यदि तु यत्रययान्तस्येदं पालिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यता
 मुक्तेऽधिकरणे ष्यदेव तावद्बलं भवति । अथापि बाहुलकाल्लभ्येत, एवमपि ष्यद-
 न्तमनूय विहितस्तद्धितो यदन्ताच्च स्यादिति दिक् ॥ ऋहलो ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठौ ।
 ऋ इति ऋधातोर्न ग्रहणम्, किं तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात् परं कार्यम् इति
 निर्देशात् डडवन्द इत्यादिलङ्गाच्च । ऋहलोः इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषण-
 म्, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदेतदाह । ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमवधेयम् ।
 मूलपुस्तकेषु सर्वत्र विभाषा कृद्वषोः इत्यत्र पक्षे स्थितं भवतीति वक्तुम् ऋहलो-
 ष्यत् इति सूत्रं पठित्वा पश्चाद् युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति पठित-
 म् । मनोरमायां तु मूलपाठक्रमेण युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति
 व्याख्याय पश्चात् ऋहलोः इति सूत्रं व्याख्यातमिति ॥ मर्ज्यमिति ॥ मर्ज्, शब्दे ।
 ऋहलोः इति स्थिति चजोः इति कुत्वे प्राप्तेयं निषेधः ॥ कुत्वं स्यादेवेति । उदि-
 तो वा इति ज्ञायामिङ्विकल्पाद् यस्य विभाषा इति निष्ठायामनिट्वादिति भा-
 वः ॥ विपरीतमिति । मूलकारमते घृ, चुग्लु, च्चु, प्रभृतीनां न ज्ञादेः इति कुत्वं न
 भवतीति । वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्वात् चजोः इति कुत्वं भवतीति
 परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥ यद्योत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीक-
 र्त्तव्यमिति भावः ॥ समाज इति । अज गतिशेषणयोः इत्यस्माद्वञि चजोः इति
 कुत्वे प्राप्तेयं निषेधः । एवं व्रजेरपि ॥ न्युज इति ॥ उब्ज पार्जवे निपूर्वेत्या-
 ख जस्य कुत्वाभावो दृश्य च वकारो निपात्यते ॥ चजा सिद्धे इति । उच्च सम-

वाये इत्याद्यादघञि चञोरिति कुत्वे लघूपधगुणे च धोक इति रूपं सिद्ध्यति । परं
तु चञिञ्जिन्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तमनिष्टं स्यादिति भावः ॥ अथ चावश्यके ॥ अ-
वश्यं भावः चावश्यकम् । मनोश्चादिस्वाहुञ्, अथयानां भमाचं टिलोपः ॥ अव-
श्यपाञ्चमिति । चावश्यकाचमर्ष्ययोर्णिः कृत्वाश्च इति स्यात् । चावश्यकशब्दो-
र्ध्वोत्तनार्थो न तु प्रयोगार्थः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् स्यात्कुत्वाभावश्च
भवति । यथा अशोच्यान न्वशोच्यस्त्वमिति । केचित्तु शोचितुमर्हाः शोच्याः
न शोच्याः अशोच्या इति भगवद्गीताख्येदं व्याचक्षते ॥ तच्चिन्त्यम् । अर्हे कृत्वत्-
वश्च इति स्याति चजोः इति कुत्वप्रसङ्गात् । चजोः इति कुत्वं निष्ठायांमनिट इ-
ति वार्त्तिमते तु सम्यगेवेति दिक् ॥ यजः ॥ यज देवपूजादौ । टुयाचृ याच्या-
याम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो वच परिभाषणे । ऋच स्तुतौ । अन्यविशेष इति । त-
था च संज्ञेयमिति वचोशब्दसंज्ञायाम् इत्यस्वाप्रसङ्गाज्जिषेधोयमिति भावः ॥
ज्ञापकादिति । सरूपत्वादासरूपविधिना ष्यङ्गवेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥
वाक्यमिति । तिङ्मुबन्तचयो वाक्यम् ॥ भोग्यम् ॥ भक्ष्यमिहाभ्यवहार्यमात्रं
विवक्षितम्, न तु स्वरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोग्या यवागूरित्वापि भवती-
त्याहुः । भोग्यमन्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥ लपिदभिभ्यां चेति ।
पोरदुपधात् इति प्राप्तस्य यतोपवादः । जयादित्यस्तु आसुयुवपरिपि इति सूत्रे
लपिं प्रक्षिप्य रपिलपिचपि इति पठित्वानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः संग्रह-
इत्युक्तवान् । तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्वर्जं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥
स्वीकार्य इति । कास्यनेकाच आम्बलव्यस्य तुलुम्पाद्यर्थम् इति वार्त्तिकबलाद्यथा
तुलुम्पादिभ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते । न ता नश-
न्ति न दभाति तत्स्करः, विष्णुर्गोपा अदाभ्यः इत्यादि ॥ लाघवमिति । चावश्यक-
उपपदे इति व्याख्याने तु नेदं सिध्यतीति भावः । ऋचिस्तु लाघवं प्रत्यनादरात्
व्यतिसि इत्यादौ व्यतिशब्दवत् व्यतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्यलाघ-
वम् ॥ अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः ॥ आसु ॥
षुव् ॥ आसाध्यमिति । षुञ् अभिषवे इत्ययं गृह्यते न षु प्रसवैश्चर्ययोः इति कृ-
त्वन्नुटो बहुलम् इति बहुलग्रहणादिति भावः ॥ यु मिश्रण इति । युञ् बन्धने
इति तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रभृतोनां हन्त्वं कृत्वा
पञ्चादासुशब्देन हन्त्वं तेन अस्यात्तरम् इति युशब्दश्च न पूर्वनिपातः शङ्क्यः ।
इहाद्ययोः अचो यत् इत्यनेन रपिलपिचमां तु पोरदुपधात् इत्यनेन यत्प्रत्यये प्रा-
प्तयेमारब्धः ॥ अनित्यमात्रे यदि प्रयोगस्तर्हि घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह ।

दक्षिणाम्निविशेष इत्यादि ॥ वैश्वकु इतिरिति । दक्षिणाम्नेर्हि योनिर्विकल्प्यते
वैश्वकुलादित्तवतो भ्राष्ट्रादा, गार्हपत्यादेति ॥ कर्मव्यापार इति । तथा चाय-
मर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयोभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंमतिरि-
ति । वस्तुतस्तु प्रीतिविषयोभवनापेक्षया लाघवाग्रीतिरेव संमतिः सा यस्मिंश्चो-
रादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिः । यद्वा समतिः प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स
विरक्तोऽसंमतिः । तन्वैषार्थं इयमपि गृह्यते ॥ पाय्यसान्नाय्य ॥ चतुर्षु अर्थेषु
चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेनेनेति ॥ माङ्गः करणे ष्यत् । मीयमन्यत् । हवि-
र्विशेष इति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायाम् इति विहिते दधि
पयोरूपः ॥ धीयतेनयति । अत्र सर्वा सामिधेनी न ग्राह्या किं तु समिध्यमान-
वतो समिद्धवतो चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिकै-
व । अयं च विशेषो निपातनस्य ह्यर्थत्वाद्भवति । नन्वेवं निपातनात्सामिधे-
नीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । सूत्रे सामि-
धेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाव्याः
शंसन्ति इति । न हि शस्त्रेण समित् प्रक्षिप्यते ॥ क्रतौ ॥ कुण्डपाय्य इति ।
कुण्डशब्दे ढतोयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते
नन्वत्र ष्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वाद् एवं च आतो युक् चिणकृतोः इति सिद्धत्वा-
त् यक् च न निपातनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसंगा-
द् । इष्यते तु यतो नावः इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा च प्रयुज्य-
ते । प्रयायात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ष्यदायो । क्रतौ कम् ।
कुण्डपानम् ॥ संचेयम् ॥ अग्नौपरि ॥ अग्निरिह न ज्वलनः किं तु तद्धारणा-
र्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति ॥ एते साधव इति ।
स्थलविशेषेभिर्धेयं परिपूर्वाच्चिनोतेर्ष्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वहेस्तु संप्रसारणदी-
र्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥ चित्योग्निरिति । चिनोतेः कर्मणि क्षाप्यतोप-
वादः । इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीय-
स्य, तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् । अग्निरन्यत्र
चेयमित्येव ॥ शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकार-
प्रत्ययस्तु कचिन्निपात्यते, न तु क्षप, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्षपि
तु कृते क्षपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य युवाद्युदात्तः स्यादिति
स्थितम् ॥ ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत्र आह स्वप्रधिकारा-
दूर्ध्वमिति । कृत्युडिति ॥ इसितं इसनं क्रात्रस्य नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च

इत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् ॥ इच्छति भोक्तुम् । अथ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ
इति लोणन्, लिङ् तु भवत्येव समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् च इति वचनात् ।
ईषत्पानः । आतो युच् इति युच् । अत्र ईषददुस्सुषु इति खल् न ॥ लिङ्
वार्धेति । चकारेण लिङ् यदि इत्यतो लिङ्नुकृत्यत इति भावः ॥ भञ् ॥ तयो-
रेव इति नियमात्कर्तर्यप्राप्ते वचनम् ॥ साम्नामिति । कर्मणि षष्ठी ॥ इत्यादौ
ति । प्रवक्तोति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः ।
उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन
वा । आप्लावते आप्लाव्यः श्यत् आप्लाव्यमनेन वा । शकि लिङ् च ॥ वोढव्य इति ।
वह प्रापणे इत्यन्तात्तथः हस्य हो ढः इति ढत्वे भवस्तथोः इति धत्वे ण्ना
ण्, इति ण्वे ढो ढे लोपः सहिवहोः इत्यवर्णस्यौत्त्वम् । अत्र ढलोपे कर्तव्ये ण्वत्वम
सिद्धमिति नाशङ्कम् । आश्रयात् सिद्धत्वात् ॥ बाधा मा भूदिति । कल्याणामि-
ति शेषः ॥ कृत्योक्तिरिति ॥ कृत्यानुकर्षकचकरोक्तिरित्यर्थः ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

खल् लृचौ । णकारो वृद्धार्थः । लकारो लिति इति स्वार्थः लृचश्च
कारस्तु तुरिष्ठे मेयस्सु तुश्चन्दसि इत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थः । चितः इ-
त्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति आद्युदात्तश्च इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च अप्ठन् इति
सूत्रे लृचोः पृथग्रहणं विहाय अप्ठस्वस्तु इत्येव सुवचमित्येके ॥ अन्ये तु
सामान्यग्रहणेपि क्वचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवति इति ज्ञापनार्थम् । अप्ठन् इति
सूत्रे लृचोर्भयोर्यङ्गम् । तेन कोपधग्रहणे तद्वितवृग्रहणमित्येतत्सिद्धमि-
त्याहुः ॥ वोढेति । अर्हं कृत्यतृचश्च इति तृच् । ढत्वादयस्तु वोढव्य इत्यत्रेवात्रा
प्युच्चाः । रश्मिनेति । रधादिभ्यश्च इति वेट् ॥ रश्मेति । इह नेट्रलिटि इति
निषेधाग्रहणावपि रधि इत्यनेन अचरत्वाभावाग्नमुन् । मङ्क्तेति । टुमस्जो
शब्दो अस्मात् तृच् मम्जि इति नुम् अन्यात्पूर्वः । स्कोः इति सलोपः । जस्य
कुत्वे चत्वम् अणुस्वारपरमवर्णौ बहूनां समवाये हयोर्हयोः संयोगः इति पक्षे
तु नुमागमस्यादपरत्वेऽपि स्कोः इति सलोपो भवत्येवेति त्रयम् ॥ नष्टेति ।
रधादित्वादिडभावपक्षे नुम् ॥ लब्धेति । भवस्तथोः इति धः भकारस्य जश्च
म् । लभेष्ट इति नुम् तु न भवत्यवोत्त्वमुवर्तनात् ॥ खल् निति । मनि खल्
ण्ण्टि च न इति वचनात् ॥ योगविभागेनेति । कृत्यण्टो बहुलम् इति सूत्रे
कृतो बहुलम् इत्येवाकरे स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सर्वेष्टमिहिरि-
त्याहुः ॥ प्रकृतेति । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् इति क्रमरात्मनेपदविषयता ॥ अ-

नन्यभावं विषयशब्द इति । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः तथा च विकल्पाहस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वादिष्वेधो नेति भावः । संजिगमिषितेति । संपूर्वाद्गमैः सन् सन्त्यङोः इति द्वित्वं हलादिः शेषे सन्त्यतः इत्यभ्यासस्येत्वम् । आर्धधातुकस्य इति सन् इट् षत्वं सन्नन्तात्तृच् पुनरिट् ॥ अङ्गोपस्येति । प्राचा तु न धातुलोपे इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्वाङेरनिषेधः पापाचक इत्युक्तम् । तच्च । यङ्ङन्ते अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धेः प्रात्यभावात् ॥ ननु यङ्ङन्ते तु पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम् । तच्च हि अकारविशिष्टस्यैव यङो लुगिति सर्वसमतत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् । मैवम् । एवं तर्हि आर्धधातुकस्य धात्ववयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते न धातुलोपे इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् ॥ नन्दिगृह्णः इन्द्रान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तदाह । नन्यादेर्श्रुतिरित्यादि ॥ मधुसूदन इति । मधुं दैत्यं सूदयतीति विग्रहः । मूद क्षरणे । इह अर्दिमूदिभ्यां कर्मस्थितिं प्राप्ते नन्यादिपाठात् ल्युः ॥ विभोषण इति । भियो हेतुभये युक् ॥ ग्राहोति । णिनेर्णिच्चादुपधाहृदिः ॥ स्थायीति । आतो युक् ॥ मन्वोति । मन्वोति चुरादाविदित्याठाकुम् णेरनिटि इति लोपः ॥ विषयीति । विज्वन्धने धात्वादेः इति षस्य सत्वे आदेशप्रत्यययोः इति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाश्रयोः इति निषेधादाह इह षत्वमपीति । निपातनादित्यनुषज्यते ॥ परिनिविभ्यः इति सूत्रे सितमयेति ज्ञान्ताजन्तसिनोतेर्घङ्गणाभिन्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं दुर्लभमिति भावः ॥ जारभर्त्त्यादि । जारं बिभर्ति श्वानं पचतीति विग्रहः ॥ श्वपाकोपीति । कर्मस्थणेपिपक्षे भवतीति भावः । चेक्रिय इति । संयोगपूर्वत्वात् एरनेकाचः इति न यण् ॥ लोलुव इति । इह सुबभावात् ओः सुपि इति यण्नेति अचि श्रुधातु इत्यवङ् ॥ मरीमृज इति । रीगृदुपधस्य च इति रीगागमः ॥ हलादिः शेषश्च नेति । सति तु हलादिः शेष आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीति आचाभ्यासस्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ॥ पाटर्णिलुगिति । णेरनिटि इति लोपे हि प्रत्ययस्य च न्यायेन पाटूपट इत्यत्रोपधाहृदिः स्यादिति भावः । इहापि पूर्ववद्ब्रह्महलादिः शेषयोरभावः ॥ इगुपध ॥ इक् उपधा यस्य सः । आ अवबोधने, प्रीञ् तर्पणे, क विक्षेपे, एषामितरेतरयोगहन्ते व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यतिदेशात् कृत इहातोः इति इत्त्वम् । समाहारहन्ते तु नपुंसकस्यत्वे सति इत्त्वं न स्यात् । ज्ञ इति । जानातीति ज्ञः आतो लोप इटि च इत्यालोपः ॥ पाप्नाध्मा । पापानि । पारक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते,

लुप्त्विकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति, तद् बहुनामसंमतम् । तथा च ओङ्घ्रः फलानि धूमस्व ध्यानधोमुखान् इति । श्रूयते च यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् इति ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द ॥ इह लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्यङ्गं, न तु मत्ताद्यर्थकानाम् ॥ धारय इति । धृज् धारणे । धृङ् अवस्थाने । एतयोर्धयोरपि ग्रहणम् । अथ कथं न मङ्गमनोत्तरधारयस्य ते इति ओङ्घ्रः । परत्वाच्च सूत्रधारादिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम् । तथा च वार्तिकम् अकारादनुपपदात्मोपपदो विप्रतिषेधेन इति ॥ सत्यम् । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणोप्राप्त्या शेषकृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधारादयो व्याख्याताः ॥ पारय इति । पार कर्मसमाप्तौ चुरादिष्यन्तः । पृ पालनपूर्णयोः इति वा हेतुमण्यन्तः ॥ वेदय इति । विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः चानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः । इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां तुदादिभ्यः शः शेषुचादीनाम् इति नुम् । धायीदिभ्यस्तु शब् गुणायादेशौ ॥ अरविन्दमिति । चक्रस्य नाभिर्नभ्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दन्ति लभते इत्यर्थं कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ ददः । दध इति । शेषे परे जुहोत्यादिभ्यः इति झः झो इति हित्वम् अपिटसार्वधातुकस्य शस्य डित्त्वात् आतो लोपः इत्यालोपः ॥ वक्ष्यमाणो ण इति । श्याद्वधा इति ण प्रत्यये आतो युक्ति दायः धायः ॥ प्रदःप्रध इति । आतस्योपसर्गं इति कः । स्यादेतत् । दद दाने दध धारणे आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम्, दाधाभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि, ततश्च दं व्यर्थमिति चेत् ॥ सत्यम् । स्वार्थमिदं सूत्रम् । अददः अदधः । इह हि अश्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यते । अजन्तत्वं तु अवकाशशक्तौ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् ॥ इति शब्द आद्यर्थ इति । निपातानामनेकायैवादिति भावः ॥ श्याद्वधा । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणाद् । एवं च तत्संबन्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह । नित्यमिति । इह सूत्रे श्यैङ् गतौ इत्यस्य आत्वे श्या आद् इति प्रश्नो न तु शीङो यणादेशेन नाप्यततेः अरुक्छात्सानां वा यतिप्रभृतीनां, नाप्यकारात्सानां वा प्रश्नोपेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः ॥ कं बाधितुमिति । अन्यथा आतस्योपसर्गं इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः ॥ झ्, गतौ । प्राचा तु सूत्र आशु इति तालव्यं पठित्वा शृणोतिरुदाहृतः तदनाकरम् । तथा च प्रयुञ्जते अनाश्रवा वः किमह कदापि वक्तुं विगोषः परमस्ति शेषः इति नैप्रधा

दो । अमरोऽप्याह वचने स्थित आश्रयः इति । यदि तु मूत्रे अस्मिन् शृणोतेर्ग्र-
हणं स्यात्तर्हि ऋदोरप् इति सामान्यविहितमपं बाधित्व आङ्पूर्वकाच्छृणोते-
विशेषविहितो ण एव स्यात् । तथा च आश्रय इति रूपं न स्यात्किं त्वाश्रय इति
स्यादिति दिक् ॥ लेहः श्लेष इति । इगुपधञा इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति
भावः ॥ दूनोतेरिति । टुद उपतापे इत्यस्मात् । दु गतौ इत्यस्मात् ॥ दष इति ।
दवदावो वनारण्यवन्ही इत्यमरः ॥ काशिकेति । भाष्ये त्वेतद्वार्तिकं नास्तीति
तत्समते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह भाष्यमते त्विति ॥ गेहे ॥ गेह इति प्रत्यया-
र्थस्य कर्तृविशेषणं नोपपदम् । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः इति निर्देशादित्यभि-
प्रेत्याह । गेह कर्तरोति । एतत्सूत्रं तु शक्यमकर्तृ गृह गृहणे इति भ्वादेरिगुपध-
ल्लवणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः ॥ तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्या-
ताच्छब्दव्यम् । मञ्चाः क्रोशन्तोत्यादौ मञ्चशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते । एवं
च गृहशब्दो वेश्मनि सुख्यो दारेषु त्वीपचारिक इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । गृह-
शब्दायमहर्चादित्वादुभयलिङ्गः । तत्र नपुंसकलिङ्गोभिधेयवचनः पुलिङ्गस्तु ब-
ह्वचनान्त एव । गृहाः पुंसि च भूरन्येव इत्यमरोक्तेरिति ॥ शिल्पिनि प्वुन् ॥ पू-
र्वेण माहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु उपपदामत्याह । तद्वति
कर्तृरोति ॥ भाष्यमते त्विति । तथा च षष्ठे रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् इति
वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् रजकरजनरजःसु किच्चात् सिद्धं कित ए-
वेते आणादिकाः इति ॥ तत्र कैयटः रजक इति कुन् शिल्पि इति कुन् । रजनमि-
ति रज्जेः क्युन् इति क्युन् । रज इति भूरस्त्रिभ्यां कित इत्यसुन् प्रत्यय इत्यादि ॥
गस्थकन् ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि गै शब्दे इत्ययमेवेह गृह्यते, न तु गाङ्
गतौ इति । थकन् प्रत्ययो हि गायत्यर्थं विषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्या-
शयेनाह । गायतेरिति ॥ ण्युट् च ॥ योगविभाग उत्तरत्र अस्मैवानुवृत्त्यर्थः । गायन
इति । आतो युक् ॥ जहात्युदकमिति । उदकादधिकं वर्धनात् । भावान्
। भावाः पदार्थाः तान् ॥ जिहीते इति । ओहाङ् गतौ भ्रजामित्
इत्यभ्यासस्य त्वम् ॥ प्रसृज्यः ॥ पञ्चमोस्थाने व्यत्ययेन जस् । ओः सुपि इति य-
ण् । लज्यत इति । भूयः सहचाराद्यो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुभवति स तत्र
प्रायेण काशलं लभते, तेन सकृदपि यः सुष्ठु कराति तत्र पुनः, यस्तु बहुशोऽपि
दुष्टं कराति तत्र नेति भावः ॥ आशिषि च ॥ अप्रामप्रार्थनमाशीः, सा च प्र
योक्तृधर्मी न प्रत्ययार्थः कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह आशीर्वि-
षयार्थेत्यादिना ॥ जीवतादिति । जीवनं तव भूयादित्यर्थः । जीवक इति ।

स्त्रियां तु टापि आशिषि वुनश्च न इति निषेधात् प्रत्ययस्थात् इति इत्वाभावः ।
जीवका ॥ कर्मण्यण् ॥ उपपदसमास इति । ततोपदम् इति कर्मादिवाच्यकुम्भा-
दिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् उपपदमतिङ् इति समास इत्यर्थः ॥ कुम्भकार
इति । अणि कर्तृ कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन
समासः ॥ शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु धरतीति धरः गङ्गाया
धर इति कर्मणि याषीष्ठ तदन्तेन समास इति सुवचम् ॥ स्यादेतत् । धातोर्वि-
धीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कु-
म्भं करोति कटमित्यादावसमर्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेद् । अत्राहुः ।
कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्था-
नान्नोक्तदोषः । उपोच्चारितं पदं ह्युपपदं पदं च सुमिडन्तामिति प्रारब्धोक्तत्वाद-
ति ॥ ह्वावामश्च ॥ कापवादः इति ॥ आतोनुपसर्ग इति प्राप्तबोध्या । स्वर्ग-
ह्वायइत्यादि । ह्वेज्वेजोः आदेच इत्यात्वे आतो युक् इति युक् । माङ् मानं
मङ् प्रणिदाने अनयोरिह ग्रहणं, न तु मा मानं इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । कवि-
धानस्य फलमाह आतो लोप इति ॥ पार्श्व्यत्वमिति । पार्श्व्यं त्रायत इति
वैङ् पालने । गोसंदाय इति ॥ अण् युक् ॥ प्रसारणभ्य इति । प्रसारणम-
ति संप्रसारणपर्यायः ॥ जिनातीति । ज्या वयोहानौ । क्रादिभ्यः इति आप्र-
त्यये ग्रहिज्या इति संप्रसारणे पूर्वरूपे हलः इति दीर्घं च कर्तृ प्वादीनाम् इति
ऋस्यः ॥ ब्रह्मज्य इति । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । पूर्वणे के हि सति
कित्वात्संप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात् । आहुः प्रह्व इति । के हि सति
वचिस्त्रपि इत्यादिना ह्वेजः संप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥
सुपि स्थः । सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनं कृत्रिमाकर्तृत्वमयोः
कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि । पूर्वणैव मिहत्वा दह
कर्तरि कृत् इति न संबध्यते । अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थः । धातोः स्वार्थो भाव ए-
व ॥ नन्वेवं घञर्थे कविधानम् इत्यनेन गतार्थतति चेत् । न । वार्तिकं दृष्ट्वा
सूत्रकतोऽप्रवृत्तेः । किं च षष्ठी इति सूत्रेण पार्श्वकसमासं प्रसक्ते उपपदमति-
ङ् इति नित्यसमासार्थमिदम् । अत एव ल्युडन्तं नाऽस्वपदविग्रहमाह आखूना-
मुत्थानमिति ॥ नन्वेवं घञर्थे कविधाने स्थास्त्रायाव्यधिहानियुध्यर्थम् इति वा-
तिकं स्थाग्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । अकर्तरि कारकं विधानार्थं तत्र
स्थाग्रहणमिति ॥ आखूत्य इति । स्था इत्यस्य के परे आतो लोपः इत्यालोपः
उदः स्थास्तम्भोः इति उदः परस्यमथः उदो दस्य चत्वम् ॥ अत्र प्राचा आखूत्य

वर्तते इति नपुंसके पठितं तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादौ सर्वत्र
 प्लुल्लिङ्गस्यैव उदाहृतत्वात् । ल्युः कर्त्तरि मनिज् भावे कः किर्घीः प्रादितो
 ऽन्यतः इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् भावे नणकचिङ्गोन्व इति न-
 पुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्चेति नणकचिङ्ग इत्यत्र चकार इत्यस्य स चितु
 नञ् णञ्च कञ्च चिञ्च नणकचितस्तेभ्योन्व इति विग्रहः ॥ अम्बाम्ब ॥ कप्रत्य-
 यान्तेति । तेन भूमिस्थितम् । गोखानमित्यादौ नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य
 सस्येति व्याख्यातश्चे स्थः सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्थेत्य-
 व्याहृत्य व्याख्येयम् ॥ द्विष्ठः त्रिष्ठ इति । द्वयोस्त्रिष्ठतीत्यादिविग्रहः । एवमम्ब
 ष्टः आम्बष्टः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्यष्ठः अपष्ठः कुष्ठः शङ्कुष्ठः अंगुष्ठः मञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः
 परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः अग्निष्ठः ॥ तुन्दशोकयोः ॥ आभ्यामिति । परिमृजापतु रोदि-
 त्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठोति भावः । तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजोरजादौ इति वैकल्पिकी
 द्विद्विव्यवस्थितविभाषया नैत्येके । स्यादेवेत्यन्ये ॥ मूलविभुजादिभ्य इति । ता-
 दर्थ्यं एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्धार्थमित्यर्थः ॥ प्रे दा ॥ गामादायङ्-
 णेष्वविशेषादाङ् दारूपादिति ॥ पथिप्रज्ञ इति । पथ्यान् प्रकर्षेण जानातीत्य-
 र्थः ॥ प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्त-
 रे सति आतोऽनुपसर्ग इत्यनेनापि न भवतीति भावः ॥ गोसंख्य इति । गाः सं-
 ख्ये इति विग्रहः । अस्मिङ् ल्याञ् । ल्या प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो
 नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ
 स्थितम् ॥ गापीष्टकम् । इह गामादायङ्णेष्वविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गा-
 ङ् गतौ गा स्तुती इत्यनयोः, अनभिधानात् । सामगः सामगीति । एतेन टकः
 किस्वमालोपार्थं टित्वं तु डोवर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकारादृकः प्रत्य-
 यत्वेन प्रत्ययः परञ्च इति धातोः पर इव स्यादिति आद्यन्तौ टाकतौ इत्यस्यान-
 आशङ्क्यैव नास्तीति बोध्यम् । सामसंगाय इति । कर्मण्यणि सति आतो युक्
 इति युक् ॥ पिबतेरिति । लुग्विकरणलुग्विकरणयोः इति परिभाषालब्धार्थक-
 थनम् उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥ क्षीरपेति ॥ क्षीरं पिबतीति आतो-
 ऽनुपसर्गः कः ॥ शक्तीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटी ग्रहणं लिंगविशष्टपरिभाषा-
 या अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्राक्षीत्यत्र टच् न द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्य-
 रंया इति षच् नति दिक् ॥ कवचहरइति । कवचाद्यमानं क्रियमाणं संभाव्य-
 मानं वा वयां गमयति तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥ हृस्ते-
 सूचकयोरिति । अन्यत्र तु स्तब्धे रन्ता कर्णे जपिता ॥ शमि धातोः । शमि

उपपदे धातुमात्रासंज्ञायामवस्थात् ॥ पुनर्धातुग्रहणमिति । अस्मिन् धातुग्रहणे
 ग्रामि संज्ञायाम् इत्यस्यावकाशः । शंभवः शंवदः । कञो हेतुताच्छील्या इत्य-
 स्यावकाशः आह्वकरः । शङ्कर इत्यद्वीभयप्रसंगे परत्वादप्यस्यात् धातुग्रहणे कृते
 तु तत्सामर्थ्यादजैव भवति तदाह । शङ्करा नामत्वादि ॥ अनधिकरणार्थमुपसं-
 ख्यानमिति दर्शयति । पार्श्वीभ्यामित्यादिना ॥ कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्य-
 टतोत्यर्थः ॥ भिक्षासेना । अनधिकरणार्थं आरम्भः ॥ भिक्षां चरतीति । चरति-
 रत्र चरणपूर्वके भर्जने वर्तते, चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः ॥ सेनाचरा इति ।
 सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥ पचादिष्विति । टविधानं तु उपपदमतिङ् इति नि-
 त्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु सुष्पुपा इति वैकल्पिकः समासः ॥
 कञो ॥ हेतुरिह लौकिको न तु तत्प्रयोजको हेतुश्च इति कृत्रिमः, केवले कृत्रि-
 तदसंभवात् ॥ द्योत्येष्ट्विति । न तु वाच्येषु कर्तरि कृत् इत्यस्य बाधापत्तेरिति
 भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति । यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः ।
 इह प्रसिद्धतरत्वादृ ह्यनुबन्धोऽपि करोतिरेव गृह्यते, न तु कृञ् हिंसायाम् इ-
 ति । हेतुः कारणम् । ताच्छील्यां तत्त्वभावता ।
 धातुलोमाराभ्यध्वचित्तानुवर्तनम् ॥ दिवाविभा ॥ ननु अ-
 न्तकण्ड्येन नञ्समासे स्त्रीकृतेपोष्टसिद्धौ सूत्रे त्वन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं
 व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । खरे तु विशेषोऽस्ति । नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरैणाद्युदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु गतिकारकोपपदात् कृत्
 इति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरैणात्तोदात्तत्वमिति ॥ दिवाकर इति । दिवा दिवसं
 करोतीति विशेषः । दिवाभूता रात्रिः इत्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये श-
 क्तिमत्परत्वात् ॥ मूलेनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ कर एव का-
 रः प्रज्ञादित्वाद् ॥ कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किंकरः,
 बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः, चित्रकरः चित्रकरः जङ्घाकरः बाहुकर इति ॥
 वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥ पुंयो-
 गे ङीषिति । यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति, तेन किंका-
 रणशोला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति ॥ तच्चादर्थव्यम् परत्वादचाटचो बाधित
 त्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पचास्तरमप्युक्तम् । अथ
 वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति । दिवाविभा इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रह-
 णमपनीय पचादिष्वेव किंयत्तद्गुणेषु कृञ् इति पठितव्यम् । वार्तिकमपीत्यमेव
 नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मस्थानं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वा-

दिविवक्षायां परत्वाट्टेन बाध्यते । तेन पुयोगं विनापि किंकरी स्यादेव पुंयोग-
विवक्षायां तु निर्विवादो ङीष् ॥ कियत्तद्वृत्तत्वा इति प्रक्रियायां विकल्पो
क्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मस्थणोऽपि पक्षे प्रसंगाच्च युक्तैव । न चाजभावे दिवाविभा
इति टः स्यादिति वाच्यम् । मूत्रे किमादिप्रवृत्त्यापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वा-
द् ॥ अथवा मूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन प्रक्रियापन्थः प्रवृत्त इति
स्योक्तिर्यते । तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां कियत्तत् इति वार्तिकेनाच्च, तद्विवक्षायां
तु परत्वाट्ट इति विषयविशेषे व्याख्यामेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रिया-
यामञ्चेति प्राचीनमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ कर्मणि भूतो ॥ भूतिर्वन्त-
नम् । कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मप्रवृत्त्यात्स्वरूपपरतेत्याह । कर्मशब्द इति ॥ स्वस्वकारि-
रित्यादि । इतो निष्वात् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ कुक्षिश्च
रिरिति । एवं च गिरिस्तु कनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु धर-
णोधराः कति न सन्ति भूदारकाः । मरुत्तु मलयानिलाः कति न सन्ति भृङ्गभा-
निलाः प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिश्चराः इति केषांचित्प्रयोगः
पामादिक एव ॥ एजः खश् ॥ एज् कम्पने एजेरिति ख्यन्तस्य निर्देशो, न तु
शुद्धस्वेका निर्देशः । खश् क्लृप्तरणाल्लिगात् । तद्वि सार्वधातुकत्वे सति शब्द-
या स्यादिति । नच शुद्धस्य शपि सत्यसति वा विशेषोक्तिः । न चोत्तरार्थं शिच-
मिति वाच्यम् । इहार्थत्वे संभवति केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याथ्यत्वात्तदेतदाह । ख-
न्तादेजेरिति ॥ अरुर्द्धिषत् ॥ वर्णप्रवृत्ते तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तप्रवृत्तं शुनिधय
इत्यादौ ऋस् कृते मुम्प्रत्ययम् । तथा हि । अन्तशब्दः समीपपरः अच्चासाव-
न्तश्चेति विग्रहः । निपातनाहिशेषणस्य परनिपातः । समीपः खित्यनव्ययस्य
इति मूत्रेण विहितो योच् तदन्तस्य सुमिति व्याख्यायते । एवं च जनमेजय इ-
त्यादौ स्वतो ऋस्वैः पि मुम्प्रत्यये प्रथमं स्थिति इति ऋस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥
शर्द्धजहा इति । शर्द्धनं शर्द्धः । शृधु कुत्सायाम् । घञ् तं जहति इति । ननु
माषाः शर्द्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहतीत्याशङ्क्यायामाह । अन्त-
र्भावितव्यर्थ इति ॥ यथासख्यं वारयितुमाह । अचेति । धेट्टित्वा-
दिति । अव्ययेऽचरितार्थं त्वादिति भावः । खश्प्र-
त्ययान्तादेव धेटो ङीबिष्टो नान्यत इति वर्धमानचोर-
स्वामिहरदत्तादयः । तेन पात्राध्माधेट् इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे कः इति क-
प्रत्यये च टाबेव । धया कन्या । गां धयतीति गोधा । अत्र च संप्रदाय एव प्ररण
म् । नासिकंधमइति । पात्राध्मा इति धमादेशः ॥ नाडोमुष्टोश् ॥ यथासख्यं

नेति । एतच्चैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु यथासंख्यम् इति सूत्रे नाहो
सुष्टोः इत्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके । शब्दकीर्तुमेतु मतभेदेन
तदबोधमिति स्थितम् । घटोखारोखरोचिविति । जयादित्यस्तु वातशब्दमाप्युदा
जहार वातंघयः इति । तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति सूत्रोक्तोपेक्षितम् ॥ उदि
कूले ॥ ननु कूलस्योच्छ्वस्यपि सप्तभ्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रुजिवर्जिभ्यां
सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । नाहोसुष्टोः इति वल्लाघवात् उत्क-
लयोः इति वक्तव्ये उदोति व्यस्तोच्चारणात्तुपपदम् । एवं चोदोति पञ्चम्याः स्थाने
सप्तमो, रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठोति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैपटे
अष्टम् । किं च रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणोत्पत्तिष्ठते तेन कूलं विशेष्यते, नाच्छ-
ब्दः । असत्त्ववाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह । उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥ विधुन्तुद
इति । अरुर्हिषदजन्तस्य इत्युकारात्परो मुम् । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैर्हिक्क्यो
विधुन्तुदः इत्यमरः । अरुन्तुद इति ॥ अरुन्तुदः मर्मस्पृग् इत्यमरः । व्रणोऽस्ति-
यामीर्ममरुः इति च ॥ अस्मुर्यपश्चा इति । पात्राधुमः इति पश्चादेशः । गुप्तिपरं
चेदम् । एवं नाम राजदाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं
पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभा-
वदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्च न भवत्यनभिधानादिति
न्यासकारादयः ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ खकारो मुमर्थः । चकारस्तु खचि ऋक्षः इति
विशेषणार्थं वृत्तिः ॥ खे ऋक्षः इत्युच्यमाने एजेः खशि जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति
तदाशयः । एकानुबन्धग्रहणे द्वानुबन्धस्य न ग्रहणमिति खाशि न भविष्यतीत्या-
दिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तत्वमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विष-
न्तपइत्यत्र ऋक्षणि लोपी यथा स्यातां शप् च मा भूदिति ॥ नन्वेवमुत्तरत्रैव कि-
यतामिति चेत् । सत्यम् ॥ इह करणमन्यतोऽपि क्वचित् भवतीति आपनार्थं तेन
गमेः सुपि इति नापूर्वं वार्तिकं किं तु आपकसिद्धमिव । असञ्ज्ञाथमिति । संज्ञा-
यां तु वक्ष्यमाणेन गमश्च इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । विहंगम इति । वि-
हायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः । पूर्ववार्तिकेनैकमकृत्वा खच् च उड्हा
इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्वतीत्याशयेनोदाहरति । भुजंगमः भुजंग
इति । इह गमेः सुपि इति खच् ॥ द्विषन्तप इति । अरुर्हिषत् इति सुमि कृते
संयोगान्तलोपः ॥ निपात्यत इति ॥ न चैवं खच् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति
वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनवलादेव व्रतविषयता आ-
श्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाच्यमो व्रते पुरन्दरश्च इति, तदा इह काचि

यमो व्रते इति सूत्रं पूर्वसर्वयोः इत्यत्र पुरिदारित्यं शब्द शक्यमकर्तुम् ॥ पूः सर्वयोः ॥
द्विविदारणे अयमेव गृह्यते, न तु द्वे भये द्वङ् आदरे इत्येताविति संप्रदायः ॥ असं-
ज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु संज्ञायां भृतृहजि इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥
आश्रितभवन इति । यावता षोडशेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एवसुच्यते ।
इह वासरूपविधिना ऋषिपि । आश्रितभवनम्, यज् तु बाध्यत एव सरूपत्वादि-
त्वाद्दुः । न चात्र ऋष्युदतुमुच्छलयेषु वासरूपविधिर्न इति ऋष्युदोऽनिषेधः शङ्कः ॥
यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन ऋष्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पो-
नेति तस्यार्थः । इह तु ऋष्युदोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपग्रन्थायो निर्बाध एव ।
एतच्च आश्रितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि संमतमेवेति दिक् ॥ संज्ञा-
यां भृतृ ॥ विश्वंभर । कैटभजित् । रसा विश्वंभरा स्थिरा इत्यमरः । व्युत्पत्ति-
मात्रमिति । तत्फलं तु स्त्रावग्रहौ रथंतरमाजभारा वसिष्ठः इत्यत्र हि रथमि-
त्यवगृह्णन्ति कदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेणात्मोदात्तत्वं चाधीयते । अथखल्वे त्ववग्र-
हो न स्यात् नवविषयस्य इत्याद्युदात्तस्य स्यात् ॥ इत्युक्तमिति । माधवाद्यनुरोधेने-
त्यर्थः ॥ मतान्तरे त्विति । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः इ-
न्द्रियव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादिवेदान्तग्रन्थाश्चेद्भानुकूलाः । संज्ञायां किम् ।
कुटुम्बं विभतीति कुटुम्बभारः ॥ गमश्च ॥ पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे ग-
मेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतृप्रभृतीनां मा भूदिति ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ कर्मणि
तु ईषद्दुःसुषु इति खलेव, सुखेन गम्यत इति सुगमः पन्थाः । दुर्गमः ॥ दारावि-
ति । शब्दापक्षेया पुंलिङ्गता तदाह । दारुशब्द इति । काष्ठं दार्वित्यनं त्वेधः इ-
त्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । अलोन्त्यस्य इत्येव
सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथा हि टः प्रत्ययः संभाव्येत ॥ दार्वीहन्तीति दा-
र्वाघाटः । गोधाकालकादार्वाघाटस्तो वनस्थतीनाम् ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥
एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तीर्णिनिः स्यात् । सुप्यजातौ इत्यादिभिः सिद्धेता-
च्छील्यावश्याकाधमर्थविरहेऽपि णिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावार्थं वचनम् ॥ लक्षण-
वतीति । सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्थाश्रयजन्त इति भावः । जायाच्न इति ॥ जाया-
मरणमूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः ।
एव एतिहनीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ अमनुष्यकटं के च ॥ मनुष्यभिन्नकटं केज्येवर्त-
मानाहन्तः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूक्षा रक्षःपिशाचादी-
नाहेति प्रागुक्तम्, तथापीह लक्षणानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह । तिलका-
लक इत्यादि ॥ नानुबन्धकतमसारूप्यम् इति टगणोः सारूप्यादासरूपविध्यग्रहणे-

राह । बाहुलकादिति ॥ शक्ती इति । शक्ती किम् । विषेण इति नं इत्येति इ
 स्तिवातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेश्चापि शक्तिग्रहण-
 सामर्थ्यात्कर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव इत्युं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाट-
 छन इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु घटतेः पचा-
 यच् कवंघोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कषादेश इति हरदत्तः ॥ आब्यसुभग ॥
 व्यर्थेऽपि । अभूततद्भावविषयेऽप्यित्यर्थः । आब्यकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरि-
 भाषया आब्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ऋत्वेन एत-
 देव रूपम् आब्याकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च
 इति ख्युटा भवितव्यमित्यत्र आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथाहि आब्यीकरण-
 मिति रूपं ख्युटख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि सुम्भस्यो स्यातामिति वाच्यम् । अन्-
 व्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्वादिचिबडाश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन व्यक्तस्य अ-
 व्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमस्ति इति नित्यसमासो लभ्यते ख्युटि तु
 नेति वाच्यम् । ख्युटापि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न
 च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ख्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्या-
 नेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः ख्युटि लिट्स्वरेण कृञ उदात्तत्वा-
 विशेषात् । न चोत्तरार्थमन्वावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव
 ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ख्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन
 ख्युडिष्ठ इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृम्भतमयुक्तमिति कै-
 यटः ॥ कर्त्तरि भुवः ॥ व्यक्तेऽपि । अन्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आब्यीभविष्णुरा-
 यो भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं, करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं
 चेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्वाप्युपयोगो
 नेति अष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तायः ।
 खकारो ह्रस्वार्थः । स्यादेतत् । खिणुच इकारो मास्तु, खस्तुरित्वेऽप्युच्यताम् । एवं
 चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । इकारादित्वसिद्धये इडागमे
 कृतेऽपि आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योक्तेषु श्वावादीदयश्च इति
 स्वरसूत्रे अथ ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकरस्य लाक्षणिकत्वात्पत्त्य-
 त्वयोरसिद्धत्वेनेषु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे
 नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृजादीणाम् एव ग्रहणं स्यात् त्वेतस्य,
 इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेन्नैवं खण्डयमस्तु तत्रेति कृते
 चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्ति इति किमिहकारेणेति दिव्यमेतत् । न चेह

लाघवाभावदिकारोस्तु चकार एव मास्त्विति शङ्क्यम् । एकमात्रो ऋषः व्यञ्जनत्व-
 र्हेमात्रकम् इति सर्वसंमतत्वात् ॥ यन्तु हरदत्तेनोक्तं षट्पणत्वयोः सामर्थ्यादस्य
 षट्पणमिति तदापाततः । कृजपेक्षया षण्णुक्तौ प्रक्रियालाघवेन षट्पणत्वयोः क-
 रणस्थोचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥ निवृत्तिमिति ॥ ननु सृष्टेः सकर्मक-
 त्वात्कर्मण्युपपदे इति चेद्, अत्र प्राप्तः । पूर्वसूत्रात्कर्त्तरि इत्यनुवर्तते, सा चानुवृ-
 त्तिः कर्त्तरि कृत इत्यनेनैव कर्त्तरि क्तिनः सिद्धत्वाद्द्वयार्थं सती कर्त्तृप्रचयार्था ।
 कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता, करणादौ चापर इत्येवं कर्त्तृप्रचयस्तथा च सुबन्ते उप-
 पद इति फलितं भवतीति मन्त्रसृग्गत्याद्यापि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्त्तृप्रचयं
 व्यर्थमिति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । न चेह कर्त्तृप्रचयार्थं तदावश्यकमिति शङ्क्यम् ।
 मन्त्रसृग्गत्यादः किपि सिद्धेः । न च किपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । किन्प्र-
 त्यया यस्मादिति बहुव्रीहिवलादेव कुत्वसंभवादिति दिक् ॥ सृष्टिगति । तस्मिन्नेवं
 पश्यन्ति जनाः । स इवार्थं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तार
 प्रत्ययः कृटरर्थानुगुणत्वात् ॥ सत्सूद्विष । षट्स्त्व विग्रहणादौ । सू इति द्विषा सा-
 षड्यार्थमृतेरादादिकस्य षड्वर्णं, न तु सुवतिमूयत्योः । युजिर् योगे युज समाधौ
 हयोरपि षड्वर्णम् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायां ज्ञानाणामपि षड्वर्णं
 विदल्ल लामे इत्यस्य तु न षड्वर्णम् विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वात् । व्युसदिति ।
 पूर्वपदात् इति पत्वं तु न भवति कृन्मोत्यनुवृत्तेः । तथा च माघः
 मनस्स येन व्युसदान्यधीयत इति । आदित्यादिविषयः इत्यत्र तु सुषा-
 मादित्वात्षट्पणमिति माधवादयः । उपनिषदित्यत्र तु सदिरप्रतेः इति षः ॥
 अग्रप्रामाभ्यामिति । स एषा यामणीः इति निर्देशेन
 ज्ञापितमेतत् । नीरूपप्रत्ययविषयत्वे चेदम् । तेन कर्मण्यणिणत्वं न भवति ।
 प्राप्तरायः । ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वादग्रशब्दोपपदादपि णत्वम् । तेनाप-
 णीरित्यापि सिद्धमित्याहुः ॥ अदोनखे ॥ विटस्यादिति । जेमसनक्रमगमो विट्
 इति पृथेसूत्रानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम् । तत्र हि कृन्मि सङ्गः इ-
 त्यत्रः कृन्मोत्यनुवर्तनात् ॥ कामदुर्वेति । धनुरिति शेषः । कामं दोग्धोति विष-
 हः ॥ अर्थः स्यादपि दृश्यते । इह विजुपे कृन्मि इत्यतो विप्रत्ययः । आतो
 भवितु इति सूत्रान्मनिष्ठादयथानुवर्त्तन्ते तदाह । मनिष्कानिषित्यादि ॥ सुशर्म
 ति । सूद्र शृणोतीति विग्रहः ॥ प्रातरेतीति प्रातरित्वा । इणः क्तिनिपि ऋषस्य
 गित इति तुक् ॥ अवावेति । अनुनासिकस्य आच्चे अवाटेशः, सो दीर्घनलो-
 पा । गट् रेडिति ॥ रुष रिष सिंहायाम् । उपधागुणः । जशचत्वे ॥ वाहभ

ङिति । वाङ्मादश्चाद् भ्रश्यतीति विग्रहः । वृत्तौ तु वाङ्भ्रङिति पाठः । वङ्गः
 स्कन्धः अन्येषामपि दृश्यते इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ॥ अन्तः ।
 अनिते रिति वर्त्तते अन्तोत्तरपदापेक्षो गृह्यते, नानितेरपेक्षाया अव्यभिचारा-
 दत्त आह । पदान्तस्येति ॥ हे प्राणिति । अन प्राणने क्षिप् अनुनासिकस्य इति
 दीर्घः । न डिम्बुद्धो रिति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति
 संबुद्धान्तमुदाहृतम् ॥ मित्रशोरिति । लुमेऽपि क्षिप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन
 हलादिक्रियत्ययपरत्वमस्ति वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् इत्येतद्वर्णप्राधान्य
 एवेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ आशास इति । शासु अनुशिष्टौ आङः शासु इच्छाया
 मात्मनेपदे, शास इद् इत्यादिना सिङ्गे क्वावेवउपधाया इत्त्वमिति नियमार्थमिद-
 म् । तेन आशास्ते इति सिङ्गमित्येके ॥ अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं न नियमार्थं प्रा-
 त्यभावात् । न च शास इदङ् हलोः इति इत्त्वस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्वा-
 ङ्माङ्चर्यात्परस्मैपदिन एव शासेर्घङ्गणात् । यद्यपि सर्त्तिशास्ति इति सूत्रे
 पृथक् योगकरणदत्तैर्लुङि भारत समारतंति पदद्वयप्यङिति सिङ्गान्तस्तथाप्यु-
 न्तार्यतया परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरे स्रष्टतया परस्मैपदे दृष्टो यः शास्तिस्त-
 स्मात्परस्याङिति निष्कर्षः । तथा चाऽऽशास्ते इत्यत्र इत्त्वप्रसक्तिरेव नास्तीत्या-
 हः । वस्तुतस्तु आशिषि लिङ् लोटौ क्रियाशोः प्रेषेण इत्यादिनिर्देशेनैव सिङ्ग-
 मिति नेदमपूर्वं वार्तिकम् । ततश्च इत्त्वं वाच्यमित्यस्य इत्त्वं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 आशिषीत्याद्युक्तनिर्देशादिति दिक् ॥ सुभाविति । ओः सुपीति यण् ॥ स्यः
 क च ॥ शंस्था इति ॥ क्षिप् लुमे घुमास्था इति ईत्त्वं न स्थानिवद्भावस्यान्व-
 धाविति निषेधात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूपं यत्राश्रीयते
 तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनीकम् । ईत्त्वमवकारादा-
 विति वचनाङ्गाथकारीत्योदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईत्त्वं निति । तत्
 षट्ठणेडित्यादिसिङ्गे प्रत्ययप्राधान्ये अस्त्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभि-
 प्रेत्य । तथाप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुधोर्विति न मिध्यदित्यपरितोषेण
 पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित-
 शोरित्यत्र कथमित्त्वं भवेदिति चेत् । अत्राहः । शास इद् इति ततः आङि नि-
 यमार्थमिदम् । अजादो वेदिच्च स्यादङ्गोऽव नान्यत्रेति हल्यग्रहणं मास्त्विति
 ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादौ पिति मार्वधातुके लृण इमो विधानादलृणङि-
 त्यादितु नियमपक्षे न मिध्यतोत्यस्त्विध्यर्थमिति पक्षापि स्वीकार्य इति वाच्यम् ।
 उना वृद्धिः इति सूत्रादलृग्रहणमनुवत्यं लृणहानीत्यत्रानिष्टवारणाय नाभ्यस्त

स्याचि इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् एतच्च कथादिगण एव व्याख्या-
तम् ॥ स्यादेतत् । सुपि स्यः क्तिप् च इति सूत्राभ्यां क्तिपौ सिद्धौ तत्राह । श-
मीत्यादि ॥ धातुपहणसामर्थ्याच्च धातुमात्राङ्गवन्नच् प्रत्ययो हेत्वादिषु कृजष्टं
यथा बाधते तथा तिष्ठतेः क्तिपावपि बाधेतेति स्यः क च इत्यारम्भ इति भावः ।
नन्वेवं शमि धातोः इत्यस्यानन्तरं स्यः क च इति सूत्रात्तां चकारेणाचि समुच्चिते
सवर्णदोर्घेण शंस्या इति भविष्यति एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भ-
शब्दिरपि लभ्यते इत्याभावाद्यर्थं च न यतनीयमिति महत्काघवमिति चेत् ॥ अत्रा-
हुः । अशंस्या इत्यत्र अच्चावशक्तौ इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । कृद्-
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि इति शंस्याशब्दस्याजन्तत्वात् । क्तिवन्तं न नञ्समासे
तु नञपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति ॥ उष्णभोजीति । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य ॥
आमन्त्रयितेति ॥ मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे सुरादिराङ्पूर्वः । इदिच्छान्नुम् । ता-
च्छील्यस्य विवक्षितत्वान्नृन् अत एव न लोका इति निषेधात् । ब्राह्मणानित्यत्र
कर्मणि षष्ठी न कृता ॥ उपसर्गभिन्न एवेति । तत्सूद्विष इति सूत्रे उपसर्गपीत्यु-
क्तत्वादुपसर्गभिन्नस्येव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुप्यहणं कृतमिति भावः ॥
भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये सुर्विति वर्तमानेपुनः सुप्यहणं किमर्थम् ।
अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं तु सुम्भावे यथा स्यादुदारामारिण्यः प्रत्यामारिण्यः
इति । अस्त्रायमाशयः । तत्सूद्विष इत्यत्र सुपि स्यः इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्च
उपसर्गंतरपरम् । उपसर्गपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादु-
पसर्गंतरपरमेव स्यादिति । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुप्यहणमुपसर्गपीत्यंशस्याप्य-
नुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुम्भावे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सि-
द्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ प्रसिद्धश्चेति । एवं च पाणिनीयानुसा-
रिणीम् इति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्बाध एव । अमरश्च प्रायुङ्क्त सिङ्गशेष-
विधिर्यापो विशेषैर्यद्यबाधिताः इति दिक् ॥ साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापक-
सिद्धम् । आ क्तेः इति सूत्रे हि तच्छीलात्पृथक् साधुकारो गृह्यते तच्च ताच्छी-
ल्यं विनापि णिनो सत्येव संगच्छते । ब्रह्मणि वदः इदं तु वाचनिकमेव । अत-
च्छील्यार्थमिदम् । एतच्च कैयटहरदत्तादिष्वप्येव स्पष्टम् ॥ यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्म-
वादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतम् । आ क्तेः इत्य-
धिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्वेवेति कथमिदं संगच्छते इति
चेत् । अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः सुप्यजादौ इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः
उपसंख्यानं, ज्ञापकेन वा साधुकारिणि णिनिः, आवश्यकाद्यमर्थ्योर्णिनिः ।

त्यावश्यंके णिनिस्तु तद्धर्मं पर्यवस्यति, न त्विह आ क्रोः इति सूत्रस्य व्यापारोद्घो-
 ति । ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाच-
 कत्वात्कथमिह ताच्छीत्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेदत्र, नव्याः । सुष्यवादी
 इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छीत्यसमभिव्याहृतात् । ब्राह्मणानामन्य-
 यितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ मनः ॥ बहुलग्रहणा-
 नुवृत्तेरिह मन ज्ञाने इति देवादिकस्यैव ग्रहणं न तु मनो अवबोधने इति ताना-
 दिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे खश्चि श्यक्तेव भवति, न तु प्रत्ययस्य दाह मन्यतेरिति ॥
 आत्ममाने ॥ मननं मानः भावे घञ् । आत्मनो मान इति कर्मणि घञा समासः ।
 स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः । कर्ता स्वपदार्थस्य दाह । स्वकर्मक
 इत्यादि । चादिति । ननु वासरूपविधिना सभ्यत एव णिनिरिति किमर्थश्चकार
 इति चेत् ॥ अत्राहुः । चकारेणाविच्छेदाय णिनिः समुच्चयते । तेन करणे यजः
 इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश्च एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नीत्त-
 रत्र इतीह न प्रवर्तते इति ॥ पण्डितमात्मानमिति । एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण
 कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम् । दर्शनी-
 यमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । कालिमन्येति । स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तं पुंवद्भावं
 बाधित्वा परत्वाद् ऋस्वः । यत्त्वञ्च क्यङ्मानिनोश्च इति प्राप्तः पुंवद्भाव इति
 प्रसादकतोक्तं, तद्रभसोक्तमेव, मानिन्रूपाभावस्य स्पष्टत्वात् ॥ दिवामन्येति ।
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्रभावात्कर्मत्वम् ॥ इच्च एकाचः । अग्न्यहण-
 मिहावर्तते तत एकेन अम् विधीयते, परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह । स्वाद्यम्बदि-
 ति ॥ एवं च न विभक्तौ तुस्माः इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा अत एव परश्च
 भवति । औतोमशसोः इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुवेवाम् गृह्यते इत्युक्तत्वादोत
 आकारश्च भवतीत्याशयेनोदाहरति । गांमन्य इति ॥ नरंमन्य इति । ऋतो ङि
 इत्यादिना गुणः । भाष्यकारेति । अयं भावः । यथा पृष्ठादयः शब्दाः पुंयोगा-
 त्स्त्रियां वर्तन्ते पृष्ठौ गणिकेति, तथेह ओशब्दः परित्यक्तस्त्रलिङ्गः क्रीवः सन् कुले
 वर्तते, तत्र ऋस्वो नपुंसके इति ऋस्वः । सुम् तु न, अपवादेन अमा बाधात् ।
 स्वमोर्नपुंसकात् इत्यमो लुक् । न चैवं गांमन्य इत्यादौपि सुपो धातुप्रातिपदि-
 कयोः इति लुक् स्यादिति वाच्यम् । अस्मिधिसामर्थ्यादेव तद्वाधादित्याहुः ॥
 अग्न्यहणस्य मध्येपवादा इति न्यायेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति लुकमेव
 बाधते न तु स्वमोर्नपुंसकात् इति लुकमिति भाष्यादौ स्थितम् । स्यादेतत् । न-
 पुंसकऋस्वे कृते सुमः प्राप्तिरेव नास्ति कथमत्रापवादेन अमा बाधादित्युक्तिः

गंगच्छेत्, अरुद्धिषत् इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन खित्यनव्यय
 स्येति ऋत्वे कृते पञ्चान्सुमिति व्याख्यातत्वात् ॥ सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र सूतः
 सिद्धेपि ऋत्वे यथा खित्यनव्ययस्य इति पुनर्ऋत्वे सुमर्थं स्वीक्रियते तथाऽत्रापि
 भवंदित्यस्यैव सुमःप्रामिरिति ॥ भूते ॥ धातोरित्यधिकाराद्वात्वर्थस्य विशेषण-
 मिदम् । भूतेर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः ॥ करणे ॥ स्वरितत्वाच्च निरेवानुवर्त-
 ते न तु खश् इत्याह । णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्य-
 र्थः । अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणयाग्निष्टो-
 मस्तोनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् । अग्निष्टोमः फलभा-
 वनायां करणमिति ॥ कर्मणि हनः ॥ पितृव्यधातीति । अत्र काशिका ।
 कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् चोरं हतवानिति । यद्यपीदं भाष्ये ना-
 स्ति तथापि शब्दशक्तिस्वाभावादिदं लभ्यत इत्याहुः ॥ चतुर्विध इति । अयमा-
 शयः । इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाच्च निश्चितः
 परिशेषाद्भूत इति । किप् तु सर्वास्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्य-
 क्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हस्तेभूते क्विविति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नि-
 यम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्नन्तरं भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे,
 हस्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मा-
 दिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाद्दिशेषेपि प्राथम्यादुपपदनियमो धा-
 त्वन्तरनिवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषु हन्तेभूते एव क्विवित्यवधारणे तु किप्-ह-
 न्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः ।
 ब्रह्मादिषु हन्तेभूते क्विवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः का-
 लनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानो विवेकः । अष्टादशमात्रविशेषास्तु
 चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्या-
 श्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदान्तेपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति ह-
 निष्यति वा पुरुषं हरिहयोरिहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति
 अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनि-
 यमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषं हन्ति भूतार्थे प्रयोगाभावः । ब्रह्मादिषु
 हस्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि
 भवत्येव । हन्तं जयति जेष्यति वा हन्तजिदिति । उपपदनियमफलं तु हन्तं जित-
 वान् हन्तजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्विविति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वि-
 त्युक्तं रूपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः किप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति ह-

निश्चयि वा पुरुषश्चा अरिहेति प्राप्नुवत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते क्विवेति कालनियमपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदा-
न्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती, इह कर्मणि
हनः इति भूते णिनिः । कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्र-
योगाभावः । सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव ह्रस्वं ह-
तवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाश्रित्यत् । तस्यायमाशयः धा-
तुकालो हि नेह सूत्रे श्रुतो किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितो अतस्त-
योरिवोपरोधो न्यायो न तूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपपदस्य न
भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यत्त्वह हरदत्त-
नोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति
वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥ सुकर्म ॥ त्रिविध इति । धातुनिय-
मस्त्वह नेत्येति इति भावः । क्विवेति । भूते क्विवेति प्रत्ययान्तरसंबन्धनि-
वृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः ॥ कृञ एवेतीति । सुकर्मादिषु कृञएवेति धा-
त्वन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः ॥ भूत एवेतीति । भूत एव कि-
ञिति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः ॥ स्वादिष्वेवेतीति ।
स्वादिष्वेव कृञ इत्युपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः ॥
सोमं सुजः । इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतका-
लस्य किपि नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोममावः अग्निं चितवान् अग्निचाय इ-
त्यण् न भवति । सुनोतिः सोम एव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतिस्त्वग्नावोपपदे नि-
यतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरामुत् इष्टकायितवागिष्टकाचिदिति न भवति किं तु
सुरामावः इष्टकाचाय इत्यण् न भवति सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् ।
अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं श्रुतवान् अ-
ग्निभृद् इति किप् न भवति किं तु सोमक्रायः अग्निभार इत्यण्वेव भवति । भूत
एव किपो नियतत्वात्सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थं किप् न भवति । तथा अग्निं
चिनोति चेष्यति वेत्यर्थं क्विबभावः किं त्वण्वेव ॥ कर्मण्यग्न्याख्याम् । श्येनचिदि-
ति । समुदायोयम् आहानीयधारणार्थं इष्टकानिर्मितस्थानविशेषे निरुद्धः ॥ क-
मेणीति ॥ कुत्सितग्रहणमिति । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणमामर्थान्नलभ्यते,
यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयस्य विक्रि-
यमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सामावहाः । कुत्सितग्रहणाच्च ह । धान्यधिकायः ॥
दृशेः कनिप् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सिद्धे नियमार्थमिदं कनिवेव यथा स्या-

तत्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपो मा भूताम्, न वा अणादय इति । सोपपदप्रत्ययस्यैव
 नियमेन निवर्तनान्निष्ठा तु भवत्येव ॥ पारं दृष्टवानिति । एवं स्थिते विश्वदृष्टन-
 यना वयमेव इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृष्टवानि तानि नयनानि येषां ते वि-
 श्वदृष्टनयना इत्येवं कनिबन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं
 सूत्रमित्येवं वृत्तिकरादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैर-
 प्यभियुक्तैरनुक्तावादिति दिक् ॥ राजनि युधिकृजः ॥ सहे च । इदमपि सूत्रद्वयं दृष्टेः
 कनिप् इति वन्नियमार्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दृष्टिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकर्गात्
 त्वादियं त्रिमूर्ती विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्वह उदामीना एवेति
 शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ मन्दुरायामिति । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः ॥ पुम-
 नुजति । इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तिर्वात् ॥ अन्येष्वपि दृश्य-
 ते । ममस्यां जनेः इत्युक्तमसमस्यामपि दृश्यत इत्याह । अजः द्विज इति । न जा-
 यत इत्यजः द्विर्जातो द्विजः जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः इत्यभि-
 युक्तीकृतः । पञ्चम्यामजातौ इत्युक्तं, जातावपि दृश्यते इत्याह ब्राह्मणज इति । अपि-
 शब्द इति । यत्, अन्तात्यन्ताध्व इति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यते इत्युपमख्यानं
 तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापि ग्रहण-
 स्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदम् इको
 गुणवृद्धी इति सूत्रे जनेर्दे प्रकृतस्य गमिरप्ययं ङो वक्तव्यः कृति वदता भाष्यकारिण,
 एवं च प्रकृतमूत्रस्थम् अन्येभ्योपि दृश्यते इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्य-
 म् ॥ कृत्तवत् निष्ठा । ननु कृत्तवतोः मिहयोर्निष्ठेति संज्ञामिहिः सिद्धायां निष्ठा-
 संज्ञायां कृत्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । अत्राहुः । भाविनी संज्ञा च
 विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवति इत्याश्रयणे सामर्थ्या-
 न्न कृत्तवत्वोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥ ण्यदर्थो भावकर्मणी इति ।
 यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकादुण्यद्भवति तथापि तयोरेव
 इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तीर्थ इति स एवेह विवक्षित इति
 भावः ॥ क्षियो । क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणम् ॥ क्षिनः काम
 इति । अन्तर्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । एतत् अक्षितोत्सनेदि-
 ममिति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामिनेत्याद्युदाहर-
 णीयम् । इणनिषेधसूत्रं स्मारयति । श्रुतः कितीति ॥ क्षुत इति । टुक्षु शब्दः ॥
 नुत इति । णु स्तुती ॥ वृत इति । वृड्संभक्ती वृज् वरणे ॥ रदाभ्याम् । इह रदा-
 भ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते, न निष्ठा, तेन चरितं मुदितमित्यत्र न, तकार-

स्योटा व्यवहितत्वात्तदेतदाह । परस्य निष्ठातस्येति ॥ बहिरङ्गत्वेनेति । निष्ठात-
काराहङ्गिभूततद्धितजिप्रत्ययमाश्रित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद्बृहत्बहिरङ्ग-
ति भावः ॥ द्राण इति । द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ग्लानः ग्लान इति । ग्लै ग्लै हर्ष-
क्षये ॥ एकविंशतेरिति । क्रादिषु घ्वादयो द्वाविंशतिः पठन्ते, तत्र पूञं विद्वा-
या स्वादयो ज्ञेयाः ॥ जीन इति । मिहत्वान्नित्यत्वाच्च ग्रहिण्या इति संप्रसारणे
कृते संयोगादेरातः इत्यस्याप्राप्तिः । गून इति । गु पुरीषोत्सर्गं । विनष्टा इति ।
धातूनामनेकार्थत्वात् पूञ् पवने इत्यस्य विनाशेपि वृत्तिः । सिनोतेरिति । षिञ्
बन्धनं । ग्रासरूपं (कम) ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतस्ततः परस्य निष्ठात-
तस्य नः स्यादित्यर्थः ॥ सिनो ग्रास इति । पिण्डोक्तियमाणां ग्रासो यदा दध्या-
दिव्यञ्जनवशाद् बन्धनस्तुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥
ग्रामिति किमिति । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः ॥ कर्मकर्तृकंति किमि-
ति । ग्रासकर्मकस्येत्येवास्तु कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय ग्रास-
कर्तृकस्येत्युक्तौ तु ग्रासेन कण्ठः सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् ॥ भुग्न इति ।
भुजां कोटिस्थे नत्वस्यामिहत्वात् भलि परतः कुत्वम् ॥ उच्छृणु इति । श्रयतेर्य-
जादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपं च हलः इति दीर्घः ॥ ग्रहोण इति । घुमास्था इति इ-
त्त्वम् ॥ सून इति । घूङ् पाणिप्रसवं ॥ दून इति ॥ दूङ् परितापे ॥ ओदिन्मर्ष्ये
इति । यदि डोड इट् स्यात्तर्हि धातोः परा निष्ठातकरो न संभवतीति नत्वार्थः
पाठो नर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिटा व्यवधानं
नवं भवेदिति वपरोत्यं किं न स्यादिति शङ्काम् । लक्ष्यान्तरोधन इडभावकल्प-
नाया एव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु मत्वपि इडागमे सवर्णदीर्घं चैकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन ग्रहणादिडा व्यवधानं नास्त्यं वेतोष्ठं मिध्यतीत्याहुः ॥ संश्रयान इति । श्वेड
गतौ इत्यस्य आदेचः इत्यात्वे संयोगादेरातः इति निष्ठातस्य नः ॥ यस्य विभा-
षा । यस्येत्याह धातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्याह धातुकस्येत्यर्थः । समक्त इति ।
अञ्च गतिपूजनयोः सपूर्वः । नत्वस्यामिहत्वात् भलि परतः कुत्वम् ॥ उदकमि-
ति । उद्धृतमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत् अञ्च व्यक्ति इत्यस्य, न त्वञ्चेः । तेनात्र न-
तेनात्र नत्वाभावः । वृक्ण इति । ओन्नश्चु च्छेदने ग्रहिण्या इति संप्र-
सारणम् । नत्वस्यामिहत्वात् स्कोः इति सलोपः चोः कृत्वं च । ऊदित्वेन वे-
ट्कत्वाद् यस्य विभाषा इति निष्ठाया इडभावः । नृडिधिलादेशविनाशेपि वर्णं
कादेशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणादृकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति अट्कुप्वाड् इति
नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाश इति प्राचां संज्ञा ॥ ऋवर्णाक्षस्य णत्वमिति ।

यथाश्रुतपक्षेपि णत्वनिषेधार्थं लुभादिषु नृनमनशब्दपाठादृकारं निमित्तीकृत्या-
 प्यथ्यट्कुप्वाङ् इति णत्वं भवत्येवेति दिक् ॥ परिस्कन्दः ॥ अचि निपातनम् ।
 अथवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥ द्यू न इति । च्छ्वीः शूड इत्यूठ् ।
 लीण इत्यर्थः । द्यू तमिति । विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्ते इति गम्यते वि-
 जिगीषा ॥ निर्वाणोवाते ॥ वा गतिगम्यनयोः निःपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे ण-
 त्वम् ॥ वातश्चेत्कर्त्ता नेति । एवं च वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र नि-
 षेधो नेत्याहुः ॥ निर्वात इति । गत्यर्थकर्मक इति कर्तरिक्तः । नितरां वाती
 गत इत्यर्थः ॥ शुष्क इति । शुष शोषणे ॥ क्षाम इति । क्षै क्षये आदेच इत्या-
 च्त्वम् ॥ प्रस्तीमः प्रस्तीत इति । स्थैष्ट्यै शब्दसंघातयोः आत्वे कृते संयोगादेः
 इत्यस्यामिहत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपं च कृते हलः इति दीर्घः पश्चाद्यणवच्चादन्त-
 त्वयाविरहान्न नत्वम् । संस्थान इत्यत्र तु भवत्येव ॥ क्षीवादिष्विति ॥ क्षीव मदे-
 कृश तनुत्वे । लाघु शक्ती उत्पूर्वः एभ्यः क्तः ॥ ननु फुल्ल विकसनं इत्यस्मादुल्ता-
 षेञ्च पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति त-
 त्किं सूत्रेणेत्यत आह । सूत्रं त्विति ॥ निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति
 रूपस्य निष्ठा च ह्यजनात् इत्याद्युदात्तस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥ उत्फुल्ल-
 सफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत्फुल्लेः पचाद्यचा सिद्धं तथापि उ-
 त्फुल्लः सफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ लुट् । रदाभ्याम् संयोगादे रातः
 इति नित्ये प्राप्ते, ङीत्यस्याप्राप्ते उभयवविभाषेयम् ॥ वेत्तेस्त्विति । तथा च
 भाष्यम् । वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे
 वित्तश्च विदन्तेरिति ॥ नुन्नः नुत्त इति । अनिदिताम् इति नलोपः ॥
 न ध्या ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । पद पाल-
 नपूरणयोः । सृच्छा मोहसमुच्छ्राययोः मदी हर्ष ॥ पृत्त इति । श्र्युकः किति
 इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति । रात्रोप इति ॥ मूर्त इति । आदित-
 श्च नेट् । मत्त इति । खोदितः इति नेट् । वेत्तेज्ज्ञानार्थकादिदेरिटा भाव्यं स-
 त्तार्थकविदेविचारणार्थकविदेश्च भोगप्रत्यययावृत्तिर्न संभवतीत्याशयेनाह ।
 विन्दतेरिति ॥ विदुल्ल लाभे इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यतः इति भोगः । प्रतीयत इति
 प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे । भाग्ये प्रतीति चार्थे इति ॥ भित्तं श-
 कलम् ॥ भिदः क्ते रदाभ्याम् इति प्राप्तनत्वस्याभावा निपात्यत । भित्तं शकल-
 खण्डे वा इत्यमरः ॥ भिन्नमन्यदिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥ ऋणमाधमण्यं ॥
 अधमं दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः इत्यस्य भाव आधमण्यं तेन व्यवहारविशेषो ल

ह्यते । ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतोत्याशयेन व्याचष्टे । अधमर्णव्यवहार इति ॥
 स व्यवहारो दाढ्यहोत्रोः सखग्धी भवतोत्युत्तमर्णपि प्रयोगो न विरुध्यते ल-
 क्षणायां तु धारेरुत्तमर्णः इति निर्देशो लिङ्गम् ॥ स्फायः स्फो ॥ स्फायी हवी ॥
 कथं तर्हि स्फोतिकामः इति । स्फोतमाचष्टे इति ख्यन्तात् अच इरलोपान्ग-
 लोपी ॥ यस्येति । निरः कुषः इति विकल्पितट्त्वादिति भावः ॥ उषित इति ।
 यजादित्वात्संप्रसारणम् । शासिवसि इति षः । वसतीति शपा निर्देशः स्पष्टा-
 र्थः । वस्तिः सेट्क्वाङ्गवितथमेवेटा ॥ लुधित इति । एवं च तस्यान्मेषा लुधि-
 तस्य इति प्रयोगो निर्वाध एवेति लुधेर्धातोर्भावे किपि तारकादित्वादितजिति
 धातुवृत्तिषु यदुक्तं तन्नादर्थस्यम् । समानन्यायतया कृधितादावुपयोच्यत इति
 वा कथंचिन्नयम् ॥ अच्चेः । उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां यस्य वि-
 भाषा इति निषेधे वचनम् ॥ अञ्चित इति । नाच्चेः पूजयाम् इति नलोपनिषे-
 धः ॥ अक्त इति । अनदिताम् इति नलोपः ॥ लुभो । लोभमह इति क्त्वायां नि-
 ष्ठायां निषेधे, च प्राप्ते वचनम् ॥ पूङ्ग्व ॥ अयकः किति इति निषेधे प्राप्ते
 वचनम् ॥ पूङ्ग्वः क्त्वा च ॥ न क्त्वा सेट् इत्यनेनैव मिद्धे क्त्वाग्रहणमिह ध्वर्थमित्यत
 आह । उत्तरार्थमिति ॥ क्त्वावेति । न तु निष्ठा, चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥
 शिष्यत इति । एरनेकाचः इति यण् ॥ आदिकर्मणोति । आद्येषु लक्षणेषु भूत-
 षु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । आदिकर्मणि
 क्तस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः ॥ चादिति । अन्यथा तत्कर्त्तृकाङ्क्षित्यन्यायन
 भावकर्मणोर्न स्यादिति भावः ॥ प्रखेदित इति । चशब्द आदिकर्मण्येत्यनार्थः,
 खेदितमित्यादि भावे ॥ भ्वादिर्चवेति । जिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति पठि-
 तः ॥ खिद्यतेस्त्विति । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे इति दिवादिषु पठितस्य ॥ खि-
 दित इत्येवेति । किञ्च निषेधाभावादिति भावः । न च खिद्येति देवादिकोऽपि
 जोदिति वाच्यम् । हरदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत्र हरदत्तः । जिष्विदा
 स्नेहनमोचनयोः इति दिवादिर्गृह्यते न तु जिष्विदा अव्यक्तो शब्द इति भ्वा-
 दिरपि, मिदिना साहचर्यादित्याह । तच्चिन्त्यम् । भ्वादिविषयि मिदः पठ्यमा-
 नत्वात् । तस्मादविशेषादुभयार्थग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह । दिवादी भ्वादी चेति ।
 खिदादीनामादितश्च इतीष्णनिषेधात्संज्ञं निष्ठा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठा-
 दाहता ॥ अविष्येतिमिति । मृषधातोस्तिङ्गायामेव वृत्तिसत्त्वेषु सूत्रस्थान-
 तिदाग्रहणमेव ज्ञापयति अनेकार्था धातवः इति ॥ रुचितमिति । रुच दीर्घो ।
 गत्यर्थकर्मक इति कर्तरि क्तः । कृष्टमिति । कृष् आह्वानं रोदने च व्रथादि-

ना षत्वे ण्वम् ॥ गुधितमिति । गुधपरिवेष्टने दिवादिः ॥ संप्रसारणमिति ।
वचिष्वपोत्यनेन ॥ शून इति । टुओश्चिगतिवृद्धोः हलः इति दीर्घः ओदित-
श्च इति निष्ठातस्य नः ॥ गूढ इति । यस्य विभाषा इति नेट् । ढत्वधत्वढलो-
पदीर्घाः । वतः ततः इति । अनुदात्तोपदेश इति नलोपः ॥ सनि वेट्कत्वादि-
ति । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेङ्गाच्यः इति वचनात् । क्तन्त्यादीनामि-
ति । श्चोदितः इति निष्ठायामनिट्कार्यम् । कृती कृदने वृती हिंसाग्रन्यमयोः
नृती गात्रविक्षेपे इत्येतेषामिदित्त्वकरणेन यस्य विभाषा इत्यस्यानित्यत्वज्ञाप-
नाद्वा ॥ पतित इति । सिद्धमित्यर्थः ॥ क्षुब्ध ॥ क्षुभ संचलने भ्रमस्तथो रिति
धत्वम् । स्वन ध्वन शब्दे इडभावे अनुनासिकस्य किमलो रिति दीर्घः, लगे सङ्गं
स्लेच्छ अशक्ते शब्दे व्रश्च इति षत्वे ण्वम् । रेभु शब्दे फण गतौ । दीर्घः ।
ण्वम् बाह्व प्रयत्ने इडभावे ढत्वधत्वण्वढलोपाः । अनायामशब्देन तत्साध्यो
लक्ष्यत इत्याह । अनायाममाध्य इति ॥ क्षुम्भोषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य मद्यो-
भिषुत्य पूत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्याहुः ॥ वेदमार्थे इति । तद्वै नवनीतं भव-
ति घृतं देवानाम् फाण्ट मनुष्याणाम् इति शतपथश्रुतेर्याग्यायामित्यर्थः ॥ अ-
न्यत्र त्विति । मत्यादेरवाच्यत्वे त्वित्यर्थः । घृषिषसी । जिघृषा प्रागल्भ्ये शसु हिं-
सायाम् । अनयोः आदितश्च यस्य विभाषा इति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे हि मि-
ह्येऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिट्त्वं नान्यत्र्च नित्यमार्थमित्याह । अविनये एवेति ॥ वि-
रुद्धं यातो वियातः अविनोतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु घृषेः विभाषा भावा-
दिदकर्मणोः इति विकल्पं प्राप्तं नित्यार्थे कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यायामाह । नास्ती-
ति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ अत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । माधवस्त्व-
ति ॥ एवं च आदित्त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेवाचिन्त्यमिति भा-
वः । दृढः स्थूल । बलमस्यास्तीति बलः अशीआदिभ्योच् ॥ बलवतीति ॥ स्थूली
मांसलः स च निर्जलोपि बलवांस्तु कृशोपि दृढ इति फलितार्थः ॥ तस्येति ।
तकारस्येत्यर्थः ॥ हस्येति ॥ ननु हो ढः इति ढत्वे ढोढलोपेनैव सिद्धमिति त-
स्य ढत्वं हस्य लोपश्च न निपात्यतामिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति ढलोप-
स्थासिद्धत्वेन द्रष्टुमैव न रक्तो हलादलंघाः इति रभावो न स्यात्परिदृश्य गत-
इत्यत्र त्वपि लघुपूर्वात् इत्यादिदेशो न स्यात् । परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी, कन्ये-
त्यत्र गुरुपौनर्मलक्षणः षड् स्यात् । अतोसिद्धत्वात्निरुक्तये हलोपो निपात्यतइ-
ति भाष्यादौ स्थितम् । अत एव ढलोप इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राची-
नस्यस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य दृढो दृढ इति प्रत्युदाहृतम् ॥ प्रभौ ॥ नि-

पातनमिति । हलोपे प्रयोजनमिति द्रष्टिमा परिब्रढ्येत्यादिमिहिरांत प्रा-
 खदेव बोध्यम् ॥ कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रं दुःखं, तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते ।
 कर्पातिहंसार्थः ॥ कष्टो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥ घुषिरवि । घुषिर-
 विशब्दार्थ इति भ्लादिः घुषिरविशब्दने इति चुरादिहं योरपि सामान्ये न ग्रहण-
 म् ॥ ननु विशब्दनार्थाद्घुषेश्चुरादिणिचा भाव्यं ततश्च णिचो व्यवधानाद् घु-
 षेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिण्निषेधप्रसङ्गः, किं च विशब्दने त्विण्निषेधा-
 भावाभ्युपगमागुणे निष्ठायां संटि इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादि-
 ति चेत् । अत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनप्रतिषेध एव ज्ञापकः विशब्दनार्थस्य
 चुरादिणिजनित्यः इति नास्त्युक्तदोष इति दिक् ॥ अमेः ॥ विशिष्टेण दूरं विदूरं
 ततो न्यदविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्थञ् । अस्मादेव निर्दे-
 शात् न नञपूर्वात्पुरुषात् इति निषेधो न भवति । मामीष्य इत्येव तु नोक्तं
 नातिदूरस्यामंग्रहापतेस्तदेतदध्वनयन्व्याचष्टे । नातिदूरमामस्य वेति ॥ एवं च मा-
 मीष्ये इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥ णेः । अधीयत इति
 अध्ययनम् कथ्यत्युट् इति बहुलवचनात्कर्ममि त्युट् ॥ णिलुक् चेति । निपात्य-
 त इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥ शृतम् ॥ आ-
 तिअप्रयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते
 मित्त्वार्थम् । अत्र पाके इति च भ्लादौ तस्यापि कृतात्त्वस्यैह ग्रहणम् । निपात-
 नमामर्थाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः ॥ शृभावो निपात्यत
 इति । थङः संप्रसारणम् इति प्रकृतमेव संप्रसारणं न विहितम् । अयतंरपि
 अितमेव यथा स्यादिति । अत्र विभाषाभ्यवपर्वस्य इति विभाषानुवर्तते मा च
 व्यवस्थिता, तेन क्षीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशये-
 नाह । क्षीरहविषोः पाक इति ॥ अन्यत्त्विति । शाकादि ॥ अपितमिति । गौ-
 मितान् क्लृप्तः ॥ वा दान्त । शमु दमु उपशमं पूरो आप्यायने दिवादिश्वचुरादिषु
 दसु उपलक्ष्ये स्पश बाधने कृद अपवारणे । ज्ञपिर्मित् संज्ञायां मारणतोषणनिशम-
 नेषु इत्युक्तः ॥ रुथ ॥ रुष रोषे । तीपमहेति विकल्पितेकत्वात् यस्य वि-
 भाषा इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम गत्यादिषु अम रोग इ-
 ति चौरादिकस्तु न गृह्यते एकाचः इत्यधिकारादित्याहुः ॥ आन्त इति । अनु-
 नासिक्तस्य इति दीर्घः ॥ तूर्ण इति । जित्वरा संभ्रमे ज्वरन्वर इत्युट् निष्ठानत्व-
 म् । आदितश्च इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवं च आदित्वस्य फलमात्मनपद-
 मात्रम् । तच्च एधत्यादिवदङ्गस्वानुबन्धत्वेपि मिध्वत्वेत्याशयनाह फलं मन्दमि-

ति ॥ संवृष्ट इति । संपूर्वाद् घुषेर्विशब्दने इटि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेपि
 संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ॥ आखान्त इति । आङ्पूर्वस्य स्वर्मनेर्मनोभिधा-
 नेऽयमेव विकल्पः स्यात् । आखान्तं मनः । आखानितं मन इति ॥ ह्रषेः ॥ ह्रषु
 अलीके उदित्त्वान्निष्ठायामनिट् ह्रष तुष्टौ सेट्, उभयोरपि अहदणमित्युभयवविभा-
 षेयम् ॥ पीनमिति । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । प्यान इति । खीदितो निष्ठाय-
 मितोऽभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह । सोपमर्गस्य नत्यादि । अन्तुः कू-
 पः ॥ प्रलङ्घन इति । लङ्हादौ मुखे ईदित्वादित्भावे रदाभ्याम् इति नत्वम् ॥
 यतिस्थिति । दीवखण्डने पोत्तकर्मणि मा माङ् माने मेङ् प्रणिदाने षा गति-
 निवृत्तौ श्रितपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि श्रितपं विना श्यन् सुलभः । यत्
 प्रमादकृतोक्तम् श्रितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । दादत्तः सामात इति तत्र ।
 यङ्लुकि हि इटा भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र ति किति इति वचनान्ना-
 स्ति प्रसङ्गः । किं च दो दद् घोः इति विधीयमान आदेशः अनिकाल्त्वात्सर्वस्येति
 निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त
 इति त्वदुदाहृतरूपं कथमुक्तिर्भवेत् लभेत्याहुः ॥ शाच्छो । शो तनूकरणे ङो
 ङेदनं ॥ दधातेर्ङिः । श्रितपा निर्देशो धेठो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न,
 दाधितः । अत्रापि प्रमादकृता श्रितपा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्वाधीत
 इति घुमास्या इतीत्वामुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥ दो दद् घोः ॥ इहादेशः
 थान्त एव न तु तदधान्तः । जश्त्वे कृते मंहितायास्तुल्यत्वेपि प्रक्रियाया दोषा-
 दिति प्राञ्चः । तथा चाहुः तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धा-
 न्ते दोषो धत्वाख्यः स्यान्निर्दीर्घत्वात् थान्तो ग्राह्य इति तदनुसारेणाह । दथ
 स्यादिति । दात इति । दाप् लवर्णे अदाबिति निषेधान्न घुत्वम् । इह सर्वं
 पञ्चास्यापवादा इत्याह । तान्तो वेत्यादिना । दीर्घपत्तिरिति । विदत्तमित्यादावु-
 पसर्गस्येत्यर्थः । दस्ति इत्यत्र हो पञ्चौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तका-
 रादिर्वन्ति । तत्राद्ये पञ्चैव दोषो नान्ये, इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति । तकारा-
 दाविति । निष्ठानत्वमिति । रदाभ्याम् इत्यनेन ॥ सन्निपातेति । तादिनिमित्ती-
 कृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविधातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भव-
 तीति भावः ॥ अत्र उपसर्गात्तः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । अत्र इत्यावर्तते
 तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि, अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे अज-
 न्तादित्यादिना । यद्वा अत्र इत्यनाहृतं पञ्चम्यन्तमेवास्तु, किं तु हितकारकोय-
 मादेशस्तं नानिकाल्त्वात्सर्वस्य घोर्भविष्यति एकतकारे हि अलोन्यस्य इति

बाधित्वा आदेः परस्य इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्द्देशात् । यद्येव म-
योभि इत्युत्तरसूत्रेऽपि हितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः पञ्च-
म्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य यकारस्यैव भविष्यति तत्रान्तस्य संयोगान्तलोपे
पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टमिति ॥ अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमि-
त्यस्यैव विशेषणं नेतरेषामसंभवात् । दातुं प्रकान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैव वा-
र्थः ॥ इष्यते इति । तादेशबाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अग्रे तु अवादी-
नामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाग्रयणे ह्यवदत्तं विदत्तमित्यादि सिद्धति उपसर्गत्वाग्रयणे
तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥ दक्षि ॥ इकः काशि इत्यत
इक इति उपसर्गस्य घञि इत्यत्र उपसर्गस्येति दुलोपे इत्यतो दीर्घ इति शानु-
वर्त्तते अलुगुत्तरपदे इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तोति विशेषणं यस्मिन्विधिः
इति तदादिविधिस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे । इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना ॥
ननु चत्वस्यासिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह । आश्रयात्सिद्धमिति । अतो
रोः इत्युत्त्व' प्रति कृत्ववदिति भावः ॥ धीतमिति । दधातेर्हिः इत्यत्र लुङ्विकर-
णस्य निर्देशात् घेट्पाने इति भ्रादेर्हिर्न भवति, नापि दत् दो दद घोः इति द
इत्युपादानादिति भावः ॥ उच्चारणार्थ इति । इदिस्वे तु नुम् स्यादिति भावः ॥
धत्वमिति । भूषस्तथोः इत्यनेन ॥ भरो भरोति । अनेन पालिको धलोप इत्य-
र्थः । इदानीं त्वाथान् प्रपञ्चयति । आदिकर्मणि ॥ व्याख्यातम् ॥ प्रकृतः कटमिति ।
कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ प्रशब्द आदिकर्मण्योतनार्थः । क्तोक्तत्वात्कर्तरि
प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया ॥ प्रकृतः कटस्तेनेति । कर्मणि प्रयोगे तु विप-
र्ययः । नदीणां इति । नद्यां स्नातो नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ॥ गत इति ।
अनुदात्तोपदेश इति मलोपः ॥ प्राप्त इति । प्रपूर्वः आप्ल व्याप्ती व्याप्तिरपीह
सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः ॥ ग्लान इति । ग्लौ हर्षलयं अकर्मकोऽयम् ।
आदेच इत्याख्ये संयोगादेरातः इति नत्वम् ॥ शेषमिति । अधिशोङ्स्थासां कर्म
इति कर्मत्वम् ॥ अधिष्ठित इति । द्यतिष्यति इति इत्वम् ॥ उपोषित इति । व-
सतिशुभोः इतोऽट्, श्रासिवसि इति षत्वम् ॥ अनुजीर्ण इति । जूष् वयोहानौ
ऋत इवातोः हलि च इति दीर्घः नत्वं, णत्वम् ॥ मुकुन्दस्येति । आस्यतेऽस्मिन्नित्य-
त्यासितमासनमित्यर्थः । यायतऽस्मिन्निति यातं मार्गः । भुष्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं
भोजनमित्यर्थः । त्विष्वपि अधिकरणवाचिनश्च इति कर्त्तरि षष्ठी । त्विष्य इति ।
आदितश्च इति नेट् ॥ इह इति । श्नीदितः इति नेट् नलोपः ॥ राज्ञामिति ।
तास्य च वत्तमाने इति षष्ठी ॥ इष्ट इति । तोषसह इति वेट्कत्वाद्यस्य विभा

वा इति नेट् ॥ शीलित इत्यादि । शील समाधी रक्ष पालने समूह सहने क्रुश
 पाहने लुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ सुयजोर्ङ्निप् ॥ सुनोतेरिति । पुष् अभिववेयय-
 पीह सु गतौ पु प्रसवैश्वर्ययोः इति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं तथाप्यनभि-
 धानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । उकारः सुनो-
 तेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥ यञ्चेत्यादि । कनिपि कृते त्वञ्
 वचिस्वपि इति संप्रसारणं स्यादिति ङ्निबुक्तः ॥ घट्टनिति । नकारः स्वरार्थः ऋइत् ।
 जरकिति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः उगिदचाम् इति लुम् । संयोगान्तलोपस्या-
 सिद्धत्वाच्च दीर्घः ॥ छन्दसि लिङिति ॥ सूत्रस्यार्थमाह । भूतसामान्ये इति । न च
 छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इत्यनेन गतार्थता शङ्का । धातुसंबन्धाधिकारे हि स
 विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति विशेषात् । अत्र व्याचष्टुः । कानचः
 कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र ऋच्छत्युताम् इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेध-
 विषये आरभ्यते । अक्ताण इत्यत्र तु असंयोगाल्लिट् कित् इत्येव सिद्धं कित्त्व-
 मिति ॥ त्रिसुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्दसि इति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषा-
 ग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि कसुकानचोः छन्दस्युभयथा इति वचनान्सार्वधा-
 तुकत्वेन सार्वधातुकमपित् इति छित्त्वादेवाजिवानित्यादौ नलोपादीनां
 कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तितोर्वान् तिस्तिराण इत्यादौ ऋच्छत्युताम्
 इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव
 कित्करणसामर्थ्याद्वाधायामपि कसुकानचौ स्त इति केषाञ्चिदुपेक्षा नादर्शयेति
 हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः । कवयस्त्विति । गतानुगतिकतयेति
 भावः ॥ वस्वे ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्वर्ति । वसोरिति ।
 नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिदं स्यादित्यत्र आह । कृतहिर्व-
 चनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः ।
 नेङ्गि कृति इति निषेधं बाधित्वा क्रपदिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येदो नियमोऽय-
 मित्याह । नान्येषामिति ॥ आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वे हलादिः शिषाभ्या-
 सदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वेऽप्ययमेकाजिवेतीड् भवति ॥ आरिवानिति ।
 ऋ गतौ ऋच्छत्युताम् इति गुणे कृते द्वित्वादेषु पूर्ववत्कृतेष्वयमर्थेकाच् ॥
 ददिवानिति । डुदाङ्दाने कृते द्वित्वेनायमेकाच् इण्निमित्तत्वात्तो ङीपी वा
 मति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमादुपहणम् ॥ जञ्चिवानिति । लिट्प्रत्ययस्यैव इ-
 त्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचष्टुः द्वि-
 त्वापूर्वं परत्वाद् घसिभसोर्ङलि इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनेकाचत्वात्

द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य कर्त्तव्ये द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन स्थानिवद्भावो नि-
षेधो वा शङ्क्यः द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकावृ-
भवतीति चसिचङ्गत्वं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधास्रोपमिडागमो बाधते । कृते
त्विडागमे गमङ्गन इत्युपधालोपस्तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् ।
वृद्धा द्विर्वचनेऽचि इति निषेधपक्षे तूपधालोपात्तागमे द्वित्वं, पश्चादुपधालोपः
शासिवसिघसौनां च इति पत्व', चत्व', चः अभ्यासे चर्च इत्यभ्यासघकारस्य ज-
शत्वमिति ॥ निषेदुषीमिति । षट्कृ विशरणादौ लिटि धातोः इति द्वित्वे अत
एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपो उगितश्च इति ङीपि वसोः इति संप्रसारणे वला-
दित्वाभावाच्चेट् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥ अभ्युषुष
इति । वस निवासे आधिपूर्वः । वचिस्त्वपि इति सम्प्रसारणं द्वित्वहलादिशेषस-
वर्णदीर्घाः ङसि भत्वात्संप्रसारणम् । प्रथमैकवचने तु अभ्युषिवान् ॥ उपेयिवान-
ना ॥ इडिति । वलादिलक्षण एवेट् नेङुशि कृति इति निषिद्धः क्राादिनियमा-
त्युनः प्राप्तः वस्त्रेकाजादृघसामुं इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसे-
च वसोरिट् स्थानन्येषाम् इति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽने-
कात्तत्वात् । न च' सवर्णदीर्घेणैकात्तत्वम् । दीर्घ इणः किति इत्यभ्यासदीर्घं
कृते तत्समर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात् । स एव वलादिलक्षण इट्
इह प्रतिश्रूयते नापूर्वो विधीयते, तेन संप्रसारणविषये न भवति, अत एवोदाह-
रति । उपेयुष इति । सति त्विटि तस्य यणादेशे उपेयुष इति स्यादिति भावः ॥
अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । ईयिवानिति । इणो द्वित्वे सव-
र्णदीर्घे बाधित्वा अङ्गत्वात् इणो यण् इति यण् भवति । वसोरिडागमे हि पर-
त्वाजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् ॥ वचेरिति । वच परिभाषणे इत्यस्माद् सुबो वचेर्वा
कर्त्तरि, न तु भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाक्तव्यम् ॥ जग्मिवानित्यादि । इट्-
पक्षे गमङ्गन इत्युपधालोपः ॥ लटः शट् ॥ सामानाधिकरण्ये मतीति । बथप्या-
देशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शट्शानच-
स्तद् दृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते ॥ शवादीति । शिचि न मा
वधातुक्त्वादिति भावः ॥ पचन्तमिति । शतुरुगित्वानुम् । विकृतिश्रान्तुकूलव-
र्त्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः ॥ आने मुक् ॥ अतो येयः इति पूर्वसूत्रानुवृत्तं
पञ्चमश्रन्तमश्रत इति पदं षष्ठ्या विपरिणम्यते आन इति सप्तमीबलात् । न धाट्
इति षष्ठमीबलादान इति सप्तमश्रन्तम्यदं षष्ठ्या विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम् ।
पञ्चमयाः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तमयाश्च चरितार्थत्वात्तदेतदाह । अङ्गस्यात

इति ॥ प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । पचमान इत्यादाव-
दपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम् इति शानच् । स्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ अदन्ता-
ङ्गस्येति । पचे हि अङ्गभक्तौ सुक् । स चाङ्गमेव व्यवदध्यात्तदवयवमकारन्तु व्य-
वदध्यादेव । अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोषः ॥
ननु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषया सुकोविद्यमानत्वेन व्य-
धानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् । अत्राहुः । हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्य-
मानवन्नान्यत्र इत्याकारारूढम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभा-
षेयं नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ऋस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप-
उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥ लङिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं तथापि धातोः
इत्यधिकारात्पञ्चमन्तात्परं प्रथमान्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत
इति भावः । न च वर्तमाने लट् इत्यत्रैवोक्तरीत्या विप-
रिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति गुप्तिज्कि-
ङ्गः सन् इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात् ॥ प्रथमासामानाधिकरण्यापीति । उप-
लक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोपत्यं
कीर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वन्नक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति ।
अन्यथा कुर्वतोपत्यमित्यादौ तद्धितसमास न स्याताम् ॥ लक्षणहेत्वोः ॥ लक्ष्यते-
नेनेति लक्षणं परिचायकम् ॥ शयाना इति । शोड् आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः
शानच् । अत्र शयनं लक्षणं चिह्नं यवनकर्तृकभोजनस्य, न तु फलं, नापि कर-
णमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ् निर्देशः ॥ अर्जयन्निति । अर्जं प्रतिशयने
शुरादिः । अर्जनार्थो वास इत्यर्थः । हरमिति । हरिदर्शनं सुकौ कारणमित्यर्थः ॥
विदेः ॥ स्यानिवत्त्वादेव नसिद्धे सौरुगित्करणं वसोः समप्रारणम् इत्यत्र कसोरपि
सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्याच्च एकानुबन्धग्रहणे न द्वानुबन्धकस्य हेत्येतदपि
न प्रवर्तते ॥ पूङ्गजोः ॥ शाननः शकारः सार्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः ।
खल्मादिवत्स्वतन्त्रोऽयं न तु शत्रादिवत्सादेशः । तथा हि सति वेति वाच्यं स्या-
त्पवते यजते इति तिङोपि यथा स्युरिति । न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः ।
सादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति इत्याकरे स्थितत्वात् । किञ्च लादेशश्चैव लः कर्मणि
च इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत, इत्यतः तु कर्त्त-
व्यं च एवं चानशः, इङ्धाव्योः इति शतस्र स्वातन्त्र्यं बोध्यम् ॥ अत्र केचित् ।
शानमो लादेशश्चैव लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । परत्वा-
द्विस्वरप्रवृत्त्या पचमान इत्यादेराद्युदात्तत्वे शानमोनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् ॥ नन्वेषां

लादेशश्चानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत् ॥
 मैवम् । न लोका इति सूत्रे लक्षिति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तात्वात् ॥ ताच्छीस्व ।
 वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानङ्गी लादेशश्चाभावेनात्मनेपदत्वाभावा-
 त्परस्मैपदिभ्योपि विधानमिति ध्वनयन्मुदाहरति । निघ्नान इति ॥
 गमहने स्तुपधालोपः ॥ इङ्धार्योः । इङ् आत्मनेपदिद्वात् शता न
 सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफलं न सिध्यति लसार्वाधातुका-
 नुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारभः ॥ सुजो यज्ञसंयोगे ॥ सुनोतेः शठप्रत्ययः स्यात्
 यज्ञेन संयुज्यमाने हस्तिषेत् ॥ नन्विह सुजो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकस्वे-
 त्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् ॥ अत्राहुः ।
 संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं, तेन यजमानादन्वत् न भवतीति । एवं
 चाप्रधाने कर्त्तरि लटः शठशानचो इत्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्या
 दिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामिकवचनान्तानां यजमानपरत्वसंभवे-
 ऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति एकस्मिन्योग एकस्यैव यजमानत्वादित्याश-
 ङ्क्य योगविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति । सर्वे सुन्वन्त इत्यादि ॥ सत्रयो-
 गे हि बहुवो यजमानास्त एव ऋत्विजां कर्म सोमाभिषवणं कुर्वन्तीति सुन्वन्त
 इत्यादिबहुवचनान्तस्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः ॥ अर्हः ॥ प्रशंसायां
 किम् । अर्हति चौरो वधम् ॥ आक्तेः ॥ शीलादीनां जयाणां विशेषणं समर्थयितुं
 निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । किंपमभिध्याप्येति ।
 भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जीति वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥ कर्त्ता कटानिति । न लो-
 काव्यय इति षष्ठीनिषेधः ॥ अलंकृञ् । कृजिति डुकृञ् करणे इत्यस्यैव न तु कृ-
 ञ् हिंसायाम् इत्यस्य, प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम् इति न्यायात् । नि-
 राङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव, प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे इह डुपचष् पाके पत्नृ गतौ
 मदी इव जयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते, तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्यं प्रत्येकमु-
 त्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः ॥
 रुच दीप्तौ अवपूर्वः तपूष् लज्जायाम् वृत्तु वर्तने हृष हृष्टौ षड् मर्षणे चर गतौ ॥
 इत्यादीति । आदिशब्दयाच्चास्तु निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पति-
 णुरिति । उत्पतिष्णुसहिष्णू च चैरतुः खरदूषणौ इति भट्टिः । कालिदासो-
 ऽप्याह एलानांसुत्पतिष्णवः इति ॥ केचित्तु पत इति स्थाने दान्त सूत्रे पठित्वा
 पद गतौ इत्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपचपिष्णुः वर्तिष्णुः
 वर्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः ॥ पारयिष्णव इति । अयामन्ता इति णेरय् ॥ नैत-

दिति । अकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः ॥ ईस्व' नेति । सुमाख्या इत्यादि-
ना ॥ मिष्वादिदि । कृडिति च इत्यत्र गकारं प्रक्षिप्य निति किति कृडितीति
व्याख्यानादिति भावः ॥ गकारप्रक्षेपादिति । नन्वेवं गकारे चत्वंस्यासिद्धत्वात्
इति च इत्यस्व' स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्ति-
कम् । गञ्जोर्गित्वात् स्व ईकारः कृडितीत्यशसनात् । गुणाभावक्षिप्तु आर्यः
न्युक्तोऽनिट्त्वं गगोरिति । दङ्क्ष्यव इति । दंश दशने प्रच इत्यादिना षत्वे
षटोः कः सि इति कत्वम् आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम् । अनिदिताम् इति गलो-
पो न गञ्जोर्गित्वेन प्राप्यभावात् ॥ तस्नुरिति । नेडुग्रि इति नेट् ॥ शमित्वाष्टा-
भ्यो ॥ इतिशब्द आद्यर्थः ॥ शमिनीतरेत्यर्थेति । अत्र नञ्याः । विहसरेतिषत्
तसिलादिषु इति पुं वद्भावेन शमितरेति भाव्यम् । न च उगित्वाभ्युपगमस्य फ-
लाभावाद्द्वयविकल्प एव भवतीति वाच्यम् । पाक्षिकञ्जस्वेन उगित्करणस्य च-
रितार्थत्वाद्द्वयभावपक्षे तु पुं वद्भावस्य दुर्वारत्वादित्याहुः ॥ संयुच्चा ॥ संपर्की-
ति । पृथो संपर्क'चर्जोः इति कुत्वं गुणः ॥ परिदेवीति । देह देवने भ्यादिः,
ष्यन्तस्य दीप्यतेस्तु नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात् । अष्यन्तैः साहचर्याच्च ॥ अभ्या-
घातीति । अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तर्हस्य कुत्वेन चः हनस्तोऽचिच्छलोः इति नञ्च तः,
अत उपधायाः इति वृद्धिः ॥ वौ कष ॥ कष हिंसार्थः लस श्लेषणकीडनयोः कत्य
आवायाम् सञ्चु विश्वासे ॥ अपेच लषः ॥ लष कान्तौ ॥ प्रे लप । लप व्य-
क्तायां वाचि ॥ प्रमाथीति । मथे विलोडने ॥ निन्दहिंस । इह सूत्रे विनाशेति
विपूर्वस्य नशेष्ट्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः । अकारस्वागन्तुकः । केचि-
त्तु विनाशेति ष्यन्तमेव पठन्ति । परिवादोति तु वदेष्ट्यन्तस्य पाठोऽनिर्वि-
वाद एव । असूयतिः कण्ठादिर्यगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां ममाहारहन्ते
सौत्रं पुंस्त्वम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेभ्यः, निन्दादीनां वु-
लैव सिद्धेः । नहि तत्र लिप्स्वरनिप्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयप्राप्याद्युदात्तत्वात् ।
असूयतेस्तु वुलि लिति इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं, वुञ्चि तु ज्जित्यादिर्निष्त्वम् इ-
त्यादिमुदात्त इति विशेषस्तथाह । वुलि लिति ॥ वृजादयो नेति । नेदं वुल्लिषय-
कमेव ज्ञापकं, किं तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः । देविष्क्रुभ्योः ।
दीप्यतेर्हेतुमश्यान्तस्य दिव कृजने इति चुरादिष्यन्तस्य च ग्रहणम् ॥ चलनशब्दा-
र्थः । चल कम्पने चुप मन्दायागतौ कपि चलने शब्द शब्देन चुरादिः, क शब्दे ॥
चलन इत्यादि । युवो रिखनादेशः ॥ अनुदात्ततत्त्व हलादेः । ननु सर्वोऽप्यनुदात्त-
त्वं हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वा सामर्थ्याहलादिरेव ग्रहोच्यते तत्किमादि-

प्रवृत्तेनेति चेत् । अत्राहुः । आदिप्रवृत्त्याभावे हलन्तादिस्वर्धः स्यात् तथा हि स-
 ल्ये धितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्वाज्जुगुप्सन इत्यादि च न सिध्येत् । अस्मि 'वेहानुदा-
 स्ते त्वं' गुषादिष्वयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ॥
 जुचङ्कम् ॥ क्रमिद्रुमो यङन्तौ क्रसु पादविधौ द्रमह्वमोसु गतौ ॥ पूर्वेषे-
 ति । अनुदास्तेतश्च इत्यनेन ॥ इह पदिप्रवृत्तं सकर्मकार्यमिति हस्तिकृतोक्तम् ।
 भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकाच्च भविष्यतीत्युक्तत्वात् । आपनार्थमेव तदि-
 त्याशयेनाह । बाधा मा भूदित्यादि ॥ परस्परमिति । निन्दार्हस्य इत्यादिष्वे हि
 तच्छीलादिषु वासरूपविधानात् वृज्जादयो नेति आपितम् । इह तु ताच्छीलिके-
 षु परस्परं नेति आपितमिति विवेक इति भावः ॥ क्रुध ॥ क्रुध क्रोधे रुष रोषे
 मडि भूषायाम्, भूष अलंकारे ॥ न यः । अय वय पय मय जय तय णय गतौ इ-
 ति पठितस्य नयतेर्नाय निर्देशः । अनुदास्तेत्वादेव युचः सिद्धत्वात्किं तु नेति
 पृथक् पदामिति मत्वाह । यकारान्तादिति ॥ कनूयिता अयितेति । कनूयी श-
 ङ्गे ङङ्गे च आयो विधूनेने ॥ सूददीप ॥ सूद चरणे दीपो दीप्तौ दीप्त मौ-
 ष्णेऽप्यादौ ॥ ताच्छीलिकेष्विति । परस्परमिति शेषः ॥ प्रायिकमिति न केवलं
 यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश इति मन्तव्यं, किन्तु प्रायिकत्वं एव
 भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमेः लघपतपदेत्युक्तञ्चिपये वृक्षपि । गन्ता । गासु-
 कः । तथा वौ कवलस इति चिनुखिषये युजपि । विकत्यो विकत्यन इत्यादि
 सिध्यतीति भावः ॥ जल्प ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि भिन्न भिन्नाया जामेलमे
 च कुट्टेदने लुण्ठ स्तोत्रे, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचक्ष्युः । जल्पेः चलनशब्दा-
 र्थात् इति भिन्नेः अनुदास्तेतश्च इति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्ठयोः षेच्छन्दसि इति इ-
 ण्वुचि प्राप्ते वृक्षसु आह्वगमहनजन इति किकिनीः प्राप्तयोरयं विधिरिति ।
 यो जीषर्थ इत्याह । वराकीति ॥ प्रजो ॥ जु इति सोमौ गत्यर्थः ॥ जिहृषि । जि
 जये जि अभिभवे, इङ् आदरे चि जये चि निवासगत्योः श्विञ् सेवायाम् विपू-
 र्वः । अश्वभयसञ्चलनयोः नञ्पूर्वः निपातनाञ्जो धातुना समासे नलोपे ततः
 प्रत्ययः । अम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥ प्रसवीति । घू प्रेरणे अस्मादिनिः । घूङ् प्रा-
 णिकर्मविमोचने घूङ् प्राणिप्रसवे इमौ न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । जिहृषि इत्यत्रै-
 व प्रसुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम् । एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मास्वि-
 ति श्रुतम् ॥ स्तृष्टि ॥ स्तृष्ट ईषायाम् गृह्य ग्रहणे पत गतौ ॥ अयश्चुरादिति ।
 तेन चेरयादेर्निरूपसिद्धिरिति भावः । यद्येवं णिचि उपधागुणहृन्नी स्यातामत-
 आह । अदन्ता इति ॥ ततश्चाश्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभावः ॥ तत्पूर्वं इति । त-

च्छब्दस्य समासोपि निपातनादिति बोध्यम् । बुधाञ् अत्पूर्वः । अद्यालुः । घटस्तु
 नेदं रूपम् । अत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचक्षुः । कथं कृपालुः अर्धा-
 लुः । कृपां अर्धां च लातीति विग्रहे मृगयवादित्वात्कुः ॥ दाधेद् । बुदाञ् दो-
 देकां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दापोरित्याहुः ॥ भंगुर इति । चजोः इति कु-
 त्वम् । अभिधानस्यभावाद्भङ्गः कर्मकर्त्तर्यवेत्याहुः ॥ विदिभिदि ॥ विदेर्ज्ञाना-
 र्थस्त्वेव ग्रहणं न तु लाभार्थस्य, व्याख्यानात् । छिदुरमिति । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय
 इति वृत्तिः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त प्रियत-
 माय वपुर्गुहमत्सरच्छिदु'यादुरयाचितमङ्गना इति । इह अदुरिति च्छेदः ॥
 इत्वरः । इत्वरी इति । इण् गतौ ऋस्वस्य पिति इति तुक् । क्त्स्वाङ्गुणाभावः
 टिड्ढा इत्यादिना स्त्रियां ङीप् ॥ जागुरुकः ॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तं तद्भाष्ये
 जागर्त्तेरिति ॥ जागरुकः इति सिद्धरूपमेव तु न निपातितम् । उत्तरसूत्रं
 जक्रस्याननुवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ यजजप ॥ यायजूक इति । यजैर्यङि हित्वादि दीर्घो-
 कितः इत्वभ्यासदीर्घः अतो लोपे यस्य हलः इति लोपः ॥ जञ्जपूक इत्यादि ।
 जपजभदहदश इत्यादिना तुक्, वावदूकशब्दस्य उलूकादयश्चेत्यत्र वक्ष्यते । माध-
 वस्त्वाह । कुर्वादिगणेषु वावदूक इति पाठादेव यङन्ताददेरुकः प्रत्यय इति ॥
 सनाशंस । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । षण् दाने षण संभक्तौ इति धा-
 त्वोस्तु, नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगोषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेति आङः शं-
 सु इच्छायाम् इत्ययं गृह्यते, न शंसुस्तुतौ इति आडा सह निर्देशात् ॥ विन्दुरि-
 च्छुः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरेषाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं
 न तु इष गतौ इष आभोल्छ्ये इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनाहेति भावः । वि-
 न्दुशब्दस्तु पवर्गीयादिः बिदि अवयवे अस्मान्मृगत्वादित्वात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥
 क्वाच्छन्दसि ॥ क्व इति क्वक्त्वप्क्वङां सामान्यग्रहणम् । क्वान्तधातोश्छन्दसि
 विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका । क्व इति व्याख्यानात्कण्डा,
 दियगपि गृह्यते । तेन तुरण्यवोऽङ्गिरसो न सन्त समर्थं सपर्यवः, यमस्य योनौ-
 शकुनं भुरण्युम् इत्यादि सिद्धम् । तुरण त्वरायाम् । सपर पूजायाम् । भुरण
 धारणपोषणयोः इत्येते कण्डादिषु पठितः । अथ कथं सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृ-
 ह्णन्ति ह्यनसूयवः इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरद-
 त्तः ॥ सुन्नयुरिति । सुन्नशब्दात्क्वचि तदन्तादुः । न च्छन्दस्यपुत्रस्य इति, निषे-
 धात् क्वचि च इति ईत्स्वम् अकृतसार्व इति दीर्घश्च न भवति ॥ आह ॥ ऋदोर-
 प् इतिवदादिति दकारो मुखसुखार्थो न त्वयंतकारस्तेन तात्पर्यत्वाभावाद्

इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते । तेन तत्तुरिर्जगुरिः । तू प्रवनतरणयोः इत्यस्य, गृ नि-
 गरणे इत्यस्य च बहुलं कन्दसि इत्युत्त्वं रूपमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु, आदित्या-
 दिप्रकृतिविशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किकिनौ लिट् च इत्येतावन्मात्रमेव
 विवक्षितम् । तथा च वार्तिकम् । किकिनावुत्सर्गच्छन्दसि सदादिभ्यां दर्श-
 नात् इति । उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमिरित्यादि । एवं स्थिते आदिति
 तपरकरणेऽपि नक्षरतरिति ध्वनयन्नाह । अदन्तादृदन्तादिति वभिर्वज्रमिति । न
 लोका इति षष्ठोनिषेधाद्वितीया । किकिनोः स्थाने तिषादयो न, लिङ्गुदित्य-
 तिदेशेन स्वरूपाबाधनैव कार्यातिदेशात् । कान्दससूत्रद्वयोपन्यमनं भाषायां धा-
 ज् इत्यादिवार्तिकविषयबोधनार्थम् । इह च वार्तिके गमिर्यद्यपि न दृश्यते, त-
 थापि धातुवृत्ता क्वचिद्दृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥ जगिमरिति । गमज्जन-
 जन इत्युपधालोपः ॥ जघ्निरिति । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् ॥ दधिरिति । आतो-
 लापः ॥ ने मरिति । एत्वाभ्यासलोपो ॥ सामहोत्यादि । यडाऽतो लोपे यन्लो-
 पः । अभ्यासदीर्घः ॥ नीगभागश्चेति । नीग्वञ्जु इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागम-
 स्याभाव इत्यर्थः ॥ लक्षणगति । डिप्त्वाच्च गुणः । नजिङ् इकार उच्चारणार्थः ॥
 कृकन्नपीति । अत एव भोरुभीलुकभोरुकाः इत्यमरः ॥ ईश्वर इति नेङुशि इ-
 तीडभावः ॥ पेक्षर इति । पिसृ पेसृ गतो ॥ कक्षर इति । कम गतो ॥ भ्राज ॥
 आक्तेः इत्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वयं क्तिप् । भ्राजृ दीर्घो धुर्वी हिंमायाम् द्युत दी-
 सो ऊर्ज बलप्राणनयोः पृ पालनपूरणयोः । जु गतो मौक् । ग्रावपूर्वः षृञ् स्त-
 ती ॥ बिभ्राडिति । व्रश्च इति षत्वम् । जश्त्वच्चत्वं ॥ धूरिति । राक्षोपः इति
 वलोपः वीः इति दीर्घः ॥ ऊर्गिति । चोः कुः । रात्सस्य इति नियमाच्च संयोगा-
 न्तलोपः । पूरिति । उदोष्ठपूर्वस्य इत्युत्वम् । वीः इति दीर्घः ॥ याक् प्राडिति ।
 इह दीर्घः मस्यमारणाभावश्च । सम्प्रसारणप्राप्तिस्तु वचिस्वपि ग्रहिण्यावयि इ-
 त्यादिना ॥ अयति हरिं श्रोरिति । प्राचा तु अयन्त्यतामिति कर्मणि क्तिबुदा-
 हृतस्तत्र कर्त्तरि क्तृ इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । बाहलकं तु अगतिकगतिः ॥
 द्युति ॥ हे चेति । कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञे हर्दलभा, प्रत्यासत्त्या पाष्ठद्वित्व-
 एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्क्यामाह दृशिग्रहणादिति ॥ दिद्युदि-
 ति ॥ द्युतिस्वाध्याः इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । गमः कौ इति मलो-
 पे तुक् । अत्र हे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्योर्न भवति, दी-
 र्वशुल्या अथश्च इति परिभाषोपस्थानादजन्तजुहोतरेव संभवतीत्याशयेनाह जु-
 होमेदीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहः । ऋष्वथेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते

धोरिति । ध्यायतीति धीः । इलः इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो, न तु धीः एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वात्कार्यं तर्हि हि भवदुक्तार्थः संगच्छत इति चेद् । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्तिप् भवति ॥ भुवः संज्ञा ॥ धनिकेत्यादि । तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ॥ नन्वेवं प्रतिभूयश्चः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्द्रव्यभावित्वः संज्ञाः । प्रतिभूयश्चस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदानेन निवर्तत इत्युभयोर्भेद इति ॥ शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थोऽप्युपगमनायाह अन्तर्भावितेति ॥ शं भवति सुखस्वरूपो भवतीति शम्भुरित्यर्थः ॥ शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने दुप्रत्ययाभावाच्चित्येति माधवः ॥ धः कर्मणि ॥ कर्मणीति नोपपदम् । ज्ञावामश्च इत्यनन्तरमेव धः ध्रुन् इति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणादग्राह्यानादित्याशयेनाह कर्मण्यर्थे इति । अत एव धोयते पीयते इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि ध्याचक्षते ॥ दान्त्री ॥ मेढ्रमिति । होठः धत्वष्टुत्वटलोपाः ॥ दंष्ट्रेति । धित्वेऽपि डोष् इह न भवति अनित्यः धितां डोष् इत्युक्तत्वात् । अन्ये त्वजादिपाठाद्यापमाहुः ॥ नभ्रीति । न-हो धः इति धत्वम् । भवस्तथोर्धः जश्त्वम् । सूत्रे दश इति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापकः कचिदकित्यपि दर्शनेऽलोपो भवति इति । तेन दंश दशने इत्यस्मान्छ्रुति दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च संनिधानात् ध्रुन्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम् । शुनो दन्तदंष्ट्रा इति निर्देशात् ॥ तच्चोत्करणमित्यादि ॥ एतेन हलसुकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तम् । मुखमित्यर्थ इति । तत्रैव कूटिरिति भावः ॥ अतिलूधूसू ॥ धू विधूनने इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव गाङ्कुटा इति छित्वाद्गुणनिषेधे उवङ् तदाह धुविचमिति ॥ पुवः ॥ पूङ्-पूजोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् ॥ करण इत्यनुवृत्तेराह येनाज्जमिति ॥ कर्त्तरि चर्पि ॥ इवः स्यादिति । करणे कर्त्तरि चेत्यर्थः ॥ काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे ऋषो करणे इति । कर्त्तरि कृत् इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं न इति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥

इति पूर्वज्ञदत्तम् ॥

ऽथोपादयः ॥ ज्ञवापा ॥ डुकञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः पा पाने, पा रक्षणो जि अभिभवे डुमिज् प्रक्षेपणे खद आस्वादाने साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ ॥ विग्रहकर्मणि ना कारस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः इति मेदिनीकोशः ॥ कारः शिल्पिनि कारक इति धरणिर्कोशस्तदेतदभिप्रेत्याह काररित्यादि । आद्ये योगर-

दिङ् तीर्थे तु विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रतिकारश्चान्वयी भवत्येव । त-
था च भट्टिः राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वा नरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्लगम-
नमादिशत् इति ॥ पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । गुदं त्वपानं पा-
युर्ना इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोपि । तथा च मन्त्रः भुवस्तस्य
स्वतवा पायुरग्नं इति । स्वतवान्पायौ इति नस्य हत्वम् ॥ अगदो जायुः इत्यम-
रः । पुंलिङ्गमाहचर्याज्जायुः पुंसि ॥ मायुः पितं कफः श्लेष्मा इत्यमरः । गो-
पूर्वाद्वा वाचं विज्ञतां मिनोति प्राक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदन्तः ॥
वस्तुतस्तु मायुः शब्दः यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभि-
स्तथैव व्याख्यातत्वात् ॥ स्वदते रोचते इति स्वादु विशेषनिधनोप्यम् ॥ एवं सा-
धुरपि । आशु शीघ्रमिति ॥ विलम्बाभावमात्रे क्लीबम्, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु
त्रिलिङ्गम् । अथ शीघ्रं स्वरितम् इत्युपक्रम्य क्लीबे शीघ्राद्यमस्य स्थात्रिष्वपां
भेद्यगामि यत् इत्यमरः । व्रीहौ पुंस्थेव । उणादयो बहुलम् इति बहुलवचनाद-
न्यस्मादप्युण् भवति । रक्ष त्यागे । गृहीत्वा चन्द्रं रक्षति त्यजतीति राहुः ॥ वम-
निवासे वमत्यस्मिन्सर्वमिति सर्ववासौ वमतीति वा वासुः । वासुश्चासौ देवश्च
वासुदेवः । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ऋथस्यकवृणिकुरुभ्यश्च इत्यणि कृतं
वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥ कन्दमीणः ॥ उणनवर्तते । एति गच्छ-
तीत्यायुः । मान आयौ इति आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः
अत एव त्वामग्ने प्रथममायवे मानस्तोके तनये मान आयौ इत्यादिमन्त्रेषु वेद-
भाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचोनास्तु कन्दमीणः इति सूत्रं बहुलवचनाद्वा
षायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य आयुर्जीवितकालोना इत्यमरस्यैव आयुशब्दम्-
कारान्तं व्याचक्षुः । ननु एतेष्विच्च इत्युत्पत्त्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्द-
स्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे गृध्रं कृत्वा
जटायुषम् इति रामायणप्रयोगो यदि त्रिलोकी गणनापरा स्थानस्थाः ममामिष्ये
दि नायुषः स्यात् इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च आयुर्जीवितकालो-
ना इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्ताभ्युपगमनेति
चेद् । अत्राहुः । सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नेत्याशयेन
तथोक्तमिति । अन्ये तु कन्दमीणः इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे मा वधीष्ट
जटायुं माम् इति भट्टिप्रयोगः तटीं विन्ध्यस्थादेरभजत जटायोः प्रथमजः इति
विन्ध्यवर्णने अभिवन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नो-
तीति जटायुः सृगदवादित्वात्कुः षायान्तायुः । एवं च जटायुषा जटायुं च वि-

आदायुं तथायुषा इति हिरूपकोशः वायुना जगदायुना इति वर्षविवेकश्च स-
 माध इति दिक् ॥ दृसति । दृ विदारणे षण् दाने जन जनने चर गतौ चट
 भेदने ॥ दार्विति ॥ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः इत्यमरः ॥ चाट्टिति । चटु चाटु प्रियं
 वाक्यम् इति हृदचन्द्रः । चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात् इति रत्नमालाकोशः नरि पुंसि
 चर व किल चाटुन् प्रौढयोषिददस्य इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि द-
 यन्तु । चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम् इति ॥ किंजरयोः । शृङ्गिमायाम्, इण् गतौ
 आभ्यामुण् स्यात् । सस्येति । किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि इति मे-
 दिनीकोशः ॥ श्री रश्म लः ॥ तृ प्लवनतरणयोः त्रः रश्मेति च्छेदः । केचित्तु ऋ इ-
 ति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सपण्णदोर्ध्वं श्री तयोस्त्रोरित्युक्ता ऋ गतौ इत्यभ्यादपि जुण्
 रश्म ल इति व्याख्याय इत्यति अर्यते वा आलुः । शाकविशेषो घटौ चेत्याहुः ।
 कर्कयांलुर्गलन्तिका ॥ भृमृशी ॥ भृज्भरणे, मृड् प्राणत्यागे शोड् स्वप्ने, तृ प्लवन-
 तरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेपि त्सर कङ्कगतौ तनु विस्तारे, धन धान्ये डुमि
 ज् प्रक्षेपणे, ट्मस्त्रो शुद्धौ भरुः स्वर्णे हरे पुंसि इति मेदिनी । भरुर्धनृकनकयोः
 इति हेमचन्द्रः । शयुरिति । अजगरे शयुर्वाहसः इत्यमरः ॥ तरुरिति । तरन्ति
 नरकमनेन रोपकाः ॥ चरुरिति । अनवसावितान्तरूपपक्त ओदन इति याज्ञि-
 काः । तद्वचर्षधि तरणेत्येवमुक्तम् । उगवादिभ्यो यत् इति सूत्रे कैयटस्त्वाह स्या-
 लीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्त इति ॥ तनुः कार्यं त्वचि स्त्री स्यान्नृच-
 त्वं विरले कृशे इति मेदिनी ॥ धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने इति
 नान्ते मेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति धनुषा चेत्यादि ॥ धनुषा सार्द्धं धनुं वि-
 दुरित्यर्थः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम् इत्यतः सार्द्धमित्यनुषज्यते । शुद्धवंशजनितापि
 गुणस्य स्थानतामनुभवश्चपि शकः । क्षेपुरेनमृजुमाशु सपत्नं सायकम् इति श्रीह-
 र्यश्लोकशेषः । धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति इति धन्वन्तरिः । इह
 पूर्वत्र च धनुरिति नकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो
 नपुंसक एवेति शङ्कम् । अथास्त्रियां धनुषापौ इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् ।
 किंनर इति । तुरंगवदनो मयुः इत्यमरः । मीनातिसमोति इत्यात्वं तु नह बाहु-
 लकात् । मयुस्तुरंगवदने मृडोपि मयुरिष्यते इति विश्वः । मज्जति पानीये इति
 मद्गु ॥ अणश्च ॥ अणश्च अस्मादुप्रत्ययः स्यात् । चादिति । कटे वर्षादौ वट
 वेष्टने ॥ कटति रसनामिति कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसक-
 मकार्यं स्यात्पुंस्त्रिंशो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेपि खुरेपि च इ-
 ति ॥ वटतीति वटः । वटर्हिजसुतः स्मृतः इति संसारावर्तः । नटवटुरिति तूप-

चारात् ॥ अभिव्याप्येति । यद्यपि फलिपाटि इति सूत्रं यावदनुवर्तते इति न्यास-
यत्वेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येवोचितम् ॥ पिबतं सौम्यं
मधु इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । वीतो गुणवचनात् इति सूत्रे हरद-
त्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥ शृसृस्त्रिहि ॥ शृङ्गमायाम् ।
सृ शब्दीपतापयोः । स्त्रिउपतापे ऋषूषलजायाम् । असु त्रिपणे वसनिवासि हन
हिंसागत्योः क्तिदू आर्द्धीभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने । शरुरिति । शरु कोपे
शरे वज्रे इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरुर्वज्रमिति । शतकोटिः
स्वरुः शंखः इत्यमरः ॥ ऋषु सीसमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा तपते
लज्जते इव । रङ्गसौप्तिकयोस्त्रिउ इति मेदिनी ॥ अत्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्य-
मवः प्राणाः ॥ हतुरिति । हतुः पुमानधरो गण्डात् इति वररुचिकोशः । स्त्री-
लिङ्गोऽप्ययम् । हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदं स्त्रियाम् । हयोः कपोलाव-
यवे इति मेदिनीकोशः । अतिशयने मतुप् । हनुमान् । अन्ये धामपि दृश्यते इति
दृशप्रहणात्पाचिको दीर्घः । हनूमान् । स्त्रे हेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादित्वा-
द्बान्धवः । बन्धुर्बन्धूकपुष्ये स्याद्बन्धुर्भातरि बान्धवे इति विश्वः ॥ मनुरादिरा-
जो मन्त्रश्च ॥ स्यन्दे ॥ स्यन्दू प्रसवणे ॥ उन्दी क्लेदने ॥ ईषे ॥ ईष गतिर्हिंसादान-
पु ॥ स्कन्दे ॥ स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥ कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति
व्यत्यत्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहा-
दिपाचमित्याहुः ॥ अत एव क्लोबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्
इत्यमरः । कन्दुर्वा ना इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥ सृजिः ॥ सृज विमर्गे
सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगममकारस्य श्रुत्वेन शः जश्रुत्वेन जः । सृजेरसुम् च
इति सुवचमिति नव्याः ॥ रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित् इति मेदिनी ॥ कर्तराद्यन्त ॥
कर्तो क्लेदने ॥ तर्कु रिति । कृत्यन्तं नर्नति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । तर्कुटी
सूत्रला तर्कुः इति हारावली ॥ नावच्चेः ॥ अश्चु गतौ । न्यङ्मुर्नो सृग् पमि
इति मेदिनी ॥ फलिपाटि ॥ फल निष्पत्तौ पट गतौ ख्यन्तः णम प्रह्वत्वे शब्दं,
मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे । एभ्य उः स्यादेवाच्च यथाक्रमं गुगागमः पटि नाकि
ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते । गुगागमे हि
फलैरवयवषष्ठी, पठ्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु स्थानषष्ठी, मापि धतयोर्विधौ अन्ते
प्यपसङ्गियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशाः इति पक्षे स्था-
नषष्ठेशवेति बोध्यम् । फलखसारिभिधेयवत् । नदीभेदे मलयवां स्त्री इति मेदिनी ॥
नाकुर्वन्मौकमिति । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मोकं पुनपुंसकम् इत्यमरः ॥ म-

भित्ति । मधुसूते च दैत्ये च मये पुष्परसे मधु इति उद्वचन्द्रः । मकरन्दस्य म-
 दस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्द्धादिगणे पाठान्पुनपुनसकयोर्मधु इति शा-
 खतः ॥ बलेः ॥ बल संघरणे इति दन्त्योष्ठरादिः । बलु स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे
 चाभिधेयवत् इति मेदिनी । यत्, उज्ज्वलदन्तेन बलेर्गुक् च इति औष्ठरादित्वात्
 बल प्राणने इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अयं नाभावदति बलुगो वो गृहं
 इत्यादौ दन्त्याष्ठपाठस्य निर्विवादत्वात् ॥ शः कित् ॥ शो तनू करणे अस्मादुप-
 त्ययः । आदेच उपदेशे इत्यात्त्वं हित्वं सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । आतो लोप
 इटि च इत्याकारलोपः ॥ शिशुः ॥ यो हे च ॥ या प्रापणे ॥ कुम्भश्च । भृञ् भरणे
 अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्हित्वञ्च । भरतीति बभ्रुः । धरणिर्कोशस्यमाह बभ्रुरित्या-
 दि ॥ बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च मरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभि-
 धेयवत् इति मेदिनीकोशः ॥ चादन्यतोपीति । भूः कुश्च इति वक्तव्ये प्राक्प्रत्य-
 यनिर्देशादित्येके । भृश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरं ममुच्चयादित्य-
 न्ये ॥ पृभिदि । पृ पालनपूरणयोः । भिदिर् विदारणे व्यध ताडने गृधु अभिका-
 ङ्क्षायाम् । जिष्टुषाप्रागन्त्ये ॥ पुरुरिति । कुप्रत्यये परत उदोष्टपुर्वस्य इत्यस्वे
 रपरत्वम् । पुरुः प्राण्येभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः इति
 मेदिनी ॥ विधुः शशाङ्के इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूते धृषिहृषिभ्यश्च इति
 पठित्वा ह्रस्वर्ध्वः । सूर्याग्निशनिराहवोपि हृषवः इति केचित् ॥ कृषोरुश्च ॥ उ-
 क्तञ् करणे गृ शब्दे आभ्यां कुः स्यादुकारीन्तादेशश्च । उरणरपरः कुरुर्नृपान्तरे
 भक्ते पुमान् पंभूमिन् नीहति इति मेदिनी ॥ अपदुःसु ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ ॥
 सुषामेत्यादि । एतच्च न्यामाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु स्थास्थिन्स्थनाम्
 इत्युपसंख्यातम् । अपष्ठुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः इति मेदिनी ।
 वामं प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगयवादिपाठेन मिहत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य
 न संमतमिति रक्षितः ॥ अर्जिहृषि ॥ अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः हृषेः पशिरा-
 देशः कमेस्तुगागमः अस् रोगे गत्यादौ वा अस्य धुगागमः पशि नाशने मौषी
 धातुरस्य दीर्घः बाहु लोडने अस्य ङादेशः पङ्भ्योपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ अ-
 विशिष्येति । चादिगणे पश्निति पठितम् । पशु दृश्यर्थमन्ययम् इति धरणिः ।
 कन्तुः कन्दर्पः । इः कन्तुर्मकराङ्कः इति त्रिकाण्डशेषः । पांशुरिति । पङि पमि
 नाशने चुरादिर्ण्यन्तः ॥ स्त्रीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरेण ह्यौ परो हयोः । भुजबाहू
 इति । परो ह्यौ भुजबाहुशब्दौ हयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः ॥ अकारान्तोप्ययम् ।
 अत एव बाहोश्चभुजयोः पुमान् इति दामोदरः ॥ बाह्या भुजे पुमान्मानभेदाश्व-

ववायुषु इति मेदिन्यां टावन्तोऽयम् ॥ प्रथिम्नदि ॥ प्रथ प्रस्थाने स्त्रद मर्दने
 भृञ्ज पाके प्रथते इति । पृथुः स्वाग्महति त्रिषु । त्वक्पक्ष्यां कृष्णजीरेष पुमान-
 न्नौ नृपान्तरे इति मेदिनी । मृदितुं शक्यतेकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । भृगुः
 शुक्ले प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि इति विश्वः ॥ लाघि ॥ लाघि गतो बहि महि
 वृद्धौ ॥ लघुरिति । पृकायां लो लघुः स्त्रीबं शीघ्रे कृष्णागुरुष्वपि इति त्रिका-
 णशेषः । लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् स्त्रीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च
 पृक्षानामौषधौ स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नृपभेद इति ॥ एतेन भवेत्तत्र धातार्गमानार्थ-
 मर्थविच्छकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् । बहु-
 रिति । बहुस्तुत्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ ऊरुरिति ।
 सकृच्च स्त्रीबं पुमानूकः इत्यमरः । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूकः । कमणि प्रत्ययः ॥
 उरु महदिति । कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ श्लिषिः । श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः क-
 श्वान्तादेशः ॥ उद्यत इति । सह यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति
 यावत् ॥ आङ्पर ॥ खनु भवदारणे शृङ्गिंसायाम् ॥ पशुरपीति । पशुः परशुना
 सह इति विश्वः ॥ हरिमित । द्रु गतो अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्वात्स च
 डित् । हरिद्रुवृक्ष इति । दारुहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः । शितद्रुः स्वात् इ-
 त्यमरः ॥ तद्वानिति । द्युद्रुभ्यां मः ॥ खरुशङ्कु ॥ खनु भवदारणे शक्ति शङ्कायाम् ॥
 काम इत्यादि । खरुः पतिंवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । खरुर्दपं हरे दन्ते दैत्य
 खेते तु वाच्यवत् इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ ॥ शङ्कतेस्मादिति शङ्कुः । शङ्कुः कीले
 गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते इति
 विश्वः ॥ पीयुरिति । पीयुः काले रवी घोरे इति मेदिनी ॥ क्रिमिविशेष इति ।
 नीलङ्कुः क्रिमिजातौ स्याद्भ्रालोप्रसूनयोः इति विश्वः । नीलङ्कुः स्यात्कृमौ
 पुंसि भ्रालोस्त्वान्तु योषिति इति मेदिनीकारः ॥ पाठान्तरमिति । नीलङ्कुः इति
 विश्वः ॥ धातोरपीति ॥ केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गर्भेष्टलोपः उपपदस्य मुम्
 दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । लिगु चित्ते नपुंसकम् इति वररुचिः ॥
 मृग्यवादयश्च ॥ मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ॥ मृग-
 युर्ब्रह्मणि स्थातो गोमायुव्याधयोरपि इति विश्वः । देवयुर्वाच्यलिङ्गे स्याद्बार्मिकं
 लोकयाजिके इति मेदिनी ॥ आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्ठे अस्मात्कुः ।
 पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः इति विश्वः । भाट्टास्तु पीलुशब्दस्य ह्रस्व
 पार्थप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजङ्गः पडि गतौ अस्मात्कुः धातोर्ह्रस्व पाण्डुः ।
 कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥ मन्दिवाशि ॥ मदि स्तुत्यादौ वाच्य शब्दे

मन्त्र विलोडने चने याचने । चङ्क इति सौमो धातुः अकि सङ्गणे ॥ वाशुरा
 रात्रिरिति । वाश्यन्तीत्यामिति विग्रहः । वाशुरो गर्दभः इत्यन्ये । वाशुरा वाशिता-
 राशयोः इति मेदिनीमेवचन्द्रौ । चङ्कुर इति । चङ्कुरः खन्दने वृक्षे इति मेदि-
 नी ॥ चङ्कुरो रुधिरं लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि इति चाखजूरादित्वादिति ।
 ऊरपत्ययोपीति भावः । अङ्कुरोङ्कुर एव च इति विश्वप्रकाशः ॥ व्यथेः ॥ व्यथ भय-
 संवलनयोः अस्मादुरच् कित्स्यादातोः संप्रसारणश्च । दशपाद्यां तु व्यथेः सम्प्रसारणं
 किञ्च इति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोनग्निक इत्युदाहृतम् ।
 माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं न त्वेतद्युक्तम् । त्वमेषां विधुरा शर्वांसि
 अथ विहा विधुरेणाश्चदन्वा इत्यादिमन्त्रेषु यकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । यदपि
 माधवेनोक्तं विदि भिदिच्छिदि इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणं च इति वचनात्कुराच
 यान्तरूपमिति । तदर्पि स्थवीयः कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरूपसंख्यानस्याप्रसिद्ध-
 त्वात् । तस्मादिह धः किञ्च इति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव । कथं तर्हि विधुरः
 इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनत्ववर्धेहि ।
 समासान्ताः इति सूत्रे वृत्तिपदमन्त्रयोस्तथैवोक्तत्वात् । इह व्यथेः किञ्च इत्येवास्ति
 ग्रहण्यइत्यनेन सम्प्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम् । ग्रहण्यदिषु व्यधिर्धर्ग-
 चतुर्थी, न त्वयमिति निष्कर्षात् ॥ मकुर इति । मकि मण्डने अस्मादुरच् नलोप-
 श्च ॥ बाहुलकादिति । धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः । मकुरो मुकुरो-
 पि च इति विश्वः । मकुरः स्यान्मुकुरवर्धणं च कुलदुमे । कुलालदण्डे इति मे-
 दिनी ॥ धातोर्हिर्वचनमिति । केचित्तु गुणो दुगागमस्य निपात्यत इत्याहुः । ग्राम-
 जाले चेति । ग्रामजाले चेति पाठान्तरम् ॥ मदगुरादयश्च । मदी हर्षं
 बन्धबन्धने कुक आदाने कव वर्णे । कबुरइति । कबुरं स-
 लिले हेन्नि कबुरः पापरक्षसोः । कबुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत् इति
 मेदिनी ॥ बन्धूरबन्धुराविति । बन्धबन्धने । कुकुर इति । कुक आदाने । कु-
 कुरः कुकुरो मतः इति ऋचन्द्रः । कुकुरः सारमेये ना शन्यिपर्णेनपुंसकः इति
 मेदिनी । अत सातत्यगमने आदिदीर्घः । आतुरः । वा गतिगन्धनयोः । गुगागमः ।
 वागुरा मृगबन्धनी इत्यादिरपि ज्ञेयम् ॥ असेः । असु क्षेपणे ॥ मसेश्च ॥ मसी परिणा-
 से । मसूरा मसूरा वा नावेश्यात्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पापरीगे स्यादुपधाने
 पुनः पुमान् इति मेदिनी ॥ शवशेः ॥ शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्तस्मि-
 न्नपदे आसी गम्यमानायाम् । अशू व्यासी इत्यस्मादातोःरन् स्यात् ॥ श्वशुरो द-
 म्यत्वीः पिता । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वशूः श्वशुरस्तु पिता तयोः इत्यमरः ॥ अवि ॥

अथ रक्षणादौ । मह पूजायाम् ॥ आं वष इति । राजा ससुदश ॥ महिषो म-
हान् । तुरीयं धाम महिषो विवर्ति उत माता महिषमन्धवेनत् । टित्वाङ्गीप् ।
महिषो राजपत्नी ॥ वृहेः । वृह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रौहिषो रुग्भेदः
स्वादौहिषश्च लृणं मतम् इति संसारावर्तः ॥ वेदभाष्यमिति । इन्द्रो वृषस्य त-
विषीम् । इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शित् इत्यादिमन्त्रे स्थिति भावः । वैदिक-
निघण्टौ षोडशः पात्रः इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति
बोध्यम् । तविषः शोभनाकारैर्मले नामसुतविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति
बोध्यम् । तविषः शोभनाकारे मेलोऽभिव्यवसाययोः । तविषी देवकन्याया पुंसि
स्वर्गे मद्बोदधौ । ताविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्त्रार्गाम्बुधिकाश्वने इति मेदिनी ॥
नञि व्यथेः ॥ व्यथ भयसंचलनयोः ॥ किलेः ॥ किल श्वेत्यक्रीडनयोः अस्माद्विषच्
धातोर्बुगागमश्च । किलिबधं पापरीगयोः । अपराधेऽपि इति मेदिनी ॥ इषिमदि ॥
इषु इच्छायाम् मदो हर्षमुदहर्षं खिद दैन्ये, छिदिर् हौधोकरणे भिदिर् विदार-
णे, मदि स्तुत्यादौ चदि आलङ्कारेण तिम आर्दीभावे, मिह वेषने सुह वेषित्ये,
मुच्छ्र मोक्षणे रुच दोसौ रुधिर आवरणे बन्ध बन्धने शुष शोषणे ॥ इषिरोऽस्मि-
रिति । आहार इत्यन्ये । छिदिर्ः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे इति मेदिनी ।
मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये इति मेदिनी । मन्दिरोऽनेकपे चन्द्र
इति च तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे इति । मिहिरः सूर्यबुधयोः इति मेदिनी ।
सुहिरः कामिमूर्खयोः इति च । सुन्दरं रुचिरं चातु इत्यमरः । रुधिरोऽङ्गारके
पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः इति मेदिनी । रुधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः । शुधिरं
विवरं बिलम् इत्यमरः ॥ अशेः ॥ अश भोजने ॥ अजिर ॥ अज गतौ, अश गतगती
श गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृक्षौ, खट हिंसायाम् ॥ अजिरमिति । दशपादोष्ठौ तु
नञपूर्वस्य जीर्यतेऽर्कवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तम् । तदपि प्राज्ञम् । आशुद्रुतम-
जिरं प्रब्रमोडाम् इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात् ॥ अङ्गणमिति ।
अङ्गेषु टि अनादेशः नकारस्य बाहुलकात् णत्वमित्येकं । अन्ये तु दन्त्यमेषेच्छ-
न्ति । अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले इति मेदिनी । शिशिरो ना
हिमे न स्त्री रघुतुभेदे जडे त्रिषु इति च विष्वकोशस्थमाह शिशिरं स्यादिति ॥
खदिरो वृक्षभेदः । खदिरो शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी ॥
मिहिरमिति । शिरतेऽस्मिन् राजबलानि, निवेशः शिविरं शयन इत्यमरः ॥ मलि-
कलि ॥ मल गतौ, कल संख्याने, अन प्राचने मह पूजायाम् भडि परिभाषणे
भडि कल्याणे, शडि रजायाम्, पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने भू

सत्तायाम्, कुट कौटिष्ये ॥ कलिल इति । मित्रो गहनस्य । कलिलं गहनं समं
 इत्यमरः ॥ महिलेति । महिला फलिनीस्त्रियोः इति मेदिनी । प्रियङ्गुः फलि
 नो फली इत्यमरः । पृषोदरेति । तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः परमहिलारतो-
 प्यपारदारिकः इति । परस्य महिला स्त्री, अथ च परमा उत्कृष्टा हिला क्रीडा, त-
 त्त्र रत इत्यर्थः ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ अस्मादिलच् पञ्चान्तादेशः । कपिला रेणु-
 कायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिणां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ।
 नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुङ्कुरे इति मेदिनी । रेणुकेह लताविशेषः । ह-
 रेणुरेणुकाकुन्तीकपिलाभस्मगन्धिनी इत्यमरात् ॥ गुपादिभ्यः ॥ गुपु रक्षणे, ति-
 जनिशाने गुह्य संवरणे ॥ मिथिलादयश्च ॥ मथे विलोडने अकारस्येत्त्वं निपात-
 नात् । पथे गतौ पति । पत्नृ गतौ । कठ कृच्छ्रजीवने, कुठिच गड सेचने, गुड
 रक्षायाम्, दंश दशने । कुठिधातोरिदित्वात् नुमि प्राप्ते आह बाहुलकादिति ॥
 कुखेः ॥ कुवि आच्छादने अन्ये षामैश्वर्यं करोतीति कुबेरस्त्रास्वकसखः ॥ शदेः ॥
 शदलृ शातने ॥ मूलैरा ॥ मूलः प्रतिष्ठायाम् । गुध परिवेष्टने गुह्य संवरणे मुह्य
 वैचित्ये ॥ कवे । कव्य वर्णे । कपोतः स्याच्चिकण्ठे पारावतविहंगयोः इति मे-
 दिनी । कपोतः पक्षिमात्रेऽपि इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतचक्षित्वं प्रामा-
 दिकं यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति देवाः कपोतइषितो यदिच्छन् इत्यादौ सर्वत्र
 प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः ॥ भातेः ॥ भा दीप्तौ । भवानि-
 ति सर्वमानशब्दोऽयम् ॥ कठि । कठकृच्छ्रजीवने चक हसौ । कठोरः कठिनः
 पूर्णश्च । कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः ॥ कि-
 शोर । शृ हिंसायाम् । षड् मर्षणे । किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधी
 चस्यादरुणावस्थसूर्ययोः इति मेदिनी ॥ कपिगडि । कपि चलने गड सेचने-
 गडि वदनैकदेशे कटे वर्षावरणयोः पट गतौ ॥ कपोल इति । केचित्तु सूत्रे क-
 ङिं पठन्ति कडि भेदे कण्ठीलक्षणात् । चण्डीलिका तु कण्ठीलवीणा चण्डाल-
 इत्यमरः ॥ पटोल इति । पटोलं वस्त्रभेदे नौषधी ज्योत्स्न्यां तु योषिति इति मे-
 दिनी ॥ कल्ल शब्दे बाहुलकादन्तोप्योलच् । कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्स-
 र्मिषु वारिणः इति मेदिनी ॥ स्यन्देः ॥ स्यन्दू प्रसवणे सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सि-
 न्दूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ सितनि ॥ पिबन् बन्धने तनु विस्तारे
 गम्भृ गतौ मप्ती परिणामे षच सेचने अव रक्षणादौ डुधाञ् धारणपोषणयोः कृ-
 श पाक्रोशे । सेतुर्नाली कुमारके इति मेदिनी । सेतुराली स्त्रियां पुमान् इ-
 त्यमरः । सूचाणि नरि तन्तवः इत्यमरः । मण्डं दधिभवं मस्तु इति च । धातुर्ना

नन्दिने चिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ
विशेषाद्भेदिकेऽस्थि च इति मेदिनी । श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गु
णाः । इन्द्रियाण्यश्मविकर्तः शब्दयोनिश्च धातवः इत्यमरः ॥ पः क्लिप्त ॥ पा
पाने अस्मात्तुन् स च कित्किच्चात् पुमास्त्वा इतीत्वम् ॥ अर्तेऽश्च तुः ॥ ऋ गती
तुनि प्रकृतेः अन्तोदात्तार्थं तुः क्रियते ऋतुना यज्ञं, य ऋतुर्जनीनाम् इत्यादि ।
ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान् इति मेदिनी । ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि
च इत्यमरः ॥ कमिमनि ॥ कम् कान्ती मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे गै शब्दे भा
दीप्तौ या प्रापणे हि गती । कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अजिह्वि इत्यादिना कुप-
त्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥ मन्तुरिति ॥ मन्तुः पुंस्त्वपराधेपि मनुष्येपि प्रजापतौ
इति मेदिनी । गातुर्ना कोकिले भृंगे गन्धर्व त्रिषु रोपणे इति मेदिनी । गातुर्ना
किरणे सूर्ये इति मेदिनी । चायः किः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुधा-
तोः किरादेशश्च । केतुर्ना रुक्पताकारिशहोत्पातेषु लक्ष्मणि इति मेदिनी ॥ आ-
प्रातेः । आप्लृ व्याप्तौ ॥ असुः शरीरामिति । अभिलषितार्थयास्यत्वात् । अत
एव यागविशेषवाचकस्याप्तोर्यामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥
वसेः ॥ वस निवासे ॥ अगारेणिञ्च । वेशभूवास्तुरस्त्रियामित्यमरः ।
कृजः ॥ डुकृज्करणे कतोः कित्त्वादगुणाभावे यणादेशः ॥
कतुर्यञ्चे मुनौ पुंसि इति मेदिनी ॥ एधिवह्नौश्चतुः ॥ एध वृद्धौ वह्न प्रापणे चि-
त्त्वादन्तोदात्तः । स्थोनं पत्ये वहतू कृण्व वहतुः पथिके वृषभे पुमान् इति मेदि-
नी ॥ जीवे ॥ जीव प्राणधारणे ॥ आटकन् ॥ चम् अदने तनु विस्तारे धन धा-
न्ये रभसकोशस्थमाह कर्षूः पुंमीति ॥ कर्षूः पुमान् करोषाग्नी जैपाटकः पुमा-
न् सोमे कषकायुजतोऽस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ कृषिचमि ॥ कृष विलेखने स्त्रियां
कुल्याण्यखातयोः इति मेदिनी । चनूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति इ-
ति मेदिनी । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः इत्यमरः । सजूर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां
स्वर्गे विधौ रद्रे इति मेदिनी ॥ खजूं कीटान्तरे वृत्तौ । खजूरा पादपे कण्डूम्
इति च ॥ मृजैः ॥ मृजू शब्दौ अस्माद् स्यादृङ्प्रपादो गुणश्च । मजूर्ः स्त्री शुद्धौ
धावकेऽपि च इति मेदिनी ॥ वह्नौ धश्च ॥ वह्न प्रापणे । वधूः स्नुषा नवोटा
स्त्री भार्यापृक्षांगनासु च इति विश्वः । पृक्षा महिला च वधूः इति विकारण्डशे-
षः ॥ कषेच्छश्च ॥ कषशिष इति दण्डके हिंसार्थः आस्माद्ः स्याच्छ्रयान्तादेशः ।
कच्छां तु पाम पामाविचर्चिका इत्यमरः ॥ णिक्लिमि ॥ कस गती पद गती रिग-
तो कासूर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम् इति मेदिनी । कासुः शक्त्या

युधे रुजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यात् इति हेमचन्द्रः ॥ अणो उश्च ॥ अण दण्डके
 शब्दार्थः । अस्मादूः स्यात्स च णित् । उश्चान्तादेशः ॥ नञि लब्धेः ॥ लब्धि अ
 वसन्मने न लब्धते जले इत्याहूः ॥ के अ ॥ शृ हिंमायाम् ॥ तौ दुट् च । तू प्र-
 यनतरणयोः ॥ तदूर् रिति नेडुशि इति नेट् । वरमनादौ इति परिगणनं तु बाहु-
 नकाश्चाश्रयते इत्याहुः । केचित्तु इडभावाय तौ दुक् च इति पठित्वा धातोर्द-
 गागमाहुः । तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्यूर्ध्वं यस्मात् तदपि भवतीत्येवं
 चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥ दरिद्रातेः ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ॥ इश्च
 आश्चेति । भोजदेवस्तु र्यालोप इति रेफादिकं पदं कृत्वा द्वेधा व्याख्यातवा-
 न् । रिश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः इश्च इश्च आश्च इति व्याख्याने त् अन्त्यवा
 धेन्यमदेशस्य इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दूर् रिति ॥ मृगत्वादित्वात्कृत्प्रत्यये
 दद्रूर् रित्यन्ये । दद्रूर्णो दद्रूर्गो स्यात् इत्यमरः । इत्यं चत्वारि रूपाणि ॥ नृति ॥
 नृतो गातविक्षेपे मृधु शब्दकुत्मायाम् ॥ अन्दूटभू ॥ अं दे बन्धने । नृतिमृधोः
 कूः इत्यादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः । ला आदाने कफपूर्वः । दुधाज्
 धारणादौ कर्कपूर्वः । षोत्सकर्मणि दिधिपूर्वः षत्वं च ॥ अन्दू शर्वन्धमिति । अन्दूः स्त्रियां
 स्याद्विगडे प्रभेदे भूषणस्य च इति मेदिनी । अन्दुको हस्तिनिगडे इत्यमरः । संज्ञायां
 कन्, केणः इति क्लृप्तः । केचित्तु अम गतौ अस्य दुक् । अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचक्षुः ।
 दृभी ग्रन्थे इति तुदादिरयम् । दृभतीति दृभूः संदर्भकर्त्तृत्वर्थः । कथक इत्यन्ये ।
 कैयटमतानुरोधेनास्य रूपाणि क्लृप्तवदित्युक्तम् । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे
 भुवः कृत्प्रत्ययः, उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते यद्वा दृढार्थकं दृन्निति नात्सम्य-
 यमुपपदम् । दृम्भूस्तु सर्पः कपिर्वा इति व्याख्याय दृन्कर इति यणि वर्षाभूव-
 द्रूपमस्येत्याहुः ॥ क्लृप्तीपीति । अत एव विक्रमादित्ये नोक्तं तस्य जम्बीः फलरमो
 नदीभूय प्रवर्तते इति । केचित्तु परिणतजम्बुफलोपभोगइष्टा इति भारविप्रयोगं
 क्लृप्तास्तत्वे साधकत्वे नोदाजङ्गुः । तच्च । इको क्लृप्तीड्यः इत्युत्तरपदाधिकारस्य-
 क्लृप्तविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात् ॥ दिधिमिति । केचित्तु दधातेरिच्छं द्वित्वं षुक्
 च निपात्यते दधात्यसी दिधिषूरित्याहुः । पुनर्भूरिति । पुनर्भूर्दिधिषूकृढा हिः इत्य-
 मरः । द्विकृढा द्विवारं विवाङ्गितेत्यर्थः ॥ उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह केचित्त्विति ॥
 एतच्च कैयटमाधवादिग्रन्थविरुद्धम् । अत एव दृम्भूः स्त्री सर्पचक्रयो इति भास्ते
 मेदिनी ॥ मृषोः । मृड् प्राणत्यागे गृ निगरणे आभ्यामुत्तिरितोकारस्तकारस्य-
 त्संज्ञापरित्यागार्थः ॥ मरुदिति । प्रज्ञादित्वादणि मारुतोपि । मरुतशब्दोप्यव्युत्प-
 न्नोस्ति तथा च विक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत

इति । कोयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः इति कविराजज्ञोक्तनुपपत्तिं मत्वा दा
क्षिणत्यपवनः इति पाठं केचित्कल्पयन्मूलपट्टश्रान इति वर्षविवेकः ॥ गरुदिति ।
यवादिद्वयं तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य भयः इत्यनेन वत्वं न । गरुत्मान् ॥ ग
मुदिति । गमुत्स्रो स्पर्णलतयोः इति मेदिनी ॥ हृषे ॥ हृष तुष्टौ । चटतरिति ।
चटे वर्षावरणयोः ॥ हृष्ट ॥ हृज् हरणे ह गतौ रुह बीजजन्मनि ॥ विश्वकोश-
स्थमाह हरिदिति ॥ हरिर्द्विगुणं स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । आस्त्रियां स्यात्तृणे
च इति मेदिनी ॥ हृष्टस्येति । एतेन गतं रोहिह्रूतां रिरमयिषुसृष्टस्य वपुषा
इति पुण्यदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्क इति मेदिनी ॥
ताडे ॥ तड आघाते स्थितः । तडित्सौदामनी विद्युत् इत्यमरः ॥ शमेः ॥ शम
उपशमते ॥ बाहुलकादिति । यद्यपि नेडुशि कृति इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्ध-
त्वादित्थं नेत्येतदयुक्तं तथापि नेडुरमनादौ इति परिगणनाद्बाहुल्यग्रहणमात्र-
त्वादेव इडभावोऽपि साधितः । शरदः स्यात्पुंसि गोपतो । आकृष्टाण्डं वर्षवत् त
तोयप्रकृतावपि इति मेदिनी ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ । कमठः कच्छपे पुंसि भा-
ण्डभेदे नपुंसकः इति मेदिनी ॥ जरठ इति । जृ वयोहानौ । जरठः कठिने पा-
ण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत् इति विश्वमेदिन्यौ । जरठः कठिने जीर्णे इति वैजय-
न्तौ ॥ रमेः ॥ रमु क्रीडायाम् ॥ शमेः ॥ शम उपशमे । शङ्खो निधौ ललाटा
स्थि कम्बौ न स्त्री इत्यमरः । शङ्खः कम्बौ न यौषिज्ञा भालास्थानभिभिन्नस्ये
इति मेदिनी ॥ कणेः ॥ कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे इति विश्वमेदि-
न्यौ ॥ कल ॥ तप प्रोषणे ॥ फलत्रिक इति । तपला त्रिफला च सा इति विश्वः ।
त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्दः इति द्विगोः इति सूत्रे रक्षितः ॥ शपेः ॥ शप
आक्रोशे ॥ हृषादिभ्यः ॥ हृषु सेचनेपल गतौ ह गतौ तृ भ्रूवन्तरणयोः ।
शूद्राश्चावरवर्णाश्च हृषलाश्च जघन्यजाः इत्यमरः । हृषलस्तुरगे शूद्रे इति हेमच-
न्द्रः । पललं तिलचूर्णे च पिके मांसं नपुंसकम् । ना राजसे इति मेदिनी । कल-
प्रत्यस्य कित्वादाह बाहुलकादिति ॥ सरलः पूतिकाष्ठं नाऽथोदारावक्रयोश्च
इति मेदिनी । सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमो न च पुष्पागा
अस्मिन्मसारकानने इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ अस्माद् हृषादि-
त्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति बुक् । कम्बलो नागराजे स्यात्मा-
स्त्रापावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसके इति मेदिनी । मुमलं
स्यादयोधे च पुत्रपुंसकयोः स्त्रियाम्तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि इति
मेदिनी ॥ मूढं न्यमध्योप्ययमिति बर्णदेशना । मुम खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु

मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात्। उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः।
 अत एव मुसलो मुषलोपि च इति विश्वकोशे मुशलोपि च इति पाठान्तरम्॥ लङ्गे॥
 लङ्गि गतो। अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषङ्गादृष्टिरिति भावः। एवमग्रे-
 पि मुडागमो बाहुलकादेव॥ कुटिकशि॥ कुट कौटिल्ये कश्च गतिशासनयोः कु-
 शब्दे अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्काह बाहुलकादिति॥ कोमलं मृदुलं मृदु
 बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः। तद्यथा कुस श्लेषणे दन्त्यान्तोयम्। बोपदेवमते तु
 तालव्यान्तोपि। गुणः। कोशलः कोसलो वा देशविशेषः। हर्षकोसला इति सूत्रे
 तु दन्त्यान्त एव साम्प्रदायिकः सम्ब सम्बन्धे शम्बच। संबलम्।
 शंबलम् शम्बलोस्त्री सम्बलवत् कूलपाथे च मत्सरे
 इति मेदिनी। कदि आह्वाने नलोपः। गौरादित्वान्डीषि कदली।
 मन्दान्दोलितकर्पूरकदलीदलसन्नया। विश्वमाय अयापन्नानाह्वयन्तमि-
 वाध्वगान् इति काशीखण्डम्। अजादेराकृतिगणत्वाद्यावपि। कदला कदली
 पृश्नां कदली कदली पुनः। रश्मावृत्तेषु कदली पताकामृगभेदयोः। कदली
 बिम्बिकायांच इति मेदिनी। कुश इति मौचो धातुः। कुशलः शिञ्जिते त्रिषु।
 चेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकः इति मेदिनी। कमु कान्तौ कमलं स-
 लिले ताम्ने जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः इति
 विश्वमेदिन्यौ। मडि भूषायाम्। मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके इति
 मेदिनी। कोठो मण्डलकम् इत्यमरः। बिम्बोन्म्वी मण्डलं त्रिषु इति च॥ मृजेः॥
 मृजू शङ्खौ मलोन्म्वी पापविट्किङ्के कृपणे त्वभिधेयवत् इति मेदिनी॥ चुपेः॥ चुप
 मन्दायां गतौ चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे। चपला कमला विद्यु-
 त्पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसके तु शीघ्रं स्याद्वाच्यवत्तरले चले मेदिनी॥ शकि-
 शम्योः॥ शक्लु शक्ती शम उपशमने शकलं खण्डे। रोहितादीनां त्वचि च तद्योगा-
 त्। शकली मत्स्यः। मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्। शकलं त्वचि खण्डे स्या-
 द्वागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी॥ छो गुक्॥ छो छेदने। छगलं नीलवस्त्रे ना
 काग्रेस्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी॥ जमन्ताड्डः॥ जमिति प्रत्याहारः। दसु उप-
 शमे रमु क्रीडायाम्। खतु अवदारणे मन ज्ञाने वन संभक्तौ अम
 गत्यादिषु षण्णु दाने गम्लृ गतौ चण दाने पण व्यवहारे स्तुतौ च। काशिकायां
 तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युः इत्युक्तम्। यम्प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः। अष्टाध्याय्यां
 तस्य विषयाभावात्॥ दण्ड इति। बाहुलकात् चुटु इति नेल्लञ्जा। दण्डो
 स्त्रीलगुडेऽपि स्यात् इत्यमरः। रण्डा मूषकपर्णा च विधवायां च योषिति।

खण्डोऽस्त्री शकले नेष्टुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शामभेदे क्लीबं तु
 मस्तुनि । चण्डा तु पाशलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते । अमन्ति संप्रयोगं
 यान्ति अनेनेति अण्डः प्राण्यवयवः षण्डः पद्मादिसंघाते
 न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान् । शङ्खिज्जायाम् अस्मात् घञि शण्डश-
 ब्दः तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह तालव्यादिरित्यपरे
 इति ॥ गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि जिह्वोरकपालेषु हयभूषणबुद्बुदे । चण्डो
 ना तित्तिष्णीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डो कात्यायनीदेव्यां हिंसाकोपनयो-
 षितोः । पण्ड षण्डे घियि स्त्री स्यात् इति मेदिनी । फण्ड इति फण गतौ फ-
 ण्डः । प्रज्ञादित्वादर्ण । फण्डमुदरम् ॥ कादिभ्यः कित् ॥ कुण शब्दोपकरण-
 योः ॥ कुण्डमिति । कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतमे-
 मन्यत्वापि बोध्यम् । अस्य कित्त्वान्न गुणः । अनुनासिकस्य द्विभक्तोः इति
 दीर्घस्तु न भवति बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देत्याहुः । कुण्डमग्न्याल-
 ये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डो कमण्डली जारात्पतिवब्रोसुते पुमान् । पि-
 ठरे तु न ना इति मेदिनी । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः इत्यम-
 रः ॥ काण्डमिति । कमु कान्तौ । अनुनासिकस्य इति दीर्घः । काण्डोऽस्त्री द-
 ण्डबाणार्वावर्गवसरवारिषु इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव काण्डं स्त-
 म्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिसाडीवृन्दे रहसि न रिचयाम्
 इति मेदिनी । गुड् अत्यक्ते शब्दे गुडो गोलेषुपाकयोः इत्यमरः । गुडा स्नुही
 तद्वक्त्रेण यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् । गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंज्ञा
 हेष्टुविकारयोः । गुडा स्नुष्णां च कथिता गुडिकायां च योषति इति मेदिनी ।
 गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा । जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥ स्याचति ॥ डा
 गतिनिवृत्तौ चते याचने मृजु शुद्धौ । लचा मिद्वे आलच आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः ।
 चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थमित्येके । स्थालं भाजनभेदेपि स्थाली, स्यात्
 पादलेखयोः इति मेदिनी । चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्दर्भं च इति विश्वः । मार्जा-
 लीयः समृतः शूद्रबिडाले कायशोधने इति मेदिनी ॥ पतिचण्डि ॥ पत्नृ गतौ च-
 ङि कोपे पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । अधोभुवनपातालं ब-
 लिसङ्घ रसातलम् इत्यमरः । पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले इति मेदि-
 नी ॥ चण्डाल इति । इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावात् वृद्धिः । माधवेन तु प-
 तिचण्डिभ्यामालङ्घिति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकादवृद्धिसंज्ञा वृद्धार्थ-
 मालङ्घिति केषांचित्पाठे तु चण्डालशब्देपि वृद्धिः स्यादित्युक्तम् । तदतिरभ-

सात् ॥ एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवङ्कर्मरनिषादचण्डाल-
 लमिषामिचिभ्यश्चन्दसि इति चण्डालात्स्वार्थेण विदधता वार्तिकेन तन्नाम्नेण
 च सह विवृण्वमिति बोध्यम् ॥ तमिविशि ॥ तसु काङ्गायाम् । विषयप्रवेशने विड
 आक्रोशे मृषा हिंसायाम् । कल संस्थाने कपि चलने निर्देशावलोपः । पल गती
 पक्षि विस्तरे । तमालस्थलके खड्गे ना पिच्छे वक्ष्यद्गुमे इति मेदिनी । विशा-
 ला त्विन्द्रशरणासुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपहृत्तमिदोः पुंसि पृथुलेष्वभिधेय-
 वत् इति मेदिनी । विडालो नेत्रपिण्डे स्यादृषदंशकके पुमान् इति मेदिनी ।
 अत्रिडालो मार्जारो वृषदंशक आसुभुक् इत्यमरः । मृणालं नलदे क्लीबं पुं-
 पुंसकयोर्विसे इति मेदिनी । कुलालः ककुभे कुम्भकारि स्त्रीत्वं जनान्तरे इति
 च मेदिनी । कुलाला धूकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च इति डेमचन्द्रः । कपा-
 लोस्त्री शिरोस्त्रि स्यात् घटादेः शकले व्रजे इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पञ्चाली
 पुत्रिकागीत्वीः स्त्रियां पुंभूम्नि नोहति इति मेदिनी । बाहुलकात् श्यतरपि
 कालन् । आदेच उपदेशे इत्यात्वम् । शाला । शल चलने अस्मात् घञि शाला ।
 सेनासुराश्चाथालानिशनानाम् इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । शाला
 दुस्त्वन्शालायां गृहगृहेकदेशयोः । ना भक्षे इति मेदिनी ॥ पतेरङ्गच् ॥ पत्सृ
 गती पक्षिणीत्युपलक्षणम् । पतङ्ग शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूत्रे
 इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥ तरत्या ॥ तू भ्रवनतरणयोः । लूज् छेदने ।
 तरङ्ग ऊर्मिः । तरगस्तुरगादीनामुत्फाले वस्त्रभंगयोः इति विश्वः । लवंगं देवकु-
 सुमे । आकृतिगणोऽयम् ॥ विडादिभ्यः ॥ विड आक्रोशे मृद चोदे कृ विक्षेपे ।
 एभ्यो गच् कित्स्यात् । विडंग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । विडंगः क-
 मिसंघने विडंगो नागरेऽन्यवत् इति विश्वः । विडंगस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कमिघने
 पुंनपुंसकम् इति मेदिनी । मृदंग पटहे घोषे इति च । कुरंगो मृगविशेषः ॥
 बाहुलकादुत्पद्येति । कुर शब्द इत्यस्मादंगच् तस्य कित्त्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥
 स्रज्जोः ॥ स्र गती हज्ज्वरणे । सारंगः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु इति
 मेदिनी । बाहुलकात् नृ नये । अथ नारंगः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नाग-
 रंगदुमेपि च इति मेदिनी ॥ गन् गम् ॥ गम्लृ गती अदभक्षणे । बाहुलकात्
 अमगत्यादिषु अस्मादपि गन्प्रसंगं गात्रे उपायि च प्रतीके चाप्रधानके । अंगो दे-
 शविशेषः स्वादंग सम्बोधनेऽप्ययम् इति विश्वः । अंगं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभू-
 म्नि नोहति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वंगवति चान्तिके इति मेदिनी ॥ छाप् ।
 क्लो छेदने पूज् पवने खड्ग भेदने । छायते क्लियते यद्धार्यमिति छागः । पूयते मुख-

मनेनेति पूगः । पूगस्तु क्रमुके वन्दे इति मेदिनी । खंगो गण्डकशृंगे स्थितः
 निस्त्रिंशे गण्डकेपि च इति शब्दतरंगिणी । खंगो गण्डकशृंगासिबुद्धभेदेषु ग-
 ण्डके इति मेदिनी ॥ भृञ् । डुभृञ् धारणपोषणयोः । किदित्यनुवर्तनात्त्वद्वय-
 षणहिह स्पष्टार्थम् । भृङ्गो धूस्याटपिंगयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुह-
 त्वचि इति मेदिनी ॥ शृणातेः ॥ शृ हिंसायाम् अस्माद्भन् धातोर्ह्रस्वत् प्रत्ययस्य
 तु कित्त्वं लुट् च । शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिन्हे क्रीडास्वयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयो-
 द्वाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमोनभेदयोर्कर्षभौ इति मेदि-
 नी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रं जलयन्त्रके । भीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी
 प्रयुज्यते इत्युत्पलिनीकोशः ॥ गणू शकुनौ ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य
 लुट् । अवो जृणिति इति धातोर्ह्रस्विः । शाङ्गः पक्षी । शाङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य
 विकार इति बोध्यम् ॥ मुदिशोः ॥ मुद हर्षे गृ निगरणे अभ्यां यथासंख्यं गक् ग
 इत्येतौ स्तः । मुङ्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥ अण्डन् ॥ डुकृञ् करणे स्र गतौ
 भृञ् भरणे वृञ् वरणे । करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाटके इति मेदिनी ।
 वरण्डोप्यस्तरावेदौ समूषमुखरोगयोः इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तृ प्रव-
 नतरणयोः अपि । तरण्डो बडिशीसूत्रवृद्धकाष्ठादिके प्रवे इति मेदिनी ॥ शृदृ ॥
 शृ हिंसायाम् । दृ विदारणे भस भर्त्सनदीप्त्योः । शरत् स्त्री वत्सरऽप्युतौ ॥ दरत्
 स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि ॥ भमत् स्त्री भास्वरे योनौ इति मेदिनी । उवे
 प्रस्वसुलाभिकः इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्रगः इति वेदभाष्यम् जाघन्यां पत्नीः
 संयाजयन्ती भमहीर्या हि स्त्रियः इत्यत्र भमञ्जघनमिति व्याख्यातारः ॥ दृणातेः ॥ दृ
 विदारणे । दृषन्निष्पेषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ त्यजिः ॥ त्यज
 हानौ तनु विस्तारे यज देवपूजादौ । त्यदित्यादि । अर्देर्द्धिस्वाटिलोपः ॥ एतेः ॥
 इण् गतौ अस्माददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् ॥ मर्तः ॥ स्र गतौ ॥ लङ्घं ॥ लघि
 शोषणे । पारयतेः ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः ॥ पारंगिति । णिलोपः । कुत्व-
 म् ॥ प्रथः ॥ प्रथ प्रख्याने ॥ भियः ॥ जिभी भये ॥ युष्यसि ॥ असु क्षेपणे ॥ अर्ति
 स्तु ॥ ऋ गतौ ऋजु स्तुतौ पुञ् अभिषवे हु दानादनयोः । स्रगती । धृञ् धारणे
 चि चये टुच्चु शब्दे भा दीप्तौ या प्रापणे वा गतिगन्धनयोः पद गतौ णीञ् प्राप
 णे । सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पिष्टदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कपूरे
 नोरे सोमलतौषधी इति मेदिनी ॥ होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । धर्मा
 स्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषन्त्यायै ना धनुर्यमसोम
 पे इति च । धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः कर्तौ इति विश्वः । चोमं

मन्देऽनुकूलेऽस्त्री क्षौमं बल्कलजांशुकं । शणजेऽतसिजे इति मेदिनी । भामः
 क्रोधे रवौ दोसौ इति च । यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः इति च ।
 वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । बल्लगुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नायां स्त्रियाम-
 थ । वामी शृगालीवडवारासभीकरभोषु च इति । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधि
 संख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे इति च मेदिनी ॥ यच्च पूजायामिति । अयमन्तस्था-
 दिः । मनिप्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः क्षमः शोषश्च यच्चा च इत्यमरः । राजय-
 क्षमेव रोगाणाम् इति माघः । यच्चाणोपि परिहाणिराययौ इति रघुः । अत्र ज-
 कारयकारयोर्भेदाग्रहेण जक्षभक्ष हसनयोः इत्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तत्र ।
 तस्य चवर्गद्वतीयादित्वात् । अत एव अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुका-
 दधि । यच्चा सर्वस्मात् इति मन्त्रे यच्चाशब्दस्यान्तस्थादित्वम् जक्षत् क्रीडन् रम-
 माणः इत्यादिमन्त्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गद्वतीयादित्वं वेदभाष्यकृते व्याचक्ष्यः ॥
 नेमः क्रीलेऽवधौ गतं प्राकारे कैतवेपि च मेदिनी । नेमस्त्वङ् प्राकारगतयोः ।
 अवधौ कैतवे च इति हेमचन्द्रः ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे ॥ जिह्वा इति । मन्त्र-
 त्यस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे सन्त्यतः इतीत्वम् । जिह्वास्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगर-
 पादपे इति मेदिनी ॥ अवतेः । अव रक्षणादौ । शो प्रश्नेङ्गीकृतौ रोषे इति विश्वः ॥
 असेरा च ॥ अमु अदने अतो मन्वातोराकारश्च । ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दा-
 दिपूर्वके इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्रामः इति
 यथा । शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः इत्यमरः । संपूर्वोयं युद्धे । तदुक्तम् संपूर्वः संयुगे
 स्मृतः इति ॥ अविंसिचि ॥ अव रक्षणादौ पितु तन्तुमन्तान् पिञ् बन्धने श्रुप शो-
 षणे । एभ्यो मन्स्थात्स च कित् । ऊटादिकं पूर्ववत् ॥ ऊमं नगरमिति ॥ त्वे कृ-
 तुम् इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमानाः इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद्द्व-
 त्वे उमातमोहैमवतोहरिद्राकान्तिकीर्तिषु इति मेदिनी ॥ स्यूमो रश्मिरिति ।
 सूत्रं तन्तुरित्यन्ये ॥ सिमः सर्वनामगणे पठितः ॥ शुष्मं तेजसि सूर्येना इति मे-
 दिनी । शुष्मं बलम् इति वेदभाष्यम् ॥ इषिर्युधि ॥ इष गतिहिंसादानेषु । ईष
 गतौ इति केचित् ईषः । युध संप्रहारे ॥ जिह्मो दीप्तौ ॥ दमु उपस्ये श्यैङ्
 गतौ धुञ् कम्पने पूञ् प्राणिगर्भवमोचने ॥ युध्म इति । युध्मो धनुषि संयुगे इति
 मेदिनी । दक्षस्तु यजमाने स्यादपि चोरे हुताशने इति च ॥ त्रिषु श्यामो हरि-
 र्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा इत्यमरः । श्यामो वटे प्रयागस्य बारिदे हव-
 दारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं
 क्ली शारिकौषधी । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुली । यमुनायां त्रिया-

मायां कृष्णविवृतिः कौषधे । नोलिकायाम् इति मेदिनी ॥ ईर्ममिति । ईर गतौ ।
 व्रणोश्चियामीर्ममरुः क्लोवे इत्यमरः । बाहुलकात् जन जनने इत्यस्मादपि । ज-
 न्मम् । रुह बोजजन्म इति निर्देशान्मनिबन्तोप्यस्ति स तु नान्तः । जनुर्जनन-
 जन्मानि इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥ युजि ॥ युजिर् योमे
 रुष दोमौ तिज निशाने एभ्यो मक् कवर्गशान्तादेशः । रुक्मं तु काञ्चने लोहे
 इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ हत्तेः ॥ हन हिंसागत्योः अस्मान्मक् धा-
 तोर्हिरादेशश्च । हिंसं तुषारमलयोद्धवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः
 इति मेदिनी ॥ भियः ॥ जिभी भये विभेत्यस्मादिति विश्वः । भीष्मो गाङ्गेयघोर-
 योः । भीमोन्मत्तवेतसे घोरे शर्मा मध्यमपाण्डवे इति मेदिनी ॥ घर्मः ॥ घृ चरण-
 दीप्त्योः ॥ ग्रीष्मः ॥ असु अदने घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे प्युष्णस्वे दाभमोरपि ॥ योष्म
 ऊष्मर्तुभेदयोः इति च मेदिनी ॥ प्रथेः ॥ प्रथ प्रत्याने पित्वान्डीष् । पृथिवी पृथवी
 पृथ्वी धरा सर्वसङ्घा रसा इति शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुषि । अशू व्याप्तौ । लट् बाल्ये
 कण निमोलने खटि काङ्क्षायाम् । विश्व प्रवेशने अश्वः पुं जातिभेदे च तुरङ्गे च
 पुमानयम् इति मेदिनी । अश्वः पुंनेदवाजिनोः इति विश्वः । लट् करञ्जभेदे
 स्यात्पले वाद्ये खगान्तरे इति विश्वमेदिन्यौ । कण्वं पापे मुनी पुंसि इति मेदि-
 नी । किण्वं बोजाघमीधुषु इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काङ्क्ष्यते इति खट्वा ।
 विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । ग ना शुगृहां पुंसि देवप्रभेदे-
 ष्वखिले त्रिषु इति मेदिनी ॥ इण् । इण् गतौ शीङ् स्वप्ने । शिवं सुखम् इति वे-
 दभाष्यम् । शिवं मेढ्रमित्युज्ज्वलदत्तः ॥ सर्वनिष्ठश्च ॥ सृ गतौ सृषु संघर्षे शिष हिंसा
 याम् लष कान्तौ शीङ् स्वप्ने पठ गतौ ह्रज् स्पर्धायां शब्दे च ओहाकृत्यागं इति
 वा ईष् गत्यादिषु । तन्त्रशब्दोक्त कर्तृवाचीत्याह अकर्तरोति ॥ निपात्यन्त इति ।
 वन्प्रत्ययान्ततथेति शेषः ॥ ऋस्व इति । ऋस्व शब्दे । ऋस्वो न्यक्ववेयोश्चिषु इति
 मेदिनी ॥ शिवयङ् ॥ एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अन्तोदात्तार्थमिति । इण्-
 शीभ्याम् इत्यनेन आद्युदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीङ् स्वप्ने शिवा लिङ्गाकृतिः ॥
 दशपादोद्धत्तिरीत्याह यान्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ जकारस्य च-
 कारो यङ्गो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यङ्गशब्दः पठितः ।
 प्रवो यङ्गं पुरुषाम् यङ्गं महान्तम् इति वेदभाष्यम् । लिङ् आस्वादनं ॥ लिङ्-
 न्यनयेति । जिह्वा । जि जये जुगागमः जिह्वा रसना इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ जीवेति ।
 गृ निगरणे आपृष्ट व्याप्तौ मीज् हिंसायाम् ॥ मीवेति । वेदे तु अमीवा इति
 क्त्वा अम रोगे इत्यस्मादः । इङ्वेत्युक्तम् । अमीवहा वास्तोष्यते इत्यादिमन्त्रा

स्तत्रानुकूलाः ॥ कृ गृ । कृ विक्षेपे । गृ निगरणे शृ हिंसायाम् । दृ विदारणे । गवंः
 अहङ्करः । शर्वी रुद्रः ॥ कनिन्यु ॥ यु मिश्रणे ह्यु सेचने तच्चू तनूकरणे राजृ दीप्तौ
 धन्वि गत्यर्थः द्यु अभिगमने दिवु क्रीडादौ । युषा स्यात्करणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालि
 निति मेदिनी । वषा कर्णे महेन्द्रे ना इति च । तच्चा तु वर्धकिस्त्वष्टाः रथ-
 कारश्च काष्ठतड् इत्यमरः । राजा प्रभी नृपे चन्द्रे यजे क्षत्रियशक्रयोः इति च ।
 समानौ मरुधन्वानौ इति च । अथास्तियाम् । धनुधापौ धन्वशरासनकोदण्ड-
 कार्मुकम् इति चामरः । धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेपि च इति मेदि-
 नी ॥ मय्यशूभ्याम् ॥ षप् समवाये अशू व्याप्तौ ॥ नजि ॥ ओहाक् त्यागे कनिनि
 आतो लोपः ॥ खञ्जुक्षन् ॥ टुओशि गतिवृद्धयोः उच्च सेचने । पूष् हृष्टौ शिष्ट
 प्रीतौ मुह वैचिच्छे मुर्वी बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वं वकारस्य धकार इत्युज्ज्वल
 दत्तः । टुमत्जो शुद्धौ । मत्जिः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । माङ् माने
 शब्दे च सा भक्षणे जनी प्रादुर्भावे । टुओशि गतिवृद्धयोः ॥ कनिप्रत्ययान्ता इति
 नायं निदिदि भावः । केचित्तु निस्त्वं स्वीकृत्य उत्तमादीनां सूत्रेणोदात्तनिपात-
 नमाहुः । तच्च गौरवप्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥ खेति । इकारलोपी निपात्यते ॥ पूषेति ।
 मौ च इत्युपधादोर्ध्वः । इन्हन् इति नियमात्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः ।
 क्लेदौषधिशशाङ्गयोः इति यादवः ॥ मूर्धेति मूर्ध्ना ना मस्तकोस्त्वियाम् इत्यमरः ॥
 मज्जेति । नकारान्तोऽयम् । टावन्तोऽप्यभ्युपगम्यते । ऊषया सार्धमूषापि मज्जोक्तौ
 मज्जया सह इति द्विरूपकोशात् । अयमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवान्तरपि च इति
 मेदिनी ॥ परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । परिज्मानं
 सुखं रथम् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परिगन्ता, अज्जिः परिपूर्वस्य ख-
 न्जुक्षन् इत्यादिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यते इत्युक्तम् ।
 उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्जेति पठित्वा जु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः परिज्जा
 चन्द्रः इत्याह । तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ मातरिश्वेति । सप्तस्था अलुक् । इह
 भत्वविषये संप्रसारणं न भवति खयुव इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाच-
 कस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः । मातरिश्वनेत्येव ।
 इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दश-
 पाद्यां तु इतिशब्दो न पठ्यते ॥

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृष्णभ्याम् ॥ डुकृञ् करणे कृञ् हरणे करेणुरिभ्यां सूची नेमे इत्यमरः ।
 करेणुर्गजयोषायां सूचियां पुंसि मतङ्गजे इति मेदिनी ॥ गन्धद्रव्यामिति ।

कलायवेति बोध्यम् । कलायस्तु सतीनकः इत्यमरः । हरेणः खण्डिके चा-
स्मिन् इत्यमरः । हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः इति मेदिनीविश्व-
प्रकाशौ ॥ हनिकुषि ॥ हन हिंसागत्योः । कुष निष्कर्षे णीञ् प्रापणे रमु क्री-
डायाम् काश्च दीप्तौ । कुष्टं रोगे पुष्करे स्त्री इति मेदिनी । कुष्टं रोगे सुगन्धं
च इति विश्वः । नोथे नोथे मघवानं सुतासा इति मन्त्रे नोथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं
बाहुलकात् । नोथे नोथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । रथः पुमानवयवे स्य-
न्दने वेतसेऽपि च इति मेदिनी । रथः स्यात्स्यन्दने कायि चरणे वेतसेऽपि च इति
विश्वः । काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री
दारुणि स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अवे ॥ डुभृज् धारणपोषणयोः । अवभृथो
यज्ञावसानम् ॥ उषिकुषि ॥ उष दाहे । कुष निष्कर्षे । गे शब्दे ऋ गतौ । कोष्ठं
कुक्षिकुसूलयोः । गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायां शेषहृतयोः इति मेदिनी । अ-
र्थाभिधयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ॥ शोथः श्वपथुः । शु गतौ ॥ मूर्तेः ॥
सृ गतौ सार्थो वर्णिवक्त्रमूहे स्यादपि संघातमात्रके इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥
जृ वृज् ॥ जृ वयोहानौ क्रमादिः । जृप् दिवादी, वृज् वरणे । जरुथोसुरविशेष
इति वेदभाष्यम् । वरुथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः इति हेमचन्द्रः ॥ पातृ ॥
पा पाने तृ प्लवनतरणयोः तुद व्यथने वच परिभाषणे रिचिर् विरचने विचिर् च-
रणे ऋच स्तुती ॥ तुत्योग्रावञ्जनं तुत्या नीलीसूक्ष्मैलयोरपि इति विश्वः । तुत्यम-
ञ्जनमेदे स्यात्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम् । सिक्यो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे न-
पुंसकम् इति मेदिनी ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ । द्रोघवाचस्ते निर्ऋतं संचन्ताम् इति
मन्त्रे निर्ऋतो हिंसा इति वेदभाष्यम् ॥ निशीथ ॥ शीङ् स्वप्ने निपूर्वः । पा पानं
गोपूर्वः । घुमास्या इतीत्वम् गाङ् गतौ अवपूर्वस्य धातोः ऋस्त्वम् । निशीथस्तु
पुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके इति मेदिनी । प्रतित्यं चारुमध्वरम् इति मन्त्रे
गोपीथः सोमपानम् इति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥ गङ्गोदि ॥
उदि उपपदे गे शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥ ममि ॥ इण् गतौ अस्मात्ममि उपपदे थ-
क् । समिथशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टो पठितः । श्रियं जातः इति मन्त्रे
समिथाः युद्धानि इति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव मस्यर्गति जयार्थमत्रेति व्युत्प-
त्तेः । संपूर्वस्थेणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण समि-
त्याजिसमिद्युधः इति ॥ तिथपृष्ठ । तिज निशाने पृष्ठे सेचनं गु पुरीषोत्तमं य-
मिश्रणे प्रुङ् गतौ । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृष्ठन्तु चरमं तनोः इत्यम-
रः । पृष्ठं चरममात्रेपि देहस्यावयवान्तरे इति मेदिनी । स्त्रीत्वविशेषेपि पृष्ठम् ।

पृष्ठैः स्तुवत इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ गूढमिति । निपातनाद्दोषः । एवं यूथपि
 यूथं तिर्यक्समूहेपि हृन्मन्त्रेपि भाषितम् इति विश्वः । यूथं तदप्रसरगर्वितक-
 ण्णसारम् इति रघुः ॥ प्रोथमिति । निपातनादगुणः ॥ प्रोथोस्त्री ह्यघोषायां ना
 कव्यामध्वगे त्रिषु इति मेदिनी ॥ स्फायितश्चि ॥ स्फायी वृद्धौ, तच्चु संकोचने
 पञ्चु प्रलभने शक्नु शक्नौ क्षिप प्रेरणे क्षुद्रि संपेषणे सृप्लृ गतौ त्वप प्रीणने दृप
 हर्षमोचनयोः वदि अभिवादनस्तुत्योः उन्दी क्लेदने श्रिता वर्णे वृत्तु वर्तने अज ग-
 तिजेपणयोः णीज् प्रापणे, पद गतौ मदो हर्षे खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे,
 भिदिर् विदारणे मदि स्तुतौ चदि आल्हादने दह भस्मीकरणे, दसु उपचये,
 दध्, दधने, वन निवामे वायु शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने पिध गत्याम् । शु
 भ दीप्तौ ॥ द्वात्रिंशत् इति ॥ दशपाद्यां तु च यस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्बिर्वह्निर्वसि
 इति पठित्वा वह्न प्रापणे उह्न अनङ्गान् इत्युदाहरणात् । माधवोव्यवम् ॥ स्फा-
 रमिति । नेडुशि कृति इति नेट् । वलि यलोपः स्फारः स्वात्पुंसि विकटे कर-
 कादेश्च बुद्धे इति मेदिनी ॥ तक्रं ह्युदश्चिन्मथितं पादाम्बुवर्धाम्बु निर्जलम्
 इत्यमरः ॥ वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पृष्ठभेदे शनैश्चरे इति विश्वः ॥ शक्रः पुमान्
 देवराज कुटजार्जनभूरुहोः इति मेदिनी ॥ क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वा-
 च्यश्च इति मेदिनी ॥ त्वपः पुरोडाश इति । न त्वप्रा उरुव्यचमम् इति मन्त्रे
 वेदभाष्यकारैरित्यं व्याख्यातम् । प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ॥ दशापादो-
 वृत्तौ तु त्वप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् ॥ त्वप्रं दुःखमिति सुव्यातुवृत्तौ माधवः ॥ हि-
 मांशुरित्यादि । हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः ॥ दस्यति रोगान् क्षिपतीति दसः
 खरेश्चिदोसुते इति मेदिनी । दसः खरे चाश्विनयोः इति विश्वः ॥ सासिवसी-
 ति प्राप्तमपि नेति । एवञ्च अविन्द उस्रियाः इति मन्त्रे पत्वाभावः सिद्धः । मा-
 धवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह पत्वं नेति व्याचष्टे । उस्रो वृषे च कि-
 रणे उस्राजु न्युपचित्रयोः इति मेदिनी । माहेयो सौरभेयो गौरुसामाता च शृ-
 ङ्गिणो इत्यमरः । वाश्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे इति मेदिनी । वाश्रो
 रासभपक्षिणोः इति केचित् । माधवेन तु वाश्रेव विद्युन्मिमाति इति मन्त्रे
 शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तना धेनुर्वाश्या इति व्याख्यातम् । शुभ्रं स्यादभुके क्लीबमुद्दीम-
 शुकयोस्त्रिषु इति मेदिनी मुसमिति । मुस खण्डने ॥ चकिं ॥ चक्र हस्ती रमु
 क्रीडायाम् । चुक्रस्त्वम्लम्लवेतसे । चुक्री चांगेरिकायां स्याद्दृक्चाम्ले चुक्रमिथ्यते
 इति विश्वः ॥ वी कसेः ॥ कस गतौ विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः ॥ अ-
 मि ॥ अम गत्यादिषु तमु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्वादुपधाया दीर्वश्च ॥ नि-

न्दे ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ अर्दे ॥ अर्दं गतौ । आर्दा नचत्रमेदे स्यात्स्थियां क्लि-
 त्तेभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ शुचेः ॥ शुच शोके अस्माद्रक् दद्यान्तादेशः धातोर्दी-
 र्घश्च । शुद्धो वृषलः । अहरहारे त्वा शुद् इति श्रुतौ रुटेर्बाधाद् योग एव पुरस्कृ-
 तः तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । शुगस्य तदनादरश्चवशात् इ-
 ति ॥ दुरीणो ॥ इण् गतो इत्यस्मादुरुपपदे रक् स्याद्वातोर्लोपश्च । रोरि इति
 रेफस्य लोपे द्रलोप इति दीर्घः ॥ कृतेः ॥ कृती छेदने इत्यस्माद्रक् स्याच्छः कृ इ-
 त्येतावादेशौ च स्तः । कृत्वन्त्यस्यादेशः कृ त्वनेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः । कृच्छ्रमा-
 ख्यातमाभिले पापसंतापनादिनोः इति विश्वमेदिन्यौ । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभो-
 लम् इत्यमरः । रस्तु कुटिले घोरि नृशंसे चाभिधेयवत् इति विश्वः । नृशंमो घा-
 तुकः क्रूरः प्रायो धूर्तस्तु वञ्चकः इत्यमरः ॥ रोदेः ॥ रुदिर अश्रुविमोचने ण्य-
 न्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । णेरनिटि इति लोपे तु पुगन्त इति गुणः स्यादिति
 णिलुक् चेत्युक्तम् ॥ रोदयतीति रुद्र इति । नन्वेवं सोरोदीद्यदरोदीनद्रुद्रस्य रु-
 द्रत्वम् इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेद् । अत्राहुः । कर्तरि कृत् इति
 सूत्रानुरोधेन शश्रुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थता यथा स्त्रीक्रियते, तथा
 अरोदीत् इत्यत्रात्यन्तर्भावितण्यर्थतायां स्त्रीकृतायां रोदनं कारितवान् इत्यर्थला-
 भान्नास्ति श्रुतिविरोधः । न च देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं, तच्च धने, देवैर्याचितं
 चेदग्निस्तु रोदनं कृतवान् इति सोरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थक-
 ल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यम् । देवैः स्थापितं वामं
 वसुदेवेभ्योऽग्निना न दत्तं चेद्देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु तमदत्त्वा रो-
 दनं कारितवान् इत्यर्थकल्पनायाः संभवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य
 रोदितोति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु, परंतु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवह्रियमाणो यो रुद्र
 स्तहाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्प-
 नायां बाधकाभावात्, श्रुतिविरोधोक्त नास्त्येवेति ॥ अन्यत्रापीति । धात्वन्तरा-
 त्प्रत्ययान्तरपि णेलुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं वृंहयति वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा,
 शंसुखं भावयति शश्रुरित्यादि । छन्दसि तु वृषु वृक्षौ वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः
 वर्धयन्त्वित्यर्थः । य इमा जजान । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् ।
 जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः अत उपधायाः इति वृद्धिर्भवत्येव, जनिवध्योश्च
 इति निषेधस्य चिणि अिति णिति कृति च स्त्रीकारात् । न च णिलोपे
 सति प्रत्ययान्तत्वात् कासप्रत्ययात् इत्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमं त्रे इति
 पर्युदासादामोप्रसक्तः । कास्यनेकाचः इति वार्तिकेन तु आम्भश्चा दूरापास्तौ व,

लिटि णिलोपे मत्त्यनेकाच्चाभावात् । ननु णलि णेरनिटि इत्थनिडादावार्द्धधा-
तुके णिलोपे जज्ञानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्कुदाहरणेनेति चेत् मैवम् ।
णिलोपेमति जनीजृण्णसुरस्त्रोमन्ताश्च इति णौ मित्त्वे मित्तां ऋस्वः स्यात्, प्रत्यय-
लक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात्, ततश्च जननेति स्यात् लुकि सति तु प्रत्ययलक्ष-
णन्यायो न प्रवर्तत इति मित्त्वाभावादिष्टं सिध्यति ॥ बाहुलकादसंज्ञाकृन्द्सोर-
पि कचिद्भवतीत्याशयेनो दाहरति यान्तीत्यादि ॥ पर्णानि श्रोषयन्तीति पर्णशुषः ।
पर्णानि मोचयन्तीति पर्णम्, चः ॥ जोरी च ॥ जु गतौ सौत्रः । अस्माद्रक् ईकार-
श्चास्तादेशः । जोरः खड्गे वणिग्द्रव्ये इति विश्वः । जोरस्तु, जरणे खड्गे इति
मेदिनी ॥ ज्यश्चेति । ज्या वयोहानौ अस्माद्रक् ग्रहिज्या इति संप्रसारणं पूर्वक-
पम् । हलः इति दीर्घः ॥ एके इति । मुख्या इत्यर्थः । तथा च न धातुलोपे इ-
ति सूत्रे जीवेरदानुम् इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे रूपं किं तु रकि ण्यः स-
म्प्रसारणम् इति भाष्ये उक्तम् ॥ सुसूधा ॥ शुज् अभिषवे । घृष्ट् प्राणिगर्भविमोच-
ने ङधाज् धारणादौ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रि-
दिवशे स्यात् इति मेदिनी । सुरो देवे सुरा मये चषकेपि सुरा कचित् इति वि-
श्वः ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः । सूरसूर्यार्यमादित्यहाद-
शात्मदिवाकः इत्यमरः ॥ धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे ।
स्त्रियां अवणतुल्यायाम् इति मेदिनी ॥ गृध्रः खमान्तरे पुंसि वाच्य लिङ्गोऽथ
लुब्धके इति ॥ शुसिचि ॥ शु गतौ षिज् बन्धने चिज् चयने डुमिज् प्रक्षेपणे एभ्यः
कृन् एषां दीर्घत्वञ्च ॥ शूरः स्याद् यादवे भटे इति मेदिनीः । शूरशारुभटे सूर्ये इ-
ति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ सीरीर्कहलयोः पुंसि । चोरो भिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने
वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः इति मेदिनी । चोरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सोम-
केपि च । चोरीकृच्छ्रारिकाभिल्ल्योः इति विश्वः ॥ वाविन्धेः ॥ जिहन्धी दीप्ती
विपूर्वादस्मात् कृन् अनिदिताम् इति नलोपः । वीध्रं तु विमलालकम् इति
विशेषानिघनेत्यमरः ॥ वृधि वृधु वृद्धौ डुवप् वीजसन्ताने । वपः पितरि केदारे वपः
प्राकारारोहसोः इति धरणिर्नित्यदेवौ । वप्रस्ताते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे इ-
ति मेदिनी ॥ ऋजुन्द्राय ॥ ऋज गतिस्थानादिषु इदि परमैश्वर्यं अग्नि गतौ,
वज गतौ, डुवप् वीजसन्ताने, कुवि आच्छादने सुवि वक्रसंयोगे, भदि कल्याणे,
शुच शोके, गुड् अश्रुते शब्दे, इण् गतौ ॥ नायक इति । ऋज्राश्वः पृष्टिभिरम्ब-
रोषः इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्वः इति वेदभाष्यम् ॥ इन्द्र-
शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयो इति विश्वः ॥ अथ पुरस्तादुपरि परिमाणे

पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुनर्पुंसकम् ॥ अधिके च प्रधानं च
प्रथमे चाभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ क्षुरो लोमच्छेदकः । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये
कोकिलाचे च गोक्षुरे इति विश्वमेदिन्यौ । खुरः कोलदले शफे इति मेदिनी ।
भद्रः शिवे खञ्जरोटे वृषमेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुक्तयोः
इति च ॥ उग्रः शूद्रासुते जलाद्रुद्रे पुंसि त्रिपूल्के । स्त्री वचाक्षुदयोः इति मेदि-
नी ॥ भेरोति । गारादित्वाल्ङ्गोष् भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् इत्यमरः । भेलः प्रवे
भोलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः इति विश्वः । भेलः प्रवे मणौ पुंसि भीरावञ्चे च
वाच्यवत् इति ॥ शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुगभिदोः
क्लोबम्, शुक्रो योगान्तरे सिते । नपुंसक तु रजते इति च ॥ गौरः प्रीतेऽरुणे श्वेते
विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न हयोः पद्मकेसरे । गौरी त्वसंजातरजः
कन्याग्रंकरभार्ययोः रोचने रजनो पिङ्गाप्रियङ्गवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि
यादसांपतियोषिति इति च मेदिनी । नदीभेदे च गौरो स्याद् वरुणस्य च योषि-
ति इति विश्वः । अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो
वस्तु स गौरः परिकीर्तितः इति ब्रह्माण्डपुराणे । एतेन गौरः शुच्याचारः इत्यादि
भाष्यं व्याख्यातम् ॥ इरा भूवाक्क्षुराप्सु स्यात् इत्यमरः ॥ मालेति । प्रत्ययेरफस्य
लत्वम् । मालं क्षेत्रे स्त्रियां पकास्रजोर्जात्यन्तरे पुमान् इति मेदिनी । मालं क्षे-
त्रेऽजिने मालो माला पुष्पादिदामनि इति विश्वः । मालमुक्तभूतलम् इत्युत्प-
त्तः । चंचमरुद्ध मालम् इति मेघदूतः । मणिपूर्वाऽयमर्थान्तरे रुढः । मणिमा-
ला रम्यता द्वारे स्त्रीणां दन्तचतान्तरे इति विश्वः ॥ समि कस ॥ संकसुकोऽस्थिरः
इति विशेष्यनिघनेऽमरः ॥ पचिनशीः ॥ उपचष् पाके, णश्च अदर्शनं । आभ्यां ण-
कन् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्धार्थः । अनयोर्यथाक्रमं कादेशनुमागमां च भव-
तः ॥ भियः ॥ जिभो भये भोरुकः कातरस्त्रस्तो भोरुभोरुकभोलुकाः इत्यमरः ॥
कुन् ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च कुन् स्यादपूर्वस्य निरूपपदस्य
च । अपिशब्दात्सोपपदस्यापञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धं षष्ठी, प्रकृति-
प्रत्ययाश्रयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरूपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकटं कारके
कृत्स्नित्वाद्यर्थः फलितः ॥ शिल्पिनि तावत् । रज्ज रागं रजको धावके शुकं इति
विश्वः । रजको धावकशुकी इति हेमचन्द्रः । कुट्ट च्छेदेन इच्छुन् कुट्टयति गोडि-
कः । चर गतिभक्षणयोः संज्ञायां तु चषकोऽस्त्री पानपाचम् । शुन गती भष भ-
र्त्सने शुनकः भषकः श्वा ॥ लमक इति । ऋषिविशेषः ॥ जहातः ॥ ओहाक्
त्यागे ॥ धमो धम च ॥ धमा शब्दादिनिसंयोगयोः । कुड्को दाम्भिकः ॥ कृतकामतिः

कृती क्तेदने ॥ कृषेः ॥ कृष विलेखने । अस्मात्कुन् । कार्षकः कृषीवलः । कृषकः
 स एव । कृषकः पुंसि फाले स्यात्कार्षके त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ उदकं च ॥
 उन्दी क्तेदने अस्मात्कुन् । ननु कुन् शिष्य इत्यादिना गतायमित्याशङ्कयामाह
 प्रपञ्चार्थमिति ॥ वृषिकृष्योः ॥ श्रोत्रश्चू क्तेदने कृष विलेखने ॥ प्राडि ॥ पण व्य-
 वहारे कष शिष इति दण्डके हिंसार्थकः ॥ मुषेः ॥ मुष स्तेये अस्मात्किकन्
 धातोर्दीर्घश्च ॥ स्यमेः ॥ स्यसु शब्दे ॥ क्रियः ॥ डुकीञ् द्रव्यविनिमये ॥ प्राडि पणि ॥
 पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च पत्न्य गतो खनु भवदारणे । एभ्य प्राडि उपपदे
 इकन् स्यात् ॥ आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वं प्राडि प्रापणिक इति सिद्धौ प्राडि
 पणि इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं तु मनोर-
 मायाम्, आपणिकशब्दोऽयं नित्स्वरैणाद्युदात्तः । आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि
 तु कितः इत्यन्तोदात्तः ॥ श्यास्त्या ॥ श्यैङ् गतौ स्त्र्यै ऐर शब्दसंघातयोः ह्रज् ह-
 रणे भव रक्षणादौ । श्येनः पचिणि पाण्डुरे इति मेदिनी । स्त्र्येनश्चौरः । स्तेन
 चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि । केचित्तु स्तायू-
 नां पतये नमः इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि छैधातोर्माधवादिभिर्भ्वा-
 दिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेपि छैधातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः ॥
 हरिणः पुंसि मारुङ्गे विशदं त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिर्दृत्तमे-
 दयोः । सुवर्णं प्रतिमायां च इति मेदिनी ॥ हजेः ॥ हजौ वर्जने । हजिनं पापम् ।
 हजिनं कल्मसे क्लोबं केशे ना कुटिलेऽन्यवत् इति मेदिनी ॥ भजेः ॥ भज गति-
 क्षेपणयोः अस्मादिनच् भजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह । वीभावबाधनार्थ-
 मिति ॥ भजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः ॥ बहुलमन्यवापि ॥ अन्यस्मादपीत्य-
 र्थः । कठ कृच्छ्रजीवने णल गङ्गने मल मल्ल धारणे कुडि दाहे दो भवखण्डने ।
 कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्यात्स्याम् । कठिनी खठिका-
 यामपि कठिना गुडशर्करायां च इति मेदिनी ॥ मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां
 तु योषिति इति मेदिनी ॥ कुण्डिनमिति । नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ इति श्री-
 हर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ॥ यत्पक्षि पर्वणि दिने खण्डितं
 तद्देवानाम् इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥ दुदक्षि ॥ दुगतौ दक्ष ह्रौ । द्रविणं न द्वयो-
 र्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे इति मेदिनी । दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवृत्तिषु ।
 भवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् इति चाद्रक्षिणः सरलोदारपरच्छ-
 न्दानुवृत्तिषु । वाच्यवदक्षिणावाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः इति विश्वः ॥ अर्त्तः ॥ ऋ
 गतौ अस्मादिनन् क्तिष्याद् इकारश्च धातो रपरत्वम् ॥ हरिणं शून्यमूषरम् इत्यमरः ।

इरिणं तूषरे शून्येऽपि इति मेदिनी ॥ वेपि ॥ टुवेष्टु कम्पने तुहिरु चर्दने । आभ्या-
मिनन् ऋस्वस्य धातोः । अटव्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ तुहिनमिति । लघूपध-
गुणे कृते ऋस्वः ॥ तलि ॥ तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्त्वे ॥ गर्वः ॥ गर्व मोचने ।
अस्मादिनन् । अकारस्य उट् ॥ रुहेष ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ॥ रोहिण
इति । प्रज्ञादित्वादणि रौणिषन्दनतरुः ॥ महे ॥ मह पूजायाम् । कुतस्त्वमिन्द्र-
माहिनः सन् इति मन्वे माहिनो महनोयः पूजनीयः इति वेदभाष्यम् । किब्ब-
चि ॥ वच परिभाषणे प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । शिञ् सेवायाम् । सु गतौ । दुङ् गतौ
प्रुङ् गतौ । जु गतौ सौत्रः ॥ वागिति । वचिस्वपि इति संप्रसारणाभावः । पृच्छ-
तीति प्राट् । ग्रहिण्या इति सप्रसारणाभावः । च्छोः शूट् इति शः व्रश्च इति
षत्वं, जश्त्वचत्वं । प्राशौ । प्राशः ॥ श्रीरिति । कृदिकारात् इति डीप् न भवति,
कृत्वत्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु य-
द्यपि डीष्प्राप्तिरस्ति, तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिका-
रान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु डीष्पि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याहुः ॥ श्री
वपरचनाशोभाभारतोसरत्नद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिविधापकरणेषु च । वि-
भूतौ च मतौ च स्त्री इति मेदिनी । जूराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमपि मेदिनी ॥
आप्नोते ॥ आप्लृ व्याप्नो अस्मात्किप् धातोर्ऋस्वस्य । आपस्त्री भूमिर्न वर्वारि इत्य-
मरः ॥ परौ ॥ व्रज गतौ ॥ हुवः ॥ हु दानादनयोः अस्मात्किप् धातोश्च दीर्घः ।
श्रुवद्वावाद्विर्वचनम् ॥ सुव.कः ॥ सु गतौ । सु, वीयज्ञपात्रविशेषः ।
अयं सु, वोभिजिहर्ति, सुवेण पार्वणी जुहोति इत्यादौ प्रमिश्रः ॥
चिक्च ॥ सुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । क इ-
दिति । तेन सुक् सु, चो सु, च इत्यादौ गुणो न ॥ तनोते ॥ तन् विस्तारे व इति
संवातग्रहणं तदाह शब्दादेश इति ॥ स्त्रियां तु त्वगमृग्धरा इत्यमरः ॥ ग्लान-
दि ॥ ग्लौ हर्षक्षये गुद प्रेरणे । ग्लौर्मृगाङ्गः कलानिधिः इत्यमरः । स्त्रियां नीस्त-
रणिस्तरीः इति च । ग्लौ करोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः ।
अव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥ च्यस्त एवेति । तेन ग्लेः नीर्गौरित्यादीनां नाश्रयत्वमिति
भावः ॥ रातेः ॥ रा दाने ॥ रा इति । रायो हलि इत्यात्वम् । रः स्मृतः पावके ती-
क्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः इति मेदिनी । रस्तोष्णे दहने रास्तु सुवर्णं जलदे-
धने इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । गम्लु गतौ । गीतो गित् गीः । केशवोक्तमाह गौर्ना-
दित्य इत्यादि । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मी वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जने नैवदिग्बा-
णभूवाग्वारिषु गौर्मता इत्यमरः ॥ द्युतेरपीति । द्युत दीप्ता द्योतन्त देवा अस्या

मिति द्यौः ॥ भ्रमेऽत्र ॥ भ्रसु भ्रनवस्थाने । गम्लृ गती अग्नेयूः सेवकः दमेः ॥ दसु
उपशमे ढित्वाढिलोपः । दोः दोषं तस्य इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् । ककुद्दोष-
णी इति भाष्यप्रयोगात्पुंसकात्वम् । दोर्दोषा च भुजो बाहुः इति धनस्त्रयकोशा-
त्स्त्रोलिङ्गोप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ पणेः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अ-
मरकोशमाह नैगम इत्यादि ॥ वशः ॥ वश कान्तौ अस्मादिजिः कित्स्यात् । ग्रहि-
ज्या इति संप्रसारणम् ॥ भृजः ॥ भृज् भरणे अस्मादिजिः कित्स्यात् धातोरुका-
रान्तादेशश्च ॥ जसि ॥ जसु मोक्षणे । जसुरये स्तर्यं पिप्ययुर्गाम् इति मन्त्रे जसुरये
आन्तायेति, नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् इत्यत्र जसुरिं क्षुधितं श्येनं श्येनपक्षि-
णमिवेति, उतस्य याजी सहुरिर्ऋती इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभा-
ष्यम् ॥ सुयु॥षुज् अभिषवे, यु मिश्रणे कृ शब्दे वृज् वरणे । सवनं त्वध्वरे स्नाने सो-
मनिर्दलनं च इति मेदिनी । यवनी म्लेच्छविशेषः ॥ रवणः शब्देन स्वरे इति च
मेदिनी । रवणः कोकिल इत्येके ॥ वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । वर-
णस्तिक्तशार्ङ्गपि प्राकारे वरणं हतौ इति विश्वः । वरुणो वरणः । सितुस्तिक्तशार्ङ्गः
कुमारकः इत्यमरः ॥ अशूः ॥ अशू व्याप्तौ । जिह्वावाची त्विति । रस आस्वादने
चौरादिकः । ततो नग्यादित्वात् ल्युः । ण्यासश्च इति युज्वा । रसत्यास्वादतोति
रसना । रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्रास्त्रायां रसना स्त्रियाम्
इति मेदिनी । काष्ठोवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची दन्त्यसकारवानित्ये-
षा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाश-
ब्दोपि काष्ठ्यां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोप्यर्थद्वये बोध्यः ।
तथा हि तालव्या अपि दन्त्याश्च शब्दशूकरपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम्
इति विश्वकोशाजिह्वायामुभयं साधु । रसनं निःस्वने स्यादे रसना काष्ठिजिह्वयोः
इत्यजयधरणिर्कोशाभ्यां कश्चामप्युभयं साधु । एवं च अशेरश च इति सूत्रे अशू
व्याप्तौ अयं भोजने इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादने रस शब्दे इति
धातुभ्यां तु बहुलमन्यत्रापि इत्यनुपदमेव वक्ष्यामाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवा-
र्थानुगमोपि सूपपाद इत्याहुः ॥ उन्देः ॥ उन्दौ क्लेदने अस्माद्युच् । ओदनं न
स्त्रियां भक्षे बलायामोदने स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ गमेः ॥ गम्लृ गती । नभोन्तः
रित् गगनम् इत्यमरः ॥ बहुलम् ॥ स्यन्दू प्रसवणे कच दीप्ती । स्यन्दनं तु स्तुती
नीरेतिनिशे ना रथे स्त्रियाम् इति मेदिनी । रोचना रक्तकह्लारे गोपितस्वरयो-
षितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु इति च । चदि आह्लादे ।
चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्याददीभेदे तु चन्दनी इति विश्वः । चन्दनी

तु नदीभिदि । चन्दनोऽप्यी मलयजं भद्रकाष्ठां नृपं सकम् इति मेदिनी । भद्रका-
ली श्रीषधिविशेषः । भद्रकाली तु गन्धोष्ठां कात्यायन्यामपि स्त्रियाम् इति मे-
दिनी । अमुं क्षेपणे । असनं क्षेपणे क्लोबे पुंसि स्थाज्जोषकद्रुमे इति मेदिनी ।
अतः सातत्यगमने राजपूर्वः । राजातनः क्षौरिकायां प्रियाले किंशुकं च इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ एवमन्येपि द्रष्टव्याः ॥ रञ्जः ॥ रञ्ज रागः । लुण्ट
तु रञ्जनम् । रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपं
रपि क्युन् । कपो रो लः इति प्राप्तत्वाभावश्च । कृपणः ॥ भूसू ॥ भू सत्तायां
षूङ् प्राणिप्रसवे धूज् कम्पने भूस्जपाके । बहुलवचनाद्वापायामापि क्वचित् ॥
भुवनं विष्टपे तु स्यात्सलिले गगने जने इति मेदिनी । विष्टपं भुवनं जगत् इत्य-
मरः ॥ भृज्जनमिति । ग्रहज्या इति सम्प्रसारणम् । सस्य जश्वेन दः दस्य
श्वेन जः क्लोबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना इत्यमरः ॥ कृपू ॥ कृ विक्षेपे पू पालनादौ,
हृली वज्जने मदि स्त्रुत्यादौ डुधाज् धारणपोषणयोः । निधनं स्यात्कुले नाशे इ-
ति मेदिनी । निधनं कुलनाशयोः इति हेमचन्द्रः ॥ धृषिः ॥ जिष्टषा प्रागन्त्ये
अस्मात्क्युः धिषादिशब्धे धातोः । धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति
इति मेदिनी । गोष्पतिर्धिषणो गुरुः इत्यमरः ॥ वर्तमाने ॥ शटवच्चेति । तथा च
उगिदचाम् इति तुमि महान् । स्त्रियां तु उगितश्च इति डीपि महतीत्यादि
मिथ्यतीति भावः ॥ ननु पृषन्महदादयः लटः शटशानच्ची इति शटप्रत्ययान्ता
एव भवन्तु ततश्च वर्तमान इति शटवच्चेति न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमि-
ति चेत् । अत्राहुः । शटप्रत्ययान्तत्वे तु कर्तरि शप् इति शप्प्रत्यये महतीत्या-
दौ आच्छीनयोः इति तुम् स्यान्महानित्यादौ तु तास्यनुदात्तेऽङिददुपदेशात्
इति लसार्वधातुकस्वरः स्यादिति प्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्याङ्धातुकत्वाभ्य-
पगमेन शबभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति ॥
हृहृ हृषो मह पूजायाम् गम्लृ गतो ॥ पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नृप-
सकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । पृषन्मृगि पुमान् बिन्दौ न हयोः पृष
तोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेष्वभाविमौ इति मेदिनी । हृहृती
लुद्रवार्त्ताक्यां कष्टकायां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च हृन्दोवसनभेदयोः
इति विश्वः । शटवद्भावात् उगिदचाम् इति तुम् । हृहृन् विपुलः । महती वज्र-
कोभेदं राक्ष्यं तु स्यान्नृपसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् अष्ट वाच्यवत् इति मेदिनी ।
महती नारदवीणा विश्वावसोस्तु हृहृती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य
स्यात्परस्वत्यास्तु कच्छपो इति वैजयन्तती । अवचमाणं महती मुहुर्मुहुः इति

माघः । जगत्स्यदिष्टे क्लोबं वायो ना जङ्गमे चिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दो-
मेदे जनेऽपि च इति मेदिनी ॥ तत्र वायुवाचिनः पुंलिङ्गस्य शब्दवद्भावादु-
त्त्वेन नुमिजगन् जगस्तौ जगस्त इत्यादि भवति, द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च इ-
ति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगतौ जगत इत्यादीति बोध्यम् ॥ संखत् ॥
चिञ् चयने ढप प्रीणने हन हिंसागत्योः ॥ निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता
इति विशेषः ॥ निवृत्त्यर्थमिति । एवञ्च संखदित्यत्र उगिदचाम् इति नुमः शङ्कैव
नास्ति, वेष्टदित्यत्र तु उगितस्य इति डीप् नति भावः ॥ संचिनोर्तेरिति । सुभू-
तिचन्द्रस्तु संपूर्वाच्छ्रयतेः संखत् इत्याह ॥ ढपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये ।
विहन्तिगर्भमिति वेष्टत् ॥ इत एवेति । विशष्टसम्बन्धिन इकारस्य एकार इ-
त्यर्थः । गारित्यनुवृत्तौ वेष्टद् गर्भोपघातिनो इत्यमरः ॥ छन्दसि ॥ शु गतौ जृष्
वयोहानी ॥ पम्या इति । प्रथमस्यः इत्यादिमन्त्रइय शवसानशब्दो गन्तपरतया
व्याख्यातः ॥ ऋजि । ऋजि भर्जने वधु वृद्धौ मदि स्तुत्यादौ षष्ठ मर्षणे । एभ्यो
असानच् कित्यात् ॥ ऋञ्जमानो मेघ इति । ऋजेरिदित्वाङ्मुम् । इदित्वादेव
नलोपाभावः । एवं चायं मदिसद्दो च तयोपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः । कि-
त्वं तु वधुधातावेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेपि गुणग्रहणं सुत्यजम् ॥ अर्तेःशुट च
वधिः किः इत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । ऋञ्जमानः पुरुवार उक्थैः । अस्मिन्
यज्ञे मन्दसानो वषण्वसु इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥
अर्ते ॥ ऋ गतौ धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुडागमः । असाविषदर्शसानाय इति म-
न्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ समि ॥ द्युज्
स्तुतौ अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥ युधि । युध संप्रहारे युधानो रिपुः । बुधिर
बोधने बुधान आचार्यः । दृशिर् प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरप्यनच् । कृपाणः ख-
ल्लगः । कृपाणेन कथंकारं कृपणः सङ्ग गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकीशं वि-
मुञ्चति ॥ हुर्च्छः ॥ हुर्च्छा कौटिल्ये अस्मात्सन्नतात् आनच् स्यात्सनो लुक् क-
लोपश्च । युयोध्यस्त्रज्जुहुराणमेनः इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पा-
पं युयोधि पृथक् कुह इति भाष्यम् ॥ श्रितः ॥ श्रिता वर्णे अस्मात्सन्नतादान-
च् मन्यडो इति द्वित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गु-
णः ॥ पुण्यकर्मति । शिशिदानः पुण्यकर्मा इति विशेष्यनिष्पन्न अमरः । अकृष्णं
शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य
श्वदि श्वेत्ये अस्मात्ल्लिटः कानजिति व्याख्यातम् । तदसंगतं कावचञ्छान्दस-
त्वात् । इदित्त्वं न लोपानुपपत्तेरिति दिक् ॥ ढन्तचौ ॥ शंस्तेति । शंस स्तु-

ती अस्मात्तृन् । अपृत्न इति सूत्रे नपृत्नादिग्रहणं नियमार्थमीणादिकृत्तज-
न्तानां चदुपधादीर्घस्वाङ् नपृत्नादीनामेवेत्युक्तम् । तन्नाच दीर्घा नित्यदाहरति
शंस्तरी शंस्तर इति ॥ निस्वादाशुदात्तः । तथा च मन्त्रः प्रायशाम उत शंस्ता
सुविप्रः । आदिशब्दात् शासु अनुशिष्टौ शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्धः,
शास्तरौ शास्तरः । शास्तरः समन्तभद्रे ना रशामके पुनरन्यवत्
इति । प्रपूर्वस्य तु नपृत्नादिषु पाठात् अपृत्न इति दीर्घः । प्रशास्तरी प्रशास्ता-
रः क्षत्ता शूद्राश्च वैश्याजि प्रतीहारे च सारथी इति मेदिनी । कोशानुमारेणाह
वेष्टायामिति । अमरस्तु क्षत्रियायां च शूद्रज इत्याह । णीञ् प्रापणे उत्पूर्वः उ-
न्नेता ऋत्विग्भेदः । बहुलमन्यवापि ॥ अन्यत्रापि धातोर्वहुलं कृत्तचो भवतः ।
पूर्वसूत्रस्यादिशब्देनैव मन्ता हस्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥ नपृत्ने-
ष्टृ ॥ नपृत्नादयो दश कृत्तजन्ता निपात्यन्ते ॥ नप्तेति । नञः प्रकृतिभावः प-
त्नृ गती इत्यस्याचकृद्धलोपः । णीञ् प्रापणे त्विप् दीप्तौ हु दानादनयोः पूञ्
पवने भ्राजृ दीप्तौ मा माने पा रक्षणे, दुह प्रपूरणे । त्वष्टा पुमान् देवशिष्यित-
लोरादित्यभियपि इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितव्यर्थः ॥ सूज्यसे ॥
सुजि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन् । यणादेशः । स्वसा भगिनी । सावसे
इति तु काचित्कः पाठः ॥ यतेः ॥ यती प्रयत्ने ॥ नञि च ॥ टुनदि समृद्धौ अस्मात्
ज्युपपदे ऋन् ॥ न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां न तुल्यतीत्यर्थः । उषाय्युषा-
नानन्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता इति द्विरूपकोशः ॥ दिवेः ॥ दिवु क्रोडाविजिगी-
षादौ ॥ देवेति । भ्रातर इत्यनुवृत्तौ स्वामिनी देवदेवरी इत्यमरः ॥ नयतेः ॥ णीञ्
प्रापणे अस्मात् ऋप्रत्ययः स च डित् । डिच्चाङ्लोपः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः
पुरुषाः पूरुषा नराः इत्यमरः ॥ सव्ये ॥ ङा गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपप-
दे ऋ स्यात्स च डित् । तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् ॥ उपसंख्यानमिति ।
षत्वस्येति शेषः ॥ अर्ति ॥ ऋ गती सृगती षृज् धारणे धमिः सौत्रः अम गती
अश भोजने अश रक्षणादौ तृ भवनतरणयोः । अरणिर्वन्दिमन्येना हयोर्निर्मथ्य-
दारुणि इति मेदिनी । सरणिः श्रेणिवल्गुनीः इति दक्ष्यादिः रभसः । सरणिः पङ्-
क्तौ मार्गेस्ति इति मेदिनि शृङ्गसायाम् ततोनिप्रत्ययः । शरणिर्नित्ये के शरणिः
शरणिः पथिचापलौ इति तालव्यादावजयेः इमामग्रे शरणिम् इति मन्त्रे शर-
णिं हिंसां व्रतलीपकृपां मीमृषः क्षमस्व इति वेदभाष्यम् ॥ धरणिर्भूमिः । धम-
तु शिरा हृदविलासिन्यां तु योषिति इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अश्वते भु-
ज्यते राज्यमिन्द्रे णानयेति अशनिर्वज्रम् । अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चक्षलायां र-

वावपि इति मेदिनी । अवनिः पृथिवी । तरणिर्युग्मशौ पुंसि कुमारीनौकयोः
 स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ कुमारो सताविशेषः । तरणो रामतरणी कर्णिका चा-
 रुकेमरा । सहा कुमारी गन्धव्या इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ रज्ज्जरिति । रज्ज्
 रागे अस्मादप्यनिः । मलोपोऽपि बाहुलकात् । कृदिकारादिति डोष् रजनो ।
 रजनो नीलिनो रात्रिर्हरिद्राजतुकासु च इति मेदिनी ॥ आङि ॥ शुष शोषणे
 अस्मात्सन्तादाङि उपपदे षनिः स्यात् ॥ कृषेरादेः ॥ कृष विलेखने । चर्षणि-
 र्जनः इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । ओमासश्चर्ष-
 णोभूतः इत्यादिमेष्वेतेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । उज्ज्वलदन्तेन तु
 आदेशः धः इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् । तदयुक्कम् । तथा सति
 धृषेः इत्येव सूत्रयेत् । प्रागल्भ्यरूपवयवार्थानुगमात् । आदेशः धः इत्यंशस्य त्या-
 गेन लाघवाच्च । तस्मात् आदेशः चः इति दशपादोपाठ एव युक्त इत्याहुः ॥ अदेः ॥
 अद भक्षणे अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च ॥ वृतेश्च ॥ वृत्तु वर्तने अस्मादप्यनिः ॥
 वर्तनिरिति । कृदिकारत् इति डोषि तु वर्तनी । सरणिः पङ्क्तिः पद्मार्थं वर्तन्ये-
 कपदीति च इत्यमरः ॥ क्षिपेः ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपणिरायुधमिति । उत्तस्य वा
 जो क्षिपणिं तुरण्यति इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त-
 रयति गन्तुम् इति व्याख्यातम् ॥ अर्चि ॥ अर्च पूजायाम् । शुच शोके हु दाने ह-
 प्लु मत्तौ, कृद अपवारणे स्थितः कृद वमने ॥ अर्चिरिति सान्तम् । तमर्चिषा
 स्फूर्जयन् इति मन्त्रः नयनमिव सनिद्रं घूर्णते देवमर्चिः इति माघः । ज्वालाभा-
 सोनं पुंस्त्वचि इति नानार्थं सान्तेवमरः ॥ इदन्तोपीति । णिजन्तादर्चं अच इरिति
 भावः । अर्चिर्हतिः शिखास्त्रियाम् इत्यमरः । रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इति ॥ स-
 पिष्टे नम् । कायतेनया कृदिः कृदिः स्त्रियामेव इति लिंगानुशासनसूत्रम् । एवं च
 पटलं कृदिः इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्यात्कृदिषः क्लीबतां षदन् उद्दिष्टाः ॥ कृद्य-
 तीति । कृदिश्चातिसारश्च शूलश्च ताम्रियस्य संन्तीति विश्वः ॥ हृंहि ॥ हृदि
 वृद्धौ अस्मादिसिः ॥ कुशशुष्मणोरिति । शुष्मा नाम अग्निः । अग्निवैश्वानरो व-
 निहः इत्युपक्रम्य बर्हिः शुष्मा इत्यमरेणोक्तत्वात् ॥ द्युतेः ॥ द्युत दीप्ती । ज्योति-
 रक्लो दिवाकरे । पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्याच्चक्षुषप्रकाशयोः इति मेदिनी ॥ व-
 सौ ॥ रुच दीप्ती अस्मादसुशब्दे उपपद इतिन्यातात्संज्ञायाम् । बाहुलकात्केव-
 वलादपि रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इत्यमरः ॥ भुवः ॥ भवतेरितिन्यातात्संज्ञायाम् च कित् ॥
 सहो ॥ षड् मर्षणे अस्मादिसिन् धखान्तादेशः ॥ पिबतेः ॥ पा पाने अस्मादिसि-
 न्यातोश्च दुगागमः ॥ जनेः ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ मनेः ॥ मन अवबोधने अस्मादुसि

स्याच्छन्दसि धकारश्चान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥ अर्तिपू ॥ अ गतो पू
पालनपूरणयोः । दुवप् बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये,
तपसन्तापे एभ्य उचिर्निष्णात् । अणोऽस्त्रियाभीर्ममरुः क्लीबे इत्यमरः । सत्य-
नां पर्वपरुषो इति च । वपुः क्लीबं तनो यस्माकृतावपि इति मेदिनो यस्माकृतिः
प्रशस्नाकृतिरित्यर्थः ॥ यजुरिति । यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुषेऽनङ्गम् इति
सुबन्धुः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः इति हिरूपेषु विश्वः । अ-
यास्त्रियां धनुषापो इत्यमरः । धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासनं । ध-
नुर्धरे त्रिषु इति सान्ते मेदिनो ॥ एतैः ॥ इण् गतौ इत्यस्मादुसिः । णित्त्वादुहर्षो
कृतायामायादेशः ॥ अत्तेः ॥ चच्छिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिञ्जवति शित्वा-
त् ख्याजादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभवत्यनेनेति चक्षुः ॥ मूहेः ॥ मुहे वैचिच्छे । मुहुः
पुनः पुनः शब्दभेदभेदमसकृत्समाः इत्यव्ययेष्वमरः । कृगु । कूर्वाक्षेपे गृणिगरणे शु-
हिंसायाम् । हृज् वरणे चते याचने । नैऋतः कवेरः क्रव्यात्कबुरो यातुरक्षसी
इति शब्दार्णवः । शर्वरी यामिनीस्त्रियाः इति मेदिनी । ववरः पामरं केशविन्यासं
नोवृदन्तरे । ववरः फञ्जिकायां तु वर्वरा शाकपुष्पयोः इति विश्वः । ववरः पामरे
केशचकले नोवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम् इति
मेदिनी ॥ चत्वरं स्थण्डिले गणे इति च ॥ नौ सदेः ॥ षदष्ट विशरणादौ निपूर्वाद्
स्मात्स्वरच् स्यात् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । निषहरः स्मरं पङ्क्तिं निशयां तु निष-
हरो इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

क्षित्वर ॥ अनयोरिति । क्षिदिर् द्वैधीकरणं कृद अपवारणे । क्षित्वरश्च
दने द्रव्ये धूतं वैरिणि च त्रिषु इति मेदिनी ॥ दुधाञ् धारणपाषणयोः पा पानं
मा माने । एषां त्रयाणामोत्त्वमस्तस्य निपात्यते इत्येकं । अन्यं तु पोव मीव तीव
नीव स्थीव्ये एभ्यः स्वरच लोपो व्योरिति लापमाहुः । पीवरः कच्छपे स्थूलं इति
मेदिनी ॥ सीवर इति । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीञ् हिंसायाम् इत्यस्मात् स्वर-
रजिति केचिदाहुः । तीवरो नाऽम्बुधौ व्याधे इति मेदिनी । स्यान्नोवरं धाणि
जिके वास्तवेऽपि च दृश्यते इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ गाङ्गतेरिति । गाङ्ग वि-
लोडने । कटुरं कुत्सिते वाष्पलिङ्गं तक्ते नपुंसकम् इति मेदिनी । बाह्वलकाद्-
पपूर्वकं हु दानादनयोः इत्यस्मात्स्वरच्युत्कारलोपः ॥ उपङ्गरो समोपे स्यादेकास्तोपि
नपुंसकम् इति मेदिनी । उपङ्गरो रथ इति केचित् ॥ इण् गतौ षिञ् बन्धने जि
क्ये दीङ् क्ये उष दाहे अथ रक्षणे । इनः पत्न्यौ नृपार्कयोः इति मेदिनी ॥ जि-

नोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात् त्रिषु जित्वरे इति च । दोना मूर्षिकयोषायां दु-
 गते कातरेऽन्यवत् इति विश्वः ॥ उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः
 इति मेदिनी । अवरत्वर इत्यूठौ । जनमसम्पूर्णम् ॥ फेन ॥ स्फायी वृक्षौ अस्य फे
 इत्यादेशः मीज् हिंसायाम् । डिंडीरोध्विकफः फेनः इत्यमरः । मीनो राश्यान्तरे
 मत्स्ये इति विश्वः ॥ कृषेः ॥ कृष विलेखने अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात् । कृष्णः
 सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेर्जुने । कृष्णा स्याद्द्वीपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति ।
 मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लोवे मरिचलोद्भयोः इति मेदिनी ॥ बन्धः ॥ बन्ध व-
 न्धने अस्माच्चक् । भास्करोद्भक्तो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ इत्यमरः । बुधो ना
 मूलरुद्रयोः इति मेदिनी ॥ धापू ॥ दुधाज् धारणदौ पृ पालनादौ वस निवासे
 भज गतौ भत सातत्यगमने । एभ्यो नः स्यात् । नक्प्रत्यये सति तू वञ्च इत्यत्र सं-
 प्रसाणं स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । धाना मृष्टयवे प्रोक्ता धा-
 न्याकेभिनवोद्भिदि इति विश्वः । पणं पत्रं किंशुके ना इति मेदिनी । वस्नस्त्व-
 वक्तये पुंसि चेतने स्यात्पुंसकम् इति च ॥ वेन इति । लुण्टाकः प्रजापतिश्च ॥
 लक्षेः ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ लक्षलक्षणमित्यादि । लक्षणचक्ष्मणशब्दौ द्वावपि
 नामचिह्नयोः क्लोबौ, रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ, हंसयोषायां लक्षणा, सारसस्य
 योषायाम् लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्ष-
 णः । लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः इति विश्वः । लक्ष्मणो लक्ष्म-
 णोपि च इति द्विरूपेषु च विश्वः । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्षत्रि-
 त् । लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सत्र्योके
 चाभिधेयवत् इति मेदिनी । कोशे तु सारस्यामपि लक्षणा इति निर्मकारः स्त्री-
 कृतः ॥ वनेः ॥ वन सम्भक्तौ अस्मान्न उपधाया इत्वं च ॥ वेत्तेति । लघूपधगुणः ॥
 सिवेः ॥ षिवु तन्तुसन्ताने ॥ बाहुकादिति । एतच्च च्छोः शूट् इति सूत्रे वृत्तौ येन
 विधिः इति सूत्रं कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् ॥ यणिति । लघूपधगुणे कृते त्वेकारस्या-
 यादेशे जठोपि सार्वधातुका इत्यादिना गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः ।
 स्योनः किरणसूर्ययोः इति मेदिनी ॥ कृ ह ॥ कृ विक्षेपे वृज् वरणे दीर्घपाठे तु
 वृ वरणे जृष् वयोद्धानौ दिवादिः जृ इति क्रादौ चुरादौ च, षिज् बन्धने द्रु गतौ
 पन स्तुतो घन प्राणने जिष्ण्व् शये । एभ्यो नप्रत्ययो नित्स्यात् । कर्णः पृथग्येष्ठसुते
 सुवर्णालो श्रुतावपि इति विश्वमेदिन्यौ । वर्णी हिजादिशुक्लादियशोगुणकथासु
 च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्वमा-
 ह जणु चन्द्र इति ॥ जर्षो जोर्णद्रु मेन्दुषु इति हेमचन्द्रः । ध्वजिनी बाहिनी सेना

इत्यमरः । द्रोणोस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् ऋषीपती ऋणकाके स्त्री नीहृदन्दरे । स्त्रियां काष्ठांम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते । अस्मि भक्ते च भुक्ते स्वात् इति मेदिनी । स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान् इति मेदिनी । घट् पाने अस्मान्नः स्यादिच्चात्तादेशः । घेना नद्यां नदे पुमान् इति मेदिनी । घेनः समुद्रे नद्यां च घेना इति विश्वः । श्लोको धारा इत्यादिषु वाङ्नामसु घेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव घेना जिगाति दाशुषे इत्यादिमन्त्रेषु घेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥ तृषि ॥ जिहृषा पिपासायाम् । शुष शोषणे । रस शब्दे । तृष्णा लिप्सापिपामयोः इति विश्वः ॥ सुजः ॥ पुज अभिषवे । अस्मान्नः स्वादातोर्दीर्घश्च । सूना भोजिज्जिकापि च इति नान्तेमरः । सूनं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ रमेः ॥ रमेर्ण्यन्तावः । रत्नं स्त्रजातिश्रेष्ठे पि मणावपि नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ रास्ना । रस प्रास्नादने उपधादीर्घः । रास्ना तु स्याद्भजङ्गाख्यामेलोपस्थांमपि स्त्रियाम् इति मेदिनी । वस स्वप्ने उपधादीर्घः । साप्ना तु गलकम्बले इत्यमरः । साप्ना गोगलकम्बले इति पाठान्तरम् । षा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य ऊत्त्वं प्रत्ययस्य णत्वं च । अथ स्थूणा स्वात्स्थूय्यां स्तब्धे गृहस्य च इति मेदिनी । सूर्मि लोहप्रतिमा । वी गत्यादिषु गुणाभावो णत्वं च । वीणा विद्युति वल्लक्याम् इति मेदिनी ॥ गादाभ्याम् ॥ गै शब्दे डुदाञ् दाने । गण्णुर्नटे गायके च । देशपुर्दातिरि दुर्दमे इति विश्वः ॥ कृत्यशू । कृती वेष्टने अशू व्याप्ती । कृत्स्नं सर्वांम्बुकुक्षिषु इति मेदिनी ॥ तिजिः ॥ तिज निशाने अस्मात्क्स्त्रः धातोर्दीर्घश्च । तीक्ष्णं मामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लोवं यवायके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ यजि । यज देवपूजादौ मन ज्ञाने शुध शुद्धौ दस्य उपलये जनो प्रादुर्भावे । दस्युर्द्यौरे रिपो पुंसि इति मेदिनी । अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निधातुषु इति च ॥ भुजि । भुज पालनादौ सृङ् प्राणत्यागे आभ्यां यथासंख्यं युक्त्युक्तौ स्तः । सृत्युर्ना मरणेयमे इति मेदिनी ॥ सतः ॥ सृ गतौ ॥ पानी ॥ पा रक्षणे णीञ् प्रापणे विष्णु व्याप्ती । नीपः कदम्बम्बूकनोलाशोऽदुमेपि च इति मेदिनी ॥ अयः ॥ अयुङ् गतौ धातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे । अयन्ते भाषन्तेनेनेति विग्रहः । दशपाद्यां तु चुपः किञ्च इति पठ्यते । चुप मन्दायां गतौ चोपतोति चुपः मन्दगमनकर्ता ॥ सुव । शुञ् स्तुती अस्मात्पः स्वादातोर्दीर्घश्च ॥ शुश्रू ॥ पुञ् अभिषवे शृ हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स निङ्गवति निच्त्वं तु स्वरार्थम् । सूपो व्यञ्जनसूदयोः इति मेदिनी । शूर्पमिति । बाहुलकादुत्वं रपरत्वं हलि च इति दीर्घः । प्रस्फोटनं शूर्पम्

स्त्री इत्यमरः ॥ कुयु ॥ कु शब्दे यु भिन्नणे आभ्यां पः स च निजातोर्दीर्घत्वं च ॥
 खण्यशिल्प ॥ खनु अवदारणे शील समाधी बाध लोडने क् शब्दे पू पालनादौ ।
 खण्यः क्रीधि बलात्कृतौ इति विश्वः । शण्यं बालहणेपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाज्ञा-
 नौ इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह बाण्य इति ॥ बाण्यमूर्च्छणि चानुणि इति कोशा-
 न्तरमभिप्रेत्याह बाण्यं चेति ॥ तस्य मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः इति
 मेदिनी । अमरोक्तिमाह तस्यं शब्देति ॥ स्तनिहृषि ॥ स्तनगदी देवशब्दे चुरा-
 दिष्यन्तौ, हृष तुष्टौ पुष पुष्टौ मदी हर्षग्लेपनयोः घटादिः । एभ्यो स्यन्ते भ्य इ-
 ङ्, च स्यात् । स्तनियसुः पुमान् वारिधरेपि च इति मेदिनी । स्तनयित्सुः पयो-
 वाहे तद्वनी मृगरोगयोः इति विश्वः । हर्षयित्सुः सुते हेन्नि । पोषयित्सु पिके
 द्विजे इति च । गदयित्सुः पुमान् कामे जल्पाके कामुकेपि च इति विश्वमेदि-
 न्यौ । मदयित्सुः कामदेवे पुमान् मये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ कृह्नि ॥ डुकृ-
 ञ् करणे हन हिंसागत्योः ॥ कृत्नुरिति । कर्तृत्वर्थः । किच्चाङ् गुणः ॥ हत्नुरिति ।
 अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेः कृत्नुप्रत्ययि गन्तु-
 रित्यपि बोध्यः ॥ शस्त्वं चेति ॥ चाहन्ता ॥ दशपादीवृत्तौ तु कृरिति तकारर-
 हितं पठित्वाकणुः कर्ता, हनुः वक्रैकदेशः । बाहुलकाश्लोपः । गमेः स्तु जिगन्तु-
 रित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादात् । तथा च श्रूयते । स्वरूपक-
 त्सुमूर्तये ओष्ठराजभरे कृत्नु मानो वधाय हत्नवे मृगेन भीममुपहतनुसुयम् ।
 यो नः सनुत्य उतवा जिगत्तुः इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन
 उपहतनुरित्युदाहृत्य क्रोः किच्चादनुनासिकलोप इत्युक्तम् ॥ दाभाभ्याम् ॥ डुदाञ्
 दाने भा दीप्तौ दानुर्दातरि विक्रान्ते इति मेदिनी । भानू रश्मिदिवाकरौ इत्य-
 मरः ॥ वषेः ॥ वच परिभाषणे । वगनुर्वाचालः ॥ घेटः ॥ घेट् पाने अस्माङ्कुः स्या-
 दिकारश्चान्तादेशः । घेनुः स्यान्नवसूतिका इत्यमरः ॥ सुवः ॥ घृङ् प्राणिप्रसवे अ-
 स्माङ्कुः स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह स्रुतः पुचे इति ॥ जहातेः ॥ षोष्ठाक्
 त्यागे । जह्नुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने इति मेदिनी ॥ स्त्र्यो णुः ॥ हा
 गतिनिवृत्तौ अस्माणुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह स्याणुरिति ॥ स्याणुः क्रीले हरे
 पुमान् । अस्त्रीभूवे इति मेदिनी ॥ अजिह्व ॥ अज गतौ हृङ् सञ्ज्ञकौ रौ गतिरे-
 प्रणयोः एभ्यो णुर्नित्स्यात् । वेणुर्नृप्रान्तरे वंशे इति विश्वः ॥
 रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंस्त्रिङ्गः पर्यटे पुनः इति मेदिनी ॥ विषेः ॥ विषल व्याप्ती
 अस्माङ्कुः स्यात्स च किच्चाञित् । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । विष्णुरिहा । विष्णु-
 नारायणः कृष्णः इत्यमरः ॥ कृदा ॥ डुकृञ् करणे डुदाञ् दाने डुधाञ् धारण-

प्रीयण्योः रा दाने षर्च पूजयाम् । कल गती कर्कः कर्के तले वज्रो, शुक्लाश्चे
दर्पणे घटे इति विश्वमेदिन्यौ । राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजः, स्त्रियाम् ।
संपूर्णेन्दु तिष्ठौ इति मेदिनी । राका तु सरीदन्तरे । राका नद्यरजः कन्या पूर्णे-
न्दुः पुर्णिमापि च इति विश्वः ॥ इह दा धारा एषां केणः इति ऋक्सौ बाहुल-
कात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौःतास्त्रे
दिवस्यतौ इति विश्वमेदिन्यौ । कल्कोक्षी घृततैलादिशेषे दग्धे विभीतके । वि-
ट्किट्योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः इति मेदिनी । बाहुलकाद्रमरपि कः
रङ्गः कृपणमन्दयोः इति मेदिनी । कविलकादित्राल्लत्वं टाप् लङ्का रक्तःपुरी-
शाखाशकिनीकुलटासु च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ सृ ॥ सृगती हृज् धरणे भू
सत्तायाम् । शुष शोषणे मुष स्तये ॥ सृक इति । सृकं संशय पविमिन्द्र तिग्म-
म् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलं पर्विवज्रं संशय सम्यक् तात्प्राकृ-
त्य इति व्याख्यातम् । भूकं क्षिद्रे च काले च इति मेदिनी ॥ सुष्को मोक्षकवृत्ते
स्यात्संज्ञाते वृषणेऽपि च इति स एव । शुका व्याससुतं कीरे रावणस्य च मन्त्र-
णि शिरोषपादये पुंसि अन्त्यपर्णे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः इति
च । उल्का ज्वाला विभावसोः इति सुभूतिचन्द्रः । इण्भी ॥ इण् गती जिभी
भये कै शब्दे पा पाने शल गती अत सातत्यगमनं । एकं संख्यान्तरे अष्टे केवले
तरयोस्त्रिषु इति मेदिनी । काकः स्वाहायसे हृक्षप्रभेदे पीठसर्पाणि । शिरोव-
चालने मानप्रभेदहीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजघ-
योः । रक्त्रजायां मलत्वां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्या-
त्काकानामपि संज्ञतौ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पाकः परिणतौ शिशौ । के-
शस्य जरसा शौक्ले स्यात्पादौ पचनेऽपि च इति मेदिनी । शल्कं तु शकले वल्के
इति च । मर्च इति सौतो धातरिति बहवः । मर्च शब्दे चौरादिक इति भि-
दचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रे कैयटः । मर्त्ता मर्त्तं मर्चयति इत्येव इति मन्त्रे म-
र्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम् । नचैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन
कुत्वाभावान्मर्क इति न सिद्धोदिति वाच्यम् । पूर्वजामिदं तदभावात् । शो-
तनूकरणे । अस्मादपि बाहुलकात्कन् । शाको होपास्त्रेऽपि च । शक्ती द्रुमवि-
शेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नौ हः ॥ नौहाक् त्यागं अ-
स्मात्तिशब्दे उपपदे कन्स्यात् । निहाका गोधका समे इत्यमरः ॥ नौ सदः ॥
षदलृ विशरणे अस्मान्तिशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च डिङ् डिङ्त्वाङ्ग्लोपः । सदि-
पतेः इति प्रत्वम् । निष्कमखी साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः वक्षोलङ्करणे हेम-

मात्रे हेमपलेऽपि च इति मेदिनी ॥ स्वमेः ॥ स्वसु शब्दे अस्मात्कन्यास्यस्य च
 ईडागमः । स्वमीकानीलिकायां स्त्री स्वमीकी नाकवृक्षयोः मेतिनी ॥ अजि ॥
 अज गतिक्षेपणयोः । युमिश्रणे धूज् कम्पने षोज् प्रापणे एभ्यः कन् स्यादेवं
 दोर्घश्च तत्सामर्थ्यादगुणाभावः । अजेर्वीभागः ॥ छियः ॥ छी लज्जायाम् अस्मा
 त्कन्यातोदीर्घत्वं च तत्सामर्थ्यादगुणाभाःव ॥ शके ॥ शक्नु शक्नौ । शकुन्तिप-
 क्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः इत्यमरः । शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेष-
 योः । शुभशंसिनिमित्तं च शकुनं स्यात्पुंसकम् इति मेदिनी ॥ शकुन्तः कीटभे-
 दे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः इति । शकुनोः पुंसि विहङ्गे सौबले करणान्तरे इति
 च ॥ भुवः ॥ भू सत्तायाम् । आस्मात् भिच् स्यात् । भोऽन्तः । कृदिकारात् इति
 ङीष् भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः इति भाष्यम् ।
 बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्दादेशः कुन्तिः । इती मनुष्यजातेः
 इति ङीष् कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्वये इति मेदिनी । अवन्ति-
 रित्वादि ॥ अव रक्षणे वद व्यक्तायां याचि आभ्यामपि भिच् । वदन्तीति ॥ क-
 दिकारात् इति वा ङीष् ॥ कन्यच् ॥ क्षिपप्रेरणे भू सत्तायाम् । क्षिपण्यस्तु पुमा-
 न् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी ॥ भुवन्युः स्यात्पुमान् भानौ ज्वलने इ-
 ति विश्वमेदिन्यौ ॥ अनुङ् ॥ नद अव्यक्ते शब्दे अस्मादननुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥ क्षि-
 पणुरिति । छित्त्वादगुणाभावः ॥ कव् ॥ कृत्विक्षेपे वृज् वरणे ह विदारणे ण्यन्तः ।
 करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता इति विश्वमेदिन्यौ । वरुणस्तु रभेदेऽप्यु-
 प्रतीचीपतिसूर्ययोः इति विश्वः । दारुणं भोषम् इत्यमरः । दारुणो रसभेदे ना-
 चिषु तु स्याद्भयावहे इति मेदिनी ॥ त्रौ ॥ तृप्पवनतरणयोः अस्मादुनन् स्यात् ।
 तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रचके यूनि तु त्रिषु इति मेदिनी ॥ गौरादित्वान् ङीष् । त-
 रुणी तलुनीति च इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ क्षुधि । क्षुध बुभुक्षायाम् पिश अवय-
 वे अयं दीपनायामपि मिथिः सौत्रो धातुः । पिशुनो दुर्जनः खलः इत्यमरः । पि-
 शुनं कुक्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिश-
 ना स्त्री स्यात् इति मेदिनी ॥ मिथुनं न इयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च ॥
 फलेः ॥ फल निष्पत्तौ अस्मादुनन्गुणागमश्च धातोः । फल्गुनस्तु गुडाकेशे न-
 दीजार्जुनभूरुहे । तपस्वसंज्ञमासे तत्पूर्णमायां च फाल्गुनी इति मेदिनी ॥ फा-
 ल्गुन इति ॥ फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने इति द्विरूपकोशः ॥ अशेः ॥ अश भोजन-
 अस्मादुनन्, धातोर्लशदेशश्च । लशुनं महाकन्दः । उश ना लशुनं वेश्मकश्मलं वि-
 श्वमश्ववत् इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लसच् इति दन्त्यमध्यपाठस्तु, प्रामादि

कः ॥ अर्जे ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु असमादुनन् स्यात् णेश्च लुक् । इह
 णेरनिटि इति णिलोपेनैव सिद्धे णिलुक् च इत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् । अर्जुनः क-
 कुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेपि स्याद्वले पुनरन्यवत् । नपुंसकं लृणे
 नेत्रे रोगे वाप्यर्जुनो गविउषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यां चापि च कश्चित् इति वि-
 श्वमेदिन्यौ ॥ अर्ते च ॥ ऋ गतौ असमादुनन् स्यात्स च डित् । अरुणो व्यक्तरागेऽर्के
 सन्धारार्गेकसारथौ । निश्शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणाति-
 विषा श्यालमस्त्रिष्ठात्रिहतासु च इति मेदिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः य-
 सु उपरमे शोङ् स्त्रि एभ्यः उनन् स्यात्स च डित् । अजीर्णभावः वीयते गम्यते-
 त्रिति वयुनम् । विश्वानि देववयुनानि विहान् इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति
 वेदभाष्यम् । वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापयाये प्रशस्तपयाये च वयुनशब्दः पठितः । यमुना
 शमनस्त्रसा इत्यमरः ॥ वृत् ॥ वृ वरणे तृ भ्रवनतरणयोः । वद व्यक्तायां वाचि हन
 हिंसागत्योः कसु कान्तौ कष हिंसायाम् । वसं तर्समिति । तितुत्र इति नेट् । पत्वं
 तु न भवति बाहुलकेन पत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्षशब्दे तु पत्वं
 भवत्येव । एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कक्षं तर्हि सर्वैरप्युष्णादिह-
 तिकारैरिह पत्वमुदाहृतमिति चेद् । अत्राहुः अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् । वसं तर्स-
 मिचि दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पत्वे तु पत्वमस्तु बाहुलकलभ्यपत्वाभावस्य पाक्षि-
 कत्वेपि बाधकाभावाद । वृषिद्विष्यां घञि कृते श्यन्तादेरचि घञर्थे कविधानम्
 इति श्यतात्कप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वाद् अज्विधौ भयादीनामुप-
 सङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मा-
 दिह द्विरुपता फलितेति । वर्षास्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाद्वृष्टिषु । प्रावृट्-
 काले स्त्रियां भूम्नि इति मेदिनी । तर्षा लिप्सोदन्ययोः इति च । पुत्रादौ तर्षके
 वर्षे वत्सः क्लोवं तु वत्ससि इति त्रिकाण्डशेषः । सद्यो जातस्तरुणकः । हंसः स्या-
 न्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णुर्वर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारो-
 रमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च इति मेदिनी । कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च
 कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः इति विश्वः । कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादक्ष-
 लपल्लवे । स्याद्वागां ना तु दोर्मूले कवीरुतृणेषु च इति मेदिनी ॥ भ्रु-
 षे ॥ भ्रु ष दाह्ये असमात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । भ्रुचो जटो गर्दभाण्डद्वीप-
 भित्कुञ्जराशने इति मेदिनी । भ्रुचो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटो गर्दभाण्डयोः । पिप्पले
 हारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः इति विश्वः ॥ मने ॥ मन ज्ञाने । मांसं स्यादा-
 मिषे क्लोवं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ अशे ॥ अशू व्याप्तौ अस्-

माहवने वाच्ये मः स्यात् । व्रश्चभ्रसृज इत्यादिना यत्वादिकार्यम् । अथात्मि
 न्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्मचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे इत्यमरः । कर्षे चक्रे-इत्यर्थः ।
 अथो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि ।
 चक्रे कर्षे पुमान् क्रीबं वृत्यसौवर्चलेन्द्रिय इति मेदिनी ॥ झु, व्रश्च । झु, प्रसव
 णेषोव्रश्चू छेदने कृती छेदने ऋषी गतौ एभ्यः सः कित्स्यात् । स्नुषा पुत्रवधूः ॥ ह्रस्व
 इति । सस्त्र किञ्चाद् यद्विज्या इति संप्रसारणम् । ऋचः पर्वतभेदे स्वाङ्गल्लूके
 शोषके पुमान् । कृतवेधनेन्यलिङ्गं नञ्चक्रे पुनपुंसकम् इति मेदिनी ॥ ऋषे-
 र्जाती । पूर्वसूक्तेषु सिद्धे ऋषेर्जातावेव इति नियमार्थं सूत्रम् । तेनाह्येभ्यस्त्वि-
 भ्यः केवलयोगिकत्वेपि सप्रत्ययो भवति ॥ उन्दिगुधि ॥ उन्दी क्लेदने गुध रोषे कुष
 निष्कर्षे एभ्यः सः कित्स्यात् । अनदिताम् इति नलोपः । उत्सः प्रसवणं वारि
 इत्यमरः । गुत्सः स्वात्स्तवके स्तम्बे हारभिद्गुत्सिपर्णयोः इति मेदिनी । गुच्छश्च
 गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत् इति द्विरूपकोशात् । स्वाद्गुच्छः स्तम्बके स्तम्बे हारभे-
 दकलापयोः इति चवर्गद्वितीयास्ते मेदिनीकोशाच्च ॥ गृध्रि ॥ गृध्रु अभिकाङ्-
 क्षायाम् । यत्र व्यवहारे स्तुती च ॥ ननु गृध्रेष्वर्त्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारवि-
 धानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । चर्त्स्वसिद्धत्वेन एकाचो वशः इति भाष्यभाव-
 प्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्काम् ।
 चेत्यो द्वितीयाः इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः पक्षो मासार्धके पार्श्वे वहे सा-
 ध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः । चुल्की रन्ध्रे पतत्रे
 च राजकुम्भरपार्श्वयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्ती व्रश्च इत्यादिना
 यत्वादिकार्यम् । अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः इति हेमचन्द्रः । अशेः सरन्
 इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः । निस्स्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षर-
 शब्दस्य मध्योदात्तत्वम् । ऋचोऽप्रचरे परमे व्योमन् इत्यादिऋङ्मन्त्रेषु त्रीणि
 च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यल्लुधि च तथैव पाठात् । अत एवा श्रोतेर्वासरोक्ष-
 रम् इति द्वितीयान्विक्रान्ते भाष्यकृतोक्तम् ॥ वसेच्च ॥ वस निवासि अस्मादपि
 सरः स्यात् । सः स्वार्द्धधातुके इति तत्त्वम् ॥ सपूर्वाङ्गित् ॥ पूर्वसङ्गिताहस ते सरः
 स्वात्स च चित् चित्वादन्तोदात्तः ॥ इहवत्सराय परिवत्सराय सम्पूर्वात् इति पाठा-
 न्तरम् । तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ कृधू ॥ कृधू करणे धूञ्कंपनि मदी हर्षे एभ्य
 सरः कित्वात् ॥ कसर इत्यादि ॥ हारावलीख्यम् धूसरी किञ्चरीभेदे वा खरे
 त्रिषु पाण्डुरे इति मेदिनि । मत्सरा मणिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् ।
 अलक्षपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत् इति च । मत्सरोऽन्यश्रुभहेषे तद्वत्कृपणयो-

मृतिषु इत्यमरः । अथ मत्सरः । अमह्यपरसम्पत्तौ मात्मन्यं लपणे क्रुधि इति विश्वः । वेदे तु मदो हर्षे इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते । इदं मिन्द्राय मत्सरम् । तं मिन्धावो मत्सरमिन्द्रियानम् इत्यादि । मात्सरं हर्षहेतुमिति तद्वाच्यम् ॥ एते ॥ पतन्तृ गतौ अस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लक्ष ॥ तनृषि ॥ तनु विस्तारे ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह तसर इति । किच्चात् अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ ऋत्सरः ऋत्विति । ऋत्सरं वारिधारायामृत्तरस्त्वृत्विति स्मृतः इति मेदिनी । अन्तरा ऋजवः सन्तु पन्थाः इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋत्सरः कण्ठकः इति व्याख्यातम् ॥ पीयूषाणिभ्याम् । अणरण इति दण्डके क्षणिः पठ्यते स च शब्दार्थकः । आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ऋत्सः संप्रसारणं च । राजादनं प्रियालः स्यात् इत्यमरः । प्रियालः स्यात्प्रियालवत् इति हिरूपकोशः । बाहुलकाद्भञ्जेरपि किच्चात्लोपः न्यङ्कादिवात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् ॥ मत्वर्थे इति । वण्डोकास्तो भगालो च लेलिहानो वृषध्वजः इति राजशेखरः ॥ कठिकुषि । कठ कच्छुजीवने कुष निष्कर्षे । कुशाकुः कपिवन्दार्के ना परोक्षापिनि त्रिषु इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु कठिकाणिभ्याम् इति पठित्वा कषशिष इति दंडके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तत्कीशविरुद्धम् । मेदिनीकीशे ह्यकारप्रक्रमे पाठात् ॥ सतेः । सृ गतौ अस्मात्काकुः स्यादातोर्दगागमश्च । पृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसृयंके इति मेदिनी ॥ हतेः । हतु वर्तने वार्त्ताकुः प्रियवार्ताकी हस्ताकोपि च दृश्यते इति हिरूपे विश्वः । वार्ताकी हिङ्गुली मिन्ही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी इत्यमरः । वार्ताकं पित्तलः कचिदङ्गारपरिपाचितम् इति वैद्यशास्त्रम् ॥ पर्देः । पर्दे कुम्भिते शब्दे अस्मात्काकुः स्यात्स च नित् । धातो रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह पृदाकुरिति ॥ पृदाकुर्हृषिकं व्याघ्रे सर्पचिक्कयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ सृयु । सृ गतौ यु मिश्रणे वच परिभाषणे । सरण्यस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिष्वनि इति मेदिनी ॥ सरण्युरस्य सूनुरश्चः इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शोघ्रगामीति व्याख्यातम् । यवागृक्षिका ग्राणा विलेपो तरला च सा इत्यमरः । वचक्रुस्तु पुमान् विघ्ने वावट्टकेऽभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ आनक्रः । शोङ् स्वप्ने जिभो भये बिभेत्यस्मादिति भयंकरः । भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे रक्षो भयंकरे इति मेदिनी ॥ आणको । लूञ् छेदने शिघ्र आघ्राणे ङ्रधाञ् धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह शिङ्घाणमिति ॥ शिङ्घाणं काचपात्रे स्यात्तल्लोहनामिकयोर्मले इति विश्वः । शिङ्घाणः फेनशिङ्गो नक्ररेतश्च पिच्छलः इति विक्रमादित्यकोशः ॥ उल्मुक ॥ एते निपात्यन्तं । निपातन-

प्रकारमिवाह उष दाहे इत्यादिना ॥ हारावलीखमाह उल्मुकमिति ॥ दर्विः
 कश्चिः खजाका च इत्यमरः ॥ अत्रियः ॥ क्ली लज्जायाम् अस्मात्कुक् प्रत्ययः स्यात्
 कारो गुणनिषेधार्थः ॥ हसि । हसे हसने मृड् प्राणत्यागे गृ निगर्णे इण गतौ वा
 गतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु दमु उपशमे लृञ् छेदने पूञ् पवने धुर्वी हिंसाया-
 म् । हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते इति मेदिनी ॥
 अचायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाचो तथा च केशहस्तश-
 ब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूसोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकर्ति-
 गणत्वाद्यत् । गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे इति मेदिनी । एतः कबुर
 आगते इति । अन्तः स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु इति च । दन्तोद्रि
 कटके कुञ्जे दशने चौषधी खियाम् इति च मेदिनी । लोतमश्रुणि चोरिते इति
 विश्वः । क्लृप्तवतू निष्ठा इति सूत्रे लोतो मेषः इति कैयटः । पोतः शिशौ वहिने
 च इति विश्वमदिन्योः ॥ धूर्त इति । लोपो व्योर्वलि इति वलोपः राल्लोपः इत्यने-
 न लोपस्तु क्ङितोत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । हलि च इति दीर्घः । धूर्तुं खड्गवण-
 धत्तरे ना शठे त्रिषु इति मेदिनी ॥ तूष्ममिति । तुम खण्डने इत्यस्मात्तन् ॥ न
 ज्या । आगृ व्याप्ती अस्माच्चुरापपदे तन्स्यादडागमश्च । बाहुलकाक्षजो नलो
 पाभावः ॥ तनि ॥ तनु विस्तारे मृड् प्राणत्यागे आभ्यां तः प्रत्ययः स्यात्स च कित् कि-
 स्वादनुनासिकलोपः । ततं वीणादिकं वाद्यम् इत्यमरः । अथ ततं व्याप्ते विस्तृते
 च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु समीरले इति मेदिनी ।
 मृतं तु पाचिते मृत्यौ क्लीवं मृत्युमति त्रिषु इति च ॥ अस्त्रि ॥ अस्त्र व्यक्तिसंज्ञ-
 णादौ घृ चरणदीप्त्योः षिञ् बन्धने एभ्यः क्तः स्यात् । निष्ठासंज्ञात्वेतस्य न
 भवति उणादीनामव्यत्यक्तत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यथा निष्ठा च द्वयजनात् इत्या-
 द्युदात्तत्वं स्यादिति क्लृप्तवतू निष्ठा इति सूत्रे कैयटः ॥ अक्तं परिच्छिन्नम् उक्तः
 परिमाणवाचकः इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । अक्तं व्याघ्रे च सं-
 कुले इति विश्वः इत्युत्पलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशि हि
 व्यस्तं व्याप्ते च संकुले इति स्थितत्वात् । तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे व्यस्तं
 तु व्याकुले व्याप्ते इत्युक्तम् । घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत् । सितम-
 वसिते च हृषे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्रो इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋ गतौ
 इत्यस्मात् ऋतमुञ्छे शिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी ॥ दूत-
 नि । दू गतौ तनु विस्तारे आभ्यां क्तः स्वाहातोर्दोर्घञ् । दूतः प्रैष्यः । गौरादि-
 त्वान्डीष् । दूतो । कथन्तर्हि तेन दूतिविदितं निषेदुषा इति रघुरिति चेद् ।

अवाहुः दूङ् परितापे इत्यस्मात् क्तिचि दूरिति । दूत्यां दूतिरपि स्मृता इति
 हिरूपकोशः । ततोनुकम्प्ये जनके इति विश्वमेदिन्यौ बाहुलकात् शोङ् स्वप्ने इत्य-
 म्मादपि क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः रामपद्धि च । शीता नभःसरिति लाङ्गलप-
 द्धौ च शीता दशाननरपिः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते
 च शीतोत्तसे च बहुवारतरो च दृष्टः इति तालव्यादौ धरणिः । सीता दन्तादि-
 त्प्यस्ति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगंगासु इति दन्तादौ मेदिनी ।
 सीता लाङ्गलरेखा स्यादगोमगङ्गा च जानकी इति दन्तादौ रभसकोशाच्च ॥
 जः । जि जये अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमूडागमः स्यात् । दीर्घ इत्यनुडच्या धा-
 तादीर्घश्च स्यात् । इदं सूत्रमनार्थमिति केचित् । अत एव ह्रस्वादिग्रन्थे पृथोदरा-
 दिषु जोमूतशब्द उदाहृतः । जोमूतोद्गो भूतिकरे देवतादौ पयोधर इति मेदिनी ।
 वंशी खरा गरी देवताडो जोमूतः इत्यमरः । जोमूतः स्यादुत्तिकरं शक्नुं द्रौ घाष-
 कं घने इति विश्वः ॥ लोष्ट । लुञ्छेदने पल गतो एतौ क्तान्तौ निपात्यते । लो-
 ष्ठानि लेष्टवः पुंसि इत्यमरः । अत्र पुंसीत्युभयान्वयि तेन पुंस्त्रपुंसकलिङ्गो लोष्ट-
 शब्दः । तथा च स्थानेन्तरतमः इति सूत्र भाष्यम् लोष्टः क्षिप्तो बाहुयेगं गत्वा इ-
 त्यादि । अत एव लोष्टुः शण्डेपि लोष्टः स्यात् इति पुलिङ्गकाण्डे वापालितः ।
 पालितं शैलजं तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी ॥ हृश्या ॥ हृज् हरणे श्यङ्
 गतो । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिदण्युत्तन्यवत् इति मेदिनी । शुकशुभ्रशुचि-
 श्वेतविशदश्वतपाण्डराः इत्यमरः ॥ रुहः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे अस्मा-
 दितन् । रोहितं कुकुम्भे रक्ते ऋजुशकृशरामने । पुंसि स्थानमोतमृगयोर्भेदे रोहि-
 तकद्रुमे इति मेदिनी । लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दनपुमान् नदास्तर-
 भांमवर्णं च त्रिषु तद्वति इति चापिशोऽपिष श्वयव अयं दोषनायामपि अस्मा-
 दितन्स्थात्स च कित् । पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री इति मेदिनी । मांस्यां जटामां-
 स्याम् । तथा च जटा च पिशिता पेयो इति धन्वन्तरिः ॥ शुर्दधि । शु अरण्ये
 दक्ष हृष्टौ स्पृह ईप्सायाम् गृह ग्रहणे सुरादावदन्तौ । उच्यतः अच भवति अ-
 वाय्यः इति मन्त्रे अवाय्यो मन्त्रेः अवाणीय इति वेदभाष्यम् । दक्षाय्यो योदम
 भाम नित्यः इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये प्रसक्तः । स्पृहयाय्य इति । अया-
 मन्त इति णेरयादेशः । एवं गृहयाय्य इति ॥ दिधिषाय्य इति । दुधाज् धारणयो
 षण्योः । उज्ज्वलदन्तस्तु दिधिषाय्यः इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वास्थितेरायाः पत्वं
 च दिधिषाय्यो घृतमिति व्याख्यतः । दशपादीवृत्तिकारस्तु धिषु शब्दे अस्य द्वित्वं
 गुणाभावः अत्वं चाभ्यामस्य निपात्यत इत्याह । प्रसादकारादयोप्येवमेवाहुः ।

तदेतत्सर्वं प्रमादिकम् । मित्र इव यो दिधिषायरोभूत् इति वैदिकप्रयोगादिधि-
पाया इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः॥६७॥६७ वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः॥स्तुवः ।
ष्टुब् स्तुतौ । स्तुवेयं स्तोतव्यम् । पुरुवर्चसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् स्तुवः केयः
इति पठित्वा किञ्चादगुणाभावेऽवङ्गि सति स्तुवेयः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्जल-
दत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्वाद्यादिविरोधादुपेक्ष्यः । तस्मादिह क्वेयप्रत्ययं पठन्
दशपादीष्टुतिस्तदेव व्यायानित्याहुः ॥ राज्ञः ॥ राजृ दोतो । चतुर्यजातो तु राज-
श्वशरात् इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः ॥ शूरस्योः । शू हिंसायाम् रम्
क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥ अर्तः । ऋ गतौ अस्मादन्यः स च नित् । अट-
व्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ पर्जन्यः । पृषु सेचने षस्य जः । पर्जन्यो मेघशब्देऽपि
ध्वनदम्बुकशक्रयोः इति मेदिनी॥वदेः । वद व्यक्तायां वाचि । अजयकोशस्थमाह
वदान्य इति ॥ अमिर्नाक्षि । अम गत्यादिषु नक्ष गतौ यज देवपूजादौ वर्धाहिंसा-
याम् पत्नृ गतौ ॥ नक्षत्रमिति । नभ्राणनपात् इति सूत्रे नजः प्रकृतिभावेन
नक्षत्रमिति साधितं, तत् व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्निहोत्रमिति
प्राञ्चः । वस्तु, तस्तु, यजत्री यष्टव्यदेवता । सन्तो वायुर्वतिन गच्छतां संयजत्रैरङ्गा-
नि इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् । अमरकोशस्थमाह पतत्रं चेति ॥ गडेः ।
गड सेचने अस्मादचन्स्याद्गकारस्य ककारादेशश्च । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्य-
मरः ॥ वृजः । वृज् वरणे अस्मापत्रन् चित्यात् । चित्त्वादन्तोदात्तः । नभ्री वध्री
वरत्रा इत्यमरः । वरत्रायां दार्वान्छमानः इत्यादौ चित्स्वरः स्रष्टः॥सुविदेः कत्रः
विद ज्ञाने इह कत्रचिति नितं केचित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । बृहस्पते नुविद-
चाणि राध्यादौ नित्स्वरादर्शनात् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शना-
च्चेत्याहुः ॥ कतेः॥कती क्तेदने अस्मात्कत्रः स्याद्वातोर्नुमागमश्च । धन्व च यत्क-
न्तत्रं च इति मन्त्रे कन्तत्रं कर्तनोयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥ भृम् । भृज् भरणे
भृङ् प्राणत्यागे दृशिर् प्रेक्षणे यज देवपूजादौ पर्व पूरणे डुपचष् पाके अम गतौ
तम्, काङ्क्षायाम् । णम प्रह्वे शब्दे हर्य गतिकान्तोः । दशपाद्यान्तु भृदृशी-
ङ् इति पठित्वा दृङ् आदरे द्वियते द्रतः श्रिते श्रयतः इत्युदाहृतम् । तस्मिन् । कश्-
न्तमग्निदर्शतं बृहत्तम् । तरणिर्विश्वदर्शतः देव्यो दर्शतो रथः इत्यादिमन्त्रैस्तद्वाक्येण
च विरोधात् । भरतो नाव्यशास्त्रे मुनौ नटे रामानुजे च दीथन्तो इति मेदि-
नी ॥ यजतः ऋत्विगिति । उज्जलदत्ताद्यनुरोधेन एवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु निर-
ण्यशम्यं यजतो बृहत्तम् इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । पर्वतः
पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैलं इति मेदिनी ॥ ह्यतोऽश्व

इति । परित्यं ह्येतं हरिम् इत्यादिमन्त्रेषु ह्येतः सर्वैः स्मृहणीय इति वेदभा-
ष्यम् ॥ पृषि । पृषु सेवने रज रागे आभ्यामतच् कित्स्यात् । पृषन् मृगे पुमान्
बिन्दौ नदये पृषतोपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तोप्युभाविमौ इति मेदि-
नी । रजतं त्रिषु शुक्लं स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वणे इति च ॥ खलतिः । स्थल संच-
लने ॥ शीङ् खल्ले शप आक्रोशे रु शब्दे गम्लु गतौ वञ्चु गतौ भ्वादिः वञ्च प्रल-
भने चुरादिः जीव प्राणधारणे अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवि इति
पठ्यते अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चयवन्धयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य व-
ह्युत्तैः पाठो निर्णयः ॥ वन्ध इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥ प्राणथ
इति ॥ अनितेः इति णत्वम् ॥ शमिदमिभ्यामिति । शम
उपशमे । दमु उपशमे शमथः शान्तिमन्त्रिणीः इति
मेदिनी । दमथन्तु पुमान् दण्ड दमे च परिकीर्तितः इति च ॥ भृजः ॥ डभृज् धा-
रणपोषणयोः श्रस्मादथः स्यात्प च चित् ॥ रुदि । रुदिर् अश्रुविमोचनं विद-
ज्ञाने । आभ्यामथः स्यात्प च चित् । विदथो योगिकृत्तिनाः इति मेदिनी ।
अत्रोज्ज्वलदत्तः रुविदिभ्यां कित् इति पठित्वा रौतोति रुवथः श्वं त्युदाजहार ।
दशपादीवृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां कित् इति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन डि-
दिति पठितम् । तथा हि गाङ्कुटादिसूत्रे के पुनश्चडादयः चङ् अङ् नजिङ्
अथङ् नङः इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अथङिति भाष्यं न सङ्गच्छंतेति
दिक् ॥ उप । वस निवासं अस्मादुपमगं उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु
सोपसर्गादसिः इति पठितम् । अन्यैस्तु आङि वमं इति पठितम् ॥ अ-
त्यथि । अत सातत्यगमने अवरत्तणादौ चमु अदने तमु काङ्गायाम् णम प्रहृत्वं
शब्दे रभ राभस्ये डुलभप् प्राप्तौ णमभुम हिमायाम् भ्वादौ क्रादौ चायम्, तप
सन्तापे पत्ल गतौ पण व्यवाहारं स्तुतो च पनच मङ्ग पूजायाम् । गौरादित्वा
त् डीष् । अतसी स्यादुमा लुमा इत्यमरः । चमसो यज्ञपात्रस्य मेदे स्त्री पिष्टक-
स्त्रियाम् इति मेदिनी । पनसः कण्टकिफलो कटकं वानरान्तरि । स्त्रियां रोग-
प्रमेदे स्यात् इति च ॥ वेजः । वेज् तन्तुमताने अस्मादमच् स्यात्सत्त्वं तु । दश
पादीवृत्तौ तु वियस्तुट् च इति पठित्वा वो गतिप्रजनकान्त्यादिषु इति धातुरुदा-
हृतः ॥ वहि । वह प्रापणे यु मिश्रणादौ अज गतौ । शयुर्वाहम इत्युभौ इत्यमरः ।
वा तु क्लीबे दिवसवासरौ इति च ॥ वायश्च ॥ वायव ग ॥ वायम इति । असचो णित्वाद्दृङि ॥
दिवः । दिवु क्रोडादौ ॥ कृशृ । कृ विज्ञेये शृ हिमायाम् शल गतौ कल गदं शब्दः ।
करभो मणिवन्मादिकनोष्ठाक्तोष्ट्रतस्मिन् इति मेदिनी । मणिवन्मादाकनिष्ठं क-

रस्य करभो बहिः इत्यमरः । शरभस्तु पयोर्भिदि । करभो वानरभिदि इति मे-
दिनी ॥ समी पतङ्गश्लभौ इत्यमरः । कलभः करिपोतके इति च । गर्दभः श्व-
तकुमुदे गर्दभो गन्धभिष्यपि । रासमे गर्दभौ च्चुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः इति मेदि-
नी ॥ ऋषि । ऋषी गतौ वृषि सेचने आभ्यां अभक्ष्यात्स च कित् । ऋषभस्त्वो-
षधान्तरं । स्वरभिद्वेषयोः कर्णरन्ध्रे गर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः अष्टे स्त्रीन-
राकारियोषति । शूकाशिरस्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता इति मेदिनी ।
वृषभः अष्टवृषयोः इति च ॥ रासिवस्त्रि ॥ रास्य शब्दे वस्त्र संवरणे । वल्लभो द-
यितेऽप्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे इति मेदिनी ॥ जृविषि । जृ वयोहानौ विश प्रवेश-
नं । वेशन्त पखलं चात्पसरः इत्यमरः । बाहुलकादहतेरपि भक्त्य् । अहन्
क्षपणको जिनः इति विक्रमादित्यकोशः ॥ रुहि । रुह बीजजन्मनि दुर्नादि स
मृद्धौ जीव प्राणधारणे । अन प्राणने प्रपूर्वः । एभ्य आशिषि भक्त्य् स च पिङ्गव-
ति ॥ प्राणस्त इति । अनितेः इति णत्वम् ॥ तृ ध्रुवनतरणयोः । भू सत्तायाम् । व-
ह प्रापणे वस निवासे भास्य दीप्तौ साध संसिद्धौ गड सेचने मडि भूषायाम् उ-
भौ ण्यन्तौ, जि जये दुर्नादि समृद्धौ ण्यन्तः ॥ नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु
नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थमाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्या-
ह । तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥ इन्तोः । इन हिंसा
गत्योः । अस्मात् भव प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिष्यश्चादेशश्च ॥ भन्देः ।
भदि कल्याणे सुखे च अस्मात् भव स्याद्वातोनेकारलोपश्च ॥ ऋच्छेः ॥ ऋच्छ ग-
तौ । बाहुलकादिति ॥ जर्ज चर्च भर्भ परिभाषणहिंसातर्जनेषु परिभाषणभर्त्सन
योरिति तुदादौ । जर्जरं शैवले शक्रध्वज द्विषु जरत्तरे । भर्भरः स्यात्कनियुगं
वाद्यभेदे ननान्तरे इति च मेदिनी । बाहुलकादेव भस्य जादेशे जर्भर इत्युज्-
ज्वलदत्तः ॥ अर्तिकमि । ऋ गतौ कम् कान्ती भ्रमु अनवस्थाने चमु अदने दिव
क्रोडादौ वस निवासे उभावपि ण्यन्तौ । अररं कृदकपाटयोः इति मेदिनी । क-
पाटमररं तुल्ये इत्यमरः । भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति मेदिनी । चमरं चामरे स्त्री
तु मञ्जरीमृगभेदयोः इति च । चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥ वा-
सर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्यः इति तालव्यं पठित्वा वास्य शब्दे इत्यस्माद-
रप्रत्ययो वाश्रत इति वाशरः कोकिल इत्याहुः ॥ कुवः । कुशब्दे ॥ अङ्गि । अ-
गिर्गत्यर्थः मदी इषे मदि स्तुत्यादौ अङ्गार उल्लसके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु मही-
सुने इति मेदिनी । मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिमद्रेर्कपर्णे च मन्दारे हृष्टिधृ-
तयोः इति च । मदि स्तुत्यादौ इत्यस्माद्बाहुलकादाहुरपि । पारिमद्रे तु मन्दा-

कर्मन्दारः पारिजातकः इति शब्दार्णवः ॥ गडे । गडि वदनैकदेशे गड सेचने
 अस्मादारम्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । कडारः कपिले दामे इति मेदिनी । कडारः
 कपिलः पिंगः इत्यमरः ॥ शृंगार । एतौ निपात्येते । शृङ्गिषाणाम् । इभृष् धार-
 णपोषणयोः आभ्यामारब्धम् गुग् क्लृप् । शृंगारः सुरते नाट्ये रमे च गजमण्ड-
 ने । नपुंसकं लवंगेऽपि नागसंभवचूर्णयोः इति मेदिनी । शृंगारो भिल्लिकायां
 स्यात्कनकाली पुनः पुमान् इति च ॥ कञ्जि । मृजू शुद्धौ । चित्त्वादारम्प्रत्यय अ-
 न्तोदात्तः । कञ्जारो जठरे सूर्ये विरिञ्चो वारणे मुनौ इति विश्वमेदिन्यौ । मा-
 र्जार श्रोतौ खट्वांगे इति च । श्रोतुर्विडालो मार्जारः इत्यमरः ॥ कमे । कम-
 कान्तौ अस्मादारम्प्रत्ययात् । कुमारः स्याच्छकुं स्कन्दे युवराजेश्ववारके । बाल-
 के वरुणादौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने । कुमारी शैलतनयावनकास्थोर्नदीभिदि ।
 महापराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम् इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु कु-
 मारी रामतरणी इति पाठः । रामतरणी लताविशेषः । सहति प्रसिद्धः । तरणी
 रामतरणी कर्णिका चारुकेमरा । महा कुमारी गन्धाख्या इति धन्वतरिनिघण्टुः ।
 जम्बूद्वीपसङ्घाकन्याकुमायोऽथाश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भर्तृदा-
 रके इति विकारण्डशेषः ॥ तुषारा । एत निपात्यन्ते । तुष तुष्टौ भारन् । तुषारस्तु-
 ङ्गिर्न हिमम् इत्यमरः । कास्य शब्दकुत्सायाम् । कासारः सरसो सरः इत्यमरः ॥
 मङ्गार इति । षड् मर्षणे ॥ दोडा दीङ् लये । अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥
 मर्तेः । मृ गतौ अस्मादयः स्यादातोः पुगागमश्च ॥ उषि ॥ उष दाहे कुट कौटि-
 ल्ये दल विदारणे कच बन्धने खज मन्ये ॥ कण्णेः । कण शब्दे अस्मात्कपन् धा-
 तुवकारस्य संप्रसारणश्च । कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च इति मेदिनी । कुणपः
 शवमस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ विटप । विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे ।
 विटाधिपे ना इति मेदिनी ॥ विशतेरिति । विश प्रवेशने ॥ आदेः प इति । एतच्च
 उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विटप इति दन्त्योष्ठ्यादिभेदं पठन्ति ।
 मुक्तश्चेत्तत् । यत्नब्रह्मस्य विटपम् इत्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोशेऽपि विटपं
 भुवनं जगत् इति प्रचुरपाठाच्च ॥ वलतेरिति । वल वल्ल संचरणे च । उलपो न
 खो गुल्फिन्यां वा तृणान्तरे इति मेदिनी ॥ वृतेः । वृतु वर्तने ॥ कृटिभिदि ।
 कृती छेदने । भिदिर् विदारणे लतिः सौवो धातुः ॥ इण्यशि । इष इच्छायाम् ।
 अशू व्याप्तौ आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥ इष्टकेति । इष्टकेषोकामालानाम् इति नि-
 देशात् प्रत्ययस्थात् इति नेत्वम् । केचित्तु प्रत्ययस्थात् इतीस्वमिह न भवत्यनि-
 त्यत्वात् तज्ज्ञापकं तु मृदस्तिक्कन् इति इकारोच्चारणमित्याहुः ॥ इणस्तश्च ॥ ए-

तथा इति । अत्वमन्तस्य इति दीर्घः । एतश्चसौ । एतश्चसः ॥ वीपति ।
 पटल गती । पत्तनं पृष्ठभेदनम् इति पुरीपर्यायेष्वमरः ॥ दृढलि । दृ विदारणे दल
 विकसने ॥ अतिगृह । ऋ तगो । इयतीति अर्भः शिशुः । संज्ञायां कनि अर्भकः ।
 गर्भो भूणोऽर्मके कुक्षी मघ्नो पनसकण्ठके इति मेदिनी ॥ इण् । इण् गती अस्-
 माङ्गन् किंत्वात् । इभः स्तम्बैरमः पद्मी इत्यमरः ॥ असि । असु क्षेपणे षष्ठ्य संगे ।
 ककिसं कुक्ष्यमस्थि च इत्यमरः । सकथि क्लीबे पुमानूरुः इति च ॥ प्लुषि । प्लुष
 दाहे कुष निष्कर्षं शुष शोषणे ॥ अशेः । अशू व्याप्ती अम्मान् कसिचित्त्वात् ।
 अक्षि नयनम् ॥ इषेः ॥ इष इच्छायाम् । रमाल इक्षुः इत्यमरः ॥ अवि । अव रक्ष-
 णादौ तृ प्लवनतरणयोः स्तूज् आच्छादने तत्रि कुटुम्बधारणे चुरादिष्यन्तः ॥
 तरोरिति । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः इत्यमरः ॥ यापोः । या प्रापणे पा पानं आ-
 ग्यामीः किंत्वात् द्वित्वं च धातोः ॥ लक्षेः । लक्ष दर्शनाङ्गनयोः चुरादिष्यन्तः ।
 अम्मादीप्रत्ययः स्वान्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । लक्ष्मीः पद्माविभूतिश्च ।
 कृदिकारात् इति डीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । लक्ष्मीः संपत्तिशो-
 भनोः । ऋद्वाषधौ च पद्मायाम् इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

माधातीरिति । मा माने किंत्वात् आतो धातोः इत्यालोपः । वातप्रमोषात्तमृगः
 इत्यमरः । अशमिति । हिवतः षट्पदोरगाः इत्यमरेण चतुश्चादाचिनामुभयलिङ्ग-
 तोक्तेः । सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमोशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेरिति भावः ॥ तत्र
 कृदिकारात् इति पात्तिको डीष् कैश्चिदिष्यते । न च इत्वादेव कृदिकारात् इति
 डीष् भवति, न तु दीर्घादिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दी-
 र्घादपि कृदिकारात् इति डीष् संभवात् । अत एव वातप्रमोश्चोलक्ष्मीतिपक्षे
 ङान्ताः सुसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम् । आशीराश्यहिदंष्ट्रायां
 लक्ष्मोर्लक्ष्मो हरिप्रिया इति द्विरूपकोशः । अत एव आशीविषो विषचरः इत्यम-
 रकोशः संगच्छते । अश भोजने इयस्मात् इण्जादिभ्यः इति इण्प्रत्यये उपधावृद्धौ
 कृदिकारात् इति डीषः स्वीकारात् । आशीमिव कलामिन्दोः
 इति राजशेखरः । आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः इति सान्तेऽमरात्सान्तेऽप्याशि-
 स्यब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥ ऋतनि । ऋ गती तनु विस्तारे अज्जू व्यक्त्यदौ वनु या-
 चने अज्जू स एव ऋ गती ण्यन्तः मदी हर्षे अत सातत्यगमने अगि गत्यर्थः कु-
 शब्दे यु मिश्रणे कृष तनूकरणे । प्रसंगादाह । अरत्रिरिति । नरत्रिः अरत्रिरिति
 नज्समासः । प्रसृतांगुलिः स हस्तः अरत्रिरित्यर्थः । दशपादोवृत्तौ तु कत्रिजित्य-

अ ककारमपठित्वा अन्तरङ्गिचमकितं विधाय अरन्तिः माधितः ॥ उज्ज्वलदत्ता-
 मारेणाह वायू रात्रिश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अगनिश्चेत्यपि बोध्यम् । आ-
 विष्कृणोमि तन्यतुर्ने वृष्टिम् इति मन्वे तन्यतुर्गजितमिति, सृजावृष्टिर्नतन्यतुः
 इति मन्वे तन्यतुर्मघ इति उतस्मात्स्यतन्यतोऽरिवद्यीः इति मन्वे दिवाश्चित्तम्
 तन्यतुम् इति मन्वे च तन्यतुरग्निरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अञ्जलिस्तु
 पुमान् शस्तसंपुटे कुडवेपि च इति मेदिनी ॥ स्थविरात्ममिति वनिष्ठाह दयाद
 धि इति मन्वभाष्ये तथैवोक्तत्वात् । अञ्जिष्ठ इति । केचिदञ्जो रिणुचमिच्छन्ति ते-
 षामञ्जिष्णु रुदाहरणम् । अर्पिस इति । अर्तिङ्गि इत्यादिना पुक् णेरनिटि
 इति णिलोपः । मदेरिति ॥ मत्स्यामीनेथ पृथ्वीन् देशे इति मेदिनी ।
 अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु इति च । अङ्गुलिः करशाखायां क-
 णिकायां गजस्य च इति च । कवहः संनाहः कंकटजातिश्च । अव इति । कवचो
 गर्दभाण्डे च संनाहं पयटेऽपि च इति मेदिनी ॥ यौतेरिति । दुरालभा च दुस्पर्शा
 यामो धन्वयवासकः इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । कशानुः पावकोऽनलः इ-
 त्यमरः ॥ अः ॥ शृङ्गमायाम् ॥ शर्करा खण्डविकृतो उपलाशर्करांशयोः ।
 शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेपि च इति मेदिनी ॥ पुषः । पुष पुष्टौ
 अस्मात्करन्स्यात्स च कित् । पुष्करं खेम्बुपद्मयोः ॥ तूर्यवर्कं खड्गफले ह-
 स्तिहस्ताशकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनाग-
 विहगन्तुपभेदेषु वारुणी इति मेदिनी ॥ कलश्च । पुष्यतः कलन् सच कित् । पुष्क-
 लस्तु पूर्णं अंशे इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । गम्लृ गतौ । भविष्यति गम्यादयः इत्या-
 शयनाह ॥ गमिष्यतीति । आगमोति । इतिप्रत्ययस्य णित्त्वादुपधावृद्धिः । आग-
 मिष्यतीत्यर्थः ॥ भुवः । भू सत्तायाम् अस्मादिनिःसच णित्स्यात् । भविष्यतीति
 भावो ॥ प्रेस्थः । ष्टा गतिनिवृत्तौ प्रपूर्वादस्मादिनिः स च णित् । णित्त्वात् आतो
 युक् इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः ॥ परमे ॥ परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिःकित्स्या-
 त् । कित्त्वादातो लोपः हलदन्तात् इत्यलुक् । परमेष्ठी पितामहः इत्यमरः ॥ मय्य
 मय्यतेरिनिः । मय्य विलोडने । मय्या इति । पथिर्मथि इत्यात्वम् । इतोऽतसर्व-
 नामस्थाने । मय्या मय्यनदण्डे च वर्जं चातेपि च स्मृतः ॥ पतः । पतलृ गतौ इ-
 त्यस्मादिनिश्चान्तादेशः । पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यच्च अकारान्तोऽप्यस्ति । वाटः
 पथश्च मार्गश्च इति सुभूतिचन्द्रः । त्वचि त्वचः किरापि स्यात्किरो प्रोक्तः पथः
 पथः इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः जयन्त्यमृमिन्निति विश्वे अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्ते इति डः । ऋभुचः स्वर्गवज्रयोः इति विश्वः । ततो मत्वर्थीयिनिः

ऋभुक्षिति नान्तं प्रातिपदिकम् । पथिमथि इत्यात्वे इतोत् इत्यात्वे च ऋभुक्षा
इन्द्रः ऋभुक्षणी ऋभुक्षाण इत्युज्ज्वलटन्तः । दशपाद्यां तु अर्तः भुक्षिनक् इति
सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षिस्त्रित्युदाहृतम् । ऋभुक्षिणमिन्द्रमाहुवक्तये इति मन्त्रस्य
वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम् । अत्रायं विवेकः । इतिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तो-
दात्तत्वं न्यायां प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात् । अवग्रहाभावो बाहुलका-
त् । द्वितीयमते त्वग्रहाभावो न्यायः परन्तु प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततया
भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रमत्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥
खजः । खज मय्ये ॥ बलाका । बल प्राणने शल गती पतलृ गती एते आकप्रत्य-
यान्ता निपात्यन्ते । बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिमकण्डिका । बलाका
कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः इति विश्वशाश्वती । शलाकाश्चनयट्टिका ।
पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये क्व ध्वजपि च इति विश्वः । पताका वैजयन्त्यां च
सौभाग्ये नाटकाङ्गयोः इति मेदिनी ॥ पिनाका । एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
पा रक्षणे । पिनाकोन्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः इति मेदिनी । अमरोक्तिमा-
ह ॥ क्लीबपुंमोरिति । किंच पिषलृ मंचूर्णने षकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः । पि-
नाको स्त्री तिङ्कल्के हिङ्गुवह्लोकमिह्लके इति मेदिनी ॥ कषि । कष-
ख्य इति दण्डके हिंसार्थकः दुष वैचित्ये ण्यन्तः दीपोष्ठी इत्युपधाया ऊकारः ।
अमरोक्तिमाह दूषिकेति । किंच अकृतेपि ईकान् दूषयतेः अचइः इति इप्रत्यये
दूषिः । कृदिकारात् इति डोषि दूषो । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ऋष-
मध्यैव केणः इति डोषोपि ऋसादेशात् । पिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च
दृशोर्मलम् इति विक्रमादित्यकोशः । दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य
च इति मेदिनी ॥ अनिह्वषि । अन प्राणने ह्वष तुष्टी आभ्यामीकन्स्यात् स च
कित् । अनोकोस्त्रोरणे सैन्ये पि इति मेदिनी । ह्वषीकं विषयेन्द्रियम् इत्यमरः ॥
चङ्कणः । कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन सन्यङोः इति द्वित्वं कुहोश्चुः
इत्यभ्यासस्य चुत्वे नुगतोनुनामिकान्तस्य इति नुकि चंकण् डसिङ्सोस्तु चङ्कणः ॥
धातोरिति । चंकणित्यस्य ॥ शृ पृ । शृ हिंसायाम् पृ पालनादौ हृक् वरणे एभ्य
ईकन् एषां हिर्वचनमभ्यासस्य रगागमश्च ॥ शर्शरीक इत्यादि । उरदत्वे रपरत्व-
म् ॥ पर्फरीकाद । ईकन्त्रन्ता एते निपात्यन्ते । पर्फरादेश इति । एतच्चोच्चलदन्त-
रीत्योक्तम् । वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्य इति
दशपाद्यां यदुक्तं तदेव न्यायम् । चोर्नुम् च इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन होरुक् च
इत्याद्यनुवृत्तेर्यापत्वात् । किमल्यमिति । नैती श्वेतुर्पर्फरीपर्फरी इति मन्त्र-

स्य वेदभाष्ये तु जिफला विशरणे पू पालपूरणयोः पर्व पर्व पूरणे एषामन्यतमस्य
 निपातनम् इत्याश्रित्य शृणां विदारयितारौ स्तोतृणां पालकौ इष्टार्थस्य पूर-
 यितारौ चेति व्याख्यातम् ॥ ददेरोकमिति । दृ विदारणे अस्मादीकस्यातोर्द-
 रादेशः । भर्भरीकमिति । भृष वयोहानी अस्मादीकस्यातोर्भर्भरादेशः। वस्तुत-
 स्त, ददेरोकभर्भरीकावपि पर्फरीकयत् धातोर्दिः क् च अभ्यासस्य इति व्याख्ये-
 यं उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तित्तिडोक् इति । तिम षीम आर्दीभावे
 मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च तित्तिडो चिच्चात्मिका इत्यमरे तु शब्दास्त-
 रम् । तथा च तित्तिडो त्वम्लिका चिच्चा तित्तिडोका काप्रिया इति वाचस्य-
 तिः । अम्लीका चाम्लिका चिच्चा तित्तिडा इति चन्द्रः । अम्लीका चुक्रिका
 चुक्रा साम्ना शुक्राय शुक्रिका । अम्लिका चिच्चिका तित्तिडोका सुतित्तिडा
 इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ चरेः । चर गतिभक्षणयोः अस्मादीकन् द्विवचनम-
 भ्यामस्य नृमागमश्च । भ्रमरश्चचरीकः स्याद्रालम्बो मधुघृदनाऽइन्दिरः पुष्पकी-
 टो मधुद्रो मधुके शठः इति त्रिकाण्डशेषः । मन्रीक इत्यादि । मृड् प्राणत्याग
 डुकृच् करणे अभ्यासोक्तन् धाताद्वित्वम् अभ्यास द रुक् कर्कयातुर्गलन्तिका इ-
 त्यमरः । पुण कर्मणि शुभे णस्य उः प्रत्ययस्य रुडागमश्च । पुण्डरीक मितभोज
 मितच्छले च भेषज । पुंसि व्याघ्रं ग्निदिडनागं कांशकारान्तरपि च इति मे-
 दिनी ॥ ईपिः । ईप गती अस्मादीकन् ऋषयश्च कित्वादगुणाभावः । ऋषावधान-
 सामर्थ्यादेव गुणाभावे मिद्वेप्युत्तरार्थे कित्त्वमित्याहुः । ईषीका स्यादोषिकापि
 वानायुजवनायुजौ इति हिरूपकोशः ॥ ऋजः । ऋज गती ॥ मर्तः ॥ मृ गती
 अस्मादीकन्कित्स्याद्वातोर्मु मागमश्च । मृणीका स्यान्दिनी लाला इत्यमरः ॥
 मृडः कोकच् ॥ मृड सुखेन मृडःकोकन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः । मृडी-
 कशब्दस्य चित्स्वरणात्तोदात्तत्वात् । मृडीके अस्य सुमतौ स्याम इत्यादौ चित्स्व-
 रस्यैव दर्शनात् ॥ अलीकाद ॥ अलीकमप्रियपि स्याद्विषयमर्थं नपुंसकम् इति
 मेदिनी । अलीकमप्रिये प्राक्तमलीकमनृते दिवि इति विश्वः । अलीकमप्रिये भाले
 वितथे इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तः प्रयुज्यते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य
 नात्र लोभाय पक्षलदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
 ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति इति । इहलीकलग्नाः भालग्नः अप्रिये
 लग्ना इत्याद्यर्थे यथायाग्यं बोध्यम् । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्यं य्वपि पीडनं ।
 ना नागरे इति मेदिनी । वल संवरणे । वलीकनीपे पटलप्रान्तं इत्यमरः । वल
 तन् मागमं वल्मीकावामल्गश्च नाकुश्च वल्मीके पुन्रपुंसकम् इत्यमरः । वड

तेवृक्षश्च वाहीको गौरश्चश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः शाम्यतेः शमीकः
 ऋषिः एवमन्ये प्यूष्ठा इत्याशयेनाह इत्यादीति । कृतू ॥ कृविच्छेपे तृ भवनतरण-
 योः ॥ शृ पृ । शृ हिंसायाम् पृ पालनादौ आभ्यामोफन् कित्स्यात् । ऋत इवा-
 तोः इति इत्वे रपरत्वम् । शिरीफो वृक्षभेदः । उटोष्ठापूर्वस्य इत्युत्वे गूथं पुरीषं
 वर्चस्कमखो निष्ठाविशो खियाम् इत्यमरः ॥ अर्जः । अर्ज वर्ज अर्जने अस्मादीषन्
 कित्स्यात् । धातोर्ऋजादेशश्च । अमरोक्तिमाह ऋजीषमिति । किंच उद्धतरसः
 सोमलतायाः शेषोपि ऋजीषम् एतच्च ऋजीषिणं वृषणं सश्चतश्चिथे असत्योपातुम-
 घञान् ऋजीषोऽइत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अयमिति ईषन्प्रत्ययस्तस्य अरुडागमये-
 त्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह अम्बरीषमिति । क्लीबे ऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः इत्यमरः ।
 अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि
 च । आम्नातकेनृपाते च इति मेदिनी ॥ कृशृपृ ॥ कृ विच्छेपे शृ हिंसायाम् पृ पा-
 लनप्रकरणयोः । कटे वर्षावरणयोः इट् कटि कटी गतौ चुगादौ पठ पुटेति दण्ड-
 के भाषार्थः शौट् गर्वे । वंशाङ्कुर करोरोस्त्री वृक्षभिदघ्टयोः पुमान् । करोरा चो-
 रिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् इति मेदिनी । शीर्यत इति शरीरम् । शरीरं
 वर्म विग्रहः इत्यमरः । अर्द्धर्चादित्वाच्छरीर इति पुंल्लिङ्गोपि ॥ परीरमिति ।
 पूर्यतेनेनेति विग्रहः । बाहुलकात् हिडि गत्यनादरयोः हिण्डते इतस्ततो गच्छ-
 ति हिण्डलोरोव्यक्रफः फेनः इत्यमरः । डिण्डीरोपिच हिण्डीरः इति हिरूपको-
 शः । किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोपि बाहुलकादेव बोध्याः । किर्मीरो नागरङ्गे च
 कवुरे राक्षसान्तरे इति मेदिनी । जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा
 दन्तशठद्रुमे इति च ॥ वशः ॥ वश कान्तौ अस्मादीरग्निकत्स्यात् । किञ्चात्संप्रसा-
 रणादि । उशोरं वीरणमूलम् उशीरोपि मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयः नलदं
 मेथ्यम् इत्यमरः ॥ कशेः । कश इति मोतो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च ।
 पृषोदरादित्वात्काश्मीरः ॥ कृञ् । डुकृञ् करणे अस्मादीरन् धातोरन्त्यस्य उदा-
 देशो रपरः ॥ घसेः । घस्ल अर्दने अस्मादीरन् कित्स्यात् । गमह्वन इत्युपधानोपि
 कत्वं षत्वञ्च । क्षीरं दुग्धे च नोरं च इति विश्वः ॥ गभीरः । गम्ल गतौ अस्मा-
 दीरन् भकारोन्तादेशः । पक्षे नुमागमश्च निपात्यते । निम्नं गभीरं गम्भीरम् इ-
 त्यमरः ॥ विषा । पान्तकर्मणि ओहाक् त्यागे आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपा-
 त्यते ॥ पचः । डुपचष् पाके अस्मादेलिमच् स्याम् । कर्तरि अथम् । कृत्यप्रत्यये-
 षु तु केनिभर उपसंख्यातः ॥ शीडः । शीड् स्वप्ने । शिरतेऽनेनेति शीधर्मव्यविश-
 षः । मैरेयमासवः शीधुः इत्यमरः । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबं च । पुंनपुंसकयोर्दा-

इजोवातुस्याणुशीधवः इति त्रिकाण्डशेषः । शीलं स्वभावे सहृत्ते इति मेदिनी ।
जलनोली तु शैवालं शैवलः इत्यमरः । शैवलं पद्मकाष्ठे स्याच्छैवाले त पुमानय-
म् इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह शैवालं शैवाल इति ॥ मृकणि । मृड् प्राण-
त्यागं कण शब्दार्थः । ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणो एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भव-
तः ॥ वलेः । वल संवरणे । उलूकः पुंसि काकादौ इन्द् भारतयोधिनि इति मेदि-
नी । वदेर्यङ्लुगन्तादूकः । वाचोगुक्तिपटुर्वाग्मो वावदूकश्च वक्त्र इत्यमरः ॥
भल्लूक इति । भल परिभाषणे इत्यस्मादूकः ॥ शमेः । शम उपशमं अस्मादूकः ।
धातोर्बु गागमश्च शम्बूको गजकुम्भात्ते धापे च शृढतापमे इति मेदिनी । बाहुल-
कादुक् प्रत्यये ऋस्वमध्योपि जम्बूकं जम्बूकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम् इति
द्विरूपकोशः । जम्बूकवधूकादयोप्यत्रैव दृष्टव्याः । जम्बूकः फेरवे नाचि पश्चि
माशापतावपि इति मेदिनीविश्वप्रकाशी । बन्धुकं बन्धुजीवे स्यादन्धुकः पीतमा-
रके इति च ॥ शलिमण्डि । शल गती मण्डि भूधाया हर्षं च । मोगान्धक तु कल्-
हारम् इत्याद्युपक्रमस्य शालूकमेषां कन्दः स्यात् इत्यमरः । एषां च मोगान्धकादीनां
कुमुदकैरवान्तानां शूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते वर्णसमयमिति मण्डूको भेकः । निजं
मिः । णीञ् प्रापणं । गयति चक्रमिति नमिथक्रावयवः । नमिर्ना तिनिश्च कूपत्रि
काचक्रान्तयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोपि । या प्रापणायां । या-
मिः स्वसृकुलस्त्रियोः इत्यन्तस्यादौ रभमः । जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इति चवर्ग-
तीयादाव्रजयकोशः । चवर्गादिरपि प्रोक्तौ जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इति द्विरूप-
विश्वः ॥ अर्तरुच्च । ऋ गती इत्यस्मान्मिः धातोरुकारादेशश्च । उच्चंति वक्तृ, मु-
चितम् । रपरत्वे ह्रस्वि च इति दीर्घसंभवात् । ऊमिः स्त्रीपुंसयोर्वीक्षां प्रकाशे
वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि इति मेदिनी ॥ भुयः । भवत-
मिः किञ्च्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । ॥ मिर्वसुन्दरायां स्यात् स्या-
नमात्रेपि च स्त्रियां इति मेदिनी । भूर्भूमिरचलाऽनन्ता इत्यादिद्वयमरः ॥ अश्रो-
तेः । अशू व्याप्ती अस्मान्मिः धातोरुकारादेशश्च । रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्-
चप्रपद्योरपि इति मेदिनी ॥ वीज्या॥वी गती ज्या वयोहानी ज्वर रोगे । अम-
रोगमाह वेषिः स्यादित्यादि । कृदिकारात् इति डीषः । णी केशस्य बन्धने ।
नद्यादेरन्तरे देवताड इति मेदिनी । वेषी रुद्रा गरी देवतादौ जीसूत इत्यपि इ-
त्यमरः । ज्यानिर्हानी स्रवन्त्यां च इति विश्वः । ज्वरः वर इत्युपधाया वकारस्य च
ऊठ् । जर्णिः स्त्रीरोगः ॥ सृष्टिषि । सृ गती वृष संचने आभ्यां । नः किन्स्यात् ।
अङ्कुशाक्षी सृणिः स्त्रियाम् इत्यमरः । सृणिः स्यादङ्कुश पुमान् इति काशा-

न्तरम् । अत एव आरक्षमप्रभवमत्य सृष्टिं शिताम् इति माघे पुंस्त्रिङ्प्रयोगः ।
 हृष्टिस्तु यादवे भेषे हृष्टिः पाखण्डचण्डयोः इति विश्वः । ऐन्द्रे हृष्टिं षोडशि-
 नि तृतीयाम् इति श्रुती हृष्टिं मेषमित्यर्थः ॥ अङ्गे । अगिर्गत्यर्थः । अग्निर्वै-
 श्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधी पुमान् इति मेदिनी ॥ वह्निः । वह प्रापणे अञ्
 सेवायाम् । शु अवणे यु मिश्रणे द्रु गती ग्लै ग्लै हर्षचये ओहाक् त्यागं जित्वरा
 संभ्रमे एभ्यो निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । वन्हिर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधी
 पुमान् इति मेदिनी । योनिः पङ्क्तिः । निः अणिस्त्वधिरोहिणी । अणिः स्त्रीपुंसयोः प-
 ङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ इति मेदिनी । योनि कटिप्रदेशः । कटिः ओणिः क-
 क्यतो इत्यमरः । योनिर्भगम् । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दरे
 इति मेदिनी । द्रोणिः सेचनी । कृदिकारात् इति डीषि द्रोणी । द्रोणी चि-
 यामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाके स्त्री नोददन्तरे इ-
 ति मेदिनी । ग्लानिर्दोषत्वम् । हानिरपचयः ॥ घृणिः । घृ सेचने सृश संस्पर्शने
 पृष सेचने चर गती डुभृज् धारणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते ।
 घृणिः पुनः । अंशुज्ज्वालातरङ्गेषु इति हेमचन्द्रः । घृशिरल्पतनौ इत्यमरः । पार्णि
 स्यादुत्सदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि च इति मेदिनी ॥ भू-
 णिरिति ॥ तज्ज्ञान भूणिः इति मन्त्रभाष्ये त् भूणिर्धारकः पोषको वेति व्याख्या-
 तम् ॥ वृद्धः वृज् वरणे वृड् आदरे । स्त्रियां कृदिकारात् इति डीष् दर्वी ॥ जृ शृ ॥
 जृ वयोच्चानौ शृ हिंसायाम् स्तृज् आच्छादनं जाग्र निद्राचये । किनर्कित्वात्
 ऋत इहानोः इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरत्यादि ॥ दिवो । दिवु क्रीडादौ अस्मात्
 क्तिन् कित्वाद्गुणाभावः दीदिविर्धषणाश्रयोः इति विश्वः । दीदिविर्ना धिष-
 णेऽन्नं तदमत्रियाम् इति मेदिनी । धिषणी बृहस्पतिः । दीदिविर्हादशकरश्च-
 चासुः रगुरुर्गुरुः इति विकारणशेषः । दीदिविर्हादशार्चिः स्याजोवप्राक् फल्गुनोसुतः
 इति हारावली । ओदनोऽसुवी सदीदिविः इत्यमरः । अत्र सदीदिविर्दीदिविः स्रित
 इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिवेः पुंस्त्रिङ् इति केषांचि-
 ह्याख्यानं नादत्तव्यम् । स इति च्छेदनं तु अस्त्रियामिति न लभ्येत, ततश्च अन्नं
 तदस्त्रियाम् इति पृथक्त्वमेदिनीग्रन्थो विरुध्यतेति ध्येयम् । गोपामृतस्य दीदिवि-
 म् इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥ कवि घृष्वि ॥ डुकृज् करणे घृषु सेचने क्री-
 केदनं छा गतिनिवृत्ता दिवु क्रीडादौ एते किञ्चन्ताः ॥ घृष्विर्वगाह इति ॥ उग्रस्य
 यूनस्यविरस्य घृष्वेः इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्धकस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् ।
 घृषु सेचनं इति धात्वर्थानुगमात् । कविः शाबरुचीर्यापित् इति मेदिनी । अथ

चापः किकोदिविः इत्यमरः । विनिमय इति ॥ किकोदिविः किकोदिवी इति
द्विरूपकोशः ॥ पातिः ॥ पा रक्षणे । डित्वाट्टिलोपः । पतिधेवे ना त्रिष्वांशे इति
मेदिनी ॥ शक्तेः ॥ शक्तृ शक्ती । उच्चारवस्करो शमलं शक्तृ । गृथं पुरीष वचेस्क-
मस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ अमः ॥ अम गता । अथामतिः पुंसि हिमदोधितकालयोः
इति मेदिनी । अमतिश्चामतिः कालेः इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ वहि ॥ वह प्राप-
णे वस निवासे ऋ गतो । वसतिः सचिवे गवि इति विश्वः । वसतिः स्यात् सञ्चि-
यां वासे यामिन्यां च निकेतने इति मेदिनी ॥ अञ्चेः ॥ अञ्चु गतो अस्मादनिः
स्यात्कारखान्तादेशो विकल्पेन ॥ हन्तेः । हन हिंसागत्योः अमरोक्तमाह प्रादे-
शनमित्यादि ॥ रमेः ॥ रमतेरतिः स्यात्स च नित् । रमतिर्नायके नाके पुंसि स्या-
त् इति मेदिनी । निच्चमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरमिरमतिरसि ॥ सूडः ॥ षुड प्रा-
णिप्रसवे कित्वाद्गुणाभावः । पुमान् सूरिः कृतो कृष्टिलम्बवर्णा विचक्षणः इत्य-
मरः । दशपाद्यां तु सुजो रिन् दीर्घश्च इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः
उत्तरसूत्रं किन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वं हि लाघवादिज्ञैव क्रियुच्यत । तथा
च सूरौ सूरिणी सूरिण इत्यादि रूपम् । अतएवाभिधानमालायां सूरौति नाम्ना-
मुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादोवृत्तिकारैस्तु निच्चं स्वीकृत्य सूरिणित्युदाहृतं,
तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि सदा पश्यन्ति सूरयः, विसूरयो दधातो विश्व-
मायुः इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् ॥ अदि ॥ अद भक्षणं शद शतने
भू सत्तायाम् शुभ शुभ शोभार्थं । अद्रयो द्रुमशैलाकीः इत्यमरः । भूरिर्ना वासुदे-
वे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्यं स्याद्वाच्यलिंगकः इति मेदि-
नी ॥ वङ्क्त्रादयः ॥ वक्त्रि काटिल्ये डुवप् षीजमन्तान् । निपातनात्मप्रसारणा-
भावः । अहिर्भाषार्थश्चुरादिष्यन्तः अचि गतो गत्यारम्भे च जिभी भये ॥ तन्दि-
रिति ॥ कृदिकारात् इति ङीष् । तन्दी निद्राप्रमोलयोः इति मेदिनी तन्दी त-
न्दिश्च तन्द्रायाम् इति द्विरूपकोशः । विभज्य नक्तं दिवमस्ततन्द्रिणा इति भार-
विः । प्रत्ययस्य कित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ राशदि ॥ रा दाने
शदङ् शतने । शत्रिर्नाम्नोधे विष्णो इति मेदिनी । शत्रिमय उपमाकेतुर्मययः
इति मञ्चस्य वेदभाष्ये उपमा उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिम-
ति व्याख्यातम् ॥ अदेः ॥ अद भक्षणं । अत्रिभु निर्भदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्-
त्रिन् इति पठित्वा अत्रिरित्युदाजङ्गस्तत्र । त्रिवेष्टमिडी प्रत्ययान्तरदैयर्थात् ।
गोवर्धनस्तु अदेमत्रिन् इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नन्मञ्जा अत्री अत्रि-
णौ अत्रिण इत्याह । तदपि निच्चे सत्याद्युदात्तत्ववत् । न चेष्टा पत्तिः जङ्गीन्या

अत्रिणं प्रणिमं अग्रे हसिन्या अत्रिणम् इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् ।
 अत एव न लुप्तमांगस्य इति मूत्रे अदेस्त्वितिश्च इत्येव कैथ्यटोऽप्याहतिदिक् ॥ प-
 तेः॥पत्नृ गती॥पततिरिति । पञ्चवाचकात्पतञ्चशब्दान्मत्वर्थे इति तु नास्तः । पतन्ती
 पतत्रिणी पतत्रिण इत्यादि॥सृकाण॥मृड् प्राणत्यागे करण शब्दार्थः करणगती
 मरीचिः कपणं दीप्ती ऋषिभेदे च दृश्यते इति विश्वः । मरीचिर्मुनिभेदे ना ग-
 भस्तावनपुंसकम् इति मेदिनी । कणीचिः पुष्पितलतागुच्छयोः शकटे स्त्रिया-
 म् इति च ॥ श्वयतेः ॥ ट श्रोत्रि गतिवृद्धोः अस्मादीचिप्रत्ययस्थित्यात् ॥ वे-
 जः ॥ वेज् तन्तुमन्तानि अस्मादीचिर्डित्स्यात् । वीचिः स्वल्पे तरंगे स्यादङ्कारागे
 सुखे द्वयोः इति विश्वमंदिन्यो ॥ ऋहनि ॥ ऋ गती हन हिंसागत्योः ॥
 कपनः कित्वाद्गुणाभावः । पुरुषः पुरुषे सांख्ये च पुं नागपादपे इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥ पुरः कुपन् ॥ पुरअग्रगमने ॥ पूनहि ॥ पू-
 पालनपूरणयोः णङ् वञ्चने कल शब्दसंख्यानयोः । पुरुषं कबुरे
 रुक्ते निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत् इति मेदिनी । नहुषो राजविशेषे नागभि-
 व्यपि इति हेमचन्द्रः । उपचक्षित्वाद्गुणशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आमादित्वाद्-
 षादित्वाद्वाद्युदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च देवा अकण्वद्गुणस्य विश्वम् इति मन्त्रस्य
 भाष्ये स्पष्टम् । कलुषं त्वाविलैनीसोः इति विश्वः ॥ पीयोः । पीयूषममृतं सुधा
 इत्यमरः । पीयूषं समदिवसावधिजीरे तथा मृतं इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह
 पीयूष इत्यादि ॥ मस्जिः ॥ टुमस्जो शब्दो अस्माद्गुणस्याङ्कारमागमश्च धातोः,
 मिदच्चाऽन्त्यात्परः मस्य सुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य भरो भरि इति वा लो-
 पः ॥ लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मज्जूषा काष्ठमयं द्रव्यं पेटक इति याव-
 त् । पिटकः पेटकः पेट मज्जूषा इत्यमरः ॥ गण्डेः ॥ गडि घटनैकदेशे । गण्डु-
 षो मुखपूरणः ॥ अर्तः ॥ ऋ गती । उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति
 स्फोरयति अररुः । अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । कश्चिद्या-
 विररुः शूरमर्त्यम् । आपारकमदेवयजनो जहि इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात्
 अत्र व्याचक्षते । मानः शंसाररूपः इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोयमिति साधवे-
 नोक्तं यत् तत्प्राट्ठिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वा-
 नुपपत्तिप्रसंगात् तस्माद्भातेः लिटः कसुश्च इति कसौ ररिवानित्यनेन नञ्समा-
 से डस्यररुष इति व्याख्ययम् । ततश्च तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रक-
 तिस्वरे सत्याद्युदात्तत्वं सिद्धति गुरुद्वयोऽररुषे दधन्ति इत्यत्र स्वयमेव रातेः
 कसन्तस्य नञ्समासे इत्यादि व्याख्यानात् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः इ-

त्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति ॥ कुट ॥ कुट कौटिल्ये अस्मादहः स्यात्स च कित् ॥
 चित्थमिति । गाड् कुटादिभ्यः इति छित्त्वं नव गुणाभावमिहैरिति भावः ॥
 शक्तिर्गत्वर्थ इति ॥ शक्तृ शक्तौ इत्यस्मादटन्निव्ये के । क्लोवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्
 इत्यमरः । देव देवने ॥ करट इति ॥ डङ्गञ् करणे कृ विवेषे इत्यस्माद्वा अटन् ।
 काकेभगण्णौ करटौ इत्यमरः । वरटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनिपकाद-
 शाङ्गादिशब्दे दुर्दुरुटेऽपि वायसे इति मेदिनी ॥ कटकी ॥ डङ्गञ् करणे कट वर्षाव-
 रणयोः । करम्बो मिश्रिते बान्तो, भान्तस्तु दधिमक्षुषु इति विश्वः । कदम्बं निकुरम्भं
 स्यान्नोपसर्गपयोः पुमान् इति विश्वः ॥ कलि ॥ कल संख्याने कर्द कुक्षिते शब्दः ।
 कलमः पुंमि लेखिन्यां शाली पाटखरेपि च इति मेदिनी ॥ कुणिपुत्थोः । पुत्त
 महत्त्वे ॥ कुपेः ॥ कुप क्रीधे अस्मात्किन्दित् स्यात् वकारश्चान्तादेशो विकल्पे न ।
 तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् इत्यमरः । बाहुलकात् अलभूषणादौ अलिन्दम् । यस्या-
 मलिन्देषु न चक्ररेव मुग्धाङ्गना गीमयगोमुखानि इति भाषः ॥ नो पञ्चेः ।
 पञ्च मङ्गे निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् । उपसर्गात्सुनोति इत्यादिना षत्वम् ।
 चजोः इति कुत्वम् । आभुरस्य निपङ्गयिः । रश्कूवर इत्यर्थः ॥ उदि । ऋ गतौ
 उत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥ मर्तः ॥ ऋ गतौ अस्मात् घथिन् णित्या-
 त् । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः चत्ता च मारथिः इत्यमरः ॥ खर्जि ॥ खर्ज
 मार्जने पिञ्ज हिमायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमम् ऊरुजलचौ स्तः ।
 भर्जूरः कौटिल्ययाः इति मेदिनी हेमचन्द्रो । कृपू सामर्थ्यं बाहुलकात् कृपो रो-
 लः इति लत्वभावाः । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनमारचन्द्रमंशः मितभ्यो हिम-
 वालके इत्यमरः । वज्र संवरणे वल्लूरम् । उत्तमं शुष्कमांसं स्यान्नल्लनूरं त्रिलि-
 ङ्गकम् इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । भर्के मंडुकवर्षाभूशालूरप्लवददुराः
 इत्यमरः ॥ लङ्गेः ॥ लङ्गित्यर्थः । लाङ्गलं पुच्छशेफयोः इति मेदिनी ॥ कुसुल
 इति । कुस श्लेषे दन्त्यसकारवान् कुसुलं च कुमीदृशं मध्यदन्त्यमुदाहृतम् इति
 विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः तम् ग्लानौ वृग् दीर्घत्वञ्च । ताम्बूलो नागव-
 ष्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् इति । शृ हिमायाम् धातोर्हि हिर्द्गागमश्याशार्दूलो
 राजसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च मत्तमेतूरस्थितः इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । उत्त-
 रस्थितः उत्तरपदभूतः । शार्दूलशब्दस्तु श्रंशवाचो इति यथा । दु गतौ कु शब्दे
 पनयोः कुक्च दुकूलं श्लेषवस्त्रे स्यात् चौमि च इति मेदिनी । कुक्कूलं शङ्खुसंकी-
 र्यांश्वस्त्रे ना तु तुषानले इति विश्वमेदिन्यौ । शिरोषादपि मृदङ्गी कं यमायतलो-
 चना । अयं क्व च कुक्कूलोऽग्निर्कर्कशो मदनालः इति प्रयोगश्च ॥ कुवः । कु शब्दे

कुचः स्तनः । कुचकृचो स्तनी मतो इति विश्वः । कुचीति टित्त्वान्डीप् ॥ समी-
 णः ॥ इण् गतो अस्मात्सम्य, पपदं चट् स्यादीर्घश्च धातोः ॥ सिवे । पिवु तन्मु-
 तानि अस्माच्चट् प्रत्ययः स्यात्, टरूत्वं च टित्त्वान्डीप् । सूची तु मीवनद्रव्ये व्या-
 द्भिकाभिनयान्तरे इति मेदिनी ॥ शमेः ॥ शम उपशमे शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलो
 ह्रमण्डलकं पर्वो । शुभान्विते त्रिषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलबमिति । गर्भाशयो
 जरायुः स्यादुल्वं तु कल्लोऽस्त्रियाम् इत्यमरः । शुच शोके चस्य लत्वं गुणाभावश्च
 प्राग्वत् । शुल्बं ताम्ब्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलमनिधौ इति मेदिनी हेमचन्द्रौ । वो
 गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु अस्य नुमागमो ऋस्त्वञ्च । ववयोरभेदाद्विम्बम् ।
 विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम् । विम्बिकायाः फले क्लीबं कृकमा-
 से पुनः पुमान् इति मेदिनी ॥ स्थस्तः । षा गतिनिवृत्तौ स्तम्बो गुल्मे तृणादी-
 नामप्रकाण्डद्रुमेपि च इति विश्वः । स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः इति मेदिनी ।
 स्याद् गुच्छकस्तु स्तम्बकः इत्यमरः ॥ शाशपि । शो तनूकरणे शप आक्रोशे शादो
 जम्बान्शप्ययोः इत्यमरः । शप्यं बालतृणं घामः इति च । शादः स्यात्कर्दमः शप्ये
 इति मेदिनी । शब्दो निनादः ॥ अष्टादयः । एते दन्तान्ता निपात्यन्ते । अव-
 रक्षणे । वस्य वः । अष्टः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥
 कौतः । कु शब्दे कुन्दो माघ्यः स्त्री मुकुन्दभूमिनिव्यन्तरेषु ना इति च मेदिनी ॥
 वलिमलि ॥ दल संवरणे संचरणे च मल मल्ल धारणे तनु विस्तारे । वलयः
 कंठरोगं ना कङ्कणे पुंनपुंसकम् इति मेदिनी । मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश
 आरामे त्रिवृतायां तु योषिति इति च । आभजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः इत्यमरः ॥
 वृहोः । वृज् वरणे वृज् हरणे आभ्यां कयन् ज्ञात् यथाक्रमं पुरदुगावागमौ च
 भवतः । कयनः कित्त्वं त्विह गुणाभावार्थम् । ऋयते विषयैरिति हटयं गगः ॥
 मिपीभ्याम् । डुमिज् प्रक्षेपणे पीङ् पाने । मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः इत्यमरः । पीयत्
 रसानिति पेरुः ॥ पिबतेरिति । पा पाने । हटचन्द्रोक्तिमाह संवत्सरवपुरित्यादि ॥
 जञ्जादयः । रुप्रत्ययान्तानिपात्यन्त्यं । जनी प्रादुर्भावे नकारस्य तकारः । जलुः स्क्व-
 सन्धिः । संधी तस्यैव जनुणी इत्यमरः । तस्य पूर्वोक्तस्य स्क्वस्य सन्धी इत्यर्थः । असु
 क्षेपणे अशू व्याप्ती संचाते च सप्त, अशु च नयः जलम् । शोडी ऋस्त्वञ्च गुगागम-
 यः । शिष्टुर्ना शाकमात्रे पि शोभाञ्जनमहीरुहे इति मेदिनी ॥ रुशादि । रु शब्दे
 शदल्य शातने स्थितः । कृष्णमारुकरुत्यङ्क, शङ्क, शम्बररौहिषाः इत्यमरः । रुर्दल्ये
 सृगेपि च इति मेदिनी ॥ जनिदा । जनी प्रादुर्भावे डुदाश् दाने च्युङ् गतौ सृ-
 गतौ वृज् वरणे मदी हर्षे षम ष्टम अवैकल्ये णम प्रह्वत्वे शब्दे च डुभृज् धारण-

पौषणयोः । ण्यो नवभ्यो यथासंख्य नव स्युः । जनैरिडागमनापि जनित्वं तिरूप
मिडाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ च्योत्न इति । तृणो । अस्वादृष्टिः ॥ सृष्टिरिति ।
क्लिन्नः क्लिष्टाच्च गुणः । नित्वं त्वाद्युदात्तार्थम् । सृष्टिष्विभ्यां कित् इति तिप्रत्यये
त्वन्तोदात्तः साधितः ॥ वृश् इति ॥ शकः कित्वाच्च गुणः ॥ मत्स्य इति । स्यप्रत्यये
चत्वं दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् । ऋतन्यञ्जि इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः ॥
षण्ड इति । बाहुलकादात्वादः प्रत्ययसंज्ञा न, प्रत्ययः ईडस्य तु प्रयोजनाभावा-
च्चेत्संज्ञा । शमैर्ऽऽ इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । मायं मायो भवत्कीशः
कीषः षण्डश्च षण्डवत् इति द्वि- - शः षण्डो वर्षवरः इत्यमरः ॥ नट इति ।
नमतेर्ऽऽटः । नटो नत्थीषधी स्त्री स्याच्छ्रं प्राशोकयोः पुलान् इति मेदिनी ॥
भरट इति । विभर्तेरटच् ॥ अन्येभ्योपि । इयद्वाटयान् वत्ते च ॥ पा पाने अस्मा-
दित्यन् ॥ भृशमिति । भृज् भृक् । कुम्भः । कुम्भश्च प्रणं प्रमादुश्च उम ईद इत
न्य प्रयया भ्यः । कुम्भं हेमन्ति महारजने ना कमण्डनी इति मेदिनी ।
कुम्भस्त्वोरजनेन चरोरयोः पलपण्या इति च । कुम्भेन जीवन् वृक्षां क्लीबं
विभक्त्योदक इति चाइह चत्वं तृतीया ऋस्व दिर्घादिश्च तन्वणोपात्तः तृपा-
कप्यान् इति सूत्रे ऋस्वादिर्वति वृत्तिकः । हरदत्तादिप्रत्ययः पृष्ठं न निर्णीतम् ।
पारलोकिककुम्भोदमौदत् इति श्रीहप्रयोगात् । त- - दराप ॥ सानमि ॥ भनी
तारिति । षण्ण दाने ॥ वृजा नृक् चेति । वृज् वरणं अस्मादमि । दगपाद्या तु
सानमिषणमि इति पठित्वा वृजा नृक् च षणमिर्लक्षणपाल इति व्याख्यातम् ।
युक् चैतत् । षणमिं भूरिधायनम् इत्यादिमन्त्वानुगुणत्वात् ॥ पणमिर्लक्षणम् । पृ
पाल तपूरणयाः अस्मादमिप्रत्ययो नृक् च ॥ मण्डला इति । उल्वप्रत्यया नुमा
गमश्च धाताः । तन्वा तण्डलात्विभजत् इह चित्स्वरः । तण्डुलः स्याद्विहङ्गं च
धात्यादिनिकरे पमान् इति मेदिनी ॥ अड्कुश्च इति । अस्माद्य दिस्वरणास्ती-
दात्तः । तथा मन्त्रः । दीवं ह्यड्कुशं पथा इति । अड्कुशाम्वा स्थायः स्त्रियाम्
इत्यमरः ॥ चपेराल इति । चप भक्षणं प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तः । उय दन्तस्य आल
जिति चितमाह । तत्र । चपाल ये अत्रयुपायं तज्जति । चपालः स्वतः स्वरवः
पृथियाम् इत्यादा चित्स्वरादशनात् । अमरात्किमाह चपाल इति ॥ इल्ल
इति । इल स्वप्नेरणयोः । उल्व गुणाभावः । इल्लना तारका राजभदे ना दत्य
मत्स्ययोः इति मेदिनी । इल्लनास्तच्छिरोदेशे तारका निवर्तन्ती याः इत्यमरः ।
पा पाने अस्मादलच् लुगागमः ऋस्वत्वं च । पितृव्यान्मादात्तं पत्न्यलमत्यमरः ॥
इकार इति । एपरत्वाभावा खप्रत्ययश्चरति बोध्यम् । धिष्ण्यं स्थाने गृह्ये मेदिनी

इत्यमरः । धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्वसु ऋचे शक्ती च इति मेदिनी ॥ शलेः । शल
 गती । शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लोबं खेडेषुतोमरे । मदनद्रुखाविधीनां इति
 मेदिनी ॥ मूशकि । मूङ् बन्धने शङ्कृ शक्ती षवि शब्दे । मूलं शिफाद्ययोः । मूलं
 वित्तं न्तिके इति मेदिनी । शक्ताः प्रियंवदे इति विश्वेयनिघनेमरः । अम रोगे
 चुरादिष्यन्तः । ब्राह्मकादेवोपधाङ्गस्वः । अमला रसविशेषे स्यादमली चाङ्गेरि-
 कौषधी इति मेदिनी ॥ माक्षा ॥ मा माने । क्रीडेदने । षस स्वप्ने । माया स्या-
 त्काम्बरीबुद्धोर्मायः पीताम्बरेसुरे इति मेदिनी ॥ छाया स्यादातपाभावे प्रति-
 विम्बार्कप्राप्तिः । पालनोत्कांचयोः कान्तिसत्त्वोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम् इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ वृचादीनां फलं सस्यम् इत्यमरः ॥ सुनोतेरिति । पुञ् अभिषवे
 सस्यं वामे प्रतीपे च इति मेदिनी ॥ जनेः । जन जनने यकः किञ्चमुत्तरार्थम् ।
 जन्यं हृदपरीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्यात्जनकं
 पुमान् । त्रिषृत्पाद्यजनिवोश्च नवोटासातिभृत्ययोः । स्निग्धे इति मेदिनी ॥ आ-
 स्वपचे रूपमाह जायेति ॥ अघ्न्यादयश्च ॥ अघ्न्य इति । यकः किञ्चात् गमहन
 इत्युपधालोपे हो हस्तेः इति कुत्वेन हस्य घः । अडागममनुक्ता नञ्पूर्वाहन्ते र्यं-
 गित्यन्ये ॥ अघ्न्येति ॥ स्त्रियां टाप् । माहेयो मौरभेयो गौरुखा माता च षङ्कि-
 णी । अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात् इत्यमरः । सम्पूर्वाडाजो यक् आतो लोपश्च ।
 सन्ध्या पितृप्रमृनद्यन्तरयोर्युगमन्धिषु इति मेदिनी ॥ कन्या कुमारिकागौर्योरो-
 षधोराश्रिभेदयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ व न्ध्येति । बन्ध बन्धने । वन्यस्त्वफलह-
 चादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम् इति मेदिनी । कौतेर्यति डुक् । कुडामित्यु-
 च्चलदत्तः । यतोनावद्वत्याद्युदात्तः । डक्प्रत्ययान्तोयमन्तोदात्तः इत्यन्ये
 इति निवाते वातत्राणे इति सूत्रे तृप्तिः । डित्त्वाटिन्लोपे मति कित्करणं व्यर्थं
 स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्ककाराड्डकारस्येत्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं स्थिते
 घ्न्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥ सामदि । ण्णा शौचे मदी हर्षे पद गती ऋ
 गती पू पालनपूरणयोः शङ्कृ शक्ती अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः
 इति मेदिनी । पर्व क्लोबं सह यस्य प्रस्ताबेलक्षणात्तरे । दर्शप्रतिपदाः
 सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि इति चाङ्गोन्नाविति । वनोर च-
 इत्यनेन ॥ अङ्गुलिरिति । एतच्च आरोहत् दशतं शक्तीरभिम इत्यादिमन्त्रव्या-
 ख्यायां स्पष्टम् । शक्तीरुन्दसो भेदे नदीमखलयोरपि इति मेदिनी ॥ शीङ् ॥
 शीङ् स्वप्ने कृश आह्वाने रोदने च रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च जि जयं चि
 निवासगत्थोः स्र गतौ ध्रु धारणे ॥ ध्याप्योः । ध्यै चिन्तायाम् ध्यैङ् ह्रस्वी आभ्यां

कनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धाताः हलः इति दीर्घः ॥ अदेः । अदे भक्षणे अस्मा-
त्कनिप् धकारयान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥ प्रईर । ईर गती शदल् शतने आ-
भ्यां प्रपूर्वाभ्यां कनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ प्रेर्त्वरिति । स्त्रियाम् वनोर च इति
डोत्री ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ डूपचष् पाके तुडि ताडने तोडनं दारणं हिसनं च ।
वल संवरणे वटे वेष्टने यज देवपूजादौ काश्टदीप्तौ यतो प्रयत्ने । यतिः स्त्री पाठवि-
च्छेदे निकारयतिनोः पुमान् इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे । कलृ चलने भ्वा-
दिः । केला विलासे कण्डादिः । किल शैत्यक्रीडनयोः तुदादिः । कुट कौटिल्ये
हित भावकरणे बुध अवगमने टुनदि ससृहौ कल शब्दसंख्यानयोः । गाड् कु-
टादिभ्यः इति छित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ कौटिः स्त्री धन-
वोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः इति मेदिनी । बोधिः पुंसि समाधेय भेदे पिप्पल-
पादपे इति च । नन्दिर्युताङ्ग आनन्देऽस्ती नन्दिकेश्वरे पुमान् इति च । इह
इन् इत्येव सूत्रं सर्वधातुभ्यः इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यश्च इत्या-
दावपि बोध्यमित्याहुः ॥ ह्रपिपि । ह्रज् हरणे पिप्पलू मंचूर्णने रुह बीजजन्मानि
प्रादुर्भावे च हतु वर्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् । विद सत्तायाम् । विद्यते पण्यम-
स्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । छिटिर् ह्रं धीकरणे कृत मशब्दने हरतः
कीर्तयतश्च अच इः इति प्राप्तौ इतरेषां तु इगुपधात् इति कप्रत्यये प्राप्तौ वचनमि-
दम् यमानिलेन्द्रचन्द्राकविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शकाराहपिकर्मकेषु छरिर्ना कपिले
त्रिषु इत्यमरः । वर्त्तिर्भेषजाभ्यां नयनाष्टानल्लेखयोः । गादानल्लेपनी दीपद-
शादीपेषु योषिति इति मेदिनी ॥ वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् त्रिग्रामङ्गुलिमृदा-
यां स्यात्परिष्कृतभूतले इति च । जीतिः प्रकादप्रशमोर्विकार कदमेऽपि च इति
विज्ञः ॥ इगुपधात् । कृष विलिखने ऋषो गतो शुव शक्ते लिप उपदह इत्यादेरि-
गुपधाद्वातोरिन्स्यात्स च कित् । केवित्तु इगुपधात्कः इति पठित्वा इनाऽपवादः
किप्रत्यय इति व्याचक्षुः । तन्न । प्रत्ययस्वरण ऋष्यादीना मन्तोदात्तापत्तः । न
चेष्टापत्तिः । अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिः ऋषिावप्रः शुचिः कविः इत्यादौ ऋषिशुचि-
प्रभृतोनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चरम् अथ मादौभ्यः कर्षिमित् कृपस्व इ-
त्यादौ कर्षिषश्चान्तोदात्ता न सिध्यदिति वाच्यम् । डकुष्यादभ्यः इतोक्प्र-
त्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ऋषिर्वदे वसिष्ठादौ दाधतो च पुमानयम् इति
मेदिनी । शुचिर्ग्रीष्माणिशुङ्गाश्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि इति च ॥ भ्रमः । भ्रमु अन-
वस्थाने अस्मादिन्स्यात्स च कित् संप्रसारणं च । भ्रमिं विद्यथावमवो पुषान्तइति
मन्त्रे भ्रमिं भ्रमणशीलं दारद्रजनामिति वेदभाष्यम् ॥ कृमि । क्लृ पाठविच्छेपे

तसु काङ्क्षायाम् शतिस्तम्बी सौखी एभ्य इन्स्यात्स च कित् एषामत इकारा-
देशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः । कृमिर्ना क्रिमिवत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे इति
विश्वमेदिन्यौ । पारतं पारदं वासो वासरः क्रिमिवत्कृमिः इति हिरूपकीशः ॥
तिमिरिति । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिर्गिलः । तिमिर्गि ल-
गिलो प्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति लक्षण इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् ।
केचित्तु तद्विलोऽप्यस्ति राघव इति पठित्वा राघवं प्रति लक्षणवाक्यमित्याहुः ।
शितिः कृष्णे सिते भूर्जे इति विश्वः । शितिर्भूर्जे वा सितसिततोऽस्त्रिषु इति
मेदिनी ॥ मनेः । मन ज्ञाने अस्मादिणस्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्या-
त् । मन्यते जानातीति मुनिः । मुनिः पुमान्वसिष्ठादौ वंगसेनतरो जिने इति मे-
दिनी ॥ वर्णः । अस्मादिन् स्यात्स च कित् वसि । वस निवासे ङुषप् बीजम-
न्तानि यज देवपूजादौ राज्ञो दीप्तौ व्रज गतौ षट् लृ विशरणादौ ह्न हिंसागत्योः
वायु शब्दे वट व्यत्यायां वाचि ग्यन्तः ङृञ् वरणे ग्यन्तः ॥ वार्मिरिति । दन्थम-
कारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वासादीनामिव वरणानां कर्त-
व्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र स्कीः इति मलोपः प्राप्नोति
इति भाष्यम् । वापिरुटकाधारः । वापी प्रसिद्धा । राज्ञः स्त्री षड् लृक्स्त्रियोः
इति मेदिनी । इह वादीति ग्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इङ् । तथा
च भूवादि सूत्रे वदन्तीतिवादयो वाचकाः इति न्यासकारादयः । वारिः स्मृता
सरस्वत्यां वारि ङ्गीविरनीरयोः । वारी घटीभवन्त्योः इति विश्वः । ङृञ् हरणे
अस्मादिङ् । हारिः पथिकमन्तानद्युतादिभंगयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नहः
णह बन्धने अस्मादिङ् स्यात् भक्षान्तादेशः ॥ स्त्रियामिति । लिङ्गानुशासने स्त्रि-
यामित्यधिकारे नाभिर्नक्षत्रिय इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥ पुंस्त्वपीति । तथा
व मेदिनी नाभिर्मुखानृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीकं स्यात्
त्रिषु कस्तूरिकामदे इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्त समुच्छ्वसत्यङ्कजकोशको-
मलेरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभभिः इति ॥ कृपेः । कृप विलेखने इत्यस्मादि-
ङ् ह्रिश्च इको गुणवृद्धौ इतीकाः स्थाने एव ह्रिश्चिरित्युदाहरति कार्ष्णिर्निति ॥ भा-
षायां तु कृषिरित्येव ॥ अः ॥ शृ हिमायाम् अस्माच्छकुनौ वाच्ये इज्स्यात् ।
शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि
च इति मेदिनी ॥ कपिलकार्दित्वाल्लवम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्ज-
रके पुमान् इति मेदिनी ॥ जनि । जनी प्रादुर्भावे घञ् अदन आभ्यामिण् । ज-
निवध्योश्च इतोणि ह्रिश्चप्रतिषेधः ॥ जनिरिति । स्त्रीनिङ्गम् । कृदिकारात् इति

पक्षे ङोष् । जनी सोमन्तिनीवध्वात्पतावीपधीभिदि इति मे-
दिनी ॥ अजि ॥ अज गतिनेपणयोः अत सातत्यगमने । बाहुलकादजर्विभा-
वो न ॥ पादे । पादोपपदे अज्जतिभ्यामिण् । पादस्य पदाज्यातिगोपहन्तेषु इति
पदादेशः । पदाजिः पादारी । पदातिपत्तिपदगपचदातिकपदाजयः । पदश्च पथिक-
श्च इत्यमरः ॥ अशिपणाय्योः । अशिश्च पणायिश्च अशिपणायी तयोरिति विश-
हः । अशू व्याप्तिपण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्यथाक्रमं
रुडायप्रत्ययलुको च भवतः । राशिर्मेषादिपुञ्जयोः इति मेदिनी ॥ वान्तः । वा
गतिगन्धनयोः अस्मादिण् स्यात् ङित्वाट्टिलापः ॥ प्रे ॥ प्रपूर्वाद्धरेतः कूपं वाच्ये इ-
ण् । पुंस्वेवान्त्युः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंमि वा इत्यमरः ॥ नौ । व्यञ् संवरणे ।
स्त्रोक्तोवस्त्वन्त्ये पि नौवोपरिपणं च इत्यमरः । परिपणो मूलधनम् ॥ समानं ।
स्या प्रथमे ॥ इण् स्यादिति । यन्तृज्ज्वलदन्तं नोक्तमिच् स्यात्स चोदात्त इति ।
तत्र । संनिहितेन जनिघसिभ्यामिण् इत्यनेन वपियजि इत्यादिना विहितस्येभ्यो
विच्छेदत्वात् । यदपि तेनैव नौव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तमिज्जानुवर्तते, न त्विण् ।
उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि मायं
धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थानं विधेय
मानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स
इज् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतम् ।
तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिर-
क्तं समानस्य च्छन्दमि इति सूत्रेण सभाव इति । तदपि
न । लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च सखायमवशो न स-
खायस्त्वा वहमहे । सखा सखिभ्य ईडाः इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखि-
शब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इज्जुदात्त इत्युज्ज्वलदन्तादिव्याख्या-
नं वेदवाक्त्तनिभिन्नत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥ आङि । अिञ् सेवायाम् इन हिंसाग-
त्योः । अमरोक्तमाह स्त्रिय इति । एवं च सुप्रातसुश्व इति सूत्रं चतुरर्थेति
तालव्यपाठः संगच्छत एव तत्सूत्रे दन्त्यपाठस्तु तत्सूत्रप्रयाचनामूलक एवेत्यवधि-
यम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति, चेत् । अचाङ् ।
अकारात्तेन दन्त्यगभिंशास्रशब्देन विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्र-
तिपत्तव्यम् । अस्रः कौण्डे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते इति मेदिनीकोशादि-
ति । अहिर्ह चासुरे सर्वे इति मेदिनी ॥ अच इः । अजस्ताडातोरिः स्यात् । ह
शब्दे पूञ् पवने पविर्वज्रम् । तू प्लवनतरणयोः । तारिर्वस्त्रादिस्थापनभाण्डम् ।

स्त्रियां नोस्तरणिस्तरिः इत्यमरः । कु शब्दः । कविर्वाल्मीकशूद्रयोः । सूरौ का-
 व्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु यां षति इति मेदिनी ॥ ऋ गतौ । अरिः शत्रुः ।
 कपिलकादित्वाद्द्वैकल्पिकलत्वम् अलिभ्रमरः ॥ खनि । खनु अवदारणे । कष
 खष इति दण्डके हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः असु क्षेपने व सञ्चाच्छादने
 वन षण सञ्चक्रौ वनु याचने षण्ण दाने ध्वन शब्दे ग्रन्थ बन्धने उभौ चुरादौ चल
 कम्पने । एभ्य इः स्यात् । खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् इत्यमरः । ण्यन्तात् अच
 इः इति इप्रत्यये खानिरपि । खनिरिव मता खानिः इति द्विरूपकोशः । ग्रन्थि-
 स्तु ग्रन्थिः णे ना बन्ध रुग्भेदपर्वणोः इति मेदिनी ॥ ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इत्यम-
 रः ॥ वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यस्मादिप्रत्यये वनिर्याच्छा इत्याहुः ॥ चलिः
 पशुरिति । चरिभ्यश्च इति पाठान्तरम् । चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि चरिः पशुः ॥
 हतेः । हत् वर्तने अस्मादिः स्यात् । बाहुलकाल्लोकेपि साज्यं त्रिवर्तिसंयुक्तम्
 इति प्रयोगः । वर्तिर्भेदजननिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादी-
 पेषु योषति इति मेदिनी ॥ भुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः अस्मादिः स्यात्स
 कित् । भुजिरग्निः ॥ कृगृष्टु । कृ विलेपे गृ निगरणे शृ हिंसायाम् । पृ पालनपर-
 णयोः । कुट कौटिल्ये भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधोकरणे वराहः शूकरो गृष्टिः
 कोलः पोत्री किरिः किटिः इत्यमरः । इगुपधज्ञाप्रोकिरः इति कप्रत्यये किर इ-
 त्यकारान्तोपि त्वचि त्वचः किरौपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः पथि इति द्विरूप-
 कोशः । गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदिः अद्रौ गिरिजके योषिहीर्णौ पूज्ये पुनस्त्रिषु इति मेदि-
 नी ॥ कुटिरिति । डोषि त् कुटी । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । कुटीरः । कुटिः कीटे
 पुमानस्यो घटे स्त्रीपुंसयोर्यङ्गे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चिदगुच्छके
 इति मेदिनी ॥ कुडि । कुडि दाहे ॥ कपि चलने आभ्यामिः किच्छाहातोर्नलोपश्च ।
 कपिर्ना सिंहके शाखासृगे च मधुसूदने इति च ॥ सर्वधातुभ्यः । डुकृञ् करणे
 चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि । जन जनने भस भर्त्सनदोष्योः शृ हिंसायाम् शर्म
 सुखे । ङा गतिनिवृत्तौ रुद्र अपवारणे चुरादिः चैङ् पालने सुष्ठु । चायते इति
 सुत्रामा इन्द्रः । कर्म व्याप्ये क्रियायाश्च पुंनपुंसकयोर्मतम् इति रुद्रः । चर्म
 वृत्तौ च फलके इति मेदिनी ॥ हङ्गे ॥ हृङ्गि हृदौ अस्मान्मनिबुद्धौ नस्या-
 कारे ऋकारस्य यणादेशः । ब्रह्म तत्त्व तपो वेदे न हयोः पुंसि वेधसि ऋत्व-
 ग्योगभिदोर्विप्रे इति मेदिनी ॥ अशि । अशू व्याप्तौ संचाते च शक्नु शक्नौ शक्मा
 इन्द्रः । कन्दसीत्यस्य शकिना संबन्धो न त्वशिना अत एव अश्मानमारोपयतः
 स्मरारे इति प्रयोगः । हृभृः । हृञ् हरणे डुभृञ् धारणपोषणयोः घृ धारणे स्र गतौ श्रु-

ञ् आच्छादनं शृङ्गिमायाम् ॥ शरिरोति । एतच्चञ्ज्वलदत्तगोत्याक्तम् ।
दशपाद्यां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने सृवात् प्रविष्य प्रत्यय च दीर्घादि नितं
च कृत्वा स्तृभ्यामोमन् इति पठ्यते कन्दोयहणं चानुवर्तितम् । युक्तं चेत्तत् ।
विपुतादो भरोमभिः । वातस्य सर्गाभिवन्सरीमणि स्तोत्रं बह्निमुष्टरीमा जुषाणा
यस्या मतिर्भा अदिद्युतत्सरीमणिः । निरखपाणिः । इत्यादिमन्त्रा-
णां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायासदृशनेन च्छन्त्यान्वृत्ते-
र्याख्यत्वाच्च । अत एव वेजः सर्वत्र इति सूत्रं सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥ जनि । जन
जनने सृङ् प्राणन्यागि ॥ वेजः । वेज् तन्तुसंताने ॥ निपात्यन्त इति । मनित्रन्ता
इति शेषः । स्ना आभ्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम संज्ञा । पिञ् वम्भनं । मो-
ममोमि स्त्रियामुभे इत्यमरः । व्यञ् संवरणं क शब्दं रोम गात्रकेशः । लञ् छेदने ।
लोम स एव । पा पाने पूगागमः । ध्ये चिन्तायाम् । बाहलकादन्येभ्योऽपि । यच्च
पूजायाम् । यज्ञः शोषश्च यज्मा च इत्यमरः । षू प्रेरणं सोमा चन्द्रः । दुधाञ्
धारणपोषणयोः । धाम देहे गृहे रश्मा स्थाने जन्मप्रभावयोः इति मेदिनी ॥
मिथुने । शृङ्गिमायाम् । सुठु शृणाति इति सुशर्मा राजविशेषः । कदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ माति । षोऽन्तक-
र्मणि । अत मातल्यगमने आभ्यां यथामंथ्यमर्तो स्तः । स्यति दुःखयति
दुरध्ययत्वात्मास । साम क्लोवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेपि च इति मेदिनी ।
आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसापि च ॥ घृतावरपि मनीषायां शरीर
ब्रह्मणोरपि इति च ॥ हनि । हन हिंसागत्योः मश शब्दं रोषकृतं च । मलिका
भक्षराली स्यात् इति हारावली ॥ कीरगन् । कु शब्दः । कवरः पाठकः । यव-
योरक्यात्कवरी केशविन्यासः । जानपद इति डोष् । अन्यत्र कवरा ॥ गिरः । गृ
निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं पारित्यज्य गक्ता डयत् इति विश्वञ्च डोडां उपत्यये
पृषोदरादित्वाद्भूतस्तकारलोपं गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति ॥ इदं । इदि
परमैश्वर्यं । उज्ज्वलदत्तस्तु किमिच्छितं नितं पपाठ । तच्चिन्त्यम् । इदं तत्पावमिन्द्र-
पानम् । इदं ते मोक्ष्य मधु इत्यादा नित्यसाराभावात् । दशपाद्यां तु इणो दमाक्
इति सूत्रितम् ॥ इदमिति । सर्वनामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शः ॥ कायतेः ॥ के गै
शब्दे प्रयोजनाभावादेव सकारस्ये त्संज्ञाविरहेमिडे डिभिरिकार उच्चारणार्थः ।
डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु सान्तमेव डिमिति सूत्रितम् ॥ किमिति ।
सर्वनाम ॥ सर्वधातुभ्यः ॥ दशपाद्यां तु अर्थात्मवधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन घृन्
इत्येव सूत्रितम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वम निवासं असु जेपण शसु

हिंमायाम् कृद अपवारणे ख्यन्तः । अस्त्रं प्रहरणे पापे करवाले नपुंसकम् इति
मेदिनी । पटल गती । पत्रं त वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः इति मेदिनी ।
पा पाने । पात्रम् । पित्त्वान्डीप् । पात्यमात्रे त्रिषु क्लीबं स्र, वादौ राजमन्त्रिणि ।
तीरद्वयान्तरे योग्ये इति मेदिनी । दंश दशने व्रश्चादिना षत्वे ण्वत्ते षितां डीषो-
नित्यत्वाद्वाप् । दंष्ट्रा ॥ भस्मजि ॥ भस्मज पाके । गम्ल गती । गम प्रह्वत्वे शब्दे
च । हन हिंसागत्योः । विश प्रवेशने अशू व्याप्तौ एभ्यः ण् न स्यादेषां वृद्धिश्च ।
भ्राष्ट्र इति संयोगादिलोपः । व्रश्च इति षत्वे ण्वत् । क्लोवेऽम्बरोषं भ्राष्ट्र ना
इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् ॥ दिवे ॥ दिवु क्रीडादौ अस्मात् ण् न स्यात् द्युदादेशः
वृद्धिश्च धातोः ॥ उषि ॥ उष दाहे खनु अवदारणे आभ्यां ण् न कित्यात् ॥ उष्ट्रः क्रमेलकः ॥
उष्ट्रक्रमेलक्रमग्रहाङ्गाः इत्यमरः ॥ मिवि ॥ षिवु तन्तुसन्ताने मुच्लृ मोचणे आभ्यां
ष्ट्रन्कित्यात् टेरुकारादेशश्चामृत्सिम्भ्यां चुरादिख्यन्ताभ्यां मेरचा रूपमिह रा
द्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः एरच् इत्यस्य घञो बाधकत्वात् ।
सूत्रं तु सूचनार्थम् सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः इति विश्वः ॥ अमि ॥ अम गतिशब्दसंभ-
क्तिषु चिञ् चयने जिमिदा स्नेहने शसु हिंसायाम् । आन्वमिति । अनुनासिक-
स्य इति दीर्घः । श्रोणिनस्त्रिपुरुषान्त्वमे खलाम् इति कालिदासः ॥ आलेख्याश्चर्य-
योश्चित्तम् इत्यमरः । मित्रं सृष्टिदि न द्वयोः । मूर्यं पुंमि इति मेदिनी । शस्त्रं लो-
हास्त्रयोः क्लीबं चुरिकायां तु योषिति इति च । प्रत्ययस्वरणेतेऽन्तोदात्ताः । शुन
आन्त्राणि पेषे । चित्रं देवानाम् । मित्रं नयम् । शस्त्रस्य शस्त्रमसि इत्यादि ॥
पुत्रः । पूज पवने अस्मात् क्रः स्यात् धातोर्ङ्गस्त्वं च । पुनाति स्ववंशानिति पुत्रः ।
पुत्रामा नरकस्तस्मात् त्रादते इत्यर्थं आतोऽनुपसर्गः कः इति कप्रत्यये पुत्र इति
व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ स्थायतः ॥ स्थैष्ट्य शब्दसंघातयोः ॥ स्त्रीति । डिच्चाटिलोपः ।
लोपो व्योः इति यज्ञोपः । टित्त्वान्डीप् । स्त्री योषिदवज्ञा योषा नारी सीम-
न्तिनो वधूः इत्यमरः ॥ गुष्ट । गुड् अव्यक्ते शब्दे धृञ् धारणे धी गतिप्रजननादौ ।
दुपचप् पाके वच परिभाषणे यम उपरमे षद्लृ विशरणगत्यादौ छद इति सीत्रः ।
गोत्रा भृगव्ययोगीत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनी यबोधे च काननक्षेत्रव-
र्त्तसु इति मेदिनी ॥ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च इत्यमरः । सत्त्वं
यज्ञमदादानच्छादमारण्यकैतवे इति मेदिनी । जत्रं ब्राह्मणानन्तरजातिः ॥
हुयामा ॥ हु दानादनयोः या प्रापणे मा भाने शु अवणे भस भर्त्सनदीप्त्योः ।
होत्राशब्द ऋत्विक्षपि स्त्रोलिङ्ग इति होत्राभ्यच्छः इति सूत्रे ह्रदत्तादयः ।
यात्रा तु पातनेपि स्याद्वमनोत्सवयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी । मात्रा कर्णविभू-

पायां वित्ते माने परिच्छेद । अक्षरावयवे स्वल्पं स्त्रीवं कात्स्न्येवधारणं इति च ।
कर्णशब्दग्रही श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः इत्यमरः । भस्त्रा चर्मप्रसविका इति
च ॥ गमेः ॥ गम्लृ गतो अस्मात् तन्व्यादातोराकारान्तादेशश्च । गात्रमङ्गं कले
उरे । स्तम्भेरमाश्रजङ्घादिविभर्गपि समीरितम् इति विश्वः ॥ दादिभ्यः ॥ दाप्
लघने एवमादिभ्यस्त्वन् । दात् धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पानं । योग्यभाजन-
योः पात्रम् इत्यमरः । क्षिनिवासगल्थोः । क्षेत्त्रमित्यादि योज्यम् ॥ भुवादि ॥ भु
सत्तायाम् । भावित्रं तैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वावित्रः । वादित्रं तर्थादि ।
गृ निगरणे ॥ चरेः ॥ चर गती अस्मास्मिन्नस्यात् हन्ते वाच्ये । हन्तं पदं चरित्रे
च इत्यमरः । ननु इत्प्रत्यये चरित्रमित्युक्तं, ततश्च प्रज्ञाद्याणि चरित्रमिति सिद्धौ
किमनेनेति चेत् । मैवम् । स्वरे विशेषात् ॥ अशि ॥ अशू व्याप्तौ एवमादिभ्य
इत्रः । चैङ् पालने एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् । वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥ धरि-
त्रोति । उत्र धारणे गौरादित्वात् डोष् ॥ अमेः ॥ अम गती अस्मादितः स्यात्स
च चित् । उत्रस्तु नानुवर्तने अस्वरितत्वात् । मित्रं नेति विप्रहं त्वमित्रमिति नपुं
सकम् ॥ आ ॥ इण् गतो । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयदेशः ॥ कपीरिति । कप स्वप
इति दण्डकः । समयानिकपाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकात् ॥ दुषे ॥ दोषा ।
दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य गुणाभावे दिवा ॥ स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धा
तार्थान्तादेशश्च स्वधयादि ॥ चितः ॥ चितो मज्जानि अस्मात्कक् प्रत्ययः स्यात्क
श्चात्तादेशः । अमरोक्तमाह चिक्रणमिति ॥ मूत्र पेशन्ये चुरादिरस्मात्समन् णि
लोपः । कुलपत्वे । मूत्र स्यात्कण्टकध्यात्मी पुंस्यै त्रिपु चाल्पक इति मेदिनी ॥
पार्तः ॥ पा रक्षणे अस्मात् डुमसुन्स्यात् । डित्वाटिलोपः । उकार उच्चारणाय
इत्युज्ज्वलदन्तः । वस्तुतस्तूगित्कार्यार्थः । सुपुं मोतिउगितश्च इति डोप् पुं सोऽम्
ङ् इति मूत्रे न्यामरक्षिताभ्यां पुनातर्मक्सुन् ऋस्वश्च इति पाठितम् । नृ शे डुम्सु
न् इत्यन्ये । भार्ये तु मूत्रेः मप् प्रमवे पुमान् इत्युक्तम् । उपयप्रतिपक्षार्था उपाया
अव्यवस्थिताः इति तत्त्वम् ॥ रुचि । रुच दीप्तावभिप्रीतो च । भुज पालनादौ ।
भुजिथस्तु स्वतन्त्रे च हस्तमूत्रकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ वसेः । वस निवासो
वस आच्छादनं । वस्तिर्होर्निरूहे नाभ्यधोभूमिदशासु च इति मेदिनी ॥ शाम
इति । शासु अनुशिष्टौ ॥ अस्यतीति । असु क्षेपणे । अगस्तिः कुम्भयोनी च वद-
मेततरी पुमान् इति मेदिनी ॥ मावसेः । अम् भुवि अस्मात्मावपपटिति स्यात्
बहुलवचनाच्च भूभावः ॥ वी । तम् उपक्षये अस्माद्विपृवात्तिः स्यात् । अङ्गुष्ठं म-
कानिष्ठे स्यादित्तिहादशाङ्गुलः इत्यमरः । स्त्रीपुं मयोर्वितस्तिः स्यात् इत्यमर-

माला ॥ पदि । पद गतीं प्रथ प्रख्याने आभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥ पात्तरिति ।
 पदातिः ॥ प्रथितिरिति । प्रख्यातिः ॥ तितुवेष्विति । ग्राहादित्वादित्वागमनिषेधो
 नेति भावः ॥ दृणातिः । दृ विदारणे अस्मात्तः स्यादातोङ्गस्त्वत्वं च । दृतिश्चर्मपुटं
 मस्ये ना इति मेदिनी । कृतृ । कृ विज्ञेयं तृ प्लवनतरणयोः कृपृ सामर्थ्यं । कि
 रीट मुकुट न स्त्री इति चन्द्रगोमी । कपीटमुदरे नीरे इति विश्वः । दशपाद्यां
 तु कृगृकृपिकपिभ्यः इति पाठित्वा कर्म्यीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ॥ रुचिर्वाच ।
 रुच दीप्तावभिप्रीतो च दच परिभाषणे कुच शब्दे तारे अथ वा क्रुञ्च कौटिल्या-
 ल्पीभावयोः । कितचः कित्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥ उचितमि-
 ति । वचिर्स्वाप इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ कुटिकुषि । कूडमलो मुकुले पुंसि न
 हयोनेरकान्तरे इति मेदिनी ॥ कुप निष्कर्षं । कुष्मलं कुर्दनम् । विकुसितमित्य-
 न्ये ॥ मवेधातुभ्योसुन् । दशपाद्यां तु असुन् इत्येव सूत्रम् । चिी संज्ञानं चित
 सञ्च तनं । चुरादिः । स्र गतीं गारादित्वान्डीष् । सरभो तु महासरः इति शब्दा-
 र्णवः । महान्ति सरांसि सरस्यः इति भाष्यम् । पय गतीं पोड् पानं । पयः स्यात्
 क्षीरनीरयोः इति मेदिनी । पदलृ विशरणार्द्धा । सदः सभा । वचदीप्ती । वचा
 नपुंसकं रूपं विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये इति मेदिनी । रुदिर
 अशुविमोचनं । रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यन-
 योः रोदस्यावपि रोदसी इति विश्वः ॥ वी गत्यादिषु । वयः पक्षिणि बाल्यादौ
 योवने च नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अन प्राणनं अनो भक्तम् । अनोश्मायः सरसां
 जातिसंज्ञयोः इति टचि तु षदन्तम् । पाकस्थानं महानसम्
 इत्यमरः ॥ तम, ग्लानी । तमः क्लीबं गुणे शोके सैहिके-
 यान्धकारयोः इति रभसः । तमा ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं
 वा ना विधुन्तुदे इति मेदिनी ॥ षह मर्षणे । सहो बले ज्योतिषि च
 पुंसि हेमन्तमार्गयोः इति मेदिनी ॥ तप संतापं । तपो लोकान्तरेऽपि च । चा-
 न्द्रायणादीं धर्मं च पुमान् शिशिरमाधयोः इति ॥ मह पूजयाम् । मह उत्सव-
 तंजसोः इति मेदिनी ॥ नभ हिंसायां भौवादिकः क्रियादिकश्च । नभोऽन्तरि-
 क्षं गगनम् इत्यमरः । नभं तु नभमा माई तपंत तपसा सह । रहं च महसा
 माई महं च महसा सह ॥ तमेन च तमः प्रोक्तं रजनापिरजः समम् इति द्विर-
 पकोशः । नन्वसुचप्रत्यये नभः सहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचाद्यचि
 नभं सहस्तममित्याद्यजन्ताः अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारान्तसकारा
 स्त्री नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति रजनापि रजः समम् इति कौशाक्षित्य एवेति

चेत् । अत्राहुः । रञ्ज रागि अस्मादसुनि भूरक्षिभ्यां कित् इति वक्ष्यमाणेना-
सुनः कित्वाचलोपे रज इति मिध्यति घञर्थ कविधानम् इति कप्रत्यये तु रज
इत्यदन्तोऽपि मिध्यतीति ॥ रणेः ॥ रप व्यक्तायां वाचि अस्मादसुन् स्यादत ए-
कारश्च । रेपोऽवद्यमिति । अरेपसा तन्वा इति मन्त्वं निरवद्ययेति भाष्यं उक्तं
नञ्पूर्वकरेपश्चदस्यानवद्यवाचकत्वात् ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्ता अस्मादसुन्स्याडा-
तोयुडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥ उर्जेः ॥ उज आजवे अस्मादसुन स्याद्वल् वाच्यं
वकारस्य लोपश्च । ओजां दोसाववष्टम् प्रकाशबलयोगादिति मेदिनी ॥
श्वः ॥ ट्ओशि गतिवृद्धोः अस्मादसुन्स्यात्संप्रसारणं च ॥ अयतः ॥ अिज् मदाय-
याम् अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्स्यात्स च किडातोः शिरादेशश्च । उत्तमांगं शिर-
शीपेम् इत्यमरः । घञर्थ कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरावाचो शिराऽदन्तो
रजावाचो रजस्तथा इति कोशान्तरम् । पिण्डं दद्याद्दयाशिर इति वायुपुराणे ।
कुण्डलोदघृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान् द्रोणिनालंभ्य
इव पङ्कजान् इति महाभारतम् ॥ अर्तः ॥ ऋ गतो अस्मादसुन् कित्स्यादातारू-
त्वं च । रपरत्वम् । उरो वरमंच वज्रश्च इत्यमरः ॥ व्याधा ॥ अतरेव व्याधा वाच्य-
सुन् तस्य शुडागमश्च स्यात् ॥ अर्ण इति ॥ पानीयमित्यर्थः ॥ इण् गतो अस्मा-
त्पापे वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥ रिचेः ॥ रिचिर् विरचने रिच
वियोजनसंपर्चनयोः इत्यस्माद्वाधने वाच्येऽसुन् ॥ रेक्ण इति । चजाः इति कुत्वं
अट्कुप्वाङ् इति णत्वम् । इह दशपादीहत्ता नटं नानुवर्त्य रेकः रेकमी इत्यदा-
हृतम् । तत्र । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । मण्डकप्रती मानाभावात्
च्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिचेर्धने चित्किञ्च इति पठित्वा नटं चानुवर्त्य
कित्वाद्गुणाभावे नुटश्चुत्वेन जकारे गिञ्च इति माधितम् । तन्नोक्तवदयोरप्रमि-
दत्वादुपेत्यम् । नित्यं रेकणो मन्तोः परिपत्तं ह्यारण्यस्य रेक्ण इत्यस्य प्रमिद-
त्वात् । वैदिकनिघण्टो च सुवर्णपर्यायिषु तथा पाठात् । वेदभाष्ये तु प्रकृतसूच-
णैव तस्य माधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव माधीनानिति टिक् ॥ चायतः ॥
चायु पूजानिशामनयोः अस्मादन्ने वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य नुट् च धातोर्ऋत्वत्वं च
यलोपः । चनां दधिष्वपथता सुते दधिष्वनधनः इत्यादिमन्त्वं तु प्रमिदोयंचनशब्दः
एतेन च णोऽश्चम् एट् टाच्च्य बाहुलकाणत्वमिति पठ्यते दशपादीहत्तिका-
रास्तदनुसारिणः पसादकारादयश्च परास्ताः ॥ हङ् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य पुडागमश्च । यथा रूपमिता
नञ्किञ्चदेवा अभिवपसाऽभृत् इत्यादिमन्त्वं तु प्रमिदोयंचनम् । शिपः स्याद्दृग्ण

पेलम् इति सुभूतिचन्द्रः ॥ अकारान्तोऽप्ययम् । शेषपुच्छाङ्गूलेषु शुनः इति वा-
 तिकं शेष इति निर्देशात् यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् इति वैदिकप्रयोगाच्च ॥
 स्र रोभ्याम् ॥ स्र, गतौ रोङ् अवणे आभ्यामसुन् तस्य तुट् च स्यात् । स्रोतोऽम्बु-
 वेगान्द्रिययोः इति विश्वः । रतेः शुक्रे पारदे च इति मेदिनी ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे
 अस्मादले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च । युट् चेत्यन्तस्थादिपाठस्तूज्वलदत्तस्य प्रमादि-
 कः । पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् ॥ उदके ॥ पातेरुदके वाच्ये-
 सुन्यात्तस्य युडागमश्च । कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरः ॥ अदेः ॥ अद भदणे । भिः
 सा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नम् इत्यमरः । द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा इति भारविः ॥
 स्कन्दे ॥ स्कन्दिर् गतिशेषणयोः अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्श्चान्तादेशः ॥ आप ॥
 आप्लु व्याप्तौ । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ऋस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य जुडागमस्तु वा
 स्यात् । अप्रखतोमश्विना अपांसि यस्मिन्नधिमदधुः ॥ बाहुलकादिति । उपलक्षण
 ऋस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि मन्त्रवात् । तथा च ब्रूवते कतमेऽपि नपुं-
 सकमापः इति कौशमुदाहृत्य सर्वमापोमयं जगत् इति प्रयोगो दुर्घटहन्तौ सम-
 र्थितः ॥ रूपे ॥ रूपे वाच्ये आप्रोतिरसुन् ऋस्वत्वं च धातोः । प्रत्ययस्य जुडागमश्च
 स्यात् ॥ अज इति भूतां जश् भशि इति पकारस्य बकारः ॥ उदके ॥ उदके वाच्ये
 आप्रोतिरसुन् ऋस्वत्वं च नुमागमो भक्षान्तादेशः ॥ नहेः ॥ नह बन्धने अस्माद्गर्णे
 वाच्येऽसुन्भक्षान्तादेशः स्यात् नभो व्याप्ति नभो मेघे आवणे च पतद्गृहे । घ्राण
 सृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः इति विश्वः । नभः खं आवणो नभाः
 इत्यमरः । नभं तु नभसा साङ्गम् इति हिरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥ इणः ॥
 इणोऽसुन्स्यादपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह आग इ-
 ति ॥ अमेः ॥ अम गत्यादौ अस्मादसुन् जुगागमश्च धातोः स्यात् । अमन्ति
 गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यहो दुरितम् ॥ रमेश्च ॥ रमेरसुन्स्यात् जुगागमश्च धा-
 तोः । रंहो वेगः । अहिरह्मिभ्यामसुना सिद्धे अघिरघिभ्यामसुनि अङ्घो रङ्घ
 इति मा भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च स्यान्मन्थोऽचतुर्थत्वमंहसो
 हमस्तथा इति हिरूपकोशः । एवं च दत्तार्घीः सिद्धङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रम-
 ङ्घोविघातम् इति रङ्घस्सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तो-
 ति प्रीतिप्रसन्नोऽहमहमरुचेऽसोऽवताव्यन्दनो वः इत्यत्र अङ्घो रङ्घ इति
 घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥ देशे । देशे वाच्ये रमेरसु-
 न् हकारश्चान्तादेशः स्यात् । रहस्तत्त्वरतेगुह्ये इति मेदिनी ॥ अञ्चि । अञ्च,
 गतिपूजनयोः । अञ्जु व्यक्तिस्रवणकान्तिगतिषु युजिर् योगे युज समाधौ भुजि

भर्जने । अङ्गः अङ्गमी अङ्गांसि । अङ्गः अङ्गमी अङ्गांसि । योगः योगमी योगांसि ॥ भर्गस्तेज इति । हरः स्मरहरो भर्गः इत्यत्र भर्गशब्दो घञन्तः पुंल्लिङ्ग इति बोध्यः । उच समवाये अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्कादित्वाहा । ओक आश्रयमात्रेपि मन्दिरपि नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ भूरञ्चि । भू सत्तायाम् रञ्ज रागि आभ्यामसुन्कित्स्यात् । भुवः अन्तरिक्षम् । पष्ठान्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागि च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोप्ययम् । रजोयं रजसा साहं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु इत्यजयकोशः ॥ वसे ॥ वस निवासि अस्मादसुन् स्यात्स च णित् । णित्त्वाद्बुद्धिः ॥ चन्दः । चदि आल्हादाने अस्मादसुन् आदेश्चकारश्च । कन्दः पद्यप्रभेदेपि स्त्रीराचाराभिलाषयोः इति मेदिनी । अकारान्तोप्ययम् । कन्दावभिप्रायवशौ इत्यमरद्विरूपकोशौ ॥ पचि । डुपचप् पाकेष्वच परिभाषणे आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम् । पचः पचसी पचांसि । यथा शालायै पचमी इति श्रुतिः । पूर्वोत्तरे द्वे पचमी इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु पचपरिग्रहे इत्यस्मादसुन् इत्याह ॥ वहि । वह प्रापणे ओहाक् त्यागे डुधाञ् धारणादौ णभ्योसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनादहरणमाह वचाः हामाः धासा इति प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्च त्वर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हिलोके तु न दृश्यन्ते न वा संभवन्ति सुत्रेस्मिन् कन्दमीत्युक्त्वात् । वेदे तु विपरोतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह वस्तुतस्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला ॥ इणः । इण् गती अस्मादामिः स्यात् ॥ मिथुनं ॥ सुयशा इति । अश्वेन्दने युट् च इत्यादि पूर्ववत् । सपथाः सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥ नञि । हन्तर्नञ्युपपदेभिः स्यात् धातोरेहादेशश्च ऋदुशनस्पुरुदंशः इत्यादिना सावनङ् ॥ विधाजः । डुधाञ् धारणादौ त्रिपूर्वादसमादमिः स्याद्विधादेशश्च सोपसर्गधातोः । वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ॥ नुवः ॥ णु स्तुतौ अस्मादमिः स्यात्तस्य धुडागमश्च । नोधा इति ॥ मद्यो भवद्दीर्घायाः नोधाः इति मन्वे नोधा ऋषिर्भव नोधा ऋषिर्भवति इति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ गति ॥ गती कारके चोपपदेभिः स्यात् । तप संतापे विट् ज्ञाने विट्लृ लामि ॥ चन्द्रे ॥ चन्द्रं रजतममृतं च । तदिव मोदतेसौ चन्द्रमा इति हरदत्तः ॥ स च डिदिति । डिस्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति ॥ वयसि ॥ डुधाञ् धारणे अस्माद्वयस्युपपदेभिः स्यात्स

च डित् ॥ पयोधा इति । पयःशब्दे उपपदे डुधाजः पूर्ववत् ॥ पुरांस च ॥ पुरः
 शब्द उपपदे पूर्ववत् । पुराधास्तु पुरोहितः इत्यमरः ॥ रीतरिति ॥ रु शब्दे ।
 पुरुरवा दुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः इत्यमरः ॥ चक्षेः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि
 अस्मादतिः स्यात्स च वदन् शित् । शित्वात्मावैशानुकुसंज्ञायां स्याज् न । नृ
 चक्षा राज्ञः । शित्वाभावपक्षे तु व्याजादेशः । प्राव्याः प्रजापतिः ॥ उपः ॥ उप
 दाहं अस्मादतिः स्यात्स च कित् । उपः प्रभातम् । दशपाद्यां तु वसः कित् इति
 पाठः वसति सूर्येण सूर्येति उपा दशताविशेषः । अपो भि इति सूत्रे उपसस्येथते
 इति कार्तिकस्य ममुपडिगित्युदाहरणं विद्वन्वडिग्रयं पाठः पुरस्कृतः ॥ दमेः । दम
 उपशमः । ममाचिर्दसुनाः शुक्रः इत्यमरः ॥ पक्षे अर्च्ये धामापि दृश्यते इति दीर्घः ।
 जुष्टो दसूनाः दन्तसं गृह्यति वरेण्यम् । दशपाद्यां तु दमस्तेनसिः इति सूत्रे
 एव दीर्घः पठ्यते । तन्मते बाहुलकाङ्गस्वो बोध्यः ॥ अंगिरा ऋषिभेदः ॥ मतेः ॥
 सृ गतौ ॥ प्रायेणेति स्त्रियां बहुष्वप्सरतः स्यादेकस्वेप्सरा अपि इति शब्दार्णवः ॥
 अप्सरःस्वप्सराः प्रोक्ता, सुमनः सुमनस् च इति द्विरूपकोशः । एकाप्सरः प्रार्थित-
 योर्विवादः इति रघुः ॥ विदि ॥ विद ज्ञानेभुज पालनाभ्यवहारयोः आभ्यांविश्व-
 शब्दे उपपदेमिः स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वादित्वे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः ।
 उदाहरणं विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते इति विश्वः । यत्तु तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या
 अलुक् । विश्वं वेदाः अग्निः, विश्वं भोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तं नोक्तं तन्न । तथा
 मति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । सुसृज्योको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्र-
 सृष्टे विश्वभोजाः इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव दर्शनात् । वृत्तौ तथैवोदाहरणा-
 च्च ॥ वशेः ॥ वश कान्ता । उग्रना भार्गवः कविः इत्यमरः ॥

इत्युणादिपु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अदि भुवो ॥ अद् इत्यव्ययम् । आकस्मिकार्थेस्मिन्नपपदे भृधातोर्ङित्तस्यात् ।
 डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ गुधेः । गुध परिवेष्टने गृध्यते परिवेष्टते प्रा-
 णिभिरिति । गोधृसो नागरंगे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः इति मेदिनी ॥ मसेः ॥
 मसो परिणामे ॥ स्थः ॥ हा गतिनिवृत्तौ अस्मादूर्गन् । कित्वादालोपः ॥ स्थूरो
 मनुष्य इति । स्थूरस्य रथो ब्रह्मता य ईये इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात्स्थिरस्थे-
 र्य इति व्याख्यातम् ॥ पातेः ॥ पारक्षणे ॥ वातेः ॥ वा गतिगमनयोः रभसको-
 शस्थमाह वातिरिति ॥ अर्त्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादतिः स्यान्म च नित् ॥ टह्नेः ॥
 टह्ने हिंसायाम् कस्यचित्त्वादगुणाभावः ॥ वृजः ॥ वृज् वरणे लुठ विलोडने तनु
 विस्तारे तड आघाते चुरादिः । एभ्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च धातोः यद्यपि

मानसिपर्णमि इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदा-
त्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥ दंसेः ॥ दसि सेवने अस्मा-
ट्टनौ स्यातां नकारस्याकारश्च टनो नकार आद्युदात्तार्थः । दासः शूद्रे दानपा-
त्रे भृत्यधीवरयोरपि इति विश्वः ॥ दंशेः ॥ दंश दशने अस्मादपि टटनौ नकार-
श्च चात्त्वं स्यात् । केवर्त दाशधीवरो इत्यमरः ॥ उदि ॥ चिञ् चयने डेमो डि-
त्वाट्टिलोपः ॥ सौ रमेः ॥ रम् क्रीडायाम् ॥ पूजः । पूज् पवने । पुण्यं मनोज्ञं भि-
हितं तथा मुकृतधर्मयोः इति विश्वः ॥ खंसेः ॥ खं सु अधः पतने कित्त्वं तु गुणा-
भावार्थम् ॥ अर्तः ॥ ऋ गतौ अस्मात्प्रत्ययः स्याद्वातोक्तत्वं च रपरत्वम् । यवो-
रनाकौ । मेदोरभोरणीर्णायामे षवण्य एडके इत्यमरः ॥ हिंसेः ॥ हिमि हिंमा-
याम् ॥ उदि ॥ इ विदारणे ॥ डिखनेः ॥ खनु अवदारणे अस्मादजलौ स्तः ॥
मुख निस्सरणे वक्त्रप्रारम्भोपाययोरपि । मन्ध्यन्तरे माटकादेः शब्देऽपि च नपुं-
सकम् इति मेदिनी ॥ अमेः ॥ अम गतौ । स्कन्धो भुजशिरां मोक्षो इत्यमरः । अमः
स्थस्य विभागे च इति दक्ष्यान्ते विश्वः ॥ मुहेः ॥ मुह वैचित्ये अस्मात्प्रत्ययो
धातोर्मूरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । अन्ने मूढयथाजातमूर्खवैधयबालिशः इ-
त्यमरः । नहेः ॥ नह बन्धने । नखं कररुहे षण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी इति वि-
श्वः । नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्ती नखरे पुनपुंसकम् इति मेदिनी ॥ शीङ् ॥
शीङ् स्वप्ने अस्मात्प्रत्ययः धातोर्ङ्गत्वश्च । ऋस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः । शिखा-
शिखाबहिर्चूडालाङ्गलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि
च इति मेदिनी ॥ माङ् । माङ् मानि । मयूखस्त्वित्करज्वालाम् इत्यमरः ॥
कलि ॥ कल शब्दसंख्यानयोः गल अदने आभ्यांफक् स्यात् धातोरकारस्थित्वं
च ॥ गुल्फ इति । तद्गुल्फोऽपुष्टिके गुल्फौ इत्यमरः । तयोः पदयोर्ध्वस्य इत्यर्थः ॥
सृशेः । सृश संस्पर्शः । पार्श्वं कक्षधरे चक्रापान्तपशुगणेषु च इति विश्वमेदि-
न्यौ ॥ श्रमनि ॥ श्रिञ् सेवायाम् अस्मात् श्रमन्युपपदे ङ्ङ्स्यात् ङित्वाट्टिलो-
पः । तद्वृद्धौ श्रमशु पुंमुखे इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्रमशुशब्दो
वर्तते इत्यर्थः ॥ अश्रुवादयः । अश्रू व्याप्तौ अस्मात् कन्प्रत्ययानञ्पूर्वात्
अयतेर्ङ् न च । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् अश्रातेर्ङ् न चेति । तदयुक्तम् । डित्वाट्टिलो-
पे सति धातोरश्ववणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम् ।
तथा सति डित्वात्प्रेक्षणस्यानिष्फलत्वापत्तेरिति दिक् ॥ जनेः । जनी प्रादुर्भावे
अस्माट्प्रत्ययः स्याद्वातोक्तत्वं लोपश्च । जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्रवे पुनर्ज-
टो इति मेदिनी ॥ जङ्चेति । जनेरप्रत्यये सति अजाद्यतः इति टाप् ॥ हन्तः ।

देहावयवे वाच्ये हन्तेरच् प्रत्ययः स्यात् द्वित्वं च धातोः । अभ्यासाच्च इति कुल-
म् । अमरोक्तिमाह पञ्चाक्षितम्ब इति । जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटा-
वपि इति मेदिनी ॥ क्लिशः । क्लिशू विबाधने अस्मादन्स्यात् । केशः स्यात्पुंसि
वरुणे क्लीबेरे कुण्डलेऽपि च इति मेदिनी ॥ फलेः । फल निष्पत्तौ । पलितं जरसा
शौक्ल्यम् इत्यमरः । पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी ॥ कृ-
जादिभ्यः । डुकृञ् करणे । करकः कमण्डलुः करका वृष्टिपाषाणः । कटे वर्षाव-
रणयोः । कटकवलये यानी । कुन् शिल्पिसंज्ञयोः इति कुनाप्ययं सिद्धस्तथा च
गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः । निषेधभाजस्तु कनि, उदासीनास्तु यत्कुवचि-
दिति भावः । नृ नये । स्यान्नाकरस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् इत्यमरः ।
नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न च
नरकाख्ये व न सन्ति इति क्लीबं प्रयुञ्जते, तन्निर्मूलमित्याहुः । सृ गतौ । सरको-
स्त्री शोधुपात्रं शोधुपानेक्षुशोधुनोः इति मेदिनी । कुर शब्दे । कीरकोस्त्री कु-
ण्डमले स्यात्कूलोत्कृष्टालयोः इति मेदिनी । विचकार कीरकाणि इति माघः ।
कीरकः पुमान् इत्यमरोक्तिस्तु नादर्त्तव्येत्याहुः । अपचरकादयोपि इहैव बोध्याः ॥
चीकयते । चिक आमन्त्रणे चीक च तुरादिः अस्याद्यन्तविपर्ययः पचिमच्योरित्वं
चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकबललभ्यं बोध्यम् । कीचको दैत्यभिहाताहतमस्वन-
वंशयोः इति मेदिनी ॥ डुपचप् पाके । उल्लूकं करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पंचकः
इत्यमरः । पंचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कीशिके इति मेदिनी । मच मुचि
कल्कने । मचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं
स्रोतोस्त्रनान्धकारयोः इति मेदिनी ॥ जनेः । जन जनने जनी प्रादुर्भावे वा ।
जठरः कठिनेपि स्यात् इत्यमरः । जठरो न स्त्रियां कुत्तौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु इति
मेदिनी ॥ वचि ॥ वच परिभाषणे मन ज्ञाने अभ्यासरप्रत्ययः स्यात्स च चित्
ठश्चान्तादेशः । बठरः कुकुटे वण्टे शठे च इति मेदिनी ॥ ऊर्जि ॥ दृ विदारणे
अस्मादूर्ज्युपपदे अलची प्रत्ययो स्तः ॥ कृदरादयश्च । कृ सृ सृ एतद्व्ययपूर्वकट-
णातिप्रतिकालजन्ता निपात्यन्ते ॥ हन्तेः ॥ हन हिंसागत्योः ॥ क्रमि ॥ क्रमु पा-
दविक्षेपे गम्यते गतौ क्षमूष् महने एभ्यस्तुन्स्यादेषां वृद्धिश्च ॥ ह्यतेः ॥ ह्य गति-
कान्त्योः । हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकृभ्रवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्यं
च नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ कृञ् ॥ डुकृञ् करणे ॥ जनेः ॥ तु इत्यविभक्तिकम् ।
जनेस्तु प्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥ ऊर्णतेः ॥ ऊर्णञ् आच्छादने अस्मात्
डः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः टाप् । ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवी

रित्यमरः ॥ भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः । अन्तरान्तरेण इति द्वितीया ॥ द-
धार्तिः ॥ डुधाञ् धारणादौ अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमस्य । धान्यं ब्रीह्यु
धान्याकम् इति मेदिनी ॥ जीर्यतेः ॥ जृ वयोहानौ अस्मात् क्तिन्स्यात् । ऋत
इहातोः । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः ॥ मय्य बन्धने ॥ अन्यस्येति । वकार-
स्येत्यर्थः ॥ ऋजैः ॥ ऋज गतो । तनातेः ॥ तनु विस्तारे अस्मात् उउः प्रत्ययस्तस्य
सन्वद्धावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्त्वं च । डिच्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो
न । तितउः चालिनो । सक्तमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्र-
त । तितउ परिपवनं भवतीति पस्पशायां भाष्यम् । चालिनी तितउः पुमान्
इत्यमरः । चालनं तितउन्युक्तम् इति काशान्तरम् ॥ स्यादास्तु हिङ्गु तितउ इति
पुनपुंसकवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्भक ॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमंशश्च
ऋधु वृद्धौ इत्यादि ॥ प्रथेरिति ॥ प्रथ प्रख्याने । पा पानं पिबति स्तनादिकमिति
पाकः । पोतः पाकोर्भको डिश्चः पृथुकः शावकः शिशुः इत्यमरः । अर्भकः कथितो
बाले मूर्खपि च कश्चपि च । पृथुकः पुंसि चिपिट शिशो स्यादभिधेयवत् । पाकः
परिणतो शिशो । केशस्य जरसा शौक्ल्यं स्यात्वादौ पचनोप च इति मेदिनी ॥
अवद्य ॥ एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि अत्र रजणादौ ऋ गतो
रिफ कत्यनयुङनिन्दाहिंसादानेषानिकृष्टप्रतिकृष्टावरेफाद्यावमाधमाः इत्यमरः ।
कुप्यकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः ममाः इति च । अधमः स्याद्गर्हो ऊर्नेपि इति
मेदिनी ॥ अर्वा तुरङ्गम् पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो वर्णं पुंसि स्यात्कु-
त्सिते पुनरन्यवत् इति च मेदिनी ॥ लीरीडोः ॥ लीड् श्लोपेण रीड् श्लोपेण ॥
क्रमादिति । श्लोपेण वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । लिमं विषा-
क्तं भुक्ते वाच्यवत्स्यादिलेपिते इति विश्वः । क्लिशः । क्लिशं विबाधने ॥ नामागम-
श्चेति । प्रत्ययस्येति शेषः ॥ चिन्त्यमिति । इत्विविधानसामर्थ्यादव गुणाभावमि-
हेरिति भावः । कीनाशः कर्षकक्षुद्रपांशुघातिषु वाच्यवत्त्यमं ना इति मेदिनी ॥
अश्नातेः ॥ अशू व्याप्तौ अस्मादरट् स्यात् । आश कर्म वरदानादिक्रिया
यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥ ईश्वर इति । स्त्रियां तु टित्वाण्डीप् । ईश्व-
रो प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशः वनिपि वनोर च इति डीब्रयोस्तु धातुस्वरे-
णाद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणं डीपि अन्तोदात्ता । स्थं शभामपिसकमः इति वरचि
तदन्ताट्टापि ईश्वरेति विवेकः । ईश्वरो मन्मथ शंभो नात्यं स्वामिनि वाच्यव-
त् । ईश्वरो वेश्वरोमायात्मिति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायात्मिति च्छंदः । ईश्वरः
शङ्करे धीशे तत्पत्न्यामीश्वरा इति बोधालितः । विन्द्यस्तमङ्गलमहापद्मरीश्वराया

इति भारविः । दशपाद्यां तु मूत्रान्तरमपि ॥ हन्ते रन् घञ् ॥ हन् हिंसागत्योः
 अस्माद्गन् प्रत्ययः स्यात् घञान्तादेशः । हन्यते गम्यतेतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥
 चते । चते याचने अस्मादुरन् स्यादकार उच्चारणार्थः । चतुरनडुहोरासुदातः
 इत्याम् ॥ प्रातते ॥ अत सातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादुरन्स्यात् रेफादकार उच्चार
 णार्थः । खरादिपाठादध्ययत्वम् । जमेः ॥ जम गतिसंभक्तिषु अस्मादुरन्स्यात्तस्य
 वडागमश्च । अन्तःशब्दोपि प्रातःशब्दवत् अव्ययम् ॥ दहेः ॥ दह भस्मीकरणेनगो
 महीरुहे शैले भास्करे पवनाग्ने इति मेदिनी । सिचिः ॥ सिच चरणे । हकारादेश
 इति । धातोरन्यस्येत्यर्थः । सिंहः कण्ठोरवे राशौ सप्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही
 च्चुद्वहृत्योः स्यादामके राहुमातरि इति विश्वः ॥ व्याडि ॥ व्रा गन्धोपादाने अ-
 स्माज्जातो वाच्यायां कः स्यात् । कित्वादातो लोपः । व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले
 रक्तैरण्डकरञ्जयोः । यष्टे नरादुत्तरस्थः कण्ठकायां च योषिति इति मेदिनी ॥
 हन्तेः ॥ हन्ते रच् स्यादातोर्पुंरादेशश्च । घोरं भीमे हरे घोरः इति विश्वः ॥
 जमेः ॥ जमृष मङ्गे । ज्मावनिर्मेदिनी मही इत्यमरः ॥ तरतेः ॥ तृ प्रवनतरण-
 योः । अस्मात् द्विः स्यात् डिच्चाटिलोपः ॥ ग्रहेः ॥ ग्रह उपादाने । डीषिति ॥
 कटिकागात् इत्यनेन । ग्रहणी रुक्प्रवाहिका इत्यमरः । प्रथेः ॥ प्रथ प्रख्याने ।
 प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेपि च वाच्यवत् इति मेदिनी ॥ प्रथमचरम इति वैक-
 ल्पिकमर्वनामत्वात्पक्षे जमः शोभावः । प्रथमे प्रथमाः ॥ चरेश्च ॥ चर गतिभञ्ज-
 णयोः अस्मादमच्छ्यात् । चरमे चरमाः । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः प्रथिचरि-
 भ्याम् इत्यत्र सुवचम् ॥ मङ्गः ॥ उखउखि इत्यादिदण्डके गत्यर्थको मगिः पठ्य-
 ते । कल्याणं मङ्गलं शुभम् । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि
 भूमिजि । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थं रक्षणेपि च इति मेदिनी । भावे अञि मा-
 ङ्गल्यम् ॥ तत्र माधुः इति यत् । मङ्गल्यः स्यान्नायमाणाश्चत्यबिल्वमसूरक । स्त्रियां
 शस्यामधः पुष्पामिसिशुक्लवचामु च ॥ रोचनायामधो दध्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु
 इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं त्वत्र ज्ञाने
 न्दस्वामिभिः कृतम् । प्राचा तु कतिपयानामेषोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु
 सर्वेषां मीप्युपन्यासो नैकप्रघट्टकतया कृतः । किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम् । तथापि
 केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव कांश्चिदप्रमादान्दर्शयामः । भजो श्विः
 इति शिवप्रकरणे कृन्दिम सङ्घः वङ्गश्च इत्युपन्यस्य परौ व्रजः षः पदान्ते इति

शिवस्ते नैव षः परिव्राडित्यं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्वाख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्याणा-
दिमूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । किञ्चिदिति किञ्चिदर्थं हि
प्रक्रम्य परौ व्रजैः इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्ने पञ्चपादोदशपाद्योरिकवाक्य-
त्वात् । यदपि धनर्त्तं चन्द्रिद्वपितपिजनियजेरुम् इति पठितम् । तदप्यनाक-
रम् । तथा हि जनेरुमिः । अर्तिपूवशियजिनितनिधनितपिभ्यो नित् एतेर्णिञ्च ।
चनेः शिञ्च इति सर्वसंमतः पाठः । तपूषि तस्मै वपुष्टरम् इत्यादिमन्त्रेषु आद्यु-
दात्ततया अनुकूलश्चवेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः ॥
द्वितीयपादेपि स्तनिदूषिपूषिगदिहृदिभ्यो णेरित्नुच् इति प्राचा पठितं तत्र दूषि-
हृदो केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ, दूषयित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगोऽपि
आकारे न दृष्टः । स्तनिदूषिपुषिमुदिगदिमदिभ्यः इति हि पञ्चपादोपाठः । पुषि-
गन्धिमण्डिजनिगमिभ्य इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् । यदपि शुद-
त्तिसृष्टिहृदिहृदृज्य आप्यः इति पठित्वा दराप्यः जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि
न । हृजृग्रहणस्याकरानारूढत्वात् । इत्यादयस्ततोयपादे प्रमादाः ॥ यदपि कृग्-
स्तृभ्यः क्तिन् कीर्विः गोर्विः स्तोर्विरिति प्राचोक्तम् । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव ।
कृ विक्षेपे गृ निगरणे स्तृञ् आच्छादने इति प्राचो ग्रन्थं विवक्ष्यतामुक्तारपि मू-
लाशुद्धैवाशुद्धा । जृस्तृजागृभ्यः क्तिन् इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादी-
नां च संमतः । जीर्विः पशुः । शाविर्हिंस्रः । स्तोर्विरिभ्यु रिति तदग्रन्थं षुपपा-
दितम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्व एव कृत इहातोः इतीच्चं लभ्यते न तु ङस्वान्त-
त्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं ग्लाज्या
हात्वरिभ्योनिः इति । तदप्यनाकरम् । आकरं हि वीज्याच्चरिभ्योनिः इति पठि-
त्वा सूत्रद्वयानन्तरम् वाहं श्रिय इति सूत्रे ग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति सूत्रितत्वात् ।
तूर्णी रथः मदानवः इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च ॥ न च स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकार-
स्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं, न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यमेवमपि त्वरतः
पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यमौ वार्तिकस्तीति दिक् ॥ एवं संस्थानं स्थायतेर्द्धट्
इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्थातेर्द्धट् इत्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपा-
द्यां चोपलभ्यात् । संस्थानं स्थायतेर्द्धट् स्त्री । सूतेः मप्प्रमवं पमान् इति भाष्ये
शंकपाठो, न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते । एवं तदग्रन्थव्याख्यातृणामपि प्रमा-
दा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणैरुक्तम् मनैरुचोपधायाः
इति, नञ्चैर्विवधं सूत्रं पञ्चपाद्यां वास्ति । अत इत्यनुवर्तमानं मनैरुच इत्येव सू-
त्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादः ॥

प्रोऽपवादः॥परिण्योः । अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमर्भं षः ॥ परा-
 वनु ॥ अत्र व्याचक्षुः । द्विः परिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि ।
 परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावर्भं षे । इह इण इत्यनुवर्तनात् इणोऽनुपात्यये
 इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः प-
 र्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः तथा च तदनुवृत्त्यैव मिह पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमि-
 ति चेत् । अत्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तेनात्राभिविधिविवक्षायां पर-
 मपि अभिविधौ भाव इणुण् इति इणुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति ॥ आका-
 यमिति । आचीयन्तं ऽस्मिन्निष्ठा इत्याकायम् । अधिकारणे घञ् । अग्निस्थल-
 विशेषं चिन्वतो चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः ॥ सङ्घे चानौत्तराधर्यं ॥ उत्तरं
 चाधरे चान्तराधरा स्तेषां भाव आन्तराधर्यम् ॥ सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराध-
 रभावेन सूकराः शिरते तदेतत्प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेवावति-
 ष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिहापि॥कर्मव्यतिहारे णच् ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यति-
 हारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाङ्गातीरित्यर्थः । भावे णजिति ।
 कर्तृवर्जितं कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचीनं यत्तदु-
 पेक्ष्यमाकरविराधात् ॥ णच्ः स्त्रिः॥ अनेन णजिति चकारोत्र विशेषणार्थ इति
 ध्वनितम् ॥ स्त्रियः किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥ ऐच् नेति । न य्वाभ्याम् इति
 प्राप्तस्य निषेधेनादिद्विद्विरेव । णच्स्तद्धितत्वाभावेऽप्यञस्तद्धितत्वादिति भावः । क-
 द्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वान्ततोऽजितत्प्रयुक्तादिद्विद्विरूपसर्गस्येत्याश-
 येनोदाहरति॥व्यावक्रोशीति । क्रुश आह्वानं । हसे हसनास्यादेतत् । स्त्रियां क्तिन्
 इति प्रकरण एवायां णज्विधेयः एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमि-
 ति चेत् । मैवम् । स्त्रियामित्यधिकारे वामरूपविधनिषेधापत्तिः । इष्यते तु
 व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां क्तिन्नपि, अपवादविषये क्वचिदित्यतः, व्यावचोरी । इह
 ण्यासम्प्रत्यय इति युच् प्राप्तः । व्यात्युक्तो अत्र गुराश्च हलः इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः ।
 क्वचिदकार एवेत्यतः न तु णच्, व्यतिज्ञा व्यतिहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्न-
 भापि बाहुलकात्स्त्रोकार्या ॥ अभिविधौ किम् ॥ संरायः । वासरूपेण घञ् क्लृप्तः
 न भवति पुनर्भावग्रहणात् । न च कर्तृभिन्यकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वा-
 च्यम् । पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेवेणोऽप्रवृत्तेः । ल्युटा तु समावेश इष्यते, सं-
 रवणमिति । तच्च बाहुलकात्सम्प्रत्यय इत्याकरः ॥ अणितुणः । अत एवेणो णान्,
 बन्धो विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥ सांराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः ।
 संशब्दोऽभिविधयोक्तः । पूर्ववत्सगतिकादण्, अणस्तद्धितत्वादादिद्विद्विः ।

इनस्थनपत्ये इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् नस्तद्धिते इति टिलोपेन न
निवृत्तिः । स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ॥ आक्रोशे ॥ ग्रहवृष्ट इत्यपि
प्राप्तेयमारम्भः ॥ अवग्रहः पदस्येति । केदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निरोधः ॥ प्रं
लिप्सायाम् ॥ लिप्सायां किम् । देवदत्तस्य प्रग्रहः । प्रकृष्टो विनिवेश इत्यर्थः ॥
पात्रप्रग्राहेणेति । भिक्षापात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वमेति यावत् ॥ मी वृ ॥ नो
उपपदे वृजो भावादी घञ् स्यात् ॥ निवरा कन्येति । ग्रहवृष्ट इत्यादिना कर्मण्य-
प् । ननु सूत्रोत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम् अजब्भ्यां सूत्रोत्पलनाः
इत्युक्तं तत्र अ. ह. क्तिन्विषयेपीति ॥ एवं च प्रायेण भावाद्य एव घञजबन्ताः पुंसि
इति द्रष्टव्यम् ॥ रश्मो च ॥ रथादियुक्तानामस्त्रानां संयमनार्था रज्जुः रश्मिः
तस्यामभिधेयायां प्रे उपपदे ग्रहेर्घञ् स्याद्भावाद् । इह द्विकृत्वा ग्रहिरुपात्तः
मकृदेव तु वक्तुं शक्यः । तथा हि उदि ग्रहः सति मुष्टो आक्रोशेऽवस्थाः प्रं लि
प्सायाम् परो यज्ञे अवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रवाणजाम् इत्यादि परो भुवो
वज्राने इत्यस्थानन्तरम् आडि रूपुवोः इत्यस्तु, तथा तु न कृतमित्येव ॥ वृणो
तेः ॥ प्रावार इति । उपसर्गस्य घञामनुर्थं बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छा-
दने किम् । प्रवरो गौः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ परिभाव इति । अनादरः परिभवः परी-
भावास्तिरस्क्रिया इत्यमरः ॥ परत्वाच्च क्तव्युटौ प्राप्ते । तथा च पूर्वविप्रतिषेधाय
फलितः । एवं च वासरूपन्यास्यात्र न प्रवर्तते । अनपवादत्वादिति भावः । वर्ष-
मिति । वृषभो वर्षणात् इति भाष्यप्रयोगान्तु ल्युटपि । वर्षणम् ॥ ऋदोऽव ॥
ऋथ उश्च तयोः समाहारारे मौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदोः इत्ययं न तकारः, किं तर्हि
दकारः । निरभ्योः पूष्वोरित्यपवादतया घञ्विधानाजज्ञापकादीर्घान्तादप्युदा-
हरति लवः पव इति ॥ घञचोरपवाद इति । तिथय इत्यत्राचः प्राप्तमन्यत्र घञ
इति विवेकः । इस्तादानं तु प्रपूर्वकाक्षिनातेर्घञ्जुदाहृतः ॥ वाशिरण्येति । घञि
प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति शब्द कुवन्त्यास्मिन्निति रण. मग्रामः ॥
व्ययते विशेषेण भज्यते इति विघसो वैश्वदवशिष्टमस्रम् । शप्य बालदणं घामः
इत्यमरः ॥ उपजापो मन्त्रभेदः ॥ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्थनाः । स्वन
इत्यमरः ॥ कणो ॥ निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि । वीणायाः क
णिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः इत्यमरः ॥ मदी ॥ अनुपसर्गं सुप्युपपदे नित्यमप
स्याद्भावाद्दी ॥ प्रमद ॥ प्रसंभ्यां हर्षे इति नोक्तम् । प्रसंमद । संप्रमद इति हर्षे मा
भूदिति ॥ प्रजने सतेः । प्रजनं प्रजनः । भावे घञ् जनिवध्याः इति हर्षानिपेधः ।
प्रशब्दबलादत्र जनेरर्थान्तरत्वम् । प्रतिपते इत्यत्र प्रादुर्भावी यथा । नदेतदाह ।

प्रथमगर्भग्रहणमिति । काशिकानुरोधेनदमुक्तम् प्रथमं द्वितीयं वेत्त्यनाप्रष्टः किन्तु
 गर्भग्रहणमित्यन्ये ॥ हनस्य वधः ॥ अन्तोदात्त इति । सूत्रे वधशब्दोन्तोदात्ततयो-
 चारित इति भावः ॥ अगारैकः । प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठकं इत्यमरः ॥
 संघोदघौ । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदघतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि
 इत्यमरः ॥ इति ॥ अयमिति ॥ अत एव पाकेन निर्हत्तमिति विगृह्यते न तु प-
 केनेति । यत्तु प्राचील्लं भावादाविति तत्रेति भावः ॥ अस्मिन् । तद्विषये व्याख्यात-
 मिदम् ॥ नित्यग्रहणादिति । तत्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्या-
 दर्थविशिष्टानादरेणैव मन्विष्यत्येवं निर्णीयते, एकयोगत्वे तु निर्हत्त इत्यधिकारा-
 त्त्रिज्जितार्थस्याविवक्षायां स्वातंत्र्यं प्रमज्येत, ततश्च मपं विनापि पस्त्रिरिति प्र-
 गः स्यादिति भावः ॥ उपत्विसमिति वपर्यजादित्वात्कति संप्रसारणे वापेन निर्ह-
 त्तमित्यर्थः ॥ यजयाच । भावेऽकर्तरि कारकं चेति धत्ते । अत एव यज्ञेन यज्ञ-
 मयजस्त देवाः इत्यत्र इज्यते यज्ञ इति व्याचक्षते ॥ विश्व इति । चक्षुः शृङ्गाना-
 मिके च इति शः ॥ उपसर्गः ॥ प्रधिरित्यादि । किञ्चादातो लोपः ॥ अन्तर्धिरिति ।
 अन्तःशब्दस्याङ्गिविधेति वार्तिकादुपसर्गत्वम् ॥ उपाधीयतं ननेति । एतेन
 उपसर्गोपे स्ववर्ममादधातीत्युपाधः । बाहुल्यकात्कर्तरि किरिति माधवाद्विशेष-
 नादन्तव्य इति ध्वनितम् । विधाता विश्वसृष्टविधिः इत्यत्रापि कर्तरि मा भूत्
 किः किन्तु विधे विधाने इत्यस्मात् इगुपधात्कत् इतोनि रूपसिद्धेः ॥ मृत्तियां
 क्तिम् ॥ घत्रोऽपवाद इति । यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः भाव्ये तु अधिकः
 काराधिकारः इति घत्रय्युदाहृतः इति । तद्रभसात् । न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो
 भावोऽर्थः किं तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम् ॥ अजपौ त्विति । तयारवकाशः चयः
 लवः क्तिनोऽवकाशः कृतिः दृतिः । चिनोतिस्तीतिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रसङ्गे पर-
 त्वात् क्तिन्निचयः ॥ प्रामादिकमिति । स्फायः स्फा निष्ठायाम् इति निष्ठाय-
 मेव स्फोभावविधानादिति भावः ॥ श्रुयजोति । परत्वात् करणाधिकरणयोश्च इति
 ल्युटि प्राप्तं वचनम् । श्रुतिः श्रोत्रम् ॥ यजोरिति । यजः क्तिनं वचिस्वपि इति
 संप्रसारणं व्रश्चभ्रम्ज इति षत्वे इष्टिरिति रूपम् । इज्यतेनयेति विग्रहः । एव-
 मित्यतेनया इष्टिः । स्तुयतेनया स्तुतिः ॥ तेन नत्वमिति । कीर्णिरित्यादौ रदा-
 भ्याम् इत्यनेन नत्वम् । लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्यः इत्यनेनेति विवेकः ॥ ह्लाद
 इति । ह्लादो निष्ठायामित्यत्रेत्यर्थः ॥ चूर्त्तिरिति । ति च इति चरफलोक्तं
 वरूपधायाः इति दीर्घः ॥ चायते । चायृ पूजानिशासनयोः ॥ क्तिन्नपोति । अ-
 स्त्रियामिति प्रतिषेधेन मृत्तियां वामरूपविधरभायादिदमुक्तम् ॥ अडोपवाद

इति ॥ पुरस्तादपवादस्यायेन । स्यादिभ्य आतथोपसर्गं इति, पचेस्तु षिद्धिदा-
दिभ्यः इति प्राप्तस्याडोपवादो, न तु खलुलिजोरिति भावः । खलुलिजौ तु परत्वा-
द्भवत एव । कां त्वं स्थायिकां त्वं स्थायिम् इति भाष्यकारप्रयोगात् ॥ प्रस्थिति-
रिति । अतिस्थितिमास्थाम् इत्यात इत्त्वम् ॥ मङ्गीतिरिति । धुमास्था इत्यादिना
ईत्त्वम् ॥ उदात्त इतीति ॥ मन्त्रे ह्य इति सूतादनुवर्तते इत्यर्थः । एवं च क्लृप्त-
न्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते कृतियूति इत्यादयोन्तोदात्ता इति पर्यवसन्नार्थः ॥ इत्वा-
भाव इति । अतिस्थितिप्राप्तस्याभाव इत्यर्थः । हन्तेरिति । नकारस्य त्वं, हिनी-
तेस्तु गुण इति बोध्यम् ॥ कीर्तिरिति । कीर्त्तयतेऽप्यामयत्य इति युचि प्राप्ते
क्लिप्तिपात्यते उदात्तत्वं च । तां सुते कीर्तिम् ॥ व्रजयज ॥ उदात्त इत्येव । पितृ-
रण तूत्तरच तुगर्थम् ॥ गलपार्श्वेति । तया । ह कृ, हो ज्ञायत इति भावः । शरते-
स्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते इति रघुः ।
मज्ञायां किम् । मतिः । स्मृतिः । आसुतिः । तथः । व्यञ्जितम् मतिबुद्धिपूजार्थं
भ्यश्च कर्मणि भूतौ रजः कृष्यासुति इत्यादि । एतेन मतिबुद्धीत्यादिसत्त्वप्रयो-
गादेव मतिभूतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्यक्ता ॥ क्रियेति । यदा
भावकर्मणोः शः तदा सार्वधातुके यक् रिङ् शयग्लिङ्ङु इति रिङादेशः ।
अन्यत्र तु यगभावेपि शिपरतो रिङादेशि कृते इयङि मति रूपं तुल्यम् ॥
इच्छा ॥ इषिभावे इति न त्वकर्त्तरि कारकेषीत्यर्थः । अत एव करणेऽर्थे इष्यतंनया
इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥ यकारनिर्वातिरिति । हलादिशेषस्तु नास्ति, पाठद्वित्वं
धातुद्वित्वे वाभ्यामसंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावादिति भावः ॥ घटाद्य-
ति । यदा तु अटतेर्यङ्ङन्तात् अप्रत्ययात् इत्यपारस्तदालोपं गत्य हलः इति
यलोपेपाठेति रूपं बोध्यम् । द्वित्वे हलादिशेषे मति दीर्घाङ्कितः इत्यभ्यासस्य
दीर्घप्रवृत्तेः ॥ जागर्त्तेरिति । शिपरतः सार्वधातुके यक् । जाग्रोर्विचिण् इति
गुणः ॥ गुरोश्च ॥ धातोः इत्यनुवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणान्तदन्तविधौ हलन्तो
धातुर्लभ्यते, न चायं गुरुरिति संभवति अज्विपयो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लब्धते
तदाह । गुरुमत इति ॥ ननु विपरोतमस्तु गुवन्ताडलः इति तादृशस्यापि धातोः
इकीञ् इत्यादेः सत्त्वादिति चेत्, मन्दः । चेष्टाऽमनध्वनि आशयायां भुतवच्च
इति निर्देशेन विपरोतमज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ षिद्धिदा । कथं तर्हि मधुसुरभिमुखा-
जगन्मल्लः इति साधः प्रेक्षापलब्धिः इत्यमरश्च । प्रित्वादङ् लभ्यं व त्थुचि
तम् । मत्वम् । अनर्थकास्तु, प्रतिवर्णमनुपलब्धः इति भाष्यप्रयोगाद्वाहलकाहा-
क्लिप्तिर्बोध्यः । विस्तरस्त्वह मनोरमायां बोध्यः ॥ भिदति । एवमादयादन्ताः

समुदाया एव गणे पठान्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिद, किं इत्यादयस्ते आदि-
 शब्देन सूचे निर्दिष्टाः गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य कचिदलाक्ष-
 णिककार्यस्य संग्रहार्थः ॥ भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुक्षम् ॥ किंदेति ।
 द्वैधोक्तिरप्येवम् । अन्यन्न तु क्तिन्किदम् ॥ सृजति ॥ सृजू शुद्धौ अस्याधि-
 स्वाङ्गिदादौ पाठः ॥ चिन्तिपूजि ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोलयतेस्तुलेति
 ह्रदत्तः । अत एव तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति नैषधकदाह । युचोऽप-
 वाद इति ॥ श्यामश्रय इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ आसनेति ॥ आस्यतेऽस्यामिति
 विग्रहः । ऋहलोर्णत् इति श्रुत्यर्थे त्वास्या । न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्न
 इति शङ्काम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्यत्वेऽपि उत्सर्गस्य श्रुतस्तदभावा-
 त् ॥ घट्टिवन्दि । विदिलीभार्थो गृह्यते, ज्ञानार्थस्य तु संवित्तिः ॥ इषेरिति ।
 अनिच्छार्थस्य युच् । इच्छार्थस्य त्विषेरिच्छेत्येव ॥ रोगाख्या ॥ धातोर्बहुलं
 गबुल् श्रुत्यर्थे यान्तं चेद्वेगस्य संज्ञा । क्तिन्नादोनामपवादः
 प्रच्छदिकेति । कृद वमने । प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयती-
 ति प्रवाहिका ग्रहणी ॥ विचर्चिकेति । चर्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोग-
 प्रतोति । पाम पामा विचर्चिका इत्यमरः । शिरोतिरिति । शिरःपीडा ।
 अर्द हिंसायाम् । तितुव इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश
 इत्यर्थः ॥ आसिका ॥ शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः ॥ इक्षितपी ॥
 धातानिर्देशोनुकरणम् ॥ बहुलमित्यनुवृत्तेः कचिन्न गुमिज्जिह्वः सन् भुवो
 वुक् लुङ्लिटोः ॥ पचतिरिति । उपसर्गात्सुनोतिमुवतिरिति ध्यायतेः सं-
 प्रसारणं चेत्वादिनिर्देशादकलं वाचिन्यपि सार्वधातुके परे श्वादायः । एवं
 भावकर्मवाचिन्यचि सार्वधातुके कचिद्यक्ताचि विभाषा लीयतेरिति तथा । तत्र
 हि स्त्रीलीङीयका निर्देशो न तु श्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा श्रितपः श्रितकरणसाम-
 ण्यीच्छवादाय इत्युक्तम् । तन्न । पिबतिगर्भायतिरित्यादौ पिवादेशप्रवृ-
 त्त्या आत्वनिवृत्त्या च श्रितस्य चारितार्थत्वात् ॥ वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्य-
 र्थः । न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति । तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यान्न
 तु ककार इत्यादौ अत्र हि संघातस्योदच्चारणानुकार्यं त्विह वर्णमात्रम्
 अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकारः । एवकारोऽन्यनि-
 वृत्त्यर्थः इत्यादिप्रयोगा इति चत् । अत्राहुः । कचिन्सङ्घातादपि भवति
 उच्चेस्तरां वा वषट्कारः इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते
 इति भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनाच्चेति ॥ इह कारप्रत्ययस्य धातोर्वाहितत्वं-

पि धात्वधिकारस्थत्वात्कृतसंज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोजनाभावाच्च ककारस्थेत्संज्ञा । आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमो न अस्य स्वी इत्यादी तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव ॥ रादिफः ॥ वासरूपविधाना कारोपि तेन रकरादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥ अकारलोप इति । अतद्धितपरत्वादभवाच्च यस्येति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद् बाध्यम् । तसौ मत्वर्थ इत्यत्र बाहुलकाच्छो न शेषिकान्मतुबर्थायात् इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुबर्थशब्दाच्छः । अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थं भव इति विगृह्य गृहादित्वाच्छप्रत्ययं तद्धितात्ममेवेत्याहुः ॥ इणजा ॥ धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य श्वलोपवादीयम् । एवमप्येपि ॥ आजिरिति । बाहुलकादजिर्वोभावो न ॥ संज्ञायाम् ॥ अधिकरणे श्वलुर्थोयमारभः । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भञ्जनं भज्जिका भावे श्वल् । उद्दालकपुष्पाणां भज्जिकेत्यन्ये ॥ मृचे आख्यानशब्दस्याल्पात्तत्त्वेन पूर्वनिपाते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयाथंप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे । परिप्रश्नं आख्यानं चेति ॥ परिपाटीति । पट गतौ परिपूर्वः । इणजादिभ्यः इतीण् कृदिकारात् इति ङीष् ॥ आक्रोशे ॥ आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे क्तः । नन् तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति लिङ्गत्वयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तन्नैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेत् । अत्राहुः । भूते इत्यधिकृत्य निष्ठा इति मृचेण विहितस्य क्तस्य भावोर्थः तयोरेव इति मृत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते एवं च स्वविषये परत्वात् घञजपां बाधक इति परिशिषादेवैषां पृविषयत्वं सिध्यति । किं च इह भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यस्यासंनिधानात्सकर्मकभ्याप्ययं भवति घञादिवत् । गतं तिरश्चोनमनुरुमारथेः इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्यत्र शङ्केति । नन्वं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् । कृत्योगलक्षणषष्ठ्या न लोका इति निषेधादेवं च घटं कृतं वृक्षं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत अनुरुसारथेः इत्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापाद्यते कारकषष्ठ्या निषेधेपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति समाधानसम्भवादिति चेत् । मैवम् । नपुंसके भावे क्तस्ययोगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभवात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत् । तर्हि तत्प्रामाण्यात्प्रायेण शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यते एव । कचित्तु द्वितीयापि दृश्यते भ्रान्तं देशमनेक-

दुर्गेविषममिति दिक् ॥ कर्मणि च ॥ कर्तुः इति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्ते-
 कर्मणि इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह । येन स्पृश्यमानस्य कर्तु रिति ॥
 ल्युट् स्यादिति । नपुंके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह । पूर्व्वेनेति ॥ ल्युट्
 च इत्यनेनेत्यर्थः ॥ नेहेति । स्नापने न गुरुः कर्ता किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीर
 ग्रहणं किं, पुत्रस्य परिवर्धनं मुखम् । मानमी प्रीतिरत्र ॥ करणाधिकरण-
 योः ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवादोयम् । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वा-
 द्वाधते । उक्तं हि अजगभ्यां स्तोत्रलनाः स्त्रियाः खलनो विप्रतिषेधेन
 इति ॥ इधमेति । इध्मानि प्रवृत्त्यन्ते येन, गौर्दुह्यते यस्यामिति विग्रहः ॥
 आकुर्वन्तीति । एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकरः उत्पत्तिस्थानम् ॥ अवे ।
 अवेउपपदे स्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घ-
 स्नापवादः ॥ अवहारेत्यादि ॥ वृत्तिकारस्त्वाधारावायशब्दौ मृते प्रत्तिष्य चका-
 रेणावहारशब्दं जग्राह । तदसंखमिति स्पष्टमेवाउदङ्कः । हलश्चेत्येवमिदं उदकपू-
 तिषेधार्थमिदम् ॥ उदकोदञ्चन इति । पुंसि संज्ञायाम् इति घे प्राप्ते घ
 सिद्धितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यान्न त ल्युडिति चेत् । मैवम् ।
 प्रतिषेधमामर्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । नहि इह घ घञि वा रूपे विशेषोस्ति ।
 न च स्वरे विग्रहः घे सति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता, घअपि थायादि
 स्वरेण तथैवति ॥ जालमा ॥ जल धान्ये । ज्वलितिकसन्तोभ्यो णः इति णप्रत्यये
 जालशब्दः मिहः । तेन जालशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥ खनी ॥
 चित्कारणमिति । आखन इत्यादौ चञोः इति कुत्वस्य प्रसक्त्याभावादिति भावः ॥
 भगः प्रदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । अवाहुः । करणा-
 धिकरणयोः पुंसि संज्ञायाम् इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्,
 अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टमिद्विरिति ॥ एते इति । आखनादयः प्रडित्यर्थः ॥
 ईषदुःसुषु ॥ इह सामान्योक्तावापि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते
 दुरिति कृच्छ्रार्थः, इतरौ त्वकृच्छ्रार्थः, तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना ॥
 भवतेति । न लोका इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् ।
 ईषत्कार्यं, स्वल्पं कार्यमित्यर्थः । खलिति लकारः स्वरार्थः । खित्करणं तूत्तरत्र
 सुमर्थम् ॥ निमिमोति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च विभाषा लीयते इति
 प्राप्तं निषिध्यते । निमय इत्यादि । एरच् ॥ उपसर्गात्खलुघञोः । लभेथ इत्यने-
 नेव मिदं नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति ॥ यदास्वती इति ॥ सुः पूजायाम्
 चतिरतिक्रमणे च इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ कर्तृ कर्मणोः ॥ चकारः सच्चि-

यागार्थः । यदा कर्तृकर्मणारीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तद्व प्रत्ययो यथा
स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमवास्तु, न तूपपदत्वमिति वाच्यम् ।
ईषदादीनामिवोपपदत्वे तु खलः खित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ममर्थं हि तत्, म-
म् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरित्युपपदत्वमेव तदेतदाह । ईष-
दादिषु चेति ॥ कर्तृकर्मणी द्वे, भृक्जो च हा, तयोर्थेयामसंख्यं प्राप्तम् ।
सोक्तं च काशिकाकृता न्यामकारह्रस्वदत्तादीमश्व, प्राचापि तथैवाक्तं तदहा-
स्यातमिथानुमोदितम् । तत्सर्वं नादर्थव्यम् । यथामस्यसूत्रस्थभाष्यविरोधा-
दिति ध्वनयन्नाह । यथामस्यं नैष्यत इति ॥ ननुपपदयामध्ये पूर्वोपरोभावव्यव-
स्था मिध्यति । भृक्जोरव्यवोहतत्वं कर्तृकर्मणोरवैयर्थ्यं, न त्वीषदादीनाम् ।
एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था मिध्यतीति चेत् । अत्राहः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या दुरा-
टमभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था मिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह । कर्तृक-
र्मणी चेति । भवतः कर्तृर्युदाहरतिअनाट्टनाट्टनिति ॥ कर्मणि त्वनाट्ट आट्टो
भूयते इति विग्रहः । भाष्यते इति तदर्थः । एवमग्र ए विग्रहद्वयमुक्तंयम् । अना-
ट्टो नाट्टेन स्वयमेव क्रियते अनाट्टः आट्टः क्रियत इति ॥ इत्यादीति ॥ आदिश-
ब्देन दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥ क्रिक्तो ॥ क्रिचक्षकारो । न क्रिचि इति विशेष-
णार्थः । न क्तो इत्युक्ते हि क्रिनोपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः । तन्न । एकानुब-
न्धपरिभाषयैव क्रिना व्यावृत्तिमिद्वेति ह्रस्वदत्तः । यत्, वदन्ति । तितुव इत्यत्र
मामान्यग्रहणार्थश्चकार । अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्य वग्रहणं स्यान्न तु क्रिना इति
तद्रभमात्तितुच इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणनेकानुबन्धपरिभाषाया
उक्तिसम्भवस्यैवाभावात् । एतेन तितुच इति सूत्रं एकानुबन्धत्वात्तत्रैव गृह्यते,
न त्वयं क्रिच्, ततश्च रादितीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता ॥ भूतिरिति ।
यद्यपीह परत्वात् श्रुतः किति इत्यं वेण्निपेक्षो न्यायः । तथापि वान्ततन्त्यो-
रिण्निपेक्षार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभावाच्च तितुव इत्युपन्यस्तम् ॥ दीर्घा-
नुनामिकिति । अनुनामिकस्य क्रिभलाः इति दीर्घस्य, अनुदात्तोपदेश इत्यादि-
नानुनामिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ यन्तिरित्यादि । यम उपरमे रभ-
क्तीडायाम् वनु याचनं तनु विस्तारं ॥ अलखल्वः ॥ पृत्रार्थमिति । ननु विका-
ल्पार्थमेवास्तु, अलं रुदित्वा, अलं रादनेनेति रूपद्वयमवधार्यमिति चेत् । मेवम्
वासरूपन्यायेनतत्त्वमिदं । न च क्लृप्त्तुमुन्मूलनार्थं वासरूपविधानं इति मिडा-
न्तात् क्लृप्ति वासरूपन्याया नास्तीति वाच्यम् । क्लृप्तादयाऽपवादभूता, स्ववा-
ध्यं नित्य बाधन्तं इति हि तस्य निष्कृष्टार्थः । इह तु क्लृप्तापवादः कति

वेपम्यात् । ननु प्रैषादिषु कृत्याय इति वचनेन स्राधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधि-
 नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति चेत् । किं ततः । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इतीष्टानु-
 रोधेन तदभ्युपगमं बाधकाभावात् ॥ अलं दत्त्वेति । अपात्रं न देयमिति फलि-
 तोर्थः ॥ उदोचाम् ॥ व्यतीहारे ष्यतिक्रमः । मंडः कृतात्त्वस्य मांड इति निर्दे-
 शो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां दैपोऽपि
 अदाप् इति पर्युदासः सिध्यति ॥ अपमित्येति । समासेनज्पूर्वं इति वक्ष्यमाणेन
 क्लो ल्यापि तुक् । याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः ॥ परावर ॥ अप्राप्येति । दक्षिणदेश-
 स्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः । गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः । अत्र
 विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते ॥ अतिक्रम्येति । दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः ॥
 अत्र हि गङ्गायाः पूर्वा विन्ध्य इति गम्यते । इह त्रिसूत्रां क्त्वाप्रत्यस्य भावमा-
 ताथेत्वेपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् ॥
 समानक ॥ इह धात्वधिकारेपि समानकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह ।
 धात्वर्थयोरिति ॥ निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालो यस्य धा-
 त्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः । एवं च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य
 बहुव्रीहित्वद्वयातिर्कति फलितम् ॥ क्त्वा स्यादिति । म च भावे अव्ययकृतः
 इति वचनात् । भावोपि घञादाविव नह सिद्धावस्थः किं तु माध्यावस्थः स च
 धातुनैव लब्धः । क्त्वाप्रत्ययभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसम्ब-
 न्धाधिकारात् । संसर्गश्च ह सामानाधिकारण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च, तत्र संसर्गवि-
 शेषतात्पर्यग्राहकाः ज्ञानमुलादयः । अत्र च समानकर्तृकयोः इति सूत्रांशेन
 सामानाधिकारण्यमुपनिबद्धम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसा-
 नादिति दिक् ॥ द्वित्वमिति । नन्वमीषा ब्राह्मणानां पूर्वमानयत्युक्ते मध्यमो ना-
 नोयते, यथैहापि बहुक्रियामसमभिव्याहारं मध्यमक्रियावाचकात् ज्ञाप्रत्ययो न
 स्यादिति चेत् । अत्राहुः । इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं तां प्रति ज्ञान्तोप-
 स्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं, न तु तासां परस्परसम्बन्धः गुणानां च परार्थ-
 त्वात् इति न्यायात् । अत एव स्नात्वा पोत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्य-
 ते इति । स्वरतिसूति इत्यादिना विकल्पे प्राप्तं नित्यार्थमाह । स्वरत्यादेरिति ॥
 क्ति स्कन्दि ॥ स्कन्दिर्गतिशीलप्रणयोः । इर इत्संज्ञा इति वार्तिकादिकारमात्रस्य
 त्संज्ञा नेति अनिदिताम् इति पर्युदासोक्तं न प्रवर्तते इति स्कन्दिग्रहणम् ॥ स्क-
 न्वेति । एकाचः इति नेट् ॥ मृडमृद ॥ मृड सुखेन मृद क्षोदे गुध परिवेष्टने
 गुध राषे च कुष निष्कर्षे क्लिशू हिंसायाम् दिवादिः क्लिशू विबाधने क्रयादिः

वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे ॥ किदिति । असंयोगात् लिट् कित् इत्यतः
 किदित्यनुवर्तते इति भावः ॥ उदित्वेति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ उषित्वेति ।
 वसतिश्रुधोः इतीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । शमिवसि इति षः ॥ गृहोत्वेति ।
 दृष्टिज्या इति संप्रसारणम् । ग्रहोलिटि इति इटो दीर्घः ॥ नोपधात् ॥ अन्तग्रह
 णं स्पष्टार्थम् । यथादित्युक्तेऽपि धातोरव क्ताप्रत्ययविधानादिशेष्यसंनिधानेन तद
 क्तविधिना यथास्तादिति लाभात् ॥ कौथित्वा रेफित्वाति । कुथ प्रतीभावे रिफ
 कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु इह रलो व्युपधात् इति विकल्पोऽपि न भवति नोप-
 धग्रहणसामर्थ्यात् ॥ वचित्वेति । वच्च, प्रलम्भने ॥ लुचित्वेति । लुच्च अपनयने ॥
 ऋतिः सौवी धातुष्टेणार्थकः तस्याह धातुकविषये ऋतरीयङ् इत्यस्य वैकल्पिक-
 त्वात्तदभावे कित्त्वमनेन विकल्पार्ते ॥ लृषिमृपि ॥ जितृपा पिपासायाम् इृप ति
 तिनायाम्, क्लिय तनूकरणे । नोपधात् इत्यतो वल्यनुवर्तनात्काश्यप्रग्रहणं पूजायाम्
 म् ॥ अच्चेरिति । उदिनो वा इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः ॥ अश्चित्वेति । न क्त्वा
 सेट् इति कित्त्वाभावान्नलोपो न । एवं चेह नाच्चः पूजायाम् इति नलोपो नेति
 प्रमादकारोक्तिर्न श्याहः ॥ जृग्रश्चोः ॥ जृ इत्यस्मात् व्युक्तः किति इति निपद्ये
 प्राप्ते, व्रश्चेरुदित्वादिकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ जरोत्वेति । जृता वा इति इटो
 वा दीर्घः ॥ व्रश्चित्वेति । इह न क्त्वा सेडिति विकल्पनिषेधाद्, ग्रहज्या इति
 संप्रसारणं न ॥ व्यूत्वेति ॥ इडभावपक्षे च्छुः इत्यट् ॥ भलादाविति ॥ जान-
 नशाम् इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ खात्वा खनित्वेति । उदितो वा इति वट् ॥
 जग्ध्वेति ॥ भरो भरीति पात्तिका धलोपः ॥ ममासेनञ् ॥ नजमिन्न नज्जदृश
 मव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वपदं यस्य ममामस्येति व्याचष्टे । अव्ययेति ॥ प्रकृत्यं-
 ति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः स तु कुगतिपादप्रः इति कत्वा-
 स्तेन नित्यं ममस्येति ॥ पयदासेति । प्रमज्यप्रतिपेधाययणं तु स्यादेवात्र व्यति
 भावः ॥ षत्वतुक् ॥ प्रासङ्गिकषत्वविषयमुदाहरति । कौमिचिदिति । कौ अमि-
 चिदिति स्थिते एङ्ः पदान्तादिति इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्य अन्तादिवच्च
 इति परादिवच्चेन सात्वदाद्योः इति निषेधाभावादिणः परत्वेन पठ्यं प्राप्तम् ।
 एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावाच्च भवति । प्रकृतं
 व्यपि कार्यमुदाहरति । अधीत्येति ॥ विधायेति । दधार्तेर्हिर्न ॥ प्रदायेति ॥ दी-
 ददधोः इति न ॥ प्रखन्य । जनमनखन इत्यात्वं न ॥ प्रस्थाप । द्यतिस्थिति इती-
 त्वं न ॥ प्रकस्य । कसश्च क्त्वि इति दीर्घो न ॥ आपृच्छ । प्रदीप्य । ककारय
 कारयोः च्छुः इति शृठो न । इडभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्याद्य व ॥ न

ल्यपि ॥ कथं तर्हि निपीय यस्य इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः ॥ पीड-
 पाने इति दिवादिगणस्यात् ल्यपि न दोष इति । इह प्रशय प्रच्छायेत्यत्र शाक्तो-
 रन्यतरस्याम् इति प्राप्तस्येत्त्वस्याप्यभावो बोध्यः ॥ लघुपूर्वादिति ॥ लघुः पूर्वं
 यस्माद्वर्णात् । लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः ॥ विगण्येति । नन्विह णौ कृतस्याक्षोप-
 स्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावात्तुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति । न चारम्भसामर्थ्यम् ।
 अनुगम्यं त्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । नि-
 श्चायां सेटि इति लिङ्गात् । तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावात्परयादेशो भवत्येव
 निश्चायां सेटि इत्यस्थानित्यत्वज्ञापकत्वं तु अत्रः परस्मिन् इति सूत्रे एवास्माभि-
 रुपादितमिति नात्रोपपाद्यते ॥ प्रणम्येति । अमस्तत्त्वान्मिच्छे मितं द्रव्यः ॥
 प्रवेभिमद्येति । भिदेयं दुःस्ताद्वेभिमद्येत्यस्माग्न्यन्तर्लोपे यस्य हलः इति यलोपः ।
 ननु ह्रस्वयनोपालनोपानामाभोयत्वेनामिद्वत्त्वान् लघुपूर्वकवर्णात्परिणीतिरिति
 कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेत् । मैवम् । अमिद्वद्वत्ताभात् इत्यत्र समानाशये
 तस्मिन् कर्तव्ये तदमिदं स्यादिति हि व्याख्यातम् । तेनात्राशङ्कैव नास्ति ।
 ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥ विभाषापः ॥
 अपासविभाषेयम् ॥ आश्रान्तरिति । यद्यपीडा णिचि परतः क्रोड् जीनां णौ इ-
 त्याच्च अतिर्हि इत्यादिना पुक्ति आवितिशब्दोऽस्ति । तथापि तस्य नेह अहणं
 लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥ प्राप्येति । एतेन यमयागिवधुवधपापकैर्भूमिसवाप्य
 दिद्यं खतु पात्यते इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अवाप्यत्यस्यावाप्येत्यर्थमभ-
 वात् । एतेन तत्रान्तर्भावितगण्यतेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यप्स्थानिनः
 कित्वात् वचिस्त्वपि इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह । ल्यपि चेति । व्यच ॥
 संप्रसारणं न स्यात् । एवं व्यश्च इत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ कथमिति । ल्यवादेशस्य
 स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाले इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति, पूर्वं
 ह्यमौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते, यदेव हसति तदैव नेत्रे मस्मीलयति, तथा
 च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वान्न्यपः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः । समाधत्ते । व्यादान-
 त्यादिना ॥ एतेन ईश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते, ज्ञात्वा तिष्ठति इत्यादि
 व्याख्यातम् । श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु
 समानकलंकतानिर्वीहाय स्थितस्येत्यादि यथामभवमध्याहार्यम् ॥ आभीक्ष्ये-
 णमुल्लं च ॥ ननु वामरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमि-
 ति चेन्मैवम् । उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिगपीह प्रवर्तते । न चेष्टापत्तिः ।
 विभाषाये इति वक्ष्यमाणमूलस्यविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि

क्त्वाणमुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिममावेशार्थे विकल्प्यते । यद्यपि वाम-
रूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति । तथापि णमुला सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र
विधीयते, तत्र वामरूपविधिर्न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् ।
तत्फलं तु आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारणैव क्त्वा-
प्रत्ययो लभ्यत इति नाम्न्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वामरूपं विनैव क्त्वाल्लडा-
द्योः स्त्रीकारे न यद्यनाकाङ्क्षे इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपि नाप्य-
त । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात्, सिद्धान्ते तु आभी-
क्ष्ण्ये णमुल् च इति विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहित-
लडादिर्भवत्येवेति नाम्न्यं वानुपपत्तिरिति दिक् ॥ पूर्वविषय इति । समान
कर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः ॥ पायंपायमिति । आतो युक् ॥ वा दीर्घ इति-
गमिष्यन्ताणमुलि मितं च्छ्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥ श्यन्तस्यापीति ।
यत् प्राचा श्यन्तजागते शिण्णमुलोर्वा ह्रिदिरिति मतशून्यस्तं तदपाणिनीय
मिति भावः ॥ न यदि ॥ अनाकाङ्क्ष इति । पचायजन्तेन तज्जमसामस्त
दर्शयति । नाकाङ्क्षते चेदिति ॥ दर्शति । नन्वेवमनन्तरण इति न्यायात्
णमुल् मा भूत् क्त्वा तु समानकर्तृकयोः इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेत् अत्राहः ।
पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्न इति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोपि न भवतीति ॥ विभाषा
ग्रं । यद्यप्यग्रे शब्दे देशनिशेषवचनोप्यस्ति, प्रभोरग्रं भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्,
तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते, प्रथमशब्दमाहचर्यात् । प्रथमं भुङ्क्ते
इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रं इति समस्यन्तस्थानुकरणम् । प्रकृति
वदनुकरणमिच्छस्य वैकल्पिकत्वादिभक्त्या न कृतः अस्त्वामोयम् इतिव-
त् ॥ अग्रं भोजमिति । अमेवाच्येन इति निग्रमः । यामवेदं न त्वलोपप-
दममासः । नन्वग्रं प्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इति कथमिह क्त्वाणमुलो
स्यातामिति चेत् । अत्राहः । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा वृजतीति
हि वाक्याः स्तत्राग्रे प्रभृतिभिर्भोक्त्वपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि
अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं वृजतीति वृजनापेक्षया पूर्वत्वं तु
क्त्वाणमुल्भ्यां द्योत्यत इत्याशङ्क्यैवात्र नाम्नीति ॥ नित्यमेव विधि-
रिति । अग्रं भुङ्क्ते इत्येवं लडादिने प्रयुज्यत इति भावः ॥ स्वादिम ॥ स्वा-
दुतीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह । स्वादिमिति । मान्त्वमिति । ननु स्वा-
दौ इत्येव सूत्रमस्तु सास्त्वत्र णमुल् खस्यं वानुवत्यताम् अरादिपत् इति सूत्र-
विध्यति । एवंच निपातनं विनापि मान्त्वं सिध्यतीति महन्लाघवमिति चेत् ।

मैवम् । च्यन्तस्य मुम् न स्यात् अनव्ययस्य इति वचनात्ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र
 च्वौ च इति दीर्घः स्यात्, संपन्नंकारमित्यादिषु अस्य च्वौ इतीत्वं स्यात् । किंच
 स्त्रियां बोतो गुणवचनात् इति डोषि स्वादोकारमिति स्यात् अतोत्र स्वादुमीति
 रूपं निपात्यते ततश्चानजन्तत्वात् त्वदोर्घौ, न वा डीष् । निपातमिह भावप्रत्य-
 यमात्रविषयकम् । तेन स्वादुं कृत्येति सिध्यति । स्यादेतत् । उक्तदोषपरिहाराय
 स्वादुमि इत्यत्र सूत्रमङ्गोक्तियतां, णमुल् तु त्यज्यतां कृजः खमुजि कृतेपि स्वा-
 दुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । तथा मत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात्
 खमुजेवानुवर्तते इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य समागमः स्या-
 दिति दिक् ॥ व्यथेत्वादिति ॥ निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तदेतद्दर्शयति । इत्यं
 भुङ्क्त इत्यर्थ इति । इह शाब्दबोधे विशेषमस्त्वेपि फलितार्थकथनपरतया कार-
 मिति णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मङ्गोरमादावन-
 संधेयः ॥ शिरोन्ययेति । इह शिरोन्यया कृ वैदनादिकं भुङ्क्त इत्यर्थनाभाय
 करोतेः प्रयोग आवश्यकः । तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गमेत न तु
 शिरसोऽन्यथाकरणम् अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह
 न प्रयुज्यते इति भावः ॥ यथाकारमिति ॥ प्रष्टुमनर्हः सत्यादि पृच्छति तदेदम्
 उत्तरम् । अत्रापि वामरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः ॥ कन्यादर्शमिति ॥ अत्र
 दर्शनविषयोभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम् । सर्वा
 इति । दर्शनविषयोभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् । ब्राह्मणवेद-
 मिति । विद ज्ञाने विदल्ल लामे विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्या-
 चष्टे । जानातीत्यादि । सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः ॥ याव-
 तिविन्द ॥ विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम् । तस्य हि विन्दतीत्यादां श्रेमुचादीनाम्
 इति नमस्ति ॥ यावल्लभत इति । असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि
 कर्मणि दृशिषिदोरित्यनेनैव मिहम् ॥ चर्मोद ॥ कर्मणोत्थेवेति । एवं च पूर्वरिति
 प्ल्यन्तस्य निर्देशो, न तु केवलस्य इक्षितपौ इति इका निर्देशः । तस्याकर्मक-
 त्वादिति भावः । चर्मपूरमित्यादि । चर्मं पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा उदरपूर-
 णविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेसंवादाप्रतीतिश्च ।
 एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् ॥ चले ॥ व्याख्यानादर्शग्रहणमित्याह । चला-
 र्थेऽपि । चेलकूपमित्यादि । यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्य-
 र्थः । अन्ये तु कन्यो शब्दे उन्दे च उन्दो क्लेदेने क्लिदू आर्द्राभावे इत्येवं कनो-
 पमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्राभवन्ति ताव-

दृष्ट इति व्याचक्षुः ॥ निमूलमिति ॥ निगतं मूलमस्य निमूलं सह मूलेन समूलम् । निमूलममूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः । तेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेषस्तु विशेषणम् । आम्नो वृत्त इत्यादौ आम्नो विशेषणं, वृत्तस्तु विशेष्यमिति । सर्वजनानुभवात् यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥ स्नेहः ॥ शष्कचूर्णं इति सूत्रे एवस्नेहनशङ्कणं न कृतम् । तत्र हि कर्मणि दृशिविदोः इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, इह तु पूर्वसूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनीयमिति ॥ हस्ते ॥ हस्त इत्यर्थशङ्कणं तदाह हस्तार्थे इति ॥ सञ्ज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थं आरम्भः ॥ तथैवेति ॥ निमूलकार्षं कषतीत्याद्याहृतमित्यर्थः ॥ मूलकोपदंशमिति ॥ अयमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा, उपदंश, किमुपदंश अर्थान्मूलकमिति संबध्यते । एतावतैवेति । शाब्दान्वयाभावेऽपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करणे हनः इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनैत्यस्येष्टमिति भावः । एतच्च मनोरमाश्रयानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् नन्वेवम् उपदंशः कर्मणि इत्येव सूत्रमस्तु । अत्र उपदंशः इत्येवास्तु उपमाने कर्मणि इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकादंशेणमूलमिति व्याख्यायतां किमनया कुसृष्टीति । न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यमसामः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे करणप्रभृतीनि इत्युक्ते नास्त्येवदोषः करणे हनः इत्यारम्भे विकल्प इति संदेहवारणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीनि इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् । कर्मणाकोऽंशं कृजः खमुञ्ज् कर्मणि दृशिविदोः इत्यारम्भे विकल्पे इति संदेहस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः । वस्तुतस्तु कर्मणिप्रभृतीन्यन्तरस्याम् इत्युक्ते उपमानं कर्मणि च इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंशः इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगोऽपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकप्लव्याययणं त्वगति कगतिः । उपदंशः कर्मणि इति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकोपदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यात्, इष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति करणप्रभृतीनि इति मनोरमाकोऽंशं तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ कालय-

तीति ॥ कन विज्ञेये चूटादिः । प्रेरयतीत्यर्थः ॥ दण्डताडमिति । तड आ-
 घाते अयमपि चुरादिरेव ॥ मप्रम्यां चो ॥ उपपर्वभ्य इति । सूत्रे षोडादीनां
 समाहारद्वहं कृत्वा उपपर्वः षोडशकष इति उत्तरपदलोपी समास इति भा-
 वः । इह सौत्रं पृथक् पञ्चम्यर्थं पृथमिति ज्ञेयम् । कर्षति शपा निर्देशः । कृप
 विलेखने इत्यस्य गुणमहितस्याचारणान्त-फल तुदादव्युदासः । यद्यपि
 विलेखन एव सापि पश्यते, तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते पञ्च
 भिर्हेतुः कृतमिति दशनात् । एव च ताटादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति,
 क्षेत्रे उपकृष्य हले नोपकृष्येति न त्विह णमुल्लिखितमाकरे समासत्तोः कर्षेण
 ग्रहणं भवतु वा मा भूत् सनिकर्षप्रतिपादनपरमतत् ॥ दण्डगुलात्कर्षमिति ॥
 द्वयोरङ्गुल्याः समाहारो दण्डगुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः इत्यच् स-
 मामान्तः । दण्डगुलिनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । खलः खण्डः खण्डिका, ह-
 खः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपर्यायतया
 चेतनस्त्वेव प्रायेण प्रयुज्यते अन्ये ह्रस्वे इति पृथक्मूत्रस्वारस्यात् । तथापि
 ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनस्यपि कचिद्भवतीत्याहुः ॥ द्विती ॥ परीप्साया-
 मित्येवेति । कथं तर्हि अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति, नञ्च त्वरा गम्यते ।
 अत्राहुः । अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता, तेनायमर्थः । उदात्तः स्वर-
 रितो वा यत्र विधीयते, तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं
 कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥ यष्टिग्राहमित्यादि । एवं खलु यद्वाय त्वरन्ते
 यदामन्नं यष्टादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्ते इति भावः ॥ अ-
 स्यपगोरमिति ॥ अभिमद्यस्येत्यर्थः ॥ उपपदसंज्ञार्थमिति । विशिष्यतीति मूत्रे
 द्वितीयायाम् इत्यनुवर्तनात्तदन्त्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥ अव्यये ॥ अयथेति ।
 न यथाभिप्रतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभि-
 प्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्याने इति यावत् । ननु अप्रियाख्यानं इत्येव कुतो
 नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमव, न त्व-
 प्रियाख्यानमिति नीचैः कृत्य नीचैः कारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्यात् । अप्रि-
 यस्य नीचैः कथनकथ्यप्रियाख्यानमिति नीचैः कृत्य नीचैः कारमप्रियं ब्रूते इति
 प्रयोगोपि स्यादित्ययथाभिपूर्वाख्याने इत्युक्तमिति ॥ तिर्यक्कृत्विति ॥ अनृ-
 जुत्वादग्रतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गं ॥ तत्प्रत्ययो यस्मान्न
 स्पृत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गं उपपदे इत्येकं । प्रत्ययग्रहणरिभाषया तत्प्रत्ययान्ते स्वा-
 ङ्गं इत्यन्ये । तस्मात्तौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तत्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं

तस्मिन्नपद इति तु प्राञ्च । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नि-
 त्तत्प्रकृतिप्रत्ययममुदायपरमिति बाध्यम् ॥ मुखतःकारमुखतोभूयेति । त्काण
 मुलाः कमुबोय यथासंख्य नैष्यते इति भावः । मुखत इत्यवाद्यादित्वात्मसम्यर्थं
 तमिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः तसु उपपद्ये किप् । धातुत्वा
 दिह अत्वमन्तस्य इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् ।
 वस्तुतस्तु प्रत्ययपरिभाषयैवेष्टमिहः प्रत्ययग्रहणं सुत्यजम् ॥ नाधार्थे ॥ नार्थो विन-
 ज्भ्याम् इति विहितो नानाञौ । धार्था द्वित्येव धमृज् इति धमृजादयः । संख्या
 या विधार्थं धा इति धाप्रत्ययो धार्थको भवतोत्याशयेनोदाहृता । एकधामृयेत्या-
 दि ॥ एवं द्वेभक्त्यत्वं धमृज् द्वेधमृजमित्याद्यादाहृत्यम् । ननु नानाञौ प्रत्ययो
 धा च प्रत्ययः धमृजादिविधौ तु एकादौ धमृजन्यतरस्याम् इत्यतो ध इत्यनवत्य-
 त्पामादेशत्वाश्रयणेऽपि स्थानिवद्भावेन धमृजादिर्धाप्रत्यया भवतीति किमर्थं प्रत्य-
 यग्रहणमित्याक्षिपति प्रत्ययग्रहणमिति ॥ यद्यप्युक्तरीत्या धाग्रहणेन धमृजादेश-
 हणं सम्भवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमृजन्तात्स्वार्थं उद्दर्शनम् इति
 उद्प्रत्ययान्तसमग्रार्थमर्थग्रहणम् । तत्फलं त द्वेधोक्तत्वेत्यादिप्रयोगः ॥ तृणीमि ।
 कृञो निवृत्त्यर्थं भृग्रहणम् ॥ अन्वयान्निवृत्तं भव इत्यकारलोपे चो इति पूर्व-
 स्याणो दीर्घं अनृच इति निर्देष्टुमुचितम् । द्युप्रागपाक् इति सूत्रं प्रतीचो यत्
 इतिवत्, एव तियच्यपवर्ग इति सूत्राप तिरयोत्वं च निर्देष्टुमुचितमिति चेत् ।
 अत्र केचित् । शास्त्रोक्तं कार्यमथवदव भवति, अर्थश्च लोके प्राप्तश्च एव गृह्यते,
 अभिव्यक्तपदार्थो ये स्वतन्त्रा लाकविश्रुता । शास्त्रार्थस्तं पु क्तं च । इति न्याया-
 त् । अतोऽनुकरणं न भावयतात्यन्वर्त्तते समागतात् तच्चाख्यम् । एव तदिह
 नित्या दाघात् इत्यादावियडादिकं न स्यात् । प्रतीचायत् इत्यापि न मध्येदिता
 वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचोल्यादिनिर्देशं न दीप-
 वैकल्पिकत्वञ्च यत्तदेतन्मयः इति सूत्रं त्यदाद्यत्वस्य करणादकशेषाभावदर्शनाच्च
 निर्णयित इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ अथत इत्यादि । अन्वक्कृष्टस्यानुकूल्यमात्रं
 विश्रान्तं देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥ पृष्ठतो भुत्वत्यथ
 इति । इहान्वक्कृष्टं नानुकूलानुनुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रं
 पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण क्वचिदनुकूलालाभेऽपि अन्वक्कृष्टस्य तत्समर्पणं
 व्यापाराभावान्णमुल् न, किंतु त्कैव भवतीति व्यवस्था बाध्या ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनदेवस्वामिचरणसंयकज्ञानेन्द्र-
 मरखतोक्ततायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्त्याख्यायां कदन्तम् ॥

॥ समाप्तेयं तत्त्वबोधिनी ॥

अथ सुबोधिनी प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ सिन्दुरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्स्थितोर्भयं तं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्ट सदानन्दनम् ॥ अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं
चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥ यस्तु कृत्स्न-
मस्तत्त्वकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्णगोवर्धनः ॥
सायं पण्डितमण्डलोद्घाटयद्वादीन्द्रवन्द्यामणीः श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि
श्रीमीनिगोवर्धनः ॥ २ ॥ रघुनाथपदारीवन्द्यसंवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥
रघुनाथ इतोद्यनामगमगो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधोः ॥ ३ ॥ बभूवुस्तस्य च-
त्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ॥ महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥
रामकृष्णोद्वितीयोऽमो रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णा-
यास्तनूद्वयः ॥ ५ ॥ श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ॥ नत्वा मुनितयं
द्वयां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥ सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी
सदासद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥ कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिधुध्वंसनक-
री कृतिभूर्यादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥ इत्यादिप्रबन्धेन लौकिकेषु
शब्देष्वन्वाख्यतेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिदमप्रयोजनम् । रक्षो
हागमलक्षसंदेहाः प्रयोजनम् इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षया व्याकरणार-
म्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गी वेदोऽध्य-
यो ज्ञेयश्च इति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च ।
नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनं नैव मिदं किमर्थं
मेषामनुशासनमिति चेत् । न । लौकिकशब्देभ्यः भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः
सन्ति । तद्यथा त्वना देवेषु, मध्वा जभार, गृभ्णामि ते इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते ।
लोके तु आत्मना, जहार, गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो
वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति अथ शब्दानुशासनम् केषां शब्दानां लौकिकानां वैदि-
कानां चेति इति । तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह कन्दमीत्यादि ॥
पुनर्वसुशब्दे नोद्भूतावयवस्य ज्यातिः समुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचनं प्राप्ते एकव-
चनं विधीयते तदाह । द्वयोरित्यादि । वा स्वादिति । जात्याख्यायामित्यतः अन्य-
तरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥ लोके ति ति । गां गताविव दिवः पुनर्वसु इत्यादौ ॥

विशाख ॥ प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥ विशाखेति । अमरस्तु
 राधा विशाखा इति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति, सूत्रं तूदामीनम् ॥
 षष्ठोयुक्तच्छन्दमि वा ॥ पतिः समाम एव इत्यतः पतिरिति वर्तते, पतिः समाम
 एव इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ॥ पतिर्नेति । घित्वात्
 आडो ना इति नाभावः । पठोति किम् । मया पत्या जरदृष्टिर्यथा मः । कन्दमो
 ति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥ योगं विभज्येति । षष्ठोयुक्तच्छन्दमीति उक्त एवार्थः ।
 ततो वा कन्दमीति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दमि वा भवति तदाह ।
 तेनेत्यादिना ॥ नभोङ्गिरो । नभस् अङ्गिरस् मनुष्यं पतिं परे भत्वं वक्तव्यमि-
 त्यर्थः ॥ नभस्वदिति । तेन तुल्यम् इति वतिः । भत्वफलमाह । कत्वाभाव इति ॥
 समजुषोः इति प्राप्तम् । तत्र हि पदस्य इत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् ।
 अत्रापि देहलोदीपकन्यायिन कत्वाभाव इति संबध्यते ॥ मनुष्वदिति । मनुष्या
 तुल्यम् । अत्र भत्वात् आदेशप्रत्यययोः इति घः । पदसंज्ञायां तु कत्वं स्यात् न ष-
 त्वम् अपदान्तस्य इति वचनात् ॥ बाहुलकादिति बहुनश्रुतातीति बहुलम् । ला
 आदाने अस्मात् आतोऽनुपमर्ग इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादि-
 त्वाहुः ॥ वृष ॥ वृषन्नित्येतद् वसु अश्व एतयोश्च परतो भं स्यात् । निपातनान्ये-
 तानि च्छन्दोविषयानीति कैयटः ॥ वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः । वृषाण्वः ॥
 नलोपः प्राप्त इति । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन ॥ अत एवेति । भत्वादे-
 वेत्यर्थः ॥ अनङ्गत्वादिति । अलोपानः इत्यत्र अङ्गस्य इत्यधिकारात् ॥ अयमयादी-
 नि ॥ आनन्तर्यामिसंज्ञादारेणव निपातनं प्राप्तमित्याह ॥ संज्ञादयमिति । नन्वन-
 न्तरस्येति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधानं किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह । तथा च
 वातिकमिति ॥ कुत्वमिति । चोः कुः इत्यनेन ॥ जशत्वाभाव इति भूलां जशोऽन्तं
 इति प्राप्तम् ॥ ऋकृतेति । अयमयादिषु ऋकृतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः ।
 तेन जरवमस्तु, कुवं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रमज्ज्यतेति बोध्यम् ॥ नैनमिति ।
 वाचाभिनाः प्रभवस्तेश्वप्येनं विद्वांसं न हित्वान्ति, विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः ॥
 ते प्राक् । व्याख्यातम् ॥ अस्यापवादमाह । कन्दमोत्यादि ॥ गत्युपमर्गसंज्ञकाच्छन्दमि
 परं प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वं ॥ व्यवहितो अपि गत्युपमर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः ।
 सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह । हरिभ्यामित्यादि ॥ आयाहीति प्राप्ते ते प्राक् इत्यत्र
 संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीजृपत्येतत्पयन्तान्स्वरूपेण परामृश्य
 धाताः प्राक् प्रयुक्तानामिषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे
 कृदमि परंपि व्यवहितश्च इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥ इति ॥ इन्धीत्युच्चार-

नार्थेन इकारेण निर्देशः सुट्तिथोः इतिवत्, न तु इक्षितपौ इति इका, नलो-
पापत्तः । असंयोगात् इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते तदाह लिट् किदिति ॥ लि
इन्धी दोसौ । लिटः कित्वात् अनदिताम् इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्व-
णाप्राप्तौ वचनम् ॥ बभूवेति । कित्वादृष्टभावे भुवो वुक् इति वुक् । अत्र पिप्त्वा-
त्पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् ॥ इदमिति । इन्धीति सूत्रम् । कन्दोविषयत्वादिति । अय-
मभिप्रायः । इन्धेर्भाषायाम् इजादेश्च इत्यामा भाव्यं, कन्दमि तु अमन्त्रे इति
प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति, तथापि कन्दव्युभयथा इति लिटः सावधातुकत्वे
डित्वात्समोघे इति नलोपः । अमभावस्त्वाधधातुकत्वात्, कन्दमि दृष्टानुविधा-
नात् ॥ वुको नित्यत्वादिति । परा । य इतिपरिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वा-
त् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया ॥ कर्मणि द्वितीया इत्यतः कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्रा-
प्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्माऽपि भवति तदाह । कर्मणीति ॥ यवाग्व-
ति । अत्र यवाग्वशब्दान्तृतीया, अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो
हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रज्ञेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविर्गन्तो प्रक्षिपतीत्यर्थस्त
दाह । यवाग्वान्वमित्यादि ॥ भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वा-
न्नामार्थयोरभेदान्वयः । भार्ये चैतन्मूत्रं प्रत्याग्रातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्ना-
वपि वर्तते । यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलितम् इति दर्शनात् । ह्ययतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्तं च । तद्यदा यवाग्वशब्दान्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते जुहोतिश्च
प्रीणनं । यवाग्वान् अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः ॥ यदा यवाग्वशब्दाद् द्वितीया तदा अग्नि-
होत्रशब्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वान्त्रं हविर्द्रव्यं प्रक्षिप-
तीत्यर्थः ॥ द्वितीया ॥ दिवस्तदर्थस्य इति वर्तते । तदाह । ब्राह्मणेत्यादि ॥ सोपस-
गस्य च्छन्दसि विभाषोपमर्गं इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि सिद्धे निरुपसर्गाथ
आरम्भः ॥ षष्ठ्यपवाद इति । दिवस्तदर्थस्य इति प्राप्तायाः ॥ चतुर्थर्थः ॥ बहुलश-
ङ्गात् चन्द्रमसे कृष्णो रात्रौ इत्यादौ षष्ठ्यभावः ॥ यजि ॥ यजर्धातोः करणे का-
रके कन्दमि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् ॥ बहुलम् ॥ अदो जग्धि इत्यतः अद इति,
लुङ्मनोः इत्यतः घसल् इति च । अदो बहुलं घसल्देशः स्यात् कन्दमि ॥ घ-
स्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥ अडभाव इति । बहुलं कन्दमि न माडगं इत्य-
नेन । नन्विदं लुङ्मनोः इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्कोदाहरणास्तरमाह । सन्धिरि-
ति ॥ अदनं ग्विः । अदेः क्तिनि घसल्देशे घमिभमोर्हलि च इत्युपधालोपे भलो

भक्ति इति सलोपः । भवस्तथोः इति धत्वम् । धस्य जश्त्वम् । न च जश्त्वे कर्त-
व्येऽलोपस्य खानिवत्त्वम् । न पदान्त इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात् । ततः
समानशब्देन समासे कृते समानस्य च्छन्दस्समूहं प्रभृत्युदकेषु इति सूत्रेण समान-
स्य सः ॥ हेमन्तशिशिरा ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्राप्तम् ॥ अहोरात्रे
इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते अहःसर्वकदेश इत्यनेन समामान्तोऽच् ।
यस्येति च इतीकारलोपः । रात्राह्नाहाः पुंसि इति प्राप्तम् । द्वित्वमतन्त्रम् ।
अहोरात्राणि विदधत् । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि
पाठक्रमेणेदं बहुलं छन्दसि इति घम्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं,
तथापि व्यत्ययो बहुलम् इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति
ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥ बहुलं छन्दसि ॥ बहुलं शपो लुक् स्यात् । अ-
दिप्रभृतिभ्यः इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति वृश्चं हनतीत्यादि ॥ हन्ति,
शेते इति लोके ॥ चाध्वमिति । त्रैङ् पालने आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्वम् ।
त्रायध्वमिति लोके ॥ दातीति । ददातीति लोके ॥ अन्यत्रापीति । जुहोत्यादिभि-
न्नेऽपि श्रुर्भवतीति शेषः ॥ विवष्टीति । वश्च कान्तौ अदादिः क्लौ इति द्वित्वम् ।
भृजामित् बहुलं छन्दसि इति सूत्रेणाभ्यामस्येकारः । वृश्च इति षत्वं घृत्वम् ॥
मन्त्रे घस ॥ घम अन्ते रादेशः । ह्रस्वः कौटिल्ये अस्य कृतगुणानुकरणं हरेति ।
अकारस्तुष्टारणार्थः । णश्च अदर्शने वृज् वरणे वृज् संभक्तौ दह भस्मीकरणे ।
आत् आकारान्ताः प्रा पुरणे इत्यादयः । वृजो वर्जने । लुक् च्च करणे । गमल्ल गतो
जनो प्रादुर्भावे ॥ अक्षति । अक्षेर्लुङि भिः ॥ घम्लादेशस्येति । लुङ्सनोः इति
विहितस्य ॥ माह्वरिति । माह्वि उपपदे ह्वरतेः लुङि तिप् । इतश्च इतीकारलो-
पः । च्लैर्लुक् कृतं सार्वधातुका इति गुणे कृते रपरत्वे हल्ङाव् इति लोपः ॥
प्रणगिति । प्रपूर्वाक्षरिलुङ् । हल्ङाव् इति लोपः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्व-
म् । मत्स्येति मकारोऽनुनासिके परे यरोऽनुनासिके इति ङः ॥ कुत्वमिति ।
पक्षे वृश्च इति षत्वेन नङिति रूपं बोध्यम् ॥ आव इति । वृजो रूपम् ॥ आधिगि-
ति । आङ्पूर्वाहर्लुङ् । दादेर्धातोः इति घः । एकाचो बशो भष् इति भष्भा-
वः ॥ आप्रा इति । आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप् कृत्वे यत्वे च यलोपः ॥ परावर्गिति ।
परापूर्वाहर्जिस्तप् उपधागुणे चोः कुः इति कुत्वम् ॥ अक्षति । अक्षेर्लुङ् ।
गुणाभावे यण् ॥ अनुगमति । अनुपूर्वाङ्गच्छतेर्भिः । गमहन इत्युपधालोपः ।
ननु मन्त्रशब्दः संहितायां कूट इति अत्रत इत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगं लुग्नं प्राप्नो-
तीत्याशङ्क्याह । मन्त्रपङ्कणमित्यादि ॥ अत्रतेति । गमहन इत्युपधालोपः । ब्रा-

ज्ञानप्रयोगीयम् । मन्त्रेति किम् । अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् ।
अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयाम् ॥ अभ्युत्सादयामित्यादयश्चन्द्रसि विषये अन्यतरस्यां
निपात्यन्ते । षट् लृट् विशरणगत्यवमादनेषु । जनो प्रादुर्भावि । रम् क्रीडायाम् ।
ख्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने शुद्धादस्मादाम् प्र-
त्यये द्विवचनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह । आद्योऽप्यिति ॥ अक
इति । कञो लुङि तिपि च्लेः मन्त्रे घम इत्यादिना लुक् । तिपो हलङ्वादिलो-
पः ॥ सादयामक इति । आमः इति लुङो लुक् । अभ्युदसीषददिति । भदेर्ष्यन्ता-
लुङि चङि णी चङ्युपधायाः इति झस्वः चङि इति द्विवचनम् । हलादिः शेषः
सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भावे सन्त्यतः इतीच्चम् । लघोर्दीर्घः ॥ लोक इति ।
वेदेपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । विदां कुर्वन्त्विति इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृ-
त्तः ॥ पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ख्यन्तादाशीर्लङ्गाम् क्रियादित्यनुप्रयोग
श्च ॥ क्रियादिति । करोतेराशीर्लङि रूपम् । लिङाशिषि इत्याह धातुकत्वादि-
करणाभावः । रिङ् शयक् इति रिङ् ॥ विदामक्रान्ति । विदेलुङि आम् ।
गुणाभावः । लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ गुपेः ॥ आयप्रत्ययाभावस्थले एवेदं, सूत्रं
केवलस्योच्चारणात् ॥ अजगुपतमिति । गुप् रक्षणे तस्यस्थामिपाम् इति घसस्तम्
तुजादोनां दीर्घोभ्यासस्य इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अगौमिति । ऊदिच्चादिङभावे
वद्वज इति वृद्धिः । भ्रूलो भ्रूलि इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् ।
आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्यं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा
षीण्येवेति विवेकः ॥ नोनयति ॥ ऊन परिहारे । धन शब्दे । इल प्रेरणे । अहं
गतौ याचने च एभ्यो ख्यन्तेभ्यश्च्लेः णिञि इति प्राप्तश्छादेशो नेत्यर्थः । तपो-
नयत्येलयतो चुरादी ख्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्नान्तश्च ।
अर्दयतिस्तु हेतुमन्तः ॥ ऊनयोरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । न
माङ्योगे इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्वा-
मिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषां मा ऊनयीः । ऊनं मा का-
र्षीरित्यर्थः । चीननदिति भाषायाम् ॥ ध्वनयीदिति । तिप् न माङ्योगे
इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां घटादेरदिध्वनत् । चुरादेरदध्वनत् । एलयीत् ।
आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके ॥ कसृष्ट ॥ च्लि लुङि इत्यनः
च्लिरिति अस्तिवक्तिइत्यतोडिति इरितो वेत्यनुवर्तते तदाह । च्लेरित्यादि ॥

अकरमिति । डुकृञ् करणे भिप् अङि कृते ऋदृशोङि इति गुणः ॥ अमर-
 दिति । मृड् प्राणत्यागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अरदिति । ट विदारणे ॥ अ-
 रुहदिति । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अ-
 दारीत् । अरुचत् ॥ कृन्दमि ॥ निष्टर्क्यादयः शब्दाश्चकृन्दसिनिपात्यन्ते इति मृ-
 चार्थः ॥ क्वपि प्राप्त इति । ऋदुपधाच्चा इति सूत्रेण ॥ आपृच्छामिति ।
 पच्छ स्त्रीप्मायाम् । अहिज्याइति संप्रसारणम् ॥ प्रतिषीर्व्यति । षिवु तन्तु-
 संताने । हलि च इति दीर्घः ॥ उपचाय्यपृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृडं चे-
 ति कर्मधारयः ॥ हिरण्य इति । हिरण्येभिधेये इत्यर्थः ॥ कृन्दमि एभ्य
 इति । वन षण् संभक्तौ रक्ष पालने मन्थ विलाडने एभ्य इत्यर्थः । स्तम्भशक-
 तोरिन् इत्यतः इन्निति वर्तते । तदाह । इन्स्यादिति ॥ वन षण् संभक्तौ इति
 भ्वादिगणे सहनिर्दिष्टयोरेव ग्रहणं, न तु वनु याचने षण् दाने इति ताना-
 दिकयोः मानवन्धकत्वात् ॥ ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति गां
 सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्तात् द्वितीयैकवचनम् । सुषामादित्वात्षत्वम् ॥
 पथिरक्षय इति । पथ्यानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥ पथिरक्षीति पथ्यानं रक्षतीति
 विग्रहः । हविर्मन्यतीति विग्रहः ॥ कृन्दमि ॥ षह् मर्षणे । भजो
 णिवः इति वर्तते । तदाह । णिवः स्यादिति ॥ ननु तुरासाहं पुरो-
 धाय इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् । णिजन्तादिच् बो-
 ध्यः ॥ पृतनाषाडिति । महेः माडः मः इति षत्वम् ॥ वहः ॥ प्राग्वदिति ।
 णिवः स्यादित्यर्थः ॥ हव्ये ॥ अन्तःशब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वह-
 ज्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न पादान्ते इति फलितोर्थः ॥ हव्यवाङ्गिनरिति ।
 अत्र डस्य ङः द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डलारो ङकारः इति प्राति-
 शाख्ये विहितः ॥ जनसन ॥ जनादिभ्यो धातुभ्यश्चकृन्दसि विट् स्यात् ॥
 अथेगा इति । हलदन्तात् इति सप्तम्यलुक् ॥ मन्त्रेऽश्वेतवहो ॥ श्वेतादिपूर्वभ्यो
 वहादिभ्यो णिवन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थनिपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृ वाचि-
 न्युपपदे वहः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसते-
 प्रत्ययः नलोपथ । पुरः पूर्वस्य दाशृ दाने इत्यादेर्ङत्वकर्मणि च प्रत्ययः डस्यदस्य-
 ति । प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते । तदाह । यत्र पदत्वं
 भावोति ॥ डसन्त्येत्यर्थः ॥ श्वेतवा इति । श्वेताएनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः ।
 षत्वमन्तस्य इति दीर्घः । उक्थशासाविति । नलोपे कृते अत उपधायाः इति
 वृद्धिः ॥ अवे ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । पुरोडाशावयजोर्ण्विन् इत्येकयोगे श्वेतव-

हादीनामप्युत्तरवानुवृत्तिः स्यात् । यजेन्वावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्कवलस्यै-
 वेत्यत इति ॥ अथवाः श्वेतवाः ॥ ननु मन्त्रे श्वेतवह इत्यादिना उच्यते कृतं सौ-
 भत्वसन्तस्य इति दीर्घं कृत्वे च श्वेतवा इत्यादिसिद्धे नाथो नेन योगिनेत्याशङ्का-
 ह । एते संबुधाविति । संबुधौ हि अत्वसन्तस्य इति न प्राप्नोति तत्र असंबुधौ इत्य-
 नुवर्तनात् ॥ विजुषे ॥ ननु कन्दमौति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भ-
 विष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंप्रदायं कन्दोपहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेद-
 भागो ब्राह्मणम् । तदुक्तं तच्चोदकेषु मन्त्राष्टरा शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥
 सुधीवा सुपीवेति । घुमास्था इतीत्वम् । कीलालपा इति । कीलालं जलम् ।
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् इत्यमरः । तत् पिबतीति पा पाने वि-
 च् ॥ उपपटान्तरेपोति । ब्रह्मभूणवृत्रभिर्न श्वपीत्यर्थः ॥ आततानेति । णलुत्तमो-
 वा इति णिच्त्वपक्षे वृद्धिः ॥ भररिवानिति । रा दाने । लिटः कसुः । वस्त्रे काजा-
 दन्तनाम् इत्यादन्तत्वादित् ततो नञ्सामः । दीर्घादटि इति वक्ष्यमाणेन नञ्च
 कृत्वम् । आतोडि नित्यम् इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः ॥ प्रसङ्गाद-
 घायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह । कन्दसीति । सुप आत्मनः इत्यत्र आत्मन इति वि-
 शेषणान्तरेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ क्वाच्कन्दसि ॥ सनाशंसभिच उः
 इत्यत उरिति वर्तते । क्वात्ताहातोः स्याच्कन्दसि ॥ अघायुरिति । परस्याघ-
 मिच्छतीत्यर्थे क्वाच् । अश्लाघस्यात् इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादप्रत्य-
 यः ॥ अवसवाविति । जु इति सौत्री धातुः । षृङ् प्राणिगर्भविमोचने । षु प्रमवै-
 श्वर्ययोः इति आभ्यान् ऋदोरप् इति अपि प्राप्तं ज्विधीयते स्वरं भेदः ॥ मन्त्रे
 वृषे ॥ स्त्रियां क्तिन् इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीराः इति पञ्चम्यर्थं प्रथमा
 तदाह । वृषादिभ्य इति ॥ वृष्टिमिति । वृषु सेवने ॥ इष्टये इति । इषु इच्छायाम् ॥
 चतुर्थ्येकवचनम् । मतिरिति । मन ज्ञाने क्तिन् । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिक-
 लोपः ॥ वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । कित्वाञ्च लघूपधगुणः ॥ वीयते इति ।
 वो गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यमनश्वादनेषु ॥ रातताविति । रा दाने कन्दसि
 लुङ्लङ्लिटः ॥ उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ॥ आगमदिति । गम्न् गतो ।
 पुषादोति लृट्त्वाद् ॥ अकरमिति । कृमृदृक्त्वाद् ॥ कृमृदृक्त्वाद् ॥ कृमृदृक्त्वाद् ॥
 ऋदृभोडि इति गुणः ॥ अहणीतेति । वृज् वरणे । लङ् । क्रगादिभ्यः णना
 ई इत्यघोः इतीच्चम् ॥ इतश्च ॥ लेटोडाटी इत्यतः लेट इति वैतोन्त्य इत्य-
 तो वेति चानुवर्तते तदाह । लेट इत्यादि ॥ लेटो ॥ आगमौ स्त इति । तौ च
 पर्यायेण न तु योगपक्षे न अङ्घ्रिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घं कृतं विशधा-

भावात् । आङुत्तमस्य इति सूत्रान्मण्डूकपुलत्या पिबेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह । तौ
 च पिताविति । तत्फलं तु विक्रन्दमी उर्वरासु ब्रूयते इत्यादिषु गुणः ॥ छिरिति ।
 अचो अणिति इत्यनेन । तारिषदिति । तृ प्लवनतरणयोः तिप् इकारलोपः सि-
 प इट् ॥ जीषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन पर-
 स्मैपदम् ॥ आसाविषदिति ॥ आङ्पूर्वात् षप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट् ॥ प-
 तातीति । पट् पतने तिप् । आडागमः ॥ करवावेति । कञो लोटो वस् तना-
 दिकञ्भ्य इति उः । गुणः रपरः लोटोडाटौ इत्याट् । तस्य पिबेनाडित्वाहिक-
 रणस्य गुणः अत उत्सार्वधातुके इत्युत्त्वाभावश्च ॥ मादयैते इति । मदी हर्षं ।
 णिच् तदन्ताङ्गेट् । आतामि कृते आह टेरैत्वमिति ॥ टित आत्मनेपदानाम्
 इत्यनेन ॥ आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य टित आत्मनेपदानाम् इ-
 त्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
 च्चेण क्वचित्कृत्यताश्रयणात् । उत्तरसूत्रेन्यत्रेति लिङ्गाच्च । आट एत्वं नैत्युक्तं
 तस्य फलमाहायजाति यजात इति ॥ यज देवपूजादौ । लेट् । आडागमः ॥ वतो ॥
 अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते संनिधानात्, त-
 दाह । आत इत्यादि ॥ ईशे इति । ईश् ऐश्वर्यं । उत्तमैकवचनमिट्, इतश्च लोपो
 नास्ति, परस्मैपदेषु उत्पुक्तेः । टेरैत्वे तस्य ऐ ॥ गृह्यान्ता इति । अहेः कर्मणि
 लेट् भिः । तस्याडागमः । यक् ग्रहिण्या इति संप्रसारणं टेरैत्वं पूर्ववदैत्वम् ॥
 पणबन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्होदमहं दास्यामीति समयकरणं पणब-
 न्धः । आशङ्का संभावना ॥ अहमतेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रायितस्य रुद्रस्येदं वचनम् ।
 पशवः संसारिणः ॥ नेदिति । इच्छद् आशङ्कां द्योतयति । जिह्वाचरणेन नरक-
 पातः स मा भूदित्यर्थः ॥ पतामेति । स उत्तमस्य इति सलोपः ॥ कन्दसि शाय ॥
 शन्दसि अः शायजप्यादेशः स्यादौ परे ॥ गृभायेति । अह उपादाने । लोटः सेर्हिः
 क्रगादिभ्यः आ । ग्रहिण्या इति संप्रसारणम् ॥ बधानेति । बन्ध बन्धने । अतो
 हेः इति लुक् । प्रसङ्गात् ऋहोर्भश्छन्दसि इत्यस्योदाहरणमाह । गृभ्णामि इति ॥
 जभारेति । ऋज् हरणे लिटो णलित्वा हस्य भः । गृह्णामि जहारेत्यर्थः ॥
 भेदतीति ॥ भिदिर् विदारिणे रौधादिकः । अमि प्राप्ते शप् ॥ ण्वित इति । मृड्
 प्राणत्यागे । तुदादिभ्यः इति श्रुते रिङ् शयण्णिङ्ङु इति रिङादेशः इयङ् ॥
 नषत्विति । नयत्वित्यर्थः ॥ द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्यायः सिमु बाहुलका-
 त् । एतेन सेमामविड्ढि इत्यादि व्याख्यातम् । अव रचणे अस्माल्लोटि शपि
 प्राप्ते बाहुलकात्सिप् । हुभल्भ्यो हेर्भिः षत्वं द्युत्वम् । जश्त्वम् ॥ तरुषेमेति ।

तद्व्यसंसिति जाते यासुट् लिङ्सलोपोनन्त्यस्य । नित्यं ङितः । अतो येयः ।
लोपो व्योर्धलि । आदगुणः अतोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् सार्वधातुका इति
गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लघुपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकाच्च भवति ॥ सुसि-
ङ्ङिति । शास्त्रकृत्याणिनिराचायं एषां सुप्रप्रतीनां व्यत्ययामिच्छति । सोपि त-
थाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनान्नादि
त्वाद्भुज् तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बहुवर्थादानत्वं, चशब्दो हन्ती, यस्मा-
देवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥
वियूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् ॥ आधास्यमानेनिति । आङ्-
पूर्वाद्धातेः लृटः सहा इत्यनेन शानजादेशः स्यतामी इति स्यः । आने सुक् इति
मुक् ॥ मित्र वयमिति । दीर्घस्य ङस्वव्यत्ययः ॥ स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव
त्रियसे इत्यत्र तुमर्थे इत्यनेन कसेनि कृते ज्नित्यादिः इत्याद्युदात्तं प्राप्ते व्यत्य-
येन मध्योदात्तता ॥ कृत्तद्धितानामिति । तेन दीव्यति इत्यादौ विधीयमानानां
ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तं, न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः कृत्तद्धित-
मात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितो ङित्येच्छब्दादपि भवति । त्वं वेत्य-
यति ते जातवेदः । विश्वे देवामो मरुतोयतिष्ठन् ॥ अन्नादायेति । अन्नमन्तीत्य-
न्नादस्तस्मै । अन्ने कर्मण्युपपदेदेः कर्मण्यणि प्राप्तम् ॥ अग्रग्रह इति । अणि कृते
अन्न अदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः ॥ वोचेमेति ॥ वचराशीर्लिङो
मस् अङ् । वच उम् यासुट् । कृन्दस्युभयथा इति लिङः सार्वधातुकमन्त्राप्प्यस्ति,
तेन यासुट् इयादेशः वलि लोपः ॥ आट् ॥ परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्त-
रेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गावांहोक् इतिवदित्याशयेनाह । लिङ्ङित ॥ किंकिनो
भवतः । लिट् प्रत्ययश्च भवतोत्ययमर्थस्तु न भवति तथा हि सति लिट्किंकिनः
इत्येव ब्रूयात् ॥ बभ्रिरिति । भृज् अस्मात् किः । लिङ्ङुद्वावात्किञ्चम् । किंकिनोः
स्थाने तिबादयन्तु न । लिङ्ङित्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनैव कार्यातिदेशात् । न
लाकाव्यय इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दादुद्दिष्टोऽयम् ॥ जग्मिरिति । गमहन इत्युप-
धालोपः ॥ जघ्निरिति । हा हन्तः इति कृत्वम् ॥ जज्ञारिति । युत्वंम् । जजो-
ज्ञः । ननु लिङ्ङुद्वावे सति असंयोगात् लिट् कित् इत्येव सिद्धे किञ्चकरणम्
नर्थकमित्याशयेनाह । लिङ्ङुद्वावादिति ॥ असंयोगात् लिट् कित् इति किञ्चं मि-
हमिति भावः । आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन तात्पर्यत्वाभा-
वाद्दीर्घस्यापि कृकारस्य ग्रहणं तदाह । ततुरिजगुरिति ॥ तृ प्रवततरणयाः गृ-
निगरणे आभ्यां किः । द्वित्वात्परत्वाद् बहुल कृन्तम इत्यत्वं प्राप्ते द्विवचनेचि

इति निषेधादुत्थाभावे हितम् । उरदत्वं उत्तरस्योत्थम् ॥ तुमर्थे ॥ तुमुनोर्यस्तुमर्थो
 भावः । ननु कर्तरि कृत् इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोर्थ इति चेत् ।
 शृणु । अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्र-
 त्यया भवन्ति ॥ पक्षे इति । वचः से कुत्वं षत्वम् । कषसंयोगे चः ॥ एषे इति ।
 इणो गुणः । नकारो ज्जित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तार्थः ॥ प्रेषे इति । इणः से,
 किच्चादगुणे आदगुणः ॥ श्रियसे इति । इयङ् निच्चादाद्युदात्तः । इङ् मन्त्रे म-
 ध्यादात्तः पठ्यते तत् बाहुलकात्प्रत्ययस्वरौ बोध्यः ॥ भाङ्बुवध्यै इति । जुहोते-
 वङ् ॥ मादयध्यै इति । मदी इषे ख्यन्ताच्चध्यै प्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वधातु-
 क्त्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्, गुणयादेशौ ॥ पिबध्यै इति । अत्रापि
 यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् । पाप्मा इति पिबादेशः ॥ दातवा उ इति । ददातेस्तुवै
 आयादेशे लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः ॥ सृतवे इति ॥ डिच्चात्त्र गुणः ॥ कर्त्तव्य
 इति । कृञो गुणः । कर्तुमित्यर्थः ॥ प्रयै ॥ प्रपूर्वाद्यतेः कैप्रत्ययः । रुहेरिष्यै ।
 नञ्पूर्वाद्याथेष ॥ दृशे ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः ख्यातिश्च कैप्रत्ययः ।
 किच्चाद् दृशेर्न गुणः ख्यातेरालोपश्च ॥ विभाजमिति । विपूर्वाङ्गजतेर्णसुल्णि-
 स्वात् अत उपधायाः इति वृद्धिः ॥ अपलुपमिति । लुप्लृङ्गेदने किच्चाद्गुणाभा-
 वः ॥ ईश्वरे ॥ ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तुसुन्कसुनौ स्तुच्छन्दसि ॥ विचरितोरिति ।
 चर गतो इट् ॥ विलिख इति । लिख विलिखने किच्चात्त्र गुणः ॥ ज्ञातोस्तुसुन्कसुनः
 इत्यव्ययत्वात् अव्ययादाप्सुपः इति विभक्तेर्लुक् न लुमता इति निषेधात् अत्व-
 सत्स्य इति दोषो न ॥ कृत्यार्थं ॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तयोरेव इति कृत्या-
 नां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः । यद्यपि कृत्यानामर्थो भव्यगय
 इत्यादौ कर्तापि, वद्विज्ञानीयमित्यादौ करणादिरपि । तथापि न तत्र कृत्यत्वेन
 कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति
 भावः ॥ न म्लेच्छितवै इति । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः ॥
 अवगाहे इति । गाह् विलोडने ॥ दिट्तेष्य इति । दृशेः सन्नस्तात्कस्यः अतो लोपः ॥
 कर्त्तव्यमिति । कजस्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि तुमर्थे सेसेन् इत्यनेन तुमर्थं तवै
 विहितः । तथापि भावभिन्ने पि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ अवच-
 क्षे ॥ अवपूर्वाञ्जलिङ् एशप्रत्ययो निपात्यते शिच्चात्सार्वधातुक्त्वं तेन ख्यात्आदेशो
 न ॥ भावलक्षणे ॥ कृत्यार्थं इति निवृत्तम् । तुमर्थं इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषणं
 भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः ख्यादिभ्यो धातुभ्य-
 स्तुमर्थं तौसुन् स्याच्छन्दसि । संख्यानादीनामवधिष्वेन लक्षणं भावः ॥ आ समा-

मेरिति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ कटः । संतिष्ठते पिण्डपिण्डयन्त्रः इत्यादौ
तथा दर्शनात् ॥ आतमितोरिति । तमुक्तानौ ॥ सृपिण्डदोः ॥ सृप्लृ गतौ उल्ल-
दिर् हिंसानादरयोः । भावलक्षणैर्धेयं वर्तमानयोः सृपिण्डदोस्तुमर्थं कसुन् ॥ वि-
सृप इति ॥ गमनादित्यर्थः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ न जसिरजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । आहौ
प्रभूतादिभ्यः इतिवत् ॥ कन्दसीति । ननु तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्रयः इति
प्रयोगो न स्यात् । कन्दसीत्युच्यते, न चेदं कन्दः, अजमावितिनिषेधाच्च । किं च
वेदेऽपि रात्रय इति प्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह । लाके त्विति ॥ तु शब्दोऽनु-
क्तसमुच्चयार्थः । लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः ॥ कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिप्
इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतोऽक्तिन्नार्थात् इति डीष्
बोध्यः ॥ नित्यम् ॥ बह्नादिभ्यश्च इति वर्तते । अन्यतो डीषित्यतो ङिषिति च तदाह ।
बह्नादिभ्य इति ॥ नन्वारभसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याश-
ङ्क्याह । नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ भुवः ॥ विभीति । विप्रसंभ्रो डुमंज्ञायाम्
इत्यतो दुप्रत्ययान्तान् ङीष् । ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह । दुप्रत्ययान्त-
मिति । ननु दुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह । उत इत्यनुवृत्तिरिति ॥
वोतो गुणवचनात् इति सूत्रात् । ननु तर्हि दुप्रत्ययान्तस्य घर्डिति इति गुणं
कृतं भो इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह । उवडादेशस्तु मीत्र इति ॥ मुहला ॥
इन्द्रवरुण इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ॥ लिप्स्वर इति । लिति इत्यानुगा-
कारस्योदात्तत्वम् ॥ दीर्घजिह्वी ॥ दीर्घजिह्वीति निपात्यते कन्दसि ॥ अप्राप्तौ
ङीषिति । स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनात् इति न प्राप्नोति, तत्र हि असंयोगोपधात् इति
प्रतिषेधात् ॥ कद्रु । ऊडुतः इत्यत ऊडिति वर्तते । कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च
स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि ॥ गुगलुमधु ॥ एषां व्यत्ययेन च्छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतया-
लुशब्दः स्पृष्टि गृष्टि इत्यादिना आलुजन्तः ॥ अव्यया ॥ व्याख्यातमपि त्वबनुवृ-
त्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥ आविष्टस्येति ॥ अव्ययात्त्रिप् इत्यत्र अमेहकृतसिच-
भयः इति नियमादप्राप्तः शेषिकस्यैव विधीयते ॥ आविष्ट इति । आविर्भूतमा-
विष्टम् । ऋखात्तादौ इति षत्वम् तकारस्य ण्वत्वम् ॥ ठकोऽपवाद इति । वशा-
भाष्टक् इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठजोः को विशेषस्तत्राह । स्वरभेद इति ॥ ठजि
कृतं अनित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तत्वम् । ठकि तु सति कितः इत्यनेनान्तोदा-
त्तत्वं स्यादिति भावः ॥ वार्षिकमिति । ठस्ये कः ॥ उत्तरार्थ इति ॥ सर्वत्राण् च

तलोपच इत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य मा भूत् ॥ शीन-
का ॥ काश्यपकौशिकाभगामृषिभगं णिनिः इत्यतो णिनिरिति वर्तते तदाह ।
णिनिरिति ॥ प्रोक्ते इति । तेन प्रोक्तम् इत्येतच्चार्थः ॥ शीनकीर्येति । वृद्धाच्छः ॥
हरचः ॥ मयड्वैतयोर्भाषायाम् इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ विधीयते ॥ मोत्वह ॥ उकार
वतः प्रातिपदिकादध्रबिस्वशब्दाभगं च मयण् न स्यात् । हरचच्छन्दसि इति प्रा-
प्तः प्रतिषिध्यते ॥ मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥ वार्धोति । वर्धश-
ब्दादौत्सर्गिकात् टिड्ढाणञ् इति डीप् ॥ ढच्छन्दसि । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात्
ढः साध्वर्थः ॥ अणादीनां चेति । तत्र भवः इति प्राप्तानाम् ॥ पाथोनदीभगम् ॥
सप्तम्यन्ताभगमाभगं भवार्थे ण् स्यात् ॥ पाथसीति । पाथो जलम् । कबन्ध-
मुदकं पाथः इत्यमरात् । पाथोऽन्तरिक्षम् इति वृत्तिः ॥ वैशन्तीभर इति । वि-
शेर्भञ् । वैशन्तः पञ्चलम् तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥ सगर्भसयूथस ॥ अतिगृभगं
भन् । गिरति गोर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । तीर्थपृष्ठयूथगूथ
प्रोथाः इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥ कर्मधारया
इति । समानस्याप्तौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ इति विग्रहः ॥ यतोऽपवाद इति ।
भवे छन्दसि इति प्राप्तस्य ॥ अयाद्यत् ॥ भवे छन्दसि इत्येव मिहे घादिभिर्बाधा
मा भूदिति यहिधीयते ॥ समुद्रा ॥ समुदतीति समुद्रः । स्फायितश्च इति
रक् । अपो विभर्ति इत्यभ्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । अभ्रसमुद्रात् इति वक्त-
व्ये समुद्राभ्रात् इत्युक्तिः । पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥ बर्हिषि ॥ तत्र भवः
इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दादुत्तमित्यर्थं यत्प्रत्ययो भवति ॥ बर्हिष्येति । हुं हर्तन-
लोपश्च इतीत्यप्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥ दूतस्य ॥ दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थ्याङ्गं
कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागं तस्येदम् इत्याणि प्राप्ते वचनम् । कर्म
णि त दूतवणिग्भगं च इत्यौपसंख्यानिकेये ॥ दूतमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः,
कर्म दूत्यम् ॥ रक्षोयातूनाम् ॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभगं रक्षस्यातुशब्दाभगं हन-
नीत्यस्मिन्नर्थं यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । कमितमिमनि इत्यादिना यातेस्तु ।
यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च विरूपाणामपि समानार्थानाम् इत्येकशेषः
स्यादिति वाच्यम् । बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनत्वेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥ रक्षस्ये-
ति । हन्यतेनया सा हननी, रक्षसाम् हननी रक्षस्या । एवं यातव्या । बहुवचनं
स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय । बह्वनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते ॥ रेवती जग-
ती ॥ प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वात् शंसु स्तुती इत्यस्माद्भावे क्वप् तदाह । प्रशंसनं
इति ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयिशब्दागमत्पुं छन्दसीरः इति बत्वम् । रयेर्मती

बहुलमिति संप्रसारणम् । उगित्वान्डीप् नक्षत्रे गौरादित्वान्डीप् । जगच्छब्दात्
वर्तमाने इत्यनेन शब्दवद्भावात् उगितश्च इति डीप् । इषिषे हिता इविष्या
उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं इविष्यं यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमि इति
यलोपः ॥ असुरस्य स्वम् ॥ असुरशब्दात्पठोसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थं यत्स्यात् ॥
असुर्यमिति । नसुरोऽसुरः सुरप्रतिपत्ती अथवा असेरुरच् अस्यति अस्यते वा असुरः ।
तस्य स्वमसुर्यम् ॥ माया ॥ मीयतेऽनयेति माया अमदर्थप्रकाशनशक्तिः । माड् षो-
णादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः ॥ आसुरीति । टि-
ड्ढाणञ् इति डीप् । तद्दानासा ॥ मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थं यत्स्या-
त् । तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टका-
शेता भवन्ति । मतोश्च लुक् ॥ वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति
स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः । भूतं च स्य भव्यं च स्य देवस्य वः सवितुः
प्रसवे इत्यादिकः । उपधोयतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥ ऋतव्या
इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुघ्न माधवश्च इत्यादि-
कः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्दानिति किम् । मन्त्रा-
देव समुदायान्मा भूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्दानित्यस्मिन्नसति
समर्थानां प्रथमाद्वा इति वचनादासामिति प्रथमनिर्दिष्टत्वात्षष्ठ्यन्तादिष्टकाभिः
धायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायाच्च
प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति (मत्वा प्रश्न-
तिवचने ततश्च) उपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक्च मतोः इति योगः करि-
ष्यते । तथा च तद्दानित्यस्याभावे भूतं च स्य भव्यं च स्य इत्ययमुपधानो मन्त्र
आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतना परासृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव
प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र
मा भूत् । शिवेन माचक्षुषा इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र
इति किम् । षड्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्रिति
किम् । वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणं नियमार्थ-
म् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्दान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुव्यङ्ग्य-
मुत्तरार्थम् । अश्विमान् इत्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्याद् इनेर्मा भूत् । इह तु
मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति ॥ अश्विमान् ॥ अश्विशब्दो यस्मि-
न्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिः इत्यादिकः । प्रथमान्तादश्विम-
न्त्रशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थं अण् स्यात्, यत्प्रथमनिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स

भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाशेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक् ॥ आश्विनी-
रुपधातोति । अथशब्दात् अत इनिठनी इत्यस्त्वर्थे इनिः । तदन्ताम्मतुप् ।
अश्विमांस् उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विग्रहाणि विहिते मतोश्च लु-
कि कृते इत्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः ॥ वयस्यासु ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसा-
मिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुवन्तमूर्धशब्दादासामिति
षष्ठार्थं मतुप्प्रात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति
निर्दिष्टमिष्टकाशेत्ता भवन्ति यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते समूर्धवान्
वयस्वान् यथा मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वत्शब्दादिव मूर्धवश्छ-
ब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुवविधीयते इत्याशयेनाह । यस्मिन्मन्त्र इति । मूर्ध-
न्वतीरिति । अनीनुडिति नुडागमः । मूर्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुप्लुक्
चेतसि कृत्वा मूर्ध इत्युक्तम् ॥ मत्वर्थे ॥ यस्मिन्नर्थे मतुवविहितस्त-
स्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मा-
दागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । कृषिचमितनिधनिसर्तिस्वर्जिभ्य ऊरिति
ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु भृशश्रीङ्त्वचरित्सरितनिधनिमिसृजि-
भ्य उरित्युकारान्तः इन्द्रे हि इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । भोजस्या इति । भोजो
यस्या यस्यां वा अस्तोत्वोजस्या ॥ मधोः ॥ मधुशब्दान्मत्वर्थे अः स्याच्चाद्यत् । मध-
व्या इति । भोगुणः । वान्तो योति अवादेशः ॥ भोजमोह ॥ भोज शब्दान्मत्वर्थे
यत्स्वौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद् ग्रहणं व्यर्थं खखेत्येवास्त्विति चेन्मैवम् । खखे-
त्यस्यमानेनन्तरसूत्रविहितस्य जमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यदग्रहणम् ॥
वेशोयश् ॥ वेशश्च यश्च वेशोयश्चो ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयश्चादेर्भगात् प्रा-
तिपदिकाद्यल्लखौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । वेशोभग्य इति । वेशो भगम-
स्यस्त्रिचस्येति वा वेशोभग्यः वेशोभगीनः ॥ पूर्वेः कृत । तृतीयासमर्थात्पु-
र्वशब्दात्कृतमित्यस्मिन्नर्थे इनियौ स्तः, चाद्यत्स्वौ ॥ पूर्वणेभिरिति । पूर्वेः कृताः
पूर्विष्ठाः । तैः एवं पूर्वांसः पूर्विष्ठाः ॥ अङ्गिः ॥ तृतीयान्तादप्रशब्दात्संस्कृतमि-
त्यर्थं यत्स्यात् ॥ सहस्रेण ॥ तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः
स्यात् । संमितः सदृशस्तुल्य इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रि-
याः । यस्येति चेत्यकारलापः । समिताविति पाठान्तम् ॥ मतौ ॥ तपः सहस्राभ्यां
विनोन्त्यस्यापवादः ॥ सोममर्हति ॥ द्वितीयान्तात्सोमशब्दाद्वर्तित्यस्मिन्नर्थे
यत्स्यात् । सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥ मये च ॥ आगतविकारावयवः प्र-
कृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी । प्रकृ-

तवचनं प्रथमा । मधोयः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् ॥
नक्षत्रात् ॥ स्वार्थ इति । समूह इति नानुवर्तते । तन्माहानादृष्टार्थत्वात् स्वार्थं प्रत्यय
उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ सर्वदेवात् ॥ सर्वशब्दाहं वशब्दाच्च तातित्वात् स्यात् ॥ शिवशम ॥
करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्य इति उभयप्राप्तां कर्माणि इति
षष्ठो ॥

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽङ्गः ॥ सप्तशब्दादञ्स्याच्छन्दमि ॥ समानोति । साप्तशब्दादञ्जि
नस्तद्धिते इति टिलोपि तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जम् । जशमोः शिः ।
नपुंसकस्य इति नुम् । उपधादीर्घः ॥ शन्शतोः ॥ डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थ
म् ॥ पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डितिः । टिलोपः ।
एतेन त्रिंशना व्याख्याताः ॥ विंशनाङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणम-
ेषामिति विग्रहे डिति कृते ति विंशतेऽति इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति च
इत्यलोपः । अङ्गिरसः अयास्यगार्ग्यगौतमइत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्त-
रगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ॥ त्वावत इति । त्वामव त्वावान् । तस्य त्वाव-
तः । अहमिवेति मावान् । तस्य मावतः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति त्वमादेशो ।
आ सर्वनाम्नः इत्यात्वम् ॥ सादन्यमिति । सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः । अन्ये-
षामपि इति दीर्घः ॥ विदध्यमिति । विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः ॥ इहत्सरीय इति ।
इहत्सरेण निर्हृत्तः इहत्सरमधोष्टो भृता भृता भावी वा इहत्सरीयः । इहत्सरे-
दावात्सरशब्दो पञ्चवर्षं युगे हयोर्वर्षयोः संज्ञो । एवं भवत्सरपरिवत्सशब्दावपि ॥
सम्परिपूर्वा ॥ सम्परिपूर्वाहत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दमि विधये निर्हृत्तादि-
वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः ॥ छन्दमि घम् ॥ समयस्फुटस्य प्राप्तम् इत्यतस्फुटस्य प्राप्त-
मिति । ऋतोरण् इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह ऋतुशब्दादित्यादि ॥ ऋ-
त्विय इति । मिति च इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते आगुणिः इति गुणाभावे यण् ॥
उपसर्गात् ॥ इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । स्वार्थः प्रयोजनं यस्य
साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह धात्वर्थविशिष्ट इति ॥ उपसर्गाच्च पुनरेव
मात्मका । यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्टान्ति । यथा आगच्छति । यत्र
तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्काशास्त्रिः । तथा च यत्र
क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तम् ॥ यद्वच ॥ तस्य
पूरणे इत्यतः डडिति नान्तादमेव्यादेः इति च तदाह नान्तादित्यादि ॥ पञ्चथ
मिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डडि कृते तस्य यडागमः ॥ छन्दमि ॥ परिप

न्यिन् परिपरिन् एतौ निपात्य ते कृन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रति-
 पक्षः सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र । पर्यवस्थादृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्था-
 दृशब्दस्य पत्य पर एतावादेशौ च निपात्येते ॥ बहुलम् ॥ अस्मायामेधासजो
 विनिः इति वर्तते तदाह विनिः स्यादिति ॥ अष्ट्रावीति । अशेः ध्रुन् अष्ट्रा दंष्ट्रा-
 पर्यायोयम् । मेखलावी हयावी उभयावी रुजावी हृदयावी । अच हयोभयहृद-
 यान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥ कृन्दसी ॥ ईश्च व-
 निप् च ईवनिणौ ॥ ईति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते रथोरिति ॥ रथोस्यास्तीति
 रथोः ॥ सुमङ्गलोरिति । सुष्ठु मङ्गलमिति सुः पूजायाम् इति समासः । ततोनेन
 मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ॥ मघवानिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि । मतुपि
 तु मघवच्छब्दः ॥ तयोः ॥ तच्छब्देन इदमोर्हिल् तदो दा च इति सङ्गहिता-
 विदन्तदौ परामृश्येते तदाह इदन्तदोरिति ॥ सूचे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने
 षष्ठी ॥ यथासंख्यं स्त इति । इदंशब्दाद्वा, तच्छब्दात् हिंल् । इदा इदमंशब्दाद्वा
 इदम इश् इत्यनेनेशादेशः ॥ था हेतौ ॥ प्रकारवचने थाल् इत्यतः प्रकारवचने
 इति किमस्य इति तदाह किमस्या स्यादित्यादि ॥ कथा ग्रामं न पृच्छसीति ।
 केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । तस्य प्राग्दिशो विभक्तिः इत्यधिकारादिभक्तिसं-
 ख्यायाम् किमः कः इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा दाशेमिति ॥
 केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ पश् पश्चात्पवरस्य पश्चभावः । अकाराकारौ च प्रत्ययौ नि-
 पात्येते ॥ अस्तात्यर्थे इति ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथ-
 माभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ करिष्ठ इति । कर्त्तृशब्दादिष्ठन् तुरिष्ठमेयः सु
 इति ङलोपः ॥ दीर्हीयसीति । अतिशयेन दोग्धीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 दोग्धीशब्दात्प्रत्ययः भ्रष्टादे इति पुंवङ्गावेन ङोपो निवृत्तिः । ततः तुरिष्ठमेयःसु
 इति ङचि निवृत्ते निमित्ताभावादघटत्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः ॥ प्रत्यपूर्वं ॥ प्रद्व पूर्व
 विश्व इम एभ्यस्याल् स्यात् ॥ अमु च ॥ किमेत्तिङ्ग्ययघाद् द्रव्यप्रकर्षे वर्त्तमाना-
 दमुप्रत्ययो भवति ॥ प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् त-
 दन्तादसुः । खरादिषु अम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रो-
 दित्करणम् इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च इत्यत्रास्य ग्रहणं मा भूत् । यदि स्यात्तर्हि
 अत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह स्त्रियमन्यमानः
 यस्येति च इति लोपः प्राप्नोति ॥ अनसन्तात् ॥ अनन्तस्योदाहरणमाह ब्रह्मसा-
 ममिति ॥ असन्तस्याह देवच्छन्दसामीति ॥ बहुप्रजाः ॥ बहुप्रजा इति निपात्यते
 कृन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्वः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः । असिच् प्रत्ययः । य

स्येति च इत्यकारलोपः । अत्वसन्तस्य इति दीर्घः कृत्वविमर्गो ॥ कृन्दसि च ॥ वय-
सि दन्तस्य ददृ इत्यतो दन्तस्य ददृ इत्यनुवर्तते तदाह दन्तस्य ददृ स्यादिति ॥
उभयतोदत इति । उभयो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥ इतमाता इति । नयृतश्च
इति नित्यं कप् प्राप्तिः ॥

इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥

जागारेति । जाग्र निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति ॥
हुदाञ् दाने लट् । शपः श्लुः । श्लौ इति नित्यं हिले प्राप्ते विकल्पः ॥ तूतुजान
इति । तुर्जेर्लिट् तस्य कानजादेशः । मामहानमिति । मह पूजायां कानच् । तू-
तावेति । तः सोमो धातुः तस्मात्लिट् ॥ बहुलं कृन्दमि ॥ ह्रः संप्रसारणम् इति वर्तते
तदाह ह्रः संप्रसारणं स्यादिति । आशुवे इति । आङ्पूर्वात् ह्रञ्जो लडात्मनेपदो-
त्तमैकवचनम् । बहुलं कृन्दसि इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुक्तादेशश्च । त्वचं
सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत्तृचम् । ऋक्पूर्वस्य पथामानजे इति समासा-
न्तो अः । रयिमर्तो ॥ रयिशब्दस्य मर्तो परतः संप्रसारणं स्याच्छ्रुन्दसि । रेवानिति ।
कृन्दसोरः इति वत्वम् । रयिमानिति । बहुलशब्दणात्मसंप्रसारणवत्त्वयोरभावः ॥
चायः को । चायतेर्बहुलं कीप्रत्ययपादेशः स्याच्छ्रुन्दसि । चिक्युरिति । कुहोयुः
इति शुः । निचाय्येति । चायू पूजानिशामनयोः अस्मात् क्त्वा गतिसमामे समासे
नञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् इति ल्यवादेशः ॥ स्पर्धेर्लङाशामिति । द्विर्वचनं रफस्य संप्र-
सारणमकारलोपश्च निपातनात् । अपस्पर्धेर्लङाशामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपू-
र्वस्य स्पर्धेर्लङाशामि संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् बहुलं कृन्दस्यमाङ्गोऽपि
इत्यङागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेर्लङाशामिति भाषायाम् । अर्चरेर्ह्रस्वे-
ति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनसुरदत्वम् । अत आदेः इति
दीर्घत्वम् । तस्मान्नुङ् द्विहलः इति नुडागमः । आनचुरानङ्गुरिति भाषायाम् ।
चुङो लिटोति । आभ्यामस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात् । लुच्यविप्रेति
भाषायाम् । त्यजेर्ललीति । त्यज वयोहानी । अभ्यामस्य संप्रसारणं निपात्यते ।
तत्याजिति भाषायाम् । आता इति । आञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां आभावः । अयिता
इति । तस्यैव अयोगातेर्लृप्तत्वं च । आशिरमिति आङ्पूर्वस्य अयोगातेः क्तिप् धातोः
शिरादेशः । तस्माद्द्वितीयैकवचनम् । आशीर्ते इति । अयजः आङ्पूर्वस्य शिर
इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाभावा निपातनात् हलि च इति दीर्घः ॥ श्रिदेः कृन्द-
सि ॥ आदेच उपदेशे इत्यतः आदिति ण च इति च वर्तते विभाषा लीयते इत्यतो-
विभाषेति च तदाह आडा स्यादिति । चिखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ शीर्षा

त्परः सुडागमो भवति । स भवन् चन्द्रशब्दस्यैव । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो
 बलीयान् इत्याशयेनाह । चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति । सुडागमः स्यादिति । सुट्
 कात्पूर्वः इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् ॥ पितरा ॥ पूर्वपदस्याराडादेशो निपात्यते ।
 उत्तरपदे तु सुपां सुलुक् इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः । ऋतो ङिसर्वनामस्या-
 नयोः इति गुणः ॥ समानस्य ॥ सः स्यादिति । सहस्य सः इत्यतः स इत्यनुवर्तते ।
 सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्यत्
 इति यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धेत्यादि किम् । समानमूर्द्धा समानप्रभृतयः समानोद-
 र्काः ॥ छन्दसि स्त्रियाम् ॥ विष्वग्देवयोः इति सर्वनाम्नोप्युपलक्षणम् । बहुलप्रह-
 षात्कचिन्न भवति ॥ विश्वाची देवद्रीचीति । विश्वमश्नुतीति देवानश्नुतीति
 क्तिन् । उगितश्च इति ङीप् । अचः इत्यकारलोपः । ची इति दीर्घत्वम् । अत्र
 विष्वग्देवयोरन्यादेशः प्राप्नो बाहुलकाच्च कचिच्च भवतीत्याह । कद्रीचीति । कु-
 त्मितमश्नुतीति कद्रीची किंशब्दस्य टेरन्यादेशः ङीबलोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥ मध-
 माद ॥ सहस्य सध्रिः इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्य इत्येतयोर्नृत्तरपदयोः सहस्य
 सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ सधमादे इति । सह मा-
 द्यन्ति देवा अभिमन्त्रिति सधमादो यञ् इति । मदोऽनुपसर्गे इत्यपि प्राप्ते अज-
 ब्भ्यां स्त्रीखलनाः इति तद्वाधके ख्युटि हलश्च इति घञ् । सूत्रे मादेत्यकार
 उच्चारणार्थः, तेन मादयतेः क्तिबन्तस्य मादिति यद्रूपं तथापि भवति । आत्वाङ्-
 हन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु ॥ सधस्थमिति । मह तिष्ठ-
 तीति सधस्थः । आतोनुपसर्गे इति कः ॥ साङ्घ्यै ॥ एते तयो निपात्यन्ते निग-
 मे ॥ सङ्घेः ज्ञापत्यय इति । पक्षे ज्ञापत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते ॥ साङ्घ्यै ।
 सङ्घेः ज्ञापत्ययस्य ध्यै हो ङः ण्वत्वं ङो ङे लोपः । ङलोपे इति दीर्घः ॥ साढ्वा
 इति । ङत्वादि पूर्ववत् । ङनि ङतीयमिति । ङचि त्वन्तोदात्तं स्यात्तथा भूरि
 चके इति मन्त्रे साढ्वेत्वाद्युदात्तं पठ्यते तच्च संगच्छेतेति भावः । सूत्रे इतिशब्दः
 प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । आषाङ्क् अग्ने हवधमः ॥ इ-
 योरिति । अस्य आचार्यस्य हयोः स्त्रयोर्मध्यमेत्य ङकारो ङकारतां संपद्यते ऊ-
 ञ्णा संप्रयुक्तो ङकारः ह्रस्वकारतामितीत्यन्वयः ॥ अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्य
 इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्य लोपे कृते पादोऽन्यतरस्याम् इति
 ङीप् ॥ मन्त्रे । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य एषामतृप्प्रत्यये परे दीर्घः
 स्यान्मन्त्रे ॥ ओषधेश्च । न च कृदिकारादक्तिनः इति ङीषा गतार्थता, अन्तो-
 दात्ततापत्तेः । इत्ये त्वाद्युदात्तो लघावन्ते इति फिट्सूत्रात् ॥ ऋचि तुनु ॥

घ इति स्वरूपग्रहणं, न तरसमपोः, कन्दसि घश्चदस्यैव दीर्घदर्शनात् ॥ उतवे-
ति ॥ भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी ॥ भरतेति । लोणमध्यमपुरुष
बहुवचनस्य यस्य लोटो लङ्वात् इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः तस्यस्यमिपाम्
इत्यनेन ॥ ऋणोतेति । तमनमनयनाश्च इति तदादेशः अत्र पित्वाङ्गित्वं ना-
स्ति ॥ उरुस्थान इति । उरुस्थेति कण्ठ्वाटियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः संहिः ।
अतो हेः इति लुक् । न इत्यस्य नश्च धातुस्योरुभ्यः इति णत्वम् । इकः ॥ इग-
न्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि ॥ इचो ॥ इचस्तिङन्तस्यातो दीर्घं स्यादृ-
चि ॥ विञ्चि ति । विद ज्ञाने लट् । विदो लटो वा इति मसः स्थाने मः ॥ चक्रेति ।
लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवश्चदश्चा-
दिषु पाठाक्षिपातः ॥ कन्दस्य । नामीति वर्तते । द्रुलोपे इत्यतो दीर्घ इति च
तदाह । नामीत्यादि ॥ ऋभुक्षणागमिति । ऋभुक्षिञ्ज्कन्द उणादिषु निपातितः ।
इतोऽऽत्सर्वनामस्थाने इतोकारस्याकारादेशः ॥ जनितेति । जनयितव्यः ॥ श-
मिता । निपातनं पूर्ववत् ॥ आनडिति । नशेर्लुङि मन्त्रे घस इति सेर्लुक् ।
नशेर्वा इत्यस्याभावे व्रश्च इति घः । जश्त्वेन डः । तस्य चत्वेन टः ॥ आर्वरिति ।
ह्रस्वो लुङि सेर्लुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥ बहुल कन्दसि ॥ माङ्योगेऽप्यमा-
ङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भव-
तः ॥ जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् यास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहर-
ति । मा व इति ॥ वो युष्माकं क्षेत्र भार्यायां परबोजानि परेषां बीजानि वीर्या-
णि मा अवापसुः उत्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मण लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
चलेः सिच् वदव्रज इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययने तु
वापसुरित्येव दृश्यते । माङ्यटस्तूदाहरणान्तरमन्त्रेषणीयम् ॥ इरयो । इरे इत्येत-
स्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि ॥ दध्ने इति । धाजो लिटि भस्य लिटस्तभ्याः इतो-
रेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त
इत्यत्र आह । रेभावस्येति ॥ नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्रा-
प्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् । क्तृप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह । अ-
त्रेति ॥ कथं पुनर्लाक्षणिकस्यैश्वर्यदस्य रेभावो भवति तत्राह । तदर्थं चेति ॥
द्विवचननिर्देशाक्षरप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥ तन्वादीना-
म् ॥ बहुलमियङ्कुवडादेशः स्याच्छन्दसि ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् वि-
धीयते ॥ तन्वमिति । वा कन्दसि इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । चरम्बकमिति । बीणि
अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ चरम्बको रुद्रः ॥ विन्निरे इति । तनु विस्तारे । लिटः

प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राक्लोपस्यामिद्वत्वेऽपि अत एकहल्मध्ये इति एत्वाभ्यास-
लोपो न, लोपविधानमसमर्थम् ॥ प्राप्तमिति । पत्ल पतनं लिटो ममो मस्य इट् ।
वितनितरे पति मति भाषायाम् ॥ घासभसा ॥ अनयोरुपधालोपः स्याद्वलादावजा-
दौ च कङ्ठिति । मग्धिरिति । अदेः क्तिन् । बहुलं कन्दमि इति घस्लादेश उपधा-
लोपे च कते भलो भलि इति सलोपस्तकारस्य धत्वं धस्य जश्त्वं ततः समाना-
ग्धिः मग्धिरिति समासे कृते समानस्य च्कन्दस्यमूढं प्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण स-
मानस्य सः । बबधामिति । भसलोऽटि तां श्लुः । परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा
बाहुलकात्प्रथमं श्लो इति हित्वम् । तत उपधालोपसलोपधत्वजश्र्त्वानि कर्त-
व्यानि ॥ शृशृणु ॥ अभ्यो हेर्हिः स्यात् । शृधीति । बहुलं कन्दसि इति शपो लुक् ।
अन्येषामपि इति दीर्घत्वम् । शृणुधीति । श्रुवः शृभावश्च । विधानसामर्थ्यात् उत-
श्चप्रत्ययात् इति न हेर्लुक् । दीर्घः पूर्ववत् । पूर्धीति । पृ पालने । शपो लुक् उ-
दीष्टापूर्वस्य इत्युत्वम् । हलि च दीर्घः । उरुणस्क्रुधीति । नश्च धातुस्योरुषभ्यः
इति णत्वम् । कः करत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अप्राप्तधीति । दीर्घः
पूर्ववत् । अभ्यासस्य दीर्घश्चेति । तुजादित्वादिति भावः ॥ रारन्धीत्यत्र अनुदात्तो-
पदेश इत्यादिना मलोपो न हेर्ङित्त्वात् । यमः शपो लुगिति । बहुलं कन्दसि
इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि ॥ विभाषर्जा । र ऋतो हलादेर्लघोः इत्यतः र ऋत इति
तुरिष्ठेभ्यःसु इति च तदाह ऋतः स्थाने इत्यादि ॥ ऋत्थ्य ॥ ऋतुशब्दादयति
वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वात्
यस्य इति लोपो न । अकृत्माव इति दीर्घस्त्वङ्गुत्तपरिभाषया वारणीयः । यहा
मकारमात्रस्य लोपः । ततो यस्येति च इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बहुलं कन्दमि ॥ कन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् ॥ दुर्ङ्ग इति ।
दुहेर्लट् टेरत्वे भस्वादेशे कट् तलोपः ॥ लोपाभावे इति । लोपस्त आत्मनेपदेषु
इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥ अट्श्रमिति । ट्शिर् प्रवर्णे लुङ् व्यत्ययेन प्रथम-
पुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् । तस्य रुडागमः ॥ नेतरा ॥ इतरश-
ब्दात्परयोः समोरदुडादेशो न स्याच्छन्दसि ॥ इतरमिति । अदुङ् उत्तरादिभ्यः
इत्यदुङ्भावे अतोम् इत्यम् ॥ क्त्वः ल्यबिति । समासेनञ्पूर्वं क्त्वा ल्यपीति प्राप्तं
कन्दसि क्त्वापि विधीयत तदाह । क्त्वापि । अनञ्च समासे क्त्वा इत्ययमादेशः
स्यादपिशब्दाल्ल्यबिपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिदिपय ल्यप प्रापणार्थ-
त्वादपिशब्दस्य । अन्यथा वा कन्दमि इत्येव ब्रूयात् । तथा च कन्दोविधिमनुवि

दधानाः कल्पमूत्रकारा अपि प्रयुज्यन्ते आच्चेनात्रिणी भज्य इति ॥ परिधापयि-
त्वेति । णिजस्तापरिपूर्वाद्धातेः क्ता तस्य ल्यवादेशे प्राप्ते क्तादेशः ॥ सुपाम् ॥
सुगं स्थाने सुतुक्पूर्वमवर्णं आ आत्शेयाडाडयायाच् आल्णते आदेशाः स्युः क-
न्दमि ॥ पन्था इति । व्यत्ययीबहुलम् इत्येव मिहमिदम् । उक्तं हि तत्र सुमिहप-
ग्रह इत्यादि । तस्यैवायं प्रपञ्चः धीतीत्यादि ॥ धीतीमतोसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयै-
कवचनस्य पूर्वमवर्ण ईकारः । प्रमाणत आन्तर्यात्मवर्णदीर्घत्वम् ॥ दिविस्पर्शात्रि-
त्यादौ प्राप्ते आ इति । अनेन आत् इत्यत्राकारोपि प्रसिध्यत इति दर्शितम् ॥
नादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । न धिभक्तौ तु स्माः इतीत्संज्ञाप्रतिषे-
धः ॥ या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥ न युष्मे इति । युष्मदः मममीबहुवच-
नस्य शि आदेशः । शेषे लोपः । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वाद्यादेशाभावात् ।
नाभा इति । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ ता अनुष्ठेति । षड्विंशतिरस्य वड्क्यः
इति प्रक्रमस्य इदमध्ययुं प्रेषे पठितं ताः वड्क्रीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया
गणयित्वा उच्यतेत्यत्रात् । भवान् विशमनं करोतु पृथक् करोतु भवानित्यर्थः ॥
अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य डादेशे डित्त्वाट्टिलोपः ।
नन्वनपूर्वात्तिष्ठतेरातथोपसर्ग इत्यङ् बाधित्वा स्थागापापचो भावे इति क्लिना
भाष्यमिति चेत् । मत्वम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा इति सूत्रं व्यवस्थायामिति
निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षान्नापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति ।
व्यवस्थावदिति ॥ माधु इति प्राप्त इति । मोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः ॥
वमस्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वमवर्णं तु अतो गुणे इति स्यात् ॥ उ-
र्वियेति । उरुदाशब्दान्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥ सुक्षेत्रियेति ॥ सुक्षेत्रिण्य-
द्दान्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ बाहुनेति प्राप्त इति ।
काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समामभमादित्यवधेयम् । प्रेति न
ममस्तु, पृथक् स्वरदर्शनात्, पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति
ध्येयम् ॥ स्वप्नुयेति । अयाचोकारः सुपि च इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । अतो गुणे इति
पररूपम् ॥ नावयेति । नौशब्दाद्वा इत्यस्याऽऽयार् ॥ रिप्स्वर इति । रिति इति
सूत्रेण ॥ अमी । अम इति मिवादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, कन्दमि
दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह । मिवादेशस्येति ॥ शित्त्वात्मवादेश इति । शित्क-
रणाभावे तु अलीक्यस्य इति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्य इति तु न, प-
ञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो
भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् मी राजि

समः क्री इत्यत्र यथा ॥ वधीमिति । हन्तेर्लुङ् हनो वध लिङि लुङि च इति
वधादेशः चलेः सिच् इट् तस्यस्य इति मिपोऽभावः । तस्य मश् । अस्सिसिचः इति
मस्यापृक्तस्येष्ट इट् ईटि इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं बहुलं छन्दसि इत्यङ-
भावः ॥ लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥
अदुक्किति । दुर्हेर्लुङ् । आत्मनेपदेष्वनतः इति भस्मादादेशः बहुलं छन्दसि इति
इट् । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः अतो गुणे इति पररूपम् ॥ शये इति ।
शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥ ध्वमो ॥ ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥
वारयध्वादिति । वृजो णिचि लोट् ॥ यज । वृत्तिकारस्तु यजर्ध्वनमिति पाठं
ज्वात्वा वकारस्य यकारस्य निपात्यत इत्याह, तद्दूषयति । वकारस्येत्यादि ॥
प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य
मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः ॥ तस्य ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति ।
प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां ब-
हुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥ कण्ठतादिति । कवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि कण्-
थोर च इत्युप्रत्ययः । वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥ गमयतादिति ।
गमेर्णिच् । जनोजृष् इति अमन्तत्वान्मिन्संज्ञायां मितां ऋस्वः लोण्मध्यमपुरुष-
बहुवचनस्य तादेशः ॥ तप्तनप्त । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥ शृणोतेति ।
श्रु श्रवणे । श्रुवः श्रु च इति श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पित्वे नाडित्वादगुणः ॥ सुनो-
तनेति । शुञ् अभिषवे स्वादिभ्यः श्रुः त इत्यस्य तनप् ॥ दधातर्नति । अत्रा-
प्यङित्वात् आभ्यस्तयोः इत्याकारलोपाभावः ॥ इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववचनः ।
इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थः । मसू इत्य-
यं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो
भवतीत्यर्थस्तदेतदाह । मसू इत्ययमिति ॥ तत्र यदि सकारोपमर्देन इका-
रान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मम् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे
इकार उपसञ्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तदग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्विकित्वादे-
रागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते, तदेतद् ध्वनयन्नाह । मस इगागमः
स्यादिति ॥ एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥
एमसीति । इण् गतौ मस्, तस्य इकारः अन्तावयवः ॥ असीति । अस्तेर्मस्
असोरलोपः ॥ क्री ॥ क्री इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥ गत्वाये-
ति । गमेः क्री । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः क्त्वा इत्यस्य
यगागमः ॥ इष्टीन ॥ क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥

इष्ट्वीनमिति । यजेः क्त्वा । वचिस्त्वपि इति संप्रसारणम् । व्रश्च इति षत्वम् ।
 षुत्वम् । आकारस्येनमादेशः ॥ पीत्विति । पिबतेः क्त्वा । पुमास्या इतीत्त्वम् ॥
 आञ्जसेः ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः ॥ देवास इति । अमुकि कृते
 जसः सकारस्य श्रवणम् । असुकः सकारस्य विसर्गः ॥ श्रीणामिति । अस्य
 वामि इति नदीत्वविकल्पाद्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु
 ऋस्वनद्यापो नुट् इत्यनेनैव सिद्धम् । सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्च-
 तोतरतरयोगः ॥ गोः पा ॥ गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते ।
 पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते, कृन्मीत्यधिकारात् ॥ कृन्स्य । कृन्सि च
 इत्येव सिद्धे अपि दृश्यते इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरभ्यसा-
 मर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत । टादावतीत्युक्तं हलादादापि भवति अ-
 स्थभिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । अस्थन्वन्त पदनस्याविभक्तिः । अ-
 स्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् अर्नाडि कृते अनो नुट् इति मतं नुट् । अनडो
 नकारलोपः ॥ हक् । आचक्षोन्श्रान्, मावनडुह, इत्यतो गुम् । इतिवत्यनुवर्तते
 तदाह । नुम् स्यादिति ॥ कीटङ्ङिन्द्र इति । किम्गच्छे उपपदं त्यदादिषु
 दृशोऽनालोचने कञ्च इति दृशेः किन् । इदं किमंगीयकीति किमः की आदे-
 शः । नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । किन्प्रत्ययः इति कुत्वेन नस्य डः डमो ऋसा-
 दचि इति डुट् ॥ स्ववानिति । अवतरसुन् । सुष्ठु, अष्टौ, दम्भेति विग्रहः । स्ववःश-
 ब्दाच्चुमि कृते मान्तमहतः इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः । तस्मात्सिद्धत्वाद्दलोपो
 न ॥ स्वतवानिति । तुधातुः सौत्रो वृहार्थः । ततोऽसुन् । स्वं तत्रो वृद्धिर्यस्येति
 विग्रहः ॥ तत्तुरिति । तरतेः आट्टगमः इति किन्प्रत्ययः । उष्वं तस्य द्विवचने-
 चि इति स्थानिवद्वावात्तु इत्येतस्य द्विवचनम् । उरदत्वम् ॥ ऋहर् ॥ श्रीदितो
 निष्ठायाम् इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह । निष्ठायामिति ॥ अङ्गुत-
 मिति । ऋतमङ्गुतम् अपरिहृताः । कृन्सि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्भु-
 वचनान्तस्य निर्देशः ॥ सोमे इड्गुणाविति । इड् इत्यादेशस्याभावोपि बोध्यः ॥
 यमित । यसु अदने स्कम्भ, स्तम्भ, रोधनार्थं सौत्रो । चते याचने कम गतौ
 यसु हिंसायाम् शंसु स्तुतो शासु अनुशिष्टौ तू भूवनतरणयोः इड् संभक्तौ इड् वरणे
 ज्वल दोसौ चर संचलनेटुवम समूषमहने उद्हरणे अम गत्यादिषु ॥ ऋटादशे-
 ति । क्षमितेः पाठपक्षे तु एकीनविंशतिः ॥ उदिच्छान्निष्ठायांमट्प्रतिपक्षे प्राप्ते
 इति उदितो वा इति क्त्वायां वेट्त्वात् यस्य विभाषा इति निषेधे प्राप्ते इत्य-
 र्थः ॥ विष्कभित इति । अनिदिताम् इति मलोपः । वेः स्कभ्नानेर्नित्यम् इति

पत्वम् ॥ उत्तमिर्तेति । उदः स्थास्तम्भोः इति पूर्वमवर्णः । सकारस्य यकारः । तस्य भ्रूरो भ्रूरि सवर्णं इति लोपः ॥ अन्योपमर्गपूर्वस्य मा भृदिति । यदि स्यादुत्तमिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ चत्ता इति । चत्तशब्दाद्यापि उजा सह आदुगुणः निपातनं सह एकीकृत्य क्तेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः । भूयामो इति मन्त्रे भूयामो इति यथा ॥ निपातनं बहुत्वापेक्षमिति । तेन क्कान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोष्युदाहृत इति भावः ॥ अश्वस्याविशस्तेति । अन्येषामपि इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ततो डीपा इति । ऋन्नेभ्य इति विशिष्टतनं ॥ बभूथा । निगमो वेदः । एषां वेद इडभावा निपात्यते । वृजः क्रादिसूत्रेणोडभावे सिद्धे निगम एवेति नि यमार्थं निपातनं तदेतदाह । भाषायां तु ॥ ववरिथेति ॥ सनिंम । सनिं पूर्वात्मनतः सनोत्तर्वा सनिंम सनिवांसमिति निपात्यते ॥ कर्मो रिडिति । नेड्विशिष्टकृति इति निषेधं प्राप्तं निपातनम् ॥ पायका इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वल् टाप् ॥ दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् स्त्री इति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः । लेटोडाटौ इत्यडागमः । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः ॥ दददिति । ददाते रूपम् । लापाभावे उदाहरणमाह । ददादिति ॥ मोनाते ॥ प्लादोनां क्लृप्तः इत्यतो क्लृप्त इति वर्तते तदाह । शिति क्लृप्त इति ॥ प्रमोणन्तीति । हिनुमोना इति णत्वम् ॥ आ इडमिति । अस्तेर्लेङ् तिप् आडजादोनाम् इत्याट् शणो लुक् । अस्तिमिचः इतोडभावे अपृक्तत्वाडल्ङादिलोपः । कृत्वविमर्गौ । संज्ञितायां तु भोभगो इति रोर्यत्वम् । लापः शाकत्यस्य इति यलोपः ॥ जमादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥ शतक्रत्व इति । जमि च इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वमवर्णदोषाऽपि वा कृन्दिमि इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते ॥ पश्वे इति । घेडिति इत्यस्याभावे यण् ॥ जुजोषदिति । जुषो प्रीतिसेवनयोः । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोडाटौ इत्यट् व्यत्ययेन शपः श्रुः । द्विवचनम् ॥ न क्कन्दमि ॥ इह यद्यानन्तर्यादीत्त्वमात्रं प्रतिषिध्यते तर्हि अक्कत्सार्व इति दीर्घः स्यात् । अपवादाभावे पुनरुत्पत्तिर्गोऽस्ति अत आह । ईत्वदीर्घो नेति ॥ क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ पुत्रोयस्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रोयस्तः । जनमिच्छन्तो जनोयस्तः । लटः शत्रादेशः । उगिदचाम् इति नुम् ॥ दुरस्य । दुष्टशब्दस्य दुरम्भावा द्रविणशब्दस्य द्रविणम्भावः वृषस्य वृषण्भावः रिष्टस्य

विषण्भावश्च निपात्यते ॥ दुष्टयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उपत्ययस्य समा-
 नार्थेन ह्यना दुष्टोयितेत्यादि बोध्यम् ॥ अश्वशब्दात् क्वच् ।
 लटः शब्दादेशः ॥ अघायव इति । कृन्दिमि परेच्छायां क्वच् क्वाच्कृन्दिमि इत्युपत्य-
 यः ॥ इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं
 स्यात् ॥ देवान् जिगातीति । नन्विदं प्रत्यङ्गाह्वरमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि पाठ-
 क इत्यङ्गद्वयस्यापि तत्त्वाभावादित्याङ्गाह्व । बह्वचानामप्यस्तीति ॥ तत्वेदं दृष्ट-
 मिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदशास्त्रान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुस्युरि-
 दमस्ति ॥ कथ्यध्वर । कवि अध्वर पृतना एयामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्वचि पर-
 ऋचि विषये । मृगय्वादिगणेश्वर्युशब्दः पठते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ विभा-
 षा ॥ जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात् ॥ होत्वेति । हिआभावो घुमा-
 स्या इतीत्त्वम् । क्वचित्तु जहात्वेति पाठस्तत्र च्छान्दसत्वाद घुमास्या इतीत्त्वाभावः ॥
 वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति
 वेदभाष्यम् ॥ नेमधितमिति । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥ धत्स्वे-
 ति । आभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च इति भष्भावः ॥ धिषीर्येति ।
 आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते तदाह आशीर्लिङो-
 ति ॥ माङ्गिरिति । पद्मोमाम् इति मासशब्दस्य माम् आदेशः ॥ न कथतेरिति ।
 अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥ करोकृष्यत इति । रुषिकी च लुकि इति रोगागमः ।
 लोके तु चरोकृष्यते कृषोत्रलः ॥ घृङ् इति । घृङ् अनवस्थाने ॥ धारयतेरिति । स-
 एव एतत्तः । तत्र दाधर्त्तित्यत्र धारयतेः शपः आ गिण्लुक् । अभ्यासस्य दीर्घत्वं च
 निपात्यते । घृङो वा शि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र आभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र
 परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्प्रत्ययस्य रुगाद्यपवादक दीर्घत्वं निपा-
 त्यत इति । दधर्त्तित्यत्र यङ्लुक्प्रत्यये दाधर्त्तिति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो
 निपात्यते । रुषिकी च लुकि ऋतश्च इत्येव रुक् सिद्धः अप्रत्यये तु रुगपि निपात्यः ॥
 दधर्षीत्यत्र यङ्लुक्प्रत्यये न किञ्चिन्निपातनं किं तु शब्देव । भवत्येङ्लुगन्ताल्-
 लोङ् ॥ गुणाभाव इतिाननु भूस्तेः स्तिङ् इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थक-
 मिति चेत् । सत्यम् । ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापः इति अन्यत्र यङ्लु-
 गन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवति इति । तत्र बोधनीत्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सि-
 द्धस्तदेतदाहतेन भाषायामिति ॥ तिर्ज्येङ्लुक्प्रत्ययेनपदं निपात्यते तदाह । ति-
 जेरिति ॥ ऋ गती लटि मिपि ऋ इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिः शेषापवा-
 दो रेफस्य लत्वं निपात्यते । अतिपिपत्तीश्च इत्यभ्यासस्य लत्वं लप्ताभावो नि-

पात्यते तदाह । इत्येतेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते ऋतस्य इति रिगागमस्तदाह । करोतेरिति ॥ चुत्वाभाव इति । कुहो-
शुः इति प्राप्तस्य । विभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्वाभावो निपात्यते
तदाह विभर्तेरिति । जश्वाभाव इति । अभ्यासे चर्च इति प्राप्तस्य ॥ ऽद्विध्वत
इति । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । नाभ्यस्ताच्छतुः इति नुमप्रतिषेधः ।
द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं च निपात्यते तदाह ।
द्युतेरिति । संप्रसारणाभाव इति । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् इति प्राप्तस्य ॥ स-
सूवेति निगमे ॥ दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् ॥ विवष्टीति । वश कास्तौ । लटि
तिपि शपः स्त्री द्वित्वम् । अभ्यासस्येत्वं ब्रथ इति षत्वम् । टुत्वम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ समाहारद्वन्द्वः । समासात्विधेरनित्यत्वाद्
द्वन्द्वाच्चदषहान्तात् इति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य किंचिद-
द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सा-
मर्थ्याच्छब्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ॥ कृन्दमीरः ॥ हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते
एवेति हरिवान तस्मै हरिशब्दान्मतप् सकारस्य वकारः ॥ गौर्वानिति । गौर-
पधाया दीर्घ इकः इति दीर्घः ॥ अचग्वन्त इति । अचिशब्दान्मतप् । अस्थिदधि-
सक्यक्ष्णामनडुदात्तः । कृन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे
भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिनुट् क्रियते तस्य मतुप्ग्रहणेन ग्रह-
णात् मादुपधायाः इति वत्वं स्यात्, मतुबन्तस्य तु न स्यात् नुटा व्यवधानात् ।
यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । पदान्तस्य इति निषेधादिति
चेत् । सत्यम् । नुटोमिहत्वान्नोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अचणिति णान्तं
ह्यवगृह्णन्ति अच्चेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत् । सत्यम् । न लक्षणं
पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयम्, तस्माद्यथालक्षणं पदं क-
र्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किं च ईयिवांममित्यादौ पदत्वं विनापि अव-
ग्रहः क्रियते, पूर्वैभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति ॥ घस्येति ।
तरप्तमपोरित्यर्थः । तरप्तमपौ घः इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् ॥ सुपथंतर
इति । सुपथिञ्छब्दात् द्विवचनविभज्योपपदे इति तरप् नलोपः । तरपो नुट्
तस्यानुस्वारः ॥ भूरिदाव इति । भूरिदावन्ः परस्य घस्य नुट् वाच्य इत्यर्थः ॥
भूरिदावत्तर इति । आतो मनिन् इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् न
लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः । तुडागमः ॥ ईद्रथिन इति । रथिन ईका-

रोन्तादेशो घे परे ॥ रथीतर इति । रथशब्दात् अत इतिठनौ इति मत्वर्थीय इमिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते, तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥ रथीतममिति । इह पदकारा ऋस्वात्मवष्टृणन्ति । अन्येषामपि इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥ न सत्त । एतानि कृन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥ नत्वाभाव इति । रदाभ्याम् इति प्राप्तस्य ॥ निषत्तमिति । सदिरप्रतेः इति षत्वम् ॥ अनुत्तमिति । अनुत्तमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारभ्यसामर्थ्याद्भाषायां नुदविदोन्त्वा इति विकल्पो नेत्याहुः ॥ प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेस्तदा स्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । यदा तुर्वी हिंसायाम्, इत्यस्य, तदा राल्लोपः ॥ सृ इत्यस्येति । निपातनादुत्वम् । रपरत्वं तु उरण् रपरः इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपचाश्रयणेन परिभाषाणाम सिद्धत्वप्रकरणेपि प्रवृत्तेः ॥ गूर्त्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥ अन्न ॥ उभयर्थेति व्याचष्टे । र्वा रेफो वेति । ससजुषोरुः इति नित्यं रुक्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अन्नश्शब्द ईषदर्थे । अन्नरस्तमितमिति यथा । अन्नो रक्षणम् ॥ अन्न एवेति । यदा रुक्वं तदा भोभगो इति रोर्यत्वं लोपः ॥ भुवश्च । महाव्याहृतेर्भुवश्च इत्येतस्य ऋन्दसि विषये र्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्यर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किं, भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः कृन्दसि लुङ् लङ् लट् इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावच्छान्दसो बहुलं कृन्दस्यमाङ्गोऽपि इत्युक्तभावः । लाल्लणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति ॥ भुव इति । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥ ओम ॥ अभ्यादानमारभ्यस्तदाह । आरभ्ये इति ॥ अत्र प्लुतश्रुत्याच्परिभाषापस्थानादत्र एव प्लुतः । मकरस्वर्धमात्रः समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रः संपद्यते ॥ ये यज्ञ ॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति ॥ प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह । यज्ञकर्मणीत्यादि ॥ जित्वतीमिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः ॥ टेः किमिति । वाक्यस्य टेः इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्घञ्चणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे अलोन्त्यस्य इति वचनादेर्यन्त्योऽल्लुत्स्योकारः स्यात्, तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह । हलन्तेत्यस्य मा भूदिति ॥ अजन्ते विशेषाभावाहलन्ते इत्युक्तम् ॥ याज्याग्नः ॥ ये याज्या नाम मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्यानं प्रकरणे ये मन्त्रा इत्य-

र्थः ॥ तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तामामिति पाठे तामां याज्यानाम् ।
 इहेदमन्यग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्ये चान्ते विशेषिते
 अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पञ्चास्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वा-
 व्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्तः किमिति ॥ इतरोपि विदिताभिप्राय आह ।
 याज्यानामचामिति ॥ याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यममुदायरूपाः तत्र यावन्ति
 वाक्त्वानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेत्यते तदर्थमन्तदग्रहणमिति
 भावः ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अग्नीधः प्रेषणमत्प्रेषणं तस्मिंस्तदाह । अग्नीधः
 प्रेषण इति ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचनं । विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥ निगृह्या ॥
 निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य एवं किल त्वं
 निरूपपत्तिकमात्येति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह । अत्र
 यद्वाक्यमिति ॥ निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्थेत्येवं केनचित्प्र
 तिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साध्यमूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्थेत्यात्येति ॥ तदेव
 विवृणोति । अमावास्थेत्येवमित्यादि ॥ दस्योदस्यो ३ इति । वाक्यादेरामन्त्रितस्य
 इत्यादिना द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु
 पूर्वस्य तस्य परमास्त्रेडितमिति परभागस्यैवास्त्रेडितसंज्ञाविधानाद्, इत्यते.
 द्वयोरपीत्याह । आस्त्रेडितग्रहणमित्यादि ॥ द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरु-
 क्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चास्त्रेडितस्य भर्त्सने हृत्यसंभवाद्वा-
 भ्यते ॥ अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् ॥ तिङन्तमिति ।
 आकाङ्क्ष तिङन्तमित्यर्थः ॥ अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोर्मर्षे कूज अव्यक्ते श-
 ब्दे लोणमध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ज्ञास्यति जाल्मेति । कूजनफलमस्मिन्नैव
 क्षणे ज्ञास्यमीत्यर्थः ॥ अङ्ग देवदत्तेति । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या
 वदसि एतदपेक्षते ॥ विचार्यमाणानाम् । कोटिद्वयस्युत्पिज्ञानं विचार इति
 कथ्यते, विचार्यमाणस्तत्त्वज्ञानविषयोभूत उच्यते । इह तु विचार्यमाणविषयत्वा-
 द्वाक्त्वानि विचार्यमाणानि ॥ गृहा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य
 एचोप्रग्रहस्य इति प्लुतविकारः ॥ पूर्वं तु । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदं, तुशब्द-
 स्त्विष्टार्थतोवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति, मैवं विज्ञायि पूर्व
 भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्कः ॥ प्रतिश्रव । प्रतिश्रवणार्थमा-
 ह । अभ्युपगमे इत्यादि ॥ अङ्गोकारि इत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञाने इति । अज्ञोभयत्रापि
 गतिसमाम् । अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥ आभिमुख्ये चेति । अत्र
 लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । दक्ष किमात्थ इति । किं ब्रूषे इत्येव

पृच्छते, अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥ अनुदात्तं प्रशान्ता ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं
प्रयुज्यते, स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते, किं तु दूराद्गृतादिषु विहितस्य
प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदाह ।
दूराद्गृतादिष्विति ॥ तत्रैषा वचनव्यक्तिः । अभिपूजिते च यः भूतः सोऽनुदात्ता
भवतीति । तत्राभिपूजिते दूराद्गृते च इति प्लुत इति । इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि
प्रश्नास्थानयोः इति ॥ अग्निभूत ३ इ इति । पठ ३ उ इति । अगमः १ पूर्वा ३
न ग्रामा ३ न इत्येतद्वाक्यम् अग्निभूते पठो इत्यनन्तरण ममाम् तत्र अगम
इत्येवमादीनाम् अनन्त्यस्यापि प्रश्नास्थानयो इति स्वरितः प्लुतः । अग्निभूते
पठो अनयोरनुदात्तः अभिपूजिते उदाहरणमाह शोभनः खल्वसौत्यादि ॥ चिदि
ति चोप ॥ चिदित्येतद्विपाते उपमानेऽर्थं प्रयुज्यमानं वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो
भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राज्विधीयते, न गुणमात्रम् । इतीति किम् । अक्रियमा
णे तस्मिन्नुपमानेऽर्थं किंस्माच्चिच्छब्दे प्रयुज्यमानं चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञाय
त । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य
टेः इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुख्येनाह अग्निर्चादिव
भायादिति । अत्र च चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भायादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु
इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्याद, अग्निर्चाङ्गायादित्यत्र न स्यादिति भावः ॥
कथंचिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥ अग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव
माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रापमानाद्यस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दप्रतीतिः ।
प्रयोगस्तु नास्तिायद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिः तथापि
चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥ उपरिस्विदामोदिति ॥ अत्रापि विचार्यमा
णानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥ स्वरितमाम् उदितं । उदाह
रणे सर्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्य इति दिवचनम् ॥ क्षियाः शोः । क्षिया अचिरोक्ता
ङ्घनम् । इष्टाशंसनमाशीः । दीर्घायुरमि अग्नोदग्नीन् विहरति । क्षियायां तु
न प्रत्युदाहृतं, नित्यमाकाङ्क्षत्वात् । न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्तं आचारभे
दो गम्यते, किं तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्तं ॥ प्लुतावै ॥ उदाहरणे
गुरोरन्तः इति प्लुतः ॥ चतुर्मात्राविताणचौ ममाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य
मात्रे वर्णौ वर्णयोः । तत्र इदुताः भूते कृते तयोस्तस्मात् मात्राऽवर्णस्य चैका मा
त्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्हं मात्रावर्णस्याध्यर्हं मात्रेवर्णौ वर्णयोरि
ति मतेऽर्हचतुर्थमात्रावप्येवौ प्राप्नुतः । सत्यं चतुर्मात्रः प्लुतः इत्येत इति भाष्या
त् समविभाग एवात्राश्रियते इति भावः । परिगणनमाह प्रश्नान्ते इत्यादि ॥ अनु

दात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनन्यस्यापि प्रश्नान्त्यानयोः इति चानुदात्तस्वरितो वा प्लुतः । अभिपूजिते अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः इति प्लुतः । विचार्यमाणे विचार्यमाणानाम् इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे प्रत्यभिवादेऽशुद्धे इति प्लुतः । याज्यान्ते याज्यान्तः इति प्लुतः ॥ विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं, तावता सूत्रे एव अदूराद्धूते इत्युच्यते अत आह अदूराद्धूत इति ॥ न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् ॥ भद्रं करोषि गौ ३ रिति । अत्र असर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति ॥ शोभने माले इति । ईदूदेत् इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ आमन्त्रितेति।अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्॥अग्ना ३ इ इति।अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् सामन्त्रितमित्यामन्त्रित संज्ञा॥तयोर्व्यां । नन्विदं व्यर्थम् इको यणचि इत्यनेनैव सिद्धमत आह इदुतोरसिद्धत्वादिति ॥ ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तः तस्य प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वमिदं एव यणादेशोऽत आह सवर्णदीर्घत्वस्येति ॥ यदीदं नोच्येत, अग्ना ३ इ इन्द्रं, पटा ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्ना ३ याशेत्यादौ च इकोमवर्णं शाकल्यस्य इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च, तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो ३ इन्द्र, भो इयिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य क्कान्दमः प्लुतः ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वे तेनैव यणा सिद्धेत आह यवयोरिति ॥ तथा चोक्तं वृत्तिश्रुता ॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं, य्वाविदुतोर्दयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ ॥ इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ अयमर्थः । इको यणचि इति यणादेशेन किं रूपं प्रमिष्यति यतीयमाचार्य इदुतोर्वो विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्याविति ॥ शाकलस्येदं शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । पुनश्चोदयति

इक् च यदेति ॥ वार्त्तिककारोऽपि इक्ः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृति
भावस्यैव शाकलदोर्घविध्योरपि अपवादः ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः
शाकलदोर्घो न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति । यणस्वरेति ॥ यणस्वर-
बाधनार्थमेव हेतुः सूवारभ्यस्येति ॥ मत्तु । अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वसू
इत्यस्य मत्तुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाक्षतरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥ मरुत्व इति ।
मरुतो यस्य सन्तीति मत्तुप् भयः इति वत्वं, तसौ मत्वर्थ इति भत्वाज्जश्वं न ॥
हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मत्तुप् । हरिवत्कृष्णान्संबुद्धैकवचने
उगिदधाम् इति नुम् । हलङ्यादिलोपं संयोगान्तलोपं च कर्ते नकारस्य रुः संयो-
गान्तलोपो रोक्त्वं सिद्धो वक्तव्यः इति वचनात् ह्रिश्च च इत्युत्वम् । प्रसङ्गादाह ।
दाखानिति ॥ कनिव्वनिपोः सामान्ये न ग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशात्तदनुब-
न्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कनिपोऽपि ग्रहणम् ॥ प्रातरित्व इति । प्रातरं
तीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति कनिप् । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् । तदाह ।
दृणः कनिबिति ॥ उभयथा । नञ्छव्यप्रशान् इति वर्तते । तेनैव नित्यं प्राप्ते विक-
ल्पार्थं वचनम् ॥ पशून् स्तांस्रकं इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र अ-
वानुनासिकः इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु आतोऽटि नित्यम् इत्यनुनासिकः ।
रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनोयस्य इति सः ॥ दीर्घादटि समानपादं ॥ एकपर्या-
यसमानशब्दस्तदाहाती चेन्नाटावेकपादस्याविति ॥ नाटा नकाराटोऽदेवो अच्चा ॥
महं इन्द्रो इति । देवान् महानिति नस्य रुः ॥ आतोऽटि नित्यम् इति नित्यमनु-
नासिकः ॥ नेहेति । एतेन महान् हि सः इति बहुवचनानां पाठोऽपि व्याख्यातः ।
आकरे तु महं हि इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणोद्यम् ॥ एवं चेति । विक-
ल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं, सूवारभं तु व्यत्ययोऽपि
शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥ स्वत ॥ स्वतवानित्यं तस्य नकारस्य
रुर्वा पायुशब्दे परे ॥ स्वतवां इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽसुम् स्व तवो यस्या
सौ स्वतवान् । इक्स्ववः स्वतवसञ्छन्दसि इति नुम् ॥ पुरुषः पुरुष इति । वीष्पायां
द्विवचनम् ॥ कः करतृकरति ॥ कञो लुङ् । मन्त्रे घम इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि
गुणः । हलङ्यादिलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगिप इत्यडभावः ॥ करदिति । कञ
एव लुङ् । कम्पट्कृद्भिश्छन्दसि इति च्लेरङ् । ऋट्शोडि इति गुणः । करती-
ति । लट् व्यत्ययेन शप् ॥ कधीति । लोट् सेहिः । अशृणुपृक्कृद्भिश्छन्दसि इति
हेर्धिरादेशः ॥ कृत इति । कृञ एव क्तः ॥ पर्याज इति । अव परिः सर्वतोभावे ॥
पातो च ॥ कचित्पठ्यते पताविति ॥ धातुनिर्देश इति । अन्ये नुदाहरणपर्यालो

चनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥ षष्ठ्याः ॥ वाचस्पतिमिति । तत्पुरुषे कृति बह-
लम् इति षष्ठ्यलुक् ॥ निसस्तपता ॥ आसेवनं पौनःपुन्यं ततोन्वस्मिन्नित्यर्थः ॥
युष्मत्तत्तत्तुष्विति । मकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य नुम्विमर्जनीयश-
र्व्ववायिपि इति षत्वम् । ह्रस्वात्तादौ इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाहातकारादि-
ष्विति ॥ तद्युष्मद् एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचात् ॥ त्वं त्वा ते तवा इति । एते-
षामेव संभव इत्यर्थः ॥ स्तुतस्तोमयोः ॥ एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥ पूर्वप-
दादित्येव मिह इति । पूर्वं पदं पूर्वपदामिति सामान्यत आशीयते न तु समासा-
वयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रप-
ञ्चार्थं कृन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥ ऊषुण इत्यादि । इकः सुजि इति पूर्वपद-
स्य दीर्घत्वं, नम् इत्यादेशस्य नञ् धातुस्थोरुषभ्यः इति णत्वम् ॥ मनोतेरनः ॥
अदन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् ॥ गोषा इति । जनसनखनक्रमगमो विट् । विडुनोः
इत्यात्वम् ॥ गोमनिरिति । कृन्दमि वनिमनिरक्षिमयाम् इतीम् प्रत्ययः ॥ निव्य-
भिभ्यो ॥ न रपर इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव
फलतीत्याह । मूर्धन्यो वा स्यादिति ॥ अभ्यष्टीदिति । उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति
वृद्धिः ॥ कृन्दस्यटव ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहश्च
ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥ नृमणा इत्यादौति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल
एव एतेषां णत्वं, पदकालेवावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्यु-
क्तः न तु तद्वापन्नः । अत्र हि नृ मना इति पदकालेवगृह्यते ॥ नञ् ॥ धातुस्था-
न्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नम् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ
तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य
सुञो ग्रहणं, न मसमीबहुवचनस्य । तेन इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः इत्यादौ न । नमि-
ति । नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥ रक्ष्ण इति । रक्ष्णिति
लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं हाचोतस्तिडः इति दीर्घः । उरुणस्त्वधीति । कृञो
लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपृक्तृभ्यश्चकृन्दमि इति हेर्धिः । कः कर्तु इत्यादिना विमर्जनी-
यस्य सत्वम् ॥ अभीषुण इति । इकः सुजि इति दीर्घः । एवमूषुण इत्यत्रापि ।
सर्व्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नम् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन

जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां

वैदिकप्रक्रियाखण्डं समाप्तमगमत् ॥

अनुदात्तं पदम् ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारोस्वरितत्वात् । आद्युदा-

तच्च समानोदरे शयित श्री चोदात्तः इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया
लिङ्गापेक्षायामाह । स्वरविधीति ॥ सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसा-
मानाधिकरण्यादत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्विभ्र उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत
इत्याह । तमेकमिति ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं, तस्यैव वर्ज-
नम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन तवै चान्तश्च युगपद् इति ह-
योर्वर्जनम् । इन्द्राहहस्यतो इत्यत्र देवताहं च इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्र-
कृतिस्वरि विधेयं त्रयाणां वर्जनम् । लहस्यतिशब्दो हि वनस्पत्यादिवादाद्यु-
दात्त इति स्थितम् ॥ गोपायतमिति । गुप इत्यस्य धातोः इत्यन्त उदात्तः । तत
आयप्रत्ययः आद्युदात्तश्च इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः सनाद्यन्ताः इति
धातुसंज्ञायां धातोः इति यकाराकार उदात्तः स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः
पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतो बलवान् । तस्य अनुदात्तो सुषिर्तो इत्यनेनानु-
दात्तेन शबकारेण सह अतो गुण इति पररूपे कृते एकादेश उदात्तं नोदात्तः
इत्युदात्तः थमस्तमादेशः । तस्य तास्यनुदात्ते न्डिदुपदेशादित्यनेनादुपदेश-
त्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति
स्वरितमाश्रित्य अनुदात्तं पदम् इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेत् ।
मैवम् । यथोद् शपत्ताश्रयणिनयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं त-
व्यतस्तिच्चं यतोनावः इति च ॥ सतिशिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स
शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायमिदम्,
तथा हि, उदात्तस्वरितविधिभिरैकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते,
ततोऽत्मर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्रतिस्तत्रास्या उपस्थानं पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते ।
तद्यथा ओपगवत्वमित्यत्राण् प्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्च इति प्रवर्तमानं
स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु
यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्त्वर्हि सतिशिष्टत्वादिकरणस्वरोऽपि बलीयः स्यात्,
तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह । अन्यत्रेति ॥ सतिशिष्टो
ऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तामः परस्य ल-
सार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथा हि । यद्यपि लावस्यायां तामिर्विधीयते
तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तामिरिति
तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातनेन मिहैरनर्थकं तत्स्यात् ॥ गृणीत इति ।
अन्तोदात्तं पदम् । अत्र तास्यनुदात्तत्वं इति लसार्वधातुकनिघातो न, अदुपदे-
येति तत्कारकरणात् आप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात्, तिङ्ङितिङः इति निघातस्तु

न भवति यदुत्तान्नित्यम् इति निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥ तस एवेति । तसः आद्युदात्तश्च इत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः ॥ अनुदात्तस्य ॥ देवशब्दोऽचप्रत्ययान्तत्वात् चितः इत्यन्तोदात्तः । पचादिषु देवट् इति पाठात् टिड्ढेति ङीप्, तस्य अनुदात्तो सुप्पितो इत्यनुदात्तत्वे यस्येति च इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नन्नुदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्राप्तङ्गः कर्मणि घञ् कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः इत्यन्तोदात्तत्वम्, उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घः । तं बहतीति प्राग्विताद्यत् तित्त्वात्स्वरितः तस्मिन् परे यस्येति च इति लोपः । अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्यनुदात्तं तत्कुत उदात्तलोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुञ्जातामित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां शल इगुपधात् इति रलेः क्स्वः । आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेऽङ्ददुपदेशात् इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । क्स्वः प्रत्ययस्वरणीदात्तः क्स्वस्याचि इत्यकारलोपः । अत्र कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः इत्यतः अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात् । सति त्वस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोपः इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्, तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । क्स्वस्याचि इत्यजादौ प्रत्यरे विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः, यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुञ्जातामित्यत्र तिङ्ङितिङः इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । हि च इति निषेधात् ॥ उदात्तनिवृत्तीति । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणीदात्तस्याञ्चत्वकारस्य अचः इति लोपे सति अनुदात्तस्य च इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः ॥ देवद्वीचीमिति । देव अच् इति स्थिते विष्वग्देवयोः इति देवशब्दस्याद्विः आदेशः । उगितश्च इति इति ङीप् । अचः इत्यञ्चतेरकारलोपः । ची इति दीर्घत्वम् । द्वीतीकार उदात्तः । ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इति स्वरितत्वम् ॥ अतद्वित इति । ची यः स्वरः स तद्विते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्वीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधितः । तस्मादतद्वित इति वक्तव्यम् । अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥ दाधीच इति । दधि अच् अण् इति स्थितेण्स्वर उदात्तत्वे

कृते अचः इत्यकारलोपः । ततः सतिश्रुत्वात् चौ इति स्वरः प्राप्नो निषिध्यते,
तथा चाण्प्रत्ययस्वरैरेव व्यवस्था । तदाह । प्रत्ययस्वर एवाचेति ॥ अग्न इत्यादि ।
सामन्वितमित्यनेनामन्वितत्वम् ॥ प्रागुक्तपाठस्येति । आमन्वितस्य च इत्यस्य ॥
इमं स इति । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च
पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति वक्ष्य-
माणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते ॥ श्रुतद्वीति । षाष्ठेन आमन्वितस्य च
इत्यनेनाद्युदात्तः ॥ आमन्वितं पूर्वम् ॥ अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्ता-
नि ॥ निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भावः ॥ नामन्विते । अतोत्तरसूत्रस्य सामा-
न्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यं, तद्व्याचष्टे । विशेष्यमिति ॥ विशेष्यसमर्पक-
मित्यर्थः । क्वचित्तु नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् इति पाठः । स
वृत्त्यनुरोधेनेति श्रेयम् ॥ तेजस्विन्नित्यादि । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेज-
स्विन्नित्यस्य चातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥ अघ्न्ये देवि सरस्वतीति । तौत्तरी-
यके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य इडे रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिषिश्रुति
एतानि ते अघ्निये नामानि ॥ इत्तौ तु इडे काव्ये विद्म्ये इति पाठः । स तु शास्त्रान्तरे
द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेन इन्द्रवरुण इत्यादौ व्यधिकरणनि-
वृत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरणस्य
स्यावश्यंस्थितत्वात् ॥ सामान्य । बहुवचनमिति विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् ॥
देवोः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्वितं नाविद्यमानवर्ततेन षडित्यस्य निघातः ॥
शरण्या इति । शरणं रक्षित्वं तत्र साधवः शरण्याः । तत्र साधुः इति यत् ॥
दितोयस्येति । षष्पशब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥ सुबामन्वितं ॥ परस्याङ्गवदि-
ति । तस्यैव परस्यामन्वितस्याङ्गवदङ्कदेशवद्भवति तदग्रहणं गृह्यत इत्यर्थः ।
षष्ठ्यामन्वित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन गोषु स्वामिन्नित्य-
त्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥ परशुना वृषन्निति । आङ्परयोः खनिशृम्भा डिच्च
इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ षष्ठ्यान्तामामन्वितान्तं प्रति यत्कारकमिति ।
यद्यप्यामन्वितस्य द्रव्यवचनत्वात् कारकापेक्षा, तथापि आमन्विततया धातु-
वाच्या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥ पितर्मरुतामिति । अत्र
मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्वितनिघातेना-
नुदात्तं ततः परं मरुतामित्ये तदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः ॥ अव्ययानां नेति ।
तेनोच्चैरधीयानित्यत्र आमन्वितस्य च इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् नि-
पाता आद्युदात्ताः इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदा

तयोक्तं नीचैः शब्दयोः पाठात् ॥ अव्ययीभावस्य त्विति । 'अव्ययीभावश्च' इति
 अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासूत्रे लुङ्मुखस्वरापचाराः इति परिगणनादन्यत्राव्ययसं-
 ज्ञाभावेन अव्ययानां न इति निषेधा न प्रवर्तत इति भावः ॥ उपान्यधीयानेति
 पराङ्मुखत्वावेन आत्मन्वितस्य इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अभ्यभाति ॥ अभिशब्दे उपस-
 गाश्चाभिवर्जम् इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्य नित्यवीप्सयोः
 इति द्वित्वं । तस्य परमास्त्रे डितम् अनुदात्तं च इति परस्यानुदात्तत्वं, तस्मिन्नेव
 परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृतं उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः ॥ खलपूशब्दः कृदु-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य श्रीः सुपि इति यण् । स उदात्तयण् । ततः
 परो डिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः तस्यानेन स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वात् इत्युदा-
 त्तत्वं तु न नोद्धातव्योः इति निषेधात् । तस्य च स्वरितकारस्य यणि ततः पर-
 स्थाशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि आशाया अदिगाख्या चेत्
 इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ अस्येति । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्यैत्यर्थः ॥
 शेषेति । आशाशब्दस्य निघातो नैत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्याभिहतत्वा-
 त्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तेः ओजठदित्यत्र हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते, न तु ठ शब्दे । न
 च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्मिदत्वं शङ्क्यम् । तथा सति उदात्तादनुदात्तस्य
 स्वरितः इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः
 लक्ष्यविरोधात् । प्रत्यग्निरुषसामग्रामख्यत् इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च
 नोदात्तस्वरितोदयम् इति निषेधः शङ्क्यः । अनन्तरस्य इति न्यायेन उदात्ताद-
 नुदात्तस्य इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलपूव्याशान्या अग्नि-
 र्ग्राह्या अस्मान् इत्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेद् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । योग-
 विभागः करिष्यते । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितय-
 णः उदात्तयणः इत्यनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तयणः
 परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य ॥ एका-
 देश इति । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे
 स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनन्नुदाहरणद्वयमाह ।
 वोष्ठा इत्यादि ॥ बहुवचनस्य वस्त्रसौ इत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिका-
 राद्वस् अनुदात्तः । अग्नेः कन् इति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसोऽहत्वम्,
 उत्त्वम् । एङः पदान्तादिति इति पूर्वरूपम् ॥ केति । किमोऽत् क्वाति इति किमः
 क्वादेशः । तित् स्वरितम् । अवरशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् इत्युदात्तः । तयो
 दीर्वि उदात्तः ॥ स्वरितो ॥ वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदंश-

ऋः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः दिविशब्द ऊडिदपदात् इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते इङ् गतो दिवादिः । तिङ्ङितिङः इति निहतम् । अर्चं कादेश उदात्तः ॥ इकारयोः स्वरित इति । ऋस्वकारयोरवैत्यर्थः ॥ दीर्घप्रवेशे विविति । दिवोयत इत्यत्र ॥ उदात्त इति । एकादश उदात्तेन इत्यनेन । इयं च बहुवचानां व्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया ॥ पूर्वरूपे इति । तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, जमः सुपत्वात् अनुदात्तो सुप्पितो इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥ अवदांसति । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य तिङ्ङितिङः इति निघातः ॥ मायमिति । म इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति सुपत्वादानुदात्तः । तस्य कृत् उक्त्वं गुणं च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितोदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः एङः पदान्तात् इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥ इकारयोश्च प्रश्नो ष इति । ऋस्वयोरिकारयोः मवर्णदीर्घे ऋस्वयोर्यत्र मवर्णदीर्घे, म प्रश्नो ष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् म तैप्रः सन्धिः । यत्र एङः पदान्तात् इति म अभिनिहतमन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । पीदं ज्यातिः अभ्यभि हि तेऽवदन् इति क्रमेणोदाहरणानि ॥ उदात्तादनुदात्तस्य । अत्र तयोर्वावचि इत्यतः संहितायाम् इत्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥ अग्निमीळे इति । अग्निशब्दः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । अमसुपत्वादानुदात्तः । अमि पूर्वं इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईड स्तुतो लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । इयाथास्य स्वरयोर्मध्यमस्य संप्रत्ययं म इकारो ऋकारः इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः । तिङ्ङितिङः इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । खर्गविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु तित्स्वरितम् इत्यस्यान्तरिमिदं वक्तव्यम् एवं च स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह । अस्याति ॥ यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमैकवर्जम् इत्येतद्वर्तते, इह प्रकरणं न प्रवर्तते स्वरितस्थामित्वात् । तेन इयारप्युदात्तस्वरितयोः अरणं मिहम् ॥ तर्माशानाम इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जमि आज्जमेरसुक इत्यसुगागमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्ये अस्माच्छानच् चित्वादान्तोदात्तः । जमः सुपत्वादानुदात्तत्वम् । ईकारस्य मकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥ नोदात्त । उदात्तस्वरितौ उदयो यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रा

तिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्यं मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः ।
 तथा चोक्तं भाष्ये मङ्गलान्तानि शाखाणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्म-
 त्पुरुषाणि च । इहादीं वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करे इति
 अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥ प्र य आकुरिति । ये इति
 यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणात्तोदात्तम् ॥ आकुरिति । अर्तेर्लिटि
 प्रथमपुरुषबहुवचनं भिः तस्य परस्मैपदानामित्यस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च
 तिङ्ङितिङः इति निघातः शङ्काः । यद्वृत्तान्नित्यम् इति निषेधात् । आकारस्य
 उदात्तस्वरितपरस्य इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । वोऽश्वाः क्ति । अत्रापि
 श्वेत्याकारस्य सन्नतरः ॥ क्ति । किमोऽत् तिस्वरितम् ॥ एकश्रुति ।
 संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न एकवचनं संबुद्धिः इति
 पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देवा ब्राह्मणाः इत्यत्र न स्यात्त-
 दाह । दूरात्संबोधनं इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धात्प्रत्ययते न ह्या-
 मन्वितविभक्ते दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादान-
 त्वाददूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनर्वास्थितत्वात्,
 किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबो-
 ध्यमानेन न श्रूयते, किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥ एकश्रु-
 तिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागनावस्थानमेकश्रुतिः ॥ आगच्छेत्या-
 दि । दूराद्भूते च इति वाक्यस्य टेः प्रुतः उदात्तः प्रत्युदाहरणे त्वैस्वर्यमेव भवति ।
 तत्राङ् उपसर्गाश्चाभिर्वर्जमित्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोश-
 ब्दो निपाता आद्युदात्ताः इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्वितनिघातः ॥ यज्ञ ॥
 नैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रु-
 तिर्विधीयते ॥ मन्त्र इति । एतच्च अजप इति पर्युदासात्प्रत्ययते तेनोहादिषु
 न । अत एव स्वाहेन्द्रशतुर्वर्द्धस्य इति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्र-
 युक्तमिति प्रसिद्धिः ॥ जपादीनीति । जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः ॥ अग्नि-
 मूर्द्धेति । अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् अपां रतांसि जिन्वतो-
 म् ३ । अङ्गेर्निर्नलोपस्य इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदा-
 त्तः । सुर्वी बन्धने । कनिन्युवधितक्षिराजिधन्वि इत्यतः कनिनि वर्तमाने
 खन्नुच्चन् पूषन् । इत्यत्र मूर्द्धशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः ।
 दिव्शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य ऊङिदम्पदात् इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रा-
 तिपदिकस्वरेणात्तोदात्तः । पातेर्ङिति । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । प्रथेः

प्रिवन्संप्रसारणं च धित्वाण्डीप् षष्ठी कवचनस्य उदात्तयणा ह्रस्पूर्वात् इत्युदा-
त्तत्वम् । इदंशब्दः प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः । आप्रोतेः किप् ह्रस्वश्च । ऊ-
डिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीड्सजिभ्यां तुङ्वा इत्यसुन्प्रत्ययो नित्स्वर-
णाद्युदात्तो रेतःशब्दः ॥ जिवन्तीति । जिवन्तेः प्रीणनार्थस्य तिपि तिङ्ङ-
तिङः इति निघातः । प्रणवष्टेः इति प्रयोगकाले प्रणवः ॥ मर्मत्यादि । युष्मद-
स्मदोर्दसोत्याद्युदात्तत्वम् । अग्रंशब्दस्यामन्वितनिघातः वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्यया-
न्तः । विपूर्वात् ह्रयतेः ह्रः सम्प्रसारणं च इत्यप्प्रत्यये याथा दिसूत्रेणान्तोदात्त-
त्वम् ॥ उच्चैस्तराम् ॥ वषट्शब्देनात्र वषट्शब्दो लच्यते समानार्थत्वात् ।
हावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य श्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिनाघवार्थं
वौषट्शब्दः एव कुतो नाक्त इति चेद् । विचित्रा हि मूलस्य कृतिः पाणिनः
क्वचिद्वरलाघवमाश्रयते क्वचित्प्रतिपत्तिनाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र
कारप्रत्ययो न स्यात्, वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत् । सत्यम् । एयदेव
ज्ञापयति ममुदायादपि कारप्रत्ययो न भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सि-
द्धम् । उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानापि तद्विशिष्टध्वनिक्रियायां वर्तते तत्र क्रिया-
प्रकर्षादाम्यत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितार्थः । वृद्धिपक्षे इति सूत्रेण वौष-
ट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयायमुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते ।
अन्ये तु स्वार्थिकस्तरत्रित्याहुः ॥ विभाषा । वाग्रहणेनुवर्तमाने विभाषा-
ग्रहणम् अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम् । अत
एव श्वेतो धावति अलंबुमानां याता इति द्वार्थं वाक्यमिति पश्यशान्ते भाष्यं
तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तमिन् । उडि-
दमित्यनेन, श्वेत इति वर्णानां तत्र इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादिवादनोदा-
त्तम् । अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । बुमशब्दः प्रातिपदिकस्वरणान्तोदा-
त्तः । अलंबुसशब्दः फिट्स्वरणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां दन्तकश्रुति-
र्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमकवाक्यं द्वार्थं स्यात् ॥ न सु । सुब्रह्मण्याख्यं निगदं
इति । अपादबन्धे गदिर्वर्तते । यथा गद्यमिति । निःशब्दः प्रकर्षः । उच्चैरपाद-
बन्धे यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यत इति क-
र्मणि नौगदनद इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याश-
ब्दोपरित्यक्तत्वात् एव निगदविशेषस्य नाम ॥ सुब्रह्मण्यामिति । तत्र
साधुः इति यत् । तित्स्वरितम् यतानावः इति तु न, तत्र हाचः इत्यनु-
वृत्तः टापा सहैकादेशः स्थानन्तरतमः इति स्वरितः । ततो निपातत्वा-

दाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ओमाङोश्च इत्युदात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित
 ण्वेति हरदत्तादयः ॥ अभाविति । प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह ।
 प्रथमान्तस्येति ॥ गार्ग्य इति । गर्गादिभ्यो यञ् ॥ अमुच्येति । षष्ठ्यन्तस्योपल
 क्षणम् ॥ दाक्षेति । दक्षशब्दादपत्ये अत इञ् । अत्रापि अित्स्वरः प्राप्तः । स्या
 न्तस्येति । स्यति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपीतमम-
 न्यश्चोभयमुदात्तं भवति ॥ देवब्रह्मणो । सुब्रह्मण्यागमेव देवा ब्रह्माणः इति
 पठ्यते तत्र पूर्वेण सवरितस्योदात्ते प्रामेननानुदात्तो विधीयते देवा ब्रह्माण इति
 देवब्रह्मणोर्विद्यधिकरण्य द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । त
 स्यानेनानुदात्तः । आमन्वितनिघातस्तूत्तरस्य न । पूर्वामन्विताविद्यमानत्वेन
 पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशषवचने इति
 पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति ।
 अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वशब्दस्यैवान्नानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्त-
 व्यम् ॥ स्वरिता ॥ अनुदात्तानामिति । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहुनां
 च न भवति । एकस्य पचति । द्वयोः अग्निमोक्षे पुरोहितम् । बहुनां तु मूल एव
 दर्शितम् इमं मे इति । इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणान्तोदात्तः । विभक्तिरनु-
 दात्ता त्यदाद्यत्वे अस्मि पूर्वे । एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । अनुदात्तं
 सर्वमपादादौ इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परिषां गङ्गे-
 प्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्व एते आमन्वितनिघातानुदात्तः । ननु मे इ
 त्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादौ स्यादमिदं स्यात् । न च स्वरितादि
 त्याश्रयात्सिद्धम् । क वः सुम्न इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । तस्या
 दित इत्यारभ्य नवसूत्राः स्वस्थानादुत्क्रथ्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेगात् ।
 न सुब्रह्मण्यायाम् इति सूत्रे स्वरितस्य तृदात्तः इति वदतैव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञा-
 पितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति मिदः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र एकादेश
 उदात्तेन इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥ उदात्तः ।
 सशब्ददेन नीचेरर्थ उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह । अनुदात्ततर इति ॥
 प्रकर्षस्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥ सरस्वतीत्यादि । अत्र मशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्य-
 स्यामन्वितनिघातः । शतुद्रिशब्दस्य तु न. पादादित्वात् । आमन्वितस्य इति
 इति षाष्ठेन शतुद्रित्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन् परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य
 मन्त्रतर ॥ व्यचक्ष्यतस्वरिति । वेति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः ततः परस्याचक्ष्यदि-
 ति तिङन्तस्य तिङ्ङितिङः इति निघातः स्वरिति न्यङ्सवारी स्वरितौ इति

स्वरितः तस्मिन्परे यकारस्य सन्नतरः ॥ साधारणस्वरा इति एकस्मिन्पदे पदह-
येपि च वर्तमानासाधारण्यम् । आद्युदात्तश्च अनित्यादिर्नित्यम् इत्यादयस्तु एक-
स्मिन्नेव पदे वर्तमानाश्च साधारणाः ॥

प्रकृतिर्हि धा धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह । धातोर्इति ॥
कर्षाच्चतः इत्यतः अन्त उदात्तः इत्यनुवर्तते तदाह । अन्त उदात्त इति ॥ गोपाय-
तमिति । यकाराकारस्थोदात्तश्चे तमित्यस्य ताम्यनुदात्तेत् इत्यनुदात्तत्वे उदा-
त्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । वदुचनस्य वस्त्रसौ इति नमादेशस्य ध्वरितात्संज्ञ-
तायाम् इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । अमीति । अस्तेः सिप् तामस्योः इति
सन्तोपः । अकारस्थोदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारात्परस्य
उदात्तस्वरितपरस्य इत्यनुदात्ततरादेशः ॥ स्वपादि । ताम्यनुदात्तेत् इत्यतः लमा
वर्धातुकम् इत्यनुवर्तते, तत् अच्यनिटि इति सस्वन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते त-
दाह । अनित्याज्जादावित्यादि ॥ अदाद्यन्तर्गण इति । अङ्गणान्तादिति भावः ॥
हिंसन्तीति । हिंसि हिंसायाम् रुधादिः । आन्नन्तोपः । अभारन्तोपः ॥ द्वित्वेव-
ञ्चत इति । वृत्त्यनुबोधेनदुक्तम् । माये तु पायेणदं न दृश्यते । ए च हिनसा
नीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवतीत्यदि त आद्युदात्तत्वं पक्षे नश्यते, ताह व्यव-
स्थितविभाषाश्रयणान्न । कचित्तु स्वपादीत्यर्थं तदभावं धातुस्वरणाद्युदात्तत्व-
मेवेति विशेषणवाक्यं विधिर्न प्रवर्तते तस्माद्वचर्हिन्त्यानीत्यत्राप्ययं न
प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति हिनसानीति ॥ अद् अस्मः तन्मध्यपतित-
स्तदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य
स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपितः । रुदादिभ्यः सार्वधातुके इतीट ॥ अभ्य-
स्तानाम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् इत्यतः आदिरिति वर्तमानं पुनरादिग्रहणं
नित्यार्थम् । अन्यथादिग्रहणमंत्रमन्तरस्याग्रहणमनुवर्तते । अचि किम् ।
दद्यात् । अनिटि किम् । जङिथ ॥ ये ददतीति । डुडाच् दाने लटि भिः तस्य
अदभ्यस्तात् इत्यदादेशः । आभ्यस्तयोः इत्यालोपः ॥ चित्स्वरमिति । चित्.
इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः शानलादेशः ॥ अनुदात्ते
च ॥ न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह । अविद्यमानेत्यादि । अन्य-
था हि शास्त्रेयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यात् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्ग-
त्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते न भवति,
हिग्यो हि च इति निघातनिषेधार्थः ॥ भीङो । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र
मदिर्दिवादिः । दग्दिजागरावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि ।

बिभेति ॥ जिह्मेति ॥ बिभर्ति । भ्रजामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वमममस्त्विति । मदेर्लोटि
 बहुलं कृन्दमि इति शपा झुः ॥ जजनत् ॥ दधनदति । जन जनने धन धान्ये ।
 आभ्यां लोट् तिप् इतश्च इतीकारलोपः । लोटोडाटौ इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति ।
 पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत्
 ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पिति इत्येवोक्ते तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति पूर्वस्यैव
 भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाग्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं
 तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव आपयति सौ-
 वर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति तेन उपोत्तमं रितीति रिष्यत्ययान्ते उपोत्तममुदा-
 त्तं भवति, चञ्चल्यतस्याम् चडन्तस्येत्यर्थी, न तु रिति परतश्चडि परत इति ।
 नन्वेवं चतुरः शसि इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्यग्रहणसामर्थ्याच्च भविष्यति
 यदि हि चतुरः शसि इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्ततः ऊडिदंपदात् इत्यस्या-
 नन्तरं चतुरश्च इत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्तिचतुभ्यो ह
 लादिः इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥ लिति । पूर्वसूत्रात्
 प्रत्ययात्पूर्वम् इति वर्तते तदाह । प्रत्ययात्पूर्वमिति ॥ तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्त-
 दन्तत्वज्ञापनाल्लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥ चिकीर्षक इति सङ्गन्ताणुल्
 तस्याकादेशः । सनीतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । न चास्त्रीपस्य स्थानिव-
 त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् ॥ कचित्पुस्तके भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम्
 इति दृश्यते । तत्र भौरिक्यादैषुकार्यादिभ्यो विधस्भक्तलौ इति विषयो देशे इत्य-
 स्मिन्नर्थं यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधल्भक्तलौ ज्ञेयौ ॥ आदिर्ण-
 मुलि ॥ अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाञ्च धातुषु
 लिप्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाञ्चुदाहृतः इति हरदत्तग्रन्थाद् अभ्यस्तेति
 निवृत्तम् इति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् ॥ णमुलि पर इति ।
 यद्यपि सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति भोक्त्रो इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात्
 णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाभावादे-
 वमुक्तमिति प्रतिभाति ॥ लोलूयंलोलूयमिति । यङन्ताणुसुल् । नित्यवीप्सयोः
 इति हित्वम् । अत्र प्रथमो लोलूयशब्दः आद्युदात्तः । लू इति स्वरितः । ततश्च-
 त्वारः प्रचयाः ॥ अचः । इह कार्यते इत्यादौ इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर
 इष्टस्तिन्निर्वीहार्थं तास्यनुदात्तेत् इति सूत्रे समासैकदेशीप्युपदेशशब्द इहानुवर्त-
 ते, सप्तम्या च विपरिणम्यते, तदाह । उपदेशजन्तानामिति ॥ नन्वेवम् एकं
 द्वादशधा जज्ञे इत्यादाविवान्ताभूतस्थन्तात्कर्मकर्तृविषयात् जनर्लाटि जायते

स्वयमेवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । ये विभाषा इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्त-
त्वेपि उपदेशेनजन्तत्वादिति चेत् । मेवम् । ये इति विषयसप्तमोमाश्रित्य प्रत्य-
योत्यन्तेः प्रागेवात्वाप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ कर्तृयकीति । कर्तृवाचान् सार्वधातुके
विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥ लूयत इति । आदिमध्ये पर्यायेणोदात्तो तास्य-
नुदात्तेत् इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥ चन्यतड्यरस्याम् ॥ उपोत्तमं रिती इत्यतः
उपोत्तममिति वर्तते तदाह । उपोत्तममिति ॥ त्रादीनामन्यसुत्तमं तस्य समी-
पमुपोत्तमम् ॥ मा हि चोकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्त-
त्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या
हयोर्न, मा हि दधत् । अत्र विभाषा घेट्प्रव्योः इति चङ् ॥

इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतः ॥ ज्नित्यादिर्नित्यम् इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आ-
त्वान् तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्लाभावः । कर्षयात्वाश्चेति समाहारद्वन्द्वः ।
कर्ष इति शब्दन्तस्थानुकरणं न घञन्तस्य तदाह । शपा निर्देशादिति ॥ पाक
इति । पचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ कालविशेष इति । कृतहापरादौ ॥ भञ्ज-
शब्द इति । भव अदने चुरादिः । अनित्यण्यन्ताश्चुरादया इति यदा णिच्
नास्ति, तदा घञ् । ण्यन्तात् एरच् इत्यचि सिद्धम् । एरजण्यन्तानाम् इति त
नास्तीत्याहुः ॥ उत्तमशब्दोत्तममिति । तमवन्ताधेतौ । तेन द्रव्ययप्रकर्षविवक्षा-
यामामभावः । पित्त्वादनदात्तत्वे प्राप्ते पाठः ॥ चतुरः । चतैरुत्तरन् निच्चादाद्युदा-
त्तत्वे प्राप्तेस्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्थत्वं चतसृ अस् इति स्थितं पर-
त्वात् अचि र ऋतः इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह
अचि र इति ॥ स्थानिवत्त्वादिति । न च मृवरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । स्वर-
दीर्घयलोपेषु लोपाजादेशे एव न स्थानिवत् इति नियमात् ॥ भ्रूण्युपोत्तम-
म् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यस्यापवादः ॥ पञ्चभिरित्यादि । पञ्चनवस-
प्तदशशब्दाः कनिष्ठान्ताः ॥ आषड्भिरिति । षष्ण्वदः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः ।
तनोतेर्द्धिः त्रि । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयव्यापि
षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ नवानामिति । अत्रापि विभ-
क्तैरुदात्ता ॥ विभाषा ॥ उक्तविषय इति षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या भ्रूलादिर्विभक्ति-
स्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः । सप्तभिः । तिसृभिः ।
चतुर्भिः । पक्षे षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यन्तोदात्तानि ॥ सर्वस्य । सर्वशब्दः
उज्झादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र अनुदात्तादेरञ्

इत्यनुदात्तलक्षणोऽयथा स्यात् । अथानं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणनापि
 सर्वस्वरस्यैवमाणत्वात् ॥ ज्नित्यादि ॥ भीष्मो इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौव-
 र्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीर्यमित्याह ॥ जिदन्त-
 स्येति । पथिमथाः । गमेरिनिः परमे कित् मन्थः । पते स्थ च इति निप्रत्यायान्ता-
 वेतावन्तोदात्ताः । मन्थः किच्चादुपधालोपः ॥ पन्था इति । पथिमथ्यभुच्चा
 मात् । यो न्यः ॥ पथइति । भस्य टर्लोपः ॥ उदात्तनिर्वातस्वरणेति । अनुदात्तस्य
 च यत्रोदात्तलोपः इति विभक्तिरुदात्ता ॥ दातवा उ इति । ददातेः कृत्यार्थे
 तवैकैकन्यत्वनः इति तवैप्रत्ययः । एकारस्यायादशः । लोपः शाकल्यस्य इति
 यलोपः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिर्वात्यथम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौग-
 पद्यं न स्यात् ॥ क्षयो । निवासेभिधये क्षयशब्द आद्युदात्तः ॥ स्वे क्षये
 इति । क्षि निघामगत्योः क्षयन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे पुंसि संज्ञायाम् इति घः ।
 निवासे किम् । व्याधिः क्षयः । क्षि क्षये एरच् । कर्तरि षष्ठी ॥ जयः ॥ जयोश्च
 इति । पुंसि इति करणेः घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे
 एरच् ॥ वृषादोनाम् वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः ॥ वाजिभिरिति । वर्जिर्घञ् ।
 कर्षात्त्वतः इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ संज्ञायाम् ॥
 चक्षेति । उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा ॥ कनो लुबिति । इवे प्रतिकृतौ इति
 कनो लुम्भनर्थे इति लुप् । ननु प्रत्ययलक्षणेन निष्वात् ज्नित्यादिर्नित्यम् इत्येव
 सिद्धमत आह एतदेवेति ॥ निष्ठा ॥ दत्त इति । ददातेः क्तः दो ददधोः इति दथा-
 देशः ॥ चित्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चुरादिः ॥ क्तं हृतमिति । प्रत्ययस्वरे-
 णान्तोदात्तावेतौ ॥ अ संज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु निष्ठा च व्रजनात् इत्येव सिद्धम् ॥
 शुष्कमिति । शुपेः क्तः तस्य शुषः कः इति कादेशः ॥ आश्रितः ॥ कर्तृवाचीति ।
 आङ्पूर्वात् अश भोजने अस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते । अपर आह । कर्तृत्वेन न
 भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णो कर्मीमृत एव विवक्षितः । तथा चाशेष्यन्तस्य प्रयो-
 ज्यकर्तरि गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थ इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाश्रित इति रूपमि-
 ति ॥ रिक्त इति । रिचिर् विरचते ॥ संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च व्रजनात् इत्य-
 स्थावकाशः गुप्तः । अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्र-
 मङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । रिक्तो नाम कथित् ॥ जुष्टार्पित । जुषः अर्पितः इत्येते शब्द-
 रूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुषो प्रीतिसेवनयोः क्तः । श्वोदितो
 निष्ठायाम् इतीट्प्रतिषेधः । जुष्टः । अर्त्तर्णिच् अर्ति इत्यादिना पुक् । अर्पितः ।
 नित्यं । जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥ पूर्वणैव

मिद्वेदिति । ननु पक्षेत्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्काह । ऊन्दमीत्यादि ॥ न केवलं गतार्थत्वमात्रं किंत्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तोत्याह । अप्रतिताः षष्ठि रित्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः युष्मसिभ्यां मदिक् इति मदिकप्रत्ययान्तावन्तोदात्तो ॥ ममेति । युष्मदस्मदभ्यां ऊमोऽश् तवममौ ऊमि इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शिपे लोपः । अतो गुणे इति पररूपत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तः इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥ ऊयि च । योगविभागो यथामन्वयनिवृत्त्यर्थः ॥ तुभ्यं म-
ह्यमिति । ऊ प्रथमयोरम् । तुभ्यमह्या ऊयि ॥ यतः । तित्स्वरितम् इत्यप्यापवा-
दः । निष्ठा च ह्रजनात् इत्यतो ह्रजनुवर्तते तदाह । ह्रज इति ॥ अत्र अनावः
इति निषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । अन्यथा य आदि-
र्नकारो नासौ स्वरयोग्यः यथ स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोन-
र्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तायं नायम् । नौवयोधर्म इति यत् । ह्रज्
किं, चिकीर्षम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥ ईडवन्द । ईड स्तुतौ वदि अभिवाद-
नस्तुत्योः हुङ् संभक्तौ शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे । ण्यतो ह्रनुबन्धकत्वाद्यदग्रह-
णेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ईड इत्यादि । ऋहलोः इति ण्यत् ॥ वार्य-
मिति । नन्वत्र एतिस्तुशाम् इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपाभाव्यमिति चेत् ।
सत्यम् । क्यव्विधौ ह्रज एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् । विभाषा ॥ वेष-
शब्दो नित्स्वरं नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । स्थोणुरित्यनुवर्तमानं अजिह्वीभ्यो निष्
इति व्युत्पादनात् इत्थान शब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा
शानजन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा लसर्वधातुकानुदात्तत्वे
कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । अमोरक्षोपः इति उदात्तस्य शनमोऽकारस्य
लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥ त्यागराग । त्यज हानौचजीः
इति कुलम् । रञ्ज रागे घञि च भाव इति नलोपः । हसे हसने एषां पक्षे कर्पा-
त्त्वतो घञोन्त उदात्तः इति भवति ॥ त्रयः पचाद्यजन्ता इति । कुह विस्त्रापने
खठ असम्यग्भाषणे चौरादिकावदन्तौ । क्रथ हिंमायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं पक्षे भवति ॥ मतोः ॥ मतोः पूर्व आकार इति । आर्थं व्याख्यासेत-
त् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुलि-
ङ्गमेव पठन्ति ॥ शरावतीति । चातुरर्थिको नद्यां मतुप् मादपधायाः इति वत्व-
म् मतो बह्वचोनजिरादीनाम् शरादीनां च इति दीर्घत्वम् ॥ वेषवतीति । मतु-
पत्वम् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्काम् । तस्या-
अयास्त्वित्वा नासिद्धत्वाभावात् । अवत्याः इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति

स्वरविधी व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चायमवतीशब्दः ॥ अहीवतीति । पूर्ववहीर्षः । संज्ञायाम् इति बलम् ॥

इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रातिपदिकसूचते तदाह । प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च शताच्च ठन्यतावशते इति सूत्रे कैयटः नियतकालाच्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः इति मुनिचयमतेना-
द्यस्य साध्वसाधुप्रविभागः इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पा-
णिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च आद्युदात्तश्च इति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्त्वम् इति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः त्वत्वसमसिम इत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥ पाठ ॥ पाठलेखादय औषधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥ पर्याया इति । वृत्तविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः लघावन्ते इति प्राप्ते ॥ गेहा । गहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥ गुद ॥ अगेहार्थ-
मिदम् ॥ ध्यपूर्वं ॥ धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्ते इति । आ-
द्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ यजन्तत्वादिति । बहुषष्टिलोपो यञ्च इति वचनात् ॥ यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् ॥ यान्तस्यान्त्यादिति । ज्ञत्वा-
द् घः इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् ॥ खान्तस्या ॥ श् च म् च श्मौ ती आदौ यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः तस्य । शकारभकारादिभिनस्य स्वश-
ब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ शीडः खो निष्ठस्वश्चेत्यादि । ननु बहुषूणादिपुष्क-
केषु शीडो ऋस्वश्च इत्येव पठ्यते मुहेः खो मूर्च इत्यतः खोऽनुवर्त्तते । ऋस्ववि-
धानसामर्थ्यादगुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरवि-
रुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह । अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ हिष्ठ ॥ एषामिति ।
हिष्ठ वत्सर ति शतं एतदन्तानामित्यर्थः ॥ बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् अति-
शयने तमबिष्ठनौ इतीष्टन्, प्रियस्थिरस्फिर इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥
परिवत्स इति । क्वचित्तु सवत्सर इति पाठस्तत्र वसेश्च संपूर्वाच्चित् इति स-
रप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः ॥ सप्ततिरित्यादि । पङ्क्तिविंशतिविंशत् इत्यत्र

व्युत्पादिता एते ॥ प्राग्बदिति । लघावन्ते इति प्राप्त इत्यर्थः ॥ दक्षिणस्य ।
अस्यान्त उदात्तः स्वात्प्रावीण्यर्थः । वोणायां दक्षिणः प्रवीण इत्यर्थः ॥ कृन्दसि ॥
दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥ कृणस्य । अस्यान्त उदात्तश्च-
न्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥ एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्य इत्यनुव-
र्त्तते वचनविपरिणामिनाम्बयः, नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः । तेन
सरो गौरो यथा पिब इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव । नामधेयत्वाभावात् ॥ अङ्गुष्ठौ ।
एषामन्तोदात्तश्चन्दसि ॥ अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । अकशदेऽपि
प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥ वा भाषायाम् ॥ पृष्ठमिति ।
पक्षे स्वाङ्गुष्ठिगामित्याद्युदात्तत्वम् ॥ अर्जुनस्य । अन्त उदात्तस्तृणाख्या-
याम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । उनर्वन्नन्तानाम् इत्याद्युदात्तः ॥
अर्थस्य । अन्त उदात्तः स्वाभ्याख्यायाम् । अर्थः स्वामिवैश्ययोः इति निपातिती-
र्थमयमर्थः ॥ आशया । अदिगाख्यायामाशयश्च आयुदात्तः स्यात् ।
ज्येष्ठेत्यादि । प्रशस्यस्य अः ज्य च इति प्रशस्यशब्दादिष्ठानि ज्योदेशः । श्रवणं
श्रवः सोम्यस्याः सा श्रवती धनं विद्यते अस्याः सा धनवती अतिशयिता श्रवती
श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्टानि विन्मत्तोलुक् इति मतुपो लुक् ॥ आद्युदात्ते प्राप्त
इति । ज्यन्त्यादिरित्यनेन ॥ कृत्तिकेति लघावन्ते इति आद्युदात्तत्वम् ॥ धृत
मिति ॥ नवविषयस्य इति प्राप्ते ॥ ज्येष्ठ इति । उदाहरणे हृदयस्य हृदस्य
च इतीष्टानि ज्योदेशः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवज्ज्ज्दस्य कनादेशः ।
प्रत्युदाहरणे प्रशस्यस्य अः ज्य च इति प्रशस्यशब्दस्य ज्योदेशः । अल्पस्य कन् ॥
निष्वादिति । तथा च निस्स्वरापवादोऽयं योगः ॥ पक्षे उदात्त इति । उदात्त
इत्यनुवृत्तेः ॥

इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नवविषयस्य ॥ इसन्तवर्जितस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ मर्पिरिति ।
मर्चिशुचि इत्यादिना इसिः ॥ तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च इत्या-
मादिरुदात्तः स्यात् । अप्रति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह । इचामित्यर्थ इति ॥
गोधूमा इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तता । अः संख्या ॥ नकाररेफा-
तायाः संख्याया आदिरुदात्तः स्यात् ॥ चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यात्राम्स्व-
रेण भाव्यम्, चतुरः इत्यत्र चतुरः शसि इति चतुर्भिरित्यत्र भक्त्यपोत्तमम्
इति, चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यः इत्यनेनेति समास उदाहृतः । इगंतकालक-
पालभगाल इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् ॥ स्वाङ्गुष्ठिगाम् । स्वाङ्गुवाचिना-

मदंतानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥ उदकमिति । उदसि अङ्गुष्ठोदकवक्त्र-
 शानाम् इत्यन्तीदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिद्वितीयं चीदात्तम् ॥
 उमर्च । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ ऋस्वान्तस्य । अन्-
 किम् । नृशंसः ॥ अक्षस्य । अक्षेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः ॥ अर्क्षस्य । असमद्योतन-
 र्क्षस्यदिरुदात्तः ॥ ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥ लुबन्तस्य । उपमेयवा-
 चिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥ पञ्चवेति इवे प्रतिकृतौ इति विहितस्य लुक्प्रत्यये
 इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माणवक्त्रः ॥ न वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्यु-
 दात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अप
 पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव ॥ राजविशेषस्य । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजवि-
 शेषस्याद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
 राजविशेषस्य चेद्बृहस्पत्येत्याहुः । फिङ्प्रत्यये तु वृक्षस्य चेद्राजविशेषस्यैव इति
 नियमो दर्शितः ॥ आङ् इति । आङ् इवायमाङ्गः अङ्ग इवायमङ्गः ॥ लघावन्ते ।
 इह आदिरिति न संबध्यते, तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः । अत एव वृषाकपिशस्य
 गुरुदात्तः इति वृषाकप्यग्नि इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च
 गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । अन्यतो डोष् इति सूत्रे सारङ्गक-
 लमाषशब्दौ लघावन्ते इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः ॥
 कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ ॥ शकुनीनाम् ॥ पक्षिवाचिनाम् ॥ पूर्व-
 मिति । अन्यात्पूर्वमिति । अत्रापि आदिः इति न संबध्यते, पूर्वग्रहणात् ॥
 कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ॥ नर्तु । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथाल-
 क्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥ धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृक्षकशब्दान्तानां शब्दान्ता-
 न्तानां चादिरुदात्तः ॥ श्यामाका माषा इति । अत्र उशीनर इत्यनेन लृणधान्या-
 नाम् इत्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् ।
 फिङ्प्रत्यये तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । प्रती गुरुदात्तः इति व्याख्यातं न त्वा-
 दिरुदात्त इति । नैषादकः कालाक्षा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किम् ।
 श्यामाका इत्युदाहृतम् । तत्र । श्यामाकं धान्यत्वाभावाच्चान्यः ॥ जनपदा ॥ जन-
 पदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ केकय इति । अत्र परत्वात् यान्तस्या-
 न्यात्पूर्वम् इति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥ हया-
 दीनां ॥ हयादीनामसंयोगपूर्वी यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्यात्पूर्वम् ।
 केचित् अत्र जनपदानाम् इत्यनुवर्त्यन्ति, पञ्चाला कौशला इत्युदाहृत्य पला-
 लांमिति प्रत्युदाहरन्ति च ॥ इग । अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्यं कुरवश्चेदय

इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । अर्चैर्मा दीव्यः कृषिमित् कषस् इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥

इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तत्वम् ॥ रसना वदनमिति । स्वाङ्गश्रिताम् इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ मादी ॥ मलयः मकर इति । अनयोः मकरव-
त्त इति यान्तस्थान्त्यात्पूर्वम् इति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहृतं व्य-
म् ॥ शादीनां शा ॥ शकारादीनां शाकवाचिनां अर्चां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ।
केचित्तु सादीनाम् इति पठित्वा सर्वपा इत्युदाहरन्ति ॥ पान्तानाम् । पशब्दा-
न्तानां गुर्वादीनां त्रर्चां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे अनोरप्रधानकनीयसी
इत्यनेनोदात्तत्वं नीपे नेरनिधाने इत्यनेनेत्याहुः ॥ युत ॥ युत अनि अणि एतद-
न्तनां अर्चां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ॥ इत्यादीति । अदिशब्देन पारावत वितस्ता
इत्तु अर्जिं द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीना । काशीनानाम् इति वक्तव्ये
नुडभाव अर्षः ॥ छन्दसि । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्त
म् । काश्यपः । कर्हमा कुलटा उदक गान्धारिः सुगन्धिः ॥ आदिरिति । सुग-
न्धितेजनशब्दस्य ॥ नपः फलान्तानाम् । नप् नपुंसकम् । नपः किम् । दामीफलो
वृक्षः ॥ यान्तस्य ॥ यशब्दान्तस्थान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ यान्तस्य ॥ केचित्तु
यान्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्यथा-
त्पूर्वं उदात्ते स्तः इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाहृतः ॥ शिशुमारो ।
शिशुमार इति पाठान्तरम् । उष्टार । उष्टार इति पाठान्तरम् ॥ सांकाश्य । सां-
काश्याकाम्पित्यशब्दौ वृज्ज्क् ण इति स्थान्तौ । दार्वाघाटशब्दौ दारावाहनीणन्त-
स्य च टः संज्ञायाम् इणप्रत्ययान्तः ॥ ईषान्तस्य ॥ ईषान्तस्य हलादरादिर्ददात्तो
वा स्यात् ॥ उशोर ॥ अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । धान्यानां च वृक्षान्तानाम्
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव आपयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्यु-
दाहृतम् । देवग्रहणमपि चिन्त्यम्, लघावन्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदयग्रहणं
स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां लघावन्ते इति
प्राप्ते वचनम् ॥ महिष्य । एतयोरादिर्ददात्तः स्यात् । यथासंख्यं जायाख्यायामि-
ष्टकाख्यायां च ॥

इति तृतीयः पादः ॥

त्वत्त्व ॥ एतानि सर्वानुदात्तानि ॥ सिमस्य ॥ सिमशब्दस्यार्थवणे वेदे
उदात्तः ॥ उपसर्गाच्चाभि । अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ॥

यथेति । यथाशब्दः पादाग्नौदात्तः स्यात् ॥ प्रकारादि । प्रकारे गुणवचनस्य
इत्यादिहित्वे पदस्याग्नौदात्तः स्यात् ॥ पटुपटुरिति । ननु कर्मधारयवदुत्तरेषु इति
कर्मधारयवद्भावादेव समासस्य इत्यग्नौदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् ।
तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं । प्रकारादिहित्वादन्यस्मिन्हित्वे
परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥

इति चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथ -
भट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
सुबोधिन्याख्यायां फिट्सूत्रव्याख्या समाप्तमगमत् ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ॥

अग्निरिति । अग्नेर्नलोपस्य इति निप्रत्ययः ॥ कर्तव्यमिति । तस्यप्रत्य-
यः । तस्यतस्तु तिच्चात्स्वरितो वक्ष्यते । न च तस्यस्याप्याद्युदात्तत्वे उदात्तादनुदा-
त्तस्य इति स्वरितो भवत्येवेति चेत् । सत्यम् ॥ किंत्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध-
इति प्रवृत्त्याप्रवृत्तभ्यां महान् विशेषः । तस्यतस्तिस्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया
यथोद्देशप्रवृत्तो ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥ युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । धातोः इत्य-
ग्नौदात्तः । ततः परः शप् उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । स्वरितात्संहितायाम-
नुदात्तानाम् इति तिपः प्रचयः ॥ चितः । सप्रकृतेरिति । नन्विदं कथं लभ्यमिति
चेत् । शृणु । चितः इत्यवयवादेशा षष्ठी, न कार्यिणः । चिद्योवयवस्तस्य संबन्धी
यः समुदायः सकार्यी । अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अर्शआदेराकृतिगणत्वाद-
च् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थं प्रथमा तेन चिह्नतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचश्चि-
त्करणमन्यथा तस्यैकात्त्वादनर्थकं तस्यात् ॥ अन्यके इति । अव्ययसर्वनामाम्
इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यके तकदित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुव-
उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ध्येयम् ॥ जित्स्वारबाधनार्थमिति । च्फजश्चकारो
व्रातच्फजोरस्त्रियाम् इति विशेषणे चरितार्थः । जकारो ढङ्गौ तच्चासत्यस्मिन्पर-
त्वात् जित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥ कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बह्विनि ।
गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक् व्रातच्फजोरस्त्रियाम् इति जः । जादयस्तद्राजाः । तद्रा-
जस्य बहुषु ॥ आग्नेय इति । अग्नेर्दक् ॥ तिसृ । अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोग्यं
बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥ तिस्र इति । अग्नौ-
दात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्र आदेशः स्थानिवद्भावादग्नौदात्तः । अनुदात्तौ सुप्पितौ
इति जसनुदात्तः । अत्र अचि र ऋतः इति रेफादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः

इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥ सप्तमीबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम् । व्याख्यानात् ॥ राज्ञेत्यादाविति । सावित्येतस्मिन्नसति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमज्ञोपे कृते एकाच् ॥ राज्ञ इति । राजशब्द आद्युदात्तः । कनिन्युवृद्धितच्चिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन्नन्तत्वात् ॥ अन्तोदात्त ॥ एकाचः इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारनतिर्भवतीत्याहुः नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यसमासे किम् । अग्निचित् । अग्नौ चैः इति क्लिप्प्रत्ययः । उपपदसमासः । गतिकारकोपपदात्कृत इति कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तौ वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासीयम् । न तु बहुव्रीहिः । तेन नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाचत्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्क्श्च श्लोर्क इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा षष्ठीसमासात् टाप् ॥ दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विक् इत्यादिना क्तिन् । अनदिताम् इति नलोपः । अचः इत्यकारलोपः । चौ इति दीर्घत्वम् । अत्र चौ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्तरिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि माभूत् सृष्टि यथा स्यादिति ॥ ऊडिदं । अत्रैकाच् इति वर्तते, अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदाभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्टौह इति । कन्दमि सहः वहश्च इति शिवः । वाह ऊट् । उपपदसमासे प्रष्टवाह्शब्दो गतिकारकोपपदात्कृत इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्टौहशब्दस्थानिकात्त्वेऽपि ऊट्शब्दस्यैकाचत्वमेव । ऊटुपधायग्रहणमिति । उपधाभूत ऊट् गृह्यते, न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव शङ्खे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षयूरित्यादौ विभक्तौ राद्युदात्तत्वं न, अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्लिप् । अन्तरङ्गत्वादूट् यण् उपपदसमासत्वात् कटस्वरेणात्तोदात्तोयम् । अन्वादेशे नेति । अतएव सावेकाचः इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारौ व्यर्थः स्यात् । प्रते बभ्रू इति । भिन्ना ऋक् अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्युक्ता । माभ्यामिति । अत्र पूर्वाङ्गं बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहोदमा परामर्शेऽन्वादेशोऽस्येव । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं, न त्विदमा कथितस्वेदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तः । षट् पदादय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः ॥

षष्टनो ॥ दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । भक्ष्यपोक्तमम्
इत्यस्यापवादः । अष्टग्यब्धौ वृतादिद्वाद्गोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्य
अन्तोदात्तात् इत्यस्यैवापि नानन्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । इह भक्ष्यपोक्त-
मम् इति स्वरः । ननु चात्रापि अष्टन आ विभक्तौ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ
विकल्पस्याभावादिति चेत् । सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञा-
पयति, नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्याभावादीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतात्पस्य षट्संज्ञां
च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स-
रेण बाधियते इति किं दीर्घग्रहणेन ॥ जानतीति । ज्ञानजोर्जा इति आदेशः ।
शनाभ्यस्तयोरान्तः इति शनाकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तोदात्तम् ॥ कृत्वत
इति । धिन्विक्रणयोर च ॥ तुदन्तीति । तुदादित्वाच्छः । आच्छीनयोः इति तुम् ।
प्रत्युदाहरणे दृक्प्रविकलतां परिहरति एकादेशोद्गोदात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे
कृते तस्मात्परस्य शत्रुदुपदेशात्परत्वात् तास्यनुदात्तेत् इति निघाते एकादेश
उदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कार्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति, अनुमः इति
प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुष्कमन्तोदात्तं भवति ॥
उदात्तयणो ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति प्राप्ते वचनम् चोदयि-
त्री नेत्री सवित्रे इति । वृजन्ता एते चित इत्यन्तोदात्ताः । ह्रस्वपूर्वादिति किम् ।
बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिरुक्त्यर्थम् । तनोतेर्लुङः सन्वञ्च
इति लुङः । चालनी तितलः पुमान् । बहुर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इति बहुव्रीहिर-
न्तोदात्तः । तत्र उदात्तस्वरितयोः इति विभक्तेः स्वरितत्वम् अस्मिन्सूत्रे नकारग्र-
हणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्त-
व्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि पत्यावैश्वर्ये इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिद्दिधिषू इति प्रतिषेधात्समासाग्नोदात्तत्वे वि-
भाषा सपूर्वस्य इति नकारे नान्तत्वान्डीबनेनोदात्तः ॥ नोङ् ॥ शसादय इति ।
यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादी इत्यनुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न
संभवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मवन्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य
एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषेधे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तोनुदात्तस्य इति विभक्तिः स्वरिता । सुभवे इति । क्तिबन्तस्य ऊदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरेणाग्नोदात्तस्य भोः सुपि इति यण् ॥ अष्टिमानिति । आपो दीयन्ते ऽस्मि-
न्निति कर्मस्थधिकरणे च इति किः । उदनिशब्दोऽव्युत्पन्नः । अस्य वृतादिद्वा-
दन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा युतान्यण्यन्तानाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं

प्रसज्यते । मतुवमो रुः सम्बद्धौ कृन्मि इति रुः । अतोऽटि नित्यम् इत्यनुना-
सिकः ॥ अबस्यन्त इति । अचिशब्दान्मतुप् अस्थिदधिसकथ्य च्णामनङुदात्तः
इति कृन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् । अनो गुट् इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो
भूतपूर्वगत्या मतुपो गुट् । मादुपधायाः इति वत्वम् ॥ इषुरिति । धान्ये इत्यधि-
कारे इषेः किञ्च इति उपत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः । तस्मात्परो मतुवनुदात्त
एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति मृशोरुतिः
इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुत्कृन्दस्यान्तोदात्तत्वात् । न च तकारेण व्यवधानं
स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादत आह । स्वरविधाविति । नैष्यत इति । समा-
सस्य इति सूत्रं मरुत्वानित्यत्र ऋस्वनुङ्भ्यां मतुप् इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमु-
द्भाव्य हल्स्वरप्राप्ती इति भाष्योक्तोरिति भावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तोति
मनुप् रयेर्मतौ बहुलम् इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । आदुगुणः ततो ऋस्वाभा-
वाद्बचनम् ॥ नामन्य । ऋस्वग्रहणमनुवर्तते मत्वग्रहणं च तद्वि सप्तम्या विपरिण-
स्यते । तेन ऋस्वा विशिष्यते तदाह । मतुपि यो ऋस्व इति । सुमतोनामिति ।
सुमतिशब्दो बहुव्रीहः । नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ऋस्वविशेषणं किम्
भूतपूर्वपि ऋस्वं यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च
दीर्घत्वे कृते ऋस्वाभावाच्च स्यात् तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ऋस्वे स्यात् । सांप्रति-
काभावे हि भूतपूर्वगतर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वं तिसृणामित्यत्र
न स्यात्, मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्संशङ्गीतम् । अत्र हि षट्त्रिं-
चतुर्भ्यां हलादिः इति नित्यमेव विभक्तैरुदात्तत्वमिष्यते ॥ षट्त्रिं ॥ अन्तोदात्तात्
इत्येतद्विज्ञप्तम् । यद्येतदनुवर्तते पंचानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । नः
संख्यायाः इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात् समानामष्टानाम् । ममाष्टशब्दो ष्ट
तादित्वादन्तोदात्ता । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य
व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसि इत्यत्रैवावोचाम ॥ न गो ॥ गौ इति यदि सप्तमो बहु-
वचनग्रहणं स्यात् तर्हि तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात्, तत्किं शब्दयोः सप्तमो बहुव-
चने परतः त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने भाष्यत् इत्येवविधायात् तेषु केषु इत्यत्रा-
वर्णान्तत्वाभात् । ताभिर्याभिरित्यादाविव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् ।
तस्मात्प्रथमैवचनमित्याह । सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात्
षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह । प्रागुक्तं नेतिाप्येव च वीरयत्तममित्यत्र
ऋस्वनुङ्भ्यां मतुप् इति न भवति । स्फायि तच्च इत्यादिना रकि अन्तोदात्ता
वीरशब्दः । गोभ्य इति । सावेकाचः इति प्राप्तम् । शुनच्चिच्छेपमिति । अत्र चि-

दिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शनःशेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते, पदकाले तु शनः शेषं चित् इति पठ्यते शेषपुच्छलाङ्गुलीषु शनः इत्यलुक् वनस्यत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । खन्यशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च सावेकाचः इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राडिति । क्तिबन्तः राजा ॥ अडिति । अश्चतिः क्तिबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नाञ्चेः पूजायाम् इति प्रतिषिध्यते नलोपः । अञ्चेः ऋन्दस्यसर्वनामस्थानम् इति प्राप्तं निषिध्यते । गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव । प्राचा प्राचे । क्रुड्ङिति क्तिबन्तः । क्रुञ्चा । क्रुञ्च कौटिल्याल्पोभावयोः । ऋत्विक् इत्यादिना क्तिन् । तत्रैव सूत्रे कुञ्च इति निपातनामलोपाभावः । कृत् करोतिः कृत्स्निर्वा क्तिबन्तः । कृताकृते ॥ दिवो ॥ भलादिरिति । नन्वसति सप्तमोनिर्देशे कथं पुरस्त्र तदादिविधिः । केवलभलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु तर्हि तदन्तविधिस्तु का पुनर्भलन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्ता इति चेत् । सत्यम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यत आदिरिति वर्तते । दिवः पराविभक्तिर्नोदात्ता भवति, कोट्यो या स्याज्भलादिरिति । व्युभिरिति । सावेकाचः इति वा, ऊडिदम् इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । दिवे दिवे इति । ऊडिदपदात् इति विभक्तिरुदात्ता ॥ तित्स्वरितम् ॥ निगदस्याख्यातमिति । उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः । केति । किमोत् तित्स्वरितम् क्ताति इति किमः क्तादेशः ॥ तास्यनु ॥ तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां डिदङ्गां संबद्धते, न तु तास्यनुदात्ते ङ्गाम् । डिदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याकारेण डिता च विशेषणात्तदन्तविधिः । तथा च सूत्रार्थः । तासेरनुदात्ते तो डिददुपदेशाकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् गिङ्गडौ वर्जयित्वा । कर्तेत्यादि ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः एकवचने डिच्चाट्टिलोपः । इतरत्र रि च इति सलोपः ॥ आस्त इति ॥ अत्तादादित्वाच्छपो लुक् । डित इति । अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह । शृणुते जरितुर्ध्वम् । अत्र अनुरतिदेशे न डित् । चनस्यतमिति । चनोन्नन्तदात्मनइच्छन्तमित्यर्थः क्वच् । लोट्थसस्तं शप् स चानुबन्धस्थानेकान्तत्वादुपदेशः । चित्स्वरोपीति । चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ, वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः । वर्द्धमानमिति । हृधु हृदौ ॥ लटः शानच् । शप् आनि मुक् इति मुक् । न चात्र मुका व्यवधानम् । यद्यकारस्यागमो मुक्, तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः । सा-

वयवेन व्यवधानाभावात् । यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तौ सुक्, तदादुपदेशलसार्व-
धातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य
मुक्तोसिद्धत्वात्सिद्धौ निघातः । हत इति । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपे
कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् भवति न हि
हस्तिरदन्त उपदिश्यते ॥ कतीह पचमाना इति ॥ ताच्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु
चानश् । कचित्तु कतीह निघनाना इति दृश्यते तत्र निघनशब्दादाचारक्रियन्ता-
द्वन्द्वसौ सुगभावः । तत्, तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चित्यम् । शिष्ये इति ॥ एर-
नेकाचः इति यणादेशः । लिट् च इत्याङ्गधातुकमेतत् । यदधीत इति । यच्छब्द-
प्रयोगो निपातैर्यद्यदिहन्त इति निघातप्रतिपेक्षार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव ।
विद विचारणे इत्यो दीप्ती ष्विद दैन्ये इति त्रयानुदात्ततः । तेभ्यः परस्य सार्व-
धातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह । विन्दोत्यादि । एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानु-
दात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ यासिष्ठमिति । या प्रापणे लुङ् धमस्तम् । च्लि
लुङि । च्लिः सिच् यमरमनमाताम् इतीट्मकौ बहुलं कृन्दस्यमाङ्गोमिपि इत्य-
ङभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणाऽन्तरं
मृग्यम् ॥ थलि । णमुल्यन्यतरस्याम् इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमानं वाग्रहणं
कार्यविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनडादयः
पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु तवै चास्तथ युगपत् इत्यादौ युगपदग्रहणादेवा-
न्यत्र पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरेव
स्तयोरेव कार्यत्वं विकल्पेत । सटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विङ्ग्रहणा-
त्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत् । सत्यम् । इङ्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते, तदा
तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्च इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुलवि-
थेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणादात्तविधानं यथैथेत्यादौ चतुर्धाभावेपि पर्यायेणादात्त-
त्रयं भवति एवमिडभावेपि स्यादित्यर्थः ॥ आहवनीय इति । बाहुलकादधिकरणे-
नीयर् । प्रोणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिममासे कदुत्तरपदप्रकर्तस्वरः ॥

इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥ यज्ञश्रियमिति । षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृतं
आन्तरम्यादियङ्ङुदात्तः ॥ बहुप्रोक्षी ॥ इहादात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति
वर्तते । पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्या इत्येतावदुक्तं पि स्वरप्रवर्तनात्प्रकृ-
तिस्वरैकेव प्रकृतिभावो विज्ञायते, पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तस्ययोरुदात्तस्वरि-
तयोः प्रकृतिभावहारेणेत्याशयेताहा उदात्तस्वरितयोगोति । चित्रति । श्रूयते इति

श्रवः कोर्तिः । चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः । ततस्तमप् चित्रशब्दः फिट्स्वरे-
 णान्तोदात्तः । ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । ततः परस्य स्वरि-
 तात्संहितायामनुदात्तानाम् इति प्रचयः ॥ समपाद इति । त्वत्वसमसिमेत्यनु-
 खानोति सर्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दो ह्रस्वादीनां च इत्याद्युदात्तः । अत्र
 समासान्तोदात्तत्वमेव ॥ तुल्यश्चेत इति । नौवयोधर्मविष इति यति यतोनावः
 इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । सदृक्श्चेतः । सदृशः श्वेत इति समानान्ययोश्च इति
 क्लिप्तन्तः सदृक्शब्दः गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
 न्तोदात्तः । एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः । किरिणिति । कृगृशृपृष्ठिभिदि
 च्छिदिभ्यश्च इत्यौणादिक इः स च कित् । भुजिः किञ्च इत्यतः किदित्यनुवर्तना-
 त् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । मन्दयत्प्रमत्तमिति । मदि
 स्तुयादिषु ण्यन्तात्तः शाचादेशः । तस्य कृन्दस्यभयथा इत्यार्हधातुक्त्वेन श-
 बभावात् तास्यनुदान्ते नडिददुपदेशात् इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदा-
 त्तत्वमेव णेरनिटि इति णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुक्त्वाश्रयणात् ।
 न च वैपरोत्यमापदनीयम् । कृन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्यं मन्दयच्कृब्दो-
 न्तोदात्तः । शस्त्रीश्यामेति । उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः । शस्त्री-
 शब्दो गौरादिङीषन्तोन्तोदात्तः ॥ अथ्ययिनिपातत्वादेव सिद्धे नञ्यङ्गणमकारण-
 रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम् । अकारणरित्यादौ आक्रोशे नञ्यनिः
 इत्यनिः । किञ्च तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जमः इति सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो
 नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चत्वारः अनङ्गाश्च इत्यत्र सतिशिष्टोप्यामस्वरो
 बाध्यते । अथ्ययित्यत्र जिदृक्षि इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रिय-
 ते । तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुप्रहणं चादिषु पाठाभावात् ॥ स्यात्वेति ।
 मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं
 स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः स्यात् इत्यतः तु समासस्य इत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ
 सामि स्वयं क्तेन इति समासः । मुहूर्तं सुखमिति । कालाध्वनोः इति द्वितीया ।
 अत्यन्तसंयोगे च इति समासः । मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः । भोज्यो-
 णमिति । कृत्यतुल्याख्याः इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः । तित्स्वरितम्
 इति स्वरितान्तः ॥ वर्णो वर्णे ॥ अत्र एतदिति प्रतिषेधाद्भुवचननिर्देशश्च-
 उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह ।
 वर्णवार्चनोत्यादि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति कृषेर्वर्णे इति विहितो यो

नक्तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्याचेत् इत्यसोदात्तो वेदे, भाषायां तु वर्णाणां तण्तिनितान्तानाम् इत्याद्युदात्तः । इतवन्त इति । रुहेरस्य लो वा इति इतप्रत्ययान्तो निरस्वरेणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । वर्णो वर्णन इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥ गाध ॥ अरिचगाधमिति । अरिचं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम् । गाध्यतइति गाधः गाध् प्रतिष्ठायाम् कर्मणि घञ् । अर्धर्चादिवात् क्रीबत्वम् । गोलवणमिति । षष्ठीसमासः गोशब्दो गमेर्डीः इति लोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । इवान्त इति । अर्धर्चलघुसुखनसहचर इत्यर्थः इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति । इयत्तायाः परिच्छेत्तरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे कृट इत्यर्थः ॥ दायाद्यम् ॥ दातव्यो दार्योऽशः । दायमादत्ते दायदः । मूलविभुजादित्वात् दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दं परं दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्युप्रत्ययान्त इति । कृपृष्ठजिमादित्वात् निधाजः क्युः इति विहितः । परमदायाद इति । अत्र समामान्तोदात्तत्वमेव ॥ प्रतिबन्धि ॥ कार्यमिद्धं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यके णिनिः । गमनचिरं व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दो लुङन्तो । तयोर्लिट्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेषणं, तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमप्यष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति । गमनमित्यादि । कारणवैकल्याद्वाचिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगे वा । कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । मूढकृच्छ्रमात्रे । षष्ठीसमासः ॥ पदपदेशे ॥ अपदेशोऽप्याजः । व्याजोपदेशो लक्ष्यं च इत्यमरात्तदाह । व्याजवाचिनोति । उच्चारपदेनोति । उच्चारः पुरोपक्रिया ॥ वष्णुपदमिति । षष्ठीसमासः ॥ निवाते ॥ निवातशब्दं परं । वातत्राणवाचिनोति । वातत्राणार्थं निवातशब्दं परं इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन सम्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिधातम् । कुड्य एव निवातं कुड्यानिवातम् ।

ष्यगन्त इति । कवतेर्ष्यक् उकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्कारानु-
 बन्धात् ॥ यगन्त इत्यन्ये इति । ते तु कवतेर्ष्यन् इति सूत्रमधीयते ॥ शारदे
 नतनार्थ इति । अय्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ रज्जोः सद्य उद्धृतमिति । रज्जुबद्धपा-
 षधृते रज्जुशब्दः । इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः । सृजेरसुम्भ इति ।
 स्कन्देः सलोपश्च इत्यतः सलोपः इति वर्तते । भृशृशीङ् इत्यतः उरिति, धान्ये
 नित् इत्यतो निर्दिति । सृजेरुः स्यात्स च नित् । धातोर्सुमागमः सलोपश्चेत्य-
 र्थः । तत्र सृजेरख्यादचःपरिसुमि सलोपयणादेशेऽसुम्भकारस्य जश्चे च रज्जुरिति
 भवति ॥ आयुदात्त इति । प्रत्ययस्य निच्चाञ्चिस्वरिण । उत्तमशारदमिति ।
 शरदि ऋतो भवं शारदम् ॥ अथ ॥ कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः
 ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं ऋन्दोधीते कठः । कठशब्दाण्यनिप्रत्ययः । तस्य
 लुक् । अध्वेचणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इति लुक् विशेषणसमासोयम् ॥ दौवारिककषाय
 इति । षष्ठोसमासः ॥ सट्श । साट्श्रवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्वा एतयो-
 रन्तरपदयोः ॥ पितृसट्श इति । पितृमाट्शब्दावुणादित्जन्तो चित्स्वरिणा-
 न्तोदात्तो । नत्वत्र पूर्वसट्शसमानार्थ इति तृतीयासमासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थ
 इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठोसमासार्थामद-
 मिति वाच्यम् । तत्रानभिधानात्षष्ठोसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेत् । मैवम् ।
 अलुक्समासानुरोधेन षष्ठोसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्याः
 सट्शो, वृषण्याः सट्श इति । षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक् । दासीशब्दो दंसेष्टो न
 आ च इति दंशेष्टः प्रत्ययः, नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरिण दासशब्द उदात्तः ।
 टित्त्वान्डीप् । यस्येति च इति लोपः । अनुदात्तस्य च यत्न इति डीप उदात्तत्व-
 म् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणे डीप् । उभयत्रापि उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति
 विभक्तिकृदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके पूर्वसट्श इति सूत्रे सट्श-
 ग्रहणं मास्तु । सर्वत्र षष्ठोसमासोस्तु इति चेत् । मैवम् । यत्र षष्ठर्थो नास्ति,
 तदर्थं सट्शग्रहणम् । विद्याया सट्शो विद्यासट्श इति अन्यो देवदत्तादिरत्र
 प्रतियोगी ॥ प्राच्यशब्द आयुदात्त इति । युप्रागपागुदकप्रतीची यत् इति
 तदन्तत्वात् यतीनावः इत्याद्युदात्तः ॥ परमसप्तसममिति । समानां समानां
 समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ गन्तव्यप-
 ष्यम् ॥ वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वादण् ॥ मद्रवाणिज इति । मद्रेषु गत्वा
 व्यवहरतीत्यर्थः ॥ गोवाणिज इति । गमेर्डीः । अन्तोदात्तोयम् ॥ सप्तमीस-
 मास इति । सप्तमी इति योगविभागात् । मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठोसमासः ॥

रक्प्रत्ययान्त इति । स्फायितश्चि इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तोऽयम् ॥ मात्रे ॥ तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः ।
भिच्चाशब्दोऽप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये
तुल्यप्रमाणे वर्तते, भिच्चायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः । षष्ठीत-
त्पुरुषः । तदाह । भिच्चाया इति ॥ पाणिन्युपपन्नमिति । उपज्ञायत इति उपपन्नः ।
आतञ्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्, पाणिनिशब्द इजन्तत्वादाद्युदात्तः, तस्य उपपन्ना
इति षष्ठीसमासः । उपपन्नोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् इति नपुंसकता ॥
नन्तोपक्रममिति । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते
इति कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इषुष्ठायमिति ।
इषूणां क्वायेति तत्पुरुषः क्वाया बाहुल्ये इति नपुंसकता । इषेः क्तिञ् इत्युप्रत्य-
यान्त इषुः । तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह । इषुशब्द इति ॥ गम-
नसुखमिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥ नित्स्वर इति ।
गमनशब्दो ल्युङन्तः । लिति इति सूत्रेणाद्युदात्तः ॥ प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः
परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृ-
त्त्यर्थः । ननु सुखप्रिययोः इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा हिते च इति वक्तव्यं तत्राद्ये
सूत्रे सुखप्रिययोः प्रोत्वव्यभिचारादेव प्रीतो गम्यमानायां भविष्यतीति चेत् ।
सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्म-
णोऽपत्यमित्यण् । ब्राह्मो जातो इति जातो टिलोपाभावे अन् इति प्रकृतिभावः ।
क्षात्रशब्दः क्त्राद्विभ्यो णः इति णप्रत्ययान्तः ॥ पत्या । ऐश्वर्यार्थं पतिशब्दे परे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे ॥ गृहपतिरिति । षष्ठीसमासः । गृहे कः इति
कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ नभू । भ्वादीनां समाहारह-
र्गहे नपुंसकत्वं झस्वत्वम् ॥ एतानीति । भूवाक्चिद्दिधिषू एतानीत्यर्थः ॥ न प्रकृ-
त्येति । पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वाद-
यस्त्रयः क्षिप्रगताः दिधिषूशब्दो अन्ट्टम्बुकफेलूकर्कन्त् दिधिषू इत्युप्रत्ययान्तो
निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥ वा भु ॥ उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पति-
शब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । पत्यावैश्वर्यं इति प्राप्ते विकल्पो-
यम् ॥ भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्यप्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ आ-
शङ्काबाध । आशङ्काबाधनेदीयस्मृत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तस्यु-
रूपे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शकि शङ्कायाम् । बाध लोडने । आङ्पूर्वाभ्यां
कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयवि-

ववायामीयसुनि अन्तिकवाठयोः इति नेदादेशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरच्यंकादयो वा ॥ अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः ॥ गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युङन्तानि । तत्र लिट्स्वरः । गमनमाशङ्क्यत इत्यादि संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥ पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थं पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ आद्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाख्य आसीत् । एवमुच्यते ॥ आख्यपूर्व इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरच्यंकादिर्वा । आख्यशब्द आङ्पूर्वाङ्गायतेः घञर्थे कविधानम् इति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृषोदरादित्वाङ्स्व ङः । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ परमपूर्वं इति । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पृज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव ॥ सविधः । सामोप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे षष्ठोसमासः । मद्रः । रगन्तेनोदात्तः । गान्धारिः कर्दमादीनां च इत्याद्युदात्तो वा । कश्मीरो लघावन्ते इति मध्योदात्तः । सविधादीनां सह विधया इत्यत्रमादिका व्युत्पत्तिरिव केवलं समीपवाचिनस्त्विति समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समोपमित्यर्थः ॥ समर्यादमिति । योपसर्जनस्य इति सहस्य सादेशः ॥ चैत्रसमर्यादमिति । षष्ठोसमासः । सविधादिषु किम् । मद्रसमीपम् ॥ विस्पष्टा । गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः ॥ विस्पष्टकटुकमिति । अश बाधनस्पर्शनयोः इत्यस्य स्थान्तस्य निष्ठायां वा दान्तशान्त इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः । विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपा इति समासः ॥ विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिष्यन्तात् एरच् विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । चितो संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इत्याद्युदात्तः । अज्जू व्यक्त्यादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितादिः । पदेः कर्त्तरि क्तः । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः, गतिस्वरस्तु न, कर्मणोति तत्र वर्त्तते । अयं कर्त्तरि क्तः, फलिपाटिनमिकनिजनां कुक्पटिनाकिधतश्च इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः । तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः । पडि गतो क्तः प्रत्ययस्वरः । उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च जमन्ताङ्ङः

पण्डा बुद्धिः सा संज्ञाताऽस्येति तारकादित्वादितच् एवमुक्तम् । कुशान् स्नाती-
ति कुशलः स्नातोऽनुपसर्गे इति कः । कत्स्नरेष्वात्तोदात्तः । सुप मन्दायां गतो
अस्मात् सुपेरञ्चोपधायाः इति कलप्रत्ययः । तत्र वृषादिभ्यश्चित् इत्यतश्चिदिति
वर्त्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि शुभे इगुपधञ्चाप्रोकिरः कः । थाषादिस्वरेणात्तोदा-
त्तः ॥ अथवा ॥ अथ्वावमकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं गृ-
ह्यत इत्याह्वा इत्यादेशवतीति ॥ इष्टेयसुनोः प्रशस्य अः अथ च युवात्पयोः कनन्य-
तरस्याम् ॥ गमनश्चेष्टमित्यादि । मयूरव्यसकादित्वाद्वाजदन्तादिद्वाहा विशेषण-
स्य परनिपातः ॥ पापिष्ठमिति । विन्मतोर्लुक् । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः
ल्युट् च इति भावे ल्युट् तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिङ्स्वरेणाद्युदात्तानि ॥
गम्यतेऽनेनेति । करणाधिकरणयोश्च इति करणे ल्युट् ॥ केति किमिति । कर्म-
धारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥ कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥
कुमारश्चमणेति । कुमारी अमणा कुमारश्चमणा कुमारः अमणादिभिः इति
समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः ॥ अन्तोदात्त
इति । कुमार क्रीडायाम् । पचाद्यच् चित्स्वरः । अत्र कुमारः अमणादिभिः
इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति,
तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतमर्देन भवति ॥ आदिः ।
आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वञ्च कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः
सोच्चादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह । कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥
दिदि ॥ पूगेषु ॥ गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥
कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तंभ्यः पूगाजरो ग्रामणीपूर्वात् इति
जः । तस्य तद्राजस्य बहुषु इति लुक् । कुमारश्चेत्येव भवतीति तच्च प्रतिपदोक्त-
ग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति
तद्वितार्थे द्विगुः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः पञ्चभगालः
पञ्चशरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । द्विगोर्लुग्नपत्ये इत्यणोलुक् ॥ पञ्चाश्व इति ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयिष्ठक् तस्य अर्ध्यर्ध इति लुक् ॥ बहु । बहु-
शब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वण नित्ये प्राप्ते वि-
कल्पः ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति बहि ह्रस्वौ अस्मान्नघिबह्नोर्नलोपश्च इति कुप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्य-
दाहरणानि योजनीयानि ॥ दिष्टि । दिष्टिवितस्वी प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक्

अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥ सप्तमी ॥ ख्यान्त इति । वृज्जणादिषु संका-
शादिभ्यो ख्यः ॥ छन्दन्त इति । भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यां वृज्जिश्च इति छन्द-
संयोगादिलोपः । व्रश्च इति षत्वं निच्चादाद्युदात्तः ॥ अन्तोदात्त इति । कृजः
को ह्ये च इति कप्रत्ययान्तः ॥ प्रत्ययस्वरेण । याथादिस्वरेण ॥ बाधितः सप्तमी-
स्वर इति । सिद्धशुष्कपक्षानां ज्ञान्तत्वाद्बन्धस्य घञन्तत्वात् याथादिस्वरेण त-
त्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्येन
पुनर्विधीयते ॥ क्वचित् कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वर-
स्याथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥ परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥ परिव्रि-
गर्तमिति । त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः इति पञ्चमी । अपपरिबहिरक्ष्वः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः ॥
प्रतिपूर्वाङ्गमिति । अन्हः पूर्वी भागः पूर्वाङ्गः अन्होऽन्ह एतेभ्यः इत्यन्हादेशः ।
अङ्गोदन्तात् इति णत्वम् । पूर्वाङ्गं प्रति लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये इत्य-
व्ययीभावः ॥ उपपूर्वाङ्गमिति । पूर्वाङ्गस्य समीपम् अव्ययं विभक्ति इत्यादिना सामीप्ये-
व्ययीभावः । उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वी भागः पूर्वरात्रः । अहःसर्वकदेश इत्यच्
रात्राङ्गाहाः इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥ उपसर्गा । आद्य-
दात्तानि पूर्वपदानि ॥ सिद्धत्वादिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्-
थद्वितीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् ।
अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह । अपपर्योरिति ॥ तेन त्रिगर्तं
वर्जयित्वेत्यर्थं उपत्रिगर्तप्रतित्रिगर्तमिति न भवति । ननु पूर्वाङ्गं पूर्वरात्रं वर्जयि-
त्वेत्यर्थं अपपूर्वाङ्गं परिपूर्वाङ्गम् अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्राद्यवयवा
अपपर्योः कस्मान्नोदान्द्वियन्ते इत्याशङ्क्याह । अहोरात्रावयवा इति ॥ वर्ज्यमाना
इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वाच्च पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥ वर्ज्येति किमि-
ति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम् ॥ अग्निं प्रतीति । लक्षणेनाभिप्रती इत्य-
व्ययीभावः ॥ श्वाफलकचैत्रका इति । श्वाफलकचैत्रकाभ्यामपत्येऽण् ॥ शिनिराद्युदा-
त्त इति । वह्निश्चिद्युद्रुग्लाहात्त्वरिभ्यो नित् इति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोपि
निः । तस्य निच्चं ऋस्त्वं चेति ॥ ह्येप्या इति । हीपादनुसमुद्रं यञ् । भैरप-
त्यमिति । भीमस्यापत्यम् अत इज् तदन्तात् वृद्धाच्छः । ननु च राज्ञोपत्ये जा-
तिग्रहणम् इति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः ततश्च द्वैष्यभेदायनाः
इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणं, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । राजन्यग्रहणमित्यादि ॥
अश्वकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति

भावः ॥ एकादेशेति । संख्याया अन्तीयस्याः इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । आन्म-
हतः इत्यत्र आदिति योगविभागात् प्रागिकादशब्दः इति निर्देशाद्वा आत्वम् ।
इणभीकायाशब्दतिमर्चिभ्यः कन् इति निष्वादेकशब्द आद्युदात्तः ॥ द्वादशेति ।
द्वादशः संख्यायाः इत्यात्वम् ॥ त्रयोदशेति । त्रैलोक्यः त्रयसादेशः ॥ अन्तोदात्तो
निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयोदश च मे इति
लक्ष्मणानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥ आचार्योपमर्जन । आचार्यः
उपसर्जनं वक्ष्य आचार्योपसर्जनः ॥ अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी शय-
वासवासिष्यकालात् इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथ-
मैकवचनं तदाह । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां इन्द्रे इति ॥ पाणिनीयरीटो-
या इति । ह्रस्वाच्चः । रौटिशब्दात् इजश्च इत्यण् न ह्रस्वः प्राच्यभरतेशु इति
निषेधात् ॥ इन्द्रविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवामिविशेषणार्थं, तस्य आचार्योप-
सर्जनत्वाव्यभिचारात् । अन्तं पुनर्इन्द्रविशेषणं विज्ञायत इत्याह । सकलो
इन्द्र इत्यादि ॥ छान्दसेति । छन्दोधीत इत्यण् ओत्रियंश्छन्दोधीते इति तु न,
तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः ॥ आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिरा-
चार्यः तेन प्रोक्तम् आपिशलम् इजश्च इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । व-
द्वाच्चः आपिशलं पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीयं कर्त्तुं । कुभूमिः तत्र जाताः
कुजाः तात्पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यः । सार्वगिरिचरन्तः
माण्डूक्यशब्दो ढक्च मण्डूकादिति ढगन्तः ॥ महाव्रीहिरिति । आन्म-
इत्यात्वम् ॥ महेश्वास इत्यादीति । अत्रैकारः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति
स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः
महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषन्महत् इत्यत्र
तथा निपातनात् ॥ सन्महदिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते ।
ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारयेनिष्ठा इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृदग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति प्रवृद्धशब्दस्य क्लान्तत्वादिति चेत् । न । कर्मधा-
रयेनिष्ठा इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्लान्तं प्रतिपदोक्तो यः समासः
अस्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ लुक्क । लुक्कमहच्छब्दो पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ
स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥ लुक्कमिति । आतोनुपसर्गे कः । तोर्लि इति परमवर्णः ॥
उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाग्योः परतः ॥ उपेः ष्ट्रिति । उप
दाहे अस्मात्ष्ट्र इति वर्त्तमाने उषिष्वनिभ्यां कित् इति व्युत्पादितत्वात् ॥ गौः
साद ॥ गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु ॥ गोसाद इत्यादि । मदेर्घञ् ।

तदन्तेन षष्ठोऽसमासः । अथ वा मां सादयतीति गोसादः । सदेष्यन्तात्कर्मण्यण्
तस्मादेव णिनिः । गोसादो तत्र सादसादिनोः कृत्स्नरस्त्रापवाद इत्यर्थः । सार-
वौ समासस्वरस्त्र ॥ कुरु । इह पण्यकर्मण्यण्ताः सप्त समासाः । तत्रादिनोर्द्वयोः
षष्ठ्याः सौचो लुभितरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह । एषामिति ॥
दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह । दासीभारादेरि-
ति ॥ उपलब्धयाग्त इति । कृषोरुच इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेषान्तोदात्तोऽयम् ॥
आद्युदात्त इति । वृजो वर्जने इगुपधात्कित् इतीदृशत्वात् फिणस्तु इगन्तामां च
इषाम् इत्यादिर्द्वितीयो वीदात्तः । एवं कुरुरपि । रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधार-
याः ॥ असूतजरतो अश्लीलदृष्टरूपेति । असूताश्लीलशब्दौ नञ्ममासत्वादाद्युदा-
त्तौ ॥ श्रौर्यस्यास्तीति ॥ श्रौशब्दो लावण्यवचनः ॥ कपिलकादित्वात्तत्त्वमिति ।
कृपो रो लः इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानान्नत्वम् ॥ लावण्यरहितापि कुल-
त्वादीनामभावात्संख्यानमात्रेण दृढेत्यर्थः ॥ पारेवडवेति । पारेमध्ये इत्यव्ययीभा-
वस्तु न, तथा मति सूत्रे दीर्घनिर्देशोयुक्तः स्याद्, वडवायाः परस्यासंभवाच्च ॥ ति-
तिलिनोपत्यमिति । तिलाः सत्यस्त्रिक्रिति तिली । तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः ।
टिलोपः । पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम् । अत्र यदापत्येण तदा नस्त्विति
इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदानीम् इनण्यनपत्ये इति प्र-
कृतिभावे प्राप्ते नाग्तस्य टिलोपे सन्नञ्चाचारि इत्यनेन टिलोपः ॥
पण्यशब्द इति । अवद्यपण्य इति यदन्तो यतोनावः इत्याद्युदात्तः ॥
संज्ञायामिति । नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यास्य कस्मलस्येषा संज्ञा ॥
समासागतोदात्तत्वमेवेति । ननु पण्यशब्दस्य कृत्य-
प्रत्ययान्तत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञायां भाव्यमत आह ।
प्रतिपदोक्तो ङीति ॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः,
तत्रैव सः, अयं तु विशेषणं विशेष्येण इति सामान्यलक्षणविहितः कस्मलशब्दस्य
जातिवचनत्वात् । न च कृत्यतुल्याख्या अजात्या इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तच्च
गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनं,
न तु जातिनिषेधार्थम्; अजात्यति वचनं न्यायसिद्धान्तानुवाद एवेति स्थितम् ॥
दासीभार इति । दंशेष्टो न आ च इति टित्त्वाङ्गोप । उदात्तनिष्ठित्संज्ञायां दा-
सीशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ देवङ्गतिरिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥ यस्य तत्पुरुषस्वेत्या-
दि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् ॥ चतुर्थी । तस्मै इदं तदर्थं
तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह । चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति ॥ यूपदावि-

ति ॥ निदिदि दीर्घश्चेत्वनुवर्त्तमाने कुयुभ्यां च इति पः । निच्चादाद्युदात्तो
यूपशब्दः ॥ देवार्चमिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥ गोहितमिति । चतुर्थी चाग्नि-
या इत्यादिना चतुर्थी ॥ आद्युदात्त इति । अिञ् सेवायाम् । वह्निश्चयुदु-
ग्लाहत्वादिभ्यो निदिदि निप्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तः ॥ पूगशब्द इति । मुदि-
योग्गौ बाहुलकात्पूजोऽपि गक् ॥ कृताकृतमिति । क्तेन नञ्विशिष्टे नामञ्
इति समासः । अनिष्टत्वनुवर्त्तमाने इहैव स्यात् । श्रेष्ठादिसमासापेक्षया क्तेन
नञ्विशिष्टेन इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥ अहीने । हीनं
त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥ अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समा-
सस्याहीनवाचित्वम् ॥ कष्टयित इति । द्वितीया श्रिता इति समासः ॥ कष्ट-
शब्द इति । क्तान्तत्वात् ॥ ग्रामशब्द इति । ग्रसेरा चेति मन्प्रत्ययान्त आद्युदा-
त्तः ॥ अनुपसर्ग इति । वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं
कर्त्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥ थाथेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे
थाथादिस्वर इति भावः ॥ तृतीया ॥ त्वोतास इति । त्वया कृता रक्षिताः त्वोता-
सः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति मपर्यन्तस्य त्वादशे दकारलोपश्चान्दमः । अवतैः
क्तः ज्वरत्वर इत्यूट् । एत्येधत्यूट्सु इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्चान्दमः ।
तदन्ताज्जसः आज्जसेरसुक् इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश
उदात्ते नोदात्तः । ततः स्वरितप्रचयौ ॥ महाराजश्च इति । राजाहः मस्त्रिभ्यष्टच्
इति टजन्तो महाराजशब्दोन्तोऽदात्तः ॥ रगन्त इति । रोदेर्णिल्क च इति
विहितः ॥ रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ पुरोहितमिति । पूर्वा-
धरावरणामसिपुरध्वश्चैवामित्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणात्तोऽदात्तः पुरःशब्दः ।
अथ समासात्तोदात्तत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर
इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥ अभ्युद्धत इति । इह कृतशब्दस्यो-
क्तवदेन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदातोदृष्टशब्दस्य पुनरभि-
वदेन समासः । तस्य कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया
उद्धृतशब्दः क्तांत उत्तरपदम् । एवं समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते तदबाधकाव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्या-
भिरयं स्वरः स्यात्तोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ द्वारः, क-
दग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेदतानंत्यमत्त्वादिति चेत् ।
मैवम् । अनन्तरग्रहणमामर्थ्यादि धातोरनंतरो गतिराश्रीयते । अभिश्च न तथा ।
नन्वेवं मा भूदमेः स्वरः, इष्टसिद्धस्तु कथम्, अभ्युद्धृतशब्दे हि उक्तवदस्य स्वर

इत्यते संसृष्टं धनसुभयं समाकृतमिति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तस्यपि द्वितीयसमासे याथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् । अत्रोच्यते । धातोरनंतर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोयं प्रवर्तते । न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादप्युद्धृतं समाकृतमिति तावत्सुस्थम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेपि गतिस्वरः स्याद्, इत्यते तु याथादिस्वरः । अत आह । कारकपूर्वेति ॥ अयं भावः । अनंतरशब्दोद्यमनंतरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानंतरो गतिरित्युक्ते अनंतरोपि संनिधानादुपगतिरेव प्रतीयते, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनंतरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानंतरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा कारकादुत्तमृतयोः इति सूत्रे कारकात् इति योगो विभज्यते तत्रग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते, कारकात्परं क्तांतं सगति-कमुत्तरपदमंतोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूरादगत इत्यादौ याथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् । दूरादागत इत्यादौ गतिरनंतरः इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥ दूरादागत इति । स्तोकांतिक इति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्यलुक् ॥ प्रभूताविति । क्लृप्तयम् ॥ प्रजल्पाक इति । जल्पभिन्नकुट्टलुण्टलुः प्राकन् ॥ आगंतुरिति । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कु शिभ्यस्तुन् । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि गतेरयं स्वरः विधीयते गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वासंभवादु भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । कृद्यग्रहणं कृतसंज्ञापट्टिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्पलपितेत्यादि सिद्ध्यति । स्वरपट्टित्वेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिः इत्येव सिद्धेः ॥ तवै चा ॥ अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु । प्रकृत्या इति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति । युगपदग्रहणं पर्यायनिष्ठत्वार्थम् ॥ अन्वेतवा उ इति । उपमर्गाद्याभिवर्जम् इत्यनुराद्युदात्तः ॥ अनिगन्तोऽतौ ॥ पराञ्च इति । ऋत्विक् इत्यादिना क्तिन् स च वकारमात्रं, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । उगिदचामिति लुम् । पराशब्दं चाद्युदात्तः ॥ प्रत्यञ्च इति । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ परत्वादिति । सुस्वरस्यावकाशः । दधोचा । यत्र गति-

नीक्षति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः । पराञ्चः । पराच् इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वा-
दनिगन्तस्वर एव भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । सुस्वरः सतिशिष्टः, भसं-
ञ्चायामक्षोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इष्टिरिव ।
चोरनिगन्तोच्चतावप्रत्यये इत्येव स्वर इत्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वा-
दित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ न्यधीच । अत्रापि सुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगी ॥
ईषदन्य । ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥ अन्तोदात्त इति । फिट्-
स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ईषद्दे इति । ईषदुःसुषु कच्छा-
कृष्टार्थेषु खल् ॥ कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथवा ईषदगुणवचनेन इति
प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥ हे सुवर्ण इति । प-
ञ्चकणालको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः इति ॥ हिसुव-
र्णमिति । पक्षे समासस्वरः ॥ बहुव्रीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावा-
त् ॥ प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंज्ञेषः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह ।
अभिनवत्व इति ॥ अचीति किमिति । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥
प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स
नित्यमन्तोदात्त एव ॥ कतर । एनौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्या-
ताम् । कतरकतमौ उतरउतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ ॥ इह त्वित्यादि । कतरक-
तमौ जातिपरिग्रहे इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय
एव तस्मान्ने ह्यर्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥ आर्यो ब्राह्मण । ब्राह्मणकुमारयोर्ब-
त्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥ अन्तस्वरित इति । ति-
त्स्वरितम् इत्यनेन ॥ ब्राह्मणेति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमि-
त्यर्थः ॥ राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मण्ये तादृर्म्यादित्त इति सामानाधि-
करणात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥ उत्तरार्थ
इति । उत्तरो विधीराजशब्दस्यैव यथा स्यादार्थशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्या-
भावोपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं न्येयम् ॥ राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः
पापं यस्य स प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः ॥ अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च
राजप्रत्येना इत्यत्र द्वितीयासमासोयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथवा
अकर्मकधातुभिर्योगि देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥
त्यबन्त इति । त्यबन्धुवे इति त्यप् ॥ मुहूर्तप्रवृत्त इति । याथादिस्वरः स
मासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य याथादिस्वरः, तस्यापि पा-
क्षिकोपवादीयम् ॥ ग्रामः ॥ ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् ।

ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥ ग्रामनापित इति ।
 षष्ठोसमासः ॥ आद्युदात्त इति । ग्रसेरा च इति मनिन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥
 राजनापित इति । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठोस-
 मासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवोणत्वाद्वाजानं प्रति यो-
 ग्यो भवति । राजार्थमिच्छुक्ते प्रशंसा गम्यते ॥ आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहा-
 र्थात्षष्ठ्या विपरिणामः सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ सप्त-
 मी । हारोत्यावश्यके णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरया यातः सदाचारो
 धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । धर्मपथ्यर्थ इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे नौव-
 योधर्म इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणा-
 न्याह । याज्ञिकाश्चेति ॥ षष्ठोसमासः ॥ कर्मकरवर्धितक इति । वर्धितको नाम
 मूले स्थूलोऽसौ चोदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न कुर्या-
 दिति । न त्वयं धर्मः ॥ वाडवहरणमिति । क्वचिदयमाचारः क्षीजनिषेकान-
 त्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमसुरादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्यु-
 च्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्नस्वरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनः इत्युत्तरपदा-
 न्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, किं प्रतिषेधेनेत्यत आह ।
 परोपोति ॥ युक्तवाचिनीति । युक्तः कर्तव्ये तत्परः । तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल-
 वः । बलवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥ विभाषा । अध्यक्षशब्दे
 परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेषु
 नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ पापं । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनोऽर्थग्रहणं ध्या-
 ख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥ गोत्रा-
 न्तेवासि । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः
 क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ भार्यासौश्रुत इति । सुश्रुतो-
 तीति सुश्रुत् अस्यापत्यं सौश्रुतः ॥ भार्याप्रधानतयेति । भार्याप्रधानः सौश्रुत
 इति श्राकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं
 तदधीवे दाक्षः ॥ कुमार्यादिलाभकाम इति ॥ तत्रोक्ते ग्रन्थे अद्यायामस-
 त्कामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तव प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते । पूर्ववत्समासः ।
 भयब्राह्मण इति । तृतीया इति योगविभागात्समासः । योब्राह्मणः सन् राजद-
 ण्यादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते ॥ अङ्गानि । अङ्गमारम्भकम् ।
 बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि
 पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥ मद्यविशेष इति । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमि-

त्यर्थः ॥ भक्ताख्या । अत्रवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थंषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवच-
ननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां
भिन्नादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवास्मादीनां ग्रहणं स्यात् ।
भिन्नाकांसादयः षष्ठोसमासः । तादर्थ्यं चतुर्थीसमासस्तु न भवात्
प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥ बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषश्चेदन्तोदा-
त्तः ॥ गोविडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवा
दिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ धान्यगव इति ।
अत्रोपमितसमासे गोरतद्धितलुकि इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसाम-
र्थ्यादृचस्त्रिस्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रादाहरणे यथा संभवति, स तथा
योजयितव्यः । तत्र दिङ्मन्त्रं दर्शयति । गवाकृत्येत्यादि ॥ आकृतिः
संस्थानम् । संनिवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि
यात्कंचित्सादृश्यं योजयितव्यम् ॥ अके ॥ जीविकाश्रयवाचिन स-
मासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ दन्तलेखक इति । ख-
ल्लृचौ इति खलुल् ॥ प्राचाम् । प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवागमते-
नेत्यध्याहारो न युज्यते इति तदाह । प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । अजीविका-
र्थमिदम् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । नित्यं क्रीडा इति समासः ॥ अणि नियुक्ते ॥
युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कश्चित्कर्त्तव्ये
तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधी
दिवादिरात्मनेपदो गृह्यते । समाधिस्तत्परता । अत्र रौधादिकस्य स्वरितेती
ग्रहणं योगः संबन्धमात्रम् ॥ कृत्रधार इति । कर्मण्यम् ॥ शिल्पि । नियुक्त इत्येव
सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ तन्तुग्राय इति । ह्यावामश्च इत्यण् । आतो
युक् ॥ संज्ञायाम् । संज्ञायां विषयेऽग्नान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेद-
ण् कृजो न भवति ॥ गीतन्ति ॥ गीतन्तियवशब्दाः आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे
परे ॥ गोपाल इति । गाः पालयतीति विग्रहः ॥ तन्तिपाल इति । तन् विस्तारं
क्तिन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥ णिनि । णिन्नान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्त-
म् ॥ उपमानम् ॥ उष्ट्रक्रीडतीत्यादि । कर्तर्युपमानं इति णिनिः ॥ शाब्दार्थप्रकृतौ
किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥ त्रकवञ्चोति । कृत्स्न एव भवति ॥ प्रकृति-
रेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो
विज्ञायेत, तथा च यत्रापि धातूपमर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि
स्यात् । कृदग्रहे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषया णिन्नान्तोत्तरपद-

त्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति योऽत्र धातुर्नासी शब्दार्थः । यस्य शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एवं किं शब्दार्थप्रकृती उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत् ॥ युक्तारोह्या । युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः ॥ युक्तारोहीत्यादि । अत्र णिनि इत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमाथं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरौह्यादीन्येवोत्तरपदानि, तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ॥ क्षीरहोतेति । याजकादित्वात्षष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरूपवादे कृत्स्नरे प्राप्ते तदपवाद मन्तिन् इति तदपवादोऽयम् ॥ दीर्घकाश । दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे ॥ कुटोज इति । समस्यां जनेर्ङः ॥ उपसरज इति । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरण-सुपसरः प्रजने सतः इत्यपु, तत्र जातः उपसरजः ॥ आंमलकीज इति । दीर्घकाश इति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः ॥ ग्रामे । सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाहसेः नृवसिबहिभासिमाधिगण्डिमण्डिनिनिदिभ्यश्च इति भक्च् ॥ मङ्गग्राम इति । षष्ठी-समासः । दाक्षिग्राम इति । दाक्षयो निवसत्यस्मिन्स उच्यते ॥ घोषाः । घोषादिषुत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । अत्र निवसन्तः इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नानुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतान्तरे भवति ॥ छात्रादयः । शालाशब्दे परे छात्रादय आद्युदात्ताः स्युः । यदा शालान्तइत्यादि । विभाषा सेनेत्यादिना यदा शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् । तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति क्वात्रिशालातत्पुरुषे शालायाम् इत्यस्यावकाशो यच्छात्रादिपूर्वो न भवति प्रभुशालम् क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्रादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृत-स्थानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायाम् इत्ययं चातत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेवभवतीति वामनद्वरदत्तौ ॥ प्रस्थे । मालादीनां वचनात् अहङ्गम् इति ऋदः । कर्कादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् । वा नामधेयस्य हृदसंज्ञा वक्तव्या इति ॥ अकेति किमिति । अकर्कादीनामिति किमित्यर्थः ॥ माला । प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात् ॥ शोणप्रस्थ इति । एङ् प्राचां देशे इति शोणशब्दस्य हृदत्वम् ॥ अम ॥ महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति । महर्हर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः ॥ महानगरमिति । ग्राममहतः समानाधिकरण इति महत आत्वे कृतेवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः ॥ नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्ययवचनोकारान्तः ॥ संघातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्य, मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च

तस्य प्रतिषेधार्थः ॥ मद्राश्रममिति । अनोश्मायःसरमां जातिसंज्ञयोः इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रामर्मम्, मद्राश्रममिति चे एवोदाहरणे प्रायेण त्वश्रममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदृच्यतुरोधादुक्तम् । अश्रमशब्दानकारान्तत्वम् । न च नञोपे कृतेवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्याभिहत्वात् । अपरे तु मद्राश्रमप्रहणं संघातविगृहीतार्थम् इत्यस्य भाष्ये दर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥ दिवोदामायेति । दिवश्च दामे इति षष्ठ्या अलुक् ॥ अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या ॥ सर्वं गुण । गुणकात्स्न्यं वर्तमानः सर्वोऽन्तोदात्तः । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति ॥ सर्वश्चेत इति । पूर्वकालैक इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्तेन गुणेन सर्वावयवानां ध्यासिर्गम्यते ॥ आश्रयव्याप्येति । नतूज्ज्वलत्वेन ॥ सर्वसौवर्णं इति । विकारविषयमात्रं कात्स्न्यम् ॥ सर्वश्चेत इति । गुणात्तरेण तरलोपश्च इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च ॥ कात्स्न्यं किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्त्वात्स्न्यं न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये, न षष्ठीसमास इत्याह । सर्वेषामिति ॥ गुणिकात्स्न्यं वर्तमानो न गुणकात्स्न्यं । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पठस्य शौक्त्वमिति वद गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्चेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदीकृत्वात् पूर्वकालैक इति समासो गृह्यते तदा कात्स्न्यग्रहणं मास्तु ॥ अञ्जनागिरिति । वनगिर्याः संज्ञायाम् इति दीर्घः ॥ कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पृष्ठपदमन्तोदात्तं स्यादयसि श्योत्ये ॥ हृदकुमारीति । विशेषणसमासः । पुंवत्कर्मधारय इति पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च वयसि प्रथमे इत्यनेन ङीबश्च विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना हृदेन सामानाधिकरण्यात् त आह । कुमारीत्यादि ॥ कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सङ्घासंप्रयोगश्च । तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते यदा हृदादि सामानाधिकरण्यात् भवति तदाह । तच्चेति ॥ शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥ न कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याद्भवति अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेत् । शृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽनन्तरं गोहृदादि सामानाधिकरण्यापि न निवर्तते ॥ परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यत, न वयान्तरमिति भवति प्रत्युदाहरम् ॥ उदके । अर्कवले इति पदच्छेदः । अन्यथासंदेहायै केवल उदके

इत्येव ब्रूयात्तदाह । अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम् ॥ गुडोदकमि-
 ति । गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ॥ गर्गचिराचमि-
 ति । षष्ठोममासः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् । अहस्त्रैकदेश इत्या-
 दिनाच् समामान्तः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । एवं सप्तरात्रम् ॥ अतिरात्र
 इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । विष्वसप्तरात्रमित्यत्र विष्वशब्दो
 विष्वङ्गामे वर्तते तेन सह षष्ठोममासः ॥ गोपालसभमिति । अशाला च इति
 क्लीबत्वम् ॥ प्रतिपदोक्तेति । सभाराजा इत्यादिविहितम् । रमणीयसभमिति ।
 रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयवशात्पुंसकत्वं न प्रतिप-
 दाक्तम् ॥ पुरेषा । पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अरिष्ट ॥
 पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोः इति वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥ इहापि यथा स्या
 दिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलभ्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वी यस्मिन्समास इति
 तेनाष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु
 पूर्वग्रहणे अत्रभृत्यशब्दाभ्यां व्यर्जितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाय-
 योश्च सूत्रेणुपात्तत्वात् ॥ न हास्ति । पुरे प्राचाम् इति प्राप्तः प्रतिषिद्धते ॥ मा-
 दंयपुरमिति । टे लोपोकद्वाः इत्युकारलोपः ॥ दिक्कब्दा । दिक्शब्दाः पूर्वप-
 दानि अन्तोदात्तानिस्त्रुर्णामादिपूत्तरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थदह-
 णम् ॥ पूर्वषुक्तामशमो ॥ अपरकृष्यसृत्तिकेति । दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति समा-
 सः ॥ पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति
 पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् पूर्वापरप्रथम
 इत्यादिना कर्मधारयः ॥ पूर्वयायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतो शब्द इत्यणि
 यातातशब्दः सिद्धः ॥ शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी
 समासस्तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥ आचार्यो
 पसर्जन । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणम्, सप्तमर्थं प्रथमा तदाह ।
 आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः ।
 स चासावनूतवासो च तद्वाचिनि ॥ पूर्वपाणिनीया इति । पूर्वापरप्रथम इति
 समासः । पाणिनश्चात्राः पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्ज-
 नम् ॥ पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः ॥ उत्तरपदद्वयो ॥ अत्र
 वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदाधिकारो ल-
 ङ्घ्यत । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वाद्विहाधिकारपूतिपात्तरित्याशयेनाह । उत्तरस्य
 पदस्य यादि ॥ सर्वपाञ्चालक इत्यादि । सुसर्वाह्वादिक्शब्दस्य इति तदन्तविधौ

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् इति बुज् । सुसर्वाङ्गीजनपदस्य दिशो मद्राणाम्
इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहित्वा तद्व्युत्तरपद इत्युच्यमानेपि न
निर्वाह इत्याह । सवेकारक इति ॥ बहुव्रीहौ । संज्ञायामिति बहुव्रीहौ विशेषणं,
न विश्वशब्दस्येति । विशे कन्, निच्चादाद्युदात्तो विश्वशब्दः ॥ उदरा ।
एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्वापवादः । हकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्तः । हकस्योदरमस्य
हकोदरः ॥ हर्यश्च इति । हरतिः सर्वधातुभ्यः इति इन् आद्युदात्तो ह-
रिशब्दः । हरिरश्चोस्य हर्यश्चः । यणि कृते उदात्तस्वरितयोः इति
स्वरितः ॥ महेशुरिति । महच्छब्दोन्तोदात्तो वर्तमाने षष्ठ्यमहत् इत्यत्र
तथानिपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरणेन सिद्धे मति त्वन्वार्थ आरम्भो-
ऽपवादत्वादानेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् ।
सुष्टु वर्णा येषां ते सुवर्णाः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां
ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरणे मध्योदात्तत्वं पुनरिष्यद्देन बहुव्रीहौ पूर्व-
पदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितः ॥
घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्मन्तायां कन् । चरिचलिपति-
वदोनां वा हित्वमच्याक्चाभ्यामस्य इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः ॥ अनुदर
इत्यादि । अस्वावकाशः । घटोदरः नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः । अयशाः सुयशाः ।
एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ नदी ॥ बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
गर्गादिभ्यो यञ् इति यजन्ताद्गर्गशब्दात् यजश्च इति डीप् । गार्गी । जित्स्वरणा-
द्युदात्तः ॥ ब्रह्मबन्धुरिति । ब्रह्मेर्नोच्च इति नकारस्याकारादेशो मनिप्रत्यय-
श्चेति मनिबन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरणाद्युदात्तस्तदाह । ब्रह्मत्यादि ॥ गार्गी-
प्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ निष्ठोपसर्ग । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्व-
पदमन्तोदात्तम् ॥ प्रधीतपाद इति । धावु गतिशब्दोः क्तः च्वाः शूड इत्युट्,
एल्लेधल्यूठसु इति वृद्धिः । प्रधीतशब्दो गतिस्वरणाद्युदात्तः ॥ प्रसेवकमुख इति । खु-
लन्तः प्रसेवकशब्दः कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरणे लिच्वान्मध्योदात्तः ॥ शुष्क मुख इति ॥
शुष्कधृष्टी इति शुष्कशब्द आद्युदात्तः ॥ उत्तरपदादिः । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तप-
ठीकम् ॥ कर्णो ॥ आद्युदात्त इति । सिद्धार्थकथनमतत् । उत्तरपदस्य कर्णश-
ब्दस्यादिरुदात्त इत्यन्तरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ पष्ठार्थं प्रथमेति
ज्ञेयम् ॥ शङ्कुर्कर्ण इति । शङ्कुः कर्णे यस्येति विश्वहः । सप्तमीविशिषणे इति
सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादेः परा सप्तमी इति परनिपातः । कर्णं लज्ज

वस्व इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्खप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं
 क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाण-
 त्वादनर्थकं तस्यात् ॥ खेतपाद इति । खिता वर्णं पचाद्यच् ॥ शोभनकर्ण
 इति । शुभ शोभार्थं अनुदात्ततस्य हलादेः इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ संज्ञीपम्य । संज्ञायामौपत्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र
 कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ कण्ठपृष्ठ । कण्ठादोनां समाहारइन्द्रे
 नपुंसकऋस्त्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञीपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्री-
 ही । कण्ठपृष्ठो स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तौ, ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वा
 भावादन्तोदात्तत्वम् ॥ सुग्रीव इति । अत्र परत्वात् नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्त-
 त्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते, तर्हि चकारो-
 स्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम् ॥ नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घे
 यस्य स नाडीजङ्घः ॥ नजी जर । नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । जरणं जरः ऋदो-
 रप् मरणं मरः अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । जिमिदा स्नेहने अमिचि-
 मिदिशसिभ्यः क्तः मृडो नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् ॥
 जेति किमिति । जरमरमिचसूतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥ अशचुरिति । नञ्सु-
 भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ सोमन । मन् च अस् च मनसौ ॥ सुकर्माणि
 इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं इत्यच्छन्दसि इत्यनेन सिद्धमिदं, तथापि सुप्रथि-
 मित्यादि बह्वजर्थमच्छन्दार्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमित्यत्र पृथोर्भाव इति
 पृष्ठादिभ्य इमनिच् र ऋतो हलादेर्लघोः इति रादेशः ॥ सुराजिति । राज-
 शब्दः कनिन्युवृषि इति कनिन्यप्रत्ययान्तः । लुनातेर्मनिन् । लोम । उष दाहि ।
 मिथुनेऽसिः इति वर्तमाने उषः कित् उषः ॥ कपि त्विति । अस्यावकाशः
 सुकर्मा । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः । अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ आद्यु-
 दात्तम् ॥ नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । अशूप्रथिलटिकणिखटि इति कन्न-
 न्तोऽश्वशब्दः । हनिकुशिनोरमिकाशिभ्यः कथन् इति कथन्नन्तो रथशब्दस्तदाह ।
 नित्स्वरेणेति ॥ सुबाहुरिति । अर्जिष्टाशिकम्यमिपशिबाध इति कुप्रत्ययान्तो बाहुश-
 ब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ सुहिरण्य इति । हर्यतेः कन्यन् हिर च इति कन्यन्नन्तो
 हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्राच् ॥ वीरवीर्यौ ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्य-
 चि वीरः । अचो यत् । वीरेषु साधुरिति प्राग्दोष्यतौयो वा यत् । वीर्यः ॥
 तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । तत्र हि सतीति ॥ कूलतीर । एता-
 न्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृति

समाः इति षत्वम् । तस्यामिद्वत्वात्मशब्द एवायम् ॥ तिष्ठदगुप्रभृतिष्वेत
इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥ कंसमन्य । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि
स्युः ॥ द्विकंस इति । हाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समामः कंसाट्ठिठन्
इति टिठन् । तस्य अहरर्द्धपूर्वा इति लुक् ॥ द्विमन्या इति । आर्हादगोपुच्छ
इत्यादिना ठक् शेषं पूर्ववत् ॥ द्विशूर्प इति । शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ द्विपाय्य-
मिति । पाय्यसानाथ्य इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः ।
तत्र प्राग्वहतेष्ठक् ॥ द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयमच् इ-
त्यादिना मात्रच्, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति लुक् ॥ ब्राह्मणशालमिति ।
विभाषा सेनामुराच्छाया इति नपुंसकता ॥ दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं
तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्र एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र
लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पु-
रुष ग्रहणमिद्वैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाय ॥ सौशमिकन्यमिति । शोभ-
नः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्याः सौशमिकन्यम् । संज्ञायां क-
न्योशीनरेषु इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्यमिति । आह्वपूर्वात् (ह्वयतेः आत-
श्चोपसर्गं इति कः) ॥ आदिग्रहणादीनाम् ॥ चिनोतः क्तिप् । चित्
हन्तेः पचाद्यच् । हनः ॥ चिह्नण । निपातनात्तलोपो णत्वं च ।
मन मल्ल धारणे आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दत्वं मन्दरः ॥ आदिरिति
इति ॥ वर्तमान इति । पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदामिसंबद्धम् । इह तु चिह्णा-
दीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ पुत्र-
चेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः ॥ नगरखेटमिति । खेटमिति लृण-
नाम तद्वद्वुर्बलः ॥ दधिकटुकमिति । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु ॥
प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम स यथा सत्वरपीडाकर एवभूतम् ॥
व्याघ्रादिट्वात्समास इति । पुत्रश्चेलमिवेति विग्रहश्च व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्
उपमितं व्याघ्रादिभिः इति समामः ॥ चीर । उपमानवाचिचीरशब्द उत्तर-
पदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ॥
पललक्षुप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे ॥ घृतपल-
लमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । पललं क्रव्य-
मामिषमित्यमरः ॥ कूलसूद । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञा-
याम् ॥ दाण्डायनस्थलीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्
इति स्थलीशब्दो गृह्यते, जानपदकुण्ड इत्यनेन डीष् ॥ चेलराज्यादिस्ररा-

दिति । आशिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्या-
 चेलं ब्राह्मणराज्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना ; विहितस्याव्ययस्वरस्यावका-
 शो निष्कौशादिभ्यः । कुचेलं कुराज्यामित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥ वर्ग्या-
 वर्ग्यादीन् यत्तरपदान्याद्युत्तानि स्युः कर्मधारये तत्पुरुषे । ये दिगादिषु वर्गादयः
 पठ्यन्ते, त एवेह यत्रत्ययान्ता गर्ग्यादयो गृह्यन्ते, वर्ग्यादिपाठाभावात्तदाह ।
 वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति ॥ कौनटिमातुल इति । कुनठस्यापत्यं कौनटिः,
 तस्य मातुलः ॥ आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं
 संबध्यते ॥ होतः पुत्र इति । ऋतो विद्यायोनि संबन्धेभ्यः इति षष्ठ्या अलुक् ॥
 भ्रातृषुपुत्र इति । कस्कादिपाठात्पत्वम् ॥ मुहचूर्णमिति ॥ चूर्णं संकीचे पचा-
 द्यच् ॥ षट्च । अप्राणिभ्यः परा या षष्ठो तदन्तात्पराणि षट्काण्डादीन्याद्युदा-
 त्तानि स्युः । चेल खेटकटुकु काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूलसूदस्थलकर्षाः
 संज्ञायामिति कूलान्तानि काण्ड चौर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादी-
 नि । तत्र काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । चोरमुपमानम् इत्यु-
 क्तमनुपमानेपि भवति, पललसूपशाकं मित्रे इत्युक्तममित्रेपि भवति, कूलं
 संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति ॥ अप्रेति किमिति । अप्राणिषष्ठ्याः
 इति किमर्थमित्यर्थः ॥ मृत्कुण्डमिति । मृद्वाजनविशेष इत्यर्थः ॥ प्रकृत्या ।
 भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह । भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥
 मध्योदात्तास्तेति इति । लघावन्ते द्वयोश्च इति सूत्रात् ॥ श्रितेः । श्रितेः परं
 नित्याबह्वृक्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ असंशब्द इति ।
 अमेः सन् असंशब्दः ॥ दर्शनोपपाद इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृति
 स्वरः । दर्शनोपपादोनीयरपत्ययान्तः । उपोत्तमं रिति इत्युपोत्तमोदात्तः ॥ श्रि-
 तिराद्युदात्त इति । वर्णानां तणतिनितान्तानाम् इति सूत्रेण ॥ गतिका ।
 श्रितेर्नित्याबह्वृच् इत्यतो बहुव्रीहिश्रहणं नानुवर्ततेस्वरित्वात्, किं तु तत्पुरुषे
 शालायाम् इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह । तत्पुरुषे
 इति ॥ प्रकारक इति । कुगति इति समासः । लिट्स्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्त-
 म् ॥ मृवाहसेति । नृत्वहतीति विग्रहः । वसेर्णिदित्यतो णिदित्यनुवृत्तेरनु-
 णिस्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । इध्मपुत्रश्चन इति । पु-
 त्रश्चाते धेनेति करणे ल्युट् । कर्मशब्दान्तेन इध्मशब्देन समासः । अत्र गतिप्रयुक्ते
 कृत्स्नरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्नरः ॥ उच्चैः कारमिति । अथ्यये यथाभिप्रे-
 ता इति णमुल् । तत्र हि उच्चैरित्युपपदम् ॥ ईषत्कर इति । ईषद्दुःसुष

कृच्छ्रा इति खलु । उभयथापि लिख्यः ॥ शेषे षष्ठीति । न कर्मलक्षणा ।
तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । लज्जकाभ्यां कर्तरि इति समासप्रतिषेधश्च
स्यात् ॥ अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र
मा भूत् । ज्ञैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।
न च कौशाम्ब्यशब्दं प्रति क्रियायोगः । कारकं च क्रियायामेव संभवति ।
उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमो निर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेवं गत्यादिभि-
रपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च ह्ये प्रत्ययाः
कृतस्तिङश्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति, अतुव्यचलदि-
त्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुप् इति योगविभागात्समासः ।
तस्मात्कार्यः कृद्ग्रहणेनेत्यत्र आह । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ॥ य एवं प्रतिवक्तु-
मसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः । ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृ-
द्ग्रहणे आसन्ते न प्राप्नोति प्रपचिततरामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्य-
यस्वरः एव स्यादत आह । प्रपचिततरामित्यादि ॥ इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं वि-
स्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः । तदयमर्थः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आस-
न्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति ॥ प्रपचितदेश्यार्थे त्वि-
ति । आदिशब्देन प्रपचितकल्पं प्रपचितदेशीयः प्रपचितरूपमित्येतया त्रयाणां
ग्रहणम् । प्रपचितदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः न
विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचितदेश्यादौ यत्र सतिशब्दं स्वान्तरं ना-
स्ति तत्रापि स्वरौ मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजन
माहुः ॥ अत्र हरदत्तः । इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचिततरामित्यादौ तरवन्ते न
समासे पञ्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचिततरस्यैव घान्तत्वात्त एव
स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम् । प्रपचिततरां
देवदत्तेत्यादौ आस एकान्तरमासन्तितमनन्तिके इत्येव विधिर्न स्यात् श्रेयनि-
घातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्विचपदत्वात्तस्मात्प्रशब्दस्यासन्ते न समासोऽङ्गीकर्तव्यो,
न तरवन्तेन, तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यैकपद्या भव-
ति स्वरौ तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपचितद-
श्यादौ का गतिरिति न विद्मः ॥ उभे ॥ वनस्पतिमिति । वनशब्दो नव्वि-
प्रत्ययस्वरैश्च । पारस्करादित्वात्सुट् ॥ वृहस्पतिमिति । वर्तमाने पृथग्ग्रहत्
इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते तद्वृहतीः करपत्याः

इति सुटतलोपौ ॥ शार्ङ्गरवादिवादाद्युदात्त इति । शार्ङ्गरवादिष्वान् डीनि
 कृते निष्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥ शचीपतिरिति । एते षष्ठीसमासाः ॥ तनून-
 पादिति । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तो
 ऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । न पातयतीति नपात् । नञ्ज्ञाननपाक्-
 वेदा इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादितिविग्रहः ॥
 नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तोत्यर्थः । नृ नये ऋदोरर् शंसिः कर्मणि घञ्,
 हावप्याद्युदात्तौ अन्येषामपि इति दीर्घः ॥ शुनःशेपमिति ।
 शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । शेपपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामित्यलुक्
 षष्ठ्याः श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरूपेण, शेपशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्याद्यु-
 दात्तौ ॥ इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रशब्दः ऋज्ज्वाय इतिरन्नतो वरुणशब्दः कृष्ट
 दारिभ्य उनन् इत्युन्नस्तः, उभौ आद्युदात्तौ । देवताहं च इति पूर्वपदस्यान-
 ड् ॥ इन्द्राहहस्यती इति । हहस्यतिशब्दे वाचस्पत्यादित्वात् हावाद्युदात्तौ ।
 तेनेन्द्राहहस्यती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः । अग्निष्टोम इति । अग्नेः स्तुत्स्तोम
 सोमाः इति षत्वम् ॥ इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निगण्डः अङ्गे निर्धलोपश्च इति
 निष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥ पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । डीप्प्रत्ययान्तत्वात् ॥
 सोमारुद्राविति । अर्तिस्तुसुहुसृष्ट इति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः ॥ उत्त-
 रपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं,
 तत्र अनुदात्तादौ इति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्, ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ
 प्रतिषेधः स्यात्, चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः राजसूर्यसूर्य
 इति यदन्तत्वात् यतोऽनावः इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे सति तस्यैव श्रुत-
 स्य अनुदात्तादौ इत्येतद्विशेषणं भवति ॥ अनुदात्तादाविति ॥ विधिप्रतिषेध-
 योरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह
 पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । तेन अ-
 ग्निमीळे, इत्यादौ स्वरितः सिद्धयति ॥ याथ ॥ प्रभृशस्येति । हिनिकुषिनिरमिका-
 शिभ्यः कथन् अवे भृजः इति कथन्, नित्स्वरेशाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ॥ आवासथ
 इति । उपसर्गवसिः इत्यथप्रत्ययान्तः ॥ पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः ॥ पुरुष्वि-
 ति । तृतीयातत्पुरुषे तु तृतीया कर्मणि इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे
 तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥ प्रक्षय इति । एरच् । न च
 क्षयशब्दस्याचप्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैवावन्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वा-
 च्यम् । क्षयो निवासे इति इति क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ प्रक्षय इति । ऋदो-

रप् ॥ प्रलब्धमिति । अर्तिलुधूसूखनसहचर इवः ॥ गोष्ठ्य इति । गां वर्धते
इति विग्रहः । वृषु सेचने । वृषादीनां च इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ सुस्तुतमिति ।
सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ मूप ॥ मुक्त्-
तस्येति । गतिरनन्तरः इति प्राप्तम् ॥ शशभुतमिति । शश इव भुतमिति विग्रहः ।
तृतीया कर्मणि इति प्राप्तम् ॥ उपहृत इति । ह्वेजो निष्ठायां यजःदित्वात्सं-
प्रसारणम् ॥ परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः उभयत्र गतिरनन्तरः इति प्राप्तम् ॥
अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥ आचितामित्या-
दि । चिञ् चयने षा गतिनिवृत्तौ णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः ॥ प्रह्वः प्रयुक्त
इति । वृषु वृद्धौ यु मिथ्यणे ॥ असंज्ञार्थोऽयमारभ्य इति । संज्ञायामनाचितादी-
नामित्येव सिद्धम् ॥ कारकादत्त ॥ तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्पर्ययादेतश्रु-
तयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । संज्ञायामनाचितादीनाम् इत्यनेन विहि-
तमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥ देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरत्वेन प्रा-
थितेर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । आशिषि लिङ्लोटी इति वर्तमाने क्तिच्क्त्वा च संज्ञाया-
मिति क्तः । दौ ददथोः इति ददादेशः ॥ विष्णु र्नेन श्रुत्यादित्वेन प्राथिते विष्णु-
ना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥ संभूतो रामायण इति । क्तिच्क्त्वा
च इत्याशिषि क्तः । संभूतमिति रामायणस्य नाम । संज्ञायामनाचितानामित्य-
न्तोदात्तः संभूतशब्दः ॥ कारकादित्यनुव्यभागे गांतकारकोपपदादिति त्रित-
याधिकाराद्यथैव कारकाद्वियमो भवति तथा गतरपि स्यात् । ततश्च संभूतो
रामायण इत्यनाशिषि सावकाशं संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्ताशिषि न
न स्यात्, किंतु गतिनन्तर एव स्यात् ॥ एव किमिति । सिद्धधिकारे आरभ्य
माणान्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥ कारकावधारणमित्या-
दि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् । कारकादेव दत्तश्रुत
योरिति । एवं च कारकादत्तश्रुतयोर्न स्यात्, इष्यते च तथा । कारकस्यानिवृत्त-
त्वेवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं सा भूदित्वेवमर्थमेवका-
रग्रहणमित्यर्थः ॥ देवखातेति । तृतीया कर्मणि इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥
इत्थम् ॥ इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थंप्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन
कृतमित्यर्थः ॥ सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमतान्युदाहरणानि यावता कृतमि-
ष्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते, ततश्च
सुप्तकृतं सुप्तभाषितम् उन्मत्तभाषितमित्यादि क्रमणैर्वादाहर्तव्यमित्यत आह ।
कृतमिति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते ततश्च यथाक्रियावचनो धात्

क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति, तद्वदत्रापि ॥ ना-
भूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ
कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्काह । ततोयेति ॥ तस्य तु योग-
विभागो न बाधकः, तस्य निर्विषयत्वं स्यात् ॥ अनो । गतिकारकोपपदात्कृ-
दित्यस्यापवादः ॥ पयःपानमिति । कर्मणि च येन इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् ।
उपपदसमासः ॥ राजभोजना इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, कर्तरि
षष्ठीसमासः ॥ मन्त्रिन् ॥ कृत्स्नरापवादः । क्रीते तु तृतीया कर्मणि इत्यस्य ॥
रथवर्त्म इति । तृतेरधिकरणे मानन् कर्तरि षष्ठ्या समासः ॥ पाणिनिकृतिरिति ।
कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः । छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे
ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥ ब्राह्मणयाजक इति । याजकादिभि-
श्च इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते । प्रभूतौ सङ्ग-
तिमिति । तादौ च निति कृत्यतौ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥
सप्तम्याः ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥
अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विश्रुतः । सप्तमी इति योगविभागात्स-
मासः ॥ जनार्थं । तृतीयान्तात्पराणि जनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्य-
न्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु पूर्वसदृश इत्यादिना तृतीयासमासः ॥ कर्चिस्त्वि-
त्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानाम-
न्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । जनशब्देन त्विति ॥ अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्या-
नादवसेयम् ॥ मिश्रं च ॥ तृतीयांतात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादस-
न्धौ । अयमपि तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यस्यापवादः । पणबन्धे नैकार्थ्यमिति । पणब-
न्धः परिभाषणम् यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥
तिलमिश्रा इति । पूर्वसदृशमोनार्थ इति समासः ॥ गुडधाना इति भक्ष्येण
मिश्रो इति समासः ॥ तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं
संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं मिश्रशब्दं नोच्यमानः समासः सोपसर्गेण लभ्येत
आह । मिश्रग्रहणे इत्यादि । तेन मिश्रशब्दः इति विधीयमानः समासः सोप-
सर्गेणापि सिद्धः ॥ ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भव-
तामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः ।
अपरे स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेपि राजा
स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्या-
हुः ॥ नजोगुण ॥ कार्णवेष्टिकर्ममिति । सम्पादोर्न इति प्राग्वतेष्टञ् ॥ छै-

दिक इति । छेदादिभ्यो नित्यमिति ठक् ॥ वत्सीय इति । तस्मै हितमिति ठक् ॥ सांतापिक इति । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः इति ठञ् ॥ नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञः एव वृत्ति- दर्शनात्प्रत्ययः ॥ विगार्दभरथिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सू- त्रावयवं व्याचष्टे । गुण इति ॥ तद्वितार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्वितार्थः सम्पाद्या- दि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ सम्पादिवादीति । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्र- हणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि संगर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति ॥ वोढेति । अहं कृत्यत्- चञ इति ढच् । ढत्वधत्वटुत्वढलोपेषु सङ्घिवहोरोदवर्णस्य इत्योत्वम् ॥ पाश्वेति । समूहे पाशादिभ्यो यः ॥ अदन्यमिति । शरीरावयवाश्च इति यत् ॥ अपाद्यमिति । पादार्धाभ्यां च इति यत् ॥ अदेयमिति । दा दानं अर्हार्थं अचो यत् ईदृश इतीत्वे गुणः ॥ अवामदेयमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थं वामदेवा ङ्यङ्ङ्यौ इति ङ्यः ॥ अपच इति ॥ पचायच् ॥ अविलिख इति । इगुपध इति कः । कृत्योक्तेष्णुस्वार्थादयश्च इति वक्ष्यमाणैः कृत्योक्तेष्णुभिः साहचर्यादृक्कयोः कृतो- रिह ग्रहणम्, तेन कृदग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् ॥ अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति, नत्वशक्तत्वेन ॥ अपचो जान्म इति । पक्तुं शक्नोति पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह । पक्तु- मित्यादि ॥ अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्यस्तः कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते ॥ अनागामुक इति । लघपतपद इत्युक्तञ् ॥ अनलङ्कारिणुरिति । अलंकृञ् इती- णुच् ॥ इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिणुच् । इटिवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः ॥ अनाय्यभविणुरिति । भुवः खिणुच्खुकर्जौ इति खिणुच् ॥ अचारुरिति । हसनि इति चरेरुण् ॥ असाधुरिति । साधनोतिः कृवापरञ्च इत्युण् ॥ राजाह्नोः । चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । नञः परयोरेतयोश्चन्दमि अन्तोदात्तत्वम् ॥ आराज्जिति । नञस्तत्पुरुषात् इति समासान्तनिषेधः ॥ विभाषा ढन् । नञ उत्तरपदान्यं ता- न्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे ॥ बहुविहविदम् ॥ एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तत् ॥ ॥ अनयोः । प्रथमपूरणयोः ॥ इत् प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा ॥ अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः ॥ इदं प्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्व-

कसंख्यावचन इति दर्शितम् ॥ तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥ उत्तरपदस्येत्यादि ।
 इह समासस्य इति प्रकृतम् । उत्तरपदादिः इत्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च ।
 तत्र इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं
 प्रथमेति तद् अन्तोदात्तं भवति, न तु कबन्तं, कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो,
 नोत्तरपदस्य, उत्तरपदावयवाः समासास्ताः इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोः इति
 विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥ संख्यायाः । संख्या-
 याः परस्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥ दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तः रिस्वरः ॥ विभाषा । पूर्वसूत्रोक्तं कन्दसि वा
 स्यात् ॥ द्विस्तनीमिति । अन्तोदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति ङीष् ॥ चतुस्त-
 नामिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुत्तरं इति चतुश्शब्दस्य निच्वादाद्युदात्तत्व-
 म् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् स्वाङ्गात् इति ङीष् ॥ संज्ञायां मित्रा । एतयोरुत्त-
 रपदयोरन्त उदात्तः स्याद्वृद्धौ संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्र इति । मित्रे चर्षी
 इति दीर्घः । अत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् इति बाधित्वा परत्वादानेनान्तोदा-
 त्तत्वं प्राप्तं प्रतिपिध्यतेऽतो बहुव्रीहौ विश्वे संज्ञायाम् इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥
 व्यवयि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच् ।
 प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥ सुखम् । स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहु-
 व्रीहौ ॥ दीर्घमुखा शालेति । सुखशब्दं नात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्ग-
 मद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते । न तु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽ-
 त्वापि स्यादिति भावः ॥ नाव्यय ॥ एभ्यः परो सुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरोचेति । एषूदाहरणेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथा हि । उदि चेर्ङिसिः उच्चैः । अनिगन्तोऽश्च-
 तावप्रत्यये इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकादशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः । गमेर्ङीः ।
 गीः । वर्तमाने पृषत् इत्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्द ऋ-
 ष्वेन्द्र इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । सुषेः क्तिच् । सुष्टिः । प्रथिन्मदिभ्रस्जां संप्र-
 सारणं सन्तोपश्च इति कुः । कृतृवदि इत्यादिना सः । वत्सः ॥ उपमानलक्षणे
 विकल्प इति । निष्ठोपमानात् इति प्राप्तः ॥ बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावका-
 शो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौमुखमिव यस्य सः । वत्सो सुखमिव यस्येति
 सर्वत्रात्र गवाद्युपमेयं नोपमानम् उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः । यत्र गवादिपूर्वपदं
 न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥
 सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादि-

त्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं ज्ञान्तमन्तोदात्तं स्याद, बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥ सारङ्गजम् इति । सारङ्गः पक्षिविशेषः स जम्घो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्रः । तत्र पुत्रशब्दात्तोदात्तः । वसेष्टुन् । वसशब्द आद्युदात्तः । कुण्डल्यो नवविषयस्थानिसन्तस्य इत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठा इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तदाह । अस्माज्ज्ञापकादिति ॥ इदमेव मनसिविभाव्योक्तं जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या इति ॥ दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्रः । दन्तशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो ग्रामादीनां च इत्याद्युदात्तः ॥ नज्सु । नज्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासागता उत्तरपदावयवाः । तेनाऽनृच इत्यत्र ऋकपूर् इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासागता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते, नोत्तरपदस्य कपि पूर्वम् इति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावननैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वम् इत्यवाच्यं स्यात् ॥ कपि पूर्वं । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । ऋस्वान्तेन्यात्पूर्वम् इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे नद्यृतश्च इति कप् ॥ ऋस्वान्ते । ऋस्वः अन्तो यस्य तदिदं ऋस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थसुत्तरपदं समामो वा गृह्यते इत्याशयेनाह । उत्तरपदे समासे वेति ॥ अत्र कपि परे इति सामान्यवचनात्तद्वहितसुत्तरपदं समामो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वम् इत्यनुत्तरत आह । पूर्वमित्यनुवर्तमान इति ॥ प्रवृत्तिभेदेन । वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन ऋस्वान्तेन्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ऋस्वान्तेन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह । कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अन्नकः । अत्र यद्यपि नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वम् इत्ययमेव स्रः स्यात् अस्मिंस्तु नियमो सति न भवति, नज्सुभ्याम् इति कवन्तस्यैव भवति ॥ बहोर्नज् । नज् इव नज्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमिसमर्थादितिः बहूनां भावो भूमा बहोर्लोपोभू च बहोः । उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वसंभवात् तदाह । उत्तरपदार्थबहुत्वे इति ॥ बहुव्रीहिक इत्यादि । ऋस्वान्तेन्यात्पूर्वम् इति स्रः ॥ बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्रः । बहुशब्दस्तु लघिवन्धोर्नलोपश्च इति कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥ न गुणा ॥ अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति

गुणादीनां विशेषणम् ॥ उपस । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्रादु-
 पलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं भ्रुवं स्वाङ्गवाचि पशुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ
 प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्देनीयप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥
 उद्वाहुरिति । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवाद्वाहुत्वं, न सर्वदैवेत्यद्भु-
 म् ॥ वनं ममासे । बहुव्रीहौ इत्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥ प्रवण इति ।
 बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । प्रनिरन्तः इति णत्वम् ॥ अन्तः ।
 अन्तःशब्दात्पञ्चमस्याऽऽन्तसो लुक् तदाह । अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्पर-
 मित्यर्थः ॥ अन्तर्वण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् ॥ अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गं
 तु पूर्वणैव सिद्धम् ॥ न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोन्तःशब्दो नान्तोदात्तः
 स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति तत्पु-
 रुषे तुल्यार्थ इत्यनेन ॥ परेरभितः । परेरुत्तरोभितोभाविवाचि मण्डलं 'चान्तो-
 दात्तं' स्यात् । अभितोभावोऽप्यर्थमाह । अभितो भावोऽस्यास्तीति ॥ अथ वा
 अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावी सुप्यजातौ इति
 णिनिः ॥ परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽप्यधीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ
 तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपाप इति कूलतोर
 इति च प्राप्ते । परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति (वा कूलात्कूलं वर्जयित्वे-
 त्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव) विग्रहः ॥ प्राद । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि सञ्ज्ञाया-
 मन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रगृहमिति । प्रादिप्रमासः । बहुव्रीहिर्वा ॥ प्रपदमिति ।
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः ।
 निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तो-
 दात्तत्वे नैव सिद्धम् ॥ अभे । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥ उपसर्गात्स्वा-
 ङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गम् इति तु न भवति नाव्ययदिक्छब्द इति निषेधात् ॥
 अपाञ्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे ॥ अपमुखमिति । प्रादिसमासे
 बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेपि परिप्रत्युपापाव-
 ण्यमानाहोरात्रावयवेषु इति प्राप्तेयमारम्भः ॥ उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपात्
 इत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् ॥ स्फिगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते
 न स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकु-
 क्षयः पर्याया इति निश्चीयते ॥ उपसर्गदध्वन इत्यस्याभाव इति । उपसर्गदध्वनः
 इदं समासागतात्प्रत्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अत्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव
 सिद्धम् । ननु उपसर्गदध्वनः इत्यनेन नित्योच् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव

इतीत्यत आह । एतदेव च आपकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः स्याद्
 अन्वयवृत्तमिहानर्थकं स्याद् अच्पुल्ययस्य चित्त्वादनतोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं
 तु अन्वयवृत्तं आपयति समासान्ता अनित्याः इति ॥ स्फिगपूतकुचियहणमिति ।
 यदा स्तोत्रानि स्त्राङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा
 उपसर्गात् स्त्राङ्गम् इत्येव सिद्धम् ॥ अघे । अघेरुत्तरम् परिस्थवाचि अन्तोदात्तं
 स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् । सुपि स्थः इति कः । तदेतद्दर्शयति । दन्त-
 स्त्रोपरीति ॥ अधिकरणमिति । अधिक्रियतेस्त्रित्व्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि
 किं त्वधःस्थवाची । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिसरेण ककाराकार उदात्तः ॥ अनु-
 ज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति । पूर्वपदार्थप्राधानः प्रादिसमासीय-
 मिति ॥ प्रधानार्थं च कनीयोपहणमिति । अन्ववाप्राधान्यवृत्तेनैव सिद्धत्वात् ।
 अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥
 पुरुष ॥ अन्वादित् इति । अनुपस्थादादिष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथितं योऽन्यः
 कथ्यते स अन्वादित् इत्यर्थः ॥ अन्तरकृत्यपदे । अकृच्च पदं च अकृत्यपदे तदाह ।
 अकृत्यपदं पदशब्दश्चेति ॥ अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः ॥
 अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमिति ॥ अन्तेर्धातुलोप इति ।
 अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धा-
 तुलोपः ॥ अतिगार्थ्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्थ्यशब्दस्याकृद-
 न्तत्वात् । तस्मादव्याप्तिरतिव्याप्तिपरिहारार्थम् अकृत्यपदं इत्येतदपनीय धातु-
 लोपे इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नेरनि । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधाने-
 ऽर्थे ॥ निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम् ॥ निदण्ड
 इति । निशब्दो निधानार्थं वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेत् । शृणु ।
 प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः ॥ समासान्तस्यानित्यत्वादिति ।
 इदं राजञ्कृष्टस्य पाठ एव आपयति समासान्ता अनित्याः इति । अन्यथा
 राजाङ्गुस्त्रिभ्यश्च् इति टचक्षित्त्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ सोरव । सोरुत्तरपदं नि-
 न्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ सुप्रत्यवसित इति । सुः पूजायामिति कर्म-
 प्रवचनीयस्य सोः स्त्री पूजायामिति ममासः । तेन सुप्रत्यवसिते याथादिविधिर्न
 शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि जेपो गम्यत इत्याह ।
 वाक्यार्थस्त्विति ॥ कथमित्याह । असूययेति ॥ यः स्वत्वनर्थे उपस्थितं मुखा-
 यमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते जेपो गम्यते ॥ विभाषोत् । उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः
 अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु व्युत्पन्नौ

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरिण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्विती-
यायां तु व्युत्पत्तौ थायादिस्वरिण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तेमिति कृत्वोभयत्र वि-
भाषा ॥ द्वित्रिभ्याम् । पादितिकृताकारलोपो गृह्यते, ददिति कृतददादेशो
दन्तशब्दः ॥ आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥ द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति
द्विपात् संख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दस्याकारलोपः ॥ द्विदक्षिति । वयसि
दन्तस्य दत् ॥ मूर्ध्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्यशब्द इति । एतच्च मू-
र्धंसु इति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्धेषु इति निर्देशः स्यात् । किमर्थं
पुनरकृतसमासान्त एव निर्देश इत्यत आह । तस्येति ॥ यद्यकृतसमासान्तस्यो-
पादानं, तर्हि यदा समासान्तः क्रियते, तदा न प्राप्नोति, तस्य शब्दान्तरत्वा-
दित्यत आह । यद्यपीति ॥ इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्धञ्छ-
ब्दः ॥ तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहिरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वात् इति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशो
अश्रय्यो यस्य स तदेकदेशो समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः ।
तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशित्वाच्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः
क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥ द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां षः ॥ कल्याणमूर्धेति ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो लघावन्ते इत्यादिना मध्योदा-
त्तः ॥ सकथं च । बहुव्रीहौ सकथ्यत्वाः इति षजन्तः सकथशब्दः उत्तरपद-
मन्तोदात्तं वा स्यात्, स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वाच्चित्यमन्तोदा-
त्तत्वे प्राप्तेयं विकल्पः ॥ गौरसकथ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शुक्लगौ-
रयोरादिः इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ तेनात्र नैस्वर्यम् ॥ श्लक्ष्णसकथ इति ।
कृत्यशूभ्यां कक्षः । श्लिषेरञोपधायाः इति श्लक्ष्णशब्दोन्तोदात्तः ॥ षचक्षित्वा-
दिति । एतेन चित्स्वरस्यापवादः प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥ परादिश्ल-
क्ष्णसि । परशब्दे नात्र सकथशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे संनिहितत्वात्तदाह । परस्य
सकथशब्दस्येति ॥ ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतौ हि सकथशब्दोऽनुवर्तते ।
नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्कते । विभाषोत्पुच्छे इ-
त्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बहुवर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थ-
श्लोकेन दर्शयति । परादिष्वेति ॥ उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । क्षयो
निवासे इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । समासस्य इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरिणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थायादिस्वरिण बाधितम् । अतो
बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च क्षि निवासगत्योः इति धातोर्बाहुलका-

दधिकरणे परच् इति माधवेनोक्तम् । वस्तुवस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हर-
दत्तोक्तरीत्या याथादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैर्णैव सिद्धम् । परा-
दिबलस्योदाहरणं तु चोदयित्री सृजतानामिति बोध्यम् । जन परिहाणे पु-
रादिष्वदन्तः । णिच् क्तिप् । सुतरामूनयत्यप्रियजिति सृन् तद्वत् सृजतम् । अय-
स्मयादीनि इति भत्वाङ्गलोपो न ॥ मुष्टिहृत्येति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहृत्या ह-
नस्य च इति सुबन्ते उपपदे क्वक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोच्चा प्राप्तः ॥ त्रिचक्र
इति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥ विश्वायुरिति । विश्वमायुर्यस्मि-
न्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तः प्राप्तः ॥

इति स्वरमुबोधिन्यां समामस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो ॥ पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पोडयतीत्यर्थः । एवं
हि कुत्सा भवति । आभोक्ष्ये उदाहरणमाह । पचतिपचति गोत्रमिति ॥ अ-
नेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थं वर्तते, विवाहादौ गोत्रं पुनःपुनः सुखीकरोतीत्य-
र्थः । नित्यवीप्सयोः इति हित्यम् । ननु किं कुत्सनाभोक्ष्यग्रहणं गोत्रादीनां
पाठविशेषणमेतयोरर्थयोगीत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराङ्मुखात्तानि
भवन्ति । आहोस्त्रिदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भव-
न्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्विचारे निर्णयम्लह । कुत्सनाभोक्ष्यग्रहणमिति ॥
अयं चार्थो योगविभागात्प्रसज्यते तिङो गोत्रादीनि इत्येको योगोनुदात्तविधाना-
र्थः । कुत्सनाभोक्ष्ययोः इति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिशेष्यम् ।
इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभोक्ष्यविषयाण्येव आह्वानि, तेन किं सिद्धं
भवतीत्यत आह । तेनेति ॥ अन्यत्रापीति । अचिदिवगोत्रादितद्विद्वत्स-
हितेष्वागतेः इत्यत्र ॥ पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥ खन-
ति गोत्रं समेत्य कूपमिति । गोत्रं कुलं गमुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ॥ ति-
ङङ् । अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह । निहन्त्य इति ॥ सर्वानुदात्तां निघात
इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका
पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्यग्रहणं व्यर्थम् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदा-
देशाः इत्युक्तत्वात् । एकस्मिन् वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिभिः नेत् । सत्यम् ।
सूत्रकारेण समानवाक्यधिकारो न कृत इत्यतिङ्यग्रहणकारि, भाष्ये तु अति-
ङ्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ न ल्यट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥ श्वः कर्तेति ।
तासिः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते ताभिर्नुदात्तः एकवचने टिलोपि
कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ॥ निपातैः । यदित्यादीनां यत्वेत्यन्तानां

हन्व हतोयायाः सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः, निपातैरिति विशेषण-
 स्थानन्वयापत्तेस्तदाह । एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुर्वित् नेत् चण् क-
 चित् यच्च एतैरित्यर्थः । यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिचेक्षणः । हन्त
 हर्षेणुकस्यायां वाक्कारश्चविषादयोः । कश्चिन्नर्त्त नेत् निषेधे प्रशंसायां कुर्वित्स्व-
 तम् । यत्रेत्याधारे तत्र नूले कुविदुदाहृतः । अन्येष्वूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षा-
 त्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥ यदग्रे स्थामिति । अस्तोर्लोङ् अम् ॥ चकृमा क-
 चिदिति चकृमेति लिट् प्रत्ययस्वरेणास्तोदात्तम् । कश्चिदयं निपातसमुदायः ।
 पदकाले कत् चिदिति विच्छेद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् ।
 एतीति यत् इणः शतरि रूपम् इणो यण् इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् य-
 दादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत् । सत्यम् ।
 एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकम् इति । तेन यावद्यथा-
 भ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् इति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकस्यानि-
 पातस्यापि ग्रहणं भवति यावत् स्तोत्रभ्योरदो गणाना इति । अवारद इत्यट्स्व-
 रेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । यत्र क्व च ते मनो
 दक्षं दधस उत्तरम् । इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे ।
 अनुदात्तेत् ॥ नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥
 नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण
 मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनोपहासिन वा पुनः पुनः प्रति-
 षेध उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥ न ह वै तस्मिन्निति ।
 तस्मिन्शब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यञन्तत्वादन्तोदा-
 त्तः । दक्षिणशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् इति शिट्त्वादाद्युदात्तः ॥
 सत्यं भोजयस इति । मध्योदात्तम् ॥ अङ्गा ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततो
 न्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं च अनुलोम्ये इति वक्तव्यम् ।
 अङ्गशब्द उदाहरणमुच्चायाम् । प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥ अङ्ग कुर्विति ।
 करोतेर्लोम्यमध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य सेङ्गापिच इति हिरादेशः । तना-
 दिक्ञश्च उः सार्वधातुके इति करोतेर्गुणः । अत उःसार्वधातुके उतश्च
 प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक् । कुर्वित्युपत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥
 हि च । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते । आ हिं स्मेति । स्मशब्दो निपातोऽपि
 चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदा-
 हरणे हिशब्दाऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥ छन्दस्य । अनेक

मपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदाहरति । अन्तं हीति ॥ हिर्यत इत्यर्थः ।
यस्मादर्थं मनोऽन्तं वदति । ततः पाप्मा पापमेतं पुनाति । अन्तवदनदोषेण
युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् अग्निर्हि पूर्वमुदज यत्तमिन्द्रानुद-
यन् । अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्यो-
तको हिरित्वनेकमपि तिङन्तं हिर्युक्तं भवति । अत्र पूर्वेषु सर्वस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्तौ कचिदनेकस्य कचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र च्छन्दसि
दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ यावद्यथा । इयं तृतीया, न पञ्चमीत्याह ।
आभ्यां युक्तमिति ॥ तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति ।
यावच्छब्दो निघातश्चानिघातश्च गृह्यते निघातैर्द्वयोः इत्यत्र ज्ञापितत्वात् ।
आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्य
तादिषु ॥ आवतमिति । अवतर्लीङ्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु
यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । यावत् स्तोत्रभ्यारदा गृणाना इति ।
रद विलेखने लङि सिपि अट् । अट्स्वरेणानुदात्तः । पूजायां नानुदात्तमिति ।
अनुदात्त एव भवतोत्तर्यः ॥ यावद्देवदत्त इति । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्या-
ये यदि भवति उपसर्गणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमक-
र्तुम् ॥ उपसर्गः । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गणं व्यवहितं तिङन्तं पूजायां
विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य, न तिङ-
न्तमात्रस्य ॥ प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ॥ तुपश्च । तुप्रभूतीनि पूजाविषया-
णि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते, माणवकस्तु
भुङ्क्ते इति आश्चर्यं तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते एवमन्यत्रापि । पूजायां
किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु पूजायां नानन्तरम् इत्यतः
पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । पूजाग्रहणं निघात-
प्रतिषेधार्थम् । तद्वि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । तत्रैव तदनुवृ-
त्ताविज्ञापि न लुट् इत्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, भा भूद्वे नि-
घातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहम् । किं चानन्तरमित्येवं तदभूत्, इह
त्वविशेषेष्वेति ॥ अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथ-
ग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो योगः अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगि-
मा भूदिति ॥ शिवे पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेषः इत्याह । अपूजायामि-
ति । अहो कटं करिष्यसीति पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्रयभूतमेव वस्तु असूयया
आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शिवग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादेव

पूर्वप्रकृतेषु किञ्चिन्नानुवर्तते इति संज्ञायां तत्र चानुक्कृष्टत्वात् पूजायामित्येत-
 क्षिर्वर्तिष्यत इति भावः ॥ पुरा ॥ पुराविद्योतते विद्युदिति । यावत्पुरा इति भ-
 विष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन
 त्वरितमधोर्ध्वेति गम्यते ॥ पक्षे द्योतत इति धातुस्वरणाद्युदात्तम् । तास्यनुदा-
 त्तेत् इति लसार्वधातुकनिघातः ॥ न तेन स्म पुराधीयत इति । लट् स्मे इति
 भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गमयते न त्वरा ॥ नन्वि ।
 किञ्चित्कर्तुं स्वयमवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञा । तस्या एषणा प्रार्थ-
 नानुज्ञैषणानुज्ञा प्रार्थनेत्यर्थः ॥ तदाह । अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्त-
 मानसामीध्ये लट्, प्रत्युदाहरणे ननौ पृष्टप्रतिवचने इति भूते लट् ॥ अन्विति
 किमिति । अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः । अङ्गात्प्रातिलोम्ये इत्यादिवदितिकरणं
 विनापि सिद्धे एकनिपातोयमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः ॥ अन्यथा द्वयोर्निपात-
 योर्षड्ढणं संभाव्येत ॥ किं क्रिया ॥ अप्रतिषिद्धमिति ॥ अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः ।
 किं द्विजः पचति, आहोस्विद्वच्छतोति । आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः ।
 अत्र केचित् पूर्वं किंयुक्तं तत्र निहन्यते, उत्तरं तु न किंयुक्तमिति निहन्यते एवे-
 ति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समोपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य सं-
 शयविषयस्य तेन याग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यामिति । अत्र हरदत्तः ।
 ये त्वाहुः पूर्वं किंयुक्तमिति, ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं, किंशब्देन तु
 श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन,
 क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं
 देवदत्तः पठति । चेपे किंशब्दः । कचित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं
 दृश्यते, तन्नाहर्तव्यं सोपसृष्टत्वात् ॥ लोपे । किं क्रियाप्रश्ने इति सूत्रमनुवर्तते ।
 तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रति-
 षिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणा-
 दिना गमयमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ॥ देवदत्तः पचति आहो-
 स्विद्वच्छतोति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरणाद्युदात्तता, किंशब्दप्रयो-
 गादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा । पूर्वसूत्र-
 स्थानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि ॥ एहि ॥ एहिमन्य
 इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते हे, आङ् चा-
 परः इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥ एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्य-
 र्थे प्रज्ञासे च मन्योपपदे इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च

वृत्तिकारमतरोक्ता प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानस्यातन्मत्वात् । भाष्ये
 तु एहि मन्थे रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसी-
 त्यहं मन्थ एहीति ॥ गत्यर्थलोडित्येव सिद्ध इति । आङ्पूर्वादिभ्यो लोट् सिपो
 हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटा इति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आङ्ः
 परत्वादिहीत्यत्र निघातः ॥ मन्थ इति । मन ज्ञाने अनुदात्तेत् श्यञन्तत्वादाद्यु-
 दात्तत्वम् । तास्यनुदात्तेत् इति अदुपदेशात्परत्वादित्यनुदात्तः ॥ जात्व । अपूर्व-
 मित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य आहो उताहो इति सूत्रे अनन्त-
 रग्रहणञ्चापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुदत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं
 लभ्यते इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति तत्र शेषप्रकृत्यर्थं तत्स्यात् ।
 शेषे विभाषा, कश्च शेषः सान्तरं शेष इति । अन्तरेणान्तरग्रहणं प्रकृतम् शेषः
 कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं स पूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । अविव्य-
 मानपूर्वं यज्जात्विति ॥ जातु भोक्ष्यम् इति । अदुपदेशात्परत्वात्सि इत्यस्य नि-
 घातः । मध्योदात्तं पदम् । जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ कटं जातु करि-
 ष्यसीति । कटशब्दः फिट्त्वादन्योदात्तः ॥ किं ह्युक्तम् । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः ।
 किमो वृत्तं किं ह्युक्तम् । अधिकरणवाचिनश्च इति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणवा-
 चिना च इति समासनिषेधे प्राप्तेस्मादेव निपातनात्समासः । इह जात्वपूर्वम्
 इत्यतोपूर्वमिति वर्तते तद्व्याचष्टे । अविव्यमानपूर्वमिति ॥ यदि यत् किंशब्दो व-
 र्तते तत्सर्वं गृह्यते, तर्हि किमोयः किं तरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा
 परिसंचष्टे विभक्त्यन्तमित्यादि ॥ शेषे वि । अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह । व्यव-
 हृतमिति ॥ पचतीति । पच् धातुस्वरैणादाद्युदात्तम् ॥ गत्यर्थः । गतिरर्थो येषा-
 मिति विग्रहः ॥ गत्यर्थलोटा ॥ युक्तमिति । योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्त-
 तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लुडन्तवाच्यस्य । न चेत्कारकं सर्वान्यत्
 इत्यस्य व्याख्यानमाह । यत्रैव कारके लोडित्यादि ॥ कर्त्तरि कर्मणि वा आगच्छ
 देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आङ्पसर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वाच्च-
 घातः । ग्रामशब्दो ग्रसेरा च इति मन्त्रन्त आयुदात्तः ॥ द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययस्वरैण
 मध्योदात्तम् ॥ उच्चानां देवदत्तेन, शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति । वहेः प्राप-
 णार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थत्वम् उच्चानामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्ताभेदे-
 पि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् ॥ आगच्छेरिति । लिङ्यं, न लोट् ॥
 द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते भोदानं भोक्ष्यत
 इति कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्त्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तं

दात्कारकभेदः ॥ त्वं चाहं द्रव्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत् वाच्यं
 न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति
 निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोङ्वाच्यकारकापेक्षया लृट्वा-
 च्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ लोट् च । लृङ्ग्रहणं विहाय गत्य-
 र्थलोटा इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह । गत्यर्थेत्यादि ॥ आगच्छेति । गत्यर्थ-
 लोटा युक्तं पश्येति न निश्चितं, गच्छेति तु निश्चितमेव ॥ योगविभाग उत्तरार्थ
 इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लृटो मा भूद् इति ॥ विभाषितम् ।
 पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गसु-
 त्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात्, न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ सोपसर्गमिति ।
 उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थः, न तुल्ययो-
 गेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोक्तिः ॥ आगच्छ देव ग्रामं पुविशेति । अत्र विशेति
 पक्षे निश्चितं, पक्षे अप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा ङिङि चोदा-
 त्तवति इति गतेर्निघातः ॥ पश्य प्रशासानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः ।
 प्रत्यदाहरणानि पूर्वसन्नाक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥ हन्त च । पूर्वसूत्रम-
 नुवर्तते, लोङ्ग्रहणं च, तदाह । हन्तेत्यनेनेत्यादि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । निपातैर्य-
 द्यदि इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ प्रभुञ्चावहै इति । भुजेलोट् भुजोनवने
 इत्यात्मनेपदं चङिः टरेत्वं शनम् । आडुत्तमस्य पिञ्च । एत ए अनुदात्तेत्वाङ्गसा-
 र्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ॥ आमः । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् ।
 एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्व-
 म् ॥ अनन्तिक इति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य
 च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं, तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वा-
 दिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति ऐकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः ।
 भ्रुतोदात्तस्य न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिके इत्यनेन यत्न दूरं, न च
 संनिष्कष्टं तदुच्यते, न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः
 प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वाद्भ्रुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति ॥ यङि तु ॥ उद-
 सृज इति । तदादेः सृजेलोङि सिध्यत् ॥ उग्रन्ति हीति । वश कान्तौ । अ-
 दादिः । लटि भोन्तः । गृह्यादित्वात्संप्रसारणम् ॥ नान्यैरिति । यद्यदिहन्त
 इत्यादिभिरित्यर्थः । जायेस्वा रोहावैहीति । रुहेलोट् । वस् शप् । आडुत्तम-
 स्य पिञ्च लोटो लङ्वत् इति लङ्ववद्भावात् नित्यं ङितः इति सलोपः । आ-
 ङ्पूर्वादिषो लोट् । सिपो ङिः । एङि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावैत्यस्य

लोट् च इति प्राप्ता निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते, तेन स्वशब्दाश्रयो निघा-
तो भवति स्वाशब्दे रो रि इति लोपः । दृलोपे इति दीर्घः । स्त्री रोहाव इति
पाठे तु छान्दसत्वादुत्त्वम् ॥ चनचि । एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आ-
न्ने डित एष्वित्यर्थः । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्णयोरेव गृह्यन्ते इति तिङो
गोत्रादि इत्यत्रैवोक्तम् ॥ पचतिकल्पमिति । अत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः ।
अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो वाध्यते अयं पचतिदेश्यः ॥ चादिषु च । न चवा-
हाहैवयुक्तो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिष्कृष्टत्वात् न तु चादयो-
सत्वे इति सूत्रनिर्दिष्टा विप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह । चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥ कचि-
त्युस्तके एषु परतः इत्येव पाठः तत्रापि चवाहाहैवेषु परतः इत्यर्थो बोध्यः ॥
पचति च खादति च । देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य
निघातप्रसङ्ग एव नास्ति, नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा
सति भवति स चानेकस्य धर्मे इति कृत्वोदाहृतम् ॥ चवा ॥ प्रथमिति । स्त्रीलि-
ङ्गस्य निर्वाहमाह । प्रथमा तिङ्भक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्बिभक्तिरि-
त्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥ उत्तरवाक्ययोरिति ।
देवो वा पार्थिवादधि, इन्द्रं महो वा रजसः इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव
तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् । अनुषक्तस्याप्युपाधिकं भेदं
पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य कृन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चैव
मन्त्रे निनयेन सुष्टिहृत्यया इति च मन्त्रे वेदभार्ये स्पष्टम् ॥ हेति ॥ स्वयं ह
रथेन यातीति । उपाध्याये पदाती गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषि-
द्धमित्याचारभेदः ॥ अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह । ना-
नाप्रयोजने नियोग इति ॥ अनेकप्रयोजनो नियोगः । प्रेषणमुदाहरणं पूर्वत्र प्रेपे
भूतः उत्तरत्र क्षियायाम् ॥ चाहलोपे । अवधारणार्थवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं ति-
ङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिना गम्य-
मानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः । वशब्दः समुच्चयार्थः । वशब्दः केवला-
र्थः । समानकर्तृके चलोपो नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्शयति ॥
ग्राममरणं चेति ॥ केव भोक्ष्यस इति । अनवल्लृप्तावयववशब्दः एवे चानियोग
इति पररूपम् ॥ चादि ॥ वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघा-
तः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं स्यात् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप
इत्युक्तम्, इह तु कर्तृभेदान् कथं चलोप इति चेद् अवधारणार्थं एवशब्दप्रयोगे
समानकर्तृके चलोप इति नियमो, न तु सर्वत्रेत्यस्यत्र चलोपः ॥ त्रीहभिर्गजै-

ति । पक्षे निवृत्तम् । पक्षे आद्युदात्तम् । द्वितीयं तु निवृत्तमेव । एवं शेषेष्वपि
यथादर्शनमुदाहरणम् ॥ वैवाव । आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात्
छन्दसि । वै स्फुटार्थे क्षमायां च, वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ॥ एकान्या । समौ
तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ । शकन्धादित्वात्पररूपम् ॥ जिवन्तीति । जिविः
प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । लट् तिप् शप् ॥ प्रजामेकां रक्षतीति । अन्यां प्रीण-
यति अन्यां रक्षतीत्यर्थः ॥ एक इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् ।
तथा चोक्तम् एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे
संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति
चेत् । सत्यम् । न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्त इत्य-
त्रवावोचाम ॥ यद्वा । यदयुडिति । यद् अञ्चतीति किन् । विश्वदेवयोश्च इति
टेरयुदादेशः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशं सति यदद्राङ्वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने
भवत्यत्र आह । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति ॥ अत्र च ज्ञापकमुक्तमूत्रे मूल
एव स्फुटोभविष्यति ॥ पूजनात् । काष्ठादिभ्यः इति वार्तिकं दृष्टम् । तदनुरोधन
पूजनात् इति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे । पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति ॥
उत्तरमूत्रे तिङ्प्रहणादिदं सुबन्तविषयकम् ॥ काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयो
अङ्गुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति । समासविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ मलोपश्च वक्तव्य इति । दारुणमध्यापक इति स-
मासे कृते विभक्तेलुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते
इति वृत्तिन्यासकारयोर्मते तदेतदाह । इति वृत्तिमतमिति ॥ भाष्यवार्तिककैय-
टास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमासे एवास्य
मूलस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति । मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह ।
यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावच्छेत् । युक्तं चैतत् । न
ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्याद् । अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सा-
र्थकम् ॥ पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहणे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति
भावः ॥ अनन्तरपूजितलाभार्थमिति । पूजनात्पूजितम् इति सूत्रे सामान्यग-
तमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशं
व्यवहितस्य प्रमङ्ग इत्याह । एतदेवेति ॥ ज्ञापकफलं तु यदुत्तान्नित्यम् इत्य-
दात्मम् ॥ सगति ॥ यत्काष्ठं प्रपचतीति । ये मलोपश्च इत्यनेन वाक्ये
मलोपमाहुः, तेष्वपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ॥ सगतिग्रहणाद्वा-
तिरपि निवृत्त्यत इति । तुल्ययोगे अत्र महशब्दः । यत्र तुल्ययोगे महशब्दस्तत्र

द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते ।
अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गति-
प्रयोगे तु द्वयोः सहेव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥
कुत्सने । पदादिति निवृत्तम् ॥ पचति क्लिप्नातीति । अत्र समानवाक्यत्वस्य
सामर्थ्यस्य वाभावादेवाप्राप्तेः सुपीति स्पष्टार्थम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् ।
पचति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति ॥ क्रिया
तु शोभनैव ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिश-
ब्द आद्युदात्तः । वसेस्तिप् इति तिप् बाहुलकात्पूजोऽपि भवति, तस्मादेवं
गुणाभावः तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्या-
यते ॥ वा बहुवचनमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा ति-
ङ्ङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यदा त्वाद्युदात्तः ॥ आमन्दै-
रिति । अत्र याहीत्येतद्व्यति क्रियायोगादाडित्येष गतिः ॥ तिङि । उदात्तवति
तिङन्ते परे गतिर्निहन्त्यते । निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादः ॥ यत्प्र-
पचतीति । निपातैर्यद्यदि इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । नन्
तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् आमन्दै-
रिन्द्र हरिभिर्याहि इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपमर्गसंज्ञाः इति वचनात् स्वसंबन्धिनमा-
क्षिपतीति । क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रमङ्गाः ।
तत्र कृत्स्वरधायादिस्वरगतस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्त्यत एव तस्मा-
न्नार्थः तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । तिङ्ग्रहणमिति ॥ परिमाणमियत्ता ।
परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति । अन्यथाहीति ॥ अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धा-
तुर्देव क्रियावाचित्वाद्गतिर्नानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् न
प्रत्यये । तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तदघटके तिङन्ते उदात्त-
वति परे इत्यर्थो जायते । तेन यत्प्रकरोतोत्यादी धातोः शेषनिघातेनानुदा-
त्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उपप्रत्ययस्वरण मध्यादात्तत्वाद्गतेर्निघातः मिद्व इत्याहुः ।
प्रपचतीति । तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥

इति सुबोधिन्यां तिङन्तस्वरप्रक्रिया ॥

ईडे इति । ईड सुतो लङ्त्तमैकवचनम् इट्, टेरित्वं द्वयोश्चास्य स्वरयोः
इति प्राक्विशाख्येन ङः ॥ यज्ञस्येति । यज्ञयाच इति यजेर्नङ् ॥ विभक्तेः
सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति । स्वरितो वानुदात्ते इत्यनेन ॥ ऋत्विग

ति । ऋतावुपपदे यजेः किन् ऋत्विक् इत्यनेन । वचिस्वपि इति संप्रसारणम् ।
नव्विषयस्य इति इसस्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥

॥ इति स्वरसञ्चारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मज
रघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदी
व्याख्यायां सुबोधिन्यां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ॥

समाप्ता चेयं सुबोधिनी ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

— ३०८ —

निम्नलिखितानि पुस्तकानि साधु संशोध्य सीसकाक्षरैः
पुनरस्माभिर्मुद्रितानि येषां जिघृक्षा स्यात्तैरस्माकं सविधे प्रा-
रब्धीयानि ॥

	पुस्तकानि	रु०	आ०	पा०
१	भैरवी (कारकान्ता) शब्दरत्नव्याख्या	३	०	०
२	प्रश्नवैष्णवः	०	८	०
३	परिभाषेन्दुशेखरः भैरवीसहितः	१	४	०
४	अर्थसंग्रहः कौमुदीव्याख्यायुतः	१	८	०
५	वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रे आशौचकाण्डम्)	०	३	०
६	तत्त्वबोधिनी	४	०	०
७	काशिकावृत्तिः (यन्त्रस्था)			

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकान्यपेक्षितानि चेदस्मत्कार्यालयस्थपुस्त-
कानां वृहत्सूची आणकार्थं संप्रेष्य द्रष्टव्या ॥

पत्रादिप्रेषण-
स्थानम् }

{ कार्याध्यक्षः
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालयः
काशी (बनारस सिटी)

